VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

MARX *és* ENGELS

VÁLOGATOTT MŰVEI

HÁROM KÖTETBEN

MARX *és* ENGELS

VÁLOGATOTT MŰVEI

HARMADIK KÖTET

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1977

ISBN 963 09 0355 5 (Sorozatszám)

ISBN 963 09 0751 8

MARX

BIZALMAS KÖZLÉS

(Részletek)

Bakunyin ekkor más módon igyekezett elérni célját — azt, hogy az *Internacionálét* a saját magáneszközévé változtassa. Genfi francia-svájci bizottságunk útján azt a javaslatot tette a Főtanácsnak, hogy *„az örökösödési kérdést"* tűzze a bázeli kongresszus programjára. A Főtanács ebbe beleegyezett, hogy Bakunyinra mindjárt döntő csapást mérhessen. Bakunyin terve ez volt: azzal, hogy a bázeli kongresszus elfogadja a Bakunyin által Bernben felállított „alapelveket" (?), megmutatják a világnak, hogy nem Bakunyin lépett át az Internacionáléhoz, hanem az Internacionálé Bakunyinhoz. Ennek egyszerű következménye, hogy a londoni Főtanácsnak (melynek a vieillerie *Saint-Simoniste* felmelegítésével való szembenállásáról Bakunyin tudott) le kell lépnie, s a bázeli kongresszus *Genfbe helyezi át a Főtanácsot*, vagyis az *Internacionálé* Bakunyin diktatúrája alá kerül.

Most tehát eljött az az idő, amikor be kellett avatkozni. Ami itt következik, szószerinti másolata annak a levélnek, melyet a Főtanács intézett a genfi Francia-Svájci Központi Bizottsághoz. Az okmány túl hosszú ahhoz, hogy lefordítsuk németre.

„A Főtanács a Francia-Svájci Föderális Tanácshoz, Genfbe.

A *Főtanács* 1870. január 1-i rendkívüli ülésén a következőket határozta el:

1. Az »*Egalité*« 1869. december 11-i számában ezt olvassuk:

»Bizonyos, hogy a Főtanács rendkívül fontos dolgokat elhanyagol... Emlékeztetjük a Főtanácsot *kötelességeire* az ügyviteli szabályzat 1. cikkével: ‚A Főtanács *köteles* végrehajtani a kongresszusi határozatokat.'« ...»*Elég sok kérdésünk lenne a Főtanácshoz, úgyhogy válaszai* meglehetősen hosszú bulletint eredményeznének. *Kérdéseink később következnek majd*«... »Várva«... stb.

A Főtanács sem a szervezeti szabályzat, sem az ügyviteli szabályzat egyetlen olyan cikkét sem ismeri, amely arra *kötelezné*, hogy levelezésbe vagy polémiába bocsátkozzék az »Egalité«-vel, vagy bárminemű újság »*kérdéseire*« »*válaszoljon*«.

Francia-Svájc szekcióit a Főtanácsnál *csakis a Francia-Svájci Föderális Tanács* képviseli. Ha a Föderális Tanács kérdésekkel vagy szemrehányásokkal fordul hozzánk, mégpedig az egyetlen jogszerű úton, vagyis *titkára* útján, a Főtanács mindenkor kész lesz a válaszra. De a Francia-Svájci Föderális Tanácsnak nincsen joga ahhoz, hogy *lemondjon* funkcióiról az »Egalité« és a »Progrès« javára, sem pedig ahhoz, hogy megengedje ezeknek az újságoknak funkciói *bitorlását*. Általánosságban szólva, a Főtanácsnak a nemzeti és a helyi bizottságokkal való levelezését nem lehetne nyilvánosságra hozni anélkül, hogy ez nagy kárt ne okozna a Szövetség általános érdekének."

1870. március 28. előtt.

Marx és Engels Művei. 16. köt.
1964. 399—400., 401. old.

BEVEZETÉS A „POLGÁRHÁBORÚ FRANCIAORSZÁGBAN" 1891-ES KIADÁSÁHOZ

Az a felszólítás, hogy a Nemzetközi Főtanácsnak a „Polgárháború Franciaországban" című üzenetét újból kiadjam és bevezetéssel lássam el, váratlanul ért. Ezért itt csak röviden a leglényegesebb pontokat érinthetem.

A fenti hosszabb munkához elöljáróban csatolom a Főtanács két rövidebb üzenetét a német—francia háborúról*. Egyrészt azért, mert a „Polgárháború"-ban utalás történik a másodikra, amely viszont az első nélkül nem érthető teljesen. Azután pedig, mert ez az ugyancsak Marx tollából származó két üzenet, nem kevésbé, mint a „Polgárháború", kiváló példája a szerző bámulatos, először a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-ban** beigazolt adottságának, amellyel nagy történelmi események jellegét, horderejét és szükségszerű következményeit világosan felfogja olyan időpontban, amikor ezek az események még szemünk előtt játszódnak vagy épphogy lezajlottak. S végül, mert nekünk Németországban még ma is szenvednünk kell az akkori eseményeknek Marx által előre megmondott következményeitől.

Vagy nem következett-e be, amit az első üzenet mond, hogy ha Németországnak Louis Bonaparte elleni védelmi háborúja a francia nép elleni hódító háborúvá fajul, mindaz a szerencsétlenség, amely az úgynevezett felszabadító háborúk után Németországra szakadt, fokozott hevességgel fog újraéledni?*** Nem volt-e részünk további húszesztendős Bismarck-uralomban, a demagógüldözések[1] helyett a kivételes törvényben[2] és a szocialisták elleni hajszában, ugyanazzal a rendőri önkénnyel, betű szerint ugyanazzal a hajmeresztő törvénymagyarázattal?

És nem igazolódott-e be betű szerint az a jövendölés, hogy Elzász-Lotaringia annexiója „Franciaországot Oroszország karjaiba fogja kényszeríteni", s hogy ez után az annexió után Németországnak vagy nyíltan Oroszország szolgájává kell válnia, vagy pedig rövid nyugalom után új háborúra kell készülődnie,

* Vö. Marx és Engels Művei. 17. köt. 1—5., 243—251. old. — *Szerk.*

** Vö. Marx és Engels Művei. 8. köt. 101—196. old. és Marx és Engels Válogatott Művei. I. köt. 1975. 405—485. old. — *Szerk.*

*** Vö. Marx és Engels Művei. 17. köt. 4. old. — *Szerk.*

mégpedig „faji háborúra a szövetkezett szláv és latin fajok ellen"?* Vajon a francia tartományok bekebelezése nem kergette-e Franciaországot Oroszország karjaiba? Nem kereste-e Bismarck teljes húsz éven keresztül hasztalanul a cár kegyeit, nem hajhászta-e azokat még alantasabb szolgálatokkal, mint amilyeneket a kis Poroszország, mielőtt „Európa első nagyhatalmává" lett, a Szent Oroszország lábai elé szokott volt rakni? És nem függ-e még nap mint nap fejünk felett egy háború Damoklész-kardja, melynek első napján valamennyi okiratilag megerősített fejedelmi szövetség szét fog hullani, mint a pelyva, olyan háborúé, amelyről semmi nem bizonyos, csak kimenetelének teljes bizonytalansága, olyan faji háborúé, mely egész Európát kiszolgáltatja tizenöt- vagy húszmillió katona pusztításának, és amely csak azért nem dühöng máris, mert a nagy katonai államok közül még a legerősebb is fél a végeredmény teljes kiszámíthatatlanságától?

Annál inkább kötelességünk, hogy a német munkások számára ismét hozzáférhetővé tegyük az 1870-es nemzetközi munkáspolitika jövőbelátásának e félig elfeledett fényes bizonyítékait.

Ami erre a két üzenetre áll, az áll a „Polgárháború Franciaországban"-ra is. Május 28-án szenvedtek vereséget a túlerővel szemben a Kommün utolsó harcosai Belleville lejtőin, és már két nappal később, 30-án, Marx felolvasta a Főtanács előtt azt a munkáját, amelyben a Párizsi Kommün történelmi jelentőségét rövid, erőteljes, de oly éles és mindenekelőtt oly igaz vonásokkal ecseteli, hogy ezt az ezzel a tárggyal foglalkozó egész tömeges irodalomban soha többé utol nem érték.

Hála Franciaország 1789 óta végbement gazdasági és politikai fejlődésének, Párizs ötven éve abban a helyzetben van, hogy egyetlen forradalom sem törhetett ott ki úgy, hogy proletár-jelleget ne öltött volna, olyanképpen, hogy a proletariátus, mely a győzelmet vérével fizette meg, a győzelem után saját követeléseivel állt elő. Ezek a követelések a párizsi munkások mindenkori fejlődési foka szerint többé vagy kevésbé homályosak, sőt zavarosak voltak; de végeredményben valamennyi a tőkések és a munkások közötti osztályellentét kiküszöbölésére irányult. Hogy ez miképpen történjék, azt persze nem tudták. De maga a követelés, bármilyen határozatlanul volt is megfogalmazva, veszéllyel fenyegette a fennálló társadalmi rendet; a munkások, akik e követelést támasztották, még fegyverben voltak; az állam kormányrúdjánál álló burzsoák számára ennélfogva első parancsolat volt a munkások lefegyverzése. Ezért van a munkások által kivívott minden forradalom útján újabb harc, amely a munkások vereségével végződik.

Ez 1848-ban történt először. A parlamenti ellenzék liberális burzsoái reformbankettokat tartottak, hogy keresztülvigyék a választási reformot, amelytől

* Vö. Marx és Engels Művei. 17. köt. 248. old. — *Szerk.*

pártjuk uralomra jutását várták. A kormány ellen folytatott harcban mindinkább arra kényszerültek, hogy a néphez forduljanak, és így kénytelenek voltak az elsőbbséget lassanként a burzsoázia és a kispolgárság radikális és republikánus rétegeinek átengedni. De ezek mögött a forradalmi munkások állottak, s ezek 1830 óta jóval nagyobb politikai önállóságra tettek szert, mint azt a burzsoák és akár a republikánusok sejtették. A kormány és az ellenzék közötti válság pillanatában a munkások megkezdték az utcai harcot; Lajos Fülöp eltűnt, vele együtt a választási reform is, helyükbe létrejött a köztársaság, mégpedig olyan köztársaság, melyet maguk a győztes munkások „szociálisnak" neveztek. De hogy ezen a szociális köztársaságon mit kell érteni, azzal senki sem volt tisztában, még maguk a munkások sem. Most azonban voltak fegyvereik és hatalom voltak az államban. Ezért, mihelyt a kormányon levő burzsoá republikánusok némileg szilárd talajt éreztek a lábuk alatt, a munkások lefegyverzése volt az első céljuk. Úgy történt ez, hogy egyenes szószegéssel, kihívó gúnnyal és azzal a kísérlettel, hogy a munkanélkülieket egy távol eső vidékre száműzték, belekergették őket az 1848-as júniusi felkelésbe. A kormány gondoskodott nyomasztó túlerőről. Öt napig tartó hősies küzdelem után a munkások vereséget szenvedtek. És most olyan vérfürdő következett a védtelen foglyok között, amelynek nem volt párja ama polgárháborúk napjai óta, melyekkel a római köztársaság hanyatlása megindult. A burzsoázia most mutatta meg először, milyen őrületes kegyetlen bosszúra gerjed, mihelyt a proletariátus külön osztályként, saját érdekeivel és követeléseivel merészel vele szemben fellépni. És 1848 mégis gyerekjáték volt a burzsoázia 1871-es tombolásához képest.

A büntetés nyomban bekövetkezett. A proletariátus még nem tudta Franciaországot kormányozni, a burzsoázia meg már nem tudta. Legalábbis akkor nem, amikor a burzsoázia többségében még monarchikus érzületű volt és három dinasztikus meg egy negyedik, republikánus pártra szakadt. Belső civódásai lehetővé tették a kalandor Louis Bonaparte-nak, hogy valamennyi hatalmi posztot — a hadsereget, a rendőrséget, a közigazgatás gépezetét — birtokába vegye és 1851. december 2-án a burzsoázia utolsó erős várát, a nemzetgyűlést szétrobbantsa. A második császárságban megkezdődött Franciaország kizsákmányolása egy politikai és pénzügyi kalandorokból álló banda által, de egyszersmind egy olyan ipari fejlődés is, amilyen Lajos Fülöp szűkkeblű és félénk rendszerében, a nagyburzsoázia egy csak kicsiny részének kizárólagos uralma alatt sohasem volt lehetséges. Louis Bonaparte a tőkésektől elvette a politikai hatalmat azzal az ürüggyel, hogy őket, a burzsoákat, megvédi a munkásokkal szemben, a munkásokat viszont velük szemben; cserébe azonban uralma addig soha nem hallott mértékben kedvezett a spekulációnak és az ipari tevékenységnek, egyszóval az egész burzsoázia fellendülésének és meggazdagodásának. Persze még sokkal nagyobb mértékben elburjánzott a kor-

rupció és a tömeges lopás, amelynek haszonélvezői a császári udvar körül csoportosultak és ebből a meggazdagodásból jókora százalékot húztak.

De a második császárság a francia soviniznusra apellált, a második császárság az első császárság 1814-ben elvesztett határainak vagy legalábbis az első köztársaság határainak a visszakövetelését jelentette. Francia császárság a régi monarchia határain belül, sőt a még jobban megnyirbált 1815-ös határokon belül — ez huzamosabb időre lehetetlenség volt. Innen származott az időszakos háborúk és határkibővítések szükségessége. De semmilyen határkibővítés nem kápráztatta el annyira a francia soviniszták fantáziáját, mint az, amelyik a Rajna német balpartjára terjedt volna ki. Egy négyzetmérföld a Rajnánál többet ért nekik, mint tíz az Alpokban vagy másegyebütt. A második császárság adva lévén, a Rajna balpartjának visszakövetelése, egyszerre vagy részenként, csak idő kérdése volt. Ez az idő az 1866-os porosz—osztrák háborúval elérkezett; Bonaparte-nak, mivel Bismarck és a saját túl ravasz habozáspolitikája a várt „területi kártérítéstől" elütötte, nem maradt más hátra, csak a háború, amely 1870-ben kitört és Sedanba[3], majd innen Wilhelmshöhébe[4] vetette őt.

A szükségszerű következmény az 1870. szeptember 4-i párizsi forradalom volt. A császárság összeomlott mint egy kártyavár, a köztársaságot ismét kikiáltották. De az ellenség ott állt a kapuk előtt; a császárság seregei részint Metzben reménytelenül körül voltak zárva, részint fogságban voltak Németországban. Ebben a szorult helyzetben a nép megengedte az egykori Törvényhozó Testület párizsi képviselőinek, hogy magukat a „nemzeti védelem kormányává" nevezzék ki. Annál is inkább beleegyeztek ebbe, mivel a védelem céljára most minden fegyverbíró párizsi belépett a nemzeti gárdába és fegyverben állt, úgyhogy most a munkások nagy többségben voltak. De csakhamar kirobbant az ellentét a majdnem kizárólag burzsoákból álló kormány és a felfegyverzett proletariátus között. Október 31-én munkászászlóaljak megrohamozták a városházát és a kormány tagjainak egy részét foglyul ejtették; árulás, a kormány nyílt szószegése és néhány nyárspolgárzászlóalj közbelépése újra kiszabadította őket, és nehogy az idegen haderő által ostromlott város belsejében polgárháború lángoljon fel, a nép meghagyta az addigi kormányt hivatalában.

Végül, 1871. január 28-án, a kiéhezett Párizs kapitulált. De a háborúk történetében addig ismeretlen tisztességgel. Az erődítményeket átadták, a körfal ütegeit leszerelték, a sorkatonaság és a garde mobile fegyvereit beszolgáltatták, maguk a katonák hadifoglyoknak nyilváníttattak. A nemzeti gárda azonban megtartotta fegyvereit és ágyúit, és csupán fegyverszünetet kötött a győzőkkel. Ezek pedig nem is mertek diadalmenetben bevonulni Párizsba. Párizsnak csak egy kicsiny, méghozzá részben nyilvános parkokból álló csücskét merték megszállni, és azt is csupán néhány napra! És ez alatt az idő alatt őket, akik Párizst

131 napig tartották körülzárva, magukat is körülzárták a felfegyverzett párizsi munkások, gondosan ügyelve arra, hogy egyetlen „porosz" se léphesse át az idegen hódítónak átengedett szöglet szűk határait. Ilyen tiszteletet keltett a párizsi munkásság abban a seregben, amely előtt a császárság valamennyi csapata letette a fegyvert; és a porosz junkerok, akik azért jöttek ide, hogy bosszút álljanak a forradalom tűzfészkén, kénytelenek voltak hódolattal megállni és tisztelegni éppen e felfegyverzett forradalom előtt!

A háború alatt a párizsi munkásság beérte azzal, hogy a harc erélyes folytatását követelje. De most, amikor Párizs kapitulációja után létrejött a béke, Thiers-nek, a kormány új fejének látnia kellett, hogy a vagyonos osztályok — nagy földtulajdonosok és tőkések — uralma állandó veszélyben forog mindaddig, amíg a párizsi munkások kezükben tartják a fegyvert. Thiers első ténykedése tehát az volt, hogy megkísérelje lefegyverzésüket. Március 18-án sorkatonaságot küldött azzal a paranccsal, hogy a nemzeti gárda tulajdonát képező, Párizs ostroma alatt készült és közadakozásból fizetett tüzérséget elrabolják. A kísérlet balul ütött ki; Párizs egy emberként készülődött az ellenállásra, és Párizs és a Versailles-ban székelő francia kormány között megvolt a hadüzenet. Március 26-án megválasztották és 28-án kikiáltották a Párizsi Kommünt. A nemzeti gárda központi bizottsága, amely addig a kormányzatot gyakorolta, benyújtotta lemondását a Kommünnek, miután előzőleg még elrendelte a botrányos párizsi „erkölcsrendészet" eltörlését. Március 30-án a Kommün eltörölte az állításkötelezettséget és az állandó hadsereget és kimondta, hogy a nemzeti gárda, amelyhez minden fegyverbíró polgár tartozni köteles, az egyetlen fegyveres erő; az 1870 októberétől esedékes lakbéreket egészen áprilisig elengedte, a már kifizetett összegeket a jövő béridőre beszámítva, és leállította a városi zálogházban a zálogtárgyak eladását. Ugyanazon a napon megerősítették hivatalukban a Kommünbe beválasztott külföldieket, mivel „a Kommün zászlaja a világköztársaság zászlaja". — Április 1-én elhatározták, hogy a Kommün egyetlen alkalmazottjának, tehát még maguknak a tagoknak a fizetése sem haladhatja meg a 6000 frankot (4800 márkát). A következő napon elrendelték az egyháznak az államtól való elválasztását és minden vallási célokat szolgáló állami kiutalás eltörlését, valamint az összes egyházi javak nemzeti tulajdonná változtatását; ennek következtében április 8-án utasítást adtak minden vallási szimbólum, szentkép, dogma, imádság, egyszóval mindannak kitiltására az iskolából, „ami az egyéni lelkiismeret körébe tartozik", és ezt fokozatosan végre is hajtották. — 5-én, válaszul arra, hogy a versailles-i csapatok nap mint nap agyonlőttek fogoly Kommün-harcosokat, kiadtak egy rendeletet túszok letartóztatására, ezt azonban nem hajtották végre. — 6-án a nemzeti gárda 137. zászlóalja előhozta a guillotine-t és a nép hangos üdvrivalgása közepette nyilvánosan elégette. — 12-én elhatározta a Kommün, hogy, mint a sovinizmusnak és a népek egymás ellen uszításának

jelképét, ledönti a Vendôme téri diadaloszlopot, amelyet az 1809-es háború után Napóleon zsákmányolt ágyúkból öntetett. Ezt a határozatot május 16-án végrehajtották. — Április 16-án a Kommün elrendelte statisztikai kimutatás készítését a gyárosok által leállított gyárakról és tervezet kidolgozását arra, hogy e gyárakat az addig ott foglalkoztatott, szövetkezeti társaságokba tömörítendő munkások üzembe helyezzék, valamint arra, hogy egy olyan szervezet létesüljön, mely e szövetkezeteket egy nagy szövetségbe egyesíti. — 20-án eltörölték a pékek éjszakai munkáját, szintúgy a második császárság óta rendőrileg kinevezett egyének — elsőrendű munkásnyúzók — által monopóliumként űzött munkaközvetítést; ezt a húsz párizsi kerület elöljáróinak hatáskörébe utalták. — Április 30-án parancsot adott a Kommün a zálogházak bezárására, azzal, hogy ezek a munkások külön kizsákmányolására szolgálnak és ellentmondásban állanak a munkásoknak munkaszerszámaikra és hitelre való jogával. — Május 5-én határozatot hozott a XVI. Lajos kivégzéséért engesztelésül emelt bűnbánó kápolna lebontására.

Így március 18-a óta élesen és tisztán kirajzolódott a párizsi mozgalom osztályjellege, amelyet addig az idegen invázió elleni harc háttérbe szorított. Minthogy a Kommünben csaknem kizárólag munkások vagy a munkások elismert képviselői ültek, határozataik is kimondottan proletár-jellegűek voltak. Vagy olyan reformokat hoztak, amelyeket a republikánus burzsoázia csupán gyávaságból mulasztott el, de amelyek a munkásosztály szabad akciójához szükséges alapzatot alkottak, például annak a tételnek az érvényre juttatása, hogy az *állam szempontjából* a vallás tisztára magánügy; vagy pedig olyan határozatokat adtak ki, amelyek közvetlenül a munkásosztály érdekét szolgálták és részben mélyen a régi társadalmi rend elevenébe vágtak. Mindez azonban egy ostromlott városban legfeljebb a megvalósítás kezdetéig juthatott el. És május elejétől kezdve a versailles-i kormány egyre nagyobb tömegben összegyűlő seregei ellen vívott küzdelem minden erőt igénybe vett.

Április 7-én a versailles-iak elfoglalták Neuillynél, Párizs nyugati frontján a Szajna átkelőhelyét; viszont 11-én a déli fronton egy támadásnál véres vereséget szenvedtek Eudes tábornoktól. Párizst szünet nélkül bombázták, méghozzá ugyanazok az emberek, akik ugyanennek a városnak a poroszok által véghezvitt bombázását szentséggyalázásnak bélyegezték. Most pedig ugyanezek az emberek koldultak a porosz kormánynál, küldje vissza sürgősen a Sedannál és Metznél foglyul ejtett francia katonákat, hogy azok visszahódítsák számukra Párizst. Ezeknek a csapatoknak fokozatos megérkezése május elejétől kezdve határozott túlerőt biztosított a versailles-iaknak. Ez már akkor megmutatkozott, amikor április 23-án Thiers megszakította a tárgyalásokat, amelyekben a Kommün felajánlotta Párizs érsekének és egy sereg más, Párizsban túszként fogva tartott papnak a kicserélését az egyetlen Blanqui ellenében, akit kétszer választottak be a Kommünbe, de aki fogoly volt Clairvaux-ban.

Ez még inkább meglátszott Thiers megváltozott nyelvezetén; ő, aki addig halogató és kétszínű volt, most egyszeriben szemtelen, fenyegetőző, brutális lett. Május 3-án a versailles-iak bevették a déli fronton a moulin-saquet-i sáncerődöt, 9-én Issy teljesen rommá lőtt erődjét, 14-én a vanves-i erődöt. A nyugati fronton lassanként egészen a fősáncig nyomultak előre, elfoglalva a körfalig elterülő számos falut és épületet; árulás és az ide beosztott nemzeti gárda mulasztása folytán 21-én sikerült behatolniok a városba. A poroszok, akik az északi és keleti erődöket megszállva tartották, megengedték a versailles-iaknak, hogy előrenyomuljanak a város északi, a fegyverszünet értelmében számukra tilos területén keresztül, és hogy így támadólag lépjenek fel egy hosszú frontszakaszon, melyet a párizsiak a fegyverszünet révén mindenképpen védettnek tartottak és ezért csak gyengén fedeztek. Ennek következtében az ellenállás csak gyenge volt Párizs nyugati felében, a tulajdonképpeni luxusvárosrészben; hevesebb és szívósabb lett, minél jobban közeledtek a benyomuló csapatok a keleti részhez, a tulajdonképpeni munkásvároshoz. Csak nyolcnapos küzdelem után verték le a Kommün utolsó védőit Belleville és Ménilmontant magaslatain; és most már tetőpontjára hágott védtelen férfiak, asszonyok és gyermekek gyilkolása, amely már egész héten át egyre fokozódó mértékben dühöngött. A hátultöltő puska már nem ölt elég gyorsan, százával lőtték halomra a legyőzötteket golyószórókkal. A „föderáltak fala"[5] a Père-Lachaise temetőben, ahol az utolsó tömeggyilkosságot végrehajtották, ma is áll még, mint némaságában beszédes tanúbizonysága annak, milyen őrjöngésre képes az uralkodó osztály, mihelyt a proletariátus a jogáért síkraszállni merészel. Azután — mikor mindenkit lemészárolni lehetetlennek bizonyult — jöttek a tömeges letartóztatások és a foglyok soraiból véráldozatul önkényesen kiválasztottak agyonlövetése, a többiek nagy táborokba hajtása, ahol haditörvényszék elé állításra vártak. A porosz csapatok, melyek Párizs északkeleti részét zárták körül, parancsot kaptak, hogy egyetlen menekülőt se engedjenek keresztül; a tisztek mégis gyakran szemet hunytak, amikor a katonák inkább az emberiesség, mint a főparancsnokság parancsának engedelmeskedtek; kiváltképp a szász hadtestet illeti dicsőség azért, hogy nagyon emberségesen járt el és sokakat átengedett, akiknek Kommün-harcos mivolta szemmelláthatóan volt.

Ha ma, húsz év távlatából visszatekintünk az 1871-es Párizsi Kommün tevékenységére és történelmi jelentőségére, úgy véljük, hogy ahhoz, amit a „Polgárháború Franciaországban" leír, egyet-mást még hozzá kell fűznünk.

A Kommün tagjai két részre oszlottak, egy többségre, a blanquistákra, akik a nemzeti gárda központi bizottságában is túlsúlyban voltak, és egy kisebbségre: a Nemzetközi Munkásszövetség tagjaira, akik túlnyomóan a proudhoni szocialista iskolához tartoztak. A blanquisták akkoriban zömükben csak forra-

dalmi, proletár ösztönből voltak szocialisták; csak kevesen jutottak el nagyobb elvi tisztánlátáshoz Vaillant segítségével, aki ismerte a német tudományos szocializmust. Így válik érthetővé, hogy gazdasági vonatkozásban sok mindent elmulasztottak, amit mai szemléletünk szerint a Kommünnek meg kellett volna tennie. Mindenesetre a legnehezebben érthető az a szent tekintélytisztelet, amellyel a Francia Bank kapui előtt megálltak. Ez súlyos politikai hiba is volt. A Bank a Kommün kezében — ez többet ért volna, mint tízezer túsz. Emiatt az egész francia burzsoázia nyomást gyakorolt volna a versailles-i kormányra a Kommünnel való béke érdekében. De még csodálatosabb, hogy mégis milyen sok helyes lépést tett a blanquistákból és a proudhonistákból álló Kommün. A Kommün gazdasági rendeleteiért, azok dicséretes és dicstelen oldalaiért magától értetődőleg elsősorban a proudhonisták felelősek, éppúgy, mint ahogy a politikai cselekedeteiért és mulasztásaiért a blanquisták. És mindkét esetben úgy akarta a történelem iróniája — mint rendszerint, amikor doktrinérek kerülnek kormányra —, hogy mind az egyik, mind a másik fél az ellenkezőjét cselekedte annak, amit iskolájuk doktrínája előírt.

Proudhon, a kisparaszt és a kézművesmester szocialistája, pozitív gyűlölettel gyűlölte a szövetkezést. Azt mondta róla, hogy több rosszat rejt magában, mint jót; hogy természettől fogva meddő, sőt káros, mert a munkás szabadságát béklyóba veri; hogy merő dogma, improduktív és terhes, ellenkezésben áll mind a munkás szabadságával, mind a munkamegtakarítással; hogy hátrányai gyorsabban szaporodnak, mint előnyei; hogy vele szemben a konkurrencia, a munkamegosztás, a magántulajdon — gazdasági erők. Csak a nagyipar és a nagyüzemek — mint Proudhon mondja — kivételes eseteiben, például a vasutaknál, helyénvaló a munkások szövetkezése. (Lásd „Idée générale de la révolution" [A forradalom általános eszméje], 3. tanulmány.)

És 1871-ben a nagyipar még Párizsban, a finom kézműipar központjában is már annyira nem számított többé kivételes esetnek, hogy a Kommün messze legfontosabb határozata elrendelte a nagyipar, sőt a manufaktúra olyan megszervezését, amely nemcsak az egyes gyárakon belüli munkások szövetkezésén nyugodott volna, hanem mindezeket a szövetkezeteket egy nagy szövetséggé is akarta egyesíteni; egyszóval olyan megszervezését, amelynek, mint Marx a „Polgárháború"-ban nagyon helyesen mondja, végeredményben a kommunizmusra, tehát a proudhoni tan szöges ellenkezőjére kellett irányulnia.* És ezért lett a Kommün egyben a szocializmus proudhoni iskolájának a sírja. Ez az iskola ma eltűnt a francia munkásság köreiből; itt most elvitathatatlanul – posszibilistáknál[6] nem kevésbé, mint „marxistáknál" — a marxi elmélet uralkodik. Csak a „radikális" polgárság soraiban akadnak még proudhonisták.

A blanquisták sem jártak jobban. Ezek az összeesküvés iskolájában nevel-

* Vö. ebben a kötetben, 38. old. — *Szerk.*

kedtek, az ennek megfelelő szoros fegyelem tartotta őket össze, s így abból a nézetből indultak ki, hogy egy aránylag kis létszámú, elszánt és jól megszervezett ember képes egy adott kedvező pillanatban nemcsak magához ragadni az állam kormányrúdját, hanem nagy és kíméletlen energia kifejtésével mindaddig meg is tartani, míg nem sikerül a nép tömegét a forradalomba belesodornia és a kis vezető csoport körül felsorakoztatnia. Ez mindenekelőtt megkövetelte minden hatalom legszigorúbb, diktatórikus központosítását az új, forradalmi kormány kezében. És mit tett a Kommün, amely többségében éppen ezekből a blanquistákból állt? A vidékhez intézett valamennyi proklamációjában arra szólította fel a franciákat, hogy valamennyi francia kommün lépjen szabad föderációra Párizzsal, lépjen egy olyan nemzeti szervezetbe, amelyet első ízben teremtene meg valóban maga a nemzet. Éppen az addigi központosított kormány elnyomó hatalmának — hadseregnek, politikai rendőrségnek, bürokráciának —, amelyet Napóleon teremtett meg 1798-ban, és amelyet azóta minden új kormány szívesen fogadott szerszámként átvett és ellenfeleivel szemben kihasznált, éppen ennek a hatalomnak kellett mindenütt elbuknia, mint ahogy Párizsban már elbukott.

A Kommünnek mindjárt kezdettől be kellett látnia, hogy a már uralomra jutott munkásosztály nem igazgathat tovább a régi államgépezettel; hogy ennek a munkásosztálynak, ha nem akarja saját, csak az imént meghódított uralmát megint elveszíteni, egyrészt ki kell küszöbölnie az egész régi, addig őellene kihasznált elnyomó gépezetet, másrészt pedig biztosítania kell magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben, azzal, hogy ezeket, kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatóknak nyilvánította. Miben állt az addigi állam jellegzetes tulajdonsága? A társadalom a maga közös érdekeinek intézésére, eredetileg egyszerű munkamegosztás útján, különszerveket alkotott. De ezek a szervek, melyeknek csúcsa az államhatalom, saját különérdekeiket szolgálva, idővel a társadalom szolgáiból a társadalom uraivá váltak. Amint ez például nem csupán az örökletes monarchiában, hanem éppannyira a demokratikus köztársaságban is látható. Sehol sem alkotják a „politikusok" a nemzetnek jobban elkülönült és nagyobb hatalmú rétegét, mint éppen Észak-Amerikában. Itt mindkét nagy pártot[7], melyek felváltva vannak uralmon, megintcsak olyan emberek irányítják, akik a politikából üzletet csinálnak, akik az Unió és az egyes államok törvényhozó gyűléseinek mandátumaira spekulálnak, vagy akik abból élnek, hogy pártjuk számára agitálnak, és annak győzelme után jutalmul állást kapnak. Tudott dolog, miként próbálkoznak az amerikaiak harminc év óta azzal, hogy ezt az elviselhetetlenné vált igát lerázzák, és hogy mint süllyednek ennek ellenére egyre mélyebben a korrupció e mocsarába. Éppen Amerikán láthatjuk legjobban, hogyan megy végbe az államhatalomnak ez az önállósodása a társadalomtól, melynek eredetileg puszta szerszámául volt szánva. Itt nincsen dinasztia, nincs nemesség, nincs állandó hadsereg, az indiánok szem-

mel tartására kirendelt néhány katonán kívül, nincs bürokrácia fix alkalmazással vagy nyugdíjjogosultsággal. És mégis politikai spekulánsokból álló két nagy bandát látunk itt, akik az államhatalmat felváltva birtokukba veszik és a legkorruptabb eszközökkel a legkorruptabb célokra kiaknázzák — és a nemzet tehetetlen ezzel a két nagy politikus-kartellal szemben, melyek állítólag az ő szolgálatában állnak, a valóságban azonban uralkodnak rajta és fosztogatják.

Ez ellen a minden eddigi államban elkerülhetetlen átváltozás ellen, mely az államot és az állami szerveket a társadalom szolgáiból a társadalom uraiva tette, a Kommün két csalhatatlan szert alkalmazott. Először is minden közigazgatási, bíráskodási és közoktatási állást az érdekeltek általános szavazati jogán alapuló választás útján töltött be, mégpedig úgy, hogy ugyanezek az érdekeltek választottjukat mindenkor visszahívhatták. Másodszor pedig minden szolgálatért, akár magas, akár alacsony, csak olyan bért fizetett, amilyent más munkások kaptak. A legmagasabb fizetés, amelyet egyáltalán adott, 6000 frank volt. Ezzel biztos reteszt tolt az álláshajhászás és a törtetés elé, a képviseleti testületekbe kiküldötteknek adott kötött mandátum nélkül is, amit ráadásul szintén bevezettek.

Az eddigi államhatalomnak ezt a szétrobbantását és egy új, igazában demokratikus államhatalommal való helyettesítését behatóan ecseteli a „Polgárháború" harmadik szakasza. Szükséges volt azonban néhány vonására itt még egyszer röviden rátérni, mert éppen Németországban az államba vetett babonás hit a filozófiából átment a burzsoázia köztudatába, sőt sok munkáséba is. A filozófiai elképzelés szerint az állam „az eszme megvalósulása" vagy a filozófiai nyelvre lefordított Isten-országa e földön, az a terület, ahol az örök igazság és igazságosság megvalósul vagy meg kell hogy valósuljon. És ebből következik azután a babonás tisztelete az államnak és mindannak, ami az állammal összefügg, és ez annál könnyebben létrejön, mert az emberek kora gyermekségüktől megszokták azt a hiedelmet, hogy az egész társadalom közös ügyeit és érdekeit nem is lehet másképpen intézni, mint ahogyan eddig intézték, azaz az állam és annak jól fizetett hatóságai révén. És azt hiszik, hogy már valami roppant merész lépést tettek, ha megszabadultak az örökletes monarchiába vetett hittől és a demokratikus köztársaságra esküsznek. Valójában azonban az állam nem egyéb, mint gépezet arra, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchiában: és legjobb esetben egy olyan rossz, melyet az osztályuralomért folyó harcban győztes proletariátus örököl, és amelynek legrosszabb oldalait kénytelen lesz, ugyanúgy, mint a Kommün, tüstént minél jobban megnyirbálni, amíg egy új, szabad társadalmi állapotok között felnőtt nemzedék képes nem lesz arra, hogy az egész államkacatot sutba dobja.

A német filisztert újabban ismét üdvös rettegés fogja el, ha e szavakat hallja:

a proletariátus diktatúrája. Nos, hát, uraim, akarjátok-e tudni, milyen is ez a diktatúra? Nézzétek meg a Párizsi Kommünt. Az a proletariátus diktatúrája volt.

London, a Párizsi Kommün huszadik évfordulóján,
1891. március 18.

F. Engels

Marx és Engels Művei. 17. köt.
1968. 565—578. old.

A POLGÁRHÁBORÚ FRANCIAORSZÁGBAN

A SZÖVETSÉG ÖSSZES TAGJAIHOZ EURÓPÁBAN ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

I

Amikor 1870. szeptember 4-én a párizsi munkások kikiáltották a köztársaságot, amelyet szinte abban a pillanatban egész Franciaország, egyetlen ellentmondó hang nélkül, éljenzéssel fogadott, hivatalvadászó ügyvédek, akiknek Thiers volt az államférfijuk és Trochu a tábornokuk, cselszövéssel birtokba vették az Hôtel de Ville-t*. Akkoriban annyira áthatotta őket az a fanatikus hit, hogy Párizs hivatott Franciaországot minden történelmi válság idején képviselni, hogy bitorlott kormányzói címeik igazolására teljesen elegendőnek tartották felmutatni lejárt párizsi képviselői mandátumukat. A lezajlott háborúról szóló második üzenetünkben,** öt nappal ezeknek az embereknek a hatalomra jutása után, megmondtuk róluk, hogy kicsodák. Mégis, a meglepetés izgalmában, amikor a munkásosztály igazi vezérei még Bonaparte börtöneiben ültek és a poroszok már Párizs felé vonultak, Párizs eltűrte hatalomra lépésüket, azzal a határozott feltétellel, hogy ez a hatalom egyes-egyedül a nemzeti védelem célját szolgálja. Párizst azonban nem lehetett megvédeni anélkül, hogy munkásosztályát felfegyverezzék, tényleges haderővé szervezzék, soraikat magában a háborúban képezzék ki. De a felfegyverzett Párizs — a felfegyverzett forradalom. Ha Párizs győz a porosz támadón, a francia munkás győzött volna a francia tőkésen és állami élősködőin. A nemzeti kötelességnek és az osztályérdeknek ebben az összeütközésében a nemzeti védelem kormánya egy pillanatig sem tétovázott — a nemzeti árulás kormányává változott.

A kormány mindenekelőtt vándorútra küldte Thiers-t Európa minden udvarába, hogy kikönyörögje közbelépésüket, felkínálva ezért a köztársaság elcserélését egy királyra. Négy hónappal az ostrom kezdete után, amikor elérkezett-

* — a városházát. — *Szerk.*

** Vö. Marx és Engels Művei. 17. köt. 249—250. old. — *Szerk.*

nek vélték a kellő pillanatot, hogy kimondják az első szót a kapitulációról, Trochu — Jules Favre és több más kollégája jelenlétében — a következő szavakkal fordult Párizs egybegyűlt elöljáróihoz:

„Az első kérdés, amelyet kollégáim mindjárt szeptember 4-én este feltettek nekem, ez volt: Van-e Párizsnak esélye arra, hogy sikerrel állja a porosz sereg ostromát? Habozás nélkül nemmel válaszoltam. Több jelenlevő kollégám tanúsíthatja e szavaim igazságát és azt, hogy e véleményem mellett kitartottam. Megmondtam nekik ugyanezekkel a szavakkal, hogy a dolgok ilyen állása mellett esztelenség volna Párizs ellenállási kísérlete a porosz sereg ostromával szemben. Kétségkívül, tettem hozzá, hősies esztelenség, de semmi több... Az események" (amelyeket ő maga irányított) „nem hazudtolták meg előrelátásomat." Trochunak ezt a szép kis beszédét később az egyik jelenlevő elöljáró, Corbon úr, közzétette

Ezek szerint tehát már a köztársaság kikiáltásának estéjén Trochu kollégáinak tudomásuk volt arról, hogy Trochu „terve" Párizs kapitulációja. Ha a nemzeti védelem több lett volna Thiers, Favre és társainak személyes uralmára szolgáló puszta ürügynél, akkor szeptember 4-e felkapaszkodottjai 5-én lemondtak volna, beavatták volna Párizs népét Trochu „tervébe" és felszólították volna, hogy vagy azonnal adja meg magát, vagy pedig vegye sorsát a saját kezébe. Ehelyett azonban ezek a becstelen csalók úgy határoztak, hogy Párizs hősies esztelenségét az éhínség és a bezúzott fejek kúrájával fogják gyógykezelni, időközben meg nagyhangú kiáltványokkal tartják bolonddá, azt szónokolva, hogy Trochu, „Párizs kormányzója sohasem fog kapitulálni", és Jules Favre, a külügyminiszter, „földünkből egyetlen talpalatnyit, erődeinkből egyetlen követ sem fog átengedni". Ugyanez a Jules Favre Gambettához intézett egyik levelében beismeri, hogy ők voltaképpen nem a porosz katonák, hanem a párizsi munkások ellen „védekeznek". A bonapartista hóhérok, akikre Trochu nagy bölcsen a párizsi hadsereg parancsnokságát bízta, bizalmas levelezésükben az ostrom egész tartama alatt mocskos élceket eregettek a jól megértett védekezési paródiáról. (Lásd pl. Alphonse-Simon Guiod-nak, a párizsi védelmi hadsereg tüzérségi főparancsnokának, a becsületrend nagykeresztesének Susane tüzérségi hadosztálytábornokhoz írt levelét, amelyet a Kommün a „Journal officiel"-ben közzétett.) Végül 1871. január 28-án levetették a csalárd álarcot. A nemzeti védelem kormánya Párizs kapitulációjában a legmélységesebb önleleplezés valóságos hősiességével mint Franciaországnak Bismarck hadifoglyaiból álló kormánya lépett fel — olyan hitvány szerepben, amelynek elfogadásától még Louis Bonaparte is visszariadt Sedanban. A március 18-i események után, Versailles-ba való eszeveszett menekülésükkor, a capitulardok* Párizs kezében hagyták árulásuk írott bizonyítékait, és hogy ezeket meg-

* — kapitulálók. — *Szerk.*

semmisítsék, amint a Kommün mondja a vidékhez intézett egyik manifesztumában, „ezek az emberek nem riadnak vissza attól, hogy Párizst vértengerben fürdő romhalmazzá zúzzák"

De az ilyen vég buzgó szorgalmazására a védelem kormányának egynéhány vezető tagját ezenkívül egészen különös személyi okok is indították.

Röviddel a fegyverszünet megkötése után Millière úr, párizsi nemzetgyűlési képviselő, akit most Jules Favre egyenes parancsára agyonlőttek, hiteles törvényszéki iratok egész sorát hozta nyilvánosságra bizonyítékul, hogy Jules Favre, aki egy Algírban lakó kocsmatölteléknek a feleségével él vadházasságban, sok éven át halmazatban elkövetett legvakmerőbb hamisítások útján, törvénytelen gyermekei nevében, csalárd módon nagy örökségre tett szert és így gazdagodott meg, és hogy a törvényes örökösök által indított perben csak a bonapartista bíróságok részrehajlása folytán menekült meg a leleplezéstől. Mivel e száraz törvényszéki iratoktól megannyi retorikai lóerővel sem lehetett megszabadulni, Jules Favre, életében először, befogta a száját, csöndben várva a polgárháború kitörését, hogy akkor Párizs népét tomboló dühvel szökött fegyencek bandájának szidalmazza, akik nyíltan fellázadnak a család, a vallás, a rend, a magántulajdon ellen. És ugyanez a hamisító, alig hogy hatalomra jutott, mindjárt szeptember 4-e után, rokonérzésből rászabadította a társadalomra Pic-et és Taillefert, akiket még a császárság alatt is elítéltek hamisítás miatt az „Etendard" című lap botrányos ügyében. E két jómadár egyikét, Taillefert, akinek volt mersze a Kommün alatt Párizsba visszatérni, azonnal újra börtönbe zárták; és ezek után Jules Favre a nemzetgyűlés szószékéről világgá kiáltotta, hogy a párizsiak valamennyi bűnözőjüket szabadon bocsátják!

Ernest Picard, a nemzeti védelem kormányának Joe Millere, aki, miután a császárságban hiába törekedett a belügyminiszterségre, a köztársaság belügyminiszterévé nevezte ki önmagát, nem más, mint a fivére bizonyos Arthur Picard-nak, akit mint szélhámost kizártak a párizsi tőzsdéről (lásd a rendőrfőnökség 1867. július 31-i jelentését) és saját vallomása alapján elítéltek egy 300 000 frankos lopásért, amelyet mint a Société générale[8] Rue Palestro 5. sz. alatti fiókintézetének igazgatója követett el (lásd a rendőrfőnökség 1868. december 11-i jelentését). Ezt az Arthur Picard-t Ernest Picard kinevezte lapjának, az „Electeur libre"-nek szerkesztőjévé. Míg a közönséges tőzsdéseket e belügyminisztériumi lap hivatalos hazugságai félrevezették, addig Arthur Picard ide-oda futkosott a belügyminisztérium és a tőzsde között, hogy itt a francia hadsereg vereségeit készpénzre váltsa. E derék testvérpár teljes pénzügyi levelezése a Kommün kezébe került.

Jules Ferrynek, aki szeptember 4-e előtt még éhenkórász ügyvéd volt, Párizs polgármesteri székében az ostrom alatt sikerült az éhínségből vagyont összeharácsolnia. Az a nap, melyen számot kellene adnia hivatali visszaéléséről, elítélésének napja lenne

Ezek az emberek tehát ticket-of-leave-jüket* csak Párizs romjai között találhatták meg; éppen ilyen emberekre volt szüksége Bismarcknak. Egy kis bűvészkedés — és Thiers, aki addig a kormány titkos sugalmazója volt, most a kormány élén jelent meg, a ticket-of-leave-emberek pedig miniszterként.

Thiers, ez a szörnyszülött törpe, csaknem fél évszázadon át bűvkörében tartotta a francia burzsoáziát, mert osztályromlottságának legtökéletesebb szellemi kifejezője volt. Még mielőtt államférfivá lett, mint történetíró már bebizonyította hazudozó képességeit. Közéleti szereplésének krónikája Franciaország szerencsétlenségeinek évkönyve. 1830 előtt a republikánusok szövetségese volt, Lajos Fülöp alatt miniszteri állásba férkőzik, elárulva pártfogóját, Laffitte-ot. A királynál azzal hízelgi be magát, hogy a csőcseléket a papságra uszítja — ekkor fosztották ki a Saint-Germain-l'Auxerrois-templomot és az érseki palotát —, továbbá azzal, hogy Berry hercegnőnél a miniszterkém és a börtönbába szerepét tölti be.[9] Az ő műve volt a republikánusok lemészárlása a Rue Transnonain-on,[10] és a rákövetkező gyalázatos szeptemberi törvények a sajtó és a gyülekezési jog ellen.[11] Amikor 1840 márciusában mint miniszterelnök újra felbukkant, Párizs megerődítésének tervével meghökkentette Franciaországot.[12] A republikánusoknak, akik ezt a tervet Párizs szabadsága ellen irányuló sötét összeesküvésnek minősítették, a képviselőkamara szószékéről így válaszolt:

„Hogyan! Azt képzelik, hogy erődítmények valaha is veszélyeztethetnék a szabadságot! Elsősorban bármely lehető kormány megrágalmazása az, ha feltételezik róla, hogy valaha is a főváros bombázásával kísérelhetné meg fenntartani hatalmát ... hiszen ez a kormány százszor lehetetlenebbé vélnék a győzelem után, mint annak előtte volt." Valóban, egy kormány sem merte volna Párizst az erődítményekről bombázni, csak az a kormány, amely előzőleg kiszolgáltatta ezeket az erődítményeket a poroszoknak.

Amikor Bomba-király** 1848 januárjában Palermóra támadt,[13] Thiers, aki akkor már rég nem volt miniszter, újra felszólalt a képviselőkamarában: „Önök tudják, uraim, mi történik Palermóban. Önök mindannyian megborzadnak" (parlamenti értelemben), „amidőn hallják, hogy egy nagy várost negyvennyolc óra hosszat bombáztak. És kicsodák? Idegen ellenség talán, mely hadijogát gyakorolja? Nem, uraim, hanem saját kormánya. És miért? Mert a szerencsétlen város a jogait követelte. Jogainak követeléséért negyvennyolc órán át bombázták... Engedjék meg nekem, hogy Európa közvéleményéhez forduljak. Az emberiségnek teszünk szolgálatot, ha felemelkedünk és Európának-talán legnagyobb szónoki emelvényéről hangoztatjuk a felháboro-

* Angliában közönséges bűnözőknek, ha büntetésük nagyobbik részét letöltötték, gyakran szabadságlevelet adnak, amellyel ellátva elengedik és rendőri felügyelet alá helyezik őket. Az ilyen igazolványt nevezik ticket-of-leave-nek, tulajdonosaikat pedig ticket-of-leave-embereknek. — *Engels jegyzete az 1871-es német kiadáshoz*

** II. Ferdinánd. — *Szerk.*

dás szavait" (szavakat, valóban) „az ilyen cselekedetek ellen... Amikor Espartero régens, aki országának szolgálatokat tett" (amit Thiers úr sohasem tett), „bombázni akarta Barcelonát, hogy felkelését elfojtsa, a világ minden részéből felhangzott az általános felháborodás."

Tizennyolc hónappal később, amikor egy francia sereg Rómát bombázta, Thiers egyike volt azoknak, akik ezt a leghevesebben védték.[14] Valóban úgy látszik, Bomba-királynak csak az volt a hibája, hogy bombázását negyvennyolc órára korlátozta.

Néhány nappal a februári forradalom előtt Thiers, akit bőszített a hivataltól és a húsosfazéktól való hosszú száműzetés, amire Guizot kárhoztatta, és aki közelgő népfelkelést szimatolt a levegőben, álhősi stílusában, amellyel elnyerte a Mirabeau-mouche* gúnynevet, kijelentette a képviselőkamarában: „A forradalom pártjához tartozom, nemcsak Franciaországban, hanem Európában is. Kívánom, hogy a forradalom kormánya mérsékelt férfiak kezében maradjon ... de ha a kormány forrófejűek kezébe kerülne, még ha radikálisokéba is, akkor sem hagynám cserben ügyemet. Én mindig a forradalom pártján leszek." Elérkezett a februári forradalom. Ahelyett, hogy a Guizot-kormány helyébe a Thiers-kormányt ültette volna — ahogyan a kis emberke álmodta —, Lajos Fülöpöt a köztársasággal váltotta fel. A nép győzelmének első napján Thiers óvatosan elrejtőzött, megfeledkezve arról, hogy a munkások megvetése megóvja gyűlöletüktől. Mégis, legendás bátorságával továbbra is került a nyilvánosság színpadát, amíg a júniusi mészárlások[15] a neki való tevékenység számára azt meg nem tisztították. Akkor azután irányító feje lett a „rendpártnak"[16] és parlamentáris köztársaságának, annak a névtelen interregnumnak, melyben az uralkodó osztály összes vetélkedő frakciói összeesküdtek egymással — a nép letiprására — és összeesküdtek egymás ellen — mindegyik a saját monarchiájának helyreállítására. Akkor is, mint most, Thiers azzal vádolta a republikánusokat, hogy ők a köztársaság megszilárdulásának egyedüli akadályai; akkor is, mint most, úgy szólt a köztársasághoz, mint a hóhér Don Carloshoz: „Megöllek, de saját javadra." Most is, mint akkor, kénytelen lesz a győzelme utáni napon felkiáltani: „L'Empire est fait" — a császárság kész. A szükséges szabadságokról szavaló képmutató szentbeszédei és Louis Bonaparte iránti haragja ellenére, aki őt kijátszotta és a parlamentarizmust sutba dobta — amelynek mesterséges légkörén kívül pedig ez az emberke, s ezzel maga is tisztában van, semmivé zsugorodik —, Thiers-nek a keze mégis benne volt a második császárság minden becstelenségében, Rómának francia csapatok által történt megszállásától kezdve a Poroszország elleni háborúig, melyre a német egység elleni heves kifakadásaival uszított, nem azért, mert az egységben a porosz zsarnokság takaróját látta, hanem mert az sértené Franciaországnak a német egyenetlen-

* — Mirabeau-légy. — *Szerk.*

ségre való hagyományos jogát. Bár törpe karjai szívesen suhogtatták Európa színe előtt I. Napóleon kardját, akinek történelmi cipőtisztítója lett, külpolitikája mindig Franciaország teljes lealázásában érte el tetőpontját, az 1841-es londoni egyezménytől[17] az 1871-es párizsi kapitulációig és a mostani polgárháborúig, melyben Bismarck legfelsőbb engedélyével Párizsra uszította a sedani és metzi hadifoglyokat.[18] Ez az ember, tehetségének hajlékonysága és célkitűzéseinek változékonysága ellenére is, egész életében a legásatagabb rutinhoz volt láncolva. Nyilvánvaló, hogy a modern társadalom mélyebb áramlatai örökre rejtve maradtak előtte; de még a felszínén történő legkézzelfoghatóbb változások is visszariasztották ezt az elmét, melynek minden életereje a nyelvébe szorult. Így sohasem fáradt bele abba, hogy szentségtörésnek kiáltson ki minden elkanyarodást a régi francia védővámrendszertől. Mint Lajos Fülöp minisztere a vasutat vad agyrémnek gúnyolta, és mint ellenzéki, Louis Bonaparte alatt, megszentségtelenítésnek bélyegzett minden kísérletet a rothadt francia hadügy megreformálására. Hosszú politikai pályafutása alatt egyetlen, még a legcsekélyebb olyan rendszabályban sem volt ludas, amelynek valami gyakorlati haszna lett volna. Thiers csak a gazdagság iránti sóvárgásában és azok iránti gyűlöletében volt következetes, akik a gazdagságot termelik. Olyan szegényen került első miniszteri állásába Lajos Fülöp alatt, mint Jób, és milliomosként hagyta azt el. Ugyanezen király alatti utolsó minisztersége (1840. március 1-től) azzal járt, hogy a képviselőkamarában nyilvánosan sikkasztással vádolták, amire válaszképpen elegendőnek tartotta a könnyeket — amely árucikket ugyanolyan bőségesen tart raktáron, mint Jules Favre vagy bármely más krokodil. Bordeauxban az első intézkedés, amelyet Franciaországnak az előrelátható pénzügyi összeomlástól való megmentésére tett, az volt, hogy saját magának hárommillió frank évjáradékot biztosított; ez volt az első és utolsó szava annak a „takarékos köztársaságnak", melyet párizsi választóinak 1869-ben kilátásba helyezett. Az 1830-as képviselőkamarából való egyik volt kollégája, aki maga is tőkés, de mindamellett a Párizsi Kommün hűséges tagja, Beslay úr, nemrégiben falragasz útján ezt üzente Thiers-nek: „A munka tőkés leigázása mindig sarkköve volt az Ön politikájának, és attól a naptól fogva, hogy a munka köztársasága beköltözött az Hôtel de Ville-be, Ön szünet nélkül így kiált Franciaországhoz: »Ezek bűnözők!«" — Kis állami gazságok mestere, a hamis eskü és árulás virtuóza, szakember a parlamenti pártharcok minden alantas hadicselében, ravasz fortélyában és galád hitszegésében; mindig kész forradalmat szítani, ha félreállítják, és a forradalmat vérbe fojtani, mihelyt kormányra jut; eszmék helyett osztályelőítéletekkel van tele, s szív helyett hiúsággal; magánélete éppoly becstelen, mint amilyen gyalázatos a közéleti szereplése, — és most, amikor egy francia Sulla szerepét játssza, még most sem mulaszthatja el, hogy tetteinek förtelmességét nagyképűségének nevetséges voltával ne tetézze.

Párizs kapitulációja, amely nemcsak Párizst, hanem egész Franciaországot is

kiszolgáltatta Poroszországnak, lezárta az ellenséggel cimboráló árulás hosszan tartó cselszövéseit, melyeket a szeptember 4-i bitorlók, mint maga Trochu bevallotta, már aznap megkezdtek. Másfelől elindította a polgárháborút, amelyet most Poroszország támogatásával a köztársaság és Párizs ellen vívtak. Már a kapituláció feltételeiben benne volt a csapda. Abban az időben az országnak több·mint egyharmadát az ellenség tartotta kézben, a főváros el volt vágva a vidéktől, az egész közlekedés megbomlott. Ilyen körülmények között nem lehetett Franciaország valódi képviseletét megválasztani, hacsak nincs bőven idő az előkészületekre. Éppen ezért kötötte ki a kapituláció, hogy nyolc napon belül meg kell választani a nemzetgyűlést, úgyhogy Franciaország egyes részeibe a kitűzött választás híre csak a választást megelőző napon jutott el. A nemzetgyűlést továbbá a kapituláció egyik határozott pontja szerint arra az egyetlen célra kellett megválasztani, hogy háború vagy béke kérdésében döntsön, és ha rákerül a sor, megkösse a békeszerződést. A lakosságnak éreznie kellett, hogy a fegyverszüneti feltételek lehetetlenné teszik a háború folytatását, és hogy a Bismarck által rájuk kényszerített béke szentesítésére Franciaország legroszszabb emberei a legjobbak. De Thiers, aki nem érte be ezekkel az óvintézkedésekkel, még mielőtt a fegyverszünet titka elterjedt volna Párizsban, választókörútra indult vidéken, hogy ott életre galvanizálja a legitimista pártot[19], amely most az orléanistákkal együtt a hitelét vesztett bonapartisták helyét volt hivatva betölteni. A legitimistáktól nem félt. A modern Franciaország kormányzására alkalmatlanok és így vetélytársnak is hitványak voltak — milyen párt lehetett tehát megfelelőbb eszköz az ellenforradalom kezében, mint az, amelynek tevékenysége, Thiers saját szavai szerint (képviselőkamara, 1833. január 5.), „mindenkor e három segélyforrásra szorítkozott: idegen invázió, polgárháború és anarchia". A legitimisták valóban hittek rég várt, múltbanéző ezeréves birodalmuk[20] eljövetelében. Itt voltak az idegen invázió csizmái, melyek Franciaországot földre tiporták; itt volt a császárság bukása és egy Bonaparte fogsága; és végül itt voltak ők maguk. A történelem kereke szemmelláthatóan visszafelé forgott, hogy megálljon az 1816-os „Chambre introuvable"-nál[21]. A köztársaság gyűlésein, 1848-tól 1851-ig, képzett és gyakorlott parlamenti bajnokaik képviselték őket; most a párt közkatonái törtek előre — Franciaország megannyi Pourceaugnacja[22].

Amint ezt a „parlagi nemesek" gyűlését[23] Bordeaux-ban megnyitották, Thiers megmagyarázta nekik, hogy a béketervezetet azonnal el kell fogadniok, még a parlamenti vita tiszteletadását is mellőzve, lévén ez az egyetlen feltétel, amelynek alapján Poroszország megengedi nekik, hogy megindítsák a háborút a köztársaság és annak erős vára, Párizs ellen. Az ellenforradalomnak valóban nem volt vesztegetni való ideje. A második császárság több mint kétszeresére növelte az államadósságot s a nagy városokat súlyos municipális adósságokba sodorta. A háború félelmetesen növelte a nemzet kötelezettségeit, s könyörtelenül pusztí-

totta segélyforrásait. Hogy a romlás teljes legyen, itt állott a porosz Shylock, francia földön tartózkodó félmillió katonájának ellátásáról szóló utalványával, ötmilliárdos kártérítés fizetésének és fizetetlen részletek 5 százalékos kamatának követelésével.[24] Ki fizesse ki a számlát? Csak a köztársaság erőszakos megdöntésével remélhették a gazdagság elsajátítói e gazdagság termelőinek vállára rakni annak a háborúnak a költségeit, amelyet ők maguk, az elsajátítók, idéztek elő. Így hát Franciaország mérhetetlen romlása ösztökélte a föld és a tőke e hazafias képviselőit arra, hogy az idegen hódító szeme előtt és az ő pártfogásával tetézzék a külső háborút polgárháborúval — rabszolgatartó lázadással.

Ennek az összeesküvésnek az útjában egy nagy akadály állott: Párizs. Párizs lefegyverzése volt a siker első feltétele. Thiers tehát felszólította Párizst, hogy tegye le a fegyvert. Ezután felingerelték Párizst a „parlagi nemesek" gyűlésének veszett köztársaságellenes tüntetéseivel s magának Thiers-nek a köztársaság jogi helyzetéről tett kétértelmű kijelentéseivel; Párizs lefejezésének a fővárosjellegétől való megfosztásának [to decapitate and decapitalize] fenyegetésével; orléanista követek kinevezésével; a lejárt kereskedelmi váltókra és házbérekre vonatkozó Dufaure-törvényekkel, amelyek Párizs kereskedelmét és iparát romlással fenyegették; a minden egyes elképzelhető nyomtatvány minden egyes példányára kirótt Pouyer-Quertier-féle kétcentime-os illetékkel; a Blanqui és Flourens elleni halálos ítélettel; a republikánus lapok betiltásával; a nemzetgyűlésnek Versailles-ba való áthelyezésével; a Palikao által kihirdetett és szeptember 4-én megszűnt ostromállapot felújításával; a decembrizáló Vinoynak Párizs kormányzójává, Valentin császári zsandárnak rendőrfőnökké és d'Aurelle de Paladines jezsuita tábornoknak a nemzeti gárda főparancsnokává való kinevezésével.

Most pedig egy kérdéssel fordulunk Thiers úrhoz és segédeihez, a nemzeti védelem minisztereihez. Ismeretes, hogy pénzügyminisztere, Pouyer-Quertier úr közvetítésével Thiers szerződést kötött egy kétmilliárdos azonnal fizetendő kölcsönre. Mármost igaz-e vagy sem,

1. hogy ezt az üzletet úgy kötötték meg, hogy több százmilliónyi jutalékot biztosítottak Thiers, Jules Favre, Ernest Picard, Pouyer-Quertier és Jules Simon magáncéljaira? és

2. hogy a fizetések csak Párizs „pacifikálása" után váltak esedékessé?[25]

Mindenesetre nagyon sürgős lehetett az ügy, mert Thiers és Jules Favre a bordeaux-i gyűlés többsége nevében pirulás nélkül kérte, hogy porosz csapatok azonnal szállják meg Párizst. Ez azonban nem illett bele Bismarck játéktervébe, amint ezt Németországba való visszatértekor gúnyosan és nyilvánosan közölte az ámuló frankfurti filiszterekkel.

II

A fegyverben álló Párizs volt az egyetlen komoly akadály, mely az ellenforradalmi összeesküvésnek útját állta. Párizst tehát le kellett fegyverezni. Ezen a ponton a bordeaux-i gyűlés maga volt az őszinteség. Ha a parlagi nemesek bombasztikus bömbölése nem is lett volna eléggé hallható, a kétség utolsó szikráját is elolthatta Thiers-nek az a lépése, hogy Párizst kényre-kedvre kiszolgáltatta Vinoy, a decembrista gyilkos, Valentin, a bonapartista zsandár, és d'Aurelle de Paladines, a jezsuita tábornok triumvirátusának. De míg az összeesküvők a lefegyverzés igazi célját sértően fitogtatták, Párizst olyan ürüggyel szólították fel fegyverletételre, amely a legkirívóbb, legarcátlanabb hazugság volt. A párizsi nemzeti gárda tüzérsége, mondotta Thiers, az állam tulajdona és az államnak visszaszolgáltatandó. A tényállás a következő: A kapituláció napjától kezdve, amikor Bismarck foglyai aláírták Franciaország kiszolgáltatását, sajátmaguknak viszont nagyszámú testőrséget kötöttek ki azzal a határozott céllal, hogy Párizst megfélemlítsék, — ettől a naptól kezdve Párizs résen állt. A nemzeti gárda újjáalakult és legfelsőbb ellenőrzését egy központi bizottságra bízta, amelyet néhány régi bonapartista alakulat kivételével az egész testület választott meg. A poroszok párizsi bevonulásának előestéjén a központi bizottság intézkedett, hogy a Montmartre-ra, Belleville-be és La Villette-be szállítsák azokat az ágyúkat és golyószórókat, amelyeket a kapitulálók áruló módon hátrahagytak a poroszok által megszállandó városrészekben és azok környékén. Ezt a tüzérséget a nemzeti gárda szerezte be, gyűjtés útján befolyt pénzből. A január 28-i kapitulációban hivatalosan elismerték a nemzeti gárda magántulajdonának, és éppen ezen a címen mentesült az állam tulajdonában levő fegyverek sorsától, a hódítónak való beszolgáltatástól. És Thiers annyira híján volt még a legátlátszóbb ürügynek is a Párizs elleni háború megkezdésére, hogy kénytelen volt a legkirívóbb hazugsághoz folyamodni: hogy a nemzeti gárda ágyúi az állam tulajdona!

A tüzérség elkobzását nyilvánvalóan csak előjátékul szánták Párizs és egyben a szeptember 4-i forradalom általános lefegyverzéséhez. De ez a forradalom Franciaország törvényes állapota lett. Művét, a köztársaságot, a győztes a kapituláció szövegében elismerte. A kapituláció után valamennyi idegen hatalom is elismerte; a nemzetgyűlést a köztársaság nevében hívták össze. A szeptember 4-i párizsi munkásforradalom volt a bordeaux-i nemzetgyűlésnek és végrehajtó hatalmának egyetlen jogcíme. Enélkül a nemzetgyűlés kénytelen lett volna azonnal átadni helyét az 1869-ben — francia és nem porosz uralom alatt — általános szavazati jog alapján megválasztott törvényhozó testületnek, amelyet a forradalom erőszakosan oszlatott fel. Thiers és ticket-of-leave-emberei kénytelenek lettek volna tárgyalásba bocsátkozni Louis Bonaparte aláírásával ellátott menlevelekért, hogy elkerüljenek egy cayenne-i[26] utazást. A Porosz-

országgal való béke megkötésére felhatalmazott nemzetgyűlés csak egy mozzanata volt ennek a forradalomnak, melynek igazi megtestesítője még mindig a felfegyverzett Párizs volt; az a Párizs, amely ezt a forradalmat létrehozta, érte öt hónapig tartó ostromot és az éhínség borzalmait vállalta, és amelynek Trochu terve ellenére tovább folytatott ellenállása a vidék szívós védekező harcának alapja lett. És Párizsnak most vagy le kellett tennie a fegyvert a bordeaux-i lázadó rabszolgatartók sértő parancsára és elismernie, hogy szeptember 4-i forradalma nem jelentett egyebet, csak az államhatalom egyszerű átruházását Louis Bonaparte-ról királyi vetélytársaira, vagy pedig Franciaország önfeláldozó előharcosaként kellett fellépnie. Franciaországot viszont lehetetlen volt a pusztulástól megmenteni és újjáteremteni azoknak a politikai és társadalmi feltételeknek forradalmi megdöntése nélkül, melyek a második császárságot szülték és annak oltalma alatt a teljes rothadásig érlelődtek. Az öthónapos éhezéstől elcsigázott Párizs egy pillanatig sem habozott. Hősiesen elhatározta, hogy vállalja a francia összeesküvőkkel szemben az ellenállás minden veszélyét, még a saját erődeiről rámeredő porosz ágyúk ellenére is. A központi bizottság azonban annyira irtózott a polgárháborútól, melybe Párizst bele akarták hajszolni, hogy a nemzetgyűlés provokációi, a végrehajtó hatalom jogtalan beavatkozásai és a Párizsban és körülötte történő fenyegető csapatösszevonások ellenére kitartott tisztára védekező álláspontja mellett.

Thiers kezdte meg a polgárháborút azzal, hogy Vinoyt egy sereg rendőr és néhány ezred sorkatonaság élén éjjeli expedícióra küldte ki a Montmartre ellen, hogy ott meglepetésszerűen lecsapjon a nemzeti gárda ágyúira. Ismeretes, mint hiúsult meg ez a kísérlet a nemzeti gárda ellenállásán és a katonák népbarát magatartásán. D'Aurelle de Paladines már előre kinyomatta győzelmi jelentését, és Thiers plakátokat tartott készenlétben államcsíny-rendszabályainak közhírré tételére. Most ezeket helyettesíteni kellett Thiers felhívásaival, amelyek nagylelkű elhatározását közölték, hogy a nemzeti gárdának meghagyja fegyvereit; nem kételkedik benne, mondotta, hogy e fegyverekkel a nemzeti gárda a kormányhoz fog csatlakozni a lázadók ellen. A 300 000 nemzeti gárdista között mindössze 300 akadt, aki eleget tett a Kis Thiers felhívásának és csatlakozott hozzá önmaga ellen. A dicsőséges március 18-i munkásforradalom elvitathatatlanul birtokába vette Párizst. Ideiglenes kormánya a központi bizottság lett. Európa egy pillanatig kételkedni látszott, vajon a legutóbbi szenzációs hadi és politikai színjátékok csakugyan valóság voltak-e vagy csak egy régen letűnt múlt álmai.

Március 18-tól a versailles-i csapatok párizsi bevonulásáig a proletárforradalom annyira mentes maradt azoktól az erőszakosságoktól, amelyekben a „felsőbb osztályok" forradalmai és még inkább ellenforradalmai bővelkednek, hogy ellenfelei nem találtak más okot a felháborodásra, csak Lecomte és Clément Thomas tábornokok kivégzését és a Place Vendôme-i ügyet.

A Montmartre elleni éjjeli támadásban részt vevő bonapartista tisztek egyike, Lecomte tábornok négyszer adott parancsot a 81. sorezrednek, hogy egy fegyvertelen csoportosulásra tüzeljen a Place Pigalle-on, és amikor a katonák ezt megtagadták, dühödten szidalmazta őket. Asszonyok és gyermekek agyonlövése helyett saját emberei őt lőtték agyon. Azok a meggyökeresedett szokások, amelyeket a munkásosztály ellenségei oltottak a katonaságba kiképzése során, természetesen nem változnak meg abban a pillanatban, amikor a katonák átállnak a munkásokhoz. Ugyanezek az emberek végezték ki Clément Thomas-t is.

Clément Thomas „tábornok", ez az elégedetlen kiszolgált számvevő őrmester, Lajos Fülöp uralkodásának utolsó időszakában belépett a „National" című republikánus lap szerkesztőségébe, hogy ennél az igen izgága lapnál a felelős stróman (gérant responsable) és a krakéler párbajozó kettős feladatkörét töltse be. A februári forradalom után, amikor a „National" emberei kerültek az élre, ebből a vén számvevő őrmesterből generálist faragtak a júniusi mészárlás előestéjén, amelynek, akárcsak Jules Favre, egyik sötét tervezője volt, és amelyben az egyik leggaládabb hóhér lett. Azután tábornoki rangjával egyetemben hosszú időre eltűnt, hogy 1870. november 1-én ismét felbukkanjon. Az előző napon a védelem kormánya, amelyet az Hôtel de Ville-ben foglyul ejtettek, ünnepélyesen szavát adta Blanquinak, Flourensnak és a munkásosztály más képviselőinek, hogy bitorolt hatalmát egy szabadon választott párizsi kommün kezébe teszi le.[27] Ahelyett, hogy ígéretüket teljesítették volna, Párizsra szabadították Trochu bretonjait, akik most Bonaparte korzikai legényeit helyettesítették. Egyedül Tamisier tábornok nem volt hajlandó nevét ilyen szószegéssel bemocskolni és lemondott a nemzeti gárda főparancsnoki tisztségéről; helyét Clément Thomas foglalta el, aki így ismét tábornok lett. Főparancsnokságának egész ideje alatt hadakozott, nem a poroszok, hanem a párizsi nemzeti gárda ellen. Megakadályozta általános felfegyverzését, a burzsoá-zászlóaljakat a munkászászlóaljak ellen uszította, a Trochu „tervével" szemben ellenséges tiszteket eltávolította, s a gyávaság megbélyegző vádjával feloszlatta azokat a proletár-zászlóaljakat, amelyeknek hősiessége most legádázabb ellenségeiket is bámulatba ejtette. Clément Thomas valósággal büszke volt arra, hogy júniusi rangjelzését a párizsi munkásosztály személyes ellenségeként nyerte vissza. Csak néhány nappal március 18-a előtt bemutatta Le Flô hadügyminiszternek saját különtervezetét a „párizsi csőcselék színe-virágának kiirtására". Vinoy veresége után nem tudta megállni, hogy meg ne jelenjék a porondon mint amatőr kém. A központi bizottság és a párizsi munkásság éppen annyira volt felelős Clément Thomas és Lecomte agyonlövetéséért, mint a walesi hercegnő* azoknak a sorsáért, akiket londoni bevonulása alkalmával a tolongásban agyonnyomtak.

* Alexandra. — *Szerk.*

Fegyvertelen polgárok lemészárlása a Place Vendôme-on — puszta mese, amelyről Thiers úr és a parlagi nemesek a nemzetgyűlésben állhatatosan hallgattak, és amelynek terjesztését kizárólag az európai sajtó lakájszolgálatára bízták. „A rend emberei", Párizs reakciósai, reszkettek a 18-i győzelem hírére. Számukra ez a győzelem a végre bekövetkező népi megtorlás előjele volt. Az 1848 júniusától 1871. január 22-ig[28] az ő közreműködésükkel meggyilkolt áldozatok szellemei megjelentek szemük előtt. Rémületük volt egyetlen büntetésük. Még a rendőrök is, ahelyett, hogy lefegyverezték és lakat alá tették volna őket, tárva-nyitva találták Párizs kapuit, hogy biztonságban Versailles-ba menekülhessenek. A „rend embereinek" nemcsak hogy nem történt bántódásuk, hanem azt is megengedték nekik, hogy gyülekezzenek, és így nyugodtan elfoglalhattak nem egy fontos állást Párizs kellős közepén. A központi bizottságnak ezt az elnézését, a felfegyverzett munkásságnak ezt a nagylelkűségét, amely oly különös ellenkezésben állt a rendpárt szokásaival, ez a párt félremagyarázta és pusztán a tudatos gyengeség tünetének tartotta. Ebből eredt ostoba tervük, hogy fegyvertelen tüntetés leple alatt megkíséreljék azt, amit Vinoynak ágyúival és golyószóróival nem sikerült véghezvinnie. Március 22-én a luxusnegyedekből elindult a „jobb emberek" zendülő bandájának menete, soraikban volt minden petit crevé*, élükön a császárság jól ismert törzsvendégei, a Heeckerenek, Coëtlogonok, Henri de Pène-ek stb. Ez a söpredék, békés tüntetés gyáva ürügye alatt, de titokban orgyilkos fegyverekkel felszerelve, hadirendbe sorakozott, bántalmazta és lefegyverezte a nemzeti gárda őrjáratait és őrszemeit, amelyekkel menete találkozott, és a Rue de la Paix-ből kitódulva, „Le a központi bizottsággal! Le a gyilkosokkal! Éljen a nemzetgyűlés!" kiáltásokkal megpróbált áttörni az ott felállított őrségen, hogy így rajtaütéssel bevegye a nemzeti gárdának a Place Vendôme-on levő főhadiszállását. Pisztolylövéseikre válaszul a nemzeti gárda szabályszerű sommations-t intézett hozzájuk (ez az angol Riot Act francia megfelelője)[29]; amikor ez hatástalannak bizonyult, a nemzeti gárda tábornoka** tüzet vezényelt. Egyetlen sortűz vad menekülésre késztette az ostoba piperkőcöket, akik azt várták, hogy „előkelőségük" puszta megmutatása úgy fog hatni a párizsi forradalomra, mint Józsué kürtjei Jérikhó falaira.[30] A menekülők két nemzeti gárdistát holtan, kilencet (köztük a központi bizottság egyik tagját***) súlyos sebesüléssel, dicső cselekedetük egész színterét pedig revolverekkel, tőrökkel és tőrös botokkal teleszórva hagyták hátra „békés" tüntetésük „fegyvertelen" jellegének bizonyságául. Amikor 1849. június 13-án a párizsi nemzeti gárda valóban békés tüntetést rendezett tiltakozásul, amiért francia csapatok fondorlatosan támadást intéztek Róma ellen, akkor Changarnier-t, aki abban az időben a rendpárt tábornoka volt, a nemzetgyűlés és különösen

* — piperkőc; gigerli. — *Szerk.*
** Bergeret. — *Szerk.*
*** Maljournal. — *Szerk.*

Thiers úr a társadalom megmentőjének nevezte, amiért csapatait ezekre a fegyvertelen emberekre minden oldalról rászabadította, hogy lelövöldözzék, lekaszabolják és lovaik patáival letiporják őket. Párizsban akkor kihirdették az ostromállapotot. Dufaure új elnyomó törvényeket erőszakolt ki a nemzetgyűléstől. Újabb letartóztatások, újabb proskripciók — újabb rémuralom következett. De az alsóbb néposztályok másképp intézik ezeket a dolgokat. Az 1871-es központi bizottság egyszerűen nem vett tudomást a „békés tüntetés" hőseiről; olyannyira, hogy azok már két nappal később *fegyveres* tüntetésre gyülekezhettek Saisset tengernagy parancsnoksága alatt, aminek azután a híres megfutamodás lett a vége, a pánikszerű menekülés Versailles-ba. A központi bizottság vonakodott folytatni a Thiers montmartre-i betörő-kísérletével elindított polgárháborút, és ezzel most végzetes hibát követett el, mert nem vonult rögtön az akkor teljesen tehetetlen Versailles ellen, amivel végre pontot tehetett volna Thiers-nek és parlagi nemeseinek összeesküvései után. Ehelyett megint lehetővé tették a rendpártnak, hogy erejét március 26-án, a Kommün megválasztásakor, kipróbálja az urnák előtt. Ezen a napon a „rend emberei" a párizsi elöljáróságokban a kiengesztelődés nyájas szavait váltották túlságosan nagylelkű legyőzőikkel, szívük mélyén ünnepélyes fogadalmat mormolva, hogy kellő időben majd véres bosszút állnak.

És most nézzük az érem másik oldalát. Thiers április elején megkezdte második hadjáratát Párizs ellen. A párizsi foglyok Versailles-ba hurcolt első csoportjával szörnyen kegyetlenül bántak, mialatt Ernest Picard, zsebre tett kézzel lézengve körülöttük, gúnyolta őket, és mialatt Madame Thiers és Madame Favre udvarhölgyeik [their Ladies of honour(?)*] társaságában erkélyükről tapsoltak a versailles-i csőcselék gyalázatosságához. A fogoly sorkatonákat hidegvérrel legyilkolták; bátor barátunkat, Duval generálist, a vasöntőt, tárgyalás nélkül agyonlőtték. Galliffet — kitartottja feleségének, aki meg a második császárság orgiáin való szemérmetlen magamutogatásáról volt hírhedt — azzal kérkedett egy kiáltványában, hogy az ő parancsára gyilkolták meg a lovasvadászai által meglepett és lefegyverzett néhány nemzeti gárdistát, kapitányukkal és hadnagyukkal egyetemben. Vinoyt, a szökevényt, Thiers a becsületrend nagykeresztjével tüntette ki azért a napiparancsáért, hogy a kommünárok soraiban elfogott minden sorkatonát agyon kell lőni, Desmaret-t, a zsandárt, azért tüntették ki, mert álnokul, mészáros módjára feldarabolta a nemes lelkű és lovagias Flourenst, aki 1870. október 31-én a védelmi kormány tagjainak az életét mentette meg. Meggyilkolásának „lelkesítő részleteit" Thiers a nemzetgyűlés előtt diadalmasan kiteregette.[31] Egy parlamenti Hüvelyk Matyi felfuvalkodottságával, akinek szabad volt Tamerlán szerepét játszani, őkicsinysége megtagadta az ellene lázadóktól a civilizált hadviselés minden jogát, még a

* — *szó szerint:* becsület (?) hölgyeik — *Szerk.*

kötözőhelyek semlegességi jogát is. Nincs irtóztatóbb annál a majomnál, aki egy ideig szabadon kitombolhatja tigrisösztöneit, amint már Voltaire előre látta.[32] (Lásd Melléklet, 35. old.*)

A Kommün április 7-i rendelete után, mely megtorló intézkedéseket rendelt el és kötelességének jelentette ki, hogy „Párizst a versailles-i banditák kannibáli cselekedeteivel szemben megvédje és szemet szemért, fogat fogért követeljen",[33] Thiers nem szüntette be a foglyokkal való kegyetlenkedéseket, sőt, tetejébe még sértegette is őket jelentéseiben, mondván: „Sohasem esett még becsületes emberek borús pillantása ilyen lealjasodott demokráciának ilyen lealjasodott alakjaira" — olyan becsületes emberek pillantása, amilyen Thiers maga meg a ticket-of-leave-miniszterei. Mindamellett egy időre beszüntették a foglyok agyonlövését. De alig jöttek rá Thiers és decembrista tábornokai arra, hogy a Kommün megtorlási rendelete üres fenyegetés csupán, hogy még a nemzeti gárdista álruhában Párizsban elfogott zsandárkémeiknek, hogy még a gyújtóbombákkal felszerelt rendőröknek sem történt bántódásuk — a foglyok nagybani agyonlövetése újra megkezdődött és megszakítás nélkül tartott végig. Azokat a házakat, ahová nemzeti gárdisták menekültek, a zsandárok bekerítették, petróleummal leöntötték (ami ebben a háborúban itt fordult elő első ízben) és azután felgyújtották; a megszenesedett holttesteket később a sajtó Les Ternes-i ambulanciája hozatta ki. Négy nemzeti gárdistát, akik április 25-én Belle-Epine-nél egy csapat lovasvadásznak megadták magukat, később a kapitány, Galliffet-nek egy dicső embere, sorra agyonlőtt. Négy áldozatának egyike, Scheffer, akit holtnak véltek és otthagytak, kúszva visszaért a párizsi előőrsökhöz és hivatalos vallomást tett erről az esetről a Kommün egy bizottsága előtt. Amikor Tolain e bizottság jelentése tárgyában meginterpellálta a hadügyminisztert, a parlagi nemesek lehurrogták és megtiltották Le Flônak, hogy válaszoljon. Sértés volna „dicső" hadseregükre, ha tetteiről szó esnék. Az a nyegle hang, amellyel Thiers jelentései a Moulin-Saquet-nál álmukban meglepett nemzeti gárdisták lemészárlásáról és a clamart-i tömeges agyonlövetésekről beszámolnak, még a túlérzékenynek korántsem mondható londoni „Times" idegeit is feldúlta. De ma nevetséges volna a pusztán bevezető atrocitásokat felsorolni, amelyeket Párizs bombázói és a rabszolgatartó lázadást szítók az idegen hódító védelme alatt elkövettek. Mind e borzalmak közepette Thiers, megfeledkezve arról, hogy a parlamentben a törpe vállaira nehezedő szörnyű felelősség miatt siránkozott, azzal kérkedik jelentéseiben, hogy l'Assemblée siège paisiblement (a nemzetgyűlés békésen ülésezik), és állandó lakomáival — hol decembrista tábornokok, hol német hercegek társaságában — bizonyítja, hogy emésztését mi sem zavarja, még Lecomte és Clément Thomas kísértő szelleme sem.

* Vö. Marx és Engels Művei. 17. köt. 332—333. old. — *Szerk.*

III

1871. március 18-a hajnalán erre a dörgő kiáltásra ébredt Párizs: „Vive la Commune!"* Mi a Kommün, ez a szfinx, amely annyira háborgatja a burzsoá elmét?

„Párizs proletárjai", mondotta a központi bizottság a március 18-i kiáltványában, „az uralkodó osztályok kudarcai és árulásai közepette megértették, hogy ütött az óra, amikor meg kell menteniök a helyzetet azzal, hogy a közügyek intézését saját kezükbe veszik... Megértették, hogy parancsoló kötelességük és feltétlen joguk, hogy a kormányhatalom megragadásával önmagukat tegyék saját sorsuk uraivá." — De a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet és nem hozhatja azt működésbe saját céljaira.[34]

A központosított államhatalom, mindenütt jelenlevő szerveivel — az állandó hadsereggel, a rendőrséggel, a bürokráciával, a papsággal és a bírói karral, e szervekkel, amelyeket a munka rendszeres és hierarchikus megosztásának terve szerint építettek ki — az abszolút monarchia idejéből származik, amikor is a születő polgári társadalomnak a feudalizmus elleni harcaiban hatalmas fegyverül szolgált. Fejlődésében mégis gátolta mindenféle középkori kacat, földesúri és nemesi előjogok, helyi kiváltságok, városi és céhmonopóliumok és tartományi alkotmányok. A XVIII. század francia forradalmának óriási söprűje elsöpörte az elmúlt időknek mindezeket a maradványait, és így egyúttal megtisztította a társadalmi talajt az utolsó akadályoktól is, melyek útjában állottak az első császárság alatt létrejött modern államépület felépítményének — maga ez az állam az első császárság idején a régi félfeudális Európának a modern Franciaország ellen folytatott koalíciós háborúiból sarjadt ki. Az ezután következő rezsimek alatt a kormányzás parlamenti ellenőrzés alá került — vagyis a vagyonos osztályok közvetlen ellenőrzése alá —, s így nemcsak a temérdek államadósság és a nyomasztó adók melegágya lett: hivatalainak, busás jövedelmeinek és protekciórendszerének ellenállhatatlan csáberejénél fogva nemcsak olyan konc lett, amin az uralkodó osztályok egymással versengő frakciói és kalandorai marakodhattak, hanem a társadalom gazdasági változásaival egyidejűleg politikai jellege is megváltozott. Abban a mértékben, ahogyan a modern ipar haladása fejlesztette, bővítette, mélyítette az osztályellentétet a tőke és a munka között, az államhatalom mindinkább a munka feletti nemzeti tőke hatalomnak, egy társadalmi leigázás céljára szervezett közhatalomnak,** az osztályzsarnokság gépezetének a jellegét öltötte magára. Minden forradalom után, amely az osztályharc haladó fázisát jelzi, egyre élesebben kidomborodik

* — „Éljen a Kommün!" — *Szerk.*

** *Az 1891-es német kiadásban:* az államhatalom mindinkább a munkásosztály elnyomására szolgáló közhatalomnak. — *Szerk.*

az államhatalom merőben elnyomó jellege. Az 1830-as forradalom következtében a kormányzás a földtulajdonosokról a tőkésekre és ezzel a munkások távolabbi ellenfeleiről a közvetlenebbekre szállt át. A burzsoá republikánusok az államhatalmat, amelyet a februári forradalom nevében magukhoz ragadtak, a júniusi mészárlásokra használták fel; így akarták meggyőzni a munkásosztályt arról, hogy a „szociális" köztársaság az ő szociális alárendeltségüket biztosító köztársaságot jelenti, a burzsoá és földtulajdonos osztály királypárti tömegét pedig arról, hogy egész nyugodtan rábízhatják a kormányzás gondjait és javadalmait a burzsoá „republikánusokra". Júniusi egyetlen hőstettük után azonban a burzsoá republikánusoknak nem maradt más hátra, mint a „rendpárt" első sorából az utolsóba visszalépni. A rendpárt az elsajátító osztály összes egymással versengő frakcióinak és klikkjeinek koalíciója, amely a termelő osztályokkal szembeni, most már nyíltan hirdetett ellentétük alapján jött létre. Részvénytársasági kormányzásuknak megfelelő államforma a *parlamenti köztársaság* volt, *Louis Bonaparte-tal* az elnöki székben. A leplezetlen osztályterrornak és a „vile multitude"* szántszándékos megsértésének a rezsimje volt ez. Habár, mint Thiers úr mondotta, a parlamenti köztársaság volt az az államforma, amely „a legkevésbé osztotta meg őket" (az uralkodó osztály különböző frakcióit), viszont szakadékot támasztott ezen osztály és az ő vékony rétegén kívül álló egész társadalom között. A korlátok, melyekkel a korábbi rezsimek alatt az uralkodó osztály belső megoszlása még sakkban tartotta az államhatalmat, ennek az osztálynak az egyesülése következtében ledőltek; és a proletariátus fenyegető felemelkedése láttán az egyesült birtokos osztály most kíméletlenül és hivalkodóan használta fel ezt az államhatalmat mint a tőke nemzeti fegyverét a munka ellen. De a termelő tömegek elleni szakadatlan keresztes hadjárata nemcsak arra kényszerítette, hogy a végrehajtó hatalmat egyre növekvő elnyomó hatalommal ruházza fel, hanem arra is, hogy saját parlamentáris erődjét, a nemzetgyűlést, sorra megfossza a végrehajtó hatalom elleni minden védekező eszköztől. A végrehajtó hatalom, Louis Bonaparte személyében, kiebrudalta őt. A „rendpárt" köztársaságának természetes sarja a második császárság volt.

A császárság, melynek születési bizonyítványa az államcsíny, szentesítése az általános szavazati jog és jogara a kard volt, azt állította magáról, hogy a parasztságra támaszkodik, a termelők ama nagy tömegére, mely nincs közvetlenül belesodródva a tőke és a munka harcába. Azt állította, hogy megmenti a munkásosztályt, amennyiben megtöri a parlamentarizmust és vele együtt a kormánynak a vagyonos osztályok iránti leplezetlen alázatát. Azt állította, hogy megmenti a vagyonos osztályokat, amennyiben fenntartja a munkásosztály feletti gazdasági felsőbbségüket; és végül azt állította, hogy egyesíti valamennyi

* — „hitvány sokaság". — *Szerk.*

osztályt, amennyiben felélesztí valamennyijük számára a nemzeti dicsőség délibábját. Valójában ez volt az egyetlen lehetséges kormányzási forma abban az időben, amikor a burzsoázia már elvesztette, a munkásosztály pedig még nem szerezte meg a nemzet kormányzásának képességét. Az egész világon a társadalom megmentőjeként üdvözölték a császárságot. Uralma alatt a burzsoá társadalom, politikai gondjaitól megszabadulva, olyan fejlődést ért el, amilyenről maga sem álmodott. Ipara és kereskedelme óriási méreteket öltött; a pénzügyi szédelgés kozmopolita orgiákat ült; a tömegek nyomora élesen elütött a pazar, tobzódó, aljas luxus szemérmetlen fitogtatásától. Az államhatalom, látszólag magasan a társadalom felett lebegve, egyszersmind maga volt e társadalom legbotrányosabb botránya és minden romlottságának valódi melegágya. Saját rothadtságát és az általa megmentett társadalom rothadtságát Poroszország szuronyai tárták fel, Poroszország pedig maga is égett a vágytól, hogy e rezsim súlypontját Párizsból Berlinbe helyezze át. A császári uralom a legbecstelenebb és egyben végső formája annak az államhatalomnak, amelyet a kialakuló polgári társadalom kezdett kiépíteni a feudalizmus alóli saját felszabadításának eszközéül, és amelyet a teljesen kialakult burzsoá társadalom végül a munka tőke általi elnyomásának eszközévé változtatott át.

A császárságnak egyenes ellentéte volt a Kommün. A „szociális köztársaság" jelszava, mellyel a párizsi proletariátus a februári forradalmat bevezette, csak határozatlan vágyakozást fejezett ki egy olyan köztársaság után, amely nemcsak az osztályuralom monarchikus formáját, hanem magát az osztályuralmat is kiküszöbölné. A Kommün ennek a köztársaságnak a határozott formája.

Párizs, a régi kormányhatalom központi székhelye, egyben a francia munkásosztály társadalmi erődje, fegyvert fogott Thiers és a parlagi nemesek ama kísérlete ellen, hogy helyreállítsák és állandósítsák azt a régi kormányhatalmat, mely a császárságtól maradt rájuk. Párizs csak azért tudott ellenállást kifejteni, mert az ostrom következtében megszabadult a hadseregtől, melynek helyére egy zömében munkásokból álló nemzeti gárdát állított. Ezt a tényt most maradandó intézménnyé kellett tenni. A Kommün első rendelete tehát az állandó hadsereg-nek az eltörlése és a felfegyverzett néppel való helyettesítése volt.

A Kommün általános választójog alapján Párizs különböző kerületeiben megválasztott, felelős és bármikor elmozdítható városi tanácsnokokból alakult. Tagjainak többsége természetszerűleg munkás vagy a munkásosztály elismert képviselője volt. A Kommünnek nem parlamentáris, hanem dolgozó testületnek kellett lennie, amely végrehajtó és törvényhozó egyszerre. A rendőrséget, mely eddig a központi kormány közege volt, azonnal megfosztották minden politikai jellegétől és a Kommün felelős és bármikor elmozdítható közegévé változtatták. Ugyanígy a közigazgatás valamennyi többi ágának hivatalnokait is. A Kommün tagjaitól kezdve lefelé, mindenkinek *munkás-munkabérért* kellett ellátnia a közszolgálatot. A magas állami méltóságok szerzett jogai és reprezentációs

költségei eltűntek magukkal a magas méltóságokkal együtt. A közfunkciók nem voltak többé magántulajdonai a központi kormányzat bábjainak. Nemcsak a városi közigazgatás, hanem az eddig az állam által gyakorolt egész kezdeményezés is a Kommün kezébe került.

Mihelyt az állandó hadsereget és a rendőrséget, a régi kormányzat fizikai erejének alkotóelemeit eltávolította, a Kommün azonnal hozzálátott, hogy az elnyomás szellemi erejét, a „paphatalmat" megtörje; kimondotta a feloszlatását és vagyonelkobzását minden egyháznak mint tulajdonosi testületnek. A papokat visszaküldték a magánélet csöndjébe, hogy ott elődeiknek, az apostoloknak példáját követve a hívők alamizsnáiból éljenek. Az összes tanintézeteket ingyenesen megnyitották a nép előtt, és ugyanakkor megtisztították az egyház és az állam minden beavatkozásától. Ezzel nemcsak az iskolai képzés vált hozzáférhetővé mindenki számára, de maga a tudomány is megszabadult azoktól a béklyóktól, melyeket az osztályelőítélet és a kormányhatalom rakott rá.

A bírósági tisztviselőket megfosztották látszatfüggetlenségüktől, hiszen ez csupán arra volt jó, hogy palástolja szolgai engedelmességüket, mellyel minden egymást követő kormánynak sorjában letették, majd megszegték a hűségesküt. Mint a többi közalkalmazott, az igazságügyi tisztviselők és a bírák is választottak, felelősek és elmozdíthatók lettek.

A Párizsi Kommün természetesen példaképül kellett hogy szolgáljon Franciaország valamennyi nagy ipari központjának. Mihelyt Párizsban és a másodrendű központokban a kommunális rezsimet kiépítették, a régi központosított kormány helyébe vidéken is a termelők önkormányzatának kellett volna lépnie. A nemzeti szervezetre vonatkozó rövid vázlatban, amelynek kidolgozására a Kommünnek már nem volt ideje, világosan az áll, hogy még a legkisebb falucskának is a kommün legyen a politikai formája, és hogy az állandó hadsereget vidéken nemzeti milíciával helyettesítsék, melynek szolgálati idejét rendkívül rövidre kell megszabni. Egy-egy kerület falusi kommünjei közös ügyeiket a kerület székhelyén ülésező küldöttgyűlés útján intézzék, ezek a kerületi gyűlések megint küldjenek képviselőket Párizsba, a Nemzeti Delegációba; minden delegátus legyen bármikor elmozdítható és a választóitól kapott mandat imperatif (kötött utasítás) által kötelezve. Azt a kevés, de fontos funkciót, ami még egy központi kormány számára fennmaradna, a Kommün nem akarta megszüntetni, amint szándékosan hamisan állították róla, hanem kommunális, tehát szigorúan felelős hivatalnokokra akarta bízni. A nemzet egységét nem megtörni akarta, hanem ellenkezőleg, a kommunális alkotmány révén megszervezni és valósággá változtatni, annak az államhatalomnak a lerombolása révén, mely azt állította magáról, hogy megtestesítője ennek a — magától a nemzettől független és a felett álló — egységnek, holott a nemzetnek élősdi kinövése volt csupán. A régi kormányhatalom pusztán elnyomásra szolgáló szerveit le kellett metszeni, de annak jogos funkcióit, kiragadva egy olyan hatalom kezéből, amely

addig a társadalom felett felsőbbrendűséget bitorolt, vissza kellett adni a társadalom felelős megbízottainak. Az általános választójognak, mely addig három- vagy hatévenként arról döntött, hogy az uralkodó osztály melyik tagja képviselje a népet annak érdekei ellen a parlamentben, — most magát a kommünökbe szervezett népet kellett szolgálnia, éppúgy, ahogyan az egyéni választójog minden más munkáltatónak arra szolgál, hogy üzleti ügyeiben a munkásokat és a felügyelőket kiválassza. És tudvalevő, hogy mind a társaságok, mind az egyének tényleges üzleti ügyekben rendszerint tudják, hogyan állítsák a megfelelő embert a megfelelő helyre, és ha történetesen tévednek, hogyan tegyék tüstént jóvá. Másrészt viszont semmi sem lehetett idegenebb a Kommün szellemétől, mint az, hogy az általános választójog helyébe hierarchikus investitúrát* léptessen.

Merőben új történelmi alkotásoknak általában az a sorsuk, hogy a társadalmi élet olyan régebbi, sőt kihalt formái megismétlődésének nézik őket, amelyekhez valamelyest hasonlítanak. Így ezt az új Kommünt, amely a modern államhatalmat megtöri, ama középkori kommunák hasonmásának nézték, melyek ezt az államhatalmat megelőzték, majd alapzatává váltak. — A kommunális alkotmányt arra irányuló kísérletnek nézték, hogy, mint Montesquieu és a girondisták álmodták, kis államok szövetségévé bomlassza fel nagy nemzetek azon egységét, amely, ha eredetileg politikai erőszakkal jött is létre, napjainkban a társadalmi termelés hatalmas tényezőjévé vált. — A Kommünnek az államhatalommal szembeni ellentétét a túlzott központosítás elleni folyó régi harc egyik szélsőséges formájának nézték. Különös történelmi körülmények meggátolhatták a burzsoá kormányformának azt a klasszikus fejlődését, amely Franciaországban végbement, és lehetővé tehették, hogy, mint Angliában, a nagy központi állami szervek a városokban korrupt egyházközségi tanácsokkal, üzletelő tanácsnokokkal és vérengző szegényügyi gondnokokkal, a grófságokban pedig valósággal örökletes békebírói tisztségekkel egészüljenek ki. A kommunális alkotmány visszaadta volna a társadalmi testnek mindazt az erőt, amelyet addig a rajta élősködő és szabad mozgását béklyózó állam felemésztett. Ez az egyetlen aktus elegendő lett volna arra, hogy Franciaország újjászületését elindítsa. — A francia vidék középosztálya a Kommünben kísérletet látott annak az uralomnak a visszaállítására, amelyet ő Lajos Fülöp idején a falu felett gyakorolt, s amelyet Louis-Napoléon idején a falunak a városok feletti állítólagos uralma kiszorított. Ámde a kommunális alkotmány valójában a falusi termelőket a kerületi székhelyek szellemi vezetése alá utalta, s ott a munkások személyében biztosította számukra érdekeik természetes képviselőit. — A Kommün puszta létezése természetszerűleg magával hozta a helyi önkormányzatot, de többé nem ellensúlyozásképpen az immár feleslegessé tett államhatalommal szemben. Csak egy

* — beiktatási, kinevezési rendszert. — *Szerk.*

Bismarcknak juthatott eszébe, aki, amikor „vér és vas"-cselszövényei nem veszik éppen igénybe, mindig szívesen folytatja régi, szellemi fajsúlyához annyira illő mesterségét, amelyet a „Kladderadatsch"[35] (a berlini „Punch" munkatársaként gyakorolt, — csak egy ilyen elme foghatta rá a Párizsi Kommünre, hogy az az 1791-es régi francia városi szervezet karikatúrája, a porosz városi rendtartás után vágyakozik, amely a városi közigazgatást a porosz állam rendőri gépezetének pusztán alárendelt kerekévé fokozza le. — A Kommün valóra váltotta a burzsoá forradalmak jelszavát — az olcsó kormányzatot — azáltal, hogy kiküszöbölte a két legnagyobb kiadási forrást, az állandó hadsereget és az állami hivatalnokseregét. Puszta létezése előfeltételezte a monarchia nemlétezését, a monarchia pedig, legalábbis Európában, az osztályuralom szokásos ballasztja és nélkülözhetetlen palástja. A Kommün valóban demokratikus intézmények bázisát szolgáltatta a köztársaságnak. De sem az olcsó kormányzat, sem az „igazi köztársaság" nem volt végcélja; csupán kísérőjelenségei voltak.

A sokféle értelmezés, melyet a Kommünnek adtak, és a sokféle érdek, mely a maga javát látta benne, mutatja, hogy minden ízében rugalmas politikai forma volt, míg valamennyi előbbi kormányforma határozottan elnyomó volt. Igazi titka a következő: Lényegében a munkásosztály kormánya volt, annak a harcnak a terméke, amelyet a termelő osztály az elsajátító osztály ellen vívott, az a végre felfedezett politikai forma, amelyben a munka gazdasági felszabadítása lehetővé vált.

Ez utóbbi feltétel nélkül a kommunális alkotmány lehetetlenség és ámítás lett volna. A termelők politikai uralma nem állhat fenn társadalmi rabságuk állandósulása mellett. A Kommün tehát emelőként kellett hogy szolgáljon azon gazdasági alapzatok megdöntésére, melyeken az osztályoknak és ennélfogva az osztályuralomnak a létezése nyugszik. Amint a munka felszabadul, minden ember munkás lesz és a termelő munka nem lesz többé osztálysajátság.

Különös tény: Bár a munka felszabadításáról az utolsó hatvan esztendőben sokat és nagyhangúan beszéltek és rengeteget írtak össze, alighogy a munkások valahol elszántan saját kezükbe veszik ezt az ügyet, a mai társadalomban, amelynek két pólusa a tőke és a bérrabszolgaság (a földtulajdonos ma már csak csendestársa a tőkésnek), máris előlépnek a jelenlegi társadalom szószólói apologetikus frázisaikkal, mintha a tőkés társadalom még szűzi ártatlanságának legtisztább állapotában élne, amikor is ellentétei még nincsenek kifejlődve, amikor ámításai még nem lepleződtek le, amikor prostituált valósága még nem tárult fel. A Kommün, így kiáltanak fel, el akarja törölni a tulajdont, minden civilizáció alapzatát! Igenis, uraim, a Kommün el akarta törölni azt az osztálytulajdont, mely a sokak munkáját kevesek gazdagságává változtatja. Célja a kisajátítók kisajátítása volt. Az egyéni tulajdont valósággá akarta tenni azáltal, hogy a termelési eszközöket, a földet és a tőkét, amelyek most főképpen a munka leigázásának és kizsákmányolásának eszközei, a szabad és társult

munka puszta eszközeivé változtatja. — De hiszen ez kommunizmus, a „lehetetlen" kommunizmus! Nos, az uralkodó osztályoknak azok a tagjai, akik eléggé értelmesek, hogy a mostani rendszer fennmaradásának lehetetlenségét belássák, és ilyenek sokan vannak, hivatlanul és teli szájjal apostolkodtak a szövetkezeti termelés mellett. Ha azonban a szövetkezeti termelés nem akar puszta ámítás és csapda lenni, ha célja az, hogy kiszorítsa a tőkés rendszert, hogy az egyesült szövetkezeti társaságok közös terv szerint szabályozzák a nemzeti termelést, saját ellenőrzésük alá vegyék, és így véget vessenek az állandó anarchiának és a periodikus megrázkódtatásoknak, amelyek a tőkés termelés végzetszerű velejárói — mi egyéb volna ez, uraim, mint kommunizmus, a „lehetséges" kommunizmus?

A munkásosztály nem várt csodákat a Kommüntől. Nincsenek kész utópiái, amelyeket par décret du peuple* bevezetne. Tudja, hogy amíg kivívhatja saját felszabadulását és ezzel együtt azt a magasabb formát, amely felé a jelenlegi társadalom a maga gazdasági hatóerői révén feltartóztathatatlanul tör, hosszú küzdelmeken, történelmi folyamatok egész sorozatán kell átmennie, amelyek mind a körülményeket, mind az embereket meg fogják változtatni. Nem eszményeket kell megvalósítania, csak ki kell szabadítania az új társadalomnak a régi, összeomló burzsoá társadalom méhében már megfogamzott elemeit. Történelmi küldetésének teljes tudatában és azzal a hősi elhatározással, hogy ennek eleget is tesz, a munkásosztály csak mosolyoghat a toll és a tinta felbérelt urainak otromba szitkozódásán, valamint jóakaratú burzsoá doktrinérek oktató pártfogásán, akik tudatlan közhelyeiket és szektás rögeszméiket a tudományos csalhatatlanság orákulumi hangján nyilatkoztatják ki.

Amikor a Párizsi Kommün a forradalom vezetését saját kezébe vette, amikor egyszerű munkások „természetes feletteseik" kormányzási kiváltságait először merészelték megtámadni, és munkájukat példátlanul nehéz körülmények közepette szerényen, lelkiismeretesen és eredményesen végezték — mégpedig olyan bérekért, amelyeknek legmagasabbja alig egyötöde volt annak a minimumnak, amit egy nagy tekintélyű tudós szerint egy londoni iskolaszék titkára keres —, akkor a régi világ dührohamot kapott, hogy vörös lobogó, a munka köztársaságának jelképe leng az Hôtel de Ville felett.

És mégis, ez volt az első forradalom, amelyben a munkásosztályt nyíltan elismerték az egyetlen társadalmi kezdeményezésre képes osztálynak, még a párizsi középosztály nagy tömegei is — boltosok, kisiparosok, kereskedők —, csupán a gazdag tőkéseket kivéve. A Kommün megmentette őket azzal, hogy a középosztályon belüli viták mindig visszatérő okát — adós és hitelező viszonyát bölcsen rendezte.[36] A középosztály ugyanezen rétegét, miután segédkezett 1848 júniusában a munkásfelkelés leverésében, az alkotmányozó nemzetgyűlés

* — néphatározattal. — *Szerk.*

nyomban és minden teketória nélkül feláldozta hitelezőinek.[37] De nem ez volt az egyetlen indíték, amiért a középosztály most a munkássághoz csatlakozott. Érezte, hogy nincs más választása, mint a Kommün vagy a császárság, bármilyen néven jelenjék is meg újra ez utóbbi. A császárság ezt a középosztályt a közvagyon elherdálásával, az általa istápolt nagyarányú pénzügyi csalásokkal, a tőke mesterségesen siettetett centralizálásának támogatásával és a középosztály egyes rétegeinek ezzel járó kisajátításával gazdaságilag tönkretette. Politikai téren elnyomta, erkölcsileg megbotránkoztatta tivornyáival, megsértette voltaire-ianizmusát azzal, hogy gyermekeinek nevelését a Frères Ignorantins[38] kezébe adta, felháborította francia nemzeti érzelmét, amikor hanyatt-homlok belesodorta egy olyan háborúba, amely az általa véghezvitt pusztításért csak egy kárpótlást nyújtott: a császárság eltűnését. Valóban, az előkelő bonapartista és tőkés bohémvilágnak Párizsból való kivonulása után előlépett a középosztály igazi rendpártja az „Union républicaine"[39] alakjában, a Kommün zászlaja alá állt és védelmezte azt Thiers tudatos ferdítéseivel szemben. Hogy a középosztály e nagy tömegének a hálája kiállja-e a mostani nehéz próbát, azt a jövő fogja megmutatni.

A Kommünnek teljesen igaza volt, amikor így szólt a parasztsághoz: „A mi győzelmünk a ti egyedüli reményetek." A Versailles-ban kiagyalt és a dicső európai sajtófirkászok által visszhangoztatott valamennyi hazugság közül a leghajmeresztőbb az volt, hogy a parlagi nemesek a francia parasztságot képviselik. Képzeljük csak el a francia paraszt szeretetét azok iránt, akiknek 1815 után egymilliárd kártérítést kellett fizetnie! A francia paraszt szemében a nagy földtulajdonos puszta létezése merénylet 1789-es vívmányai ellen. A burzsoázia 1848-ban a paraszti parcellát minden frank után 45 centime-os pótadóval terhelte meg, de akkor ezt a forradalom nevében tette; most pedig polgárháborút szított a forradalom ellen, hogy a poroszoknak fizetendő ötmilliárd frank hadisarc fő terhét a paraszt vállára hárítsa. Ezzel szemben a Kommün mindjárt egyik legelső kiáltványában kimondotta, hogy a háború igazi tettesei tartoznak annak költségeit is viselni. A Kommün megszabadította volna a parasztot a véradótól, olcsó kormányzatot adott volna neki, jelenlegi vérszopói, a jegyző, az ügyvéd, a végrehajtó és a többi bírósági vámpír helyett maga-választotta és neki felelős, fizetett kommunális tisztviselőkkel. Megszabadította volna a mezőőr, a csendőr és a prefektus zsarnokságától; a papi butítás helyébe a tanító felvilágosító munkáját állította volna. És a francia paraszt mindenekelőtt jó számoló. Fölöttébb ésszerűnek találta volna, hogy a pap fizetését többé ne az adószedő hajtsa be, hanem az csak az egyházközség-tagok vallásos ösztönének spontán megnyilatkozásától függjön. Ezek voltak azok a közvetlen nagy kedvezmények, amelyeket a Kommün uralma — és csakis ez — a francia parasztságnak kilátásba helyezett. Egészen felesleges tehát itt hosszadalmasan kitérni azokra a bonyolultabb, de létfontosságú problémákra, amelyeket csakis

a Kommün volt képes és egyben kénytelen is a paraszt javára megoldani, — mint a parcellájára lidércnyomásként nehezedő jelzálogadósság, a napról napra növekvő prolétariat foncier (falusi proletariátus), valamint a paraszti föld kisajátítása, melyet a modern mezőgazdaság fejlődése és a tőkés gazdálkodás konkurrenciája mind gyorsabb ütemben kényszerített ki.

A francia paraszt választotta Louis Bonaparte-ot a köztársaság elnökévé, de a rendpárt teremtette meg a császárságot. Hogy a francia parasztnak valójában mire van szüksége, azt 1849-ben és 1850-ben kezdte megmutatni azzal, hogy saját elöljáróját állította szembe a kormány prefektusával, tanítóját a kormány papjával és önmagát a kormány zsandárával. Mindazok a törvények, amelyeket a rendpárt 1850 januárjában és februárjában hozott[40], a parasztság ellen irányuló nyílt elnyomó rendszabályok voltak. A paraszt bonapartista volt, mert az ő szemében a nagy forradalom, minden rá nézve előnyös intézkedésével, Napóleonban öltött testet. Ez az illúzió, amely a második császárság alatt csakhamar szétfoszlott (és amely természeténél fogva ellenszenves volt a parlagi nemeseknek), a múltnak ez az előítélete, hogyan is maradhatott volna fenn a Kommünnek a parasztság eleven érdekeihez és sürgető szükségleteihez szóló szavával szemben?

A parlagi nemesek tudták — és valójában ettől féltek legjobban —, hogy a kommunális Párizs és a vidék közötti háromhónapos szabad érintkezés általános parasztfelkelést idézne elő, s innen eredt az a buzgalmuk, hogy Párizst rendőrblokáddal vegyék körül, a marhavész terjedését meggátolandó.

Így tehát a Kommün a francia társadalom valamennyi egészséges elemének igazi képviselője s ennélfogva az igazán nemzeti kormány volt; egyszersmind pedig mint munkáskormány, mint a munka felszabadításának bátor előharcosa, nyomatékosan nemzetközi volt. A porosz hadsereg szeme láttára, mely két francia tartományt Németországhoz csatolt, a Kommün az egész világ munkásságát Franciaországhoz csatolta.

A második császárság a kozmopolita szédelgés örömünnepe volt, hívására az egész világ szélhámosai összesereglettek, hogy orgiáin és a francia nép kifosztásában részt vegyenek. Thiers jobbkeze még most is Ganesco, a havasalföldi gazfickó, és balkeze Markowski, az orosz kém. A Kommün minden idegennek megadta a lehetőséget arra a tisztességre, hogy meghaljon egy halhatatlan ügyért. A burzsoázia az árulása révén elvesztett külháború és az idegen hódítóval való összeesküvése révén kirobbantott polgárháború közepette is talált időt arra, hogy hazafiasságát a Franciaországban tartózkodó németek elleni rendőrhajszák szervezésével fitogtassa. A Kommün egy német munkást* tett meg munkaügyi miniszterévé. Thiers, a burzsoázia és a második császárság folyvást félrevezették Lengyelországot hangos rokonszenvnyilvánításaikkal,

* Frankel Leó. — *Szerk.*

míg a valóságban elárulták Oroszországnak, elvégezve részére a piszkos munkát. A Kommün azzal tisztelte meg Lengyelország hős fiait*, hogy Párizs védőinek élére állította őket. És hogy fennen jelezze az új történelmi korszakot, melynek tudatos elindítója volt, egyfelől a győzelmes poroszok, másfelől a bonapartista tábornokok vezette bonapartista hadsereg szeme láttára ledöntötte a hadi dicsőség hatalmas jelképét, a Vendôme-oszlopot[41].

A Kommün nagy szociális rendszabálya saját tevékeny létezése volt. Sajátlagos intézkedései csak jelezhették az irányát a nép általi kormányzatának. Ilyen rendszabály volt a péklegények éjszakai munkájának eltörlése vagy annak a munkáltatói gyakorlatnak büntetés terhe melletti betiltása, hogy különféle címeken kirótt pénzbüntetésekkel lenyomják a munkabért — olyan eljárás ez, amikor a munkáltató egy személyben törvényhozó, bíró és végrehajtó, s ráadásul még a pénzt is zsebre vágja. Ilyenfajta rendszabály volt az, amely munkás szövetkezeteknek adott át, kártérítés fenntartása mellett, minden bezárt műhelyt és gyárat, akár kereket oldott az illető tőkés, akár jobbnak látta a munkát leállítani.

A Kommünnek belátásról és mérsékletről tanúskodó pénzügyi rendszabályai csak olyan jellegűek lehettek, amelyek egy ostromlott város helyzetével összeegyeztethetők voltak. Tekintve, hogy a nagy pénzügyi társaságok és építkezési vállalkozók Haussmann pártfogásával Párizs városának kárára nagyszabású lopásokat követtek el, a Kommün összehasonlíthatatlanul több joggal kobozhatta volna el tulajdonukat, mint Louis Bonaparte az Orléans-családét. A Hohenzollernok és az angol oligarchák, akik birtokaik jó részét rablott egyházi javakból szedték össze, persze nagyon is felháborodtak a Kommün ellen, amelynek a szekularizáció mindössze 8000 frankot jövedelmezett.

Miközben a versailles-i kormány, mihelyt némiképp bátorságra és erőre kapott, a legerőszakosabb eszközöket alkalmazta a Kommünnel szemben; miközben egész Franciaországban elnyomta a szólásszabadságot, sőt, a nagy városok küldötteinek a gyűléseit is betiltotta; miközben Versailles-t és Franciaország többi részét szörnyűbb kémkedésnek vetette alá, mint a második császárság; miközben zsandárinkvizitoraival minden Párizsban nyomtatott újságot elégettetett és minden Párizsból és Párizsba küldött levelet átvizsgáltatott; miközben a nemzetgyűlésben a Párizsért szót emelő legfélénkebb kísérleteket is úgy lehurrogták, hogy arra még az 1816-os Chambre introuvable-ban sem volt példa; miközben Versailles vérszomjas háborút viselt Párizson kívül, belül pedig korrupcióra és összeesküvésre tett kísérletet — nem árulta volna-e el a Kommün szégyenteljesen a maga misszióját, ha, mint a legnyugalmasabb békeidőben, a liberalizmus minden illem- és látszatszabályát betartja? Ha a Kommün kormánya Thiers úréval rokon lett volna, éppoly kevéssé adódott

* Jaroslaw, Dabrowski, Walery Wróblewski. — *Szerk*

volna alkalom rendpárti újságok betiltására Párizsban, mint Kommün-párti lapok betiltására Versailles-ban.

Valóban bosszanthatta a parlagi nemeseket, hogy amikor ők a Franciaország megmentéséhez vezető egyetlen útnak az egyházhoz való visszatérést hirdették, ugyanakkor a hitetlen Kommün kiásta a Picpus zárda és a Szent Lőrinc-templom különös titkait.[42] Thiers valóságos kigúnyolása volt, hogy amíg ő nagykereszteket hullatott a bonapartista tábornokokra elismerésül mesteri csatavesztéseikért, kapitulációk aláírásáért és wilhelmshöhei cigarettasodrásért, addig a Kommün a maga tábornokait elmozdította és letartóztatta, mihelyt azok kötelességeik elhanyagolásának gyanújába keveredtek. Az, hogy a Kommün egyik tagját,* aki álnéven furakodott be, és aki régebben egyszerű csőd miatt Lyonban hatnapi börtönbüntetést kapott, kizárták és letartóztatták, nem volt-e szándékos és arcpirító sértés az okiratthamisító Jules Favre-ral szemben, aki akkor még mindig Franciaország külügyminisztere volt, aki még mindig árulta Franciaországot Bismarcknak és még mindig parancsokat osztogatott a párját ritkító belga kormánynak? De a Kommün valóban nem tartott igényt csalhatatlanságra, minden régi vágású kormánynak erre a változhatatlan sajátságára. Minden beszédét és tettét nyilvánosságra hozta, a közönséget minden fogyatékosságába beavatta.

Minden forradalomban, annak igazi képviselői mellett, előtérbe tolakodnak egészen másfajta emberek is; egyesek átélt előző forradalmak vakbuzgó hívei, s bár a jelenlegi mozgalmat nem látják át, közismert becsületességükkel és bátorságukkal, vagy pusztán hagyomány következtében, befolyást gyakorolnak a népre; mások csupán okvetetlenkedők, akik azáltal, hogy évről évre ugyanazokat a sablonos szónoklatokat hajtogatták a mindenkori kormány ellen, most hétpróbás forradalmárok hírébe kerültek. Március 18-a után is felbukkantak ilyen emberek, sőt egyes esetekben sikerült kimagasló szerephez is jutniok. Amennyire hatalmukban állott, akadályozták a munkásosztály igazi tevékenységét, éppúgy, ahogyan az efféle emberek minden előbbi forradalom teljes kifejlődését is akadályozták. Ők elkerülhetetlen rosszat jelentenek; idővel lerázzák őket, csakhogy a Kommünnek erre már nem volt ideje.

Valóban csodálatos volt az a változás, amely a Kommün jóvoltából Párizsban végbement! Nyoma sem maradt a második császárság parázna Párizsának. Párizs nem volt többé angol landlordok, ír absenteek[43], amerikai ex-rabszolgatartók és felkapaszkodottak, orosz ex-jobbágytulajdonosok és havasalföldi bojárok találkahelye. Nem voltak többé hullák a Morgue-ban**, sem éjjeli betörések, és úgyszólván lopások sem; 1848 februárja óta Párizs utcái először voltak biztonságosak, méghozzá bármiféle rendőrség nélkül. „Mit sem

* Blanchet. — *Szerk.*

** — tetemnézőben; hullaházban. — *Szerk.*

hallunk már", mondotta a Kommün egyik tagja, „gyilkosságról, rablásról vagy személyek elleni tettlegességről; valóban úgy látszik, mintha a rendőrség magával hurcolta volna valamennyi konzervatív barátját Versailles-ba." A kokottok nyomon követték pártfogóikat — a család, a vallás és mindenekelőtt a tulajdon megszökött bajnokait. Helyettük újra Párizs igazi asszonyai jelentek meg a színen — hősiesek, nemes lelkűek és önfeláldozók, akárcsak a klasszikus ókor asszonyai. A dolgozó, gondolkodó, harcoló, vérző Párizs — egy új társadalom érlelése közben szinte megfeledkezve a kapui előtt álló kannibálokról — sugárzott történelmi kezdeményezésének lelkesültségében!

És e párizsi új világgal szemben nézzük csak a régi világot Versailles-ban — minden kimúlt rezsim hullazabáló kísérteteinek ezt a gyülekezetét, legitimistákat és orléanistákat, akik sóváran lesik, hogy a nemzet tetemén lakmározhassanak —, uszályában özönvíz előtti republikánusokkal, akik a nemzetgyűlésben való jelenlétükkel szentesítik a rabszolgatartó lázadást, akik parlamentáris köztársaságuk fennmaradását az élén álló szenilis sarlatán hiúságától várták, és 1789-et karikírozták azzal, hogy kísérteties gyűléseiket a Jeu de Paume-ban[44] tartották. Itt volt ez a nemzetgyűlés, képviselője mindannak, ami már halott volt Franciaországban, és ami csakis Louis Bonaparte tábornokai kardjának támogatásával tengette még látszatéletét. Párizs csupa igazság, Versailles csupa hazugság; és ez a hazugság Thiers szájából hangzik.

Thiers azt mondja Seine-et-Oise département elöljárói küldöttségének: „Bízhatnak a szavamban, amelyet *soha* meg nem szegtem!" Magának a nemzetgyűlésnek azt mondja, hogy „ez a legszabadabban választott és legliberálisabb nemzetgyűlés, mely Franciaországban valaha is létezett", szedett-vedett katonaságának pedig, hogy „az egész világ csodája, és a legremekebb hadsereg, amellyel Franciaország valaha is rendelkezett"; a vidéknek azt mondja, hogy Párizs bombázása mese: „Ha egy-két ágyúlövés el is dördült, akkor sem a versailles-i hadsereg tüzelt. hanem néhány felkelő, akik el akarják hitetni, hogy harcolnak, holott még mutatkozni sem mernek." Azután meg azt mondja a vidéknek, hogy a „versailles-i tüzérség nem bombázza Párizst, csupán ágyúzza". Párizs érsekének azt mondja, hogy a versailles-i csapatoknak tulajdonított kivégzések és megtorlások (!) merő koholmány. Párizsnak azt mondja, egyetlen vágya, „hogy megszabadítsa a szörnyű zsarnokoktól, akik elnyomják", s hogy a Kommün Párizsa valójában „csak egy maroknyi bűnöző".

Thiers úr Párizsa nem a „vile multitude" valódi Párizsa volt, hanem egy kísérteties Párizs, a franc-fileurök* Párizsa, a boulevard-okon lebzselő férfiak és nők Párizsa — a gazdag, a tőkés, az aranyozott, a henyélő Párizs, amely most lakájaival, szélhámosaival, irodalmi bohémjeivel és kokottjaival együtt elárasztotta Versailles-t, Saint-Denis-t, Rueilt és Saint-Germaint; amelynek a polgár-

* — front-lógosok[45] — *Szerk.*

háború csupán kellemes szórakozást jelentett, amely a harcot távcsövön keresztül figyelte, az ágyúlövéseket számolta és megesküdött a sajátmaga és szajhái becsületére, hogy ez a színjáték összehasonlíthatatlanul jobban van megrendezve, mint a Porte Saint-Martin színház[46] előadásai. Akik elestek, tényleg meghaltak; a sebesültek jajkiáltása valóságos jajkiáltás volt; és emellett milyen ízigvérig történelmi is volt az egész!

Ez Thiers úr Párizsa, mint ahogy a koblenzi emigráció de Calonne úr Franciaországa volt.

IV

A rabszolgatartók összeesküvésének első kísérlete, hogy Párizst porosz megszállás útján verjék le, a Bismarcktól kapott elutasítás folytán meghiúsult. A március 18-i második kísérlet a hadsereg vereségével és a kormány Versaillesba menekülésével végződött, ahová a kormányt az egész közigazgatásnak követnie kellett. Thiers a Párizzsal folytatott színleges béketárgyalásokkal időt nyert, hogy háborút készítsen elő Párizs ellen. De honnan szerezzen hadsereget? A sorezredek maradványai számbelileg csekélyek és érzületileg megbízhatatlanok voltak. A vidékhez intézett sürgető felhívása, hogy nemzeti gárdistáikkal és önkénteseikkel Versailles segítségére siessenek, nyílt visszautasításra talált. Csak Bretagne küldött egy maroknyi chouant*, akik fehér zászló alatt harcoltak, mellükön Jézus szíve fehér vászonból, ajkukon a „Vive le Roi!" (Éljen a Király!) kiáltás. Thiers tehát kénytelen volt a legnagyobb sietségben valami tarkabarka bandát összetoborozni, matrózokat, tengerészkatonákat, pápai zuávokat[48], Valentin zsandárait és Piétri rendőreit és besúgóit. Ez a sereg azonban nevetségesen erőtlen lett volna az egymás után beérkező császári hadifoglyok nélkül, akiket Bismarck kis részletekben, olyan számban engedett szabadon, amekkora elegendő volt ahhoz, hogy a polgárháborút folyamatban, a versailles-i kormányt pedig Poroszországgal szemben szolgai függőségben tartsa. A hadsereget a versailles-i rendőrségnek az egész háború folyamán szemmel kellett tartania, a zsandároknak pedig magukkal kellett ragadniok oly módon, hogy a legveszélyesebb állásokban ők helyezkedtek el. Az erődöket, melyek elestek, nem bevették, hanem megvették. A kommünárok hősiessége meggyőzte Thiers-t arról, hogy Párizs ellenállását saját stratégiai lángelméjével és a rendelkezésére álló szuronyokkal nem törheti meg.

Időközben a vidékkel való kapcsolatai egyre kedvezőtlenebbé váltak. Egyetlen helyeslő felirat sem érkezett be, hogy Thierst-t és parlagi nemeseit megörvendeztesse. Éppen ellenkezőleg. Minden oldalról küldöttségek és feliratok köve-

* — huhogót (királypárti felkelőt). [47] — *Szerk.*

telték, a legkevésbé sem tiszteletteljes hangon, a kibékülést Párizzsal — a köztársaság felreérthetetlen elismerése, a Kommün adta szabadságok megerősítése és a lezárt mandátumú nemzetgyűlés feloszlatása alapján. Olyan tömegesen özönlöttek ezek a felhívások, hogy Dufaure, Thiers igazságügyminisztere, április 23-i körlevelében utasította az államügyészeket, hogy a „megbékülés követelését" bűntettnek minősítsék! Tekintettel azonban arra, hogy hadjárata reménytelen kilátást nyújtott, Thiers elhatározta, hogy taktikát változtat, s április 30-ra az egész ország területén községi választásokat rendelt el, az új törvény alapján, melyet ő maga diktált a nemzetgyűlésnek. Hol prefektusainak cselszövéseivel, hol rendőri megfélemlítésekkel, bizton remélte, hogy a vidék döntése végre meg fogja adni a nemzetgyűlésnek azt az erkölcsi hatalmat, amelynek sohasem volt birtokában, és azt a fizikai erőt, amelyre Párizs legyőzéséhez szüksége volt.

Thiers-nek kezdettől fogva gondja volt rá, hogy Párizs elleni banditahadviselését, melyet saját jelentéseiben dicsőített, és minisztereinek kísérleteit, hogy egész Franciaországban rémuralmat teremtsenek, egy kis békülési komédiával egészítse ki, amelynek egyszerre több célt kellett szolgálnia. Bolonddá kellett tartania a vidéket, magához vonzania Párizs középosztálybeli elemét és mindenekfelett a nemzetgyűlés állítólagos republikánusainak alkalmat kellett nyújtani arra, hogy Párizzsal szembeni árulásukat Thiers iránti bizalmuk mögé rejtsék. Március 21-én, amikor még nem volt hadserege, így nyilatkozott a nemzetgyűlés előtt: „Történjék bármi, én nem küldök sereget Párizs ellen." Március 27-én ismét szólásra emelkedett: „mint befejezett tényt találtam a köztársaságot és eltökélt szándékom azt fenntartani". A valóságban a forradalmat Lyonban és Marseille-ben a köztársaság nevében verte le, míg parlagi nemeseinek ordítása Versailles-ben a köztársaság nevének puszta említését is elfojtotta. E hőstett után a „befejezett tényt" feltételes ténnyé fokozta le. Az Orléans-hercegek, akiket óvatosan eltanácsolt Bordeaux-ból, most nyílt törvényszegéssel szabadon folytatták ármánykodásaikat Dreux-ben. Az engedmények, amelyekre Thiers a párizsi és vidéki küldöttekkel folytatott vég nélküli tárgyalásain reményt nyújtott — bár hangban és színezetben az időponttól és a körülményektől függően állandóan változtak —, valójában mindig csak odáig jutottak el, hogy bosszúja előreláthatólag „arra a maroknyi bűnözőre" fog korlátozódni, „akik részt vettek Lecomte és Clément Thomas meggyilkolásában", természetesen azzal a feltétellel, hogy Párizs és Franciaország fenntartás nélkül elismeri magát Thiers urat a lehető köztársaságok legjobbikának, ahogy azt ő 1830-ban Lajos Fülöppel tette. És gondja volt rá, hogy még ezeket az engedményeket is kétessé tegye, mégpedig nemcsak azokkal a hivatalos kommentárokkal, melyeket miniszterei a nemzetgyűlésben hozzájuk fűztek. Volt egy Dufaure-ja is a cselekvés számára. Dufaure, ez a vén orléanista ügyvéd mindenkor az ostromállapot főbírája volt, akárcsak most. 1871-ben Thiers

alatt, ugyanúgy már 1839-ben Lajos Fülöp uralma és 1849-ben Louis Bonaparte elnöksége idején. Amikor nem volt miniszter, vagyont szerzett a párizsi tőkések védőjeként és politikai tőkét azoknak a törvényeknek a vádlójaként, melyeknek ő maga volt az értelmi szerzője. Most nemcsak egész sor elnyomó törvényt hajszolt keresztül a nemzetgyűlésben,[49] hogy segítségükkel Párizs eleste után a republikánus szabadságok utolsó maradványait is kiirtsák Franciaországban, hanem előre sejtetve Párizs sorsát, a haditörvényszékek szerinte túl hosszadalmas eljárását is megrövidítette[50] és újsütetű, drakóni deportációs törvényt vezetett be. Az 1848-as forradalom a politikai bűnösök halálbüntetését eltörölte és deportálással helyettesítette. Louis Bonaparte nem merte a guillotine uralmát visszaállítani, legalábbis elméletben nem. A parlagi nemesek gyűlése, nem lévén még elég merész ahhoz, hogy a párizsiakat akárcsak burkoltan is gyilkosoknak, nem pedig lázadóknak minősítse, kénytelen volt ezért Párizs ellen tervezett bosszúját Dufaure új deportációs törvényére korlátozni. Mind e körülmények között maga Thiers nem játszhatta volna tovább békülési komédiáját, ha az nem váltott volna ki — és ő éppen ezt akarta — dühkitöréseket a parlagi nemesekből, akiknek kérődző agya nem fogta fel sem a színjátékot, sem színlelésének, köntörfalazásának és huzavonájának szükségességét.

Szemét a küszöbönálló április 30-i községi választásokra függesztve, Thiers április 27-én nagy békülési jelenetet rendezett. Érzelmes szóáradat közepette így kiáltott a nemzetgyűlés szószékéről: „A köztársaság ellen egyetlen összeesküvés létezik, a párizsi, amely arra kényszerít bennünket, hogy francia vért ontsunk. Újra és újra ismételem: hulljanak ki az istentelen fegyverek azoknak a kezéből, akik forgatják őket, és a megtorlásnak tüstént véget vetünk olyan békekötéssel, amely csak a bűnözők kis számát zárja ki." A parlagi nemesek heves közbeszólásaira így válaszolt: „Kérve kérem Önöket, Uraim, mondják meg, nincs-e igazam? Talán valóban sajnálják, hogy megmondtam az igazat, azt, hogy a bűnözők száma csak maroknyi? Nem szerencse-e minden szerencsétlenségünk közepette, hogy azok, akik képesek voltak Clément Thomas és Lecomte tábornokok vérét ontani, csak ritka kivételek?"

De Franciaországban süket fülekre találtak Thiers beszédei, amelyekről azt képzelte, hogy parlamenti szirénénekek. A 700 000 községi tanácsnok közül, akiket Franciaország még megmaradt 35 000 községében megválasztottak, az egyesült legitimisták, orléanisták és bonapartisták még 8000-et sem tudtak bevinni. Az ezután következő pótválasztások még ellenségesebb eredménnyel végződtek. Így a nemzetgyűlés, ahelyett, hogy megkapta volna a vidéktől az annyira szükséges fizikai erőt, még az erkölcsi erőre való utolsó igényét is elvesztette, azt, hogy az ország általános választásának kifejezője. És hogy a kudarc teljes legyen, Franciaország valamennyi városának újonnan választott községtanácsai nyíltan azzal fenyegették a versailles-i bitorló nemzetgyűlést, hogy ellengyűlést hívnak össze Bordeaux-ban.

Ekkor végre elérkezett Bismarck számára a döntő cselekvés rég várt pillanata. Parancsoló hangon felszólította Thiers-t, hogy küldjön meghatalmazottakat Frankfurtba a békekötés végleges rendezésére. Ura iránti alázatos engedelmességgel Thiers mindjárt elküldte hűséges Jules Favre-ját Pouyer-Quertier kíséretében. Puyer-Quertier, egy „kiváló" roueni pamutfonó, a második császárságnak lángoló, sőt szolgalelkű párthíve, aki a császárságon soha semmi kivetni valót nem talált kivéve az Angliával kötött kereskedelmi egyezményt[51], amely az ő bolti érdekének ártott. Alig hogy Bordeaux-ban Thiers pénzügyminisztere lett, máris nekitámadt ennek a „szentségtelen" egyezménynek, célozgatott kozeli felbontására, sőt pimaszul megkísérelte, bár hiába (mivel Bismarck nélkül csinálta a számadást), a régi védővámok azonnali bevezetését Elzász ellen, ahol ezeknek, mint mondotta, semmilyen előzetes nemzetközi szerződés nem állja útjukat. Ez az ember, aki az ellenforradalmat eszköznek tekintette arra, hogy Rouenban a munkabéreket lenyomja, és a francia tartományok feladását eszköznek arra, hogy áruinak az árát Franciaországban felhajtsa, — nem ő volt-e az a *valaki*, akit a sors arra rendelt, hogy Thiers Jules Favre segítőtársául szemelje ki utolsó, egész életművét megkoronázó árulásában?

Amikor a meghatalmazottaknak ez a két díszpéldánya Frankfurtba érkezett, a krakéler Bismarck menten rájukparancsolt, hogy válasszanak: vagy a császárság helyreállítása, vagy a békefeltételeim feltétlen elfogadása! E feltételek szerint a hadisarc fizetési határidőit megrövidítik, és a párizsi erődöket porosz csapatok továbbra is megszállás alatt tartják mindaddig, míg Bismarck a franciaországi állapotokat nem érzi kielégítőnek; így tehát Poroszországot a francia belpolitika legfőbb döntőbírájának ismerték el! Ezzel szemben hajlandónak mutatkozott arra, hogy Párizs kiirtására szabadon bocsássa a fogoly bonapartista sereget, és hogy Vilmos császár csapatainak közvetlen segítségét is biztosítsa számukra. Bizonyságot tett jóindulatáról azzal, hogy a hadisarc első részletének kifizetését Párizs „pacifikálásától" tette függővé. Ezt a csalétket Thiers és megbízottai természetesen mohón bekapták. Aláírták a békeszerződést május 10-én, és a versailles-i nemzetgyűléssel már 18-án jóváhagyatták.

A békekötéstől a bonapartista foglyok megérkezéséig terjedő időközben Thiers annál is inkább kénytelen volt folytatni a békülési komédiáját, mivel republikánus bábjainak égető szükségük volt ürügyre, hogy a párizsi vérfürdő előkészületei felett szemet hunyhassanak. Még május 8-án is így válaszolt egy középosztálybeli békéltető küldöttségnek: „Mihelyt a lázadók elhatározzák magukat a kapitulációra, Párizs kapui egy álló hétig mindenki számára tárvanyitva lesznek, kivéve Clément Thomas és Lecomte tábornokok gyilkosait."

Néhány nappal később, amikor e miatt az ígérete miatt a parlagi nemesek hevesen kérdőre vonták, minden felvilágosítást megtagadott, de azért jelentőségteljesen hozzátette: „Meg kell mondanom, vannak Önök között türelmetlenek, akik túlságosan sietnek. Mintegy nyolc napig még várniok kell; ha ez a

nyolc nap letelik, már nem lesz semmilyen veszély, és a feladat meg fog felelni bátorságuknak és képességeiknek." Mihelyt Mac-Mahon ígéretet tudott tenni arra, hogy hamarosan bevonulhat Párizsba, Thiers kijelentette a nemzetgyűlésben, hogy „a *törvényekkel* a kezében fog Párizsba bevonulni és megkövetelni a teljes bűnhődését ama nyomorultaknak, kik katonák életét feláldozták és nyilvános emlékműveket leromboltak". Amikor közeledett a döntő pillanat, így szólt a nemzetgyűléshez: „Könyörtelen leszek!"; Párizshoz, hogy kimondatott rá az ítélet; és bonapartista banditáihoz, hogy állami engedélyük van kedvük szerint kitölteni bosszújukat Párizson. Végül, amikor az árulás május 21-én megnyitotta Párizs kapuit Douay tábornok előtt, Thiers 22-én leleplezte a parlagi nemesek előtt békülési komédiájának „célját", melyet ők oly makacsul vonakodtak megérteni. „Néhány nappal ezelőtt azt mondtam Önöknek, hogy közeledünk *célunkhoz*, ma pedig azért vagyok itt, hogy megmondjam Önöknek: *a célt* elértük. A rend, az igazságosság és a civilizáció végre győzelmet aratott!"

Így is volt. A burzsoá rend civilizációja és igazságossága baljós fényében mutatkozik meg, valahányszor e rend rabszolgái és robotosai uraik ellen fellázadnak. Akkor aztán ez a civilizáció és ez az igazságosság leplezetlen vadság és törvénytelen bosszú képében jelentkezik. Ezt a tényt az elsajátítók és a termelők közötti osztályharcban minden új válság egyre kirívóbban felszínre hozza. Még a burzsoák 1848 júniusában elkövetett kegyetlenségei is eltörpülnek 1871 kimondhatatlan gyalázatossága mellett. Az az önfeláldozó hősiesség, amellyel Párizs népe — férfiak, nők és gyermekek — a versailles-iak bevonulása után nyolc napon keresztül folytatta a harcot, ugyanúgy visszatükrözi ügye nagyságát, ahogyan a szoldateszka pokoli tettei visszatükrözik annak a civilizációnak vele született szellemét, melynek ők zsoldosai és bosszúálló bajnokai. Valóban dicső civilizáció, amelynek legnagyobb problémája, hogy szabaduljon meg azoknak a hulláitól, akiket a harc befejezte után gyilkolt halomra!

Ahhoz, hogy Thiers és vérebei viselkedéséhez hasonlót találjunk, vissza kell nyúlnunk Sulla és a két római triumvirátus[52] idejére. Ugyanaz a hidegvérű tömegmészárlás; ugyanaz a korra és nemre való tekintet nélküli öldöklés; ugyanaz a fogolykínzó rendszer; ugyanaz a proskripció, de most egy egész osztályé; ugyanaz a vad hajsza a bujkáló vezetők után, nehogy egy is elmeneküljön; ugyanaz a feljelentgetése a politikai és magán-ellenségeknek; ugyanaz a közömbösség olyan emberek legyilkolásával szemben, akiknek a harchoz semmi közük sem volt. Az egyetlen különbség, hogy a rómaiaknak még nem volt golyószórójuk a proskribáltak átalányban való elintézésére, és hogy nem volt a „törvény a kezükben", sem a „civilizáció" jelszava az ajkukon.

És e borzalmak után nézzétek meg ennek a burzsoá civilizációnak a másik, még förtelmesebb oldalát, saját sajtójának leírásában!

„Míg távolból még egy-egy lövés hallatszik", írja egy londoni tory újság

párizsi tudósítója, „és a Père-Lachaise sírkövei között nyomorult sebesültek haldokolnak elhagyottan, míg 6000 rémült felkelő kétségbeesett halálküzdelmében bolyong a katakombák útvesztőiben és az utcákon szerencsétleneket hajszolnak, hogy golyószóróval halomra lőjék őket, — felháborító látni az abszint, a biliárd és a dominó megszállottaival zsúfolt kávéházakat; látni a női feslettség körsétáját a boulevard-okon és hallani a dőzsölés zaját, amely az előkelő éttermek cabinet particulier-iből* kiszűrődve megzavarja az éjszaka csendjét". Edouard Hervé úr a „Journal de Paris" című versaillesista lapban, melyet a Kommün betiltott, így ír: „Az a mód, ahogyan a párizsi lakosság" (!) „tegnap elégedettségét nyilvánította, a léhánál is léhább, s attól tartunk, hogy ez idővel még rosszabb lesz. Párizs most ünneplő külsőt öltött, ami sajnálatosan nem helyénvaló; és hacsak nem akarjuk, hogy a parisiens de la décadence** elnevezéssel illessenek, az ilyesminek véget kell vetnünk." Azután Tacitusból idéz:[53] „Mégis e szörnyű harc másnapján, sőt még mielőtt teljesen befejeződött volna, a lealjasodott és romlott Róma újra fetrengeni kezdett a kéj mocsarában, amely testét tönkretette és lelkét bemocskolta — alibi proelia et vulnera, alibi balneae popinaeque (itt harcok és sebek, ott fürdők és éttermek***)." Hervé úr azonban elfelejti közölni, hogy az a „párizsi lakosság", amelyről beszél, csupán Thiers úr Párizsának lakossága — a franc-fileurök, akik csapatostul térnek vissza Versailles-ból, Saint-Denis-ből, Rueilből és Saint-Germainből, — ez a Párizs a „dekadencia" Párizsa.

Ez a munka leigázására alapozott gyalázatos civilizáció egy új és jobb társadalom önfeláldozó előharcosai felett aratott minden véres diadalában túlharsogja áldozatainak jajkiáltását a rágalom uszító lármájával, melyet világszerte fülsiketítő visszhang harsog vissza. A Kommün derűs munkás-Párizsa a „rend" vérebeinek keze között hirtelen démonok birodalmává változik át. És mit bizonyít e szörnyű változás a világ burzsoá elméinek? Csak azt, hogy a Kommün összeesküvést szőtt a civilizáció ellen! Párizs népe lelkesen áldozza életét a Kommünért; több a halottja, mint amennyit a történelem bármely csatája ismert. Mit bizonyít ez? Csak azt, hogy a Kommün nem a nép saját kormánya volt, hanem egy maroknyi bűnöző uralombitorlása! Párizs asszonyai örömmel áldozzák fel életüket a barikádokon és a vesztőhelyen. Mit bizonyít ez? Csak azt, hogy a Kommün démona Megairákká és Hekatékká[54] változtatta őket! A Kommünnek a két hónapig tartó osztatlan uralom alatt tanúsított mérsékletéhez csak védekezésének hősiessége fogható. Mit bizonyít ez? Csak azt, hogy ördögi ösztöneinek vérszomját a Kommün hónapokon át gondosan elrejtette a mérséklet és az emberiesség álarca mögé, hogy haláltusájának órájában szabadjára eressze!

* — különszobáiból. — *Szerk.*
** — dekadens párizsiak. — *Szerk.*
*** — *szó szerint:* kocsmák — *Szerk.*.

A munkások Párizsa hősies önfeláldozásának tüzében épületeket és emlékműveket is magával rántott a lángokba. Ha a proletariátus eleven testét leigázói darabokra szaggatják, akkor ne számítsanak arra, hogy diadalmasan térhetnek vissza lakhelyük sértetlen falai közé. A versailles-i kormány azt kiáltozza: „Gyújtogatás!", és ezt a jelszót összes közegeinek fülébe súgja, még a legeldugottabb falukban is, hogy hivatásos gyújtogatás vádjával mindenütt hajszolják ellenségeit. Az egész világ burzsoáziája nyugalommal nézi a csata után folyó tömegmészárlást, de borzadállyal látja a tégla és a malter megszentségtelenítését!

Ha kormányok hadiflottájuknak állami engedélyt adnak arra, hogy „öljön, *égessen* és romboljon", ez engedély-e gyújtogatásra? Amikor a brit csapatok oktalanul felgyújtották a washingtoni Kapitóliumot és a kínai császár nyári palotáját, ez gyújtogatás-e? Amikor a poroszok nem katonai okokból, hanem merő bosszúból petróleummal felperzseltek városokat, pl. Châteaudunt, és számtalan falut, ez gyújtogatás-e? Amikor Thiers hat hétig bombázta Párizst azon a címen, hogy csak olyan házakat akar felgyújtani, amelyekben emberek vannak, ez gyújtogatás-e? — Háborúban a tűz éppoly jogos fegyver, mint bármelyik másik. Az ellenség birtokában levő épületeket lövik, hogy felgyújtsák. Ha védőik kénytelenek kivonulni, maguk gyújtják fel, nehogy a támadók oda befészkelhessék magukat. A világ bármelyik reguláris hadseregének harcvonalában fekvő épületek elkerülhetetlen sorsa volt mindig, hogy a lángok martalékává legyenek. De a leigázottaknak leigázóik elleni háborújában, a történelem egyetlen jogos háborújában, ez a világért se legyen érvényes! A Kommün a tüzet szigorúan védekező eszköznek használta. Azért alkalmazta, hogy elzárja a versailles-i csapatok előtt azokat a hosszú, egyenes sugárutakat, amelyeket Haussmann készakarva tett szabaddá az ágyútűz számára; azért alkalmazta, hogy visszavonulását fedezze, ugyanúgy, ahogyan a versailles-iak előrenyomulásuknál gránátokat használtak, amelyek legalább annyi épületet pusztítottak el, mint a Kommün tüze. Még ma sincs tisztázva, mely épületeket gyújtották fel a védők és melyeket a támadók. És a védők csak akkor folyamodtak tűzhöz, amikor a versailles-i csapatok már megkezdték a foglyok halomra gyilkolását. — Azonkívül a Kommün már jóval előbb nyilvánosan bejelentette, hogy legvégső esetben Párizs romjai alá fog temetkezni és Párizsból egy második Moszkvát csinál, úgy, ahogy azt — persze csak árulásának leplezésére — a védelem kormánya ígérte. Erre a célra szerezte be Trochu a petróleumot. A Kommün tisztában volt azzal, hogy ellenfelei egyáltalán nem törődnek Párizs népének életével, de nagyon is törődnek saját párizsi házaikkal. Thiers viszont kijelentette, hogy könyörtelen bosszút fog állni. Mihelyt hadserege készen állt az egyik oldalon, és a másikon a poroszok elzárták az utat, kihirdette: „Könyörtelen leszek! A bűnhődés teljes lesz, az igazságszolgáltatás szigorú!" Ha a párizsi munkások cselekedete vandalizmus volt, akkor ez a kétségbeesett védekezés vandalizmusa volt, nem pedig a diadal vandalizmusa, mint az, amelyet a

keresztények követtek el a pogány ókor valóban felbecsülhetetlen műremekei ellen; és még ezt a vandalizmust is igazolja a történetíró, mint elkerülhetetlen és viszonylag jelentéktelen kísérőjelenségét annak a titáni küzdelemnek, mely egy új, felemelkedő és egy régi, lehanyatló társadalom között dúl. És még kevésbé volt ez olyan vandalizmus, mint Haussmanné, aki lerombolta a történelmi Párizst azért, hogy helyet csináljon a látványosságok Párizsának.

De a Kommün hatvannégy túszt kivégeztetett, élükön Párizs érsekével! A burzsoázia és hadserege 1848 júniusában újra bevezetett egy olyan szokást, mely régen eltűnt a hadviselésből: védtelen foglyok agyonlövését. Ezt az embertelen szokást azóta többé-kevésbé gyakorolták minden népfelkelés elnyomói Európában és Indiában, így bizonyítva, hogy az valóban „a civilizáció haladásához" tartozik! Másrészt meg a poroszok azt a gyakorlatot újították fel Franciaországban, hogy túszokat szedtek, ártatlan embereket, akik életükkel feleltek mások cselekedeteiért. Amikor Thiers, amint láttuk, a harc kezdetétől hatályba léptette a kommünár foglyok agyonlövésének emberséges gyakorlatát, a foglyok életének védelmére a Kommün kénytelen volt a túsz-szedés porosz gyakorlatához folyamodni. A túszok életét újra meg újra eljátszották a versaillesiak azzal, hogy továbbra is agyonlőttek foglyokat. Hogyan lehetett volna továbbra is kímélni életüket ama vérfürdő után, amellyel Mac-Mahon pretoriánusai[55] párizsi bevonulásukat ünnepelték? A burzsoá kormányok irgalmatlan kegyetlensége elé állított utolsó fék, túszok szedése is merő látszattá vált volna? Darboy érsek igazi gyilkosa Thiers. A Kommün ismételten felajánlotta az érseket, sok más pappal együtt, cserébe az egyetlen Blanquiért, akit Thiers akkor fogva tartott. Thiers ezt konokul megtagadta. Tudta, hogy Blanquiban egy fejet adna a Kommünnek, míg az érsek az ő céljait legjobban mint hulla szolgálná. Thiers ebben Cavaignacot utánozta. A szörnyülködés micsoda kiáltásait hallatták 1848 júniusában Cavaignac és az ő rend-emberei, akik a felkelőket Affre érsek gyilkosainak bélyegezték! Holott nagyon is jól tudták, hogy az érseket a rend-katonák lőtték agyon. Jacquemet úr, az érseki fővikárius, aki jelen volt a tett elkövetésénél, közvetlenül utána benyújtotta nekik erre vonatkozó tanúvallomását.

Ez az egész rágalomkórus, melyet a rendpárt a véres tivornyáin soha el nem mulasztott áldozatai ellen megszólaltatni, csak azt bizonyítja, hogy a mai burzsoá az egykori báró törvényes utódának tekinti magát; az is saját kezében minden fegyvert jogosnak tartott a plebejus ellen, míg a plebejus kezében bármilyen fegyver már magában véve bűntettnek számított.

Az uralkodó osztály összeesküvése, mely az idegen hódító védnöksége alatt viselt polgárháborúval akarta a forradalmat letörni, — ez az összeesküvés, melyet nyomon követtünk szeptember 4-től kezdve egészen Mac-Mahon pretoriánusainak a saint-cloud-i kapun történt bevonulásáig — a párizsi vérfürdőben érte el tetőpontját; Bismarck kárörömmel legelteti szemét Párizs

romjain, s talán első felvonását látja bennük a nagy városok általános elpusztításának, amelyért már akkor imádkozott, amikor még egyszerű parlagi kurtanemes volt az 1849-es porosz Chambre introuvable-ban.[50] Kárörömmel legelteti szemét a párizsi proletariátus halottain. Az ő szemében ez nemcsak a forradalom megsemmisítése, hanem Franciaországé is, amelyet most valóban sikerült lefejezni, méghozzá magának a francia kormánynak a kezével. A sikeres államférfiak jellemző felületességével e rettentő történelmi eseménynek csak a felszínét látja. Mikor rendezett a történelem olyan színjátékot, amelyben a győztes azzal tetőzi diadalát, hogy a legyőzött kormánynak nemcsak zsandárává, hanem orgyilkos bérencévé is válik? Poroszország és a Párizsi Kommün között nem volt háború. Ellenkezőleg, a Kommün elfogadta az előzetes békefeltételeket, és Poroszország kimondotta semlegességét. Poroszország tehát nem volt hadviselő fél. Orgyilkosként viselkedett, gyáva orgyilkosként, mert semmilyen veszélynek nem tette ki magát; bérenc orgyilkosként, mert 500 milliós vérdíjának kifizetését már eleve Párizs elestére kötötte ki. Így tűnt elő végre annak a háborúnak igazi jellege, melyet a gondviselés rendelt el, hogy az istentelen és ledér Franciaországot a jámbor és erkölcsös Németország útján megfenyítse! És a nemzetközi jognak — még a régi világ jogászainak értelmezésében véve is — ez a példátlan megszegése nem arra indította Európa „civilizált" kormányait, hogy a hitszegő Poroszországot, a pétervári kabinet puszta eszközét kiközösítsék a nemzetek közül, hanem csupán arra, hogy mérlegeljék, vajon azt a kevés áldozatot, aki a Párizst övező kettős kordonból kimenekül, ne szolgáltassák-e ki a versailles-i hóhérnak!

Az a tény, hogy a modern kor legrettenetesebb háborúja után a győztes és a legyőzött hadsereg szövetkezik a proletariátus közös lemészárlására — ez a példátlan esemény nem a feltörő új társadalom végleges elnyomását jelzi, mint Bismarck gondolja, hanem a burzsoá társadalom teljes széthullására mutat. A legnagyobb hősi erőfeszítés, melyre a régi társadalom még képes, a nemzeti háború és ez most merő kormányzati szemfényvesztésnek bizonyult, amelynek célja az osztályharc elodázása, és amelyet azonnal sutba dobnak, mihelyt ez az osztályharc polgárháborúban tör ki. Az osztályuralom nem tudja többé nemzeti egyenruhával álcázni magát; a nemzeti kormányok *egyek* a proletariátussal szemben!

1871 pünkösd vasárnapja után nem lehetséges többé sem béke, sem fegyverszünet Franciaország munkásai és munkájuk termékének elsajátítói között. Zsoldos katonaság vaskeze egy ideig közös elnyomásban tarthatja mindkét osztályt. De a harcnak újra meg újra ki kell törnie mind nagyobb méretekben, s nem lehet kétséges, hogy ki lesz végül is a győztes — a kisszámú elsajátító-e, vagy a roppant dolgozó többség. És a francia munkásosztály csupán előőrse a modern proletariátusnak.

Miközben az európai kormányok így Párizzsal szemben tanúságot tesznek

az osztályuralom nemzetközi jellegéről, ugyanakkor ócsárolják, mindeme szerencsétlenség fő forrásának kiáltják ki a Nemzetközi Munkásszövetséget — a munka nemzetközi ellenszervezetét a tőke kozmopolita összeesküvésével szemben. Thiers azzal vádolta, hogy a munka felszabadításának örve alatt annak despotája. Picard megparancsolta, hogy szakítsanak meg minden összeköttetést az Internacionálé francia tagjai és a külföldi tagok között; Jaubert gróf. Thiers múmiává aszott 1835-ös bűntársa kijelenti, hogy minden civilizált kormány nagy problémája a Szövetség kiirtása. A parlagi nemesek üvöltenek ellene, és az egész európai sajtó csatlakozik a kórushoz. Egy tiszteletreméltó francia író,* aki a Szövetségünktől teljesen távol áll, a következőképpen nyilatkozik: „A nemzeti gárda központi bizottságának tagjai, valamint a Kommün tagjainak nagy része a Nemzetközi Munkásszövetség legtevékenyebb, legértelmesebb és legenergikusabb koponyái... olyan emberek, akik ízig-vérig becsületesek, őszinték, értelmesek, odaadók, tiszták és fanatikusak a szónak *jó* értelmében." A rendőrszellemű burzsoá-elme a Nemzetközi Munkásszövetséget természetesen valami titkos összeesküvésnek képzeli el, melynek központi testülete időről időre robbantásokat rendel el a különböző országokban. Valójában Szövetségünk nem más, mint a civilizált világ különböző országainak leghaladóbb munkásait összefűző nemzetközi kötelék. Bárhol, bármilyen formában és bármilyen körülmények között bármilyen fokot ér is el az osztályharc, csak természetes, hogy Szövetségünk tagjai állnak az előtérben. A talaj, amelyből kihajt, maga a modern társadalom. Megannyi vérontással sem tiporható el. Hogy eltiporják, a kormányoknak el kellene tiporniok a tőke zsarnokságát a munka felett — saját élősdi létezésük feltételét.

A munkások Párizsát, Kommünjével együtt, egy új társadalom dicsőséges előfutárjaként örökké ünnepelni fogják. Mártírjait a munkásosztály nagy szívébe zárta. Hóhérjait a történelem már odakötözte ahhoz az örök pellengérhez, amelyről papjaik minden imájá sem oldhatja le őket.

A Főtanács

M. J. Boon; *Fred. Bradnick*; *G. H. Buttery*; *Caihil*; *Delahaye*; *William Hales*; *A. Herman*; *Kolb*; *Fred. Lessner*; *Lochner*; *J. P. MacDonnel*; *George Milner*; *Thomas Mottershead*; *Ch. Mills*; *Charles Murray*; *Pfänder*; *Roach*; *Rochat*; *Rühl*; *Sadler*; *A. Serraillier*; *Cowell Stepney*; *Alf. Taylor*; *William Townshend*

Az egyes országok ügyeivel megbízott titkárok

Eugene Dupont — Franciaország; *Karl Marx* — Németország és Hollandia; *Fred. Engels* — Belgium és Spanyolország; *Hermann Jung* — Svájc; *P. Gio-*

* *Valószínűleg* Robinet. — *Szerk.*

vacchini — Olaszország; *Zévy Maurice* — Magyarország; *Antoni Żabicki* — Lengyelország; *James Cohen* — Dánia; *J. G. Eccarius* — Egyesült Államok

Hermann Jung, elnök
John Weston, pénztárnok
George Harris, pénzügyi titkár
John Hales, főtitkár

Iroda: 256, High Holborn, London, W. C.
1871. május 30.

MELLÉKLET

I

„A foglyokból álló menetoszlop megállt az Avenue Uhrichon és négyes vagy ötös rendben sorakozott fel a gyalogjárón, arccal a kocsiút felé. Marquis de Galliffet tábornok és vezérkara leszállt a lóról és a sor baloldalától kiindulva szemlét tartott. Lassan sétálva és a sorokat végigmérve a tábornok itt-ott megállt, egyeseket vállon érintett vagy előre intett a hátsó sorokból. Az így kiválasztottakat többnyire minden további szó nélkül az út közepére állították, ahol ily módon csakhamar kis külön csapat alakult... Nyilvánvaló volt, hogy bőven adódott alkalom tévedésre. Egy lovastiszt felhívta Galliffet tábornok figyelmét egy férfira és egy nőre valamilyen vétség miatt. A nő kirohant a sorból, térdre vetette magát, és karját kinyújtva heves szavakkal bizonygatta ártatlanságát. A tábornok egy darabig várt, majd a lehető legszenvtelenebb arccal, merev tartással így szólt: »Asszonyom, Párizs valamennyi színházát végiglátogattam, nem éri meg a fáradságot, hogy komédiázzon« (»il ne vaut pas la peine de jouer la comédie«)... Nem volt jó ezen a napon, ha valaki észrevehetően magasabb, piszkosabb, tisztább, öregebb vagy csúnyább volt szomszédainál. Különösen az egyiknél tűnt fel nekem, hogy a földi nyomorúságtól való gyors megváltását valószínűleg betörött orrának köszönheti... Miután több mint százat válogattak így össze, egy kivégzőosztagot rendeltek ki, s a menetoszlop folytatta útját, hátrahagyva emezeket. Néhány perccel később hátunk mögött tüzelés kezdődött és több mint negyedóráig tartott. E sommásan elítélt szerencsétleneket végezték ki." — A „Daily News" párizsi tudósítója, június 8. — Ez a Galliffet, „kitartottja feleségének, aki meg a második császárság orgiáin való szemérmetlen magamutogatásáról volt hírhedt", a háború alatt a francia „Pistol zászlós"[57] néven volt ismeretes.

„A »Temps«, ez a körültekintő és nem szenzációhajhász lap, borzalmas történetet mond el olyan emberekről, akiket nem lőttek agyon egészen és eltemet-

tek, még mielőtt az élet elszállt belőlük. A Saint-Jacques-la-Boucherie előtti tér környékén sokat temettek; néhányat nagyon is felületesen hantoltak el. Napközben az utcák forgatagának zaja miatt nem lehetett észrevenni semmit; de az éjszaka csendjében a környék házainak lakóit távoli nyögések ébresztették fel, s reggelre egy ökölbe szorult kezet láttak kinyúlni a földből. Ezek után exhumálásokat rendeltek el. Semmi kétségem sincs afelől, hogy sok sebesültet élve temettek el. Egy esetet magam is tanúsíthatok. Amikor múlt hó 24-én Brunelt szerelmesével együtt a Place Vendôme egyik házának udvarában agyonlőtték, otthagyták őket 27-e délutánjáig. Amikor a holttesteket el akarták szállítani, a nőt még életben találták és kórházba vitték. Jóllehet négy golyó találta, most túl van a veszélyen." — Az „Evening Standard" párizsi tudósítója, június 8.

II[58]

A következő levél a „Times" június 13-i számában jelent meg:

„*A »Times« szerkesztőjének*

Uram!

1871. június 6-án Jules Favre úr köriratot intézett valamennyi európai hatalomhoz, amelyben felhívja őket, üldözzék halálra a Nemzetközi Munkásszövetséget. Ennek az ügyiratnak jellemzésére elég lesz néhány megjegyzés.

Már szervezeti szabályzatunk bevezetője megmondja, hogy az Internacionálé 1864. szeptember 28-án, a St. Martin's Hallban, Long Acre, London, tartott nyilvános gyűlésen* alakult meg. Jules Favre — ő tudja, miért — az Internacionálé keletkezésének időpontját 1862 előttre helyezi át.

Alapelveinket megvilágítandó, úgymond, »annak« (az Internacionálénak) »1869. március 25-i iratát« idézi. És azután mit idéz? Egy olyan társaság iratát, amely nem az Internacionálé. Ugyanehhez a fajta mesterkedéshez folyamodott már akkor, amikor még viszonylag fiatal ügyvéd korában a »National« című lapot védte Cabet rágalmazási vádjával szemben. Akkor azt állította, hogy szemelvényeket olvas fel Cabet röpirataiból, miközben a saját közbeszúrásait olvasta fel, — e trükköt azonban a bíróság színe előtt leleplezték, és ha Cabet nem olyan kíméletes, Favre-ra az várt volna, hogy büntetésül kizárják a párizsi ügyvédi karból. Az okmányok közül, amelyeket mint az Internacionálé okmányait idézett, egyetlenegy sem az Internacionáléé. Például ezt mondja: »Az Egyesülés ateistának vallja magát, mondja a Főtanács, amely 1869 júliusában alakul meg Londonban.« A Főtanács sohasem bocsátott ki ilyen iratot. Ellen-

* Vö. Marx és Engels Művei. 16. köt. 3., 12. old. — *Szerk.*

kezőleg, olyan iratot* bocsátott ki, mely az »Egyesülés« — a genfi »Alliance de la Démocratie Socialiste« — eredeti szabályzatát, amelyet Jules Favre idéz, semmisnek nyilvánította.

Egész köriratában, amely állítólag részben a császárság ellen irányul, Jules Favre csak a császárság államügyészeinek rendőrkoholmányait ismételgeti az Internacionálé ellen, azokat, amelyek még ugyanennek a császárságnak a bíróságai előtt is nyomorúságosan semmivé foszlottak.

Ismeretes, hogy az Internacionálé Főtanácsa a legutóbbi háborúval foglalkozó két üzenetében (a múlt júliusiban és szeptemberiben**) felemelte szavát a Franciaország ellen irányuló porosz hódító tervek ellen. Később Reitlinger úr, Jules Favre magántitkára, a Főtanács néhány tagjához fordult, természetesen hiába, azzal, hogy a Főtanács szervezzen tüntetést Bismarck ellen, a nemzeti védelem kormánya mellett; külön kérte, hogy a tüntetésen egy szó se essék a köztársaságról. Meg is történtek — bizonyára a legjobb szándékkal — az előkészületek arra, hogy tüntetést rendezzenek Jules Favre várt londoni megérkezése alkalmából, a Főtanács ellenére, amely szeptember 9-i üzenetében nyomatékosan előre óvta a párizsi munkásokat Jules Favre-tól és kollégáitól.

Mit szólna Jules Favre, ha az Internacionálé Főtanácsa a maga részéről egy köriratot intézne Jules Favre-ról valamennyi európai kormányhoz, hogy felhívja különös figyelmüket azokra az iratokra, amelyeket a néhai Millière úr Párizsban nyilvánosságra hozott?

Maradok, Uram, alázatos szolgája

John Hales

a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának titkára

256, High Holborn, London, W. C.
június 12."

Egy „A Nemzetközi Szövetség és céljai" ügyében írt cikkben a jámbor tájékoztató, a londoni „Spectator" (június 24.), más hasonló trükkök között és még részletesebben, mint Jules Favre, idézi az „Egyesülés" fent említett okmányát mint az Internacionálé művét, — s mindezt tizenegy nappal azután, hogy a „Times"-ban megjelent a fenti cáfolat. Ezen nem is csodálkozhatunk. Már Nagy Frigyes szokta volt mondogatni, hogy minden jezsuiták közül a protestáns jezsuiták a legrosszabbak.

1871. április—május.
Marx és Engels Művei. 17. köt.
1968. 291—335. old.

* Vö. Marx és Engels Művei. 16. köt. 330—332. old. — *Szerk.*
** Vö. Marx és Engel Művei. 17. köt. 1—6, 243—251. old. — *Szerk.*

A LAKÁSKÉRDÉSHEZ

ELSŐ SZAKASZ

HOGYAN OLDJA MEG PROUDHON A LAKÁSKÉRDÉST

A „Volksstaat" 10. és következő számaiban hat cikkből álló sorozat található a lakáskérdésről. A cikkek csak azért érdemelnek figyelmet, mert — a 40-es évek néhány régen elavult, inkább szépirodalmi jellegű munkáját nem számítva — ez az első kísérlet a proudhoni iskolának Németországba való átültetésére. Roppant nagy hátralépés ez a német szocializmus egész fejlődésmenetével szemben, hiszen a német szocializmus éppen a proudhoni elgondolásoknak már 25 évvel ezelőtt megadta a kegyelemdöfést,* s ezért érdemes ezzel a kísérlettel mindjárt szembeszállni.

Az úgynevezett lakásínség, amely ma akkora szerepet játszik a sajtóban, nem abban áll, hogy a munkásosztály egyáltalán rossz, túlzsúfolt, egészségtelen lakásokban él. *Ez* a lakásínség nem sajátos jellegzetessége a jelenkornak, még csak nem is azoknak a nyavalyáknak egyike, amelyek a modern proletariátust minden régebbi elnyomott osztálytól megkülönböztetik: ellenkezőleg, ez minden idők elnyomott osztályát meglehetősen egyformán sújtotta. Csak *egy* eszközzel lehet *ennek* a lakásínségnek véget vetni: azzal, hogy egyáltalán megszüntetjük a dolgozó osztálynak az uralkodó osztály általi kizsákmányolását és elnyomását. — Amit ma lakásínségen értünk, az a munkások rossz lakásviszonyainak sajátos kiéleződése azáltal, hogy a lakosság hirtelen a nagyvárosokba tódul; a lakbérek óriási emelkedése, a lakók még fokozottabb összezsúfoltsága az egyes házakban, és az, hogy némelyek egyáltalában nem juthatnak fedélhez. És *erről* a lakásínségről csupán azért esik annyi szó, mert nem szorítkozik a munkásosztályra, hanem vele együtt a kispolgárságot is sújtja.

A munkásoknak és a kispolgárok egy részének lakásínsége modern nagyvárosainkban egyike a számtalan *kisebb*, másodlagos bajnak, amelyek a mai tőkés termelési módból erednek. Egyáltalában nem abból fakad közvetlenül,

* Marx „A filozófia nyomorúsága stb." c. művében, Brüsszel—Párizs 1847. — *Engels jegyzete.*

hogy a tőkés a munkást *mint* munkást kizsákmányolja. Ez a kizsákmányolás az alapvető rossz, amelyet a szociális forradalom fel akar számolni azzal, hogy felszámolja a tőkés termelési módot. A tőkés termelési mód sarkköve azonban a következő tény: mostani társadalmi rendünk a tőkéseknek módot ad arra, hogy a munkás munkaerejét annak értékén vásárolják meg, de értékénél sokkal többet facsarjanak ki belőle olymódon, hogy a munkást tovább dolgoztatják, mint amennyi a munkaerejéért fizetett ár újratermeléséhez szükséges. Az ilymódon előállított értéktöbbleten a tőkések és földbirtokosok egész osztálya osztozik fizetett szolgáival együtt, a pápától és a császártól az éjjeliőrig és lejjebb. Hogy ez az elosztás hogyan megy végbe, itt nem érdekel bennünket; annyi bizonyos, hogy mindazok, akik nem dolgoznak, csak ennek az értéktöbbletnek hulladékaiból élhetnek, amelyek ilyen vagy amolyan módon hozzájuk jutnak. (Vö. *Marx:* „*A tőke*", amely ezt először fejti ki.)

A munkásosztály által termelt és tőle térítés nélkül elvett értéktöbblet felosztása a nem-dolgozó osztályok között fölöttébb épületes civakodások és kölcsönös becsapások közepette játszódik le; amennyiben ez az elosztás adásvétel útján megy végbe, egyik legfőbb emeltyűje a vásárló rászedése az eladó által, s ez a kiskereskedelemben, főként a nagyvárosokban, ma teljességgel életfeltétele lett az eladónak. Ha azonban a munkást szatócsa vagy pékje az áru árával vagy minőségével becsapja, ez nem az ő sajátos munkás-mivoltában történik vele. Ellenkezőleg, mihelyt a csalás bizonyos átlagmértéke társadalmi szabállyá válik valahol, előbb-utóbb kiegyenlítődést kell találnia a bérek megfelelő emelésében. A munkás mint vevő áll a szatóccsal szemben, azaz mint pénz- vagy hiteltulajdonos, tehát semmiképpen sem munkás-mivoltában, azaz nem mint munkaerő-eladó. A csalás őt, s általában a szegényebb osztályt súlyosabban érintheti, mint a gazdagabb társadalmi osztályokat, de a csalás nem olyan baj, ami kizárólag őt sújtja, ami sajátosan az ő osztályára vonatkozik.

Ugyanígy áll a dolog a lakásínséggel. A modern nagyvárosok kiterjedése bizonyos övezetekben, különösen a központi fekvésűekben, mesterséges, gyakran hihetetlenül emelkedő értéket kölcsönöz a teleknek; a rajta álló épületek nem növelik a telek értékét, sőt inkább lenyomják, mert a változott viszonyoknak már nem felelnek meg; lebontják és újakkal pótolják őket. Ez történik mindenekelőtt a központi fekvésű munkáslakásokkal, amelyek bére, bármily nagy a zsúfoltság, soha, vagy csak módfölött lassan emelkedhetik bizonyos maximum fölé. Lebontják őket és helyükre üzleteket, áruraktárakat, középületeket emelnek. A bonapartizmus ezt az irányzatot Párizsban Haussmann révén óriási méretekben aknázta ki szélhámosságra és egyesek meggazdagodására; de Haussmann szelleme Londont, Manchestert, Liverpoolt is bejárta, és úgy látszik, hogy Berlinben és Bécsben is ugyanilyen otthonos. Az eredmény az, hogy a munkások a városok központjából a környékre szorulnak, hogy a munkáslakások és egyáltalán a kislakások megritkulnak és megdrágulnak, sőt

gyakran egyáltalán nem kaphatók; mert ilyen viszonyok között az építőipar, amelynek a drágább lakások sokkal jobb teret adnak a spekulációra, mindig csak kivételesen fog munkáslakásokat építeni.

Ez a lakásínség tehát a munkást bizonyára súlyosabban érinti minden tehetősebb osztálynál; de éppúgy, mint a szatócs csalása, nem csupán a munkásosztályt nyomasztó baj, és amennyiben a munkásosztályt érinti, bizonyos fokon és bizonyos időtartam esetén ugyancsak bizonyos gazdasági kiegyenlítődést kell találnia.

Elsősorban a munkásosztálynak más osztályokkal, nevezetesen a kispolgársággal közös szenvedései azok, amelyekkel a kispolgári szocializmus — s ehhez tartozik Proudhon is — olyan előszeretettel foglalkozik. Így tehát egyáltalában nem véletlen, hogy német proudhonistánk mindenekelőtt a lakáskérdésre veti rá magát, amely, mint láttuk, korántsem kizárólagos munkáskérdés, és hogy írásai ezt a kérdést a valósággal ellentétben igazi, kizárólagos munkáskérdésnek nyilvánítják.

„Ami a *bérmunkás a tőkéssel* szemben, az a *bérlő a háztulajdonossal* szemben."[59]

Ez teljesen hamis.

A lakáskérdésben két fél áll egymással szemben, a bérlő és a bérbeadó, azaz a háztulajdonos. Az előbbi az utóbbitól egy lakás ideiglenes használatát akarja megvenni; van pénze vagy hitele — még ha ezt a hitelt kénytelen is magától a háztulajdonostól ismét uzsoraáron, bérpótlékkal megvásárolni. Egyszerű áruügylet ez; nem proletár és burzsoá, nem munkás és tőkés között kötött ügylet. A bérlő — még ha munkás is — *javakkal rendelkező emberként* lép fel, aki vagy eladta már sajátos áruját, munkaerejét, hogy az érte kapott összeggel egy lakás haszonélvezetének vevőjeként léphessen fel, vagy biztosítékot tud nyújtani arra, hogy ezt a munkaerőt mielőbb el fogja adni. Azok a sajátos következmények, amelyek a munkaerőnek a tőkés részére történő eladásából adódnak, itt teljességgel hiányoznak. A tőkés a megvásárolt munkaerővel először is újra előállíttatja annak értékét, másodszor pedig egy értéktöbbletet állíttat elő, amely egyelőre, a tőkésosztály közötti elosztásának fenntartásával, az ő kezében marad. Itt tehát többletértéket állítanak elő, a meglevő érték összegét gyarapítják. Nem így a bérleti ügyletnél. Akármennyivel csapja is be a bérbeadó a bérlőt, mindig csak már *meglevő*, előzőleg *megtermelt* érték átruházásáról van szó, és a bérlő és bérbeadó *együttes* birtokában levő értékek összege továbbra is ugyanaz marad. A munkás, ha munkáját a tőkés akár értéken felül, alul, vagy éppen az értékén fizeti meg, munkatermékének egy részével minden esetben megrövidül; a bérlő csak akkor, ha a lakást értékén felül kell megfizetnie. Teljes elferdítése tehát a bérlő és bérbeadó közötti viszonynak, ha azonosítani akarják a munkás és tőkés közötti viszonnyal. Ellenkezőleg, itt egészen közönséges adásvételről van szó két polgár között, és ez az ügylet azok szerint a gazda-

sági törvények szerint bonyolódik le, amelyek egyáltalában az áruforgalmat, és sajátlag a földbirtok-áru eladását szabályozzák. A ház vagy az illető házrész építési és fenntartási költségeit számítják fel először is; a ház kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb fekvéséből következő telekérték következik másodsorban; a kereslet és kínálat viszonyának pillanatnyi állása dönti el végül a kérdést. Ez az egyszerű gazdasági viszony a mi proudhonistánk fejében így jelentkezik:

„A már felépített ház *örökös jogcímül* szolgál a társadalmi munka bizonyos hányadára, akkor is, ha a ház valódi értékét lakbér formájában már réges-rég kelleténél jobban megfizették a tulajdonosnak. Így áll elő az a helyzet, hogy egy, mondjuk 50 évvel ezelőtt épített ház ez idő alatt bérhozadékával kétszeresen, háromszorosan, ötszörösen, tízszeresen stb. fedezte már az eredeti önköltségi árat."

Már ebben benne van az egész Proudhon. Először is elfelejti, hogy a lakbérnek nemcsak a házépítés költségeinek kamatját kell fedeznie, hanem tatarozásokat, bizonytalan adósságoknak, meg nem fizetett béreknek, valamint a lakás esetleges üresen állásának az átlagösszegét is, végül pedig a mulandó, idővel lakhatatlanná és értéktelenné váló házba befektetett építési tőkét évi részletekben le kell törlesztenie. Másodszor elfelejti, hogy a lakbérnek fedeznie kell a háztelek értékemelkedésének kamatát is, hogy tehát a lakbér egy része földjáradék. Proudhonistánk ugyan rögtön kijelenti, hogy ez az értékemelkedés, minthogy a telektulajdonos hozzájárulása nélkül jön létre, jog szerint nem az övé, hanem a társadalomé; azt azonban nem látja, hogy ezzel valójában a földtulajdon eltörlését követeli. De ha ezzel a ponttal behatóbban foglalkoznánk, az túl messzire vezetne. Végül nem veszi észre, hogy az egész ügyletnél szó sincs arról, hogy a tulajdonostól megvegyék a házat, hanem csak annak haszonélvezetét veszik meg meghatározott időre. Proudhon, aki sohasem törődött a valóságos, tényleges feltételekkel, amelyek között valamely gazdasági jelenség végbemegy, természetesen azt sem értheti meg, hogyan térül meg egy ház eredeti költségösszege esetleg tízszer is bér formájában ötven év alatt. Ahelyett, hogy ezt az egyáltalában nem nehéz kérdést gazdaságilag vizsgálná és megállapítaná, hogy valóban ellentmond-e a gazdasági törvényeknek és ha igen, miképpen, a közgazdaságtanból a jogtudományba való merész ugrással segít magán: „a már felépített ház *örökös jogcímül* szolgál" meghatározott évi fizetésre. Hogy ez hogyan jön létre, hogy a ház *hogyan lesz* jogcím, arról hallgat Proudhon. Pedig éppen ezt kellett volna megmagyaráznia. Ha megvizsgálja, akkor rájött volna, hogy a világ minden jogcíme, ha mégoly örökös is, nem adhatja meg egy háznak azt a hatalmat, hogy költségösszegét ötven év alatt tízszer kapja vissza bér alakjában, hanem hogy ezt csakis gazdasági feltételek idézhetik elő (amelyeket jogcímek formájában társadalmilag elismerhetnek). És ezzel ismét ugyanott tart, ahol az elején.

Az egész proudhoni tan ezen a mentőugráson nyugszik, mellyel a gazdasági

valóságból a jogi frázisba menekül. Ahol a derék Proudhon elveszti a gazdasági összefüggést — pedig ez minden komolyabb kérdésnél megesik vele —, mindig a jog területére menekül és az *örök igazságra* hivatkozik.

„Proudhon először az örök igazságosság eszményét az árutermelésnek megfelelő jogi viszonyokból meríti, amivel mellesleg szólva, minden nyárspolgár vigasztalására azt is bizonyítja, hogy az árutermelés formája éppoly örök, mint az igazságosság. Azután, megfordítva, a valóságos árutermelést és az annak megfelelő valóságos jogot akarja e szerint az eszmény szerint átalakítani. Mit gondolnánk egy olyan vegyészről, aki ahelyett, hogy az anyagcsere valóságos törvényeit tanulmányozná és azok bázisán bizonyos feladatokat megoldana, az anyagcserét akarná a »természeti adottság és a rokonság« »örök eszméi« szerint átalakítani. Talán többet tudunk az »uzsoráról«, amikor azt mondjuk, hogy ellenkezik az »örök igazságossággal«, az »örök méltányossággal«, az »örök kölcsönösséggel« és egyéb »örök igazságokkal«, mint amennyit az egyházatyák tudtak róla, amikor azt mondták, hogy ellenkezik az »örök keggyel«, az »örök hittel«, az »Isten örök akaratával«?" (Marx: „Tőke", 45. old.)

A mi proudhonistánk sem sikeresebb uránál és mesterénél:

„A bérleti szerződés egy a sok ezer művelet közül, amelyek a modern társadalom életében éppen oly szükségesek, mint a vérkeringés az állati testben. Természetesen ennek a társadalomnak érdekében állna, hogy minden ilyen műveletet egy *jogeszme* hasson át, vagyis, hogy az mindenütt az igazságosság szigorú követelményei szerint menjen végbe. Egyszóval a társadalom gazdasági életének, mint Proudhon mondja, a *gazdasági jog* magaslatára kell felemelkednie. Valójában tudvalevőleg ennek éppen ellenkezője történik."

Ki hinné, hogy öt évvel azután, hogy Marx a proudhonizmust éppen ebben a döntő vonatkozásban oly tömören és csattanósan jellemezte, lehetséges német nyelven még ilyen zagyvaságot kinyomtatni? Mert mit jelent ez a locsogás? Semmi egyebet, mint hogy a mai társadalmat szabályozó gazdasági törvények gyakorlati hatásai arcul csapják a szerző jogérzetét, és hogy az a jámbor óhaja van, vajha a dolgot úgy lehetne elrendelni, hogy ez a baj megszűnjék. — No persze, ha a varangynak farka volna, nem lenne többé varangy! És talán a tőkés termelési módot nem „hatja át egy jogeszme", ti. az az eszme, hogy joga van a munkások kizsákmányolására? És ha a szerző közli velünk, hogy ez nem az *ő* jogeszméje, vajon előbbre vagyunk-e egy lépéssel is?

De térjünk vissza a lakáskérdéshez. Proudhonistánk most szabad folyást enged „jogeszméjének" és az alábbi megható szavalatot vágja ki:

„Nem habozunk kimondani, hogy nincs szörnyűbb kigúnyolása magasztalt századunk egész kultúrájának, mint az a tény, hogy a nagyvárosokban a lakosság 90, sőt még nagyobb százalékának nem jut hely, amelyet a magáénak mond-

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 86. old. (38. jegyzet). — *Szerk.*

hatna. Az erkölcsi és családi lét tulajdonképpeni csomópontját, a házitűzhelyt is magával ragadja a szociális forgatag... Ebben a vonatkozásban mélyen a vadak alatt állunk. A trogloditának megvan a maga barlangja, az ausztráliainak a sárkunyhója, az indiánnak saját tűzhelye — a modern proletár ténylegesen a levegőben lóg" stb.

Ebben a jeremiádában benne van a proudhonizmus a maga egész reakciós mivoltában. Hogy a proletariátus modern forradalmi osztálya létrejöjjön, feltétlenül el kellett vágni a köldökzsinórt, amely a múltbeli munkást még a földhöz és telekhez kötötte. A kézi takács, akinek kis háza, kertje és földje volt szövőszéke mellett, minden nyomorúság és minden politikai nyomás ellenére csöndes, „teljes istenességében és tisztességében" elégedett ember volt, kalapot emelt a gazdagok, papok és állami hivatalnokok előtt és bensejében ízig-vérig rabszolga volt. Éppen a modern nagyipar, amely a röghöz kötött munkásból teljesen nincstelen, minden hagyományos láncától eloldott, *szabadon* kiszolgáltatott proletárt csinált, éppen ez a gazdasági forradalom teremtette meg azokat az egyedüli feltételeket, amelyek között a dolgozó osztály kizsákmányolásának utolsó formáját, a tőkés termelést meg lehet dönteni. És most jön ez a könnyeket ontó proudhonista, aki, mint valami nagy visszaesésen, azon siránkozik, hogy a munkásokat kiűzték hajlékukból, ami pedig éppen legelső feltétele volt szellemi felszabadulásuknak.

Huszonhét évvel ezelőtt („A munkásosztály helyzete Angliában"*) éppen ezt a folyamatot ecseteltem főbb vonásaiban, a munkások kiűzését hajlékukból, ahogyan az a XVIII. században Angliában lejátszódott. Ugyanott kellőképpen méltattam azokat a gyalázatosságokat is, amelyeket a földbirtokosok és gyárosok eközben elkövettek, valamint az anyagilag és erkölcsileg hátrányos hatásokat, amelyeket ez a kiűzetés mindenekelőtt az érintett munkásokra szükségképpen gyakorolt. De eszembe jutott-e, hogy ebben a körülményekhez képest mindenképpen szükségszerű történelmi fejlődési folyamatban visszaesést lássak „a vadak" színvonala alá? Szó sincs róla. Az angol proletár 1872-ben mérhetetlenül magasabb fokon áll, mint amelyen a „házitűzhellyel" rendelkező falusi takács állt 1772-ben. És vajon a troglodita a maga barlangjával, az ausztráliai a maga sárkunyhójával, az indián a maga saját tűzhelyével végrehajt-e valaha is egy júniusi felkelést[60] és egy Párizsi Kommünt?

Hogy a munkások helyzete a tőkés termelés kialakulása óta nagyjában és egészében anyagilag rosszabb lett, abban csak a burzsoá kételkedik. De sandítsunk-e ezért vágyakozva vissza az (ugyancsak nagyon sovány) egyiptomi húsosfazék,[61] a falusi kisipar felé, amely csak szolgalelkeket nevelt, vagy a „vadak" felé? Ellenkezőleg. Csak a modern nagyipar által létrehozott, minden öröklött lánctól, az őt földhöz kötött láncoktól is megszabadult és a nagyvárosokban

* Lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 211—473. old. — *Szerk.*

összezsúfolt proletariátus képes végrehajtani a nagy szociális átalakulást, amely véget vet majd minden osztálykizsákmányolásnak és minden osztályuralomnak. A házitűzhellyel bíró régi falusi kézi takácsok erre sohasem lettek volna képesek, ilyen gondolatuk sohasem támadhatott volna, és még kevésbé akarhatták volna megvalósítását.

Proudhon szemében viszont az utolsó száz év egész ipari forradalma, a gőzerő, a nagyüzemi gyártás, amely a kézi munkát gépekkel helyettesíti, és a munka termelőerejét ezerszeresére emeli, módfölött bosszantó esemény, olyasmi, aminek voltaképpen nem lett volna szabad megtörténnie. A kispolgár Proudhon olyan világot kíván, amelyben mindenki külön, önálló terméket állít elő, s az rögtön elfogyasztható és a piacon kicserélhető; ha aztán mindenki visszakapja munkájának teljes értékét egy másik termékben, ezzel már beteljesült az „örök igazságosság" és létrejött a világok legjobbika. De ezt a proudhoni legjobb világot már csírájában széttaposta a haladó ipari fejlődés talpa, amely a különálló munkát minden nagy iparágban régen megsemmisítette és a kisebb és legkisebb iparágakban napról napra mindinkább megsemmisíti; amely a különálló munka helyébe a társadalmi munkát állítja, gépek és kezessé tett természeti erők segítségével, s ezek kész, rögtön kicserélhető vagy elfogyasztható terméke közös műve sok egyednek, akiknek kezén át kellett mennie. És éppen ezzel az ipari forradalommal olyan fokra emelkedett az emberi munka termelőereje, hogy lehetségessé vált — először, mióta emberek élnek — mindenkire kiterjedő értelmes munkamegosztás mellett nemcsak eleget termelni a társadalom minden tagjának bőséges fogyasztása és jelentékeny tartalékalap céljaira, hanem minden egyénnek elegendő szabad időt is biztosítani, hogy mindaz, ami a történelmileg öröklött műveltségből — tudományból, művészetből, érintkezési formákból stb. — valóban méltó a fennmaradásra, ne csak fennmaradjon, hanem az uralkodó osztály monopóliuma helyett az egész társadalom közkincsévé váljék és továbbfejlődjék. És ez a döntő pont. Mihelyt az emberi munka termelőereje eddig a fejlődési fokig eljutott, egy uralkodó osztály fennállásának minden ürügye eltűnik. Hiszen a végső érv, amellyel az osztálykülönbségeket védték, mindig ez volt: kell olyan osztálynak lennie, amely nem kénytelen vesződni a napi létfenntartásához szükséges termeléssel, hogy ideje maradjon a társadalom szellemi munkájának ellátására. Ennek a szóbeszédnek, amelynek eddig nagy történelmi jogosultsága volt, az utolsó száz év ipari forradalma egyszer s mindenkorra elvágta a gyökerét. Egy uralkodó osztály fennállása napról napra mindinkább akadályává válik az ipari termelőerők és egyúttal a tudomány, a művészet és nevezetesen a művelt érintkezési formák fejlődésének. Modern burzsoáinknál faragatlanabb tuskók sohasem voltak a földön.

Mindezzel Proudhon barátunk nem törődik. Ő csak az „örök igazságosságot" akarja, semmi mást. Mindenki kapja meg termékéért cserébe munkájának teljes hozadékát, teljes értékét. Igen ám, de a modern ipar termékében ezt bo-

nyolult dolog kiszámítani. A modern ipar elhomályosítja éppen az egyes ember külön részét az össztermékben, amely rész a régi különálló kézi munka idején magától megmutatkozott az előállított termékben. Továbbá a modern ipar mindinkább kiküszöböli az egyéni cserét, amelyre Proudhon egész rendszere épül, ti. a közvetlen cserét két termelő között, akik közül mindegyik azért cseréli ki a maga termékét a másikéval, hogy ezt elfogyassza. Ezért vonul végig az egész proudhonizmuson egy reakciós vonás, az ipari forradalom elleni berzenkedés, és az a hol nyíltabban, hol leplezettebben megnyilatkozó hajlam, hogy az egész modern ipart gőzgépeivel, fonógépeivel és egyéb szédületeivel együtt sutba dobja és visszatérjen a régi, szolíd kézi munkához. Hogy akkor a termelőerő kilencszázkilencvenkilenc ezredrészét elveszítjük, hogy az egész emberiség a legrútabb munka-rabszolgaságba süllyed és az éhezés általános lesz — mit számít mindez, hacsak sikerül a cserét úgy elrendeznünk, hogy mindenki megkapja a „teljes munkahozadékot" és keresztülvisszük az „örök igazságosságot"? Fiat justitia, pereat mundus!

Legyen igazság —
És vesszen a világ!

Márpedig a világ valóban elveszne e proudhoni ellenforradalom által, ha az egyáltalán keresztülvihető lenne.

Egyébként magától értetődik, hogy a modern nagyipar által megszabott társadalmi termelés is biztosíthatja mindenkinek „munkája teljes hozadékát", amennyire ennek a frázisnak értelme van. Értelme pedig csak akkor van, ha kibővítjük azzal, hogy nem minden egyes munkás egyénenként lesz birtokosa „munkája teljes hozadékának", hanem a csupa munkásokból álló egész társadalom válik birtokosává munkája egész termékének, amelyet részben eloszt fogyasztásra tagjai között, részben termelési eszközeinek pótlására és gyarapítására fordít, részben pedig felhalmozza a termelés és fogyasztás tartalékalapjaként.

Az eddigiekből már előre tudhatjuk, hogyan fogja megoldani proudhonistánk a nagy lakáskérdést. Egyfelől áll az a követelés, hogy minden munkásnak legyen meg a saját tulajdonát képező lakása, s így ne álljunk továbbra is a *vadak szinvonala alatt*. Másfelől áll az a kijelentés, hogy egy ház eredeti felépítési költségének kétszeres, háromszoros, ötszörös vagy tízszeres megtérítése lakbér alakjában, ahogyan az valóban végbemegy, *jogcímen* nyugszik, ez a jogcím pedig ellenkezik az „*örök igazságossággal*". A megoldás egyszerű: eltöröljük a jogcímet és az örök igazságosság értelmében a fizetett bért törlesztésnek nyilvánítjuk magának a lakásnak az árára. Ha valaki a feltevéseit úgy csoportosítja,

hogy a végső következtetés már bennük is rejlik, akkor ehhez nem kell több ügyesség, mint amennyi bármely sarlatáné, hogy az előre elkészített eredményt készen kihúzza a zsákból és hivalkodjék a megrendíthetetlen logikával, melynek az gyümölcse.

Ez történik itt is. A bérleti lakás eltörlését szükségszerűségnek nyilvánítják, mégpedig olyanformán, hogy követelik minden bérlő átváltoztatását lakása tulajdonosává. Mi ennek a módja? Egészen egyszerű:

„A bérleti lakást megváltják... Az eddigi háztulajdonosnak az utolsó garasig megfizetik háza értékét. Ahelyett, hogy — mint eddig — a fizetett bér adó lenne, amelyet a bérlő a tőke örök jogának fizet, ehelyett attól a naptól fogva, amelyen kihirdetik a bérleti lakás megváltását, a bérlő által fizetett, pontosan szabályozott összeg évi törlesztés lesz a birtokába került lakásra... A társadalom... ezen az úton független, szabad lakástulajdonosok összességévé alakul át."

A proudhonista merényletet lát az örök igazságosság ellen abban, hogy a háztulajdonos munka nélkül földjáradékot és kamatot csiholhat ki a házba befektetett tőkéjéből. Elrendeli, hogy ennek meg kell szűnnie; hogy a házakba befektetett tőkének nem szabad többé kamatot, és amennyiben megvásárolt földbirtokot képvisel, földjáradékot sem hoznia. Láttuk viszont, hogy ezzel a tőkés termelési mód, a mostani társadalom alapzata, nem szenved semminő csorbát. A tengely, amely körül a munkás kizsákmányolása forog: a munkaerő eladása a tőkésnek és az a mód, ahogyan a tőkés ezt az ügyletet felhasználja, midőn arra kényszeríti a munkást, hogy sokkal többet termeljen, mint amennyi a munkaerő megfizetett értéke. Ez a tőkés és munkás közötti ügylet hozza létre az egész értéktöbbletet, amely aztán földjáradék, kereskedelmi profit, tőkekamat, adó stb. alakjában a tőkések különböző alfajai és kiszolgálóik között megoszlik. És most jön a mi proudhonistánk és azt hiszi, hogy ha a tőkések *egyetlen alfajának*, éspedig az olyan tőkéseknek, akik közvetlenül nem is vásárolnak munkaerőt, tehát nem állíttatnak elő értéktöbbletet sem, megtiltanák a profit-, illetve kamat-csinálást, azzal már egy lépéssel előbbre volnánk! A munkásosztálytól elvett megfizetetlen munka mennyisége ugyanaz maradna akkor is, ha holnap megfosztanák a háztulajdonosokat attól a lehetőségtől, hogy földjáradékot és kamatot fizettessenek maguknak, de ez a mi proudhonistánkat nem akadályozza meg abban, hogy kijelentse:

„A bérleti lakás eltörlése tehát egyike a *legtermékenyebb és legnagyszerűbb törekvéseknek*, amelyek a forradalmi eszme méhében fogantak, és a szociális demokrácia *elsőrendű követelésévé* teendők."

Hajszálra magának Proudhon mesternek vásári kiabálása, a kotkodácsolás nála is mindig fordított arányban áll a tojt tojások nagyságával.

Gondoljuk el mármost azt a szépséges állapotot, amikor minden munkás, kispolgár és burzsoá arra kényszerül, hogy évi törlesztés fejében először részben, aztán egészen tulajdonosa legyen lakásának! Anglia ipari kerületeiben,

ahol nagyipar van, de a munkások kicsiny házakban laknak és minden nős munkás maga lakik egy kis házban, még lenne a dolognak valamelyes értelme. De Párizs és a kontinens legtöbb nagyvárosának kicsi iparát nagy házak egészítik ki, amelyekben tíz, húsz, harminc család lakik együtt. A világfelszabadító rendelet napján, amely a bérleti lakás megváltását kihirdeti, Péter Berlin egyik gépgyárában dolgozik. Egy év leforgása után tulajdonosa valahol a Hamburger Tornál levő ötödik emeleti egyszobás lakás — mondjuk — 1/15 részének. Elveszíti munkáját és nem sokkal ezután egy másik hasonló lakásba kerül, ragyogó kilátással az udvarra, a hannoveri Pothof harmadik emeletén, ahol öthónapos tartózkodás után éppen megszerezte a tulajdonjog 1/36-át, amikor egy sztrájk következtében Münchenbe vetődik és kénytelen tizenegy hónapos ott-tartózkodás miatt egy Ober-Angergasse mögötti félhomályos földszintes lakóhely tulajdonjogának pontosan 11/180-át a nyakába venni. További költözködések, amilyenek a munkásoknál ma olyan gyakoriak, nyakába varrják még: egy nem kevésbé ajánlatos lakás 7/360-át St. Gallenban, egy másiknak 23/180-át Leedsben, és 347/56223-át — pontosan számítva, nehogy az „örök igazságosságnak" panaszra legyen oka — egy harmadiknak Seraingban. Mi haszna van mármost ennek a Péternek mindezekből a lakás-résztulajdonokból? Ki ad neki értük megfelelő értéket? Hol hajtsa fel különböző hajdani lakásai többi részeinek tulajdonosát vagy tulajdonosait? Hát még hogyan festenek a tulajdonviszonyok bármely nagy ház esetén, amelynek emeletein mondjuk húsz lakás van és amelynek, ha a megváltási idő lejár és a bérleti lakást eltörölték, esetleg háromszáz résztulajdonosa van a világ minden táján szétszórva? Proudhonistánk erre azt feleli, hogy addigra már meglesz a proudhoni cserebank, amely mindenkor mindenkinek kifizeti majd minden munkatermékéért a teljes munkahozadékot, tehát minden egyes lakás-résztulajdon teljes értékét is. De a proudhoni cserebankhoz itt először is semmi közünk, mert még a lakáskérdésről szóló cikkekben sem említik sehol; másodszor pedig azon a különös tévedésen alapszik ez a cserebank, hogy valahányszor valaki árut akar eladni, mindig szükségképpen meg is találja a vevőt teljes értékére, azonkívül harmadszor. Proudhon még fel sem találta, amikor Angliában Labour Exchange Bazaar néven már ismételten csődbe ment.[62]

Az egész elképzelés, hogy a munkásnak meg kell *vásárolnia* a lakását, megint azon a már ismertetett proudhoni reakciós alapfelfogáson nyugszik, hogy a modern nagyipar által megteremtett állapotok kóros kinövések és a társadalmat erőszakkal — vagyis a száz év óta követett áramlat ellenében — olyan állapotba kell juttatni, amelyben az egyed régi stabil kézi munkája a szabály, és amely egyáltalában nem más, mint a lehanyatlott és lehanyatló kisipari üzem eszményített visszaállítása. Ha a munkásokat sikerül ezekbe a stabil állapotokba újból visszavetni, ha a „szociális forgatagot" szerencsésen kiküszöbölik, a munkás természetesen megint hasznát veheti a „házitűzhely" tulajdonának és a fenti

megváltási elmélet kevésbé otrombának tűnik fel. Csak azt felejti el Proudhon, hogy ennek megvalósítása céljából előbb még száz évvel vissza kellene igazítania a világtörténelem óráját, és hogy ezzel a mai munkásokat ismét ugyanolyan korlátolt, csúszó-mászó, alamuszi rabszolgalelkekké tenné, amilyenek dédapáik voltak.

Amennyire azonban a lakáskérdés proudhoni megoldásában van ésszerű, gyakorlatilag értékesíthető tartalom, annyira manapság már keresztül is viszik, mégpedig ez a keresztülvitel nem a „forradalmi eszme méhében fogant", hanem — maguktól a nagyburzsoáktól ered. Hallgassuk meg erről egy kitűnő spanyol lap, a madridi „La Emancipación" 1872. március 16-i számát:

„Van a lakáskérdés megoldására még egy eszköz, amelyet Proudhon ajánlott és amely első tekintetre elkápráztató, de közelebbi vizsgálatra elárulja egész tehetetlenségét. Proudhon azt ajánlotta, hogy a bérlőket részletfizető vevőkké változtassák, úgy, hogy az évenként fizetett lakbér a lakás értékének részlettörlesztéseként beszámíttassék és a bérlő bizonyos idő múltán a lakás tulajdonosává váljék. Ezt az eszközt, amelyet Proudhon nagyon forradalminak tartott, manapság minden országban felhasználják spekuláns társaságok, amelyek ily módon a lakbér emelésével kétszer-háromszor megfizettetik maguknak a házak értékét. Dollfus úr és Északkelet-Franciaország más nagy gyárosai megvalósították ezt a rendszert, nemcsak pénzszerzésre, hanem tetejében még politikai mellékgondolattal is.

Az uralkodó osztályok legokosabb vezetői mindig igyekeztek a kistulajdonosok számát szaporítani, hogy ily módon hadsereget neveljenek maguknak a proletariátus ellen. A múlt század polgári forradalmai kisparcellákra osztották a nemesség és az egyház nagybirtokait, mint azt ma a spanyol republikánusok a még fennálló nagybirtokkal tenni akarják, s ily módon kis földtulajdonosok osztályát hozták létre, amely azóta a társadalom legreakciósabb eleme és a városi proletariátus forradalmi mozgalmával szemben állandó akadály lett. III. Napóleon az államadóssági kötvények felaprózásával hasonló osztályt szándékozott a városokban létrehozni, és Dollfus úr és társai, amikor munkásaiknak évi részletekben törlesztendő lakásokat adtak el, minden forradalmi szellemet meg akartak fojtani a munkásokban és egyszersmind telektulajdonaikkal ahhoz a gyárhoz láncolni őket, amelyben dolgoztak; így Proudhon terve nemcsak hogy könnyebbséget nem szerzett a munkásosztálynak — még egyenesen ellene is fordult."*

* Hogy a lakáskérdésnek ez a megoldása — a munkások saját „otthonhoz" kötése — nagy vagy nagyra növő amerikai városok közelében milyen természetessé válik, arról lásd Eleanor Marx-Aveling Indianapolisban 1886. november 28-án kelt levelének következő passzusát: „Kansas Cityben, vagy inkább mellette szánalmas, mintegy háromszobás kis fabódékat láttunk, még egészen a vadonban; a telek 600 dollárba került és éppen akkora volt, hogy a kis házikó ráépülhetett; ez maga további 600 dollárba került, összesen tehát 4800 márka egy

Hogyan kell hát megoldani a lakáskérdést? A mai társadalomban ugyanúgy oldják meg, mint minden más társadalmi kérdést: a kereslet és kínálat fokozatos gazdasági kiegyenlítődése útján, ez pedig olyan megoldás, amely magát a kérdést mindig újratermeli, szóval nem megoldás. Hogy a szociális forradalom hogyan oldaná meg ezt a kérdést, az nemcsak a mindenkori körülményektől függ, hanem sokkal messzebbmenő kérdésekkel is összefügg, amelyek közül egyik leglényegesebb a város és a falu közötti ellentét megszüntetése. Minthogy nem az a feladatunk, hogy a jövő társadalmi berendezésére utópikus rendszereket dolgozzunk ki, egészen céltalan lenne a kérdésnek ezzel a részével foglalkoznunk. Annyi azonban bizonyos, hogy a nagyvárosokban már most elég lakóház van ahhoz, hogy ezek ésszerű felhasználásával azonnal segíthessünk minden valódi „lakás*ínségen*". Ez természetesen csak a mai tulajdonosok kisajátítása útján valósítható meg, illetőleg oly módon, hogy házaikba hajléktalan vagy eddig szerfölött összezsúfoltan lakó munkásokat költöztetünk be, s mihelyt a proletariátus meghódította a politikai hatalmat, ilyen közérdekű rendszabály éppoly könnyen lesz végrehajtható, mint amily könnyen hajtja végre a mai állam a kisajátítás és beszállásolás egyéb fajtáit.

Proudhonistánk azonban nem éri be eddigi teljesítményeivel a lakáskérdés terén. A sivár földről a magasabb szocializmus síkjára kell emelnie a kérdést, hogy ezen a síkon is mint „a szociális kérdés" lényeges „töredéke" helytálljon:

„Tegyük fel mármost, hogy a tőke termelékenységét valóban szarvánál ragadják meg, amint annak előbb-utóbb meg kell történnie, pl. egy átmeneti törvénynyel, amely *minden tőke kamatját egy százalékban szabja meg*, méghozzá azzal a tendenciával, hogy ezt a százalékot is mindinkább a nullához közelítsék, úgyhogy végül nem fizetnek meg semmi egyebet, csak a *tőke megforgatásához szükséges munkát*. Mint minden más termék, természetesen a ház és a lakás is beleesik ennek a törvénynek a keretébe... Maga a tulajdonos lesz az első, aki szorgalmazni fogja az eladást, hiszen háza különben kihasználatlan és a beléfektetett tőke egyszerűen haszontalan lenne."

Ebben a mondatban benne van Proudhon kátéjának egyik legfőbb hitcikkelye és csattanós példáját mutatja a benne uralkodó zűrzavarnak.

A „tőke termelékenysége" fából vaskarika, amelyet Proudhon látatlanban átvett a polgári közgazdászoktól. A polgári közgazdászok ugyan szintén azzal

---

nyomorúságos kis odúért, egyórányira a várostól, mocsaras sivatagban." Szóval a munkásoknak súlyos jelzálogkölcsönöket kell felvenniök, hogy csak megkapják ezeket a lakásokat, és most igazán rabszolgái lesznek kenyéradó gazdáiknak; hozzá vannak kötve házaikhoz, nem mehetnek el onnan és kénytelenek minden nekik kínált munkafeltételbe belenyugodni. — *Engels jegyzete az 1887-es kiadáshoz.*

a tétellel kezdik, hogy a munka minden gazdagság forrása és valamennyi áru értékmérője; de azt is meg kell magyarázniok, miképp történik, hogy a tőkés, aki egy gyári vagy kézműipari ügylethez tőkét előlegez, az ügylet végeztével nemcsak előlegezett tőkéjét kapja vissza, hanem a tetejébe profitot is kap. Így tehát mindenféle ellentmondásokba kell bonyolódniok és a tőkének is bizonyos termelékenységet kell tulajdonítaniok. Semmi sem bizonyítja jobban, mennyire foglya még Proudhon a polgári gondolkodásmódnak, mint az, hogy magáévá teszi ezt a szólásmódot a tőke termelékenységéről. Már bevezetőben láttuk, hogy az úgynevezett „tőketermelékenység" semmi más, mint az a hozzá tapadó (a mai társadalmi viszonyok között, amelyek nélkül persze tőke sem volna) tulajdonság, hogy bérmunkások megfizetetlen munkájának kisajátítására képes.

De Proudhon abban különbözik a polgári közgazdászoktól, hogy ezt a „tőketermelékenységet" nem helyesli, hanem ellenkezőleg, az „örök igazságosság" megsértését fedezi fel benne. Ez az akadálya annak, hogy a munkás a munkájának egész hozadékát megkapja. Tehát el kell törölni. De hogyan? Úgy, hogy a *kamatlábat* kényszertörvényekkel leszállítják és végül nullára csökkentik. Akkor proudhonistánk szerint a tőke nem lesz többé termelékeny.

A kikölcsönzött *pénz*tőke kamata csak egy része a profitnak; a profit, akár az ipari, akár a kereskedelmi tőkéé, csak egy része az értéktöbbletnek, melyet megfizetetlen munka alakjában a tőkésosztály a munkásosztálytól elvett. Azok a gazdasági törvények, amelyek a kamatlábat szabályozzák, az értéktöbblet rátáját szabályozó törvényektől annyira függetlenek, amennyire ez egyazon társadalmi forma törvényei között egyáltalán lehetséges. Ami azonban ennek az értéktöbbletnek az egyes tőkések közötti elosztását illeti, világos, hogy olyan gyárosok és kereskedők profitrátája, akiknek üzletében más tőkések által előlegezett sok tőke van, ugyanolyan mértékben kell hogy emelkedjék, amilyen mértékben — ha minden más körülmény ugyanaz marad — a kamatláb esik. A kamatláb leszorítása és végül eltörlése tehát egyáltalán nem „ragadná meg szarvánál" az úgynevezett „tőketermelékenységet", hanem csak a munkásosztálytól elvett megfizetetlen értéktöbbletnek az egyes tőkések közötti elosztását szabályozná másképpen és nem a munkásnak biztosítana előnyt az ipari tőkéssel szemben, hanem az ipari tőkésnek a pénztőkéssel szemben.

Proudhon a maga jogászi szempontjából a kamatlábat, mint minden közgazdasági tényt, nem a társadalmi termelés feltételeivel magyarázza, hanem az állami törvényekkel, amelyekben ezek a feltételek általános kifejezésre jutnak. Ebből a szempontból, amelyben még a sejtelme sincs meg annak, hogyan függnek össze az állami törvények a társadalom termelési feltételeivel, ezek az állami törvények szükségképp merőben önkényes parancsoknak tűnnek, amelyek bármely pillanatban ugyanúgy homlokegyenest ellenkezőkkel helyettesíthetők. Mi sem könnyebb tehát Proudhonnak, mint kibocsátani egy rendeletet — mihelyt megvan hozzá a hatalma —, amely a kamatlábat egy százalékra csökkenti.

És ha minden más társadalmi körülmény változatlan marad, ez a proudhoni rendelet éppen csak papíron létezik majd. A kamatláb minden rendelet ellenére továbbra is azokhoz a gazdasági törvényekhez igazodik, amelyeknek ma alá van vetve; hitelképes emberek a körülményekhez képest 2, 3, 4 és több százalékra fognak pénzt felvenni, akárcsak annak előtte, és az egyetlen különbség az lesz, hogy a pénztőkések óvatosak lesznek és pénzüket csak olyan embereknek adják kölcsön, akikről tudják, hogy nem kell pertől félniök. Amellett ez a nagy terv, a tőke „termelékenységének" megszüntetése, ősrégi, olyan régi, mint az — *uzsoratörvények*, amelyeknek nincs más céljuk, mint a kamatláb korlátozása, s amelyeket most már mindenütt eltöröltek, mert a gyakorlatban mindig megszegték vagy kijátszották őket, és az állam kénytelen volt beismerni tehetetlenségét a társadalmi termelés törvényeivel szemben. És ezeknek a középkori, keresztülvihetetlen törvényeknek feltámasztása „ragadná meg szarvánál a tőke termelékenységét"? Látjuk, minél közelebbről vizsgáljuk a proudhonizmust, annál reakciósabbnak mutatkozik.

Ha aztán a kamatlábat ily módon nullára csökkentik, tehát a tőkekamatot megszüntetik, akkor „nem fizetnek meg semmi egyebet, csak a tőke megforgatásához szükséges munkát fizetik meg". Ez azt akarja jelenteni, hogy a kamatláb megszüntetése egyenlő a profitnak, sőt az értéktöbbletnek a megszüntetésével. De ha lehetséges volna, hogy a kamatot rendelettel *valóban* megszüntessék, mi lenne ennek a következménye? Az, hogy a *pénztőkések* osztályának nem lenne többé érdeke tőkéjét előlegek alakjában kikölcsönözni, hanem azt ő maga, vagy részvénytársaságok útján, saját számlájára fektetné az iparba. A munkásosztálytól a tőkésosztály által elvett értéktöbblet mennyisége ugyanakkora maradna, csak elosztása változnék meg, s az sem jelentősen.

Proudhonistánk valóban nem veszi észre, hogy a polgári társadalom árueladásában átlagban már most sem fizetnek meg semmi mást, mint a „tőke megforgatásához" (jobban mondva, a meghatározott áru termeléséhez) „szükséges munkát". A munka minden áru értékmérője, és a mai társadalomban — a piac ingadozásaitól eltekintve — teljességgel lehetetlen, hogy nagy átlagban az árukért az előállításukhoz szükséges munkánál többet fizessenek. Nem, nem, kedves proudhonista, a bökkenő egészen máshol van: ott, hogy a „tőke megforgatásához" (az Ön zavaros kifejezésmódját használva) „szükséges munkát" éppen *nem fizetik meg teljesen*! Hogy ez miképp megy végbe, elolvashatja Marxnál („Tőke", 128—160. old.*).

De mindez nem elég. Ha a *tőke*kamat [*Kapital*zins] eltöröltetik, ezzel a *lak*bér [*Miet*zins**] is eltöröltetik. Mert „mint minden más termék, természetesen a ház és a lakás is beleesik ennek a törvénynek a keretébe". Ez egészen megfelel

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 149—175. old. — *Szerk.*
** — *szó szerint: bérlet*kamat. — *Szerk.*

annak a szellemnek, amelyben egy bizonyos öreg őrnagy magához rendelte önkéntesét: „Mondja csak, azt hallom, maga doktor — nézzen el hát időnként hozzám, ha az embernek felesége és hét gyermeke van, mindig akad egy kis foltoznivaló."

Önkéntes: „Bocsánatot kérek, őrnagy úr, én a filozófia doktora vagyok."

Őrnagy: „Egykutya az nekem. Felcser az felcser."

Így jár a mi proudhonistánk is: lakbér [Mietzins] vagy tőkekamat [Kapitalzins], neki egyre megy, kamat az kamat, felcser az felcser. — Fentebb láttuk, hogy a bérlet ára [Mietpreis], köznyelven lakbér [Mietzins], a következőkből tevődik össze: 1. egy rész földjáradékból; 2. egy rész kamatból — az építési tőke után fizetendő kamatból, beleértve az építési vállalkozó profitját is; 3. egy rész tatarozási és biztosítási költségből; 4. egy olyan részből, amely az építési tőkét profittal együtt évi részletekben törleszti (amortizálja), abban az arányban, melyben a ház lassanként elhasználódik.

És most már a vaknak is tisztán kell látnia:

„Maga a tulajdonos lesz az első, aki szorgalmazni fogja az eladást, hiszen háza különben kihasználatlan és a beléfektetett tőke egyszerűen *haszontalan* lenne."

Természetesen. Ha az előlegezett tőkére fizetendő kamatot eltörlik, a háztulajdonos nem kaphat többé egy fillér bért sem a házáért, pusztán azért nem, mert bér [Miete] helyett azt is mondhatjuk: bérlet*kamat* [Mietz*ins*], és mert ebben van egy rész, amely valóságos tőkekamat. Felcser az felcser. Az uzsoratörvények, melyeket a közönséges tőkekamatra vonatkozóan valóban csak megkerülésükkel lehetett hatálytalanná tenni, a házbér tételét soha a legtávolabbról sem érintették. Proudhonra várt, hogy azt képzelje, az ő új uzsoratörvénye minden további nélkül nemcsak az egyszerű tőkekamatot, hanem a lakásokért fizetett bonyolult bérletkamatot is szabályozni fogja és lassanként eltörli. Hogy akkor a háztulajdonostól miért vegyék még meg drága pénzen az „egyszerűen haszontalan" házat, és hogy ilyen körülmények között a háztulajdonos miért nem fizet még maga rá, hogy ezt az „egyszerűen haszontalan" házat lerázza a nyakáról és ne kelljen több tatarozási költséget ráfordítania, az titok marad számunkra.

Proudhonistánk, miután a magasabb szocializmus terén (melyet Proudhon mester szupraszocializmusnak nevezett) végbevitte ezt a diadalmas teljesítményt, jogosultnak érzi magát arra, hogy valamivel még magasabbra szárnyaljon.

„Most már csak arról van szó, hogy néhány következtetést levonjunk, s ily módon minden oldalról teljes világosságot derítsünk olyannyira jelentős tárgyunkra."

És ugyan melyek ezek a következtetések? Olyan dolgok, amelyek az előzőkből éppoly kevéssé következnek, mint a lakóházak értéktelensége a kamatláb megszüntetéséből, és amelyek, ha szerzőnk pompázatos és kenetteljes szólamait

lehántjuk róluk, semmi egyebet nem jelentenek, mint azt, hogy a bérleti lakásmegváltási ügylet jobb lebonyolításához kívánatos: 1. pontos statisztika erről a tárgyról; 2. jó egészségügyi rendőrség és 3. építőmunkás-szövetkezetek, amelyek új házak építését vállalhatják — csupa olyan dolog, ami bizonyára szép és jó, de minden vásári frázisburkolat ellenére sem hoz „teljes világosságot" a proudhoni gondolatzavar sötétjébe.

Aki ilyen nagy dolgot vitt véghez, annak most már joga van arra is, hogy komoly intelemmel forduljon a német munkásokhoz:

„Az ilyen és hasonló kérdések, azt hisszük, méltán megérdemlik a szociális demokrácia figyelmét... Jó lenne, ha igyekezne tisztán látni, éppúgy mint itt a lakáskérdésben, a többi hasonlóan fontos kérdésben is, amilyen *a hitel*, *az államadósságok*, *a magánadósságok*, *az adózás* stb." és így tovább.

Itt tehát proudhonistánk egész sor cikket helyez kilátásba „hasonló kérdésekről", és ha ezeket is olyan részletesen tárgyalja, mint a jelenlegi „olyannyira jelentős tárgyat", akkor a „Volksstaat" egy évre el van látva kéziratokkal. De ennek elébe vághatunk — minden a már elmondottakra lyukad ki: a tőkekamatot eltörlik, ezzel elesik az államadósságok és magánadósságok után fizetendő kamat, a hitel költségmentes lesz stb. Ugyanez a varázsige alkalmazható minden tetszés szerinti tárgyra, és minden egyes esetben kérlelhetetlen logikával kihozható ugyanaz a csodálatos eredmény: hogyha a tőkekamatot eltörlik, a felvett pénzért nem kell többé kamatot fizetni.

Egyébként szép kérdések azok, amelyekkel proudhonistánk fenyeget bennünket: *hitel*! Kell a munkásnak más hitel, mint amelyet egyik hétről a másikra kap vagy a zálogházban élvez? Hogy ezt költségmentesen adják-e vagy kamatok, sőt akár zálogházi uzsorakamatok ellenében, mit számít neki a különbség? És ha, általában véve, előnye volna ebből, tehát a munkaerő termelési költségei csökkennének, nem esne-e szükségképpen a munkaerő ára? — De a burzsoá és kivált a kispolgár számára — az ő számukra a hitel fontos kérdés, és kivált a kispolgár számára szép volna, ha mindenkor, méghozzá kamatfizetés nélkül kaphatna hitelt. — „Államadósságok"! A munkásosztály tudja, hogy nem ő csinálta őket, és ha hatalomra jut, kifizetésüket átengedi majd azoknak, akik felvették. — „Magánadósságok"! — lásd hitel. — „Adók"! Olyan dolgok, amelyek a burzsoáziát nagyon, a munkásokat azonban csak igen kevéssé érdeklik: ami adót a munkás fizet, idővel beleolvad a munkaerő termelési költségeibe, a tőkés tehát kénytelen annak keretében megtéríteni. Mindezek a pontok, amelyeket itt a munkásosztály számára rendkívül fontos kérdésekként tálalnak fel nekünk, valójában csak a burzsoá és még inkább a kispolgár érdekei szempontjából lényegesek, márpedig mi Proudhon ellenére nem tartjuk a munkásosztály hivatásának, hogy ezen osztályok érdekeit óvja.

A munkásokat valóban érintő nagy kérdésről, a tőkés és bérmunkás közötti viszonyról, arról a kérdésről, miképp lehetséges, hogy a tőkés meggazdagodhat

munkásai munkájából, a mi proudhonistánk egy szót sem szól. Igaz, ura és mestere foglalkozott ezzel, de egyáltalában nem tette világossá és utolsó írásaiban sem jutott lényegében tovább, mint a „Philosophie de la misère"-ben („A nyomorúság filozófiája"-ban), melynek egész semmisségét Marx már 1847-ben oly csattanósan kimutatta.*

Elég baj, hogy a latin nyelvű országok munkásainak huszonöt év óta úgyszólván semmilyen más szocialista szellemi táplálékuk nem volt, mint a „második császárság" e „szocialistájának" írásai; kettős szerencsétlenség lenne, ha a proudhoni elmélet most még Németországot is elárasztaná. De ettől nem kell tartani. A német munkások elméleti álláspontja ötven évvel jár előtte a proudhoninak, és elég lesz ezen az *egy* lakáskérdésen példát statuálni, hogy minden további fáradozástól ebben a vonatkozásban fel legyünk mentve.

MÁSODIK SZAKASZ

HOGYAN OLDJA MEG A BURZSOÁZIA A LAKÁSKÉRDÉST

I

A lakáskérdés *proudhonista* megoldásáról szóló szakaszban kimutattuk, mennyire közvetlenül érdekelt ebben a kérdésben a kispolgárság. De a nagypolgárságnak is nagyon jelentős, bár közvetett érdeke fűződik hozzá. A modern természettudomány bebizonyította, hogy az úgynevezett „nyomornegyedek", ahol a munkások összezsúfolva élnek, tenyésztelepei mindazoknak a járványoknak, amelyek időnként sújtják városainkat. Kolera, tífusz és paratífusz, himlő és más pusztító betegségek terjesztik csíráikat ezeknek a munkásnegyedeknek dögletes levegőjében és fertőzött vizében; jóformán sohasem halnak ott ki és mihelyt a körülmények megengedik, járványokká fejlődnek, s ilyenkor tenyésztelepükön túl eljutnak a tőkés uraságoktól lakott levegősebb és egészségesebb városrészekbe is. A tőkésuralom nem engedheti meg magának büntetlenül azt a kedvtelést, hogy ragályos betegségeket termeljen ki a munkásosztály körében; a következmények visszahullanak rá és az öldöklő angyal a tőkések között éppoly irgalmatlanul pusztít, mint a munkások soraiban.

Alighogy a tudomány ezt megállapította, az emberbarát burzsoák nemes vetélkedéssel lázasan törődni kezdtek munkásaik egészségével. Társaságokat alapítottak, könyveket írtak, tervezeteket dolgoztak ki, törvényeket vitattak meg és bocsátottak ki, hogy a folyton visszatérő járványoknak elejét vegyék. Megvizsgálták a munkások lakásviszonyait és kísérleteket tettek a legkirívóbb bajok megszüntetésére. Főképp Angliában, ahol a legtöbb nagyváros volt és a nagypolgároknak ezért legélesebben a körmére égett a dolog, nagy tevékenység

* Lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 59—174. old. – *Szerk.*

indult meg; kormánybizottságokat neveztek ki a munkásosztály egészségi viszonyainak megvizsgálására; e bizottsági jelentések, melyek valamennyi kontinentális forrástól pontosságukkal, teljességükkel és pártatlanságukkal dicséretesen eltérnek, alapul szolgáltak újabb, többé-kevésbé erélyesen beavatkozó törvényekhez. Bármily tökéletlenek is ezek a törvények, mégis mérhetetlenül fölötte állnak mindannak, ami a kontinensen ebben az irányban mostanáig történt. Ennek ellenére a tőkés társadalmi rend minduntalan olyan szükségszerűséggel termeli ki a bajokat, amelyek orvoslásáról szó van, hogy a gyógyulás még Angliában is alig haladt egyetlen lépéssel előbbre.

Németországban, mint rendesen, sokkal több idő kellett ahhoz, míg az itt is krónikusan jelenlevő járványforrások elérték azt a heveny fokot, amely szükséges volt az álmos nagypolgárság felrázásához. De hát lassú víz partot mos, s így végül nálunk is létrejött a közegészségügy és a lakáskérdés polgári irodalma — vizenyős kivonata külföldi, jelesen angol elődeinek, amelyhez csalárdul hangzatos és kenetteljes frázisokkal az emelkedett felfogás látszatát tapasztják. Ehhez az irodalomhoz tartozik: *Dr. Emil Sax.* „*Die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen und ihre Reform*" [A dolgozó osztályok lakásviszonyai és reformjuk], Bécs 1869.

Csak azért ragadom ki a lakáskérdés polgári tárgyalásának bemutatására ezt a könyvet, mert kísérletet tesz arra, hogy e tárgyról szóló polgári irodalmat lehetőleg összefoglalja. És szép kis irodalom az, amely szerzőnknek „forrásul" szolgál! Az angol parlamenti jelentések, az igazi fő források közül csak három egészen régit nevez meg; az egész könyv azt bizonyítja, hogy a szerző *soha egyetlenegybe sem nézett bele.* Ezzel szemben egész sora vonul el előttünk a közhelyszerűen polgári, jószándékúan nyárspolgári és képmutatóan emberbaráti írásoknak: Ducpétiaux, Roberts, Hole, Huber, az angol társadalomtudományi (vagy helyesebben locsogó) kongresszusok jegyzőkönyvei, a poroszországi dolgozó osztályok jóléti egyesületének folyóirata, az osztrák hivatalos jelentés a párizsi világkiállításról, a hivatalos bonapartista jelentések ugyanerről, az „Illustrated London News", az „Über Land und Meer" és végül egy „elismert szaktekintély", egy „éles elméjű, gyakorlati felfogású", „nyomatékosan meggyőző szavú" férfiú, tudniillik — *Julius Faucher*! Ebből a forrásjegyzékből már csak a „Gartenlaube", a „Kladderadatsch" és Kutschke gyalogos hiányzik.[63]

Hogy álláspontját illetően félreértés ne legyen, Sax úr a 22. oldalon kijelenti: „Társadalmi gazdaságtannak nevezzük a társadalmi kérdésekre alkalmazott nemzetgazdaságtant, pontosabban azoknak az eszközöknek és módoknak foglalatát, melyeket ez a tudomány nyújt ahhoz, hogy »*vas*« *törvényei alapján a jelenleg uralkodó társadalmi rend keretein belül az úgynevezett*" (!) „*nincstelen osztályokat a birtokos osztályok színvonalára emeljük.*"

Nem bocsátkozunk bele abba a zavaros elképzelésbe, hogy a „nemzetgaz-

daságtan" vagy politikai gazdaságtan egyáltalán egyébbel is foglalkoznék, mint „társadalmi" kérdésekkel. Rögtön a fő pontba vágunk bele. Dr. Sax azt kívánja, hogy a polgári gazdaságtan „vastörvényei", a „jelenleg uralkodó társadalmi rend kerete", más szóval a tőkés termelési mód maradjon érintetlen, s az „úgynevezett nincstelen osztályok" mégis emelkedjenek „a birtokos osztályok színvonalára". Csakhogy a tőkés termelési módnak kikerülhetetlen előfeltétele egy nem úgynevezett, hanem valóságosan nincstelen osztály megléte, amelynek éppen nincs más eladnivalója, mint a munkaereje, amely tehát kénytelen ezt a munkaerejét az ipari tőkéseknek eladni. A Sax úr által feltalált új társadalomgazdaságtan feladata tehát: az eszközök és módok megtalálása ahhoz, hogy egy olyan társadalmi renden belül, melynek alapja az ellentét egyfelől tőkések, minden nyersanyag, termelési szerszám és létfenntartási eszköz birtokosai és másfelől olyan nincstelen bérmunkások között, akiknek nincs egyebük, mint a munkaerejük, szóval, hogy ezen a társadalmi állapoton belül hogyan lehetne valamennyi bérmunkást tőkéssé változtatni úgy, hogy mégis továbbra is bérmunkások legyenek. Sax úr azt hiszi, hogy megoldotta ezt a kérdést. Talán lesz szíves megmondani nekünk, hogyan lehet a francia hadsereg összes katonáit, akik az öreg Napóleon óta tudvalevőleg mind tarsolyukban hordják a marsallbotot, tábornagyokká tenni, de úgy, hogy azért közkatonák maradjanak. Vagy hogyan ejthetnők módját annak, hogy a német birodalom 40 millió alattvalóját egytől egyig német császárrá tegyük.

A polgári szocializmus lényege az, hogy szeretné fenntartani a mai társadalom minden bajának alapját s ugyanakkor véget vetni ezeknek a bajoknak. A polgári szocialisták, mint már a „Kommunista Kiáltvány" megmondja, „orvosolni akarják a társadalmi visszásságokat, hogy ezzel a polgári társadalom fennmaradását biztosítsák", *„burzsoáziát akarnak proletariátus nélkül"*.* Láttuk, hogy Sax úr ugyanígy teszi fel a kérdést. Megoldását pedig a lakáskérdés megoldásában találja; nézete az, hogy „a dolgozó osztályok lakásainak megjavításával sikeresen lehetne segíteni a vázolt testi és szellemi nyomorúságon és ezáltal — *pusztán* a lakásviszonyok átfogó megjavításával — fel lehetne emelni ezeknek az osztályoknak túlnyomó részét gyakran alig emberhez méltó létének posványából az anyagi és szellemi jólét tiszta csúcsaira". (14. old.). Mellékesen megjegyezve, a burzsoáziának érdeke, hogy a polgári termelési viszonyok által teremtett és azok további fennállásának feltételét képező proletariátus létezését elkendőzze. Ezért meséli nekünk Sax úr a 21. oldalon, hogy dolgozó osztályokon a voltaképpeni munkásokon kívül valamennyi „vagyontalan társadalmi osztály" értendő, „egyáltalán kisemberek, mint kézművesek, özvegyek, nyugdíjasok" (!), „kistisztviselők stb." A burzsoá szocializmus kezét nyújtja a kispolgári szocializmusnak.

* Lásd Marx és Engels Művei, 4. köt. 466. old. — *Szerk.*

Honnan ered mármost a lakásínség? Hogyan jött létre? Sax úrnak, a jó burzsoának nem szabad tudnia, hogy az a polgári társadalmi forma szükségszerű terméke; hogy lakásínség nélkül nem állhat fenn az olyan társadalom, amelyben a dolgozók nagy tömege csakis a munkabérre, tehát a létfenntartási eszközöknek a létezésükhöz és fajfenntartásukhoz szükséges összegére van utalva; amelyben az egyre tökéletesebb új gépek stb. tömegestől munkanélküliekké teszik a munkásokat; amelyben a heves, szabályos időközökben visszatérő ipari ingadozások egyrészt a nem-foglalkoztatott munkások nagy létszámú tartalékhadseregének meglétét szabják meg, másrészt időnként munkások nagy tömegét hajtják munka nélkül az utcára; amelyben a munkások tömegesen zsúfolódnak össze a nagyvárosokban, mégpedig gyorsabban, mint ahogy a fennálló viszonyok között lakások készülnek számukra, amelyben tehát a leggyalázatosabb disznóólnak is szükségképp mindig akad bérlője; amelyben végül a háztulajdonos tőkésmivoltában nemcsak jogosult, hanem a konkurrencia következtében bizonyos mértékben köteles is háztulajdonából a legnagyobb lakbéreket kíméletlenül kisajtolni. Az ilyen társadalomban a lakásínség nem véletlen, hanem szükségszerű intézmény, és az egészségre gyakorolt visszahatásaival stb. egyetemben csak akkor küszöbölhető ki, ha gyökeresen átalakul az egész társadalmi rend, amelyből fakad. Ezt azonban a burzsoá szocializmusnak nem szabad tudnia. Neki nem *szabad* a lakásínséget a viszonyokkal magyaráznia. Nem marad tehát számára mas eszköz, mint hogy erkölcsi frázisokat hangoztatva, ezt az emberek rosszaságával, úgyszólván az eredendő bűnnel magyarázza.

„Itt pedig nem lehet észre nem venni — tehát nem lehet tagadni sem" (merész következtetés!) —, „hogy a hiba... egyfelől *magukat a munkásokat* terheli, a lakáskeresőket, másfelől azonban, éspedig sokkal inkább azokat, akik a szükséglet kielégítését vállalják, vagy, noha rendelkeznek a szükséges eszközökkel, nem is vállalják: *a vagyonos, felsőbb társadalmi osztályokat.* Ez utóbbiak hibája... abban áll, hogy nem igyekeznek gondoskodni jó lakások elégséges kínálatáról."

Mint Proudhon a gazdaságtanból a jogtudományba, úgy ez a burzsoá szocialistánk a gazdaságtanból az erkölcs területére visz át bennünket. S ennél mi sem természetesebb. Aki a tőkés termelési módot, a mai polgári társadalom „vastörvényeit" érinthetetlennek jelenti ki, és kellemetlen, de szükségszerű következményeiket mégis ki akarja küszöbölni, az nem tehet egyebet, mint hogy erkölcsprédikációkat tart a tőkéseknek, erkölcsprédikációkat, amelyek megrikató hatását a magánérdek és szükség esetén a konkurrencia nyomban újra semmivé foszlatja szét. Ezek az erkölcsprédikációk szakasztott olyanok, aminőket a tyúk tart a tó szélén, amikor az általa kiköltött kiskacsák vígan úszkálnak a tóban. A kiskacsák rámennek a vízre, noha nincsen hídja, a tőkések pedig rávetik magukat a profitra, noha nincsen szíve. „Pénzkérdésekben

nincs helye a szívnek", mondta már az öreg Hansemann, aki ezt jobban tudta Sax úrnál.

„A jó lakások ára oly magas, hogy a munkások legnagyobb részének *egyáltalában nem áll módjában* azokat igénybe venni. A nagytőke ... riadtan tartózkodik a dolgozó osztályoknak való lakásoktól... Így hát ezek az osztályok lakásszükségletükkel javarészt a spekuláció prédájává lesznek."

Ocsmány spekuláció — a nagytőke persze sohasem spekulál! De nem rosszindulat, csak a tudatlanság akadályozza meg a nagytőkét abban, hogy munkásházakkal spekuláljon:

„A háztulajdonosok egyáltalán nem is *tudják*, milyen nagy és fontos szerepe van a lakásszükséglet normális kielégítésének... *nem tudják, mit követnek el az emberek ellen*, amikor ilyen felelőtlenül rendszerint rossz, ártalmas lakásokat kínálnak nekik, és végül nem *tudják*, mennyire ártanak ezzel sajátmaguknak" (27. old.).

A tőkések tudatlanságának azonban tartozéka a munkások tudatlansága, ez a kettő szüli együtt a lakásínséget. Miután Sax úr elismerte, hogy a munkások „legalsóbb rétegei", nehogy „egészen hajléktalanok maradjanak, iparkodnak" (!) „akárhol és akárhogyan éjszakai szállást keresni és ebben a vonatkozásban teljesen védtelenek és gyámoltalanok", ezt adja tudtunkra:

„Hiszen közismert tény, hányan vannak közöttük" (a munkások közt), „akik könnyelműségből, főként azonban tudatlanságból, szinte azt mondhatni, művészettel vonják meg testüktől a természetes fejlődés és egészséges élet feltételeit, minthogy az ésszerű egészségápolásról, de különösen arról, milyen roppant jelentősége van ezen a téren a lakásnak, a *legcsekélyebb fogalmuk sincs*" (27. old.).

Itt aztán kibújik a polgári szamárfül. Míg a tőkések „hibája" tudatlansággá enyhült, a munkásoknál a tudatlanság csak indíték a hibához. Halljuk csak:

„Így" (ti. a tudatlanság folytán) „történik, hogy ha valamicskét is megtakaríthatnak a lakbéren, sötét, nedves, meg nem felelő, egyszóval az egészségóvás minden követelményét megcsúfoló lakásokba költöznek ... hogy gyakran több család bérel együtt egyetlen lakást, sőt egyetlen szobát — csak azért, hogy a lehető legkevesebbet költsön lakbérre, míg ugyanakkor *italra és mindenféle haszontalan szórakozásra valósággal vétkes módon herdálják el* keresetüket."

A pénz, amelyet a munkások „pálinkára és dohányra pazarolnak" (28. old.), a „kocsmázás a maga minden gyászos következményével együtt, amely ólomsúlyként mindig újra lehúzza a munkásságot a posványba", csakugyan ólomsúlyként fekszi meg Sax úr gyomrát. Hogy az adott körülmények között az iszákosság a munkások között élethelyzetük szükségszerű terméke, ugyanolyan szükségszerű, mint a tífusz, a bűnözés, a tetű, a végrehajtó és más társadalmi betegségek, annyira szükségszerű, hogy az iszákosságba süllyedők átlagos száma

előre kiszámítható, azt Sax úrnak már megint nem szabad tudnia. Egyébként már öreg elemi iskolai tanítóm megmondta: „A közönséges emberek a csapszékbe mennek, az előkelők a klubba", és mivel én mindkettőben voltam, tanúsíthatom, hogy igaza van.

A mindkét fél „tudatlanságáról" folytatott egész fecsegés a tőke és munka érdekeinek összhangját csépelő régi szólamokra lyukad ki. Ha a tőkések ismernék igazi érdekeiket, jó lakásokat adnának a munkásoknak és egyáltalán jobb helyzetet biztosítanának nekik; és ha a munkások belátnák igazi érdekeiket, nem sztrájkolnának, nem csinálnának szociáldemokráciát, nem politizálnának, hanem szépen szót fogadnának feletteseiknek, a tőkéseknek. Sajnos, mindkét fél egészen máshol találja meg érdekeit, mint Sax úrnak és számtalan elődjének a prédikációiban. A tőke és munka közötti összhang evangéliumát már jócskán ötven éve prédikálják; a polgári emberbarátok nehéz pénzt költöttek rá, hogy ezt az összhangot mintaintézetekkel bizonyítsák; és mint később látni fogjuk, ma is ugyanott tartunk, ahol ötven évvel ezelőtt.

Szerzőnk most hozzálát a kérdés gyakorlati megoldásához. Hogy Proudhon indítványa, mely a munkásokat lakások *tulajdonosaivá* akarta tenni, milyen kevéssé volt forradalmi, már abból is kiderül, hogy a polgári szocializmus ezt az indítványt már előtte is megpróbálta gyakorlatilag keresztülvinni és még most is kísérletezik vele. Sax úr is kijelenti, hogy a lakáskérdés teljesen csak a lakás tulajdonjogának a munkásra való átruházásával oldható meg (58. és 59. old.). Mi több, költői elragadtatásba esik ettől a gondolattól és lelkesen ömlengeni kezd:

„Van valami sajátos az ember ösztönös vágyában egy kis földbirtok után, s ezt az ösztönt a tárgyi javakat hajszoló jelenkor *lázasan lüktető* élete sem volt képes gyöngíteni. Tudattalan érzése ez a földbirtokban rejlő gazdasági vívmány jelentőségének. Az ember biztos támaszpontot kap vele, mintegy szilárdan gyökeret ver a földben, minden gazdaságnak" (!) „ebben van a legtartósabb alapja. De a földbirtok áldásos hatása messze túlmegy ezeken az anyagi előnyökön. Aki olyan szerencsés, hogy ilyet magáénak mondhat, *elérte a gazdasági függetlenség elképzelhető legmagasabb fokát*; van egy terület, ahol *korlátlanul* tehet-vehet, a *maga ura*, van bizonyos hatalma és *biztos hátvédje* a szükség napjaiban; öntudata nő és vele együtt erkölcsi ereje. Innen a tulajdon nagy jelentősége a szóbanforgó kérdésben... A konjunktúra minden hullámzásának ma gyámoltalanul kiszolgáltatott, munkaadójától állandóan függő munkás ezáltal bizonyos fokig kikerülhetne ebből a bizonytalan helyzetből, *tőkéssé válnék* és az ennek következtében előtte is nyitva álló ingatlanhitel biztosítaná a munkanélküliség vagy munkaképtelenség veszélyei ellen. *Ezáltal a nincstelenek osztályából a birtokosok osztályába emelkednék*" (63. old.).

Sax úr nyilván feltételezi, hogy az ember lényegében paraszt, különben nem fogná rá nagyvárosi munkásainkra ezt a földbirtok utáni vágyakozást, amelyet

rajta kívül senki sem fedezett fel náluk. Nagyvárosi munkásaink első életfeltétele a mozgásszabadság, és a földbirtok számukra csak béklyó lehet. Juttassátok őket saját házhoz, kössétek őket újra a röghöz, és megtöritek ellenállóerejüket a gyáros munkabér-leszorításával szemben. Az egyes munkás alkalomadtán eladhatja házikóját; de komoly sztrájk vagy általános ipari válság esetén az érintett munkások háza mind egy szálig szükségképpen piacra kerülne eladás végett, tehát nem találna vevőt, vagy jóval vételára alatt kellene túladni rajta. Ha pedig valamennyi találna vevőt, ezzel Sax úr egész lakásreformja újra füstbe menne, és elölről kezdhetné az egészet. De hát a költők a képzelet világában élnek, így Sax úr is, aki azt képzeli, hogy a földbirtokos „elérte a gazdasági függetlenség legmagasabb fokát", megvan a „biztos hátvédje", „*tőkéssé válnék* és az ennek következtében elé.te is nyitva álló ingatlanhitel biztosítaná a munkanélküliség vagy munkaképtelenség veszélyei ellen" stb. Nézze csak meg Sax úr a francia és a mi rajnai kisparasztjainkat; házuk és földjük roskadozik a jelzálogkölcsönök terhe alatt, termésük már lábon hitelezőiké, és „területükön" nem ők tesznek-vesznek korlátlanul, hanem az uzsorás, az ügyvéd és a végrehajtó. Tagadhatatlan, ez a gazdasági függetlenség elképzelhető legmagasabb foka — az uzsorás számára! És hogy a munkások is a lehető leggyorsabban az uzsorás ugyanilyen korlátlan uralma alá helyezzék házikójukat, a jóindulatú Sax úr gondoskodóan rámutat a nekik is nyitva álló *ingatlanhitelre*, amelyet munkanélküliség és munkaképtelenség esetén felhasználhatnak, ahelyett hogy a szegénygondozásnak válnának terhére.

Sax úr mindenesetre megoldotta az elején feltett kérdést: a munkás saját házikójának megszerzésével „*tőkéssé válik*".

A tőke parancsnoklás mások megfizetetlen munkája fölött. A munkás házikója tehát csak akkor lesz tőke, ha egy harmadik személynek bérbe adja és házbér alakjában kisajátítja e harmadik személy munkatermékének egy részét. Azáltal, hogy maga lakja, éppen megakadályozza a házat abban, hogy tőkévé válhasson, aminthogy a kabát abban a pillanatban már nem tőke többé, amikor megveszem a szabótól és magamra öltöm. A munkás, akinek 1000 tallér értékű kis háza van, nem proletár ugyan már, de csak Sax úr képes arra, hogy tőkésnek nevezze.

Munkásunk tőkés-voltának van azonban még egy másik oldala is. Tegyük fel, hogy valamelyik ipari vidéken szabállyá vált, hogy minden munkásnak saját kis háza van. Ebben az esetben az *illető vidék munkásosztálya ingyen lakik*; a lakás költségei már nem folynak bele munkaerejének értékébe. Viszont a munkaerő előállítási költségeinek minden csökkenése, azaz a munkás életszükségleteinek minden tartós árcsökkenése „a közgazdaságtan vastörvényei alapján" a munkaerő értékének leszorításával egyenlő, és így végül is a munkabér megfelelő leszállításával jár. A munkabér tehát átlagban a megtakarított átlaglakbérrel esne, vagyis a munkás megfizetné a házbért saját házáért, csak

éppen nem pénzben a háztulajdonosnak, mint azelőtt, hanem megfizetetlen munka alakjában a gyárosnak, akinek dolgozik. Ilymódon a munkásnak a házikójába fektetett megtakarított pénze bizonyos tekintetben tőkévé válna ugyan, de nem az ő számára, hanem az őt foglalkoztató tőkés számára.

Szóval Sax úrnak még papíron sem sikerül munkását tőkéssé változtatnia.

Mellesleg megjegyezve, a fentiek minden olyan úgynevezett szociális reformra állanak, amelynek lényege megtakarítás vagy a munkás létfenntartási eszközeinek olcsóbbá tétele. Vagy általánossá lesz az ilyesmi, akkor megfelelő bérleszállítás követi, vagy szórványos kísérlet marad, s akkor maga az, hogy mint szórványos kivétel van meg, bizonyítja, hogy nagyban való keresztülvitele összeférhetetlen a fennálló tőkés termelési móddal. Tegyük fel, hogy valamely vidéken sikerülne fogyasztási szövetkezetek általános bevezetésével a munkások élelmiszereit 20 százalékkal olcsóbbá tenni; akkor a munkabérnek ott idővel megközelítőleg 20 százalékkal kellene esnie, azaz ugyanabban az arányban, amelyben az illető élelmiszerek a munkás létfenntartási költségeiben szerepelnek. Ha a munkás például hetibérének háromnegyedét fordítja ezekre az élelmiszerekre, a munkabér végül is háromnegyedszer 20=15 százalékkal esik. Röviden: mihelyt az ilyen megtakarítási reform általánossá lesz, a munkás ugyanolyan arányban kap kevesebb bért, amilyenben a megtakarítás lehetővé teszi neki az olcsóbb megélhetést. Adjatok *minden* munkásnak 52 tallér megtakarított, független évi jövedelmet, és hetibére végül is szükségszerűen egy tallérral fog esni. Szóval: minél többet takarít meg, annál kevesebb bért kap. Tehát nem a maga, hanem a tőkés érdekében takarékoskodik. Hát nem elég ez ahhoz, hogy „a legerősebben serkentsük benne ... az első gazdasági erényt, a takarékosságot"? (64. old.)

Egyébként Sax úr mindjárt ezután meg is mondja, hogy a munkásoknak nem annyira saját érdekükben kell háztulajdonosokká lenniök, mint inkább a tőkések érdekében:

„Ám nemcsak a munkásságnak, a társadalom egészének is legnagyobb érdeke azt látni, hogy lehetőleg sok tagja kapcsolódik a földhöz" (!) (szeretném egyszer Sax urat ebben a pozitúrában látni) „... Valamennyi rejtett erőnek, amely a talpunk alatt izzó, szociális kérdésnek nevezett tűzhányót fűti, a proletár elkeseredésnek, a gyűlöletnek ... a veszedelmes fogalomzavaroknak ... szét kell foszlaniok, akár a ködnek a reggeli naptól, ha ... maguk a munkások ezen az úton a birtokosok osztályába emelkednek" (65. old.).

Más szavakkal: Sax úr reméli, hogy a munkások proletár helyzetük eltolódásával, amit a házszerzésnek elő kellene idéznie, proletár jellegüket is elveszítik és újra meghunyászkodó mamlaszok lesznek, amilyenek ugyancsak háztulajdonos elődeik voltak. Szívleljék meg ezt a proudhonisták.

Sax úr ezek után azt hiszi, hogy megoldotta a szociális kérdést.

„*A javak igazságosabb elosztása*, az a szfinx-talány, amelynek megoldásával

már sokan hasztalanul kísérleteztek, nem áll-e így kézzelfogható tényként előttünk, nem szállt-e le ezzel az eszmények világából, hogy a valóság birodalmába lépjen? És ha megvalósítjuk, nem értük el ezzel egyik legmagasabb célunkat, melyet még a *legszélsőségesebb irányzatú szocialisták is elméleteik tetőpontjául tűznek ki*?" (66. old.).

Valóságos szerencse, hogy idáig átrágtuk magunkat. Ez az örömkiáltás ugyanis Sax könyvének a „tetőpontja". Ettől kezdve ismét szép lassan lefelé lejtünk, „az eszmények világából" vissza a sekélyes valóságba, és mikor odalenn megérkezünk, azt látjuk, hogy távollétünk alatt semmi, az égvilágon semmi nem változott meg.

Az első lépést lefelé akkor lejtjük, amikor vezetőnk értésünkre adja, hogy a munkáslakásoknak két rendszere van: az egyik a cottage-rendszer, amelyben minden munkáscsaládnak saját kis háza és lehetőleg kis kertje is van, mint Angliában; a másik a sok munkáslakást magában foglaló nagy épületek bérkaszárnya-rendszere, mint Párizsban, Bécsben stb. A kettő között áll szerinte az Észak-Németországban szokásos rendszer. Nos, a cottage-rendszer lenne ugyan az egyedül helyes és az *egyetlen*, amelyben a munkás megszerezhetné háza tulajdonjogát; a kaszárnya-rendszer azonfelül nagy hátrányokkal jár az egészségre, erkölcsre és házi békére — de sajnos, sajnos, a cottage-rendszer éppen a lakásínség központjaiban, a nagy városokban a telekdrágulás miatt kivihetetlen, s még örülhetünk, ha ott nagy kaszárnyák helyett négy-hatlakásos házakat építenek vagy a kaszárnya-rendszer fő hibáit mindenféle építészeti furfanggal enyhítik (71—92. old.).

Ugye jócskán lejjebb vagyunk már? A munkások átváltoztatása tőkésekké, a szociális kérdés megoldása, minden munkásnak saját tulajdonában levő háza — mindez odafönn maradt „az eszmények világában"; most már csak azzal kell foglalkoznunk, hogy a cottage-rendszert vidéken bevezessük, a városokban pedig lehetőleg elviselhetően rendezzük be a munkáskaszárnyákat.

A lakáskérdés polgári megoldása tehát bevallottan zátonyra futott — zátonyra futott *a város és falu ellentétén*. És itt eljutottunk a kérdés velejéhez. A lakáskérdés csak akkor oldható meg, ha a társadalom eléggé átalakult ahhoz, hogy a mostani tőkés társadalomban végsőkig kiéleződött város—falu ellentét megszüntetéséhez hozzáláthat. A tőkés társadalom korántsem szüntetheti meg ezt az ellentétet, sőt ellenkezőleg, napról napra kénytelen jobban kiélezni. Ellenben az első modern utopista szocialisták, Owen és Fourier, ezt már helyesen felismerték. Mintaépületeikben a város és falu ellentéte már nincsen meg. Tehát az ellenkezője történik annak, amit Sax úr állít: nem a lakáskérdés megoldása oldja meg egyúttal a szociális kérdést, hanem csak a szociális kérdés megoldásával, vagyis a tőkés termelési mód megszüntetésével válik egyúttal lehetővé a lakáskérdés megoldása. A lakáskérdést megoldani és a modern nagyvárosokat továbbra is megtartani — fából vaskarika. A modern nagyvárosok

azonban csak a tőkés termelési mód megszüntetésével küszöbölhetők ki, ha pedig erre sor kerül, egészen más dolgokról lesz szó, mint hogy minden munkásnak egy saját tulajdonában levő házikót juttassanak.

Eleinte azonban minden szociális forradalomnak úgy kell majd vennie a dolgokat, ahogyan vannak, és a legkirívóbb bajokon a meglevő eszközökkel kell segítenie. Ezen a ponton már láttuk, hogy a lakás*ínségen* rögtön segíteni lehet a vagyonos osztályok tulajdonában levő luxuslakások egy részének kisajátításával és a többibe való betelepítéssel.

Ha mármost Sax úr a továbbiakban újra kimegy a nagyvárosokból, és hosszasan értekezik a városok *mellett* létesítendő munkáskolóniákról, ha ecseteli az ilyen kolóniák minden szépségét, közös „vízvezetékkel, gázvilágítással, lég- vagy melegvízfűtéssel, mosókonyhákkal, szárítóhelyiségekkel, fürdőszobákkal és hasonlókkal", „kisdedóvóval, iskolával, imateremmel" (!), „olvasószobával, könyvtárral ... kellően tisztes bor- és sörházzal, tánc- és zeneteremmel", minden házba bevezetendő gőzerővel, amely a „termelést bizonyos mértékben a gyárakból visszaviheti a házi műhelybe" — ez mit sem változtat a dolgon. Az általa ecsetelt kolóniát Huber úr vette át közvetlenül a szocialista Owentól és Fourier-tól, s csupán minden szocialista jelleg lehántásával teljesen elpolgáriasította. Ezzel azonban most már igazán utopikus lett. Egyetlen tőkésnek sem érdeke, hogy ilyen kolóniákat létesítsen, aminthogy nincs is a világon sehol ilyen, a franciaországi Guise-en kívül; ezt meg egy fourier-ista építette, nem jövedelmező spekuláció céljából, hanem szocialista kísérletképpen.* Polgári tervkovácsolásának alátámasztására éppígy idézhette volna Sax úr a 40-es évek elején az Owen által Hampshire-ben alapított és régen megszűnt „Harmony Hall" nevű kommunista kolóniát.

Ámde ez az egész kolonizációs fecsegés csak suta kísérlet, amellyel a szerző ismét fel akar röpíteni bennünket az „eszmények világába", s amelyet csakhamar el is ejt. Ezután frissen lejtünk újra lefelé. A legegyszerűbb megoldás most az, „hogy a munkáltatók, a gyárosok segítsék a munkásokat megfelelő lakáshoz, akár úgy, hogy maguk állítják elő, akár úgy, hogy a munkásokat saját építkezésre buzdítva és támogatva telket bocsátanak rendelkezésükre, előlegezik az építéshez szükséges tőkét stb." (106. old.). — Így ismét kijutottunk a nagyvárosokból, ahol minderről szó sem lehet, és visszakerültünk vidékre. Sax úr most bebizonyítja, mennyire érdeke magának a gyárosnak, hogy munkásait tűrhető lakásokhoz juttassa, egyrészt mert ez jó tőkebefektetés, másrészt mert a munkásoknak ebből múlhatatlanul „következő felemelkedése ... szükségképpen testi és szellemi munkaerejük növekedését eredményezi, ami természetesen ... nem kevésbé ... a munkáltató javára is szolgál. Ezzel pedig adva is van

* És végül is ez pusztán a munkáskizsákmányolás fészke lett. Lásd a párizsi „Socialiste" 1886-os évfolyamát. — *Engels jegyzete az 1887-es kiadáshoz.*

a helyes szempont az utóbbinak a lakáskérdésben való részvételéhez: ez nyilván folyománya annak a *rejtett társulásnak*, a munkáltató többnyire emberbaráti törekvések leplébe burkolt ama gondoskodásának, hogy munkásai testi és gazdasági, szellemi és erkölcsi jólétét előmozdítsa, ami eredményei folytán — egy rátermett, ügyes, készséges, elégedett és *engedelmes* munkásság felnevelése és biztosítása folytán — anyagilag önmagától kifizetődik" (108. old.).

A „rejtett társulás" frázisa, amellyel Huber „magasabb értelmet" próbált csempészni a polgári filantróp locsogásba, mit sem változtat a dolgon. A vidéki nagy gyárosok, főként Angliában, ilyen frázis nélkül is régen belátták, hogy munkáslakások létesítése nemcsak szükségszerűség, nemcsak magának a gyártelepnek egy része, hanem nagyon jól ki is fizetődik. Angliában ilymódon egész falvak keletkeztek, melyek közül nemegy idővel várossá fejlődött. A munkások azonban, ahelyett hogy hálával viseltettek volna az emberbarát tőkések iránt, kezdettől fogva nagyon sok kivetni valót találtak e „cottage-rendszeren". Nemcsak hogy monopolárakat kell fizetniök a házakért, mert a gyárosnak nincs konkurrense, hanem sztrájk esetén rögtön hajléktalanokká is válnak, mert a gyáros minden további nélkül kiteszi a szűrüket és ezáltal minden ellenállást nagyon megnehezít. Közelebbi részletek „A munkásosztály helyzete Angliában" című munkám 224. és 228. oldalán* olvashatók. Sax úr azonban úgy véli, hogy az ilyesmi „cáfolatot aligha érdemel" (111. old). Talán nem akarja a munkást házikójának tulajdonához juttatni? Dehogyisnem, mivel azonban „a munkáltatóknak abban a helyzetben kellene lenniök, hogy a lakás fölött mindig rendelkezzenek, mert ha egy munkást elbocsátanak, kell a hely a pótmunkás számára", azért — nos hát, ezért „*a tulajdon visszavonhatóságáról megegyezéssel* kellene ilyen esetekre nézve gondoskodni"! (113. old.)**

Ezúttal váratlanul gyorsan csúsztunk le. Először arról volt szó, hogy a munkásnak lesz egy saját kis háza; aztán megtudjuk, hogy ez a városokban lehetetlen és csak vidéken vihető keresztül; most pedig arról értesülünk, hogy ez a tulajdon vidéken is csupán „megegyezéssel *visszavonható*" tulajdon lenne! Azzal, hogy Sax úr a munkások számára a tulajdonnak ezt az új fajtáját fedezi

* Lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 375—376., 378—379. old. — *Szerk.*

** Az angol tőkések Sax úr szívbéli óhajait régóta ebben a tekintetben szintén nemcsak teljesítették már, hanem jóval felül is múlták. 1872. október 14-én, hétfőn, Morpethben a bíróságnak a parlamenti választói névjegyzék összeállítása végett döntenie kellett arról a beadványról, mely 2000 bányásznak a névjegyzékbe való felvételét kérte. Kiderült, hogy a bánya dolgozóinak a zöme a bánya szabályzata szerint az általa lakott házikónak *nem bérlőjeként*, hanem *megtűrt* lakójaként tekintendő és minden felmondás nélkül bármikor az utcára tehető. (A bányatulajdonos és a háztulajdonos természetesen egyazon személy volt.) A bíró úgy döntött, hogy ezek az emberek nem bérlők, hanem *cselédek*, és mint ilyenek, nem jogosultak a névjegyzékbe való felvételre. („Daily News", 1872. október 15.) — *Engels jegyzete.*

fel, s „megegyezéssel visszavonható" tőkésekké változtatja őket, szerencsésen ismét megérkeztünk a sík földre, és itt kell megvizsgálnunk, mit tettek a tőkések és egyéb emberbarátok a *valóságban* a lakáskérdés megoldására.

II

Ha hitelt adhatunk Dr. Saxunknak, a tőkés urak már most jelentős mértékben hozzájárultak a lakásínség orvoslásához és bebizonyították, hogy a lakásínség a tőkés termelési mód alapján megoldható.

Sax úr mindenekelőtt utal a — bonapartista Franciaországra! Louis Bonaparte tudvalevőleg a párizsi világkiállítás idején bizottságot nevezett ki, látszólag, hogy az a francia dolgozó osztályok helyzetéről jelentést tegyen, valójában pedig, hogy a császárság nagyobb dicsőségére ezt a helyzetet valóságos paradicsomnak tüntesse fel. És Sax úr *ennek*, a bonapartizmus legkorruptabb kiszolgálóiból álló bizottságnak a jelentésére hivatkozik, különösen mert munkájának eredményei „az e célból kiküldött bizottság *saját kijelentése* szerint meglehetősen teljes képet adnak Franciaországról!" És melyek ezek az eredmények? Az adatokat szolgáltató 89 nagyiparos, illetve részvénytársaság közül 31 *nem* épített munkáslakásokat; a megépített lakásokban Sax saját becslése szerint legföljebb 50—60 000 lélek lakik, és az egy-egy családra eső lakások majdnem kizárólag csak kétszobásak!

Magától értetődik, hogy minden tőkés, akit iparának feltételei — vízierő, a szénbányák fekvése, vasérctelepek és egyéb bányák stb. — egy meghatározott vidékhez kötnek, kénytelen munkásainak lakásokat építtetni, ha ott nincsenek. Aki ebben a „latens társulás" fennállásának bizonyítékát látja, „az ügynek és nagy kihatásának fokozódó megértéséről tanúskodó bizonyságot, sokat ígérő kezdetet" (115. old.), abban nyilván nagyon erősen kifejlődött az a szokás, hogy önmagát rászedje. Egyébként a különböző országok gyárosai ebben is mindenkori nemzeti jellemük szerint különböznek. Pl. Sax úr a 117. oldalon ezt mondja:

„*Angliában* csak *újabban* észlelhető a munkáltatók fokozott tevékenysége ebben az irányban. Kivált a félreeső vidéki telepeken ... legfőbb *indok*, mely a munkáltatókat munkáslakások *építésére készteti*, az a körülmény, hogy a munkásoknak különben gyakran hosszú utat kell megtenniök a legközelebbi helységtől a gyárig és, már kimerülten érkezve oda, nem végeznek kielégítő munkát. De azok száma is nő, akik a viszonyok *mélyebb megértésével* a rejtett társulás minden más elemét is többé-kevésbé kapcsolatba hozzák a lakás*reformmal*, és ennek köszönhetik létrejöttüket ama virágzó kolóniák ... Ashton (Hyde-ban), Ashworth (Turtonban), Grant (Buryben), Greg (Bollingtonban), Marshall (Leedsben), Strutt (Belperben), Salt (Saltaire-ban), Ackroyd (Copley-

ben) stb. ennek köszönhetik, hogy nevük jól ismert az egész Egyesült Királyságban."

Szent együgyűség és még szentebb tudatlanság! Csak „újabban" építettek az angol vidéki gyárosok munkáslakásokat! Nem, kedves Sax úr, az angol tőkések igazi nagyiparosok, nemcsak a zsebük, hanem a fejük szerint is. Jóval előbb, semmint Németországnak igazi nagyipara volt, ezek a gyárosok már belátták, hogy a vidéki gyáriparban a munkáslakásokra költött összeg az egész befektetett tőkének szükséges része, mely közvetlenül és közvetve nagyon jövedelmező. Jóval előbb, semmint a Bismarck és a német burzsoák közötti harc a német munkásokat megajándékozta az egyesülési joggal, az angol gyárosok, bánya- és kohótulajdonosok már gyakorlatilag tapasztalták, mekkora nyomást fejthetnek ki a sztrájkoló munkásokra, ha egyúttal lakásadóik ezeknek a munkásoknak. Greg, Ashton, Ashworth „virágzó kolóniái" annyira „újabb" keletűek, hogy a burzsoázia már 40 évvel ezelőtt mintaképül kürtölte ki őket, mint ezt magam már 28 évvel ezelőtt megírtam („A munkásosztály helyzete", 228—230. old., jegyzet*). Körülbelül ugyanilyen régiek a Marshall- és Akroyd-félék (így írja a nevét ez az úr), a Strutt-féle kolóniák pedig még sokkal régibbek, kezdeteik visszanyúlnak a múlt századba. És mivel Angliában egy munkáslakás átlagos élettartamát 40 évre becsülik, Sax úr az ujjain kiszámíthatja, milyen roskatag állapotban vannak ezek a „virágzó kolóniák". Amellett nagy részük most már nem is vidéken van; az ipar roppant kiterjedése legtöbbjüket annyira körülvette gyárakkal és házakkal, hogy 20 000—30 000 vagy még több lakosú piszkos, kormos városok kellős közepén fekszenek; ami a Sax úr által képviselt német burzsoá tudományt nem gátolja abban, hogy az 1840-es és már egyáltalán nem alkalmazható régi angol dicshimnuszokat még ma is híven elzengje.

És mi több, az öreg Akroyd! Igaz, ez a derék férfiú vérbeli emberbarát volt. Annyira szerette munkásait és főként munkásnőit, hogy kevésbé emberbarát konkurrensei Yorkshire-ban azt szokták mondani róla, hogy gyárát csupán saját gyermekeivel üzemelteti! Sax úr persze azt állítja, hogy ezeken a virágzó kolóniákon „a törvénytelen születések egyre ritkábbak" (118. old.). Igen, a *házasságon kívüli* törvénytelen születések; a csinos lányok ugyanis az angol gyárnegyedekben nagyon fiatalon mennek férjhez.

Angliában a munkáslakások létesítése — minden nagyobb vidéki gyár közvetlen közelében és a gyár építésével *egyidejűleg* — hatvan éve és még régebben szabály volt. Mint már említettük, sok ilyen gyárfalu éppenséggel magja lett a később köréje települő egész gyárvárosnak, minden visszásságával, amely egy gyárvárossal együtt jár. Ezek a kolóniák tehát a lakáskérdést nem oldották meg, hanem a maguk vidékén *éppenséggel létrehozták*.

Viszont azokban az országokban, amelyek nagyipari téren csak Anglia után

* Lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 378—379. old. — *Szerk.*

kullogtak és tulajdonképpen csak 1848 óta tudták meg, mi a nagyipar, így Franciaországban és különösen Németországban egészen más a helyzet. Itt csak óriás kohóművek és gyárak szánják el magukat hosszú habozás után néhány munkáslakás építésére — mint a Schneider-művek Creusot-ban és a Krupp-művek Essenben. A vidéki gyárosok zöme hagyja, hogy munkásai hőségben, hóban és esőben több mérföldet ügessenek reggel a gyárba és este megint haza. Kivált hegyes vidékeken van ez így — a francia és az elzászi Vogézekben, ugyanígy a Wupper, Sieg, Agger, Lenne és más rajna-vesztfáliai folyók partvidékén. Az Érchegységben is aligha jobb. Ugyanaz a kicsinyes fukarkodás a németeknél, mint a franciáknál.

Sax úr nagyon jól tudja, hogy mind a sokat ígérő kezdet, mind a virágzó kolóniák a semminél is kevesebbet jelentenek. Most tehát megpróbálja a tőkéseknek bebizonyítani, milyen remek járadékokat szerezhetnek munkáslakások építéséből. Más szavakkal, új utat akar nekik mutatni a munkások becsapására.

Először olyan londoni építőtársaságok egész sorának példáját tárja eléjük, melyek részint spekulációs, részint filantróp természetűek, és 4—6 százalék tiszta hozadékot, sőt még többet értek el. Hogy a munkáslakásokba fektetett tőke jól jövedelmez, azt Sax úr nélkül is tudjuk. Hogy nem fektetnek ilyen lakásokba többet, mint amennyit belefektetnek, annak az az oka, hogy a drágább lakások még többet hoznak a tulajdonosnak. Sax úr intelme a tőkésekhez tehát megint nem egyéb üres erkölcsprédikációnál.

Ami mármost azokat a londoni építőtársaságokat illeti, amelyek fényes eredményeit Sax úr olyan hangosan világgá kürtöli, saját felsorolása szerint — és ebben minden tetszőleges építési spekuláció is benne foglaltatik — ezek mindössze 2132 családnak és 706 legényembernek állítottak elő hajlékot, tehát még csak nem is 15 000 léleknek! És efféle gyerekséget merészelnek Németországban komoly ábrázattal nagy eredményeknek feltüntetni, míg csupán London keleti negyedében egymillió munkás él a legnyomorúságosabb lakásviszonyok között. Mindezek a filantróp törekvések igazában olyan szánalmasan semmisek, hogy a munkások helyzetével foglalkozó angol parlamenti jelentésekben soha még csak említés sem történik róluk.

London ismeretének nevetséges hiányáról, amely ezen az egész fejezeten végigvonul, itt nem is akarunk beszélni. Csak egyet. Sax úr úgy véli, hogy a Sohóban a legényotthon azért szűnt meg, mert ezen a környéken „nem lehetett nagyszámú vendégre számítani". Sax úr ugyanis az egész londoni West Endet* egyetlen luxusvárosnak képzeli és nem tudja, hogy a legelőkelőbb utcák tőszomszédságában a legpiszkosabb munkásnegyedek vannak, amelyekhez például a Soho is tartozik. A sohói mintaotthon, amelyről beszél és amelyet már 23 évvel ezelőtt ismertem, eleinte tömeges látogatottságnak örvendett, de aztán

* — Nyugati Negyedet. — *Szerk.*

megszűnt, mert senki sem bírta ki benne. Pedig ez még egyike volt a legjobbaknak.

Hanem a mulhouse-i munkásváros Elzászban — az mégiscsak eredmény?

A mulhouse-i munkásváros a kontinentális burzsoák nagy díszparipája, akárcsak Ashton, Ashworth, Greg és társainak valaha virágzó kolóniái az angol burzsoáké. Sajnos, ez nem „rejtett" társulás terméke, hanem a második francia császárság és az elzászi kapitalisták nyílt társulásáé. Egyike volt Louis Bonaparte szocialista kísérleteinek, amelyhez az állam előlegezte a tőke egyharmadát. Tizennégy év alatt (1867-ig) 800 kis házacskát épített, olyan tökéletlen rendszerrel, mely Angliában, ahol ehhez jobban értenek, elképzelhetetlen, és ezek magasabb házbér havi lefizetése ellenében 13—15 év után kerülnek a munkás tulajdonába. A tulajdonszerzésnek ezt a módját, melyet — mint látni fogjuk — angol szövetkezeti építőtársaságok már régen bevezették, az elzászi bonapartistáknak nem kellett felfedezniök. A házvételi lakbérfelár az angolhoz viszonyítva meglehetősen nagy; a munkás például, miután 15 év alatt lassanként lefizetett 4500 frankot, olyan házat kap, amely 15 évvel ezelőtt 3300 frankot ért. Ha a munkás el akar költözni, vagy csak egyetlen havi fizetéssel hátralékban marad (amely esetben kilakoltatható), az eredeti házérték 6 $^{2}/_{3}$ százalékát számítják fel neki évi lakbérként (pl. 3000 frank házértéknél havi 17 frankot) és a maradékot kifizetik neki, de *egyetlen fillér kamat nélkül*. Hogy a társaság emellett, az „államsegélytől" eltekintve is, megtollasodhat, magától értetődik; éppígy magától értetődik, hogy az ilyen körülmények között szolgáltatott lakások — már csak azért is, mert a város peremén, félig vidéki módra épülnek — jobbak a város belsejében levő ósdi bérkaszárnya-lakásoknál.

Arról a pár nyomorúságos németországi kísérletről, amelyeknek silányságát maga Sax úr is elismeri a 157. oldalon, egy szót sem szólunk.

Mit bizonyítanak mármost mindezek a példák? Egyszerűen azt, hogy munkáslakások létesítése, még ha nem is tiporják lábbal az egészségvédelem összes törvényeit, tőkés szempontból jövedelmező. Ezt azonban sohasem vitatta senki, ezt mindannyian tudtuk eddig is. *Minden* tőkebefektetés, amely szükségletet elégít ki, ésszerű kezelés mellett kifizetődik. A kérdés éppen ez: miért áll fenn a lakásínség *ennek ellenére*, miért nem gondoskodnak a tőkések ennek ellenére elegendő egészséges munkáslakásról? Itt pedig Sax úr újra csak intelmeket tud intézni a tőkéhez, de a válasszal adós marad. Az igazi választ erre a kérdésre már fentebb megadtuk.

A tőke, ezt most már végleg megállapítottuk, nem is *akarja* a lakásínséget megszüntetni, még ha tudná sem. Csak két más kivezető út marad: a munkások önsegélye és az államsegély.

Sax úr, az önsegély lelkes tisztelője, a lakáskérdés terén is csodákat tud erről regélni. Sajnos, kénytelen mindjárt bevezetőben elismerni, hogy az önsegély csak ott érhet el valamit, ahol a cottage-rendszer vagy fennáll vagy keresztül-

vihető, tehát megintcsak vidéken; a nagy városokban, Angliában is, csak igen csekély mértékben. Ilyenkor, sóhajtja Sax úr, „a reform ezen az úton" (az önsegély útján) „csak *kerülővel*, tehát *mindig* csak tökéletlenül hajtható végre, nevezetesen csak annyiban, amennyiben a saját tulajdon elvének a lakás minőségére visszaható ereje van". Ezt is kétségbe lehetne vonni; mindenesetre a „saját tulajdon elve" szerzőnk stílusának „minőségére" egyáltalán nem hatott vissza reformáló erővel. Ennek ellenére az önsegély Angliában olyan csodákat vitt véghez, „hogy mindent *messze túlszárnyal*, ami ott a lakáskérdés megoldására más irányban történt". Az angol „building societykról"* van szó, amelyeket Sax úr kivált azért is tárgyal hosszadalmasabban, mert „lényegük és működésük felől általában nagyon elégtelen vagy téves nézetek terjedtek el. Az angol building society semmiképpen sem ... építőtársaság vagy építőszövetkezet, hanem inkább ... mondjuk »házvételi egyesületnek« volna nevezhető; olyan egyesület, amelynek célja az, hogy a tagok rendszeres járulékaiból alapot gyűjtsön és abból a befolyt összegek mértéke szerint kölcsönt adjon a tagoknak egy-egy ház megvásárlására... A building society tehát a tagok egy része számára takarékegylet, a többiek számára kölcsönpénztár. — A building society ilyenformán a munkás szükségleteihez szabott jelzáloghitel-intézet, amely főként ... a munkások megtakarított pénzét ... a betevők osztályostársainak juttatja házvásárlás vagy építés céljából. Mint feltételezhető, ezeket a kölcsönöket az illető ingóság megterhelése ellenében olymódon folyósítják, hogy törlesztésük rövid részletfizetésekben történik, amelyek a kamatot és a törlesztést egyesítik magukban... A kamatot a bevetőknek nem fizetik ki, hanem mindig *kamatos kamattal javukra* írják... A betétek és a felgyűlt kamatok ... havi felmondás ellenében bármely pillanatban visszakövetelhetők" (170—172. old.). „Angliában több mint 2000 ilyen egylet van ... a bennük felgyülemlett tőke mintegy 15 millió font sterling, és mintegy 100 000 *munkás*család jutott ezen az úton már saját otthonhoz; ez olyan szociális vívmány, amelyhez foghatót bizonyára nem egykönnyen találunk" (174. old.).

Fájdalom, a „de" itt is nyomban utána kullog.

„A kérdés tökéletes megoldását azonban ezzel még *korántsem érték el*, már csak azért sem, mert a házvétel csak a *jobbmódú* munkások ... előtt áll nyitva... Nevezetesen az egészségügyi szempontokat gyakorta nem veszik eléggé figyelembe" (176. old.).

A kontinensen „az ilyen egyesületeknek ... csak csekély térhódítási lehetőségük van". Feltételük a cottage-rendszer, amely itt csak vidéken áll fenn; vidéken azonban a munkások még nem eléggé fejlettek az önsegélyhez. Másrészt a városokban, ahol igazi építőszövetkezetek jöhetnének létre, „különféle igen nyomós és komoly akadályok állanak útjukba" (179. old.). Tudniillik csak

* — „építkezési társaságokról". — *Szerk.*

cottage-okat tudnának építeni, ez pedig a nagy városokban nem lehetséges. Röviden, „a szövetkezeti önsegélynek ez a formája ... a mai viszonyok között — és alkalmasint a közeljövőben is még — aligha játszhat vezető szerepet a szóbanforgó kérdés megoldásában". Ezek az építőszövetkezetek ugyanis még „az első, kifejletlen kezdet szakaszában" leledzenek. „Áll ez még Angliára is" (181. old.).

Tehát: a tőkések nem *akarják* és a munkások nem *tudják*. És ezzel le is zárhatnók ezt a fejezetet, ha nem kellene okvetlenül némi tájékoztatást adnunk az angol building societykról, amelyeket Schulze-Delitzsch színezetű burzsoák folyvást követendő például állítanak munkásaink elé.

Ezek a building societyk nem munkástársaságok és fő céljuk sem az, hogy munkásokat saját házhoz juttassanak. Ellenkezőleg, látni fogjuk, hogy ez csak nagyon kivételesen történik. A building societyk lényegében spekulációs jellegűek, a kicsik, amelyekkel elkezdődött a dolog, éppúgy, mint nagy utánzóik. Valamelyik kocsmában, rendszerint a kocsmáros biztatására, akinél aztán a heti gyűléseket tartják, néhány törzsvendég és ezek barátai, szatócsok, segédek, kereskedelmi utazók, kisiparosok és más kispolgárok — elvétve egy gépgyári szakmunkás vagy osztályának arisztokráciájához tartozó egyéb munkás — építőszövetkezetté állnak össze; a közvetlen indítóok rendszerint az, hogy a kocsmáros aránylag olcsón megszerezhető telket szimatolt ki a szomszédságban vagy egyebütt. A tagok többségét foglalkozása nem köti egy meghatározott környékhez; még a szatócsok és kézművesek közül is soknak csak üzlethelyisége van a városban, nem lakása; aki csak teheti, szívesebben lakik künn, mint a füstös városban. A telket megvásárolják és felépítik rá a lehetséges számú cottage-ot. A tehetősebbek hitele lehetővé teszi a vételt, a heti járulékok néhány kis kölcsönnel együtt fedezik az építés heti költségeit. Azok a tagok, akik saját házra spekulálnak, sorshúzás útján jutnak az elkészült cottage-okhoz, és a megfelelő házbér-felár törleszti a vételárat. A fennmaradó cottage-okat bérbe adják vagy eladják. Az építőtársaság pedig, ha jó üzleteket csinál, kisebb-nagyobb vagyont gyűjt, amely a tagoké marad, amíg járulékaikat fizetik, ezt aztán időről időre, vagy a társaság feloszlásakor elosztják. Ez a pályafutása tíz angol építőtársaság közül kilencnek. A többiek nagyobb társaságok, melyek néha politikai vagy filantróp ürüggyel alakulnak; ezeknek fő célja azonban végül mindig az, hogy a *kispolgárság* megtakarított pénzének telekspekuláció útján jelzáloggal biztosított, jól kamatozó és osztalékot ígérő előnyös befektetést juttasson.

Hogy milyen kliensekre spekulálnak ezek a társaságok, mutatja a legnagyobbakhoz tartozó, sőt talán éppen a legnagyobb ilyen társaság prospektusa. A Birkbeck Building Society (29 and 30, Southampton Buildings, Chancery Lane, London), amelynek bevételei fennállása óta több mint 10,5 millió font sterlingre (70 millió tallérra) rúgnak, s amely több mint 416 000 font sterlinget

helyezett el a bankban és állampapírokban, jelenleg pedig 21 441 tagja és letéteményese van, a következőképpen mutatkozik be a közönségnek:

„A legtöbb ember ismeri a zongoragyárosok úgynevezett hároméves rendszerét, amely szerint mindenki, aki három évre zongorát bérel, ez idő leteltével annak tulajdonosává lesz. E rendszer bevezetése előtt szerény jövedelmű emberek számára csaknem ugyanolyan nehéz volt egy jó zongorának, mint egy saját háznak a megszerzése; évről évre fizettek a zongorabérletért és kétszer-háromszor annyi pénzükbe került, mint amennyit a zongora megért. De ami zongorák esetében lehetséges, az házak esetében is lehetséges... Mivel azonban egy ház többe kerül egy zongoránál ... hosszabb idő kell hozzá, hogy házbérrel letörlesszék a vételárat. Ennélfogva az igazgatók London és külvárosai különböző részeiben megállapodásokat kötöttek háztulajdonosokkal, s ezáltal módjukban áll a Birkbeck Building Society tagjai és mások részére nagy választékban a legkülönbözőbb városrészekben házakat felajánlani. A rendszer, amely szerint az igazgatók eljárni szándékoznak, ez: 12 1/2 évre adják bérbe a házakat, mely idő leteltével, ha a házbért rendszeresen megfizetik, a ház korlátlan tulajdona lesz a bérlőnek anélkül, hogy bármely további fizetést kellene teljesítenie... A bérlő rövidebb lejárati időt is kiköthet magasabb, vagy hosszabbat alacsonyabb bérösszeg mellett... *Szerény jövedelmű emberek, kereskedelmi alkalmazottak és segédek* stb. rögtön függetleníthetik magukat minden háziúrtól, ha a Birkbeck Building Society tagjai lesznek."

Ez eléggé világos beszéd. Munkásokról szó sincs, hanem szerény jövedelmű emberekről, kereskedelmi alkalmazottakról és segédekről stb.; tetejébe még azt is feltételezik, hogy az ügyfeleknek rendszerint *már van zongorájuk*. Itt csakugyan nem munkásokról van szó, hanem kispolgárokról és olyanokról, akik azokká akarnak válni *és válhatnak is*; olyan emberekről, akiknek jövedelme, ha bizonyos határok között is, rendszerint lassanként emelkedik, mint a kereskedelmi alkalmazottaké és más hasonló foglalkozásúaké, míg a munkások jövedelme összegszerűleg legjobb esetben ugyanaz marad, valójában azonban családja növekedésével és annak növekvő szükségleteivel arányban esik. Valóban, csak kevés munkás vehet kivételesen részt az ilyen társaságokban. Egyrészt túlságosan csekély a jövedelmük, másrészt túl bizonytalan ahhoz, hogy 12 1/2 évre kötelezettségeket vállalhassanak. Az a kevés kivétel, amelyre ez nem áll, vagy a legjobban fizetett munkásokból, vagy gyári művezetőkből kerül ki.*

* Ide még egy kis adalékot sajátlag a londoni építőtársaságok üzletviteléhez. Csaknem egész London területe tudvalevőleg körülbelül egy tucat arisztokrata tulajdonában van, köztük a legelőkelőbbek Westminster, Bedford, Portland stb. hercegei. Ezek az egyes háztelkeket eredetileg 99 évre adták bérbe, s ez idő elteltével visszakapják telküket mindazzal, ami rajta áll. A házakat most rövidebb időre, pl. 39 évre adják bérbe az úgynevezett repairing lease alapján, amely szerint a bérlő köteles a házat lakható állapotba hozni és abban megtartani. Mihelyt a szerződés létrejött, a telektulajdonos elküldi építészét és a kerületi építésrendészet felügyelőjét

Egyébként mindenki látja, hogy Mulhouse munkásvárosának bonapartistái csak nyomorúságos majmolói ezeknek az angol kispolgári építőtársaságoknak. Csak éppen a bonapartisták a nekik nyújtott államsegély ellenére sokkal jobban becsapják ügyfeleiket, mint az építőtársaságok. Feltételeik általában kevésbé méltányosak, mint az Angliában átlagosan érvényesek, és míg Angliában minden részletfizetés után kamatot és kamatos kamatot számítanak s egyhavi felmondásra vissza is fizetik, addig a mulhouse-i gyárosok zsebre vágják a kamatot és kamatos kamatot és csak a kemény ötfrankosokban befizetett összeget térítik vissza. Ezen a különbségen pedig senki sem fog jobban csodálkozni Sax úrnál, akinek könyvében mindez benne van, csak ő nem tud róla.

A munkások önsegélye tehát szintén nem ér semmit. Marad az államsegély. Mit nyújthat nekünk Sax úr ebben a vonatkozásban? Háromfélét:

„Először is az államnak gondolnia kell azzal, hogy törvényhozásában és közigazgatásában megfelelően javítsa, illetve kiküszöbölje mindazt, ami valamilyen módon növelhetné a dolgozó osztályok lakásínségét" (187. old.).

Vagyis: az építési törvényhozás felülvizsgálata és az építőipar szabadjára engedése, hogy olcsóbban lehessen építkezni. Angliában azonban az építési törvényhozást minimumra csökkentették, az építőipar szabad, mint a madár, mégis van lakásínség. Amellett Angliában ma olyan olcsón építenek, hogy a házak inognak, ha egy kordé arra jár, és naponta beomlik néhány. Éppen tegnap, 1872. október 25-én, Manchesterben egyszerre hat ház omlott össze és okozott hat munkásnak súlyos sérüléseket. Tehát ez sem segít.

„Másodszor, az államhatalomnak meg kell akadályoznia, hogy egyének szűkkeblű önzéséből a bajt továbbterjesszék vagy újra előidézzék."

Tehát: a munkáslakások egészségügyi és építészetrendészeti felügyeletét, a hatóságokat jogosítsák fel arra, hogy az egészségre veszélyes és összeomlással fenyegető lakásokat lezárja, ami Angliában 1857 óta megtörtént. De hogyan történt ott? Az első, 1855-ös törvény (Nuisances Removal Act*), mint Sax úr maga elismeri, „holt betű" maradt, éppúgy a második, 1858-as (Local Government Act**) (197. old.). Ezzel szemben Sax úr azt hiszi, hogy a harmadik, az

---

(surveyor) házszemlére és a szükséges tatarozási munkák megállapítására. Ezek gyakran olyan terjedelműek, hogy az egész homlokfalat, tetőt stb. meg kell újítani. A bérlő erre biztosítékként letétbe helyezi a bérleti szerződést egy építőtársaságnál és ettől megkapja a szükséges pénzt — 130—150 font sterling évi bérnél 1000 font sterlinget vagy többet is — mint előleget az *ő* költségére eszközlendő építéshez. Ezek az építőtársaságok tehát fontos közbülső láncszemek lettek egy olyan rendszerben, amelynek célja, hogy a nagy telektulajdonos arisztokraták tulajdonában levő londoni házakat fáradság nélkül és a közönség költségére mindig újjáépítsék és lakható állapotban tartsák. És ez legyen a lakáskérdés megoldása a munkások számára! — *Engels jegyzete az 1887-es kiadáshoz.*

* — Közegészségi és közbiztonsági ártalmak kiküszöböléséről szóló törvény. — *Szerk.*

** — A helyi közigazgatásról szóló törvény. — *Szerk.*

Artisans' Dwellings Act*, amely csak tízezer lakoson felüli városokra vonatkozik, „bizonyára kedvező tanúságot tesz a brit parlamentnek szociális kérdéseket illető nagymérvű belátásáról" (199. old.), holott ez az állítás ismét csak „kedvező tanúságot tesz" arról, hogy Sax úrnak sejtelme sincs az angol „kérdésekről". Hogy Anglia „szociális kérdésekben" sokkal előbbre van a kontinensnél, magától értetődik; hiszen a modern nagyipar szülőhazája, itt fejlődött ki a tőkés termelési mód a legszabadabban és a legmesszebbmenően, következményei itt mutatkoznak legkirívóbban, ezért előbb is hatnak vissza a törvényhozásra. Legjobb bizonyítéka ennek a gyári törvényhozás. De ha Sax úr azt hiszi, hogy egy parlamenti törvényt csak be kell iktatni ahhoz, hogy mindjárt gyakorlatilag is alkalmazzák, roppantul téved. S ez egyik parlamenti törvényre sem áll inkább (az egy Workshops' Act** kivételével), mint éppen a helyi közigazgatásról szóló törvényre. A törvény végrehajtását a városi hatóságokra ruházták, amelyek csaknem mindenütt Angliában mindenfajta vesztegetésnek, családi részrehajlásnak és jobberynek*** elismert gócpontjai. E városi hatóságok közegei, mivel állásukat mindenféle családi szempontoknak köszönhetik, vagy nem képesek vagy nincs is szándékukban az ilyen szociális törvényeket végrehajtani; viszont éppen Angliában a szociális törvényhozás előkészítésével és végrehajtásával megbízott állami hivatalnokok többnyire szigorú kötelességteljesítésükkel tűnnek ki — ha ma csekélyebb mértékben is, mint 20—30 évvel ezelőtt. A városi tanácsokban az egészségtelen és beomlással fenyegető lakások tulajdonosai csaknem mindenütt közvetlenül vagy közvetve erősen képviselve vannak. A városi tanácsosok kis kerületek szerinti megválasztása a megválasztottakat a legkicsinyesebb helyi érdekektől és befolyásoktól teszi függővé; ha egy városi tanácsos azt akarja, hogy újra megválasszák, sohasem merészkedhet amellett szavazni, hogy ezt a törvényt az ő választókerületére alkalmazzák. Érthető tehát, milyen ellenszenvvel fogadták a helyi hatóságok ezt a törvényt csaknem mindenütt, s hogy eddig csak a legbotrányosabb esetekre alkalmazták — s ott is többnyire csak egy már kitört járvány következtében, mint tavaly Manchesterben Salfordban a himlőjárvány alkalmával. A belügyminiszterhez való fellebbezés eddig csak ilyen esetekben ért valamit, aminthogy minden *liberális* kormánynak az az elve Angliában, hogy szociális reformtörvényeket csak végső szükség esetén indítványozzon, és a már létezőket, ha csak

* — A kézművesek lakásáról szóló törvény. — *Szerk.*

** — Műhelyekről szóló törvény. — *Szerk.*

*** Jobbery: valamely közhivatal felhasználása a hivatalnok vagy családja személyes előnyére. Ha pl. az állami távírda főnöke valamelyik országban csendestárs lesz egy papírgyárban, ennek a gyárnak fát szállít erdőiből, aztán papírt rendel nála a távírda irodái számára, ez ugyan meglehetősen kicsi, de annyiban egészen szép job, hogy a jobbery elvének teljes megértéséről tanúskodik; mint az egyébként Bismarcknál magától értetődő és várható volt. — *Engels jegyzete.*

lehetséges, egyáltalán ne hajtsa végre. A kérdéses törvénynek, mint Angliában sok egyébnek, csak az a jelentősége, hogy munkások által irányított vagy szorongatott kormány kezében, amely végre valóban alkalmazni fogja, hatalmas fegyver lesz arra, hogy a jelenlegi szociális állapoton rést üssön.

„Harmadszor", Sax úr szerint az államhatalom „minden rendelkezésére álló pozitív intézkedést a legátfogóbb mértékben tegyen meg a fennálló lakásínség orvoslására".

Szóval építsen kaszárnyákat, „igazi mintaépületeket" „alantas tisztviselői és szolgái" számára (de hiszen ezek nem munkások!) és „a dolgozó osztályok lakásainak megjavítása céljából nyújtson kölcsönöket községi képviseleteknek, társaságoknak és magánosoknak is" (203. old.), mint ez Angliában a Public Works Loan Act* értelmében történik, és mint azt Louis Bonaparte Párizsban és Mulhouse-ban tette. De a közmunka-kölcsöntörvény szintén csak papíron létezik, a kormány csak legföljebb 50 000 font sterlinget bocsát a megbízottak rendelkezésére, ami legföljebb 400 cottage építésére elegendő, ez tehát 40 év alatt 16 000 cottage, azaz legföljebb 80 000 léleknek való lakás — egy csöpp a tengerben! Még ha feltételezzük is, hogy 20 év múlva a bizottság anyagi erői a visszafizetések folytán megkétszereződnek, tehát a hátralevő húsz évben további 40 000 lélek számára építenek lakásokat, az is csak egy csöpp a tengerben. És minthogy a cottage-ok átlagban csak 40 évig tartanak, 40 év múlva a folyósítható 50 000 vagy 100 000 font sterlinget évenként az összeomló legrégibb cottage-ok pótlására kell fordítani. Erről mondja Sax úr a 203. oldalon, hogy az elv gyakorlatilag helyes és „korlátlan mértékben is" megvalósítható! És ezzel a vallomással, hogy az állam „korlátlan mértékben" jóformán semmit sem teljesített még Angliában sem, Sax úr be is fejezi könyvét, miután még egy erkölcsi prédikációt ereszt meg valamennyi érdekelthez.**

Hogy a mai állam a lakásbajokat nem tudja és nem is akarja orvosolni, az napnál világosabb. Az állam nem más, mint a birtokos osztályok, a földbirtokosok és tőkések szervezett együttes hatalma a kizsákmányolt osztályokkal, a parasztokkal és munkásokkal szemben. Amit az egyes tőkések (és itt csak ezekről lehet szó, mert ebben a kérdésben az érdekelt földbirtokos is mindenek-

* — Közmunkákra nyújtandó kölcsönről szóló törvény. — *Szerk.*

** Újabban az angol parlamenti törvényekben, amelyek a londoni építési hatóságoknak megadják a kisajátítási jogot új utcák építése céljából, némi tekintettel vannak az ily módon kilakoltatott munkásokra. Beiktatják a törvénybe azt a rendelkezést, hogy az újonnan létesítendő épületeknek alkalmasaknak kell lenniök az addig e helyen lakó néposztályok befogadására. Így hát nagy, öt-hatemeletes bérkaszárnyákat építenek munkások számára a legértéktelenebb telkeken és ezzel eleget tesznek a törvény betűjének. Hogy ez — a munkásoknak egészen szokatlan és a régi londoni viszonyok közepette teljességgel idegenszerű berendezkedés — hogyan fog beválni, majd meglátjuk. Legjobb esetben azonban az új építkezések által valóban hajléktalanná vált munkások alig egynegyede talál itt elhelyezést. — *Engels jegyzete az 1887-es kiadáshoz.*

előtt tőkés-mivoltában szerepel) ne akarnak, az államuk sem akarja. Ha tehát az *egyes* tőkések, bár sajnálkoznak lakásínségen, alig vehetők rá arra, hogy legijesztőbb következményeit felületesen eltussolják, az *összkapitalista*, az állam sem fog sokkal többet tenni. Legföljebb arról fog gondoskodni, hogy a felületes eltussolás már szokássá vált fokát mindenütt egyöntetűen biztosítsák. És láttuk, hogy csakugyan ez történik.

De felmerülhet az az ellenvetés, hogy Németországban még nem uralkodnak a burzsoák, Németországban az állam még bizonyos fokig függetlenül a társadalom fölött lebegő hatalom, amely éppen ezért a társadalom összérdekeit képviseli, nem pedig egyetlen osztályéit. Az *ilyen* állam valóban tehet egyet-mást, amit a burzsoá állam nem tehet meg; tőle szociális téren is egészen más dolgokat lehet elvárni.

Így beszélnek a reakciósok. Valójában azonban Németországban is az állam, fennálló formájában, szükségszerű terméke a társadalmi alapzatnak, amelyből kinőtt. Poroszországban — és Poroszország most a mérvadó — a még mindig erős nagybirtokos nemesség mellett van egy viszonylag fiatal és főleg rendkívül gyáva burzsoázia, amely eddig sem a közvetlen politikai uralmat nem vívta ki, mint Franciaországban, sem a többé-kevésbé közvetettet, mint Angliában. A két osztály mellett azonban van egy gyorsan növekedő, szellemileg nagyon fejlett és napról napra egyre inkább szervezkedő proletariátus. Itt tehát a régi abszolút monarchia alapfeltétele, a földbirtokos nemesség és a burzsoázia közötti egyensúly mellett megtaláljuk a modern bonapartizmus alapfeltételét: a burzsoázia és proletariátus közötti egyensúlyt. Mind a régi abszolút, mind a modern bonapartista monarchiában azonban a valóságos kormányhatalom egy külön tiszti és hivatalnoki kaszt kezében van, amely Poroszországban részint önmagából, részint a hitbizományi kisnemességből, ritkábban a nagybirtokos nemességből, legkisebb részben a burzsoáziából egészül ki. Ez a kaszt a társadalmon kívül és úgyszólván azon felül állónak látszik, s ennek az önállósága adja meg az államnak az önállóság látszatát a társadalommal szemben.

Az az államforma, amely Poroszországban (és példájára Németország új birodalmi alkotmányában) ezekből az ellentmondásos társadalmi állapotokból szükségszerű következetességgel kifejlődött, a látszatalkotmányosság; ez a forma a régi abszolút monarchia mostani felbomlási formája és egyszersmind a bonapartista monarchiának is létformája. Poroszországban a látszatalkotmányosság 1848-tól 1866-ig csak leplezte és enyhítette az abszolút monarchia lassú rothadását. 1866 és kivált 1870 óta azonban a társadalmi állapotok átalakulása és ezzel a régi állam felbomlása mindenki szeme láttára és roppantul növekvő mértékben megy végbe. Az iparnak és főként a tőzsdei szédelgésnek gyors fejlődése minden uralkodó osztályt belerántott a spekuláció forgatagába. Az 1870-ben Franciaországból importált nagyméretű korrupció hallatlan gyorsasággal terjed. Strousberg és Péreire kalapot emelhetnek egymás előtt.

Miniszterek, tábornokok, fejedelmek és grófok felveszik a versenyt a részvényüzérkedésben a legdörzsöltebb tőzsdés zsidókkal, és az állam azzal ismeri el egyenlőségüket, hogy a tőzsdés zsidókat tömegesen bárósítja. A répacukorgyártással és pálinkafőzéssel már jó ideje iparosult vidéki nemesség régen elfelejtette a hajdani szolíd időket és nevével minden szolíd és nem-szolíd részvénytársaság igazgatóinak névsorát duzzasztja. A bürokrácia egyre inkább lenézi a pénztárhiányt mint fizetése megjavításának egyetlen eszközét; faképnél hagyja az államot és sokkal jövedelmezőbb állásokra vadászik az iparvállalatok igazgatóságaiban; akik hívek maradnak a hivatalhoz, feljebbvalóik példáját követve részvényekkel spekulálnak, vagy „részesedést" biztosítanak maguknak vasúti társaságoknál stb. Még az is joggal feltételezhető, hogy egynémely spekulációban a hadnagyok kacsója is benne van. Szóval a régi állam minden elemének bomlása, az abszolút monarchiának bonapartista monarchiává alakulása javában folyik, s a legközelebbi nagy kereskedelmi és ipari válsággal nemcsak a mostani szédelgés, hanem a régi porosz állam is összeomlik.*

És ez az állam, amelynek nem-polgári elemei napról napra jobban elpolgáriasodnak, oldaná meg a „szociális kérdést" vagy akár csak a lakáskérdést? Ellenkezőleg. A porosz állam minden gazdasági kérdésben egyre inkább martalékává válik a burzsoáziának; és ha a törvényhozás 1866 óta gazdasági téren nem igazodott még jobban a burzsoázia érdekeihez, mint ahogy az történt, ki a hibás ebben? Főként maga a burzsoázia, amely először is túlságosan gyáva ahhoz, hogy követeléseit erélyesen képviselje, másodszor pedig minden engedmény ellen berzenkedik, mihelyt ez az engedmény egyúttal a fenyegető proletariátusnak is új fegyvereket ad a kezébe. És ha az államhatalom, azaz Bismarck, saját házi proletariátust próbál magának szervezni, hogy azzal a burzsoázia politikai tevékenységét féken tartsa, mi más ez, mint szükségszerű és jól ismert bonapartista eszközöcske, amely a munkásokkal szemben semmi egyébre nem kötelez, csak néhány jóakaratú szólamra és legföljebb minimális államsegélyre építőtársaságok esetébe à la Louis Bonaparte**.

A legjobb bizonyíték arra, hogy mit várhatnak a munkások a porosz államtól, azoknak a francia milliárdoknak a felhasználása,[64] amelyek a porosz államgépezet önállóságának a társadalommal szemben újabb, rövid lejáratú haladékot adtak. Vajon felhasználtak-e ezekből a milliárdokból egy tallért is arra, hogy fedélhez juttassák az utcára dobott berlini munkáscsaládokat? Ellenkezőleg. Az ősz beálltával maga az állam bontatta le azt a néhány nyomorúságos barakkot, amely nyáron át szükséglakásul szolgált nekik. Az ötmilliárd elég szapo-

* Ami ma, 1886-ban is még összetartja a porosz államot és annak alapzatát, a nagybirtok és az ipari tőke védővámokkal megpecsételt szövetségét, pusztán a félelem az 1872 óta számban és osztálytudatban hatalmasan megnövekedett proletariátustól. — *Engels jegyzete az 1887-es kiadáshoz.*

** — Louis Bonaparte módjára. — *Szerk.*

rán vándorol az enyészet útján erődökre, ágyúkra és katonákra; és tompafői Wagner[65], valamint az Ausztriával folytatott Stieber-konferenciák[66] ellenére a milliárdokból annyit sem fognak juttatni a német munkásoknak, amennyit Louis Bonaparte juttatott a franciáknak azokból a milliókból, amelyeket Franciaországtól ellopott.

III

Valójában a burzsoáziának csak egy módszere van arra, hogy a lakáskérdést a *maga* módján megoldja — azaz csak úgy tudja megoldani, hogy a megoldás a kérdést mindig újratermeli. Ennek a módszernek neve: „*Haussmann*".

„Haussmann" alatt itt nemcsak a párizsi Haussmann sajátosan bonapartista módszerét értem, amely abban áll, hogy a szűk munkásnegyedeket hosszú, egyenes és széles utcákkal átvágják és mindkét oldalról nagy luxusépületekkel közrefogják, amivel a barikádharcok megnehezítésének stratégiai célján kívül még azt is el akarták érni, hogy a kormánytól függő sajátosan bonapartista építőipari proletariátust teremtsenek és a várost merő luxusvárossá változtassák. „Haussmann" alatt azt az általánossá vált gyakorlatot értem, amely abban áll, hogy áttörik a munkáskerületeket, kivált ha nagyvárosaink központjában fekszenek — akár közegészségügyi és városszépítési szempontok, vagy a központi fekvésű nagy üzlethelyiségek iránti kereslet miatt, akár a közlekedés szükségletei, például vasutak, utcák létesítése stb. érdekében történt is. Az eredmény mindenütt ugyanaz, ha mégoly különböző is az indíték: a legbotrányosabb utcák és szűk sikátorok eltűnnek — miközben a burzsoázia önmagát ünnepli ezért a hallatlan sikerért —, máshol azonban nyomban újra keletkeznek, gyakran a közvetlen szomszédságban.

A „Munkásosztály helyzete Angliában" című munkámban leírtam Manchestert, ahogyan 1843-ban és 1844-ben festett.* Azóta a város kellős közepén áthaladó vasutakkal, új utcák létesítésével, nagy köz- és magánépületek emelésével az ott leírt kerületek közül a legrosszabbakat áttörték, levegősebbé tették és megjavították, némelyiket egészen el is söpörték, noha sok közülük — az azóta megszigorított egészségrendészeti felügyelettől eltekintve — még mindig ugyanolyan, vagy még rosszabb állapotban levő épületekből áll, mint akkor. Viszont, a város roppant terjeszkedése folytán — lakossága azóta több mint felével megnövekedett — nemegy, akkor még levegős és tiszta kerület ma éppolyan szűk, piszkos és túlzsúfolt, mint akkor a legrosszabb hírű városrészek voltak. Íme csak egy példa: könyvemben a 80. oldalon** és a következőkön a Medlock

* Lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 259. old. — *Szerk.*
** Uo., 272. old. — *Szerk.*

folyó völgyében fekvő egyik házcsoportot írtam le, amely Kis-Írország (Little Ireland) néven már évek óta szégyenfoltja volt Manchesternek. Kis-Írország régen eltűnt; helyén ma magas alapzaton egy pályaudvar emelkedik; a burzsoázia kérkedve hivatkozott Kis-Írország szerencsés, végleges eltüntetésének nagy diadalára. Erre a múlt nyáron hatalmas árvíz következett be, aminthogy egyáltalán a gátak közé szorított folyók nagyvárosainkban évről évre könnyen megmagyarázható okokból nagyobb árvizeket idéznek elő. S ekkor kiderült, hogy Kis-Írország korántsem tűnt el a föld színéről, csak éppen az Oxford Road déli oldaláról az északi oldalra helyeződött át és ott még mindig virul. Hallgassuk meg, mit ír erről a „Manchester Weekly Times", a manchesteri radikális burzsoázia lapja, 1872. július 20-i számában:

„A Medlock völgyében lakókra múlt szombaton zúdult szerencsétlenségnek remélhetőleg lesz *egy* jó következménye: hogy a nyilvánosság figyelme ráterelődik a közegészség valamennyi törvényének arra a kézzelfogható megcsúfolására, amelyet ott a városi tisztviselők és a városi egészségügyi bizottság orra előtt már oly régóta eltűrnek. Tegnapi számunk egy kemény, de még mindig túlságosan enyhe cikkben leplezte le a Charles Street és a Brook Street néhány, az árvíztől elért pincelakásában uralkodó gyalázatos állapotokat. A cikkünkben említett udvarok egyikének pontos megszemlélése után módunkban áll valamennyi ott közölt adatunkat megerősíteni és kijelenteni, hogy ennek az udvarnak a pincelakásait régen le kellett volna zárni, helyesebben nem lett volna szabad sohasem megtűrni, hogy emberi lakásul szolgáljanak. A Squire-udvart hét-nyolc lakóház zárja körül, a Charles Street és a Brook Street sarkán, ahol a járókelő még a Brook Street legalacsonyabban fekvő helyén is napról napra elmehet a vasúti híd íve alatt, nem is gyanítva, hogy a mélyben alatta emberi lények tanyáznak barlangokban. Az udvar el van rejtve a közönség szeme elől, csak azok számára hozzáférhető, akiket a nyomor arra kényszerít, hogy ebben a kriptához hasonló rejtekben keressenek maguknak hajlékot. Még ha a Medlock többnyire tunya, vízfogógátak közé szorított vize nem emelkedik is szokott szintje fölé, ezeknek a lakásoknak a padlója akkor is csak néhány hüvelykkel lehet a folyó tükre fölött: minden kiadósabb zápor felhajtja oda az undorító poshadt vizet a csatornanyílásokon és levezetőcsöveken át és a lakásokat megfertőzheti a dögvészes gázokkal, amelyeket minden áradás emlékül hátrahagy... A Squire-udvar még mélyebben fekszik a Brook Streeten álló házak lakatlan pincéinél... húsz lábbal alacsonyabban az utcánál, és a dögletes víz, amely a csatornanyílásokon keresztül szombaton feltört, egészen a tetőkig ért. Tudtuk ezt, és ennélfogva elvártuk, hogy az udvart lakatlanul vagy csak az egészségügyi bizottság alkalmazottaitól megszállva találjuk majd, akik a bűzös falakat lemossák és fertőtlenítik. Ehelyett egy borbély pincelakásában valakit azzal láttunk elfoglalva... hogy egy sarokban felhalmozott rothadó szemetet talicskára lapátolt. A borbély, akinek pincéje már meglehetősen ki volt seperve,

még lejjebb küldött bennünket jó néhány lakásba, amelyekről azt mondta, ha írni tudna, megírná a sajtónak, és e lakások lezárását követelné. Így értünk el végül a Squire-udvarhoz, ahol egy csinos, egészséges külsejű ír asszonyt találtunk, éppen ruhamosás közben. Ő és férje, egy magántársaság éjjeliőre, hat éve lakott az udvarban, sokgyermekes családjával... A házban, melyet most elhagytak, a víz a tetőig emelkedett, az ablakok mind betörtek, a bútorok romokban hevernek. Aki itt lakott, mondotta, csak úgy tudta kibírhatóvá tenni a házban uralkodó bűzt, hogy kéthónaponként újra meszelte a házat... A belső udvaron, ahová tudósítónk csak most jutott el, három házat talált, melyek hátsó fala az imént leírt házakhoz támaszkodott. A három közül kettőben laktak. A bűz ott olyan undorító volt, hogy néhány perc után a legegészségesebb embernek is tengeri betegséget kellett kapnia... A visszataszító odút héttagú család lakta; csütörtökön este (az első áradás napján) ezek valamennyien otthon aludtak. Illetve, mint az asszony helyesbítően hozzátette, nem aludtak, mert ő és férje a bűztől az éjszaka nagyobb részén folyvást okádtak. Szombaton, mellig gázolva a vízben, ki kellett vinniök gyermekeiket. Az asszony is azon a nézeten volt, hogy ez az odú disznónak sem való, de tekintettel az olcsó bérre — heti másfél shilling (15 garas) — mégis kivette, mert férjének az utóbbi időben betegsége miatt gyakran nem volt keresete. Az udvar és a benne mintegy korai sírban összezsúfolt lakók a végső elesettség benyomását keltik. Egyébként azt kell mondanunk, hogy a szerzett tapasztalatok szerint a Squire-udvar csak egyik — talán kirívó — példája ama környék több más lakóhelyiségének, amelyek létezéséért egészségügyi bizottságunk nem állhat helyt. És ha megengedik, hogy ezekben a helyiségekben továbbra is emberek lakjanak, ezzel a bizottság olyan felelősséget vesz magára és a környéket a fertőző járványok olyan veszélyének teszi ki, amelynek jelentőségét nem akarjuk tovább feszegetni."

Íme egy csattanós példája annak, hogyan oldja meg a burzsoázia a lakáskérdést a gyakorlatban. A ragályos betegségek melegágyait, a leggyalázatosabb odúkat és lyukakat, amelyekbe a tőkés termelési mód éjszakáról éjszakára munkásainkat bezárja, nem távolítják el, hanem csak — *áthelyezik*! Ugyanaz a gazdasági szükségszerűség, amely egyik helyen létrehozta, a másokon is létrehozza őket. És amíg a tőkés termelési mód fennáll, addig balga szándék a lakáskérdésnek vagy a munkások sorsát érintő bármely más társadalmi kérdésnek külön-külön megoldására törekedni. A megoldás a tőkés termelési mód megszüntetésében, az összes létfenntartási és munkaeszközöknek a munkásosztály által történő kisajátításában rejlik.

HARMADIK SZAKASZ

MÉG EGYSZER PROUDHONRÓL ÉS A LAKÁSKÉRDÉSRŐL

I

A „Volksstaat" 86. számában A. Mülberger felfedi magát az általam e lap 51. és következő számaiban bírált cikkek* szerzőjeként. Válaszában a szemrehányások olyan özönét zúdítja rám és közben minden szempontot, amelyről szó van, annyira összekever, hogy akarva-akaratlan kénytelen vagyok felelni rá. Megpróbálom feleletemet, amelynek sajnálatomra nagyrészt a személyes polémiának Mülberger által rám kényszerített területén kell mozognia, általános érdekűvé tenni azzal, hogy a leglényegesebb pontokat újólag és lehetőleg még az eddiginél is világosabban kifejtem, még akkor is, ha Mülberger megint értésemre találja adni, hogy mindebben „alapjában semmi új nincs, sem az ő, sem a »Volksstaat« más olvasói számára".

Mülberger panaszkodik bírálatom formája és tartalma miatt. Ami a formát illeti, elég annyit válaszolnom, hogy abban az időben még nem is tudtam, kitől származnak az illető cikkek. Személyes „elfogultságról" a szerzővel szemben tehát nem lehetett szó; a lakáskérdésnek a cikkekben kifejtett megoldásával szemben mindenesetre annyiban „elfogult" voltam, amennyiben azt Proudhon műveiből már rég ismertem és megvolt róla a véleményem.

Kritikám „hangjáról" nem akarok vitatkozni Mülberger barátunkkal. Ha valaki annyi időt tölt a mozgalomban, mint én, megvastagodik a bőre a támadásokkal szemben, és ezért másoknál is könnyen tételezi fel ugyanezt. Hogy Mülbergert kárpótoljam, igyekszem ezúttal „hangomat" az ő epidermiszének (bőrszövetének) érzékenységével kellő összhangba hozni.

Mülberger kiváltképp keserűen panaszolja, hogy proudhonistának neveztem, és esküdözik, hogy nem az. Természetesen hinnem kell neki, de be fogom bizonyítani, hogy az illető cikkekben — márpedig nekem csak ezekkel volt dolgom — nincsen egyéb színtiszta proudhonizmusnál.

Ámde Mülberger szerint Proudhont is „könnyelműen" bírálom és nagyon igaztalan vagyok hozzá:

„A kispolgár Proudhonról szóló tanítás nálunk Németországban merev dogma lett, és sokan hirdetik, anélkül, hogy egy sorát is olvasták volna."

Amiatti sajnálkozásomra, hogy a latin nyelvű országok munkásainak húsz év óta Proudhon művei az egyetlen szellemi táplálékuk, Mülberger azt válaszolja, hogy a latin nyelvű munkások között „a Proudhon megfogalmazta elvek alkotják csaknem mindenütt a mozgalom eleven hajtóerejét". Ezt kénytelen vagyok tagadni. Először is a munkásmozgalom „eleven hajtóerejét" sehol sem

* Vö. ebben a kötetben, 57–73. old. — *Szerk.*

az „elvek" alkotják, hanem mindenütt a nagyipar fejlődése és annak hatásai, a tőke felhalmozása és koncentrációja az egyik oldalon és a proletariátusé a másik oldalon. Másodszor nem áll az, hogy a proudhoni úgynevezett „elvek" a latinoknál azt a döntő szerepet játsszák, amelyet Mülberger tulajdonít nekik; hogy „az anarchia, az organisation des forces économiques, a liquidation sociale* stb. elvei ott ... a forradalmi mozgalom tulajdonképpeni hordozóivá lettek". Nem is szólva Spanyolországról és Olaszországról, ahol a proudhoni egyetemes csodaszerek csak a Bakunyintól még inkább elrontott alakjukban jutottak némi befolyáshoz, köztudomású tény mindenki számára, aki a nemzetközi munkásmozgalmat ismeri, hogy Franciaországban a proudhonisták kis létszámú szektát alkotnak, míg a munkások zöme a Proudhon által „liquidation sociale" és „organisation des forces économiques" címmel kifundált társadalmi reformtervről tudni sem akart. Megmutatkozott ez egyebek között a Kommün alatt. Noha ebben a proudhonistáknak erős képviseletük volt, a legcsekélyebb kísérlet sem történt arra, hogy Proudhon javaslatai szerint számolják fel a régi társadalmat vagy szervezzék meg a gazdasági erőket. Ellenkezőleg. Legnagyobb becsületére válik a Kommünnek, hogy „eleven hajtóerejét" összes gazdasági intézkedéseinél nem valaminő elvek adták, hanem — az egyszerű gyakorlati szükséglet. És ezért gazdasági intézkedései — a pékek éjszakai munkájának megszüntetése, a gyárakban szokásos pénzbírságok eltiltása, a leállított üzemek és műhelyek elkobzása és munkásszövetkezeteknek történt átadása — korántsem Proudhon szellemében, hanem éppen a német tudományos szocializmus szellemében fogant intézkedések voltak. Az egyetlen szociális rendszabály, amelyet a proudhonisták hajtottak végre, az volt, hogy — a Francia Bankot *nem* foglalták le és a Kommün részben ezen bukott meg. Éppígy az ún. blanquisták, mihelyt megkísérelték, hogy pusztán politikai forradalmárokból határozott programmal bíró szocialista munkásfrakcióvá alakuljanak — mint ez a blanquista menekültek által Londonban kiadott „Internationale et révolution"** című kiáltványukban megtörtént —, nem Proudhon társadalommegváltó tervének „elveit", hanem csaknem betűről betűre éppen a német tudományos szocializmus nézeteit proklamálták arról, hogy szükség van a proletariátus politikai akciójára és diktatúrájára mint átmenetre az osztályok és velük együtt az állam megszüntetéséhez — ami már a „Kommunista Kiáltvány"-ban és azóta számtalanszor kifejezésre jutott. És ha Mülberger méghozzá — abból, hogy Proudhon megbecsülése a németeknél hiányzik — a latin mozgalom megértésének hiányát vezeti le „egészen a Párizsi Kommünig", ám nevezze meg e hiánynak bizonyítására azt a latin munkát, amely a Kommünt csak megközelítőleg is olyan helyesen megértette és ábrá-

* — a gazdasági erők szervezése; a társadalmi felszámolás. — *Szerk.*

** — „Az Internacionálé és a forradalom" — *Szerk.*

zolta, mint az „Internacionálé Főtanácsának üzenete a franciaországi polgárháborúról", amelyet a német Marx írt.*

Az egyetlen ország, ahol a munkásmozgalom közvetlenül a proudhoni „elvek" befolyása alatt áll, Belgium, és a belga mozgalom éppen ezért, Hegel szavaival élve, „a semmiből a semmin keresztül a semmihez" ér el.

Ha szerencsétlenségnek tartom, hogy a latin országok munkásai húsz év óta közvetlenül vagy közvetve szellemileg csak Proudhonból táplálkoznak, ezt a szerencsétlenséget nem a Mülberger által „elveknek" nevezett proudhoni reformrecept merőben mitikus uralmában látom, hanem abban, hogy a fennálló társadalomra vonatkozó gazdasági kritikájukat megfertőzték a teljességgel hamis proudhoni fordulatok és politikai akciójukat elfuserálta a proudhoni befolyás. Hogy eszerint a „proudhonizált latin munkások" „állanak inkább benne a forradalomban" vagy a németek, akik a német tudományos szocializmust mindenesetre összehasonlíthatatlanul jobban megértik, mint a latinok az ő Proudhonjukat, erre majd akkor válaszolhatunk, ha már tudjuk, mit jelent: „benne *állani* a forradalomban". Hallottunk már olyan emberekről, akik „a kereszténységben, az igaz hitben, Isten kegyelmében állanak"stb; De mit jelent a forradalomban, a leghatalmasabb mozgalomban „állani"? Vajon dogmatikus vallás-e „a forradalom", amelyben hinni kell?

Mülberger továbbá szememre veti, hogy munkájának kifejezett szavai ellenére azt állítom, hogy ő kizárólagos munkáskérdésnek minősíti a lakáskérdést.

Ezúttal Mülbergernek valóban igaza van. Nem vettem észre az illető passzust. Megbocsáthatatlan mulasztás, mert ez egyike azoknak a passzusoknak, melyek értekezésének egész tendenciájára a legjellemzőbbek. Mülberger csakugyan kereken ezt mondja:

„Mivel olyan gyakran és sokszor teszik nekünk azt a *nevetséges* szemrehányást, hogy *osztálypolitikát* folytatunk, *osztályuralomra* törekszünk és más efféléket, mindenekelőtt hangsúlyozzuk, mégpedig nyomatékosan, hogy a lakáskérdés egyáltalán nem kizárólag a proletariátust érinti, hanem *ellenkezőleg* — a *legnagyobb mértékben* érdekli a *tulajdonképpeni középosztályt*, a kisipart, a kispolgárságot, az egész hivatalnokságot... a lakáskérdés éppen az a pontja a szociális reformoknak, amely az összes többinél alkalmasabbnak látszik arra, hogy a *proletariátusnak* és a társadalom *tulajdonképpeni középosztályainak érdekei között fennálló abszolút belső azonosságot* feltárja. A középosztályok éppannyira, sőt *talán még erősebben* megszenvedik a bérlakás nyomasztó béklyóit, mint a proletariátus... A társadalom tulajdonképpeni középosztályai előtt ma az a kérdés áll... lesz-e elég erejük... az ifjúi erőtől és energiától duzzadó munkáspárttal karöltve beavatkozni a társadalom átalakulási folyamatába, *amelynek áldásai mindenekelőtt éppen nekik fognak javukra szolgálni.*"

* Vö. Marx és Engels Művei. 17. köt. 285—335 old. és ebben a kötetben, 18—56 old. — *Szerk.*

Mülberger barátunk tehát itt a következőket állapítja meg:

1. „Mi" nem folytatunk „osztálypolitikát" és nem törekszünk „osztályuralomra". Ezzel szemben a német Szociáldemokrata Munkáspárt, éppen *mert munkáspárt*, szükségképpen „osztálypolitikát" folytat, a munkásosztály politikáját. Minthogy minden politikai pártnak az a célja, hogy meghódítsa az államban az uralmat, így a német Szociáldemokrata Munkáspárt szükségképpen a *maga* uralmára törekszik, a munkásosztály uralmára, tehát „osztályuralomra". Egyébként *minden* igazi proletárpárt, az angol chartistáktól kezdve, mindig az osztálypolitikát, a proletariátus önálló politikai párttá szervezését tűzte ki a harc első feltételének és a proletariátus diktatúráját a harc legközelebbi céljának. Mikor Mülberger ezt „nevetségesnek" mondja, ezzel a proletármozgalmon kívül és a kispolgári szocializmuson belül helyezkedik el.

2. A lakáskérdésnek megvan az az előnye, hogy nem kizárólagosan munkáskérdés, hanem „a legnagyobb mértékben érdekli" a kispolgárságot, amennyiben a „tulajdonképpeni középosztályok éppannyira, sőt talán még erősebben" megszenvedik, mint a proletariátus. Ha valaki kijelenti, hogy a kispolgárság, akár csak egyetlen vonatkozásban is „talán még erősebben" szenved a proletariátusnál, bizonyára nem panaszkodhat, ha a kispolgári szocialisták közé sorolják. Mülbergernek tehát nincs oka az elégedetlenségre, ha ezt mondom:

„Elsősorban a munkásosztálynak más osztályokkal, nevezetesen a kispolgársággal közös szenvedései azok, amelyekkel a kispolgári szocializmus — s ehhez tartozik Proudhon is — olyan előszeretettel foglalkozik. Így tehát egyáltalában nem véletlen, hogy német proudhonistánk mindenekelőtt a lakáskérdésre veti rá magát, amely, mint láttuk, korántsem kizárólagos munkáskérdés."

3. A „társadalom tulajdonképpeni középosztályai" és a proletariátus érdekei között „abszolút belső azonosság" áll fenn, és a társadalom küszöbönálló átalakulási folyamatának „áldásai" nem a proletariátusnak, hanem „éppen" e tulajdonképpeni középosztályoknak „fognak mindenekelőtt javukra szolgálni".

Szóval a munkások a küszöbönálló szociális forradalmat „mindenekelőtt éppen" a kispolgárok érdekében viszik majd végbe. Továbbá abszolút belső érdekazonosság áll fenn a kispolgárok és a proletariátus között. Ha a kispolgárok érdekei belsőleg azonosak a munkások érdekeivel, akkor a munkások érdekei is azonosak a kispolgárokéival. A kispolgári álláspont tehát a mozgalomban ugyanolyan jogosult, mint a proletár álláspont. És ennek az egyenjogúságnak állítása éppen az, amit kispolgári szocializmusnak nevezünk.

Ennélfogva az is egészen következetes, ha Mülberger a különlenyomat 25. oldalán a „kisipart" a „társadalom tulajdonképpeni pilléreként" ünnepli, „mert az tulajdonképpeni adottságánál fogva egyesíti magában a munka, kereset, tulajdon három tényezőjét, és mert ennek a három tényezőnek egyesítése foly-

tán az egyén fejlődőképességének nem állít semmilyen korlátot"; és ha a modern iparnak kivált azt veti szemére, hogy az átlagemberek e nevelőiskoláját megsemmisíti és „egy életképes, önmagát folyton újratermelő *osztályból* tudattalan *embertömeget* csinált, amely nem tudja, hová fordítsa aggódó tekintetét". A kispolgár tehát Mülberger mintaembere és a kisipar Mülberger minta termelési módja. Megrágalmaztam-e tehát akkor, amikor a kispolgári szocialisták közé soroltam?

Mivel Mülberger minden felelősséget elhárít Proudhonért, fölösleges lenne itt tovább fejtegetni, hogy Proudhon reformtervei a társadalom valamennyi tagjának kispolgárrá és kisparaszttá változtatását célozzák. Éppígy nem szükséges tovább feszegetnünk a kispolgárok és a munkások érdekeinek állítólagos azonosságát. Az ezzel kapcsolatos mondanivaló megtalálható már a „Kommunista Kiáltvány"-ban. (Lipcsei kiadás, 1872. 12. és 21. old.*)

Vizsgálatunk eredménye tehát az, hogy a „kispolgár Proudhonról szóló monda" mellé a kispolgár Mülbergerről szóló valóság lép.

II

Rátérünk most egy fő pontra. Kifogásoltam Mülberger cikkeiben, hogy azok proudhoni módra gazdasági tényeket meghamisítanak azáltal, hogy jogi kifejezésekbe ültetik át őket. Ennek példájául Mülberger következő mondatát emeltem ki:

„A már felépített ház *örökös jogcímül* szolgál a társadalmi munka bizonyos hányadára, akkor is, ha a ház valódi értékét lakbér formájában már réges-rég kelleténél jobban megfizették a tulajdonosok. *Így áll elő az a helyzet*, hogy egy, mondjuk 50 évvel ezelőtt épített ház ez idő alatt bérhozadékával kétszeresen, háromszorosan, ötszörösen, tízszeresen stb. fedezte már az eredeti önköltségi árat."

Mülberger mármost így panaszkodik:

„*Egy ténynek* ez az *egyszerű, józan megállapítása* arra indítja Engelst, hogy megrójon, amiért nem magyaráztam meg, *hogyan* lesz a ház »jogcím« — ami egészen kívül esett feladatom határain... Más a *leírás*, más a *magyarázat*. Ha Proudhon nyomán azt mondom, hogy a társadalom gazdasági életét egy *jogeszmének* kell áthatnia, ezzel a mai társadalmat olyannak *írom le*, amely híjával van, ha nem is minden jogeszmének, de a *forradalom jogeszméjének*. s ezt a tényt Engels maga is el fogja ismerni."

Maradjunk egyelőre a már felépített háznál. A ház, ha bérbe adják, építtetőjének házbér alakjában földjáradékot, tatarozási költséget és kamatot hoz

* Lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 451., 462—463. old. — *Szerk.*

befektetett építési tőkéje után, beleértve az arra eső profitot, és a folytatólagosan fizetett bérösszeg a körülményekhez képest összesen a kétszeresét, háromszorosát, ötszörösét, tízszeresét teheti ki az eredeti önköltségnek. Ez, Mülberger barátom, a „tény egyszerű, józan megállapítása", ez a tény pedig *gazdasági*; és ha tudni akarjuk, „hogyan áll elő" ez a tény, gazdasági téren kell megvizsgálnunk. Vegyük tehát kissé közelebbről szemügyre a tényt, hogy ezután egy gyermek se érthesse félre. Valamely áru eladása tudvalevőleg abban áll, hogy a tulajdonos odaadja annak használati értékét és zsebre teszi a csereértékét. Az áruk használati értékei egyebek közt abban is különböznek egymástól, hogy elfogyasztásuk különböző időtartamot igényel. Egy cipót megesznek egy nap alatt, egy nadrágot egy év alatt nyűnek el, egy házat mondjuk száz év alatt. A hosszú kopási tartamú áruknál tehát megvan az a lehetőség, hogy használati értéküket részletekben, mindenkor meghatározott időre adják el, azaz *bérbe adják*. A részletekben történő eladás tehát csak fokozatosan realizálja a csereértéket; az eladó lemond az előlegezett tőke és a rá eső profit azonnali megtérítéséről, s ezért felár kárpótolja, olyan kamatozás, melynek nagyságát a közgazdaságtan törvényei határozzák meg, korántsem önkényesen. Száz év múltával a ház elhasználódott, elkopott, lakhatatlanná vált. Ha akkor a fizetett lakbérek teljes összegéből levonjuk: 1. a földjáradékot, a közbeeső idő alatt esetleg beállott emelkedését is számítva, és 2. a folyó tatarozási költségek ráfordítását, akkor azt látjuk, hogy átlagban a maradék a következőkből tevődik össze: 1. a ház eredeti építési tőkéjéből, 2. a reá eső profitból, és 3. a fokozatosan lejáró tőke és profit kamataiból. Ennek az időtartamnak a végén a bérlőnek nincs ugyan háza, de a háztulajdonosnak sincs. Ez utóbbinak csak a telek marad meg (ha tudniillik az ő tulajdona) és a rajta levő építőanyagok, ez azonban már nem ház. És ha a ház közben „ötszörösen vagy tízszeresen fedezte már az eredeti önköltségi árat", meg fogjuk látni, hogy ennek oka csak a földjáradék növekménye; ez senki előtt sem titok olyan helyeken, mint pl. London, ahol a telektulajdonos és a háztulajdonos többnyire két különböző személy. Az ilyen óriási lakbéremelkedés gyorsan növekedő városokban fordul elő, de nem fordul elő földművelő falvakban, ahol az építési telkek utáni földjáradék csaknem változatlan marad. Hiszen közismert tény, hogy a földjáradék emelkedését nem számítva, a házbér a háztulajdonosnak átlagban nem hoz többet az évente befektetett tőke (és profit) 7 százalékánál, amelyből azonban még a tatarozási költségeket stb. kell fedezni. Szóval a lakásbérleti szerződés egészen közönséges áruüzlet, mely a munkást elméletileg nem érdekli sem többé, sem kevésbé, mint bármely más áruüzlet — kivéve azt az egyet, melyben a munkaerő vételéről és eladásáról van szó —, gyakorlatilag viszont a lakbérleti ügylet úgy áll vele szemben, mint a polgári csalás ezernyi formájának egyike, amelyekről a különlenyomat 4. oldalán szólok, amelyek azonban, mint ott kimutattam, szintén gazdasági szabályozásnak vannak alávetve.

Mülberger ezzel szemben a lakásbérleti szerződésben nem lát egyebet merő „önkénynél" (különlenyomat, 19. old.), és ha az ellenkezőjét bizonyítom be neki, panaszkodik, hogy „csupa olyasmit" mondok, „amit, sajnos már maga is tudott".

A házbér legtüzetesebb gazdasági vizsgálatával sem jutunk azonban oda, hogy a bérleti lakás megszüntetését „a forradalmi eszme méhében fogant legtermékenyebb és legnagyszerűbb törekvések egyikévé" változtassuk át. Hogy ezt véghezvihessük, ezt az egyszerű tényt a józan közgazdaság területéről a már jóval inkább ideológiai jogtudomány területére kell átültetnünk. „A ház örökös jogcímül szolgál" a házbérre — *„így áll elő az a helyzet"*, hogy a ház értéke házbérben kétszeresen, háromszorosan, ötszörösen, tízszeresen fizethető meg. Hogy megtudjuk, miként „áll elő ez a helyzet", ahhoz a „jogcím" egy tapodtat sem visz bennünket előre; ezért mondtam, hogy Mülberger csak annak vizsgálatával, hogyan lesz a ház jogcímmé, tudhatta volna meg, *miként* „áll elő ez a helyzet". Ezt csak akkor tudjuk meg, ha — mint én tettem — a házbér *gazdasági* természetét vizsgáljuk, ahelyett, hogy feldühödnénk a jogászi kifejezésen, amellyel az uralkodó osztály szentesíti. — Aki gazdasági lépéseket javasol a házbér megszüntetésére, az alkalmasint mégis köteles valamivel többet tudni a házbérről, mint azt, hogy az „adó, amelyet a bérlő a tőke örök jogának fizet". Erre Mülberger azt feleli, hogy „más a leírás és más a magyarázat".

A házat tehát, noha az semmiképpen sem örök, a házbérre való örökös jogcímmé változtattuk. Látjuk, hogy bármint „áll elő ez a helyzet", e jogcím folytán a ház többszörösen meghozza értékét házbér alakjában. A jogászi területre való átültetéssel szerencsésen olyan messze eltávolodtunk a közgazdaságtól, hogy már csak azt a jelenséget látjuk, hogy egy ház a bruttó lakbérjövedelme révén apránként többszörösen kifizetődhet. Mivel jogászilag gondolkodunk és beszélünk, a jog, az igazságosság mércéjét alkalmazzuk erre a jelenségre és így azt találjuk, hogy ez *igazságtalan*, hogy a „forradalom jogeszméjének", akármi is e csodabogár, nem felel meg, tehát hogy a jogcím mit sem ér. Úgy találjuk továbbá, hogy ugyanez áll a kamatot hozó tőkére és a bérbe adott szántóföldre, és most ürügyünk van arra, hogy a tulajdonnak ezeket a fajtáit elkülönítsük a többitől és kivételesen kezeljük. E kivételes kezelés alapján követeljük, hogy 1. a tulajdonostól vegyük el a felmondási jogot, tulajdona visszakövetelésének a jogát, 2. a lakás- vagy földbérlőnek, a kölcsönt felvevőnek díjtalanul engedjük át a neki juttatott, de tulajdonát nem képező tárgy haszonélvezetét, és 3. a tulajdonost hosszabb részletekben, kamattérítés nélkül fizessük ki. És ezzel ebben az irányban kimerítettük a proudhoni „elveket". Ez Proudhon „társadalmi likvidálása".

Mellékesen. Kézenfekvő, hogy ez az egész reformterv majdnem kizárólag kispolgárok és kisparasztok javára szolgálna, oly módon, hogy kispolgári és kisparaszti helyzetükben *megerősíti* őket. A „kispolgár Proudhonnak" Mülber-

ger szerint legendás alakja tehát itt hirtelen nagyon is kézzelfogható történelmi létezésre tesz szert.

Mülberger így folytatja:

„Ha Proudhon nyomán azt mondom, hogy a társadalom gazdasági életét egy *jogeszmének* kell áthatnia, ezzel a mai társadalmat olyannak *írom le*, amely hijával van, ha nem is minden jogeszmének, de a forradalom jogeszméjének, s ezt a tényt Engels maga is el fogja ismerni."

Sajnos nem áll módomban Mülbergernek ezt a szívességet megtenni. Mülberger azt kívánja, hogy a társadalmat jogeszme *hassa* át, és ezt leírásnak nevezi. Ha nekem a bíróság végrehajtó útján adósságfizetési meghagyást kézbesíttet, Mülberger szerint nem tesz egyebet, csak *leír* engem olyan embernek, aki nem fizeti meg az adósságait! Más a leírás és más a követelmény. És éppen ebben rejlik a lényeges különbség a német tudományos szocializmus és Proudhon között. Mi a gazdasági viszonyokat olyanoknak írjuk le — és minden valódi leírás, ha Mülberger nem is tudja, egyúttal a dolog magyarázata is —, amilyenek és amilyenekké fejlődnek, és szigorúan gazdasági alapon bizonyítjuk, hogy ez a fejlődésük egyúttal egy szociális forradalom elemeinek fejlődése: egyrészt annak az osztálynak, amelyet élethelyzete szükségszerűen a szociális forradalom felé hajt, tehát a proletariátusnak a fejlődése; másrészt pedig a termelőerőknek a fejlődése, amelyek, miután túlnőttek a tőkés társadalom keretein, ezeket szükségképpen szétfeszítik, és egyúttal az eszközöket is nyújtják ahhoz, hogy az osztálykülönbségek magának a társadalmi haladásnak érdekében egyszer s mindenkorra kiküszöbölhetők legyenek. Proudhon ellenben azt a követelést támasztja a mai társadalommal szemben, hogy ne saját gazdasági fejlődésének törvényei, hanem az igazságosság (a „jogeszme" nem tőle való, hanem Mülbergertől) előírásai szerint alakuljon át. Míg mi bizonyítunk, Proudhon *prédikál* és sopánkodik, és vele együtt Mülberger is.

Hogy „a forradalom jogeszméje" mi a csoda, arra egyáltalában nem tudok rájönni. Igaz, Proudhon „*a* forradalomból" amolyan istennőt csinál, az ő „igazságosságának" hordozóját és végrehajtóját; eközben abba a furcsa tévedésbe esik, hogy az 1789—1794-es polgári forradalmat összekeveri az eljövendő proletárforradalommal. Ezt csaknem minden művében megteszi, kivált 1848 óta; példának csak egyet idézek: „Idée générale de la révolution" 1868-as kiadás, 39. és 40. old. Mivel azonban Mülberger semmi néven nevezendő felelősséget nem vállal Proudhonért, még azt sem tehetem meg, hogy „a forradalom jogeszméjét" Proudhonból magyarázzam, és egyiptomi sötétségben maradok.

Majd így folytatja Mülberger:

„De sem Proudhon, sem én nem fellebbezünk valamilyen »örök igazságossághoz«, hogy ezzel *magyarázzuk* a fennálló igazságtalan állapotokat, sőt, hogy — mint Engels nekem felrója — ezeknek az állapotoknak javulását az örök igazságossághoz való fellebbezéstől várjuk."

Mülberger nyilván arra épít, „hogy Proudhon Németországban egyáltalán szinte teljesen ismeretlen". Proudhon minden társadalmi, jogi, politikai, vallási tételt valamennyi írásában az „igazságosság" mércéjével mér, aszerint vet el vagy ismer el valamit, hogy összefér vagy nem fér össze azzal, amit ő „igazságosságnak" nevez. A „Contradictions économiques"-ben ez az igazságosság még mint „örök igazságosság", justice éternelle, szerepel. Később az örökkévalóságról hallgat, de az lényege szerint megmarad. Pl. a „De la justice dans la révolution et dans l'église"-ben, 1858-as kiadás, a következő részlet az egész háromkötetes prédikáció textusa (I. köt. 42. old.):

„Melyik az az alapelv, a társadalmak szerves, szabályozó, szuverén elve, az az elv, amely minden más elvet maga alá rendelve uralkodik, véd, visszaszorít, fegyelmez, szükség esetén pedig a lázadó elemeket mind el is fojtja? Talán a vallás, az eszmény, az *érdek*?... Ez az elv nézetem szerint az *igazságosság*. — Mi az igazságosság? *Magának az emberiségnek a lényege*. Mi volt az igazságosság a világ kezdete óta? Semmi. — Mi kellene hogy legyen? Minden."

Az az igazságosság, amely magának az emberiségnek a lényege, mi más, mint az *örök* igazságosság? Az az igazságosság, amely szerves, szabályozó, szuverén alapelve a társadalmaknak, de eddig mégis semmi sem volt, holott minden kell hogy legyen — mi más ez, mint az a mérce, amellyel minden emberi dolgot mérni kell, amelyhez minden vitás esetben, mint döntőbíróhoz kell fellebbezni? És állítottam-e én valami egyebet annál, hogy közgazdasági tudatlanságát és gyámoltalanságát Proudhon úgy leplezi, hogy a gazdasági viszonyokat nem a gazdasági törvények szerint, hanem aszerint ítéli meg, vajon összeférnek-e az örök igazságosságról való elképzelésével vagy sem? És miben különbözik Mülberger Proudhontól, ha azt kívánja, hogy „a modern társadalom életében minden tranzakció... egy *jogeszmétől* legyen áthatva, vagyis mindenütt a *igazságosság szigorú követelményei* szerint valósíttassék meg". Vajon én nem tudok olvasni, vagy Mülberger nem tud írni?

Továbbá ezt mondja Mülberger:

„Proudhon ugyanolyan jól tudja, mint Marx és Engels, hogy az emberi társadalomban az igazi hajtóerők a gazdasági és nem a jogi viszonyok, ő is tudja, hogy egy nép mindenkori jogeszméi csak kifejezései, lenyomatai, termékei a gazdasági — különösen a termelési viszonyoknak... Egyszóval a jog Proudhon szerint — történelmileg létrejött gazdasági termék."

Ha Proudhon ezt (Mülberger pontatlan kifejezési módját elnézem és a jó szándékot veszem figyelembe) — ha Proudhon ezt mind „ugyanolyan jól tudja mint Marx és Engels", min vitatkozhatnánk még? De Proudhon tudományával bizony kissé másként áll a dolog. Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelentkeznek. Viszont Proudhon kereken kijelenti főműve idézett helyén, hogy „a társadalmak szabályozó, szerves szuverén alapelve, amely minden más elvet maga alá rendel", nem az *érdek*, hanem az

igazságosság. És ugyanezt minden írásában, minden döntő helyen megismétli. Ami Mülbergert nem akadályozza meg abban, hogy így folytassa:

„...hogy a gazdasági jog eszméje, amelyet Proudhon legmélyebben »La guerre et la paix«-ben fejt ki, teljesen egybeesik Lassalle alapgondolataival, amelyek a »System der erworbenen Rechte«-hez írt előszavában oly szépen benne foglaltatnak."

„La guerre et la paix" talán a legiskolásabb Proudhon sok iskolás műve közül, de hogy bizonyítékul idézzék arra, milyen jól megértette — állítólag — a német materialista történetfelfogást, amely minden történelmi eseményt és elképzelést, minden politikát, filozófiát, vallást az illető történelmi korszak anyagi, gazdasági életviszonyaiból magyaráz, erre nem számíthattam. A könyv olyan kevéssé materialista, hogy még a háború magyarázatához is kénytelen a *Teremtőt* segítségül hívni:

„Ám a Teremtőnek, aki ezt az életmódot választotta számunkra, megvoltak a maga céljai" (II. köt. 1869-es kiadás, 100. old.).

Hogy milyen történelemismeretre támaszkodik, az kitűnik abból, hogy hisz az aranykor történelmi létezésében:

„Kezdetben, amikor az emberiség még gyéren lakta a földgolyót, a természet fáradság nélkül is kielégítette szükségleteit. Ez volt az aranykor, a bőség és a béke korszaka" (ugyanott, 102. old.).

Közgazdasági álláspontja a legkirívóbb malthusianizmusé:

„Ha a termelést megkettőzik, csakhamar a népesség is megkétszereződik" (106. old.).

És miben áll akkor a könyv materializmusa? Abban, hogy azt állítja, a háború oka kezdettől fogva és ma is „a pauperizmus" (pl. 143. old.). Bräsig bácsi[67] ugyanilyen sikerült materialista volt, mikor 1848-as beszédében e nagy szózatot szenvtelenül kimondta: A nagy szegénység oka a nagy pauvreté*.

Lassalle műve, a „System der erworbenen Rechte", nemcsak a jogász minden illúziójával, hanem az óhegeliánus illúziójával is terhes. Lassalle a VII. oldalon határozottan kijelenti, hogy „*közgazdasági* téren is a szerzett jog fogalma minden további fejlődés ösztönző forrása", ki akarja mutatni, hogy „a jog értelmes, *önmagából*" (tehát nem gazdasági előfeltételekből) „fejlődő szervezet" (XI. old.), szerinte a jogot nem gazdasági viszonyokból kell levezetni, hanem „magából az akarat fogalmából, amelynek a jogfilozófia csak fejlődése és kifejtése" (XII. old.). Mit kezdjünk tehát itt ezzel a könyvvel? A különbség Proudhon és Lassalle között csak az, hogy Lassalle igazi jogász és hegeliánus volt, Proudhon pedig a jogban is, a filozófiában is, mint minden másban, puszta műkedvelő.

Nagyon jól tudom, hogy Proudhon, aki tudvalevőleg folyton ellentmond

* — szegénység. — *Szerk.*

önmagának, itt-ott olyan kijelentést is tesz, amelynek az a színezete, mintha tényekből magyarázná az eszméket. Efféle kijelentések azonban egészen jelentéktelenek e férfiú általános gondolatmenetéhez képest, és ráadásul, ahol előfordulnak, rendkívül zavarosak és önmagukban következetlenek.

A társadalom bizonyos, nagyon kezdetleges fejlődési fokán előáll az a szükséglet, hogy a termelésnek, a termékek elosztásának és cseréjének napról napra visszatérő tényeit közös szabályba foglalják, gondoskodjanak arról, hogy az egyes ember a termelés és a csere közös feltételeinek alávesse magát. Ez a szabály előbb erkölcsi szokássá, aztán csakhamar *törvénnyé* válik. A törvénnyel szükségképpen létrejönnek olyan szervek, amelyek a törvény érvényesítésével vannak megbízva, azaz létrejön a közhatalom, az állam. A további társadalmi fejlődéssel a törvény többé-kevésbé terjedelmes törvényhozássá alakul. Minél bonyolultabb ez a törvényhozás, annál jobban eltávolodik kifejezési módja attól, ahogyan a társadalom szokásos gazdasági életfeltételeit kifejezik. Önálló elemnek tűnik, amely létjogosultságát és továbbfejlődésének megokolását nem a gazdasági viszonyokból meríti, hanem saját, belső okokból, mondjuk az „akarat fogalmából". Az emberek elfelejtik, hogy a jog gazdasági életviszonyaikból származik, ahogyan elfelejtették azt is, hogy ők maguk az állatvilágból származnak. Amikor a törvényhozás bonyolult, terjedelmes egésszé alakul, új társadalmi munkamegosztás szükségessége jelentkezik; kialakul a hivatásos jogtudósok rendje, és velük együtt a jogtudomány. Ez további fejlődése során különböző népek és különböző korok jogrendszereit nem a mindenkori gazdasági viszonyok lenyomataiként hasonlítja össze, hanem olyan rendszerekként, amelyeknek megoldása önmagukban található. Az összehasonlítás valami közöset feltételez: ez úgy található meg, hogy a jogászok azt, ami az összes jogrendszerekben többé-kevésbé közös, *természetjog* címen foglalják össze. De az a mérce, amelyen mérik, hogy mi a természetjog és mi nem az, éppen magának a jognak legelvontabb kifejezése: az *igazságosság*. Ettől kezdve tehát a jog fejlődése a jogászok és azok számára, akik vakon hisznek nekik, már csak az a törekvés, hogy az emberi állapotokat, amennyiben jogászilag fejezik ki őket, mind közelebb hozzák az igazságosság, az *örök* igazságosság eszményéhez. Ez az igazságosság pedig mindig csak ideologizált, eszményített kifejezése a fennálló gazdasági viszonyoknak, hol a konzervatív, hol a forradalmi oldalukról nézve. A görögök és a rómaiak igazságossága igazságosnak találta a rabszolgaságot; az 1789-es burzsoák igazságossága a feudalizmus megszüntetését követelte azért, mert az igazságtalan. A porosz junker szemében már a rothadt járási szabályzat[68] is az örök igazságosság megsértése. Az örök igazságosságról alkotott képzet tehát nemcsak a korral és a hellyel, hanem még a személyekkel is változik, és azokhoz a dolgokhoz tartozik, amelyeken, mint Mülberger helyesen megjegyzi, „mindenki valami mást ért". Míg a közönséges életben az elbírálás alá kerülő viszonyok egyszerűsége mellett az olyan kifejezések, mint jogos,

jogtalan, igazságosság, jogérzék, félreértés nélkül használhatók társadalmi dolgokra való vonatkozásukban is, addig gazdasági viszonyokra vonatkozó tudományos vizsgálódásokban, mint láttuk, olyan áldatlan zavart idéznek elő, amilyen pl. a mai vegytanban keletkeznék, ha meg akarnók tartani a flogisztoneimélet kifejezési módját. Még nagyobb lesz a zavar, ha valaki, mint Proudhon, ebben a szociális flogisztonban, az „igazságosságban" hisz, vagy ha, mint Mülberger, azt erősítgeti, hogy a flogiszton is tökéletesen igaz meg az oxigén is.*

III

Mülberger továbbá panaszkodik, hogy reakciós jeremiádának nevezem azt a „nyomatékos" kijelentését, mely szerint „nincs szörnyűbb kigúnyolása magasztalt századunk egész kultúrájának, mint az a tény, hogy a nagyvárosokban a lakosság 90, sőt még nagyobb százalékának nem jut hely, amelyet magáénak mondhatna". Valóban. Ha Mülberger — mint állítja — arra szorítkozott volna, hogy „a jelen borzalmait" írja le, bizonyára nem mondtam volna egy rossz szót sem „róla és szerény szavairól". Ehelyett azonban valami egészen mást tesz. Ezeket a „borzalmakat" mint annak *következményét* írja le, hogy a munkásoknak *„nem jut hely, amelyet a magukénak mondhatnának"*. Kesereghet valaki „a jelen borzalmain" azért, mert a munkások háztulajdona megszűnt, vagy — mint a junkerok teszik — azért, mert megszűnt a feudalizmus és a céhrendszer — mindkét esetben csak reakciós jeremiáda lehet belőle, sirám az elkerülhetetlen, a történelmileg szükségszerű dolgok bekövetkezése miatt. A reakció éppen abban rejlik, hogy Mülberger a munkások egyéni háztulajdonát akarja újból visszaállítani — valamit, amin a történelem már réges-rég túlhaladt, és hogy a munkások felszabadítását nem tudja másként elképzelni, csak úgy, hogy mindegyik ismét tulajdonosává lesz házának.

Továbbá: „A leghatározottabban mondom: a voltaképpeni harc a tőkés termelési mód ellen irányul, és csak *annak megváltoztatásától* remélhető a lakásviszonyok javulása. Engels mindebből semmit sem vesz észre ... feltételezem a szociális kérdés egész megoldását, hogy hozzá lehessen látni a bérleti lakás megváltásához."

* Az oxigén felfedezése előtt a vegyészek azzal magyarázták a testek égését atmoszferikus levegőben, hogy feltételeztek egy külön égőanyagot, a flogisztont, amely égés közben eltávozik. Mivel azt tapasztalták, hogy elégett egyszerű testek elégés után súlyosabbak, mint azelőtt, kijelentették, hogy a flogisztonnak negatív súlya van, úgyhogy egy test flogiszton nélkül súlyosabb, mint vele együtt. Ily módon a flogisztonra lassanként ráfogták az oxigén fő tulajdonságait, de valamennyit *megfordítva*. Amikor felfedezték, hogy az égés az égő testnek egy másik anyaggal, az oxigénnel való vegyülése, s ezt az oxigént elő is állították, a flogisztonelmélet — de csak az idősebb vegyészek hosszas ellenállása után — elvesztette hitelét. — *Engels jegyzete.*

Sajnos, mindebből még ma sem veszek észre semmit. Mert azt mégsem tudhatom, mit tételez fel agyának csendes rejtekében valaki, akinek még a nevét sem ismertem. Én csak Mülberger kinyomtatott cikkeihez tarthatom magam. Ezekben pedig még ma is azt találom, hogy Mülberger (a különlenyomat 15. és 16. oldalán) a bérleti lakás megváltási lehetőségének megvalósításához nem tételez fel semmi mást, mint — a bérleti lakást. Csak a 17. oldalon ragadja meg „szarvánál a tőke termelékenységét", amire még visszatérünk. És még válaszában is megerősíti ezt, amikor kijelenti:

„Éppen azt kellett kimutatnom, hogy *a fennálló viszonyokból kiindulva* miképp lehet teljes változást a lakáskérdésben keresztülvinni."

A fennálló viszonyokból kiindulni és a tőkés termelési mód megváltoztatásából (azaz megszüntetéséből) kiindulni mégiscsak két egészen ellentétes valami.

Nem csoda, hogy Mülberger panaszkodik, amiért én az ő proudhonista terveinek egyetlen lehetséges gyakorlati megvalósítását Dollfus úr és más gyárosok azon emberbaráti törekvéseiben látom, hogy a munkásokat saját házhoz segítsék. Ha belátná, hogy Proudhon társadalommentő terve merőben a *polgári* társadalom talaján mozgó ábránd, természetesen nem hinne benne. Jó szándékát soha és sehol nem vontam kétségbe. De hát akkor miért dicséri Dr. Reschauert azért, hogy a Dollfus-féle terveket utánzásra ajánlja a bécsi városi tanácsnak?

Mülberger továbbá kijelenti:

„Ami sajátlag a város és falu közötti ellentétet illeti, ennek megszüntetése utopikus szándék. Ez az ellentét természetes, helyesebben mondva, történelmileg kialakult... Ezt az ellentétet nem *megszüntetni* kell, hanem olyan politikai és szociális formákat kell találni, amelyekben az ellentét *ártalmatlan*, sőt *gyümölcsöző*. Ily módon az érdekek békés kiegyenlítődésére, lassanként létrejövő egyensúlyára lehet számítani."

Tehát a város és falu ellentétének megszüntetése azért utópia, *mert* ez az ellentét természetes, helyesebben mondva, történelmileg kialakult. Alkalmazzuk ezt a logikát a modern társadalom más ellentéteire, és meglátjuk, hová jutunk vele. Pl.:

„Ami sajátlag" a tőkések és bérmunkások „közötti ellentétet illeti, ennek megszüntetése utopikus szándék. Ez az ellentét természetes, helyesebben mondva, történelmileg kialakult. Ezt az ellentétet nem *megszüntetni* kell, hanem olyan politikai és szociális formákat kell találni, amelyekben az ellentét *ártalmatlan*, sőt *gyümölcsöző*. Ilymódon az érdekek békés kiegyenlítődésére, lassanként létrejövő egyensúlyára lehet számítani." És így ismét eljutottunk Schulze-Delitzschhez.

A város és falu közötti ellentét megszüntetése nem többé és nem kevésbé utópia, mint a tőkések és bérmunkások közötti ellentét megszüntetése. Ez is napról napra egyre inkább gyakorlati követelésévé lesz az ipari és a mezőgazda-

sági termelésnek. Senki sem követelte ezt hangosabban, mint Liebig az agrokémiáról írott munkáiban, amelyekben mindig az az első követelése, hogy az ember adja vissza a földnek azt, amit tőle kap, és bebizonyítja, hogy ezt csak a városok, nevezetesen a nagyvárosok létezése akadályozza meg. Ha látjuk, hogy csupán itt Londonban nagyobb mennyiségű trágyát szórnak napról napra hallatlan költséggel a tengerbe, mint amennyit az egész Szász Királyság termel, és hogy milyen óriási berendezésekre van szükség, nehogy ez a trágya megmérgezze egész Londont, akkor a város és falu közötti ellentét megszüntetésének utópiája figyelemreméltó gyakorlati alapzatra tesz szert. És még a viszonylag jelentéktelen Berlin is legalább harminc éve fulladozik a saját bűzös piszkában. Másfelől merő utópia, ha valaki, Proudhon módjára, a mostani polgári társadalmat át akarja alakítani, de a parasztot mint olyant akarja megtartani. Csak a lakosság lehetőleg egyenletes eloszlása az egész országban, csak az ipari és földművelő termelés benső összekapcsolása, a közlekedési eszközöknek ezáltal szükségessé váló kiterjesztésével — feltételezve emellett a tőkés termelési mód megszüntetését — képes arra, hogy a falusi lakosságot kiragadja abból az elszigeteltségéből és elbutulásából, amelyben évezredek óta csaknem változatlanul tengődik. Nem az az utópia, ha azt állítjuk, hogy az emberek felszabadulása a történelmi múltjuk által rájuk vert bilincsekből csak akkor lesz teljes, ha megszűnik a város és falu közötti ellentét; az utópia csak akkor jön létre, ha valaki arra vállalkozik, hogy „a fennálló viszonyokból kiindulva" előírja ama *formát*, melyben a fennálló társadalomnak ez vagy bármely más ellentéte megoldandó. Márpedig Mülberger így jár el, amikor magáévá teszi Proudhon formuláját a lakáskérdés megoldására.

Azután sérelmezi Mülberger, hogy „Proudhonnak a tőkéről és kamatról vallott szörnyű nézeteiért bizonyos mértékben őt is felelőssé teszem", és a következőket mondja:

„A termelési viszonyok megváltoztatását *adottnak tételezem fel*, és a kamatlábat szabályozó átmeneti törvény tárgya nem a termelési viszonyok, hanem a társadalmi tranzakciók, a forgalmi viszonyok... A termelési viszonyok megváltoztatása, vagy mint a német iskola pontosabban mondja, a tőkés termelési mód megszüntetése természetesen nem a kamatot megszüntető átmeneti törvényből adódik, mint Engels *rámfogja*, hanem az *összes munkaeszközök tényleges birtokbavételéből*, abból, hogy a dolgozó nép az egész ipart birtokába veszi. Hogy akkor a dolgozó nép inkább a megváltásnak vagy inkább az azonnali kisajátításnak fog-e hódolni" (!), „azt sem Engels nem döntheti el, sem én."

Ámulva dörzsölöm a szememet. Még egyszer elejétől végig elolvasom Mülberger értekezését, hogy megtaláljam azt a passzust, amelyben kijelenti, hogy szerinte a bérleti lakás megváltása megtörténtnek tételezi fel „az összes munkaeszközök tényleges birtokbavételét, azt, hogy a dolgozó nép az egész ipart

birtokába veszi". Ezt a passzust nem találom. Ez nincsen. „Tényleges birtokbavételről" stb. sehol sincs szó. Ellenben a 17. oldalon ez a szöveg áll:

„Tegyük fel mármost, hogy a tőke termelékenységét *valóban szarvánál* ragadják meg, amint annak előbb-utóbb meg kell történnie, pl. *egy átmeneti törvénnyel, amely minden tőke kamatját egy százalékban szabja meg*, méghozzá azzal a tendenciával, hogy ezt a százalékot is mindinkább a nullához közelítsék... Mint minden más termék, természetesen a ház és a lakás is beleesik ennek a törvénynek a keretébe... Erről az oldalról nézve tehát látjuk, hogy a bérleti lakás megváltása *szükségszerűen következik egyáltalában a tőke termelékenységének megszüntetéséből*."

Itt tehát Mülberger, legújabb fordulatával szöges ellentétben, kereken kijelenti, hogy a tőke termelékenysége, amely zavaros szólamon bevallottan a tőkés termelési módot érti, a kamatot megszüntető törvénnyel mindenesetre „szarvánál ragadható meg", és hogy éppen e törvény következtében „a bérleti lakás megváltása szükségszerűen következik egyáltalában a tőke termelékenységének megszüntetéséből". Szó sincs róla, mondja Mülberger most. Az átmeneti törvény tárgya „nem a *termelési* viszonyok, hanem a *forgalmi* viszonyok". Erről a teljes ellentmondásról, amely Goethével szólva „egyaránt titokzatos bölcsnek és bolondnak"[69], már csak azt tételezhetem fel, hogy két egészen különböző Mülbergerrel van dolgom, akik közül az egyik joggal panaszkodik, hogy olyat „fogok rá", amit a másik kinyomatott.

Hogy a dolgozó nép sem tőlem, sem Mülbergertől nem fogja megkérdezni, vajon a tényleges birtokbavételnél „inkább a megváltásnak vagy inkább az azonnali kisajátításnak hódoljon-e", minden bizonnyal igaz. Fölöttébb valószínű, hogy inkább egyáltalában nem fog „hódolni". De hiszen arról, hogy a dolgozó nép az összes munkaeszközöket ténylegesen birtokba veszi, nem is volt szó, csak Mülbergernek arról az állításáról (17. old.), hogy „a lakáskérdés megoldásának egész tartalma a *megváltás* szóban adva van". Ha most aztán ezt a megváltást fölöttébb kétesnek jelenti ki, mire való mindkettőnknek és az olvasóknak ez az egész hiábavaló fáradság?

Egyébként meg kell állapítanunk, hogy az összes munkaeszközök „tényleges birtokbavétele", az egész iparnak a dolgozó nép birtokába vétele, szöges ellentéte a proudhoni „megváltásnak". Az utóbbinál az *egyes munkás* lesz a tulajdonosa a lakásnak, a parasztbirtoknak, a munkaeszközöknek; az előbbinél a „dolgozó nép" közös tulajdonosa marad a házaknak, gyáraknak és munkaeszközöknek, s ezek használatát, legalábbis egy átmeneti időben, aligha fogja a költségek megtérítése nélkül egyeseknek vagy társaságoknak átengedni. Ugyanúgy, ahogy a földtulajdon megszüntetése sem jelenti a földjáradék megszüntetését, hanem annak — bár megváltozott formában — átruházását a társadalomra. Ha tehát az összes munkaeszközöket a dolgozó nép ténylegesen birtokába veszi, ez korántsem zárja ki a bérleti viszony fenntartását.

Egyáltalán nem is arról a kérdésről van szó, vajon a proletariátus, ha hatalomra kerül, a termelési eszközöket, nyersanyagokat és létfenntartási eszközöket egyszerűen erőszakkal birtokba veszi-e, vajon rögtön kártérítést fizet-e értük vagy azok tulajdonát lassú részletfizetéssel megváltja. Ha valaki ilyen kérdést előre és mindenesetre meg akarna válaszolni, utópiákat gyártana, ezt pedig átengedem másoknak.

IV

Ennyit kellett összeirkálnom, hogy Mülberger sokféle kibúvóján és csűrés-csavarásán keresztül végre rátérhessek a dolog lényegére, amelynek érintését válaszában Mülberger gondosan kerüli.

Mi pozitívat mondott értekezésében Mülberger?

Először, hogy „egy ház, telek stb. eredeti önköltségi ára és mai értéke közötti különbség" jog szerint a társadalmat illeti. Ezt a különbséget közgazdasági nyelven földjáradéknak nevezik. A földjáradékot Proudhon ugyancsak a társadalomnak akarja juttatni, amint az „Idée générale de la révolution" 1868-as kiadásának 219. oldalán olvasható.

Másodszor, a lakáskérdés megoldása abban áll, hogy mindenki bérlőből tulajdonosává lesz a lakásának.

Harmadszor, ez a megoldás úgy megy végbe, hogy a lakbérfizetéseket törvény útján a lakás vételárának törlesztésévé változtatják. — Ez a 2. és 3. pont egyaránt Proudhontól van átvéve, mint bárki megláthatja az „Idée générale de la révolution" 199. és következő oldalain, a 203. oldalon pedig még az idevágó törvényjavaslat kidolgozott szövege is megtalálható.

Negyedszer, a tőke termelékenységét szarvánál kell megragadni egy átmeneti törvénnyel, amely a kamatlábat egyelőre egy százalékra csökkenti, későbbi további csökkentés fenntartásával. Ez szintén Proudhontól van átvéve, mint az „Idée générale" 182—186. oldalán részletesen olvasható.

E pontok mindegyikénél idéztem azt a helyet, ahol a Mülberger-féle másolat eredetije Proudhonnál megtalálható, és most megkérdem, jogos volt-e, hogy egy teljességgel proudhoni és csak proudhoni nézeteket tartalmazó cikk szerzőjét proudhonistának neveztem? És mégis, Mülberger a legkeserűbben azt panaszolja fel, hogy így nevezem, csak mert „néhány Proudhonra jellemző *fordulatra* bukkantam"! Ellenkezőleg. A „*fordulatok*" mind Mülbergeréi, a *tartalom* Proudhoné. S ha aztán a proudhonista fejtegetést Proudhonból kiegészítem, Mülberger panaszkodik, hogy Proudhon „szörnyű nézeteit" a nyakába varrom!

Mit válaszoltam ezek után én erre a proudhonista tervre?

Először azt, hogy a földjáradéknak az államra való átruházása egyet jelent az egyéni földtulajdon megszüntetésével.

Másodszor, hogy a bérleti lakás megváltása és a lakás tulajdonának az eddigi bérlőre való átruházása a tőkés termelési módot egyáltalán nem érinti.

Harmadszor, hogy ez az indítvány a nagyipar és a városok mai fejlődési fokán éppoly elcsépelt, mint reakciós, és hogy minden egyes ember egyéni lakástulajdonának visszaállítása hátrafelé tett lépés lenne.

Negyedszer, hogy a tőkekamat kényszerű leszállítása a tőkés termelési módot egyáltalán nem támadja meg, ellenkezőleg, mint az uzsoratörvények bizonyítják, éppoly ősrégi, mint amilyen lehetetlen.

Ötödször, hogy a tőkekamat megszüntetésével a házbér még egyáltalán nem szűnik meg.

A 2. és 4. pontot Mülberger most elismerte. A többi pontra egy szót sem válaszol. Pedig éppen ezek azok, amelyekről a vitában szó van. Mülberger válasza azonban nem cáfolat; gondosan kerül minden gazdasági pontot, pedig ezek a döntők; ez a válasz személyes panaszirat, semmi egyéb. Így pl. panaszkodik, ha más kérdésekben — pl. államadósságok, magánadósságok, hitel kérdésében — bejelentett megoldásának elébe vágok és állítom: a megoldás mindenütt az, hogy, mint a lakáskérdésnél, megszüntetik a kamatot; a kamatfizetéseket a tőkeösszeg törlesztésévé változtatják és a hitelt költségmentesítik. Ennek ellenére még ma is fogadnék, hogy ha ezek a Mülberger-féle cikkek napvilágot látnak, tartalmuk lényegileg ugyanúgy egyezni fog azzal, ami Proudhon „Idée générale" 182. oldalán a hitelről, a 186. oldalán az államadósságokról, 196. oldalán a magánadósságokról található, ahogyan a lakáskérdésről mondottak egyeznek ugyanennek a könyvnek idézett helyeivel.

Ez alkalommal Mülberger kioktat arra, hogy az ilyen kérdések, mint adózás, államadósságok, magánadósságok, hitel, amelyekhez most még a községi önkormányzat járul, a paraszt számára és a falusi propaganda szempontjából szerfölött fontosak. Nagyrészt egyetértek vele, de 1. a parasztokról eddig még szó sem volt és 2. mindezeknek a kérdéseknek proudhoni „megoldásai" gazdaságilag ugyanolyan értelmetlenek és lényegileg ugyanolyan polgáriak, mint a lakáskérdés általa ajánlott megoldása. Mülbergernek az ellen a célzása ellen, hogy nem ismerem fel kellően, mennyire szükséges a parasztok bevonása a mozgalomba, *nekem* nem kell védekeznem. De azt mindenesetre dőreségnek tartom, hogy a parasztoknak erre a célra a proudhoni csodadoktorságot ajánlják. Németországban még nagyon sok nagybirtok van. Proudhon elmélete szerint mindezeket kis parasztbirtokokra kellene felosztani, ami az agrártudomány mai fokán és a parcellabirtokokkal Franciaországban és Nyugat-Németországban szerzett tapasztalatok után egyenesen reakciós lenne. A még fennálló nagybirtok éppen kedvező alkalmat fog nekünk nyújtani arra, hogy a nagyüzemi mezőgazdaságot — s csakis ez képes minden modern segédeszközt, gépet stb. alkalmazni — szövetkezett munkások kezére adjuk, és ezzel tegyük a kisparasztok előtt szemmelláthatóvá a nagyüzem előnyeit a szövetkezés alapján. A dán szocia-

listák, akik ebben a vonatkozásban az összes többi szocialisták előtt járnak, ezt már régen belátták.

Hasonlóképpen nem kell védekeznem azellen sem, mintha a munkások mai gyalázatos lakásviszonyait „jelentéktelen apróságnak" tartanám. Ha jól tudom, én voltam az első, aki német nyelven leírtam ezeket az állapotokat klasszikusan kifejlett formájukban, ahogyan Angliában fennállanak: nem azért, mert mint Mülberger véli, „*jogérzetem* arculcsapásának" éreztem őket — túl sok dolga akadna annak, aki minden tényt, mely jogérzetét arculcsapja, könyvekre akarna átváltoztatni —, hanem, mint a könyvem előszavában* olvasható, hogy az akkor kialakuló, üres frázisokat pufogtató német szocializmusnak ténybeli alapot adjak a modern nagyipar által megteremtett társadalmi állapotok leírásával. De hogy az úgynevezett lakás*kérdést* megoldani akarjam, az természetesen eszembe sem jut, aminthogy a még fontosabb *evési kérdés* megoldásának részleteivel sem foglalkozom. Beérem azzal, ha bebizonyíthatom, hogy modern társadalmunk termelése elegendő ennivalót juttathatna a társadalom minden tagjának, és hogy elegendő ház is van, amelyekben a dolgozó tömegek egyelőre tágas és egészséges hajlékot találhatnának. Hogyan fogja szabályozni egy eljövendő társadalom az élelem és a lakások elosztását, arról elmélkedni közvetlenül az *utópia* birodalmába vezet. Legföljebb azt állapíthatjuk meg valamennyi eddigi termelési mód alapfeltételeinek megismeréséből, hogy a tőkés termelés bukásával az eddigi társadalom bizonyos elsajátítási formái lehetetlenné válnak. De még az átmeneti rendszabályoknak is mindenütt a pillanatnyilag fennálló viszonyokhoz kell majd igazodniok, a kisbirtokok országaiban egészen másfélék lesznek, mint a nagybirtokok országaiban stb. Hogy hová jutunk, ha ezekre az úgynevezett gyakorlati kérdésekre, amilyen a lakáskérdés stb., külön megoldásokat keresünk, senki sem bizonyítja jobban, mint maga Mülberger, aki előbb 28 oldalon kifejti, hogy „a lakáskérdés megoldásának egész tartalma a *megváltás* szóban adva van", aztán pedig, mihelyt elevenére tapint valaki, zavartan azt dadogja, valóban nagyon kérdéses, vajon a házak tényleges birtokbavételekor „a dolgozó nép inkább a megváltásnak fog-e hódolni" vagy a kisajátítás valamely más formájának.

Mülberger azt kívánja, legyünk *gyakorlatiak*: a „valóságos gyakorlati viszonyokkal szemben" ne „csak holt elvont formulákat vessünk latba", hanem „lépjünk ki az elvont szocializmusból és *nézzünk szembe* a társ*adalom meghatározott konkrét viszonyaival*". Ha Mülberger ezt tette volna, talán nagy érdemeket szerzett volna a mozgalomban. Az első lépés ahhoz, hogy a társadalom meghatározott konkrét viszonyaival szembenézzünk, nyilván mégis abban áll, hogy megismerjük őket, hogy fennálló gazdasági összefüggéseikben megvizsgáljuk őket. És mit találunk e téren Mülbergernél? Két egész mondatot, mégpedig:

* Lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 220—221. old. — *Szerk.*

1. „Ami a bérmunkás a tőkéssel szemben, az a bérlő a háztulajdonossal szemben."

A különlenyomat 6. oldalán kimutattam, hogy ez teljesen hamis, Mülbergernek pedig egy válasz-szava sincs erre.

2. „A bika pedig, amelyet" (a szociális reformnál) „szarvánál kell megragadni, nem egyéb, mint a *tőke termelékenysége*, ahogy a liberális közgazdaságtani iskola nevezi, holott a tőke termelékenysége *valójában nem is létezik*, de *látszólagos létezésével* leple lesz minden egyenlőtlenségnek, amely a mai társadalomra nehezedik."

Az a bika tehát, amelyet szarvánál kell megragadni, „*valójában nem is* létezik", tehát „szarva" sem lehet. Nem ez maga, hanem csak *látszólagos létezése* a baj. Mindazonáltal (a tőke) „úgynevezett termelékenysége képes arra, hogy házakat és városokat varázsoljon elő a földből", amelyeknek létezése aztán igazán nem csak „látszólagos" (12. old.). És ez az ember, aki — noha Marx „Tőké"-jét „ő is jól ismeri" — ilyen gyámoltalanul zagyva módon hebeg a tőke és a munka viszonyáról, ez akar a német munkásoknak új és jobb utat mutatni, s „építőmesternek" tünteti fel magát, aki „az eljövendő társadalom szerkezeti felépítésével legalább nagyjában és egészében tisztában van"!

Senki sem „nézett szembe a társadalom meghatározott konkrét viszonyaival" jobban, mint Marx a „*Tőké*"-ben. Huszonöt évet fordított arra, hogy e viszonyokat minden oldalról megvizsgálja, és kritikájának eredményei mindenütt egyszersmind magukban foglalják az úgynevezett megoldások csíráit, amennyire ilyenek egyáltalában manapság már lehetségesek. Ez azonban Mülberger barátunknak nem elég. Mindez elvont szocializmus, holt és elvont formula. Ahelyett, hogy a „társadalom meghatározott konkrét viszonyait" tanulmányozná, Mülberger barátunk beéri néhány Proudhon-kötet elolvasásával, amelyek ugyan jóformán semmit sem nyújtanak neki a társadalom meghatározott konkrét viszonyairól, de annál több igen határozott konkrét csodagyógymódot minden társadalmi baj ellen. S ezt a kész szociális mentőtervet, ezt a proudhoni *rendszert* viszi a német munkások elé azzal az ürüggyel, hogy *ő* „búcsút mond a *rendszereknek*", míg én „az ellenkező utat választom"! Hogy ezt megértsem, azt kell hinnem, hogy vak vagyok, Mülberger pedig süket, úgyhogy minden megértés merőben lehetetlen közöttünk.

Végezzünk. Ha ez a vita semmi másra nem jó, az az előnye mindenesetre megvan, hogy bebizonyította, miben áll ezeknek a magukat „gyakorlati" szocialistáknak nevező embereknek a gyakorlata. Ezek a minden szociális baj kiküszöbölését célzó gyakorlati javaslatok, ezek a társadalmi csodaszerek mindig és mindenütt szektaalapítók gyártmányai voltak, akik abban az időben léptek fel, amikor a proletármozgalom még gyermekkorát élte. Proudhon is közéjük tartozik. A proletariátus fejlődése ezeket a pólyákat csakhamar sutba dobja és magában a munkásosztályban kitermeli azt a felismerést, hogy semmi

sem kevésbé gyakorlati, mint ezek az előre kiokoskodott, minden esetre alkalmazható „gyakorlati megoldások", és hogy a gyakorlati szocializmus nem ebben áll, hanem a tőkés termelési mód különböző oldalainak helyes megismerésében. Az a munkásosztály, amely e téren tájékozódni tud, adott esetben *sohasem* lesz zavarban, hogy fő csapásait mely társadalmi intézmények ellen és milyen módon kell irányítania.

1872. május—1873. január.

Marx és Engels Művei. 18. köt.
1969. 201—272. old.

MARX

A POLITIKAI KÖZÖMBÖSSÉG

„A munkásosztálynak nem szabad politikai párttá szerveződnie, semmi szín alatt nem szabad politikai akciót folytatnia, mivel az állam elleni harc az állam elismerését jelenti, ez pedig ellentétben áll az örök elvekkel. A munkásoknak nem szabad sztrájkolniok, mivel a munkabér növelésére vagy csökkentésének megakadályozására tett erőfeszítések a *bérmunka rendszerének* elismerését jelentik, ez pedig ellentétben áll a munkásosztály felszabadításának örök elveivel!

Ha a munkásoknak a polgári állam ellen vívott politikai harcban csak engedményeket sikerül kicsikarniok, akkor kompromisszumokat kötnek, ez pedig ellentétben áll az örök elvekkel. Ezért elvetendő minden olyan békés mozgalom, amilyet helytelenül az angol és amerikai munkások szervezni szoktak. A munkások ne tegyenek erőfeszítéseket azért, hogy törvényes határt szabjanak a munkanapnak, mert ez annyit jelent, hogy kompromisszumra lépnek a munkáltatókkal, akik ez esetben 14 vagy 16 óra helyett már csak 10 vagy 12 órán át zsákmányolhatják ki őket. Azon se fáradozzanak, hogy elérjék a tíz éven aluli leánygyermekek gyári alkalmazásának törvényes betiltását, mert ezzel nem szüntetik meg a tíz éven aluli fiúgyermekek kizsákmányolását; így csupán újabb kompromisszumot kötnek, amivel vétenek az örök elvek tisztasága ellen!

Még kevésbé szabad a munkásoknak arra törekedniök, hogy — mint az amerikai köztársaságban — az állam, amelynek *költségvetése* a munkásosztályt terheli, köteles legyen a munkásgyermekeknek elemi oktatást adni; mert az elemi oktatás nem teljes oktatás. Jobb, ha a munkások és a munkásnők nem tudnak olvasni, írni, számolni, mint ha állami iskolai tanító oktatja őket erre. Sokkal jobb, ha a tudatlanság és a napi 16 órás munka eltompítja a munkásosztályt, mint ha megsértjük az örök elveket!.

Ha a munkásosztály politikai harca erőszakos formákat ölt, ha a munkások a burzsoá osztály diktatúráját saját forradalmi diktatúrájukkal helyettesítik, az elvsértés szörnyű bűnét követik el; mert, hogy kielégítsék mindennapi nyomorúságos, profán szükségleteiket, hogy megtörjék a burzsoá osztály ellenállását, forradalmi és átmeneti formát adnak az államnak, ahelyett hogy letennék a fegyvert és megszüntetnék az államot. A munkásoknak nem szabad minden

szakmában külön egyesületet alakítaniok, mert ezzel megörökítik a társadalmi munkamegosztást, úgy, ahogyan az a polgári társadalomban fennáll; ez a munkamegosztás pedig, amely elválasztja a munkásokat, jelenlegi szolgaságuk igazi alapja.

Egyszóval, a munkások tegyék ölbe a kezüket és ne vesztegessék idejüket politikai és gazdasági mozgalmakra. Ezek a mozgalmak csak közvetlen eredményeket hozhatnak nekik. Igazán vallásos emberek módjára, megvetve a napi szükségleteket, tele hittel ezt kell kiáltaniok: »Feszítsék keresztre osztályunkat, pusztuljon el fajunk, de az örök elvek maradjanak szeplőtlenek!« Mint jámbor kereszténveknek, hinniök kell a pap szavában, meg kell vetniök az evilági javakat és csak a Paradicsom elnyerésére szabad gondolniok. A Paradicsom szó helyett olvassatok *társadalmi likvidálást*, amely eljön egy napon, a világ valamelyik zugában, nem tudni hogyan, és kinek a műve lesz — és az ámítás így is azonos mindenben és mindenképpen.

A munkásosztály tehát, e híres társadalmi likvidálásra várva, viselkedjék illedelmesen, mint jól legeltetett birkanyáj; hagyja nyugton a kormányt, félje a rendőrséget, tisztelje a törvényeket és zúgolódás nélkül szolgáltassa az ágyútölteléket.

A mindennapi gyakorlati életben a munkások legyenek az állam legengedelmesebb szolgái; bensőjükben azonban tiltakozzanak erélyesen az állam létezése ellen, és tanúsítsák iránta mélységes elméleti megvetésüket az állam megszüntetéséről szóló irodalmi értekezések vásárlásával és olvasásával; de őrizkedjenek attól, hogy a tőkés rendszerrel szemben másfajta ellenállást fejtsenek ki, mint szavalást a jövő társadalmáról, amelyben ez a gyűlöletes rendszer nem létezik többé!"

Senki sem tagadhatja, hogy ha a politikai közömbösség apostolai ilyen világosan fejeznék ki magukat, a munkásosztály a pokolba küldené őket, és sértve érezné magát e polgári doktrinérek és levitézlett nemesek részéről, akik annyira ostobák vagy annyira naivak, hogy eltiltják a harc minden reális eszközétől azért, mert minden harci fegyvert a jelenlegi társadalomból kell meríteni és mert e harc szükségszerű feltételei sajnos nem alkalmazkodnak azokhoz az idealista elképzelésekhez, amelyeket a *társadalomtudománynak* ezek a doktorai *Szabadság*, *Autonómia*, *Anarchia* néven istenséggé emeltek. De a munkásosztály mozgalma manapság olyan erős, hogy ezek a filantróp szektások a gazdasági harcra vonatkozóan már nem merik elismételni azokat a *nagy igazságokat*, amelyeket a politikai harcra vonatkozóan szüntelenül hirdettek. Túlságosan gyávák ahhoz, hogy ezeket az igazságokat a sztrájkokra, az egyesülésekre, az egyes szakmai szervezetekre, a női és gyermekmunkát szabályozó, a munkaidőt korlátozó törvényekre stb. stb. is alkalmazzák.

Most igyekezzünk szemügyre venni, vajon joggal hivatkozhatnak-e a nemes hagyományokra, a tisztességre, a jóhiszeműségre és az örök elvekre.

Az első szocialisták (Fourier, Owen, Saint-Simon stb.), mivel akkoriban a

társadalmi feltételek még nem voltak eléggé fejlettek ahhoz, hogy a munkásosztály harcos osztállyá alakulhasson, szükségképpen arra szorítkoztak, hogy a jövő *mintatársadalmáról* álmodozzanak, és elítélték mindama kísérleteket — így a sztrájkokat, az egyesüléseket, a politikai mozgalmakat —, amelyeket a munkások sorsuk némi megjavítása végett kezdeményeztek. De ha nem is szabad megtagadnunk a szocializmusnak ezeket a pátriárkáit, mint ahogyan a vegyészeknek sem szabad megtagadniok őseiket, az alkimistákat, azt el kell kerülnünk, hogy tévedéseikbe visszaessünk, mert ezek részünkről megbocsáthatatlanok lennének.

Mindamellett később — 1839-ben —, amikor a munkásosztály politikai és gazdasági harca Angliában már nagyon határozott jelleget öltött, Bray — Owen egyik tanítványa és egyike azoknak, akik jóval Proudhon előtt felfedezték a *mutualizmust*[70] — könyvet adott ki: *„Labour's Wrongs and Labour's Remedy"* (*A munka bajai és a munka gyógyszere*).

Az egyik fejezetben, mely arról szól, hogy hatástalan *minden gyógyszer, amelyet a jelenlegi harccal kívánnak elérni*, Bray keserűen bírálja az angol munkások minden, akár politikai, akár gazdasági mozgalmát; elítéli a politikai mozgalmat, a sztrájkokat, a munkaórák korlátozását, a nők és a leánygyermekek gyári munkájának szabályozását, mert mindez — szerinte — ahelyett, hogy kivezetne a társadalom jelenlegi állapotából, inkább hozzáláncol bennünket, és csak tovább élezi az ellentéteket.

Most pedig eljutottunk a társadalomtudomány e doktorainak orákulumához, Proudhonhoz. A mester elég bátor volt ahhoz, hogy határozottan állást foglaljon minden gazdasági mozgalom (egyesülések, sztrájkok stb.) ellen, mivel ellentétben állnak *mutualizmusának* megváltó elméleteivel, de írásai és személyes részvétele folytán előmozdította a munkásosztály politikai mozgalmát; ezzel szemben tanítványai nem mernek nyíltan állást foglalni a mozgalom ellen. Már 1847-ben, amikor a mester nagy műve, „A gazdasági ellentmondások", megjelent, megcáfoltam a munkásmozgalom elleni szofizmáit.* Mindamellett 1864-ben az Ollivier-törvény után, amely a francia munkásoknak, ha mégoly korlátozott formában is, megadta az egyesülés jogát, Proudhon „A munkásosztály politikai cselekvőképessége" című — néhány nappal halála után megjelent — könyvében ismét visszatért erre a témára.

A mester támadásai annyira megfeleltek a burzsoák ízlésének, hogy a „Times" a londoni szabók 1866-os nagy sztrájkja alkalmából abban a megtiszteltetésben részesítette Proudhont, hogy fordításban közölje, és a sztrájkolókat Proudhon saját szavaival ítélte el. Íme valamelyes ízelítő.

* Lásd brosurámat: *„Misère de la philosophie.* Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon" [A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra] (Párizs 1847. — A. Frank kiadás), II. fejezet, 5. §. Les grèves et les coalitions des ouvriers. — *Marx jegyzete.*

A rive-de-gier-i bányászok sztrájkba léptek; katonák siettek oda, hogy észre térítsék őket. „A hatalom", kiált fel Proudhon, „mely a rive-de-gier-i bányászokra lövetett, igen szerencsétlen helyzetben volt. De úgy cselekedett, mint az antik Brutus, aki atyai szeretete és consuli kötelessége között volt kénytelen választani; fel kellett áldoznia fiait, hogy megmentse a köztársaságot. Brutus nem habozott, és az utókor nem meri elítélni őt."* Proletáremlékezet szerint még nem akadt burzsoá, aki habozott munkásait feláldozni, hogy saját érdekeit megmentse. Micsoda Brutusok a burzsoák!

„Nos, nem: nincs jogotok az egyesülésre, ahogyan nincs jogotok a csalásra és a lopásra, ahogyan nincs jogotok a vérfertőzésre és a házasságtörésre."** De meg kell mondani: kétségtelenül van jogotok az *ostobaságra.*

Melyek hát azok az örök elvek, melyek nevében a mester abrakadabra átkait mennydörgi?

Az első örök elv: „A munkabér nagysága határozza meg az áruk árát."

Még akiknek fogalmuk sincs politikai gazdaságtanról, és nem tudják, hogy Ricardo, a nagy polgári közgazdász, „A politikai gazdaságtan alapelvei" című, 1817-ben megjelent könyvében ezt a hagyományos tévedést egyszer s mindenkorra megcáfolta, azok is ismerik azt a figyelemreméltó tényt, hogy az angol ipar jóval alacsonyabb áron adhatja el termékeit bármely más nemzet iparánál, noha a bérek Angliában viszonylag magasabbak, mint bármely európai országban.

A második örök elv: „Az a törvény, amely engedélyezi az egyesüléseket, szerfölött jogellenes, gazdaságellenes, ellentétben áll minden társadalommal és renddel." Egyszóval „ellentétben áll a szabad konkurrencia gazdasági *jogával*". Ha a mester egy kicsit kevésbé lett volna *soviniszta*, feltette volna magának a kérdést, mi a magyarázata annak, hogy Angliában negyven évvel ezelőtt a *szabad konkurrencia gazdasági jogaival* ennyire ellentétben álló törvényt bocsátottak ki, s hogyan lehetséges az, hogy abban a mértékben, amelyben az ipar és vele együtt a *szabad konkurrencia* fejlődik, ez a törvény — mely annyira ellentétben áll *minden társadalommal és renddel* — szükségszerűségként mindinkább rákényszeríti magát ezekre a polgári államokra is. Akkor talán felfedezte volna, hogy ez a jog (nagy J betűvel) csak a *közgazdasági kézikönyvekben* létezik, melyeket a polgári politikai gazdaságtan tudatlan szerzetesei szerkesztettek, és amelyekben ilyen gyöngyszemek találhatók: „*A tulajdon a munka gyümölcse...*" — hogy a *mások munkájáé*, azt elfelejtették hozzátenni.

A harmadik örök elv: „Így, azzal az ürüggyel, hogy a munkásosztályt felemelik az úgynevezett társadalmi alsóbbrendűségből, mindenekelőtt vádolniok kell majd az állampolgárok egy egész osztályát, az urak, vállalkozók, munkál-

* Proudhon; P.—J. „De la capacité politique des classes ouvrières" [A munkásosztály politikai cselekvőképességéről]. Lacroix és társa, Párizs 1868. 327. old. — *Marx jegyzete.*

** Id. mű, 333. old. — *Marx jegyzete.*

tatók és burzsoák osztályát; a dolgozó demokráciát a középosztály e méltatlan szövetségeseinek megvetésére és gyűlöletére fogják sarkallni; a törvényes elnyomással szemben előnyben fogják részesíteni a kereskedelmi és ipari háborút, az államrendőrséggel szemben az osztályok antagonizmusát."*

A mester, megakadályozandó, hogy a munkásosztály felemelkedjék úgynevezett *társadalmi alsóbbrendűségéből*, elítéli az egyesüléseket, melyek a munkásosztályt antagonisztikus osztállyá szervezik a *munkáltatók, vállalkozók, burzsoák* tiszteletreméltó *kategóriájával* szemben, mely, akárcsak Proudhon, bizonyára előnyben részesíti az *államrendőrséget az osztályok antagonizmusával szemben.* Hogy semmiféle kellemetlenséget ne okozzanak ennek a tiszteletreméltó osztálynak, a jó Proudhon a munkásoknak (a *mutualista rendszer* eljöveteléig) „a szabadságot, vagyis a konkurrenciát" ajánlja, amely „súlyos hátrányai ellenére a mi egyetlen biztosítékunk".**

A mester a gazdasági közömbösséget prédikálta, hogy *megvédje a szabadságot, vagyis a polgári konkurrenciát*, a mi egyetlen biztosítékunkat; a tanítványok a politikai közömbösséget prédikálják, hogy megvédjék a polgári szabadságot, az ő egyetlen biztosítékukat. Az első keresztényeknek, akik szintén teljes politikai közömbösséget prédikáltak, egy császár támogatására volt szükségük ahhoz, hogy elnyomottakból elnyomókká váljanak, a politikai közömbösség modern apostolai viszont nem hiszik, hogy örök elveik a polgári társadalom világi élvezeteitől és mulandó kiváltságaitól való tartózkodást kívánnak meg tőlük. Mégis el kell ismernünk, hogy a keresztény mártírokhoz méltó sztoicizmussal viselik el azt a 14 vagy 16 óra munkát, amely a gyárak munkásaira nehezedik!

1872. vége—1873. január eleje.
Marx és Engels Művei. 18. köt.
1969. 284—289. old.

A TEKINTÉLYRŐL

Egy idő óta egyes szocialisták valóságos keresztes hadjáratot indítottak azellen, amit ők *tekintélyi elvnek* neveznek. Elég azt mondani nekik, hogy ez vagy az a cselekedet *tekintélyen alapuló*, s már elítélik. Ezzel a sommás eljárási móddal annyira visszaélnek, hogy az ügyet kissé közelebbről szemügyre kell vennünk. Tekintély a szónak abban az értelmében, ahogy itt használják, azt jelenti: idegen akaratot kényszerítenek a mi akaratunkra; a tekintély tehát a másik oldalon alárendeltséget tételez fel. Mármost mivel ez a két szó rosszul cseng, és az a viszony, amelyet kifejeznek, az alárendelt félnek kellemetlen, felmerül az a kérdés, vajon van-e mód arra, hogy ezt mellőzzük, vajon — a jelenlegi társadalmi viszonyok között — teremthetünk-e olyan más társadalmi állapotot, amelyben nem lenne többé célja ennek a tekintélynek, s amelyben ez ennek következtében eltűnne. Ha megvizsgáljuk a mai polgári társadalom alapjául szolgáló gazdasági, ipari és mezőgazdasági viszonyokat, azt látjuk, hogy ezek abban az irányban fejlődnek, amelynek megfelelően egyének elszigetelt tevékenysége helyébe mindinkább együttes tevékenységük lép. Az elszigetelt termelők kisüzemeit a modern ipar váltotta fel, nagy gyárakkal és üzemekkel, amelyekben munkások százai bonyolult, gőz által hajtott gépeket kezelnek; a nagy országutakon közlekedő szekereket és kocsikat kiszorították a vasúti kocsik, a kis evezős gályákat és vitorlásokat pedig gőzhajók váltották fel. Fokozatosan a mezőgazdaság maga is a gép és a gőz uralma alá kerül, s a gépek lassan, kérlelhetetlenül kiszorítják a kisparasztokat, helyükbe nagytőkések lépnek, akik bérmunkásokkal hatalmas területeket műveltetnek meg. Az egyes egyének független tevékenységét mindenütt kiszorítja az együttes tevékenység, az egymástól függő eljárások szövődménye. Ám aki együttes tevékenységről beszél, szervezetről beszél; mármost lehetséges-e szervezet tekintély nélkül?

Tegyük fel, hogy egy szociális forradalom letaszítja trónjáról a tőkéseket, akiknek tekintélye ma a javak termelését és forgalmát irányítja. Tegyük fel — hogy teljesen a tekintélyellenesek álláspontjára helyezkedjünk —, hogy a föld és a munkaeszközök a velük dolgozó munkások közös tulajdonává lettek. Vajon akkor a tekintély eltűnik-e, vagy pedig csak a formája változik meg? Vizsgáljuk meg.

Vegyünk példának egy pamutfonodát. A gyapotnak, hogy fonallá változzék, legalább hat egymásután következő műveleten kell átmennie, s ezek jórészt különböző termekben folynak. Továbbá a gépek működéséhez szükség van egy mérnökre, aki a gőzgépre felügyel, gépészekre a mindennapi javítások elvégzéséhez és sok segédmunkásra, akik a termékeket egyik helyiségből a másikba szállítják stb. Mindezeknek a munkásoknak, férfiaknak, nőknek és gyermekeknek abban az órában kell megkezdeniök és befejezniök munkájukat, amelyet a gőz tekintélye határoz meg, a gőz pedig fütyül az egyének autonómiájára. Tehát mindenekelőtt szükség van arra, hogy a munkások a munka idejében megegyezzenek; és mihelyt ez az idő le van rögzítve, kivétel nélkül mindenkinek ehhez kell igazodnia. Azután, minden teremben és minden percben részletkérdések merülnek fel a termelés módja, az anyagelosztás stb. körül; ezeket azonnal meg kell oldani, különben az egész termelés hirtelen leállhat; akár a minden egyes munkaág vezetésével megbízott személy döntése oldja meg a kérdést, akár, ha ez lehetséges, egy többségi határozat, az egyén ennek mindig kénytelen akaratát alárendelnie; azaz a kérdéseket tekintélyi alapon oldják meg. Egy nagy gyár önműködő mechanizmusa sokkal zsarnokibb, mint a munkásokat foglalkoztató kistőkések valaha is voltak. Legalábbis ami a munkaidőt illeti, e gyárak kapujára fel lehet írni: *Kik ide beléptek, hagyjatok fel minden önrendelkezéssel*![71] Az ember a tudomány és a leleményesség segítségével uralma alá vetette a természeti erőket, de ezek bosszút állnak rajta azzal, hogy az őket kiaknázó embert a minden társadalmi szervezettől független, igazi zsarnokságnak vetik alá. Aki el akarja törölni a tekintélyt a nagyiparban, az magát a nagyipart akarja eltörölni; meg akarja semmisíteni a gőzzel működő fonodát, hogy a rokkához térjenek vissza.

Vegyük egy másik példaként a vasutat. Itt is föltétlenül szükség van számtalan ember együttműködésére; olyan együttműködésre, amelynek pontosan meghatározott időpontokban kell végbemennie, nehogy szerencsétlenség történjék. A munka alapfeltétele itt is egy uralkodó akarat, amely minden alárendelt kérdést félretol, akár egyetlen megbízott képviseli ezt az akaratot, akár egy bizottság, melyet felhatalmaztak arra, hogy az érdekeltek többségének döntését végrehajtsa. Mind az egyik, mind a másik esetben határozottan kifejezett tekintéllyel van dolgunk. De menjünk tovább: mi történnék már az első induló vonattal, ha el akarnák törölni a vasúti alkalmazottak tekintélyét az utas urak fölött?

De sehol sem oly nyilvánvaló a tekintélynek, mégpedig a parancsoló tekintélynek szükségessége, mint a nyílt tengeren úszó hajón. A veszély pillanatában ott mindenkinek az élete attól függ, hogy alávetik-e magukat azonnal és föltétlenül egyetlen egyén akaratának.

Amikor efféle érveket szegeztem szembe a legdühösebb tekintélyellenesekkel, csak ezt tudták válaszolni: „Ó, ez igaz, de itt nem tekintélyről van szó, amellyel a meghatalmazottakat felruházzuk, *hanem megbízásról*!" Ezek az urak azt

hiszik, hogy megváltoztattak valamit azzal, ha a nevét megváltoztatták. Így űznek gúnyt a világgal ezek a mélyenszántó gondolkodók.

Láttuk tehát, hogy egyrészt bizonyos tekintély, bárhonnan ered is, másrészt bizonyos alárendeltség olyasmi, amit minden társadalmi szervezettől függetlenül ránk kényszerítenek azok az anyagi feltételek, amelyek között termelünk és a termékeket forgalomba hozzuk.

S ezenkívül láttuk, hogy a termelés és a forgalom anyagi feltételeit a nagyipar és a mezőgazdasági nagyüzem elkerülhetetlenül egyre szaporítja, s így e tekintély hatóköre is egyre inkább kiterjed. Képtelenség tehát a tekintély elvét föltétlenül rossznak, az autonómia elvét föltétlenül jónak nyilvánítani. Tekintély és autonómia viszonylagos dolgok, s hatókörük a társadalmi fejlődés különböző fázisában változik. Ha az autonomisták arra a kijelentésre szorítkoznak, hogy a jövő társadalmi szervezete a tekintélyt azok közé a határok közé fogja szorítani, amelyeket a termelési feltételek elkerülhetetlenné tesznek, akkor egyetértésre juthatnánk; de ők vakok minden olyan ténnyel szemben, amely a dolgot szükségessé teszi, és a szó ellen kelnek ki.

Miért nem szorítkoznak a tekintélyellenesek arra, hogy a politikai tekintély, az állam ellen mennydörögjenek? Minden szocialista egyetért abban, hogy a politikai állam és vele a politikai tekintély a legközelebbi szociális forradalom folytán el fog tűnni, azaz a közfunkciók elvesztik politikai jellegüket és a társadalom igazi érdekein őrködő egyszerű igazgatási funkciókká változnak. Ámde a tekintélyellenesek azt követelik, hogy egy csapással töröljék el a tekintélyi elven alapuló politikai államot, még mielőtt megszüntetnék azokat a társadalmi feltételeket, amelyek létrehozták. Azt követelik, hogy a szociális forradalom első lépése a tekintély eltörlése legyen. Hát sohasem láttak ezek az urak forradalmat? A forradalom minden bizonnyal a leginkább tekintélyen alapuló dolog a világon; olyan cselekedet, amellyel a lakosság egyik része puskák, szuronyok és ágyúk — tehát igen tekintélyt parancsoló eszközök — segítségével rákényszeríti akaratát a másik részre; s a győztes pártnak — ha nem akarja, hogy küzdelme hiábavalónak bizonyuljon — uralmát annak a félelemnek a segítségével kell fenntartania, amelyet fegyverei a reakciósokban keltenek. Tartott volna-e a Párizsi Kommün egyetlen napig is, ha nem használta volna fel a burzsoákkal szemben a felfegyverzett nép tekintélyét! Nem inkább azt vethetjük-e a szemére, hogy nem eléggé használta fel ezt a tekintélyt?

Tehát vagy, vagy: a tekintélyellenesek vagy nem tudják, mit beszélnek, s ebben az esetben csak zavart keltenek; vagy tudják, s ebben az esetben árulói a proletariátus mozgalmának. Mindkét esetben a reakciónak tesznek szolgálatot.

1872. október—1873. március között.
Marx és Engels Művei. 18. köt.
1969. 290—293. old.

ENGELS

A BAKUNYINISTÁK MUNKÁBAN

EMLÉKIRAT AZ 1873. ÉVI SPANYOLORSZÁGI FELKELÉSRŐL*

I

A Mihail Bakunyin titkos Alliance-áról éppen most kiadott hágai bizottsági jelentés* feltárta a munkásvilág előtt azokat a titkos üzelmeket, gaztetteket és üres fráziscséplést, amelyekkel az Alliance a proletármozgalmat néhány félreismert zseni felfuvalkodott becsvágyának és önző céljainak a szolgálatába akarta állítani. Időközben ezek az akarnokok Spanyolországban módot adtak rá, hogy gyakorlati forradalmi tevékenységüket is megismerjük. Lássuk hát, hogyan váltják valóra ultraforradalmi frázisaikat az anarchiáról és önrendelkezésről, minden tekintély, különösen az állami tekintély eltörléséről, a munkások azonnali és teljes felszabadításáról. Erre most végre lehetőségünk nyílik, mivel a spanyolországi eseményekről beszámoló újsághíreken kívül rendelkezésünkre áll az Internacionálé új madridi föderációjának a genfi kongresszushoz megküldött jelentése is.

Ismeretes, hogy Spanyolországban az Internacionálé kettészakadásakor a titkos Alliance tagjai kerekedtek felül; a spanyol munkások túlnyomó többsége őket követte. S amikor 1873 februárjában a köztársaság kikiáltására került sor, a spanyol alliance-isták igen kényes helyzetbe jutottak. Spanyolország iparilag annyira elmaradott ország, hogy ott a munkásosztály *azonnali* teljes felszabadításáról még csak szó sem lehetett. Amíg erre sor kerülhet, Spanyolországnak még a fejlődés különböző fokozatain kell átmennie és egész sor akadályt kell az útból eltávolítania. A köztársaság alkalmat nyújtott rá, hogy a lehető legrövidebb idő alatt végigjárják a fokozatokat, és mielőbb elhárítsák az akadályokat. Ezt az alkalmat azonban csak a spanyol munkásosztály tevékeny *politikai* beavatkozásával lehetett kiaknázni. A munkások tömege érezte ezt; mindenütt arra törekedett, hogy részt vegyen az eseményekben, hogy megragadja a cselekvéshez kínálkozó alkalmat, ahelyett, hogy — mint eddig — a vagyonos osztá-

* „L'Alliance de la Démocratie Socialiste" (A Szocialista Demokrácia Egyesülése), London 1873. Németül: „Ein Komplott gegen die Internationale" (Összeesküvés az Internacionálé ellen), „Vorwärts" könyvkereskedés. — *Engels jegyzete.*

lyoknak szabad teret engedne a tevékenységhez és intrikához. A kormány kiírta az alkotmányozó cortes-választásokat; milyen álláspontra helyezkedjen az Internacionálé? A bakunyinisták vezetői a legnagyobb zavarban voltak. A további politikai tétlenség napról napra nevetségesebbnek és lehetetlenebbnek mutatkozott; a munkások kívánsága az volt, hogy „tetteket lássanak". Másfelől az alliance-isták évek óta azt prédikálták, hogy nem szabad részt venni semmiféle olyan forradalomban, amelynek nem a munkásosztály azonnali teljes felszabadítása a célja, hogy mindennemű politikai cselekvés az államnak, ennek a gonosztól való elvnek az elismerését foglalja magában, s hogy éppen ezért bármiféle választásokon részt venni főbenjáró bűn. Miképpen húzták ki magukat ebből a csávából — erről tájékoztat az említett madridi jelentés:

„Ugyanazok az emberek, akik elvetették a munkásosztály politikai magatartásával foglalkozó hágai határozatot és lábbal tiporták a Szövetség szervezeti szabályzatát, s ezáltal Spanyolországban viszályt, harcot és zűrzavart vittek az Internacionálé soraiba; ugyanazok az emberek, akik annyira arcátlanok voltak, hogy a munkások előtt becsvágyó pozícióhajhászoknak tüntettek fel bennünket, akik a munkásosztály uralomra juttatása ürügyén önmaguknak akarják megszerezni az uralmat; ugyanazok az emberek, akik autonóm, anarchista forradalmároknak stb. nevezik magukat — ez alkalommal buzgón belevetették magukat a politikába, mégpedig a legrosszabb fajtájú politikába, a burzsoá politikába. Nem azon munkálkodtak, hogy a munkásosztálynak megszerezzék a politikai hatalmat — sőt, ettől a gondolattól viszolyognak —, hanem azon, hogy a burzsoáziának kalandorokból, törtetőkből és pozícióhajhászokból álló és magát intranzigens (hajlíthatatlan) republikánusnak nevező töredékét[73] segítse kormányra.

Barcelona, Alcoy és más helységek munkásai már az alkotmányozó gyűlés általános választásainak előestéjén tudni kívánták, milyen politikát kell követniök a munkásoknak a parlamenti harcban, és minden más harcban is. Evégett két nagyarányú gyűlést rendeztek, az egyiket Barcelonában, a másikat Alcoyban; az alliance-isták mindkettőn erőnek erejével ellenezték az Internacionálé" (a sajátjuk, nota bene*) „követendő politikai magatartásának meghatározását. Olyan értelmű határozatot hoztak, hogy az *Internacionálénak mint Szövetségnek egyáltalán nem kell semmiféle politikai tevékenységet kifejtenie, az Internacionálé tagjai azonban külön-külön, belátásuk szerint cselekedhetnek és bármely nekik tetsző párthoz csatlakozhatnak*, hírhedt önrendelkezésüknél fogva! S mi volt a következménye az ilyen idétlen tanításnak a gyakorlatban? Az, hogy az Internacionálé tagjainak nagy tömege, az anarchistákat is beleértve, részt vett a választásokon, de program nélkül, zászló nélkül, saját jelöltek nélkül, s így elősegítették a csaknem kizárólag burzsoá republikánus jelöltek megválasztását.

* — jól jegyezd meg. — *Szerk.*

Csak két vagy három munkás került be a képviselőházba — olyan emberek, akik semmit sem képviselnek, akik egyetlenegyszer sem emelték fel szavukat osztályuk érdekeinek védelmében és akik a legnagyobb lelki nyugalommal megszavazzák a többség minden reakciós javaslatát."

Ez a „politikától való tartózkodás" bakunyinista elvének eredménye. Nyugodt időkben, amikor a proletariátus már eleve tudja, miszerint a legjobb esetben is csak néhány képviselőt juttathat be a parlamentbe és semmi lehetősége sincs parlamenti többség megszerzésére — ilyenkor hellyel-közzel esetleg sikerül elhitetni a munkásokkal, hogy nagy forradalmi tett, ha az ember a választáskor otthon marad és egyáltalában a helyett az állam helyett, amelyben él és amely elnyomja, azt az általánosságban vett államot támadja, amely sehol sem létezik és így nem is védekezhet. Csakugyan nagyszerű mód ez a forradalmároskodásra olyan emberek számára, akiknek könnyen inukba száll a bátorságuk; s hogy az Alliance spanyol vezetői mennyire ehhez az emberfajtához tartoznak, ezt az Alliance-szal foglalkozó, bevezetőben idézett írás részletesen kimutatja.

Mihelyt azonban az események előtérbe tolják a proletariátust, a tartózkodás nyilvánvaló badarsággá, a munkásosztály tevékeny beavatkozása pedig elkerülhetetlen szükségszerűséggé válik. S ez történt Spanyolországban is. Amadeo lemondása megfosztotta a radikális monarchistákat[74] a hatalomtól és attól a lehetőségtől, hogy egyhamar ismét hatalomra jussanak; az alfonzistáknak[75] egyelőre még kevesebb esélyük volt; a karlisták[76], mint csaknem mindig, a választási harccal szemben előnyben részesítették a polgárháborút. Ezek a pártok spanyol szokás szerint tartózkodtak a választásoktól; csak a két szárnyra szakadt föderalista republikánusok és a munkástömegek vettek részt a választásokon. Mivel az Internacionálé nevének még óriási varázsa volt a spanyol munkások körében, és mert az Internacionálé spanyol ágának kitűnő szervezete legalább gyakorlatilag még fennállott — bizonyosra lehetett venni, hogy a katalóniai gyárvidéken, Valenciában, az andalúziai városokban stb. minden jelölt, akit az Internacionálé állít és akit támogatásban részesít, fényes győzelmet arat és hogy a cortesbe biztosan bejut egy olyan kisebbség, amely elég erős, hogy a republikánusok két szárnya között minden szavazásnál döntő tényező legyen. Ezt a munkások érezték, s érezték, hogy most elérkezett az ideje akkor még hatalmas szervezetük mozgósításának. De a bakunyinista iskolát kijárt vezető urak oly sokáig hirdették a feltétlen tartózkodás evangéliumát, hogy nem változtathattak hirtelen irányt, így agyalták ki azt a szánalmas megoldást, amely szerint az Internacionálé mint egész, tartózkodjék, tagjai pedig egyenként, *belátásuk szerint* szavazzanak. Ennek a politikai csődbejelentésnek az lett a következménye, hogy a munkások, mint hasonló esetekben mindig, a legradikálisabbaknak mutatkozó emberekre szavaztak — az intranzigensekre, s ilymódon többé-kevésbé felelősséget éreztek választottjaik további tevékenységéért, amelybe maguk is belebonyolódtak.

II

Az alliance-isták semmiképpen sem maradhattak továbbra is abban a nevetséges helyzetben, amelybe ravasz választási politikájuk juttatta őket, különben vége szakadt volna a spanyol Internacionálé fölötti addigi uralmuknak. Legalább a látszat kedvéért cselekedniök kellett. Amitől megmenekülésüket várták, az *az általános sztrájk* volt.

Az általános sztrájk a bakunyinista programban az a rugó, amely a szociális forradalmat megindítja. Egy szép hajnalon egy ország vagy akár az egész világ valamennyi üzemének valamennyi munkása abbahagyja a munkát és legfeljebb négy hét alatt rákényszeríti a vagyonos osztályokat, hogy vagy beadják a derekukat, vagy lecsapjanak a munkásokra, ami azután feljogosítja a munkásokat arra, hogy védekezzenek és az alkalmat felhasználva az egész régi társadalmat halomra döntsék. Ez a javaslat korántsem új; a francia és nyomukban a belga szocialisták 1848 óta sokat lovagoltak ezen a parádés ménen, amely egyébként eredetileg angol fajta. Amikor az angol munkások körében a chartizmus az 1837-es válságot követően megint gyors és heves fejlődésnek indult, már 1839-ben hirdették a „szent hónap"-ot, az országos méretű munkabeszüntetést (lásd Engels, „Lage der arbeitenden Klasse", második kiadás, 234. old.*), s ez olyan visszhangra talált, hogy Észak-Anglia gyári munkásai 1842 júliusában kísérletet tettek ennek megvalósítására. — Az Alliance 1873. szeptember 1-i genfi kongresszusán is nagy szerepet játszott az általános sztrájk, de mindenki elismerte, hogy ehhez a munkásosztály teljes szervezettsége és teli pénztár szükséges. S éppen itt a bökkenő. Egyfelől a kormányok — különösen ha politikai tartózkodással felbátorítják őket — sohasem fogják eltűrni, hogy a munkásoknak akár a szervezete, akár a pénztára valaha is idáig jusson; másfelől pedig a politikai események és az uralkodó osztályoknak a túlkapásai jóval előbb meghozzák majd a munkások felszabadulását, mintsem a proletariátus eljutna odáig, hogy megteremtse magának ezt az ideális szervezetet és ezt a kolosszális tartalékalapot. Ha viszont ezt sikerülne megteremtenie, célja eléréséhez nem volna már szüksége az általános sztrájk kerülőútjára.

Aki csak valamennyire is ismeri az Alliance titkos mechanizmusát, az előtt nem lehet kétséges, hogy e bevált eszköz alkalmazásának a javaslata a svájci központtól ered. Elég ehhez annyi, hogy a spanyol vezetők ebben kivezető utat láttak, amely lehetőséget nyújt számukra, hogy valamit tegyenek, anélkül, hogy éppenséggel „politikussá" válnának; s örömmel vállalkoztak erre. Mindenütt hirdették az általános sztrájk csodatevő hatását, s készültek arra, hogy Barcelonában vagy Alcoyban megkezdjék a sztrájkot.

Közben a politikai viszonyok mindinkább válsághoz közeledtek. A föderalista

* Lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 416. old. — *Szerk.*

republikánusok régi nagyzolói, Castelar és társai, megrémültek a fejükre nőtt mozgalomtól; kénytelenek voltak a hatalmat Pí y Margallnak átengedni, aki megkísérelt kompromisszumra jutni az intranzigensekkel. A hivatalos republikánusok között Pí volt az egyetlen szocialista, az egyetlen, aki belátta, hogy a köztársaságnak a munkásokra kell támaszkodnia. Hamarosan elő is terjesztett egy programot szociális jellegű és haladéktalanul keresztülvihető intézkedésekre, s ez közvetlenül előnyt jelentett volna a munkásoknak, sőt következményeivel további lépésekre serkentve legalábbis megindította volna a szociális forradalmat. Csakhogy az Internacionálé bakunyinista tagjai, akik kötelesek még a legforradalmibb intézkedéseket is visszautasítani, mihelyt azok az „államtól" erednek, inkább az intranzigensek legfékeveszettebb szélhámosait támogatták, mintsem egy minisztert. Pínek az intranzigensekkel folytatott tárgyalásai elhúzódtak; az intranzigensek türelmetlenkedtek; a legforróbb fejűek közülük Andalúziában hozzáfogtak a kantonális felkelés megszervezéséhez. Most már az Alliance vezetőinek is síkra kellett szállniok, hacsak nem akartak az intranzigens burzsoázia uszályában maradni. Elrendelték tehát az általános sztrájkot.

Barcelonában ekkor többek között egy ilyen falragasz jelent meg:

„Munkások! Általános sztrájkot rendezünk, hogy kifejezésre juttassuk, milyen mélységes undorral tölt el bennünket, hogy a kormány a hadsereget dolgozó testvéreink leverésére veti be, a karlisták elleni háborút viszont elhanyagolja" stb.

Barcelonában, Spanyolország legnagyobb gyárvárosában, amely a történelem során több barikádharcnak volt színhelye, mint a világ bármely más városa, a munkásokat tehát arra szólították fel, hogy a fegyveres kormányhatalom ellen ne a rendelkezésükre álló fegyverrel harcoljanak, hanem általános munkabeszüntetéssel, amely közvetlenül csak az egyes burzsoákat érinti, de nem érinti közös képviselőjüket, az államhatalmat! A barcelonai munkások a tétlen békeidőkben még csak meghallgatták az Alerinihez, Farga Pellicerhez és Viñashoz hasonló jámbor emberek erőszakot hirdető frázisait; de amikor elérkezett a cselekvés ideje, amikor Alerini, Farga Pellicer és Viñas előbb kiadták hírhedt választási programjukat, majd egyre csitítgatták a kedélyeket és végül fegyverbe szólítás helyett meghirdették az általános sztrájkot — a munkások egyenest megvetették őket. A leggyengébb intranzigens még mindig több energiáról tett tanúságot, mint a legerősebb alliance-ista. Az Alliance és a tőle orránál fogva vezetett Internacionálé-szekció elvesztette minden befolyását, s amikor ezek az urak a kormány megbénítása ürügyén meghirdették az általános sztrájkot, a munkások egyszerűen kinevették őket. Annyit azonban még sikerült a hamis Internacionálénak elérnie tevékenységével, hogy Barcelonát visszatartsa a kantonális felkelésben való részvételtől, márpedig Barcelona volt az egyetlen város, amely csatlakozásával szilárd támaszt nyújthatott a mozgalomban mindenütt erősen képviselt munkáselemnek, és azt a reményt ébreszthette benne,

hogy végül is sikerül hatalmába kerítenie az egész mozgalmat. Emellett Barcelona csatlakozásával szinte bizonyos lett volna a győzelem. De Barcelona a kisujját sem mozdította; a barcelonai munkások, miután az intranzigenseken átláttak, az alliance-isták pedig becsapták őket, tétlenek maradtak és ezzel biztosították a madridi kormány végső győzelmét. Ez azonban nem tartotta vissza Alerini és Brousse alliance-istákat (közelebbit róluk lásd az Alliance-ról szóló jelentésben*), hogy lapjukban, a „Solidarité révolutionnaire"-ben ilyen kijelentéseket ne tegyenek:

„A forradalmi mozgalom futótűzként terjed az egész félszigeten... Barcelonában *még nem történt semmi, de nyilvános helyen permanens a forradalom*!"

Csakhogy ez az Alliance forradalma volt, amely csinnadrattából áll és éppen ezért „permanensen" egy „helyen" topog.

Ugyanakkor Alcoyban is napirendre tűzték az általános sztrájkot. Alcoy újabb keletű, ma mintegy 30 000 lakosú gyárváros, ahol az Internacionálé, bakunyinista formájában, csak egy évvel ezelőtt bukkant fel és igen gyorsan terjedt. A szocializmust a mozgalomtól eddig egészen távol álló munkások minden formájában szívesen fogadták, egészen úgy, ahogy ez Németországban itt-ott, elmaradott helyeken előfordul, ahol az Általános Német Munkásegylet hirtelen sok pillanatnyi követőre tesz szert. Éppen ezért Alcoyt választották a bakunyinista spanyol föderális bizottság székhelyéül, s éppen ezt a föderális bizottságot látjuk majd itt munkában.

Július 7-én egy munkásgyűlés határozatilag meghirdeti az általános sztrájkot és másnap küldöttséget meneszt az alcaldéhoz (polgármesterhez) azzal a követeléssel, hogy 24 órán belül hívja össze a gyárosokat és közölje velük a munkások követeléseit. Az alcalde — Albors nevű burzsoá republikánus — hitegeti a munkásokat, csapatokat rendel Alicantéból és azt tanácsolja a gyárosoknak, hogy ne engedjenek, hanem barikádozzák el magukat házaikban. Ő maga, mondotta, a helyén marad. Miután értekezett a gyárosokkal — itt az Alliance föderális bizottságának 1873. július 14-én kelt hivatalos jelentését követjük —, kezdetben semlegességet ígér a munkásoknak, majd kiáltványt tesz közzé, amelyben „sértegeti és rágalmazza a munkásokat, a gyárosok pártját fogja, így semmissé teszi a sztrájkolók jogait és szabadságát, s harcra provokálja őket". Hogy egy polgármester jámbor óhajai miképpen tehetik semmissé a sztrájkolók jogait és szabadságát, az mindenesetre tisztázatlan marad. Elég ehhez annyi, hogy az Alliance vezette munkások egy bizottsága közölte a városi tanáccsal, hogy ha a sztrájkban nem szándékszik megtartani az ígért semlegességet, az összetűzés elkerülése végett inkább mondjon le. A bizottságot elutasították, s amikor ez elhagyta a városházát, a rendőrök tüzet nyitottak a téren békésen és fegyvertelenül várakozó népre. Így kezdődött a harc az Alliance jelentése szerint.

* Vö. Marx és Engels Művei. 18. köt. 311—445. old. — *Szerk.*

A nép fegyverkezett és megindult a küzdelem, amely állítólag „húsz óra hosszat" tartott. Az egyik oldalon álltak a munkások, akiket a „Solidarité révolutionnaire" 5000 főre becsült, a másikon 32 csendőr a városházán és néhány fegyveres ember a piactér négy-öt házában; ezeket a házakat a nép jó porosz módra felgyújtotta. Végül a csendőröknek kifogyott a lőszerük és kénytelenek voltak kapitulálni.

„Kevesebb áldozatot kellene siratni", mondja a föderális bizottság jelentése, „ha Albors alcalde nem csapja be a népet azzal, hogy megadást színlel és aztán gyáván legyilkoltatja azokat, akik szavában bízva behatoltak a városházára; s ezt az alcaldét sem ölte volna meg a joggal felháborodott lakosság, ha revolverével közvetlen közelről nem lő azokra, akik le akarták tartóztatni."

S milyen áldozatai voltak e harcnak?

„Ha a halottak és sebesültek számát" (a nép oldalán) „nem is ismerjük pontosan, annyit mégis megállapíthatunk, hogy *legalább tizre* rúgott. A kihívó félnek legalább *tizenöt halottja* és sebesültje volt."

Ez volt az Alliance első utcai ütközete. Húsz órán át harcolnak 5000 emberrel 32 csendőr és néhány fegyveres burzsoá ellen, legyőzik őket, miután azoknak kifogyott a lőszerük, és összesen *tíz embert* vesztenek. Az Alliance, úgy látszik, jól a fejébe veri avatottjainak Falstaff mondását: „A vitézség legfőbb kelléke az óvatosság."[77]

Magától értetődik, hogy a burzsoá lapok összes rémhírei — céltalanul felperzselt gyárakról, tömegével lemészárolt csendőrökről, petróleummal leöntött és meggyújtott emberekről — puszta kitalálások. A győzedelmes munkások, még ha alliance-isták vezetik is őket, akiknek „Törj-zúzz!" a jelszavuk, mindig túlságosan is nagylelkűek legyőzött ellenfeleik iránt, s ezek reájuk fogják ennélfogva mindazokat a gaztetteket, amelyeket győzelem esetén *ők* sohasem mulasztanak el végbevinni.

A győzelmet tehát kivívták.

„Alcoyban", ujjong a „Solidarité révolutionnaire", „a barátaink, mintegy ötezren, a helyzet uraivá váltak."

És hogyan használták ki az „urak" ezt a „helyzetet"?

Efelől teljes bizonytalanságban hagy bennünket az Alliance jelentése és az Alliance folyóirata; a közönséges újsághírekre vagyunk utalva. Megtudjuk belőlük, hogy Alcoyban nyomban „közjóléti bizottságot", vagyis forradalmi kormányt alakítottak. Igaz ugyan, hogy az Alliance a svájci Saint-Imier-ben rendezett kongresszusán 1872. szeptember 15-én olyan értelmű határozatot hozott, hogy „minden politikai, úgynevezett ideiglenes vagy forradalmi hatalom szervezése csak újabb csalás lehet és ugyanolyan veszélyes lenne a proletariátusra nézve, mint bármelyik most fennálló kormány". Az Alcoyban székelő spanyol föderális bizottság tagjai is elkövettek mindent, hogy a spanyol Internacionálé kongresszusa magáévá tegye ezt a határozatot. S mégis arról

értesülünk, hogy Severino Albarracin, e bizottság tagja, és egyes hírek szerint Francisco Tomás, e szerv titkára is tagja volt ennek az ideiglenes és forradalmi kormányzó hatalomnak, Alcoy közjóléti bizottságának!

S mit tett ez a közjóléti bizottság? Milyen intézkedéseket hozott „a munkások azonnali teljes felszabadítása" érdekében? Minden férfinak megtiltotta a város elhagyását, a nőknek ugyan engedélyezte, feltéve, hogy van ... *passzusuk*. A tekintély ellenzői újra bevezették a passzusokat! Egyébként teljes tanácstalanság, tétlenség és tehetetlenség.

Közben Alicante felől közeledett csapataival Velarde tábornok. A kormánynak minden oka megvolt, hogy a tartományok helyi felkeléseit csendben elfojtsa. S Alcoyban a „helyzet urainak" ugyancsak okuk volt rá, hogy igyekezzenek kijutni abból a helyzetből, amellyel nem tudtak mit kezdeni. Cervera képviselőnek, aki a közvetítő szerepét játszotta, tehát könnyű dolga volt. A közjóléti bizottság lemondott, a csapatok július 12-én ellenállás nélkül bevonultak, s a közjóléti bizottság ennek fejében csak egyetlen ígéretet kapott — az általános amnesztia ígéretét. Az alliance-ista „helyzet urai" ismét szerencsésen kiszabadultak a csávából. S ezzel véget is ért az alcoyi kaland.

A Cádiz közelében fekvő Sanlúcar de Barramedában — mint az Alliance jelentése elmondja — „az alcalde bezáratja az Internacionálé helyiségét és fenyegetéseivel, a polgárok személyi jogainak szüntelen támadásával kihívja a munkások haragját. Egy bizottság követeli a minisztertől a jog elismerését és az önkényesen bezárt helyiség újbóli megnyitását. Pí úr elvben hozzájárul ehhez... valójában azonban nem teljesíti a kérést; a munkások látják, hogy a kormány tervszerűen üldözi Szövetségüket, leváltják a helyi hatóságokat és másokat neveznek ki helyettük, akik ismét megnyitják a Szövetség helyiségét."

„Sanlúcarban... a nép a helyzet ura!" — ujjong a „Solidarité révolutionnaire". Az alliance-isták, akik itt is — anarchista alapelveikkel szöges ellentétben — forradalmi kormányt alakítottak, nem tudtak mit kezdeni hatalmukkal. Üres szócsatákra és papiroshatározatokra vesztegették az időt, s amikor Pavía tábornok elfoglalta Sevillát és Cádizt, augusztus 5-én Soria dandárának néhány századát Sanlúcarba küldte és... nem találkozott ellenállással.

Ilyen hőstetteket vitt véghez az Alliance ott, ahol semmiféle konkurrenciába nem ütközött.

III

Közvetlenül az alcoyi utcai harcok után felkeltek az andalúziai intranzigensek. Pí y Margall volt még hatalmon és szüntelen tárgyalásokat folytatott ennek a pártnak a vezetőivel egy részvételükkel alakítandó kormány ügyében; miért

indultak hát rohamra, még mielőtt a tárgyalások meghiúsultak? E sietség oka mindeddig nem derült ki, annyi azonban bizonyos, hogy az intranzigens urak mindenekelőtt a föderális köztársaság mielőbbi gyakorlati megvalósítását viselték szívükön, hogy így a hatalom és az egyes kantonokban alakítandó sok új kormányposzt az ő kezükbe kerüljön. A madridi cortes túlságosan sokáig halogatta Spanyolország feldarabolását, maguknak kellett hát hozzálátniok és mindenütt kikiáltani a szuverén kantonokat. A (bakunyinista) Internacionálé a választások óta erősen belekeveredett az intranzigensek ügyleteibe, s magatartásából számítani lehetett közreműködésére; hiszen épp a napokban vette erőszakkal birtokba Alcoyt, tehát nyíltan harcban állt a kormánnyal! Emellett a bakunyinisták évek óta prédikálták, hogy minden felülről lefelé végrehajtott forradalmi akció kártékony, hogy mindent alulról felfelé kell megszervezni és végrehajtani. S most alkalom nyílt rá, hogy az önrendelkezés híres elvét, legalább az egyes városokat illetően, alulról felfelé érvényesítsék. Nem is történhetett másképp: a bakunyinista munkások lépre mentek és az intranzigenseknek kikaparták a gesztenyét a tűzből, hogy később ezektől a szövetségeseiktől, mint mindig, rúgások és puskagolyók alakjában kapják meg jutalmukat.

Mi volt hát a bakunyinista internacionalisták álláspontja ebben az egész mozgalomban? Segítséget nyújtottak ahhoz, hogy ez a mozgalom a föderális szétforgácsoltság jellegét öltse, vagyis anarchista eszményüket a lehetőséghez mérten megvalósították. Ugyanazok a bakunyinisták, akik Cordobában néhány hónappal azelőtt forradalmi kormányok létesítését a munkások elárulásának és becsapásának minősítették, most ott ültek Andalúzia valamennyi forradalmi városi kormányában — de mindenütt kisebbségben, úgyhogy az intranzigensek azt tehettek, amit akartak. Míg az utóbbiak kezükben tartották a politikai és katonai vezetést, a munkásokat hangzatos szólamokkal fizették ki, vagy pedig állítólagos szociális reformhatározatokkal, amelyek nemcsak kezdetlegesek és értelmetlenek voltak, hanem méghozzá csak papíron léteztek. Mihelyt a bakunyinista vezetők valódi engedményeket követeltek, kereken elutasították őket. A mozgalom intranzigens vezetőinek nem volt fontosabb dolguk, minthogy az angol újságtudósítók előtt minden kapcsolatot tagadjanak ezekkel az úgynevezett internacionalistákkal és kijelentsék, hogy értük semmiféle felelősséget sem vállalnak, s vezetőiket éppúgy, mint a Párizsi Kommün összes ott élő menekültjeit, a legszigorúbb rendőri felügyelet alatt tartják. Végül, mint látni fogjuk, Sevillában a kormánycsapatok elleni harc idején az intranzigensek bakunyinista szövetségeseikre is lőttek.

Így történhetett, hogy néhány nap alatt egész Andalúzia a felfegyverzett intranzigensek kezére került. Sevilla, Málaga, Granada, Cádiz stb. szinte minden ellenállás nélkül az ölükbe hullott. Mindegyik város szuverén kantonnak nyilvánította magát, és forradalmi kormányzó bizottságot (juntát) iktatott be. Murcia, Cartagena, Valencia követte a példát. Salamancában is hasonló, de

békésebb természetű kísérletet tettek. A felkelők birtokába jutott tehát Spanyolország legtöbb nagyvárosa, kivéve a fővárost, Madridot — a merőben luxusvárost, amely szinte sohasem játszik döntő szerepet — és Barcelonát. Ha Barcelona megmozdul, csaknem bizonyos, hogy a végső siker nem marad el, és a mozgalom munkáselemei is hatalmas támaszra találtak volna. Láttuk azonban, hogy az intranzigensek Barcelonában elég tehetetlenek voltak, a bakunyinista Internacionálé emberei pedig, akkor még erejük teljében, az általános sztrájkot használták fel ürügyül a *csitítgatásra*. Barcelona tehát ezúttal nem állt őrhelyén.

Mindezek ellenére a felkelésnek, ha esztelenül indították is meg, még mindig nagy esélyei lettek volna a sikerre, ha csak némi értelemmel vezetik, akár csak a spanyol katonai lázadások mintájára is, amikor egy-egy város helyőrsége felkel, a másik város felé vonul, magával ragadja annak már előre megdolgozott helyőrségét és lavinaszerűen egyre dagadva hömpölyög a főváros felé, amíg egy szerencsés ütközet vagy az ellenük küldött csapatok átállása el nem dönti a győzelmet. Ez a módszer ezúttal különösen alkalmas lett volna. A felkelők mindenütt már hosszabb ideje önkéntes zászlóaljakba szerveződtek, amelyekben a fegyelem gyalázatos volt ugyan, de bizonyára nem gyalázatosabb, mint a zömében már felbomlott régi spanyol hadsereg maradványainál. A kormány megbízható csapatait egyedül a csendőrök (guardias civiles) alkották, ezek pedig az egész országban szétszórva működtek. Mindenekelőtt a csendőrök összevonását kellett megakadályozni, s ezt csak támadó fellépéssel, nyílt mezőre kimerészkedve lehetett volna megoldani, ami nem járt volna sok veszéllyel, hiszen a kormány az önkéntesek fegyelmezetlen csapataival csak ugyanolyan fegyelmezetlen csapatokat tudott szembeállítani. S a győzelem kivívásának ez volt az egyetlen módja.

De nem ez történt. Az intranzigensek és bakunyinista uszályuk föderalizmusa éppen abban nyilvánult meg, hogy minden város saját szakállára cselekedett, nem a többi várossal való együttműködést, hanem az elkülönülést nyilvánította a legfontosabbnak, s ezzel teljesen lehetetlenné tette az általános támadást. Ami a német parasztháborúban és az 1849. májusi német felkelésekben elkerülhetetlen baj volt — nevezetesen a forradalmi erők szétforgácsoltsága és elszigeteltsége, amely lehetővé tette, hogy ugyanazok a kormánycsapatok az egyik felkelést a másik után leverjék*, — azt itt a legnagyobb forradalmi bölcsesség elvévé nyilvánították. Bakunyin megkapta ezt az elégtételt. Már 1870 szeptemberében („Lettres à un Français") kijelentette, hogy a poroszokat forradalmi harccal csak úgy lehet kiűzni Franciaországból, ha véget vetnek minden centralizált vezetésnek és minden egyes városra, minden egyes falura, minden községre rábízzák, hogy saját felelősségére folytassa a háborút. Ha az egységesen veze-

* Vö. Engels „A német parasztháború" és „A német birodalmi alkotmány-hadjárat": Marx és Engels Művei. 7. köt. 319—401., 105—190. old.) — *Szerk.*

tett porosz haddal így a forradalmi szenvedélyek szabadjára engedését állítják szembe — mondotta —, a győzelem biztosítva van. A francia népnek végre megint önmagára hagyott együttes eszével szemben Moltke egyéni esze persze szükségszerűen eltörpülne. A franciák ezt akkor nem akarták belátni; de Spanyolországban Bakunyin fényes diadalt aratott, amint ezt már láttuk és még látni fogjuk.

Időközben ez a minden ürügy nélkül hamarjában kirobbantott felkelés lehetetlenné tette Pí y Margallnak, hogy tovább tárgyaljon az intranzigensekkel. Le kellett mondania; helyette Castelar típusú tiszta republikánusok vették kezükbe a kormányrudat, leplezetlen burzsoák, akiknek első célja volt, hogy a munkásmozgalomnak, amelyet ezelőtt felhasználtak, de amely most útjukban állt, kitekerjék a nyakát. Összevontak egy hadosztályt Pavía tábornok parancsnoksága alatt Andalúzia ellen, egy másikat Campos parancsnoksága alatt Valencia és Cartagena ellen. E hadosztályok magvát az egész országból összegyűjtött csendőrök alkották, csupa régi katona, akiknek a fegyelme még nem rendült meg. Akárcsak a versailles-i hadseregnek Párizs elleni támadásainál, a csendőröknek itt is az a feladat jutott, hogy a demoralizált sorcsapatoknak szilárd támaszt adjanak és mindenütt a támadó oszlopok élén álljanak; a feladatot mindkét esetben erejükhöz mérten teljesítették is. Rajtuk kívül a hadosztályok néhány összeolvasztott sorezredet is kaptak, s mindegyiküknek a létszáma mintegy 3000 főre rúgott. Ez volt minden, amit a kormány a felkelőkkel szembeállíthatott.

Pavía tábornok július 20-a táján indult meg. Július 24-én a csendőröknek és a sorcsapatoknak Ripoll parancsnoksága alatt álló egysége elfoglalta Córdobát. 29-én Pavía megtámadta az elbarikádozott Sevillát, s 30-án vagy 31-én — a távíratok alapján sokszor nem állapítható meg pontosan a dátum — a város a kezébe került. Pavía hátrahagyott egy gyors osztagot a környék fékentartására, majd Cádiz ellen vonult, ahol a védők csak a város bejáratát védték, azt is csak gyengén, s augusztus 4-én ellenállás nélkül letették a fegyvert. A következő napokban Pavía ugyancsak ellenállás nélkül lefegyverezte Sanlúcar de Barramedát, San Roquét, Tarifát, Algecirast és még sok kisebb várost, amelyek mind szuverén kantonoknak kiáltották ki magukat. Ezzel egyidejűleg hadoszlopokat küldött Málaga ellen, amely augusztus 3-án kapitulált, s Granada ellen, amely 8-án ellenállás nélkül megadta magát, úgyhogy augusztus 10-re, alig két hét alatt és szinte harc nélkül egész Andalúziát sikerült leigáznia.

Július 26-án Martinez Campos megindította a támadást Valencia ellen. Itt a felkelést a munkások kezdeményezték. Az Internacionálé spanyol szekciójának szakadásakor Valenciában a valódi Internacionálé hívei voltak többségben, s ide helyezték át az új spanyol föderális tanács székhelyét. Nem sokkal a köztársaság kikiáltása után, amikor már látszott, hogy forradalmi harcokra kerül majd sor, bakunyinista valenciai munkások, akik nem bíztak a barcelonai

vezetőknek ultraforradalmi frázisok mögé rejtett csitítgató politikájában, felajánlották a valódi Internacionálé híveinek, hogy az összes helyi mozgalmakban együttműködnek velük. Amikor kibontakozott a kantonális mozgalom, a két csoport az intranzigenseket felhasználva nyomban megindította a felkelést és elűzte a kormánycsapatokat. Hogy a valenciai juntának milyen volt az összetétele, azt nem sikerült megtudni; az angol újságtudósítók jelentéseiből azonban kitűnik, hogy ebben a juntában, akárcsak a valenciai önkéntesek között, a munkások voltak döntő többségben. Ugyanezek a tudósítók olyan tisztelettel beszéltek a valenciai felkelőkről, amilyenre a többi, főképpen intranzigensekből álló felkelőket korántsem méltatták; magasztalták vasfegyelmüket, a városban uralkodó rendet, és tartós ellenállást, szívós harcot jövendöltek. És nem tévedtek. Valencia nyílt város, és mégis július 26-tól augusztus 8-ig tartotta magát Campos hadosztályának támadásaival szemben, tehát hosszabb ideig, mint egész Andalúzia együttvéve.

Murcia tartományban az azonos nevű fővárost ellenállás nélkül elfoglalták; Valencia eleste után Campos Cartagenát támadta meg. Spanyolország egyik legerősebb várát, amelyet a szárazföld felől összefüggő fal és az uralkodó magaslatokon elhelyezett előretolt erődök védtek. A 3000 főnyi kormánycsapatok, mindennemű ostromlöveg nélkül, könnyű tábori ágyúikkal természetesen tehetetlenek voltak az erődök nehéztüzérségével szemben és a szárazföld felőli körülzárásra kellett szorítkozniok; ez azonban nem sokat ért, amíg a cartagenaiak a kikötőben zsákmányolt hadiflottájukkal uralkodtak a tengeren. A felkelőknek, akik a valenciai és andalúziai harcok idején csupán önmagukkal voltak elfoglalva, csak a többi felkelés leverése után jutott eszükbe a külvilág, akkor, amikor elfogyott a pénzük és az élelmiszerük. Csak ekkor tettek kísérletet arra, hogy előnyomuljanak Madrid felé, amely legalább 60 német mérföldnyire volt tőlük, vagyis több mint kétszer olyan messzire, mint például Valencia és Granada! Az expedíció Cartagena közelében siralmas kudarcot vallott; a körülzárás útját állta minden további szárazföldi kitörésnek, ezért a flottával kíséreltek meg kitöréseket. S micsoda kitöréseket! Arról szó sem lehetett, hogy a cartagenai hadihajók ismét fellázítsák az alighogy levert tengerparti városokat. A cartagenai szuverén kanton flottája tehát arra szorítkozott, hogy a többi — a cartagenai elmélet szerint ugyancsak szuverén — tengerparti várost Valenciától Málagáig ágyúi tüzével fenyegesse és szükség esetén ágyúzza is, ha nem szállítják fedélzetükre a kívánt élelmiszert és kemény tallérokban fizetendő hadisarcot. Amíg ezek a városok mint szuverén kantonok fegyverben álltak a kormánnyal szemben, Cartagenában „mindenki önmagáért" volt az elv. Mihelyt ezek a városok vereséget szenvedtek, az elv így módosult: „mindenki Cartagenáért". Így értelmezték a cartagenai intranzigensek és bakunyinista szekértolóik a szuverén kantonok föderalizmusát.

A szabadságharcosok sorainak erősítése céljából a cartagenai kormány sza-

badon bocsátotta a városi fegyházban fogva tartott mintegy 1800 kényszermunkást — Spanyolország legelvetemültebb rablóit és gyilkosait. Hogy ezt a forradalmi intézkedést a bakunyinisták sugallták, ehhez az Allianceról szóló jelentés leleplezései után már nem fér kétség. A jelentés kimutatta, hogy Bakunyin rajong „minden rossz szenvedély szabadjára engedéséért" és hogy az orosz haramiát minden igaz forradalmár mintaképének tekinti. Ami az oroszt megilleti, az a spanyolnak is jár. Amikor tehát a cartagenai kormány szabadjára engedte a lakat alatt tartott 1800 gégemetsző „rossz szenvedélyeit" és ezzel betetőzte csapatainak demoralizálódását, teljesen Bakunyin szellemében járt el. S amikor a spanyol kormány saját erődítményeinek rommá lövése helyett a védők belső felbomlásától várta Cartagena kapitulálását, tökéletesen helyes politikát követett.

IV

Hallgassuk most meg az új madridi föderáció[78] jelentését erről az egész mozgalomról:

„Valenciában augusztus második vasárnapján kongresszusnak kellett volna összeülnie, többek között avégett is, hogy meghatározza, milyen álláspontra helyezkedjen az Internacionálé spanyol föderációja a Spanyolországban február 11-től, a köztársaság kikiáltásának napjától végbement fontos politikai eseményeket illetően. Ám az esztelen" (descabellada, *szó szerint*: szétzilált) „kantonális felkelés, amely oly siralmas kudarcba fulladt és amelyben az Internacionálé tagjai csaknem valamennyi felkelt tartományban oly buzgón részt vettek, nemcsak a föderális tanács tevékenységét bénította meg, szétszórva tagjainak többségét, hanem a helyi föderációkat is csaknem teljesen felbomlasztotta és ami a legrosszabb, tagjaira mindazt a gyűlöletet és mindazt az üldöztetést felidézte, amely minden hitványul megindított és kudarcba fulladt népfelkelés nyomában jár...

Amikor kirobbant a kantonális felkelés, amikor megalakultak a junták, vagyis a kantonok kormányai, azok az emberek" (a bakunyinisták) „akik oly hevesen szónokoltak a politikai hatalom ellen és bennünket tekintélyuralommal vádoltak — sietve beléptek ezekbe a kormányokba. Jelentős városokban, Sevillában, Cádizban, Sanlúcar de Barramedában, Granadában és Valenciában az Internacionálé sok olyan tagja, aki tekintélyellenesnek nevezte magát, ott ült a kantonális juntában, anélkül, hogy a tartomány vagy a kanton önrendelkezésén kívül bármilyen más programja lett volna. Ez hivatalosan beigazolódott a junták által közzétett kiáltványok és más dokumentumok alapján, amelyeken az Internacionálé közismert ilyenfajta tagjainak a neve szerepel.

Ez a kiáltó ellentmondás, az elmélet és a gyakorlat, a propaganda és a tett

közötti ellentmondás nem lenne nagy baj, ha ebből bármilyen előnye származhatna Szövetségünknek, vagy bármilyen módon előmozdíthatná erőink jobb megszervezését, fő célunk elérését: a munkásosztály felszabadítását. Éppen az ellenkezője történt, s ez nem is lehetett másként. Hiányzott az alapfeltétel, a spanyol proletariátus tevékeny együttműködése, amelyet az Internacionálé nevében cselekedve oly könnyen el lehetett volna érni. Hiányzott az összhang a helyi föderációk között; a mozgalom az egyéni vagy helyi kezdeményezésre volt bízva mindennemű irányítás nélkül (kivéve azt, *amelyet a titkos Alliance netán rákényszeríthetett volna, s ez az Alliance szégyenszemre még mindig uralkodik a spanyol Internacionálén*), mindennemű program nélkül, természetes ellenségeinkét, a polgári republikánusokét leszámítva. S így a kantonális mozgalom a leggyalázatosabb módon, szinte ellenállás nélkül vereséget szenvedett, bukásában magával rántva az Internacionálé spanyolországi presztízsét és szervezetét. Nincsen olyan túlkapás, bűntett, erőszakoskodás, amelyet a republikánusok ma ne próbálnának az internacionalistáknak a nyakába varrni. Értesüléseink szerint Sevillában még az is előfordult, hogy a harc idején az intranzigensek a szövetségeseikre, az Internacionálé" (bakunyinista) „tagjaira lőttek. A reakció, ostobaságainkat ügyesen kihasználva, ellenünk uszítja a republikánusokat és rágalmaz bennünket a nagy, közömbös tömeg előtt; amit Sagasta idejében nem tudott elérni, az úgy látszik most sikerül: sikerül a spanyol munkások nagy tömege előtt lejáratnia az Internacionálé nevét.

Barcelonában számos munkásszekció elszakadt az Internacionálétól, erélyesen tiltakozva a »Federación«" (a bakunyinisták vezető lapja) „emberei és megmagyarázhatatlan magatartásuk ellen. Jérezben, Puerto de Santa Mariában és másutt a föderációk úgy határoztak, hogy feloszlanak. Lojában (Granada tartomány) az ott lakó néhány internacionalistát elűzte a lakosság. Madridban, ahol még a legnagyobb a szabadság, a legkisebb életjelét sem látjuk a régi" (bakunyinista) „föderációnak, míg a mi föderációnk tétlenségre és hallgatásra kényszerül, ha nem akarja mások bűnét a vállára venni. Az északi városokban a napról napra elkeseredettebbé váló karlista háború gátol meg minden tevékenységet a mi részünkről. Végül Valenciában, ahol a kormány tizenöt napi harc után győzött, az internacionalistáknak, ha el nem menekültek, bujkálniok kell, és a föderális tanács teljesen feloszlott."

Ennyit mond a madridi jelentés. Láthatjuk, hogy ez teljesen megegyezik a történtek fenti ismertetésével.

Mi hát a konklúziója egész vizsgálatunknak?

1. Mihelyt a bakunyinisták komoly forradalmi helyzettel kerültek szembe, kénytelenek voltak sutba dobni egész eddigi programjukat. Először a politikai tartózkodás és különösen a választásoktól való tartózkodás kötelességének tanát áldozták fel. Azután az anarchia, az állam megszüntetése került sorra; ahelyett, hogy megszüntették volna az államot, inkább számos új, kis állam

létrehozásával próbálkoztak. Azután elejtették azt az alapelvet, hogy a munkásoknak nem szabad részt venniök olyan forradalomban, amelynek célja nem a proletariátus azonnali teljes felszabadítása, és részt vettek egy bevallottan kizárólag polgári mozgalomban. Végül arcul csapták azt az alighogy meghirdetett hittételüket, hogy forradalmi kormány alakítása csak újabb csalás és árulás a munkásosztály ellen; teljes lelkinyugalommal szerepet vállaltak az egyes városok kormányzó bizottságaiban, méghozzá szinte mindenütt tehetetlen kisebbségként, amelyet a burzsoák leszavaztak és politikailag kiaknáztak.

2. Az eddig prédikált elveknek a megtagadása azonban a leggyávább, leghazugabb módon és rossz lelkiismerettel történt, úgyhogy maguk a bakunyinisták is, és a vezetésük alatt álló tömegek is minden néven nevezendő program nélkül léptek be a mozgalomba, vagyis egyáltalán nem tudták, mit akarnak. Mi volt ennek a természetes következménye? Az, hogy a bakunyinisták megakadályoztak minden mozgalmat, mint Barcelonában, vagy szórványos, tervszerűtlen és ostoba felkelésekbe sodródtak bele, mint Alcoyban és Sanlúcar de Barramedában; vagy pedig a felkelés vezetése az intranzigens burzsoák kezébe került, mint a legtöbb felkelés esetében történt. A bakunyinisták ultraforradalmi kiabálásából tehát, mihelyt tettekre került a sor, vagy csitítgatás vagy eleve kilátástalan felkelés lett, vagy csatlakozás egy polgári párthoz, amely politikailag gyalázatosan kihasználta a munkásokat és tetejében még beléjük is rúgott.

3. Az anarchiát, a független csoportok szabad föderációját s efféléket hirdető úgynevezett nagy elvekből nem maradt meg egyéb, mint a forradalmi harci eszközök mértéktelen és értelmetlen szétforgácsolása, ami lehetővé tette a kormánynak, hogy maroknyi csapatokkal ellenállás nélkül sorra leigázza a városokat.

4. A nóta vége nemcsak az lett, hogy az intranzigensek bukása magával rántotta a jól szervezett és nagy taglétszámú spanyol Internacionálét — a hamisat és az igazit egyaránt —, s ténylegesen feloszlását idézte elő, hanem az is, hogy rovására írják azt a töméntelen koholt kilengést, amely nélkül a világ nyárspolgárai munkásfelkelést elképzelni sem tudnak, és ennek következtében a spanyol proletariátus internacionalista újjászervezése talán évekre lehetetlenné vált.

5. Egyszóval — a bakunyinisták Spanyolországban felülmúlhatatlan példáját szolgáltatták annak, hogy forradalmat hogyan *nem* szabad csinálni.

1873. szeptember—október.
Marx és Engels Művei. 18. köt.
1969 450—466. old.

ENGELS

EMIGRÁNS-IRODALOM

(Részlet)

I

EGY LENGYEL PROKLAMÁCIÓ

Amikor az orosz cár megérkezett Londonba, ott már az egész rendőrség mozgósítva volt. Úgy hírlett, hogy a lengyelek agyon akarják lőni, meg is találták az új Berezowskit, akinek jobb a fegyvere, mint az egykori párizsinak. Az ismert lengyelek házát polgári ruhás rendőrökkel őriztették, sőt elhozatták Párizsból azt a rendőrbiztost, aki ott a császárság idején a lengyelekre felügyelt. A rendőri intézkedéseket a cár útvonalán lakásából a Cityig valósággal stratégiai alapelvek szerint rendezték el — és mindez a fáradság hiábavaló volt! Semmilyen Berezowski nem mutatkozott, semmilyen pisztolylövés nem dörrent, s a cár — aki nem kevésbé reszketett, mint a leánya — megúszta az ijedséggel. Egészen hiábavaló azonban mégsem volt a fáradság, mert a cár minden érte tevékenykedő rendőrfelügyelőnek öt, és minden felügyelőnek két font sterling (egyenként 33, illetve 14 tallér) borravalót fizettetett.

A lengyelek közben egész más dolgokra gondoltak, mint a nemes Sándor meggyilkolása. „A Lengyel Nép" elnevezésű társaság kibocsátotta „A lengyel politikai menekültek üzenete az angol néphez" című felhívását, amelyet W. Wróblewski tábornok mint elnök, J. Kryński mint titkár írt alá. Ezt az üzenetet Londonban a cár ott-tartózkodása alatt tömegesen terjesztették. Közzétételét, a „Reynolds's Newspaper" kivételével, a londoni sajtó egyhangúlag megtagadta: nem szabad megsérteni „Anglia vendégét"!

Az üzenet azzal kezdődik, hogy figyelmezteti az angolokat, a cár nem megtiszteli, hanem megsérti őket, mert abban a pillanatban látogat el Angliába, amikor Közép-Ázsiában mindent előkészít az indiai angol uralom megdöntésére; és ha Anglia ahelyett, hogy a cárnak, az általa elnyomott népek eme állítólagos atyjának csábítgatásaira fülelne, kevésbé lenne közömbös a lengyelek függetlenségi törekvéseivel szemben, akkor Anglia, csakúgy mint Nyugat-Európa többi része, nyugodtan beszüntethetné kolosszális fegyverkezését. És ez így is van. Az egész európai militarizmus háttere az orosz militarizmus. Az orosz

hadsereg, mely az 1859-es háború idején Franciaország oldalán, 1866-ban és 1870-ben Poroszország oldalán állt tartalékban, lehetővé tette a mindenkori fő katonai hatalomnak, hogy ellenfeleit egyenként leverje. Poroszország mint Európa fő katonai hatalma egyenesen Oroszország teremtménye, még ha azóta kényelmetlenül fejére nőtt is védőszentjének.

Az üzenet így folytatódik:

„Lengyelország, földrajzi helyzeténél fogva és mert minden pillanatban kész az emberiség ügyéért kiállni, folyvást a jog, a civilizáció és a társadalmi fejlődés fő előharcosa volt és lesz egész Északkelet-Európában. Ezt Lengyelország megdönthetetlenül bebizonyította azzal, hogy évszázadokon át szembeszállt egyfelől a keleti barbárok betöréseivel, másfelől pedig az akkor szinte az egész Nyugatot elnyomó inkvizícióval. Miként eshetett meg, hogy Nyugat-Európa népei éppen az újabb idők legdöntőbb korszakában zavartalanul szentelhették magukat társadalmi életerőik fejlődésének? Azért, és csakis azért, mert Európa keleti határszélein a lengyel katona őrt állt, mindig éberen, mindig lövésre készen, mindig hajlandóan arra, hogy egészségét, javait, életét kockára tegye. A lengyel fegyverek oltalmának köszönheti Európa azt a lehetőséget, hogy a XVI. században újjáébredt élete művészetben és tudományban továbbfejlődhetett, hogy kereskedelem, ipar és gazdagság a mai bámulatos szintjét elérhette. Mi lett volna például a Nyugat számára kétszáz éves munkával megszerzett civilizáció hagyatékából, ha Lengyelország, noha a maga hátát is mongol hordák fenyegették, nem nyújt segítséget Közép-Európának a törökök ellen és a ragyogó győzelemmel Bécs falai alatt nem töri meg az ozmánok hatalmát?"

A továbbiakban az üzenet kifejti, hogy lényegében még ma is Lengyelország ellenállása akadályozza meg Oroszországot abban, hogy erőit a Nyugat ellen fordítsa, sőt még arra is képes volt, hogy Oroszország legveszedelmesebb szövetségeseit, pánszláv ügynökeit lefegyverezze. A leghíresebb orosz történész, Pogogyin, azt mondja az orosz kormányzat parancsára és költségére kinyomtatott egyik írásában, hogy Lengyelországnak, mely eddig ék volt Oroszország testében, Oroszország jobb kezévé kell válnia azáltal, hogy egy orosz fejedelem alatt mint kicsiny, gyenge királyságot helyreállítják, — ezzel lehet a legjobban megfogni a törökországi és ausztriai szlávokat:

„Ezt egy kiáltványban fogjuk meghirdetni, Anglia és Franciaország ajkába harap majd, Ausztriának pedig halálos döfés lesz ez... Minden lengyel, még a legengesztelhetetlenebb is, nyakunkba fog borulni; az ausztriai és a poroszországi lengyelek megint csatlakoznak testvéreikhez. Ausztria most elnyomja az összes szláv törzseket, a csehek, horvátok, magyarok" (!), „le egészen a törökországi szlávokig, sóvárogva várják majd a pillanatot, hogy éppoly szabadon fellélegezhessenek, mint akkor a lengyelek. Százmilliós nemzetséggé leszünk egy jogar alatt, s akkor, Európa népei, ti, jöjjetek és próbáljátok ki rajtunk erőtöket!"

Ehhez a szép tervhez, sajnos, csak a fődolog hiányzott: Lengyelország beleegyezése. Ámde „Lengyelország — a világ tudja ezt — mindezekre a csábításokra így válaszolt: Ha egyáltalában élni fogok, nem akarok és nem tudok élni egy idegen cár világhódító terveinek eszközeként, hanem szabad népként Európa szabad népei között."

Az üzenet aztán tovább fejtegeti, hogyan igazolta Lengyelország ezt a rendíthetetlen elhatározását. Fennállásának válságos pillanatában, a francia forradalom kitörésekor, Lengyelországot már megcsonkították az első felosztással és négy állam között osztották szét.[79] Mégis megvolt a bátorsága, hogy az 1791. május 3-i alkotmánnyal kitűzze a francia forradalom lobogóját a Visztulánál, — olyan tett ez, amellyel messze kimagaslott összes szomszédai fölött. A régi lengyel rezsim ezzel megsemmisült; néhány évtizednyi nyugodt, kívülről nem zavart fejlődés esetén Lengyelország a leghaladóbb és leghatalmasabb ország lett volna a Rajnától keletre. De a felosztó hatalmaknak nem felelhetett meg, hogy Lengyelország megint felemelkedjék, s még kevésbé, hogy Északkelet-Európában polgárjogot szerezzen a forradalomnak s ezáltal emelkedjék fel. Sorsa meg volt pecsételve: az oroszok keresztülvitték Lengyelországban azt, amit poroszok, osztrákok és a birodalmi csapatok hasztalan kíséreltek meg Franciaországban.

„Kościuszko egyidejűleg harcolt Lengyelország függetlenségéért és az egyenlőség elvéért. És világszerte ismert, hogy Lengyelország, nemzeti önállósága megszűnésének pillanatától fogva, s ennek ellenére, hazaszeretetével, csakúgy mint az emberiség ügyéért küzdő összes népek iránti szolidaritásával élharcosa volt a — bárhol is — megsértett jognak, ott küzdött minden csatatéren azokkal, akik a zsarnokság ellen harcoltak. Saját balsorsa által meg nem törve, az európai kormányzatok vaksága és rosszakarata által meg nem tántorítva, Lengyelország egyetlen pillanatra sem hanyagolta el azokat a kötelességeket, melyeket reá sajátmaga, a történelem és a jövő gondja rótt."

De egyúttal azokat az elveket is kifejtette, amelyek szerint ezt a jövőt, az új lengyel köztársaságot, meg kell szervezni, s amelyek az 1836-os, 1845-ös és 1863-as kiáltványokban le vannak fektetve.[80]

„E kiáltványok közül az első Lengyelország rendíthetetlen nemzeti jogával együtt a *parasztok egyenjogúságát* is proklamálja. Az 1845-ös kiáltvány, amelyet lengyel földön, az akkor még szabadváros Krakkóban hirdettek meg, s amelyet Lengyelország minden részének képviselői hagytak jóvá, nemcsak ezt az egyenjogúságot mondja ki, hanem ama tételt is, hogy *a parasztok váljanak tulajdonosává a földnek*, amelyet évszázadok óta megművelnek. — A moszkovita prédarészben a földbirtokosok, akik fenti kiáltványokra mint a lengyel nemzeti jog alapzataira támaszkodtak, jóval a cári jobbágyfelszabadítás, az úgynevezett felszabadítási proklamáció előtt elhatározták, hogy ezt a lelkiismeretüket terhelő belső ügyet önként és a parasztokkal egyetértésben rendezik (1859—63).

A lengyel földkérdést elvben megoldotta az 1791. május 3-i alkotmány; s ha a lengyel paraszt mégis elnyomatásban maradt, ez csupán a cár zsarnokságának és *machiavellizmusának* bűne volt, annak következménye, hogy uralmát a cár a földbirtokosok és a parasztok közti ellenségeskedésre alapozta. És ezt a határozatot jóval az 1861. február 18-i cári proklamáció előtt hozták; s ez a proklamáció, melyet egész Európa megtapsolt, s mely állítólag helyreállítja a parasztok egyenjogúságát, csak takarója volt a cár mindig visszatérő próbálkozásának, hogy idegen javakat eltulajdonítson. A lengyel paraszti népesség elnyomatásban maradt, mint azelőtt, de — *a cár lett a föld tulajdonosa*! És büntetésül a véres tiltakozásért, amellyel Lengyelország 1863-ban elnyomói alattomos barbársága ellen felkelt, ennek az országnak egy sereg olyan brutális bántalmazást kellett elszenvednie, melyektől még a letűnt századok zsarnokságainak is borzadniok kellene."

„És mégis, sem a cár kegyetlen igája, jóllehet most egy teljes évszázada nehezedik rá, sem Európa közömbössége nem volt képes Lengyelországot megölni. Éltünk és élni fogunk, saját akaratunknál, saját erőnknél és saját társadalmi és politikai fejlődésünknél fogva, amely minket magasan elnyomóink fölé helyez; hiszen az ő létezésük alapzata elejétől mindvégig a brutális erőszak, a börtön és a bitófa, külügyi tevékenységük lényeges rugói pedig a földalatti mesterkedések, az áruló rajtaütések és végül az erőszakos hódítás."

Tegyük félre most ezt a fenti szemelvényekkel elegendően jellemzett üzenetet, hogy néhány megjegyzést fűzzünk hozzá arról, milyen fontos a lengyel kérdés a német munkás számára.

Bármennyire fejlődött is Oroszország Nagy Péter óta, bármennyire megnőtt is befolyása Európában (amihez a poroszországi II. Frigyes, noha pontosan tudta, hányadán áll, nem csekély részben járult hozzá), lényegében mégis éppoly Európán kívüli hatalom maradt, mint például Törökország, egészen addig a pillanatig, amíg Lengyelországot hatalmába nem kerítette. 1772-ben volt Lengyelország első felosztása; 1779-ben Oroszország a tescheni békében már írásban lefektetett jogot kért arra, hogy beavatkozzon a német ügyekbe.[81] Ez tanulságul szolgálhatott volna a német fejedelmeknek; ennek ellenére II. Frigyes Vilmos — ez az egyetlen Hohenzollern, aki valaha is komolyan szembeszállt az orosz politikával — és II. Ferenc beleegyeztek Lengyelország teljes megsemmisítésébe. Ráadásul a napóleoni háborúk után Oroszország elvette a korábbi porosz- és osztrák-lengyel tartományok oroszlánrészét és most már leplezetlenül Európa döntőbírájaként lépett fel, amely szerepét 1853-ig szakadatlanul betöltötte. Poroszország valósággal büszke volt arra, hogy Oroszország előtt térden csúszhat; Ausztria kelletlenül követte, de a döntő pillanatban mindig engedékeny volt, félve a forradalomtól, amely ellen mégiscsak a cár az utolsó hátvéd. Így lett Oroszország az európai reakció fellegvára anélkül, hogy emellett megtagadta volna magától azt az élvezetet, hogy Ausztriában és

Törökországban pánszláv bújtogatásokkal további hódításokat készítsen elő. A forradalmi évek alatt az a tény, hogy a magyarokat Oroszország leverte, éppoly döntő volt Kelet- és Közép-Európa számára, mint a párizsi júniusi csata a Nyugat számára; s amikor Miklós császár nem sokkal ezután törvényt ült Poroszország királya és Ausztria császára fölött Varsóban, akkor Oroszország uralmával együtt a reakció Európa fölötti uralma is meg volt pecsételve. A krími háború megszabadította a Nyugatot és Ausztriát a cár arcátlanságától; Poroszország és a német kisállamok viszont készségesen csúsztak térden előtte; de már 1859-ben megfenyítette az osztrákokat engedetlenségükért, amennyiben gondoskodott arról, hogy német vazallusai ne álljanak Ausztria mellé, 1866-ban pedig Poroszország betetőzte Ausztria megfenyítését. Már fentebb láttuk, hogy az egész európai militarizmus ürügyéül és hátvédjéül az orosz hadsereg szolgál. Louis Napoléonnak a krími háború csak azért szolgált ürügyül ahhoz, hogy az akkoriban meglehetősen legyengült francia hadsereget Európa legerősebb hadseregévé tegye, mert 1853-ban Miklós a maga — persze nagyrészt csak papiroson létező — egymillió katonájában bizakodva, kihívta a Nyugatot. Poroszország csak azért tudta Franciaországot legyőzni és a porosz-német katonai monarchiát betetőzni, mert 1870-ben az orosz hadsereg megakadályozta Ausztriát, hogy Franciaország mellé álljon. Mindezekben a politikai történelmi drámákban ott látjuk a háttérben az orosz hadsereget. És jóllehet — hacsak Oroszország belső fejlődése nem terelődik hamarosan forradalmi mederbe — Németország Franciaország fölötti győzelme éppoly biztosan elő fogja idézni az Oroszország és Németország közötti háborút, ahogy Poroszország Ausztria fölötti sadowai győzelme maga után vonta a német—francia háborút*, — egy belső mozgalommal szemben az orosz hadsereg mégis mindig a poroszok szolgálatára fog állni. A hivatalos Oroszország mind a mai napig fellegvára és oltalma az egész európai reakciónak, hadserege pedig tartaléka valamennyi egyéb hadseregnek, amely az európai munkásosztály féken tartásáról gondoskodik.

Elsősorban azonban éppen a német munkásokat fenyegeti az elnyomás e nagy tartalékseregének betörése, mégpedig az úgynevezett német birodalomban éppúgy, mint Ausztriában. Ameddig az osztrák és a német burzsoázia és kormányzat mögött az oroszok állnak, az egész német munkásmozgalom lendülete megtörik. Nekünk tehát mindenkinél inkább érdekünk, hogy az orosz reakciót és az orosz hadsereget lerázzuk a nyakunkról.

És ebben a munkánkban csak egyetlen megbízható, egyúttal minden körülmények között megbízható szövetségestársunk van: *a lengyel nép.*

Történelmi fejlődése és jelenlegi helyzete Lengyelországot még Franciaország-

* Ezt már a „Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia—porosz háborúról" (kelt 1870. szeptember 9-én) is kimondta.[52] — *Engels jegyzete.*

nál is inkább az elé a választás elé állítja, hogy vagy forradalmi lesz, vagy el kell pusztulnia. És ezzel elesik a dőre fecsegés a lengyel mozgalom lényegileg arisztokratikus jellegéről. Akadnak a lengyel emigrációban elegen, akiknek arisztokratikus sóvárgásaik vannak; de mihelyt maga Lengyelország lép be a mozgalomba, az ízig-vérig forradalmi mozgalom lesz, ahogyan 1846-ban és 1863-ban láttuk. Ezek a mozgalmak nemcsak nemzetiek voltak, hanem egyúttal közvetlenül a parasztok felszabadítására és a földtulajdonnak a parasztokra való átruházására irányultak. 1871-ben a franciaországi lengyel emigráció zöme a Kommün szolgálatába állott; vajon arisztokraták tette volt ez? Nem azt bizonyította-e, hogy ezek a lengyelek teljesen a modern mozgalom magaslatán álltak? Amióta Bismarck bevezette a kultúrharcot Posenban, s azzal az ürüggyel, hogy ilymódon borsot tör a pápa orra alá, üldözi a lengyel iskolakönyveket, elnyomja a lengyel nyelvet[83] és mindent elkövet, hogy a lengyeleket Oroszország karjába kergesse, — mi történik azóta? A lengyel arisztokrácia mind jobban és jobban felzárkózik Oroszország mellé, hogy uralma alatt legalább újra összehozza Lengyelországot; a forradalmi tömegek pedig azzal válaszolnak, hogy a német munkáspártnak kínálják fel szövetségüket és az Internacionálé soraiban küzdenek.

Azt, hogy Lengyelországot nem lehet megölni, ez az ország megmutatta 1863-ban és megmutatja most is nap mint nap. Igénye arra, hogy az európai népek családjában önálló léte legyen, elvitathatatlan. De restaurációja különösen két nép számára szükséges: a németek és maguk az oroszok számára.

Az a nép, amely más népeket elnyom, nem szabadíthatja fel önmagát. Az a hatalom, amelyre más népek elnyomásához szüksége van, végül mindig saját népe ellen fordul. Ameddig Lengyelországban orosz katonák állomásoznak, addig az orosz nép sem politikailag, sem társadalmilag nem szabadíthatja fel magát. Az orosz fejlődés jelenlegi állapotában azonban kétségtelen, hogy azon a napon, amikor Oroszország elveszti Lengyelországot, magában Oroszországban elég hatalmassá válik a mozgalom a dolgok fennálló rendjének megdöntésére. Lengyelország függetlensége és az oroszországi forradalom kölcsönösen feltételezik egymást. Márpedig Lengyelország függetlensége és az oroszországi forradalom — amely a határtalan társadalmi, politikai és pénzügyi zilálság, valamint az egész hivatalos Oroszországot átható korrupció folytán sokkal közelebb van, mint a felszín mutatja — a német munkások számára azt jelenti, hogy a német burzsoázia és kormányok, egyszóval a németországi reakció csak saját erőire lesz utalva — ezekkel az erőkkel pedig idővel majd csak meg tudunk birkózni.

II

A KOMMÜN BLANQUISTA MENEKÜLTJEINEK PROGRAMJA

Minden meghiúsult forradalom vagy ellenforradalom után lázas tevékenység bontakozik ki a külföldre kijutott menekültek körében. A különféle pártárnyalatok csoportosulnak, kölcsönösen egymás szemére vetik, hogy a szekér kátyúba került, árulással és minden lehető egyéb halálos bűnnel vádolják egymást. Közben élénk kapcsolatban maradnak hazájukkal, szerveznek, konspirálnak, röplapokat és újságokat nyomtatnak és megesküsznek rá, hogy huszonnégy órán belül a harc megint újrakezdődik, hogy a győzelem biztos, s erre való tekintettel már fel is osztják egymás közt a kormányhivatalokat. Természetesen egyik csalódás a másik után éri őket, és mivel ezeket nem az elkerülhetetlen történelmi viszonyoknak tulajdonítják, amelyeket nem akarnak megérteni, hanem egyesek véletlen hibáinak róják fel, így halmozódnak a kölcsönös vádaskodások és az egész általános botránnyal ér véget. Ez a története minden emigrációnak, az 1792-es royalista menekültektől kezdve mind a mai napig; és akinek a menekültek közül esze és belátása van, visszavonul a meddő veszekedéstől, mihelyt ezt tisztességgel megteheti, és valami jobb foglalatosságot űz.

A Kommün utáni francia emigráció sem menekült meg ettől az elkerülhetetlen sorstól. Az európai rágalomhadjárat miatt, amely egyaránt támadta valamennyiüket, Londonban pedig különösen a közös központ miatt, amelyre az Internacionálé Főtanácsában leltek, egy ideig kénytelenek voltak belső viszályaikat legalább a világ előtt elfojtani; az utóbbi két évben azonban már nem tudták az egyre gyorsuló felbomlási folyamatot eltitkolni. Mindenfelé kitört a nyílt viszály. Svájcban az emigráció egyik része, lényegében *Malon* befolyására, aki maga is a titkos Alliance egyik megalapítója volt, a bakunyinistákhoz csatlakozott. Aztán Londonban az úgynevezett blanquisták kiváltak az Internacionáléból és Forradalmi Kommün címmel külön csoportot alakítottak. Emellett később sok más csoport keletkezett, melyek azonban a folytonos átalakulás és átcsoportosulás állapotában vannak, és kiáltványaik sem nyújtottak semmi érdekeset, míg a blanquisták éppen az imént hozták az egész világ tudomására programjukat az „Aux Communeux" [A Kommünárokhoz] című proklamációjukban.

Ezeket a blanquistákat nem azért hívják így, mintha netán Blanqui által alapított csoportról volna szó — e program 33 aláírója közül bizonyára csak néhányan beszéltek valaha is Blanquival —, hanem mert az ő szellemében és az ő hagyományai szerint akarnak tevékenykedni. Blanqui lényegében politikai forradalmár, azonban csak érzelmében, csak a nép szenvedéseivel való rokonszenvében szocialista, de sem szocialista elmélete, sem pedig határozott gyakorlati javaslatai nincsenek a szociális bajok orvoslására. Politikai tevékenységében lényegileg a „tett embere" volt, aki hitt abban, hogy egy kicsiny jól szerve-

zett kisebbség, amely a kellő pillanatban forradalmi rajtaütést kísérel meg, néhány első siker révén képes magával ragadni a néptömeget és ilymódon győztes forradalmat végbevinni. Lajos Fülöp alatt természetesen csak titkos társaság formájában szervezhette meg ezt a törzsgárdát, s akkor megesett az, ami összeesküvések esetén rendszerint történik: az emberek, akik torkig voltak az üres ígéretekkel, az örökös hitegetéssel, hogy most már hamarosan megindul a roham, végül is teljesen elvesztették türelmüket, rebellisek lettek, s így csak egy választás maradt: vagy hagyják szétesni az összeesküvést, vagy minden külső indíték nélkül nekivágnak. Neki is vágtak (1839. május 12.), s egy szempillantás alatt végük volt.[84] Egyébként ez a blanquista összeesküvés volt az egyetlen, melyben a rendőrség sohasem tudta megvetni a lábát; mintegy derült égből érte a csapás. — Abból, hogy Blanqui felfogása szerint minden forradalom egy kicsiny forradalmi kisebbség rajtaütése, természetszerűen következik a diktatúra szükségessége a siker után: magától értetődően nem az egész forradalmi osztálynak, a proletariátusnak a diktatúrája, hanem azoké a keveseké, akik a rajtaütést véghezvitték, s akik maguk is eleve már egyvalakinek vagy néhány személynek a diktatúrája alatt vannak megszervezve.

Blanqui persze az előző nemzedék forradalmára. A forradalmi események menetéről alkotott ilyen elképzelések legalábbis a német munkáspárt számára régóta elavultak és Franciaországban is csak a kevésbé érett vagy türelmetlenebb munkásoknál találhatnak még visszhangra. Látni is fogjuk, hogy ezeket az elképzeléseket a szóbanforgó program bizonyos megszorításoknak vetette alá. De londoni blanquistáink is alapelvként fogadják el, hogy forradalmak egyáltalában nem maguktól jönnek létre, hanem létre kell őket hozni, hogy egy viszonylag csekély kisebbségnek és egy előre felvázolt terv szerint kell létrehoznia őket; és végül, hogy mindenkor „hamarosan megindul a roham". Ilyen alapelvekkel természetesen menthetetlenül ki vannak szolgáltatva az emigráció valamennyi önámításának, és egyik ostobaságból a másikba kell belerohanniok. Mindenekelőtt Blanquit, a „tett emberét" akarják megjátszani. De a jó szándék itt keveset ér; hiszen Blanqui forradalmi ösztöne, gyors elhatározottsága nincs meg mindenkiben, és Hamlet bármennyit beszél is erélyről, mindig Hamlet marad. Sőt, ha mármost a mi harminchárom férfiúnk, a tett emberei, azon a területen, amit ők tettnek neveznek, egyáltalában semmi tennivalót nem találnak, akkor a mi harminchárom Brutusunk inkább komikus mint tragikus ellentmondásba kerül önmagával, olyan ellentmondásba, amelynek tragikumát korántsem emeli a magukra öltött sötét külső, mintha mindmegannyi „Dámon, tógája alatt tőrrel"[85] lenne, ami mellékesen eszükbe sem jut. Mit tehetnek? Előkészítik a legközelebbi „rohamot" azzal, hogy proskripciós lajstromokat állítanak össze a jövendő számára, hogy azoknak az embereknek a sora, akik a Kommünben részt vettek, megtisztítottá (épuré) váljon, amiért is a többi menekült a *tisztáknak* (les purs) hívja őket. Hogy önmagukat is ezzel a címmel

illetik-e, arról nincs tudomásom, némelyikükre eléggé rosszul illenék. Üléseik zártak és határozataik titokban tartandók, de ez korántsem akadályozza meg, hogy tartalmuktól másnap reggel az egész francia negyed ne visszhangozzék. És miként a tett ily komoly embereivel ott, ahol nincs mit tenni, mindig megesik: ők is előbb személyes, majd irodalmi viszályba bocsátkoztak egy méltó ellenféllel, a párizsi zugsajtó egyik leghírhedtebb emberével, bizonyos Vermersch-sel, aki a Kommün alatt a „Père Duchêne"-t, az Hébert-féle 1793-as lap[86] siralmas karikatúráját adta ki. E nemes férfiú azzal válaszol erkölcsi felháborodásukra, hogy egy pamfletben valamennyiüket „csirkefogóknak vagy csirkefogók cinkosainak" nyilvánítja és trágár szidalmak ritka özönével árasztja el őket:

„Jedes Wort
Ist ein Nachttopf, und kein leerer."*

És harminchárom Brutusunk szükségesnek tartja, hogy ilyen ellenféllel a közönség előtt dulakodjon!

Ha valami, akkor az az egy biztos, hogy a párizsi proletariátusnak a kimerítő háború után, Párizs kiéheztetése után és főként az 1871-es májusi napok szörnyű érvágása után hosszabb ideig nyugalomra van szüksége, hogy megint erőt gyűjtsön, minden elsietett felkelési kísérlet pedig csak újabb, talán még szörnyűbb vereséggel járhat. Blanquistáink más nézeten vannak. A versailles-i monarchista többség széthullása nekik „Versailles bukását, a Kommün revansát" jelzi. „Mert elérkezünk ama nagy történelmi pillanatok egyikéhez, ama nagy válságok egyikéhez, amikor a nép, miközben látszólag nyomorúságában elmerül és sírba dől, új erővel ismét megindul forradalmi útján és előretör."

Tehát ismét megindul a roham, éspedig mihamarabb. E remény, hogy a „Kommün revansa" nyomban bekövetkezik, nem pusztán a menekültek illúziója, hanem szükségszerű hitcikkelye azoknak, akik erővel a fejükbe vették, hogy a „tett embereit" játsszák olyan időben, amikor az ő céljaik, a forradalmi roham értelmében, egyáltalán semmi tennivaló sincsen. Mindegy. Mivel szerintük megindul a roham, hát úgy képzelik, hogy „elérkezett a pillanat, amikor az emigrációban mindenkinek, akiben még élet van, nyilatkoznia kell". És a harminchármak ezennel kinyilatkoztatják nekünk, hogy ők 1. ateisták, 2. kommunisták, 3. forradalmárok.

Blanquistáink — s ez közös vonás bennük a bakunyinistákkal — a legmesszebbmenőbb, legszélsőségesebb irányzatot akarják képviselni. Ezért, mellesleg megjegyezve, noha céljaikban szembenállnak amazokkal, az eszközöket illetően mégis gyakran velük együtt haladnak. Arról van tehát szó, hogy ateizmus

* — „Minden szó
Egy éjjeliedény, s nem is üres."[87] — *Szerk.*

tekintetében mindenki másnál radikálisabbak legyenek. Ateistának lenni manapság, szerencsére, nem nagy mesterség többé. Az ateizmus meglehetősen magától értetődő az európai munkáspártokban, jóllehet bizonyos országokban elég gyakran olyan természetű lehet, mint ama spanyol bakunyinistáé, aki így nyilatkozott: Istenben hinni, az ellenkezik minden szocializmussal, de a Szűz Máriában, az valami egészen más, benne egy rendes szocialistának természetesen hinnie kell. Sőt, a német szociáldemokrata munkásokról azt mondhatjuk, hogy köztük az ateizmus már elavult; ez a merőben negatív szó rájuk már nem alkalmazható, mert ők többé nem elméleti, hanem már csak gyakorlati ellentétben állnak az istenhittel: *Istennel egyszerűen végeztek*, a való világban élnek és gondolkodnak, s ennélfogva materialisták. Nyilván hasonló az eset Franciaországban is. De ha nem, mi sem volna egyszerűbb, mint gondoskodni arról, hogy a múlt századi pompás francia materialista irodalmat a munkások között tömegesen terjesszék, azt az irodalmat, amely a francia szellemnek formában és tartalomban eddigi csúcsteljesítménye, s amely — figyelembe véve a tudomány akkori állását — tartalmilag még ma is végtelenül magasan áll, formailag pedig azóta nem érték el többé újra. De blanquistáinknak ez nem felelhet meg. Hogy bebizonyítsák, miszerint ők a legradikálisabbak, Istent, mint 1793-ban, dekrétummal törlik el:

„A Kommün szabadítsa meg az emberiséget mindörökre a hajdani nyomorúság e kísértetétől" (Istentől), „a jelenlegi nyomorúságának ez okától" (a nemlétező Isten mint ok!). — „A Kommünben nincsen hely a pap számára; minden vallásos megnyilvánulást, minden vallási szervezetet be kell tiltani."

És ezt a követelést, hogy az embereket változtassák par ordre du mufti* ateistákká, aláírta a Kommün két tagja, akiknek pedig igazán elég alkalmuk volt tapasztalni, hogy először is rengeteg mindent lehet papiroson elrendelni anélkül, hogy az végrehajtásra is kerüljön, másodszor pedig, hogy az üldözés a nem kívánatos meggyőződések előmozdításának legjobb eszköze! Annyi bizonyos: az egyetlen szolgálat, amelyet manapság Istennek még tenni lehet, az, ha az ateizmust kényszerű hitcikkellyé nyilvánítják és a Bismarck-féle egyházellenes kultúrharc-törvényeket letromfolják azzal, hogy betiltják a vallást egyáltalában.

A program második pontja a kommunizmus. Itt már sokkal otthonosabban érezzük magunkat, mert a hajó neve, melyen vitorlázunk: „A Kommunista Párt kiáltványa", amely 1848 februárjában jelent meg. Az Internacionáléból kilépett öt blanquista már 1872 őszén olyan szocialista programot vallott, amely minden lényeges pontjában a jelenlegi német kommunizmus programja volt, s kilépésüket csupán azzal indokolták, hogy az Internacionálé vonakodott ennek az ötnek a módjára forradalmasdit játszani. Most a harminchármak tanácsa

* — a mufti parancsára (felsőbb parancsra). — *Szerk.*

magáévá teszi ezt a programot, egész materialista történelemszemléletével együtt, habár annak blanquista franciára való átültetése egynémely kívánni valót hagy is hátra, amennyiben nem ragaszkodtak eléggé szó szerint a „Kiáltvány"-hoz, mint például a következő mondatban:

„A szolgaság összes formáinak végső kifejeződéseként a burzsoázia a munka kizsákmányolását megfosztotta misztikus fátylaitól, amelyek azt korábban leplezték: kormányzatok, vallások, család, törvények, múlt és jelen intézmények végre úgy jelentek meg ebben a tőkések és bérmunkások egyszerű ellentétére redukált társadalomban, mint az elnyomás eszközei, amelyek segítségével a burzsoázia a maga uralmát fenntartja — a proletariátust pedig féken tartja."

Hasonlítsuk össze ezzel a „Kommunista Kiáltvány"-t, I. fejezet:

„Szóval a burzsoázia a vallási és politikai illúziókkal kendőzött kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást állította. Megfosztotta dicsfényüktől az összes eleddig tisztelt és jámbor félelemmel szemlélt tevékenységeket. Fizetett bérmunkásává változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét. Leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát és e viszonyt puszta pénzviszonnyá változtatta" stb.*

Mihelyt azonban az elmélettől leszállunk a gyakorlathoz, megmutatkozik a harminchármak különlegessége:

„Kommunisták vagyunk, mert célunkhoz akarunk érni anélkül, hogy közbenső állomásokon elidőznénk, kompromisszumoknál, amelyek csak elnapolják a győzelmet és meghosszabbítják a rabszolgaságot."

A német kommunisták azért kommunisták, mert minden közbenső állomáson és kompromisszumon keresztül — amelyeket nem az ő akaratuk, hanem a történelmi fejlődés idéz elő — világosan látják a végcélt: az osztályok megszüntetését, olyan társadalom létrehozását, amelyben nem létezik többé a földnek és a termelési eszközöknek a magántulajdona. A harminchármak azért kommunisták, mert elképzelésük szerint, mihelyt *bennük* meglesz a jóakarat a közbenső állomások és kompromisszumok átugrására, a dolog már el is van intézve, és ha — hiszen ez már biztos — ezekben a napokban „megindul a roham", s ha ők a kormányrúdhoz jutnak, holnapután meg is lesz „a kommunizmus bevezetése". Ha ez azonnal nem lehetséges, akkor tehát ők nem is kommunisták. Gyermeteg naivság a türelmetlenséget elméletileg meggyőző oknak feltüntetni!

Végül pedig e harminchármak „forradalmárok". Mármost ebben a szakmában, ami a dagályosra dagasztott szavakat illeti, a bakunyinisták köztudomásúan már minden emberileg lehetségest megtettek: blanquistáinknak mindamellett kötelességük, hogy őket még felül is múlják. És hogyan? Tudvalevő,

* Lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 444. old. — *Szerk.*

hogy az egész szocialista proletariátus, Lisszabontól és New Yorktól Pestig és Belgrádig, nyomban en bloc* felelősséget vállalt a Párizsi Kommün cselekedeteiért. Blanquistáinknak ez nem elég:

„Ami minket illet, mi igényt tartunk arra, hogy részt vállaljunk a felelősségből ama kivégzésekért, melyek" (a Kommün idején) „a nép ellenségeit sújtották" (következik az agyonlőttek felsorolása), „mi igényt tartunk arra, hogy részt vállaljunk a felelősségből ama gyújtogatásokért, melyek a monarchista vagy polgári elnyomás eszközeit pusztították vagy a harcolókat oltalmazták."

Minden forradalomban elkerülhetetlenül egy csomó ostobaság történik, akárcsak bármely más időben, s ha végre megint elég nyugalomban van részünk, hogy bírálatra képesek legyünk, akkor szükségszerűen ilyen következtetésre jutunk: Sok mindent megtettünk, amit jobb lett volna mellőzni, és sok mindent mellőztünk, amit jobb lett volna megtenni, s ezért csúszott félre a dolog. De a bírálatnak miféle hiányára vall, ha a Kommünt egyenesen szentté avatják, csalhatatlannak nyilvánítják, ha azt állítják, hogy minden házzal, amely leégett, minden tússzal, akit agyonlőttek, teljesen és hajszálpontossággal igazságosan bántak el? Nem azt állítják-e ezzel, hogy május hetében a nép éppen azokat az embereket lőtte agyon, és nem többet, akiket agyon kellett lőni, éppen azokat az épületeket gyújtotta fel, és nem többet, amelyeket fel kellett gyújtani? Nem ugyanazt jelenti-e ez, mintha az első francia forradalomról azt mondanók: minden egyes lefejezettel igazságosan bántak, előbb azokkal, akiket Robespierre fejeztetett le, aztán pedig magával Robespierre-rel? Ilyen gyermetegségekre vezet az, ha alapjában véve egész jóindulatú emberek szabad folyást engednek ama törekvésüknek, hogy hajmeresztőnek tűnjenek.

Elanyi elég. Minden emigrációs balgaság és komikumba átcsapó kísérlet ellenére, hogy a Károly (vagy Edouard?) fiút félelmetessé tegyék,[88] egy lényeges előmenetel ebben a programban nem ismerhető félre. Ez az első kiáltvány, amelyben *francia munkások a mostani német kommunizmust vallják*. Méghozzá annak az irányzatnak a munkásai, akik a franciákat a forradalom kiválasztott népének, Párizst a forradalmi Jeruzsálemnek tartják. Hogy idáig eljutottak, vitathatatlanul *Vaillant* érdeme, aki szintén az aláírók között szerepel, és aki tudvalevően alaposan ismeri a német nyelvet és a német szocialista irodalmat. A német szocialista munkások azonban, akik 1870-ben bebizonyították, hogy teljesen mentesek minden nemzeti sovinizmustól, mindenképpen jó jelnek tekinthetik, hogy francia munkások helyes elméleti alapelveket fogadnak el, mégha ezek az elvek Németországból jönnek is.

1874. május—1875. április.
Marx és Engels Művei. 18. köt.
1969. 493—506. old.

* — egész tömegében; mindenestül; teljes egészében. — *Szerk.*

ELŐZETES MEGJEGYZÉS „AZ OROSZORSZÁGI TÁRSADALMI VISZONYOKRÓL" C. BROSÚRÁHOZ

Az itt következő sorok egy polémia alkalmából íródtak, amelybe bizonyos Pjotr Nyikityics Tkacsov úrral bonyolódtam. Az „Előre" című Londonban megjelenő orosz folyóiratról szóló cikkemben („Volksstaat", 1874. 117. és 118. sz.) alkalmam volt ennek az úrnak a nevét egészen mellékesen említenem, ámde olymódon, hogy ezzel felkeltettem becses ellenségeskedését irántam. Tkacsov úr haladéktalanul kibocsátott egy „Nyílt levelet Friedrich Engels úrnak", Zürich 1874, amelyben mindenféle különös dolgokat fog rám, majd pedig, kirívó tudatlanságommal szemben, közli saját véleményét a dolgok állapotáról és egy szociális forradalom kilátásairól Oroszországban. A tákolmány formája és tartalma egyaránt a szokásos bakunyinista bélyeget viselte magán. Mivel német nyelven jelent meg, úgy véltem, érdemes a „Volksstaat"-ban válaszolni rá (lásd „Emigráns-irodalom", IV. és V. fej., „Volksstaat", 1875. 36. és az utána következő számok*). Válaszom első része túlnyomóan az irodalmi harc bakunyinista módját ecsetelte, mely egyszerűen abban áll, hogy az ellenfélnek rengeteg kifejezett hazugságot varrnak a nyakába. A „Volksstaat"-ban történt közléssel ennek a túlnyomóan személyes résznek kellően eleget tettem. Ezért itt ezt mellőzöm, és a kiadóvállalat által óhajtott különlenyomatban csak a második részt hagyom meg, amely főként az oroszországi társadalmi viszonyokkal foglalkozik, ahogyan azok 1861 óta, az úgynevezett parasztfelszabadítás óta alakultak.

Az oroszországi fejlemények rendkívül fontosak a német munkásosztály számára. A fennálló orosz birodalom alkotja az utolsó nagy hátvédjét minden nyugat-európai reakciónak. Ez 1848-ban és 1849-ben kirívóan megmutatkozott. Németország 1848-ban elmulasztotta Lengyelországot felkelésbe és az orosz cárt háborúba sodorni (ahogy ezt a „Neue Rheinische Zeitung" kezdettől fogva kívánta), ezért ugyanez a cár** 1849-ben leverhette a Bécs kapujáig előrenyomuló magyar forradalmat, 1850-ben Ausztria, Poroszország és a német

* Lásd Marx és Engels Művei. 18. köt. 516—536. old. — *Szerk.*

** I. Miklós. — *Szerk.*

kisállamok felett törvényt ülhetett Varsóban és visszaállíthatta a régi szövetségi gyűlést. S még néhány nappal ezelőtt — 1875 május elején — az orosz cár* éppúgy fogadta berlini vazallusainak hódolatát, mint huszonöt évvel ezelőtt és bebizonyította, hogy ő még ma is Európa döntőbírája. Egy forradalom sem győzhet végérvényesen Nyugat-Európában, amíg mellette fennáll a jelenlegi orosz állam. De Németország a legközelebbi szomszédja, Németországot éri tehát az orosz reakciós hadseregek első ütése. Az orosz cári állam megdöntése, az orosz birodalom nyomásának megszűnése tehát egyik fő feltétele a német proletariátus végérvényes győzelmének.

A cári állam megdöntését azonban korántsem kell kívülről előidézni, jóllehet egy külső háború nagyon meggyorsíthatná. Magán az orosz birodalmon belül is akadnak elemek, amelyek erőteljesen munkálkodnak összeomlásán.

Először is a *lengyelek*. Százéves elnyomás folytán abba a helyzetbe kerültek, hogy kénytelenek vagy forradalmi útra térni, a Nyugat minden igazi forradalmi felkelését mint Lengyelország felszabadítására vezető első lépést támogatni, vagy el kell pusztulniok. És éppen most vannak abban a helyzetben, hogy nyugat-európai szövetségeseiket csakis a proletariátus táborában kereshetik. Száz év óta folytonosan elárulták őket a Nyugat összes polgári pártjai. Németországban a burzsoázia egyáltalán csak 1848 óta számít, azóta pedig állandóan lengyelellenes volt. Franciaországban Napóleon 1812-ben elárulta Lengyelországot és ennek az árulásnak következtében elvesztette hadjáratát, koronáját és birodalmát; az ő példáját követte 1830-ban és 1846-ban a polgárkirályság, 1848-ban a polgári köztársaság, a krími háborúban és 1863-ban a második császárság. Egyik éppoly galádul elárulta Lengyelországot, mint a másik. És még ma is a cár talpát nyalják Franciaország radikális polgári republikánusai, hogy Lengyelország újabb elárulásával kialkudjanak egy revans-szövetséget Poroszország ellen csakúgy, ahogy a német birodalmi burzsoák ugyanezt a cárt mint az európai békének, azaz a német-porosz annexió fennmaradásának védnökét istenítik. Sehol másutt, csupán a forradalmi munkásoknál találnak a lengyelek őszinte és fenntartás nélküli támaszra, mert mindkettőjüknek azonos érdeke a közös ellenség megdöntése, és mert Lengyelország felszabadítása azonos értelmű ennek az ellenségnek a megdöntésével.

De a lengyelek ténykedése területileg korlátozott. Lengyelországra, Litvániára és Kis-Oroszországra szorítkozik; az orosz birodalom tulajdonképpeni magva, Nagy-Oroszország úgyszólván elzárul tevékenységük elől. A negyvenmillió nagyorosz túl nagy nép, fejlődésük pedig nagyon is sajátságos volt, semhogy kívülről lehetne valamely mozgalmat rájuk erőltetni. De erre nincs is szükség. Kétségtelen, hogy az orosz nép tömege, a parasztok, évszázadok óta valamiféle történelemnélküli elposványosodásban fásultan éldegéltek nemze-

* II. Sándor. — *Szerk.*

dékről nemzedékre; és ezt a sivár állapotot nem szakította meg egyéb, mint itt-ott meddő felkelések, melyekre a nemesség és a kormányzat újabb elnyomással felelt. Ennek a történelemnélküliségnek maga az orosz kormányzat vetett véget (1861) a jobbágyság tovább nem halogatható eltörlésével és a robotszolgáltatások megváltásával, — azzal az intézkedéssel, melyet olyan túlságos fifikával alkalmaztak, hogy biztos romlásba dönti majd mind a parasztok, mind a nemesek többségét. Tehát maguk azok az állapotok, amelyekbe a paraszt most került, hajtják őt a mozgalomba; ez a mozgalom persze még csak a kezdet kezdetén van, de a parasztok tömegének napról napra rosszabbodó gazdasági helyzete feltartóztathatatlanul továbbhajtja. A parasztok morajló elégedetlensége máris olyan tény, amellyel mind a kormányzatnak, mind pedig az összes elégedetlen és ellenzéki pártoknak számolniok kell.

Ebből az következik, hogy ha a következőkben Oroszországról lesz szó, ezen nem az egész orosz birodalom értendő, hanem kizárólag Nagy-Oroszország, vagyis az a terület, melynek nyugati határán a pszkovi és szmolenszki, déli határán pedig a kurszki és a voronyezsi kormányzóság fekszik.

1875. május.
Marx és Engels Művei. 18. köt.
1969. 552—554. old.

LEVÉL BEBELHEZ[89]

London, 1875. március 18—28.

Kedves Bebel!

Megkaptam február 23-án kelt levelét és örülök, hogy fizikailag oly jól érzi magát.

Ön azt kérdi tőlem, hogy mi a véleményünk az egyesülési históriáról? Sajnos, egészen úgy jártunk, mint Ön. Sem Liebknecht, sem senki más nem közölt velünk semmit, tehát mi is csak azt tudjuk, ami a lapokban van, ezekben pedig semmi sem volt, amíg mintegy nyolc nappal ezelőtt meg nem érkezett a programtervezet. Ez persze nem kis csodálkozásba ejtett bennünket.

Pártunk annyiszor nyújtotta jobbját a lassalleánusoknak kibékülésre, vagy legalábbis együttműködésre, és a Hasencleverek, Hasselmannok és Tölckék oly gyakran és oly gyalázatosan utasították vissza, hogy még a gyereknek is arra a következtetésre kellett jutnia: ha ezek az urak most maguktól jönnek és kibékülést ajánlanak fel, akkor átkozottul szorult helyzetben kell lenniök. Minthogy azonban jól ismerjük ezeknek az embereknek a jellemét, kötelességünk ezt a szorult helyzetet kihasználni arra, hogy minden lehetséges biztosítékot kikössünk magunknak, nehogy ezek az emberek megrendült pozíciójukat a munkásközvéleményben pártunk rovására újból megszilárdítsák. Rendkívül hűvösen és bizalmatlanul kellett volna őket fogadni, az egyesülést attól függővé téve, hogy milyen mértékben hajlandók szektajelszavaikat és „államsegélyüket" elejteni, és lényegében az 1869-es eisenachi programot[90] vagy annak a mai időponthoz szabott javított kiadását elfogadni. Pártunknak elméleti vonatkozásban, tehát abban, ami a program szempontjából döntő, *abszolúte semmi tanulnivalója* sem lenne a lassalleánusoktól, a lassalleánusoknak viszont annál több tőle; az egyesülés első feltétele az volt, hogy megszűnjenek szektások, lassalleánusok lenni, hogy tehát mindenekelőtt, ha nem is mondanak le egészen az államsegély mindent gyógyító csodaszeréről, de ismerjék el alárendelt átmeneti rendszabálynak sok más lehetséges rendszabály mellett és között. A programtervezet bizonyítja, hogy a mieink, akik elméletileg százszorta különbek a lassalleánus vezetőknél — politikai ravaszság dolgában ugyanannyival

elmaradnak mögöttük; a „becsületesek" megint egyszer kegyetlenül lépre mentek a becsteleneknek.

Először elfogadják a hangzatos, de történelmileg hamis lassalle-i frázist: a munkásosztállyal szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg. Ez a tétel csak egyes kivételes esetekben igaz, pl. az olyan proletárforradalomban, mint a Kommün volt, avagy olyan országban, ahol nemcsak a burzsoázia alakította az államot és a társadalmat a saját képmására, hanem utána már a demokrata kispolgárság is keresztülvitte ezt az átformálást egészen végső következményéig. Ha például Németországban a demokrata kispolgárság ehhez a reakciós tömeghez tartozik, hogyan haladhatott akkor a Szociáldemokrata Munkáspárt éveken át karöltve vele, a Néppárttal[91]? Hogyan merítheti a „Volksstaat" csaknem egész politikai tartalmát a kispolgári demokrata „Frankfurter Zeitung"-ból? És hogyan lehet ugyanebbe a programba nem kevesebb mint hét olyan követelést felvenni, melyek egyenesen és szó szerint megegyeznek a Néppárt és a kispolgári demokrácia programjával? Az 1—5. és 1—2. pontokban foglalt hét politikai követelésre gondolok, ezek közt egyetlenegy sincs, amely ne volna *polgári* demokratikus követelés.[92]

Másodszor a munkásmozgalom nemzetköziségének elvét a jelenre vonatkozólag gyakorlatilag teljesen megtagadják, és ezt olyan emberek teszik, akik öt éven át a legsúlyosabb körülmények között a legdicsőségesebben fennen hirdették ezt az elvet. A német munkások helye az európai mozgalom élén *lényegében* azon alapul, hogy igazi nemzetközi magatartást tanúsítottak a háború alatt; semelyik más proletariátus nem viselkedett volna ilyen jól. És most azt akarják tőlük, hogy tagadják meg ezt az elvet, tagadják meg egy olyan pillanatban, amikor külföldön a munkások mindenütt ugyanolyan mértékben hangsúlyozzák, amilyen mértékben a kormányok elnyomni törekszenek minden kísérletet arra, hogy ez az elv egy szervezet keretében valóra váljék! És egyedül mi marad meg a munkásmozgalom nemzetköziségéből? A halovány reménység — még csak nem is az európai munkások későbbi együttműködésére a felszabadulásukért — nem, hanem a „népek" „egy jövendő nemzetközi testvériesülésére" — a Békeliga[93] burzsoáinak „Európai Egyesült Államára"!

Természetesen egyáltalán nem volt szükséges az Internacionáléról mint olyanról beszélni. De a legkevesebb mégis az lett volna, hogy az 1869-es programhoz képest ne hátrafelé menjünk és körülbelül azt mondjuk: *jóllehet* a német munkáspárt *mindenekelőtt* a neki megszabott államhatárokon belül működik (nincs joga az európai proletariátus nevében beszélni, méghozzá a nevében valami helytelent mondani), tudatában van a világ munkásaival való szolidaritásának és miként eddig, a továbbiakban is mindig kész lesz az e szolidaritás által reá háruló kötelezettségeket teljesíteni. Ilyesféle kötelezettségek akkor is fennállanak, ha éppenséggel nem nyilvánítjuk vagy nem tekintjük is magunkat az „Internacionálé" részének, így például segélynyújtás, munkások

behozatalának megakadályozása sztrájkok esetén, gondoskodás arról, hogy a pártlapok a német munkásokat a külföldi mozgalomról tájékoztassák, agitáció fenyegető vagy kitörő dinasztikus háborúk ellen, az ilyen háborúk alatti magatartás, amilyen 1870-ben és 1871-ben példásan megvalósult stb...

Harmadszor, embereink magukra hagyták erőszakolni a Lassalle-féle „vasbértörvényt", amely egy teljesen elavult gazdasági nézeten alapul, nevezetesen, hogy a munkás átlagban csak a munkabér *minimumát* kapja, mégpedig azért, mert a malthusi népesedési elmélet szerint mindig túl sok munkás van (ez volt Lassalle érvelése). Mármost Marx a „Tőké"-ben tüzetesen kimutatta, hogy a munkabért szabályozó törvények nagyon bonyolultak, hogy a viszonyokhoz képest hol ez, hol az van túlsúlyban, hogy tehát korántsem vastörvények, hanem ellenkezőleg, igen rugalmasak, és hogy a dolgot egyáltalán nem lehet néhány szóval elintézni, mint Lassalle képzelte. Annak a törvénynek Malthus-féle indoklását, amelyet Lassalle Malthustól és Ricardótól vett át (az utóbbi meghamisításával), amint az pl. a „Munkás Olvasókönyv" 5. oldalán, egy másik Lassalle-brosúrából vett idézet formájában található, Marx részletesen megcáfolta „A tőke felhalmozási folyamatá"-ról szóló szakaszban.* A lassalle-i „vasbértörvény" elfogadásával tehát egy hibás tétel és annak hibás indokolása mellett tettek hitvallást.

Negyedszer, a program *egyetlen szociális* követelésként a lassalle-i államsegélyt állítja fel a legmeztelenebb alakjában, ahogyan azt Lassalle Buchez-től ellopta. És ezt az után, hogy Bracke igen jól kimutatta ennek a követelésnek egész semmisségét; az után, hogy pártunknak csaknem valamennyi, ha ugyan nem valamennyi szónoka a lassalleánusok elleni harcban kénytelen volt ez ellen az „államsegély" ellen fellépni! Mélyebben pártunk már nem is alázkodhatott volna meg. Az internacionalizmus lesüllyedt Amand Goegg színvonalára, a szocializmus a burzsoá-republikánus Buchez színvonalára, aki ezt a követelést a *szocialistákkal szemben* állította fel, hogy őket kiüsse a nyeregből!

De a lassalle-i értelemben vett „államsegély" a legjobb esetben is csak *egyetlen* rendszabály a sok közül annak a célnak az elérésére, amelyet a programtervezet ezekkel a suta szavakkal jelöl meg: „hogy a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse", mintha a mi számunkra még léteznék elméletileg *megoldatlan* szociális *kérdés*! Ha tehát ezt mondanák: a német munkáspárt arra törekszik, hogy megszüntesse a bérmunkát és vele együtt az osztálykülönbségeket a kollektív termelésnek az iparban és mezőgazdaságban nemzeti méretben történő megvalósítása útján; támogat minden olyan rendszabályt, amely alkalmas e cél elérésére! — akkor egyetlen lassalleánusnak sem lehet ez ellen semmi kifogása.

Ötödször, a munkásosztálynak mint osztálynak a szakszervezetek útján való szervezéséről egyáltalán nincs szó. Pedig ez igen lényeges pont, mert ez a

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 528—722. old. — *Szerk.*

proletariátus tulajdonképpeni osztályszervezete, amelyben napi harcait a tőke ellen megvívja, amelyben iskolázza magát, és amelyet manapság a legádázabb reakció (mint most Párizsban) sem képes többé megfojtani. Azt a jelentőséget tekintve, melyre ez a szervezet Németországban is szert tesz, a mi nézetünk szerint okvetlenül szükséges lenne a programban megemlékezni róla és a lehetőség szerint a párt szervezetében helyet juttatni neki.

Ennyi mindent tettek a mieink a lassalleánusok kedvére. És milyen engedményt tett a másik oldal? Azt, hogy a programban egy csomó meglehetősen zavaros, *tisztán demokratikus követelés* szerepel, néhány közülük merő divatcikk, mint például a „nép közvetlen törvényhozása", ami Svájcban fennáll és több kárt okoz, mint hasznot, ha egyáltalán okoz valamit. Népi *igazgatás* — ennek még lenne valami értelme. Ugyancsak hiányzik minden szabadság első feltétele: hogy minden hivatalnok minden polgárral szemben a rendes bíróságok előtt és a közérvényű jog alapján felelős hivatali ténykedéséért. Arra nem is akarok többé szót vesztegetni, hogy olyan követelések, mint a tudomány szabadsága, lelkiismereti szabadság, minden liberális burzsoá programban szerepelnek és itt kissé furcsán festenek.

A szabad népállam szabad állammá változott át. A szó nyelvtani értelmében véve a szabad állam olyan állam, amely szabad a polgáraival szemben, tehát zsarnoki kormányzatú állam. Sutba kellene dobni az államról szóló egész locsogást, különösen a Kommün után, amely már nem is volt állam a szó tulajdonképpeni értelmében. A *népállamot* az anarchisták unos-untalan a fejünkhöz vágták, noha már Marxnak Proudhon elleni munkája és utána a „Kommunista Kiáltvány" határozottan megmondja, hogy a szocialista társadalmi rend bevezetésével az állam önmagától feloszlik és eltűnik.* Minthogy pedig az állam csupán átmeneti intézmény, amelyet a harcban, a forradalomban felhasználunk ellenfeleink erőszakos fékentartására, ezért „szabad népállamról" beszélni merő értelmetlenség: amíg a proletariátusnak még *szüksége* van az államra, nem a szabadság érdekében, hanem ellenfeleinek fékentartására használja fel, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik. Ezért mi azt javasolnánk, hogy az „*állam*" szót mindenütt a „közösség" [„Gemeinwesen"] szóval helyettesítsük, ezzel a régi jó német szóval, mely igen jól képviselheti a francia „commune"-t.

„Minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése" szintén igen aggályos frázis „minden osztálykülönbség megszüntetése" helyett. Ország és ország, tartomány és tartomány, sőt helység és helység között is mindig fenn fog állni az életfeltételeknek *bizonyos* egyenlőtlensége, amelyet lecsökkenthetünk a minimumra, de soha nem küszöbölhetünk ki teljesen. Az Alpok lakóinak életfeltételei mindig mások lesznek, mint a síkságon élőké. Az az elképzelés,

* Lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 59—174., 437—470. old. — *Szerk.*

hogy a szocialista társadalom az *egyenlőség* birodalma — egyoldalú francia elképzelés, amely a régi „szabadság, egyenlőség, testvériség"-re támaszkodik, olyan elképzelés, amely a maga idejében és a maga helyén *fejlődési fokként* jogosult volt, amelyet azonban, akárcsak a régebbi szocialista iskolák valamennyi egyoldalúságát, most már túlhaladottnak kell tekinteni, mert csak zavart idéz elő a fejekben, és mert ennek pontosabb kifejezési módjait már megtalálták.

Abbahagyom, bár ennek a ráadásul még színtelenül és erőtlenül megfogalmazott programnak szinte minden szavát bírálni kellene. Olyan ez a program, hogy elfogadása esetén Marx és én *sohasem* vallhatnók az ezen az alapzaton létesült *új* pártot a magunkénak, és igen komolyan fontolóra kellene vennünk, hogy milyen álláspontot foglaljunk el – nyilvánosan is — vele szemben. Gondolja meg, hogy külföldön a német Szociáldemokrata Munkáspárt mindenféle és -fajta nyilatkozatáért és cselekedetéért *bennünket* tesznek felelőssé. Így például Bakunyin az „Államiság és anarchia" című írásában bennünket tesz felelőssé minden meggondolatlan szóért, amelyet Liebknecht a „Demokratisches Wochenblatt" alapítása óta mondott és írt. Az emberek ugyanis azt képzelik, hogy mi dirigáljuk innen az egész históriát, holott Ön éppoly jól tudja, mint én, hogy úgyszólván soha a legcsekélyebb mértékben sem avatkoztunk be a belső pártügyekbe, és ha beavatkoztunk, csakis azért, hogy egyes — nézetünk szerint — elkövetett baklövéseket, mégpedig *csakis elméletieket*, a lehetőség szerint jóvátegyünk. Ön azonban maga is be fogja látni, hogy ez a program fordulópont, s könnyen arra késztethet bennünket, hogy elhárítsunk magunktól mindennemű felelősséget azért a pártért, amely azt elfogadja.

Általában egy párt hivatalos programja kevésbé fontos, mint az, amit a párt tesz. De egy *új* program mégis mindig nyilvánosan kitűzött zászló, és a külvilág róla ítéli meg a pártot. Ezért semmiképpen se legyen visszafelé tett lépés, mint amilyen ez a program az eisenachihoz képest. Mégiscsak meg kellene gondolni azt is, mit fognak szólni más országok munkásai ehhez a programhoz, milyen benyomást fog kelteni az, hogy az egész német szocialista proletariátus térdet hajt a lassalleanizmus előtt.

Azonkívül meg vagyok győződve, hogy az *ilyen* alapon létrejövő egyesülés egy évig sem tart. Pártunk legjobb koponyái arra legyenek kárhoztatva, hogy a vasbértörvényről és az államsegélyről betéve megtanult lassalle-i tételeket verklizzék? Szeretném pl. látni, hogy Ön ezt hogyan csinálná! És ha megtennék, hallgatóságuk kifütyülné őket. És bizonyosra veszem, hogy a lassalleánusok a programnak éppen *ezekhez* a részeihez ragaszkodnak, mint Shylock zsidó az egy font húshoz. Be fog következni a szakadás; de akkorra Hasselmannt, Hasenclevert, Tölckét és társaikat megint „becsületessé tettük"; a szakadásból mi gyengébben, a lassalleánusok pedig erősebben fognak kikerülni; pártunk elveszti politikai szűzességét és sohasem tud már bátran fellépni a lassalle-i

frázisok ellen, amelyeket egy ideig maga is zászlajára írt; és ha a lassalleánusok akkor ismét azt fogják mondani, hogy ők a tulajdonképpeni és egyetlen munkáspárt, a mi embereink pedig burzsoák, a kezükben ott lesz a program, hogy azt bebizonyítsák. A programban minden szocialista rendszabály az *övék* és a *mi* pártunk semmi mást nem tett hozzá, mint a kispolgári demokrácia követeléseit, amely demokráciát pedig ugyanebben a programban a *mi pártunk is* a „reakciós tömeg" részének minősít!

Visszatartottam ezt a levelet, minthogy Ön csak április 1-én, Bismarck születésnapjának tiszteletére szabadul, és nem akartam megkockáztatni, hogy a levelet a becsempészésnél esetleg elkobozzák. Éppen most érkezett egy levél Brackétól, akinek a program miatt szintén súlyos aggályai vannak és tudni akarja véleményünket. Ezért a levelet továbbítás végett neki küldöm, hogy elolvassa, és ne kelljen az egész vacakot még egyszer leírnom. Egyébként Rammnak is tiszta vizet töltöttem a poharába; Liebknechtnek csak röviden írtam. Nem tudom megbocsátani neki, hogy az egész dologról *egy szót sem* közölt velünk (Ramm és a többiek pedig azt hitték, hogy ő pontosan tájékoztatott bennünket), amíg aztán úgyszólván késő volt. Bár ő ezt mindig így szokta tenni — ezért volt vele Marxnak és nekem sok kellemetlen levélváltásunk —, de ezúttal ez már több a soknál, és *mi határozottan nem vagyunk hajlandók vele együtthaladni ezen az úton.*

Igyekezzék úgy intézni a dolgot, hogy nyáron idejöhessen. Természetesen nálam fog lakni, és ha jó idő lesz, pár napra elutazhatunk tengeri fürdőre, ami Önnek a hosszú börtön után igen hasznos lesz.

Baráti üdvözlettel

F. E.

Marx éppen lakást változtatott, címe 41, Maitland Park Crescent, NW, London.

Marx és Engels Művei. 19. köt.
1969. 1—7. old.

A GOTHAI PROGRAM KRITIKÁJA[94]

LEVÉL WILHELM BRACKÉHOZ[95]

London, 1875. május 5.

Kedves Bracke!

Az egyesülési programhoz fűzött alábbi kritikai széljegyzeteket elolvasás után legyen szíves megtekintésre átadni Geibnek és Auernak, Bebelnek és Liebknechtnek. Rendkívül el vagyok foglalva, s jóval többet kell dolgoznom, mint amennyit az orvos megengedett. Ezért semmiképpen sem volt számomra „élvezet" ilyen hosszú firkát megírni. De mégis szükséges volt, nehogy az elvtársak, akiknek számára ez a közlemény íródott, a jövőben megteendő lépéseimet félreértsék.

⟨Az egyesülési kongresszus után ugyanis Engels és én olyan értelmű rövid nyilatkozatot fogunk közzétenni, hogy a nevezett elvi programtól mi teljesen távol állunk és ahhoz semmi közünk.⟩

Ez elengedhetetlen, mert külföldön a párt ellenségei gondosan táplálják azt a teljesen téves nézetet, hogy az úgynevezett eisenachi párt mozgalmát titokban mi irányítjuk innen. Egy nemrég megjelent orosz nyelvű munkában Bakunyin például ⟨nemcsak⟩ a párt minden programjáért stb. tesz engem felelőssé, ⟨hanem minden lépésért is, melyet Liebknecht a Néppárttal való együttműködésének napjától kezdve tett⟩.

De ettől függetlenül is, kötelességem, hogy diplomatikus hallgatással se ismerjek el egy meggyőződésem szerint teljesen elvetendő és a pártot demoralizáló programot.

A valóságos mozgalom egyetlen lépése fontosabb tucatnyi programnál. Ha tehát nem haladhatták *túl* az eisenachi programot — és ezt a mostani körülmények nem engedték meg —, akkor egyszerűen csak a közös ellenség elleni akcióra kellett volna egyezséget kötni. De ha elvi programot készítenek (ahelyett, hogy elhalasztották volna arra az időre, amikor huzamosabb közös tevékenység ilyesfélét már előkészített), ezzel olyan határoszlopot állítanak fel, amelyen az egész világ a pártmozgalom állását méri.

A lassalleánusok vezérei azért jöttek, mert a viszonyok kényszerítették őket erre. Ha eleve kijelentették volna nekik, hogy elvi alkudozásról nem lehet szó, akkor be *kellett* volna érniök egy akcióprogrammal vagy közös akcióra szóló szervezeti tervvel. Ehelyett az eisenachiak megengedik nekik, hogy kötött mandátumokkal felfegyverkezve állítsanak be, s a maguk részéről elismerik e mandátumok kötelező érvényét, tehát kényre-kedvre megadják magukat a segítségre szorulóknak. S mindennek a tetejében a lassalleánusok megint kongresszust tartanak *a kompromisszum-kongresszus előtt*, saját pártjuk viszont kongresszusát csak *post festum** tartja meg. ⟨Nyilvánvalóan minden kritikát el akartak sikkasztani, hogy saját pártjukat ne engedjék gondolkodóba esni.⟩ Tudvalevő, hogy az egyesülés puszta ténye is megelégedéssel tölti el a munkásokat, de tévednek azok, akik azt hiszik, hogy ezért a pillanatnyi sikerért nem fizettek túl drága árat.

A program egyébként sem ér semmit, még a lassalle-i hitcikkelyek szentté-avatásától eltekintve sem.

⟨Nemsokára elküldöm Önnek a „Tőke" francia kiadásának utolsó füzeteit. A francia kormány tilalma a nyomás folytatását hosszabb időre megakasztotta. Ezen a héten vagy a jövő hét elején azonban készen lesz. Megkapta az előző hat küldeményt? Legyen szíves, közölje velem Bernhard Becker *címét* is, akihez szintén el kell juttatnom az utolsó küldeményeket.⟩

A *„Volksstaat"-könyvkiadónak* különös szokásai vannak. Mindmáig pl. nem kaptam egyetlen példányt sem „A kölni kommunista-per"[96] lenyomatából.

Szívélyes üdvözlettel

Karl Marx

SZÉLJEGYZETEK A NÉMET MmunkáspárT PROGRAMJÁHOZ

I

1. „A munka minden gazdagságnak és minden kultúrának a forrása, *és minthogy* hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges — a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját."

A paragrafus első része: „A munka minden gazdagságnak és minden kultúrának a forrása."

A munka *nem a forrása* minden gazdagságnak. A *természet* éppannyira for-

* — *ünnep után; utólag. — Szerk.*

rása a használati értékeknek (márpedig ilyenekből áll a dologi gazdagság!), mint a munka, amely maga is csak megnyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek. Ez a mondat minden ábécéskönyvben megtalálható és annyiban igaz, amennyiben *felteszik*, hogy a munkát a hozzávaló tárgyakkal és eszközökkel végzik. Egy szocialista program azonban nem engedheti meg, hogy efféle polgári szólamok elhallgassák azokat a *feltételeket*, amelyek egyedül adnak nekik értelmet. Csak amennyiben az ember a természethez, az összes munkaeszközök és munkatárgyak első forrásához eleve tulajdonosként viszonylik, azt sajátjaként kezeli, annyiban lesz munkája használati értékeknek, tehát gazdagságnak a forrásává is. A polgároknak nagyon alapos okuk van rá, hogy a munkának *természetfölötti teremtőerőt* tulajdonítsanak; mert éppen a munkának természeti feltételekhez kötöttségéből következik, hogy az az ember, akinek munkaerején kívül egyéb tulajdona nincsen, minden társadalmi és kulturális állapotban más emberek rabszolgája kell hogy legyen, azoké, akik a tárgyi munkafeltételeket tulajdonukba kerítették. Csak az ő engedelmükkel dolgozhat, tehát csak az ő engedelmükkel élhet.

Hagyjuk most ezt a mondatot úgy, ahogy áll, helyesebben, ahogy sántít. Milyen végkövetkeztetést várhattunk? Nyilvánvalóan ezt:

„Minthogy a munka minden gazdagságnak a forrása, a társadalomban sem sajátíthat el senki gazdagságot másként, csak munkatermékként. Ha tehát nem maga dolgozik, akkor idegen munkából él és kultúráját is idegen munka rovására sajátítja el."

Ehelyett az „*és minthogy*" szócsavarással egy második mondatot illesztenek hozzá, hogy ebből és ne az elsőből vonjanak le végkövetkeztetést.

A paragrafus második része: „Hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges."

Az első mondat szerint a munka volt a forrása minden gazdagságnak és minden kultúrának, tehát társadalom sem volt lehetséges munka nélkül. Most megfordítva, arról értesülünk, hogy „hasznothajtó" munka társadalom nélkül nem lehetséges.

Éppígy mondhatták volna azt is, hogy csak a társadalomban válhat a haszontalan, sőt a közre káros munka kereseti ággá, hogy csak a társadalomban lehet henyélésből élni stb. stb. — egyszóval az egész Rousseaut lemásolhatták volna.

És mi az a „hasznothajtó" munka? Alkalmasint csak az a munka, amely a célul tűzött hasznos hatást előidézi. A vadember — és az ember, amikor már nem majom többé, vadember —, aki kővel leterít egy állatot, aki gyümölcsöt gyűjt stb., „hasznothajtó" munkát végez.

Harmadszor: *A végkövetkeztetés*: „És minthogy hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges — a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját."

Szép következtetés! Ha a hasznothajtó munka csak a társadalomban és csak a társadalom révén lehetséges, akkor a munkahozadék a társadalmat illeti meg — és az egyes munkásnak ebből csak az jár, ami a munka „feltételének", a társadalomnak a fenntartásához nem szükséges.

Ezt a tételt valóban minden időben érvényesítették is *a mindenkori társadalmi rend úttörői*. Először jön igényeivel a kormány és mindaz, ami hozzátapad, mert a kormány a társadalmi rend fenntartására hivatott társadalmi szerv; azután jönnek a magántulajdonosok különböző fajainak az igényei, mert a magántulajdon különböző fajai a társadalom alapjai stb. Látnivaló, hogy az ilyen üres frázisokat tetszés szerint lehet csűrni-csavarni.

Valamiféle értelmes összefüggés a paragrafus első és második része között csak ebben a fogalmazásban van:

„A gazdagságnak és a kultúrának forrásává a munka csak mint társadalmi munka válik", vagy ami ugyanaz, „csak a társadalomban és annak révén válik".

Ez a tétel vitathatatlanul helyes, mert ha az elszigetelt munka (feltéve, hogy tárgyi előfeltételei megvannak) teremthet is használati értékeket, nem teremthet sem gazdagságot, sem kultúrát.

De éppilyen vitathatatlan ez a másik tétel:

„Amilyen mértékben a munka társadalmilag fejlődik és ezáltal gazdagságnak és kultúrának forrásává lesz, abban a mértékben fejlődik szegénység és lesüllyedés a dolgozó oldalán, gazdagság és kultúra a nem-dolgozó oldalán."

Ez a törvénye az egész eddigi történelemnek. Tehát „*a* munkáról" és „*a* társadalomról" hangoztatott általános szólamok helyett itt határozottan ki kellett volna mutatni, hogy a mostani tőkés társadalomban hogyan jöttek létre végül is azok az anyagi stb. feltételek, amelyek a munkásokat képessé teszik és kényszerítik arra, hogy ezt a történelmi átkot megtörjék.

A valóságban azonban ez az egész, stílusában és tartalmában elhibázott paragrafus csak arra jó, hogy a lassalle-i jeligét, a „levonás nélküli munkahozadékot" írhassák jelszóként a párt zászlajára. Később visszatérek a „munkahozadékra", az „egyenlő jogra" stb., mert ugyanez némileg más formában megismétlődik.

2. „A mai társadalomban a munkaeszközök a tőkésosztály monopóliuma; a munkásosztály ezáltal megszabott függősége az oka a nyomorúság és szolgaság minden formájának."

Ez a tétel, amelyet az Internacionálé szervezeti szabályzatából vettek át, ebben a „javított" kiadásban helytelen.

A mai társadalomban a munkaeszközök a földtulajdonosok *és* a tőkések monopóliuma (sőt, a földtulajdon monopóliuma alapja a tőkemonopóliumnak

is). Az Internacionálé szervezeti szabályzata az illető passzusban nem nevezi meg a monopolistáknak sem az egyik, sem a másik osztályát. A „*munkaeszközöknek, azaz az élet forrásainak monopóliumáról*" beszél; a kiegészítés — „az élet forrásai" — eléggé megmutatja, hogy a föld bennefoglaltatik a munkaeszközökben.

A javítást azért iktatták be, mert Lassalle — most már általánosan ismert okokból — *csak* a tőkésosztályt támadta, a földtulajdonosokat nem. Angliában a tőkés többnyire még annak a földnek sem tulajdonosa, amelyen gyára áll.

3. „A munka felszabadítása megköveteli a munkaeszközöknek a társadalom köztulajdonává emelését és az összmunka kollektív szabályozását a munkahozadék igazságos elosztásával."

„A munkaeszközök köztulajdonná emelése" nyilván: „köztulajdonná változtatását" akarja jelenteni. De ezt csak mellesleg.

Mi a „*munkahozadék*"? A munka terméke vagy ennek értéke? És ez utóbbi esetben a termék összértéke-e vagy csak az az értékrész, amelyet a munka az elfogyasztott termelési eszközök értékéhez újonnan hozzátett?

A „munkahozadék" laza képzet, amelyet Lassalle határozott közgazdasági fogalmak helyébe tett.

Mi az „igazságos" elosztás?

Vajon nem állítják-e a burzsoák, hogy a mai elosztás „igazságos"? És valóban, nem az egyetlen „igazságos" elosztás-e ez a mai termelési mód alapján? Vajon a gazdasági viszonyokat jogi fogalmak szabályozzák-e, nem pedig megfordítva, a gazdasági viszonyokból fakadnak a jogi viszonyok? Nincsenek-e a szocialista szektásoknak is a legkülönbözőbb elképzeléseik az „igazságos" elosztásról?

Hogy tudjuk, mit kell ezúttal az „igazságos elosztás" frázisán értenünk, egybe kell vetnünk az első paragrafust meg ezt. Utóbbi olyan társadalmat feltételez, amelyben „a munkaeszközök köztulajdonban vannak, és az összmunka kollektívan szabályozott", az első paragrafusból pedig azt látjuk, hogy „a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját".

„A társadalom minden tagját"? A nem-dolgozókat is? Hol van akkor a „levonás nélküli munkahozadék"? Csak a társadalom dolgozó tagjait? Hol van akkor a társadalom minden tagjának „egyenlő joga"?

Ámde a „társadalom minden tagja" és az „egyenlő jog" nyilvánvalóan csak szólam. A lényeg az, hogy ebben a kommunista társadalomban minden munkásnak a maga „levonás nélküli" Lassalle-féle „munkahozadékát" meg kell kapnia.

Vegyük először a „munkahozadék" szót a munka terméke értelmében, akkor a kollektív munkahozadék a *társadalmi össztermék*.

Ebből most le kell vonni:

Először: Az elhasznált termelési eszközök pótlására szolgáló fedezetet.

Másodszor: A termelés kiterjesztésére szolgáló pótlólagos részt.

Harmadszor: A tartalék- vagy biztosítási alapot természeti események stb. okozta szerencsétlenségek, zavarok esetére.

Ezek a levonások a „levonás nélküli munkahozadékból" közgazdasági szükségességek, és nagyságuk a meglevő eszközök és erők szerint, részben valószínűségszámítás útján határozandó meg, de semmiképpen sem számítható ki az igazságosságból.

Marad az össztermék másik része, amelynek rendeltetése, hogy fogyasztási eszközül szolgáljon.

Mielőtt az egyéni felosztásra kerülne a sor, ebből megint le kell vonni:

Először: *Az általános, nem közvetlenül a termeléshez tartozó igazgatási költségeket.*

Ez a rész eleve igen jelentékenyen korlátozódik a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben csökken, amilyenben az új társadalom fejlődik.

Másodszor: *Azt, ami szükségletek közös kielégítésére szolgál*, mint iskolákra, egészségügyi intézményekre stb.

Ez a rész eleve jelentékenyen megnő a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben növekszik, amilyenben az új társadalom fejlődik.

Harmadszor: *A munkaképtelenek alapja* stb., egyszóval az, ami ma az úgynevezett hivatalos szegénygondozáshoz tartozik.

Csak most jutunk az „elosztáshoz" — a program Lassalle hatására korlátolt módon kizárólag ezt tartja szem előtt —, vagyis a fogyasztási eszközök ama részéhez, amely a kollektíva egyéni termelői között elosztásra kerül.

A „levonás nélküli munkahozadék" kézen-közön már „levonásos" munkahozadékká változott, jóllehet amit a termelő mint magánegyén elveszít, azt mint a társadalom tagja közvetlenül vagy közvetve visszakapja.

Ahogyan szétfoszlott a „levonás nélküli munkahozadék" frázisa, úgy foszlik most szét egyáltalán a „munkahozadék" frázisa.

A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek. A „munkahozadék" szó, amely manapság is elvetendő kétértelműsége miatt, így elveszíti minden értelmét.

Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásban, gazdasági-

lag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik. Ennek megfelelően az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége. Pl. a társadalmi munkanap az egyéni munkaórák összegéből áll; az egyes termelő egyéni munkaideje a társadalmi munkanap általa szolgáltatott része, az ő részesedése benne. A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott (a közösségi alapok számára végzett munkáját levonva), és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül. Ugyanazt a munkamennyiséget, amelyet a társadalomnak az egyik formában adott, visszakapja a másik formában.

Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.

Az egyenlő jog tehát itt — elvileg — még mindig a *polgári jog*, noha elv és gyakorlat nem kapnak már hajba, míg az árucserénél egyenértékek cseréje csak *átlagban* létezik, nem az egyes esetben.

E haladás ellenére ez az *egyenlő jog* még mindig a polgári korláton belül marad. A termelők joga munkaszolgáltatásaikkal *arányos*: az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mércével*, a munkával mérnek. Ám az egyik ember fizikailag vagy szellemileg különb a másiknál, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat, vagy hosszabb ideig tud dolgozni; s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, kiterjedése vagy intenzitása szerint meg kell határozni, különben nem lenne többé mérce. Ez az *egyenlő* jog — egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét. *Tartalma szerint tehát ez, mint minden jog, az egyenlőtlenség joga.* A jog természete szerint csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és ezek nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk, csak *egy meghatározott* oldalról ragadjuk meg őket, pl. az adott esetben csak *mint munkásokat* tekintjük őket; és semmi többet nem látunk bennük, minden mást figyelmen kívül hagyunk. Továbbá: az egyik munkás házas, a másik nem; az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak stb. stb. Egyenlő munkateljesítmény és ezért a társadalmi fogyasztási alapban való

egyenlő részesedés esetén az egyik ténylegesen többet kap tehát, mint a másik, az egyik gazdagabb, mint a másik stb. Hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem ellenkezőleg, egyenlőtlennek kellene lennie.

De ezek a visszásságok a kommunista társadalom első szakaszán, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppen megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége.

A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog — csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!

Bővebben foglalkoztam egyfelől a „levonás nélküli munkahozadékkal", másfelől „az egyenlő joggal", „az igazságos elosztással", hogy megmutassam, mennyire vétkes dolog, ha egyrészt olyan elképzeléseket, amelyeknek egy bizonyos időben volt értelmük, de ma már elavult frázis-kacattá lettek, megint dogmákként rá akarnak kényszeríteni pártunkra, másrészt pedig azt a realista felfogást, amelyre annyi fáradsággal neveltük rá a pártot, de amely most gyökeret vert benne, ideologikus jogi és egyéb, a demokraták és a francia szocialisták körében annyira közkeletű badarságokkal megint eltorzítják.

Eltekintve az eddig kifejtettektől, egyáltalán hiba volt az úgynevezett *elosztás* jelentőségét felnagyítani s erre helyezni a fő hangsúlyt.

A fogyasztási eszközök mindenkori elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Ez a megoszlás pedig magának a termelési módnak jellemvonása. A tőkés termelési mód például azon nyugszik, hogy a dologi termelési feltételek tőketulajdon formájában nem-dolgozóknak jutnak, míg a tömeg csak a személyi termelési feltételnek, a munkaerőnek tulajdonosa. Amikor a termelés elemei ilymódon oszlanak meg, ebből magától adódik a fogyasztási eszközök mai elosztása. Amikor a dologi termelési feltételek maguknak a munkásoknak a kollektív tulajdonában vannak, ebből éppúgy adódik a fogyasztási eszközöknek a maitól különböző elosztása. A vulgáris szocializmus (s tőle aztán a demokrácia egy része) átvette a polgári közgazdászoktól, hogy az elosztást úgy tekintse és kezelje, mintha az a termelési módtól független volna, tehát a szocializmust úgy ábrázolja, mintha az főleg az elosztás körül forogna. Minek megyünk ismét visszafelé, amikor a valóságos viszony már régen tisztázva van?

4. „A munka felszabadítása a munkásosztály műve kell hogy legyen, amellyel szemben valamennyi többi osztály *csak egyetlen reakciós tömeg.*"

Az első strófa az Internacionálé szervezeti szabályzatának a bevezető szavaiból való, de „javítva". Ott ezt olvassuk: „A munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kiharcolnia."* Itt ellenben a „munkásosztálynak" kell felszabadítania — mit? „a munkát". Értse, aki tudja.

Kárpótlásul az ellenstrófa már Lassalle-idézet a javából: „amellyel" (a munkásosztállyal) „szemben valamennyi többi osztály *csak egyetlen reakciós tömeg*".

A „Kommunista Kiáltvány" ezt mondja: „Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus *valóban forradalmi osztály*. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke."**

A burzsoáziát itt forradalmi osztálynak fogjuk fel — mint a nagyipar hordozóját —, szemben a feudálisokkal és a középrendekkel, melyek meg akarják őrizni mindazokat a társadalmi pozíciókat, amelyek elavult termelési módoknak a képződményei. Ezek tehát nem alkotnak *együtt a burzsoáziával* csak egyetlen reakciós tömeget.

Másrészt a proletariátus a burzsoáziával szemben azért forradalmi, mert, ő maga a nagyipar talaján felnőve, arra törekszik, hogy lehántsa a termelésről a tőkés jelleget, amelyet a burzsoázia megörökíteni igyekszik. De a Kiáltvány hozzáfűzi, hogy a „középrendek" forradalmiakká lesznek, „mert előttük áll a proletariátusba való átmenetük".

Ebből a szempontból tehát megintcsak ostobaság, hogy a középrendek a burzsoáziával és ráadásul még a feudálisokkal együtt a munkásosztállyal szemben „csak egyetlen reakciós tömeg".

A legutóbbi választásokon talán így szóltak a kézművesekhez, kisiparosokhoz stb. és *parasztokhoz*: velünk szemben ti a burzsoákkal és a feudálisokkal együtt csak egyetlen reakciós tömeget alkottok?

Lassalle betéve tudta a „Kommunista Kiáltvány"-t, akárcsak hívői az általa fogalmazott pásztorleveleket. Ha tehát ilyen durván meghamisította, ez csak azért történt, hogy az abszolutista és feudális ellenfelekkel a burzsoázia ellen kötött szövetségét szépítse.

Emellett a fenti paragrafusban a hajánál fogva ráncigálják elő az ő bölcs mondását, anélkül, hogy bármi összefüggésben volna az Internacionálé szervezeti szabályzatából való félrejavított idézettel. Ez tehát itt egyszerűen arcátlanság, mégpedig korántsem Bismarck kedve ellen való, egyike ama olcsó ripőkségeknek, amelyekkel a berlini Marat[97] ügynököl.

* Lásd Marx és Engels Művei. 17. köt. 406. old. — *Szerk.*

** Lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 450. old. és Marx és Engels Válogatott Művei: I. köt. 1975. 145. old. — *Szerk.*

5. „A munkásosztály a maga felszabadításán mindenekelőtt *a mai nemzeti állam keretén belül* munkálkodik, tudatában annak, hogy valamennyi kultúrország munkásaival közös törekvésének szükségszerű eredménye a népek nemzetközi testvériesülése lesz."

Lassalle a „Kommunista Kiáltvány"-nyal és valamennyi korábbi szocializmussal ellentétben a munkásmozgalmat a legszűkebb nemzeti szempontból fogta fel. Ebben követőkre akadt, méghozzá az Internacionálé működése után!

Egészen magától értetődik, hogy a munkásosztálynak, hogy egyáltalán harcolhasson, otthon kell *osztályként* megszerveződnie és hogy harcának a belföld a közvetlen színtere. Ennyiben osztályharca nem tartalmában, hanem, mint a „Kommunista Kiáltvány" mondja, „formájában" nemzeti. De a „mai nemzeti állam kerete", például a német birodalomé, maga is gazdaságilag a világpiac „keretén belül", politikailag az államok rendszerének „keretén belül" van. Bármely kereskedő tudja, hogy a német kereskedelem egyúttal külkereskedelem, és Bismarck úr nagysága éppen a maga fajtájú *nemzetközi* politikában áll.

És mire redukálja nemzetköziségét a német munkáspárt? Annak tudatára, hogy törekvésének eredménye „*a népek nemzetközi testvériesülése lesz*" — ez a polgári Szabadság- és Békeligától átvett frázis, ez helyettesítse a munkásosztályok nemzetközi testvériesülését az uralkodó osztályok és kormányaik elleni közös harcban. A német munkásosztály *nemzetközi funkcióiról* tehát egy szó sincs! És így állja a sarat saját, ellene valamennyi többi ország burzsoáival már testvériesült burzsoáziájával és Bismarck úr nemzetközi összeesküvő politikájával szemben.[98]

Valójában a program nemzetközi hitvallása *mélyen alatta* áll még a szabadkereskedelmi pártének is. Az is azt állítja, hogy törekvésének eredménye a „népek nemzetközi testvériesülése" lesz. De az *tesz* is valamit, hogy a kereskedelmet nemzetközivé tegye, és korántsem éri be azzal a tudattal — hogy minden nép odahaza kereskedik.

A munkásosztályok nemzetközi tevékenysége semmiképpen sem függ a „*Nemzetközi Munkásszövetség*" létezésétől. Ez csak az első kísérlet volt arra, hogy e tevékenység számára központi szervet teremtsünk; olyan kísérlet, mely az általa adott ösztönzés folytán maradandó eredménnyel járt, de amelyet *első történelmi formájában* a Párizsi Kommün bukása után nem lehetett tovább folytatni.

Bismarck „Norddeutsché"-jének teljesen igaza volt, amikor gazdája megelégedésére hírül adta, hogy a német munkáspárt az új programjában megtagadta a nemzetköziséget.

II

„Ezen alapelvekből kiindulva, a német munkáspárt minden törvényes eszközzel küzd a *szabad államért* — *és* — a szocialista társadalomért; küzd azért, hogy a bérrendszer a *vasbértörvénnyel együtt* — és — a kizsákmányolás minden formában megszűnjék; küzd minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöböléséért."

A „szabad" államra később még visszatérek.

Tehát a jövőben a német munkáspártnak Lassalle „vasbértörvényében"[99] kell hinnie! Hogy ez veszendőbe ne menjen, leírják azt az értelmetlenséget, hogy „a bérrendszer" (helyesen: a bérmunka rendszere) „a vasbértörvénnyel *együtt* ... megszűnjék". Ha megszüntetem a bérmunkát, természetesen megszüntetem a törvényeit is, akár „vasból" valók, akár szivacsból. De Lassalle harca a bérmunka ellen szinte kizárólag e körül az ún. törvény körül forog. És ezért, hogy bebizonyítsák a Lassalle-szekta győzelmét, „a bérrendszert a vasbértörvénnyel *együtt*" kell megszüntetni, nem pedig anélkül.

A „vasbértörvényből" tudvalevően csak a Goethe „örök vaserejű, nagy törvények" mondásából[100] kölcsönzött „vas" szó Lassalle-é. A *vas* szó az a jelzés, amelyről az igazhivők egymást megismerik. De ha elfogadom e törvényt Lassalle pecsétjével s ennélfogva az ő értelmezésében, akkor az ő indokolásával is kell elfogadnom. S mi ez az indokolás? Ahogy Lange már kevéssel Lassalle halála után kimutatta: a malthusi népesedési törvény (amelyet maga Lange is hirdetett). De ha ez igaz, akkor viszont *nem* szüntethetem meg a törvényt, még ha százszor megszüntetem is a bérmunkát, mert akkor e törvény nemcsak a bérmunka rendszerében, hanem *minden* társadalmi rendszerben uralkodik. Éppen erre támaszkodva bizonygatták a közgazdászok már több mint ötven esztendővel ezelőtt, hogy a szocializmus *a természet okozta* nyomorúságot meg nem szüntetheti, legföljebb csak *általánosíthatja*, arányosan elosztva a társadalom egész felületére!

De nem ez a fődolog. Ha a törvény lassalle-i *helytelen* megfogalmazását *teljesen figyelmen kívül hagyjuk is*, az igazán felháborító hátralépés a következő:

Lassalle halála óta a *mi* pártunkban az a tudományos meggyőződés tört utat, hogy a *munkabér* nem az, aminek *látszik*, tudniillik a *munka értéke*, illetve *ára*, hanem csak leplezett formája a *munkaerő értékének*, *illetve árának*. Ezzel a munkabér egész eddigi polgári felfogása, valamint az e felfogás ellen irányuló egész eddigi kritika egyszer s mindenkorra összeomlott, és világos lett, hogy a bérmunkásnak csak úgy szabad a saját életéért dolgoznia, azaz *élnie*, ha egy bizonyos ideig ingyen dolgozik a tőkésnek (és következésképpen mindazoknak, akik a tőkéssel együtt az értéktöbbletet fogyasztják); hogy az egész tőkés ter-

melési rendszer akörül forog, hogy ezt az ingyen munkát megnövelje a munkaidő meghosszabbításával vagy a munka termelékenységének fokozásával, a munkaerő nagyobb megfeszítésével stb., hogy tehát a bérmunka rendszere a rabszolgaság egyik rendszere, mégpedig olyan rabszolgaságé, amely abban a mértékben, ahogyan a munka társadalmi termelőerői fejlődnek, egyre súlyosabbá válik, függetlenül attól, hogy jobb vagy rosszabb fizetést kap-e a munkás. És azután, hogy e felismerés pártunkban mind jobban és jobban utat tört, visszatérnek Lassalle dogmáihoz, noha tudniok kellene, hogy Lassalle *nem tudta*, mi a munkabér, hanem, a polgári közgazdászok nyomán, a látszatot tekintette a dolog lényegének.

Olyan ez, mintha rabszolgák közt, akik végre rájöttek a rabszolgaság titkára és fellázadtak, az egyik elavult nézeteket valló rabszolga a lázadás programjába ezt írná: el kell törölni a rabszolgaságot, mert a rabszolgák élelmezése a rabszolgaság rendszerében bizonyos alacsony maximumot nem haladhat meg!

Pusztán az a tény, hogy pártunk képviselői képesek voltak ilyen szörnyű merényletet elkövetni a párt tömegei közt elterjedt felismerés ellen — nem bizonyítja-e az már egymagában, hogy milyen ⟨bűnös⟩ könnyelműséggel, ⟨milyen lelkiismeretlenül⟩ jártak el a kompromisszumos program megszerkesztésében!

A paragrafus határozatlan befejező mondata — „minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése" — helyett azt kellett volna mondani, hogy az osztálykülönbségek megszüntetésével minden belőlük fakadó társadalmi és politikai egyenlőtlenség önmagától eltűnik.

III

„Hogy *a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse*, a német munkáspárt követeli termelőszövetkezetek létesítését *államsegéllyel, a dolgozó nép demokratikus ellenőrzése alatt*. A termelőszövetkezeteket az iparban és a mezőgazdaságban olyan mértékben *kell életre hívni, hogy azokból az összmunka szocialista szervezete jöjjön létre*."

A Lassalle-féle „vasbértörvény" után, íme, a próféta csodaszere! Méltóan „egyengetik az utat"! A fennálló osztályharcot újságírói frázis váltja fel: „*a* szociális *kérdés*", amelynek számára a „*megoldás*" „útját egyengetik". Nem a társadalom forradalmi átalakulási folyamatából „jön létre" az „összmunka szocialista szervezete", hanem az „államsegélyből", amelyben az állam azokat a termelőszövetkezeteket részesíti, amelyeket *ő*, s nem a munkás, „*hív életre*". Ez méltó Lassalle képzelgéséhez, hogy államkölcsönökkel éppúgy lehet új társadalmat építeni, mint új vasutat!

Némi ⟨maradék⟩ szeméremből az „államsegélyt" — a „dolgozó nép" demokratikus ellenőrzése alá helyezik.

Először is, Németországban a „dolgozó nép" többsége parasztokból áll, nem pedig proletárokból.

Másodszor, „demokratikus" — ez magyarán azt jelenti, hogy „népuralmi". De mit jelent a „dolgozó nép népuralmi ellenőrzése"? Különösen egy olyan munkásnépnél, amely az állammal szemben támasztott e követeléseivel megvallja teljes tudatát arról, hogy sem nem uralkodik, sem nem érett az uralomra!

Fölösleges itt belebocsátkoznom egy olyan recept bírálatába, amelyet Lajos Fülöp idejében Buchez javasolt a francia szocialisták *ellenében*, és amelyet az „Atelier" reakciós munkásai fogadtak el. A fő hiba nem is abban van, hogy ezt a különleges csodakúrát felvették a programba, hanem abban, hogy egyáltalán az osztálymozgalom álláspontjáról a szektamozgalom álláspontjára térnek vissza.

Hogy a munkások a szövetkezeti termelés feltételeit társadalmi méretben, mindenekelőtt pedig saját országukban nemzeti méretben meg akarják teremteni, ez a törekvés csak azt jelenti, hogy a termelés mai feltételeinek gyökeres megváltoztatásáért küzdenek, s ennek semmi köze sincs termelőszövetkezeteknek államsegéllyel való alapításához. Ami pedig a ma meglevő szövetkezeteket illeti, ezeknek *csak* akkor van értékük, ha független, sem a kormánytól, sem a burzsoáziától nem támogatott munkásalkotások.

IV

Most rátérek a demokrácia fejezetére.

A. „*Az állam szabadság-alapzata.*"

Mindenekelőtt a II. fejezet szerint a német munkáspárt a „szabad államért" küzd.

Szabad állam — hát ez mi?

A munkásoknak, akik már kilábaltak a korlátolt alattvalói értelemből,[101] egyáltalán nem céljuk, hogy az államot szabaddá tegyék. A német birodalomban az „állam" majdnem olyan „szabad", mint Oroszországban. A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, s ma is az államformák olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyire az „állam szabadságát" korlátozzák.

A német munkáspárt — legalábbis, ha ezt a programot magáévá teszi —

megmutatja ezzel, hogy a szocialista eszmék még felületesen sem gyökereztek meg benne; mert ahelyett, hogy a fennálló társadalmat (s ez érvényes minden jövendő társadalomra is) a fennálló *állam* (vagy a jövendő társadalomban a jövendő állam) *alapzataként* tárgyalná, az államot, ellenkezőleg, valami önálló lényként tárgyalja, amelynek saját *„szellemi, erkölcsi és szabadság-alapzatai"* vannak.

Hát még az a féktelen visszaélés, amit a program a *„mai állam"*, *„mai társadalom"* szókkal űz, s a még féktelenebb félreértése annak az államnak, amelyhez követeléseit intézi!

A „mai társadalom" tőkés társadalom, amely minden kultúrországban fennáll, a középkori maradványoktól többé vagy kevésbé mentesen, az egyes országok sajátos történelmi fejlődése folytán többé vagy kevésbé módosultan, többé vagy kevésbé fejletten. Ellenben a „mai állam" minden országban más. Más a porosz-német birodalomban, mint Svájcban, más Angliában, mint az Egyesült Államokban. *„A* mai állam" tehát fikció.

Mindazonáltal a különböző kultúrországok különböző államaiban a formák tarka különfélesége ellenére közös az, hogy valamennyi a modern polgári társadalom talaján áll, csak az egyikben a tőkés fejlődés magasabb, a másikban alacsonyabb fokot ért el. Ezért vannak bizonyos lényeges jellemvonásaik is, amelyek közösek. Ilyen értelemben beszélhetünk a „mai államiságról", szemben a jövendővel, amikor ennek az államiságnak mai gyökere, a polgári társadalom már elhalt.

Ezután felvetődik a kérdés: milyen változásokon megy át az államiság a kommunista társadalomban? Más szóval: milyen társadalmi funkciók, amelyek hasonlók a mai állam funkcióihoz, maradnak meg ott? E kérdésre csak tudományosan lehet megfelelni, s nem közelítjük meg a problémát egy bolhaugrásnyival sem, ha ezerszer tesszük is össze e két szót: nép és állam.

A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája.*

Nos, a program nem szól sem az utóbbiról, sem a kommunista társadalom jövendő államiságáról.

Politikai követelései semmi egyebet nem tartalmaznak, mint a régi közismert demokratikus sirámokat: általános választójog, a nép közvetlen törvényhozása, népjog, néphadsereg stb. Puszta visszhangjai ezek a polgári Néppártnak, a Béke- és Szabadságligának; mind olyan követelések, amelyek, ha nem túlozzák el őket fantasztikus elképzelésekig, máris *megvalósultak.* Csakhogy az az állam, amelyben megvalósultak, nem a német birodalom határain belül található, hanem Svájcban, az Egyesült Államokban és egyebütt. Ez a fajta „jövő-állam" *mai állam,* még ha a német birodalom „keretén" kívül létezik is.

De egyről megfeledkeztek. Minthogy a német munkáspárt határozottan kijelenti, hogy „a mai nemzeti államnak", vagyis az ő államának, a porosz-német birodalomnak a keretén belül mozog — hiszen legtöbb követelésének nem is volna másképpen értelme, mert csak olyat szokás követelni, ami még nincs meg —, nem lett volna szabad megfeledkeznie a fődologról, arról, hogy mindezek a csinos apróságok az ún. népszuverenitás elismerésén nyugszanak, és hogy ezért csakis *demokratikus köztársaságban* helyénvalók.

S minthogy — bölcsen, mert a körülmények elővigyázatra intenek — nincsen bátorságuk a demokratikus köztársaságot követelni, ahogy azt Lajos Fülöp és Louis Napoléon idejében a francia munkásprogramok tették — nem kellett volna ahhoz a ⟨sem nem „becsületes"[102], sem nem méltó⟩ fogáshoz sem folyamodniok, hogy azokat a dolgokat, amelyeknek csak demokratikus köztársaságban van értelmük, olyan államtól követeljék, amely nem egyéb, mint parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, egyszersmind a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikusan megácsolt, rendőrileg őrzött katonai önkényuralom ⟨s tetejébe még bizonygatni ennek az államnak, hogy mindezeket „törvényes eszközökkel" vélik rákényszeríthetni!⟩.

Még a vulgáris demokrácia is, amely a demokratikus köztársaságban látja az ezeréves birodalmat, és sejtelme sincs arról, hogy éppen a polgári társadalom ezen utolsó államformáján belül kell az osztályharcot végérvényesen megvívni — még az is toronymagasan fölötte áll az olyan demokratizmusnak, amely a rendőrileg megengedettnek és a logikailag meg nem engedettnek határain belül marad.

Hogy az „államon" valóban a kormánygépezetet értik, vagyis az államot mint a munkamegosztás révén a társadalomtól elvált külön szervezetet, azt ezek a szavak is mutatják: „A német munkáspárt *az állam gazdasági alapzatául* követeli az egyetlen, progresszív jövedelmi adó megszabását stb." Az adó a kormánygépezetnek a gazdasági alapzata és semmi másnak. A Svájcban létező jövő-államban ez a követelés nagyjából teljesült már. A jövedelmi adó különböző társadalmi osztályok különböző jövedelmi forrásait tételezi fel, vagyis a tőkés társadalmat. Tehát egy csöppet sem feltűnő, hogy a liverpooli pénzügyi reformerek — burzsoák, élükön Gladstone fivérével — ugyanazt követelik, amit ez a program.

B. „A német munkáspárt az állam szellemi és erkölcsi alapzatául követeli:

1. Az általános és *egyenlő* állami *népnevelést*. Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes oktatást."

Egyenlő népnevelés? Mit értenek ezeken a szavakon? Azt hiszik talán, hogy a mai társadalomban (és csak erről a társadalomról van szó) valamennyi osz-

tály nevelése *egyenlő* lehet? Vagy azt kívánják, hogy a felsőbb osztályokat is arra a szemernyi nevelésre szorítsák — a népiskolára —, aminél több nemcsak a bérmunkások, hanem a parasztok gazdasági viszonyaival sem fér össze?

„Általános iskolakötelezettség. Ingyenes oktatás." Az előbbi megvan még Németországban is, az utóbbi Svájc és az Egyesült Államok népiskoláiban. Ha az Egyesült Államok egyes államainak „felsőbb" tanintézeteiben is van „ingyenes" oktatás, ez a valóságban csak annyit jelent, hogy a felsőbb osztályok nevelési költségeit is az általános adózásból fedezik. Egyébként ugyanez áll az A. 5. alatt követelt „ingyenes törvénykezésre" is. A bűnügyi igazságszolgáltatás mindenütt ingyenes; a polgári jogszolgáltatás szinte kizárólag tulajdonviszályok körül forog, tehát szinte csak a vagyonos osztályokat érinti. És ezek a nép pénzén pereskedjenek?

Az iskolákról szóló paragrafusnak a népiskolákkal kapcsolatban legalább (elméleti és gyakorlati) műszaki iskolákat kellett volna követelnie.

Egészen elvetendő az *„állami népnevelés"*. Általános törvénnyel meghatározni a népiskolák anyagi kereteit, az oktató személyzet képesítését, a tanítási ágakat stb., és, ahogy az Egyesült Államokban történik, e törvényes előírások megtartását állami felügyelőkkel ellenőriztetni — egészen más valami, mint az államot népnevelővé kinevezni! Ellenkezőleg, a kormány és az egyház befolyását egyaránt teljesen ki kell rekeszteni az iskolából. Kivált a porosz-német birodalomban (és ne hozakodjanak elő azzal az üres kifogással, hogy a „jövő államról" van szó; láttuk már, hányadán vagyunk ezzel) inkább az államnak volna szüksége rá, hogy a nép nagyon keményen megnevelje.

Az egész programot, bárhogy cseng-bong a demokráciától, velejéig megfertőzte a Lassalle-szektának az államba vetett alattvalói hite vagy — ami nem jobb — a demokrata csodahit, vagyis helyesebben: az egész program e kétféle, a szocializmustól egyaránt távoleső csodahit közötti kompromisszum.

„A tudomány szabadsága" — így hangzik a porosz alkotmány egyik paragrafusa. Mire való tehát itt?

„Lelkiismereti szabadság"! Ha ma, a kultúrharc napjaiban emlékezetébe akarják idézni a liberalizmusnak saját régi jelszavait, akkor ez csak ilyen formában lehetséges: mindenkinek lehetőséget kell adni arra, hogy vallásos szükségleteit, csakúgy, mint a testieket, kielégíthesse anélkül, hogy a rendőrség az orrát beleütné. A munkáspártnak azonban ez alkalommal mégiscsak ki kellett volna fejeznie azt a meggyőződését, hogy a polgári „lelkiismereti szabadság" semmi egyéb, mint mindenféle *vallási lelkiismereti szabadság* megtűrése, és hogy a munkáspárt a lelkiismeretet éppen meg akarja szabadítani a vallási babonától. Ámde nem szeretik a „polgári" színvonalat túllépni.

Ezzel a végére értem, mert a program ezután következő függeléke annak nem *jellegzetes* alkotórésze. Tehát itt csak egészen röviden:

„2. *Normál-munkanapot.*"

Egyetlen más országban sem szorítkozott a munkáspárt ilyen határozatlan követelésre, hanem mindig meghatározta a munkanapnak azt a hosszúságát, amelyet az adott körülmények között normálisnak tart.

„3. A női munka korlátozását és a gyermekmunka eltiltását."

A munkaidő normalizálásának már magában kell foglalnia a női munka korlátozását is, ha ez a munkanap hosszára, szüneteire stb. vonatkozik; máskülönben ez csak azt jelentheti, hogy tiltsák el a női munkát az olyan iparágakban, amelyek a női szervezetre különösen ártalmasak, vagy amelyek a női nem szempontjából nem egyeztethetők össze az erkölccsel. Ha így gondolták, akkor ezt meg is kellett volna mondani.

A „*gyermekmunka eltiltása*"! Itt feltétlenül szükséges lett volna a *korhatárt* megjelölni.

A gyermekmunka *általános eltiltása* összeférhetetlen a nagyipar létezésével, s ezért puszta jámbor óhaj.

Megvalósítása — ha lehetséges — reakciós volna, mert a munkaidőnek a különböző korcsoportok szerinti szigorú szabályozása és a gyermekek védelmére szolgáló egyéb óvintézkedések esetén a termelő munkának a tanítással való korai egybekötése a mai társadalom átalakításának egyik leghatalmasabb eszköze.

„4. A gyári, műhelyi és háziipar állami felügyeletét."

A porosz-német állammal szemben okvetlenül követelni kellett volna azt, hogy a gyárfelügyelőket csak bírói úton lehessen elmozdítani; hogy minden munkás feljelenthesse őket a bíróságnál hivatali mulasztásért; hogy a gyárfelügyelőknek orvosoknak kell lenniök.

„5. A fogházmunka szabályozását."

Kicsinyes követelés általános munkásprogramban. Mindenesetre világosan ki kellett volna mondani, hogy a munkások nem akarják — holmi kenyéririgységből —, hogy a közönséges bűnözőkkel barmok módjára bánjanak, s nevezetesen, hogy az egyetlen javítóeszközt, a termelő munkát elvegyék tőlük. Ennyi igazán a legkevesebb, amit szocialistáktól el lehetett volna várni.

„6. Hatékony szavatossági törvényt."[103]

Meg kellett volna mondani, hogy mit értenek „hatékony" szavatossági törvényen.

Mellékesen megjegyezve, a normál-munkanapnál megfeledkeztek a gyári törvényhozásnak arról a részéről, amely az egészségügyi intézkedésekre és a balesetek elleni védekezésre stb. vonatkozik. A szavatossági törvény csak akkor lép hatályba, amikor ezeket az előírásokat megszegik.

⟨Szóval ezt a függeléket is a fogalmazás lomposága jellemzi.⟩

Dixi et salvavi animam meam.*

1875. április—május eleje.
Marx és Engels Művei. 19. köt.
1969. 11—30. old.

* — Elmondottam és megmentettem a lelkemet. — *Szerk.*

KARL MARX

Karl Marx — az a férfiú, aki először alapozta meg tudományosan a szocializmust és ezzel korunk egész munkásmozgalmát — 1818-ban Trierben született. Először jogot tanult Bonnban és Berlinben, de csakhamar kizárólag a történelem és a filozófia tanulmányozására vetette magát és 1842-ben éppen azon volt, hogy a filozófiában magántanári képesítést szerezzen, amikor a III. Frigyes Vilmos halála után megindult politikai mozgalom más pályára sodorta. A rajnai liberális burzsoázia vezérei, a Camphausenok, Hansemannok stb. Marx közreműködésével megalapították Kölnben a „Rheinische Zeitung"-ot, és 1842 őszén a lap vezetésével megbízták Marxot, akinek a rajnai tartományi Landtag tanácskozásairól írt bírálata rendkívül nagy feltűnést keltett. A „Rheinische Zeitung" természetesen cenzúra alatt jelent meg, de a cenzúra nem bírt vele.* A „Rheinische Zeitung"-nak majdnem mindig sikerült leközölnie azokat a cikkeket, amelyek fontosak voltak: a cenzornak először kisebb falatokat vetettek oda törlésre, míg vagy önként engedett, vagy pedig azzal a fenyegetéssel kényszerítették engedékenységre, hogy akkor másnap nem jelenik meg a lap. Ha csak tíz ugyanolyan bátor újság lett volna, mint a „Rheinische Zeitung", és kiadóik hajlandók lettek volna néhány száz tallérral többet áldozni szedési költségre — a cenzúra már 1843-ban lehetetlenné vált volna Németországban. De a német laptulajdonosok kicsinyes, félénk nyárspolgárok voltak, s a „Rheinische Zeitung" egyedül vívta a harcot. Egyik cenzort a másik után emésztette fel, végül kettős cenzúra alá vetették: az első cenzúra után még egyszer és végérvényesen megcenzúrázta a kormányzati prezidens. Ez sem segített. 1843 elején a kormány kijelentette, hogy ezzel az újsággal nem lehet bírni, és egyszerűen betiltotta.

Marx, aki feleségül vette a későbbi reakciós miniszternek, von Westphalennak a húgát, Párizsba költözött és ott A. Rugéval együtt kiadta a „Deutsch-

* A „Rheinische Zeitung" első cenzora Dolleschall rendőrtanácsos volt, ugyanaz, aki egykor törölte a „Kölnische Zeitung"-nak azt a közleményét, hogy Philalethes (János, későbbi szász király) lefordította Dante „Isteni színjáték"-át, megjegyezve, hogy „isteni dolgokból nem szabad játékot űzni". — *Engels jegyzete.*

Französische Jahrbücher"-t, amelyben szocialista írásainak sorozatát a „Hegeli jogfilozófia kritikájá"-val nyitotta meg. Kiadta továbbá F. Engelsszel közösen „A szent család. Bruno Bauer és társai ellen" című munkáját, az akkori német filozófiai idealizmus egyik legutolsó formájának szatirikus bírálatát.

A politikai gazdaságtan és a nagy francia forradalom történetének tanulmányozása mellett Marxnak még arra is maradt ideje, hogy alkalomadtán támadásokat intézzen a porosz kormány ellen; ez úgy állt bosszút, hogy 1845 tavaszán kieszközölte a Guizot-kormánynál — állítólag Alexander von Humboldt úr volt a közbenjáró — Marx kiutasítását Franciaországból. Marx átköltözött Brüsszelbe és ott 1848-ban közzétette francia nyelven „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" című tanulmányát és 1847-ben a „Filozófia nyomorúságá"-t, Proudhon „A nyomorúság filozófiája" című művének bírálatát. Egyidejűleg alkalmat talált arra, hogy Brüsszelben német munkásegyletet[104] alapítson, s ezzel a gyakorlati agitáció terére lépett. A gyakorlati agitáció még fontosabb lett számára akkor, amikor ő és politikai barátai 1847-ben beléptek a kommunisták már néhány éve fennálló titkos szövetségébe. Ennek egész szervezetét gyökeresen átalakították; az addig többé-kevésbé összeesküvő jellegű egyesület átalakult a kommunista propaganda egyszerű, csak szükségből titkos szervezetévé, a német szociáldemokrata párt *első* szervezetévé. Ahol csak német munkásegyletek léteztek, mindenütt ott volt a Szövetség; Anglia, Belgium, Franciaország és Svájc majd minden ilyen egyletében és Németország nagyon sok egyletében a vezető tagok a Szövetség tagjai voltak, s a Szövetségnek igen jelentős része volt a kezdődő német munkásmozgalomban. És emellett Szövetségünk volt az első, mely az egész munkásmozgalom nemzetközi jellegét kiemelte és gyakorlatilag is érvényre juttatta, angolokat, belgákat, magyarokat, lengyeleket stb. számlált tagjai sorában, s főleg Londonban nemzetközi munkásgyűléseket rendezett.

A Szövetség átalakulása az 1847-ben tartott két kongresszuson ment végbe. A második kongresszus elhatározta a párt alapelveinek kidolgozását és közzétételét egy kiáltványban, melynek megszerkesztését Marxra és Engelsre bízta. Így jött létre a „Kommunista Párt kiáltványa", amely 1848-ban közvetlenül a februári forradalom előtt jelent meg először, s amelyet azóta csaknem minden európai nyelvre lefordítottak.

A „Deutsche Brüsseler Zeitung", amelyben Marx közreműködött s amelyben a hazai rendőrparadicsomot kíméletlenül pellengérre állították, megint arra indította a porosz kormányt, hogy lépéseket tegyen Marx kiutasítása érdekében, de hasztalanul. Amikor azonban a februári forradalom Brüsszelben is népmozgalmakra vezetett és úgy látszott, hogy Belgium is fordulat előtt áll, a belga kormány minden teketória nélkül elfogatta és kiutasította Marxot. Közben a francia ideiglenes kormány Flocon útján meghívta, hogy költözzék újra Párizsba, és Marx e meghívásnak eleget is tett.

Párizsban Marx mindenekelőtt az ottani németek között lábra kapott szédelgés ellen lépett fel, mely a német munkásokat fegyveres légiókba akarta szervezni, hogy ily módon átvigyék a forradalmat és a köztársaságot Németországba. Egyfelől Németországnak magának kellett megcsinálnia a maga forradalmát, másfelől pedig az ideiglenes kormány Lamartine-jai minden Franciaországban alakuló forradalmi légiót eleve elárultak a megdöntendő kormánynak, amint az Belgiumban és Badenban meg is történt.

A márciusi forradalom után Marx Kölnbe ment és ott megalapította a „Neue Rheinische Zeitung"-ot, amely 1848. június 1-től 1849. május 19-ig állt fenn — az egyetlen újságot, mely az akkori demokratikus mozgalmon belül a proletariátus álláspontját képviselte. Ez már abban is megnyilvánult, hogy fenntartás nélkül kiállt az 1848. júniusi párizsi felkelők mellett, ami miatt a laptól majdnem valamennyi részvényese elpártolt. Hiába utalt a „Kreuzzeitung"[105] „a szemtelenség csimborasszójára", mellyel a „Neue Rheinische Zeitung" mindent megtámad, ami szent, a királyon és a birodalmi kormányzón kezdve a zsandárig, s teszi ezt egy porosz erődítményben, melynek akkor 8000 főnyi helyőrsége volt; hiába háborgott a liberális, hirtelen reakcióssá lett rajnai nyárspolgárság; hiába függesztette fel hosszabb időre a lapot 1848 őszén a kölni ostromállapot; hiába denunciálta a frankfurti birodalmi igazságügyminisztérium a kölni államügyésznek a lap egyik cikkét a másik után bírói eljárás megindítása végett; a lapot, a főőrség szeme láttára, nyugodtan tovább szerkesztették és nyomtatták, a lap kelendősége és híre együtt növekedett a kormány és a burzsoázia elleni támadások hevességével. Amikor 1848 novemberében a porosz államcsíny bekövetkezett, a „Neue Rheinische Zeitung" minden szám elején felszólította a népet, hogy tagadja meg az adókat és az erőszakra erőszakkal feleljen. 1849 tavaszán emiatt és még egy másik cikk miatt esküdtszék elé állították, de mindkét ízben felmentették. Végül, amikor 1849 májusában a drezdai és Rajna-tartományi felkelést leverték, s a badeni-pfalzi felkelés ellen szervezett porosz hadjáratot jelentékeny csapattestek összpontosításával és mozgósításával megindították, a kormány elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a „Neue Rheinische Zeitung"-ot erőszakkal elhallgattassa. Az utolsó — vörös betűkkel nyomott — szám május 19-én jelent meg.

Marx megint Párizsba ment, de alig néhány héttel az 1849. június 13-i tüntetés után a francia kormány az elé a választás elé állította, hogy vagy Bretagne-ba teszi át lakóhelyét, vagy pedig elhagyja Franciaországot. Marx az utóbbit választotta és Londonba költözött, ahol azóta megszakítás nélkül lakik.

Megkíséreltük a „Neue Rheinische Zeitung"-ot szemle formájában (Hamburgban) továbbra is megjelentetni (1850-ben)[106], de tekintettel a mind hevesebben fellépő reakcióra, rövid idő múlva le kellett róla mondanunk. Marx nyomban az 1851. decemberi franciaországi államcsíny után közzétette a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-t (New York 1852; második

kiadás Hamburg 1869, rövid idővel a háború előtt). 1853-ban megírta a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" című munkáját (először Bostonban, később Bázelban, újabban pedig Lipcsében nyomtatták ki).

Az után, hogy a Kommunisták Szövetségének tagjait Kölnben elítélték, Marx visszavonult a politikai agitációtól, s tíz esztendeig egyrészt arra fordította idejét, hogy áttanulmányozza azokat a gazdag kincseket, amelyeket a British Museum könyvtára a politikai gazdaságtan területén nyújtott, másfelől arra, hogy közreműködjék a „New York Tribune"-ban, amely az amerikai polgárháború kitöréséig nemcsak az aláírásával ellátott tudósításokat közölte, hanem Marx tollából számos vezércikket is az európai és ázsiai viszonyokról. Az angol hivatalos okmányok tüzetes tanulmányozásán alapuló cikkeit, amelyekben Lord Palmerstont támadta, pamflet formájában Londonban újból kinyomtatták.

Sokévi közgazdasági tanulmányainak első gyümölcseként 1859-ben megjelent „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet" (Berlin, Duncker). Ez az írás tartalmazza a marxi értékelmélet első összefüggő kifejtését a pénzelmélettel együtt. Az olasz háború idején Marx a „Das Volk" c., Londonban megjelenő német újságban harcot folytatott az akkor liberális színben és az elnyomott nemzetek felszabadítójaként fellépő bonapartizmus, valamint az akkori porosz politika ellen, amely a semlegesség leple alatt a zavarosban akart halászni. Ez alkalommal Karl Vogt urat is meg kellett támadni, aki akkoriban Napóleon herceg (Plon-Plon) megbízásából és Louis Napoléon zsoldjában Németország semlegességéért, sőt rokonszenvéért agitált. Vogt a legaljasabb, tudatosan hazug rágalmakat szórta Marxra, aki „Vogt úr" (London 1860) című írásával felelt, amelyben leleplezte Vogtot és a császári áldemokrata banda többi urait, s Vogtra mind külső, mind belső okok alapján rábizonyította, hogy a decemberi császárság megvesztegette. Pontosan tíz évvel később előkerült a tárgyi bizonyíték is: a bonapartista bérencek listáján, amelyet 1870-ben a Tuileriákban megtaláltak és a szeptemberi kormány nyilvánosságra hozott, a V betű alatt a következő volt olvasható: „Vogt — 1859 augusztusában kézhez kapott... 40 000 frankot."

Végre 1867-ben megjelent Hamburgban „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet" — Marx főműve, amely szocialista közgazdasági nézeteinek alapjait és a fennálló társadalomra, a tőkés termelési módra és ennek következményeire vonatkozó bírálatának fővonásait fejti ki. E korszakalkotó mű második kiadása 1872-ben jelent meg; a második kötet kidolgozásán a szerző még munkálkodik.

Közben Európa különböző országaiban a munkásmozgalom ismét annyira megerősödött, hogy Marx gondolhatott egy régi vágyának a megvalósítására: Európa és Amerika leghaladottabb államait felölelő munkásszövetség alapítására, amely a szocialista mozgalom nemzetközi jellegét mind maguknak a mun-

kásoknak a szemében, mind a burzsoák és a kormányok szemében úgyszólván megtestesítse — a proletariátus bátorítására és erősítésére, a proletariátus ellenségeinek rémületére. Az Oroszország által újra leigázott Lengyelország érdekében 1864. szeptember 28-án nyilvános gyűlést rendeztek a londoni St. Martin's Hallban, s ez alkalmat nyújtott az ügy előterjesztésére, amelyet lelkesedéssel fogadtak. Megalakult a *Nemzetközi Munkásszövetség*; a gyűlésen ideiglenes Főtanácsot választottak London székhellyel, s ennek a lelke Marx volt; ugyanígy minden következő Főtanácsnak is, egészen a hágai kongresszusig. Marx szerkesztett majdnem minden írást, melyet az Internacionálé Főtanácsa közzétett, az 1864-ben kibocsátott Alapító Üzenettől kezdve egészen az 1871-es franciaországi polgárháborúról szóló üzenetig. Ha Marxnak az Internacionáléban kifejtett tevékenységét akarnám vázolni, annyit jelentene, mint megírni magának a Szövetségnek a történetét, amely egyébként még elevenen él az európai munkások emlékezetében.

A Párizsi Kommün bukása lehetetlen helyzetbe hozta az Internacionálét. Az európai történelem előterébe nyomult olyan pillanatban, amikor a sikeres gyakorlati cselekvés minden lehetősége mindenhol bezárult előtte. Azok az események, amelyek a hetedik nagyhatalommá emelték, ugyanakkor lehetetlenné tették számára, hogy haderőit mozgósítsa és harcba vigye, ha nem akarta a biztos vereség veszélyét és a munkásmozgalomnak évtizedekre szóló visszavetését előidézni. Ehhez járult, hogy különböző oldalakról olyan elemek nyomultak előre, amelyek a Szövetség hirtelen megnövekedett hírnevét személyi hiúság vagy személyi becsvágy céljaira próbálták kiaknázni anélkül, hogy az Internacionálé valódi helyzetét felmérték volna vagy tekintettel lettek volna rá. Hősi elhatározásra kellett jutni, s megint Marx volt az, aki erre rászánta magát és a hágai kongresszuson keresztül is vitte. Az Internacionálé ünnepélyes határozattal minden felelősséget elhárított magáról a bakunyinisták üzelmeiért, akik az említett értetlen és tisztátalan elemek középpontjában álltak; azután, tekintettel arra, hogy az általános reakcióval szemben az Internacionálé az irányában is támasztott, fokozott követelményeknek képtelen lett volna eleget tenni és egész működését sem folytathatta volna másként, csak egy sor olyan áldozat árán, melyekben a munkásmozgalom elvérzett volna — tekintettel erre a helyzetre az Internacionálé egyelőre visszavonult a színtérről és a Főtanácsot Amerikába helyezte át. A következmények megmutatták, mennyire helyes volt ez az akkoriban és azóta is gyakran hibáztatott határozat. Egyfelől vége szakadt minden olyan kísérletnek, hogy az Internacionálé nevében hiábavaló puccsokat rendezzenek, másfelől pedig a különböző országok szocialista munkáspártjai között továbbra is folytatódó bensőséges érintkezés azt bizonyította, hogy a világ proletariátusában az érdekközösség és szolidaritás tudata, amelyet az Internacionálé ébresztett fel, érvényesülni tud egy formaszerű nemzetközi szövetség pillanatnyilag béklyóvá vált köteléke nélkül is.

A hágai kongresszus után Marxnak végre-valahára megint nyugalma és ideje maradt arra, hogy elméleti munkáit újra folytassa, és remélhetőleg nem túlságosan hosszú idő múlva nyomdába adhatja a „Tőke" második kötetét.

A sok fontos felfedezés közül, melyekkel Marx a tudomány történetében megörökítette a nevét, itt csak kettőt emelhetünk ki.

Az elsővel Marx a világtörténelem egész eddigi felfogását felforgatta. A történelem egész eddigi szemlélete azon az elképzelésen alapult, hogy minden történelmi változás végső okai az emberek változó eszméiben keresendők, és hogy minden történelmi változás közül viszont a politikai változások a legfontosabbak, ezek uralkodnak az egész történelemben. De azt a kérdést, hogy honnan erednek az emberek eszméi és melyek a politikai változások hajtóokai, nem vetették fel. Csak a francia és részben az angol történetírók újabb iskolájában tört magának utat az a meggyőződés, hogy az európai történelem hajtóereje, legalábbis a középkor óta, a fejlődő polgárság harca a feudális nemességgel a társadalmi és politikai uralomért. Marx most kimutatta, hogy az egész eddigi történelem osztályharcok története, hogy mindezekben a változatos és bonyolult politikai harcokban csak társadalmi osztályok társadalmi és politikai uralmáról van szó, arról, hogy régebbi osztályok meg akarják tartani az uralmat, új, feltörekvő osztályok pedig ki akarják vívni az uralmat. De hogyan keletkeznek ezek az osztályok és hogyan maradnak fenn? Azoknak a mindenkori anyagi, nyersen érzéki feltételeknek az alapján, melyek között a társadalom az adott korban létfenntartását termeli és kicseréli. A középkor feudális uralma kis parasztközségek önellátó gazdaságán nyugodott, mely majdnem mindent megtermelt, amire szüksége volt és cserét alig ismert; e községeknek a harcias nemesség védelmet nyújtott kifelé és nemzeti vagy legalábbis politikai vonatkozásban összekapcsolta őket. Amikor megjelentek a városok és nyomukban a külön kézműipar, s először belföldi, később pedig nemzetközi kereskedelmi forgalom jött létre, kifejlődött a városi polgárság, amely a nemességgel vívott harcban már a középkorban kicsikarta, hogy szintén kiváltságos osztályként illesszék a feudális rendszerbe. De az Európán kívül fekvő földrészek felfedezésével, a XV. század közepétől kezdve, ez a polgárság sokkal kiterjedtebb kereskedelmi területhez jutott, ami iparának fejlesztésére sarkallta. A kézművességet a legfontosabb iparágakból kiszorította az immár gyárszerű manufaktúra, ezt megint a nagyipar, mely a múlt század találmányai, főleg a gőzgép feltalálása folytán vált lehetővé; ez megint visszahatott a kereskedelemre, amennyiben elmaradt országokban a régi kézi munkát kiszorította, a fejlettebb országokban pedig a jelenlegi új közlekedési eszközöket, gőzgépeket, vasutakat, villamos távírókat hozta létre. Így a polgárság mindinkább a maga kezében egyesítette a társadalmi vagyont és a társadalmi hatalmat, míg a nemesség és a nemességre támaszkodó királyság kezében levő politikai hatalomból még sokáig ki volt rekesztve. De bizonyos fokot elérve — Franciaországban a nagy forradalom

óta — ezt is meghódította, s most a maga részéről uralkodó osztállyá lett a proletariátussal és a kisparasztsággal szemben. Ebből a szempontból kiindulva a legegyszerűbben megmagyarázható minden történelmi jelenség — ha a társadalom mindenkori gazdasági helyzetéről kielégítő ismereteink vannak, amelyek szaktörténetíróinknál persze tökéletesen hiányoznak —, s éppígy fölöttébb egyszerűen megmagyarázhatók minden történelmi korszak képzetei és eszméi az illető korszak gazdasági életfeltételeiből és az ezek által megintcsak megszabott társadalmi és politikai viszonyokból. Most először helyezték a történelmet valóságos alapzatára; az a kézzelfogható, de eddig teljesen mellőzött tény, hogy az embereknek mindenekelőtt enniök, inniok, lakniok és ruházkodniok, tehát *dolgozniok* kell, mielőtt a hatalomért harcolhatnak, politikával, vallással, filozófiával stb. foglalkozhatnak — ez a kézzelfogható tény most végre történelmi igazához jutott.

A szocialista szemléletre nézve azonban ennek az új történelemfelfogásnak egészen nagy jelentősége volt. Bebizonyította, hogy minden eddigi történelmet osztályellentétek és osztályharcok mozgattak, hogy mindig voltak uralkodó és elnyomott, kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok és hogy az emberek nagy többsége mindig kemény munkára és csekély élvezetre volt ítélve. Vajon miért? Egyszerűen azért, mert az emberiség minden megelőző fejlődési fokán a termelés még oly kevéssé volt fejlett, hogy a történelmi fejlődés csak ebben az ellentétes formában mehetett végbe, hogy a történelmi haladás nagyjában és egészében egy kicsiny, kiváltságos kisebbség tevékenységére szorítkozott, míg a nagy tömeg arra volt kárhoztatva, hogy a maga szűkös létfenntartásáért megdolgozzék és tetejében még a kiváltságosak egyre bőségesebbé váló létfenntartását is előteremtse. De ugyanaz a történelmi vizsgálat, amely ekképpen az eddigi — különben csak az emberek gonoszságával magyarázható — osztályuralomnak természetes és értelmes magyarázatát adja, egyben arra a belátásra is vezet, hogy a jelenkor oly roppant mértékben fokozódott termelőerői következtében még az utolsó ürügye is eltűnt — legalábbis a leghaladottabb országokban — az emberek megoszlásának uralkodókra és elnyomottakra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra; hogy az uralkodó nagypolgárság betöltötte történelmi hivatását, hogy a társadalom vezetésére nem alkalmas többé, sőt, a termelés fejlődésének akadályává lett, mint ezt a kereskedelmi válságok, főképp a legutóbbi nagy „krach"[107] és az ipar nyomott helyzete minden országban bizonyítja; hogy a történelmi vezetés a proletariátusra hárult át, arra az osztályra, amely egész társadalmi helyzeténél fogva csak úgy szabadíthatja fel magát, hogy egyáltalán minden osztályuralmat, minden szolgaságot és minden kizsákmányolást megszüntet. A társadalmi termelőerők, amelyek túlnőttek a burzsoázián, csak arra várnak, hogy a szövetkezett proletariátus birtokába vegye őket, s oly állapotot fognak teremteni, amely a társadalom minden tagjának lehetővé teszi a részvételt a társadalmi javaknak nemcsak a termelésében,

hanem az elosztásában és kezelésében is, és az egész termelés tervszerű szervezésével annyira növeli a társadalmi termelőerőket és azok hozadékát, hogy minden ésszerű szükséglet kielégítését egyre növekvő mértékben mindenki számára biztosítani lehet.

Marx második fontos felfedezése a tőke és a munka közötti viszony végleges felderítése, más szóval, annak a kimutatása, hogy miként zsákmányolja ki a mai társadalomban, a fennálló tőkés termelési módban a munkást a tőkés. Amióta a politikai gazdaságtan felállította azt a tételt, hogy a munka minden gazdagság és minden érték forrása, azóta elkerülhetetlenné vált a kérdés: hogyan egyeztethető ezzel össze az, hogy a bérmunkás nem kapja meg a munkájával termelt egész értékösszeget, hanem annak egy részét le kell adnia a tőkésnek? Mind a polgári közgazdászok, mind a szocialisták azon fáradoztak, hogy erre a kérdésre tudományosan helytálló feleletet adjanak, de hasztalanul, míg végre Marx megoldotta a kérdést. Ez a megoldás a következő: A mai tőkés termelési módnak két társadalmi osztály léte az előfeltétele; egyrészt a tőkésosztályé, amelynek birtokában vannak a termelési és létfenntartási eszközök, másrészt a proletároké, akik ebből a birtoklásból ki vannak rekesztve, akiknek csak egyetlen eladható árujuk van: a munkaerejük; akik ennélfogva kénytelenek ezt a munkaerejüket eladni, hogy létfenntartási eszközök birtokába juthassanak. De egy áru értékét a termelésében — tehát az újratermelésében is — megtestesült társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg; egy átlagember napi, havi, évi munkaerejének értékét tehát az a munkamennyiség határozza meg, amely e munkaerő fenntartásához egy napig, egy hónapig, egy évig szükséges létfenntartási eszközök mennyiségében testesül meg. Tegyük fel, hogy egy munkás napi létfenntartási eszközeinek termelése hat munkaórát igényel, vagy ami ugyanaz, hogy a bennük foglalt munka hat órai munkamennyiséget képvisel. Akkor a munkaerő napi értéke olyan pénzösszegben fog kifejeződni, amelyben szintén hat munkaóra testesül meg. Tegyük fel továbbá, hogy a tőkés, aki munkásunkat foglalkoztatja, megfizeti neki ezért ezt az összeget, tehát munkaereje teljes értékét. Ha mármost a munkás napi hat órát dolgozik a tőkésnek, akkor teljesen megtérítette neki a kiadásait — hat órai munkát hat órai munkáért. Ebben az esetben persze a tőkés mit sem nyerne, s ezért egészen másképp fogja is fel a dolgot. Én, mondja, ennek a munkásnak a munkaerejét nem hat órára, hanem egész napra vettem meg. Eszerint a munkást a körülményekhez képest 8, 10, 12, 14 és még több órán át dolgoztatja, úgyhogy a hetedik, nyolcadik és következő órák terméke meg nem fizetett munka terméke és közvetlenül a tőkés zsebébe vándorol. Így a munkás a tőkés szolgálatában újra megtermeli nemcsak munkaereje értékét, amelyet megfizetnek, de ezenfelül még *értéktöbbletet* is termel, amelyet először is a tőkés sajátít el, s amely a további folyamatban, meghatározott gazdasági törvények szerint, eloszlik az egész tőkésosztályra; ez az az alap, amelyből földjáradék, profit,

tőkefelhalmozás, szóval a nem-dolgozó osztályok által felemésztett vagy felhalmozott minden gazdagság ered. Így azonban bebizonyosodott, hogy a mai tőkések gazdagságukat éppen úgy idegen, meg nem fizetett munka elsajátításával szerzik, mint a rabszolgatartók vagy a robotmunkát kizsákmányoló hűbérurak, s hogy a kizsákmányolásnak mindezek a formái csak a meg nem fizetett munka elsajátításának különféle módjában különböznek. Ezzel azonban végleg elvesztették a talajt a birtokos osztályok összes képmutató szólamai, amelyek szerint a mai társadalmi rendben jog és igazságosság, a jogok és kötelességek egyenlősége és az érdekek általános összhangja uralkodik, a mai polgári társadalomról pedig kiderült, hogy ez, nem kevésbé mint elődei, nagyszabású szervezet a nép óriási többségének kizsákmányolására egy kicsiny és mind kisebbé zsugorodó kisebbség által.

Ezen a két fontos tényen alapszik a modern, tudományos szocializmus. A „Tőke" második kötetében Marx továbbfejleszti ezeket és más, nem kevésbé fontos tudományos felfedezéseit a tőkés társadalmi rendszerről, s ezáltal a politikai gazdaságtannak az első kötetben még nem érintett oldalait is gyökeresen felforgatja. Kívánjuk, hogy Marxnak módjában álljon ezt a kötetet mielőbb nyomdába adni.

1877. június közepe.
Marx és Engels Művei. 19. köt.
1969. 98—107. old.

ENGELS

EUGEN DÜHRING ÚR TUDOMÁNY-FORRADALMASÍTÁSA

(ANTI-DÜHRING)[108]

(Részletek)

ELŐSZÓK A HÁROM KIADÁSHOZ

I

Az itt következő munka korántsem valamiféle „belső indíttatás" gyümölcse. Ellenkezőleg.

Amikor három évvel ezelőtt Dühring úr egyszerre csak mint a szocializmus beavatottja és egyszersmind reformátora századát sorompóba szólította, németországi barátaim ismételten unszoltak, azt kívánva tőlem, hogy világítsam meg kritikailag ezt az új szocialista elméletet a szociáldemokrata párt akkori központi lapjában, a „Volksstaat"-ban. Ők ezt feltétlenül szükségesnek tartották, nehogy a még oly fiatal és alighogy véglegesen egyesült pártban újból alkalom adódjék szektárius szakadásra és zavarra. Nekik jobban módjukban állt a németországi viszonyokat megítélni, mint nekem; kötelességem volt tehát, hogy higgyek nekik. Amellett kiderült, hogy a szocialista sajtó egy része az újonnan megtértet olyan melegséggel köszöntötte, amely csak Dühring úr jóakaratának szólt ugyan, de ugyanakkor a pártsajtó e részénél látni lehetett belőle a jóakaratot arra nézve, hogy éppen e dühringi jóakarat számlájára ráadásul a dühringi tant is látatlanban elfogadja. Akadtak olyan emberek is, akik már készültek ezt a tant népszerűsített formában a munkások között terjeszteni. Végül pedig Dühring úr és kisded szektája a reklám és az intrika minden műfogását latba vetette, hogy a „Volksstaat"-ot az oly hatalmas igényekkel fellépő új tannal kapcsolatban határozott állásfoglalásra kényszerítse.

Mégis egy évig tartott, míg rászántam magam, hogy egyéb munkáimat elhanyagolva, beleharapjak ebbe a savanyú almába. Ez ugyanis olyan alma volt, amelyet egészen el kellett fogyasztani, ha már beleharapott az ember. És nemcsak nagyon savanyú, de nagyon nagyranőtt is volt. Az új szocialista elmélet egy új filozófiai rendszer végső gyakorlati gyümölcseként lépett fel. A feladat tehát az volt, hogy az elméletet e rendszer összefüggésében s ennélfogva magát a rendszert vegyük vizsgálat alá; követni kellett Dühring urat arra a szerte-

ágazó területre, ahol minden lehető dolgokról s még egynémely továbbiakról[109] értekezik. Így jött létre egy cikksorozat, amely 1877 elejétől kezdve a „Volksstaat" utódjában, a lipcsei „Vorwärts"-ben látott napvilágot és itt most összefüggően jelenik meg.

Ily módon magának a tárgynak a természete kényszerítette a kritikát arra a részletességre, amellyel e tárgy, azaz a dühringi írásművek tudományos tartalma a legvégletesebb aránytalanságban áll. Hadd mentse azonban ezt a részletességet még két másik körülmény is. Egyrészt ez alkalmat nyújtott nekem arra, hogy az itt érintendő igen különböző területeken pozitíve kifejtsem felfogásomat olyan kérdéses pontokról, amelyek ma általánosabb tudományos vagy gyakorlati érdekűek. Ez minden egyes fejezetben megtörtént, s bár ennek az írásműnek semmiképpen sem lehet célja, hogy Dühring úr „rendszerével" egy másik rendszert állítson szembe, az olvasó remélhetőleg mégsem fogja kifejtett nézeteimben a belső összefüggést hiányolni. Hogy munkám e tekintetben nem volt teljesen meddő, arra már most is elég bizonyítékom van.

Másrészt a „rendszeralkotó" Dühring úr nem elszigetelt jelenség a német jelenben. Németországban egy idő óta a kozmogónia, egyáltalában a természetfilozófia, a politika, a gazdaságtan stb. rendszerei gombamódra tucatszám teremnek egyik napról a másikra. A legkisebb doctor philosophiae*, sőt a studiosus** sem adja már alább egy teljes „rendszernél". Ahogy a modern államban előfeltételezik, hogy minden polgár mindama kérdések megítélésére érett, amelyekről szavaznia kell; ahogy a gazdaságtanban felteszik, hogy minden fogyasztó alapos ismerője mindazoknak az áruknak, melyek megvásárlására életfenntartása végett alkalma nyílik — úgy vélik mármost, ugyanígy kell ennek lennie a tudományban is. A tudomány szabadsága azt jelenti, hogy az ember mindenről ír, amit nem tanult, és ezt az egyetlen szigorúan tudományos módszernek tünteti fel. Dühring úr pedig egyik legjellegzetesebb típusa e hangoskodó áltudományosságnak, amely manapság Németországban mindenütt előtérbe tolakszik és mindent túlharsog dübörgő — felsőbb szócséplésével. Felsőbb szócséplés a költészetben, a filozófiában, a politikában, a gazdaságtanban, a történetírásban, felsőbb szócséplés katedrán és szónoki emelvényen, felsőbb szócséplés mindenütt, felsőbb szócséplés a felsőbbrendűségre és gondolatmélységre való igénnyel, megkülönböztetésül más nemzetek szimpla, laposan vulgáris szócséplésétől, felsőbb szócséplés, mint a német intellektuális ipar legjellegzetesebb és legtömegesebb terméke, olcsó, de rossz, akárcsak más német gyártmányok, melyek között sajnos nem volt képviselve Philadelphiában.[110] Még a német szocializmus is, nevezetesen Dühring úr jó példaadása óta, újabban jócskán üzletel felsőbb szócséplésben s kitermeli ezt vagy amazt az

* — bölcsészdoktor; a filozófia doktora. — *Szerk.*

** — (bölcsész)hallgató — *Szerk.*

embert, aki olyan „tudománnyal" pöffeszkedik, amelyből „valóban semmit nem is tanult". Gyermekbetegség ez, amely a német studiosusnak a szociáldemokráciához való kezdődő megtérését jelzi és ettől elválaszthatatlan, amelyet azonban munkásaink bámulatosan egészséges természete majdcsak legyűr.

Nem az én vétkem volt, hogy Dühring urat oly területekre kellett nyomon követnem, amelyeken én legfeljebb a dilettáns igényeivel mozoghatok. Ilyen esetekben legtöbbször arra szorítkoztam, hogy ellenfelem hamis vagy ferde állításaival szembeállítsam a helyes, elvitatlan tényeket. Így jártam el a jogtudományban és a természettudomány körébe vágó némely esetben. Más esetekben az elméleti természettudományt illető általános nézetekről van szó, oly területről tehát, ahol a szakmabeli természetkutatónak is szakterülete keretén túl, szomszédos területekre kell átnyúlnia — tehát olyan területekre, melyeken ő, Virchow úr beismerése szerint, éppúgy „féltudású"[111], akárcsak mi többiek. A kifejezés kisebb pontatlanságaiért és esetlenségeiért remélhetőleg velem szemben is lesznek olyan elnézéssel, mint amilyet itt egymás irányában kölcsönösen szoktak tanúsítani.

Ez előszó befejezésekor kaptam meg a Dühring úr által megszövegezett könyvárusi hirdetését Dühring úr egy új „mértékadó" művének: „Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie". Bármennyire tudatában vagyok is fizikai és kémiai ismereteim fogyatékosságának, mégis úgy hiszem, eléggé ismerem Dühring uramat ahhoz, hogy anélkül, hogy magát az írást valaha is láttam volna, megjövendölhessem, hogy a fizika és kémia itt felállított törvényei félreértés vagy közhelyszerűség tekintetében méltán sorakoznak majd a Dühring úr által felfedezett és írásomban vizsgált korábbi gazdaságtani, világszkematikai stb. törvények mellé, és hogy a Dühring úr konstruálta rigométer, vagyis az igen alacsony hőmérsékletek mérésére szolgáló műszer, sem magas, sem alacsony hőmérsékleteknek, hanem egyes-egyedül Dühring úr tudatlan arroganciájának mércéjéül fog szolgálni.

London, 1878. június 11.

II

Váratlanul ért, hogy ennek az írásnak új kiadására kerül sor. A tárgy, amelyet bírál, ma már csaknem teljesen feledésbe merült; maga a munka pedig nemcsak részletekben került 1877-ben és 1878-ban a lipcsei „Vorwärts" sokezernyi olvasója elé, hanem összefüggően és külön kiadásban is nagy példányszámban kinyomatták. Így hát hogyan érdekelhet még valakit az, hogy évekkel ezelőtt mi mondanivalóm volt Dühring úrról?

Elsősorban bizonyára annak a körülménynek köszönhetem ezt, hogy e mun-

kát, mint egyáltalában csaknem valamennyi akkor még közkézen forgó írásomat, mindjárt a szocialista-törvény kibocsátása után betiltották a Német Birodalomban. Mindenki előtt, aki nem gyepesedett bele a Szent Szövetség országainak örökletes hivatalnok-előítéleteibe, világos kellett hogy legyen e rendszabály hatása: kétszeres és háromszoros példányszámban kelnek el a betiltott könyvek, s lelepleződik a berlini urak tehetetlensége, akik tilalmakat bocsátanak ki és keresztülvinni nem tudják őket. Valójában a birodalmi kormány szívélyessége kisebb írásaimnak több új kiadását hozza meg számomra, mint amennyiért felelősséget vállalhatok; nincs elég időm ahhoz, hogy a szöveget kellőképpen revideáljam és legtöbbnyire kénytelen vagyok egyszerűen újra lenyomatni.

Ehhez azonban még egy másik körülmény járul. Dühring úr itt bírált „rendszere" igen kiterjedt elméleti területre terjeszkedik ki; kénytelen voltam őt mindenüvé nyomon követni és felfogásaival a magaméit szembeállítani. A negatív bírálat ily módon pozitívvá lett; a polémia átcsapott a Marx által és általam képviselt dialektikus módszernek és kommunista világszemléletnek többékevésbé összefüggő ábrázolásába, mégpedig területeknek egy meglehetősen sokat felölelő sorában. Ez a szemléletmódunk, amióta Marxnak „Misère de la philosophie"-jában és a „Kommunista Kiáltvány"-ban először lépett a világ elé, bő húsz esztendő lappangási szakaszon ment át, mígnem a „Tőke" megjelenése óta növekvő sebességgel mind szélesebb körökben elterjedt és most, messze Európa határain túl is, tekintetbevételre és követőkre talál mindazokban az országokban, ahol egyrészt proletárok és másrészt megalkuvást nem ismerő elméleti tudósok élnek. Úgy látszik tehát, hogy van egy olyan közönség, melynek a dolog iránti érdeklődése elég nagy ahhoz, hogy a dühringi tételek elleni, most már sok vonatkozásban tárgytalan polémiát ráadásképpen elfogadja a mellette adott pozitív fejtegetések kedvéért.

Mellesleg megjegyzem: Minthogy az itt kifejtett szemléletmódot túlnyomó részben Marx alapozta meg és fejtette ki és csak igen kis részben én magam, közöttünk magától értetődött, hogy ez a munkám nem az ő tudta nélkül jött létre. Nyomdába adás előtt felolvastam neki az egész kéziratot, és a gazdaságtanról szóló szakasz tizedik fejezetét („A »Kritische Geschichte«-ből") Marx írta s nekem csak, sajnos, meg kellett kissé rövidítenem, külsőleges szempontok miatt. Kezdettől fogva szokásunk volt, hogy szakterületeken kölcsönösen kisegítsük egymást.

A mostani új kiadás, egy fejezet kivételével, az előző kiadás változatlan lenyomata. Egyrészt időm nem volt átfogó revízióra, bárhogy is szerettem volna az ábrázolásban egyet-mást megváltoztatni. De kötelességem Marx hátrahagyott kéziratait sajtó alá rendezni, és ez minden egyébnél sokkal fontosabb. Aztán meg a lelkiismeretem is berzenkedik bármiféle változtatás ellen. Ez az írás vitairat, és azt hiszem, tartozom ellenfelemnek azzal, hogy én magam ne javítsak ott, ahol ő nem javíthat. Csak azt a jogot igényelhetném, hogy Dühring

úr válaszára megint feleljek. Amit azonban Dühring úr támadásomról írt, nem olvastam és különös indíték nélkül nem is fogom elolvasni; elméletileg elkészültem ővele. Egyébként az irodalmi harc illemszabályait vele szemben annál is inkább tiszteletben kell tartanom, mert közben a berlini egyetem gyalázatos jogtalanságot követett el vele. Igaz, hogy meg is lakolt érte. Annak az egyetemnek, amely hajlandó Dühring úrtól az ismert körülmények között megvonni a tanszabadságot, nincs mit csodálkoznia azon, ha az ugyancsak ismert körülmények között a nyakába varrják Schweninger urat.[112]

Az egyetlen fejezet, amelyben magyarázó jellegű pótlásokat engedtem meg magamnak, a harmadik szakasz „Elméleti kérdések" című második fejezete. Itt, ahol egyes-egyedül az általam képviselt szemlélet egyik sarkalatos pontját adom elő, ellenfelem nem kifogásolhatja, ha azon igyekeztem, hogy népszerűbben beszéljek és kiegészítsem az összefüggést. Ennek pedig külső indítéka volt. Az írás három fejezetét (a bevezetés első és a harmadik szakasz első és második fejezetét) Lafargue barátom részére, franciára fordítás céljából, önálló brosúrává dolgoztam fel, s miután a francia kiadás egy olasz és egy lengyel kiadás alapjául szolgált, német kiadást is készítettem belőle „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" címmel. Ez néhány hónap alatt három kiadást ért meg s orosz és dán fordításban is megjelent. Mindezekben a kiadásokban csak a kérdéses fejezet bővült ki pótlásokkal, és pedantéria lett volna, ha az eredeti mű új kiadásában ragaszkodtam volna az eredeti szövegezéshez, a későbbi, nemzetközivé lett szövegalakkal szemben.

Amit máskülönben meg szerettem volna változtatni, főképpen két pontra vonatkozik. Először az emberi őstörténetre, amelyhez Morgan csak 1877-ben adta meg a kulcsot.[113] Minthogy azonban azóta „A család, a magántulajdon és az állam eredete", Zürich 1884, című írásomban* alkalmam nyílt a számomra közben hozzáférhetővé vált anyag feldolgozására, elég, ha e későbbi munkámra utalok.

Másodszor pedig az elméleti természettudományról szóló rész. E rész előadása nagyon esetlen, s egyet-mást ma már világosabban és határozottabban lehetne kifejezni. De mert nem tartom magam jogosultnak arra, hogy e részben javításokat végezzek, éppen ezért kötelességem, hogy ehelyett itt bíráljam önmagamat.

Marx és én voltunk jóformán az egyetlenek, akik a német idealista filozófiából a tudatos dialektikát a természet és történelem materialista felfogásába átmentettük. De a természet dialektikus és egyszersmind materialista felfogásához hozzátartozik a matematikában és a természettudományban való jártasság. Marx alapos matematikus volt, de a természettudományokat csak töredékesen, szakadozottan, szórványosan tudtuk nyomon kísérni. Amikor ennélfogva a kereskedői pályáról való visszavonulásom és Londonba való átköltözésem

* Lásd Marx és Engels Művei. 21. köt. 21—159. old. és ebben a kötetben, 457—571. old. — *Szerk.*

révén elég időt nyertem hozzá, teljes matematikai és természettudományi — ahogy Liebig mondja — „vedlésen" estem át, amennyire számomra ez lehetséges volt, és nyolc esztendő java részét fordítottam erre. E vedlési folyamat kellős közepén álltam, amikor abba a helyzetbe kerültem, hogy Dühring úr úgynevezett természetfilozófiájával foglalkozzam. Ha tehát itt némelykor nem találom meg a helyes szakkifejezést és egyáltalában meglehetős nehézkességgel mozgok az elméleti természettudomány területén, úgy ez nagyon is természetes. Másrészt azonban még le nem küzdött bizonytalanságom tudata óvatossá tett; valóságos vételeket az akkor ismeretes tényekkel szemben és helytelenséget az akkor elismert elméletek előadásában senki sem fog rámbizonyíthatni. E vonatkozásban csak egy félreismert nagy matematikus panaszkodott levélben Marxnál, hogy szerinte a $\sqrt{-1}$-nek galádul a becsületébe gázoltam.[114]

A matematika és a természettudományok ez átismétlésekor magától értetődően az állt a szemem előtt, hogy egyesben-részletben is meggyőződjem arról — ami általánosságban nem volt számomra kétséges —, hogy a természetben a számtalan változás zűrzavarában ugyanazok a dialektikus mozgási törvények érvényesülnek, amelyek az események látszólagos véletlenségén a történelemben is uralkodnak; ugyanazok a törvények, amelyek az emberi gondolkodás fejlődéstörténetén is vörös fonálként végighúzódva, a gondolkodó emberekben fokozatosan tudatossá válnak; azok a törvények, melyeket legelőször Hegel fejtett ki átfogóan, de misztifikált formában, s törekvéseink egyike az volt, hogy kihámozzuk őket ebből a misztikus formából és egész egyszerűségükben és általánosérvényűségükben tudatosítsuk őket. Magától értetődött, hogy a régi természetfilozófia — bármily sok valóban jót és bármennyi termékeny csírát tartalmazott is* — bennünket nem elégíthetett ki. Ahogy ebben az írásban

* Sokkal könnyebb a gondolattalan vulgusszal [csőcseléknépséggel; vulgaristákkal] Karl Vogt módjára a régi természetfilozófiának nekirontani, semmint történelmi jelentőségét méltatni. Sok oktalanság és fantasztaság van benne, de nem több, mint az empirikus természetkutatók egykorú filozófiátlan elméleteiben, s hogy sok okosság és értelem is van benne, azt a fejlődéselmélet elterjedése óta kezdik belátni. Így Haeckel teljes joggal ismerte el Treviranus és Oken érdemeit. Oken az ő ősnyálkájában és őshólyagocskájában ugyanazt állítja fel a biológia posztulátumaként, amit azóta protoplazmaként és sejtként csakugyan fel is fedeztek. Ami sajátlag Hegelt illeti, ő sok vonatkozásban magasan empirikus kortársai felett áll, akik azt hitték, hogy minden meg nem magyarázott jelenséget megmagyaráztak, ha valamilyen erőt — nehézkedési erőt, úszóerőt, elektromos érintkezési erőt stb. — csempésztek mögé, vagy ahol ez nem ment, valamilyen ismeretlen anyagot, fényanyagot, hőanyagot, elektromosságanyagot stb. Az imaginárius anyagokat ma már úgy ahogy kiküszöbölték, az erőkkel való szédelgés azonban, amely ellen Hegel harcolt, például még Helmholtz 1869-ben tartott innsbrucki beszédében vígan továbbkísért (Helmholtz, „Populäre Vorlesungen", II. füzet, 1871, 190. old.). Newtonnak, akit Anglia tisztelettel és gazdagsággal halmozott el, a XVIII. század franciáitól átörökített istenítésével szemben Hegel kiemelte, hogy Kepler, akit Németország éhenveszni hagyott, az égitestek modern mechanikájának tulajdonképpeni megalapozója, s hogy a newtoni nehézkedési törvényt mindhárom kepleri törvény, a harmadik méghozzá

közelebbről ki van fejtve, ennek a természetfilozófiának — nevezetesen hegeli formájában — az a hibája volt, hogy nem ismerte el a természet időbeli fejlődését, nem ismert el „egymásutániságot", csak „egymásmellettiséget". Ez egyrészt magában a hegeli rendszerben volt megalapozva, amely csak a „szellemnek" tulajdonított történelmi előrefejlődést, másrészt azonban a természettudományok akkori össz-állásában is. Ily módon Hegel itt messze Kant mögé zuhant vissza, akinek köd-elmélete már a Nap-rendszer keletkezését, és akinek felfedezése a föld forgásának a tengerdagály általi gátlásáról már a Nap-rendszer pusztulását is meghirdette.[115] És végül, az én feladatom nem lehetett az, hogy a dialektikus törvényeket a természetbe belekonstruáljam, hanem az, hogy őket a természetben megtaláljam és belőle kifejtsem.

Ezt azonban összefüggően és minden egyes területen megtenni óriásmunka. Nemcsak azért, mert az a terület, amelyet jól kell ismerni, csaknem felmérhetetlen, hanem azért is, mert ezen az egész területen maga a természettudomány oly hatalmas forradalmasodási folyamaton megy át, hogy az is alig tudja követni, akinek ehhez az egész szabadideje rendelkezésére áll. Karl Marx halála óta azonban sürgetőbb kötelességek foglalták le időmet, így hát munkámat félbe kellett szakítanom. Egyelőre meg kell elégednem a jelen írásban megadott utalásokkal, és meg kell várnom, lesz-e valamikor később alkalmam arra, hogy az elért eredményeket összegyűjtsem és kiadjam, talán Marx hátrahagyott, rendkívül fontos matematikai kéziratával együtt.

Meglehet azonban, hogy az elméleti természettudomány haladása munkámat nagyrészt vagy teljesen feleslegessé teszi. Mert az a forradalom, melyet az elméleti természettudományra a tömegesen halmozódó, tisztán empirikus felfedezések rendezésének puszta szükségessége rákényszerít, olyan fajtájú, hogy a természeti folyamatok dialektikus jellegét még a legmakacsabbul ellenszegülő empirikusban is mindinkább tudatosítania kell. A régi, merev ellentétek, az éles, áthághatatlan határvonalak mindinkább eltűnnek. Amióta az utolsó „valódi" gázokat is cseppfolyósították, amióta kimutatták, hogy egy test olyan állapotba hozható, amelyben a cseppfolyós és a gáznemű forma megkülönböztethetetlen, a halmazállapotok elvesztették korábbi abszolút jellegük utolsó maradványát is.[116] A kinetikus gázelmélet törvényével, mely szerint tökéletes gázokban az egyes gázmolekulák mozgási sebességeinek négyzetei egyenlő hőmérséklet mellett fordítva aránylanak, mint a molekulasúlyok, a hő egyenesen

---

kifejezetten is magában foglalja. Amit Hegel az ő „Naturphilosophie"-jában, 270. § és pótlások (Hegels Werke, 1842, VII. köt., 98. és 113—115. old.), néhány egyszerű egyenlettel kimutat, az a legújabb matematikai mechanika eredményeként található meg újra Gustav Kirchhoffnál, „Vorlesungen über mathematische Physik", II. kiad., Lipcse 1877. 10. old., mégpedig lényegileg ugyanabban a legelőször Hegel által kifejtett, egyszerű, matematikai alakban. A természetfilozófusok úgy viszonylanak a tudatosan dialektikus természettudományhoz, mint az utopisták a modern kommunizmushoz. — *Engels jegyzete.*

is a közvetlenül ilyenekként mérhető mozgásformák sorába lép. Míg tíz évvel ezelőtt még a mozgás újonnan felfedezett nagy alaptörvényét csupán az energia *megmaradása* törvényeként, csupán a mozgás elpusztíthatatlansága és létrehozhatatlansága kifejezéseként, vagyis csupán mennyiségi oldaláról fogták fel, most e szűk, negatív kifejezést mindinkább kiszorítja az energia *átalakulásának* pozitív kifejezése, melyben a folyamat minőségi tartalma először lép jogaiba, s melyben a világonkívüli teremtőre való emlékezés utolsó nyoma is elenyészik. Hogy a mozgás (az úgynevezett energia) mennyisége nem változik, ha kinetikai energiából (úgynevezett mechanikai erőből) villamossággá, hővé, potenciális helyzeti energiává stb. alakul át és megfordítva, azt most nem kell már újdonságként prédikálni; ez immár megszerzett alapzatul szolgál magának az átalakulási folyamatnak, annak a nagy alapfolyamatnak a mármost sokkal tartalmasabb vizsgálatához, amelynek megismerésében a természet teljes megismerése összegeződik. S amióta a biológiát a fejlődéselmélet fényénél művelik, azóta a szerves természet területén az osztályozás egyik merev határvonala a másik után oldódott fel; a csaknem osztályozhatatlan közbeeső tagok napról napra szaporodnak, a tüzetesebb vizsgálat szervezeteket egyik osztályból a másikba dob, és csaknem hitcikkelyekké vált megkülönböztető ismérvek elveszítik feltétlen érvényességüket; most már vannak tojásrakó emlőseink, és ha a hír igaznak bizonyul, négylábonjáró madaraink is.[117] Ha Virchow már évekkel ezelőtt kénytelen volt a sejt felfedezése következtében az állati egyed egységét — inkább haladó,[118] mintsem természettudományos és dialektikus módon — sejtállamok föderációjává feloldani, úgy az állati (tehát egyben az emberi) egyediség fogalma még sokkal bonyolultabbá válik a magasabbrendű állatok testében amőba-szerűen ide-oda mászkáló fehér vérsejtek felfedezése révén. De éppen a kiengesztelhetetlennek és megoldhatatlannak elképzelt poláris ellentétek, az erőszakosan megrögzített határvonalak és osztály-különbségek adták meg a modern elméleti természettudománynak a korlátozott-metafizikus jellegét. Az a felismerés, hogy ezek az ellentétek és különbségek előfordulnak ugyan a természetben, de csak relatív érvényességgel, hogy ellenben elképzelt merevségüket és abszolút érvényességüket csak a mi reflexiónk viszi bele a természetbe — ez a felismerés alkotja a természet dialektikus felfogásának magvát. El lehet jutni hozzá úgy, hogy az embert a természettudomány halmozódó tényei kényszerítik rá; könnyebben jutunk el hozzá, ha e tények dialektikus jellegét a dialektikus gondolkodás törvényeinek tudatával közelítjük meg. Mindenesetre a természettudomány most már eljutott odáig, hogy a dialektikus összefoglalást nem kerülheti el többé. Meg fogja magának könnyíteni ezt a folyamatot, ha nem felejti el, hogy a tapasztalatait összegező eredmények — fogalmak, de azt sem, hogy a fogalmakkal való bánás művészete nem velünkszületett és nem is a közönséges mindennapi tudattal adott dolog, hanem valóságos gondolkodást követel, amely gondolkodásnak szintúgy hosszú tapasztalati története van, sem

több, sem kevesebb, mint a tapasztalati természetkutatásnak. Éppen azáltal, hogy a filozófia harmadfélezer esztendős fejlődésének eredményeit magáévá teszi, szabadul meg egyrészt minden külön, kívüle és felette álló természetfilozófiától, másrészt azonban saját, az angol empirizmustól örökölt, korlátolt gondolkodási módszerétől is.

London, 1885. szeptember 23.

III

Az itt következő új kiadás, néhány igen jelentéktelen stiláris változtatástól eltekintve, az előbbinek újranyomása. Csak egy fejezetben, a második szakasz „A »Kritische Geschichte«-ből" című, tizedik fejezetében engedtem meg magamnak lényeges pótlásokat, mégpedig a következő okokból.

Mint már a második kiadáshoz írt előszóban említettem, ez a fejezet minden lényeges részében Marxtól származik. Első, újságcikknek szánt fogalmazásában kénytelen voltam a marxi kéziratot jelentékenyen megkurtítani, mégpedig éppen azokban a részeiben, amelyekben a Dühring felállította tételek kritikája jobban háttérbe szorul a gazdaságtan történetét illető önálló fejtegetésekkel szemben. Ezek azonban a kéziratnak éppen ama részei, amelyek még ma is a legnagyobb és legmaradandóbb érdekűek. Kötelességemnek tartom, hogy azokat a fejtegetéseket, amelyekben Marx olyan embereket, mint Petty, North, Locke, Hume, a klasszikus gazdaságtan genezisében az őket megillető helyükre állít, lehetőleg teljesen és szószerint adjam; méginkább azonban, hogy Quesnay „Gazdasági táblázatának", ennek az egész modern gazdaságtan számára megoldatlanul maradt szfinx-talánynak marxi tisztázását. Azt ellenben, ami kizárólag Dühring úr írásaira vonatkozott, amennyire az összefüggés megengedte, kihagytam.

Egyebekben teljesen elégedett lehetek azzal az elterjedéssel, amelyet az ebben az írásban képviselt szemléletek az előző kiadás óta elértek a tudomány és a munkásosztály köztudatában, mégpedig a világ minden civilizált országában.

London, 1894. május 23.

F. Engels

BEVEZETÉS

I. Általános megjegyzések

A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindenekelőtt egyrészt a vagyonosok és vagyontalanok, a bérmunkások és burzsoák között a modern társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a termelésben uralkodó anarchia

szemlélésének terméke. De elméleti formáját tekintve eleinte úgy jelenik meg, mint azoknak az alapelveknek messzebbre menő, állítólag következetesebb továbbvitele, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói állítottak fel.* Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is mindenekelőtt a készentalált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármennyire a gazdasági tények talajában gyökerezett is.

Azok a nagy férfiak, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára megvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el külső tekintélyt, bármiféle légyen is az. Vallást, természetszemléletet, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kellett létezését az ész bírói széke előtt, vagy lemondania létezéséről. A gondolkodó értelmet vetették mindenre egyedüli mércéül. Ez volt az az idő, amikor, mint Hegel mondja, a világot feje tetejére állították,** először abban az értelemben, hogy az emberi fej és gondolkodása révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmasulás alapzatának számítsanak; utóbb azonban abban a tágabb értelemben is, hogy a valóságot, amely e tételeknek ellentmondott, csakugyan tetejétől talpáig felfordították. Minden eddigi társadalmi és államformát, minden régről hagyományozott képzetet mint ésszerűtlent a lomtárba dobtak; a világ mindaddig csupáncsak előítéletektől vezettette magát; minden múlt csak szánalmat és megvetést érdemelt. Csak most jött el a napvilágnak a hajnalhasadása; mostantól kezdve a babonát, a jogtalanságot, a kiváltságot és az elnyomást ki kell szorítania az örök igazságnak, az örök igazságosságnak, a természetben megalapozott egyenlőségnek és az elidegeníthetetlen emberi jogoknak.

* [*A „Bevezetés" első fogalmazványában:*] *A modern szocializmus*, bármennyire is magát a dolgot tekintve, a vagyonosok és vagyontalanok, munkások és kizsákmányolók között a készentalált társadalomban fennálló osztályellentétek szemléléséből keletkezett, elméleti formájában mégis mindenekelőtt úgy jelenik meg, mint azoknak az alapelveknek következetesebb, messzebbre menő továbbvitele, amelyeket a XVIII. sz. nagy francia felvilágosítói állítottak fel, s ahogy hát első képviselői, Morelly és Mably, szintén közéjük tartoztak.

** [*„A szocializmus fejlődése" jegyzet:*] A francia forradalomra vonatkozó passzus a következő: „A jog gondolata, fogalma *egyszerre* jutott érvényre, és ezzel szemben a jogtalanság ósdi váza nem tudott ellenállást kifejteni. A jog gondolata szerint építettek tehát most alkotmányt, és immár mindennek ezen a bázison kell majd alapulnia. Amióta a nap az égboltozaton áll és a bolygók körötte keringenek, még senki nem látott olyat, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatra álljon és a valóságot eszerint építse fel. Anaxagorasz mondotta elsőként, hogy a Nusz, az ész, kormányozza a világot; de csak most jutott el az ember annak a felismeréséhez, hogy a gondolatnak kell a szellemi valóságot kormányoznia. *Gyönyörű napfelkelte* volt hát ez. *Minden gondolkodó lény együtt ünnepelte ezt a korszakot. Fennkölt megindultság* uralkodott abban az időben, *a szellem lelkesültsége borzongatta meg a világot*, mintha csak most érkezett volna el az isteninek a világgal való kiengesztelődése." (Hegel: „Philosophie der Geschichte", 1840, 535. old.) — Nem legfőbb ideje-e, hogy a néhai Hegel professzor ily közveszélyes felforgató tanai ellen mozgásba hozzák a szocialista-törvényt?

Ma tudjuk, hogy ez az ész birodalma semmi egyéb nem volt, mint a burzsoázia eszményített birodalma; hogy az örök igazságosság a burzsoá igazságszolgáltatásban találta megvalósulását; hogy az egyenlőség a törvény előtti polgári egyenlőségre lyukadt ki; hogy az emberi jogok egyik leglényegesebbjének kikiáltották — a polgári tulajdont; és hogy az észállam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés[119] mint polgári, demokratikus köztársaság lépett életbe és léphetett csak életbe. Akárcsak valamennyi elődjük, a XVIII. század nagy gondolkodói sem tudták áthágni a korlátokat, melyeket saját korszakuk szabott nekik.

De a feudális nemesség és polgárság közti ellentét mellett fennállt a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, gazdag henyélők és dolgozó szegények közti általános ellentét. Hiszen éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy ne egy különös osztály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tüntessék fel magukat. Sőt mi több. A burzsoázia, keletkezésétől kezdve, terhelt volt ellentétével: tőkések nem állhatnak fenn bérmunkások nélkül, és amilyen arányban a középkori céhpolgár modern burzsoává lett, ugyanolyan arányban fejlődött a céhlegény és a nem-céhes napszámos is proletárrá. És ha nagyjában és egészében a polgárság igényt tarthatott is arra, hogy a nemességgel folytatott harcában egyúttal amaz idő különböző dolgozó osztályainak érdekeit is képviselje, minden nagy polgári mozgalomnál mégis előtörtek annak az osztálynak önálló megmozdulásai, amely a modern proletariátus többé vagy kevésbé kifejlődött elődje volt. Így a német reformáció és parasztháború korában a Thomas Münzer-féle irányzat; a nagy angol forradalomban a levellerek[120]; a nagy francia forradalomban Babeuf. A még ki nem alakult osztály e forradalmi zászlóbontásait megfelelő elméleti megnyilatkozások kísérték; a XVI. és XVII. században eszményi társadalmi állapotok utopikus leírásai,[121] a XVIII. században már egyenest kommunista elméletek (Morelly és Mably). Az egyenlőség követelését többé nem korlátozták a politikai jogokra, hanem azt akarták, hogy kiterjedjen az egyesek társadalmi helyzetére is; nem csupán az osztálykiváltságokat akarták megszüntetni, hanem magukat az osztálykülönbségeket. Egy aszketikus, Spártához kapcsolódó kommunizmus volt ilymódon az új tan első megjelenési formája. Azután a három nagy utopista következett: Saint-Simon, akinél a polgári irányzat a proletár irányzat mellett bizonyos fokban még érvényesült; Fourier; és Owen, aki a legfejlettebb tőkés termelés országában és az ezáltal létrehozott ellentétek benyomása alatt közvetlenül a francia materializmushoz kapcsolódva rendszeresen kifejtette az osztálykülönbségek kiküszöbölésére irányuló javaslatait.

Mindhármukban közös, hogy nem az időközben történelmileg létrejött proletariátus érdekeinek képviselőiként lépnek fel. Mint a felvilágosítók, ők is nem egy bizonyos társadalmi osztályt, hanem az egész emberiséget akarják felszabadítani. Mint azok, ők is az ész és az örök igazságosság birodalmát akarják bevezetni, de birodalmuk mint ég a földtől különbözik a felvilágosítók

birodalmától. Az a polgári világ, amely e felvilágosítók alapelvei szerint van berendezve, szintén ésszerűtlen és igazságtalan s ezért ugyanúgy az elvetendő dolgok fazekába vándorol, mint a feudalizmus és az összes korábbi társadalmi állapotok. Hogy a valóságos ész és igazságosság eleddig nem uralkodott a világon, az csak onnan ered, hogy eleddig nem ismerték fel őket helyesen. Hiányzott ugyanis a lángeszű egyes ember, aki most íme fellépett, és aki felismerte az igazságot; hogy most lépett fel, hogy az igazságot éppen most ismerték fel, az nem a történelmi fejlődés összefüggéséből szükségszerűen következő, elkerülhetetlen esemény, hanem tisztára szerencse. Éppúgy születhetett volna 500 évvel korábban is, és akkor megkímélte volna az emberiséget 500 esztendő tévelygésétől, küzdelmeitől és szenvedéseitől.

Ez a szemléletmód lényegében az összes angol és francia és, Weitlinget is beleszámítva, az első német szocialisták szemléletmódja.* A szocializmus az abszolút igazság, ész és igazságosság kifejezése, és csak fel kell fedezni, hogy saját erejével meghódítsa a világot; minthogy az abszolút igazság időtől, tértől és emberi, történelmi fejlődéstől független, ezért puszta véletlen, mikor és hol fedezik fel. Emellett aztán az abszolút igazság, ész és igazságosság megint minden iskolaalapítónál különböző; és minthogy az abszolút igazság, ész és igazságosság különös fajtáját mindegyiküknél megintcsak az ő szubjektív értelme, életfeltételei, ismereteinek és gondolkodási iskolázottságának mértéke szabja meg, az abszolút igazságok e konfliktusában nem lehetséges más megoldás, mint az, hogy egymáson kölcsönösen lekoptatódnak. Ebből aztán nem jöhetett ki más, mint egyfajta eklektikus átlagszocializmus, amint az valójában mindmáig uralkodik Franciaország és Anglia legtöbb szocialista munkásának fejében, egy a különböző szektaalapítók kevésbé szemetszúró kritikai megnyilatkozásaiból, gazdasági tantételeiből, társadalmi jövőelképzeléseiből álló, felette változatos árnyalatokat megengedő keverék, amely keverék annál könnyebben összeáll, minél inkább lecsiszolódnak az egyes alkotórészekről a vita sodrában a határozottság éles szegletei, mint kerek kavicsokról a patakban. Ahhoz, hogy a szocializmusból tudományt lehessen csinálni, előbb reális talajra kellett állítani.

Időközben a XVIII. század francia filozófiája mellett és után létrejött az újabb német filozófia és Hegelben megtalálta lezárását. Legnagyobb érdeme a dialektikának mint a gondolkodás legmagasabb formájának újrafelvétele volt. A régi görög filozófusok valamennyien született, természetadta dialektikusok voltak, és a legegyetemesebb koponya közöttük, Arisztotelész már vizsgálta a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit is. Az újabb filozófia ellenben,

* [*„A szocializmus fejlődése"*:] Az utopisták szemléletmódja sokáig uralkodott a XIX. század szocialista elképzelésein és uralkodik rajtuk részben még ma is. E szemléletmódnak hódoltak még a legutóbbi időkig is az összes francia és angol szocialisták, ezt tette magáévá Weitlinggel egyetemben a korábbi német kommunizmus is.

bár a dialektikának benne is voltak ragyogó képviselői (például Descartes és Spinoza), különösen angol befolyásra mindinkább megrekedt az úgynevezett metafizikai gondolkodásmódban, amely a XVIII. század franciáit is, legalábbis sajátlag filozófiai munkáikban, csaknem kizárólagos uralma alatt tartotta. A tulajdonképpeni filozófián kívül ők is képesek voltak mesterműveit nyújtani a dialektikának; csak Diderot művére, a „Rameau unokaöccsé"-re és Rousseau „Értekezésére az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről" emlékeztetünk. — Itt röviden megadjuk, ami lényeges a két gondolkodási módszerben; majd még részletesebben vissza kell erre térnünk.

Ha a természetet vagy az emberiség történelmét vagy saját szellemi tevékenységünket gondolkodó vizsgálódásnak vetjük alá, mindenekelőtt összefüggések és kölcsönhatások végtelen egymásbafonódásának képe tárul elénk, amelyben semmi sem marad meg, ami, ahol és ahogy volt, hanem minden mozog, változik, létrejön és elmúlik.* Ez az eredeti, naiv, de magát a dolgot tekintve helyes szemlélet a világról a régi görög filozófiáé, s először Hérakleitosz mondta ki világosan: Minden van és egyben nincs is, mert minden *folyik*, állandó változásban, állandó létrejövésben és elmúlásban van. De ez a szemlélet, bármily helyesen ragadja is meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza az egyes részleteket, amelyekből ez az összkép egybetevődik; és amíg ezt nem tudjuk megtenni, addig az összképpel sem vagyunk tisztában. Hogy ezeket az egyes részleteket megismerjük, ki kell őket emelnünk természeti vagy történelmi összefüggésükből és mindegyikük magáért-valóan mibenlétük, különös okaik és okozataik stb. szerint kell megvizsgálnunk. Ez mindenekelőtt a természettudomány és a történetkutatás feladata; oly kutatási ágaké, melyek a klasszikus kor görögjeinél igen jó okokból csak alárendelt rangot töltöttek be, mert ezeknek mindenekelőtt még össze kellett hordaniok az anyagot.** Az exakt természetkutatás kezdeteit csak az alexandriai időszak[122] görögjei és később, a középkorban, az arabok fejlesztik tovább; ámde valóságos természettudomány csak a XV. század második felétől keletkezik és ettől fogva folyvást növekvő sebességgel tett előrehaladásokat. A természetnek egyes részeire való szétbontása, a különböző természeti folyamatoknak és természeti tárgyaknak meghatározott osztályokba való elkülönítése, a szerves testek belsejének változatos anatómiai alakulásaik szerinti vizsgálata volt azoknak az óriási előrehaladásoknak az alapfeltétele, amelyeket az utolsó négyszáz esztendő a természet megismerésében számunkra meghozott. De ez azt a

* [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:] Mindenekelőtt tehát az összképet látjuk, melyben az egyes részletek még többé-kevésbé háttérben maradnak, inkább a mozgásra, az átmenetekre, az összefüggésekre ügyelünk, semmint arra, *ami* mozog, átmegy és összefügg.

** [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:] Csak miután a természeti és történelmi anyag bizonyos fokig összegyűlt, lehet nekifogni a kritikai megrostálásnak, az összehasonlításnak, illetőleg az osztályokba, rendekbe és fajtákba való beosztásnak.

szokást is örökbe hagyta, hogy a természeti dolgokat és természeti folyamatokat elszigeteltségükben, a nagy egyetemes összefüggésen kívül fogjuk fel; ennélfogva nem mozgásukban, hanem nyugalmi állapotukban, nem lényegileg változékony, hanem szilárd állagokként, nem életükben, hanem holtukban. És azzal, hogy — amint ez Bacon és Locke révén történt — ez a szemléletmód a természettudományból átment a filozófiába, megteremtette az utolsó évszázadok sajátos korlátoltságát, a metafizikai gondolkodásmódot.

A metafizikus számára a dolgok és gondolati képmásaik, a fogalmak elszigetelt, egymás után és egymás nélkül szemügyre veendő szilárd, merev, egyszer s mindenkorra adott tárgyai a vizsgálatnak. A metafizikus csupa közvetítésnélküli ellentétekben gondolkodik; az ő beszéde: úgy úgy; nem nem; ami pedig ezeken felül vagyon, a gonosztól vagyon.[123] Számára egy dolog vagy létezik, vagy nem létezik: egy dolog éppoly kevéssé lehet egyidejűleg önmaga és egy másik. Pozitív és negatív abszolúte kizárják egymást; ok és okozat éppígy merev ellentétben állanak egymással. Ez a gondolkodásmód azért jelenik meg szemünkben első pillantásra szerfelett valószerűnek, mert ez az úgynevezett egészséges emberi értelem gondolkodásmódja. Csakhogy az egészséges emberi értelem, bármily tisztes legény is a maga négy fal övezte házisütetű területén, egészen csodálatos kalandokba keveredik, mihelyt kimerészkedik a kutatás tágas világába; és a metafizikai szemléletmód, bármily tágas, a tárgy természetének megfelelően kiterjedt területeken jogosult, sőt szükséges is, előbb vagy utóbb mégis mindenkor korlátba ütközik, amelyen túl egyoldalúvá, korlátoltá, elvonttá válik és megoldhatatlan ellentmondásokba téved, mert az egyes dolgoktól feledi az összefüggésüket, létüktől a létrejövésüket és elmúlásukat, nyugalmuktól a mozgásukat, mert a sok fától nem látja az erdőt. Mindennapi esetekben például tudjuk és határozottsággal meg tudjuk mondani, hogy egy állat létezik-e vagy sem; pontosabb vizsgálatnál azonban azt találjuk, hogy ez némelykor felettébb bonyolult dolog, mint ezt nagyon jól tudják a jogászok, akik hasztalan vesződtek azzal, hogy ésszerű határvonalat találjanak, amelyen túl a gyermeknek az anyaméhben való elpusztítása gyilkosság; és éppily lehetetlen megállapítani a halál pillanatát, mivel a fiziológia kimutatja, hogy a halál nem egyszeriben való, pillanatnyi esemény, hanem igen hosszadalmas folyamat. Éppígy minden szerves lény minden pillanatban ugyanaz és nem ugyanaz; minden pillanatban feldolgoz kívülről kapott anyagokat és másokat kiválaszt, testében minden pillanatban elhalnak sejtek és újak képződnek; hosszabb-rövidebb idő után e test anyaga teljesen megújult, más anyagatomokkal pótlódott, úgyhogy minden szervezett lény folyvást ugyanaz és mégis más. Pontosabb vizsgálódásnál azt is találjuk, hogy egy ellentét két pólusa, mint pozitív és negatív, éppúgy elválaszthatatlan egymástól, mint ahogyan ellentett, s hogy minden ellentétességük ellenére egymást kölcsönösen áthatják; ugyanígy, hogy ok és okozat olyan képzetek, amelyek csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesek

mint ilyenek, hogy azonban, mihelyt az egyes esetet a világ egészével való általános összefüggésében tekintjük, összefolynak, feloldódnak az egyetemes kölcsönhatás szemléletében, ahol okok és okozatok folytonosan helyet cserélnek, s ami most vagy itt okozat, ott vagy máskor okká lesz és megfordítva.

Mind e folyamatok és gondolkodási módszerek nem illenek bele a metafizikai gondolkodás keretébe. A dialektika számára ellenben, amely a dolgokat és fogalmi képmásaikat lényegileg összefüggésükben, láncolatukban, mozgásukban, keletkezésükben és elmúlásukban fogja fel, az olyan folyamatok, mint a fentiek, saját eljárási módjának mindmegannyi igazolásai. A természet a dialektika próbája, s el kell ismernünk, hogy a modern természettudomány e próba számára szerfelett gazdag, napról napra halmozódó anyagot szolgáltatott s ezzel bebizonyította, hogy a természetben, végső fokon, dialektikusan, nem pedig metafizikusan mennek a dolgok*. Minthogy azonban mind ez ideig ujjainkon megszámlálhatjuk azokat a természetkutatókat, akik megtanultak dialektikusan gondolkodni, a felfedezett eredményeknek a hagyományos gondolkodásmóddal való eme konfliktusából megmagyarázódik az a határtalan zűrzavar, amely most az elméleti természettudományban uralkodik, és amely tanítókat és tanítványokat, írókat és olvasókat egyaránt kétségbeejt.

A világ-egésznek, fejlődésének és az emberiség fejlődésének, valamint az e fejlődésről az emberek fejében kialakuló tükörképnek az exakt ábrázolása tehát csak dialektikus úton, a létrejövés és elmúlás, az előre- vagy visszalépő változások általános kölcsönhatásainak állandó tekintetbevételével jöhet létre. És ebben az értelemben lépett is fel nyomban az újabb német filozófia. Kant azzal kezdte pályafutását, hogy a stabil newtoni naprendszert és ennek — a hírhedt első lökés egyszer megadatván — örök tartamát történelmi folyamattá oldotta fel: a napnak és valamennyi bolygónak forgó ködtömegből való keletkezésévé. Emellett már azt a következtetést is levonta, hogy ezzel a keletkezéssel egyúttal a Nap-rendszer jövendő pusztulása ugyancsak szükségszerűen adva van. Kant nézetét fél évszázaddal utóbb Laplace matematikailag megalapozta és további fél évszázaddal később a spektroszkóp kimutatta ilyen izzó, a sűrűsödés különböző fokain álló gáztömegek létezését a világtérben.[124]

Ez az újabb német filozófia a hegeli rendszerben találta lezárását, amely az egész természeti, történelmi és szellemi világot első ízben — és ez a nagy érdeme — ábrázolta folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek, és megkísérelte, hogy e mozgásban és fej-

* [*„A szocializmus fejlődése", betoldva:*], hogy a természet nem folyvást ismétlődő körnek az örök egyformaságában mozog, hanem valóságos történelmen megy át. Mindenekelőtt Darwint kell itt megneveznünk, aki a metafizikai természetfelfogásnak a leghatalmasabb döfést adta annak kimutatásával, hogy az egész mai szerves természet, növények és állatok és ezzel az ember is, egy évmilliók óta folytatódó fejlődési folyamat terméke.

lődésben a belső összefüggést kimutassa.* E nézőpontból az emberiség történelme többé nem értelmetlen erőszakcselekedetek vad zűrzavaraként jelent meg — amelyek a most megérett filozófus-ész bírói széke előtt mind egyaránt elvetendők, és amelyeket legjobb mihamarább elfelejteni —, hanem magának az emberiségnek a fejlődési folyamataként, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy e folyamat lassú, fokozatos menetét minden tévútján át nyomon kövesse és minden látszólagos véletlenségen keresztül kimutassa belső törvényszerűségét.

Hogy Hegel ezt a feladatot nem oldotta meg, itt közömbös. Korszakalkotó érdeme volt, hogy kitűzte. Oly feladat ez, amelyet senki egyes ember soha nem tud majd megoldani. Jóllehet Hegel — Saint-Simon mellett — korának legegyetemesebb koponyája volt, mégis korlátozta őt először saját ismereteinek szükségszerűen határolt terjedelme, másodszor korszakának terjedelemben és mélységben ugyancsak korlátozott ismeretei és nézetei. Ehhez azonban még egy harmadik dolog járult. Hegel idealista volt, azaz számára fejének gondolatai nem a valóságos dolgok és folyamatok többé-kevésbé elvont képmásainak számítottak, hanem megfordítva, a dolgok és fejlődésük számítottak csak a valahol már a világ előtt létezett „eszme" megvalósult képmásainak. Ezzel minden a feje tetejére volt állítva és a világ valóságos összefüggése teljesen visszájára fordítva. És bármily helyesen és zseniálisan fogott is fel Hegel némely egyes összefüggéseket, a megadott okokból mégis a részletekben is sokmindennek foltozottan, mesterkélten, konstruáltan, egyszóval visszásan kellett kiütnie. A hegeli rendszer, mint ilyen, kolosszális koraszülött volt — azonban az utolsó is a maga fajtájában. Ugyanis még egy gyógyíthatatlan belső ellentmondásban szenvedett: egyrészt lényeges előfeltétele volt az a történelmi szemlélet, miszerint az emberi történelem fejlődési folyamat, amely természeténél fogva nem lelheti intellektuális lezárását egy úgynevezett abszolút igazság felfedezése által; másrészt azonban e rendszer azt állítja magáról, hogy éppen ennek az abszolút igazságnak a foglalata. A természet és történelem megismerésének egy mindent átfogó, egyszer s mindenkorra lezáró rendszere ellentétben áll a dialektikus gondolkodás alaptörvényeivel; ami azonban legkevésbé sem zárja ki, hanem ellenkezőleg magában foglalja, hogy az egész külső világ rendszeres megismerése nemzedékről nemzedékre óriáslépteket tehet.

* [*A „Bevezetés" első fogalmazványában*:] A hegeli rendszer volt a filozófia utolsó, legkiteljesedettebb formája, amennyiben ezt különös, minden más tudomány felett álló különös tudományként képzelik el. Vele az egész filozófia hajótörést szenvedett. Ami azonban megmaradt, az a dialektikus gondolkodásmód volt és a természeti, történelmi és intellektuális világnak egy vég nélkül mozgó, átalakuló, létrejövés és elmúlás állandó folyamatában levő világként való felfogása. Nemcsak a filozófiával, hanem *minden* tudománnyal szemben most felállították azt a követelményt, hogy ennek az átalakulási folyamatnak a mozgástörvényeit a maguk különös területén felmutassák. És ez volt az az örökség, amelyet a hegeli filozófia az utódaira hagyott.

Az eddigi német idealizmus teljes visszásságának átlátása szükségképpen a materializmushoz vezetett, de hangsúlyozzuk, nem a XVIII. század pusztán metafizikai, kizárólagosan mechanikus materializmusához. Minden korábbi történelemnek naivan forradalmi, egyszerű elvetésével szemben a modern materializmus a történelemben az emberiség fejlődési folyamatát látja, melynek mozgástörvényeit felfedezni az ő feladata. A mind a XVIII. század franciáinál, mind Hegelnél uralkodó természet-elképzeléssel szemben, mely szerint a természet szűk körpályákon mozgó, változatlanul maradó egész — örök égitestekkel, ahogy Newton, és a szerves lények változhatatlan fajtáival, ahogy Linné tanította —, a modern materializmus összefoglalja a természettudomány újabb előrehaladásait, miszerint a természetnek szintén megvan a maga időbeli történelme, az égitestek éppúgy, mint az őket kedvező körülmények között benépesítő szervezetek fajtaféleségei is, keletkeznek és elmúlnak, és a körpályák, amennyiben egyáltalán szó lehet róluk, végtelenül nagyobb szabású kiterjedéseket öltenek. E modern materializmus mindkét esetben lényegileg dialektikus és nincs többé szüksége a többi tudomány felett álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tudomány elé az a követelmény lép, hogy tisztázza helyzetét a dolgoknak és a dolgok ismeretének az egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden különös tudománya felesleges. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan fennmarad, az a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más felolvad a természet és a történelem pozitív tudományában.

Míg azonban a természetszemlélet átlendülése csak abban a mértékben mehetett végbe, amelyben a kutatás a megfelelő pozitív ismeretanyagot szolgáltatta, jóval korábban már olyan történelmi események jutottak érvényre, amelyek döntő fordulatot idéztek elő a történetfelfogásra nézve. 1831-ben Lyonban lezajlott az első munkásfelkelés; 1838—1842 közt csúcspontját érte el az első nemzeti munkásmozgalom, az angol chartisták mozgalma. A proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc Európa leghaladottabb országai történelmének előterébe lépett, ugyanolyan mértékben, amilyenben ott egyrészt a nagyipar, másrészt a burzsoázia újonnan meghódított politikai uralma kifejlődött. A polgári gazdaságtannak a tőke és a munka érdekeinek azonosságáról, a szabad konkurrencia következményeképpen létrejövő általános harmóniáról és általános népjólétről hirdetett tanításait mind csattanósabban hazudtolták meg a tények.* Mind e dolgokat nem lehetett immár elutasítani, éppoly kevéssé, mint

* [*A „Bevezetés" első fogalmazványában így folytatva:*] Franciaországban az 1834-es lyoni felkelés szintén a proletariátusnak a burzsoázia elleni harcát proklamálta. Az angol és francia szocialista elméletek történelmi jelentőséget kaptak és Németországban is visszhangot és bírálatot kellett kiváltaniok, noha ott a termelés éppen csak most kezdett el a kisüzemből kibontakozni. Az elméleti szocializmusnak tehát, amint hát most nem annyira Németországban, mint inkább németek között alakult ki, egész anyagát importálnia kellett...

a francia és angol szocializmust, mely elméleti, habár felette tökéletlen kifejezésük volt. De a régi idealista történelemfelfogás, mely még nem szorult ki, nem ismert anyagi érdeken nyugvó osztályharcokat, egyáltalában nem ismert anyagi érdeket; a termelés, valamint minden gazdasági viszony csak úgy mellékesen, a „kultúrtörténet" alárendelt elemeként fordult benne elő.

Az új tények arra kényszerítettek, hogy az egész eddigi történelmet új vizsgálatnak vessék alá, s ekkor megmutatkozott, hogy *minden* eddigi történet* osztályharcok története volt, hogy a társadalom ez egymás ellen harcoló osztályai mindenkor a termelési és érintkezési viszonyoknak, *egy*szóval korszakuk *gazdasági* viszonyainak termékei; hogy tehát a társadalom mindenkori gazdasági szerkezete az a reális alapzat, amelyből mindegyik történelmi időszakasz jogi és politikai berendezkedéseinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb elképzelésmódjának egész felépítménye végső fokon magyarázandó.** Ezzel az idealizmust kiűzték utolsó menedékéből, a történetfelfogásból, adva volt egy materialista történetfelfogás és megtalálták az utat ahhoz, hogy az emberek tudatát létükből, ahelyett hogy, mint idáig, létüket tudatukból magyarázzák.***

Ezzel a materialista történetfelfogással azonban az eddigi szocializmus éppúgy nem fért össze, mint a francia materializmus természetfelfogása a dialektikával és az újabb természettudománnyal. Az eddigi szocializmus bírálta ugyan a fennálló tőkés termelési módot és következményeit, de megmagyarázni nem tudta, nem tudott tehát végezni sem vele; egyszerűen csak mint rosszat elvetni tudta.° A feladat azonban az volt, hogy ezt a tőkés termelési módot egyrészt történelmi összefüggésében és egy meghatározott történelmi időszakaszra szóló szükségszerűségében — tehát pusztulása szükségszerűségét is — ábrázolják, másrészt pedig az is, hogy feltárják e termelési mód belső jellegét, amely még mindig rejtve volt, minthogy az eddigi bírálat inkább a káros következményekre, semmint magának a dolognak a menetére vetette magát. Ez az *értéktöbblet* felfedezésével történt meg. Bebizonyították, hogy a meg nem fizetett munka elsajátítása a tőkés termelési módnak és a munkás általa végbevitt kizsákmányolá-

* [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva:*], az ősállapotok kivételével,

** [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva:*] Hegel a történetfelfogást megszabadította a metafizikától, dialektikussá tette — de az ő történetfelfogása lényegileg idealista volt.

*** [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva:*] Eszerint a szocializmus most már nem úgy jelent meg, mint az egyik vagy másik zseniális koponya véletlen felfedezése, hanem mint két történelmileg keletkezett osztály, a proletariátus és a burzsoázia harcának szükségszerű terméke. Feladata többé nem az volt, hogy elkészítse a társadalomnak egy lehető legtökéletesebb rendszerét, hanem hogy megvizsgálja azt a történelmi gazdasági folyamatot, amelyből ezek az osztályok és összeütközésük szükségszerűséggel fakadtak, és az ezáltal megteremtett gazdasági helyzetben felfedezze a konfliktus megoldásának eszközeit.

° [*A szocializmus fejlődése*", *betoldva:*] Minél hevesebben tüzelt a munkásosztálynak a tőkés termelési módtól elválaszthatatlan kizsákmányolása ellen, annál kevésbé volt képes világosan megjelölni, miben áll ez a kizsákmányolás és miképpen keletkezik.

sának alapformája; hogy a tőkés, még akkor is, ha munkása munkaerejét teljes értékén vásárolja meg, amellyel az mint áru az árupiacon bír, mégis több értéket sajtol ki belőle, mint amennyit érte fizetett; s hogy ez az értéktöbblet alkotja végső fokon azt az értékösszeget, amelyből az állandóan növekvő tőketömeg a vagyonos osztályok kezeiben felhalmozódik. Mind a tőkés termelésnek, mind a tőke termelésének a lefolyása magyarázatot nyert.

E két nagy felfedezést: a materialista történetfelfogást és a tőkés termelés titkának az értéktöbblet révén való felfedését, *Marxnak* köszönjük. Velük a szocializmus tudománnyá lett, amelyet mármost, erről van szó, mindenekelőtt valamennyi részletében és összefüggésében tovább ki kell dolgoznunk.

Ilyenformán álltak a dolgok az elméleti szocializmus és az elhunyt filozófia területén, amikor Eugen Dühring úr jókora robajjal a színre ugrott és meghirdette a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szocializmus őáltala végbevitt totális forradalmasítását.

Lássuk csak, mit ígér nekünk Dühring úr és — mit vált be.

II. Amit Dühring úr ígér

Dühring úr mindenekelőtt idevágó írásai: az ő „Kursus der Philosophie"-ja, az ő „Kursus der National- und Sozialökonomie"-ja és az ő „Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus"-a.[125] Először is főként az első mű érdekel bennünket.

Mindjárt az első oldalon Dühring úr bejelenti magáról, hogy ő „az az ember, aki ennek a hatalomnak" (a filozófiának) „a *képviseletére* a maga korában és az ez idő szerint belátható további kibontakozása során *igényt tart*". Ilymódon a jelen és a „belátható" jövő egyetlen igazi filozófusának nyilvánítja magát. Aki tőle eltér, az igazságtól tér el. Sokan *gondoltak* önmagukról ilyesmit, már Dühring úr előtt, de — Richard Wagneron kívül — alighanem ő az első, aki ezt önmagáról nyugodt hangon kimondja. Mégpedig az az igazság, amelyről nála szó van, „megfellebbezhetetlenül végérvényes igazság".

Dühring úr filozófiája „a *természetes* rendszer vagy a *valóságfilozófia* ... a valóság oly módon gondoltatik el benne, amely egy álomszerű és szubjektivisztikusan korlátozott világelképzelésre való *minden hajlamot kizár*". Ez a filozófia tehát olyan természetű, hogy Dühring urat személyes-szubjektív korlátozottságának sajátmaga által sem tagadható korlátai fölé emeli. Ez persze szükséges is, ha képes akar lenni arra, hogy megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokat állapítson meg, habár eddig még nem látjuk át, hogy ezt a csodát miképpen üti nyélbe.

„A szellem számára magán-valóan értékes tudásnak ez a természetes rendszere", „anélkül, hogy a gondolat mélységéből bármit is feláldozott volna,

biztonsággal megállapította a lét alap-alakjait". Az ő „valóban kritikai álláspontjáról" e rendszer „egy valóságos és ehhez mérten a természet és az élet valóságára irányított filozófia elemeit" nyújtja, „amely nem tűr meg semmiféle pusztán látszólagos látóhatárt, hanem *a maga hatalmasan forradalmasító mozgásában a külső és belső természet minden földét és egét felgöngyöli*"; „új gondolkodásmód" ez, s eredményei „alapjukban sajátságos eredmények és szemléletek ... rendszeralkotó gondolatok ... megállapított igazságok". Benne „olyan munka" áll előttünk, „amely a koncentrált kezdeményezésben kell hogy keresse erejét" — bármit jelentsen is ez; „*gyökerekig hatoló* vizsgálat ... *gyökeres* tudomány ... dolgok és emberek *szigorúan tudományos* felfogása ... *mindenoldalúan áthatoló* gondolati munka... a gondolat uralma alá vethető előfeltételek és következmények *teremtő* felvázolása... az *abszolúte alapvető*". Gazdasági-politikai területen nemcsak „történelmileg és rendszerileg átfogó munkákat" nyújt nekünk, melyek közül a történelmiek ráadásul „az *én nagystílű* történetírásom" által tűnnek ki, s melyek a gazdaságtanban „teremtő fordulatokat" hoztak létre, hanem a jövendő társadalomnak egy saját, teljesen kidolgozott szocialista tervével is végzi, amely „egy *világos* és *a legmélyebb gyökerekig hatoló* elméletnek gyakorlati gyümölcse" és ezért éppoly csalatkozhatatlan és egyedül üdvözítő, mint a dühringi filozófia; mert „*csak abban* a szocialista alakulatban, melyet *én az én* »Kursus der National- und Sozialökonomie«-mban [...] jellemeztem, léphet egy valódi saját tulajdon a pusztán látszólagos és ideiglenes vagy pedig erőszakos tulajdon helyébe". A jövőnek pediglen ehhez kell igazodnia.

Dühring úr e Dühring úr általi dicsőítéseinek csokrát könnyűszerrel tízszeresére lehetne szaporítani. E csokor alkalmasint máris felébresztett némi kétségeket az olvasóban aziránt, vajon csakugyan filozófussal van-e dolga, vagy valami — de kérnünk kell az olvasót, függessze fel ítéletét, míg közelebbről meg nem ismerkedett a mondott gyökerességgel. A fenti csokrot is csak azért adjuk, hogy megmutassuk, nem közönséges filozófus és szocialista áll előttünk, aki gondolatait egyszerűen kimondja és a további fejlődésre bízza, hogy értékük felől döntsön, hanem egy egészen rendkívüli lény, aki nem kevésbé csalatkozhatatlannak állítja magát, mint a pápa, és akinek egyedül üdvözítő tanát egyszerűen el kell fogadnunk, ha nem akarunk a legelvetendőbb eretnekségbe esni. Semmiképp nem ama munkák egyikével van dolgunk, amelyekben minden szocialista irodalom, s újabban a német is, bővelkedik, amely munkákban különböző kaliberű emberek a világ legőszintébb módján igyekeznek tisztába jönni oly kérdésekkel, melyeknek megválaszolására talán többé vagy kevésbé hiányzik az anyaguk; amely munkákban, bármik legyenek is tudományos és irodalmi hiányosságaik, a szocialista jóakarat mindig elismerésreméltó. Ellenkezőleg, Dühring úr olyan tételeket nyújt nekünk, amelyeket megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságoknak nyilvánít, amelyek mellett tehát minden más

vélemény már eleve hamis; s miként övé a kizárólagos igazság, övé a vizsgálat egyetlen szigorúan tudományos módszere is, amely mellett a többi mind tudománytalan. Vagy igaza van — és akkor minden idők legnagyobb lángelméje, az első emberfeletti, mert csalatkozhatatlan ember előtt állunk. Vagy nincs igaza, s akkor, bármilyen legyen is az ítéletünk, esetleges jóakaratának jóindulatú tekintetbevétele még mindig a leghalálosabb sértés volna Dühring úr számára.

Ha valaki birtokában van a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságnak és az egyetlen szigorú tudományosságnak, magától értetődően meglehetős megvetéssel kell viseltetnie a rajta kívüli tévelygő és tudománytalan emberiség iránt. Nem szabad tehát csodálkoznunk azon, ha Dühring úr a legvégletesebb lekicsinylés hangján beszél elődeiről, és ha csak kevés, kivételképpen ő maga által kinevezett nagy ember talál kegyelmet az ő gyökeresség éne k színe előtt.

Halljuk legelőbb is, mit mond a filozófusokról: „A minden jobb érzület híján való *Leibniz*... ez a minden lehető [...] udvaronc-filozofálók legjobbika." *Kantot* valahogy még csak tűri; utána azonban minden fenekestül felfordult: következtek a „legközelebbi epigonok, tehát nevezetesen egy *Fichte* és *Schelling* vad zagyvaságai és éppoly bárgyú, mint széllelbélelt balgaságai... tudatlan természetbölcselődészet szörnyűséges torzképei... a Kant utáni szörnyűségek" és „lázfantáziák", melyekre „egy *Hegel*" tette fel a koronát. Ez „Hegel-zsargont" beszélt és elterjesztette a „Hegel-kórságot" a maga „ezenfelül még formában is tudománytalan modora" és „fövetlenségei" révén.

A természetkutatók sem járnak jobban, de csak Darwint említi meg név szerint, s így nekünk is őrá kell szorítkoznunk: „Darwinisztikus félköltészet és metamorfózis-készség a felfogás durván érzéki szűkösségével és a megkülönböztetőerő tompaságával... Véleményünk szerint a sajátos darwinizmus, amiből természetesen a lamarcki megállapításokat ki kell vennünk, nem egyéb, mint *egy adag az emberiesség ellen irányuló brutalitás.*"

A legrosszabbul azonban a szocialisták úszák meg. Kivéve mindenesetre Louis Blanc-t — valamennyiük közül a legjelentéktelenebbet —, mindvalahányan bűnösök és híjával vannak annak a dicsőségnek, amely Dühring úr előtt (vagy mögött) megillethetné őket. És nemcsak igazságukat és tudományosságukat, ó nem, jellemüket tekintve is. Babeuf és néhány 1871-es kommünár kivételével egyetlen „férfi" sincs köztük. A három utopistát „társadalmi alkimistáknak" nevezi. Közülük Saint-Simonnal még annyiban kíméletesen bánik, hogy csupán „túlfeszítettséget" vet a szemére és részvevően céloz arra, hogy vallási tébolyban szenvedett. Fourier-nál ellenben teljesen vége szakad Dühring úr türelmének. Mert Fourier „tanújelét adta az eszelősség minden elemének... eszmék, amelyeket máskülönben leginkább a bolondok házában talál meg az ember... legvadabb álmok... az eszelősség termékei... A kimondhatatlanul bárgyú Fourier", ez a „gyermeki fejecske", ez az „idióta" amellett még csak

nem is szocialista; falansztere[126] korántsem egy darabnyi racionális szocializmus, hanem „egy a közönséges érintkezés sablonja szerint konstruált torzképződmény". És végül: „Akinek e nyilatkozatok" (Fourier nyilatkozatai Newtonról) „... nem elegek, hogy meggyőződjék róla, hogy Fourier nevében és az egész fourierizmusban csak az első szótag" (fou = bolond) „mond valami igazat, az alkalmasint *maga is besorolható az idióták valamelyik kategóriájába.*" Végül Robert Owennak „bágyadt és szegényes eszméi voltak... a morál pontjában oly nyers gondolkodása... egyes nyakatekertségig elfajult közhelyek... képtelen és nyers szemléletmód... Owen elképzelésmenete alig érdemli meg, hogy az ember komolyabban bírálóra vegye... hiúsága" stb. Ha tehát Dühring úr az utopistákat nevük szerint felettébb szellemesen a következőképpen jellemzi: Saint-Simon — saint (szent), Fourier — fou (bolond), Enfantin — enfant (gyerekes), úgy már csak az hiányzik, hogy hozzátegye: Owen — ojvé!, és a szocializmus történetének egy egészen jelentős időszaka négy szóval egyszerűen — le van terítve, s aki ebben kételkedik, az „alkalmasint maga is besorolható az idióták valamelyik kategóriájába".

A későbbi szocialistákról szóló dühringi ítéletek közül rövidség kedvéért csak a Lassalle-ról és Marxról szólókat vesszük elő:

Lassalle: „Pedánsan szőrszálhasogató népszerűsítési kísérletek... túlburjánzó skolasztika... általános elmélet és kicsinyes limlom szörnyűséges keveréke... értelmetlen és formátlan Hegel-babonaság... elrettentő példa... saját korlátozottság... fontoskodás a legjelentéktelenebb zsibáruval ... a mi zsidó hősünk... pamfletíró... közönséges... az élet- és világszemlélet belső tartásnélkülisége."

Marx: „A felfogás beszűkültsége...munkái és teljesítményei önmagukban, azaz tisztán elméletileg nézve, a mi területünk" (a szocializmus kritikai története) „szempontjából tartós jelentőség nélkül valók, a szellemi áramlat általános története szempontjából pedig legfeljebb az újabb szektaskolasztika egyik ágának behatását mutató tünetekként említendők fel... a koncentráló és rendszerező képességek tehetetlensége...a gondolatok és a stílus formátlansága, a nyelv méltóságnélküli modorosságai...angolosra nyírt hiúság...félrevezetés ...vad koncepciók, melyek [...] valójában csak történelmi és logikai fantasztika fattyúivadékai...megtévesztő fordulat...személyes hiúság...hitvány módszerecskék...pofátlan...széplélek kacifántosságok...kínai tudálékosság ...filozófiai és tudományos maradiság."

És így tovább és így tovább — mert ez is csak egy kis hevenyészett csokor a dühringi rózsáskertből. Hangsúlyozzuk, egyelőre még nem törődünk azzal, vajon e szeretetreméltó szitkozódások, melyek Dühring úrnak, némi műveltség esetén, megtiltanák, hogy *bármit is* hitványnak és pofátlannak találjon — szintén megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok-e. Őrizkedni fogunk — most még — attól is, hogy gyökerességük iránti bármiféle kételyünknek hangot ad-

junk, minthogy különben talán még azt is megtilthatnák nekünk, hogy kiválaszthassuk az idióták ama kategóriáját, amelyhez tartozunk. Csak kötelességünknek tartottuk, hogy egyrészt példát adjunk abból, amit Dühring úr „a tapintatos és a szó valódi értelmében szerény kifejezésmód választékosságának" nevez, és másrészt megállapítsuk, hogy Dühring úr szemében elődeinek elvetendő volta nem kevésbé kétségtelen, mint saját csalhatatlansága. Ezek után pedig a legmélyebb hódolattal borulunk le minden idők leghatalmasabb lángelméje előtt — ha tudnillik mindez így van.

ELSŐ SZAKASZ

FILOZÓFIA

III. Beosztás. Apriorizmus

A filozófia, Dühring úr szerint, a világról és az életről való tudat legmagasabb formájának kifejlődése és tágabb értelemben minden tudás és akarás *alapelveit* felöleli. Ahol az emberi tudat számára ismeretek vagy ösztönzések valamely soráról vagy a létezési formák valamely csoportjáról van szó, ez alakzatok *alapelvei* kell hogy a filozófia tárgya legyenek. Ezek az alapelvek azok az egyszerű vagy eleddig egyszerűnek előfeltételezett alkotórészek, amelyekből a sokrétű tudás és akarás összetehető. A testek kémiai alkatához hasonlóan a dolgok általános berendezkedése is alapformákra és alapelemekre vezethető vissza. E végső alkotórészek vagy alapelvek, mihelyt megkaptuk őket, nem csupán a közvetlenül ismertre és hozzáférhetőre, hanem a számunkra ismeretlen és hozzáférhetetlen világra is érvényesek. A filozófiai alapelvek alkotják ily módon azt a végső kiegészítést, amelyre a tudományoknak szükségük van, hogy a természet és az emberi élet magyarázatának egységes rendszerévé váljanak. Minden létezés alapformáin kívül a filozófiának csak két tulajdonképpeni vizsgálati tárgya van, tudnillik a természet és az emberi világ. Eszerint anyagunk elrendezéséhez *minden erőszakoltság nélkül* három csoport adódik, tudniillik az általános világszkematika, a természeti alapelvek tana s végül az emberről szóló tan. Ebben a sorrendben egyúttal *belső logikai rend* is van; mert a formális alapelvek, amelyek minden létre érvényesek, elöl járnak, és a tárgyi területek, amelyekre ezek *alkalmazandók*, alárendeltségük fokozatai szerint követik őket. Ezt mondja Dühring úr, mégpedig csaknem teljességgel szószerint.

Tehát *alapelvekről* van szó nála, a *gondolkodásból* és nem a külső világból levezetett formális alapelvekről, amelyek a természetre és az ember birodalmára alkalmazandók, amelyekhez tehát természetnek és embernek egyaránt igazodnia kell. De honnan veszi a gondolkodás ezeket az alapelveket? Önmagából? Nem, mert Dühring úr maga megmondja: a tisztán eszmei terület logikai

szkémákra és matematikai alakzatokra korlátozódik (amely utóbbi állítás ráadásul hamis is, mint látni fogjuk). A logikai szkémák csak *gondolkodási formákra* vonatkozhatnak; itt azonban csak a *lét*, a külvilág formáiról van szó, ezeket a formákat pedig a gondolkodás soha nem merítheti és vezetheti le önmagából, hanem éppen csak a külvilágból. Ezzel azonban az egész viszony megfordul: az alapelvek nem kiindulópontja a vizsgálatnak, hanem végeredménye; nem a természetre és az emberi történelemre alkalmazzák, hanem belőlük elvonatkoztatják őket; nem a természet és az ember birodalma igazodik az alapelvekhez, hanem az alapelvek csak annyiban helyesek, amennyiben a természettel és a történelemmel összhangban vannak. Ez a dolog egyetlen materialista felfogása, és Dühring úrnak ezzel szembenálló felfogása idealista, teljesen feje tetejére állítja a dolgot és a valóságos világot a gondolatból, valahol a világ előtt öröktől fogva fennálló szkémákból, sémákból vagy kategóriákból konstruálja meg, akárcsak — *egy Hegel.*

És csakugyan. Tegyük csak Hegel „Enzyklopädie"-jét minden lázfantáziájával egyetemben Dühring úr megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságai mellé. Dühring úrnál ott van először az általános világszkematika, melyet Hegelnél a *logikának* hívnak. Aztán mindkettőjüknél ott van e szkémáknak, illetőleg logikai kategóriáknak a természetre való alkalmazása: a természetfilozófia, és végül az ember birodalmára való alkalmazásuk, amit Hegel a szellem filozófiájának nevez. A dühringi sorrend „belső logikai rendje" tehát „minden erőszakoltság nélkül" visszavezet bennünket Hegel „Enzyklopädie"-jére, amelyből oly hűséggel van átvéve, mely a hegeli iskola bolygó zsidaját, Michelet professzort Berlinben,[127] könnyekig meg fogja indítani.

Ez származik abból, ha valaki „a tudatot", „a gondolkodást" teljesen naturalisztikusan csak úgy elfogadja valami adottnak, a léttel, a természettel eleve ellentételezettnek. Akkor felettébb figyelemreméltónak kell találni azt is, hogy tudat és természet, gondolkodás és lét, gondolkodási törvények és természeti törvények olyannyira összhangban állnak. De ha ezután azt kérdezzük, mi hát a gondolkodás és a tudat, és honnan származnak, azt találjuk, hogy az emberi agy termékei, és hogy maga az ember természeti termék, amely környezetében és környezetével fejlődött; amikor is aztán magától értetődik, hogy az emberi agy termékei, amelyek hát végső fokon szintén természeti termékek, az egyéb természeti összefüggésnek nem ellentmondanak, hanem megfelelnek.

De Dühring úr nem engedheti meg magának a tárgy ily egyszerű kezelését. Ő nemcsak az emberiség nevében gondolkodik — pedig már ez is egészen csinos dolog volna —, hanem valamennyi égitest tudatos és gondolkodó lényei nevében. Csakugyan, „a tudat és tudás alap-alakjainak lealacsonyítása" volna, „ha szuverén érvényüket és igazságra való feltétlen igényüket az emberi jelzővel kizárni vagy akárcsak meggyanúsítani akarnók". Hogy tehát ne merülhessen fel az a gyanú, hogy valamelyik másik égitesten kétszer kettő öt, Dühring úr

nem jellemezheti a gondolkodást emberinek, s ezzel le kell választania az egyetlen valóságos alapzatról, amelyen számunkra előfordul, tudniillik az emberről és a természetről, s ezzel menthetetlenül belepottyan egy ideológiába, amely őt az „epigon" Hegel epigonjaként lépteti fel. Egyébként Dühring urat gyakorta fogjuk még más égitesteken üdvözölni.

Magától értetődik, hogy ennyire ideologikus alapzatra nem lehet materialista tant alapítani. Alább látni fogjuk, hogy Dühring úr nem egyszer kényszerül a természetbe tudatos cselekvésmódot belecsempészni, olyasvalamit tehát, amit magyarán Istennek neveznek.

Ámde valóságfilozófusunknak még más indítóokai is voltak arra, hogy minden valóságnak az alapzatát a valóságos világból a gondolati világba vigye át. Hiszen ennek az általános világszkematizmusnak, a lét e formális alapelveinek a tudománya — éppen ez Dühring úr filozófiájának az alapzata. Ha a világszkematizmust nem a fejből, hanem csupán a fej *közvetítésével* a valóságos világból vezetjük le, ha a lét alapelveit abból vezetjük le, ami van, akkor ehhez nem filozófiára, hanem pozitív ismeretekre van szükségünk a világról és arról, ami benne végbemegy; és amit ennek során kapunk, az ugyancsak nem filozófia, hanem pozitív tudomány. De ez esetben Dühring úr egész kötete csak kárbaveszett szerelmi buzgalom[128] lenne.

Továbbá: ha filozófiára mint ilyenre nincs többé szükség, akkor nincs szükség a filozófiának rendszerére, még természetes rendszerére sem. Az a belátás, hogy a természeti folyamatok összessége rendszeres összefüggésben áll, arra ösztönzi a tudományt, hogy e rendszeres összefüggést mindenütt, a részletben is, az egészben is kimutassa. De ez összefüggést megfelelően, kimerítően, tudományosan ábrázolni, a világrendszernek, amelyben élünk, pontos gondolati képmását megfogalmazni számunkra és minden idők számára is lehetetlenség marad. Ha az emberiség fejlődésének valamely időpontjában a világ fizikai, valamint szellemi és történelmi összefüggéseinek ily végérvényesen lezáró rendszerét tető alá hoznák, ezzel az emberi megismerés birodalma lezárulna, és a jövőbeni történelmi továbbfejlődés megszakadna attól a pillanattól fogva, hogy a társadalom ama rendszerrel összhangban lenne berendezve — ami abszurditás, tiszta képtelenség lenne. Az emberek tehát ezzel az ellentmondással találják magukat szemben: egyfelől az a feladatuk, hogy a világrendszert kimerítően megismerjék a maga egyetemes összefüggésében, másfelől pedig, mind a sajátmaguk, mind a világrendszer természeténél fogva ezt a feladatot soha teljesen megoldani nem tudják. Ez az ellentmondás azonban nemcsak benne rejlik mindkét tényező: a világ és az emberek természetében, hanem egyben ez az egész intellektuális haladás fő emelője, s napról napra és folytonosan megoldódik az emberiség végtelen progresszív fejlődésében, éppúgy, ahogy például matematikai feladatok egy végtelen sorban vagy egy lánctörtben találják meg megoldásukat. A világrendszer minden gondolati képmását objektíve a törté-

nelmi helyzet és szubjektíve szerzőjének testi és szellemi alkata ténylegesen korlátozza és korlátozni fogja. Dühring úr azonban eleve kijelenti, hogy az ő gondolkodásmódja olyan, amely szubjektivisztikusan korlátozott világelképzelésre való minden hajlamot kizár. Láttuk az imént, hogy mindenütt jelenvaló volt — minden lehetséges égitesten. Most azt is látjuk, hogy mindentudó. Megoldotta a tudomány végső feladatait s ily módon minden tudomány jövőjére rászegezte a koporsófedelet.

Ahogy a lét alap-alakjait, véli Dühring úr, úgy az egész tiszta matematikát is apriorikusan, azaz a külvilág nyújtotta tapasztalataink felhasználása nélkül, fejből tető alá lehet hozni. A tiszta matematikában az értelem állítólag „saját szabad teremtményeivel és imaginációival" foglalkozik; a szám és az alakzat fogalmai „a tiszta matematika elégséges és sajátmaga által létrehozható tárgya", és ily módon a tiszta matematikának „a *különös* tapasztalattól és a reális világtartalomtól független érvénye van"

Hogy a tiszta matematikának minden egyes ember *különös* tapasztalatától független érvénye van, az mindenesetre helyes és minden tudomány minden megállapított tényére, sőt egyáltalában minden tényre vonatkozólag érvényes. A mágneses pólusok, a víznek hidrogénből és oxigénből való összetétele, az a tény, hogy Hegel halott és Dühring úr él, érvényesek függetlenül az én tapasztalatomtól vagy más egyes emberekétől, sőt függetlenül Dühring úrétól is, mihelyt ő az igazak álmát alussza. De semmi esetre sem foglalkozik a tiszta matematikában az értelem pusztán a saját teremtményeivel és imaginációival. A szám és az alakzat fogalmait sehonnan máshonnan nem vettük, mint a valóságos világból. A tíz ujj, melyeken az emberek a számlálást, tehát az első számtani művelet végrehajtását megtanulták, akármi más lehet, csak az értelem szabad teremtménye nem. A számláláshoz nemcsak megszámlálható tárgyak kellenek, hanem már az a képesség is, hogy e tárgyak szemügyrevételekor minden egyéb tulajdonságuktól el tudjunk tekinteni a számukon kívül — e képesség pedig hosszú történelmi, tapasztalati fejlődés eredménye. Ahogy a szám fogalmát, úgy az alakzat fogalmát is kizárólag a külvilágból kölcsönöztük, s nem a fejben a tiszta gondolkodásból keletkezett. Kellett hogy legyenek dolgok, amelyeknek alakjuk volt, és amelyeknek alakját összehasonlították, mielőtt az alakzat fogalmára juthattak. A tiszta matematika tárgyát a valóságos világ térformái és mennyiségi viszonyai, tehát nagyon reális anyag alkotja. Hogy ez az anyag felettébb elvont formában jelenik meg, az a külvilágból való eredetét csak felületesen fedheti el. Hogy ezeket a formákat és viszonyokat a maguk tisztaságában vizsgálhassuk, ahhoz azonban teljesen el kell őket választanunk tartalmuktól, s ezt mint közömböst félre kell tennünk; így kapjuk meg a kiterjedés nélküli pontokat, a vastagság és szélesség nélküli vonalakat, az *a*-kat és *b*-ket és *x*-eket és *y*-okat, az állandókat és a változókat, és csak azután, egészen utoljára jutunk az értelem saját szabad teremtményeire és imaginációira, tudni-

illik az imaginárius nagyságokra. Matematikai nagyságok egymásból való látszólagos levezetése sem apriorikus eredetüket, hanem csak racionális összefüggésüket bizonyítja. Mielőtt arra az elképzelésre jutottak, hogy a henger *formáját* egy derékszögű négyszögnek egyik oldala körüli forgatásából vezessék le, előbb, bármily tökéletlen formában is, bizonyos számú valóságos derékszögű négyszöget és hengert kellett megvizsgálni. Akárcsak minden más tudomány, a matematika az emberek *szükségleteiből* származott: a földmérésből és edények űrtartalmának méréséből, időszámításból és mechanikából. De akárcsak a gondolkodás valamennyi területén, a fejlődés egy bizonyos fokán a valóságos világból elvonatkoztatott törvényeket elválasztják a valóságos világtól, vele szembeállítják mint önálló valamit, mint kívülről jövő törvényeket, amelyekhez a világnak igazodnia kell. Így történt ez a társadalomban és az államban, így és nem másként *alkalmazzák* utólag a világra a *tiszta* matematikát, bárha éppen ebből a világból kölcsönözték és a világ összetételi formáinak csak egy részét alkotja — és éppen *csakis emiatt* alkalmazható egyáltalában.

Ahogy azonban Dühring úr azt képzeli, hogy a matematikai axiómákból, melyekre nézve „még a tisztán logikai képzet szerint is sem mód, sem szükség nincs megalapozásra", bármiféle tapasztalati hozzáadás nélkül levezetheti az egész tiszta matematikát és ezt azután a világra alkalmazhatja, éppúgy képzeli azt is, hogy először a lét alap-alakjait, minden tudás egyszerű alkotórészeit, a filozófia axiómáit a fejéből létrehozhatja, belőlük az egész filozófiát vagy világszkematikát levezetheti s azután ezt az ő alkotmányát legfelsőbb akarattal a természetre és az emberi világra oktrojálhatja. A természet — sajnos — egyáltalán nem, s az emberiség is csak legkisebb részében áll 1850-es Manteuffel-féle poroszokból[129].

A matematikai axiómák annak a felette szegényes gondolati tartalomnak a kifejezései, melyet a matematikának a logikából kell kölcsönöznie. Ezek kettőre vezethetők vissza:

1. Az egész nagyobb, mint a rész. Ez a tétel tiszta tautológia, minthogy a „rész" mennyiségileg felfogott képzete meghatározott módon már eleve az „egész" képzetére vonatkozik, tudniillik olyképpen, hogy a „rész" minden további nélkül azt jelenti, hogy a mennyiségi „egész" több mennyiségi „részből" áll. Azzal, hogy az úgynevezett axióma ezt kifejezetten megállapítja, egyetlen lépéssel sem vagyunk előbbre. Sőt ezt a tautológiát bizonyos mértékben be is lehet *bizonyítani*, ha ezt mondjuk: egész az, ami több részből áll; rész az, amiből több egy egészet tesz ki; következésképpen a rész kisebb, mint az egész — amikor is az ismétlés sivársága még erősebben kidomborítja a tartalom sivárságát.

2. Ha két nagyság egy harmadikkal egyenlő, akkor egymás közt egyenlők. Ez a tétel, mint már Hegel kimutatta, következtetés, amelynek helyességéért a logika áll jót, amely tehát be van bizonyítva, ha a tiszta matematikán kívül is.

Az egyenlőségről és egyenlőtlenségről szóló többi axióma puszta logikai kibővítése e következtetésnek.

Ezekkel az ösztövér tételekkel sem a matematikában, sem másegyebütt nem lehet egy kutyát a kemencétől elcsalogatni. Hogy tovább juthassunk, reális viszonyokat kell bevonnunk, olyan viszonyokat és térformákat, amelyeket valóságos testekről vettünk. A vonalakra, síkokra, szögekre, sokszögekre, kockákra, gömbökre stb. vonatkozó képzeteket mind a valóságból kölcsönözték, és jókora adag naiv ideológia kell ahhoz, hogy valaki elhiggye a matematikusoknak, hogy az első vonal egy pontnak, az első felület egy vonalnak, az első test egy felületnek a térben való mozgása révén jött létre stb. Már a nyelv is lázad ezellen. A háromkiterjedésű matematikai alakzatot testnek hívják, corpus solidumnak*, tehát a latin nyelvben éppenséggel kézzelfogható testnek, olyan nevet visel tehát, amelyet semmi esetre sem az értelem szabad imaginációjából, hanem a markolható realitásból kölcsönöztek.

De minek ezt ilyen hosszú lére ereszteni? Miután Dühring úr a 42. és 43. oldalon lelkesülten megénekelte a tiszta matematikának a tapasztalati világtól való függetlenségét, aprioritását, az értelem saját szabad teremtményeivel és imaginációival való foglalkozását, a 63[—64]. oldalon ezt mondja: „Könnyen figyelmen kívül hagyják ugyanis, hogy ezek a matematikai elemek" („szám, nagyság, idő, tér és geometriai mozgás") „*csak formájuk szerint eszmeiek*... az *abszolút nagyságok* ennélfogva teljességgel *empirikusak*, egyre megy, bármely nemhez tartoznak is"... de „a matematikai szkémák egy a tapasztalattól *elkülönített* és mégis elégséges jellemzést engednek meg"; mely utóbbi megállapítás többé-kevésbé *minden* elvonatkoztatásra érvényes, de semmi esetre sem bizonyítja azt, hogy nem a valóságból van elvonatkoztatva. A világszkematikában a tiszta matematika a tiszta gondolkodásból keletkezett — a természetfilozófiában teljességgel tapasztalati, a külvilágból vett és attól azután elkülönített valami. Kinek higgyünk mármost?

IV. Világszkematika

„A mindent átfogó lét *egyetlen*. Önmagában elégséges voltában nincs semmi mellette vagy felette álló. Ha második létet társítanának hozzá, ez azt jelentené, hogy olyasvalamivé teszik, ami ő nem, tudniillik egy átfogóbb egész részévé vagy alkotódarabjává. Mivel mi *egységes* gondolatunkat mintegy keretként kifeszítjük, semmi sem tarthat meg magán kettősséget, aminek e gondolat-*egységbe* kell belefoglalódnia. E gondolategységből azonban nem is vonhatja ki magát semmi... Minden gondolkodás lényege tudatelemeknek egységgé

* – szilárd, tömör, megfogható testnek. — *Szerk.*

való egyesítésében áll... Az összefoglalás egységpontja az, ami által az *oszthatatlan világfogalom* keletkezett, s ami által a világegyetemet, amint már a szó is mutatja, olyasvalaminek ismerjük fel, amiben minden egy *egységgé* egyesült."

Ezt mondja Dühring úr. A matematikai módszer: „Minden kérdést [...] egyszerű alap-alakokon *axiomatikusan* [...] eldönteni, mintha a matematika egyszerű... alapelveiről lenne szó" — ez a módszer itt kerül először alkalmazásra.

„A mindent átfogó lét egyetlen." Ha a tautológia, az egyszerű megismétlése a prédikátumban annak, amit a szubjektumban már kimondottunk — ha ez axiómát alkot, akkor ez itt díszpéldánya ennek. A szubjektumban Dühring úr azt mondja nekünk, hogy a lét mindent átfog, és a prédikátumban rettenthetetlenül azt állítja, hogy akkor kívüle nincsen semmi. Micsoda kolosszálisan „rendszeralkotó gondolat"!

Csakugyan rendszeralkotó. Hat sorral sem mentünk tovább, s Dühring úr a lét *egyetlenségét* a mi egységes gondolatunk révén a lét *egységévé* változtatta át. Minthogy minden gondolkodás lényege egységgé való összefoglalásban áll, a létet — mihelyt elgondoltuk — egységesként gondoljuk el, a világfogalom oszthatatlan, s mert az *elgondolt* lét, a *világfogalom* egységes, azért a valóságos lét, a valóságos világ ugyancsak oszthatatlan egység. És ilyenképpen „a túlvilágiságoknak nincs többé terük, mihelyt a szellem megtanulta, hogy a létet a maga egyfajtájú egyetemességében ragadja meg".

Ez aztán hadjárat, mely mellett Austerlitz és Jéna, Königgrätz és Sedan[130] teljességgel eltörpülnek. Néhány mondatban, alig egy oldallal azután, hogy az első axiómát mozgósítottuk, már eltöröltünk, kiküszöböltünk, megsemmisítettünk minden túlvilágiságot, Istent, a mennyei seregeket, mennyországot, poklot és tisztítótüzet a lélek halhatatlanságával egyetemben.

Hogy jutunk el a lét egyetlenségétől az egységéhez? Úgy, hogy egyáltalában elképzeljük. Mihelyt egységes gondolatunkat keretként kifeszítjük köréje, az egyetlen lét gondolatban egységessé, gondolati egységgé lesz; mert *minden* gondolkodás lényege tudatelemeknek egységgé való egyesítésében áll.

Ez utóbbi tétel egyszerűen hamis. Először is a gondolkodás éppannyira áll tudattárgyaknak elemeikre való szétbontásában, mint összetartozó elemeknek egységgé való egyesítésében. Analízis nélkül nincs szintézis. Másodszor pedig a gondolkodás, ha nem akar bakot lőni, csak azokat a tudatelemeket foglalhatja össze egységbe, amelyekben vagy amelyeknek reális ősképeiben ez az egység már *előzetesen fennállt*. Ha én a cipőkefét az emlős állatok egységébe foglalom, ettől még korántsem kap tejmirigyeket. Éppen a lét egysége, illetőleg egységként való gondolati felfogásának jogosultsága tehát az, ami bebizonyítandó volt, és amikor Dühring úr arról biztosít bennünket, hogy ő a létet egységesnek és nem — mondjuk — kettősségnek gondolja el, ezzel nekünk semmi mást nem mond, mint a maga nem mérvadó véleményét.

Ha gondolatmenetét tisztán akarjuk bemutatni, úgy ez a következő: Kezdem a léttel. Tehát elgondolom a létet. A lét gondolata egységes. Gondolkodásnak és létnek azonban összhangban kell állniok, ezek megfelelnek egymásnak, „fedésben vannak". Tehát a lét a valóságban is egységes. Tehát nincsenek „túlvilágiságok". Ha azonban Dühring úr ilyen leplezetlenül beszélt volna ahelyett, hogy a fenti orákulumi passzust tálalja elénk, az ideológia világosan kitetszett volna. Gondolkodás és lét azonosságából egy gondolkodási eredmény realitását bebizonyítani akarni, hisz ez volt éppen az egyik legeszeveszettebb lázfantáziája — egy Hegelnek.

A spiritualistáktól Dühring úr, még ha egész bizonyítási eljárása helyes volna is, még egy arasznyi területet sem hódított volna el. A spiritualisták röviden ezt felelik neki: a világ *igenis* a mi számunkra is egyszerű; az evilágra és túlvilágra való széthasadás csak a mi sajátosan földi, eredendő bűnnel terhelt álláspontunk számára létezik; magán- és magáért-valóan, azaz Istenben az egész lét egységes. És elkísérik Dühring urat az ő szeretett többi égitesteire és mutatnak neki egyet vagy többet, ahol nem történt bűnbeesés, ahol tehát nem is áll fenn ellentét evilág és túlvilág között és a világ egységessége a hit követelménye.

A legkomikusabb a dologban az, hogy Isten nem-létezésének a lét fogalmából való bebizonyításához Dühring úr Isten létezésének ontológiai bizonyítékát alkalmazza. Ez így hangzik: Amikor Istent elgondoljuk, minden tökéletességek foglalataként gondoljuk el. Minden tökéletességek foglalatához azonban mindenekelőtt hozzátartozik a létezés, mert egy nem-létező lény szükségképpen tökéletlen. Tehát a létezést is Isten tökéletességei közé kell számítanunk. Tehát Istennek léteznie kell. — Szakasztott így okoskodik Dühring úr is: Amikor a létet elgondoljuk, *egy* fogalomként gondoljuk el. Ami *egy* fogalomban van összefoglalva, az egységes. A lét tehát nem felelne meg fogalmának, ha nem volna egységes. Következésképpen egységesnek kell lennie. Következésképpen nincs Isten stb.

Amikor a *létről* beszélünk, és *pusztán* a létről, akkor az egység csak abban állhat, hogy mindazok a tárgyak, amelyekről szó van — *vannak*, léteznek. Ennek a létnek az egységében, nem pedig valamiféle egyéb egységben vannak összefoglalva, és az a közös kijelentés, hogy mindannyian *vannak*, nemcsak nem adhat nekik semmilyen további, közös vagy nem-közös tulajdonságokat, hanem minden ilyen tulajdonságot a vizsgálódásból egyelőre kizár. Mert mihelyt attól az egyszerű alapténytől, hogy mindeme dolgokat közösen megilleti a lét, akár csak egy milliméternyire is eltávolodunk, elkezdenek szemünkbe tűnni e dolgok *különbségei* — s hogy vajon ezek a különbségek abban állnak-e, hogy egyesek fehérek, mások feketék, egyesek élők, mások élettelenek, egyesek netalán evilágiak, mások netalán túlvilágiak, azt nem tudjuk abból eldönteni, hogy valamennyiüknek egyaránt a puszta létezés tulajdonítódik.

A világ egysége nem létében van, noha léte egységének egyik előfeltétele. mivelhát előbb *lennie* kell, mielőtt *egységes* lehet. Hiszen a lét egyáltalában nyílt kérdés attól a határtól kezdve, ahol látókörünk véget ér. A világ valóságos egysége anyagiságában van, ezt pedig nem néhány szemfényvesztő frázis, hanem a filozófia és a természettudomány hosszas és hosszadalmas fejlődése bizonyítja.

Olvassuk tovább a szöveget. A *lét*, amelyről Dühring úr beszél nekünk, „nem az a [...] tiszta lét, amely önmagával egyenlő lévén, minden különös meghatározás híján való, s valójában csak a gondolat*semminek* vagy a gondolathiánynak egy ellenképét képviseli". De hamarosan látni fogjuk, hogy Dühring úr világa mindenesetre oly léttel kezdődik, amely minden belső megkülönböztetésnek, minden mozgásnak és változásnak híjával van s így tehát valójában csak a gondolatsemminek egy ellenképe, tehát egy valóságos semmi. Csak ebből a *lét—semmiből* fejlődik ki a jelenlegi differenciált, változatos, fejlődést, *létrejövést* ábrázoló világállapot; és csak miután ezt megértettük, jutunk el odáig, hogy emez örök változás alatt is „önmagával egyenlőként rögzítsük az egyetemes lét fogalmát". Most tehát megkaptuk a lét fogalmát egy magasabb fokon, mikor is e fogalom állandóságot és változást, létet és létrejövést egyaránt magában foglal. Idáig eljutva, azt találjuk, hogy „nem és fajta [...] egyáltalában általános és különös azok a legegyszerűbb megkülönböztető eszközök, melyek nélkül a dolgok alkatát nem érthetjük meg". Ezek pediglen a *minőség* megkülönböztető eszközei; s miután ezeket letárgyaltuk, menjünk tovább: „a nemekkel szemben a nagyságnak a fogalma áll, mint annak az egyfajtájúnak a fogalma, amelyben nincsenek többé fajtakülönbségek"; azaz a *minőségről* áttérünk a *mennyiségre*, ez pedig mindig *„mérhető"*.

Hasonlítsuk most össze „az általános hatás-szkémáknak" ezt az „éles elkülönítését" és „valóban kritikai álláspontjukat" a fövetlenségeivel, vad zagyvaságaival és lázfantáziáival egy Hegelnek. Azt találjuk, hogy Hegel logikája a *léttel* kezdi — mint Dühring úr; hogy a lét a *semminek* bizonyul, mint Dühring úrnál; hogy ebből a lét—semmiből átmegyünk a *létrejövésre*, melynek eredménye a létezés, azaz a lét magasabb, betöltöttebb formája, — éppúgy, mint Dühring úrnál. A létezés a *minőséghez* vezet, a minőség a *mennyiséghez* — éppúgy, mint Dühring úrnál. És hogy egyetlen lényeges darab se hiányozzék, egy másik alkalommal Dühring úr elbeszéli nekünk: „Az érzéketlenség birodalmából az érzékelés birodalmába minden mennyiségi fokozatosság ellenére csakis *minőségi ugrással* jutunk be, amelyről . . állíthatjuk, hogy végtelenül különbözik egy és ugyanazon tulajdonság puszta fokozásától." Ez teljesen a mértékviszonyok hegeli csomósvonala, ahol a pusztán mennyiségi fokozódás vagy csökkenés bizonyos meghatározott csomópontokon *minőségi ugrást* okoz, például a hevített vagy lehűtött víz esetében, ahol a forráspont és a fagyáspont azok a csomók, amelyeknél — normális nyomás mellett — az új halmazállapotba való ugrás végbemegy, ahol tehát a mennyiség átcsap minőségbe.

Vizsgálatunk szintén megkísérelte, hogy a gyökerekig hatoljon s a gyökeres dühringi alapszkémák gyökereképpen ott találja — a „lázfantáziáit" egy Hegelnek, a hegeli „Logik" — Első rész: A létről szóló tan — kategóriáit szigorúan óhegeli „sorrendben" és a plágium alig megkísérelt leplezésével!

És Dühring úr nem elégszik meg azzal, hogy leginkább-rágalmazott elődjétől annak a létről szóló egész szkematikáját elorozza, hanem miután ő maga megadta a mennyiség minőségbe való ugrásszerű átcsapásának fenti példáját, teljes nyugalommal ezt mondja Marxról: „Mily komikusan fest például a hivatkozás" (Marxé) „a hegeli *zűrzavaros ködképzetre*, hogy *a mennyiség átcsap minőségbe*!"

Zűrzavaros ködképzet! Ki csap itt át, és ki fest itt komikusan, Dühring úr?

Mindeme szép kis dolgocskák tehát nemcsak előírásosan „axiomatikusan eldöntve" nincsenek, hanem egészen egyszerűen be vannak hozva kívülről, azaz Hegel „Logik"-jából. Mégpedig oly módon, hogy az egész fejezetben még csak a látszata sincs meg egy belső összefüggésnek, hacsak nem az is Hegelből van átvéve, s hogy az egész végül is egy térről és időről, állandóságról és változásról való tartalmatlan spekulálgatásba torkollik.

Hegel a léttől eljut a lényeghez, a dialektikához. Itt tárgyalja a reflexiós meghatározásokat, azok belső *ellentéteit* és ellentmondásait, mint például a pozitív és negatív, majd áttér az *okságra*, vagyis az ok és okozat viszonyára, és a *szükségszerűséggel* fejezi be. Ugyanúgy Dühring úr is. Amit Hegel a lényegről szóló tannak nevez, azt Dühring úr így fordítja: a lét logikai tulajdonságai. Ezek pedig mindenekelőtt az „erők antagonizmusában", *ellentétekben* állanak. Az ellentmondást ellenben Dühring úr radikálisan tagadja; e témára később még visszatérünk. Majd áttér az *okságra* és erről a *szükségszerűségre*. Amikor tehát Dühring úr ezt mondja magáról: „Mi, akik nem *a ketrecből* filozofálunk", bizonyára úgy véli, hogy ő a ketrec*ben*, tudniillik a hegeli kategória-szkematizmus ketrecében filozofál.

V. Természetfilozófia. Idő és tér

Rátérünk most a *természetfilozófiára*. Dühring úrnak itt megint minden oka megvan arra, hogy elégedetlen legyen elődeivel. A természetfilozófia „oly mélyre süllyedt, hogy vad, tudatlanságon nyugvó fűzfapoézissé vált", és „egy Schelling és hasonló, az abszolútum papi méltóságában ügyködő és a közönséget misztifikáló fickók prostituált bölcselődészetének került hatalmába". A kifáradás mentett meg bennünket e „torzalakoktól", de eleddig csak a „tartásnélküliségnek" csinált helyet; „ami pedig a nagyobb közönséget illeti, ennek, tudvalevőleg, valamely nagyobb sarlatán letűnése gyakran csak alkalom arra, hogy egy kisebb, de üzletiekben járatos utód amannak mutatványait más cégér alatt megismételje". Maguk a természetkutatók kevéssé éreznek „kedvet ahhoz,

hogy a világot átfeszítő eszmék birodalmába tegyenek kirándulást", és emiatt csupa „kusza elhamarkodottságot" követnek el elméleti területen. Itt sürgős segítségre van szükség, s szerencsére Dühring úr kéznél van.

Hogy a most következő leleplezéseket a világnak az időben való kibontakozásáról és a térben való lehatároltságáról helyesen méltathassuk, megint vissza kell nyúlnunk a „világszkematika" néhány passzusára.

A létnek Dühring úr, ugyancsak Hegellel egybehangzóan („Enzyklopädie", 93. §), végtelenséget tulajdonít — amit Hegel a *rossz* végtelenségnek nevez —, és most ezt a végtelenséget veszi vizsgálat alá. „Egy *ellentmondásnélkülinek* elgondolandó végtelenség legvilágosabb alakja a számoknak a számsorban való korlátlan halmozása... Ahogy minden számhoz még egy további egységet hozzátehetünk anélkül, hogy a továbbszámlálás lehetőségét valaha is kimerítenők, úgy sorakozik a lét minden állapotához egy további, s ez állapotok korlátlan létrehozásában áll a végtelenség. Ennek a *pontosan elgondolt* végtelenségnek ennélfogva csak egyetlenegy alapformája van egyetlenegy iránnyal. Mert ha gondolkodásunk számára közömbös is az állapotok halmozásainak egy ellentett irányát felvázolni, a hátrafelé haladó végtelenség mégis csak elhamarkodott képzetalakzat. Minthogy ugyanis ezt a végtelenséget a valóságban *megfordított* irányban kellett hogy végigjárták légyen, ezért mindegyik állapotánál egy végtelen számsor volna mögötte. Ezzel azonban egy megszámlált végtelen számsor megengedhetetlen ellentmondását követnők el, és így képtelennek bizonyul a végtelenségnek még egy második irányát is előfeltételeznünk."

A végtelenség e felfogásából levont első következtetés az, hogy az okok és okozatok láncolatának a világban egyszer kezdete kellett hogy legyen: „a már egymáshoz sorakozott okoknak egy végtelen száma már azért is elgondolhatatlan, mert a számtalant megszámláltnak előfeltételezi". Tehát egy *végok* ki van mutatva.

A második következtetés „a meghatározott számosság törvénye: az önállóságok valamely reális nemében levő azonosnak a halmozása csakis egy meghatározott szám képzéseként gondolható el". Nemcsak az égitestek meglevő számának kell minden időpontban magán-valóan meghatározottnak lennie, hanem az anyagnak a világban létező összes legkisebb önálló részei össz-számának is. Ez utóbbi szükségesség az igazi oka annak, hogy miért nem gondolható el semmiféle összetétel atomok nélkül. Minden valóságos megosztottságnak mindig véges meghatározottsága van, és kell is hogy legyen, nehogy fellépjen a megszámlált számtalan ellentmondása. Nemcsak a föld nap körüli keringései eddigi számosságának kell ugyanezen okból meghatározottnak, ha nem is megadhatónak lennie, hanem minden periodikus természeti folyamatnak is valamilyen kezdete kellett hogy legyen, és a természet minden különbségalkotásának, minden egymást követő sokféleségének egy *önmagával egyenlő állapotban* kell gyökereznie. Ez az állapot ellentmondás nélkül öröktől fogva létezhetett, de

ez az elképzelés is ki volna zárva, ha az idő önmagán-valóan reális részekből állana és nem éppenséggel csupán a lehetőségek eszmei tételezése révén az értelmünk osztaná be tetszése szerint. A reális és magában megkülönböztetett időtartalommal másként áll a dolog; az időnek megkülönböztethető jellegű tényekkel való ezen valóságos betöltése és e terület létezési formái éppen, a megkülönböztetettségük folytán, a számlálhatóhoz tartoznak. Ha oly állapotot gondolunk el, amely változások nélkül való és a maga önmagával-egyenlőségében a rákövetkezésnek semmiféle különbségeit nem nyújtja, akkor a sajátlagosabb időfogalom is átváltozik a lét általánosabb eszméjévé. Hogy mit jelentsen egy üres tartam halmozása, az teljességgel kipuhatolhatatlan. — Ezt mondja Dühring úr, és nem kevéssé van nagyra e felfedezések jelentőségével. Először azt reméli, hogy ezeket „legalábbis nem valamiféle jelentéktelen igazságnak fogják tekinteni"; utóbb pedig ezt mondja: „Emlékezzünk vissza azokra *a felettébb egyszerű* fordulatokra, melyekkel *mi* a végtelenség-fogalmakat és bírálatukat *eleddig nem ismert horderőhöz* juttattuk ... az egyetemes tér- és időfelfogásnak a jelen élesítés és elmélyítés révén oly *egyszerűen* megformált elemei."

Mi juttattuk! A jelen elmélyítés és élesítés! Ki az a mi, és mikor játszódik a mi jelenünk? Ki mélyít el és élesít?

„Tézis. A világnak van kezdete az időben, és a térben is határok közé van zárva. — Bizonyítás: Mert tegyük fel, hogy a világnak nincs kezdete az időben, akkor minden adott időpontig egy örökkévalóság múlott el, és ennélfogva a világon levő dolgok egymásra következő állapotainak végtelen sora folyt le. Mármost azonban valamely sor végtelensége éppen abban áll, hogy egymásra következő szintézis által soha nem lehet bevégzett. Tehát egy végtelen lefolyt világsor lehetetlen, ennélfogva a világnak egy kezdete a világ létezésének szükségszerű feltétele — ami elsőnek bebizonyítandó volt. — A másodiknak tekintetében tegyük fel ismét az ellenkezőjét, akkor a világ egyidejűleg létező dolgok egy végtelen adott egésze lesz. Mármost egy olyan mennyiség nagyságát, amely nem bármely szemlélet bizonyos határai közt adatik, nem tudjuk elgondolni semmi [...] módon, mint csak a részek szintézise által, és egy ilyen mennyiség totalitását csak a bevégzett szintézis avagy az egységnek önmagához való ismételt hozzátétele útján. Eszerint ahhoz, hogy a minden tereket betöltő világot egésznek gondoljuk el, egy végtelen világ részeinek egymásra következő szintézisét bevégzettnek kellene tekintenünk, vagyis — minden együtt-létező dolgok megszámlálásában — egy végtelen időt kellene lefolytnak tekintenünk, ami lehetetlen. Eszerint valóságos dolgoknak egy végtelen halmaza nem tekinthető egy adott egésznek, ennélfogva nem tekinthető *egyidejűleg* adottnak sem. Egy világ következésképpen a térben való kiterjedése szerint nem végtelen, hanem határai közé van zárva, ami a második" (bebizonyítandó) „volt."

Ezek a tételek betűről betűre egy jól ismert könyvből vannak kimásolva,

mely először 1781-ben jelent meg és címe: „Kritik der reinen Vernunft" [A tiszta ész kritikája], írta *Immanuel Kant*, ahol is akárki elolvashatja őket az első rész, második szakasz, második könyv, második főrész, második fejezetében: A tiszta ész első antinómiája. Dühring urat eszerint csupáncsak az a dicsőség illeti meg, hogy „a meghatározott számosság törvénye" *nevet* ráragasztotta egy Kant által kimondott gondolatra, és hogy azt a felfedezést tette, hogy volt egyszer egy idő, amikor még nem volt idő, világ viszont volt. Minden egyébre nézve, tehát mindarra nézve, aminek Dühring úr fejtegetéseiben még valamelyes értelme van, a „mi" — Immanuel Kantot jelenti, és a „jelen" csupán kilencvenöt esztendős. Mindenesetre „felettébb egyszerű"! Figyelemreméltó „eleddig nem ismert horderő"!

Kant azonban egyáltalán nem úgy állítja fel a fenti tételeket, mintha az ő bizonyításával el volnának intézve. Ellenkezőleg; a következő oldalon az ellenkezőt állítja és bizonyítja: hogy a világnak nincs kezdete az időben és nincs vége a térben; és éppen abban tételezi az antinómiát, a megoldhatatlan ellentmondást, hogy az egyik éppolyan bizonyítható, mint a másik. Kisebb kaliberű embereket talán kissé gondolkodóba ejtett volna az, hogy „egy Kant" itt megoldhatatlan nehézségre akadt. Nem így az „alapjukban sajátságos eredmények és szemléletek" bátor készítőjét: ami Kant antinómiájából szolgálatot tehet neki, azt töretlen kedvvel lemásolja, a maradékot pedig félredobja.

Maga a dolog nagyon egyszerűen oldódik meg. Az időben való örökkévalóság, a térben való végtelenség már eleve és a szó egyszerű értelme szerint abban áll, hogy *semelyik* irányban sincs vége, sem elöl, sem hátul, sem fent, sem lent, sem jobbra, sem balra. Ez a végtelenség egészen más, mint egy végtelen soré, mert ez eleve mindig eggyel, egy első taggal kezdődik. A sor e képzetének tárgyunkra való alkalmazhatatlansága azonnal megmutatkozik, mihelyt a térre alkalmazzuk. A végtelen sor — térbelire lefordítva — az egy meghatározott pontból egy meghatározott irányban a végtelenbe húzott vonal. Kifejeződik ezzel a tér végtelensége akárcsak távolról is? Ellenkezőleg; ebből az egy pontból hat háromszorosan ellentett irányban húzott vonal kell már ahhoz is, hogy a tér kiterjedéseit megragadjuk; s eszerint hat ilyen kiterjedésünk lenne. Kant olyannyira átlátta ezt, hogy számsorát szintén csak közvetve, kerülőúton vitte át a világ térbeliségére. Dühring úr ellenben hat térbeli kiterjedés elfogadására kényszerít bennünket, s nyomban ezután nem talál elég szót Gauss matematikai miszticizmusa feletti felháborodásában, aki nem akarta beérni a közönséges három térkiterjedéssel.[131]

Az időre alkalmazva a mindkét irányban végnélküli vonalnak vagy az egységek végnélküli sorának van bizonyos képletes értelme. Ha azonban az időt egy *egytől* kiindulva számlált [sornak] vagy egy meghatározott *pontból* kiinduló vonalnak képzeljük el, ezzel már eleve azt mondjuk, hogy az időnek van kezdete: előfeltételezzük azt, amit éppen bizonyítanunk kell. Az idő végtelenségé-

nek egyoldalú, félbevágott jelleget adunk; egy egyoldalú, megfelezett végtelenség azonban szintén önmagában való ellentmondás, az „ellentmondásnélkülinek elgondolt végtelenségnek" az egyenes ellenkezője. Ebből az ellentmondásból csak úgy keveredünk ki, ha feltesszük, hogy az egy, amellyel a sort számlálni kezdjük, a pont, amelyből kiindulva a vonalat továbbmérjük, tetszőleges egy a sorban, tetszőleges pont a vonalban, s a vonal vagy sor számára közömbös, hová helyezzük őket.

De hát a „megszámlált végtelen számsor" ellentmondása? Ezt majd akkor lesz módunk közelebbről megvizsgálni, mihelyt Dühring úr már bemutatta nekünk azt a bűvészmutatványt, *hogy megszámlálja.* Majd ha sikerült neki $-\infty$-től (mínusz végtelentől) nulláig számlálni, akkor jöjjön újra hozzánk. Hiszen világos, hogy bárhol kezd is el számlálni, végtelen sort hagy maga mögött s vele együtt a feladatot is, amelyet meg kell oldania. Fordítsa csak meg a saját végtelen sorát: $1+2+3+4 \ldots$, és kísérelje meg, hogy a végtelen végtől megint az egy felé számláljon; ez szemmelláthatólag olyan ember kísérlete, aki nem is látja, miről van szó. Sőt mi több. Amikor Dühring úr azt állítja, hogy a lefolyt idő végtelen sora meg van számlálva, ezzel azt állítja, hogy az időnek kezdete van; mert különben bele sem kezdhetne „megszámlálásába". Előfeltételként megint becsempészi tehát azt, amit bizonyítania kell. A megszámlált végtelen sor képzete, más szóval a meghatározott számosság világot átfeszítő dühringi törvénye tehát contradictio in adjecto*, ellentmondást foglal önmagában, mégpedig *abszurd* ellentmondást.

Világos: az a végtelenség, melynek vége van, de kezdete nincs, sem többé, sem kevésbé nem végtelen, mint az, amelynek kezdete van, de vége nincs. A legcsekélyebb dialektikus belátás megmondhatta volna Dühring úrnak, hogy kezdet és vég szükségszerűen összetartoznak, éppúgy, mint északi sark és déli sark, és hogy ha elhagyjuk a véget, akkor a kezdet lesz éppen a vég — a sornak az *egyik* vége, és megfordítva. Az egész csalatkozás lehetetlen lenne a végtelen sorokkal való műveletek matematikai megszokása nélkül. Minthogy a matematikában a meghatározottból, végesből kell kiindulni, hogy a meghatározatlanhoz, végnélkülihez jussunk, ezért minden matematikai sornak, pozitívnak vagy negatívnak, *eggyel* kell kezdődnie, különben nem lehet számolni vele. A matematikus eszmei szükséglete azonban korántsem kényszertörvény a reális világ számára.

Dühring úrnak egyébként sohasem fog sikerülni, hogy a valóságos végtelenséget ellentmondásnélkülinek gondolja el. A végtelenség *igenis* ellentmondás és tele van ellentmondásokkal. Már az is ellentmondás, hogy egy végtelenség csupa végességből legyen összetéve, s ez mégis így van. Az anyagi világ határoltsága nem kevésbé vezet ellentmondásokhoz, mint határolatlansága, és ezeknek az

* — ellentmondás a jelzőben; meghatározásbeli ellentmondás; önellentmondás. — *Szerk*

ellentmondásoknak a kiküszöbölésére irányuló minden kísérlet, amint láttuk, új és még rosszabb ellentmondásokra vezet. Éppen *mert* a végtelenség ellentmondás, ezért végtelen, időben és térben vég nélkül lebonyolódó folyamat. Az ellentmondás megszüntetése a végtelenség vége lenne. Ezt Hegel már teljesen helyesen átlátta, és ezért megérdemelt megvetéssel is kezeli az ezen ellentmondásról spekulálgató urakat.

Menjünk tovább. Tehát, az időnek volt kezdete. Mi volt e kezdet előtt? Az önmagával egyenlő, változhatatlan állapotban leledző világ. És minthogy ebben az állapotban nem követik egymást változások, a sajátlagosabb időfogalom is átváltozik a *lét* általánosabb eszméjévé. Először is itt semmi közünk hozzá, hogy milyen fogalmak változnak át Dühring úr fejében. Nem az *időfogalomról* van szó, hanem a *valóságos* időről, amelytől Dühring úr ilyen olcsón ugyan meg nem szabadul. Másodszor, ha az időfogalom mégannyira átváltozik is a lét általánosabb eszméjévé, ezzel egyetlen lépéssel sem jutunk előbbre. Mert minden lét alapformái a tér és az idő, s az időn kívüli lét épp akkora értelmetlenség, mint a téren kívüli lét. A hegeli „időtlenül múlt lét" és az új-schellingi „elébegondolhatatlan lét" racionális képzetek ehhez az időn kívüli léthez képest. Ezért aztán Dühring úr nagyon óvatosan is fog a dologhoz: tulajdonképpen ez persze idő, de olyan, amelyet alapjában véve nem lehet időnek nevezni: hiszen az idő önmagán-valóan nem áll reális részekből és csupán az értelmünk osztja be tetszése szerint részekre — csak az időnek megkülönböztethető tényekkel való valóságos betöltése tartozik számlálhatóhoz —, hogy mit jelentsen az üres tartam halmozása, az teljességgel kipuhatolhatatlan. Hogy ez a halmozás mit jelentsen, az itt teljesen közömbös; a kérdés az, vajon a világ, az itt előfeltételezett állapotban, tart-e, átmegy-e időtartamon? Hogy az ily tartalmatlan tartam mérése során éppúgy nem jön ki semmi, mint az üres térben való céltalan és iránytalan méregetés során, azt már régen tudjuk, és hát Hegel, éppen ez eljárás unalmassága miatt, ezt a végtelenséget a *rossz* végtelenségnek nevezi is. Dühring úr szerint az idő csak a változás által létezik, s nem a változás az időben és az idő által. Éppen mert az idő különböző, független a változástól, azért lehet a változással mérni, mivelhogy a méréshez mindig valami a megmérendőtől különböző szükséges. És az az idő, melyben nem mennek végbe felismerhető változások, korántsem *nem* idő; sőt éppen ez a *tiszta*, idegen hozzákeveredésektől nem érintett, tehát az igazi idő, az idő *mint olyan*. Valójában, ha az időfogalmat teljes tisztaságában, minden idegen és nem odatartozó hozzákeveredéstől elválasztva akarjuk megragadni, arra kényszerülünk, hogy az összes különböző, az időben egymás mellett és egymás után végbemenő eseményeket mint nem idetartozókat félretegyük és ilymódon olyan időt képzeljünk el, amelyben semmi sem történik. Ezzel tehát nem elsüllyesztettük az időfogalmat a lét általános eszméjében, hanem ezzel érkeztünk csak el a tiszta időfogalomhoz.

Mindezek az ellentmondások és lehetetlenségek azonban még merő gyermek-

játék ahhoz a zűrzavarhoz képest, amelybe Dühring úr a világ önmagával egyenlő kezdeti állapotával kerül. Ha a világ egyszer olyan állapotban volt, amelyben abszolúte semmi változás nem ment végbe, hogyan tudott ebből az állapotból a változásra áttérni? Az abszolúte változás nélkül való, méghozzá, ha öröktől fogva volt ebben az állapotban, önmagától lehetetlen, hogy kikerüljön ebből az állapotból, átmenjen a mozgás és változás állapotába. Kívülről, a világon kívülről kellett tehát egy első lökésnek jönnie, amely mozgásba hozta. Az „első lökés" azonban tudvalevően csak más kifejezés Istenre. Az Istent és a túlvilágot, amelyeket Dühring úr a világszkematikájában állítólag oly gyönyörűen kiszuperált, mindkettőt itt élesítve és elmélyítve maga hozza a természetfilozófiába.

Továbbá. Dühring úr azt mondja: „Ahol a nagyság a lét valamely állandó elemét illeti meg, ez a nagyság meghatározottságában változatlan fog maradni. Ez érvényes ... az anyagra és a mechanikai erőre." Az első tétel, mellesleg szólva, pompás példája Dühring úr axiomatikus-tautologikus nagyotmondásának: Ahol a nagyság nem változik, ott ugyanaz marad. Tehát a mechanikai erő mennyisége, amely egyszer a világon van, örökre ugyanaz marad. Eltekintünk attól, hogy amennyiben ez helyes, a filozófiában Descartes ezt már idestova háromszáz évvel ezelőtt tudta és megmondta,[132] s hogy a természettudományban az erő megmaradásának tana húsz esztendeje általánosan elharapódzott; hogy Dühring úr azzal, hogy e tant a *mechanikai* erőre korlátozza, éppenséggel nem javítja meg. Hol volt azonban a mechanikai erő a változásnélküli állapot idején? Erre a kérdésre Dühring úr minden választ makacsul megtagad.

Hol volt akkoriban, Dühring úr, a magával örökké egyenlőnek megmaradó mechanikai erő és mit művelt? Felelet: „A világegyetemnek, vagy világosabban megjelölve, az anyag egy változásnélküli, változások semmiféle időbeli halmozását magában nem foglaló létének őseredeti állapota oly kérdés, amelyet csak az az értelem utasíthat el, amely nemzőerejének öncsonkításában látja a bölcsesség csúcsát." — Tehát: Vagy látatlanban elfogadjátok az én változásnélküli ősállapotomat, vagy én, a nemzőképes Eugen Dühring, szellemi eunuchokká nyilvánítalak benneteket. Ez mindenesetre elijeszthet némelyeket. Mi, akik Dühring úr nemzőerejének már láttuk egynéhány példáját, megengedhetjük magunknak, hogy ezt az elegáns szitkot egyelőre felelet nélkül hagyjuk és még egyszer megkérdezzük: De, Dühring úr, legyen olyan szíves, mondja meg, hogyan is állunk hát azzal a mechanikai erővel?

Dühring úr azonnal zavarba jön. Csakugyan — hebegi —, „ama kezdeti határállapot abszolút azonossága magán-valóan nem nyújt átmenet-elvet. Emlékezzünk azonban, hogy az általunk jólismert létezés-lánc minden legkisebb új láncszemével alapjában véve ugyanígy áll a dolog. Aki tehát a szóbanforgó főesetben nehézségeket akar támasztani, ügyeljen arra, hogy ezeket kevésbé

szembeötlő alkalmakkor se engedje el magának. Ezenfelül nyitva áll a lépésenként fokozott közbülső állapotok közbeiktatásának lehetősége és ilymódon a folytonosság hídja, hogy visszafelé eljuthassunk rajta a változandóság kihunyásához. Tisztán fogalmilag persze, ez a folytonosság nem segít át bennünket a főgondolaton, de számunkra ez a folytonosság minden törvényszerűség és minden máskülönben ismert átmenet alapformája, úgyhogy jogunk van ahhoz, hogy amaz első egyensúly és annak megzavarása közti közvetítésként is felhasználjuk. Ha azonban az úgyszólván" (!) „mozdulásnélküli egyensúlyt a mi mai mechanikánkban minden különösebb átallás" (!) „nélkül megengedett fogalmak mértékadása szerint gondolnók el, akkor teljességgel megadhatatlan lenne, miképpen juthatott el az anyag a változandósághoz." A tömegek mechanikáján kívül azonban van még a tömegmozgásnak a legkisebb részecskék mozgásává való átalakulása is, de hogy ez miként következik be, „erre vonatkozólag mindmostanáig nem áll rendelkezésünkre általános elv, ennélfogva nem szabad csodálkoznunk azon, ha ezek a folyamatok egy kissé *a homályba* vesznek".

Ez Dühring úr minden mondanivalója. És csakugyan, nemcsak a nemzőerő öncsonkításában, hanem a vak babonában is a bölcsesség csúcsát kellene látnunk, ha kiszúratnánk a szemünket ezekkel az igazában siralmas ócska kibúvókkal és szólamokkal. Önmagából, ezt Dühring úr beismeri, az abszolút azonosság nem juthat el a változáshoz. Önmagából nincs eszköz, amellyel az abszolút egyensúly mozgásba átmehetne. Mi van hát? Három hamis, ócska fordulat.

Először: Éppoly nehéz az általunk jólismert létezés-lánc minden legkisebb láncszemétől a legközelebbiig való átmenetet kimutatni. — Dühring úr, úgy látszik, csecsszopóknak nézi olvasóit. A létezés-lánc legkisebb láncszemei közti egyes átmenetek és összefüggések kimutatása alkotja éppen a természettudomány tartalmát, s ha ennek során valahol bökkenő van a dologban, senki, még Dühring úr sem gondol arra, hogy a végbement mozgást a semmiből magyarázza meg, hanem mindig csak egy megelőző mozgás átviteléből, átalakulásából vagy továterjedéséből. Itt azonban bevallottan arról van szó, hogy a mozgást a mozgásnélküliségből, tehát a *semmiből* származtassa.

Másodszor itt van a „folytonosság hídja". Ez a híd tisztán fogalmilag persze nem segít át bennünket a nehézségeken, de mégis jogunk van ahhoz, hogy a mozgásnélküliség és mozgás közti közvetítésként *felhasználjuk*. Sajnos a mozgásnélküliség folytonossága abban áll, hogy *nem* mozog; hogy miként lehet hát ezzel mozgást létrehozni, az titokzatosabb marad, mint valaha. És ha Dühring úr az ő átmenetét a mozgás semmijéből az egyetemes mozgáshoz mégannyira szétbontja is végtelen kis részecskékre és mégoly hosszú időtartamot tulajdonít is neki, attól még nem jutottunk előbbre egy tízezred milliméterrel sem. A semmiből, akárhogy is, teremtési aktus nélkül nem juthatunk el a valamihez, még

ha az a valami oly kicsi lenne is, mint egy matematikai differenciál. A folytonosság hídja tehát mégcsak nem is szamarak-hídja, csakis Dühring úr tud keresztülmenni rajta.

Harmadszor. Mindaddig, amíg a mai mechanika érvényben van, s ez Dühring úr szerint a gondolkodás kiművelésének egyik leglényegesebb emelője, teljességgel megadhatatlan, miképpen jutunk el a mozgásnélküliségtől a mozgáshoz. De a mechanikai hőelmélet azt mutatja nekünk, hogy a tömegmozgás bizonyos körülmények között átcsap molekuláris mozgásba (bárha a mozgás itt is más mozgásból származik, de sohasem mozgásnélküliségből), és ez, célozgat Dühring úr bátortalanul, esetleg híd gyanánt szolgálhatna a szigorúan sztatikus (egyensúlyi) és a dinamikus (mozgó) között. De ezek a folyamatok „egy kissé a homályba vesznek". És Dühring úr ott is hagy bennünket ebben a homályban.

Minden elmélyítés és élesítés árán íme ide jutottunk, hogy mind mélyebbre mélyedtünk mind élesültebb ostobaságba, és végre is ott kötünk ki, ahol szükségképpen ki kellett kötnünk — a „homályban". Ám Dühring urat ez kevéssé feszélyezi. Mindjárt a következő oldalon van képe azt állítani, hogy ő „az önmagával egyenlő állandóság fogalmát közvetlenül az anyag *és a mechanikai erők* viszonyulásából reális tartalommal tudta felruházni". És ez a férfiú nevez másokat „sarlatánnak"!

A „homályban" való mindeme gyámoltalan tévelygés és tévedezés közepette szerencsére mégis marad egy vigaszunk, s ez mindenesetre lélekemelő: „Más égitestek lakóinak matematikája sem nyughatik más axiómákon, mint a mienk!"

VI. Természetfilozófia. Kozmogónia, fizika, kémia

A továbbiak folyamán eljutunk mármost az arról szóló elméletekhez, hogy milyen módon jött létre a mostani világ. Az anyag egyetemes szétszóródottsági állapota, úgymond, már az ión filozófusok kiinduló képzete volt, de különösen Kant óta az ősköd feltételezése új szerephez jutott, amikor is a nehézkedés és hőkisugárzás közvetítette az egyes szilárd égitestek fokozatos kialakulását. Korunk mechanikai hőelmélete a világegyetem korábbi állapotaira való visszakövetkeztetések jóval határozottabb megformálását engedte meg. Mindamellett „a gáznemű szétszóródottsági állapot csak abban az esetben lehet komoly levezetések kiindulópontja, ha a benne adott mechanikai rendszert előbb határozottabban tudják jellemezni. Máskülönben nemcsak az eszme marad valójában felette ködös, hanem az eredeti köd is a levezetések előrehaladása során valóban mind sűrűbb és áthatolhatatlanabb lesz; ... egyelőre még minden egy közelebbről meg nem határozható diffúziós eszme ingatagságában és formátlanságában leledzik", és így „ezzel a gáz-világegyetemmel csak egy felette légies koncepciót" nyertünk.

Az összes mostani égitestek forgó ködtömegekből való keletkezésének kanti elmélete a legnagyobb haladás volt, amelyet a csillagászat Kopernikusz óta tett. Első ízben rendült meg az az elképzelés, mely szerint a természetnek nincs időbeli története. Addig az égitestek kezdettől kezdve állandóan egyenlő pályákon és állapotokban maradónak számítottak; és ha az egyes égitesteken a szerves egyedi lények el is haltak, mégis a nemek és fajták változhatatlannak számítottak. A természet szemmelláthatóan állandó mozgásban volt ugyan, de ez a mozgás ugyanazon folyamatok szüntelen ismétlődéseként jelent meg. Ebbe az elképzelésbe, amely teljesen megfelelt a metafizikai gondolkodásmódnak, Kant ütötte az első rést, mégpedig oly tudományos módon, hogy az általa használt bizonyítóokok legtöbbje máig is érvényben van. Persze a kanti elmélet mindmáig is, szigorúan véve, hipotézis. De nem több ennél mind a mai napig a kopernikuszi világrendszer sem,[133] és azután, hogy spektroszkópiailag minden ellentmondást porba sújtó módon kimutattak ilyen izzó gáztömegeket a csillagos égen, a Kant elméletével szembeni tudományos oppozíció elhallgatott. Dühring úr sem tudja a maga világkonstrukcióját ily köd-stádium nélkül összehozni, de meg is bosszúlja magát érte azzal, hogy azt kívánja, mutassák meg neki az ebben a ködállapotban adott mechanikai rendszert, továbbá azzal, hogy — mert ezt nem tudják megtenni — a ködállapotot mindenféle lekicsinylő jelzőkkel illeti. A mai tudomány ezt a rendszert sajnos nem tudja Dühring úr megelégedésére jellemezni. Éppoly kevéssé tud felelni sok más kérdésre is. Arra a kérdésre: miért nincs a békáknak farkuk? — mindmáig csak azt tudja felelni: mert elvesztették. De ha valaki erre nekihevülne és azt mondaná, hogy mindez elvégre egy közelebbről meg nem határozható veszteség-eszme ingatagságában és formátlanságában leledzik és felette légies koncepció, úgy a morálnak a természettudományra való ilyesféle alkalmazásaival egyetlen lépéssel sem jutnánk előbbre. Efféle kelletlenkedéseket és bosszúságnyilvánításokat mindig és mindenütt el lehet helyezni és éppen ezért soha és sehol nem helyénvalók. Ki akadályozza végtére Dühring urat abban, hogy az ősköd mechanikai rendszerét ő maga puhatolja ki?

Szerencsére most arról értesülünk, hogy a kanti ködtömeg „messze van attól, hogy a világközeg egy teljesen azonos állapotával, avagy másként kifejezve, az anyag önmagával egyenlő állapotával fedésben legyen". Igazi szerencse Kantra nézve, aki elégedett lehetett azzal, hogy a fennálló égitestekről vissza tudott következtetni a ködgomolyra, és aki még csak nem is álmodott az anyag önmagával egyenlő állapotáról! Mellesleg megjegyezve, amikor a mai természettudományban a kanti ködgomolyt ősködnek nevezik, ez magától értetődőleg csak viszonylagosan értendő. Ősköd ez egyrészt mint a fennálló égitestek eredete és másrészt mint az anyagnak az a legkorábbi formája, amelyre mi mostanáig vissza tudunk következtetni. Ami korántsem zárja ki, sőt inkább feltételezi, hogy az anyag az ősköd előtt más formák végtelen során ment át.

Dühring úr észreveszi, hogy itt előnyben van. Ahol mi, a tudománnyal együtt, az ideiglenes ősködnél ideiglenesen megállapodunk, őt az ő tudományok-tudománya sokkal távolabbra segíti vissza a „világközeg" amaz „állapotához, amelyet nem lehet sem tisztán sztatikusan a képzet mai értelmében, sem dinamikusan" — amelyet tehát egyáltalában nem lehet — „megérteni. Az anyag és a mechanikai erő egysége, melyet mi világközegként jelölünk meg, úgyszólván logikai-reális képlet arra, hogy az anyag önmagával egyenlő állapotára mint minden számlálható fejlődési stádium előfeltételére mutassunk rá."

Nyilvánvalóan az anyag önmagával egyenlő ősállapotától még korántsem szabadultunk meg. Dühring úr itt az anyag és a mechanikai erő egységeként jelöli meg, ezt pedig logikai-reális képletnek stb. Mihelyt tehát az anyag és a mechanikai erő egysége véget ér, elkezdődik a mozgás.

A logikai-reális képlet nem egyéb, mint suta kísérlet arra, hogy a magánvaló és a magáért-való hegeli kategóriáit a valóságfilozófia számára hasznosítsa. A magán-valóban áll Hegelnél a valamely dologban, folyamatban, fogalomban rejlő, ki nem fejlődött ellentétek eredeti azonossága; a magáért-valóban bekövetkezik e rejtett elemek megkülönböződése és elválása és megkezdődik egymás elleni harcuk. A mozdulatlan ősállapotot tehát úgy kell elképzelnünk, mint az anyag és a mechanikai erő egységét, a mozgáshoz való átmenetet pedig mint a kettő elválását és ellentételeződését. Amit ezáltal nyertünk, az nem ama fantasztikus ősállapot realitásának kimutatása, hanem csak az, hogy ezt az ősállapotot a magán-való hegeli kategóriája alá lehet bevonni, éppoly fantasztikus végetérését pedig a magáért-való kategóriája alá. Hegel, segíts!

Az anyag, mondja Dühring úr, minden valóságosnak a hordozója; miszerint nem lehet mechanikai erő az anyagon kívül. A mechanikai erő továbbá az anyag egy állapota. Az ősállapotban mármost, amelyben semmi sem történt, az anyag és állapota, a mechanikai erő, egyvalami volt. Utóbb aztán, amikor kezdett valami végbemenni, az állapotnak az anyagtól bizonnyal meg kellett volt különböződnie. Tehát ilyen misztikus frázisokkal szúrassuk ki a szemünket, és azzal, hogy Dühring úr biztosít róla: az önmagával egyenlő állapot nem volt sem sztatikus, sem dinamikus, nem volt sem egyensúlyban, sem mozgásban. Még mindig nem tudjuk, hol volt a mechanikai erő abban az állapotban, és hogyan jussunk el kívülről jövő lökés, azaz Isten nélkül az abszolút mozgásnélküliségtől a mozgáshoz.

Dühring úr előtt a materialisták anyagról és mozgásról beszéltek. Ő a mozgást a mechanikai erőre mint állítólagos alapformájára redukálja és ezzel lehetetlenné teszi magának, hogy az anyag és a mozgás közti valóságos összefüggést megértse, amely különben az összes korábbi materialisták számára sem volt világos. És mégis a dolog elég egyszerű. *A mozgás az anyag létezési módja.* Soha és sehol anyag mozgás nélkül nem volt és nem lehet. Mozgás a világ-

térben, kisebb tömegek mechanikai mozgása az egyes égitesteken, molekuláris rezgés mint hő vagy mint villamos vagy mágneses áramlás, kémiai bomlás és vegyülés, szerves élet — e mozgási formák egyikében vagy másikában vagy egyszerre többjében van a világ minden egyes anyagatomja minden adott pillanatban. Minden nyugalom, minden egyensúly csak relatív, csak erre vagy arra a meghatározott mozgási formára való vonatkozásban van értelme. Egy test például lehet mechanikai egyensúlyban, mechanikailag nyugalomban a földön; ez semmiképpen sem akadályozza azt, hogy a föld mozgásában, valamint az egész naprendszer mozgásában részt vegyen, aminthogy azt sem akadályozza meg, hogy a test legkisebb fizikai részecskéi a hőmérséklete által megszabott rezgéseket végezzék, vagy hogy anyagatomjai kémiai folyamaton menjenek át. Anyag mozgás nélkül éppoly elgondolhatatlan, mint mozgás anyag nélkül. A mozgás tehát éppúgy megteremthetetlen és elpusztíthatatlan, mint maga az anyag; amit a régebbi filozófia (Descartes) úgy fejez ki, hogy a világon meglevő mozgás mennyisége állandóan ugyanaz. Mozgás tehát nem állítható elő, csak átvihető. Ha egyik testről egy másikra mozgás vivődik át, akkor a mozgás, amennyiben magát átviszi, vagyis aktív, a mozgás okának tekinthető, amennyiben átvitetik, passzív. Ezt az aktív mozgást *erőnek* nevezzük, a passzívat *erőnyilvánulásnak*. Napnál világosabb eszerint, hogy az erő éppoly nagy, mint nyilvánulása, hiszen mindkettőben *ugyanaz* a mozgás az, amely végbemegy.

Az anyagnak mozgásnélküli állapota eszerint a legüresebb és legidétlenebb elképzelések egyikének, tiszta „lázfantáziának" bizonyul. Hogy az ember ide jusson, ahhoz a relatív mechanikai egyensúlyt, amelyben egy test ezen a földön lehet, abszolút nyugalomnak kell elképzelnie és azután ezt az egész világmindenségre átvinnie. Ezt mindenesetre megkönnyíti, ha az ember az egyetemes mozgást a puszta mechanikai erőre redukálja. És akkor a mozgásnak puszta mechanikai erőre való korlátozása még azzal az előnnyel is jár, hogy az ember egy erőt nyugvónak, megkötöttnek, tehát pillanatnyilag hatástalannak tud elképzelni. Ha ugyanis egy mozgás átvitele, amint ez igen gyakran előfordul, némileg bonyolult folyamat, amelyhez különböző közbenső tagok tartoznak, akkor a valóságos átvitelt egy tetszőleges pillanatra halaszthatjuk azáltal, hogy a lánc utolsó szemét elhagyjuk. Így például, ha megtöltjük a puskát és magunknak tartjuk fenn a pillanat megválasztását, hogy mikor menjen végbe a ravasz meghúzásával az elsülés, a puskapor elégése által szabaddá tett mozgás átvitele. El lehet képzelni tehát, hogy az anyag a mozgásnélküli, önmagával egyenlő állapot során erővel volt töltve, s úgy látszik, hogy Dühring úr, ha egyáltalában valamit, ezt érti az anyag és a mechanikai erő egységén. Ez az elképzelés képtelen, mert abszolútként visz át a világmindenségre egy olyan állapotot, amely természeténél fogva relatív, és amelynek tehát az anyagnak mindig csak *egy része* lehet egyidejűleg alávetve. De ha még ettől is eltekintünk, még mindig megmarad az a nehézség, először: hogyan jutott a világ ahhoz, hogy meg legyen

töltve, minthogy manapság a puskák nem töltődnek meg maguktól, és másodszor: kinek az ujja húzta meg a ravaszt? Térülhetünk-fordulhatunk, amerre akarunk, Dühring úr vezetése alatt minduntalan — Isten ujjára akadunk.

A csillagászatról valóságfilozófusunk a mechanikára és fizikára tér át és panaszkodik, hogy a mechanikai hőelméletet a felfedezése óta lefolyt emberöltő alatt nem mozdították lényegesen előbbre annál, mint ahova Robert Mayer apránként maga eljuttatta. Azonkívül, úgymond, az egész dolog még igen homályos; „minduntalan emlékeztetnünk kell arra, hogy az anyag mozgásállapotaival együtt sztatikai viszonyok is adva vannak, s hogy ez utóbbiaknak a mechanikai munkában nincsen mértékük... ha a természetet korábban nagy munkásnak neveztük s ezt a kifejezést most szigorúan vesszük, akkor hozzá kell még fűznünk, hogy az önmagukkal egyenlő állapotok és nyugvó viszonyok nem képviselnek mechanikai munkát. Megintcsak hiányzik tehát a sztatikaitól a dinamikaihoz vezető híd, s ha az úgynevezett latens hő mostanáig az elmélet botrányköve maradt, úgy itt is el kell ismernünk egy hiányosságot, amely a kozmikus alkalmazásokban tagadhatja meg magát legkevésbé."

Ez az egész orákulumi szószaporítás megint nem más, mint a rossz lelkiismeret folyománya, mely nagyon is jól érzi, hogy a mozgásnak az abszolút mozgásnélküliségből való létrehozatalával menthetetlenül megfeneklett és mégis restell az egyetlen mentsvárhoz folyamodni, tudniillik a mennyek és földek teremtőjéhez. Ha a sztatikaitól a dinamikaihoz, az egyensúlytól a mozgáshoz vezető híd még a mechanikában — a hő mechanikáját is beleszámítva — sem található meg, hogyan lehetne akkor Dühring úr köteles arra, hogy az ő mozgásnélküli állapotából a mozgáshoz vezető hidat megtalálja? És ezzel azután szerencsésen kinn volna a bajból.

A közönséges mechanikában a sztatikaitól a dinamikaihoz vezető híd — a kívülről jövő lökés. Ha egy mázsa súlyú követ tíz méter magasra emelünk és szabadon felfüggesztünk, úgyhogy önmagával egyenlő állapotban és nyugvó viszonyban ott függve marad, akkor egy csecsszopókból álló közönséghez kell fordulnia annak, aki azt akarná állítani, hogy e test mostani helyzete nem képvisel mechanikai munkát, vagy hogy korábbi helyzetétől való távolságának a mechanikai munkában nincsen mértéke. Minden arrajáró fáradság nélkül meg fogja értetni Dühring úrral, hogy a kő nem magától került oda fel a kötélre, és a mechanika bármelyik kézikönyve megmondhatja neki, hogy ha a követ megint leejti, estében ez a kő ugyanannyi mechanikai munkát végez, mint amennyi szükséges volt ahhoz, hogy tíz méter magasra emeljék. Még az a legegyszerűbb tény is, hogy a kő odafenn függ, mechanikai munkát képvisel, mert, ha elég hosszú ideig marad függve, elszakad a kötél, mihelyt kémiai bomlás következtében már nem elég erős ahhoz, hogy a követ elbírja. De — hogy Dühring úrral szóljunk — ilyen egyszerű alap-alakokra redukálhatók az összes mechanikai folyamatok, s ezután kell még megszületnie annak a mér-

nöknek, aki nem tudja megtalálni a sztatikaiból a dinamikaihoz vezető hidat, ameddig elegendő lökés felett rendelkezik.

Mindenesetre kemény dió és keserű pilula a mi metafizikusunk számára, hogy a mozgás a maga ellenkezőjében, a nyugalomban találja meg a mértékét. Hiszen ez kiáltó ellentmondás, és minden *ellentmondás* [Widerspruch], Dühring úr szerint, *képtelenség* [Widersinn]. Mindamellett mégis tény, hogy a függő kő a mechanikai mozgásnak egy meghatározott, a kő súlya és a földszínttől való távolsága révén pontosan mérhető, különböző módon — például közvetlen esés útján, ferde síkon való legördülés útján, egy tengely megforgatása útján — tetszőlegesen felhasználható mennyiségét képviseli; és egy töltött puska úgyszintén. A dialektikus felfogás számára a mozgásnak a maga ellenkezőjében, nyugalomban való kifejezhetősége semmiféle nehézséget nem jelent. Számára az egész ellentét, amint láttuk, csak relatív; abszolút nyugalom, feltétlen egyensúly nincsen. Az egyes mozgás az egyensúly felé törekszik, az összmozgás az egyensúlyt megint megszünteti. Ilymódon nyugalom és egyensúly, ahol előfordul, egy korlátozott mozgás eredménye, s magától értetődő, hogy ez a mozgás a maga eredményén mérhető, benne kifejezhető és belőle egyik vagy másik formában ismét előállítható. A dolog ilyen egyszerű ábrázolásával azonban Dühring úr nem érheti be. Mint jó metafizikus, a mozgás és az egyensúly közé először egy a valóságban nem létező, tátongó szakadékot hasít, azután meg csodálkozik, amikor nem tud e maga fabrikálta szakadékon át hidat találni. Ugyanígy akár felülhetne metafizikai Rocinantéjára[134] és űzőbe vehetné a kanti „magánvaló dolgot", mert csak ez és semmi más nem rejlik végül is e megtalálhatatlan híd mögött.

De hogy állunk a mechanikai hőelmélettel és a kötött vagy latens hővel, amely ez elmélet „botránykövé maradt"?

Ha egy font fagyásponti hőmérsékletű jeget normális légnyomás mellett hő révén egy font ugyanilyen hőmérsékletű vízzé változtatunk, olyan hőmennyiség tűnik el, amely elegendő lenne ahhoz, hogy ugyanezt a font vizet a száz részre osztott hőmérő 0°-áról 79,4 fokra, vagy pedig 79,4 font vizet egy fokkal megmelegítsünk. Ha ezt a font vizet a forráspontra, tehát 100°-ra hevítjük és most 100°-os gőzzé változtatjuk, akkor mígnem az egész víz gőzzé változott, csaknem hétszer akkora hőmennyiség tűnik el, amely elegendő ahhoz, hogy 537,2 font víz hőmérsékletét egy fokkal emelje. Ezt az eltűnt hőt nevezik *kötött* hőnek. Ha lehűtés révén a gőz ismét vízzé és a víz ismét jéggé változik, akkor ugyanez a hőmennyiség, amely előbb megkötődött, ismét *szabaddá* válik, azaz hőként érzékelhetővé és mérhetővé. A hőnek a gőz kondenzálódásakor és a víz megfagyásakor végbemenő e szabaddá válása az oka annak, hogy a 100°-ra lehűtött gáz csak fokozatosan változik vízzé, és hogy a fagyásponti hőmérsékletű víztömeg csak igen lassan változik jéggé. Ezek a tények. A kérdés mármost az: mi lesz a hőből, mialatt kötött állapotban van?

A mechanikai hőelmélet, mely szerint a hő a testek legkisebb fizikailag tevékeny részecskéinek (molekuláinak) hőmérséklet és halmazállapot szerinti nagyobb vagy csekélyebb rezgésében áll, olyan rezgésben, amely bizonyos körülmények között átcsaphat a mozgás bármely más formájába, abból magyarázza a dolgot, hogy az eltűnt hő munkát végzett, munkává változott át. A jég olvadásakor az egyes molekulák egymás közti szoros, szilárd összefüggése megszűnt és laza egymás melié helyezettséggé változott; a víznek a forrásponton történő elgőzölgésekor olyan állapot következett be, amelyben az egyes molekulák semmiféle észrevehető befolyást nem gyakorolnak egymásra, sőt a hő behatása alatt minden irányban szerterepülnek. Világos mármost, hogy valamely test egyes molekulái gázformájú állapotban sokkal nagyobb energiával bírnak, mint folyékony állapotban, folyékony állapotban pedig nagyobb energiával, mint szilárd állapotban. A kötött hő tehát nem tűnt el, hanem egyszerűen átalakult és a molekuláris feszítőerő formáját vette fel. Mihelyt véget ér az a feltétel, amely mellett az egyes molekulák ezt az abszolút vagy relatív szabadságot egymással szemben megtarthatják, mihelyt tudniillik a hőmérséklet a 100°-os, illetőleg 0°-os minimum alá száll, ez a feszítőerő ellazul, a molekulák ismét ugyanazzal az erővel szorulnak egymáshoz, mint amellyel előbb elszakadtak egymástól; és ez az erő eltűnik, de csak azért, hogy hőként újra megjelenjék, mégpedig pontosan ugyanazon hőmennyiségként, mint amely előzőleg kötött volt. E magyarázat természetesen éppúgy hipotézis, mint az egész mechanikai hőelmélet, amennyiben molekulát, méghozzá rezgő molekulát, mostanáig soha senki nem látott. Éppen emiatt ez bizonyára teli van fogyatékosságokkal, akárcsak az egész, még igen fiatal elmélet, de legalább meg tudja magyarázni a lefolyást anélkül, hogy a mozgás elpusztíthatatlanságával és teremthetetlenségével valahogyan ellenkezésbe kerülne, és méghozzá pontosan számot tud adni a hőnek az átalakulásán belüli hollétéről. A latens vagy kötött hő tehát semmi esetre sem botránykövе a mechanikai hőelméletnek. Ellenkezőleg, ettől az elmélettől első ízben telik ki a folyamatnak racionális magyarázata, és botránkozás legfeljebb abból származhatik, hogy a fizikusok a molekuláris energia más formájába átalakult hőt továbbra is az elavult és immár rá nem illő „kötött" kifejezéssel jelölik.

Tehát a szilárd, cseppfolyós és gázformájú halmazállapot önmagukkal egyenlő állapotai és nyugvó viszonyai igenis mechanikai munkát képviselnek, amennyiben a mechanikai munka a hő mértéke. Mind a szilárd földkéreg, mind az óceán vize jelenlegi halmazállapotában egy egészen meghatározott mennyiségű szabaddá vált hőt képvisel, amelynek magától értetődően egy éppoly meghatározott mennyiségű mechanikai erő felel meg. A gázgomolynak, melyből a föld keletkezett, cseppfolyós és utóbb nagyrészt szilárd halmazállapotba történt átmenetekor egy meghatározott mennyiségű molekuláris energia hőként kisugárzott a világtérbe. A nehézség, amelyről Dühring úr titokzatosan

suttog, nem létezik tehát, s még a kozmikus alkalmazásokban is, bár akadhatunk folyatékosságokra és hézagokra — melyek tökéletlen megismerési eszközeink számlájára írandók —, de sehol sem akadunk elméletileg leküzdhetetlen akadályokra. A sztatikaitól a dinamikaihoz vezető híd itt is a kívülről jövő lökés — lehűtés vagy felmelegítés, amelyet más, az egyensúlyban levő tárgyra beható testek idéznek elő. Minél előbbre hatolunk ebben a dühringi természetfilozófiában, annál lehetetlenebbnek jelennek meg mindama kísérletek, amelyek a mozgásnak a mozgásnélküliségből való megmagyarázására avagy ama híd megtalálására irányulnak, amelyen át a tisztán sztatikai, nyugvó *önmagától* eljuthat a dinamikaihoz, a mozgáshoz.

Ezzel aztán egy időre szerencsésen megszabadultunk volna az önmagával egyenlő ősállapottól. Dühring úr áttér a kémiára, s ez alkalomból felfedi előttünk a természetnek eleddig a valóságfilozófia által nyert három maradandósági törvényét, mint következik:

1. az általános anyagnak, 2. az egyszerű (kémiai) elemeknek és 3. a mechanikai erőnek a nagyságállománya változhatatlan.

Tehát: az anyagnak, valamint egyszerű alkotórészeinek, amennyiben ilyenekből áll, és a mozgásnak teremthetetlensége és elpusztíthatatlansága — ezek a régi, az egész világ előtt ismert tények, szerfelett elégtelenül kifejezve —, ennyi az egyetlen valóságosan pozitív, amit Dühring úr a szervetlen világra vonatkozó természetfilozófiájának eredményeként nekünk nyújtani képes. Csupa olyan dolog, amit régóta tudtunk. Amit azonban nem tudtunk, az az: hogy ezek „maradandósági törvények" és mint ilyenek „a dolgok rendszerének szkematikus tulajdonságai". Megint úgy járunk, mint fentebb Kanttal kapcsolatban: Dühring úr előszed valamilyen közismert ócskaságot, dühringi címkét ragaszt rá és ezt így nevezi: „alapjukban sajátságos eredmények és szemléletek... rendszeralkotó gondolatok...gyökeres tudomány".

Ámde emiatt korántsem kell még kétségbeesnünk. Bármilyen fogyatékosságai legyenek is a leggyökeresebb tudománynak és a legjobb társadalmi berendezésnek, *egyet* Dühring úr határozottsággal állíthat: „A világegyetemben meglevő aranynak mindenkor egyazon mennyiségnek kellett lennie, és éppoly kevéssé szaporodhatott vagy fogyhatott, mint az általános anyag." Azt azonban, hogy ezen a „meglevő aranyon" mit vásárolhatunk, Dühring úr sajnos nem mondja meg.

VII. Természetfilozófia. Szerves világ

„A nyomás és lökés mechanikájától az érzetek és gondolatok kapcsolódásáig közbeiktatott fokok egységes és egyetlen lépcsőzete vezet." Ezzel az állítással takarítja meg magának Dühring úr, hogy az élet keletkezéséről valami továbbit

mondjon, bárha egy oly gondolkodótól, aki a világ fejlődését egészen az önmagával egyenlő állapotig visszafelé nyomon követte, s aki a többi égitesteken annyira otthonos, bizonnyal azt lehetne várni, hogy itt is pontosan tájékozott legyen. Egyébként ez az állítás csak félig helyes, ameddig a mértékviszonyok már említett hegeli csomósvonalával ki nem egészítik. Minden fokozatosság ellenére az egyik mozgásformáról a másikra való átmenet mindig ugrás, döntő fordulat marad. Így az átmenet az égitestek mechanikájáról az egyes égitesten levő kisebb tömegek mechanikájára; ugyanígy az átmenet a tömegek mechanikájáról a molekulák mechanikájára — ez azokat a mozgásokat öleli fel, amelyeket a szó tulajdonképpeni értelmében vett fizikában vizsgálunk: hő, fény, villamosság, mágnesség; ugyanígy megint egy határozott ugrással megy végbe az átmenet a molekulák fizikájáról az atomok fizikájára — a kémiára —, és méginkább így van ez az átmenetnél a közönséges kémiai hatásról a fehérje kemizmusára, amelyet életnek nevezünk. Az élet szféráján belül aztán az ugrások egyre ritkábbak és észrevehetetlenebbek lesznek. — Tehát megintcsak Hegel az, akinek Dühring urat helyesbítenie kell.

A szerves világra való fogalmi átmenetet Dühring úrnak a célfogalom szolgáltatja. Ezt megint csak Hegeltől kölcsönzi, aki a „Logik"-ban — a fogalomról szóló tanban — a teleológia vagy a cél tana révén megy át a kemizmusról az életre. Ahová csak tekintünk, Dühring úrnál egy-egy hegeli „fövetlenségre" akadunk, amelyet egészen fesztelenül saját gyökeres tudományának ad ki. Túl messzire vezetne itt megvizsgálnunk, mennyiben jogosult és helyénvaló a cél és eszköz képzeteinek az alkalmazása a szerves világra. Mindenesetre a hegeli „belső cél", azaz olyan cél alkalmazása is, melyet nem egy szándékosan cselekvő harmadik, teszem a gondviselésnek a bölcsessége importált a természetbe, hanem amely magának a dolognak a szükségszerűségében rejlik, — olyanoknál, akik filozófiailag nem teljesen iskolázottak — minduntalan valamely tudatos és szándékos cselekvés gondolatnélküli becsempészésére vezet. Ugyanaz a Dühring úr, akit mások legcsekélyebb „spiritisztikus" rezdülésére mértéktelen erkölcsi felháborodás fog el, „határozottsággal" állítja, „hogy az ösztönérzetek [...] a fődolgot tekintve ama kielégülés kedvéért teremttettek, mely játékukkal kapcsolatos". Elbeszéli nekünk, hogy a szegény természetnek „minduntalan rendbe kell szednie a tárgyi világot", és emellett még nem egy ügyet kell elintéznie, „amely a természet részéről több szubtilitást követel meg, mint amennyit rendszerint elismernek". De a természet nemcsak *tudja*, miért teremti meg ezt és amazt, nemcsak szolgálói munkákat kell végeznie, nemcsak szubtilitása van — pedig már ez is egészen csinos tökéletesedés a szubjektív tudatos gondolkodásban —, hanem akarata is van; ugyanis azt a hozzáadást az ösztönökhöz, hogy mellesleg reális természeti feltételeket: táplálkozás, szaporodás stb., teljesítenek be, ezt a hozzáadást „nem szabad közvetlenül, hanem csak közvetve *akartnak* tekintenünk". Ezzel elérkeztünk egy tudatosan gondol-

kodó és cselekvő természethez, ott állunk tehát már azon a „hídon", amely átvezet bennünket, nem ugyan a sztatikaitól a dinamikaihoz, de viszont a panteizmustól a deizmushoz. Avagy Dühring úrnak netalán szintén egyszer egy kis „természetfilozófiai félköltészetet" tetszik űzni?

Lehetetlen. Mindaz, amit valóságfilozófusunk a szerves természetről mondani tud, korlátozódik a küzdelemre ez ellen a természetfilozófiai félköltészet ellen, a „sarlatánság" ellen „a maga könnyelmű felszínességeivel és úgyszólván tudományos misztifikációival", a *darwinizmus* „költőieskedő vonásai" ellen.

Darwinnak mindenekelőtt azt veti szemére, hogy a malthusi népesedési elméletet átviszi a gazdaságtanból a természettudományba, hogy az állattenyésztő képzeteinek foglya, hogy a létezésért folyó küzdelemmel tudománytalan félköltészetet űz, és hogy a darwinizmus, annak levonása után, amit Lamarcktól vett, nem egyéb, mint egy adag az emberiesség ellen irányuló brutalitás.

Darwin a tudományos utazásaiból azt a nézetet hozta haza, hogy a növények és állatok fajtái nem állandók, hanem változók. Arra, hogy ezt a gondolatot otthon tovább nyomonkövethesse, nem kínálkozott számára jobb terület, mint az állat- és növénytenyésztésé. Anglia éppen ennek a klasszikus országa; más országok, például Németország teljesítményei távolról sem adhatnak mércét arra, amit e vonatkozásban Angliában elértek. Amellett a legtöbb eredmény a legutóbbi száz évre esik, úgyhogy a tények megállapítása kevés nehézséget okoz. Darwin mármost azt találta, hogy ez a tenyésztés mesterséges úton, ugyanazon fajtához tartozó állatokon és növényeken olyan különbségeket idézett elő, melyek nagyobbak, mint amilyenek előfordulnak olyan fajtáknál, amelyeket általánosan elismernek különbözőknek. Egyrészt tehát bizonyos fokig ki volt mutatva a fajták változékonysága, másrészt annak lehetősége, hogy különböző fajtajellegzetességekkel bíró szervezeteknek közös őseik legyenek. Darwin mármost azt vizsgálta, vajon nincsenek-e a természetben olyan okok, melyeknek — a tenyésztő tudatos szándéka nélkül — mégis az idők során az élő szervezeteken hasonló változásokat kellett előidézniök, mint a mesterséges tenyésztésnek. Ezeket az okokat Darwin abban az aránytalanságban találta meg, amely a természettől létrehozott csírák roppant száma és a valóban megérő szervezetek csekély száma között fennáll. Minthogy azonban mármost minden csíra kifejlődésre törekszik, így szükségszerűen egy létezésért folyó küzdelem keletkezik, amely nem csupán mint közvetlen, testi harc vagy felfalás, hanem — még a növényeknél is — mint a térért és fényért folyó küzdelem is megmutatkozik. És szemmelláthatóan, hogy ebben a harcban azoknak az egyedeknek van leginkább kilátásuk arra, hogy megérjenek és szaporodjanak, amelyeknek valamilyen, még oly jelentéktelen, de a létezésért folyó küzdelemben előnyös egyedi sajátságosságuk van. Ezeknek az egyedi sajátságosságoknak eszerint megvan az a tendenciájuk, hogy átöröklődjenek, és hogy ha ugyanazon fajta több egyedénél előfordulnak, halmozódó öröklődés útján az egyszer felvett irányban

fokozódjanak; míg az e sajátságosságokkal nem bíró egyedek a létezésért folyó küzdelemben könnyebben elpusztulnak és fokozatosan eltűnnek. Ilyen módon változik egy fajta természetes kiválasztódás útján, a legalkalmasabbak fennmaradása útján.

E darwini elmélet ellen Dühring úr mármost azt mondja, hogy a létezésért folyó küzdelem elképzelésének eredetét, amint ezt maga Darwin beismerte, a nemzetgazdasági népesedési teoretikus, Malthus nézeteinek általánosításában kell keresni és ennélfogva meg van terhelve mindazokkal a hibákkal, melyek a népesedés-tumultusról szóló papos-malthusiánus szemléletek sajátjai. — Darwinnak azonban esze ágában sincs azt mondani, hogy a létezésért folyó küzdelem elképzelésének *eredete* Mathusnál keresendő. Csak azt mondja: az ő elmélete a létezésért folyó küzdelemről nem egyéb, mint Malthus elmélete, az egész állati és növényi világra alkalmazva. Bármennyire bakot lőtt is Darwin, amikor naivitásában a malthusi tant ilyen vaktában elfogadta, mégis mindenki első pillantásra látja, hogy nincs szükség malthusi pápaszemre ahhoz, hogy a létezésért folyó küzdelmet a természetben észrevegyük — az ellentmondást aközött, hogy milyen számtalan mennyiségben vannak azok a csírák, amelyeket a természet tékozlóan létrehoz, és milyen csekély számban azok, amelyek egyáltalában megérhetnek; egy olyan ellentmondást, amely csakugyan legnagyobbrészt egy létezésért folyó küzdelemben — mely hellyel-közzel szerfelett kegyetlen — oldódik meg. És ahogy a munkabér törvénye akkor is megtartotta érvényét, amikor a malthusiánus érvek, melyekre Ricardo azt támasztotta, régen letűntek, — a természetben a létezésért folyó küzdelem ugyancsak végbemehet bármilyen malthusiánus értelmezés nélkül is. Egyébként a szervezeteknek a természetben ugyancsak megvannak a maguk népesedési törvényei, melyeket jóformán nem is vizsgáltak, melyeknek megállapítása azonban a fajták fejlődésének elmélete szempontjából döntő fontosságú lesz. És ki adta meg ebben az irányban is a döntő lökést? Senki más, mint Darwin.

Dühring úr óvakodik attól, hogy a kérdés e pozitív oldalára kitérjen. Ehelyett újra meg újra előkerül a létezésért folyó küzdelem. Tudatnélküli növények és kedélyes növényevők között már eleve sem lehetne szó létezésért folyó küzdelemről: „pontosan meghatározott értelemben mármost a létezésért folyó küzdelem a brutalitáson belül annyiban fordul elő, amennyiben a táplálkozás ragadozás és egymás felfalása útján történik". És miután a létezésért folyó küzdelem fogalmát e szűk határokra redukálta, szabad folyást engedhet e sajátmaga által a brutalitásra korlátozott fogalom brutalitása feletti teljes felháborodásának. Ez az erkölcsi felháborodás azonban csak magát Dühring urat találja, aki az egyedüli szerzője a létezésért folyó küzdelemnek ebben a korlátozottságban és ezért egyedül felelős is érte. Tehát nem Darwin az, aki „a vadállatok területén keresi minden természeti tevékenység törvényeit és megértését" — hiszen Darwin éppen az egész szerves természetet belefoglalta a küzdelembe —,

hanem egy maga Dühring úr által fabrikált fantázia-mumus. A létezésért folyó küzdelem *nevet* egyébként szívesen kiszolgáltatjuk Dühring úr fennkölten morális haragjának. De hogy a *dolog* a növények között is létezik, azt bebizonyíthatja neki minden rét, minden gabonaföld, minden erdő, és nem a névről van szó, nem arról, hogy ezt „létezésért folyó küzdelemnek" nevezzük-e vagy „a létezési feltételek hiányának és mechanikus hatásoknak", hanem arról, hogy miképpen hat ez a tény a fajták fennmaradására vagy megváltozására. Erre vonatkozólag Dühring úr önmagával makacsul egyenlő hallgatásba burkolózik. Egyelőre tehát alkalmasint meg kell maradnunk a természetes kiválogatódásnál.

De a darwinizmus „a maga átalakulásait és különbségeit a semmiből hozza létre". Igaz, hogy Darwin, amikor a természetes kiválogatódást tárgyalja, eltekint az *okoktól*, amelyek az egyes egyedekben a változásokat előidézték, s mindenekelőtt azt az utat és módot tárgyalja, ahogy az ilyen egyedi eltérések lassanként valamely fajnak, válfajnak vagy fajtának ismertetőjegyeivé válnak. Darwin számára mindenekelőtt nem annyira ezeknek a — mindmáig részben teljesen ismeretlen, részben csak teljes általánosságban megadható — okoknak a megtalálása fontos, mint inkább egy racionális formának a megtalálása, amelyben okozataik megszilárdulnak, tartós jelentésre tesznek szert. Hogy Darwin ennek során felfedezésének mértékén felüli hatókört tulajdonított, a fajtaváltozás kizárólagos emeltyűjévé tette meg és az ismétlődő egyedi változások okait általánossá válásuk formája kedvéért elhanyagolta, ez oly hiba, melyben a legtöbbekkel osztozik, akik valóságos előrehaladást tesznek. Azonfelül, ha Darwin az ő egyedi átalakulásait a semmiből hozza létre és ennek során kizárólag „a tenyésztő bölcsességét" alkalmazza, eszerint a tenyésztő a maga állat- és növényformáinak nem pusztán elképzelt, hanem valóságos átalakulásait ugyancsak *a semmiből* kell hogy létrehozza. Aki pedig a lökést megadta annak megvizsgálására, hogy tulajdonképpen miből is keletkeznek ezek az átalakulások és különbségek, az megintcsak senki más, mint Darwin.

Újabban — nevezetesen Haeckel tette ezt — a természetes kiválogatódás elképzelését kiszélesítették és a fajtaváltozást alkalmazkodás és átöröklés kölcsönhatásának eredményeként fogják fel, amikor is az alkalmazkodást a folyamat változtató oldalaként, az átöröklést a folyamat megőrző oldalaként ábrázolják. Dühring úrnak ez is megintcsak nincs kedvére. „A [...] természet által nyújtott vagy megvont életfeltételekhez való tulajdonképpeni alkalmazkodás oly ösztönzéseket és tevékenységeket előfeltételez, amelyek képzetek szerint határozódnak meg. Máskülönben az alkalmazkodás csak látszat és a nyomában ható okság nem emelkedik a fizikainak, kémiainak és növényfiziológiainak alacsony fokai fölé." Megint a név az, ami Dühring urat megbotránkoztatja. Bárhogyan jelölje is meg azonban a folyamatot: a kérdés itt az, hogy ilyen folyamatok előidéznek-e változásokat a szervezetek fajtáiban vagy sem? És Dühring úr megintcsak nem ad választ.

„Ha egy növény azt az utat követi növekedése közben, amelyen a legtöbb fényt kapja, akkor az inger e hatása nem más, mint fizikai erők és kémiai hatóanyagok kombinációja s ha itt nem képletesen, hanem tulajdonképpeni értelemben alkalmazkodásról akarunk beszélni, akkor ennek *spiritisztikus* zűrzavart kell vinnie a fogalmakba." Ily szigorú másokkal szemben az az ember aki egészen pontosan tudja, kinek a *kedvéért* csinálja a természet ezt vagy azt, aki a természet *szubtilitásáról* beszél, sőt az *akaratáról*! Spiritisztikus zűrzavar, csakugyan — de kinél, Haeckelnél avagy Dühring úrnál?

És nemcsak spiritisztikus, hanem logikai zűrzavar is. Láttuk, hogy Dühring úr erőnek erejével ragaszkodik ahhoz, hogy a célfogalmat a természetben érvényre juttassa: „Az eszköz és cél vonatkozása semmiképp nem előfeltételez tudatos szándékot." Mi más azonban a tudatos szándék nélküli, képzetek közvetítése nélküli alkalmazkodás, ami ellen oly hévvel hadakozik, mint ilyen tudattalan céltevékenység?

Ha tehát a leveli békák és a lombevő rovarok zöldszínűek, a sivatagi állatok homoksárgák, a sarkvidéki állatok túlnyomó részben hófehérek, akkor e színeket biztos nem szándékosan vagy valamilyen képzetek szerint szerezték meg maguknak; ellenkezőleg, a színeket csakis fizikai erőkből és kémiai hatóanyagokból lehet megmagyarázni. És mégis tagadhatatlan, hogy ezek az állatok ama színek révén célszerűen *alkalmazkodtak* ahhoz a közeghez, amelyben élnek, mégpedig oly módon, hogy ellenségeik számára ezáltal sokkal kevésbé láthatóvá váltak. Éppígy azok a szervek, amelyekkel bizonyos növények a rájuk telepedő rovarokat megfogják és elfogyasztják, alkalmazkodtak, s méghozzá célszerűen alkalmazkodtak ehhez a tevékenységhez. Ha mármost Dühring úr ragaszkodik ahhoz, hogy az alkalmazkodásnak képzetek által kell előidézettnek lennie, akkor csak más szavakkal fejezi ki azt, hogy a céltevékenységnek ugyancsak képzetek által közvetítettnek, tudatosnak, szándékosnak kell lennie. Miáltal, mint a valóságfilozófiában rendesen, megint elérkeztünk a céltevékeny teremtőhöz, Istenhez. „Máskülönben az ilyen magyarázatot deizmusnak nevezték és nem sokat tartottak felőle" (mondja Dühring úr); „most azonban, úgy látszik, ebben a vonatkozásban is visszafelé fejlődtek."

Az alkalmazkodásról áttérünk az átöröklésre. A darwinizmus, Dühring úr szerint, itt is teljesen tévúton jár. Darwin, mondja Dühring úr, azt állítja, hogy az egész szerves világ egy őslénytől származik, úgyszólván egyetlen lény ivadéka. Az egyfajtájú, leszármazási közvetítés nélküli természeti alkotások önálló egymás mellé rendelése Darwin számára, úgymond, egyáltalán **nincs** meg, és ezért visszafelé forduló szemléleteivel tüstént meg kell akadnia ott, ahol a nemzés vagy egyéb szaporodás fonala megszakad.

Az az állítás, hogy Darwin minden mostani szervezetet *egy* őslénytől származtat, hogy udvariasan fejezzük ki magunkat, Dühring úrnak „saját szabad teremtménye és imaginációja". Darwin az „Origin of Species"-ben [A fajták

eredete], VI. kiadás, az utolsó előtti oldalon kifejezetten megmondja, hogy ő „az összes lényeket nem külön teremtményeknek, hanem *egynéhány lény* egyenesvonalú leszármazottjainak" tekinti. Haeckel pedig még jelentősen tovább megy és feltételez „egy teljesen önálló törzset a növényvilág s egy másodikat az állatvilág számára", és a kettő között „számos önálló véglénytörzset, amelyek mindegyike amazoktól teljesen függetlenül egy külön archigon moneraformából fejlődött"[135] („Schöpfungsgeschichte", 397. old.). Ezt az őslényt Dühring úr csak azért találta ki, hogy az ős-zsidó Ádámmal párhuzamba állítva lehetőleg rossz hírbe keverje; amiközben vele — tudniillik Dühring úrral — az a baleset történt, hogy nem volt tudomása arról, hogy erről az ős-zsidóról Smith asszíriai felfedezései[136] révén kiderült az ős-szemita volta, s hogy a Biblia egész teremtés- és özönvíztörténete az ópogány — a zsidóknak a babiloniaiakkal, kaldeusokkal és asszírokkal közös — vallási mondakörből származik.

Mindenesetre kemény, de vissza nem utasítható szemrehányás Darwinnal szemben, hogy tüstént megakad ott, ahol a leszármazás fonala megszakad. Ezt a szemrehányást sajnos egész természettudományunk megérdemli. Ahol megszakad a leszármazás fonala, ott „megakad". Mostanáig még nem tudta annyira vinni, hogy szerves lényeket hozzon létre leszármazás nélkül; sőt még egyszerű protoplazmát vagy más fehérjetesteket sem tudott a kémiai elemekből előállítani. Az élet eredetéről tehát mindmáig csak annyit tud határozottsággal mondani, hogy kémiai úton kellett végbemennie. De talán a valóságfilozófiának van módja itt segíteni, mivelhogy önállóan egymás mellé rendelt természeti alkotásokkal rendelkezik, amelyek nincsenek egymás közt leszármazás által közvetítve. Hogyan keletkezhettek ezek? Ősnemzés útján? De mindmáig még az ősnemzés legvakmerőbb képviselői is csakis baktériumoknak, gombacsíráknak és egyéb igen őseredeti szervezeteknek ez úton való létrehozására tartottak igényt — rovarokéra, halakéra, madarakéra vagy emlősállatokéra nem. Ha mármost ezek az egyfajtájú természeti alkotások — hangsúlyozzuk: szervesek, csakis ezekről van itt szó — leszármazás útján nem függnek össze egymással, akkor őket vagy őseik mindegyikét ott, „ahol a leszármazás fonala megszakad", külön teremtőaktusnak kellett világra hoznia. Tehát már megint a teremtőnél vagyunk és annál, amit deizmusnak neveznek.

Továbbá Dühring úr nagy felszínességnek nyilvánítja Darwin részéről, hogy „a tulajdonságok nemi kompozíciójának puszta aktusát e tulajdonságok keletkezésének alapvető elvévé tette". Ez megint a mi gyökeres filozófusunk szabad teremtménye és imaginációja. Ellenkezőleg, Darwin határozottan kijelenti: a természetes kiválogatódás kifejezés csak a variációk *megőrzését* foglalja magában, nem pedig létrehozásukat (63. old.). Darwin által sohasem mondott dolgoknak ez az újabb becsempészése azonban arra szolgál, hogy a következő dühringi mélyértelműséghez juttasson bennünket: „Ha a nemzés belső szkematizmusában az önálló variáció valamely elvét felkutatták volna, akkor

egészen racionális lett volna ez a gondolat; mert természetes gondolat, hogy az általános genezis elvét a nemi szaporodás elvével egy egységgé foglalják össze, és hogy az úgynevezett ősnemzést magasabb nézőpontból ne a reprodukció abszolút ellentétének, hanem éppen produkciónak tekintsék." És az az ember, aki ilyen zagyvalékot tudott összeírni, nem átallja, hogy Hegelnek szemére vesse a „zsargonját"!

De elég ebből a bosszús, ellentmondásos akadékoskodásból és nyűglődésből, amellyel Dühring úr kiönti mérgét ama kolosszális fellendülés felett, melyet a természettudomány a darwini elmélet adta lökésnek köszön. Sem Darwin, sem a természetkutatók közti követői nem gondolnak arra, hogy Lamarck nagy érdemeit bármiképpen is kisebbítsék; hiszen éppen ők voltak az elsők, akik Lamarckot megint pajzsra emelték. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Lamarck idejében a tudománynak még korántsem állt elegendő anyag a rendelkezésére, hogy a fajták eredetének kérdésére másként tudjon felelni, mint a jövőnek elébevágva, úgyszólván prófétai módon. A gyűjtő és az anatómiai növénytan és állattan területéről azóta felhalmozott óriási anyagon kívül azonban Lamarck óta két teljesen új tudomány keletkezett, amelyek itt döntő fontosságúak: a növényi és állati csírák fejlődésének vizsgálata (embriológia) és a földfelszín különböző rétegeiben megőrzött szerves maradványok vizsgálata (paleontológia). Sajátságos megegyezés van ugyanis a szerves csíráknak érett szervezetekké való fokozatos fejlődése és a föld történetében egymás után fellépő növények és állatok sorrendje között. És éppen ez a megegyezés az, ami a fejlődéselméletnek a legbiztosabb alapzatot adta. Maga a fejlődéselmélet azonban nagyon fiatal még, és ezért kétségtelen, hogy a további kutatás a fajtafejlődés lefolyására vonatkozó mai elképzeléseket, még a szigorúan darwinistákat is, nagyon jelentékenyen módosítani fogja.

Mi pozitív mondanivalója van mármost számunkra a szerves élet fejlődéséről a valóságfilozófiának?

„A ... fajták változékonysága elfogadható előfeltevés." Emellett azonban érvényben van „az egyfajtájú, leszármazási közvetítés nélküli természeti alkotások önálló egymás mellé rendelése" is. Úgy kellene vélni eszerint, hogy a nemegyfajtájú természeti alkotások, azaz a változó fajták egymástól származnak le, az egyfajtájúak azonban nem. Ez azonban szintén nem egészen így áll, mert alighanem változó fajtáknál is „a leszármazás általi közvetítés, ellenkezőleg, csak egészen másodlagos aktusa a természetnek". Tehát mégis leszármazás, de „másodosztályú". Örüljünk, hogy a leszármazást, miután Dühring úr kígyóbékát kiabált rá, a hátsóajtón végre mégiscsak megint beengedik. Éppígy jár a természetes kiválogatódás is, mert miután Dühring úr annyiszor kifejezte erkölcsi felháborodását a létezésért folyó küzdelemmel szemben, amelynek révén pedig a természetes kiválogatódás végbemegy, hirtelen ezt mondja: „A képződmények mineműségének mélyebb alapja ilymódon az életfeltételekben

és kozmikus viszonyokban keresendő, míg a Darwin által hangsúlyozott természetes kiválogatódás csak második vonalban jöhet szóba." Tehát mégis természetes kiválogatódás, habár másodosztályú; tehát a természetes kiválogatódással együtt létezésért folyó küzdelem is és ezzel együtt papos-malthusiánus népesedés-tumultus is! Ez minden, egyebekben Dühring úr Lamarckhoz utasít bennünket.

Végezetül óva int bennünket a metamorfózis és fejlődés szavakkal való visszaéléstől. A metamorfózis, mondja, homályos fogalom, a fejlődés fogalma pedig csak annyiban engedhető meg, amennyiben fejlődési törvények valóban kimutathatók. Mondjunk mindkettő helyett „kompozíciót", s akkor minden rendben lesz. Megint a régi história: a dolgok maradnak, ahogy voltak, és Dühring úr teljesen meg van elégedve, hacsak megváltoztatjuk a neveket. Ha a csirkének a tojásbeli fejlődéséről beszélünk, zűrzavart idézünk elő, mert a fejlődési törvényeket csak hiányosan tudjuk kimutatni. Ha azonban kompozíciójáról beszélünk, minden világossá válik. Ezentúl tehát nem azt mondjuk majd: ez a gyerek pompásan fejlődik, hanem: kitűnően komponálódik, s szerencsét kívánhatunk Dühring úrnak ahhoz, hogy nemcsak nemes önbecsülését tekintve foglal méltán helyet a Nibelungok gyűrűje megalkotójának oldalán, hanem abbeli tulajdonságában is, hogy a jövő komponistája.[137]

VIII. Természetfilozófia. Szerves világ
(Befejezés)

„Fontoljuk meg ... mennyi pozitív ismeret kell ahhoz, hogy munkánk természetfilozófiai szakaszát összes tudományos előfeltételeivel ellássuk. E szakasznak mindenekelőtt a matematika valamennyi lényeges vívmánya, azután a mechanika, fizika, kémia körébe vágó exakt tudásnak a fő megállapításai, valamint egyáltalában a fiziológia, állattan és hasonló kutatási területek természettudományi eredményei szolgálnak alapul."

Ily magabízón és határozottan nyilatkozik Dühring úr — Dühring úr matematikai és természettudományi tudományosságáról. Nem látszik meg magán az ösztövér szakaszon, s még kevésbé a még szegényesebb eredményein, hogy a pozitív ismeretnek mekkora gyökeressége búvik meg mögötte. Mindenesetre ahhoz, hogy valaki a fizikáról és a kémiáról szóló dühringi orákulumokat összehozza, a fizikából nem kell többet tudnia, mint a hő mechanikai egyenértékét kifejező egyenletet, a kémiából pedig csak azt, hogy az összes testek elemekre és elemek összetételeire oszlanak. Aki ezenfelül, mint Dühring úr a 131. oldalon, még „nehézkedő atomokról" is tud beszélni, ezzel csak azt bizonyítja be, hogy atom és molekula különbsége tekintetében teljesen „homályban" van. Atomok tudvalevőleg nem a nehézkedés vagy más mechanikai vagy fizikai mozgásfor-

mák számára léteznek, hanem csak a kémiai akció számára. És ha éppenséggel a szerves természetről szóló fejezetet olvassuk, akkor az üres, magának ellentmondó, a döntő ponton orákulumian értelmetlen összevissza-beszélés és a végeredmény abszolút semmissége láttán már eleve nem zárkózhatunk el azon nézet elől, hogy Dühring úr olyan dolgokról beszél itt, amelyekről édeskeveset tud. E nézet bizonyossággá válik, amikor Dühring úr ama javaslatához érkezünk, hogy a szerves lényről szóló tanban (a biológiában) ezután kompozíciót mondjunk fejlődés helyett. Aki ilyesmit tud javasolni, azt bizonyítja, hogy a szerves testek képződéséről a legcsekélyebb sejtelme sincsen.

Minden szerves test, a legalsóbbak kivételével, sejtekből áll, kicsi, csak erős nagyítással látható fehérjecsomócskákból, amelyeknek belsejében sejtmag van. A sejt rendszerint külső burkot is fejleszt maga körül, s tartalma ilyenkor többékevésbé folyékony. A legalsóbb sejt-testek *egy* sejtből állnak; a szerves lények óriási többsége soksejtű, összetartozó komplexusa sok sejtnek, amelyek alacsonyabb szervezeteknél még egyfajtájúak, magasabbaknál pedig mindinkább különböző formákra, csoportosulásokra és tevékenységekre tesznek szert. Az emberi testben például a csontok, izmok, idegek, inak, szalagok, porcok, bőr, egyszóval az összes szövetek sejtekből vannak összetéve, vagy legalábbis sejtekből keletkeztek. De az amőbától kezdve, amely egy egyszerű, az idő legnagyobb részében buroknélküli fehérjecsomócska sejtmaggal a belsejében, egészen az emberig, és a legkisebb egysejtű desmidiaceumoktól kezdve a legmagasabb fejlettségű növényig minden szerves sejtképződménynél közös az a mód, ahogy a sejtek szaporodnak: osztódás útján. A sejtmag először a közepén befűződik, a befűződés, amely a mag két karéját egymástól elválasztja, egyre erősebb lesz, végül a két karéj elválik és két sejtmagot alkot. Ugyanez a folyamat megy végbe magán a sejten is, a két mag mindegyike központjává lesz a sejtanyag egy-egy összegyülemlésének, mely a másikkal egyre szűkebbé váló befűződésen át függ össze, míg végül a kettő elválik és önálló sejtként él tovább. Ilyen ismételt sejtoszlás útján fejlődik ki az állati pete csírahólyagocskájából, a megtermékenyítés bekövetkezte után, lassanként az egész, kész állat, és éppígy megy végbe a felnőtt állatnál az elhasznált szövetek pótlása. Az ilyen folyamatot kompozíciónak, fejlődésként való megjelölését pedig „merő imaginációnak" nevezni bizonyára csak olyasvalaki képes, aki — bármily nehéz is manapság ezt feltételezni — e folyamatról egyáltalán semmit nem tud; hiszen itt éppen *csakis*, mégpedig betű szerinti értelemben véve fejlődés megy végbe, kompozíciónak viszont nyoma sincs!

Arról, hogy mit ért Dühring úr általános értelemben életen, alább lesz még egy s más mondandónk. Különös értelemben életen a következőt képzeli el: „A szervetlen világ is önmagukat végbevivő mozdulások rendszere; de csak ahol megkezdődik a tulajdonképpeni tagozódás és az anyagkeringés közvetítése külön csatornákon át, egy belső pontból kiindulva és egy kisebb képződményre

átvihető csíraszkéma szerint, — csak ott kezdhetünk beszélni szorosabb és szigorúbb értelemben vett tulajdonképpeni életről."

Ez a mondat szorosabb és szigorúbb értelemben az értelmetlenség önmagukat végbevivő mozdulásainak (bármicsodák legyenek is ezek) rendszere, még a gyámoltalanul zavaros grammatikától eltekintve is. Ha az élet csak ott veszi kezdetét, ahol a tulajdonképpeni tagozódás megkezdődik, akkor az egész haeckeli véglény-világot és talán még jóval többet holtnak kell nyilvánítanunk, aszerint, hogy hogyan értelmezzük a tagozódás fogalmát. Ha az élet csak ott kezdődik, ahol ez a tagozódás egy kisebb csíraszkéma révén átvihető, akkor legalábbis fel egészen az egysejtűekig, és ezeket is beleszámítva, egyetlen szervezet sem élő. Ha az élet ismertetőjegye az, hogy az anyagkeringés közvetítése külön csatornákon át történik, akkor a fentieken kívül még a coelenteratumok egész főosztályát, legfeljebb a medúzák kivételével, tehát az összes polipokat és más növényállatokat[138] törölnünk kell az élőlények sorából. Ha azonban az élet lényeges ismertetőjegyének éppenséggel az számít, hogy az anyagkeringés külön csatornákon át egy belső pontból kiindulva történik, akkor mindazokat az állatokat holtnak kell nyilvánítanunk, amelyeknek nincs szívük, vagy amelyeknek több szívük van. Ezek közé tartoznak az imént említetteken kívül még az összes férgek, tengeri csillagok, gyűrűsférgek (annuloidumok és annulosumok, Huxley osztályozása), a héjas állatok (rákok) egy része és végül még egy gerinces állat is, a lándzsahal (amphioxus). Mindezeken felül az összes növények.

Amikor tehát Dühring úr arra vállalkozik, hogy a szorosabb és szigorúbb értelemben vett tulajdonképpeni életet jellemezze, az életnek négy, egymásnak teljesen ellentmondó ismertetőjegyét adja meg, amelyek közül az egyik nemcsak az egész növényvilágot, hanem az állatvilágnak is körülbelül a felét örök halálra kárhoztatja. Csakugyan, senki sem mondhatja, hogy felültetett bennünket, amikor „alapjukban sajátságos eredményeket és szemléleteket" ígért!

Más helyütt ezt mondja: „A természetben is minden szervezetnek, a legalacsonyabbaktól a legmagasabbakig, egy egyszerű típus szolgál alapul", és ez a típus „a maga általános lényegében már a legtökéletlenebb növény legalárendeltebb mozdulásában teljesen és egészében fellelhető". Ez az állítás ismét „teljesen és egészében" értelmetlenség. A legeslegegyszerűbb típus, amely az egész szerves természetben fellelhető, a sejt; és a legmagasabb szervezeteknek ez mindenesetre alapul szolgál. Ezzel szemben a legalacsonyabb szervezetek közt egy tömeg olyan található, melyek még mélyen a sejt alatt állnak — a protamőba, amely egy bármiféle differenciálódás nélküli egyszerű fehérjecsomócska, más monerák egész sora és valamennyi csöves alga (siphoneák). Mindezeket csak az köti össze a magasabb szervezetekkel, hogy lényeges alkotórészük fehérje és ennélfogva fehérjefunkciókat végeznek, azaz élnek és meghalnak.

A továbbiakban Dühring úr ezt beszéli el: „Fiziológiailag az érzékelés egy — bárha akármilyen egyszerű — idegapparátus meglétéhez van kötve. Ennél-

fogva minden állati képződményre az a jellegzetes, hogy képes az érzékelésre, azaz állapotainak szubjektíven tudatos felfogására. A növény és állat közti éles határ ott húzódik, ahol az érzékelésre való ugrás végbemegy. Ezt a határt az ismert átmeneti képződmények oly kevéssé tudják elmosni, hogy éppenséggel e külsőlegesen eldöntetlen vagy eldönthetetlen alakzatok révén válik csak igazán logikai szükségletté." És azután: „Ellenben a növények teljességgel és mindenkorra az érzékelésnek leghalványabb nyoma nélkül valók és híjával vannak minden diszpozíciónak is hozzá."

Először: Hegel azt mondja, „Naturphilosophie", 351. §, Pótlás, hogy „az érzékelés [...] az állat differentia specificája*, abszolút kitüntetője". Tehát ismét Hegel egyik „fövetlensége", amely Dühring úr részéről történt egyszerű annexió útján egy megfellebbezhetetlenül végérvényes igazság nemesi rangjára emeltetik.

Másodszor itt hallunk első ízben növény és állat közötti átmeneti képződményekről, külsőlegesen eldöntetlen vagy eldönthetetlen alakzatokról (szép kis zagyvalék!). Hogy ezek a közbenső formák léteznek; hogy vannak oly szervezetek, melyekről egyszerűen nem tudjuk megmondani, vajon növények-e vagy állatok; hogy tehát egyáltalában a növény és állat közötti határt nem tudjuk élesen megvonni — éppen ez teszi Dühring úr számára logikai szükségletté, hogy megállapítson egy megkülönböztető jegyet, amelyről egy lélegzetre elismeri azt is, hogy nem helytálló! De nem is kell a növények és állatok közti kétséges területre visszamennünk; vajon az érzékeny növények, melyek a legenyhébb érintésre összehajtják leveleiket vagy bezárják virágaikat, vajon a rovarevő növények az érzékelésnek leghalványabb nyoma nélkül valók és híjával vannak minden diszpozíciónak is hozzá? Ezt még Dühring úr sem állíthatja „tudománytalan félköltészet" nélkül.

Harmadszor megintcsak Dühring úr szabad teremtménye és imaginációja, amikor azt állítja, hogy az érzékelés fiziológiailag valamilyen — bárha akármilyen egyszerű — idegapparátus meglétéhez van kötve. Nemcsak valamennyi ősállat, hanem — legalábbis nagy többségükben — még a növényállatok sem mutatják fel az idegapparátus semmiféle nyomát. Idegapparátus csak a férgektől kezdve található szabályszerűen, s Dühring úr az első, aki azt állítja, hogy amaz állatoknak nincsen érzékelésük, mivelhogy nincsenek idegeik. Az érzékelés nem szükségképpen idegekhez van kötve, hanem éppenséggel bizonyos, eddig közelebbről meg nem állapított fehérjetestekhez.

Dühring úr biológiai ismereteit egyébként elegendően jellemzi az a kérdés, melyet nem restell Darwinnal szemben felvetni: „Vajon az állat a növényből fejlődött-e?" Ilyesmit csak olyasvalaki kérdezhet, aki a legcsekélyebbet sem tudja sem az állatokról, sem a növényekről.

* — sajátos, fajlagos különbsége. — *Szerk.*

Általános értelemben az életről Dühring úr csak ezt tudja nekünk mondani: „Az anyagcsere, mely egy plasztikusan alakító szkematizálás" (hát ez miféle csodabogár?) „révén megy végbe, mindig kitüntető jellemvonása marad a tulajdonképpeni életfolyamatnak."

Ez minden, amit az életről megtudunk, s közben a „plasztikusan alakító szkematizálás" alkalmából térdig süppedünk a legtisztább Dühring-zsargon értelmetlen zagyvalékába. Ha tehát tudni akarjuk, mi az, hogy élet, magunknak kell majd ennek utánajárnunk.

Hogy a szerves anyagcsere az élet legáltalánosabb és legjellemzőbb jelensége, azt harminc év óta fiziológus kémikusok és kémikus fiziológusok számtalanszor megmondották, és Dühring úr itt egyszerűen lefordította az ő elegáns és világos nyelvére. De az életet szerves anyagcserének definiálni annyi, mint az életet— életnek definiálni; mert szerves anyagcsere avagy anyagcsere plasztikusan alakító szkematizálással olyan kifejezés éppen, amely maga is megint arra szorul, hogy az élettel magyarázzák, a szerves és szervetlen, azaz az élő és nem-élő közötti különbséggel magyarázzák. Ezzel a magyarázattal tehát egy tapodtat sem kerülünk előbbre.

Anyagcsere mint olyan, élet nélkül is végbemegy. A kémiában egész sora van olyan folyamatoknak, amelyek nyersanyagoknak elegendő odajuttatása esetén állandóan újra-létrehozzák saját feltételeiket, mégpedig oly módon, hogy emellett egy meghatározott test a folyamat hordozója. Így a kén elégetésével történő kénsavgyártásnál. A kén elégetésekor kéndioxid, SO_2 jön létre, és amikor vízgőzt és salétromsavat juttatnak hozzá, a kéndioxid hidrogént és oxigént vesz fel és kénsavvá, H_2SO_4-gyé alakul át. A salétromsav eközben oxigént ad le és nitrogénoxiddá redukálódik; ez a nitrogénoxid azonnal ismét új oxigént vesz fel a levegőből és a nitrogén magasabb oxidjaivá változik, de csak azért, hogy ezt az oxigént azonnal ismét leadja a kéndioxidnak és újra végigcsinálja ugyanezt a folyamatot, úgyhogy elméletileg végtelen kis salétromsav-mennyiségnek elegendőnek kellene lennie ahhoz, hogy korlátlan mennyiségű kéndioxidot, oxigént és vizet kénsavvá alakítson át. — Anyagcsere megy végbe továbbá folyadékoknak holt szerves, sőt szervetlen hártyákon való átlépésénél, valamint Traube mesterséges sejtjeinél[139]. Itt ismét megmutatkozik, hogy az anyagcseréével egy tapodtat sem kerülünk előbbre; mert az a sajátságos anyagcsere, melynek az életet kell megmagyaráznia, maga is megint arra szorul, hogy az élettel magyarázzák meg. Másképpen kell tehát megkísérelnünk.

Élet a fehérjetestek létezési módja, és ez a létezési mód lényegében e testek kémiai alkotórészeinek állandó önmegújításában áll.

Fehérjetestről itt a modern kémia értelmében van szó, mely ezen a néven foglalja össze a közönséges fehérjével analóg összetételű összes testeket, melyeket másként protein-szubsztanciáknak is neveznek. A név ügyetlen, mert a közönséges fehérje valamennyi vele rokon anyag közül a legélettelenebb, leg-

passzívabb szerepet játssza, mivel a tojás sárgája mellett csupáncsak tápszubsztancia a fejlődő csíra számára. Mindaddig azonban, míg a fehérjetestek kémiai összetételéről oly keveset tudunk, ez a név még mindig jobb, mert általánosabb, az összes többinél.

Ahol életet találunk, mindenütt fehérjetesthez kötve találjuk, és ahol egy nem felbomlásban levő fehérjetestet találunk, mindenütt kivétel nélkül életjelenségeket is találunk. Kétségtelen, hogy egy élő testben más kémiai vegyületek jelenléte is szükséges ahhoz, hogy ezeknek az életjelenségeknek különös differenciálódásait előidézzék; a csupasz élethez nem szükségesek, hacsak nem annyiban, amennyiben táplálékként kerülnek bele és fehérjévé alakulnak át. Az általunk ismert legalsóbb élőlények nem egyebek, mint egyszerű fehérjecsomócskák, és ezek már az összes lényeges életjelenségeket mutatják.

Miben állanak azonban ezek a mindenütt, minden élőlénynél egyaránt meglevő életjelenségek? Mindenekelőtt abban, hogy a fehérjetest a környezetéből más alkalmas anyagokat felvesz magába, azokat asszimilálja, miközben a test más, régibb részei szétbomlanak és kiválasztódnak. Más, nem-élő testek is változnak, szétbomlanak vagy kombinálódnak a természeti dolgok folyásában; de ennek során többé már nem lesznek azok, amik voltak. A szétmálló szikla nem szikla többé; az oxidálódó fém rozsdává lesz. Ami azonban halott testeknél a pusztulás oka, az a fehérjéknél a *létezés alapfeltétele*. Attól a pillanattól fogva, amikor a fehérjetestben az alkotórészeknek ez a szakadatlan átalakulása, táplálkozásnak és a kiválasztásnak ez a huzamos váltakozása véget ér, attól a pillanattól fogva véget ér maga a fehérjetest, szétbomlik, azaz *meghal*. Az élet, a fehérjetest létezési módja tehát mindenekelőtt abban áll, hogy a fehérjetest minden pillanatban sajátmaga és egyszersmind más; mégpedig nem olyan folyamat következtében, amelynek kívülről van alávetve, ahogy ez halott testeknél is előfordulhat. Ellenkezőleg, az élet, a táplálkozás és kiválasztás által bekövetkező anyagcsere önmagát végbevivő folyamat, amely hordozója, a fehérje számára inherens, veleszületett, amely nélkül nem bírhat léttel. És ebből következik, hogy ha a kémiának sikerülne valaha a fehérje mesterséges előállítása, ennek a fehérjének életjelenségeket kell mutatnia, legyenek ezek bármily gyengék is. Kérdéses persze, hogy a kémia egyidejűleg felfedezi-e majd az alkalmas tápanyagot is e fehérje számára.

A táplálkozás és kiválasztás által közvetített anyagcseréből mint a fehérje lényegi funkciójából és a rá nézve sajátos plaszticitásból vezetődnek le azután az élet összes egyéb legegyszerűbb tényezői: ingerképesség — amely már benne foglaltatik a fehérje és tápláléka közti kölcsönhatásban; összehúzódóképesség — amely már igen alacsony fokon megmutatkozik a tápanyag elfogyasztásánál; növekedési lehetőség — amely legalacsonyabb fokon magában foglalja az osztódás útján való szaporodást; belső mozgás — amely nélkül sem a táplálék elfogyasztása, sem asszimilálása nem lehetséges.

A mi definíciónk az életről természetesen igen elégtelen, mivel — távolról sem foglalván magába az *összes* életjelenségeket — éppenséggel a legeslegáltalánosabbakra és legegyszerűbbekre kell szorítkoznia. Az összes definíciók tudományosan csekély értékűek. Hogy valóban kimerítően tudjuk, hogy mi az élet, végig kellene haladnunk valamennyi megjelenési formáján a legalacsonyabbtól a legmagasabbig. Köznapi használatra azonban az ilyen definíciók igen kényelmesek és helyenként nemigen nélkülözhetők; nem is árthatnak, amíg nem feledkezünk meg elkerülhetetlen hiányosságaikról.

De térjünk vissza Dühring úrhoz. Ha a földi biológia birodalmában némiképp balul megy a dolga, könnyen megvigasztalódik, a csillagos egébe menekül.

„Nem csupán valamely érzékelő szerv különös berendezése, hanem már az egész objektív világ az, ami gyönyör és fájdalom előidézésére van diszponálva. Ebből az okból feltételezzük, hogy a gyönyör és fájdalom ellentéte, mégpedig *pontosan* az általunk ismert módon, egyetemes ellentét és *a mindenség különböző világaiban* lényegileg egyfajtájú érzések kell hogy képviseljék... Ez az egyezés azonban *nem keveset* jelent; mert ez *az érzetek világegyetemének* a kulcsa... Számunkra ilyenképpen a szubjektív kozmikus világ nem sokkal idegenebb, mint az objektív világ. A két birodalom berendezkedését egyező típus szerint kell elgondolnunk, és ezzel megkaptuk egy oly tudat-tan kezdeteit, melynek nagyobb, mint pusztán földi hordereje van."

Mit számít a földi természettudományban elkövetett néhány durva baklövés annak, aki az érzetek világegyetemének kulcsát hordja a tarsolyában? Allons donc!*

IX. Morál és jog. Örök igazságok

Tartózkodunk attól, hogy ízelítőket adjunk sekélyességnek és orákulumiságnak ama keverékéből, egyszóval abból a szimpla *zöldségből*, amellyel Dühring úr teljes ötven oldalon át traktálja olvasóit, mint a tudat elemeinek gyökeres tudományával. Csak ennyit idézünk: „Aki csak a nyelv segítségével képes gondolkodni, soha nem tapasztalta még, mit jelentsen a *különvált* és *tulajdonképpeni* gondolkodás." Eszerint az állatok a legkülönváltabb és legtulajdonképpenibb gondolkodók, mert gondolkodásukat sohasem zavarosítja a beszéd tolakodó beavatkozása. Mindenesetre a dühringi gondolatokon és az őket kifejező nyelven meglátszik, mily kevéssé alkották ezeket a gondolatokat bármiféle nyelvnek, és mily kevéssé a német nyelvet ezeknek a gondolatoknak a szempontja szerint.

Végre megvált bennünket a negyedik szakasz, amely eme szétfolyó szókásán kívül legalább itt-ott nyújt valamelyes megfoghatót a *moráról* és a *jogról*.

* — Ugyan kérem! — *Szerk.*

Ezúttal mindjárt az elején meghívnak bennünket a többi égitestre teendő utazásra: a morál elemeit „minden emberenkívüli lénynél, akiben tevékeny értelemnek ösztönszerű életmozdulások tudatos rendezésével kell foglalkoznia, egyező módon... kell viszontlátnunk... Ámde részvételünk ilyen következtetések iránt csekély marad... Azonkívül azonban a látókört mindig *jótékonyan kiszélesítő* eszme marad, ha elképzeljük, hogy más égitesteken az egyedi és közéletnek oly szkémából kell kiindulnia, amely... nem képes megszüntetni vagy megkerülni egy értelemszerűen cselekvő lénynek az általános alap-alkatát."

Hogy itt a dühringi igazságoknak minden más lehető világokra is fennálló érvényessége kivételképpen az illető fejezet élére és nem a végére került, annak megvan az elégséges oka. Ha a dühringi morál- és igazságosság-elképzeléseknek minden *világokra* való érvényessége már meg van állapítva, annál könnyebben lehet majd érvényességüket minden *időkre* jótékonyan kiszélesíteni. Itt pedig megint nem csekélyebbről van szó, mint megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságról. A morális világnak, „akárcsak az általános tudás világának... megvannak a maga maradandó elvei és egyszerű elemei", a morális elvek „a történelem felett és a népek jellegeinek mai különbségei felett" állnak. „...Azok a különös igazságok, amelyekből a fejlődés folyamán a teljesebb morális tudat és úgyszólván a lelkiismeret összetevődik, amennyiben legmélyebb okaikig megismertük őket, hasonló érvényre és horderőre tarthatnak igényt, mint a matematika átlátásai és alkalmazásai. *A valódi igazságok egyáltalában nem változhatók*... úgyhogy egyáltalában balgaság a megismerés helyességét olyasvalaminek elképzelni, mint amit az idő és a reális változások kikezdhetnek." Ezért a szigorú tudás biztossága és a közönségesebb megismerés elegendősége nem engednek bennünket odáig jutni, hogy higgadt állapotban a tudáselvek abszolút érvényességét kétségbe vonjuk. „Már maga a tartós kétely is beteges gyengeségi állapot és nem más, mint *vad zavarosság* kifejezése, mely *semmisségének* rendszeres tudatában olykor valamelyes tartás látszatát igyekszik előteremteni. Az erkölcsi ügyekben az általános elvek tagadása az erkölcsök és alapelvek földrajzi és történelmi sokféleségébe kapaszkodik, s ha az erkölcsi rossznak és gonosznak a kikerülhetetlen szükségszerűségét elismerjük, akkor végképp azt hiszi, hogy felül áll az egyező morális ösztönzések komoly érvényének és tényleges hatékonyságának elismerésén. Ez az *aláásó szkepszis*, amely nem netán egyes hamis tanok, hanem maga a tudatos moralitásra való emberi képesség ellen fordul, végül is egy valóságos semmibe torkollik, sőt tulajdonképpen olyasmibe, ami rosszabb a puszta nihilizmusnál... Azzal kecsegteti magát, hogy könnyűszerrel uralkodhatik a feloldott erkölcsi képzetek *zűrzavaros káoszában*, és minden kaput kitárhat az elvtelen tetszőlegességnek. De hatalmasan csalatkozik: mert elég a puszta utalás az értelem elkerülhetetlen sorsára tévedésben és igazságban, hogy már ezzel az egyetlen analógiával felismer-

hetővé tegyük, hogy a természettörvényi gyarlóságnak nem kell a helyénvalónak a végbevitelét kizárnia."

Mindmostanáig nyugodtan viseltük Dühring úrnak megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokról, a gondolkodás szuverenitásáról, a megismerés abszolút biztosságáról stb. szóló mindeme pompázatos nyilatkozatait, mert a dolgot csak azon a ponton lehetett dűlőre vinni, ahova most érkeztünk. Eleddig elég volt annak a vizsgálata, hogy mennyiben van a valóságfilozófia egyes állításainak „szuverén érvényük" és „feltétlen igényük az igazságra"; itt az elé a kérdés elé kerülünk, hogy egyáltalában az emberi megismerés termékeinek lehet-e és melyeknek lehet szuverén érvényük és feltétlen igényük az igazságra. Amikor azt mondom: *emberi* megismerés, ezt nem sértő szándékkal mondom más égitestek lakói ellen, akiket nincs szerencsém ismerni, hanem csak azért, mert az állatok is megismernek, csakhogy semmi esetre sem szuverénül. A kutya gazdájában Istenét ismeri meg, holott ez az úr a legnagyobb gazfickó lehet.

Szuverén-e az emberi gondolkodás? Mielőtt igennel vagy nemmel válaszolnánk, előbb meg kell vizsgálnunk, mi az emberi gondolkodás. Az egyes ember gondolkodása-e? Nem. De csak mint sok milliárd múltbeli, jelenlegi és jövőbeli ember egyedi gondolkodása létezik. Ha mármost azt mondom, hogy mindezen embereknek, a jövőbelieket is beleszámítva, ez az én elképzelésemben összefoglalt gondolkodása *szuverén*, képes a fennálló világ megismerésére, hacsak az emberiség élettartama elég hosszú, és amennyiben a megismerés szerveiben és a megismerés tárgyaiban ez a megismerés korlátokba nem ütközik, akkor meglehetősen banális és ráadásul meglehetősen terméketlen valamit mondok. Mert a legértékesebb eredmény aligha lehetne egyéb, mint az, hogy szerfelett bizalmatlanná tesz bennünket a mi mai megismerésünkkel szemben, minthogy az emberiség történetének minden valószínűség szerint meglehetősen az elején vagyunk, és azok a nemzedékek, amelyek *bennünket* helyesbíteni fognak, bizonyára sokkal számosabbak lesznek, mint azok, amelyeknek megismerését — elég sokszor jókora lekicsinyléssel — helyesbíteni nekünk alkalmunk nyílik.

Maga Dühring úr szükségszerűségnek jelenti ki azt, hogy a tudat, tehát a gondolkodás és megismerés is, csak egyedi lények egy sorában jelenhetik meg. Mindezen egyesek gondolkodásának csak annyiban tulajdoníthatunk szuverenitást, amennyiben nem ismerünk olyan hatalmat, mely képes lenne őrá egészséges és éber állapotában valamilyen gondolatot erőszakkal rákényszeríteni. Ami azonban mindegyik egyedi gondolkodás megismeréseinek szuverén érvényét illeti, mindnyájan tudjuk, hogy erről beszélni sem lehet, és hogy minden eddigi tapasztalat szerint ezek kivétel nélkül mindig sokkal több javításra szorulót, mint javításra nem szorulót vagy helyeset tartalmaznak.

Más szavakkal: a gondolkodás szuverenitása felettébb nem-szuverénül gondolkodó emberek sorában, az igazságra feltétlen igénnyel bíró megismerés pedig relatív tévedések sorában valósul meg; sem az egyik, sem a másik nem

valósítható teljesen meg másként, mint az emberiség végtelen élettartama útján.

Ez itt ismét ugyanaz az ellentmondás, mint már fentebb: az emberi gondolkodás szükségszerűen abszolútnak elképzelt jellege és csupa korlátozottan gondolkodó egyedi emberben való realitása között, olyan ellentmondás ez, amely csak a végtelen progresszusban, az emberi nemzedékek számunkra legalábbis gyakorlatilag végnélküli egymásrakövetkezésében oldódhatik meg. Ebben az értelemben az emberi gondolkodás éppannyira szuverén, mint nemszuverén, és megismerőképessége éppannyira korlátlan, mint korlátozott. Szuverén és korlátlan a diszpozíciót, a hivatottságot, a lehetőséget, a történeti végcélt tekintve; nem-szuverén és korlátozott az egyes kivitelezést és a mindenkori valóságot tekintve.

Ugyanígy áll a dolog az örök igazságokkal. Ha az emberiség valaha oda jutna, hogy már csak örök igazságokkal, olyan gondolkodási eredményekkel operálna, melyeknek szuverén érvényük van és feltétlen igényük az igazságra, akkor elérkezett volna arra a pontra, ahol az intellektuális világ végtelensége mind a valóságot, mind a lehetőséget tekintve kimerült és ezzel a megszámlált számtalan híres-nevezetes csodája végbement volna.

No de hát vannak mégis igazságok, amelyek annyira szilárdak, hogy a bennük való minden kételkedés szemünkben az őrültséggel egyjelentésű? Hogy kétszer kettő négy, hogy a háromszög három szöge egyenlő két derékszöggel, hogy Párizs Franciaországban van, hogy az ember táplálék híján éhenhal stb.? Tehát mégis vannak *örök* igazságok, megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok?

Persze, hogy vannak. A megismerés egész területét rég ismert módon három nagy szakaszra oszthatjuk. Az első felöleli mindazokat a tudományokat, amelyek az élettelen természettel foglalkoznak és többé-kevésbé alkalmasak matematikai tárgyalásra: matematika, asztronómia, mechanika, fizika, kémia. Ha valakinek öröme telik abban, hogy igen egyszerű dolgokra nagy szavakat alkalmazzon, akkor csakugyan azt lehet mondani, hogy e tudományok *bizonyos* eredményei örök igazságok, megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok; ezért is nevezték ezeket a tudományokat *exakt* tudományoknak. De távolról sem minden eredményük ilyen. A változó nagyságok bevezetésével és változókonyságuknak a végtelen kicsiig és végtelen nagyig való kiterjesztésével a különben oly szigorú erkölcsű matematika elkövette a bűnbeesést; megette a tudás almáját, mely megnyitotta számára a legóriásibb sikerek pályáját, de a tévedésekét is. Minden matematikai dolgok abszolút érvényességének, megdönthetetlen bebizonyítottságának szűzi állapota örökre odalett; eljött a kontroverziák birodalma, és odáig jutottunk, hogy a legtöbb ember differenciál és integrál, nem mintha értené, hogy mit tesz, hanem tisztára hitből, merthogy idáig mindig helyes eredmény jött ki. Az asztronómiával és mechanikával még rosszabbul áll

a dolog, a fizikában és kémiában pedig a hipotézisek mint a méhraj hemzsegnek körülöttünk. Ez nem is lehetséges másként. A fizikában molekulák mozgásával, a kémiában molekuláknak atomokból való képződésével van dolgunk, s ha a fényhullámok interferenciája nem mese, abszolúte semmi kilátásunk nincs arra, hogy ezeket az érdekes dolgokat valaha saját szemünkkel meglássuk. A megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok itt idővel feltűnően ritkák lesznek.

Még rosszabbul állunk a geológiában, amely természeténél fogva főként oly folyamatokkal foglalkozik, melyeknél nemcsak mi nem voltunk jelen, hanem egyáltalában senki emberfia. Megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok kitermelése ennélfogva itt igen sok fáradsággal jár, és amellett roppantul gyér.

A tudományok második osztálya az, amely az élő szervezetek kutatását foglalja magában. Ezen a területen a kölcsönvonatkozások és okozatiságok olyan sokfélesége fejlődik ki, hogy nemcsak minden megoldott kérdés számtalan új kérdést vet fel, hanem minden egyes kérdés is legtöbbször csak részletenként, gyakran évszázadokat igénybevevő kutatások sora által oldható meg; s emellett aztán az összefüggések rendszeres felfogásának szükséglete minduntalan arra kénytelenít, hogy a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokat túlburjánzó hipotézis-ültetvénnyel vegyék körül. A közbenső fokozatok mily hosszú sorára volt szükség Galenustól Malpighiig, hogy egy olyan egyszerű dolgot, mint amilyen az emlős állatok vérkeringése, helyesen állapítsanak meg; mily keveset tudunk a vértestecskék keletkezéséről és hány közbenső láncszem hiányzik még ma is ahhoz, hogy például egy betegség jelenségeit annak okaival racionális összefüggésbe hozzuk! Amellett elég gyakran történnek olyan felfedezések, mint a sejt felfedezése, amelyek arra kényszerítenek bennünket, hogy a biológia területén az összes eddig megállapított megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokat teljes revíziónak vessük alá és halomszám egyszer s mindenkorra kiküszöböljük őket. Aki tehát itt tényleg valódi, változhatatlan igazságokat akar felállítani, annak olyan sekélyességekkel kell beérnie, mint: minden embernek meg kell halnia, minden nőstény emlősállatnak tejmirigyei vannak stb.; még azt sem mondhatja, hogy a magasabb rendű állatok a gyomrukkal és bélcsatornájukkal emésztenek és nem a fejükkel, mert a fejben központosított idegtevékenység az emésztéshez nélkülözhetetlen.

Még rosszabbul áll azonban a dolog az örök igazságokkal a tudományok harmadik csoportjában, a történeti tudományokban, amelyek az emberek életfeltételeit, a társadalmi viszonyokat, a jogi és államformákat — filozófiai, vallási, művészeti stb. eszmei felépítményükkel — történelmi egymásutánjukban és jelenlegi eredményükben vizsgálják. A szerves természetben mégis legalább olyan lefolyások sorozatával van dolgunk, melyek, amennyiben a mi közvetlen megfigyelésünk szóba jön, nagyon tág határok között meglehetős

szabályszerűen ismétlődnek. A szervezetek fajtái Arisztotelész óta nagyjában és egészében ugyanazok maradtak. A társadalom történetében ellenben az állapotok ismétlődései a kivétel, nem pedig a szabály, mihelyt kilépünk az emberek ősállapotaiból, az úgynevezett kőkorszakból; és ahol ilyen ismétlődések előfordulnak, sohasem pontosan ugyanazon körülmények között történnek meg. Így például a föld eredeti köztulajdonának előfordulása valamennyi kultúrnépnél, és felbomlásának formája. Az emberi történelem területén tehát tudományunkkal még jóval hátrább vagyunk, mint a biológia területén; sőt mi több: ha egyszer kivételképpen felismerték valamely időszakasz társadalmi és politikai létezési formáinak belső összefüggését, ez rendszerint akkor történik, amikor ezek a formák félig már túlélték magukat és hanyatlásnak indultak. A megismerés itt tehát lényegileg relatív, mivel bizonyos, csak egy adott időben és adott népek számára fennálló és természetüknél fogva múlékony társadalmi és államformák összefüggésébe való bepillantásra és következményeire korlátozódik. Aki itt tehát megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokra, valódi, egyáltalában nem változható igazságokra vadászik, szegényes zsákmánnyal fog hazatérni, hacsak nem legrosszabb fajtájú sekélyességekkel és közhelyekkel, például, hogy az emberek általában munka nélkül nem élhetnek, hogy eleddig többnyire uralkodókra és alávetettekre oszlottak, hogy Napóleon 1821. május 5-én halt meg stb.

Mármost feltűnő azonban, hogy éppen ezen a területen találkozunk össze leggyakrabban az állítólagos örök igazságokkal, a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokkal stb. Hogy kétszer kettő négy, hogy a madaraknak csőrük van, vagy ilyesmit csak az fog örök igazságoknak nyilvánítani, aki abban sántikál, hogy egyáltalában-való örök igazságoknak a létezéséből azt következtesse, hogy az emberi történelem területén is vannak örök igazságok, örök morál, örök igazságosság stb., amelyek hasonló érvényre és horderőre tartanak igényt, mint a matematika átlátásai és alkalmazásai. És akkor határozottsággal számíthatunk arra, hogy ugyanaz az emberbarát a legelső alkalommal kijelenti nekünk, hogy az örök igazságok összes eddigi gyártói többé-kevésbé szamarak és sarlatánok voltak, mindannyian tévedésben leledztek, hibáztak; *amazok* tévedésének, *amazok* gyarlóságának a megléte azonban természettörvényi volt és az igazságnak és a helyénvalónak a létezését bizonyítja *őnála*, és ő, a most támadt próféta, fixumfertig a tarsolyában hordozza a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságot, az örök morált, az örök igazságot. Mindez már százszor és ezerszer megvolt, úgyhogy csak csodálkozni való, ha akadnak még annyira hiszékeny emberek, hogy ezt ne másokról, nem, hanem önmagukról elhiggyék. És mégis megérjük, hogy van itt legalábbis még egy ilyen próféta, aki is egészen a megszokott módon fennkölten morális vértezetbe pattan, ha mások tagadják, hogy bárki egyes ember képes lenne a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazság szállítására. Az ilyen tagadás, sőt már a puszta kétely is

gyengeségi állapot, vad zavarosság, semmisség, aláásó szkepszis, rosszabb a puszta nihilizmusnál, zűrzavaros káosz és más efféle szeretetreméltóságok. Mint minden próféta, ez sem kritikailag-tudományosan vizsgál és megítél, hanem minden további nélkül morálisan ledörrent.

Fentebb megemlíthettük volna még azokat a tudományokat, amelyek az emberi gondolkodás törvényeit vizsgálják, tehát a logikát és a dialektikát. De itt sem állunk jobban az örök igazságokkal. A tulajdonképpeni dialektikát Dühring úr tiszta képtelenségnek nyilvánítja, s az a sok könyv, amit a logikáról írtak és még írni fognak, eléggé bizonyítja, hogy a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok vetése itt is sokkal ritkásabb, mint némelyek hiszik.

Egyébként semmiképp sem kell megijednünk attól, hogy az a megismerési fok, amelyen ma állunk, éppoly kevéssé végérvényes, mint minden megelőző. Már roppant betekintés-anyagot ölel fel és a tanulmányok igen nagy specializálását követeli meg mindenkitől, aki valamely szakban otthonossá akar lenni. Aki azonban a valódi, változhatatlan, megfellebbezhetetlenül végérvényes igazság mércéjét helyezi olyan megismerésekre, amelyeknek vagy a dolog természeténél fogva nemzedékek hosszú sorai számára relatívaknak kell maradniok és részletenként kell őket teljessé tenni, vagy éppenséggel olyanokra, amelyek, mint a kozmogóniában, geológiában, emberi történelemben, már a történeti anyag hiányossága miatt is mindig hézagosak és nem-teljesek maradnak — ezzel csak saját tudatlanságát és fonákságát bizonyítja még akkor is, ha nem úgy, mint itt, a személyes csalhatatlanságra való igény alkotja a tulajdonképpeni hátteret. Igazságnak és tévedésnek, mint minden poláris ellentétekben mozgó gondolkodási meghatározásnak, éppenséggel csak egy szerfelett korlátozott területre van abszolút érvényessége; amint azt az imént láttuk, és amint Dühring úr is tudná, ha valamennyire ismerné a dialektika első elemeit, amelyek éppen minden poláris ellentét elégtelenségéről szólnak. Mihelyt a fent jelzett szűk területen kívül alkalmazzuk igazság és a tévedés ellentétét, relatívvá és ezzel pontos tudományos kifejezésmód számára használhatatlanná válik; ha azonban megkíséreljük e területen kívül mint abszolút érvényeset alkalmazni, akkor vallunk csak igazában kudarcot; az ellentét mindkét pólusa átcsap az ellenkezőjébe, az igazság tévedés és a tévedés igazság lesz. Vegyük példaként az ismert Boyle-féle törvényt, amely szerint változatlan hőmérséklet mellett a gázok térfogata fordítottan aránylik, mint a nyomás, amelynek ki vannak téve. Regnault azt találta, hogy ez a törvény bizonyos esetekre nem áll helyt. Ha mármost valóságfilozófus lett volna, azt kellett volna mondania: a Boyle-féle törvény változható, tehát nem valódi igazság, tehát egyáltalában nem igazság, tehát tévedés. Ezzel azonban sokkal nagyobb tévedést követett volna el, mint amekkorát a Boyle-féle törvény tartalmazott; a tévedés homokbuckájában eltűnt volna az ő szemernyi igazsága; eredetileg helyes eredményét tehát olyan tévedéssé dolgozta volna fel, amelyhez képest a Boyle-féle törvény a hozzátapadó

pici tévedéssel egyetemben igazságként jelent volna meg. Regnault, mint a tudomány embere, azonban nem bocsátkozott efféle gyerekségekbe, hanem tovább vizsgált és azt találta, hogy a Boyle-féle törvény egyáltalában csak közelítőleg helyes és különösen elveszti érvényességét a nyomással cseppfolyóssá tehető gázoknál, mégpedig mihelyt a nyomás ahhoz a ponthoz közeledik, ahol a cseppfolyós állapot bekövetkezik. A Boyle-féle törvény tehát csak meghatározott határok között bizonyult helyesnek. De vajon e határokon belül abszolúte, végérvényesen igaz-e? Egyetlen fizikus sem fogja ezt állítani. Azt fogja mondani, hogy érvényessége van bizonyos nyomási és hőmérsékleti határokon belül és bizonyos gázokra; és e még szűkebben kitűzött határokon belül nem fogja kizárni annak a lehetőségét, hogy a törvény még szűkebb lehatárolást vagy megváltoztatott megfogalmazást kap jövendő vizsgálatok által.* Így áll tehát a dolog a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokkal, például a fizikában. Valóban tudományos munkák ezért rendszerint kerülik az olyan dogmatikus-morális kifejezéseket, mint tévedés és igazság, ugyanakkor lépten-nyomon találkozunk velük olyan írásművekben, mint a valóságfilozófia, ahol üres összevissza-beszélés akarja magát ránktukmálni a szuverén gondolkodás legszuverénebb eredményeként.

De, kérdezhetné egy naiv olvasó, hol mondta hát Dühring úr kifejezetten, hogy valóságfilozófiájának tartalma végérvényes igazság, mégpedig megfellebbezhetetlenül? Hol? Nos, például rendszerére zengett ditirambusban (13. old.), melyből a II. fejezetben részleteket kivonatoltunk. Vagy amikor a fent idézett mondatban ezt mondja: A morális igazságok, amennyiben legmélyebb okaikig megismertük őket, hasonló érvényre tartanak igényt, mint a matematika átlátásai. És nem állítja-e Dühring úr, hogy valóban kritikai álláspontjáról és a gyökerekig hatoló vizsgálata révén e végső okokig, az alapszkémákig hatolt előre, hogy tehát a morális igazságoknak megfellebbezhetetlen végérvényességet adott? Vagy pedig, ha Dühring úr nem támasztja ezt az igényt sem a maga, sem a maga kora számára, ha csak azt akarja mondani, hogy valamikor a ködbevesző jövendőben megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok lesznek majd megállapíthatók, ha tehát körülbelül, csak zavarosabban, ugyanazt akarja

* Amióta fentieket leírtam, ez, úgy látszik, már be is igazolódott. A legújabb, Mengyelejev és Boguski által pontosabb készülékekkel elvégzett vizsgálatok szerint[140] minden valódi gáz változó arányt mutatott nyomás és térfogat között; a kiterjedési együttható a hidrogénnél minden eddigelé alkalmazott nyomóerő mellett pozitív volt (a térfogat lassabban csökkent, mint ahogy a nyomás növekedett); a légköri levegőnél és a többi megvizsgált gáz mindegyikénél volt egy nullapontja a nyomásnak, úgyhogy csekélyebb nyomás mellett ez az együttható pozitív, nagyobb nyomás mellett negatív volt. A mostanáig gyakorlatilag még mindig használható Boyle-féle törvénynek tehát speciális törvények egész sorával kell majd kiegészülnie [*II—III. kiad. kiegészítése:*] (Most — 1885-ben — már azt is tudjuk, hogy „valódi" gázok egyáltalában nincsenek. Valamennyiüket redukálták cseppfolyós állapotra.) — *Engels jegyzete.*

mondani, amit az „aláásó szkepszis" és a „vad zavarosság", — nos akkor miért e zaj, mit óhajt uraságod?[141]

Ha már az igazsággal és a tévedéssel nem jutottunk messzire, még sokkal kevesebbre megyünk a jóval és a rosszal. Ez az ellentét kizárólag morális, tehát az emberi történelemhez tartozó területen mozog, és a megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok vetése éppen itt a legritkásabb. Népről népre, korról korra olyannyira változtak a jóról és a rosszról való képzetek, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondtak. — De, veti majd valaki közbe, a jó mégsem rossz és a rossz nem jó; ha a jót és rosszat összekeverjük, akkor minden moralitásnak vége, és mindenki azt tehet és mulaszthat, amit akar. — És ha kihámozzuk minden orákulumiságából, Dühring úrnak ez is a véleménye. De ilyen egyszerűen mégsem intéződik el a dolog. Ha ez ilyen egyszerűen menne, akkor hát semmiféle vita jóról és rosszról nem volna, mindenki tudná, mi a jó és mi a rossz. Hogyan áll azonban a dolog ma? Miféle morált prédikálnak ma nekünk? Itt van legelőször is a keresztény-feudális, korábbi hivő időkből ránk hagyományozott morál, amely lényegében ismét katolikusra és protestánsra oszlik, mikor is megint nem hiányoznak az alosztályok a jezsuita-katolikustól és ortodox-protestánstól kezdve a laza-felvilágosult morálig. Ezek mellett szerepel a modern polgári, s emellett megint a jövendő proletár morál, úgyhogy a múlt, a jelen és a jövő csak Európa leghaladottabb országaiban is egyidejűleg és egymás mellett érvényes morál-elméleteknek három nagy csoportját adják. Mármost melyik az igazi? Egyikük sem, az abszolút végérvényesség értelmében; de biztosan abban a morálban lesz a legtöbb tartósságot ígérő elem, amely a jelenben a jelen forradalmasítását, a jövőt képviseli, tehát a proletár morálban.

De ha mármost azt látjuk, hogy a modern társadalom három osztályának, a feudális arisztokráciának, a burzsoáziának és a proletariátusnak, mindegyiknek megvan a maga különös morálja, ebből csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az emberek erkölcsi szemléleteiket, tudatosan vagy tudattalanul, végső fokon azokból a gyakorlati viszonyokból merítik, amelyekben osztályhelyzetük meg van alapozva — a gazdasági viszonyokból, amelyekben termelnek és cserélnek.

De a fenti három morál-elmélet esetében egy s más mégis mindháromban közös — nem volna-e ez legalább egy darabja az egyszer s mindenkorra szilárdan álló morálnak? — Ezek a morál-elméletek ugyanannak a történelmi fejlődésnek három különböző fokát képviselik, tehát közös történelmi hátterük van és már ezért is szükségképpen sok közös van bennük. Sőt mi több. Egyenlő vagy megközelítőleg egyenlő gazdasági fejlődési fokokon a morál-elméleteknek szükségképpen többé-kevésbé egyezniök kell. Attól a pillanattól kezdve, amikor az ingóságok magántulajdona kifejlődött, mindazokban a társadalmakban, ahol ez a magántulajdon érvényben volt, közösnek kellett lennie a morális paran-

csolatnak: Ne lopj. Örök morális parancsolattá válik-e ezáltal ez a parancsolat? Korántsem. Egy olyan társadalomban, amelyben a lopás indítékait kiküszöbölték, amelyben tehát előbb-utóbb már legfeljebb csak elmebetegek lophatnak, hogy kinevetnék ott azt az erkölcsprédikátort, aki ünnepélyesen proklamálni akarná az örök igazságot: Ne lopj!

Mi ennél fogva visszautasítunk minden olyan követelést, hogy valamilyen morál-dogmatikát örök, végérvényes, a továbbiakban változhatatlan erkölcsi törvény gyanánt ránk erőszakoljanak, azzal az ürüggyel, hogy a morális világnak is megvannak a maga maradandó elvei, amelyek a történelem felett és a népek különbözőségei felett állnak. Mi ezzel szemben azt állítjuk, hogy minden eddigi morál-elmélet, végső fokon, a mindenkori gazdasági társadalomhelyzet terméke. És ahogy a társadalom mindeddig osztályellentétekben mozgott, úgy a morál is mindig osztálymorál volt: vagy az uralkodó osztály uralmát és érdekeit igazolta, vagy pedig, mihelyt az elnyomott osztály eléggé hatalmassá vált, az ezen uralom elleni lázadást és az elnyomottak jövő érdekeit képviselte. Hogy emellett a morál tekintetében ugyanúgy, mint az emberi megismerés minden egyéb ága tekintetében nagyjában és egészében haladás történt, abban senki nem kételkedik. De az osztálymorálon még nem jutottunk túl. Az osztályellentéteken és a rájuk való emlékezésen felül álló, valóban emberi morál olyan társadalmi fokon lesz csak lehetséges, amely az osztályellentétet nemcsak leküzdötte, hanem az élet gyakorlatára nézve el is felejtette. És most mérje fel az ember Dühring úr önteltségét, aki a régi osztálytársadalom kellős közepéből arra támaszt igényt, hogy egy társadalmi forradalom előestéjén a jövendő, osztálynélküli társadalomra örök, az időtől és a reális változásoktól független morált erőszakoljon! Még ha előfeltételezzük is — ami most még ismeretlen előttünk —, hogy e jövendő társadalom struktúráját legalább alapvonalaiban érti.

Végül még egy „alapjában sajátságos", de azért nem kevésbé „gyökerekig hatoló" felfedezés: A gonosz eredetére vonatkozólag „az a tény, hogy a *macska típusa* a hozzá tartozó hamisságga egy állati alakulatban megvan, egy fokon áll számunkra azzal a körülménnyel, hogy hasonló jellemalakulás az emberben is megtalálható... A gonosz ennélfogva nem valami titokzatos, hacsak nincs valakinek kedve ahhoz, hogy a *macska* vagy egyáltalában a ragadozó állat létezésében is valami misztikusat szimatoljon." A gonosz — a macska. Az ördögnek tehát nem szarva és lólába van, hanem karma és zöld szeme. Goethe pedig megbocsáthatatlan hibát követett el, amikor Mephistophelest fekete kutya és nem fekete macska alakjában vezeti be. A gonosz a macska! Ez aztán a morál, nemcsak minden világoknak, hanem — a macskának!

X. Morál és jog. Egyenlőség

Dühring úr módszerét már többszörösen megismertük. Abban áll, hogy a megismerés tárgyainak minden csoportját állítólagos legegyszerűbb elemeire kell szétbontani, ezekre az elemekre éppily egyszerű, állítólag maguktól értetődő axiómákat alkalmazni és az ily módon nyert eredményekkel tovább operálni. A társadalmi élet köréből való kérdést is „egyes egyszerű alap-alakokon axiomatikusan úgy kell eldönteni, mintha a matematika egyszerű... alap-alakjairól volna szó". És így hát a matematikai módszernek a történelemre, morálra és jogra való alkalmazása itt is matematikai bizonyosságot fog szerezni nekünk az elért eredmények igazságára, valódi változhatatlan igazságokként fogja feltüntetni őket.

Ez csak egy másik fordulata a régi kedvelt, ideológiai, különben apriorisztikusnak is nevezett módszernek, amely szerint egy tárgy tulajdonságait nem magából a tárgyból kell megismerni, hanem a tárgy fogalmából bizonyítva levezetni. Először megcsinálják maguknak a tárgyból a tárgy fogalmát; azután megfordítják a nyársat és a tárgyat a képmásán, a fogalmon mérik. Most már nem a fogalomnak kell a tárgyhoz, hanem a tárgynak kell a fogalomhoz igazodnia. Dühring úrnál a legegyszerűbb elemek, a végső elvonatkoztatások, amelyekhez el tud jutni, játsszák el a fogalom szerepét, ami a dolgon mit sem változtat; ezek a legegyszerűbb elemek a legjobb esetben tisztán fogalmi természetűek. A valóságfilozófia tehát itt is merő ideológiának bizonyul, mely a valóságot nem önmagából, hanem a képzetből vezeti le.

Ha mármost az ilyen ideológus a morált és a jogot nem az őt körülvevő emberek valóságos társadalmi viszonyaiból, hanem ehelyett „a társadalom" fogalmából vagy úgynevezett legegyszerűbb elemeiből konstruálja meg, miféle anyag áll rendelkezésére ehhez a felépítéshez? Nyilvánvalóan kétféle: először is a valóságos tartalomnak az a szegényes maradéka, amely ezekben az alapul vett elvonatkoztatásokban esetleg még megvan, és másodszor az a tartalom, amelyet ideológusunk saját tudatából megint belevisz. És mit talál a tudatában? Legnagyobbrészt olyan morális és jogi szemléleteket, melyek többé-kevésbé megfelelő — pozitív vagy negatív, megerősítő vagy elvető — kifejezései azoknak a társadalmi és politikai viszonyoknak, amelyek között él; továbbá talán olyan elképzeléseket, amelyeket az idevágó irodalomból vett át; végül esetleg még személyes rigolyákat. Ideológusunk tehet, amit akar, a történelmi realitás, amelyet kidobott az ajtón, bejön megint az ablakon, s miközben azt hiszi, hogy minden világokra és időkre szóló erkölcs- és jogtant vázol fel, valójában kora konzervatív vagy forradalmi áramlatainak eltorzított, mert valóságos talajától elszakított, mintegy homorú tükörben feje tetejére állított ábrázolatát készíti el.

Dühring úr tehát szétbontja a társadalmat legegyszerűbb elemeire, s eközben

azt találja, hogy a legegyszerűbb társadalom legalább *két* emberből áll. Ezzel a két emberrel mármost axiomatikusan operál. És ekkor erőszakoltság nélkül kínálkozik a morális alap-axióma: „Két emberi akarat mint ilyen egymással *teljesen egyenlő*, és az egyik a másikkal szemben legelőször pozitíve semmiféle igényt sem támaszthat." Ezzel „jellemezve van a morális igazságosság alapformája"; és úgyszintén a jogi igazságosságé, mert „az elvi jogfogalmak kifejtéséhez csak *két ember* teljesen egyszerű és elemi viszonyára van szükségünk".

Hogy két ember, vagy két emberi akarat mint ilyen egymással *teljesen* egyenlő, az nemcsak nem axióma, hanem éppenséggel erős túlzás. Két ember legelőször, még mint ilyen is, nem-egyenlő lehet neme szerint, s ez az egyszerű tény azonnal arra vezet rá bennünket, hogy a társadalom legegyszerűbb elemei — ha egy pillanatra belemegyünk ebbe a gyerekségbe — nem két férfiú, hanem egy hím és egy nőstény, akik *családot* alapítanak, a termelés céljából való társadalmasulás legegyszerűbb és első formáját. Ez azonban Dühring úrnak sehogy sem lehet kedvére. Mert egyrészt a két társadalomalapítót lehetőleg egyformára kell csinálnia, másrészt pedig még maga Dühring úr sem tudná nyélbeütni, hogy az őscsaládból kikonstruálja férfi és nő morális és jogi helyzetegyenlőségét. Tehát kettő közül az egyik: Vagy a dühringi társadalom-molekula, amelynek megsokszorozódásából kell az egész társadalomnak felépülnie, eleve pusztulásra van kárhoztatva, minthogy ők, a két férfiú, maguk közt soha nem fognak gyereket létrehozni, vagy pedig két családfőnek kell őket elképzelnünk. És ebben az esetben az egész egyszerű alapszkéma ellenkezőjére fordult: az emberek egyenlősége helyett legfeljebb a családfők egyenlőségét bizonyítja, és — minthogy a nőket nem kérdezik — ezenkívül még a nők alárendeltségét is.

Azzal a kellemetlen közléssel tartozunk itt az olvasónak, hogy ettől a két nevezetes férfiútól mostantól kezdve jóideig meg nem szabadul. A társadalmi viszonyok területén hasonló szerepet játszanak, mint amilyet eddig a más égitestek lakói, akikkel most remélhetőleg már végeztünk. Mihelyt a gazdaságtanban, a politikában stb. valamilyen kérdés megoldásra vár, menten felvonul a két férfiú és a dolgot „axiomatikusan" egy csapásra elintézik. Kitűnő, teremtő, rendszeralkotó felfedezése valóságfilozófusunknak: sajnos azonban, ha az igazsághoz hívek akarunk lenni, a két férfiúnak ő nem a felfedezője. Az egész XVIII. századnak közös sajátjai ők. Előfordulnak már Rousseau értekezésében az egyenlőtlenségről, 1754-ben, ahol mellesleg a dühringi állítások ellenkezőjét bizonyítják be axiomatikusan. Fő szerepet játszanak a politikai gazdászoknál Adam Smithtől Ricardóig; de itt legalább abban nem-egyenlők, hogy mindegyikük más-más foglalatosságot űz — többnyire vadász és halász — és termékeiket kölcsönösen kicserélik. Azonkívül az egész XVIII. században főleg puszta magyarázó például szolgálnak, és Dühring úr eredetisége csak abban áll, hogy ő ezt a példamódszert minden társadalomtudomány alapmódszerévé és minden történelmi alakulat mércéjévé emeli. Jobban megkönnyítenünk ma-

gunknak a „dolgok és emberek szigorúan tudományos felfogását" mindenesetre nem lehet.

Hogy tető alá hozzuk az alap-axiómát, amely szerint két ember és akaratuk egymással teljesen egyenlő és egyikük sem parancsolhat a másiknak semmit, ahhoz még korántsem használhatunk bármely tetszőleges két férfiút. Olyan két embernek kell lenniök, akik olyannyira mentesek minden valóságtól, minden a földön előforduló nemzeti, gazdasági, politikai, vallási viszonytól, minden nemi és személyes sajátságosságtól, hogy sem az egyikből, sem a másikból nem marad meg semmi egyéb, csak a puszta fogalom: ember — és akkor aztán csakugyan „teljesen egyenlők". Ők tehát két teljes-tökéletes kísértet, akiket ugyanaz a Dühring úr idézett meg, aki mindenütt „spiritisztikus" rezdüléseket szimatol és denunciál. E két kísértetnek természetesen mindent meg kell tennie, amit felidézőjük tőlük kíván, és éppen ezért összes bűvészmutatványaik a rajtuk kívüli világ számára a legteljesebben közömbösek.

De kövessük Dühring úr axiomatikáját kissé tovább. A két akarat egymással szemben pozitíve semmiféle igényt sem támaszthat. Ha pedig az egyik mégis megteszi ezt és igényét erőszakkal keresztülviszi, akkor igazságtalan állapot keletkezik, és Dühring úr ezen az alapszkémán magyarázza meg az igazságtalanságot, az erőszaktételt, a szolgaságot, egyszóval az egész eddigi elvetendő történelmet. Ám már Rousseau, a fent említett írásban, éppen a két férfiú révén éppily axiomatikusan kimutatta az ellenkezőjét, tudniillik hogy a kettő közül *A* nem igázhatja le *B*-t erőszakkal, hanem csak azáltal, hogy *B*-t olyan helyzetbe hozza, amelyben ez *A*-t nem nélkülözheti; ami Dühring úr számára persze már túlontúl materialista felfogás. Fogjuk meg tehát ugyanezt a dolgot egy kissé másként. Két hajótörött egyedül van egy szigeten és társadalmat alkotnak. Akaratuk alakilag teljesen egyenlő, és ezt mindketten elismerik. Anyagilag azonban nagy egyenlőtlenség áll fenn közöttük. *A* elszánt és energikus, *B* határozatlan, rest és tunya, *A* élénkeszű, *B* ostoba. Meddig tart hát, amíg *A* előbb rábeszéléssel, utóbb szokásszerűleg, de mindig az önkéntesség formájában, rendszeresen *B*-re kényszeríti akaratát? Akár megőrzik az önkéntesség formáját, akár lábbal tapossák, a szolgaság szolgaság marad. A szolgaságba való önkéntes belépés végigvonul az egész középkoron, Németországban egészen a harmincéves háború utánig. Amikor Poroszországban az 1806-os és 1807-es vereségek után eltörölték a jobbágyságot és vele együtt az uraságok ama kötelezettségét, hogy alattvalóikról ínségben, betegségben és öregségben gondoskodjanak, akkor a parasztok a királyhoz folyamodtak, hagyják meg őket a szolgaságban — különben ki gondoskodjék róluk nyomorúságukban? A két férfiú szkémája tehát az egyenlőtlenségre és szolgaságra éppannyira „diszponálva" van, mint az egyenlőségre és a kölcsönös segédkezésre; és minthogy őket, kihalás terhe mellett, családfőknek kell feltételeznünk, már gondoskodás történt ebben az örökletes szolgaságról is.

De egy pillanatra hagyjuk mindezt ennyiben. Tegyük fel, hogy Dühring úr axiomatikája meggyőzött bennünket, és mi rajongunk a két akarat teljes egyenjogúságáért, az „általános emberi szuverenitásért", az „egyén szuverenitásáért" — ezekért a pompás szó-kolosszusokért, melyekhez képest Stirner „Egyetlen"-je az ő tulajdonával együtt kontár marad, bárha ő is igényt tarthatna belőle a maga szerény részére. Tehát most mindannyian *teljesen egyenlők* és függetlenek vagyunk. Mindannyian? Nem, mégsem mindannyian. Vannak „megengedhető függések" is, de ezek „olyan okokból" magyarázódnak, „melyeket nem a két akaratnak mint ilyennek a működésében, hanem egy harmadik területen kell keresni, tehát például gyermekekkel szemben, önrendelkezésük elégtelenségében".

Csakugyan! A függés okait nem a két akaratnak mint ilyennek a működésében kell keresni! Természetesen nem, mert hiszen az egyik akarat működését éppen megakadályozzák! Hanem egy harmadik területen! És mi ez a harmadik terület? Az egyik elnyomott akaratnak elégtelen akaratként való konkrét meghatározottsága! Ennyire eltávolodott valóságfilozófusunk a valóságtól, hogy számára az elvont és tartalmatlan „akarat" szófordulathoz képest ennek az akaratnak a valóságos tartalma, jellegzetes meghatározottsága már egy „harmadik területnek" számít. De bármint van is a dolog, meg kell állapítanunk, hogy az egyenjogúság alól van kivétel. Nincs egyenjogúság olyan akarat számára, amelyhez az önrendelkezés elégtelensége fűződik. *1. sz. visszavonulás.*

Tovább. „Ahol a vadállat és az ember egy személyben elegyedik, ott egy második, teljesen emberi személy nevében azt lehet kérdezni, hogy az ő cselekvési módja lehet-e ugyanolyan, mintha — hogy úgy mondjuk — csakis emberi személyek állnának egymással szemben... ezért a mi két morálisan nem-egyenlő személyről szóló előfeltevésünk, akiknek egyike valamilyen értelemben részese a tulajdonképpeni vadállat-jellegnek, mindazon viszonyoknak tipikus alap-alakja, amelyek e különbséghez mérten az emberi csoportokban és közöttük... előfordulhatnak." És most ám nézzen utána maga az olvasó az ezekhez a zavart kibúvókhoz csatlakozó siralomértekezésnek, melyben Dühring úr jezsuita pap módjára csűr-csavar, hogy kazuisztikusan megállapítsa, mennyire léphet fel az emberi ember a vadállatias emberrel szemben, mennyire alkalmazhat vele szemben bizalmatlanságot, hadicselt, éles, sőt terrorisztikus, hasonképpen megtévesztő eszközöket anélkül, hogy ő maga a változhatatlan morálból valamit is engedne.

Tehát ha két személy „morálisan nem-egyenlő", akkor is véget ér az egyenlőség. De ekkor a két egymással teljesen egyenlő férfiú felidézése egyáltalán nem érte meg a fáradságot, mivelhogy egyáltalán nincs két személy, akik morálisan teljesen egyenlők. — Az egyenlőtlenség pedig állítólag abban áll, hogy az egyik személy emberi személy, a másik meg egy darab vadállatot hordoz magában. De már az embernek az állatvilágból való származásában rejlik az, hogy az

ember a vadállattól sohasem szabadul meg teljesen, úgyhogy tehát mindig csak egy többről vagy kevesebbről, a vadállatiasság illetőleg emberiesség fokának különbségéről lehet szó. Az embereknek két élesen elválasztott csoportra, emberi és vadállat-emberekre, jókra és gonoszokra, bárányokra és kosokra való beosztását a valóságfilozófián kívül még csak a kereszténység ismeri, amelynek teljesen következetesen megvan a maga világbírája is, aki az elválasztást elvégzi.[142] Ki légyen azonban világbíró a valóságfilozófiában? Bizonyára itt is úgy kell ennek történnie, mint a keresztény gyakorlatban, ahol a jámbor bárányokák maguk, mégpedig ismert eredménnyel, veszik át a világ bírájának tisztét világi kosfelebarátaikkal szemben. A valóságfilozófusok szektája, ha valaha létrejön, biztosan nem marad el e vonatkozásban az ország jámborai[143] mögött. Ez azonban közömbös lehet számunkra; ami bennünket érdekel, az annak a beismerése, hogy az emberek közötti morális nem-egyenlőség következtében az egyenlőségből megint semmi sem lesz. *2. sz. visszavonulás.*

Megintcsak tovább. „Ha az egyik igazság és tudomány szerint, a másik pedig valamilyen babona vagy előítélet szerint cselekszik, akkor ... szabályszerűen kölcsönös zavaroknak kell beállniok... Az alkalmatlanság, nyerseség vagy gonosz jellemtendencia bizonyos foka mellett minden esetben összeütközésnek kell bekövetkeznie... Nem csupán gyermekek és őrültek azok, akikkel szemben az *erőszak* a végső eszköz. Emberek egész természeti csoportjainak és kulturális osztályainak a jellegalakulása kikerülhetetlen szükségességgé teheti visszássága folytán ellenséges akarásuk *alávetését* a közösségi kötőeszközökre való visszavezetés értelmében. Az idegen akaratot itt is még *egyenjogúnak* tekintik; de sértő és ellenséges működésének visszássága folytán *kiegyenlítést* hívott ki, s ha erőszakot szenved, csak saját igaztalanságának visszahatását aratja le."

Tehát nemcsak morális, hanem szellemi nem-egyenlőség is elegendő arra, hogy a két akarat „teljes egyenlőségét" kiküszöbölje és olyan morált hozzon létre, amely szerint igazolni lehet civilizált rablóállamoknak elmaradt népekkel szembeni minden gaztettét, le egészen az oroszoknak Turkesztánban elkövetett förtelmeiig.[144] Amikor Kaufman tábornok 1873 nyarán a jomudok tatár törzsére támadt, sátraikat felgyújttatta, asszonyaikat és gyermekeiket „jó kaukázusi módra", ahogy a parancs szólott, lemészároltatta, ő is azt állította, hogy a jomudok visszássága folytán ellenséges akarásának a közösségi kötőeszközökre való visszavezetés értelmében történő alávetése kikerülhetetlen szükségességgé lett, s hogy az általa alkalmazott eszközök a legcélszerűbbek; aki azonban a célt akarja, annak akarnia kell az eszközöket is. Oly kegyetlen azonban mégsem volt, hogy a jomudokat ráadásul még ki is gúnyolja, mondván, hogy amikor kiegyenlítésül lemészárolja őket, éppen ezáltal tekinti akaratukat egyenjogúnak. És ebben a konfliktusban megintcsak a kiválasztottak, az állítólag igazság és tudomány szerint cselekvők, tehát végső fokon a valóságfilozófusok azok, akiknek dönteniök kell abban, hogy mi babona, előítélet, nyerseség,

gonosz jellemtendencia, és hogy kiegyenlítésül mikor szükséges erőszak és alávetés. Az egyenlőség tehát most — az erőszak által való kiegyenlítés, és a második akaratot az első azáltal ismeri el egyenjogúnak, hogy aláveti. *3. sz. visszavonulás*, mely itt már csúfos megfutamodássá fajul.

Mellesleg az a frázis, hogy az idegen akarat éppen az erőszak által való kiegyenlítésben tekintődik egyenjogúnak, csak annak a hegeli elméletnek a kiforgatása, amely szerint a büntetés a bűnöző joga; „hogy a büntetést az ő jogát tartalmazóként tekintik, ebben a bűnözőt eszes lényként becsülik meg". („Rechtsphilosophie", 100. §, Megjegyzés.)

Ezzel abba is hagyhatjuk. Felesleges lesz Dühring urat az ő ily axiomatikusan felállított egyenlőségének, általános emberi szuverenitásának stb. darabonként való szétrombolása útján még tovább is követnünk; felesleges lesz megfigyelnünk, hogy a társadalmat összehozza ugyan két férfiúból, de az állam előállításához még egy harmadikra is szüksége van, mert — hogy rövidre fogjuk a dolgot — e harmadik nélkül nem hozhatók többségi határozatok, márpedig ilyenek hiányában, tehát a többségnek a kisebbség feletti uralma nélkül, nem állhat fenn állam; és hogy mint kormányozza hajóját fokozatosan, az ő szocialitárius jövő-állama megkonstruálásának nyugodtabb vizeire, ahol majd szerencsénk lesz őt egy szép reggelen felkereshetni. Elegendőképpen láttuk, hogy a két akarat teljes egyenlősége csak addig áll fenn, ameddig ez a két akarat *semmit sem akar*; hogy mihelyt többé nem emberi akaratok mint ilyenek, és valóságos, egyéni akarattá, két valóságos ember akaratává változnak át, az egyenlőség véget ér; elegendőképpen láttuk, hogy gyermekség, őrültség, úgynevezett vadállatiasság, állítólagos babona, kijelentett előítélet, vélelmezett alkalmatlanság az egyik, és képzelt emberiesség, igazságba és tudományba való bepillantás a másik oldalon, hogy tehát minden különbség a két akarat és az őket kísérő intelligencia minőségében egy nem-egyenlőséget igazol, mely az alávetésig fokozódhatik; mi kívánnivalónk van még, miután Dühring úr saját egyenlőségépületét oly gyökeresen alapjáig rombolta?

De ha az egyenlőségi elképzelés dühringi lapos és kontár tárgyalásával végeztünk is, nem végeztünk még magával ezzel az elképzeléssel, ahogy ez nevezetesen Rousseau révén elméleti, a nagy forradalomban és utána gyakorlati-politikai, és ma is még csaknem valamennyi ország szocialista mozgalmában jelentős agitációs szerepet játszik. Tudományos tartalmának megállapítása a proletár agitáció szempontjából való értékét is meg fogja határozni.

Az az elképzelés, hogy minden emberben mint emberben van valami közös, és hogy ameddig ez a közös terjed, az emberek egyenlők is, magától értetődőleg ősrégi. Ettől azonban teljesen különböző a modern egyenlőségkövetelés; ez éppen abban áll, hogy az emberlét ama közös tulajdonságából, az embereknek mint embereknek amaz egyenlőségéből levezeti minden embernek vagy legalábbis egy állam minden polgárának vagy egy társadalom minden tagjának

egyenlő politikai, illetőleg társadalmi érvényre való igényét. Amíg a relatív egyenlőség amaz őseredeti elképzeléséből levonhatták az államban és társadalomban való egyenjogúság következtetését, amíg ez a következtetés méghozzá mint természetes, magától értetődő valami jelenhetett meg, addig évezredeknek kellett elmúlniok és évezredek múltak is el. A legrégibb, természetadta közösségekben egyenjogúságról legfeljebb a közösség tagjai között lehetett szó; nők, rabszolgák, idegenek maguktól ki voltak zárva belőle. A görögöknél és rómaiaknál az emberek egyenlőtlenségei sokkal többet számítottak, mintsem bármiféle egyenlőség. Hogy görögöknek és barbároknak, szabadoknak és rabszolgáknak, állampolgároknak és befogadottaknak, római polgároknak és római alattvalóknak (hogy átfogó kifejezést használjunk) egyenlő politikai érvényre legyen igényük, ez a régiek szemében szükségképp hibbantságnak tűnt volna fel. A római császárság alatt mindezek a különbségek fokozatosan feloldódtak, a rabszolgák és szabadok közti különbség kivételével; ezzel létrejött, legalábbis a szabadok számára, a magánembereknek az az egyenlősége, amelynek alapzatán kifejlődött a római jog, a magántulajdonon nyugvó jog legtökéletesebb ismert kialakulása. Mindaddig azonban, amíg a szabadok és rabszolgák ellentéte fennállt, szó sem lehetett az általános *emberi* egyenlőségből levont jogi következtetésekről: láttuk ezt még legújabban is az Észak-Amerikai Unió rabszolga-államaiban.

A kereszténység minden embernek csak *egy* egyenlőségét ismerte, az egyenlő eredendő bűnösség egyenlőségét, ami teljesen megfelelt a kereszténység jellegének, mint ami a rabszolgák és elnyomottak vallása. Emellett legfeljebb még a kiválasztottak egyenlőségét ismerte, amelyet azonban csak egészen kezdetben hangsúlyoztak. A vagyonközösség nyomai, melyek ugyancsak megtalálhatók az új vallás kezdeteiben, sokkalta inkább az üldözöttek összetartására vezethetők vissza, mintsem valóságos egyenlőségi elképzelésekre. Pap és laikus ellentétének megszilárdulása a keresztényi egyenlőség e kezdeményének is nagyon hamarosan véget vetett. — Nyugat-Európa germánok általi elözönlése évszázadokra kiküszöbölt minden egyenlőségi elképzelést egy olyannyira bonyolult fajta társadalmi és politikai rangsor fokozatos felépítése révén, amilyen soha addig még fenn nem állt; egyidejűleg azonban bevonta Nyugat- és Közép-Európát a történeti mozgásba, első ízben teremtett meg egy tömör kultúrterületet, és ezen a területen első ízben teremtett meg egy egymást kölcsönösen befolyásoló és kölcsönösen sakkban tartó, túlnyomóan nemzeti államokból álló rendszert. Ezzel előkészítette azt a talajt, amelyen egyedül lehetett szó aztán későbbi időben emberi egyenlő érvényűségről, emberi jogokról.

A feudális középkor azonkívül kifejlesztette méhében azt az osztályt, amely hivatva volt arra, hogy további kialakulása során a modern egyenlőségi követelés hordozója legyen: a polgárságot. A polgárság — kezdetben maga is feudális rend — a túlnyomóan kézműves ipart és a termékcserét a feudális társadalmon

belül viszonylag magas fokra fejlesztette már, amikor a XV. század végével a nagy tengeri felfedezések új, átfogóbb pályát nyitottak meg számára. Az Európán kívüli — eddigelé csak Itália és a Levante között üzött — kereskedelmet most kiterjesztették Amerikáig és Indiáig, és jelentőségében csakhamar túlszárnyalta mind az egyes európai országok egymás közti cseréjét, mind pedig minden egyes ország belső forgalmát is. Az amerikai arany és ezüst elárasztotta Európát és mint valami bomlasztó elem behatolt a feudális társadalom minden hézagába, repedésébe és pórusába. A kézműves üzem nem volt többé elég a növekvő szükséglet számára; helyét a leghaladottabb országok vezető iparaiban a manufaktúra foglalta el.

A társadalom gazdasági életfeltételeinek ezt a hatalmas átlendülését azonban korántsem követte azonnal nyomon politikai tagozódásának megfelelő változása. Az állami rend feudális maradt, míg a társadalom mindinkább polgárivá lett. A nagy szinten való kereskedelem, tehát nevezetesen a nemzetközi és méginkább a világkereskedelem, szabad, mozgásaikban gátolatlan árubirtokosokat követel, akik mint ilyenek egyenjogúak, akik egy — legalábbis minden egyes helyen — mindannyiuk számára egyenlő jog alapzatán cserélnek. A kézművességről a manufaktúrára való átmenetnek az az előfeltétele, hogy létezzék bizonyos számú szabad munkás — szabadok egyrészt céhes béklyóktól és másrészt az eszközöktől, amelyek révén munkaerejüket maguk értékesíthetnék —, akik a gyárossal munkaerejük bérbeadására szerződést köthetnek, tehát vele mint szerződő felek egyenjogúan állnak szemben. És végül minden emberi munkának azért és annyiban való egyenlősége és egyenlő érvényűsége, amiért és amennyiben egyáltalában *emberi* munka, megtalálta tudattalan, de legerősebb kifejezését a modern polgári gazdaságtan értéktörvényében, amely szerint egy áru értékét a benne foglalt társadalmilag szükséges munka méri.* — Ahol azonban a gazdasági viszonyok szabadságot és egyenjogúságot követeltek, a politikai rend lépten-nyomon céhbéklyókat és külön-kiváltságokat helyezett velük szembe. Helyi előjogok, különbözeti vámok, mindenfajta kivételes törvények nehezedtek a kereskedelemben nemcsak az idegenre és gyarmati lakosra, hanem elég gyakran az állam saját polgárainak egész kategóriáira; céhes kiváltságok keresztezték mindenütt és minduntalan a manufaktúra fejlődésének útját. Sehol nem volt szabad a pálya és sehol nem voltak egyenlők a polgári versenyfutók számára az esélyek — márpedig ez volt az első és mind sürgetőbb követelmény.

A feudális béklyóktól való megszabadulásra és a jogegyenlőségnek a feudális egyenlőtlenségek kiküszöbölése általi létrehozására irányuló követelésnek, miután a társadalom gazdasági haladása napirendre tűzte, csakhamar nagyobb

* A modern egyenlőségi elképzeléseknek e levezetését a polgári társadalom gazdasági feltételeiből először Marx fejtette ki a „Tőké"-ben [I. könyv. 1. fej. 3. A. 4.]. — *Engels jegyzete.*

kiterjedéseket kellett öltenie. Ha előálltak vele az ipar és a kereskedelem érdekében, ugyanezt az egyenjogúságot kellett követelni a parasztok nagy tömege számára is, akiknek a szolgaság valamennyi fokán — kezdve a teljes jobbágyi függéstől — munkaidejük legnagyobb részét ingyenesen kellett a hűbéruraság szolgálatára bocsátaniok és ezenkívül a hűbérúrnak és az államnak még számtalan adót kellett fizetniök. Kénytelenséggé vált másfelől azt is követelni, hogy ugyancsak szüntessék meg a feudális kedvezményezéseket, a nemesség adómentességét, az egyes rendek politikai előjogait. És minthogy már nem világbirodalomban éltek, amilyen a római volt, hanem független, egymással egyenlő lábon érintkező, a polgári fejlődésnek közelítőleg egyenlő magasságán álló államok rendszerében, magától értetődött, hogy a követelés általános, az egyes államon túlterjedő jelleget öltött, hogy a szabadságot és az egyenlőséget *emberi jogokként* proklamálták. Mikor is ez emberi jogok sajátosan polgári jellegére jellemző, hogy az amerikai alkotmány, az első alkotmány, amely az emberi jogokat elismeri, ugyanazon lélegzetre megerősíti a színesek Amerikában fennálló rabszolgaságát: az osztályelőjogokat számkivetik, a faji előjogokat szentesítik.

Köztudomásúlag azonban a burzsoáziát attól a pillanattól fogva, amikor a feudális polgárságból kibontakozik, amikor a középkori rend modern osztályba megy át, állandóan és elkerülhetetlenül nyomon kíséri a proletariátus. És ugyanígy a polgári egyenlőségi követeléseket nyomon kísérik proletár egyenlőségi követelések. Attól a pillanattól kezdve, amikor felállítják az osztály*előjogoknak* az eltörlésére irányuló polgári követelést, melléje lép a *maguknak az osztályoknak* az eltörlésére irányuló proletár követelés — először vallási formában, az őskereszténységre hivatkozva, később magukra a polgári egyenlőségi elméletekre támaszkodva. A proletárok szaván fogják a burzsoáziát: az egyenlőséget ne csupán látszólagosan, ne csupán az állam területén, hanem valóságosan is, a társadalmi, gazdasági területen is vigyék keresztül. És jelesül amióta a francia burzsoázia, a nagy forradalomtól fogva, a polgári egyenlőséget előtérbe állította, a francia proletariátus a sarkában maradt és a társadalmi, gazdasági egyenlőség követelésével válaszolt neki, s az egyenlőség sajátlag a francia proletariátus csatakiáltásává lett.

Az egyenlőségi követelésnek a proletariátus szájában ily módon kettős jelentése van. Vagy — s ez az eset nevezetesen az első kezdetekben, például a parasztháborúban — természetadta reakció a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségek ellen, a gazdagok és szegények, urak és szolgák, dúskálódók és éhenveszők közti kontraszt ellen; mint ilyen, egyszerűen a forradalmi ösztön kifejezése, s ebben és csakis ebben leli igazolását. Vagy pedig a polgári egyenlőségi követelés elleni reakcióból jött létre, belőle többé-kevésbé helyes, messzebbmenő követeléseket von le, agitációs eszközül szolgál arra, hogy a munkásokat a tőkések saját állításaival lázítsa a tőkések ellen, és ebben az esetben magával a polgári

egyenlőséggel áll és bukik. Mindkét esetben a proletár egyenlőségi követelés valóságos tartalma az *osztályok eltörlésének* követelése. Minden olyan egyenlőségi követelés, amely ezen túlmegy, szükségszerűen az abszurdumba visz. Erre adtunk már példákat és még eleget fogunk találni, amikor Dühring úr jövő-fantáziáihoz érünk.

Ily módon az egyenlőség elképzelése, mind polgári, mind proletár formájában, maga is történelmi termék, melynek létrehozásához meghatározott történelmi viszonyok voltak szükségesek, amelyek maguk is megint hosszú előtörténetet előfeltételeznek. Ez tehát bármi más, csak éppen nem örök igazság. És ha ma a nagyközönség számára — egyik vagy másik értelmében — magától értetődik, ha, ahogyan Marx mondja, „már népi előítélet szilárdságával rendelkezik"*, akkor ez nem axiomatikus igazságának hatása, hanem a XVIII. századi eszmék általános elterjedésének és tartós időszerűségének hatása. Ha tehát Dühring úr a maga hírneves két férfiúját így minden további nélkül hagyhatja gazdálkodni az egyenlőség talaján, ez onnan ered, hogy a népi előítélet számára ez egészen természetesnek tűnik fel. És csakugyan, Dühring úr a filozófiáját a *természetes* filozófiának nevezi, merthogy ez csupa olyan dologból indul ki, melyek az ő számára természetesnek tűnnek fel. De hogy miért tűnnek fel az ő számára természetesnek — ezt persze nem kérdezi.

XI. Morál és jog. Szabadság és szükségszerűség

„A politikai és a jogi területre nézve az e tanfolyamban kimondott alapelveknek a *legbehatóbb szaktanulmányok* szolgálnak alapul. Abból kell ennél fogva... kiindulni, hogy itt...a jogi és államtudományi terület *eredményeinek* következetes ábrázolásáról volt szó. Eredeti szaktanulmányom éppen a jogtudomány volt, és én nemcsak az elméleti egyetemi előkészület szokásos három évét, hanem újabb három évi bírósági gyakorlat során még egy folytatólagos, különösképp e szak tudományos tartalmának *elmélyítésére* irányuló tanulmányt szenteltem ennek... A magánjogi viszonyok és a megfelelő jogi elégtelenségek bírálata *bizonnyal* nem léphetett volna fel *hasonló magabiztossággal*, ha nem lett volna tudatában annak, hogy a szak gyengéit mindenütt éppoly jól *ismeri*, mint erősebb oldalait."

Annak az embernek, aki jogosult arra, hogy önnönmagáról így beszéljen eleve bizalmat kell ébresztenie, különösen „Marx úrnak egykori, bevallottan elhanyagolt jogi tanulmányaival szembenállítva". Éppen ezért csodálkoznunk kell azon, hogy a magánjogi viszonyoknak ily magabiztossággal fellépő bírálata annak elbeszélésére szorítkozik, hogy „a jogtudomány tudományossága...

* Lásd Marx és Engels Művei, 23. köt. 64. old. — *Szerk.*

nem sokat ér", hogy a pozitív polgári jog nem egyéb, mint jogtalanság, mivelhogy szentesíti az erőszaktulajdont, és hogy a büntetőjog „természeti alapja" a *bosszú* — mely állításban legfeljebb csak a „természeti alapba" való misztikus beöltöztetés új. Az államtudományi eredmények ama bizonyos három férfiú tárgyalásaira korlátozódnak, akik közül az egyik ez ideig erőszakot gyakorol a többieken, miközben Dühring úr teljes komolysággal vizsgálja, vajon a második vagy a harmadik az, aki az erőszakot és a szolgaságot először bevezette.

Kövessük mindamellett valamivel tovább magabiztos jogászunk legbehatóbb szaktanulmányait és a három évi bírósági gyakolat által elmélyített tudományosságát.

Lassalle-ról elbeszéli nekünk Dühring úr, hogy őt „egy kazetta ellopásának kísérletére való *rábírás* miatt" vád alá helyezték, „anélkül azonban, hogy bírói elítéltetésre került volna sor, mivel az *akkor még lehetséges* úgynevezett *perrendtartási felmentés* kapott helyt... ez a *fél*-felmentés".

Lassalle perét, amelyről itt szó van, 1848 nyarán tárgyalták az esküdtek előtt Kölnben,[145] ahol, mint majdnem az egész Rajna-tartományban, a francia büntetőjog volt hatályban. Csak politikai vétségekre és bűntettekre vezették be kivételesen a porosz Landrechtet[146], de Camphausen már 1848 áprilisában megint kiküszöbölte ezt a kivételes rendelkezést. A francia jog egyáltalán nem ismeri a bűntettre való „rábírás", s végképp nem a bűntett kísérletére való rábírás pongyola porosz Landrecht-kategóriáját. A francia jog csak bűntettre való *felbujtást* ismer, s ennek, hogy büntethető legyen, „ajándékok, ígéretek, fenyegetések, tekintéllyel vagy hatalommal való visszaélés, fondorlatos áskálódások vagy bűnös mesterkedések útján" kell történnie (Code pénal, 60. cikkely). A porosz Landrechtbe mélyedt ügyészség, akárcsak Dühring úr, nem vette észre az élesen meghatározott francia előírás és az elmosódott landrechti határozatlanság közti lényegbeli különbséget, Lassalle ellen tendenciapert indított és fényesen belebukott. Mert azt az állítást, hogy a francia bűnvádi eljárás ismeri a porosz landrechti perrendtartási felmentést, ezt a *fél*-felmentést, csak olyasvalaki kockáztathatja meg, aki a modern francia jog területén teljesen tudatlan; ez a jog büntető eljárásban csak elítélést vagy felmentést ismer, semmi közbenső dolgot.

Kénytelenek vagyunk ilyenképpen azt mondani, hogy Dühring úr bizonnyal nem követhette volna el Lassalle-on eme „nagystílű történetírást" hasonló magabiztossággal, ha a Code Napoléon[147] valaha is a kezében lett volna. Meg kell tehát állapítanunk, hogy Dühring úr számára az *egyetlen* modern polgári, a nagy francia forradalom társadalmi vívmányain nyugvó és ezeket jogi nyelvre lefordító törvénykönyv, a modern francia jog, *teljességgel ismeretlen.*

Más helyütt, a francia mintára az egész kontinensen bevezetett, szavazattöbbség szerint döntő esküdtbíróságok bírálatánál imigyen tanít ki bennünket Dühring úr: „Sőt, *méghozzá* azzal a történelmileg egyébként nem is példátlan

gondolattal is meg lehet majd barátkozni, hogy *ellentmondó szavazatok mellett* történő elítélésnek egy tökéletes közösségben a lehetetlen intézmények közé kellene tartoznia... E *komoly* és *mélyen szellemi* felfogásmódnak azonban, ahogy fentebb már jeleztük, azért kell alkalmatlannak megjelennie a hagyományos alakulatok számára, mert nekik *túlságosan jó.*"

Dühring úr számára megintcsak ismeretlen, hogy az esküdtek egyhangúsága nemcsak büntetőjogi elítéléseknél, hanem polgári perekben hozott ítéleteknél is elengedhetetlenül szükséges az angol közönséges jog, vagyis az íratlan szokásjog szerint, mely emlékezetet meghaladó idők, tehát legalábbis a XIV. század óta hatályban van. Az a komoly és mélyen szellemi felfogásmód, amely Dühring úr szerint a mai világnak *túlságosan jó*, Angliában már a legsötétebb középkorban törvényi érvénnyel bírt, és Angliából átvitték Írországba, az Amerikai Egyesült Államokba és valamennyi angol gyarmatra, anélkül, hogy a legbehatóbb szaktanulmányok Dühring úrnak egyetlen árva szócskát is elárultak volna felőle! Az esküdt-egyhangúság területe tehát nemcsak végtelenül nagy a porosz Landrecht parányi érvényességi területéhez képest, hanem kiterjedtebb is, mint mindazon területek együttvéve, amelyeken az esküdt-többség dönt. Nemcsak hogy az egyetlen modern jog, a francia jog teljesen ismeretlen Dühring úr számára, szintoly tudatlan ő az egyetlen germán jog vonatkozásában is, amely római tekintélytől függetlenül fejlődött tovább mind a mai időkig és kiterjedt minden világrészre — az angol jog vonatkozásában. És miért is ne? Mert a jogi gondolkodásmód angol fajtája „úgysem állhatná meg helyét a klasszikus római jogászok tiszta fogalmaiban német talajon eszközölt iskolázottsággal szemközt", — mondja Dühring úr, aztán meg ezt mondja: „mi az angolul beszélő világ a maga gyermeteg zagyvaléknyelvével a mi tősgyökeres nyelvalakulásunkkal szemközt?" — Amire mi csak Spinozával válaszolhatunk: Ignorantia non est argumentum, a tudatlanság nem érv.

Ezekután nem juthatunk más végeredményre, mint arra, hogy Dühring úr legbehatóbb szaktanulmányai abban álltak, hogy három éven át elméletileg a Corpus jurisba,[148] további három éven át gyakorlatilag a nemes porosz Landrechtbe mélyedt. Bizonnyal ez is már egészen érdemes és elegendő teljesítmény egy igen tiszteletreméltó óporosz járásbírótól vagy ügyvédtől. Ha azonban arra vállalkozik valaki, hogy minden világok és idők számára jogfilozófiát írjon, valamennyire mégiscsak tájékozva kellene lennie olyan nemzetek jogviszonyaiban, mint a franciák, angolok és amerikaiak, amely nemzetek egészen más szerepet játszottak a történelemben, mint Németországnak az a zuga, ahol a porosz Landrecht virágzik. De nézzük csak tovább. „A helyi, tartományi és országos jogok tarka keveréke, amelyek igen önkényes módon hol mint szokásjog, hol mint írott törvény, gyakran a legfontosabb ügyeket tisztára statútumi formába öltöztetve, a legkülönbözőbb irányokban keresztezik egymást — a rendetlenség és ellentmondás e mintagyűjteménye, melyben az egyediségek az

általánost és azután alkalmilag megint az általánosságok a különöst hatálytalanítják, valóban nem alkalmas arra, hogy bárkinél is tiszta jogtudatot... tegyen lehetővé." — De hol uralkodik ez a zűrzavaros állapot? Megintcsak a porosz Landrecht érvényességi területén, ahol e Landrecht mellett, felett vagy alatt tartományi jogoknak, helyi statútumoknak, imitt-amott szokásjognak is és egyéb limlomnak van a legkülönbözőbb relatív fokozatokbeli érvényessége, és az összes gyakorlati jogászokból kiváltják ama vészkiáltást, amelyet Dühring úr itt oly együttérzőn ismétel. El sem kell hagynia szeretett Poroszországát, csak a Rajnához kell eljönnie, hogy meggyőződjék róla, hogy ott már hetven esztendő óta szó sincs minderről — nem is szólva más civilizált országokról, ahol az ilyes elavult állapotokat már régen kiküszöbölték.

Továbbá: „Kevésbé kirívó módon tűnik szembe a természetes egyéni felelősség leplezése kollégiumok vagy egyéb hatósági intézmények titkos és ennélfogva névtelen kollektív ítéletei és kollektív cselekményei által, melyek elfedik mindenik tag személyes részességét." És egy másik helyen: „A mi mai állapotunkban *meglepő* és szerfelett szigorú követelés számba megy majd, ha valaki az egyedi felelősségnek kollégiumok által történő leplezéséről és elfedéséről tudni sem akar." — Talán meglepő közlés számba megy majd Dühring úr szemében, ha megmondjuk neki, hogy az angol jog területén a bírói kollégium mindegyik tagjának nyilvános ülésen, egyenként kell leadnia és indokolnia ítéletét; hogy az igazgatási kollégiumok, amennyiben nem választottak és nem nyilvánosan tárgyalnak és szavaznak, kiváltképpen *porosz* intézmények és a legtöbb más országban ismeretlenek, és hogy ennélfogva követelését meglepő és szerfelett szigorú számba venni csakis — *Poroszországban* lehet.

Éppígy a vallási praktikáknak születésnél, házasságnál, halálozásnál és temetésnél történő kényszerbeavatkozásai miatti panaszai valamennyi nagyobb civilizált ország közül csak Poroszországot érik, s a polgári anyakönyvek bevezetése óta már ezt sem. Amit Dühring úr csak egy „szocialitárius" jövőállapot révén tud nyélbeütni, azt még Bismarck is időközben egy egyszerű törvény útján elintézte. — A „jogászoknak hivatásukra való hiányos előkészítése miatti panaszban", amely panasz az „igazgatási hivatalnokokra" is kiterjeszthető, nemkülönben csak egy sajátosan porosz jeremiádára zendít rá; és maga a nevetségességig túlhajtott zsidógyűlölet is, melyet Dühring úr minden alkalommal fitogtat, ha nem is sajátosan porosz, mindenesetre sajátosan kelet-elbai tulajdonság. Ugyanaz a valóságfilozófus, aki szuverénül lenéz minden előítéletet és babonát, maga oly mélyen beleragad személyes bogaraiba, hogy a középkor bigottságából átöröklött népi előítéletet a zsidók ellen „természeti alapokon" nyugvó, „természeti ítéletnek" nevezi és erre a piramidális állításra ragadtatja magát: „a szocializmus az egyetlen hatalom, mely erősebb zsidó keverődéssel járó népességi állapotokkal" (zsidó keverődéssel járó állapotok! micsoda természeti németség!) „szembeszállhat".

Elég. A jogi tanultsággal való hetvenkedés hátterében — legjobb esetben — egy egészen köznapi óporosz jogász legközönségesebb szakismeretei húzódnak meg. Az a jogi és államtudományi terület, melynek eredményeit Dühring úr nekünk következetesen bemutatja, „fedésben van" a porosz Landrecht érvényességi területével. Jogi ismeretei a római jogon kívül, melyben minden jogász most még Angliában is meglehetősen jártas, egyesegyedül a porosz Landrechtre szorítkoznak, a felvilágosult patriarchális despotizmus ama törvénykönyvére, amelyet olyan németséggel írtak, mintha Dühring úr oda járt volna iskolába, és amely morális széljegyzeteivel, jogi határozatlanságával és tartásnélküliségével, kínzó- és büntetőeszközképpen alkalmazott botozásaival még egészében a forradalom előtti időhöz tartozik. Ami pedig ezen felül vagyon, az Dühring úr számára a gonosztól vagyon — mind a modern polgári francia jog, mind az angol jog a maga egészen sajátszerű fejlődésével és a személyes szabadságnak az egész kontinensen ismeretlen biztosításával. Annak a filozófiának, amely „nem tűr meg semmiféle pusztán *látszólagos* látóhatárt, hanem hatalmasan forradalmasító mozgásában a külső és belső természet minden földét és egét felgöngyöli" — ennek a filozófiának *valóságos* látóhatára: a hat óporosz keleti tartománynak[149] és legfeljebb még ama néhány egyéb földcafatnak a határai, ahol a nemes Landrecht van érvényben; e látóhatáron túl nem göngyöl fel sem földeket, sem egeket, sem külső, sem belső természetet, hanem csak a legvaskosabb tudatlanság képét teregeti ki azt illetően, ami a világ egyéb részeiben végbemegy.

Morálról és jogról nem igen lehet beszélni anélkül, hogy ne térnénk ki az úgynevezett szabad akaratnak, az ember beszámíthatóságának, a szükségszerűség és szabadság viszonyának kérdésére. A valóságfilozófiának is van nemcsak egy, de két megoldása is e kérdésre.

„Az összes hamis szabadságelméletek helyébe annak a viszonynak tapasztalati mibenlétét kell állítani, amelyben racionális belátás az egyik és ösztönszerű meghatározások a másik oldalon *mintegy* eredővé egyesülnek. A dinamika eme fajtájának alaptényeit a megfigyelésből kell meríteni és még a be nem következett történés előre-felmérése céljából is, *már amennyire lehet*, általánosságban fajta és nagyság szerint számításba venni. A belső szabadságról szóló dőre képzelgéseket, melyeken évezredek rágódtak és kérődztek, ezáltal nemcsak alaposan eltakarítjuk, hanem valami pozitívval pótoljuk is őket, ami az élet gyakorlati berendezéséhez felhasználható." — A szabadság eszerint abban áll, hogy a racionális belátás az embert jobbra, az irracionális ösztönök balra rángatják, és az erők e parallelogrammájában a valóságos mozgás az átló irányában következik be. A szabadság tehát belátás és ösztön, értelem és értelmetlenség átlaga volna, és fokát minden egyes embernél tapasztalatilag kellene megállapítani egy „személyi egyenlettel"[150] — hogy csillagászati kifejezéssel éljünk. De néhány oldallal utóbb ezt olvassuk: A morális „felelősséget mi a szabadságra alapítjuk, amely azonban számunkra nem jelent egyebet, mint tudatos indító-

okok iránti fogékonyságot a természetes és szerzett értelem mértékadása szerint. Minden ilyen indítóok, a cselekvésekbeli lehetséges ellentét észlelése ellenére, kikerülhetetlen természeti törvényszerűséggel hat; de éppen erre az elkerülhetetlen kényszerítésre számítunk, amikor a morális emelőt alkalmazzuk."

A szabadság e második meghatározása, mely minden teketória nélkül arcul üti az elsőt, megint nem egyéb, mint legvégletesebb ellaposítása a hegeli felfogásnak. Hegel volt az első, aki szabadság és szükségszerűség viszonyát helyesen ábrázolta. Számára a szabadság a szükségszerűség átlátása. „A szükségszerűség csak annyiban *vak, amennyiben nem értik meg.*"[151] Nem a természeti törvényektől való álmodott függetlenségben rejlik a szabadság, hanem e törvények megismerésében és az ezzel adott lehetőségben, hogy tervszerűen, meghatározott célokra hatni engedjük őket. Ez éppúgy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra, amelyek magának az embernek a testi és szellemi létezését szabályozzák — törvények két olyan osztályára, amelyeket legfeljebb az elképzelésben választhatunk el egymástól, de nem a valóságban. Az akarat szabadsága ezért nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy tárgyismerettel dönteni tudunk. Minél *szabadabb* tehát az ember ítélete egy meghatározott kérdéses pontra vonatkozólag, annál nagyobb *szükségszerűséggel* lesz az ítélet tartalma meghatározott; míg a nem-ismerésen nyugvó bizonytalanság, amely sok különböző és ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, épp ezzel bizonyítja nem-szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodnia. A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésére alapozott uralomban áll önmagunk és a külső természet felett; így szükségképpen a történelmi fejlődésnek terméke. Az állatvilágból kiváló első emberek minden lényeges dologban éppoly nemszabadok voltak, mint maguk az állatok; de a kultúrában elért minden előrehaladás egy-egy lépés volt a szabadság felé. Az emberiség történelmének küszöbén a mechanikai mozgás hővé való átalakításának felfedezése áll: a tűzdörzsölés; az eddigi fejlődés végén a hő mechanikai mozgássá való átalakításának felfedezése: a gőzgép. — És az óriási felszabadító forradalmasodás ellenére, amelyet a gőzgép a társadalmi világban véghezvisz — ez még félig sincs befejezve —, mégis kétségtelen, hogy a tűzdörzsölés felülmúlja világfelszabadító hatásában. Mert a tűzdörzsölés az embernek először adta meg az uralmat egy természeti erő felett és ezzel végérvényesen elválasztotta őt az állatvilágtól. A gőzgép az emberiség fejlődésében soha olyan hatalmas ugrást nem fog létrehozni, bármennyire is benne látjuk mindama vele kapcsolatos hatalmas termelőerők képviselőjét, amelyek segítségével válik csakis lehetővé egy olyan társadalmi állapot, ahol többé nincsenek osztálykülönbségek, nincsenek az egyéni létezési eszközök miatti gondok, és ahol először lehet szó valóságos emberi szabadságról, a megismert természeti törvényekkel összhangban való létezésről. De hogy milyen fiatal még az egész emberi történelem, és milyen nevetséges lenne, ha mai néze-

teinknek valamiféle abszolút érvényességet akarnánk tulajdonítani, az kiderül abból az egyszerű tényből, hogy az egész eddigi történelmet úgy jellemezhetjük, mint a mechanikai mozgás hővé való átalakításának gyakorlati felfedezésétől a hő mechanikai mozgássá való átalakításának gyakorlati felfedezéséig eltelt időköz történetét.

Dühring úr persze másként tárgyalja a történelmet. Általánosan ez, mint a tévedések, a tudatlanság és nyerseség, az erőszaktétel és leigázás története, a valóságfilozófia számára visszataszító tárgy, különösen azonban két nagy szakaszra oszlik, mégpedig 1. az anyag önmagával egyenlő állapotától a francia forradalomig, és 2. a francia forradalomtól Dühring úrig; és ezenközben a XIX. század megmarad „még lényegileg reakciósnak, sőt szellemi vonatkozásban ez méginkább az" (!), „mint a XVIII. század", bárha a szocializmust hordozza méhében, és ezzel „egy hatalmasabb átteremtés csíráját, mint amilyet kigondoltak" (!) „a francia forradalom előfutárai és hősei". Az eddigi történelem iránti valóságfilozofikus megvetés a következőképpen igazolódik: „Az a néhány évezred, amelyre vonatkozólag eredeti feljegyzések közvetítenek történelmi visszaemlékezést, a maga eddigi emberiség-berendezkedésével együtt *nem sokat jelenthet*, ha az eljövendő évezredek sorára gondolunk... Az emberi nem egészében igen fiatal még, s ha egykor a tudományos visszaemlékezésnek évezredek helyett évtízezredekkel kell majd számolnia, intézményeink szellemileg éretlen gyermeksége az akkor ős-ókor gyanánt méltatott korunkat illetően magától értetődő előfeltevésként fog elvitatlan érvénnyel bírni."

Anélkül, hogy az utolsó mondat csakugyan „tősgyökeres nyelvalakulásánál" hosszabban elidőznénk, csak két megjegyzést teszünk: Először, hogy ez az „ős-ókor" valamennyi jövendő nemzedék számára minden körülmények között szerfelett érdekes történelmi szakasz marad, mert minden későbbi magasabb fejlődés alapzatát képezi, mert kiinduló pontja az embernek az állatvilágból való kialakulása, tartalma pedig olyan nehézségek leküzdése, amilyenek a jövőbeli társult emberek elé soha többé nem fognak tornyosulni. És másodszor, hogy ennek az ős-ókornak a vége — amelyhez képest a jövendő, e nehézségek és akadályok által többé nem hátráltatott történelmi időszakok egészen más tudományos, technikai és társadalmi eredményeket ígérnek — mindenesetre igen furcsán megválasztott pillanat arra, hogy ezeknek az eljövendő évezredeknek a mi annyira „visszamaradt" és „visszafeléhaladó" évszázadunk szellemileg éretlen gyermeksége alapzatán felfedezett megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságok, változhatatlan igazságok és gyökeres koncepciók révén előírásokat adjunk. Csakugyan a filozófiai Richard Wagnernak kell lenni ahhoz — de Wagner tehetsége nélkül —, hogy valaki észre ne vegye, hogy mindazok a becsmérlések, melyeket az eddigi történelmi fejlődésre szór, rajtaragadnak e fejlődés állítólag végső eredményén is — az úgynevezett valóságfilozófián.

Az új gyökeres tudomány egyik legjellemzőbb darabja az élet egyéniesülésé-

ről és értékemelkedéséről szóló szakasz. Itt teljes három fejezeten át feltartóztathatatlanul kitörő bőségben bugyog és árad az orákulumi közhely. Sajnos néhány rövid szemelvényre kell szorítkoznunk.

„Minden érzékelés és ennélfogva minden szubjektív életforma mélyebb lényege állapotok *különbségén* nyugszik... A *teljes*" (!) „életre nézve azonban minden további nélkül is" (!) „kimutatható, hogy nem az állandósult helyzet, hanem az egyik élethelyzetből a másikba való átmenet az, ami által az életérzés fokozódik és a döntő ingerek kifejlődnek... A közelítőleg önmagával egyenlő, *úgyszólván* tehetetlenségi állandóságban és *mintegy* ugyanazon egyensúlyi helyzetben megmaradó állapot, bárminemű legyen is, nem sokat jelenthet a létezés kipróbálása szempontjából... A megszokás és *úgyszólván* beleélés ezt az állapotot végképp valami közömbössé és közönyössé teszi, ami nem különösképp különbözik a halottságtól. Legfeljebb még, egyfajta negatív életrezdülésként, az unalom kínja társul hozzá... Egy pangó életben az egyes emberek és a népek számára kialszik minden szenvedély és a létezés iránti minden érdek. *A különbség általunk felállított törvényéből azonban mindezek a jelenségek megmagyarázhatókká válnak.*"

Hihetetlen, milyen sebességgel hozza létre Dühring úr az ő alapjukban sajátos eredményeit. Alighogy valóságfilozófiai nyelvre átültette azt a közhelyet, hogy egyazon ideg tartós ingerlése vagy egyazon inger tartós behatása minden ideget és minden idegrendszert kifáraszt, hogy tehát normális állapotban az idegingerek megszakítására vagy váltakozására van szükség — ami évek óta olvasható a fiziológia minden kézikönyvében, és amit minden filiszter saját tapasztalatából tud —, alighogy rejtelmes formába átültette azt az ősrégi sekélyességet, hogy minden érzékelés mélyebb lényege állapotok különbségén nyugszik, ez már át is változik a „különbség *általunk felállított* törvényévé". És a különbség e törvénye „tökéletesen megmagyarázhatóvá" teszi jelenségeknek egy egész sorát, amelyek megint nem egyebek, mint illusztrációk és példák a váltakozás kellemetességére, amelyek még a legeslegközönségesebb filiszter-értelem számára sem szorulnak semmiféle magyarázatra, és amelyek a különbségnek erre az állítólagos törvényére való utalással egy atomnyival sem lesznek világosabbá.

Ezzel azonban a „különbség *általunk felállított* törvényének" gyökeressége távolról sincs még kimerítve: „Az életkorok egymásutánja és az életviszonyok velük kapcsolatos változásainak bekövetkezte igen közelfekvő példát szolgáltatnak a különbség *általunk felállított* elvének szemléltetésére... Gyermek, fiú, ifjú és férfi mindenkori életérzéseik erejét nem annyira ama már megrögzített állapotok révén tapasztalják, amelyekben vannak, mint inkább az egyik állapotból a másikba való átmenet korszakai révén." De ez még nem minden: „A különbség *általunk felállított* törvénye távolabbeső alkalmazást is kaphat még, ha számításba vesszük azt a tényt, hogy a már kipróbáltnak vagy véghez-

vittnek a megismétlésében nincsen inger." És most az olvasó maga is hozzágondolhatja azt az orákulumi zöldséget, amelyhez a fentiekhez hasonló mélységű és gyökerességű tételek szolgáltatják a kapcsolódási pontot; Dühring úr pedig hadd kiáltson fel diadalmaskodva könyve végén: „A különbség törvénye elméletileg és gyakorlatilag egyaránt irányadóvá lett az életérték felbecslése és emelkedése szempontjából!" Dühring úr számára, közönsége szellemi értékének felbecslése szempontjából úgyszintén: bizonyára azt hiszi, hogy közönsége csupa szamárból vagy filiszterből áll.

A továbbiakban a következő szerfelett gyakorlati életszabályokat kapjuk: „Az élet iránti össz-érdek ébrentartására" (szép feladat filiszterek és olyanok részére, akik annak készülnek!) „az eszközök abban állanak, hogy az egyes *úgyszólván* elemi érdekeket, amelyekből az egész összetevődik, a természetes időmértékek szerint fejlődni vagy váltakozni engedjük. Az alacsonyabb és könnyebben kielégíthető ingerek magasabb és tartósabban hatékony felindulásokkal helyettesíthetőségének fokozatisága ugyanazon állapotra nézve egyidejűleg is felhasználható lesz arra, hogy teljességgel érdektelen hézagok keletkezését elkerüljük. Egyébként pedig azon fordul majd meg a dolog, hogy elejét vegyük annak, hogy a természetszerűleg vagy a társadalmi létezés normális folyamatában egyébként keletkező feszültségeket önkényes módon halmozzuk, erőszakoljuk, vagy ami az ellenkező visszásság, már a leghalványabb rezdülésre kielégítsük s ezzel megakadályozzuk őket élvezőképes szükségelésként való kifejlődésükben. A természetes ritmus betartása itt is, mint egyebütt, a mértékarányos és tetszetős mozgás előfeltétele. Azt a megoldhatatlan feladatot sem szabad magunk elé tűznünk, hogy valamely helyzet ingereit a számukra a természet vagy a viszonyok által kiszabott időtartamon túl kiterjeszteni akarjuk" stb. Az a derék jóember, aki a legízetlenebb sekélyességeken spekulálgató pedantériának ezeket az ünnepélyes filiszter-orákulumait a maga számára az „élet-kipróbálás" szabályává teszi, mindenesetre nem panaszkodhatik majd „teljességgel érdektelen hézagokra". Minden idejét az élvezetek szabályszerű előkészítésére és elrendezésére kell majd fordítania, úgyhogy magára az élvezésre egy szabad pillanata sem marad.

Ki kell hát próbálnunk az életet, a teljes életet. Csak két dolgot tilt el nekünk Dühring úr: először „a dohányra való rákapás tisztátalanságait", és másodszor olyan italokat és élelmiszereket, melyeknek „visszataszítóan izgató, vagy egyáltalában a finomabb érzés számára elvetendő tulajdonságaik vannak". Minthogy mármost Dühring úr a „Kursus der Ökonomie"-ban oly ditirambikusan ünnepli a pálinkaégetést, lehetetlen, hogy ez italokon a pálinkát értse; arra a következtetésre kényszerülünk tehát, hogy tilalma csupán a borra és a sörre terjed ki. Tiltsa el még a húst is, s akkor arra a magaslatra emelte a valóságfilozófiát, amelyen a néhai Gustav Struve oly sok sikerrel mozgott[152] — a merő gyermetegség magaslatára.

Dühring úr egyébiránt a szeszes italok vonatkozásában valamivel mégiscsak liberálisabb lehetne. Annak a férfiúnak, aki a sztatikaitól a dinamikaihoz vezető hidat saját bevallása szerint még mindig nem tudja megtalálni, elvégre biztosan megvan minden oka arra, hogy enyhén ítélje meg, ha valami szegény ördög egyszer túl mélyen néz a pohár fenekére és ennek következtében szintén hasztalan keresi a dinamikaitól a sztatikaihoz vezető hidat.

XII. Dialektika. Mennyiség és minőség

„A lét logikai alaptulajdonságairól szóló első és legfontosabb tétel az *ellentmondás kizárására* vonatkozik. Az ellentmondó olyan kategória, mely csak a gondolati kombinációhoz, de semmiféle valósághoz nem tartozhatik. A dolgokban nincsenek ellentmondások, vagy más szavakkal, a reálisnak tételezett ellentmondás [Widerspruch] maga a képtelenség [Widersinn] csúcspontja... Az ellentett irányban egymással mérkőző erők antagonizmusa éppenséggel az alapformája minden akciónak a világ és lényei létezésében. Az elemek és az egyének erőirányának ez az ellenkezése [Widerstreit] azonban a legtávolabbról sem esik egybe az ellentmondás-abszurditások gondolatával... Itt elégedettek lehetünk azzal, hogy a ködöket, amelyek a logika állítólagos misztériumaiból felszállni szoktak, a reális ellentmondás valóságos abszurditásáról adott világos kép révén eloszlattuk és kimutattuk annak a tömjénnek a haszontalanságát, melyet az ellentmondás-dialektikának az antagonista világszkematika helyébe becsempészett és nagyon is otrombán faragott fabábujára itt-ott eltékozoltak." — Ez jóformán minden, amit a „Kursus der Philosophie" a dialektikáról mond. A „Kritische Geschichte" ellenben egészen másként bánik el az ellentmondás-dialektikával és vele együtt nevezetesen Hegellel. „Az ellentmondó ugyanis a hegeli logika vagy jobbanmondva logosz-tan szerint nem netán a természeténél fogva másként, mint szubjektívnek és tudatosnak el sem képzelhető gondolkodásban, hanem magukban a dolgokban és folyamatokban" objektíve „van meg és bennük úgyszólván testiségesen fellelhető, úgyhogy a képtelenség nem marad meg a gondolat lehetetlen kombinációjának, hanem tényleges hatalommá válik. Az abszurdum valósága a logika és logikátlanság hegeli egységének első hitcikkelye... Minél ellentmondóbb, annál igazabb, vagy mas szavakkal: minél abszurdabb, annál hihetőbb — ez a még csak nem is újonnan feltalált, hanem a kinyilatkoztatási teológiából és a misztikából átvett maxima az úgynevezett dialektikus elvnek meztelen kifejezése."

A két idézett hely gondolattartalma abban a tételben foglalódik össze, hogy ellentmondás = képtelenség, és ennélfogva a valóságos világban nem fordulhat elő. Meglehet, hogy ez a tétel a különben eléggé egészséges emberi értelemmel bíró emberek számára ugyanolyan magától értetődő érvényű, mint az, hogy ami

egyenes, az nem lehet görbe, és ami görbe, az nem lehet egyenes. A differenciálszámítás azonban, az egészséges emberi értelem minden tiltakozása ellenére, az egyenest és a görbét bizonyos körülmények között mégis egyenlővé teszi, és ezzel olyan eredményeket ér el, amilyenek az egyenes és görbe azonosságának képtelen voltához makacsul ragaszkodó egészséges emberi értelemtől soha nem telnének ki. És a jelentős szerep után, melyet az úgynevezett ellentmondásdialektika a filozófiában a legrégibb görögöktől kezdve mostanáig játszott, még Dühring úrnál erősebb ellenfélnek is kötelessége lett volna, hogy különb érvekkel szálljon szembe vele, mint *egy* állítással és sok szitkozódással.

Mindaddig, amíg a dolgokat mint nyugvókat és élettelenéket, mindegyiket önmagában, egymás mellett és után vizsgáljuk, mindenesetre nem bukkanunk bennük ellentmondásokra. Találunk itt bizonyos tulajdonságokat, melyek részben közösek, részben különbözők, sőt egymásnak ellentmondók, de ez esetben különböző dolgokra oszlanak el és ily módon nem tartalmaznak magukban ellentmondást. Amennyire a vizsgálódásnak ez a területe elnyúlik, addig beérhetjük a közönséges, metafizikai gondolkodásmóddal is. De egészen más a helyzet, mihelyt a dolgokat mozgásukban, változásukban, életükben, kölcsönös egymásrahatásukban vizsgáljuk. Ekkor tüstént ellentmondásokba kerülünk. Maga a mozgás ellentmondás; már az egyszerű mechanikai helyváltoztató mozgás is csak azáltal mehet végbe, hogy valamely test egy és ugyanazon időpontban egy helyen és egyszersmind egy másik helyen, egy és ugyanazon a helyen és nem azon a helyen van. És ennek az ellentmondásnak a folytonos tételezése és egyidejű megoldása éppen a mozgás.

Itt tehát olyan ellentmondás van, amely „magukban a dolgokban és folyamatokban objektíve megvan és bennük úgyszólván testiségesen fellelhető". És mit szól ehhez Dühring úr? Azt állítja, hogy mostanáig egyáltalában „nincs híd a racionális mechanikában a szigorúan sztatikai és a dinamikai között". Az olvasó most végre észreveszi, mi búvik meg Dühring úr e kedvenc frázisa mögött; semmi egyéb, mint ez: a metafizikailag gondolkodó értelem abszolúte nem juthat el a nyugalom gondolatától a mozgáséhoz, mert itt a fenti ellentmondás elzárja előle az utat. Számára a mozgás, mert ellentmondás, tisztára felfoghatatlan. És amikor a mozgás felfoghatatlanságát állítja, akarata ellenére maga elismeri ennek az ellentmondásnak a létezését, elismeri tehát, hogy van egy magukban a dolgokban és folyamatokban objektíve meglevő ellentmondás, amely méghozzá tényleges hatalom.

Ha már az egyszerű mechanikai helyváltoztató mozgás ellentmondást foglal magában, úgy méginkább az anyag magasabb mozgási formái és egész különösen a szerves élet és fejlődése. Láttuk fentebb, hogy az élet mindenekelőtt éppen abban áll, hogy egy lény minden pillanatban ugyanaz és mégis valami más. Az élet tehát szintén egymagukban a dolgokban és folyamatokban meglevő, önmagát folytonosan tételező és megoldó ellentmondás; és mihelyt az ellent-

mondás véget ér, véget ér az élet is, beáll a halál. Ugyanígy láttuk, hogy az ellentmondásokat a gondolkodás területén sem kerülhetjük el, és hogy hogyan oldódik meg például a belsőleg határolatlan emberi megismerőképesség és annak csupa külsőleg korlátozott és korlátozottan megismerő emberekben való valóságos létezése közötti ellentmondás a nemzedékeknek számunkra legalábbis gyakorlatilag végnélküli egymásrakövetkezésében, a végtelen progresszusban.

Említettük már, hogy a felsőbb matematikának egyik fő alapzata az az ellentmondás, hogy egyenes és görbe bizonyos körülmények között ugyanaz legyen. A felsőbb matematika azt a másik ellentmondást is összehozza, hogy vonalak, amelyek egymást szemünk láttára metszik, metszési pontjuktól már öt-hat centiméternyire mégis párhuzamosaknak, olyanoknak számítanak, amelyek még végtelen meghosszabbítás esetén sem metszhetik egymást. És mégis, ezekkel s még jóval erősebb ellentmondásokkal nemcsak helyes, hanem az alsóbb matematika számára teljesen elérhetetlen eredményeket is hoz létre.

De már ez utóbbiban is hemzsegnek az ellentmondások. Ellentmondás például, hogy A gyöke A hatványa legyen, és mégis $A^{1/2} = \sqrt{A}$. Ellentmondás, hogy egy negatív nagyság valaminek a négyzete legyen, mert minden negatív nagyság önmagával szorozva pozitív négyzetet ad. A mínusz egy négyzetgyöke ennélfogva nemcsak ellentmondás, hanem méghozzá abszurd ellentmondás, valóságos képtelenség. És $\sqrt{-1}$ mégis sok esetben szükségszerű eredménye helyes matematikai operációknak; sőt mi több, hol volna a matematika, az alsóbb is, a felsőbb is, ha megtiltanák neki, hogy $\sqrt{-1}$-gyel operáljon?

A változó nagyságok tárgyalásával maga a matematika a dialektikai területre lép, és jellemző módon egy dialektikus filozófus, Descartes volt az, aki ezt a haladást a matematikába bevitte. Ahogy a változó nagyságok matematikája viszonylik a változatlan nagyságokéhoz, úgy viszonylik egyáltalában a dialektikus gondolkodás a metafizikaihoz. Ami semmiképpen sem akadályozza meg azt, hogy a matematikusok zöme a dialektikát csak matematikai területen ismeri el, s hogy elegen akadnak közöttük olyanok, akik a dialektikus úton nyert módszerekkel teljesen a régi, korlátozott, metafizikai módon operálnak tovább.

Dühring úr erő-antagonizmusára és antagonisztikus világszkematikájára közelebbről kitérnünk csak akkor volna lehetséges, ha e témáról valamivel többet nyújtott volna, mint — a puszta *frázist*. Azután, hogy ezt tető alá hozta, az antagonizmust sem a világszkematikában, sem a természetfilozófiában egyetlenegyszer sem mutatja be nekünk működésben, ami a legékesebb vallomás arra nézve, hogy Dühring úr ezzel „az alapformájával minden akciónak a világ és lényei létezésében" abszolúte semmi pozitívat elkezdeni nem tud. Valójában ha valaki lesüllyesztette Hegelnek a „lényegről szóló tanát" az ellentett irányban, de nem ellentmondásokban mozgó erők sekélyességéig, mindenesetre legjobban teszi, ha e közhely minden alkalmazása elől kitér.

A további támpontot antidialektikus dühe kiöntésére Dühring úrnak Marx

„Tőké"-je szolgáltatja. „A természetes és érthető logikának a hiánya, amely által a dialektikus-kusza egymásbahurkolódások és képzet-arabeszkek kitüntetik magukat... már az eddig meglevő részre alkalmazni kell azt az elvet, hogy egy bizonyos tekintetben és egyáltalában is" (!) „egy ismert filozófiai előítélet szerint mindent bármiben és bármit mindenben kell keresni, s hogy e zagyva és zavaros elképzelés következtében végül minden egyre megy." Az ismert filozófiai előítéletbe való eme bepillantása teszi azután Dühring urat arra is képessé, hogy biztossággal megjósolhassa, hogy mi lesz a marxi gazdaságtani filozofálásnak a „vége", tehát hogy mi lesz a „Tőke" következő köteteinek a tartalma — pontosan hét sorral ama kijelentése után, hogy „ám valóban nem lehet kiszámítani, hogy — emberileg és magyarán szólva — tulajdonképpen mi következhetik még a két" (utolsó) „kötetben".

Nem először történik azonban, hogy Dühring úr írásai azokhoz a „dolgokhoz" tartozóknak bizonyulnak, amelyekben „az ellentmondó objektíve van jelen s bennük úgyszólván testiségesen fellelhető". Ami korántsem akadályozza őt abban, hogy győzedelmesen így folytassa: „De az egészséges logika előreláthatólag mégis diadalmaskodni fog karikatúrája felett... Az előkelősködés és a dialektikus titokzatoskodás senkit, akiben maradt még egy kevés egészséges ítélet, nem fog arra bírni, hogy a gondolatok és a stílus ily idomtalanságaival... foglalkozzék. A dialektikus badarságok utolsó maradványainak elhalásával a félrevezetésnek ez az eszköze... el fogja veszíteni megtévesztő befolyását, és senki sem fogja többé hinni, hogy muszáj gyötrődnie avégett, hogy mély bölcsesség nyomára akadjon ott, ahol a kuszaságok megtisztított magva a legjobb esetben közönséges elméletek, ha ugyan nem közhelyek vonásait mutatja... Teljesen lehetetlen a logosz-tan mértékadása szerinti" (marxi) „egymásbahurkolódásokat visszaadni az egészséges logika prostituálása nélkül." Marx módszere abban áll, hogy „hívői számára dialektikai csodákat hajt végre", és így tovább.

Itt még semmiképp nem a marxi vizsgálat gazdaságtani eredményeinek helyességével vagy helytelenségével van dolgunk, hanem csak a Marx által alkalmazott dialektikus módszerrel. Annyi azonban biztos: a „Tőke" legtöbb olvasója csak most, Dühring úr révén értesült arról, hogy tulajdonképpen mit is olvasott. És közöttük maga Dühring úr is, aki 1867-ben („Ergänzungsblätter", III., 3. füzet) még képes volt a könyvnek egy magakaliberű gondolkodóhoz mérten aránylag racionális tartalmi ismertetését nyújtani anélkül, hogy kénytelen lett volna — amit most elkerülhetetlennek jelent ki — a marxi fejtegetéseket előbb dühringi nyelvre lefordítani. Bárha már akkor elkövette azt a baklövést, hogy a marxi dialektikát azonosította a hegelivel, mindamellett nem vesztette el teljesen képességét arra, hogy különbséget tegyen a módszer és az általa elért eredmények között, s hogy megértse, hogy az utóbbiakat nem cáfolja meg az ember különösségben, ha az előbbit általánosságban lerántja.

Dühring úr legmeglepőbb közlése mindenesetre az, hogy a marxi álláspont számára „végül minden egyre megy", hogy tehát Marx számára például tőkések és bérmunkások, feudális, tőkés és szocialista termelési mód is „egyre megy", sőt a végén tán még Marx és Dühring úr is „egyre megy". Az ilyen szimpla ostobaság lehetőségének magyarázatául csak az a feltevés marad, hogy a puszta dialektika szó Dühring urat oly beszámíthatatlansági állapotba hozza, melyben neki, egy bizonyos zavaros és zagyva elképzelés következtében, végül „egyre megy", hogy mit mond és mit tesz.

Itt mutatványt kapunk abból, amit Dühring úr „az *én* nagystílű történetírásomnak" nevez, vagy pedig „a sommás eljárásnak, amely leszámol a nemmel és típussal és egyáltalán nem ereszkedik le odáig, hogy azt, amit egy Hume tudós-csőcseléknek nevezett, mikrologikus részletekbe menő leleplezéssel megtisztelje; csakis ez a magasabb és nemesebb stílű eljárás fér össze a teljes igazság érdekeivel s a céhenkívüli közönség iránti kötelességekkel". A nagystílű történetírás és a nemmel és típussal való sommás leszámolás valójában igen kényelmes Dühring úr számára, mivel eközben az összes meghatározott tényeket mint mikrologikus részleteket elhanyagolhatja, nullával egyenlőnek veheti, és bizonyítás helyett csak általános szólamokban kell beszélnie, állításokat kell tennie és egyszerűen ledorongolnia. Emellett az eljárásnak még az az előnye is megvan, hogy semmiféle tényleges támpontokat nem nyújt az ellenfélnek, és hogy annak ily módon alig marad más lehetősége a válaszra, mint hogy szintén nagystílűen és sommásan uccu-neki állításokat tegyen, általános szólamokat pufogtasson és Dühring urat végül vissza-ledorongolja, egyszóval, ahogy mondani szokták, visszaverősdit játsszék, ami nincs mindenkinek ízlése szerint. Hálásak kell tehát legyünk Dühring úrnak azért, hogy a magasabb és nemesebb stílust kivételesen mellőzi és az elvetendő marxi logosz-tannak legalább két példáját adja.

„Mily komikusan fest például a hivatkozás a hegeli zűrzavaros ködképzetre, hogy a mennyiség átcsap a minőségbe, és hogy ennélfogva egy előleg, ha elér bizonyos határt, pusztán e mennyiségi fokozás révén tőkévé változik."

Ez ebben a Dühring úr által „megtisztított" ábrázolásban mindenesetre elég furcsán fest. Nézzük tehát, hogyan fest az eredetiben, Marxnál. A 313. oldalon (a „Tőke" II. kiadása)* Marx az állandó és változó tőke és az értéktöbblet megelőző vizsgálatából levonja azt a következtetést, hogy „nem minden tetszőleges pénz- vagy értékösszeg változtatható át tőkévé, hanem ennek az átváltoztatásnak az az előfeltétele, hogy pénznek vagy csereértéknek egy meghatározott minimuma legyen az egyes pénz- vagy árubirtokos kezében". Mármost példaként feltételezi, hogy valamely munkaágban a munkás napi nyolc órát dolgozik önmaga számára, azaz munkabére értékének létrehozása végett, és a következő négy órát a tőkés számára, az — először is ennek zsebébe folyó — érték-

* Lásd Marx és Engels Művei, 23. köt. 288. old. — *Szerk.*

többlet létrehozása végett. Ekkor valakinek ahhoz, hogy naponként annyi értéktöbbletet vágjon zsebre, amennyiből olyan jól élhet, mint munkásainak egyike, már olyan értékösszeg felett kell rendelkeznie, amely megengedi neki, hogy két munkást nyersanyaggal, munkaeszközökkel és munkabérrel ellásson. S minthogy a tőkés termelésnek nem a puszta létfenntartás, hanem a gazdagság gyarapítása a célja, emberünk az ő két munkásával még mindig nem lenne tőkés. Ahhoz hát, hogy kétszer olyan jól éljen, mint egy közönséges munkás, és a termelt értéktöbblet felét tőkévé visszaváltoztassa, nyolc munkást kellene foglalkoztatni tudnia, tehát a fentebb feltett értékösszegnek már a négyszeresét kellene birtokolnia. És csak ezután — és annak a ténynek a megvilágítására és megalapozására szolgáló még további fejtegetések közepette, hogy nem bármely tetszőleges kis értékösszeg elegendő a tőkévé változáshoz, hanem hogy erre minden fejlődési időszaknak és minden iparágnak megvannak a maga meghatározott minimális határai — jegyzi meg Marx: „Itt, akár a természettudományban, *igazolódik* ama törvény helyessége, melyet Hegel fedezett fel Logikájában, hogy pusztán mennyiségi változások egy bizonyos ponton minőségi különbségekbe csapnak át."*

És most csodálja meg az ember azt a magasabb és nemesebb stílust, amelynek segítségével Dühring úr az ellenkezőjét adja Marx szájába, mint amit ő a valóságban mondott. Marx ezt mondja: Az a tény, hogy egy értékösszeg csak akkor változhatik át tőkévé, amikor egy a körülmények szerint különböző, minden egyes esetben azonban meghatározott minimális nagyságot elért — ez a tény *bizonyíték* a hegeli törvény *helyességére*. Dühring úr ezt mondatja vele: *Minthogy* a hegeli törvény szerint a mennyiség átcsap minőségbe, *„ennélfogva"* lesz „egy előleg, ha elér bizonyos határt... tőkévé". Tehát az egyenes ellenkezőjét.

Dühring úrnak azzal a szokásával, hogy a „teljes igazság érdekében" és a „céhenkívüli közönség iránti kötelességből" hamisan idéz, már akkor megismerkedtünk, amikor Dühring úr a Darwin-ügyet tárgyalta. Ez a szokás mindinkább a valóságfilozófia belső szükségszerűségének bizonyul és mindenesetre igen „sommás eljárás". Nem is szólva arról, hogy Dühring úr továbbá azt is szájába adja Marxnak, hogy ő bármely tetszőleges „előlegről" beszél, holott itt csak arról az egy előlegről van szó, amelyet nyersanyagokban, munkaeszközökben és munkabérben eszközölnek; s hogy Dühring úr ezzel végbeviszi, hogy tiszta értelmetlenséget mondat Marxszal. És azután van képe ahhoz, hogy a sajátmaga fabrikálta értelmetlenséget *komikusnak* találja. Ahogy az előbb egy fantázia-Darwint eszkábált össze magának, hogy azon próbálja ki erejét, úgy itt most egy fantázia-Marxot. „Nagystílű történetírás", csakugyan!

Már fentebb láttuk, a világszkematikánál, hogy a mértékviszonyok e hegeli csomósvonalával, ahol a mennyiségi változás bizonyos pontjain hirtelen egy

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 289. old. — *Szerk.*

minőségi átlendülés áll be. Dühring urat az a kis baleset érte, hogy egy gyenge órájában maga is elismerte és alkalmazta ezt. A legismertebb példák egyikét adtuk meg ott — a víz halmazállapotainak változásáról, amely normális légnyomás mellett 0° C-nál a folyékonyból a szilárd és 100° C-nál a folyékonyból a légnemű állapotba megy át, ahol tehát ezen a két fordulóponton a hőmérséklet puszta mennyiségi megváltozása a víz minőségileg megváltozott állapotát idézi elő.

A természetből és az emberi társadalomból egyaránt ilyen tények százait hozhattuk volna fel még e törvény bizonyítására. Így például Marx „Tőké"-jében az egész negyedik szakasz: a relatív értéktöbblet termelése, a kooperáció, a munka megosztása és a manufaktúra, a gépi berendezés és a nagyipar területén számtalan esetet tárgyal, amelyben mennyiségi változás a dolgok minőségét, és ugyanígy minőségi változás a dolgok mennyiségét megváltoztatja, amelyben tehát — hogy a Dühring úr előtt annyira gyűlöletes kifejezést használjuk — a mennyiség átcsap minőségbe és megfordítva. Így például az a tény, hogy sokak kooperációja, sok erőnek egy össz-erővé való egybeolvadása, hogy Marxszal szóljunk, „új erőpontenciát"* hoz létre, amely lényegileg különbözik az egyes erők összegétől.

Ráadásul Marx a Dühring úr által a teljes igazság érdekében ellenkezőjévé kifordított helyen még ezt a megjegyzést tette: „A modern kémiában alkalmazott, először Laurent és Gerhardt által tudományosan kifejtett molekuláris elmélet is éppen ezen a törvényen nyugszik."** De mit törődött ezzel Dühring úr? Hiszen ő tudta: „A természettudományos gondolkodásmód kiválólag modern képzőelemei éppen ott hiányoznak, ahol, miként Marx úrnál és vetélytársánál, Lassalle-nál, a féltudományok és egy kevés bölcselődészet alkották a tudós kicifrázás szegényes felszerelését" — míg Dühring úrnál „a mechanika, fizika és kémia körébe vágó exakt tudásnak a fő megállapításai" stb. szolgálnak alapul — hogy hogyan, azt láttuk. De hogy harmadik személyeknek is módjuk legyen arra, hogy dönthessenek, nézzük meg kissé közelebbről a Marx jegyzetében felhozott példát.

Itt tudnillik a szénvegyületek homológ sorairól van szó, amelyek közül már igen sokat ismernek s amelyek mindegyikének megvan a saját algebrai összetételi képlete. Ha például, mint a kémiában történik, egy atom szenet C-vel, egy atom hidrogént H-val, egy atom oxigént O-val, a minden vegyületben tartalmazott szénatomok számát *n*-nel fejezzük ki, akkor e sorok néhányának molekuláris képleteit ilyenképpen ábrázolhatjuk:

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 306. old. — *Szerk.*

** Uo. 289. old. — *Szerk.*

$C_nH_{2n}{}^{+}{}_2$ — a normális paraffinok sora,
$C_nH_{2n}{}^{+}{}_2O$ — a primér alkoholok sora,
$C_nH_{2n}O_2$ — az egybázisú zsírsavak sora.[153]

Ha e sorok közül az utolsót vesszük példának és egymás után helyettesítünk: $n = 1, n = 2, n = 3$ stb., akkor a következő eredményeket kapjuk (az izomérek elhagyásával):

CH_2O_2	— hangyasav	—	forráspont	100°	olvadáspont	1°
$C_2H_4O_2$	— ecetsav	—	„	118°	„	17°
$C_3H_6O_2$	— propionsav	—	„	140°	„	—
$C_4H_8O_2$	— vajsav	—	„	162°	„	—
$C_5H_{10}O_2$	— valeriánsav	—	„	175°	„	—

és így tovább egészen $C_{30}H_{60}O_2$-ig, a melisszínsavig, amely csak 80°-nál olvad és amelynek egyáltalán nincs forráspontja, mert egyáltalában nem illan el bomlás nélkül.

Itt tehát minőségileg különböző testek egy egész sorát látjuk, melyek az elemeknek egyszerű, mégpedig mindig ugyanazon arányban való mennyiségi hozzátétele útján keletkeznek. A legtisztábban ott tűnik ez szembe, ahol a vegyület valamennyi eleme egyenlő arányban változtatja mennyiségét, így a normális paraffinoknál C_nH_{2n+2}: a legalsó közöttük a metán, CH_4, gáz; az ismeretes legfelső a hekdekán, $C_{16}H_{34}$, színtelen kristályokat alkotó szilárd test, amely 21°-nál olvad és csak 278°-nál forr. Mindkét sorban minden új tag CH_2-nek, egy atom szénnek és 2 atom hidrogénnek az előző tag molekuláris képletéhez való hozzájárulása útján keletkezik, és a molekuláris képlet e mennyiségi változása mindannyiszor egy-egy minőségileg különböző testet hoz létre.

Ezek a sorok azonban csak egy különösen kézzelfogható példa; a kémiában csaknem mindenütt, már a nitrogén különböző oxidjainál, a foszfor vagy kén különböző oxisavainál lehet látni, ahogy „a mennyiség átcsap a minőségbe", és ahogy ez az állítólagos hegeli zűrzavaros ködképzet a dolgokban és folyamatokban úgyszólván testiségesen fellelhető, mikor is azonban senki zűrzavarban és ködben nem marad Dühring úron kívül. És ha Marx az első, aki erre felhívta a figyelmet, s ha Dühring úr ezt az utalást olvassa anélkül, hogy még csak értené is (mert különben bizonyára nem hagyta volna szó nélkül ezt a hallatlan szentségtörést), akkor ez a dicső dühringi természetfilozófiára való visszapillantás nélkül is elegendő annak tisztázására, hogy kinél hiányoznak a „természettudományos gondolkodásmód kiválólag modern képzőelemei", Marxnál-e vagy Dühring úrnál, és kinél az ismerete a „kémia...fő megállapításainak".

Végezetül még egy tanút akarunk felhívni a mennyiségnek a minőségbe való átcsapására, tudniillik Napóleont. Napóleon a következőképpen írja le

a rosszul lovagló, de fegyelmezett francia lovasság csatáját a mamelukokkal, az akkori idők egyedi harcban feltétlenül legjobb, de fegyelmezetlen lovasságával: „Két mameluk feltétlenül felülmúlt 3 franciát; 100 mameluk egy szinten állt 100 franciával; 300 francia rendszerint felülmúlt 300 mamelukot; 1000 francia mindig megfutamított 1500 mamelukot." — Éppúgy, ahogy Marxnál a csereértékösszegnek egy meghatározott, bárha változó, minimális nagyságára volt szükség ahhoz, hogy tőkébe való átmenetét lehetővé tegye, ugyanúgy Napóleonnál a lovasosztagnak egy meghatározott minimális nagyságára volt szükség ahhoz, hogy a fegyelem zárt rendben és tervszerű felhasználhatóságban rejlő erejének módot adjon a megmutatkozásra és a fölénnyé fokozódásra még a jobban lovasított, gyakorlottabban lovagló és harcoló és legalább éppolyan bátor irreguláris lovasságnak nagyobb tömegei felett is. De mit bizonyít ez Dühring úr ellen? Nem bukott-e el Napóleon nyomorúságosan az Európával vívott harcban? Nem szenvedett-e vereséget vereségre? És miért? Egyes-egyedül azért, mert a lovasság taktikájába bevezette a hegeli zűrzavaros ködképzetet!

XIII. Dialektika. A tagadás tagadása

„Ez a történelmi vázlat" (az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás genezise Angliában) „viszonylag még a legjobb Marx könyvében, és még jobb lenne, ha a tudós mankón kívül nem támaszkodott volna még a dialektikus mankóra is. Jobb és világosabb eszközök híján ugyanis a hegeli tagadás tagadásának kell itt bábáskodnia, hogy ennek révén hozzák világra a múlt méhéből a jövendőt. Az egyéni tulajdon megszüntetése, mely a XVI. század óta a jelzett módon ment végbe — az első tagadás. Ezt egy második fogja követni, mely úgy jellemződik, mint a tagadás tagadása és ilyeténképpen az »egyéni tulajdon« helyreállítása, de egy magasabb, a talaj és a munkaeszközök közös birtoklására alapított formában. Ha ezt az új »egyéni tulajdont« Marx úrnál egyszersmind »társadalmi tulajdonnak« is nevezik, ebben persze a hegeli magasabb egység mutatkozik meg, amelyben az ellentmondást megszüntették [aufgehoben], tudniillik a szójátékhoz képest mind le is küzdötték, mind meg is őrizték... A kisajátítók kisajátítása eszerint mintegy automatikus eredménye a történelmi valóságnak, annak anyagilag külsőleges viszonyaiban...Az olyan hegeli mesebeszédek hitelére hagyatkozva, amilyen a tagadás tagadása, megfontolt ember bajosan győzetné meg magát a talaj- és tőkeközösség szükségszerűségéről... A marxi képzetek ködös korcsalakja egyébként nem fogja meghökkenteni azt, aki tudja, hogy a Hegel-dialektikával mint tudományos alapzattal mit lehet kisütni, vagy jobbanmondva, milyen sületlenségeket kell belőle kapni. E művészetek nemismerője számára nyomatékosan meg kell jegyeznünk, hogy az első tagadás Hegelnél a bűnbeesésnek, a második pedig a megváltásra elvezető

magasabb egységnek katekizmusi fogalma. Ez a vallás területéről kölcsönzött analógia-móka persze aligha való arra, hogy a tények logikáját reá alapítsák... Marx úr bátran megmarad az ő egyszerre egyéni és társadalmi tulajdonának ködvilágában és adeptusaira hagyja, oldják meg maguk a mélyértelmű dialektikai talányt." Ezt mondja Dühring úr.

Tehát Marx a társadalmi forradalomnak, a föld és a munkával létrehozott termelési eszközök köztulajdonára alapított társadalmi rend megteremtésének szükségszerűségét nem tudja másként bebizonyítani, csak azáltal, hogy a hegeli tagadás tagadására hivatkozik; és szocialista elméletét erre a vallásból kölcsönzött analógia-mókára alapítva, arra az eredményre jut, hogy a jövendő társadalomban egy egyszerre egyéni és társadalmi tulajdon fog uralkodni mint a megszüntetett ellentmondás hegeli magasabb egysége.

Tegyük egyelőre félre a tagadás tagadását és vegyük szemügyre ezt az „egyszerre egyéni és társadalmi tulajdont". Ezt Dühring úr „ködvilágnak" nevezi, s ebben furcsamód valóban igaza van. Sajnos azonban nem Marx az, aki ebben a ködvilágban él, hanem megintcsak maga Dühring úr. Ahogy ugyanis a „félrebeszélés" hegeli módszerében való jártassága révén már fentebb minden fáradság nélkül meg tudta állapítani, mit kell majd a „Tőke" még befejezetlen köteteinek tartalmazniok, úgy itt is minden nagyobb fáradság nélkül Hegel szerint helyesbíteni tudja Marxot, egy tulajdon magasabb egységét csempészvén bele, amiről Marx egy szót sem szólt.

Marx ezt mondja: „Ez a tagadás tagadása. Ez nem állítja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az egyéni tulajdont a tőkés korszak vívmánya: a kooperáció és a földnek valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapzatán. Az egyének saját munkáján nyugvó, szétforgácsolt magántulajdonnak tőkés tulajdonná való átváltoztatása természetesen hasonlíthatatlanul hosszadalmasabb, keményebb és nehezebb folyamat, mint a ténylegesen már társadalmi termelési üzemen nyugvó tőkés tulajdon átváltoztatása társadalmi tulajdonná."* Ennyi az egész. A kisajátítók kisajátítása útján létrehozott állapotot tehát úgy jellemzi, mint az egyéni tulajdon helyreállítását, de a földre és a maga a munka által termelt termelési eszközökre vonatkozó társadalmi tulajdon *alapzatán.* Ez mindenki számára, aki ért a szóból, azt jelenti, hogy a társadalmi tulajdon kiterjed a földre és a többi termelési eszközre, az egyéni tulajdon pedig a termékekre, tehát a fogyasztási tárgyakra. És hogy a dolog hatesztendős gyermekek számára is felfogható legyen, Marx az 56. oldalon** feltételezi „szabad emberek egyesülését, akik közösségi termelési eszközökkel dolgoznak, és sok egyéni munkaerőjüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki", tehát szocialista módon szer-

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 713. old. — *Szerk.*
** Uo. 80. old. — *Szerk.*

vezett egyesülést, és azt mondja: „Az egyesülés összterméke társadalmi termék. E termék egy része ismét termelési eszközül szolgál. *Ez a rész társadalmi marad.* Egy másik részét azonban létfenntartási eszközként elfogyasztják az egyesülés tagjai. *Ezt tehát el kell osztani közöttük.*" És ez márcsak eléggé világos, még Dühring úr elhegelesített koponyájának is.

Az egyszerre egyéni és társadalmi tulajdon, ez a zűrzavaros korcsalak, ez a Hegel-dialektikából kisülni kénytelen sületlenség, ez a ködvilág, ez a mélyértelmű dialektikai talány, melynek megoldását Marx az adeptusaira hagyja — megintcsak Dühring úr szabad teremtménye és imaginációja. Marx, mint állítólagos hegeliánus, köteles a tagadás tagadásának eredményeként egy igazi magasabb egységet szállítani, és minthogy ezt nem teszi meg Dühring úr szájaíze szerint, Dühring úrnak megintcsak magasabb és nemesebb stílusba kell esnie, és Marxnak a teljes igazság érdekében olyan dolgokat a szájába adnia, amelyek Dühring úr legsajátabb gyártmányai. Az az ember, aki oly tökéletesen képtelen arra, hogy akár csak kivételesen is helyesen idézzen, persze erkölcsi felháborodásba gurulhat mások „kínai tudálékossága" láttán, akik kivétel nélkül helyesen idéznek, de éppen ezzel „rosszul leplezik a mindenkori idézett író eszmeegészébe való bepillantásuk hiányát". Dühring úrnak igaza van. Éljen a nagystílű történetírás!

Mindeddig abból az előfeltevésből indultunk ki, hogy Dühring úr makacs hamisan-idézése legalább jóhiszeműen történt és vagy a megértésre való rá nézve sajátos teljes képtelenségen nyugszik, vagy pedig azon a nagystílű történetírásra sajátságos és máskülönben alkalmasint pongyolának nevezett szokáson, hogy emlékezetből idéz. Úgy látszik azonban, hogy itt elérkeztünk arra a pontra, ahol Dühring úrnál is a mennyiség átcsap a minőségbe. Mert ha megfontoljuk, hogy először is ez a hely Marxnál tökéletesen világos és azonfelül még kiegészíti ugyanannak a könyvnek egy másik, semmiféleképpen félre nem érthető helye, hogy másodszor Dühring úr sem a „Tőké"-nek az „Ergänzungsblätter"-beli fent idézett bírálatában, sem pedig a „Kritische Geschichte" első kiadásában adott bírálatban nem fedezte fel az „egyszerre egyéni és társadalmi tulajdon" e szörnyetegét, hanem csak a második kiadásban, tehát *harmadszori* olvasásra, hogy továbbá ebben a szocialisztikusan átdolgozott második kiadásban szükséges volt Dühring úrnak, hogy a társadalom jövendő szervezetéről lehetőleg nagy ostobaságot mondasson Marxszal, avégett, hogy — amint azt meg is teszi — ezzel szemben annál diadalmasabban mutathassa be „a gazdasági kommúnát, melyet *én* a »Kursus«-omban gazdaságtanilag és jogilag felvázoltam" — ha mindezt tekintetbe vesszük, ránk erőlteti magát a következtetés: Dühring úr itt csaknem arra a feltevésre kényszerít bennünket, hogy ő itt a marxi gondolatot előre megfontolt szándékkal „jótékonyan kiszélesítette" — jótékonyan Dühring úr számára.

Milyen szerepet játszik mármost Marxnál a tagadás tagadása? A 791. skk.

oldalon* összcállítja a tőke úgynevezett eredeti felhalmozásáról az előző ötven oldalon elvégzett gazdasági és történelmi vizsgálódás végeredményeit. A tőkés éra előtt, legalábbis Angliában, kisüzemi termelés folyt, a munkásnak a termelési eszközeire vonatkozó magántulajdona alapzatán. A tőke úgynevezett eredeti felhalmozása itt e közvetlen termelők kisajátításában, azaz a saját munkán nyugvó magántulajdon felbomlasztásában állt. Ez azért vált lehetővé, mert a fenti kisüzem csak a termelésnek és a társadalomnak szűk, természetadta korlátaival összeférhető és ennélfogva egy bizonyos magassági fokon világra hozza saját megsemmisítésének anyagi eszközeit. E megsemmisítés, az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöknek társadalmilag koncentrált termelési eszközökké való átváltozása alkotja a tőke előtörténetét. Mihelyt a munkások proletárokká, munkafeltételeik tőkévé változtak, mihelyt a tőkés termelési mód saját lábán áll — a munka további társadalmasítása és a föld és más termelési eszközök további átváltoztatása, ennélfogva a magántulajdonosok további kisajátítása új formát nyer. „Amit most ki kell sajátítani, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés. Ez a kisajátítás maguknak a tőkés termelés benső törvényeinek játéka útján, a tőkék centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés sok tőkést üt agyon. Ezzel a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltoztatása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket. Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A tőke-monopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják."**

És most kérdezem az olvasótól: Hol vannak a dialektikus-kusza egymásbahurkolódások és képzet-arabeszkek, hol van a zagyva és zavaros elképzelés, melynek következtében végül minden egyre megy, hol a dialektikus csodák a hívők számára, hol a dialektikus titokzatoskodás és a hegeli logosz-tan mérték-

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 711. skk. old. — *Szerk.*
** Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 712—713. old. — *Szerk.*

adása szerinti egymásbahurkolódások, melyek nélkül, Dühring úr szerint, Marx nem tudja összehozni a kifejtését? Marx egyszerűen történelmileg kimutatja és itt röviden összefoglalja, hogy éppúgy, ahogy egykor a kisüzem a saját fejlődése révén szükségszerűséggel létrehozta megsemmisítésének, azaz a kis tulajdonosok kisajátításának feltételeit, most a tőkés termelési mód ugyancsak maga létrehozta azokat az anyagi feltételeket, amelyekbe tönkre kell mennie. A folyamat történelmi folyamat, s ha egyúttal dialektikus is, ez nem Marx vétke, bármily fatális is ez Dühring úr számára.

Csak most, miután történelmi-gazdaságtani bizonyításával elkészült, folytatja Marx: „A tőkés termelési és elsajátítási mód, ennélfogva a tőkés magántulajdon az első tagadása az egyéni, a saját munkára alapított magántulajdonnak. A tőkés termelés tagadását maga a tőkés termelés termeli, egy természeti folyamat szükségszerűségével. Ez a tagadás tagadása" stb. (mint előbb idéztük).

Amikor tehát Marx a folyamatot a tagadás tagadásaként jellemzi, nem arra gondol, hogy ezzel bizonyítsa be a folyamat történelmileg szükségszerű voltát. Ellenkezőleg: Miután történelmileg bebizonyította, hogy a folyamat valójában részben már megtörtént, részben ezután kell hogy megtörténjék, ezenfelül még olyan folyamatként jellemzi, amely egy meghatározott dialektikus törvény szerint megy végbe. Ennyi az egész. Tehát megint tisztára ráfogás Dühring úr részéről, amikor azt állítja, hogy a tagadás tagadásának kell itt bábáskodnia, hogy ennek révén hozzák világra a múlt méhéből a jövendőt, vagy hogy Marx azt kívánja, hogy bárki is a tagadás tagadásának hitelére hagyatkozva győzesse meg magát a talaj- és tőkeközösség szükségszerűségéről (ami maga is egy dühringi testiséges ellentmondás).

Az is már a dialektika természetébe való bepillantás teljes hiánya, ha Dühring úr a dialektikát a puszta bizonyítás szerszámának tartja, ahogy teszem a formális logikát vagy az elemi matematikát lehet korlátolt módon így felfogni. Még a formális logika is mindenekelőtt módszer új eredmények fellelésére, az ismerttől az ismeretlenhez való továbbhaladásra, és ugyanez, csak sokkal kiválóbb értelemben, a dialektika is, amely ezenfelül, mert áttöri a formális logika szűk látókörét, egy átfogóbb világszemlélet csíráját tartalmazza. A matematikában ugyanez a viszony szerepel. Az elemi matematika, az állandó nagyságok matematikája a formális logika korlátain belül mozog, legalábbis nagyjában és egészében; a változó nagyságok matematikája, melynek legjelentősebb részét az infinitezimálszámítás alkotja, lényegileg nem egyéb, mint a dialektikának matematikai viszonyokra való alkalmazása. A puszta bizonyítás itt határozottan háttérbe szorul a módszernek új vizsgálati területekre való sokféle alkalmazásával szemben. De a felsőbb matematikának csaknem valamennyi bizonyítása, a differenciálszámítás első bizonyításaitól kezdve, az elemi matematika álláspontjáról nézve, szigorúan véve, hamis. Ez nem is lehet másként, ha mint itt történik, a dialektikai területen nyert eredményeket a formális logika révén

akarjuk bizonyítani. Ha egy vaskos metafizikusnak, amilyen Dühring úr, a puszta dialektika révén akarnánk valamit bebizonyítani, ez ugyanolyan kárbaveszett fáradság volna, mint Leibnizé és tanítványaié, hogy az infinitezimálszámítás tételeit az akkori matematikusoknak bebizonyítsák. A differenciál ezeknél ugyanolyan görcsöket okozott, mint Dühring úrnál a tagadás tagadása, amelyben egyébként, mint látni fogjuk, a differenciál is szerepet játszik. Az urak végül is, már a mennyiben időközben meg nem haltak, morogva meghátráltak, nem mert meg voltak győzve, hanem mert mindig helyes eredmény jött ki. Dühring úr, mint maga mondja, még csak negyvenes éveiben jár, s ha megéri azt a magas kort, amelyet kívánunk neki, ő is még megélheti ezt.

De hát mi is ez a rettenetes tagadás tagadása, amely Dühring úr életét ennyire megkeseríti, amely a megbocsáthatatlan bűntettnek ugyanazt a szerepét játssza nála, mint a kereszténységben a szentlélek elleni bűn? — Egy igen egyszerű, mindenütt és naponként végbemenő procedúra, amelyet minden gyerek megérthet, mihelyt lehántjuk róla azt a titokzatoskodást, amelybe a régi idealista filozófia burkolta, és amelybe továbbra is beburkolni a Dühring úrral egyívású gyámoltalan metafizikusok érdeke. Vegyünk egy árpaszemet. Billiónyi ilyen árpaszemet megőrölnek, megfőznek, sörré erjesztenek és aztán elfogyasztanak. De ha egy ilyen árpaszem megtalálja a számára normális feltételeket, ha kedvező talajra hull, akkor a meleg és a nedvesség befolyása alatt sajátos változás megy végbe vele: kicsírázik; az árpaszem mint olyan elmúlik, tagadtatik, helyébe a belőle keletkezett növény lép, az árpaszem tagadása. Mi azonban e növény normális életpályája? Növekszik, virágzik, megtermékenyül és végül ismét árpaszemeket termel, s mihelyt ezek megértek, a kalász elhal, most ő tagadtatik. E tagadás tagadásának eredményeképpen ismét a kezdeti árpaszem áll előttünk, de nem egyszerűen, hanem tíz-, húsz-, harmincszoros számban. Gabonafajták szerfelett lassan változnak, és így a mai árpa körülbelül ugyanolyan, mint a száz év előtti. Vegyünk azonban egy alakítható dísznövényt, például egy dáliát vagy orchideát; ha a magot és a belőle keletkező növényt a kertész mestersége szerint kezeljük, akkor e tagadás tagadásának eredményeképpen nemcsak több magot, hanem minőségileg megjavított magot is kapunk, mely szebb virágokat hoz, s e folyamat minden megismétlése, a minden újabb tagadás tagadása fokozza ezt a tökéletesedést. — Hasonlóan, mint az árpaszemnél, megy végbe ez a folyamat a legtöbb rovarnál, például a lepkéknél. Ezek a petéből a pete tagadása útján keletkeznek, végigmennek átváltozásaikon az ivarérésig, párzanak és ismét tagadtatnak, azáltal, hogy meghalnak, mihelyt a párzási folyamat bevégződött és a nőstény lerakta nagyszámú petéjét. Azzal, hogy más növényeknél és állatoknál ez a folyamat nem ilyen egyszerűen intéződik el, hogy ezek nemcsak egyszer, hanem többször hoznak létre magvakat, tojásokat vagy kölyköket, mielőtt elhalnak, ezzel itt még nem törődünk; itt csak azt kell kimutatnunk, hogy a tagadás tagadása a szerves világ mindkét birodalmában *valóban*

előfordul. Azután az egész geológia is tagadott tagadások sora, régi kőzetformációk egymásrakövetkező szétrombolódásainak és újak lerétegződéseinek sora. Először is az őseredeti, a folyékony tömeg lehűléséből keletkezett földkéreg óceáni meteorológiai és légköri-kémiai behatás folytán szétaprózódik és e szétaprózott tömegek a tengerfenéken rétegeződnek. A tengerfenéknek a tenger színe fölé való helyi felemelkedései ennek az első rétegeződésnek részeit újból kiteszik az eső, az évszakok váltakozó melege, a légköri oxigén és szénsav behatásainak; ugyanezen behatások alá kerülnek a föld belsejéből elő- és a rétegeket áttörő megolvadt és utóbb lehűlt kőtömegek. Évszázadok millióin át ily módon mindig új rétegek képződnek, legnagyobbrészt mindig újra szétrombolódnak és mindig újra új rétegek alkotóanyagául szolgálnak. De az eredmény igen pozitív: egy a legkülönbözőbb kémiai elemekből álló, mechanikai szétaprózottság állapotában levő, kevert talaj létrejötte, amely a legtömegesebb és legkülönfélébb vegetációt engedi meg.

Éppígy a matematikában. Vegyünk egy tetszőleges algebrai nagyságot, tehát a-t. Ha ezt tagadjuk, $-a$-t (mínusz a-t) kapunk. Ha tagadjuk ezt a tagadást, $-a$-t $-a$-val szorozva, $+a^2$-et kapunk, azaz az eredeti pozitív nagyságot, de magasabb fokon, tudniillik a második hatványon. Itt sem számít az, hogy ugyanezt az a^2-et elérhetjük azáltal, hogy a pozitív a-t szorozzuk meg önmagával és ezzel is a^2-et nyerünk. Mert a tagadott tagadás oly szilárdan ül az a^2-ben, hogy ennek minden körülmények között két négyzetgyöke van, tudniillik a és $-a$. És a tagadott tagadástól, a négyzetben tartalmazott negatív gyöktől való megszabadulásnak e lehetetlensége igen kézzelfogható jelentésre tesz szert már a másodfokú egyenleteknél. — Még szembeötlőbben előtérbe lép a tagadás tagadása a felsőbb analízisben, a „korlátlanul kicsiny nagyságok összegezéseinél", melyeket maga Dühring úr a matematika legfelsőbb műveleteinek jelent ki, s amelyeket közönséges nyelven differenciál- és integrálszámításnak neveznek. Miképpen mennek végbe ezek a számításmódok? Van például egy meghatározott feladatban két változó nagyságom, x és y, melyek közül az egyik nem változhatik anélkül, hogy a másik is egy a tényállás által meghatározott viszony szerint vele együtt meg ne változzék. Differenciálom x-et és y-t, azaz x-et és y-t oly végtelenül kicsinyeknek veszem, hogy bármely, mégoly kicsiny valóságos nagysághoz képest is eltűnnek, hogy x-ből és y-ból nem marad meg semmi, csak kölcsönös viszonyuk, de minden, hogy úgy mondjuk, anyagi alapzat nélkül, mennyiségi viszony minden mennyiség nélkül. A $\frac{dy}{dx}$, x és y két differenciáljának viszonya tehát $= \frac{0}{0}$, de $\frac{0}{0}$ az $\frac{y}{x}$ kifejezéseként tételezve. Hogy eme viszony két eltűnt nagyság között, eltűnésük rögzített mozzanata ellentmondás, azt csak mellékesen említem meg; ez azonban éppoly kevéssé zavarhat bennünket, mint ahogy a matematikát egyáltalában csaknem kétszáz év óta nem zavarta. Mi mást tettem, tehát mint azt, hogy tagadtam x-et és y-t, de nem oly módon

tagadtam, hogy nem törődöm velük többé, ahogy a metafizika tagad, hanem a tényállásnak megfelelő módon? x és y helyett tehát tagadásukkal, dx-szel és dy-nal van dolgom az előttem fekvő képletekben vagy egyenletekben. Ezekkel a képletekkel most továbbszámolok, dx-et és dy-t valóságos, bárha bizonyos kivételes törvényeknek alávetett nagyságokként kezelem, és egy bizonyos ponton — *tagadom a tagadást*, azaz integrálom a differenciálképletet, dx és dy helyett ismét a valóságos nagyságokat, x-et és y-t kapom, és ekkor nem megint ott vagyok, mint kezdetben voltam, hanem ezzel megoldottam a feladatot, amelybe a közönséges geometriának és algebrának talán beletört volna a foga.

A történelemben sincs másként. Valamennyi kultúrnép a föld köztulajdonával kezdi. Valamennyi népnél, amely egy bizonyos őseredeti fokon túljut, e köztulajdon a földművelés fejlődésének folyamán béklyójává válik a termelésnek. Megszüntetik, tagadják, rövidebb vagy hosszabb közbenső fokok után magántulajdonná változtatják. De a földművelésnek — maga a föld magántulajdona által létrehozott — magasabb fejlődési fokán, megfordítva, a magántulajdon válik béklyójává a termelésnek — amint ez ma az eset mind a kis, mind a nagy földbirtokkal. Az a követelmény, hogy a földmagántulajdon ugyancsak tagadtassék, megint közvagyonná változtassék át, szükségszerűséggel előtérbe lép. De ez a követelmény nem az ősi, eredeti köztulajdon visszaállítását jelenti, hanem a közös birtoklás egy sokkal magasabb, fejlettebb formájának létrehozatalát, amely nemcsak nem válik korlátjává a termelésnek, hanem éppen ez fogja csak béklyóitól megszabadítani, és megengedi majd számára a modern kémiai felfedezések és mechanikai találmányok teljes kihasználását.

Vagy pedig: Az antik filozófia őseredeti, természetadta materializmus volt. Mint ilyen, képtelen volt arra, hogy a gondolkodásnak az anyaghoz való viszonyával tisztába kerüljön. Annak szükségessége azonban, hogy efelől világosságot teremtsenek, egy a testtől elválasztható lélek tanához, azután e lélek halhatatlanságának állításához, végül a monoteizmushoz vezetett. A régi materializmust tehát tagadta az idealizmus. De a filozófia további fejlődése során az idealizmus is tarthatatlanná vált, és az idealizmust tagadta a modern materializmus. A modern materializmus, a tagadás tagadása, nem a régi materializmus puszta vissza-beiktatása, hanem ennek maradandó alapzataihoz hozzáfűzi még a filozófia és természettudomány kétezer éves fejlődésének, valamint magának e kétezer éves történelemnek egész gondolati tartalmát. Ez egyáltalában nem is filozófia többé, hanem egyszerű világszemlélet, amelynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem a valóságos tudományokban kell beigazolódnia és tevékenykednie. A filozófiát tehát itt „megszüntették", azaz „mind le is küzdötték, mind meg is őrizték"; leküzdötték a formája, megőrizték a valóságos tartalma szerint. Ahol Dühring úr csak „szójátékot" lát, pontosabb szemügyrevételkor valóságos tartalmat találunk.

Végül: Még a rousseaui egyenlőségtan, melynek a dühringi csak fakó, meg-

hamisított lenyomata, sem jön létre anélkül, hogy a hegeli tagadás tagadásának — s méghozzá csaknem húsz esztendővel Hegel születése előtt — ne kellene bábáskodnia. És nemcsak nem szégyenkezik emiatt, hanem első ábrázolásában csaknem kérkedve fitogtatja dialektikus leszármazásának bélyegét. A természet és a vadság állapotában az emberek egyenlők voltak; és minthogy Rousseau már a beszédet is a természeti állapot meghamisításának tekinti, tökéletesen igaza van, hogy az *egy* fajtához tartozó állatok egyenlőségét, ameddig ez terjed, ezekre az — újabban Haeckel által alalusokként, beszédnélküliekként, hipotetikusan osztályozott[154] — állatemberekre is alkalmazza. De ezeknek az egyenlő állatembereknek volt egy előnyt biztosító tulajdonságuk a többi állattal szemben: tökéletesedőképességük, az a képességük, hogy továbbfejlődjenek; és ez lett az egyenlőtlenség okává. Rousseau tehát az egyenlőtlenség keletkezésében előrelépést lát. De ez az előrelépés antagonisztikus volt, egyúttal hátralépés volt. „Minden további előrelépés" (az ősállapoton túl) „megannyi lépés volt látszólag az *egyes ember tökéletesedése*, ténylegesen azonban *a nem hanyatlása* felé... A fém-megmunkálás és a földművelés volt az a két mesterség, melyeknek feltalálása előidézte ezt a nagy forradalmat" (az őserdőnek megművelt földdé való átváltoztatását, de a nyomornak és a szolgaságnak a tulajdon révén való bevezetését is). „A költő szerint az arany és ezüst, a filozófus szerint a vas és gabona civilizálták az *embereket* és tették tönkre az emberi *nemet*." A civilizáció minden új előrelépése egyúttal az egyenlőtlenség új előrelépése. Az összes berendezések, melyeket a civilizációval keletkezett társadalom magának megalkot, eredeti céljuk ellenkezőjébe csapnak át. „Vitathatatlan és az egész államjog alaptörvénye, hogy a népek azért adtak maguknak fejedelmeket, hogy szabadságukat védelmezzék, nem pedig azért, hogy azt megsemmisítsék." És mégis ezek a fejedelmek szükségszerűséggel a népek elnyomóivá válnak és ezt az elnyomást addig a pontig fokozzák, amelyen az egyenlőtlenség, legvégső csúcsáig hajtva, megint az ellenkezőjébe csap át, az egyenlőség okává lesz: a despota előtt mindenki egyenlő, tudniillik nullával egyenlő. „Itt van az egyenlőtlenség legvégső foka, *a végső pont, mely zárja a kört és érinti azt a pontot, amelyből kiindultunk*: itt minden magánember egyenlővé lesz, merthogy mindannyian semmik, és az alattvalóknak nincs többé más törvényük, csak uruk akarata." A despota azonban csak addig úr, míg övé az erőszakhatalom, és ezért, amikor „elűzik, nem lehet panasza az erőszak ellen... Az erőszak tartotta őt fenn, az erőszak dönti őt le, minden a maga helyes természetszerű útján halad." És így az egyenlőtlenség megint átcsap egyenlőségbe, de nem a beszédnélküli ősemberek régi természetadta egyenlőségébe, hanem a társadalmi szerződés magasabb egyenlőségébe. Az elnyomókat elnyomják. Ez a tagadás tagadása.

Itt tehát már Rousseaunál nemcsak egy olyan gondolatmenet áll előttünk, amely hajszálra hasonlít a Marx „Tőké"-jében követett gondolatmenethez,

hanem az egyes részletekben is ugyanazon dialektikus fordulatoknak egy egész sora, melyekkel Marx él: folyamatok, melyek természetüknél fogva antagonisztikusak, ellentmondást foglalnak magukban, az egyik végletnek az ellenkezőjébe való átcsapása, végül az egésznek magjaképpen a tagadás tagadása. Habár tehát Rousseau 1754-ben nem beszélhette még a Hegel-zsargont, mégis, 16 esztendővel Hegel születése előtt, súlyosan kikezdte őt a Hegel-kórság, az ellentmondás-dialektika, a logosz-tan, a teologika stb. És amikor Dühring úr a rousseaui egyenlőség-elméletet elsekélyesítve az ő győzedelmes két emberével operál, akkor már ő is ott van a lejtőn, amelyen menthetetlenül a tagadás tagadásának karjaiba csúszik. Azt az állapotot, melyben a két férfiú egyenlősége virul, s melyet bizonnyal eszményi állapotnak is ábrázol, a „Philosophie" 271. oldalán „ősállapotnak" jellemzi. Ezt az ősállapotot azonban a 279. oldal szerint szükségképpen megszünteti a „rablórendszer" — első tagadás. De most, hála a valóságfilozófiának, odáig jutottunk, hogy eltöröljük a rablórendszert és helyébe bevezetjük a Dühring úr által feltalált, egyenlőségen nyugvó gazdasági kommúnát — tagadás tagadása, egyenlőség magasabb fokon. Gyönyörködtető, a látókört jótékonyan kiszélesítő színjáték, miképpen követi el Dühring úr saját legfelsőbb személyében a tagadás tagadásának főbenjáró bűntettét!

Mi tehát a tagadás tagadása? A természetnek, a történelemnek és a gondolkodásnak egy szerfelett általános és éppen emiatt szerfelett messzeható és fontos fejlődési törvénye; olyan törvény, amely, mint láttuk, érvényesül az állat- és növényvilágban, a geológiában, a matematikában, a történelemben, a filozófiában, és amelynek még Dühring úr is minden kapálódzás ellenére, anélkül, hogy tudná, a maga módján eleget tenni kénytelen. Magától értetődik, hogy én arról a *különös* fejlődési folyamatról, amelyen például az árpaszem a csírázástól kezdve a termő növény elhalásáig végigmegy, semmit sem mondok, amikor azt mondom, hogy ez a tagadás tagadása. Minthogy ugyanis az integrálszámítás szintén a tagadás tagadása, az ellentett állítással csak azt az értelmetlenséget állítanám, hogy az árpakalász életfolyamata integrálszámítás vagy felőlem akár szocializmus. Pedig ez az, amit a metafizikusok folyvást a dialektika nyakába varrnak. Amikor mindezekről a folyamatokról azt mondom, hogy ezek a tagadás tagadása, akkor mindvalamennyit ez alá az egy mozgási törvény alá foglalom össze és éppen ezért minden egyes sajátlagos folyamat különösségeit figyelmen kívül hagyom. A dialektika azonban semmi más, mint a természet, az emberi társadalom és a gondolkodás általános mozgási és fejlődési törvényeinek tudománya.

Valaki azonban ellene vethetné: Az itt véghezvitt tagadás nem is igazi tagadás: az árpaszemet tagadom akkor is, ha megőrlöm, a rovart, ha eltaposom, az *a* pozitív nagyságot, ha törlöm stb. Vagy pedig tagadom ezt a mondatot: a rózsa az rózsa, ha azt mondom: a rózsa nem rózsa; és ugyan mi sül ki abból, ha ezt a tagadást ismét tagadom és azt mondom: a rózsa pedig mégiscsak rózsa?

— Ezek az ellenvetések valójában a metafizikusok fő érvei a dialektika ellen és teljesen méltók a gondolkodás e korlátoltságához. Tagadni a dialektikában nem azt jelenti, hogy egyszerűen nemet mondunk, vagy egy dolgot fenn nem állónak jelentünk ki vagy tetszőleges módon elpusztítjuk. Már Spinoza ezt mondja: Omnis determinatio est negatio, minden lehatárolás vagy meghatározás egyszersmind tagadás. És továbbá a tagadás módját itt először a folyamat általános, másodszor különös természete határozza meg. Nemcsak tagadnom kell, hanem a tagadást megint meg is szüntetnem. Az első tagadást tehát úgy kell berendeznem, hogy a második lehetséges maradjon vagy azzá legyen. Hogyan? Minden egyes eset különös természete szerint. Ha az árpaszemet megőrlöm, a rovart eltaposom, véghezvittem ugyan az első aktust, de lehetetlenné tettem a másodikat. A dolgok mindegyik fajtájának megvan tehát a maga sajátságos módja arra, hogy úgy tagadtassék, hogy fejlődés származzék belőle, és éppígy a képzetek és fogalmak mindegyik fajtájának is. Az infinitezimál-számításban másként történik a tagadás, mint pozitív hatványoknak negatív gyökökből való előállításában. Ezt bizony meg kell tanulni, mint bármi mást. Annak a puszta ismeretével, hogy az árpakalász és az infinitezimál-számítás a tagadás tagadása alá esnek, nem tudok sem eredményesen árpát termeszteni, sem differenciálni és integrálni, éppoly kevéssé, mint ahogy a húrok kiterjedései általi hang-meghatározás puszta törvényeivel nem tudok minden további nélkül hegedülni. — Világos azonban, hogy olyan tagadás-tagadásból, mely abban a gyermeteg foglalatosságban áll, hogy az *a*-t váltakozva hol felírom, hol kihúzom, vagy hogy egy rózsáról váltakozva azt állítom, hogy rózsa és hogy nem rózsa, semmi más nem sül ki, mint annak a bárgyúsága, aki ilyen unalmas procedúrákat foganatosít. És a metafizikusok mégis azt szeretnék velünk elhitetni, hogy ha már a tagadás tagadását véghez akarjuk vinni, akkor ez ennek a helyes módja.

Tehát megintcsak nem más, mint Dühring úr az, aki misztifikál bennünket, amikor azt állítja, hogy a tagadás tagadása Hegel által kitalált, a vallás területéről kölcsönzött, a bűnbeesés és a megváltás históriájára épített analógia-móka. Az emberek dialektikusan gondolkodtak, jóval mielőtt tudták volna, mi a dialektika, éppen úgy, mint ahogy prózát beszéltek, még mielőtt a „próza" kifejezés meglett volna. A tagadás tagadásának törvényét, amely a természetben és történelemben, és — mígnem aztán felismertük — koponyánkban is tudattalanul végbemegy, Hegel csak elsőként élesen megformulázta. És ha Dühring úr suttyomban maga is űzni akarja a dolgot és csak a nevet nem bírja elviselni, találjon rá jobb nevet. Ha azonban ki akarja űzni a dolgot a gondolkodásból, akkor legyen szíves, űzze ki előbb a természetből és a történelemből és találjon fel olyan matematikát, amelyben $(-a)\times(-a)$ nem $+a^2$, és amelyben differenciálni és integrálni büntetés terhe mellett tilos.

XIV. Befejezés

A filozófiával végeztünk; ami másegyéb jövő-fantáziák a „Kursus"-ban még akadnak, azzal a szocializmus dühringi forradalmasítása alkalmából fogunk foglalkozni. Mit ígért nekünk Dühring úr? Mindent. És mit váltott be? Semmit. „Egy valóságos és ehhez mérten a természet és az élet valóságára irányított filozófia elemei", a „szigorúan tudományos világszemlélet", a „rendszeralkotó gondolatok", és Dühring úrnak Dühring úr hangzatos szólamaiban világgá kürtölt összes többi teljesítményei, bárhol nyúltunk is hozzájuk, *tiszta szédelgésnek* bizonyultak. A világszkematikáról, amely „anélkül, hogy a gondolat mélységéből bármit is feláldozott volna, biztonsággal megállapította a lét alap-alakjait", kiderült, hogy a hegeli logikának végtelenül elsekélyesített lenyomata és osztozik vele abban a babonában, hogy ezek az „alap-alakok" vagy logikai kategóriák valahol titokzatosan léteznek a világ előtt és a világon kívül, amelyre „alkalmazandók". A természetfilozófia olyan kozmogóniát nyújtott nekünk, amelynek kiindulópontja „az anyag önmagával egyenlő állapota", olyan állapot, amely csak az anyag és mozgás összefüggését illető legmenthetetlenebb zűrzavar útján képzelhető el, s azonkívül csak egy világonkívüli személyes Isten feltételezésével képzelhető el, aki egyedül juttathatja ezt az állapotot mozgáshoz. A szerves természet tárgyalásánál a valóságfilozófia, miután Darwin létezésért folyó harcát és természetes kiválogatódását mint „egy adag az emberiesség ellen irányuló brutalitást" elvetette, kénytelen volt mindkettőt a hátsóajtón megint beengedni mint a természetben hatékony tényezőket, bárha másodrendűeket. Alkalmat talált ráadásul arra is, hogy a biológia terén oly tudatlanságot dokumentáljon, amilyet, mióta a népszerű tudományos előadások elől már nincs menekvés, még a művelt rendek kisasszonylányainál is lámpással kellene keresni. A morál és a jog területén Rousseau ellaposításával sem volt több szerencséje, mint előzőleg Hegel elsekélyesítésével, és a jogtudományra vonatkozólag is, az ellenkezőjéről szóló minden bizonykodás ellenére, olyan tudatlanságnak adta bizonyságát, amilyennel még a legközönségesebb, óporosz jogászok közt is alighanem csak ritkán találkozhatni. Az a filozófia, „amely nem tűr meg semmiféle pusztán látszólagos látóhatárt", jogilag olyan valóságos látóhatárral megelégszik, amely fedésben van a porosz Landrecht érvényességi területével. „A külső és belső természet földeire és egeire", melyeket ez a filozófia a maga hatalmasan forradalmasító mozgásában előttünk felgöngyölni ígért, még mindig várunk, nem kevésbé a „megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságokra" és „az abszolút alapvetőre". Az a filozófus, akinek gondolkodásmódja „egy szubjektivisztikusan korlátozott világelképzelésre" való minden hajlamot „kizár", szubjektivisztikusan korlátozottnak bizonyul nemcsak — miként ez bebizonyosodott — szerfelett hiányos ismereteinél, korlátoltan metafizikus gondolkodásmódjánál és torz önteltségénél fogva, hanem még gyermeteg sze-

mélyes bogarainál fogva is. A valóságfilozófiát nem bírja összeeszkábálni anélkül, hogy a dohánnyal, a macskákkal és a zsidókkal szembeni ellenszenvét általános érvényű törvényként rá ne tukmálná az egész rajta kívüli emberiségre, a zsidókat is beleszámítva. „Valóban kritikai álláspontja" másokkal szemben abban áll, hogy állhatatosan olyan dolgokat ad a szájukba, amiket azok soha nem mondtak, és amelyek Dühring úr legsajátabb gyártmányai. Nyárspolgártémákról, úgymint az élet értékéről és az életélvezet legjobb módjáról megeresztett híg kolduskotyvalékai[155] annyira filiszteriek, hogy ez megmagyarázhatóvá teszi Goethe Faustja elleni haragját. Mindenesetre megbocsáthatatlan volt Goethe részéről, hogy az immorális Faustot tette meg hősévé és nem Wagnert, a komoly valóságfilozófust. — Egyszóval a valóságfilozófia, mindent egybevéve, hogy Hegellel szóljunk, „a német felvilágosítócska [Aufkläricht] leghígabb üledékének [Abkläricht]" bizonyul, amely üledék hígfolyósságát és átlátszó közhelyszerűségét csak a belehabart orákulumi szólamvagdalékok teszik sűrűbbé és zavarosabbá. És amikor a könyvnek a végére értünk, éppolyan okosak vagyunk, mint azelőtt, és arra a vallomásra kényszerülünk, hogy az „új gondolkodásmód", az „alapjukban sajátságos eredmények és szemléletek" és a „rendszeralkotó gondolatok" nyújtottak ugyan különféle új értelmetlenséget, de egyetlen olyan sort sem, amelyből valamit tanulhattunk volna. És az az ember, aki dobpergés és trombitaharsogás közepette dicséri fel mutatványait és áruit, a legközönségesebb vásári kikiáltót megszégyenítve, és akinek nagy szavai mögött semmi, de tisztára semmi nincs, — ez az ember merészel olyan férfiakat, mint Fichte, Schelling és Hegel, akik közül a legkisebb is óriás hozzá képest, sarlatánnak nevezni. Sarlatán, csakugyan — de kicsoda?

HARMADIK SZAKASZ

SZOCIALIZMUS

I. Történelmi kérdések

Láttuk a Bevezetésben[156], hogy a XVIII. század francia filozófusai, a forradalom előkészítői miként apelláltak az észhez, mint minden fennállónak egyetlen bírájához. Arról volt szó, hogy ésszerű államot, ésszerű társadalmat teremtsenek, hogy mindent, ami az örök észnek ellentmondott, könyörület nélkül kiküszöböljenek. Láttuk azt is, hogy ez az örök ész a valóságban nem volt más, mint az éppen akkoriban burzsoává továbbfejlődő középpolgárnak az eszményített értelme. Ezért amikor a francia forradalom már megvalósította ezt az ész-társadalmat és ezt az ész-államot, kiderült, hogy az új berendezkedések, bármily racionálisak voltak is a korábbi állapotokhoz képest, korántsem voltak abszolúte ésszerűek. Az ész-állam teljesen csődöt mondott. A rousseaui tár-

sadalmi szerződés a rémuralomban találta megvalósulását, amelyből a saját politikai rátermettségében már nem bízó polgárság előbb a direktórium korrupciójába és végül a napóleoni despotizmus védelme alá menekült.[157] A megígért örök béke átcsapott végnélküli hódító háborúba. Az ész-társadalom sem járt jobban. Gazdag és szegény ellentéte, ahelyett, hogy általános jólétben oldódott volna fel, még kiéleződött az ellentétet áthidaló céhes és egyéb kiváltságok és az azt enyhítő egyházi jótékonysági intézmények kiküszöbölésénél fogva;* az iparnak tőkés alapzaton való fellendülése a dolgozó tömegek szegénységét és nyomorát a társadalom életfeltételévé tette.** A bűntettek száma évről évre emelkedett. Bár az azelőtt fényes nappal szégyenkezés nélkül elkövetett feudális bűnök nem semmisültek meg, egyelőre mégis háttérbe szorultak; helyettük azonban annál bujábban szöktek virágba az eddig csak csendben meglapulva űzött polgári bűnök. A kereskedelem mindinkább becsapássá fejlődött. A forradalmi jelmondat „testvérisége" a konkurrenciaharc fondorlataiban és irigykedésében valósult meg. Az erőszakos elnyomás helyébe a korrupció, a kardnak mint a társadalmi hatalom első emelőjének helyébe a pénz lépett. Az első éj joga a hűbérúrról a polgári gyárosra szállott. A prostitúció eleddig hallatlan mértékben elterjedt. Maga a házasság pedig továbbra is megmaradt a prostitúció törvényesen elismert formájának, hivatalos leplének, s ráadásul bőséges házasságtöréssel egészült ki. Kurtára fogva, a felvilágosítók pompázatos ígéreteivel összehasonlítva az „ész győzelme" által létrehozott társadalmi és politikai berendezkedések keserűen kiábrándító torzképeknek bizonyultak. Márcsak azok az emberek hiányoztak, akik ezt a kiábrándulást megállapítsák, s ezek is megjöttek a századfordulóval. 1802-ben megjelentek Saint-Simon genfi levelei; 1808-ban megjelent Fourier első műve, bár elméletének alapzata már 1799-ből kelteződött; 1800 január elsején Robert Owen átvette New Lanark vezetését.[158]

Ez idő tájt azonban a tőkés termelési mód és vele együtt burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte még igen fejletlen volt. A nagyipar, mely Angliában alighogy létrejött, Franciaországban még ismeretlen volt. De csak a nagyipar fejleszti ki egyfelől azokat a konfliktusokat, amelyek kényszerítő szükségszerűséggé emelik a termelési mód forradalmasítását, — s ezek nemcsak az általa létrehozott osztályoknak, hanem maguknak az általa megalkotott termelőerőknek és csereformáknak is a konfliktusai —; és másfelől a nagyipar fejleszti ki éppen ezekben az óriási termelőerőkben e konfliktusok megoldását.

* [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:] a „tulajdon szabadsága" a feudális bilincsektől, mely most igazsággá vált, a kispolgár és kisparaszt számára, mint kiderült, azt a szabadságot jelenti, hogy ezt a nagytőke és a földnagybirtok túlhatalmú konkurrenciájától agyonnyomott kistulajdont ugyanezeknek a nagyuraknak eladhassa, s ily módon a tulajdon szabadsága a kispolgár és kisparaszt számára a tulajdontól való szabadsággá változhatott át;

** [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:] A készpénzfizetés lett mindinkább, Carlyle kifejezése szerint, a társadalom egyetlen összekötő kapcsa.

nak eszközeit is. Ha tehát 1800 körül az új társadalmi rendből fakadó konfliktusok még csak létrejövőben voltak, még sokkal inkább áll ez megoldásuk eszközeiről. Ha Párizs vagyontalan tömegei a rémuralom alatt egy pillanatra meghódíthatták az uralmat*, ezzel csak azt bizonyították be, hogy milyen lehetetlen volt ez az uralom az akkori viszonyok között. Az ezekből a vagyontalan tömegekből egy új osztály törzseként épphogy elkülönülő proletariátus, mely önálló politikai akcióra még teljesen képtelen volt, elnyomott, szenvedő rendként jelentkezett, amelynek, képtelen lévén önmagán segíteni, legfeljebb kívülről, felülről lehetett segítséget nyújtani.

Ez a történelmi helyzet uralkodott a szocializmus alapítóin is. A tőkés termelés éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek feleltek meg. A társadalmi feladatoknak a még fejletlen gazdasági viszonyokban rejtve lappangó megoldását a fejből akarták létrehozni. A társadalom csak visszásságokat mutatott; kiküszöbölésük a gondolkodó ész feladata volt. Arról volt szó, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét találják fel és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája révén a társadalomra erőszakolják. Ezek az új szociális rendszerek eleve arra voltak kárhoztatva, hogy utópiák legyenek; minél tovább kidolgozták őket részleteikben, annál inkább tiszta fantasztaságba kellett veszniök.

Ezt egyszer megállapítva, nem időzünk tovább egy pillanatra sem a kérdésnek ennél a most már teljesen a múlthoz tartozó oldalánál. Átengedhetjük a Dühring-féle irodalmi szatócsoknak, hogy ünnepélyesen turkáljanak ezekben a ma már csak mosolyt keltő fantasztaságokban és saját józan gondolkodásmódjuk fölényét fitogtassák az ilyen „eszelősséggel" szemben. Mi inkább örvendünk a zseniális gondolatcsíráknak és gondolatoknak, melyek a fantasztikus lepel alól mindenütt előtörnek, s melyekre ezek a filiszterek vakok.**

* [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:] és ezzel a polgári forradalmat, még a polgárság *ellen* is, győzelemre vihették

** [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:] Saint-Simon a nagy francia forradalom fia volt, melynek kitörésekor nem volt még harminc éves sem. A forradalom a harmadik rend győzelme volt, azaz a nemzetnek a termelésben és a kereskedelemben *tevékeny* nagy tömegéé, az addig kiváltságos *henyélő* rendek, a nemesség és papság felett. De a harmadik rend győzelméről hamarosan kiderült, hogy e rend egy kis része aratott kizárólagos győzelmet, hogy a politikai hatalmat e rend társadalmilag kiváltságos rétege, a vagyonos burzsoázia hódította meg. Éspedig ez a burzsoázia még a forradalom alatt gyorsan kifejlődött, a nemesség és az egyház elkobzott és azután *eladott* földbirtokával üzött spekuláció révén, valamint a hadseregszállítók által a nemzettel szemben elkövetett csalás révén. Éppen e szélhámosoknak az uralma volt az, ami a direktórium alatt Franciaországot és a forradalmat a bukás szélére sodorta és ezzel Napóleonnak megadta az ürügyet az államcsínyjéhez. Ily módon a harmadik rend és a kiváltságos rendek ellentéte Saint-Simon fejében „munkások" és „henyélők" ellentétének formáját öltötte. A henyélők, ezek nemcsak a régi kiváltságosok voltak, hanem mindazok is, akik termelésben és kereskedelemben való részvétel nélkül járadékokból éltek. És a „munkások", ezek nemcsak a bérmunkások voltak, hanem a gyárosok, a kereskedők, a bankárok is. Hogy a

Saint-Simon már genfi leveleiben felállítja azt a tételt, hogy „minden ember dolgozzék". Ugyanebben az írásában már tudja, hogy a rémuralom a vagyontalan tömegek uralma volt. „Nézzétek meg" — kiáltja oda nekik —, „mi történt Franciaországban az időtt, mikor társaitok uralkodtak ott; az éhínséget idézték elő." De a francia forradalmat úgy felfogni, mint osztályharcot nemesség, polgárság és vagyontalanok között, ez 1802-ben felettébb zseniális felfedezés volt. 1816-ban a politikát a termelés tudományának jelenti ki és azt jósolja, hogy a politika teljesen felolvad majd a gazdaságban. Ha ebben az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet a politikai berendezkedések bázisa, még csak csírájában mutatkozik is, mégis itt már világosan ki van mondva az emberek feletti politikai uralom átváltozása dolgok igazgatásává és termelési folyamatok irányításává, tehát az állam eltörlése, melyet újabban oly sok hűhóval laposra csépelnek. Ugyanígy felette állva kortársainak, hirdeti 1814-ben, közvetlenül a szövetségeseknek Párizsba való bevonulása után, és még 1815-ben, a Száz Nap háborúja alatt is, hogy Franciaországnak Angliával és másodsorban mindkét országnak Németországgal való szövetsége Európa sikeres fejlődésének és békéjének egyetlen biztosítéka. Az 1815-ös franciáknak szövetséget prédikálni a waterlooi győzőkkel, ehhez mindenesetre valamivel több bátorság kellett, mint pletykaháborút üzenni a német professzoroknak.

Míg Saint-Simonnál a pillantás zseniális széleskörűségét fedezzük fel, amelynek folytán a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi nem szigorúan gazdaságtani gondolata csírájában már megvan nála, Fourier-nál a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyre hatoló bírálatát találjuk meg. Fourier a burzsoáziát, forradalomelőtti lelkes prófétáit és forradalomutáni érdekelt hozsannázóit szavukon fogja. Könyörtelenül felfedi a polgári világ anyagi és morális nyomorúságát, szembeállítja ezzel mind

---

henyélők elvesztették képességüket a szellemi vezetésre és politikai uralomra, az megállapított dolog volt, és azt a forradalom végérvényesen megpecsételte. Hogy a vagyontalanoknak nem volt meg ez a képességük, az Saint-Simon előtt a rémuralom tapasztalatai által bebizonyítottnak látszott. De ki vezessen és uralkodjék hát? Saint-Simon szerint a tudomány és az ipar, egybefűzve egy új vallási kötelék által, amelynek az a rendeltetése, hogy a vallási szemléleteknek a reformáció óta szétrombolt egységét helyreállítsa; egy szükségképpen misztikus és szigorúan hierarchikus „új kereszténység" által. De a tudomány az iskolák tudósait s az ipar elsősorban az aktív buzsoákat, gyárosokat, kereskedőket, bankárokat jelentette. Ezeknek a burzsoáknak egyfajta közhivatalnokokká, társadalmi bizalmiférfiakká kellene ugyan átváltozniok, a munkásokkal szemben azonban mégis parancsnokló és gazdaságilag is kiváltságos helyzetet kellene megtartaniok. Nevezetesen a bankárok lennének hivatva arra, hogy a hitel szabályozásával az egész társadalmi termelést szabályozzák. — Ez a felfogás teljesen megfelelt egy olyan időnek, amikor Franciaországban a nagyipar s vele burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte épphogy keletkezőben volt. Amit azonban Saint-Simon különösen hangsúlyoz, az a következő: ő mindenütt és mindenkor elsősorban „a legszámosabb és legszegényebb osztály" (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre) sorsával törődik.

a felvilágosítók csillogó ígéreteit arról a társadalomról, amelyben csak az ész uralkodik majd, a mindeneket boldogító civilizációról, a határtalan emberi tökéletesedőképességről, mind pedig a kortárs burzsoá ideológusok szépítgető szólamait; kimutatja, hogy a leghangzatosabb frázisnak hogyan felel meg mindenütt a legszánalmasabb valóság, és maró gúnnyal árasztja el a frázisnak ezt a menthetetlen kudarcát. Fourier nemcsak kritikus, az ő örökké vidám természete szatirikussá, mégpedig minden idők egyik legnagyobb szatirikusává teszi őt. A forradalom alkonyával felvirágzó szédelgő spekulációt, akárcsak az akkori francia kereskedelem általános szatócskodását éppoly mesterien, mint mulattatóan ábrázolja. Még mesteribb a nemi viszonyok polgári alakulásáról és a nőnek a polgári társadalomban való helyzetéről adott kritikája. Ő mondja ki először, hogy egy adott társadalomban a nők emancipációjának foka a természetes mértéke az általános emancipációnak. De a legnagyszerűbbnek Fourier a társadalom történetének felfogásában mutatkozik. A társadalom történetének egész eddigi lefolyását négy fejlődési fokra osztja: vadság, patriarchátus, barbárság, civilizáció, mely utóbbi egybeesik a mai úgynevezett polgári társadalommal, és kimutatja, „hogy minden bűnt, amelyet a barbárság egyszerű módon gyakorol, a civilizált rend összetett, kétértelmű, kétszínű, képmutató létezési módra emel", hogy a civilizáció „hibás körben" mozog, ellentmondásokban, melyeket folyvást újonnan létrehoz, anélkül, hogy le tudná küzdeni őket, úgyhogy folyvást az ellenkezőjét éri el annak, amit elérni akar, vagy amiről azt állítja, hogy el akarja érni. Úgyhogy például „a civilizációban *a szegénység magából a bőségből fakad*". Fourier, mint látjuk, éppoly mesterien kezeli a dialektikát, mint kortársa, Hegel. Ugyanilyen dialektikával emeli ki, a határtalan emberi tökéletesedőképességről szóló fecsegéssel szemben, hogy minden történelmi fázisnak megvan a felszálló, de megvan a leszálló ága is, és ezt a szemléletmódot az egész emberiség jövőjére is alkalmazza. Ahogy Kant a föld eljövendő pusztulását a természettudományba, úgy vezeti be Fourier az emberiség eljövendő pusztulását a történelemszemléletbe. —

Mialatt Franciaországban a forradalom orkánja söpörte ki az országot, Angliában csendesebb, de azért nem kevésbé hatalmas forradalmasodás ment végbe. A gőz és az új szerszámgépi berendezés átváltoztatták a manufaktúrát a modern nagyiparrá és forradalmasították ezzel a polgári társadalom egész alapzatát. A manufaktúra-idő álmos fejlődésmenete a termelés igazi Sturm und Drang-időszakává változott át. Egyre növekvő gyorsasággal végbement a társadalom szétválása nagy tőkésekre és vagyontalan proletárokra, akik között, a korábbi stabil középrend helyett, most kézművesek és kiskereskedők egy állandótlan tömege tengetett ingatag létezést, a népesség leghullámzóbb része. Még az új termelési mód a felszálló ágának csak a kezdetén volt; még ez volt a normális, az adott körülmények között egyedül lehetséges termelési mód. De már akkor kiáltó társadalmi visszásságokat hozott létre: hontalan népessé-

get zsúfolt össze nagyvárosok legrosszabb lakhelyein — felbomlasztotta a leszármazás, a patriarchális alárendeltség, a család minden hagyományos kötelékét — ijesztő mértékben megnövelte a túlmunkát, különösen a nőkét és gyermekekét — tömegesen demoralizálta a hirtelen teljesen új viszonyok közé* vetett dolgozó osztályt. Ekkor lépett fel reformátorként egy huszonkilenc éves gyáros, a fennköltségig gyermekien egyszerű jellemű férfiú és egyszersmind oly született irányítója embereknek, mint csak kevesen. Robert Owen magáévá tette a materialista felvilágosítók tanítását, hogy az ember jelleme egyrészt veleszületett szervezetének és másrészt az embert életideje, különösen pedig fejlődési időszaka folyamán körülvevő körülményeknek a terméke. Az ipari forradalomban osztályostársainak legtöbbje csak zűrzavart és káoszt látott, amely arra jó, hogy a zavarosban halásszanak és gyorsan meggazdagodjanak. Ő alkalmat látott benne arra, hogy valóra váltsa kedvenc tételét és ezzel rendet vigyen a káoszba. Már Manchesterben egy gyár ötszáz munkásának irányítójaként sikerrel megkísérelte ezt; 1800-tól 1829-ig a skóciai New Lanark-beli nagy gyapotfonodát igazgató-társtulajdonosként ugyanebben az értelemben vezette, csak a cselekvés nagyobb szabadságával és olyan sikerrel, amely európai hírnevet szerzett neki. Egy fokozatosan 2500 főre növekedő, eredetileg a legvegyesebb és legnagyobbrészt erősen demoralizált elemekből összetevődő népességet teljes-tökéletes mintatelepüléssé változtatott át, ahol ittasság, rendőrség, büntetőbíró, pereskedés, szegénygondozás, a jótékonykodás szükséglete ismeretlen dolgok voltak. Mégpedig egyszerűen annálfogva, hogy az embereket emberhez méltóbb körülmények közé juttatta és jelesül a felnövekvő nemzedéket gondosan neveltette. Ő találta fel és itt vezette be először a kisdedóvókat. Második életévüktől kezdve a gyermekek az óvodába kerültek, ahol olyan jól elszórakoztak, hogy alig lehetett őket onnan hazavinni. Míg konkurrensei napi tizenhárom-tizennégy órát dolgoztak, New Lanarkben tíz és fél órát dolgoztak csak. Amikor egy gyapotválság négyhónapi szünetelésre kényszerítette az üzemet, a nem-dolgozó munkásoknak tovább fizették a teljes bért. És emellett a vállalat több mint megkétszerezte az értékét és mindvégig bőséges nyereséget hozott a tulajdonosoknak.

Mindezzel Owen nem érte be. A létezés, melyet munkásainak megteremtett, az ő szemében még korántsem volt emberhez méltó létezés; „az emberek rabszolgáim voltak": a relatíve kedvező körülmények, melyek közé juttatta őket, még messze voltak attól, hogy módot adjanak a jellem és az értelem mindenoldalú és racionális kifejlődésére, szabad élettevékenységről nem is szólva. „És mégis, e 2500 személy [...] dolgozó része [...] ugyanannyi valóságos gazdagságot termelt a társadalom számára, mint amennyit alig fél évszázaddal

* [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:], a faluból a városba, a földművelésből az iparba, stabil életfeltételekből napról napra változó bizonytalan életfeltételek közé

előbb még 600 000-es népesség [...] tudott megalkotni. Azt kérdeztem magamtól: mi lesz a különbözetből a 2500 személy által elfogyasztott gazdagság és a között a gazdagság között, amelyet a 600 000 kellett volna hogy elfogyasszon?" A felelet világos volt. Arra használták fel, hogy a vállalat birtokosainak a befektetett tőkére öt százalék kamatot és ezenkívül még több mint 300 000 font sterling (6 000 000 márka) nyereséget hozzon. S ami New Lanarkre állt, még nagyobb mértékben állt Anglia összes gyáraira. „E nélkül az új, a gépek által megalkotott gazdagság nélkül [...] nem lehetett volna a Napóleon megdöntéséért és az arisztokratikus társadalmi elvek fenntartásáért vívott [...] háborúkat viselni. És mégis, ez az új hatalom a dolgozó osztály teremtménye volt." Őt illetnék ezért a gyümölcsök is. Ezek az új, hatalmas termelőerők, amelyek eddig csak egyesek meggazdagodására és a tömegek leigázására szolgáltak, nyújtották Owen szemében az alapzatát egy társadalmi újjáalakulásnak, és az volt a rendeltetésük, hogy az összesek közös tulajdonaként csakis a összesek közös jólétéért dolgozzanak.

Ilyen tisztára üzletszerű módon, úgyszólván a kereskedői számítás gyümölcseképpen keletkezett az oweni kommunizmus. Ezt a gyakorlatias jellegét mindvégig megtartja. Így Owen 1823-ban javasolta, hogy az ír nyomort kommunista települések útján szüntessék meg, és javaslatához teljes számításokat csatolt a befektetési költségekről, az évi kiadásokról és az előreláthatő hozadékokról. Így az ő végleges jövő-tervében a részletek technikai kidolgozása olyan szakismerettel van kivitelezve, hogy aki egyszer a társadalmi reform oweni módszerét elfogadta, a részletbeli berendezés ellen még szakértői álláspontról is alig tehet kifogást.

A kommunizmushoz való előrehaladás volt a fordulópont Owen életében. Amíg puszta emberbarátként lépett fel, csakis gazdagságot, tetszést, tiszteletet és dicsőséget aratott. Európa legnépszerűbb embere volt. Nemcsak osztálytársai, hanem államférfiak és fejedelmek is tetszéssel hallgatták. Amikor azonban kommunista elméleteivel előállt, megfordult a lap. Három nagy akadály torlaszolta el szerinte mindenekelőtt a társadalmi reformhoz vezető utat: a magántulajdon, a vallás és a házasságnak a jelenlegi formája. Tudta, mi vár rá, ha ezeket megtámadja: általános kiközösítés a hivatalos társadalom részéről, egész társadalmi pozíciójának elvesztése. De nem riadt vissza attól, hogy mindezt kíméletlenül megtámadja, és úgy történt, amint előrelátta. A hivatalos társadalomból száműzve, a sajtóban agyonhallgatva, elszegényedve balulsikerült kommunista kísérletekbe Amerikában, amelyekre egész vagyonát rááldozta, közvetlenül a munkásosztályhoz fordult és ennek körében még harminc éven át tevékenykedett. Minden társadalmi mozgalom, minden valóságos előrehaladás, mely Angliában a munkások érdekében létrejött, Owen nevéhez fűződik. Így 1819-ben öt évi erőfeszítés után ő vitte keresztül az első törvényt, amely korlátozta a női és gyermekmunkát a gyárakban.[159] Így ő elnökölt az első

kongresszuson, amelyen egész Anglia trade unionjai egyetlen nagy szakszervezeti szövetségbe egyesültek.[160] Így a társadalom teljesen kommunista berendezésére vivő átmeneti intézkedésekként ő vezette be egyrészt a szövetkezeti társaságokat (fogyasztási és termelőszövetkezeteket), melyek azóta legalábbis gyakorlati bizonyítékát szolgáltatták annak, hogy a kereskedő is, a gyáros is nagyon jól nélkülözhető személyek; másrészt a munkabazárokat, intézményeket a munkatermékek cseréjére egy munka-papírpénz révén, amelynek egysége a munkaóra volt; olyan intézmények voltak ezek, melyeknek szükségképpen hajótörést kellett szenvedniök, melyek azonban mindenben előfutárai voltak a jóval későbbi proudhoni cserebanknak, és csak abban különböztek tőle, hogy nem az összes társadalmi bajok egyetemes orvosszerét jelentették, hanem csak első lépést a társadalom egy jóval radikálisabb átalakításához.

Ezek azok a férfiak, akikre a szuverén Dühring úr „megfellebbezhetetlenül végérvényes igazságának" magaslatáról azzal a megvetéssel tekint alá, melynek a Bevezetésben megadtuk néhány példáját. És e megvetésnek *egy* tekintetben megvan a maga elégséges oka: tudniillik lényegében egy valósággal rémületes tudatlanságon nyugszik a három utopista írásait illetően. Így Saint-Simonról azt mondja, hogy „alapgondolata lényegében helytálló volt és — néhány egyoldalúságtól eltekintve — még ma is a fő ösztönzést szolgáltatja valóságos alakulásokhoz". Annak ellenére azonban, hogy Dühring úr Saint-Simon egynémely művét, úgy látszik, csakugyan kézbe vette, az idevonatkozó huszonhét nyomtatott oldalon éppoly hiába keressük Saint-Simon „alapgondolatát", mint előbb azt, hogy Quesnay Gazdasági táblázata „magánál Quesnaynél mit jelentsen", s végül is ki kell szúratnunk a szemünket azzal a frázissal, „hogy az imagináció és [...] az emberbaráti affektus... a fantázia velejáró túlfeszítettségével uralkodott Saint-Simon egész eszmekörén"! Fourier-ból csak a regényes részletezettséggel kiszínezett jövő-fantáziákat ismeri és veszi tekintetbe, ami mindenesetre Dühring úr Fourier feletti végtelen fölényének megállapításához „sokkal fontosabb", mint annak megvizsgálása, hogy Fourier hogyan „kísérli meg *alkalmilag* kritizálni a valóságos állapotokat". Alkalmilag! Ugyanis műveinek csaknem minden oldalán sziporkáznak szatíra és kritika szikrái a sokat magasztalt civilizáció nyomorúságai felett. Olyan ez, mintha azt mondaná valaki, hogy Dühring úr csak „alkalmilag" nyilvánítja Dühring urat minden idők legnagyobb gondolkodójának. Ami pedig éppenséggel a Robert Owennak szentelt tizenkét oldalt illeti, ehhez Dühring úrnak abszolúte semmi más forrása nincsen, mint az a nyomorúságos életrajz, amelyet a filiszter Sargant írt, aki Owen legfontosabb írásait — a házasságról és a kommunista berendezésről — ugyancsak nem ismerte. Dühring úr ezért bízvást merészkedhetik arra az állításra, hogy Owennál nem szabad „határozott kommunizmust előfeltételeznünk". Mindenesetre, ha Dühring úr akár csak kézbe vette volna Owen „Book of the New Moral World"-jét [Az új erkölcsi világ könyve],

nemcsak a legesleghatározottabb kommunizmust találta volna meg benne kimondva, egyenlő munkakötelezettséggel és a termékre való egyenlő — ahogy Owen mindig kiegészíti: az életkornak megfelelően egyenlő — jogosultsággal, hanem megtalálta volna benne a jövő kommunista közösség épületének teljes kidolgozását is alaprajzzal, homlokrajzzal és madártávlati nézettel. Ha azonban valaki „a szocialista eszmekörök képviselői saját írásainak közvetlen tanulmányozását" arra korlátozza, hogy ismerje a címét és legfeljebb még — a *mottóját* e munkák egynémelyikének, ahogy ezt Dühring úr itt teszi, akkor csakugyan nem marad más hátra, mint az ilyesféle bárgyú és egyenesen kitalált állítás. Owen nemcsak prédikálta a „határozott kommunizmust", de öt éven át (a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején) gyakorolta is a hampshire-i Harmony Hall településen, melynek kommunizmusa határozottság dolgában nem volt kifogásolható. Magam is ismertem e kommunista mintakísérlet több egykori tagját. De minderről, mint egyáltalában Owen 1836 és 1850 közti tevékenységéről, Sargant abszolúte semmit sem tud, ezért aztán Dühring úr „mélyebb történetírása" is szuroksötét tudatlanságban marad. Dühring úr Owent „minden tekintetben az emberbaráti tolakodás igazi monstrumának" nevezi. De ha ugyanez a Dühring úr olyan könyvek tartalmáról okít bennünket, amelyeknek alighogy a címét és a mottóját ismeri, akkor a világért sem szabad azt mondanunk, hogy ő „minden tekintetben a tudatlan tolakodás igazi monstruma", mert ez a *mi* szánkból „szitok" volna.

Az utopisták, láttuk, utopisták voltak, mert nem lehettek mások olyan időben, amikor a tőkés termelés még oly kevéssé volt kifejlődve. Kénytelenek voltak egy új társadalom elemeit fejből megkonstruálni, mert ezek az elemek magában a régi társadalomban nem tűntek még elő általános láthatósággal; új építményük alapvonásait keresve csakis az észhez apellálhattak, éppen mert még nem apellálhattak az egykorú történelemhez. De ha most, fellépésük után csaknem nyolcvan esztendővel, Dühring úr azzal az igénnyel lép a színpadra, hogy ő egy új társadalmi rend „mértékadó" rendszerét nem a meglevő történelmileg kifejlődött anyagból mint ennek szükségszerű eredményét fogja kifejteni, nem, hanem saját szuverén fejéből, a maga végérvényes igazságokkal terhes eszéből fogja megkonstruálni, akkor ő, aki mindenütt epigonokat szimatol, maga is csak az utopisták epigonja, a legújabb utopista. A nagy utopistákat „társadalmi alkimistáknak" nevezi. Ám legyen. Az alkímia szükséges volt a maga idején. De az idő óta a nagyipar oly kiáltó ellentétekké fejlesztette a tőkés termelési módban szunnyadó ellentmondásokat, hogy e termelési mód közelgő összeomlása úgyszólván kézzelfogható; hogy magukat az új termelőerőket csak egy új, a jelenlegi fejlődési fokuknak megfelelő termelési mód bevezetése útján lehet fenntartani és tovább kiképezni; hogy az eddigi termelési mód által létrehozott és kiélezett ellentétben folyvást újratermelt két osztály harca minden civilizált országot megragadott és napról napra hevesebbé válik, s hogy az ebbe a törté-

nelmi összefüggésbe, az általa szükségszerűvé tett társadalmi átalakítás feltételeibe és ez átalakításnak ugyancsak általa megszabott alapvonásaiba való bepillantást is már megszereztük. És ha most Dühring úr, a meglevő gazdasági anyag helyett, saját legfelsőbb koponyájából egy új utopikus társadalmi rendet fabrikál, akkor nemcsak egyszerű „társadalmi alkímiát" űz. Hanem úgy viselkedik, mint olyan valaki, aki a modern kémia törvényeinek felfedezése és megállapítása után a régi alkímiát vissza akarná állítani és az atomsúlyokat, a molekula-képleteket, az atomok vegyértékszámát, a krisztallográfiát és a színképelemzést egyesegyedül arra akarná felhasználni, hogy felfedezze — *a bölcsek kövét.*

II. Elméleti kérdések

A történelem materialista szemlélete abból a tételből indul ki, hogy a termelés, és mindjárt a termelés után termékeinek cseréje, minden társadalmi rend alapzata; hogy minden történelmileg fellépő társadalomban a termékek elosztása és ezzel együtt az osztályokba vagy rendekbe való társadalmi tagozódás ahhoz igazodik, hogy mit és hogyan termelnek és hogyan cserélik ki, amit megtermeltek. Eszerint az összes társadalmi változások és politikai forradalmasodások végső okai nem az emberek fejében, az örök igazságba és igazságosságba való növekvő bepillantásukban keresendők, hanem a termelési és cseremód változásaiban; nem az illető korszak *filozófiájában*, hanem *gazdaságában* keresendők. Az ébredező bepillantás abba, hogy a fennálló társadalmi berendezések ésszerűtlenek és igazságtalanok, hogy észből értelmetlenség, jótétből csapás lett, csak jele annak, hogy a termelési módszerekben és csereformákban teljes csendben olyan változások mentek végbe, amelyekkel a korábbi gazdasági feltételekre szabott társadalmi rend nem illik össze többé. Ezzel egyúttal az is meg van mondva, hogy a felfedett visszásságok kiküszöbölésére szolgáló eszközöknek ugyancsak magukban a megváltozott termelési viszonyokban kell — többé vagy kevésbé kifejletten — meglenniök. Ezeket az eszközöket nem a fejből *feltalálni* kell, hanem a fej segítségével *felfedezni* a termelés meglevő anyagi tényeiben.

Hogy áll mármost a dolog ezekután a modern szocializmussal?

A fennálló társadalmi rendet — ez most jószerivel általánosan elismert dolog — a jelenleg uralkodó osztály, a burzsoázia alkotta meg. A burzsoáziára nézve sajátságos termelési mód, melyet Marx óta tőkés termelési mód névvel jelölünk, összeférhetetlen volt a helyi és rendi kiváltságokkal, valamint a feudális rend kölcsönös személyi kötelékeivel; a burzsoázia szétzúzta a feudális rendet és romjain felépítette a polgári társadalmi berendezkedést, a szabad konkurrencia, a szabad költözés, az árubirtokosok egyenjogúsága és egyéb

efféle polgári gyönyörűségek birodalmát. A tőkés termelési mód most szabadon kibontakozhatott. A burzsoázia vezetése alatt kidolgozott termelőerők, amióta a gőz és az új szerszámgépi berendezés átváltoztatták a régi manufaktúrát a nagyiparrá, eddig hallatlan gyorsasággal és eddig hallatlan méretben fejlődtek. De ahogy annak idején a manufaktúra és a behatása alatt továbbfejlődött kézművesség konfliktusba került a céhek feudális béklyóival, úgy kerül konfliktusba a nagyipar a maga teljesebb kialakulásában azokkal a korlátokkal, amelyek közé a tőkés termelési mód beszorítva tartja. Az új termelőerők kihasználásuk polgári formájának már a fejére nőttek; és ez a konfliktus a termelőerők és a termelési mód között nem az emberek fejében keletkezett konfliktus, mint teszem az emberi eredendő bűné az isteni igazságossággal, hanem a tényekben áll, objektíve, rajtunk kívül, függetlenül még azoknak az embereknek akaratától és megfutásától is, akik előidézték. A modern szocializmus semmi egyéb, mint e tényleges konfliktus gondolati reflexe, eszmei visszatükröződése mindenekelőtt annak az osztálynak a fejében, amely közvetlenül szenved alatta, a munkásosztályéban.

Miben áll mármost ez a konfliktus?

A tőkés termelés előtt, tehát a középkorban, általános volt a kisüzem a munkásoknak termelési eszközeikre való magántulajdona alapzatán: a kis, szabad vagy jobbágy parasztok földművelése, a városok kézművessége. A munkaeszközök — föld, mezőgazdasági felszerelés, műhely, kézművesszerszám — az egyesnek a munkaeszközei voltak, csak az egyedi használatra szabva, tehát szükségképpen kisszerűek, törpeméretűek, korlátozottak. De éppen ezért rendszerint magáé a termelőé is voltak. Ezeket a szétforgácsolt, szűkös termelési eszközöket koncentrálni, kibővíteni, a jelenkor hatalmas hatású termelési emelőivé átváltoztatni, ez volt éppen a tőkés termelési módnak és hordozójának, a burzsoáziának a történelmi szerepe. Hogy miként hajtotta ezt végre történelmileg a XV. századtól kezdve az egyszerű kooperáció, a manufaktúra és a nagyipar három fokozatán át, azt Marx a „Tőke" negyedik szakaszában részletesen leírta.* De a burzsoázia, amint ezt Marx ott ugyancsak kimutatta, nem változtathatta át ezeket a korlátozott termelési eszközöket hatalmas termelőerőkké anélkül, hogy ne változtassa át őket az egyesnek a termelési eszközeiből *társadalmi*, csak *embereknek egy összessége* által alkalmazható termelési eszközökké. A rokka, a kézi szövőszék, a kovácspöröly helyébe a fonógép, a mechanikai szövőszék, a gőzkalapács lépett; az egyesnek a műhelye helyébe a százak és ezrek összeműködését parancsoló gyár. És ahogy a termelési eszközök, úgy alakult át maga a termelés is egyedi cselekvések sorozatából társadalmi aktusok sorozatává és a termékek egyesek termékeiből társadalmi termékekké. A fonal, a szövet, a fémáruk, amelyek most a gyárból ki-

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 293—472. old. — *Szerk.*

kerültek, sok munkás közös terméke voltak, akiknek kezén sorjában át kellett menniök, amíg el nem készültek. Senki egyes ember sem mondhatja róluk: Ezt én csináltam, ez az *én* termékem.

Ahol azonban a munka társadalmon belüli természetadta megosztása a termelés alapformája, ott a termékekre *áruk* formáját nyomja rá, amely áruk kölcsönös cseréje, vétele és eladása az egyes termelőket abba a helyzetbe juttatja, hogy sokféle szükségleteiket kielégíthessék. És ez volt az eset a középkorban. A paraszt például eladott földművelési termékeket a kézművesnek és ezért kézműves-készítményeket vásárolt tőle. Az egyes termelőknek, az árutermelőknek ebbe a társadalmába ékelődött be mármost az új termelési mód. A munka természetadta *tervnélküli* megosztásának közepére, ahogy ez az egész társadalomban uralkodott, odaállította a munka *tervszerű* megosztását, ahogy az az egyes gyárban meg volt szervezve; az *egyedi* termelés mellé a *társadalmi* termelés lépett. Mindkettőnek a termékeit egyazon piacon adták el, tehát legalábbis megközelítőleg egyenlő árakon. De a tervszerű megszervezés hatalmasabb volt, mint a természetadta munkamegosztás; a társadalmilag dolgozó gyárak olcsóbban állították elő termékeiket, mint az elszigetelt kistermelők. Az egyedi termelés egyik területen a másik után vereséget szenvedett, a társadalmi termelés forradalmasította az egész régi termelési módot. De ezt a forradalmi jellegét oly kevéssé ismerték fel, hogy ellenkezőleg az árutermelés fellendítésére és előmozdítására szolgáló eszközként vezették be. Úgy keletkezett, hogy közvetlenül kapcsolódott az árutermelés és az árucsere meghatározott, már készentalált emelőihez: a kereskedelmi tőkéhez, a kézművességhez, a bérmunkához. Amennyiben ő maga az árutermelés egy új formájaként lépett fel, az árutermelés elsajátítási formái az ő számára is teljes érvényben maradtak.

Az árutermelésben, ahogy az a középkorban kifejlődött, fel sem merülhetett a kérdés, hogy kié legyen a munka terméke. Az egyes termelő rendszerint saját, gyakran magatermelte nyersanyagból, saját munkaeszközeivel és saját vagy családja kezemunkájával állította elő. Nem is kellett előbb elsajátítania, magától az övé volt a termék. A termékek tulajdona tehát *saját munkán* nyugodott. Még ott is, ahol idegen segítséget használtak fel, ez rendszerint mellékes dolog maradt és a béren kívül gyakran még másféle térítést kapott: a céhbeli tanonc és legény nem annyira a kosztért és a bérért dolgozott, mint inkább mesterré kiképeztetéséért. S most bekövetkezett a termelési eszközöknek nagy műhelyekben és manufaktúrákban való koncentrálása, ténylegesen társadalmi termelési eszközökké való átváltoztatásuk. De a társadalmi termelési eszközöket és termékeket úgy kezelték, mintha továbbra is egyesek termelési eszközei és termékei volnának. Ha eddig a munkaeszközök birtokosa azért sajátította el a terméket, mert az rendszerint saját terméke, az idegen segítőmunka pedig kivétel volt, most a munkaeszközök birtokosa folytatta a termék elsajátítását, bárha nem az *ő* terméke volt többé, hanem kizárólag *idegen munka* terméke. Így

tehát az immár társadalmilag létrehozott termékeket nem azok sajátították el, akik a termelési eszközöket valóságosan mozgásba hozták és a termékeket valóságosan létrehozták, hanem a *tőkés*. A termelési eszközök és a termelés lényegileg társadalmivá váltak. De olyan elsajátítási formának vetik alá őket, amelynek előfeltétele egyesek magántermelése, amikor tehát mindenki maga birtokolja és viszi piacra a saját termékét. A termelési módot alávetik ennek az elsajátítási formának, noha e termelési mód megszünteti ennek előfeltételét.* Ebben az ellentmondásban, amely az új termelési módnak tőkés jellegét adja, *csírájában benne rejlik már a jelenkor egész összeütközése*. Minél inkább uralomra került az új termelési mód minden döntő termelési területen és minden gazdaságilag döntő országban és szorította ki ezzel, jelentéktelen maradványokat nem számítva, az egyedi termelést, *annál rikítóbban napvilágra kellett kerülnie a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás összeférhetetlenségének*.

Az első tőkések, mint mondottuk, a bérmunka formáját már készentalálták. De csak mint kivételt, mint mellékfoglalkozást, mint kisegítést, mint átmeneti pontot. A földmunkásnak, aki időnként napszámoskodni ment, megvolt a maga néhány hold saját földje, amelyből egymagából is szűkösen megélhetett. A céhszabályzatok gondoskodtak arról, hogy aki ma legény, holnap mesterré lett. Mihelyt azonban a termelési eszközöket társadalmiakká változtatták és tőkések kezében koncentrálták, ez megváltozott. A kis egyedi termelő termelési eszköze és terméke mindinkább elértéktelenedett; nem maradt számára más hátra, mint hogy bérért elszegődjék a tőkéshez. A bérmunka, mely korábban kivétel és kisegítés volt, az egész termelés szabályává és alapformájává lett; korábban mellékfoglalkozás volt, most a munkás kizárólagos tevékenységévé lett. Az időleges bérmunkás átváltozott életfogytiglani bérmunkássá. Az életfogytiglani bérmunkások tömegét emellett roppantul szaporította a feudális rend egyidejű összeomlása, a hűbérurak kíséretének feloszlatása, a parasztok elűzése portájukról stb. Végbement a szétválás itt a tőkések kezében koncentrált termelési eszközök és ott semmi egyébnek, csak munkaerejüknek a birtoklására korlátozott termelők között. *A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közötti ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia ellentéteként kerül napvilágra.*

Láttuk, hogy a tőkés termelési mód beékelődött az árutermelőknek, az egyedi termelőknek egy társadalmába, akiknek társadalmi összefüggését termékeik cseréje közvetítette. De valamennyi árutermelésen nyugvó társadalomnak

* Nem szükséges itt kifejteni, hogy ha az elsajátítási *forma* ugyanaz marad is, az elsajátítás *jellegét* a fent leírt folyamat nem kevésbé forradalmasítja, mint a termelést. Hogy a sajátmagam termékét sajátítom-e el, vagy a mások termékét, az természetesen az elsajátításnak két igen különböző fajtája. Mellesleg: a bérmunka, melyben már csírájában az egész tőkés termelési mód benne rejlik, igen régi; elszigetelten és szórványosan évszázadokon át elvolt a rabszolgaság mellett. De tőkés termelési móddá csak akkor bontakozhatott ki ez a csíra, amikor a történelmi előfeltételek előálltak. — *Engels jegyzete.*

az a sajátossága, hogy benne a termelők elvesztették az uralmat saját társadalmi vonatkozásaik felett. Mindegyik a maga számára termel a maga véletlen termelési eszközeivel és a maga egyéni csereszükségletére. Egyikük sem tudja, mennyi kerül cikkéből a piacra, mennyire van belőle egyáltalában szükség, egyikük sem tudja, talál-e majd egyedi terméke valóságos szükségletet, kihozza-e belőle a költségeit vagy egyáltalában el tudja-e adni. A társadalmi termelésben anarchia uralkodik. De az árutermelésnek, mint minden más termelési formának, megvannak a maga sajátságos, inherens, tőle elválaszthatatlan törvényei; s ezek a törvények utat törnek maguknak, az anarchia ellenére, benne, általa. Előtűnnek a társadalmi összefüggés egyetlen továbbra is fennálló formájában, a cserében, és érvényesülnek az egyes termelőkkel szemben mint a konkurrencia kényszertörvényei. E törvények tehát kezdetben e termelők előtt maguk előtt is ismeretlenek, és nekik hosszas tapasztalat útján kell őket előbb lassanként felfedezniök. A termelők nélkül és a termelők ellenére törnek tehát utat maguknak, mint termelési formájuk vakon működő természeti törvényei. A termék uralkodik a termelőkön.

A középkori társadalomban, kivált az első századokban, a termelés lényegileg a saját használatra irányult. Túlnyomóan csak a termelő és családja szükségleteit elégítette ki. Ahol, mint falun, a személyi függőségi viszonyok álltak fenn, hozzájárult a hűbérúr szükségleteinek kielégítéséhez is. Itt tehát nem ment végbe csere, a termékek ennélfogva nem is öltötték áruk jellegét. A paraszt családja megtermelt csaknem mindent, amire szüksége volt, felszereléseket és ruhákat csakúgy, mint létfenntartási eszközöket. Csak miután eljutott odáig, hogy saját szükségletén és a hűbérúrnak tartozó természetbeni szolgáltatásokon felül többletet termeljen, csak akkor termelt árukat is; ez a többlet — a társadalmi cserébe belevetve, eladásra felkínálva — áruvá lett. A városi kézműveseknek persze mindjárt már kezdetben a csere számára kellett termelniök. De saját szükségletük legnagyobb részét ők is maguk állították elő: voltak kertjeik és kis földjeik; barmukat a községi erdőre hajtották, amely ezen felül haszonfát és tüzelőt szolgáltatott nekik; az asszonyok lent, gyapjút stb. fontak. A csere céljára való termelés, az árutermelés még csak keletkezőben volt. Ennélfogva — korlátozott csere, korlátozott piac, stabil termelési mód, helyi elzártság kifelé, helyi egyesülés befelé: falun a Mark, városban a céh.

Az árutermelés kibővülésével azonban, és nevezetesen a tőkés termelési mód felléptével, az árutermelés eddig szunnyadó törvényei is nyíltabban és hatalmasabban léptek hatályba. A régi kötelékek meglazultak, a régi elzáró korlátokat áttörték, a termelők mindinkább független, elszigetelt árutermelőkké változtak. A társadalmi termelés anarchiája napvilágra került és mindinkább tetőpontjáig hajtották. A fő szerszám azonban, amellyel a tőkés termelési mód a társadalmi termelésben ezt az anarchiát fokozta, az anarchiának éppen az ellenkezője volt: a termelésnek társadalmi termelésként való fokozódó megszerve-

zése minden egyes termelési vállalatban. Ezzel az emelővel véget vetett a régi békés stabilitásnak. Ahol egy iparágban bevezették, nem tűrt meg maga mellett régebbi üzemi módszert. Ahol hatalmába kerítette a kézművességet, megsemmisítette a régi kézművességet. A munka területe csatatérré változott. A nagy földrajzi felfedezések és az őket követő gyarmatosítások megsokszorozták a felvevőterületet és meggyorsították a kézművesség átváltozását manufaktúrává. Nemcsak az egyes helyi termelők között tört ki a harc; a helyi harcok viszont nemzeti harcokká, a XVII. és XVIII. század kereskedelmi háborúivá[161] növekedtek. A nagyipar végül és a világpiac létrejötte egyetemessé tették a harcot s egyidejűleg hallatlan hevességet adtak neki. Egyes tőkések, valamint egész iparok és egész országok között a természetes vagy megalkotott termelési feltételek kegye dönt a létezésről. Az alulmaradót kíméletlenül félrelökik. A darwini küzdelem ez az egyedi létezésért, a természetből hatványozott dühvel átvíve a társadalomba. Az állat természeti álláspontja az emberi fejlődés csúcspontjaként jelenik meg. A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás újratermelődik mint *a termelésnek az egyes gyárbeli megszervezettsége és a termelésnek az egész társadalombeli anarchiája közötti ellentét.*

Eredeténél fogva immanens ellentmondásának ebben a két megjelenési formájában mozog a tőkés termelési mód, írja le kiúttalanul azt a „hibás kört", amelyet már Fourier felfedezett benne. Amit Fourier persze a maga idején még nem láthatott, az az, hogy ez a kör fokozatosan szűkül, hogy a mozgás éppenséggel csigavonalat ír le és el kell hogy érje a végét, mint a bolygók mozgása: a középponttal való összeütközés révén. A termelés társadalmi anarchiájának hajtóereje az, amely az emberek nagy többségét mindinkább proletárokká változtatja, és viszont a proletártömegek azok, amelyek a termelés anarchiájának végül is véget vetnek majd. A társadalmi termelési anarchia hajtóereje az, amely a nagyipar gépeinek végtelen tökéletesedőképességét minden egyes ipari tőkés számára kényszerparancsolattá változtatja arra, hogy gépi berendezését — pusztulás terhe mellett — mindinkább tökéletesítse. De a gépi berendezés tökéletesítése az emberi munka feleslegessé tételét jelenti. Ha a gépi berendezés bevezetése és gyarapítása a kézi munkások millióinak kevésszámú gépi munkás által való kiszorítását jelenti, akkor a gépi berendezés tökéletesítése egyre több és több gépi munkás kiszorítását jelenti, végső fokon pedig azt, hogy létrejön rendelkezésre álló bérmunkásoknak a tőke átlagos foglalkoztatási szükségletét túlhaladó létszáma, egy egész ipari tartalékhadsereg, ahogy ezt már 1845-ben* neveztem, mely rendelkezésre áll azokra az időkre, amikor az ipar magasnyomáson dolgozik, s melyet az utcára dob a szükségképpen következő összeomlás; mely minden időkben ólomsúly a munkásosztály lábán a tőkével a létezésért folytatott küzdelmében; szabályozó, hogy a munkabért alant tartsa a tőkés

* „A munkásosztály helyzete Angliában", 109. old. [162] — *Engels jegyzete.*

szükséglethez mért alacsony színvonalon. Így történik, hogy a gépi berendezés, Marxszal szólva, a tőke leghatalmasabb hadi eszközévé lesz a munkásosztály ellen, hogy a munkaeszköz folyvást kiüti a munkás kezéből a létfenntartási eszközt, hogy a munkás saját terméke a munkás leigázásának eszközévé válik.* Így esik meg, hogy a munkaeszközök gazdaságosabbá tétele már eleve egyszersmind a munkaerő legkíméletlenebb elpocsékolásává és a munkafunkció normális előfeltételeinek megrablásává válik; hogy a gépi berendezés, a munkaidő megrövidítésének leghatalmasabb eszköze, átcsap a legcsalhatatlanabb eszközbe arra, hogy a munkásnak és családjának egész életidejét a tőke értékesítésére rendelkezésre álló munkaidővé változtassák; így esik meg, hogy egyesek túldolgoztatása mások foglalkoztatásnélküliségének az előfeltételévé lesz, és hogy a nagyipar, mely az egész földkerekségen új fogyasztókra vadászik, odahaza éhségminimumra korlátozza a tömegek fogyasztását s ezzel maga aláássa saját belső piacát.** „Az a törvény [...] amely a viszonylagos túlnépességet, vagyis az ipari tartalékshereget állandóan egyensúlyban tartja a felhalmozás terjedelmével és energiájával, a munkást szilárdabban bilincseli a tőkéhez, mint Héphaisztosz ékei Prométheuszt a sziklához. Ez a törvény a tőkefelhalmozásnak megfelelő nyomorfelhalmozást szab meg. A gazdagság felhalmozása az egyik póluson tehát egyúttal a nyomor, munkagyötrelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely *saját termékét mint tőkét termeli.*" (Marx: „Tőke", 671[—672]. old.***) És a tőkés termelési módtól a termékek más elosztását várni annyi volna, mintha azt kívánnók, hogy egy villamos telep elektródjai ne bontsák fel a vizet, míg a teleppel össze vannak kapcsolva, s hogy ne fejlesszenek a pozitív póluson oxigént és a negatívon hidrogént.

Láttuk, hogy a modern gépi berendezés legmagasabbra fokozott tökéletesedőképessége, a termelésnek a társadalombeli anarchiája révén, hogyan változik át az egyes ipari tőkés számára azzá a kényszerparancsolattá, hogy gépi berendezését folyvást tökéletesítse, termelőerejüket folyvást emelje. Ugyanilyen kényszerparancsolattá változik át számára az a puszta ténybeli lehetőség, hogy termelési területét kibővítse. A nagyipar roppant terjeszkedési ereje, melyhez képest a gázoké valóságos gyerekjáték, most mint minőségi és mennyiségi terjeszkedési *szükséglet* lép szemünk elé, mely minden ellennyomással dacol. Az ellennyomást a fogyasztás, a kelendőség, a nagyipar termékeinek piacai alkotják. A piacok — extenzív és intenzív — terjeszkedési képességén azonban mindenekelőtt egészen más, sokkal kevésbé energikusan ható törvények uralkodnak. A piacok terjeszkedése nem tud lépést tartani a termelés

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 406., 455. old. — *Szerk.*
** Uo. 380., 594—595. old. — *Szerk.*
*** Uo. 603—604. old. — *Szerk.*

terjeszkedésével. Az összeütközés elkerülhetetlenné válik, s minthogy megoldást nem tud létrehozni mindaddig, amíg magát a tőkés termelési módot szét nem robbantja, periodikussá válik. A tőkés termelés új „hibás kört" hoz létre.

Csakugyan, 1825 óta, amikor az első általános válság kitört, az egész ipari és kereskedelmi világ, az összes civilizált népek és többé-kevésbé barbár függelékeik termelése és cseréje jószerivel minden tíz évben egyszer kiszakad eresztékeiből. A forgalom megreked, a piacok túltelítettek, a termékek éppoly tömegesen, mint elhelyezhetetlenül hevernek, a készpénz láthatatlanná válik, a hitel eltűnik, a gyárak leállnak, a dolgozó tömegek nélkülözik a létfenntartási eszközöket, mert túl sok létfenntartási eszközt termeltek, csődre csőd, kényszereladásra kényszereladás következik. Évekig tart a pangás, termelőerőket és termékeket tömegesen elfecsérelnek és elpusztítanak, míg a felhalmozódott árutömegek nagyobb vagy kisebb elértéktelenedéssel végre lecsapolódnak, míg a termelés és a csere fokozatosan újra megindul. A lépésnem lassanként meggyorsul, ügetésbe csap, az ipari ügetés vágtába, ez pedig megint egy teljes ipari, kereskedelmi, hiteli és spekulációs steeple-chase* zabolátlan száguldásává fokozódik, hogy végül a legnyaktörőbb ugratások után ismét eljusson — az összeomlás árkába. És így megy ez újra meg újra. Ezt 1825 óta már teljes ötször megértük és e pillanatban (1877) hatodszor érjük meg. És e válságok jellege oly élesen kidomborodik, hogy Fourier valamennyiüket találóan jellemezte, amikor az elsőt crise pléthorique-nak, fölös bőségből fakadó válságnak nevezte.

A válságokban a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás erőszakos kitörésre jut. Az árukörforgás legott megsemmisül; a forgalmi eszköz, a pénz forgalmi akadállyá lesz; az árutermelés és áruforgalom minden törvénye fejtetőre áll. A gazdasági összeütközés elérte csúcspontját: *a termelési mód fellázad a cseremód ellen, a termelőerők fellázadnak a termelési mód ellen, amelyen túlnőttek.*

Azt a tényt, hogy a termelés gyáron belüli társadalmi megszervezettsége addig a pontig fejlődött, amelyen összeférhetetlenné vált a termelés mellette és felette fennálló társadalmon belüli anarchiájával — ezt a tényt maguknak a tőkéseknek is kézzelfoghatóvá teszi a tőkék erőszakos koncentrációja, amely a válságok alatt megy végbe sok nagy- és még több kistőkés tönkrejutása révén. A tőkés termelési mód egész mechanizmusa felmondja a szolgálatot az ő maga által létrehozott termelőerők nyomása alatt. A termelési eszközök e tömegét nem tudja többé mind tőkévé változtatni; parlagon hevernek és éppen ezért az ipari tartalékhadseregnek is parlagon kell hevernie. Termelési eszközök, létfenntartási eszközök, rendelkezésre álló munkások, a termelésnek és az általános gazdagságnak minden eleme fölös bőségben van meg. De „a fölös bőség a szükségnek és a hiánynak lesz forrásává" (Fourier), mert éppen ez az, ami a

* — akadályfutás; akadályverseny. — *Szerk.*

termelési és létfenntartási eszközöknek tőkévé való átváltozását meggátolja. Mert a tőkés társadalomban a termelési eszközök nem léphetnek tevékenységbe, hacsak előbb tőkévé, emberi munkaerő kizsákmányolásának eszközévé nem változtak. A termelési és létfenntartási eszközök tőke-tulajdonságának szükségessége kísértetként áll közöttük és a munkások között. Egyedül ez akadályozza meg a termelés dologi és személyi emelőinek összetalálkozását; egyedül ez tiltja meg a termelési eszközöknek, hogy funkcionáljanak, a munkásoknak, hogy dolgozzanak és éljenek. Egyrészt tehát rábizonyul a tőkés termelési módra, hogy képtelen ezeknek a termelőerőknek további igazgatására. Másrészt maguk e termelőerők fokozódó hatalommal szorítanak az ellentmondás megszüntetésére, tőke-tulajdonságuktól való megváltásukra, *társadalmi termelőerő-jellegüknek tényleges elismerésére.*

A hatalmasan megnövekvő termelőerőknek ez a tőke-tulajdonságuk ellen kifejtett ellennyomása, társadalmi természetük elismerésének ez a fokozódó kényszere az, ami magát a tőkésosztályt arra kényszeríti, hogy — amennyire ez a tőkeviszonyon belül általában lehetséges — mindinkább társadalmi termelőerőkként kezelje őket. Mind az ipari magasnyomás időszaka, korlátlan hitelmegduzzadásával, mind maga a krach is, nagy tőkés vállalatok összeomlása révén, nagyobb termelési eszköz-tömegek társadalmasításának ama formája felé sodor, amely a különböző fajta részvénytársaságokban lép elénk. E termelési és forgalmi eszközök némelyike már eleve olyan kolosszális, hogy, mint a vasutak, a tőkés kiaknázás minden más formáját kizárják. Egy bizonyos fejlődési fokon ez a forma is elégtelennek bizonyul:* a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie vezetésüket.** Az állami tulajdonná

]* [„*A szocializmus fejlődése*", *betoldva*:]; egy és ugyanazon iparág belföldi nagytermelői „trösztté" egyesülnek, egy a termelés szabályozását célzó egyesüléssé; meghatározzák a termelendő összmennyiséget, elosztják egymás között és így kikényszerítik az előre megállapított eladási árat. Minthogy azonban az ilyen trösztök az első rossz üzleti időben többnyire szétrobbannak, éppen ezáltal még koncentráltabb társadalmasítás felé sodornak: az egész iparág egyetlen nagy részvénytársasággá változik, a belföldi konkurrenciát felváltja ennek az egy társaságnak a belföldi monopóliuma; amint ez még 1890-ben megtörtént az angol alkálitermeléssel, amely most, mind a negyvennyolc nagy gyár egybeolvadása után, egyetlen egységesen vezetett, 120 millió márka tőkével rendelkező társaság kezében van.

A trösztökben a szabad konkurrencia átcsap monopóliumba, a tőkés társadalom tervnélküli termelése kapitulál az elkövetkező szocialista társadalom tervszerű termelése előtt. Igaz, hogy egyelőre még a tőkések üdvére és javára. Itt azonban a kizsákmányolás oly kézzelfoghatóvá lesz, hogy össze kell omlania. Egyetlen nép sem tűrné el a trösztök által vezetett termelést, az összesség ily leplezetlen kizsákmányolását szelvényvagdosók maroknyi bandája által.

Így vagy úgy, a trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül is

** Azt mondom, *kell*. Mert csak abban az esetben, ha a termelési vagy forgalmi eszközök *valóban* kinőttek a részvénytársasági vezetés alól, ha tehát az államosítás *gazdaságilag* elháríthatatlanná lett, csak ebben az esetben jelent — még ha a mai állam hajtja is végre — gazdasági haladást, új előfok elérését ahhoz, hogy az összes termelőerőket birtokba vegye maga a társa-

változtatás e szükségessége legelőször a nagy forgalmi intézményeknél: postánál, távíróknál, vasutaknál jelentkezik.

Míg a válságok leleplezték a burzsoáziának a modern termelőerők további igazgatására való képtelenségét, a nagy termelési és forgalmi intézményeknek részvénytársaságokká és állami tulajdonná való átalakulása megmutatja a burzsoáziának e cél szempontjából való nélkülözhetőségét. A tőkés összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak látják el. A tőkésnek nincs többé társadalmi tevékenysége, jövedelmek bezsebelésén, szelvények levagdosásán és tőzsdejátékon kívül, ahol a különböző tőkések egymástól szedik el tőkéiket. Ha a tőkés termelési mód először munkásokat szorított ki, most a tőkéseket szorítja ki és éppúgy, mint a munkásokat, a felesleges népességbe utalja őket, ha egyelőre még nem is az ipari tartalékhadseregbe.

De sem a részvénytársaságokká, sem az állami tulajdonná változtatás nem szünteti meg a termelőerők tőke-tulajdonságát. A részvénytársaságoknál ez kézenfekvő. És a modern állam megint nem más, mint az a szervezet, melyet a polgári társadalom alkot magának azért, hogy a tőkés termelési mód általános külső feltételeit mind a munkások, mind az egyes tőkések túlkapásai ellenében fenntartsa. A modern állam, bármi is a formája, lényegileg tőkés gépezet, a tőkések állama, az eszmei össztőkés. Minél több termelőerőt vesz át tulajdonába, annál inkább válik valóságos össztőkéssé, annál több állampolgárt zsákmányol ki. A munkások bérmunkások, proletárok maradnak. A tőkeviszonyt nem szüntetik meg, hanem éppenséggel tetőpontjáig hajtják. De a tetőponton átcsap. A termelőerők állami tulajdona nem a megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját.

E megoldás csak abban állhat, hogy a modern termelőerők társadalmi természetét ténylegesen elismerik, hogy tehát a termelési, elsajátítási és cseremódot összhangba hozzák a termelési eszközök társadalmi jellegével. És ez csak azáltal történhetik meg, hogy a társadalom nyíltan és kerülőutak nélkül birtokába

---

dalom. Ujabban azonban, amióta Bismarck rávetette magát az államosításra, bizonyos hamis szocializmus lépett fel, sőt itt-ott még némi lakájkodássá is fajult, amely *minden* államosítást, még a bismarckit is, minden további nélkül szocialistának nyilvánít. Persze, ha a dohány államosítása szocialistaság volna, akkor Napóleon és Metternich is a szocializmus megalapítói közé számítanának. Amikor a belga állam egészen köznapi politikai és pénzügyi okokból maga építette fő vasutait, amikor Bismarck minden gazdasági szükségesség nélkül államosította Poroszország fő vasútvonalait, egyszerűen azért, hogy háború esetére jobban berendezhesse és kihasználhassa őket, hogy a vasúti hivatalnokokat a kormány szavazóbarmaivá nevelje, és főleg hogy parlamenti határozatoktól független, új jövedelmi forrást szerezzen magának — ezek semmi esetre sem voltak szocialista lépések, sem közvetlenül, sem közvetve, sem tudatosan, sem tudattalanul. Különben a királyi Seehandlung[163], a királyi porcelán-manufaktúra, sőt a katonai századszabó is szocialista berendezkedések lennének, vagy éppenséggel a III. Frigyes Vilmos alatt a harmincas években egy ravaszdi kópé által a legkomolyabban államosításra indítványozott — bordélyok. — *Engels jegyzete.*

veszi a termelőerőket, amelyek az övét kivéve minden más vezetés alól kinőttek. Ezzel a termelési eszközök és termékek társadalmi jellegét — amely ma maguk a termelők ellen fordul, amely a termelési és cseremódot periodikusan áttöri és csak vakon ható természeti törvényként, erőszakosan és rombolóan tör keresztül — a termelők teljes tudatosságával érvényre juttatják, és ez a jelleg átváltozik a zavarnak és a periodikus összeomlásnak egyik okából magának a termelésnek a leghatalmasabb emelőjévé.

A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket és nem számolunk velük. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük tevékenységüket, irányaikat, hatásaikat, már csak tőlünk függ, hogy akaratunknak mindinkább alávessük őket és révükön céljainkat elérjük. És egész különösen érvényes ez a mai hatalmas termelőerőkre. Amíg makacsul vonakodunk attól, hogy természetüket és jellegüket megértsük — és e megértés ellen kapálódzik a tőkés termelési mód, s kapálódznak védelmezői —, mindaddig ezek az erők ellenünkre, miellenünk fejtik ki hatásukat, mindaddig ők uralkodnak rajtunk, amint ezt részletesen leírtuk. De mihelyt megértettük természetüket, a társult termelők kezében démoni uralkodókból kezes szolgákká változtathatók. A különbség ugyanaz, mint a zivatar villámában levő villamosság romboló hatalma és a távíró és a fényív megfékezett villamossága, mint a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz közötti különbség. A mai termelőerőknek ezzel a végre felismert természetük szerinti kezelésével a társadalmi termelési anarchia helyébe a termelésnek az összesség és minden egyes ember szükségletei szerinti társadalmian tervszerű szabályozása lép; ezzel a tőkés elsajátítási módot, melyben a termék először a termelőt, de azután az elsajátítót is leigázza, felváltja a termékeknek az az elsajátítási módja, mely maguknak a modern termelési eszközöknek a természetében van megalapozva: egyfelől közvetlenül társadalmi elsajátítás a termelés fenntartásának és kibővítésének eszközeként, másfelől közvetlenül egyéni elsajátítás létfenntartási és élvezeti eszközként.

A tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább átváltoztatja proletárokká, megteremti azt a hatalmat, mely e forradalmasítást, pusztulás terhe mellett, végrehajtani kényszerül. Azzal, hogy mindinkább a nagy, társadalmasult termelési eszközöknek állami tulajdonná változtatására szorít, maga jelzi e forradalmasítás végrehajtásának útját. *A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja.* De ezzel megszünteti önmagát mint proletariátust, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget és osztályellentétet, és ezzel megszünteti az államot is mint államot. Az eddigi, osztályellentétekben mozgó társadalomnak szüksége volt az államra, azaz egy szervezetére a mindenkori kizsákmányoló osztálynak a külső termelési feltételeinek fenntartásához, tehát nevezetesen a kizsákmányolt osztály erőszakos fékentartásához az elnyomásnak a fennálló termelési

mód által adott feltételei között (rabszolgaság, jobbágyság vagy hűbéri függőség, bérmunka). Az állam az egész társadalom hivatalos képviselője, látható testületben való összefoglalása volt, de csak annyiban volt ez, amennyiben annak az osztálynak az állama volt, amely a maga idejében maga képviselte az egész társadalmat: az ókorban a rabszolgatartó állampolgárok állama, a középkorban a feudális nemesség állama, korunkban a burzsoázia állama. Azzal, hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé lesz, feleslegessé teszi önmagát. Mihelyt nincs többé társadalmi osztály elnyomatásban tartandó, mihelyt az osztályuralommal és az egyedi létezésért folyó — a termelés eddigi anarchiájában megalapozott — küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és túlkapások is kiküszöbölődnek, nincs többé mit elnyomni, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel — a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében — egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem „eltörlik", *az állam elhal.* Ehhez kell mérni a „szabad népállam"[164] frázisát, tehát mind időleges agitatorikus jogosultságát, mind végérvényes tudományos elégtelenségét tekintve; szintúgy az úgynevezett anarchistáknak a követelését, hogy az államot máról holnapra el kell törölni.

Az összes termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavétele a tőkés termelési mód történelmi fellépése óta gyakorta ott lebegett többékevésbé homályosan egyesek, valamint egész szekták előtt is mint jövő-eszmény. De lehetségessé, történelmi szükségszerűséggé csak akkor válhatott, amikor keresztülvitelének anyagi feltételei megvoltak. Mint minden más társadalmi haladást, ezt sem az abba való megszerzett belátás, hogy az osztályok létezése ellentmond az igazságosságnak, az egyenlőségnek stb., nem az arra való puszta akarat, hogy ezeket az osztályokat eltöröljük, hanem bizonyos új gazdasági feltételek teszik kivihetővé. A társadalomnak egy kizsákmányoló és egy kizsákmányolt, egy uralkodó és egy elnyomott osztályra való hasadása a termelés korábbi csekély fejlettségének a szükségszerű következménye volt. Amíg a társadalmi összmunka csak olyan hozadékot szolgáltat, amely csak kevéssel haladja túl azt, ami mindenki szűkös létezéséhez szükséges, amíg tehát a munka a társadalom tagjai nagy többségének minden vagy csaknem minden idejét igénybe veszi, mindaddig a társadalom szükségképpen osztályokra oszlik. E kizárólag a munkában robotoló nagy többség mellett kialakul egy a közvetlenül termelő munkától felszabadított osztály, amely a társadalom közös ügyeit látja el: munkavezetést, államügyeket, igazságszolgáltatást, tudományt, művészeteket stb. Tehát a munkamegosztás törvénye az, ami az osztálymegoszlás

alapjául szolgál. Ez azonban nem volt akadálya annak, hogy ezt az osztályokra beosztást ne erőszakkal és rablással, csellel és csalással vigyék keresztül, s hogy az uralkodó osztály, egyszer nyeregbe jutva, valaha is elmulassza uralmát a dolgozó osztály rovására megszilárdítani és a társadalmi vezetést a tömegek kizsákmányolásává átváltoztatni.

De ha az osztályokra beosztásnak eszerint van bizonyos történelmi jogosultsága, csakis egy adott időközre nézve, adott társadalmi feltételek mellett van. A termelés elégtelenségére alapozódott; a modern termelőerők teljes kibontakozása fogja elsöpörni. És csakugyan, a társadalmi osztályok eltörlésének egy olyan történelmi fejlődési fok az előfeltétele, amelyen nem csupán ennek vagy annak a meghatározott uralkodó osztálynak, hanem egyáltalában bármely uralkodó osztálynak, tehát magának az osztálykülönbségnek a fennállása anakronizmussá vált, elavult. Tehát a termelés fejlődésének olyan magas foka az előfeltétele, amelyen a termelési eszközöknek és termékeknek s ezzel a politikai uralomnak, a művelődés és szellemi vezetés monopóliumának elsajátítása egy különös társadalmi osztály által nemcsak feleslegessé, hanem gazdaságilag, politikailag és intellektuálisan a fejlődés akadályává is lett. Ezt a pontot most elértük. A burzsoázia politikai és intellektuális csődje maga a burzsoázia előtt is alig titok már, gazdasági csődje pedig szabályszerűen tízévenként ismétlődik. A társadalom minden válságban saját, számára felhasználhatatlan termelőerőinek és termékeinek terhe alatt fulladozik és gyámoltalanul áll az előtt az abszurd ellentmondás előtt, hogy a termelőknek nincs mit fogyasztaniok, mert hiányzanak a fogyasztók. A termelési eszközök terjeszkedési ereje szétfeszíti a kötelékeket, melyeket a tőkés termelési mód rárakott. E kötelékekből való felszabadításuk az egyetlen előfeltétele annak, hogy a termelőerők szakadatlanul, mind gyorsabban előrehaladó módon fejlődjenek s ezzel együtt maga a termelés gyakorlatilag korlátlanul fokozódjék. Ez még nem minden. A termelési eszközök társadalmi elsajátítása nemcsak a termelés most fennálló mesterséges gátlását küszöböli ki, hanem a termelőerők és termékek pozitív elpocsékolását és elpusztítását is, amely jelenleg a termelés elkerülhetetlen kísérője, s tetőpontját a válságokban éri el. Ezenkívül egy tömeg termelési eszközt és terméket szabaddá tesz az összesség számára azzal, hogy kiküszöböli a most uralkodó osztályok és politikai képviselőik ostoba, fényűző pazarlását. Az a lehetőség, hogy a társadalmi termelés révén a társadalom minden tagjának olyan exisztenciát biztosítsanak, mely nemcsak anyagilag tökéletesen kielégítő és napról napra bőségesebbé lesz, hanem szavatolja nekik testi és szellemi adottságaik teljes szabad kiképezését és működtetését — ez a lehetőség most először létezik, de *létezik*.*

* Egynéhány szám megközelítő elképzelést adhat a modern termelési eszközöknek — még a tőkés nyomás alatt is — roppant terjeszkedési erejéről. Giffen legújabb számítása szerint Nagy-Britannia és Írország összgazdagsága kerek számban:

A termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés és ezzel együtt a terméknek a termelő feletti uralma. A társadalmi termelésen belüli anarchiát tervszerű tudatos megszervezettség váltja fel. Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér. Ezzel válik csak ki az ember, bizonyos értelemben, végérvényesen az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberiek közé. Az embereket körülvevő életfeltételek köre, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik most első ízben válnak a természetnek tudatos, valóságos uraivá, mert és amennyiben saját társadalmasításuknak uraivá válnak. Saját társadalmi tevékenykedésük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szakismerettel alkalmazzák s ezzel uralkodnak majd rajtuk. Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig a természet és történelem által rájuk oktrojáltként állt velük szemben, most saját szabad tettükké válik. Az objektív, idegen hatalmak, amelyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásaik is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.*

1814-ben — 2200 millió font st. = 44 milliárd márka
1865-ben — 6100 „ = 122 „
1875-ben — 8100 „ = 170 „

Ami a termelési eszközöknek és termékeknek a válságokban történő elpusztítását illeti, a német ipari vállalkozók második kongresszusán, Berlin, 1878. február 21., egymagában *a német vasipar* összveszteségét a legutolsó krachban 455 millió márkára tették. — *Engels jegyzete.*

* [*„A szocializmus fejlődése", betoldva:*] Végezetül foglaljuk röviden össze a fejlődés általunk kifejtett menetét:

I. *Középkori társadalom:* Kis egyedi termelés. Egyedi használatra szabott termelési eszközök, ezért ősi módon esetlenek, kisszerűek és törpe hatásúak. Közvetlen felhasználásra történő termelés, akár maga a termelő, akár feudális ura számára. Csak ott, ahol van a termelésnek e felhasználás feletti többlete, kínálják fel ezt a többletet eladásra és kerül cserére: az árutermelés tehát csak keletkezőben van; de már most magában tartalmazza, csírájában, *a társadalmi termelés anarchiáját.*

II. *Tőkés forradalom:* Az ipar átalakulása először az egyszerű kooperáció és a manufaktúra révén. Az eddig szétszórt termelési eszközök nagy műhelyekben való koncentrációja, ezzel az egyesek termelési eszközeiből társadalmi termelési eszközökké való átváltoztatásuk — olyan átváltoztatás, amely a csere formáját nagyjában és egészében nem érinti. A régi elsajátítási formák hatályban maradnak. Fellép a *tőkés:* abbeli tulajdonságában, hogy tulajdonosa a termelési esközöknek, elsajátítja a termékeket is és árukká teszi őket. A termelés társadalmi aktussá lett; a csere és vele együtt az elsajátítás egyéni aktusok maradnak, az egyesnek az aktusai: *A társadalmi terméket az egyedi tőkés sajátítja el.* Ez az alap-ellentmondás, ebből fakadnak az összes ellentmondások, amelyekben a mai társadalom mozog, s amelyeket a nagyipar nyíltan napvilágra hoz.

E világfelszabadító tettet végbevinni — ez a modern proletariátus történelmi hivatása. E tett történelmi feltételeinek és ezzel magának a természetének alapjáig hatolni és így az akcióra hivatott, ma elnyomott osztályban saját akciója feltételeit és természetét tudatossá tenni — ez a proletár mozgalom elméleti kifejezésének, a tudományos szocializmusnak a feladata.

III. Termelés

Mindazok után, amit eddig elmondottunk, az olvasó nem fog elcsodálkozni, ha megtudja, hogy a szocializmus alapvonalainak az előbbi fejezetben adott kifejtése semmiképpen sem Dühring úr ízlése szerint való. Ellenkezőleg. A minden elvetemültség szakadékába kell hajítania őket, a „történelmi és logikai fantasztika" egyéb „fattyúivadékai", a „vad koncepciók", a „zűrzavaros

---

A. A termelő elválasztása a termelési eszközöktől. A munkásnak élethossziglani bérmunkára ítélése. *Proletariátus és burzsoázia ellentéte.*

B. Az árutermelésen uralkodó törvények növekvő előtérbelépése és fokozódó hatékonysága. Féktelen konkurrenciaharc. *Az egyes gyárbeli társadalmi megszervezettség és az össztermelésbeli társadalmi anarchia ellentmondása.*

C. Egyfelől a gépi berendezés tökéletesítése, amit a konkurrencia minden egyes gyáros számára kényszerparancsolattá tesz, s ami egyet jelent munkásoknak egyre fokozódó szolgálatonkívüliségbe-helyezésével: *ipari tartalékhadsereg.* — Másfelől a termelés korlátlan kiterjesztése, ami ugyancsak kényszertörvénye a konkurrenciának minden gyáros számára. — Mindkétfelől a termelőerők hallatlan fejlődése, a kínálat többlete a kereslet felett, túltermelés, a piacok túltelítettsége, tízévenkénti válságok, hibás kör: *felesleg — itt — termelési eszközökben és termékekben; felesleg — ott — munkásokban,* akik foglalkoztatás híján és létezési eszközök híján vannak; a termelés és a társadalmi jólét e két emelője azonban nem találkozhatik össze, mert a termelés tőkés formája megtiltja a termelőerőknek, hogy működjenek, a termékeknek, hogy forogjanak, hacsak előbb át nem változtak tőkévé: amit éppen saját fölös bőségük akadályoz meg. Az ellentmondás [Widerspruch] képtelenséggé [Widersinn] fokozódott: *A termelési mód fellázad a csereforma ellen.* A burzsoáziára rábizonyult, hogy képtelen saját társadalmi termelőerőit tovább vezetni.

D. A termelőerők társadalmi jellegének részbeni elismerése, amire a tőkések maguk rákényszerülnek. A nagy termelési és forgalmi szervezetek elsajátítása, előbb *részvénytársaságok,* azután trösztök, majd az *állam* által. A burzsoázia felesleges osztálynak bizonyul; összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak töltik be.

III. *Proletár forradalom.* az ellentmondások feloldása: a proletariátus megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőke-tulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényrejutáshoz. Az előre megállapított terv szerinti társadalmi termelés immár lehetségessé válik. A termelés fejlődése különböző társadalmi osztályok további létezését anakronizmussá teszi. Amilyen mértékben eltűnik a társadalmi termelés anarchiája, elenyészik az állam politikai tekintélye is. Az emberek, akik végre uraivá lettek a saját társadalmasításuk módjának, ezzel egyszersmind a természetnek uraivá, önmaguknak uraivá — szabadokká lesznek.

ködképzetek" stb. közé. Hiszen az ő számára a szocializmus korántsem a történelmi fejlődésnek és még sokkal kevésbé a jelenkor durván anyagi, puszta hascélokra irányuló gazdasági feltételeinek szükségszerű terméke. Ő sokkal jobban csinálja. Az ő szocializmusa megfellebbezhetetlenül végérvényes igazság; „a társadalom természetes rendszere", gyökerét „az igazságosság egyetemes elvében" találja meg, s ha nem kerülheti is el, hogy a fennálló, az eddigi bűnös történelem által megalkotott állapotot tudomásul ne vegye avégett, hogy azt megjavítsa, úgy ez az igazságosság tiszta elve szempontjából inkább szerencsétlenségnek tekintendő. Dühring úr, mint minden egyebet, a szocializmusát is a hírneves két férfiúja révén alkotja meg. Ez a két bábu — ahelyett, hogy, mint eddig, urat és szolgát játszanék — most a változatosság kedvéért az egyenjogúságról szóló darabot adja elő, — és ezzel alapzatában készen van a dühringi szocializmus.

Magától értetődik ennélfogva, hogy a periodikus ipari válságoknak Dühring úrnál semmiképpen sincs meg az a történelmi jelentőségük, amelyet nekik tulajdonítanunk kellett. A válságok nála csak alkalmi eltérések a „normalitástól" s legfeljebb csak alkalmat adnak „egy szabályozottabb rend kibontakozására". A „közönséges módja" a válságok túltermelésből való magyarázatának semmiképp sem elégíti ki az ő „exaktabb felfogását". Persze az ilyen magyarázat „elfogadható különös területeken végbemenő speciális válságokra" nézve. Ilyen például „a könyvpiac túltelítettsége olyan művek kiadásaival, melyeknek utánnyomása egyszerre szabaddá lett, s amelyek tömegkelendőségre számíthatnak". Dühring úr hát mindenesetre azzal a jóleső tudattal térhet nyugovóra, hogy az ő halhatatlan művei soha ilyen világrengető szerencsétlenséget előidézni nem fognak. De a nagy válságoknál nem a túltermelés, hanem éppenséggel „a népfogyasztás elmaradása... a mesterségesen létrehozott alulfogyasztás... a *népszükségletnek*" (!) „természetes növekedésében való akadályozása az, ami a készlet és kelendőség közti szakadékot végül ily válságosan kiszélesíti". És e válságelmélete számára szerencsésen sikerült is egy tanítványt találnia.

Mármost azonban sajnos a tömegek alulfogyasztása, a tömegfogyasztásnak a létfenntartáshoz és a szaporodáshoz szükségesre való korlátozása egyáltalán nem is új jelenség. Fennállt, mióta kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok voltak. A tömegek még azokban a történelmi szakaszokban is alulfogyasztottak, amikor helyzetük különösen kedvező volt, tehát például Angliában a XV. században. Nagyon messze voltak attól, hogy saját évi össztermékük fogyasztás céljára rendelkezésükre álljon. Ha tehát az alulfogyasztás állandósult történelmi jelenség évezredek óta, a felvevőpiacnak a válságokban kitörő általános megrekedése, amely termelési többlet következtében jön létre, pedig csak ötven év óta vált láthatóvá, akkor Dühring úr egész vulgáris gazdaságtani sekélyessége kell ahhoz, hogy az új összeütközést ne a túltermelés *új* jelenségéből,

hanem az alulfogyasztás évezredes jelenségéből magyarázza. Olyan ez, mintha valaki a matematikában két nagyság — egy állandó és egy változó — viszonyának változását nem abból akarná magyarázni, hogy a változó változik, hanem abból, hogy az állandó ugyanaz maradt. A tömegek alulfogyasztása az összes kizsákmányoláson nyugvó társadalmi formáknak, tehát a tőkés társadalmi formának is, szükségszerű feltétele; de csak a termelés tőkés formája jut el válságokig. A tömegek alulfogyasztása tehát szintén egyik előfeltétele a válságoknak és régóta elismert szerepet játszik bennük; de éppoly keveset mond nekünk a válságok mai létezésének, mint korábbi hiányának okairól.

Dühring úrnak egyáltalában figyelemreméltó képzetei vannak a világpiacról. Láttuk, hogy hamisítatlan német irodalmár módjára miként igyekszik megvilágítani magának a valóságos ipari speciális válságokat a lipcsei könyvpiac képzelt válságaival, a tenger viharát a pohár víz viharával. Azt képzeli továbbá, hogy a mai vállalkozói termelésnek „a maga felvevőpiacával kiváltképp maguk *a vagyonos osztályok körén belül* kell forognia", ami nem akadályozza meg őt abban, hogy mindössze tizenhat oldallal odább a döntő modern iparoknak — mint az közismert — a vas- és a pamutipart jelölje meg, tehát éppen azt a két termelési ágat, melyeknek termékei csak elenyészően kis részben kerülnek a vagyonos osztályok körében fogyasztásra, s melyek minden más iparágnál inkább vannak a tömegfogyasztásra utalva. Akárhova fordulunk Dühring úrnál, egyebet, mint üres, ellentmondásos összevissza-fecsegést nem találunk. Vegyünk azonban egy példát a pamutiparból. Amikor az egyetlen, aránylag kicsi Oldhamben — egyikében a Manchester körüli tucatnyi, pamutipart űző 50—100 000 lakosú városnak —, amikor ebben az egyetlen városban az 1872-től 1875-ig terjedő négy esztendő alatt a csak 32-es számú fonalat fonó orsók száma két és fél millióról ötmillióra emelkedett, úgyhogy Anglia egyetlen középvárosában ugyanannyi orsó fon egyetlen számú fonalat, mint amennyi orsója egész Németország és hozzá Elzász pamutiparának egyáltalában van, és amikor a terjeszkedés Anglia és Skócia pamutiparának többi ágában és helyén közelítőleg ugyanilyen arányú volt, akkor jókora adag gyökeres arcátlanság kell ahhoz, hogy valaki a pamutfonalak és -szövetek mostani teljes felvevőpiaci megrekedését az angol tömegek alulfogyasztásából és nem az angol pamutgyárosok túltermeléséből magyarázza.*

De elég. Az ember nem vitatkozik olyanokkal, akik a gazdaságtanban annyira tudatlanok, hogy a lipcsei könyvpiacot egyáltalában a modern ipar értelmében vett piacnak tekintik. Csupán állapítsuk meg tehát azt, hogy Dühring úr a továbbiakban csak annyit tud velünk a válságokról közölni, hogy ezeknél semmi egyébről nincs szó, „mint túlfeszülés és elernyedés szokásos

* A válságoknak alulfogyasztásból való magyarázata Sismonditól származik és nála még van bizonyos értelme. Sismonditól átvette Rodbertus, Rodbertustól meg lemásolta Dühring úr a maga szokott elsekélyesítő módján. — *Engels jegyzete.*

játékáról", hogy a túlspekuláció „nem csupán a magánvállalkozások tervnélküli halmozásából származik", hanem hogy „az egyes vállalkozók elhamarkodottsága és a magán-körültekintés hiánya is a túlkínálat keletkezési okai közé számítandók". No de mi az elhamarkodottságnak és a magán-körültekintés hiányának a „keletkezési oka"? A tőkés termelésnek éppen az a tervnélkülisége, mely megmutatkozik a magánvállalkozások tervnélküli halmozásában. Egy gazdasági ténynek morális szemrehányássá lefordítását új ok felfedezésének nézni, ez ugyancsak jókora „elhamarkodottság".

Fejezzük be ezzel a válságokat. Miután az előző fejezetben kimutattuk azt, hogy szükségszerűen jönnek létre a tőkés termelési módból, és hogy magának e termelési módnak válságait, a társadalmi forradalmasodás kényszereszközeit jelentik, Dühring úrnak e tárgyat illető sekélyességeivel egyetlen további szót sem kell szembeállítanunk. Térjünk át pozitív teremtményeire, „a társadalom természetes rendszerére".

Ez „az igazságosság egyetemes elvére", tehát terhes anyagi tényekre való minden tekintettől mentesen felépített rendszer gazdasági kommúnák szövetségéből áll, melyek között „meghatározott törvények és igazgatási normák szerint szabad költözködés és új tagok felvételének szükségszerűsége" áll fenn. Maga a gazdasági kommúna mindenekelőtt „emberiségtörténelmi horderejű átfogó szkematizmus", mely toronymagasságban áll például egy bizonyos Marx „félretévelyedő felemásságai" felett. A gazdasági kommúna „személyek közössége, akik a földterület egy körzete és termelővállalatok egy csoportja feletti rendelkezésre való közjoguk által össze vannak kapcsolva közös tevékenységre és a hozadékban való közös részesedésre". A közjog „a dologra való jog...a *természethez* és a termelési berendezkedésekhez való *tisztán publicisztikus viszony* értelmében". Hogy ez mit jelentsen, azon törjék fejüket a gazdasági kommúna jövendő-jogászai, mi feladunk minden kísérletet. Csak annyit tudunk meg, hogy ez korántsem ugyanaz, mint a „munkástársulatok testületi tulajdona", amelyek a kölcsönös konkurrenciát, sőt a bér-kizsákmányolást sem zárnák ki. Ezenközben még elejti, hogy egy „össztulajdon" képzete, ahogy az, mondja, Marxnál is megtalálható, „legalábbis homályos és aggályos, minthogy ez a jövőelképzelés mindig azt a látszatot ölti, mintha nem akarna mást jelenteni, mint a munkáscsoportok testületi tulajdonát". Ez ismét a ráfogás Dühring úrnál szokásos számos „hitvány módszerecskéinek" egyike, „melyeknek parlagi mivoltára" (amint ő maga mondja) „csak a parlagi pofátlan szó illenék teljesen"; ez éppoly légbőlkapott valótlanság, mint Dühring úr másik találmánya, hogy az össztulajdon Marxnál „egyszerre egyéni és társadalmi tulajdon".

Annyi mindenesetre világosnak látszik: a gazdasági kommúnának a munkaeszközeire való publicisztikus joga kizárólagos tulajdonjog legalábbis minden más gazdasági kommúnával szemben és a társadalommal és az állammal szemben is. Az a hatalma azonban már nincs meg e jognak, „hogy kifelé...

lezáróan járjon el, mert a különböző gazdasági kommúnák között meghatározott törvények és igazgatási normák szerint szabad költözködés és új tagok felvételének szükségszerűsége áll fenn ... hasonlóképpen ... mint ma valamely politikai képződményhez való tartozás és mint a községi illetőségű gazdasági ügyekben való részvétel". Lesznek tehát gazdag és szegény gazdasági kommúnák, és a kiegyenlítődés a népességnek a gazdag kommúnákba való betódulása és a szegény kommúnákból való elköltözése útján megy végbe. Míg tehát Dühring úr a termékek tekintetében való konkurrenciát az egyes kommúnák között a kereskedelem nemzeti megszervezése útján ki akarja küszöbölni, a termelők tekintetében való konkurrenciát továbbra is nyugodtan meghagyja. A dolgokat kivonja a konkurrencia alól, az emberek megmaradnak alája vetve.

Ámde még korántsem vagyunk tisztában a „publicisztikus joggal". Két oldallal odább Dühring úr kijelenti nekünk: A kereskedelmi kommúna „mindenekelőtt olyan messzire" terjed, „mint az a politikai-társadalmi terület, melynek lakosai egységes jogalannyá vannak összefoglalva és e tulajdonságukban az összes föld, a lakóhelyek és a termelési berendezkedések felett rendelkeznek". Mégsem az egyes kommúnáé tehát a rendelkezés, hanem az egész nemzeté. A „közjog", a „dologra való jog", a „természethez való publicisztikus viszony" stb. tehát nem csupán „legalábbis homályos és aggályos", hanem egyenes ellentmondásban van önmagával. Ez csakugyan — legalábbis amennyiben minden egyes gazdasági kommúna ugyancsak jogalany — „egyszerre egyéni és társadalmi tulajdon", s ez utóbbi „ködös korcsalak" ennélfogva megint csak magánál Dühring úrnál található meg.

Mindenesetre a gazdasági kommúna rendelkezik munkaeszközei felett a termelés céljából. Hogyan megy végbe ez a termelés? Mindabból, amit Dühring úrtól megtudunk, azt látjuk, hogy teljesen a régi stílben, csak éppen hogy a tőkés helyére a kommúna lép. Legfeljebb még arról annyit tudunk meg, hogy a pályaválasztás csak most válik szabaddá minden egyes ember számára, és hogy egyenlő munkakötelezettség áll fenn.

Minden eddigi termelés alapformája a munka megosztása, egyrészt a társadalmon belül, másrészt minden egyes termelési intézményen belül. Hogy viszonylik ehhez a dühringi „szocialitás"?

Az első nagy társadalmi munkamegosztás a város és a falu szétválása. Ez az antagonizmus Dühring úr szerint „a dolog természeténél fogva elkerülhetetlen". De „egyáltalában aggályos a mezőgazdaság és ipar közötti szakadékot...kitölthetetlennek elgondolni. Valójában már fennáll az átvezetés folytonosságának bizonyos mértéke, mely a jövőre nézve még tetemesen növekedőnek ígérkezik." Máris, úgymond, két ipar benyomult a földművelésbe és a mezőgazdasági üzembe: „elsősorban a pálinkaégetés és másodsorban a répacukor készítése...a szesztermelés oly nagy jelentőségű, hogy inkább alábecsü-

lik, mintsem túlbecsülnék". És „ha lehetséges lenne, hogy valamilyen felfedezések következtében iparok nagyobb köre alakuljon ki olyanképpen, hogy kényszerűség forogna fenn az üzem vidéki elhelyezésére és közvetlenül a nyersanyagok termeléséhez való csatlakoztatására", ezzel meggyengülne város és falu ellentéte és „a legeslegkiterjedettebb alapzat volna nyerhető a civilizáció kibontakozása számára". Ámde „valami hasonló még egy másik úton is szóba kerülhetne. A technikai kényszerűségeken kívül mindinkább szóba kerülnek a társadalmi szükségletek, és ha ez utóbbiak az emberi tevékenységek csoportosítása szempontjából mértékadóvá lesznek, nem lesz többé lehetséges, hogy elhanyagolják azokat az előnyöket, melyek a falusi foglalkozásoknak a technikai átváltoztatási munka műveleteivel való rendszeresen közeli összekapcsolásából adódnak."

Mármost a gazdasági kommúnában éppen a társadalmi szükségletek kerülnek szóba, és ily módon a kommúna alkalmasint iparkodni fog, hogy a legteljesebb mértékben magáévá tegye földművelés és ipar egyesítésének fent említett előnyeit? Dühring úr nem fogja elmulasztani, hogy kedvelt terjengősségével közölje velünk a maga „exaktabb felfogásait" a gazdasági kommúnának e kérdéshez való állásfoglalásáról? Csalatkoznék az olvasó, ha ezt hinné. A fenti ösztövér, zavarodott, megintcsak a porosz Landrecht pálinkaégető és répacukros érvényességi területén körben forgó közhelyek — ez minden, amit Dühring úr nekünk város és falu jelen és jövő ellentétéről mondani tud.

Térjünk át a munkamegosztásra egyes részleteiben. Itt Dühring úr már valamivel „exaktabb". Beszél „egy személyről, akinek a tevékenység *egy* nemével kell *kizárólagosan* foglalkoznia". Ha új termelési ág bevezetéséről van szó, akkor a kérdés egyszerűen abban áll, lehet-e bizonyos számú *lényt*, akik *egy cikk termelésének szentelnék* magukat, a számukra szükséges fogyasztással (!) mintegy megteremteni. Bármely tetszőleges termelési ág a szocialitásban „nem sok *népességet fog igénybe venni*". És a szocialitásban is vannak az embereknek „az életmód szerint elkülönülő *gazdasági válfajai*". Eszerint a termelés területén belül jószerivel minden a régiben marad. Mindenesetre az eddigi társadalomban „hamis munkamegosztás" uralkodik; de hogy ez miben áll és mi fogja a gazdasági kommúnában felváltani, arról csak ennyit tudunk meg: „Ami magának a munkamegosztásnak a szempontjait illeti, már fentebb megmondottuk, hogy ezek elintézetteknek tekinthetők, mihelyt számot vetettek a különböző természeti alkalmak tényeivel és a személyes képességekkel." A képességek mellett a személyes hajlam is érvényre jut: „Oly tevékenységekhez való felemelkedés ingere, melyek több képességet és előképzettséget vetnek latba, kizárólagosan az illető foglalkozásra való hajlamon és az *éppen ennek és nem más dolognak* az űzésén" (egy dolognak az űzése!) „érzett örömön nyugodnék." Ez pedig a szocialitásban fel fogja szítani a versengést és „maga a termelés érdekességre tesz szert, s az eltompult üzemelés, mely a termelést csak nyereség-

célra szolgáló eszközként értékeli, nem lesz többé az állapotok uralkodó arculata".

Minden társadalomban, melyben a termelés fejlődése természetadta módon megy végbe — és a mai társadalom ide tartozik — nem a termelők uralkodnak a termelési eszközökön, hanem a termelési eszközök uralkodnak a termelőkön. Az ilyen társadalomban a termelés minden új emelője szükségszerűen a termelőknek a termelési eszközök alá igázását szolgáló új eszközbe csap át. Ez mindenekelőtt érvényes a termelésnek arra az emelőjére, amely a nagyipar bevezetéséig messze a leghatalmasabb volt — a munka megosztására. Mindjárt az első nagy munkamegosztás, a város és falu szétválása, évezredes elbutulásra ítélte a falusi népességet, a városlakókat pedig arra, hogy mindenki a maga egyedi mesterségének szolgája legyen. Megsemmisítette az alapzatot az egyiknek szellemi a másiknak testi fejlődése számára. Amikor a paraszt a földet, a városlakó pedig a mesterségét elsajátítja, szintannyira elsajátítja a föld a parasztot, a mesterség pedig a mesterembert. Azáltal, hogy a munkát megosztják, megosztják az embert is. Az egyetlenegy tevékenység kiképzésének áldozatául esnek az összes többi testi és szellemi képességek. Az embernek ez a megnyomorodása ugyanabban a mértékben nő, mint a munkamegosztás, mely legmagasabb fejlettségét a manufaktúrában éri el. A manufaktúra a kézművességet szétbontja egyes részműveleteire, ezek mindegyikét egy-egy munkásnak élethivatásul utalja ki és a munkást ily módon élethossziglan egy meghatározott részfunkcióhoz és egy meghatározott szerszámhoz láncolja. „A munkást abnormissá nyomorítja, mivel részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és adottságok egész világát elnyomja benne... Magát az egyént felosztják, egy részmunka önműködő gépezetévé változtatják" (Marx*) — olyan gépezetté, amely tökéletességét sok esetben csak a munkásnak betű szerinti, testi és szellemi megnyomorításával éri el. A nagyipar gépi berendezése a munkást gépből egy gép puszta tartozékává fokozza le. „Egy részszerszám kezelésének élethossziglani specialitása egy részgép szolgálatának élethossziglani specialitásává lesz. A gépi berendezéssel visszaélnek, hogy a munkást már zsenge gyermekkorától fogva egy részgép részévé változtassák" (Marx**). És nemcsak a munkások, hanem a munkásokat közvetlenül vagy közvetve kizsákmányoló osztályok is a munka megosztása révén tevékenységük szerszámjának szolgájává válnak; a sivárszellemű burzsoá a saját tőkéjének és a saját profitdühének, a jogász a maga megcsontosodott jogi képzeteinek szolgájává, melyek önálló hatalomként uralkodnak felette; a „művelt rendek" egyáltalában a sokféle helyi korlátoltságnak és egyoldalúságnak, saját testi és szellemi rövidlátásuknak, egyetlen specialitáshoz szabott nevelésük és e specia-

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 338. old. — *Szerk.*
** Uo. 394. old. — *Szerk.*

litáshoz való élethossziglani odabéklyózottságuk által előidézett megnyomorodásuknak szolgájává — még akkor is, ha ez a specialitás maga a merő semmittevés.

Az utopisták már teljesen tisztában voltak a munka megosztásának hatásaival, egyrészt a munkásnak, másrészt magának annak a munkatevékenységnek elsatnyulásával, amely egy és ugyanazon aktus élethossziglani egyforma, mechanikus ismétlésére korlátozódik. Város és falu ellentétének megszüntetését Fourier is, Owen is úgy követelik, mint ami első alapfeltétele egyáltalában a régi munkamegosztás megszüntetésének. Mindkettőjük szerint a népességet ezerhatszázas—háromezres csoportokban kell elosztani az országban; mindegyik csoport a maga földkörzetének középpontjában egy óriási palotában lakik és közös háztartásban él. Fourier ugyan itt-ott városokról beszél, ezek azonban szintén csak négy-öt ilyen egymáshoz közelebb eső palotából állanak. A társadalom minden tagja mindkettőjüknél részt vesz mind a földmüvelésben, mind az iparban; ez utóbbiban Fourier-nál kézművesség és manufaktúra, Owennál ellenben már a nagyipar játssza a főszerepet, s ő már a gőzerőnek és a gépi berendezésnek a háztartási munkába való bevezetését követeli. De földmüvelésen és éppígy az iparon belül is mindketten a foglalkozás lehető legnagyobb váltakozását követelik minden egyes ember számára és ennek megfelelően az ifjúságnak a lehető legsokoldalúbb technikai tevékenységre való kiképzését. Mindkettőjük szerint az embernek egyetemesen kell fejlődnie egyetemes gyakorlati tevékenykedés révén, a munkának pedig vissza kell nyernie a megosztás által elveszített vonzó ingerét, mindenekelőtt e váltakozás és a minden egyes munkának szentelt „ülés" — hogy Fourier kifejezését használjuk — ennek megfelelő rövid tartama révén. Mindketten messze túlvannak a kizsákmányoló osztályoknak Dühring úrra hagyományozott gondolkodásmódján, amely város és falu ellentétét a dolog természeténél fogva elkerülhetetlennek tartja, amely foglya annak a korlátoltságnak, mintha bizonyos számú „lénynek" minden körülmények között *egy* cikk termelésére kellene kárhoztatva lennie, és amely meg akarja örökíteni az embereknek az életmód szerint elkülönülő „gazdasági válfajait", az olyan embereket, akik örömet találnak éppen ennek és nem más dolognak az űzésében, akik tehát olyan mélyre süllyedtek, hogy saját szolgaságuknak és egyoldalúvá válásuknak *örülnek*. Az „idióta" Fourier-nak még a legvakmerőbb fantáziáiban mutatkozó alapgondolatokkal szemben is, a „nyers, bágyadt és szegényes" Owennak még a legszegényesebb eszméivel szemben is Dühring úr — aki maga még teljesen a munkamegosztás szolgaságában van — úgy áll itt, mint valami kotnyeles törpe.

Amikor a társadalom az összes termelési eszközök urává teszi magát, hogy társadalmilag tervszerűen használja fel őket, megsemmisíti az emberek eddigi leigázottságát saját termelési eszközeik alá. A társadalom magától értetődőleg nem szabadíthatja fel magát anélkül, hogy minden egyes ember fel ne szaba-

duljon. A régi termelési módot tehát alapjából forradalmasítani kell, és nevezetesen el kell tűnnie a munka régi megosztásának. Helyébe a termelés olyan megszervezettségének kell lépnie, amelyben egyfelől senki egyes ember nem háríthatja másokra a termelő munkában, az emberi létezés e természeti feltételében való részvételét; amelyben másfelől a termelő munka a leigázás eszköze helyett az emberek felszabadításának eszközévé válik, mivel minden egyes embernek alkalmat ad arra, hogy valamennyi — testi és szellemi — képességét minden irányban kiképezze és működtesse, s amelyben így a termelő munka ürömből örömmé válik.

Ez ma már nem fantázia, nem jámbor óhaj többé. A termelőerők jelenlegi fejlettsége mellett a termelésnek már az a fokozódása is, mely magával a termelőerők társadalmasításának tényével adva van, a tőkés termelési módból fakadó gátlásoknak és zavaroknak, a termékek és termelési eszközök elfecsérlésének kiküszöbölése, mindez már elég ahhoz, hogy a munkában való általános részvétel mellett a munkaidőt mai képzetek szerint csekély mértékre lehessen csökkenteni.

Éppígy a munka régi megosztásának megszüntetése sem olyan követelés, amely csak a munka termelékenységének rovására lenne keresztülvihető. Ellenkezőleg. A nagyipar révén ez feltételévé lett magának a termelésnek. „A gépi üzem megszünteti annak szükségességét, hogy" a munkáscsoportoknak a különböző gépekre való „elosztását manufaktúraszerűen megszilárdítsák ugyanazon munkásoknak ugyanazon funkcióhoz való állandó hozzáalkalmazása által. Minthogy a gyár összmozgása nem a munkástól indul ki, hanem a géptől, állandó személycsere mehet végbe a munkafolyamat megszakítása nélkül... Végül az a gyorsaság, amellyel a gépen való munkát fiatal korban megtanulják, kiküszöböli annak szükségességét is, hogy munkások egy különös osztályát kizárólag gépmunkásokká neveljék."* Míg azonban a gépi berendezés tőkés alkalmazási módjának a munka régi megosztását annak megcsontosodott partikularitásaival együtt tovább kell folytatnia, annak ellenére, hogy ez technikailag feleslegessé vált, maga a gépi berendezés fellázad ez ellen az anakronizmus ellen. A nagyipar technikai bázisa forradalmi. „Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul tőketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba. A nagyipar természete ezért feltételezi a munka váltakozását, a funkció folyékonyságát, a munkás minden oldalú mozgékonyságát... Láttuk, hogy ez az abszolút ellentmondás ... hogyan tombolja ki magát a munkásosztály szakadatlan

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 393. old. — *Szerk.*

feláldozási ünnepében, a munkaerők legmértéktelenebb elpocsékolásában és a társadalmi anarchia dúlásaiban. Ez a negatív oldal. Ha azonban a munka váltakozása most csak mindent legyőző természeti törvényként, mindenütt akadályokba ütköző természeti törvény vakon romboló hatásával tör magának utat, a nagyipar a maga katasztrófái által élethalál-kérdéssé teszi, hogy a munkák váltogatását s ezért a munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi termelési törvénynek ismerjék el, és ennek normális megvalósulásához a viszonyokat hozzáidomítsák. Élethalál-kérdéssé teszi, hogy egy nyomorult, a tőke változó kiaknázási szükséglete számára tartalékban tartott, rendelkezésre álló munkásnépesség szörnyűségét helyettesítsék azzal, hogy az ember abszolúte rendelkezésre áll váltakozó munkakövetelmények számára; hogy a részegyént, egy társadalmi részletfunkció puszta hordozóját helyettesítsék a totálisan fejlett egyénnel, akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tényked ési módok." (Marx: „Tőke".*)

Amikor a nagyipar megtanított bennünket arra, hogy a többé-kevésbé mindenütt előállítható molekuláris mozgást technikai célokra tömegmozgássá alakítsuk, az ipari termelést jelentékeny mértékben felszabadította a helyi korlátok alól. A vízierő helyi volt, a gőzerő szabad. Míg a vízierő szükségszerűen falusi, a gőzerő korántsem szükségszerűen városi. Tőkés alkalmazása az, ami túlnyomóan a városokban koncentrálja és gyárfalvakat gyárvárosokká változtat át. Ezzel azonban egyidejűleg aláássa saját üzemelésének feltételeit. A gőzgép első követelménye és a nagyipar csaknem minden üzemágának fő követelménye a viszonylag tiszta víz. A gyárváros azonban minden vizet bűzös szennylévé változtat. Amennyire tehát a városi koncentráció a tőkés termelésnek alapfeltétele, olyannyira törekszik minden egyes ipari tőkés folyvást az ezáltal szükségszerűen létrehozott nagyvárosokból el, a vidéki üzem felé. Ezt a folyamatot Lancashire és Yorkshire textilipari kerületeiben lehet részleteiben tanulmányozni; a tőkés nagyipar ott folyvást új nagyvárosokat hoz létre azáltal, hogy a városból állandóan a falura menekül. Hasonló a helyzet a fémipari kerületekben, ahol részben egyéb okok ugyanilyen hatásokat hoznak létre.

Ezt az új hibás kört, a modern iparnak ezt a folyvást újonnan létrejövő ellentmondását megintcsak tőkés jellegének megszüntetése képes megszüntetni. Csak olyan társadalom, mely termelőerőit egyetlen nagy terv szerint harmonikusan kapcsolja egybe, engedheti meg az iparnak, hogy olyan, az egész ország területén való szétszóródásban települjön, amely saját fejlődése s a termelés többi elemeinek fenntartása illetőleg fejlődése számára a legmegfelelőbb.

Város és falu ellentétének megszüntetése eszerint nemcsak lehetséges. Egyenest szükségességévé vált magának az ipari termelésnek, mint ahogy ugyancsak szükségességévé vált a mezőgazdasági termelésnek és ezenfelül a közegészség-

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 454—456. old — *Szerk.*

ügynek is. Csak város és falu egybeolvadása által küszöbölhető ki a levegő, a víz és a talaj mai megmérgezése, csak ezáltal lehet a most városokban sorvadó tömegeket odáig eljuttatni, hogy trágyájuk növények termesztésére és ne betegségek terjesztésére fordíttassék.

A tőkés ipar már relatíve függetlenítette magát nyersanyagai termelési helyeinek helyi korlátaitól. A textilipar zömében importált nyersanyagokat dolgoz fel. Spanyol vasérceket Angliában és Németországban, spanyol és dél-amerikai rézérceket Angliában dolgoznak fel. Minden szénmező évről évre növekvő ipari környezetet lát el tüzelőanyaggal jóval határain túl. Az egész európai tengerparton a gőzgépeket angol, helyenként német és belga szénnel hajtják. A tőkés termelés korlátaitól megszabadított társadalom még sokkal messzebb mehet. Azzal, hogy létrehozza mindenoldalúan kiképzett termelők nemzedékét, akik értik az egész ipari termelés tudományos alapzatait, és akik közül mindegyik egy egész sor termelési ágat elejétől végig gyakorlatilag végigcsinált, olyan új termelőerőt alkot meg, amely több mint bőségesen ellensúlyozza a nagyobb távolságról kapott nyersanyagok vagy tüzelőanyagok szállítási munkáját.

Város és falu szétválásának megszüntetése tehát nem utópia még abból a szempontból sem, hogy a nagyiparnak az egész ország területén való lehető legegyenletesebb elosztása a feltétele. A civilizáció persze a nagy városokban olyan örökséget hagyott ránk, amelyet eltakarítani sok időbe és fáradságba fog kerülni. De el kell és el fogják takarítani őket, még ha hosszadalmas folyamat lesz is. Bármily sors várjon is a porosz nemzeti német birodalomra, Bismarck azzal a büszke tudattal szállhat sírjába, hogy biztosan teljesül kedvenc óhaja: a nagyvárosok pusztulása.[165]

És most nézzük meg Dühring úr gyermeteg elképzelését, hogy a társadalom birtokba veheti a termelési eszközök összességét anélkül, hogy a termelés régi fajtáját alapjából forradalmasítaná és mindenekelőtt a munka régi megosztását eltörölné; hogy minden el van intézve, mihelyt csak „számot vetettek a természeti alkalmakkal és a személyes képességekkel" — mikor is aztán az emberek tömegei továbbra is megmaradnak *egy* cikk termelése alá igázva, egész „népességeket" egyetlen termelési ág vesz igénybe és az emberiség továbbra is megoszlik bizonyos számú különbözőképpen megnyomorodott „gazdasági válfajra", aminők „targoncások" és „műépítészek". A társadalom azért váljék egészében a termelési eszközök urává, hogy minden egyes ember megmaradjon termelési eszközének rabszolgája, és csak az a választása legyen, hogy *melyik* termelési eszközé. És szintúgy nézzük meg azt a módot, ahogy Dühring úr város és falu szétválását „a dolog természeténél fogva elkerülhetetlennek" tartja, s csak a pálinkaégetésnek és répacukorkészítésnek összekapcsolásukban sajátosan porosz ágaiban tud felfedezni egy cseppnyi enyhítőszerecskét; az iparnak az ország területén való szétszóródását valamiféle jövendőbeli felfedezésektől és

attól a *kényszerűségtől* teszi függővé, hogy az üzemet közvetlenül a nyersanyagok kitermeléséhez csatlakoztassák — amely nyersanyagokat már most is származási helyüktől egyre növekvő távolságban használják fel! —, s végül igyekszik a hátát fedezni azzal a bizonykodással, hogy a társadalmi szükségletek végül mégiscsak a gazdasági szempontok *ellen* is keresztülviszik majd földművelés és ipar összekapcsolását, mintha ezzel gazdasági áldozatot hoznának!

Persze, annak meglátásához, hogy a forradalmi elemek, melyek a munka régi megosztását város és falu szétválásával egyetemben kiküszöbölik és az egész termelést forradalmasítják majd, hogy ezek az elemek a modern nagyipar termelési feltételeiben már csírájukban bennefoglaltatnak, és hogy a mai tőkés termelési mód akadályozza őket kibontakozásukban, ehhez valamivel szélesebb látókör kell, mint a porosz Landrecht érvényességi területe, mint az az ország, ahol a pálinka és a répacukor a döntő ipari termékek, és ahol a kereskedelmi válságokat a könyvpiacon lehet tanulmányozni. Ehhez a valóságos nagyipart kell történelmében és jelenlegi valóságában ismerni, nevezetesen abban az egy országban, ahol meglelte hazáját, és ahol egyedül érte el klasszikus kialakulását; és akkor senki még csak gondolni sem fog arra, hogy a modern tudományos szocializmust elsekélyesíteni és lesüllyeszteni akarja Dühring úr *sajátosan porosz szocializmusáig.*

IV. Elosztás

Láttuk már korábban, hogy a dühringi gazdaságtan erre a tételre lyukadt ki: A tőkés *termelési* mód egész jó és fennmaradhat, de a tőkés *elosztási* mód a gonosztól való és el kell tűnnie. Most azt találjuk, hogy Dühring úr „szocialitása" semmi egyéb, mint e tétel végigvitele a fantáziában. Valójában megmutatkozott, hogy Dühring úrnak csaknem semmi kivetnivalója nincs a tőkés társadalom termelési módján — mint olyanon —, hogy a munka régi megosztását minden lényeges vonatkozásában meg akarja tartani, s ennélfogva a gazdasági kommúnáján belüli termelésről is alig tud egy szót is mondani. A termelés persze olyan terület, ahol kézzelfogható tényekről van szó, ahol ezért a „racionális fantázia" csak kevés teret adhat szabad lelke szárnycsapásinak[166], mert túl nagy a felsülés veszedelme. Ellenben az elosztás, amely Dühring úr nézete szerint egyáltalán nem is függ össze a termeléssel, és amelyet szerinte nem a termelés, hanem egy tiszta akarati aktus határoz meg — az elosztás az előre-elrendelt mezeje az ő „társadalmi alkimistáskodásának".

Az egyenlő termelési kötelességgel szemben áll az egyenlő fogyasztási jog, mely a gazdasági kommúnában és az ilyeneket nagyobb számban felölelő kereskedelmi kommúnákban van megszervezve. Itt „munkát ... cserélnek más munkára az egyenlő becslés alapelve szerint... Szolgáltatás és ellenszolgál-

tatás itt a munkanagyságoknak valóságos egyenlőségét képviselik". Mégpedig „az emberi erőknek ez az egyenlővé tétele" érvényes „akkor is, ha az egyesek többet vagy kevesebbet avagy véletlenül *akár semmit sem* szolgáltattak", mert minden műveletet, amennyiben időt és erőket vesz igénybe, munkaszolgáltatásnak lehet tekinteni — tehát a kuglizást és a sétálást is. Ez a csere azonban nem az egyesek között megy végbe, mivelhogy az összesség a birtokosa minden termelési eszköznek, tehát minden terméknek is, hanem egyfelől mindegyik gazdasági kommúna és az egyes tagjai között, másfelől maguk a különböző gazdasági és kereskedelmi kommúnák között. „Nevezetesen az egyes gazdasági kommúnák saját keretükön belül a kiskereskedelmet teljesen tervszerű forgalmazással fogják helyettesíteni." Ugyanígy szervezik meg a nagybani kereskedelmet: „A szabad gazdasági társadalom rendszere... ezért egy nagy csereberendezkedés marad, melynek ügyletei a nemesfémek által megadott alapzatok közvetítésével mennek végbe. Emez alaptulajdonság elkerülhetetlen szükségszerűségébe való bepillantás révén különbözik a mi szkémánk mindama ködösségektől, amelyek a ma forgalomban levő szocialista elképzeléseknek még a legracionálisabb formáihoz is tapadnak."

A gazdasági kommúnának, mint a társadalmi termékek első elsajátítójának, e csere céljára „a cikkek minden ágára egységes árat" kell megállapítania az átlagos termelési költségek szerint. „Amit jelenleg a termelés úgynevezett önköltségei ... jelentenek az érték és az ár szempontjából, azt fogják" (a szocialitásban) „...a felhasználandó munkatömeg előirányzatai teljesíteni. Ezek az előirányzatok, melyek — minden személyiség gazdaságilag is egyenlő jogának alapelve szerint — végül is a résztvevő személyek számának tekintetbevételére vezethetők vissza, fogják megadni a termelés természeti viszonyainak és a társadalmi értékesítési jognak egyaránt megfelelő árviszonyt. A nemesfémek termelése a maihoz hasonló módon mértékadó marad a pénz értékmeghatározására nézve... Ebből látható, hogy a megváltozott társadalmi berendezkedésben elsősorban is az értékekre és ennekfolytán azokra az arányokra nézve, amelyekben a termékek egymásra átváltódnak, a meghatározási alapot és a mértéket nemcsak nem veszítjük el, hanem itt teszünk csak szert rá igazában." A híres „abszolút érték" végre realizálva van.

Másfelől pedig a kommúnának mármost az egyeseket is abba a helyzetbe kell hoznia, hogy a termelt cikkeket megvásárolhassák tőle, amennyiben mindenkinek munkája ellenszolgáltatásaképpen egy bizonyos napi, heti vagy havi pénzösszeget fizet ki, amelynek mindenki számára egyenlőnek kell lennie. „A szocialitás álláspontjáról ennélfogva közömbös, azt mondják-e, hogy a munkabérnek el kell tűnnie, vagy azt, hogy a gazdasági jövedelmek kizárólagos formájává kell lennie." Egyenlő bérek és egyenlő árak azonban létrehozzák „a fogyasztásnak mennyiségi, ha nem is minőségi egyenlőségét", és ezzel az „igazságosság egyetemes elve" gazdaságilag megvalósult. E jövő-bér magasságának

meghatározásáról Dühring úr csak annyit mond nekünk, hogy itt is, mint minden más esetben, „egyenlő munkát egyenlő munkára" cserélnek. Határai munkáért ennélfogva olyan pénzösszeget kell majd fizetni, amely szintén hat munkaórát testesít meg magában.

Ámde az „igazságosság egyetemes elvét" semmiképpen sem szabad összetéveszteni ama nyers egyenlősítéssel, amely a polgárt olyannyira felbőszíti mindenféle, kiváltképp a természetadta munkáskommunizmus ellen. Távolról sem olyan kérlelhetetlen ez, mint amilyennek látszani szeretne. A „gazdasági jogigények elvi egyenlősége nem zárja ki, hogy ahhoz, amit az igazságosság követel, *önként* még a különös elismerés és tisztelet kifejezése is járuljon... A társadalom *önmagát tiszteli meg*, amikor a magasabbra fokozott szolgáltatásnemeket kitünteti a fogyasztás tekintetében *egy mérsékelt többletellátmánnyal.*" És Dühring úr is önmagát tiszteli meg, amikor galambszelídséget és kígyóokosságot[167] egybeolvasztva oly meghatóan gondot visel a jövő-Dühringek mérsékelt többletfogyasztására.

Ezzel a tőkés elosztási mód végérvényesen ki van küszöbölve. Mert „feltéve, hogy egy ilyen állapot előfeltétele mellett valakinek valóban magáneszközöknek egy többlete állna rendelkezésre, ennek sehogy sem tudna tőkeszerű felhasználást találni. Senki egyes ember vagy semmilyen csoport sem fogadná el azt tőle a termelés számára másként, mint csere vagy vétel útján, olyan helyzetbe pedig soha nem kerülne, hogy kamatokat vagy nyereséget fizessen neki." Ezzel megengedhetővé válik „az egyenlőség alapelvének megfelelő öröklés". Ez elkerülhetetlen, mert „bizonyos öröklés mindig a családi elv szükségszerű kísérője lesz". Az örökösödési jog „sem vezethet terjedelmes vagyonok felgyülemlésére, minthogy a tulajdonképzésnek itt ... nevezetesen soha többé nem lehet az a célja, hogy termelési eszközöket és tisztán járadék-létezéseket teremtsen".

Ezzel a gazdasági kommúna szerencsésen elkészült volna. Lássuk most már, hogyan gazdálkodik.

Feltesszük, hogy Dühring úr összes feltételezései teljesen realizálva vannak; előfeltételezzük tehát, hogy a gazdasági kommúna napi határai munkáért olyan pénzösszeget fizet mindegyik tagjának, amelyben szintén hat munkaóra testesül meg, mondjuk tizenkét márkát. Úgyszintén feltesszük, hogy az árak pontosan megfelelnek az értékeknek, tehát előfeltevéseink mellett csak a nyersanyagok költségeit, a gépi berendezés kopását, a munkaeszközök elhasználódását és a kifizetett munkabért ölelik fel. Egy száz dolgozó tagból álló gazdasági kommúna akkor naponta 1200 márka értékű árut termel, évenként háromszáz munkanappal véve 360 000 márka értékűt, és ugyanezt az összeget fizeti ki tagjainak, akiknek mindegyike a napi 12 vagy évi 3600 márkányi részesedésével azt tesz, amit akar. Az esztendő végén és száz esztendő végén így a kommúna nem gazdagabb, mint az elején. Ez idő alatt még arra sem lesz módja, hogy

Dühring úr fogyasztására a mérsékelt többletellátmányt szolgáltassa, hacsak nem akar termelési eszközeinek törzséhez nyúlni. A felhalmozásról teljesen megfeledkeztek. Sőt, ami rosszabb: minthogy a felhalmozás társadalmi szükségszerűség, és a pénz megtartásában kényelmes formája van adva a felhalmozásnak, a gazdasági kommúna szervezete egyenest felhívja tagjait a magánfelhalmozásra és ezzel saját szétrombolására.

Hogyan kerülhető el a gazdasági kommúna természetének e meghasonlása[168]? Menekedhetnék a kommúna a kedvelt „megvámoláshoz", a felárhoz és eladhatná évi termelését 360 000 márka helyett 480 000 márkéért. Minthogy azonban az összes többi gazdasági kommúna is ugyanebben a helyzetben van, tehát ugyanezt kellene tenniök, így a többiekkel való cserében mindegyiküknek ugyanannyi „megvámolást" kellene fizetnie, mint amennyit zsebrerak, a „sarc" tehát csakis a saját tagjaikra nehezednék.

Vagy pedig röviden és velősen intézi el a dolgot, azzal, hogy minden tagnak határai munkáért kevesebb mint határai munka, mondjuk négy munkaóra termékét fizeti, tehát napi tizenkét márka helyett csak nyolc márkát, az áruárakat pedig meghagyja a régi magasságon. Ebben az esetben egyenesen és nyíltan teszi meg azt, amit az előbbi esetben rejtve és kerülőúton kísérel meg: marxi értéktöbbletet alkot, évi 120 000 márka összegben, azzal, hogy tagjait teljességgel tőkés módon teljesítményük értéke alatt fizeti, és a tetejébe az árukat, melyeket csakis nála vásárolhatnak meg, teljes értékben felszámítja nekik. A gazdasági kommúna tehát csak akkor juthat tartalékalaphoz, ha leleplezi magát mint a legszélesebb kommunista alapzaton nyugvó „megnemesített" truck-rendszert*.

Tehát kettő közül az egyik: Vagy „egyenlő munkát egyenlő munkára" cserél a gazdasági kommúna, és akkor nem ő, hanem csakis a magánosok halmozhatnak fel alapot a termelés fenntartására és kiterjesztésére. Vagy pedig képez egy ilyen alapot, és akkor nem cserél „egyenlő munkát egyenlő munkára".

Így áll a dolog a gazdasági kommúnában a csere tartalmával. Hogyan áll a dolog a csere formájával? A cserét fémpénz közvetíti, és Dühring úr ugyancsak nagyra van e tökéletesítés „emberiségtörténelmi horderejével". De a kommúna és a tagjai közötti forgalomban a pénz egyáltalán *nem* pénz, egyáltalán nem funkcionál pénzként. Tisztára munkaelismervényül szolgál, s hogy Marxszal szóljunk, „csak a termelőnek a közös munkában való egyéni részesedését és a közös termék fogyasztásra rendeltetett részre való egyéni igényét" állapítja meg, s e funkciójában „éppoly kevéssé »pénz«, mint mondjuk egy színházjegy".** Ezért bármely tetszőleges jellel helyettesíthető, mint ahogy Weitling „kereske-

* Truck-rendszernek nevezik Angliában azt a Németországban is jólismert rendszert, amikor maguk a gyárosok boltokat tartanak és kényszerítik munkásaikat, hogy náluk lássák el magukat árukkal. — *Engels jegyzete.*

** Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 95. old. — *Szerk.*

delmi könyvvel" helyettesíti, amelyben az egyik oldalon a munkaórákat, a másikon pedig az értük kapott élvezeti cikkeket pecsételik be.[169] Röviden, ez a pénz a gazdasági kommúnának a tagjaival való forgalmában egyszerűen úgy funkcionál, mint az oweni „munkaórapénz", ez az „agyrémképződmény", amelyre Dühring úr oly előkelő megvetéssel tekint, s amelyet mégis maga is kénytelen a maga jövő-gazdaságába bevezetni. Hogy ez a jegy, mely a teljesített „termelési kötelességnek" és az ezzel szerzett „fogyasztási jognak" a mértékét jelzi, papírfiepni-e, számolóérme vagy aranypénz, *erre* a célra nézve teljesen egyre megy. Más célokra nézve azonban semmiképpen sem, amint az meg fog mutatkozni.

Ha tehát a fémpénz már a gazdasági kommúnának a tagjaival való forgalmában nem pénzként funkcionál, hanem álcázott munkajegyként, még kevésbé jut pénzfunkciójához a különböző gazdasági kommúnák közti cserében. Itt, Dühring úr előfeltevései mellett, teljesen felesleges a fémpénz. Valójában elegendő volna a puszta könyvelés, amely egyenlő munka termékeinek egyenlő munka termékeire való cseréjét sokkal egyszerűbben hajtja végre, ha a munka természetes mértékével — az idővel, a munkaórával mint egységgel — számol, mint ha a munkaórát előbb pénzre fordítja át. A csere a valóságban tiszta természetbeni csere; az összes többletkövetelések könnyen és egyszerűen kiegyenlíthetők más kommúnákra szóló utalványozásokkal. Ha azonban egy kommúnának más kommúnákkal szemben valóban deficitje lenne, valamennyi „a világegyetemben meglevő arany" sem tudja, ha mégúgy „természeténél fogva pénz" is, megkímélni ezt a kommúnát attól a sorstól, hogy ezt a deficitet megnövelt saját munkával pótolja, hacsak nem akar más kommúnáktól adóssági függésbe kerülni. Az olvasó egyébként tartsa állandóan emlékezetében, hogy mi itt semmiképp nem folytatunk jövő-konstruálást. Mi egyszerűen elfogadjuk Dühring úr előfeltevéseit és csak levonjuk belőlük az elkerülhetetlen következtetéseket.

Tehát sem a gazdasági kommúna és tagjai közti, sem a különböző kommúnák közti cserében az arany, amely „természeténél fogva pénz", nem juthat el oda, hogy ezt az ő természetét megvalósítsa. Ennek ellenére Dühring úr előírja neki, hogy a „szocialitásban" is pénzfunkciót teljesítsen. E pénzfunkció részére tehát más játékteret kell keresnünk. És ez a játéktér létezik. Dühring úr módot ad ugyan mindenkinek a „mennyiségileg egyenlő fogyasztásra", de senkit sem kényszeríthet erre. Ellenkezőleg, büszke arra, hogy az ő világában mindenki azt tehet a pénzével, amit akar. Nem tudja tehát megakadályozni, hogy egyesek ne rakjanak félre egy kis pénzecskét, miközben mások nem tudnak kijönni a nekik kifizetett bérből. Sőt, elkerülhetetlenné teszi ezt, amikor kifejezetten elismeri az örökösödési jogban a családi köztulajdont, amiből azután tovább a szülőknek gyermekeik eltartására való kötelezettsége adódik. De ezzel a mennyiségileg egyenlő fogyasztáson hatalmas rés támad. A legényember

pompásan és örömökben él a napi nyolc vagy tizenkét márkájából, míg az özvegyember nyolc kiskorú gyermekével nyomorúságosan tengődik belőle. Másfelől azonban a kommúna, amennyiben minden további nélkül pénzt fogad el fizetésül, nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy ezt a pénzt másként is szerezhették, mint saját munkával. Non olet.* A kommúna nem tudja, honnan származik a pénz. Ezzel azonban minden feltétele adva van annak, hogy a fémpénzt, amely eddig csak munkajegy szerepét játszotta, valóságos pénzfunkcióban szerepeltessék. Megvan az alkalom és az indíték egyrészt a kincsképzéshez, másrészt az eladósodáshoz. A szűkölködő kölcsönt kér a kincsképzőtől. A kölcsönkért pénz, melyet a kommúna fizetésül elfogad létfenntartási eszközökért, ezzel ismét ugyanaz lesz, ami a mai társadalomban, az emberi munkának társadalmi testetöltése, a munkának valóságos mértéke, általános forgalmi eszköz. A világ valamennyi „törvénye és igazgatási normája" éppoly tehetetlen ezzel szemben, mint az egyszereggyel vagy a víz kémiai összetételével szemben. És minthogy a kincsképző abban a helyzetben van, hogy a szűkölködőtől kamatot kényszeríthet ki, a pénzként funkcionáló fémpénzzel együtt vissza van állítva a kamatuzsora is.

Eddig a fémpénz megtartásának hatásait csak a dühringi gazdasági kommúna érvényességi területén belül vettük szemügyre. E területen túl azonban az egész többi elvetendő világ egyelőre nyugodtan tovább halad a maga régi útján. Az arany és az ezüst megmarad a világpiacon *világpénznek*, általános vásárló és fizetési eszköznek, a gazdagság abszolút társadalmi megtestesülésének. És a nemes fém e tulajdonságával az egyes gazdasági kommúnabeliek előtt új indíték merül fel a kincsképzésre, a gazdagodásra, az uzsorára, az az indíték, hogy a kommúnával szemben és annak határain túl szabadon és függetlenül mozogjanak és a felhalmozott egyedi vagyont a világpiacon értékesítsék. Az uzsorások a forgalmi eszközzel üzletelő kereskedőkké, bankárokká, a forgalmi eszköz és a világpénz uraivá, ezzel a termelés uraivá s ezzel a termelési eszközök uraivá változnak, akkor is, ha ezek a termelési eszközök még éveken át névleg a gazdasági és kereskedelmi kommúna tulajdonaként szerepelnek. Ezzel azonban a bankárokká átalakult kincsképzők és uzsorások magának a gazdasági és kereskedelmi kommúnának az urai is lettek. Dühring úr „szocialitása" csakugyan igen lényegesen különbözik a többi szocialisták „ködösségeitől". Nincs egyéb célja, mint a pénzarisztokrácia újra-létrehozása, amelynek ellenőrzése alatt és pénzeszsákjai számára majd vitézül agyondolgozza magát — ha egyáltalában összejön és együttmarad. Egyes-egyedül az menthetné meg, ha a kincsképzők jobbnak tartanák, hogy világpénzük segítségével a kommúnából sürgősen — odébbálljanak.

A régebbi szocializmusnak Németországban uralkodó kiterjedt nem-ismerete

* — Nincs szaga.[170] — *Szerk.*

mellett valamely ártatlan ifjú felvethetné mármost azt a kérdést, nem adhatnának-e például az Owen-féle munkajegyek is alkalmat hasonló visszaélésre. Bár nem feladatunk itt e munkajegyek jelentőségét kifejteni, hadd álljon itt mégis a dühringi „átfogó szkematizmusnak" Owen „nyers, bágyadt és szegényes eszméivel" való összehasonlítására a következő: Először is az Owen-féle munkajegyekkel való ilyen visszaéléshez valóságos pénzzé változtatásuk lenne szükséges, míg Dühring úr valóságos pénzt előfeltételez, de meg akarja tiltani neki, hogy másként, mint puszta munkajegyként funkcionáljon. Míg ott valóságos visszaélés történnék, itt a pénz immanens, az emberi akarattól független természete tör magának utat, a pénz a maga sajátságos, helyes használatának tör utat azzal a visszaéléssel szemben, melyet Dühring úr rá akar kényszeríteni a pénz természetét illető saját tudatlanságának erejével. Másodszor pedig Owennál a munkajegyek csak átmeneti forma a teljes közösséghez és a társadalmi segélyforrások szabad használatához, mellesleg legfeljebb még arra eszköz, hogy a kommunizmust a brit közönség számára valószerűvé tegyék. Ha tehát néminemű visszaélés az oweni társadalmat a munkajegyek eltörlésére kényszerítené, akkor e társadalom egy lépéssel tovább halad célja felé és egy tökéletesebb fejlődési fokra lép. Ha ellenben a dühringi gazdasági kommúna törli el a pénzt, akkor egy csapásra megsemmisíti a maga „emberiségtörténelmi horderejét", kiküszöböli legsajátságosabb szépségét, véget ér dühringi gazdasági kommúna lenni és lesüllyed azokig a ködösségekig, amelyekből való kiemelésére Dühring úr a racionális fantázia annyi sanyarú munkáját fordította.*

Miből keletkeznek mármost mindazok a furcsa tévelygések és tévedések, melyekben a dühringi gazdasági kommúna ide-oda bolyong? Egyszerűen abból a ködösségből, amely Dühring úr fejében az érték és a pénz fogalmait burkolja, s amely végül is arra űzi őt, hogy a munka értékét akarja felfedezni. Minthogy azonban Dühring úr korántsem monopolistája Németországban ennek a ködösségnek, ellenkezőleg, nagyszámú konkurrenciája akad, „egy pillanatra erőt veszünk magunkon, hogy kioldozzuk ezt a gubancot", amelyet itt összebogozott.

Az egyetlen érték, melyet a gazdaságtan ismer, az áruk értéke. Mik az áruk? Termékek, melyeket többé-kevésbé elszigetelt magántermelők tásadalmában termelnek, tehát mindenekelőtt magántermékek. De ezek a magántermékek csak akkor lesznek árukká, amikor nem a saját fogyasztásra, hanem a mások általi fogyasztásra, tehát a társadalmi fogyasztásra termelik őket; a társadalmi fogyasztásba a csere útján lépnek be. A magántermelők tehát társadalmi összefüggésben állanak egymással, társadalmat alkotnak. Termékeik, bárha mind-

* Mellesleg az a szerep, melyet a munkajegyek az oweni kommunista társadalomban játszanak, Dühring úr előtt teljesen ismeretlen. Csak annyiban ismeri — Sargant-ból — ezeket a jegyeket, amennyiben a — természetesen balulsikerült — Labour Exchange Bazaarokban szerepelnek, amelyek arra irányuló kísérletek voltak, hogy közvetlen munkacsere útján átvezessenek a fennálló társadalomból a kommunista társadalomba. — *Engels jegyzete.*

egyikük magántermékei, ennélfogva egyidejűleg, de szándékuk nélkül és mintegy akaratuk ellenére, társadalmi termékek is. Miben áll mármost e magántermékek társadalmi jellege? Nyilvánvalóan két tulajdonságukban: először abban, hogy mind valamilyen emberi szükségletet elégítenek ki, használati értékük van nemcsak a termelő, hanem mások számára is; másodszor pedig abban, hogy bárha a legkülönbözőbb magánmunkák termékei, egyidejűleg egyáltalán emberi munka, általános emberi munka termékei. Amennyiben mások számára is van használati értékük, annyiban kerülhetnek bele egyáltalában a cserébe; amennyiben valamennyiükben általános emberi munka, emberi munkaerő egyszerű ráfordítása rejlik, annyiban lehet őket — aszerint, hogy e munkának milyen mennyisége rejlik mindegyikükben — egymással a cserében összehasonlítani, egyenlővé vagy nem-egyenlővé tenni. Két egyenlő magántermékben, változatlan társadalmi viszonyok között, nem-egyenlő nagyságú magánmunka rejtőzhetik, de mindig csak egyenlő nagyságú általános emberi munka. Az ügyetlen kovács öt patkót tud csinálni ugyanazon idő alatt, amíg az ügyes tízet csinál meg. De a társadalom nem az egyiknek véletlen ügyetlenségét értékesíti, hanem általános emberi munkának csak a mindenkor normális átlagügyességű munkát ismeri el. Az első kovács öt patkója egyikének tehát nincs több értéke a cserében, mint a másik kovács ugyanazon munkaidő alatt kikovácsolt tíz patkója közül egynek. Csak amennyiben társadalmilag szükséges, annyiban tartalmaz a magánmunka általános emberi munkát.

Amikor tehát azt mondom, hogy egy árunak ez és ez a meghatározott értéke van, akkor azt mondom 1. hogy társadalmilag hasznos termék; 2. hogy magánszemély magánszámlára termelte; 3. hogy bárha magánmunka terméke, mégis egyidejűleg és mintegy anélkül, hogy tudná vagy akarná, társadalmi munka terméke is, mégpedig a társadalmi munka egy meghatározott — társadalmi úton, a csere által megállapított — mennyiségének terméke; 4. ezt a mennyiséget nem magában a munkában, ennyi és ennyi munkaórában fejezem ki, hanem *egy másik áruban*. Ha tehát azt mondom, hogy ez az óra annyit ér, mint az a vég posztó, és kettejük mindegyike ötven márkát ér, akkor ezt mondom: az órában, a posztóban és a pénzben egyenlő nagyságú társadalmi munka rejlik. Megállapítom tehát, hogy a bennük képviselt társadalmi munkaidő társadalmilag megméretett és egyenlőnek találtatott. De nem közvetlenül, abszolút módon, ahogy munkaidőt különben mérnek, munkaórákban vagy -napokban stb., hanem kerülőúton, a csere révén, relatív módon. Ezért ezt a megállapított munkaidő-mennyiséget nem is fejezhetem ki munkaórákban, amelyeknek száma ismeretlen marad előttem, hanem szintén csak kerülőúton, relatív módon, egy másik áruban, amely ugyanazt a társadalmi munkaidő-mennyiséget képviseli. Az óra ugyanannyit ér, mint a vég posztó.

Amikor azonban árutermelés és árucsere a rajtuk nyugvó társadalmat erre a kerülőútra kényszerítik, egyúttal kényszerítik e kerülőút lehető megrövidíté-

sére is. A közönséges árucsőcselékből egy fejedelmi árut különválasztanak, amelyben az összes többi áruk értéke egyszer s mindenkorra kifejezhető, olyan árut, amely a társadalmi munka közvetlen testetöltésének számít és ezért az összes árukra közvetlenül és feltétlenül kicserélhetővé válik — a pénzt. A pénz már csírájában benne foglaltatik az értékfogalomban, a pénz csak kifejlett érték. De amikor az áruérték, magukkal az árukkal szemben, önállósul a pénzben, új tényező lép be az árukat termelő és cserélő társadalomba, olyan tényező, melynek új társadalmi funkciói és hatásai vannak. Ezt egyelőre csak megállapítanunk kell, anélkül, hogy közelebbről belebocsátkoznánk.

Az árutermelés gazdaságtana korántsem az egyetlen tudomány, amelynek csak relatíve ismert tényezőkkel kell számolnia. A fizikában sem tudjuk, hogy egy adott gáztérfogatban, ugyancsak adott nyomás és hőmérséklet mellett, hány egyes gázmolekula van. De tudjuk, hogy — amennyire a Boyle-féle törvény helyes — valamely gáz egy ilyen adott térfogata ugyanannyi molekulát tartalmaz, mint tetszőleges más gáz egyenlő térfogata egyenlő nyomás és egyenlő hőmérséklet mellett. Ennélfogva a legkülönbözőbb gázok legkülönbözőbb térfogatait a legkülönbözőbb nyomási és hőmérsékleti feltételek mellett össze tudjuk hasonlítani molekulatartalmuk tekintetében; és ha egységül veszünk egy liter gázt 0° C hőmérséklet és 760 mm nyomás mellett, ezen az egységen mérhetjük ezt a molekulatartalmat. — A kémiában az egyes elemek abszolút atomsúlyai ugyancsak ismeretlenek előttünk. De ismerjük őket relatíve, azáltal, hogy ismerjük kölcsönös arányaikat. Amiként tehát az árutermelés és gazdaságtana az egyes árukban rejlő, előtte ismeretlen munkamennyiségekre relatív kifejezést kap azáltal, hogy összehasonlítja ezeket az árukat relatív munkatartalmuk tekintetében, akként szerez magának a kémia relatív kifejezést az előtte ismeretlen atomsúlyok nagyságára azáltal, hogy összehasonlítja az egyes elemeket atomsúlyuk tekintetében, az egyik elem atomsúlyát a másik elem (kén, oxigén, hidrogén) atomsúlyának többszörösében vagy törtrészében fejezi ki. És amiként az árutermelés az aranyat abszolút áruvá, a többi áruk általános egyenértékévé, minden érték mértékévé emeli, akként emeli a kémia a hidrogént kémiai pénzáruvá, amikor atomsúlyát 1-gyel egyenlővé teszi és az összes többi elemek atomsúlyát hidrogénre vezeti vissza, a hidrogén atomsúlyának többszörösében fejezi ki.

Az árutermelés azonban semmiképpen sem a kizárólagos formája a társadalmi termelésnek. Az óindiai közösségben, a délszláv családközösségben a termékek nem változnak át árukká. A közösség tagjai közvetlenül termelésre társadalmasultak, a munkát hagyomány és szükséglet szerint osztják el, a termékeket, amennyiben fogyasztásra kerülnek, ugyancsak. A közvetlenül társadalmi termelés és az egyenes elosztás minden árucserét kizárnak, tehát a termékek árukká változását is (legalábbis a közösségen belül), és ezzel *értékekké* változásukat is.

Mihelyt a társadalom a termelési eszközök birtokába helyezi magát és közvetlen társadalmasításban használja fel őket a termelésre, mindenki munkája, bármily különböző is a sajátosan hasznos jellege, eleve és közvetlenül társadalmi munkává lesz. A társadalmi munkának egy termékben rejlő mennyiségét akkor nem kell előbb kerülőúton megállapítani; a mindennapos tapasztalat közvetlenül megmutatja, hogy átlagban mennyi szükséges belőle. A társadalom egyszerűen kiszámíthatja, hány munkaóra rejlik egy gőzgépben, a legutóbbi termés egy hektoliter búzájában, meghatározott minőségű posztó száz négyzetméterében. Eszébe sem juthat tehát, hogy a termékekben lefektetett munkamennyiségeket, melyeket akkor közvetlenül és abszolút módon ismer, továbbra is egy csak relatív, ingadozó, elégtelen, korábban jobb híján elkerülhetetlen mértékben, egy harmadik termékben fejezze ki, nem pedig természetes, adekvát, abszolút mértékükben, az *időben*. Éppoly kevéssé, mint ahogy a kémiának sem jutna eszébe, hogy az atomsúlyokat akkor is a hidrogénatom kerülőútján, relatív módon fejezze ki, mihelyt megtehetné, hogy abszolút módon, adekvát mértékükben fejezze ki, tudniillik valóságos súlyban, billiomod vagy kvadrilliomod grammban. A társadalom tehát a fenti előfeltételek között a termékeknek nem is tulajdonít értékeket. Azt az egyszerű tényt, hogy a száz négyzetméter posztó, mondjuk, ezer munkaórát követelt meg termeléséhez, nem fogja azon a sanda és értelmetlen módon kifejezni, hogy ezer munkaórát *ér*. Mindenesetre a társadalomnak akkor is tudnia kell majd, hogy mindegyik használati tárgynak mennyi munkára van szüksége előállításához. A termelési tervet a termelési eszközök szerint kell majd berendeznie, s ezek közé tartoznak különösen a munkaerők is. A különböző használati tárgyak haszonhatásai — egymás között és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekhez képest mérlegelve — fogják a tervet végül is meghatározni. Az emberek mindezt igen egyszerűen elintézik a híres-nevezetes „érték" közbejötte nélkül.*

Az értékfogalom az árutermelés gazdasági feltételeinek legáltalánosabb és ezért legátfogóbb kifejezése. Az értékfogalomban ennélfogva benne foglaltatik nemcsak a pénznek, hanem az árutermelés és az árucsere összes továbbfejlődött formáinak is a csírája. Abban, hogy az érték a magántermékekben foglalt társadalmi munka kifejezése, már benne rejlik e társadalmi munka és az ugyanebben a termékben foglalt magánmunka közti különbség lehetősége. Ha tehát egy magántermelő régi módon termel tovább, miközben a társadalmi termelési mód előrehalad, e különbség érzékenyen érezhetővé válik számára. Ugyanez történik, ha egy meghatározott árunem magánkészítőinek összessége a tár-

* Hogy haszonhatás és munkaráfordítás fenti mérlegelése a termelést illető döntésnél minden, ami egy kommunista társadalomban a politikai gazdaságtan értékfogalmából megmarad, ezt már 1844-ben kimondtam. („Deutsch-Französische Jahrbücher", 95. old.[171]) E tétel tudományos megalapozása azonban, mint látjuk, csak Marx „Tőké"-je révén vált lehetővé. — *Engels jegyzete.*

sadalmi szükségletet meghaladó mennyiséget termel belőle. Abban, hogy egy áru értéke csak egy másik áruban fejezhető ki és csak a rá való cserében realizálható, benne rejlik a lehetősége annak, hogy a csere egyáltalában nem jön létre vagy pedig nem a helyes értéket realizálja. Végül, ha a munkaerő, ez a sajátos áru a piacra lép, értéke, mint minden más árué, a termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő szerint határozódik meg. A termékek értékformájában ezért már csírájában benne rejlik az egész tőkés termelési forma, tőkéseknek és bérmunkásoknak az ellentéte, az ipari tartalékhadsereg, a válságok. Ha a tőkés termelési formát az „igazi érték" létrehozásával akarnók eltörölni, ez ennélfogva annyit tesz, mint ha a katolicizmust az „igazi" pápa létrehozásával akarnók eltörölni, avagy mint ha azt a társadalmat, amelyben a termelők végre-valahára uralkodnak termékük felett, egy olyan gazdasági kategória következetes végigvitelével akarnók létrehozni, mely legátfogóbb kifejezése a termelők saját termékük általi leigázásának.

Ha az árukat termelő társadalom az árukban — mint olyanokban — inherens értékformát továbbfejlesztette a pénzformához, akkor már napvilágra törnek különböző, az értékben még rejtve volt csírák. A legközelebbi és leglényegesebb hatás az áruforma általánossá tétele. A pénz az eddig közvetlen sajátfogyasztásra termelt tárgyakra is áruformát kényszerít és belesodorja őket a cserébe. Ezzel az áruforma és a pénz behatol a termelésre közvetlenül társadalmasult közösségek belső háztartásába, a közösség egyik kötelékét a másik után szakítja szét s a közösséget magántermelők halmazává bomlasztja fel. A pénz először is, mint Indiában látni, a közös talajmegművelés helyébe az egyedi művelést állítja; később végérvényes felosztás útján felbomlasztja a szántóföldnek az időnként ismételt újrafelosztásban még napvilágra kerülő közös tulajdonát (például a Mosel-menti Gehöferschaftokban, kezdődőfélben az orosz közösségben is); végül a még hátralevő közös erdő- és legelőbirtok elosztása felé hajt. Bármely más, a termelés fejlődésében megalapozott okok működnek is itt közre, mindig a pénz marad a közösségekre való behatásuk leghatalmasabb eszköze. És ugyanezzel a természeti szükségszerűséggel kellene a pénznek, minden „törvények és igazgatási normák" ellenére, a dühringi gazdasági kommúnát felbomlasztania, ha valaha is létrejönne.

Már az előbb (Gazdaságtan, VI.) láttuk, hogy a munkának értékéről beszélni önmagában való ellentmondás. Minthogy a munka bizonyos társadalmi viszonyok között nemcsak termékeket hoz létre, hanem értéket is, és ezt az értéket a munka méri, ezért éppoly kevéssé lehet külön értéke, mint a nehézkedésnek mint olyannak külön súlya vagy a hőnek külön hőmérséklete. Az „igazi értéken" töprengő mindenféle szociális zűrzavarosság jellemző tulajdonsága azonban, hogy azt képzeli: a munkás a mai társadalomban nem kapja meg munkája teljes „értékét", s hogy a szocializmus van hivatva ezen segíteni. Ehhez aztán mindenekelőtt azt kell kipuhatolni, hogy mi a munka értéke; ezt pedig

úgy találják meg, hogy a munkát nem az adekvát mértékén, az időn, hanem a termékén próbálják mérni. A munkás kapja meg a „teljes munkahozadékot"[172]. Ne csak a munkatermék, hanem maga a munka legyen közvetlenül termékre cserélhető, egy munkaóra egy másik munkaóra termékére. Ennek azonban rögtön van egy igen „aggályos" bökkenője. Az *egész terméket* elosztják. A társadalom legfontosabb progresszív funkcióját, a felhalmozást, elvonják a társadalomtól és az egyesek kezére és önkényére bízzák. Az egyesek tehetnek „jövedelmeikkel", amit akarnak, a társadalom a legjobb esetben olyan gazdag vagy olyan szegény marad, amilyen volt. A múltban felhalmozott termelési eszközöket tehát csak azért centralizálták a társadalom kezében, hogy a jövőben felhalmozott összes termelési eszközöket megint az egyesek kezében szétforgácsolják. Arcul ütik saját előfeltételeiket, merő abszurditáshoz érkeztek el.

Folyékony munkát, tevékeny munkaerőt cseréljenek munkatermékre. Akkor pedig ez áru, éppúgy, mint az a termék, amelyre kicserélendő. Akkor e munkaerő értékét korántsem terméke, hanem a benne megtestesült társadalmi munka, tehát a munkabér mai törvénye szerint határozzák meg.

De hiszen éppen ez ne legyen így. A folyékony munka, a munkaerő legyen kicserélhető teljes termékére. Ez pedig azt jelenti, hogy ne *értékére*, hanem *használati értékére* legyen kicserélhető; az értéktörvény legyen érvényes minden más árura nézve, de szűnjék meg a munkaerőre nézve. És ez az önmagát megszüntető zűrzavar az, ami a „munka értéke" mögött meghúzódik.

A „munkának munkára való cseréje az egyenlő becslés alapelve szerint", amennyiben ennek értelme van, tehát egyenlő társadalmi munka termékeinek egymásra való kicserélhetősége, tehát az értéktörvény — ez éppen az árutermelésnek, tehát az árutermelés legmagasabb formájának, a tőkés termelésnek is az alaptörvénye. Ez a törvény a mai társadalomban azon az egyetlen módon tör utat magának, ahogyan gazdasági törvények magántermelők társadalmában utat törhetnek maguknak: mint a dolgokban és viszonyokban rejlő, a termelők akarásától vagy megfutásától független, vakon ható természeti törvény. Azzal, hogy Dühring úr e törvényt gazdasági kommúnája alaptörvényévé emeli és azt követeli, hogy ez teljes tudatossággal vigye azt keresztül, a fennálló társadalom alaptörvényét teszi fantázia-társadalma alaptörvényévé. Ő a fennálló társadalmat akarja, de annak visszásságai nélkül. Ebben egyugyanazon talajon mozog Proudhonnal. Akárcsak Proudhon, azzal akarja kiküszöbölni a visszásságokat, melyek az árutermelésnek tőkés termeléssé való fejlődéséből keletkeztek, hogy az árutermelés alaptörvényét érvényesíti velük szemben, amelynek működése hozta éppen létre ezeket a visszásságokat. Akárcsak Proudhon, az értéktörvény valóságos következményeit fantasztikus következményekkel akarja megszüntetni.

De bármily büszkén lovagol is ki ő, a mi modern Don Quijoténk, nemes Rocinantéján, az „igazságosság egyetemes elvén", derék Sancho Panzájának,

Abraham Enssnek kíséretében, kóbor lovagi útján Mambrín sisakjának, a „munka értékének" meghódítására — félünk, nagyon félünk: nem hoz haza mást, mint a régi, ismert borbélytányért.

V. Állam, család, nevelés

Az előző két fejezetben nagyjából hát kimerítettük volna Dühring úr „új szocialitárius alakulatának" gazdasági tartalmát. Legfeljebb az volna még megjegyzendő, hogy „a történelmi körülpillantás egyetemes széleskörűsége" Dühring urat semmiképpen nem akadályozza meg abban, hogy a maga speciális érdekeit szem előtt tartsa, az ismert mérsékelt többletfogyasztástól eltekintve is. Minthogy a munka régi megosztása a szocialitásban továbbra is fennáll, a gazdasági kommúnának műépítészeken és targoncásokon kívül hivatásos irodalmárokkal is számolnia kell majd, amikor aztán felmerül a kérdés, miképpen kell majd eljárni a szerzői jogot illetően. Ez a kérdés minden más kérdésnél inkább foglalkoztatja Dühring urat. Mindenütt, például Louis Blanc és Proudhon alkalmából, ott lábatlankodik a szerzői jog az olvasónak, hogy végül a „Kursus" kilenc oldalán széltében-hosszában megtárgyaltan és egy rejtelmes „munkamegjutalmazás" formájában — hogy mérsékelt többletfogyasztással-e vagy anélkül, azt nem mondja meg — szerencsésen a szocialitás mentő révébe érjen. A bolháknak a társadalom természetes rendszerében elfoglalt helyzetéről írni fejezetet ugyanilyen helyénvaló lett volna és mindenesetre kevésbé unalmas.

A jövő államrendjéről a „Philosophie" kimerítő előírásokat ad. Itt Rousseau, bárha Dühring úr „egyetlen jelentékeny elődje" volt, mégsem fektetett le elég mély alapot; mélyebb utódja alaposan segít a dolgon azzal, hogy a legvégsőkig felvizezi Rousseaut és a hegeli „Rechtsphilosophie"-nak [Jogfilozófia] ugyancsak híg kolduskotyvalékká felfőzött hulladékaival szaporítja. „Az egyén szuverenitása" alkotja a dühringi jövő-állam alapzatát; ezt a többség uralmában nem szabad elnyomni, sőt itt kell éppen elérnie tetőfokát. Hogy történik ez? Igen egyszerűen. „Ha minden egyes embernek minden más emberrel minden irányban való megegyezéseit előfeltételezzük, és ha e szerződéseknek jogtalan sérelmek elleni kölcsönös segítségnyújtás a tárgya — akkor csak a jog fenntartására irányuló hatalom erősödik majd meg és a tömegnek az egyes feletti vagy a többségnek a kisebbség feletti puszta túlerejéből nem vezetnek le majd jogot." A valóságfilozófiai hókuszpókusz eleven ereje ilyen könnyedséggel siklik el a legáthághatatlanabb akadályok felett, és ha az olvasó úgy véli, hogy ezután sem lett okosabb, mint azelőtt volt, Dühring úr azt feleli neki, hogy csak ne vegye a dolgot olyan félvállról, mert „a *legcsekélyebb balfogás* az összakarat szerepének felfogásában *megsemmisítené* az egyén szuverenitását, márpedig egyedül ez a szuverenitás az, amelyik" (!) „valóságos jogok levezetéséhez

elvezet". Dühring úr teljesen úgy bánik a közönségével, ahogy megérdemli, amikor csúfot űz belőle. Még jóval vastagabban is felhordhatta volna; a valóságfilozófia studiosusai azt sem vették volna észre.

Az egyén szuverenitása mármost lényegileg abban áll, hogy „az egyes ember az állammal szemben *abszolút módon kényszer alatt* áll", e kényszer azonban csak annyiban igazolható, amennyiben „valóban a természetes igazságosságot szolgálja". Erre a célra lesz majd „törvényhozás és bíráskodás", de ezeknek „az összességnél kell maradniok"; lesz továbbá védszövetség, amely „a hadsereggé vagy egy belső biztonsági szolgálathoz tartozó végrehajtó osztaggá tömörülésben" nyilvánul meg, tehát lesz hadsereg, rendőrség, zsandárok is. Dühring úr, igaz, már oly gyakran bizonyult derék porosznak; itt bebizonyítja, hogy felér azzal a mintaporosszal, aki a néhai von Rochow miniszter szerint „keblében hordja a maga zsandárát". Ez a jövő-zsandárság azonban nem lesz olyan veszedelmes, mint a mai „hé-visszák"[173]. Bármit kövessen is el a szuverén egyénen, ennek mindig marad *egy vigasza*: „a jog vagy jogtalanság, mely őt akkoron, a körülményekhez képest, a szabad társadalom részéről éri, soha nem lehet *valami rosszabb*, mint amit a *természeti állapot* is magával hozna"! S miután még egyszer belebotlatott bennünket az ő elmaradhatatlan szerzői jogába, Dühring úr biztosít bennünket arról, hogy az ő jövő-világában „magától értetődőleg teljesen szabad és általános ügyvédség" lesz. „A ma kigondolt szabad társadalom" egyre vegyesebbé lesz. Műépítészek, targoncások, irodalmárok, zsandárok s most még ügyvédek is! Ez a „szolid és kritikai gondolatország" hajszálra hasonlít a különböző vallások különböző mennyországaira, melyekben a hivő mindig azt látja viszont megdicsőülten, ami földi életét megédesítette. Márpedig Dühring úr ahhoz az államhoz tartozik, ahol „mindenki a neki tetsző módon üdvözülhet"[174]. Mit akarunk hát még?

Ámde amit mi akarhatnánk, az itt közömbös. Az a fontos, hogy Dühring úr mit akar. És Dühring úr abban különbözik II. Frigyestől, hogy a dühringi jövő-államban korántsem üdvözülhet mindenki a neki tetsző módon. E jövő-állam alkotmánya azt mondja: „A szabad társadalomban nem lehet kultusz; *hiszen* mindegyik tagja legyőzte azt a gyermeteg ősképzelődést, hogy a természet mögött vagy felett lények vannak, akikre áldozatokkal vagy imákkal hatni lehet." Egy „helyesen értett szocialitás-rendszernek tehát ... *le kell ráznia* a papi bűvészkedés minden felszerelését és ilyenképpen a kultuszok minden lényeges alkotórészét". A vallást betiltják.

Ám mindenféle vallás csakis azoknak a külső hatalmaknak fantasztikus visszatükröződése az emberek fejében, melyek mindennapi létezésük felett uralkodnak, olyan visszatükröződés, amelyben a földi hatalmak földöntúli hatalmak formáját öltik. A történelem kezdetein először a természeti hatalmak azok, amelyek ily módon visszatükröződnek és a további fejlődés során a különböző népeknél a legkülönfélébb és legtarkább megszemélyesítéseken

mennek át. Ezt az első folyamatot az összehasonlító mitológia — legalábbis az indoeurópai népekre vonatkozóan — nyomon követte visszafelé eredetéig, az ind Védákig[175], további menetében pedig az egyes részletben kimutatta az indeknél, perzsáknál, görögöknél, rómaiaknál, germánoknál és, amennyire az anyag terjed, a keltáknál, litvánoknál és szlávoknál is. A természeti hatalmak mellett azonban csakhamar társadalmi hatalmak is hatni kezdenek, olyan hatalmak, melyek ugyanolyan idegenül és kezdetben ugyanolyan megmagyarázhatatlanul állnak szemben az emberekkel, ugyanazzal a látszólagos természeti szükségszerűséggel uralkodnak felettük, mint maguk a természeti hatalmak. A fantázia-alakok, melyekben eleinte csak a természet titokzatos erői tükröződtek vissza, ezzel társadalmi attribútumokat kapnak, történelmi hatalmak képviselőivé válnak.* A fejlődés még további fokán a sok isten valamennyi természeti és társadalmi attribútumát *egy* mindenható Istenre vitték át, aki maga megint nem más, mint az elvont ember reflexe. Így kialakult a monoteizmus, amely történelmileg a kései görög vulgáris filozófia utolsó terméke volt és a zsidó kizárólagos nemzeti istenben, Jahvéban készentalálta megtestesülését. E kényelmes, kezelhető és mindenhez hozzáidomítható alakban a vallás — mint annak a viszonyulásnak közvetlen, azaz érzelemszerű formája, amelyet az emberek a felettük uralkodó idegen, természeti és társadalmi hatalmakhoz tanúsítanak — fennmaradhat, ameddig csak az emberek ilyen hatalmak uralma alatt állnak. Több ízben láttuk azonban, hogy a mai polgári társadalomban az embereken az önmaguk által megalkotott gazdasági viszonyok, az önmaguk által termelt termelési eszközök idegen hatalomként uralkodnak. A vallási reflexakció tényleges alapzata tehát tovább tart, és vele maga a vallási reflex is. És ha a polgári gazdaságtan nyújt is bizonyos bepillantást ennek az idegenuralomnak az oksági összefüggésébe, ez mit sem változtat magán a dolgon. A polgári gazdaságtan nem tudja sem a válságokat egészben megakadályozni, sem az egyes tőkést veszteségektől, rossz tartozásoktól és csődbejutástól vagy az egyes munkást munkanélküliségtől és nyomortól megóvni. Még mindig azt mondják: ember tervez, Isten (azaz a tőkés termelési mód idegenuralma) végez. A puszta megismerés — még ha messzebbre és mélyebbre hatolna is, mint a polgári gazdaságtané — nem elég arra, hogy társadalmi erőket a társadalom uralmának alávessen. Ehhez mindenekelőtt társadalmi *tett* kell. És amikor ezt a tettet végbevitték, amikor a társadalom az összes termelési eszközöknek birtokbavételével és tervszerű kezelésével önmagát és valamennyi tagját fel-

* Az istenalakok e későbbi kettős jellege a mitológiák később bekövetkező összekuszálódásának egyik oka, melyet az összehasonlító mitológia, amely az istenalakok jellegében egyoldalúan természeti hatalmak reflexét látja, nem vett észre. Így egyes germán törzseknél a hadistent ónordul Tyrnek, ófelnémetül Zíónak hívják, ez megfelel tehát a görög Zeusznak, latinul Jupiter Diupiter helyett; más germán törzseknél Ernek, Eornak, ez megfelel tehát görög Arésznak, latinul Mars. — *Engels jegyzete.*

szabadította ama szolgaságból, amelyben ezek az önmaguk által megtermelt, de velük túlerejű idegen hatalomként szembenálló termelési eszközök jelenleg tartják őket, amikor tehát az ember már nem csupán tervez, de végez is, csak akkor tűnik el az utolsó idegen hatalom, amely most még visszatükröződik a vallásban, és ezzel együtt eltűnik maga a vallási visszatükrözés is, abból az egyszerű okból, mert akkor nincs többé mit visszatükröznie.

Dühring úr ellenben nem tudja kivárni, míg a vallás e természetes halállal hal el. Ő gyökeresebben jár el. Ő bismarckabb a Bismarcknál; ő szigorított májusi törvényeket[176] dekretál, nem csupán a katolicizmus, hanem egyáltalában minden vallás ellen; jövő-csendőreit a vallásra uszítja és ezzel vértanúsághoz és meghosszabbított élettartamhoz segíti. Ahová csak tekintünk: sajátos porosz szocializmus mindenütt.

Miután Dühring úr a vallást ilymódon szerencsésen megsemmisítette, „az egyedül önmagára és a természetre támaszkodó és kollektív erőinek felismerésére megérett ember most már bátran nekivághat minden útnak, melyet a dolgok menete és saját lénye megnyit előtte". A változatosság kedvéért nézzük meg mármost, milyen az a „dolgok menete", amelynek az önmagára támaszkodó ember Dühring úr vezetésével bátran nekivághat.

A dolgok első menete, amely által az ember önmagára támasztódik, az, hogy megszületik. A természetes kiskorúság ideje alatt aztán a „gyermekek természetes nevelőjére", az anyára bízzák. „Ez az időszak, mint a régi római jogban, a serdülésig, tehát mintegy a tizennegyedik életévig terjedhet." Csak ahol neveletlen idősebb fiúk nem respektálják kellőképpen az anya tekintélyét, ott teszik majd az atyai segédkezés, kivált pedig a köznevelési intézkedések e hiányosságot ártalmatlanná. A serdüléssel a gyermek „az apa természetes gyámsága" alá kerül, ha tudniillik van apa, akinek „apasága kétségbevonhatatlanul valóságos"; máskülönben a község állít gyámot.

Ahogy Dühring úr az előbb azt képzelte, hogy a tőkés termelési módot helyettesíteni lehet a társadalmi termelési móddal anélkül, hogy magát a termelést átalakítanák, ugyanúgy itt azt képzeli, hogy a modern polgári családot el lehet szakítani egész gazdasági alapzatától anélkül, hogy ezzel egész formáját megváltoztatnák. Ez a forma az ő szemében annyira változhatatlan, hogy még a „régi római jogot" is, bárha némileg „megnemesített" formában, mindörökre mértékadóvá teszi a család számára, és családot csak mint „örökhagyó", azaz vagyonbirtokló egységet tud elképzelni. Az utopisták ebben magasan Dühring úr felett állnak. Számukra az emberek szabad társadalmasodásával és a házi magánmunkának köziparrá változásával az ifjúság nevelésének társadalmasítása és ezzel a családtagok valóban szabad kölcsönös viszonya is közvetlenül adva volt. Továbbá pedig már Marx („Tőke", 515. sk. old.*) kimutatta, hogy

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 457. skk. old. — *Szerk.*

„a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára".

„Minden szociálreformátor fantasztának" — mondja Dühring úr — „természetesen készenlétben van az ő új társadalmi életének megfelelő pedagógiája." E tételen mérve Dühring úr „igazi monstrumként" jelenik meg a szociálreformátor fantaszták között. A jövő-iskola legalább annyit foglalkoztatja, mint a szerzői jog, ez pedig ugyancsak sokat mond. Nemcsak az egész „belátható jövő" számára van teljesen kész iskolai és egyetemi tanterve, hanem az átmeneti időszak számára is. De szorítkozzunk csak arra, hogy mi az, amit a mindkét nembeli ifjúságnak a megfellebbezhetetlenül végérvényes szocialitásban nyújtani kell.

Az általános népiskola megad „mindent, aminek önmagában és elvileg ingere lehet az ember számára", nevezetesen tehát „a világ- és életnézetet érintő összes tudományok alapzatait és fő eredményeit". Mindenekelőtt matematikát tanít tehát, mégpedig oly módon, hogy az egyszerű számlálástól és összeadástól kezdve az integrálszámításig valamennyi elvi fogalom és eszköz körét „teljesen végigjárják". Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben az iskolában valóban differenciáljanak és integráljanak; ellenkezőleg. Az összmatematikának éppenséggel egészen új elemeit kell majd ott tanítani, amelyek a közönséges elemi matematikát is, a felsőbb matematikát is csírájában tartalmazzák. Ámbár Dühring úr azt állítja magáról, hogy már e jövő-iskola „tankönyveinek tartalma" is „fő vonásaiban szkematikusan a szeme előtt" van, mind ez ideig sajnos mégsem sikerült felfedeznie „az összmatematika ez elemeit"; s amire ő sem képes, azt „valóban csakis az új társadalmi állapot szabad és felfokozott erőitől várhatjuk majd el". De ha a jövő-matematika szőlője egyelőre még igen savanyú is, annál kevesebb nehézséget fog okozni a jövő csillagászata, mechanikája és fizikája. S ezek fogják „minden iskolázás magvát alkotni", míg a „növény- és állattan, a minden elmélet ellenére még mindig kiváltképpen leíró eljárásukkal ... inkább könnyebbb szórakoztatásra" fognak szolgálni. Így van ez nyomtatásban, „Philosophie", 417. old. Dühring úr mind a mai napig sem ismer mást, mint kiváltképpen leíró növény- és állattant. Az egész szerves morfológia, mely felöleli az összehasonlító anatómiát, az embriológiát és a szerves világ paleontológiáját, még név szerint is ismeretlen előtte. Mialatt a háta mögött a biológia területén szinte tucatjával keletkeznek egészen új tudományok, gyermekded kedélye még mindig Raff „Naturgeschichte für Kinder"-jéből [Természettörténet gyermekeknek] meríti „a a természettudományos gondolkodásmód kiválólag modern képzőelemeit" és a szerves világnak ezt az alkotmányát úgyszintén ráoktrojálja az egész „belátható jövőre". A kémiáról, mint rendesen, itt is teljesen megfeledkezett.

Az oktatás esztétikai oldala számára Dühring úrnak mindent újonnan kell majd előteremtenie. Az eddigi költészet nem alkalmas erre. Ahol minden vallás tilos, magától értetődően nem tűrhető meg az iskolában a régebbi költőknél szokásos „mitológiai vagy egyéb vallásos fajtájú feldolgozás". „A költői miszticizmus, ahogyan azt például Goethe erősen gyakorolta", szintén elvetendő. Dühring úrnak tehát magának kell majd arra vállalkoznia, hogy szállítsa azokat a költői mesterműveket, amelyek „az értelemmel kiegyenlített fantázia magasabb igényeinek megfelelnek" és azt a valódi eszményt ábrázolják, amely „a világ kiteljesedését jelenti". Csak ne tétovázzék vele. A gazdasági kommúna csak akkor hódíthatja meg a világot, ha majd értelemmel kiegyenlített alexandrinus rohamlépésben halad az útján.

A filológiával nem sokat fognak kínozni a felnövekvő jövő-polgárát. „A holt nyelvek teljesen elesnek ... az élő idegen nyelvek pedig ... mellékesek maradnak." Csak ott, ahol a népek közötti érintkezés kiterjed maguknak a néptömegeknek a mozgására, tétessenek az idegen nyelvek mindenki számára könnyű módon — szükséglet szerint — hozzáférhetővé. „A valóban művelő nyelvi iskolázást" egyfajta általános nyelvtanban és nevezetesen „a saját nyelv anyagában és formájában" fogják megtalálni. — A mai emberek nemzeti korlátoltsága még mindig túlontúl kozmopolita Dühring úr számára. Ő még azt a két emelőt is félre akarja dobni, amelyek a mai világban legalább alkalmat nyújtanak a korlátolt nemzeti álláspont fölé emelkedésre: a régi nyelvek ismeretét, amely valamennyi népnek legalább a klasszikus műveltségű emberei számára közös tágabb látóhatárt nyit meg, és az újabb nyelvek ismeretét, amelyek révén egyedül értethetik meg magukat egymással a különböző nemzetek emberei és ismerkedhetnek meg azzal, ami saját határaikon túl történik. Ellenben alaposan be kell magoltatni az ország nyelvének grammatikáját. „A saját nyelv anyaga és formája" azonban csak akkor érthető, ha keletkezését és fokozatos fejlődését nyomon követjük, ez pedig nem lehetséges először saját elhalt formáinak és másodszor a rokon élő és holt nyelvek tekintetbevétele nélkül. Ezzel azonban ismét a kifejezetten tilos területen vagyunk. De ha Dühring úr ezennel az egész modern történeti nyelvtant törli a tantervéből, akkor a nyelvoktatás céljára nem marad számára más, mint a teljesen a régi klasszikus filológia stílusában megnyírt ófrank-kori technikai nyelvtan, annak összes — történeti alapzat híjából fakadó — kazuistaságaival és önkényességeivel. A régi filológia iránti gyűlölete arra bírja, hogy a régi filológia legeslegsilányabb termékét emelje a „valóban művelő nyelvi iskolázás központjává". Világosan látható, hogy olyan nyelvtudóssal van dolgunk, aki a hatvan év óta oly hatalmasan és oly eredményesen kifejlődött egész történeti nyelvkutatásról soha beszélni sem hallott, s aki ezért a nyelvi iskolázás „kiválólag modern képzőelemeit" nem Boppnál, Grimmnél és Dieznél, hanem a boldog emlékezetű Heysénél és Beckernél keresi.

Mindezzel azonban a leendő jövő-polgár még korántsem lenne „önmagára

támasztva". Ehhez megint egy mélyebb alapvetés kell, a „végső filozófiai alapzatok elsajátítása" révén. „Az ilyen [...] elmélyítés azonban ... legkevésbé sem lesz már olyan óriási feladat", mióta Dühring úr itt megtisztította az utat. Csakugyan, „ha azt a kevés szigorú tudást, amellyel a lét általános szkematikája dicsekedhetik, megtisztítjuk a hamis, skolasztikus cikornyáktól és eltökéljük magunkat arra, hogy mindenütt csakis a" Dühring úr által „hitelesített valóságot érvényesítjük", akkor az elemi filozófiát a jövő-ifjúság számára szintén teljesen hozzáférhetővé tettük. „Emlékezzünk vissza azokra a *felettébb egyszerű* fordulatokra, melyekkel mi a végtelenség-fogalmakat és bírálatukat eleddig nemismert horderőhöz juttattuk" — s akkor „egyáltalán nem látható át, hogy az egyetemes tér- és időfelfogásnak a jelen elmélyítés és élesítés révén oly egyszerűen megformált elemei miért ne mennének át végül az előismeretek sorába ... a leggyökeresebb gondolatok" — Dühring úréi — „nem játszhatnak mellékszerepet az új társadalom egyetemes képzési rendszerében". Az anyag önmagával egyenlő állapota és a megszámlált számtalan, ellenkezőleg, arra vannak hivatva, hogy az embert „ne csak saját lábára állítsák, hanem önmagából tudtára adják azt is, hogy az úgynevezett *abszolút ott van a lába alatt*".

A jövő népiskolája, mint látjuk, nem más, mint egy valamennyire „megnemesített" porosz tanoda, amelyben a görögöt és a latint valamivel több tiszta és alkalmazott matematika és nevezetesen a valóságfilozófia elemei helyettesítik, a német-oktatást pedig lesüllyesztik boldogult Beckerig, tehát mintegy negyedikes-ötödikes fokig. Csakugyan „egyáltalán nem látható át", hogy Dühring úrnak immár valamennyi általa érintett területen felette iskolásnak kimutatott „ismeretei", vagy jobbanmondva az, ami előzetes alapos „tisztogatás" után egyáltalában megmarad belőlük, mindenestül miért ne „mennének át végül az előismeretek sorába", mivelhogy ezt a sort a valóságban soha el sem is hagyták. Persze, Dühring úr arról is hallott valamit harangozni, hogy a szocialista társadalomban munkát és nevelést össze kell kapcsolni, és ezzel sokoldalú technikai kiképzést, valamint a tudományos nevelés számára gyakorlati alapzatot kell biztosítani; ennélfogva ezt a pontot is szokásos módon szolgálatba fogja a szocialitás számára. Mivel azonban, mint láttuk, a régi munkamegosztás a dühringi jövő-termelésben lényegében továbbra is nyugodtan fennmarad, ezért ez a technikai iskolai képzés el van vágva minden későbbi gyakorlati alkalmazástól, magát a termelést illető minden jelentőségtől; éppen csak iskolai célja van: a tornát kell pótolnia, amelyről gyökeres forradalmasítónk mit sem akar tudni. Ezért aztán csak egy pár frázist tud nyújtani, mint például: „az ifjak és az öregek a szó komoly értelmében dolgoznak". Igazán siralmasnak azonban akkor jelenik meg ez a tarthatatlan és tartalmatlan szószátyárkodás, ha összevetjük a „Tőké"-nek ama helyével, 508—515. old., ahol Marx kifejti azt a tételt, hogy „a gyárrendszerből — ahogyan Robert Owennál részleteiben nyomon követhetjük — kisarjadt a csírája a jövő nevelésének, amely minden gyer-

mek számára egy bizonyos koron túl összekapcsolja majd a termelő munkát az oktatással és a tornával, nemcsak egyik módszerként a társadalmi termelés fokozására, hanem az egyetlen módszerként mindenoldalúan fejlett emberek termelésére".*

Mellőzzük a jövő egyetemét, melyen a valóságfilozófia alkotja majd minden tudás magvát, s melyen az orvosi fakultás mellett teljes virágzásban fennmarad a jogi fakultás is; mellőzzük a „speciális szakintézeteket" is, melyekről csupán annyit tudunk meg, hogy csak „egy pár tárggyal" fognak foglalkozni. Tegyük fel, hogy az ifjú jövő-polgár valamennyi iskolai tanfolyam elvégzése után végre annyira „önmagára támaszkodik", hogy feleség után nézhet. A dolgok mely menetét nyitja meg itt előtte Dühring úr?

„Tekintettel a szaporodás jelentékenységére tulajdonságok megszilárdítása, kiirtása és keverése, sőt új, alakító kifejlesztése szempontjából, az emberinek vagy az embertelennek a végső gyökereit nagy részben a nemi társulásban és kiválasztásban s ezenfelül még a születések egy meghatározott eredményének elérésére vagy elhárítására irányuló gondoskodásban kell keresni. Az ezen a területen uralkodó elvadultság és eltompultság feletti ítélkezést gyakorlatilag egy későbbi korszakra kell hagyni. Legalább annyit azonban mégis már eleve, az előítéletek nyomása alatt is, meg kell értetni, hogy sokkal inkább, mint a születések számát, bizonyossággal számításba kell venni a születéseknek a természet vagy az emberi körültekintés révén sikerült vagy balulsikerült mivoltát. A szörnyeket persze minden időkben és minden jogállapotok között a megsemmisítésnek adták át; de a szabályszerűtől a már nem emberhez hasonló [...] torzig vivő létrának sok foka van... Ha elejét veszik olyan ember keletkezésének, aki úgyis csak rossz termék lenne, úgy ez a tény nyilvánvalóan előny." Ugyanígy más helyütt ezt mondja: „A filozófiai szemléletnek nem eshetik nehezére, hogy a meg nem született világnak a lehetőleg jó kompozícióra való jogát... megértse... A fogamzás és éppenséggel még a születés is alkalmat nyújt megelőző vagy kivételesen akár selejtező gondoskodás beavatkozására e vonatkozásban." És továbbá: „Az ember márványban való eszményítésének görög művészete nem tarthatja meg ugyanazt a történelmi súlyát, mihelyt kézbe veszik azt a kevésbé művészien játékos és ennélfogva milliók életsorsára nézve sokkal komolyabb feladatot, hogy a húsból és vérből való emberalkotást tökéletesítsék. Ez a fajta művészet nem pusztán kővel foglalatoskodó művészet, és esztétikája nem holt formák szemléletére vonatkozik" stb.

Leendő jövő-polgárunk lepottyan a felhőkből. Hogy a házasodásban nem pusztán kővel foglalatoskodó művészetről van szó, s nem is holt formák szemléletéről, azt mindenesetre tudta Dühring úr nélkül is; de hát Dühring úr azt ígérte neki, hogy nekivághat minden útnak, melyet a dolgok menete és saját

* Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 452. old. — *Szerk.*

lénye megnyit előtte, hogy egy veleérző női szívre és a hozzátartozó testre találjon. Semmi esetre sem — mennydörög rá most a „mélyebb és szigorúbb moralitás". Legelőször is arról van szó, hogy letegye az elvadultságot és eltompultságot, mely a nemi társulás és kiválasztás területén ural odik, és számot vessen a meg nem született világnak a lehetőleg jó kompozícióra való jogával. Számára ebben az ünnepélyes pillanatban arról van szó, hogy a vérből és húsból való emberalkotást tökéletesítse, hogy úgyszólván a vér és a hús Pheidiasza legyen. De hogyan fogjon hozzá? Dühring úr fenti rejtelmes nyilatkozatai a legcsekélyebb útbaigazítást sem adják meg neki ehhez, bár ő maga mondja, hogy ez „művészet". Dühring úrnak talán már „szkematikusan a szeme előtt" van egy kézikönyv is ehhez a művészethez, netán hasonló azokhoz, amilyenféléket manapság borítékolva forgalmaznak a német könyvkereskedelemben? Valójában itt már nem a szocialitásban vagyunk többé, hanem éppenséggel a Varázsfuvolában[177], csakhogy Sarastro, a joviális szabadkőműves-pap még „másodosztályú papként" is alig jöhet számba a mi mélyebb és szigorúbb moralistánk mellett. Azok a próbák, melyeknek ő az ő adeptus-szerelmespárocskáját alávetette, igazi gyermekjáték ahhoz a borzadályos vizsgához képest, melyet Dühring úr az ő két szuverén egyénére kényszerít, mielőtt megengedi nekik, hogy az „erkölcsös és szabad házasság" állapotába lépjenek. Így hát előfordulhat, hogy a mi „önmagára támaszkodó" jövő-Taminónknak az úgynevezett abszolút ott lesz ugyan a lába alatt, féllába azonban néhány létrafokkal eltér a szabályszerűtől, úgyhogy gonosz nyelvek kacskalábúnak fogják nevezni. Az sem éppen lehetetlen, hogy szíveválasztott jövő-Paminája nem egész egyenesen áll a mondott abszolúton a jobb váll javára történt könnyű eltolódás következtében, melyet aztán az irigység éppenséggel enyhe kis púpocskának tüntet fel. Mi lesz akkor? Mélyebb és szigorúbb Sarastrónk megtiltja-e nekik, hogy a húsban és vérben történő embertökéletesítés művészetét gyakorolják, érvényesíti-e „megelőző gondoskodását" a „fogamzásnál" vagy „selejtező gondoskodását" a „születésnél"? Tízet egy ellen, hogy a dolgok másként folynak le; a szerelmespárocska faképnél hagyja Sarastro-Dühringet és megy az anyakönyvvezetőhöz.

Megállj! — kiáltja utánuk Dühring úr. Nem így volt gondolva. Hadd beszélek hát veletek. Az „üdvös nemi kapcsolatok magasabb, igazán emberi indítóokainál ... a fokozódása során *szenvedélyes szerelemként* megnyilatkozó nemi gerjedelem emberileg megnemesített alakja a maga kétoldalúságában a legjobb kezessége az eredményében is hasznothajtó kapcsolatnak ... csak másodrendű okozat, hogy egy magán-valóan harmonikus vonatkozásból egy összehangzó arculatú termék is származzék. Ebből megintcsak az következik, hogy minden kényszernek károsan kell hatnia" stb. És ezzel minden a legszebben elintéződik a szocialitások legszebbikében. Kacskaláb és Púpocska szenvedélyesen szeretik egymást és ezért kétoldalúságukban a legjobb kezességét is nyújtják egy har-

monikus „másodrendű okozatnak", minden úgy történik, mint a regényben, szeretik egymást, egymáséi lesznek, és az egész mélyebb és szigorúbb moralitás, mint rendesen, harmonikus lárifáriba olvad.

Hogy milyen nemes képzetei vannak Dühring úrnak egyáltalában a női nemről, kitűnik a mai társadalom ellen emelt következő vádjából: „A prostitúció az ember embernek való eladására alapított elnyomó társadalomban úgy tekintődik, mint a kényszerházasságnak a férfiak javára szolgáló magától értetődő kiegészítése, s a legérthetőbb, de egyben *legjelentőségteljesebb* tények egyike az, *hogy hasonló valami a nők részére nem lehetséges.*" Azt a köszönetet, amelyben Dühring úr e bókért a nőktől részesülhet, a világ minden kincséért sem szeretném zsebrevágni. De csakugyan teljesen ismeretlen Dühring úr előtt a selyemfiú-stipendiumok immár nem egészen szokatlan jövedelmi fajtája? Hiszen Dühring úr maga is referendárius[178] volt és Berlinben lakik, ahol már az én időmben, harminchat évvel ezelőtt, a hadnagyokról nem is szólva, elég gyakran rímelt össze a referendárius és a selyemfiú-stipendárius?

*

Engedtessék meg nekünk, hogy tárgyunktól, mely bizonyára sokszor elég száraz és kietlen volt, békülékeny-derűs módon vegyünk búcsút. Amíg az egyes kérdéspontokat kellett megtárgyalnunk, ítéletünket az objektív, elvitathatatlan tények kötötték; az ítéletnek e tényekhez mérten elég gyakran kellett élesen, sőt keményen hangzania. Most, amikor filozófia, gazdaságtan és szocialitás mögöttünk vannak, amikor az író összképe előttünk áll, akiről egyesben-részletben kellett ítéletet mondanunk, most emberi tekintetek léphetnek előtérbe; most megengedtetik nekünk, hogy egynémely különben megérthetetlen tudományos eltévelyedést és felfuvalkodást személyi okokra vezessünk vissza és Dühring úrról az össz-ítéletünket e szavakban foglaljuk össze: *nagyzási hóbortból eredő beszámíthatatlanság.*

1876 második fele—1878 elsőfele.
Marx és Engels Művei. 20. köt.
1963. 1—141., 251—317. old.

ENGELS

A TERMÉSZET DIALEKTIKÁJA

(Részletek)

BEVEZETÉS

A modern természetkutatás, az egyetlen, amely tudományos, rendszeres, mindenoldalú fejlődést hozott, ellentétben az ókoriak lángeszű természetfilozófiai megsejtéseivel és az arabok felettébb jelentős, de szórványos és legnagyobbrészt eredménytelenül tovatűnt felfedezéseivel — a modern természetkutatás, mint az egész újabb történelem, attól a hatalmas korszaktól kelteződik, amelyet mi németek az akkor ránkzúdult nemzeti szerencsétlenségről reformációnak nevezünk, a franciák renaissance-nak és az olaszok cinquecentónak, s amelyet egyik név sem fejez ki kimerítően. Ez az a korszak, amely a XV. század második felével kezdődik. A városi polgárokra támaszkodó királyság megtörte a feudális nemesség hatalmát és megalapozta a nagy, lényegileg nemzetiségre épülő monarchiákat, amelyekben a modern európai nemzetek és a modern polgári társadalom kifejlődésre jutottak; és miközben polgárok és nemesek még javában marakodtak egymással, a német parasztháború már prófetikusan utalt jövendő osztályharcokra, mivel nemcsak a fellázadt parasztokat léptette színre — ez már nem volt újság —, hanem mögöttük a mai proletariátus kezdeteit, előfutárait, kezükben a vörös zászlóval, ajkukon a vagyonközösség követelésével. A Bizánc bukásából kimentett kéziratokból, a Róma romjai alól kiásott antik szobrokból új világ tárult fel az ámuló Nyugat előtt: a görög ókor; ragyogó alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei; Itáliában a művészet soha nem sejtett virágzásnak indult, amely mintegy a klasszikus ókor visszfényeként jelent meg és azóta is utolérhetetlen maradt. Itáliában, Franciaországban és Németországban új irodalom keletkezett, az első modern irodalom; Anglia és Spanyolország kevéssel ezután megérték irodalmuk klasszikus korszakát. A régi orbis terrarum* korlátait áttörték, a földet voltaképpen csak ekkor fedezték fel, ekkor vetették meg az alapját a későbbi világkereskedelemnek és a kézművesség átmenetének a manufaktúrába, amely viszont a modern

* — földkereksség. — *Szerk.*

nagyipar kiindulópontja volt. Az egyház szellemi diktatúráját megtörték; a germán népek többségükben közvetlenül lerázták, és felvették a protestantizmust, a latin népeknél pedig egyre mélyebben gyökeret vert az araboktól átvett és az újonnan felfedezett görög filozófiából táplálkozó derűs szabadgondolkodás és előkészítette a XVIII. század materializmusát.

A legnagyobb haladó forradalmasodás volt ez, melyet az emberiség addig megért; olyan kor, melynek óriásokra volt szüksége és óriásokat is nemzett, a gondolkodóerő, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudományosság óriásait. A burzsoázia modern uralmát megalapozó férfiak igazán minden voltak, csak nem polgárian korlátozottak. Ellenkezőleg, a kor kalandos jellegének fuvallata többé-kevésbé meglegyintette őket. Alig élt akkor jelentős férfiú, aki ne tett volna távoli utazásokat, aki ne beszélt volna négy-öt nyelvet, aki ne jeleskedett volna több szakban. Leonardo da Vinci nemcsak nagy festő volt, hanem nagy matematikus, mechanikus és mérnök is, akinek fontos felfedezéseket köszönhetnek a fizika legkülönbözőbb ágai; Albrecht Dürer festő, rézmetsző, szobrász, építész volt, és amellett feltalált egy erődítési rendszert, amely már tartalmazott nem egy jóval később Montalembert és az újabb német erődépítés által feltámasztott eszmét. Machiavelli államférfi, történetíró, költő volt, és egyszersmind az újabb kor első említésre méltó katonai írója. Luther nemcsak az egyház Augeiasz-istállóját söpörte ki, hanem a német nyelvét is, megteremtette a modern német prózát és megírta szövegét és dallamát annak a győzelmi bizonyosságtól áthatott korálnak, mely a XVI. század „Marseillaise"-e lett.[179] Ennek a kornak a hőseit még éppenséggel nem hajtotta járomba a munka megosztása, melynek korlátozó, egyoldalúvá tevő hatását annyiszor érezzük utódaikon. Ami azonban különösen sajátjuk, az az, hogy szinte valamennyien benne élnek a kor mozgásának, a gyakorlati harcnak a kellős közepében, pártot foglalnak és részt vesznek a küzdelmekben, egyikük szóval és tollal, másikuk karddal, némelyikük mindkettővel. Innen a jellemnek az a teljessége és ereje, amely egész férfiakká teszi őket. Szobatudósok kivételek: ezek vagy második- és harmadrangú emberek, vagy óvatos filiszterek, akik nem akarják megégetni a körmüket.

A természetkutatás is az általános forradalom közepette mozgott akkoriban és maga is ízig-vérig forradalmi volt; hiszen a létezés jogát kellett kiharcolnia. A nagy olaszokkal, az újabb filozófia elindítóival karöltve adta vértanúit az inkvizíció máglyáinak és börtöneinek. És jellemző, hogy a protestánsok előtte jártak a katolikusoknak a szabad természetkutatás üldözésében. Calvin megégette Servetót, mikor ez azon a ponton volt, hogy felfedezze a vérkeringés folyamatát, mégpedig két óra hosszat pörköltette elevenen; az inkvizíció legalább beérte azzal, hogy Giordano Brunót egyszerűen elégette.

Az a forradalmi aktus, amellyel a természetkutatás kinyilatkoztatta függetlenségét és mintegy megismételte Luther bulla-égetését[180], annak a halhatatlan

műnek kiadása volt, amellyel Kopernikusz — félénken ugyan és úgyszólván csak halálos ágyán — odadobta a kesztyűt természeti dolgokban az egyházi tekintélynek.[181] Innen kelteződik a természetkutatás emancipációja a teológia alól, jóllehet az egyes kölcsönös igények körüli vita napjainkig elhúzódott és olyik koponyában még korántsem jutott dűlőre De ettől fogva a tudományok fejlődése is óriásléptekkel ment előre, és azt mondhatjuk, hogy a kiindulópontjától számított (időbeli) távolság négyzetének arányában gyarapodott erőben. Minthacsak azt kellett volna bebizonyítani a világnak, hogy mostantól fogva a szerves anyag legmagasabb termékére, az emberi szellemre, a fordított mozgási törvény érvényes, mint a szervetlen anyagra.

A természettudomány most beköszöntött első időszakának fő munkája a legközelebb eső anyaggal való megbirkózás volt. A legtöbb területen teljesen a nyers kezdetekből kellett kiindulni. Az ókorból örökül maradt Euklidész és a ptolemaioszi Nap-rendszer, az araboktól a tízes számjelölés, az algebra kezdetei, a modern számjegyek és az alkímia; a keresztény középkorból semmi. Ebben a helyzetben szükségképpen a legelemibb természettudomány, a földi és égitestek mechanikája foglalta el az első helyet, mellette pedig, szolgálatában, a matematikai módszerek felfedezése és tökéletesítése. Itt nagy dolgokat vittek véghez. Az időszak végén, melyet Newton és Linné neve jelez, azt találjuk, hogy a tudománynak ezek az ágai bizonyos lezáródásra jutottak. A leglényegesebb matematikai módszereket alapvonalaikban megállapították; az analitikus geometriát kiváltképp Descartes, a logaritmusokat Neper, a differenciál- és integrálszámítást Leibniz és talán Newton. Ugyanez áll a szilárd testek mechanikájára, melynek fő törvényei egyszer s mindenkorra tisztázódtak. Végül a Nap-rendszer asztronómiájában Kepler felfedezte a bolygómozgás törvényeit és Newton az anyag általános mozgási törvényeinek nézőpontja alá foglalta őket. A természettudomány egyéb ágai még ettől az ideiglenes lezáródástól is távol voltak. A cseppfolyós és gáznemű testek mechanikáját csak az időszak vége felé dolgozták fel jobban.* A tulajdonképpeni fizika még nem jutott túl a kezdet kezdetein, kivéve az optikát, melynek kivételes előrehaladásait a csillagászat gyakorlati szükséglete idézte elő. A kémia a flogisztikus elmélettel[182] éppen csak most emancipálta magát az alkímiától. A geológia még nem jutott túl az ásványtan embrionális fokán; a paleontológia tehát még nem is létezhetett. Végül a biológia területén lényegében még a roppant növény- és állattani, valamint anatómiai és tulajdonképpeni fiziológiai anyag gyűjtésével és első rendezésével voltak elfoglalva. Az életformák egymás közötti összehasonlításáról, földrajzi elterjedtségük, éghajlattani stb. életfeltételeik vizsgálatáról még alig lehetett szó. Itt csak a növény- és állattan jutott megközelítő lezáródáshoz Linné által.

* Torricelli az alpesi folyók szabályozása alkalmával. — *Engels széljegyzete.*

Ami ezt az időszakot azonban különösen jellemzi, az egy sajátságos összszemléletnek a kidolgozása, melynek középpontja *a természet abszolút változhatatlanságáról* alkotott nézet volt. Eszerint akárhogyan jött is létre maga a természet: mihelyt megvan, megmarad olyannak, amilyen, amíg csak fennáll. A bolygók és holdjaik, mihelyt a titokzatos „első lökés" egyszer mozgásba hozta őket, folyton-folyvást keringenek előírt ellipsziseikben örökkön örökké vagy legalábbis minden dolgok végezetéig. A csillagok mindörökre szilárdan és mozdulatlanul nyugszanak helyükön, ahol az „általános nehézkedés" által tartják egymást. A Föld öröktől fogva vagy teremtése napjától fogva (ki hogy akarta) változatlanul ugyanolyan maradt. A mostani „öt világrész" mindig fennállt, mindig ugyanazok a hegyei, völgyei és folyói voltak, ugyanaz az éghajlata, ugyanaz a flórája és faunája, hacsak emberkéz nem végzett rajta változtatást vagy átültetést. A növények és állatok fajtái keletkezésükkor egyszer s mindenkorra meg voltak állapítva, ugyanaz mindig ugyanazt nemzi, és már az is nagy dolog volt, mikor Linné lehetségesnek találta, hogy hellyel-közzel kereszteződés útján esetleg új fajták keletkezhetnek. Ellentétben az emberiség történetével, amelynek időbeli fejlődése van, a természettörténetnek csak térbeli kibontakozást tulajdonítottak. Tagadtak minden változást, minden fejlődést a természetben. A kezdetben oly forradalmi természettudomány hirtelen egy velejéig konzervatív természet előtt állott, amelyben ma is minden olyan volt, amilyen kezdettől fogva, és amelyben — a világ végéig vagy örök időkig — mindennek olyannak kellett maradnia, amilyen kezdettől fogva volt.

Amilyen magasan felette állt a XVIII. század első felének természettudománya a görög ókornak az anyag ismeretében, sőt rendezésében, olyan mélyen alatta állt a vele való eszmei megbirkózás, az általános természetszemlélet dolgában. A görög filozófusok szemében a világ lényegileg valami a káoszból keletkezett, valami fejlődött, valami létrejött volt. Az itt tárgyalt időszak természetkutatói szemében a világ valami megcsontosodott, valami változhatatlan, legtöbbjük szemében valami egy csapásra megcsinált volt. A tudomány még mélyen benne ragadt a teológiában. Mindenütt mint legvégsőt egy kívülről jövő lökést keres és talál, amely magából a természetből nem magyarázható. Ha a Newton által fellengősen általános nehézkedésnek elkeresztelt vonzást az anyag lényegi tulajdonságának fogjuk is fel, honnan ered a bolygópályák létrejöttéhez szükséges megmagyarázhatatlan tangenciális erő? Hogyan keletkezett számtalan fajtája a növényeknek és állatoknak? Hát még az ember, akiről mégis csak megállapított dolog volt, hogy nem öröktől fogva létezett? Az ilyen kérdésekre a természettudomány igencsak gyakran azzal válaszolt, hogy minden dolgok teremtőjére hárította a felelősséget. Kopernikusz az időszak kezdetén hadat üzen a teológiának; Newton az isteni első lökés posztulátumával zárja le az időszakot. A legmagasabb általános gondolat, amelyhez ez a természettudomány fellendült, a természeti berendezések célszerűségének gondolata volt, a

lapos Wolff-féle teleológia, amely szerint a macskát azért teremtették, hogy megegye az egeret, az egeret azért, hogy megegye a macska, az egész természetet pedig azért, hogy a Teremtő bölcsességét mutassa. Az akkori filozófia legnagyobb becsületére válik, hogy nem zavartatta magát az egykorú természeti ismeretek korlátozott állapotától, hogy —Spinozától a nagy francia materialistákig — kitartott amellett, hogy a világot önmagából magyarázza, a részletekben való igazolást pedig a jövő természettudományára bízta.

A XVIII. század materialistáit még hozzászámítom ehhez az időszakhoz, mert nem állt rendelkezésükre más természettudományos anyag, mint amit az imént leírtam. Kant korszakalkotó írása titok maradt előttük, Laplace pedig még jóval utánuk jött. Ne felejtsük el, hogy ez az elavult természetszemlélet, habár keresztül-kasul lyuggatta is a tudomány haladása, a XIX. század egész első felén uralkodott* és — velejét tekintve — még ma is ezt tanítják minden iskolában.**

Ezen a megkövült természetszemléleten az első rést nem természetkutató ütötte, hanem filozófus. 1755-ben megjelent *Kant* „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels"-e [Az ég általános természettörténete]. Az első lökés kérdése kiküszöbölődött; a Föld és az egész Nap-rendszer úgy jelent meg, mint az idő folyamán *létrejött* valami. Ha a természetkutatók nagy többségében kevesebb lett volna abból a gondolkodásiszonyból, amelyet Newton intelme fejez ki: fizika, óvakodj a metafizikától![133] — akkor Kantnak ebből az egy lángeszű felfedezéséből olyan következtetéseket kellett volna levonniok, amelyek végnélküli tévutakat, mérhetetlen mennyiségű hibás irányban elfecsérelt időt és munkát megtakarítottak volna nekik. Mert Kant felfedezésében benne rejlett minden további haladás ugrópontja. Ha a Föld valami létrejött, akkor jelenlegi geológiai, földrajzi, éghajlati állapotának, akkor növényeinek és állatainak szintén valami létrejöttnek kellett lenniök, akkor a Földnek története

* A régi természetszemlélet szilárdsága nyújtotta a talajt az egész természettudomány egy egészként való általános összefoglalásához; a francia enciklopedisták, még tisztára mechanikusan egymás mellett, azután egyidejűleg Saint-Simon és a német természetfilozófia, melyet Hegel tetőzött be. — *Engels széljegyzete.*

** Hogy milyen rendületlenül hihet ebben a nézetben még 1861-ben is valaki, akinek tudományos teljesítményei felettébb jelentős anyagot szolgáltattak e nézet kiküszöböléséhez, mutatják a következő klasszikus szavak:

„Minden berendezés Napunk rendszerében, amennyire áttekinteni képesek vagyunk, a fennálló fenntartására és változhatatlan tartósságára törekszik. Ahogy a Föld egyetlen állata, egyetlen növénye sem lett a legrégibb idők óta tökéletesebb vagy egyáltalában más, ahogy minden szervezetben csak egymás *melletti*, nem pedig egymás *utáni* fokozatokat találunk, ahogy saját nemünk testi vonatkozásában mindig ugyanaz maradt, — azonképpen az együttlétező égitestek legnagyobb sokfélesége sem jogosít bennünket arra, hogy ezekben a formákban csupán különböző fejlődési fokokat tételezzünk fel, hanem éppenséggel minden teremtett dolog *egyenlően* tökéletes önmagában." (Mädler: „Populäre Astronomie" [Népszerű csillagászat], V. kiad., Berlin 1861, 316. old.) — *Engels jegyzete.*

kellett hogy legyen, nemcsak a térben egymás mellett, hanem az időben egymás után is. Ha rögtön eltökélten ebben az irányban folytatják a kutatást, a természettudomány ma jelentősen előbbre tartana, mint ahol tart. De mi jó jöhetett a filozófiától? Kant írása közvetlen eredmény nélkül maradt, mígnem hosszú évekkel utóbb Laplace és Herschel a tartalmát kifejtették és közelebbről megalapozták és ezzel lassanként megszerezték az elismerést a „ködhipotézisnek". További felfedezések végre kivívták számára a győzelmet; a legfontosabbak voltak közöttük: az állócsillagok sajátmozgása, egy ellenálló közeg kimutatása a világtérben, a világanyag kémiai azonosságának és a Kanttól előfeltételezett ilyen izzó ködtömegek fennállásának a színképelemzés által nyújtott bebizonyítása.*

Mégis hadd kételkedjünk benne, vajon a természetkutatók többsége ilyen hamarosan tudatára ébredt volna-e annak az ellentmondásnak, hogy egy változó Föld változhatatlan szervezeteket hordozzon, ha az a derengő szemlélet, hogy a természet nem *van*, hanem *létrejön* és *elmúlik*, más oldalról nem kapott volna segítséget. A geológia létrejött és felmutatott nemcsak egymás után képződött és egymás fölé rakódott földrétegeket, hanem ezekben a rétegekben felmutatta kihalt állatoknak a fennmaradt héjait és csontvázait, ma már elő nem forduló növények törzseit, leveleit és terméseit is. Akarva, nem-akarva el kellett ismerni, hogy nemcsak a Földnek nagyjában és egészében, hanem mostani felszínének és a rajta élő növényeknek és állatoknak is időbeli történetük volt. Ennek elismerése eleinte eléggé kelletlenül történt. Cuvier-nek a Föld forradalmairól szóló elmélete a szót tekintve forradalmi, a dolgot tekintve pedig reakciós volt. Az *egy* isteni teremtés helyébe egész sor ismételt teremtési aktust állított, a csodát a természet lényeges emelőjévé tette. Csak Lyell hozott értelmet a geológiába, amikor a Teremtő szeszélyei által előidézett hirtelen forradalmakat a Föld lassú átalakulásának hatásaival helyettesítette.**

A Lyell-féle elmélet még összeférhetetlenebb volt állandó szerves fajtáknak a feltételezésével, mint valamennyi elődje. A Föld-felszín és az összes életfeltételek fokozatos átalakulása egyenesen a szervezetek fokozatos átalakulására és a változó környezethez való alkalmazkodásukra, a fajták változékonyságára vezetett. De a hagyomány nemcsak a katolikus egyházban hatalom, hanem a természettudományban is. Lyell maga évekig nem látta az ellentmondást, tanítványai még kevésbé. Ez csak a természettudományban időközben uralkodóvá vált munkamegosztással magyarázható, amely mindenkit többé-kevésbé a maga

* A dagályhullámból eredő forgási gátlást — szintén Kanttól való — csak ekkor értették meg. — *Engels széljegyzete.*

** A Lyell-féle szemléletnek — legalábbis első formájában — abban rejlett a hiányossága, hogy a Földön ható erőket állandónak fogta fel, minőségileg és mennyiségileg állandónak. A Föld lehűlése az ő számára nem áll fenn; a Föld nem meghatározott irányban fejlődik, csupán összefüggéstelen, véletlen módon változik. — *Engels jegyzete.*

sajátlagos szakjára korlátozott és csak keveseket nem fosztott meg az általános áttekintéstől.

Közben a fizika hatalmas előrehaladásokat tett, melyek eredményeit a természetkutatás ez ága szempontjából korszakalkotó 1842-es esztendőben három különböző férfiú szinte egyidőben foglalta össze. Mayer Heilbronnban és Joule Manchesterben kimutatta a hő átcsapását mechanikai erővé és a mechanikai erőét hővé. A hő mechanikai egyenértékének megállapítása ezt az eredményt kétségtelenné tette. Egyidejűleg Grove — nem hivatásos természetkutató, hanem angol ügyvéd — a már elért egyes fizikai eredmények egyszerű feldolgozása útján bebizonyította azt a tényt, hogy minden úgynevezett fizikai erő: mechanikai erő, hő, fény, elektromosság, mágnesség, sőt még az úgynevezett kémiai erő is, meghatározott feltételek között átcsapnak egymásba, anélkül, hogy valamilyen erőveszteség fennforogna, és ily módon utólag fizikai úton igazolta Descartes tételét, hogy a világban meglevő mozgás mennyisége változhatatlan. Ezzel a külön fizikai erők — hogy úgy mondjuk, a változhatatlan „fajták" a fizikában — feloldódtak az anyagnak különbözőképpen differenciált és egymásba meghatározott törvények szerint átmenő mozgási formáivá. Az ennyi meg ennyi fizikai erő fennállásában mutatkozó véletlenszerűséget kiküszöbölték a tudományból, azáltal, hogy kimutatták összefüggéseiket és átmeneteiket. A fizika, mint már előbb a csillagászat, elérkezett egy olyan eredményhez, amely szükségszerűséggel rámutatott mint legvégsőre a mozgó anyag örök körforgására.

A kémia csodálatosan gyors fejlődése Lavoisier és különösen Dalton óta a természetről alkotott régi elképzeléseket más oldalról kezdte ki. Azzal, hogy az addig csak élő szervezetekben létrejött vegyületeket szervetlen úton állította elő, kimutatta, hogy a kémia törvényei a szerves testekre éppúgy érvényesek, mint a szervetlenekre, és nagyrészt betömte a szerves és a szervetlen természet közötti, még Kant szerint örökre áthághatatlan szakadékot.

Végül a biológiai kutatás terén is — nevezetesen a múlt század közepe óta rendszeresen folytatott tudományos utazások és expedíciók, az összes világrészekbeli európai gyarmatok pontosabb átkutatása ott élő szakemberek által, továbbá egyáltalában a paleontológia, az anatómia és fiziológia előrehaladásai, különösen a mikroszkóp rendszeres alkalmazása és a sejt felfedezése óta — annyi anyagot gyűjtöttek, hogy lehetségessé és egyszersmind szükségessé vált az összehasonlító módszer alkalmazása.* Egyfelől az összehasonlító fizikai földrajz révén megállapították a különböző flórák és faunák életfeltételeit, másfelől a különböző szervezeteket homológ szerveik szerint egymás között összehasonlították, mégpedig nemcsak az érettség állapotában, hanem összes fejlődési fokaikon. Minél mélyebben és pontosabban folytatták ezt a vizsgálatot,

* Embriológia. — *Engels széljegyzete.*

annál inkább szétfolyt kezük között a változhatatlanul rögzített szerves természet merev rendszere. Nemcsak hogy növényeknek és állatoknak egyre több egyes fajtája mosódott menthetetlenül egymásba, hanem felbukkantak olyan állatok is, mint az amphioxus és a lepidosiren[184], amelyek minden eddigi osztályozással dacoltak,* végül pedig olyan szervezetekre akadtak, amelyekről még azt sem lehetett megmondani, vajon a növényvilághoz vagy az állatvilághoz tartoznak-e. A paleontológiai adattár hézagai mindinkább kitöltődtek s ez a leginkább ellenszegülőt is kényszerítette, hogy észrevegye azt a csattanós párhuzamosságot, amely a nagyban és egészben vett szerves világnak és az egyes szervezetnek a fejlődéstörténete között fennáll, az Ariadné-fonalat, amelynek ki kellett vezetnie abból az útvesztőből, amelybe a növény- és állattan, úgy látszott, egyre mélyebben beletéved. Jellemző volt, hogy Kantnak a Naprendszer örökkévalósága ellen intézett támadásával szinte egyidejűleg intézte K. F. Wolff 1759-ben az első támadást a fajták állandósága ellen és proklamálta a származástant.[186] De ami nála még csak lángeszű sejtés volt, Okennál, Lamarcknál, Baernél szilárd alakot öltött és pontosan száz évvel később, 1859-ben, Darwin által győzelemre jutott. Csaknem egyidejűleg megállapították, hogy a protoplazma és a sejt, melyekről már korábban kimutatták, hogy végső formai alkotórészei valamennyi szervezetnek, önállólag élően előfordulnak mint legalacsonyabb szerves formák. Ezzel minimálisra csökkent a szakadék szervetlen és szerves természet között, valamint kiküszöbölődött az egyik leglényegesebb nehézség is, amely a szervezetek származáselméletével eddig szembenállt. Az új természetszemlélet alapvonalaiban készen volt: minden merev feloldódott, minden rögzített folyóssá vált, minden öröknek tartott különös múlékonnyá lett, az egész természetről kimutatták, hogy örök folyásban és körforgásban mozog.

Így hát megint visszatértünk a görög filozófia nagy megalapítóinak szemléleti módjához, hogy az egész természetnek, a legkisebbtől a legnagyobbig, a porszemektől a napokig, a véglényektől az emberig, örök keletkezésben és elmúlásban, szakadatlan folyásban, szüntelen mozgásban és változásban van a létezése. Csak azzal a lényeges különbséggel, hogy ami a görögöknél lángeszű megsejtés volt, nálunk szigorúan tudományos, tapasztalati kutatás eredménye és ezért sokkal határozottabb és világosabb formában lép is fel. Persze ennek a körforgásnak az empirikus kimutatása nem teljességgel hézagmentes, de a hézagok jelentéktelenek azzal egybevetve, ami már bizonyossággal meg van állapítva, és évről évre jobban kitöltődnek. És hogyan is lehetne a részletbeli kimutatás más, mint hézagos, ha meggondoljuk, hogy a tudomány leglényegesebb

* Ceratodus. Úgyszintén archaeopterix stb.[185] — *Engels széljegyzete.*

ágai — a bolygóntúli csillagászat, a kémia, a geológia — alig egy évszázados, az összehasonlító módszer a fiziológiában alig ötvenéves tudományos létezésre tekinthet vissza, hogy szinte minden életfejlődés alapformáját, a sejtet, még nem egészen negyven éve fedezték fel!

Örvénylő, izzó páratömegekből — ezek mozgási törvényeinek talán majd nyitjára jövünk, miután néhány évszázad megfigyelései a csillagok sajátmozgására világosságot derítenek — fejlődött ki összehúzódás és lehűlés útján a Tejút legkülső csillaggyűrűitől határolt világszigetünk számtalan napja és naprendszere. Ez a fejlődés nyilvánvalóan nem mindenütt egyenlő gyorsasággal ment végbe. Az, hogy csillagrendszerünkben sötét testek, nem csupán planetáris testek, tehát hogy kiégett napok léteznek, ez mind kényszerítőbben észrevételi magát a csillagászattal (Mädler); másfelől (Secchi szerint) a páranemű ködfoltok egy része mint még nem-kész napok a mi csillagrendszerünkhöz tartozik, ami nem zárja ki azt, hogy más ködök, mint Mädler állítja, távoli önálló világszigetek, melyeknek relatív fejlődési fokát a spektroszkópnak kell megállapítania.

Hogy hogyan fejlődik ki valamely egyes páratömegből naprendszer, azt Laplace részleteiben, eddig felül nem múlt módon kimutatta; a későbbi tudomány mindinkább igazolta őt.

Az így képződött egyes testeken — napokon, valamint bolygókon és holdjaikon — eleinte az anyagnak az a mozgási formája uralkodik, amelyet hőnek nevezünk. Az elemek kémiai vegyületeiről még olyan hőmérséklet mellett sem lehet szó, amilyen ma még a Napé; hogy a hő emellett mennyiben alakul át elektromossággá vagy mágnességgé, a Nap folytatólagos megfigyelései fogják megmutatni; hogy a Napon végbemenő mechanikai mozgások csupáncsak a hőnek a nehézkedéssel való konfliktusából erednek, az ma már jóformán elintézett dolog.

Az egyes testek annál gyorsabban hűlnek le, minél kisebbek. Először a mellékbolygók, aszteroidák, meteorok; mint ahogy a mi Holdunk is régen elhalt. Lassabban a bolygók, leglassabban a középponti test.

Ahogy a lehűlés előrehalad, az egymásba átcsapó fizikai mozgási formák váltakozása egyre inkább előtérbe lép, míg végre olyan pontot ér el, amelytől fogva a kémiai rokonság kezd érvényesülni, amelyen az eddig kémiailag közömbös elemek egymás után kémiailag differenciálódnak, kémiai tulajdonságokra tesznek szert, vegyületekbe lépnek egymással. Ezek a vegyületek folyvást változnak a csökkenő hőmérséklettel, amely nemcsak mindegyik elemet, hanem elemek minden egyes vegyületét is különbözőképpen befolyásolja, változnak a gáznemű anyag egy részének ettől függő átmenetével előbb a cseppfolyós, aztán a szilárd állapotba, és az ezáltal megteremtett új feltételekkel.

Az az idő, amikor a bolygó felszínén szilárd kéreg képződik és víz gyűlik össze, egybeesik azzal az idővel, amikortól kezdve saját hője mindinkább háttérbe szorul a középponti test hozzá juttatott hőjéhez képest. Légköre a szó mostani értelmében vett meteorológiai jelenségek színhelye lesz, felszíne geológiai változások színhelye, melyek során a légköri lecsapódások előidézte lerakódások mindinkább túlsúlyra jutnak forrónfolyós belsejének lassan gyengülő hatásai felett.

Ha végre a hőmérséklet annyira kiegyenlítődik, hogy legalább a felszín tetemes darabján nem lépi túl azokat a határokat, amelyeken belül a fehérje életképes, akkor — egyébként kedvező kémiai előfeltételek között — élő protoplazma képződik. Hogy melyek ezek az előfeltételek, ma még nem tudjuk, amin nincs mit csodálkozni, minthogy mostanáig a fehérje kémiai képlete sincs megállapítva, még azt sem tudjuk, hány kémiailag különböző fehérjetest van, és minthogy csak körülbelül tíz éve ismeretes az a tény, hogy tökéletesen struktúranélküli fehérje minden lényeges életműködést, emésztést, kiválasztást, mozgást, összehúzódást, ingerekre való reagálást, szaporodást elvégez.

Évezredekbe telhetett, amíg beálltak azok a feltételek, melyek között a legközelebbi előrehaladás megtörtént és ez a formátlan fehérje mag és burok képzésével az első sejtet előállíthatta. De ezzel az első sejttel az egész szerves világ formaképzésének az alapzata is adva volt; először, mint a paleontológiai adattár egész analógiájára feltehetjük, a sejtnélküli és sejtes véglények számtalan fajtája fejlődött ki, melyek közül az egyetlen eozoon Canadense[187] maradt ránk, és melyek közül egyesek fokozatosan az első növényekké, mások az első állatokká differenciálódtak. És az első állatokból fejlődött ki, lényegében további differenciálódás útján, az állatok számtalan osztálya, rendje, családja, neme és fajtája, legvégül az a forma, amelyben az idegrendszer a legteljesebb fejlődését éri el: a gerincesek, és megint legvégül ezek között az a gerinces állat, amelyben a természet önmaga tudatára jut — az ember.

Az ember is differenciálódás útján keletkezik. Nemcsak egyénileg, egyetlen petesejtből a természet által létrehozott legbonyolultabb szervezetté differenciálódva — nem, hanem történetileg is. Amikor évezredes küzdelem után a kéznek a lábtól való differenciálódása, az egyenes járás végre állandósult, ekkor vált el az ember a majomtól, ekkor volt megvetve az alap a tagolt beszéd kifejlődéséhez és az agynak ahhoz a hatalmas kiképződéséhez, amely azóta az ember és majom közötti szakadékot áthághatatlanná tette. A kéz specializálódása — ez a *szerszámot* jelenti, és a szerszám jelenti a sajátos emberi tevékenységet, az ember átalakító visszahatását a természetre, a termelést. Szűkebb értelemben vett állatoknak is vannak szerszámaik — a hangyának, a méhnek, a hódnak —, de csak mint testük tagjai; állatok is termelnek, de termelő behatásuk a környező természetre ez utóbbihoz képest nullával egyenlő. Csak az ember vitte véghez, hogy bélyegét rányomja a természetre; nemcsak növényeket és

állatokat áthelyezett, hanem lakóhelyének képét, éghajlatát, sőt magukat a növényeket és állatokat is úgy megváltoztatta, hogy tevékenységének következményei csak a földgolyó általános elhalásával tűnhetnek el. És ezt mindenekelőtt és lényegében a *kéz* révén vitte véghez. Még a gőzgép is, amely mostanáig leghatalmasabb szerszáma a természet átalakítására, minthogy szerszám, végső fokon a kézen nyugszik. De a kézzel együtt lépésről lépésre fejlődött a fej, kialakult előbb egyes gyakorlati haszonhatások feltételeinek tudata, s később, a kedvezőbb helyzetű népeknél, ebből eredőleg a bepillantása az azokat megszabó természeti törvényekbe. És a természeti törvények gyorsan növekvő ismeretével együtt növekedtek a természetre való visszahatás eszközei; a kéz egymagában sohasem hozta volna létre a gőzgépet, ha nem fejlődött volna vele és mellette és részben általa kölcsönviszonyban az ember agya.

Az emberrel belépünk a *történelembe*. Az állatoknak is van történetük, származásuknak és mai állapotukig való fokozatos fejlődésüknek története. De ezt a történelmet nem maguk csinálják, és amennyiben résztvesznek benne, az tudtuk és akarásuk nélkül történik. Az emberek ellenben, minél jobban eltávolodnak a szűkebb értelemben vett állattól, annál inkább maguk csinálják történelmüket, tudatosan, annál csekélyebb lesz előre nem látott hatásoknak, nem-ellenőrzött erőknek a befolyása erre a történelemre, annál pontosabban felel meg a történelmi eredmény az előzetesen megállapított célnak. Ha azonban ezt a mércét helyezzük az emberi történelemre, akár a jelenkor legfejlettebb népeire is, azt találjuk, hogy itt még mindig kolosszális aránytalanság áll fenn a kitűzött célok és az elért eredmények között, hogy az előre nem látott hatások túlsúlyban vannak, hogy a nem-ellenőrzött erők jóval hatalmasabbak a tervszerűen mozgásba hozottaknál. És ez nem is lehet másképp, amíg az emberek leglényegesebb történelmi tevékenysége — az, amely az állatiságból az embervoltra emelte őket, amely valamennyi egyéb tevékenységük anyagi alapzata: életszükségleteik termelése, azaz manapság a társadalmi termelés — mindennél inkább alá van vetve nem-ellenőrzött erők nem-szándékolt behatásai váltakozásának és az akart célt csak kivételesen, az ellenkezőjét azonban annál gyakrabban realizálja. A leghaladottabb ipari országokban megzaboláztuk és az ember szolgálatába hajtottuk a természeti erőket; ezzel a végtelenségig megsokszoroztuk a termelést, úgyhogy ma egy gyermek többet termel, mint valamikor száz felnőtt. És mi a következmény? Fokozódó túlmunka, a tömegek fokozódó nyomora és minden tíz évben egy nagy összeomlás. Darwin nem tudta, milyen keserű szatírát írt az emberekről és különösen honfitársairól, mikor kimutatta, hogy a szabad konkurrencia, a létezésért folyó küzdelem, amelyet a közgazdászok a legnagyobb történelmi vívmányként ünnepelnek, az *állatvilág* normális állapota. Csak a társadalmi termelésnek tudatos megszervezése, amelyben tervszerű termelés és elosztás folyik, emelheti ki az embereket a rajtuk kívüli állatvilágból társadalmi vonatkozásban is éppúgy, mint ahogy

azt egyáltalában a termelés az emberekkel fajlagos vonatkozásban megtette. A történelmi fejlődés mindennap elkerülhetetlenebbé, de mindennap lehetségesebbé is teszi az ilyen megszervezést. Tőle új történelmi korszak fog kelteződni, amelyben maguk az emberek és velük együtt tevékenységük minden ága, nevezetesen a természettudomány is olyannyira fellendül majd, hogy ez minden eddigit mély árnyékba fog borítani.

Ámde minden, mi keletkezik, méltó, hogy tönkrejusson[188]. Milliónyi év beletelhet, nemzedékek százezrei születhetnek és halhatnak meg, de kérlelhetetlenül eljő az idő, mikor a Nap kimerülő hője nem elegendő többé a sarkok felől előnyomuló jég megolvasztására, mikor a mindinkább az egyenlítő köré zsúfolódó emberek végül ott sem találnak már elég hőt az élethez, mikor lassanként a szerves élet utolsó nyoma is eltűnik és a Föld — elhalt, megfagyott gömb, akár a Hold — mély sötétségben, egyre szűkebb pályákon kering az ugyancsak elhalt Nap körül és végül belezuhan. Más bolygók megelőzik majd, mások követni fogják; a harmonikusan tagolt, fényes, meleg Nap-rendszer helyett immár csak egy hideg, holt gömb folytatja magános útját a világtéren át. És ami Nap-rendszerünkkel, ugyanaz történik előbb-utóbb világszigetünk minden más rendszerével, történik valamennyi többi számtalan világsziget rendszereivel, még azokkal is, amelyeknek fénye soha nem ér el a Földre, amíg emberi szem él rajta; mely felfogja.

És ha egy ilyen naprendszer bevégezte élete folyását és utolérte őt minden végesnek sorsa, a halál — mi van akkor? Vajon a naptetem örök időkig tetemként fog továbbgördülni a végtelen térben és minden valaha végtelenül sokrétűen differenciált természeti erő örökre felolvad a vonzás egyetlen mozgási formájába? „Vagy" — mint Secchi kérdezi (810. old.) — „megvannak a természetben olyan erők, amelyek a holt rendszert visszahelyezhetik az izzó köd kezdeti állapotába és ismét új életre kelthetik? Nem tudjuk."

Persze, nem tudjuk abban az értelemben, ahogy azt tudjuk, hogy $2 \times 2 = 4$, vagy hogy az anyag vonzása a távolság négyzetével növekszik és csökken. De az elméleti természettudományban, amely természetszemléletét lehetőleg harmonikus egésszé dolgozza fel, és amely nélkül manapság még a leggondolattalanabb empirikus sem jut egy tapodtat sem előre, igen gyakran kell tökéletlenül ismert nagyságokkal számolnunk és mindenkor a gondolat következetességének kellett a hiányos ismeretet tovasegítenie. Mármost a modern természettudomány kénytelen volt a mozgás elpusztíthatatlanságáról szóló tételt átvenni a filozófiától; nélküle nem állhat meg többé. Az anyag mozgása pedig, ez nem csupán a durva mechanikai mozgás, a puszta helyváltoztatás; ez hő és fény, elektromos és mágneses feszültség, kémiai egyesülés és szétválás, élet és végül tudat. Azt mondani, hogy egész időtlenül határolatlan létezése folyamán csak egyetlenegyszer és örökkévalóságához képest eltűnően rövid időre van lehetősége az anyagnak arra, hogy mozgását differenciálja és ezáltal ennek a mozgás-

nak egész gazdagságát kibontakoztassa, és hogy annakelőtte és -utána örök időkig puszta helyváltoztatásra marad korlátozva — ez annyit tesz, mint azt állítani, hogy az anyag halandó és a mozgás mulandó. A mozgás elpusztíthatatlanságát nem lehet csupán mennyiségileg felfogni, hanem minőségileg is fel kell fogni; az olyan anyag, amelynek tisztán mechanikai helyváltozása magában hordja ugyan annak lehetőségét, hogy kedvező feltételek között hőbe, elektromosságba, kémiai akcióba, életbe átcsapjon, de amely nem képes ezeket a feltételeket önmagában létrehozni, az ilyen anyag *mozgást veszített*; az olyan mozgásnak, amely elvesztette képességét arra, hogy az őt megillető különböző formákba átalakuljon, van ugyan még dünamisza*, de nincs többé energeiája**, s ennélfogva részben elpusztult. Mindkettő elgondolhatatlan azonban.

Annyi biztos: volt idő, amikor világszigetünk anyaga olyan mennyiségű mozgást — hogy milyen fajtájút, máig még nem tudjuk — átalakított hővé, hogy kifejlődhettek belőle a (Mädler szerint) legalább húszmillió csillaghoz tartozó naprendszerek, melyeknek fokozatos elhalása szintén bizonyos. Hogyan ment végbe ez az átalakulás? Ezt éppoly kevéssé tudjuk, mint Secchi páter azt, hogy Nap-rendszerünk jövendő caput mortuuma[189] átváltozik-e valaha megint új naprendszerek nyersanyagává. De vagy a Teremtőhöz kell folyamodnunk itt, vagy arra a végkövetkeztetésre kényszerülünk, hogy világszigetünk naprendszereinek izzó nyersanyagát természetes úton hozták létre olyan mozgási átváltozások, melyek a mozgó anyagnak *természettől velejárói*, s melyeknek feltételei tehát, ha csak millió és millió év múltán is, többé-kevésbé véletlenszerűen, de a véletlenben is inherens szükségszerűséggel az anyag által újra is kell hogy termelődjenek.

Az ilyen átváltozásnak a lehetőségét egyre inkább elfogadják. Arra a nézetre jutnak, hogy az égitestek végső rendeltetése, hogy egymásba zuhanjanak, és kiszámítják még a hőmennyiséget is, amelynek az ilyen összeütközésekkor fejlődnie kell. Új csillagok hirtelen felvillanása, régismert csillagok éppoly hirtelen fényesebb felragyogása, amelyről a csillagászat beszámol, a legkönnyebben megmagyarázható ilyen összeütközésekből. Amellett nemcsak a mi bolygócsoportunk mozog a Nap körül és Napunk a világszigetünkön belül, hanem egész világszigetünk is tovamozog a világtérben időleges, relatív egyensúlyban a többi világszigettel; hiszen szabadon lebegő testeknek még relatív egyensúlya is csak kölcsönösen megszabott mozgás esetén állhat fenn; és vannak, akik feltételezik, hogy a hőmérséklet a világtérben nem mindenütt ugyanaz. Végül: tudjuk, hogy egy eltűnően kis rész kivételével világszigetünk számtalan napjának hője eltűnik a térben és hasztalanul igyekszik a világtér hőmérsékletét akár csak egymilliomod Celsius-fokkal is emelni. Mi lesz ebből az egész roppant

* — lehetősége; potenciális ereje. — *Szerk.*
** — ténylegessége; valóságos ereje. — *Szerk.*

hőmennyiségből? Szétfoszlott-e minden időkre abban a kísérletben, hogy a világtért fűtse, gyakorlatilag véget ért-e létezni és már csak elméletileg áll-e fenn tovább abban a tényben, hogy a világtér melegebb lett egy foknak tíz vagy annál is több nullával kezdődő tizedestöredékével? Ez a feltevés tagadja a mozgás elpusztíthatatlanságát; megengedi annak lehetőségét, hogy az égitestek folytatólagos egymásbazuhanásával minden meglevő mechanikai mozgás hővé alakul és ez kisugározódik a világtérbe, amivel minden „erő-elpusztíthatatlanság" ellenére egyáltalában minden mozgás véget érne. (Itt mellesleg megmutatkozik, milyen ferde a megjelölés: az erő elpusztíthatatlansága a mozgás elpusztíthatatlansága helyett.) Arra a következtetésre jutunk tehát, hogy a világtérbe kisugárzott hőnek olyan úton, melyet később egyszer a természetkutatás feladata lesz felmutatni, meg kell hogy legyen a lehetősége arra, hogy más mozgási formává alakuljon át, amelyben ismét eljuthat az összegyűjtődéshez és a működéshez. És ezzel elesik a fő nehézség, amely az elhalt napok izzó párává való visszaváltozásával szembenállt.

Egyébként a világoknak örökké ismétlődő egymásrakövetkezése a végnélküli időben csak a logikus kiegészítése számtalan világ egymásmellett-fennállásának a végnélküli térben — ennek a tételnek a szükségszerűsége még Draper elméletellenes jenki-agyára is rákényszeríti magát.*

Örök körforgás, amiben az anyag mozog; olyan körforgás ez, mely pályáját bizonnyal csak akkora időközökben futja be, amelyekre a mi földi évünk már nem elégséges mérce; olyan körforgás, melyben a legmagasabb fejlődés ideje, a szerves élet ideje és méginkább az önmaguk és a természet tudatára jutott lények életének ideje ugyanolyan szűkösen van kimérve, mint az a tér, amelyben az élet és az öntudat érvényre jut; olyan körforgás, melyben az anyag minden véges létezési módja, akár nap vagy páraköd, egyes állat vagy állatnem, kémiai vegyülés vagy szétválás, egyaránt mulandó, és melyben semmi sem örök, csak az örökké változó, örökké mozgó anyag és azok a törvények, melyek szerint az anyag mozog és változik. De akárhányszor és akármilyen könyörtelenül is megy végbe időben és térben ez a körforgás, akárhány millió nap és föld keletkezik és múlik is el, akármilyen soká tart is, amíg egy naprendszerben csak *egy* bolygón is előállnak a szerves élet feltételei, akármilyen számtalan szerves lénynek kell előbb előtűnnie és letűnnie, mielőtt közülük gondolkodóképes agyú állatok kifejlődnek és arasznyi ideig életre alkalmas feltételeket találnak, hogy aztán ők is irgalmatlanul kiirtassanak — megvan az a bizonyosságunk, hogy az anyag örökké, minden változásaiban ugyanaz marad, hogy attribútu-

* „The multiplicity of worlds in infinite space leads to the conception of a succession of worlds in infinite time." [„A világoknak a sokasága a végtelen térben arra a koncepcióra vezet, hogy van a világoknak egy egymásrakövetkezése a végtelen időben."] (Draper: „History of the Intellectual Development of Europe" [Európa intellektuális fejlődésének története], II. köt. [325.] old.) — *Engels jegyzete.*

mainak egyike sem mehet veszendőbe soha, és hogy ezért ugyanazzal a vas szükségszerűséggel, amellyel a Földön legnagyszerűbb virágát, a gondolkodó szellemet, megint ki fogja irtani, máshol és más időben megint létre is kell hoznia azt.

A MUNKA RÉSZE A MAJOM EMBERRÉ VÁLÁSÁBAN

A munka minden gazdagság forrása, mondják a politikai gazdászok. Csakugyan az — a természet mellett, amely számára az anyagot szolgáltatja, melyet gazdagsággá változtat. De végtelenül több is még ennél. A munka minden emberi élet első alapfeltétele, mégpedig olyan fokban, hogy bizonyos értelemben azt kell mondanunk: a munka teremtette meg magát az embert.

Többszázezer évvel ezelőtt, annak a Föld-korszaknak egy pontosan még meg nem határozható szakaszában, amelyet a geológusok harmadkornak neveznek, feltehetőleg a vége felé, élt valahol a forró földövön — valószínűleg egy nagy, ma az Indiai-óceán fenekére süllyedt szárazföldön — egy különösen magas fejlettségű emberszabású majom-nemzedék. Darwin megközelítőleg leírta ezeket az őseinket. Tetőtől-talpig szőr fedte őket, szakálluk és hegyes fülük volt, és falkákban fákon éltek.

Bizonyára mindenekelőtt életmódjuktól indíttatva, amely a mászásnál más ügyleteket jelöl ki a kéznek, mint a lábnak, ezek a majmok a sík földön kezdtek leszokni a kéz segítségülvételéről a járás közben és mindinkább felegyenesedett járást vettek fel. Ezzel *megtörtént a majomtól az emberhez való átmenet döntő lépése.*

Minden ma még élő emberszabású majom tud felegyenesedve állni és csupán két lábon tovamozogni. De csak szükség esetén és felettébb gyámoltalanul. Természetes járásuk félig-felegyenesedő helyzetű és a kezek használatát is magában foglalja. Legtöbben öklük bütykeit a földre támasztják és testüket behúzott lábakkal átlendítik hosszú karjaik között, mint a mankón járó béna. Egyáltalában a majmoknál még ma is megfigyelhetünk minden átmeneti fokot a négykézláb járástól a kétlábon járásig. De ez utóbbi egyiküknél sem lett több szükségmegoldásnál.

Annak, hogy a felegyenesedett járás szőrös elődeinknél először szabállyá és idővel szükségszerűséggé váljék, az volt az előfeltétele, hogy a kezekre időközben egyre több más irányú tevékenység hárult. A majmoknál is uralkodik már a kéz és a láb felhasználásának bizonyos megosztása. A kezet, mint már említettük, a mászásnál másképpen használják, mint a lábat. Kiváltképp a táplálék leszakítására és megfogására szolgál, amint ez már alacsonyrendű emlősöknél is mellső lábaikkal történik. Kezével épít sok majom fészket a fákon, vagy akár, mint a csimpánz, tetőt az ágak között az időjárás elleni oltalmul. Ezzel ragad

husángot ellenségeivel szembeni védekezésül, vagy bombázza őket gyümölcsökkel és kövekkel. Ezzel hajt végre fogságban egynémely egyszerű, az embertől ellesett műveletet. De éppen itt mutatkozik meg, mekkora távolság van a még leginkább emberszabású majmoknak is a fejletlen keze és a sok évszázezred munkájában magasan kiképződött emberkéz között. A csontok és izmok száma és általános elrendezése megegyezik a kettőnél; de a legalacsonyabb fokon álló vadember keze száz és száz műveletet tud elvégezni, amelyet semmilyen majomkéz nem csinál utána. Soha majomkéz még a legdurvább kőkést sem készítette el.

A műveletek, melyekhez elődeink a majomtól az emberhez való átmenetben sok évezred folyamán fokozatosan megtanulták kezüket hozzáidomítani, ennélfogva eleinte csak nagyon egyszerűek lehettek. A legalacsonyabb fokon álló vademberek, még azok is, akiknél egy inkább állati állapotra való visszaesést és egyidejű testi visszafejlődést tételezhetünk fel, még mindig sokkal magasabban állnak, mint ezek az átmeneti lények. Mígnem emberkéz az első kovakövet késsé feldolgozta, olyan időközök telhettek el, melyekhez képest az előttünk ismert történelmi idő jelentéktelennek tűnik fel. De a döntő lépés megtörtént: *a kéz szabaddá vált* és most már új meg új jártasságokat szerezhetett meg, az ezzel megszerzett nagyobb hajlékonyság pedig öröklődött és gyarapodott nemzedékről nemzedékre.

Ily módon a kéz nemcsak szerve a munkának, hanem *annak terméke is.* Csak munka révén, az egyre újabb műveletekhez való hozzáidomulás révén, az izmok, szalagok és hosszabb időközök során a csontok ezáltal megszerzett különleges kiképződésének átöröklése révén és ennek az öröklött kifinomulásnak új, mind bonyolultabb műveletekre való folyton megújuló alkalmazása révén tett szert az emberkéz a tökéletességnek arra a magas fokára, amelyen Raffaello festményeit, Thorvaldsen szobrait, Paganini zenéjét elővarázsolhatta.

De a kéz nem volt egymagában. Csak egyes tagja volt egy egész, szerfelett összetett szervezetnek. És ami a kéznek javára vált, javára vált az egész testnek is, melynek szolgálatában dolgozott — mégpedig kettős módon.

Először a növekedés korrelációja törvényének következtében, ahogy ezt Darwin nevezte. E törvény szerint egy szerves lény egyes részeinek meghatározott formái mindig más részek bizonyos formáihoz kapcsolódnak, amelyek látszólag semmi összefüggésben nincsenek velük. Így minden állatnak, amelynek vörös vérsejtjei sejtmagnélküliek és amelynek nyakszirtjét az első hátgerinccsigolyával két ízület (condylus) köti össze, kivétel nélkül tejmirigyei is vannak az ivadékok szoptatására. Így emlősöknél a hasított pata szabályszerűen együtt jár a kérődzéshez való összetett gyomorral. Meghatározott formák változásai maguk után vonják más testrészek formájának változásait, anélkül, hogy az összefüggést meg tudnók magyarázni. Egészen fehér, kékszemű macskák mindig vagy majdnem mindig süketek. Az emberkéz fokozatos kifinomodása és a

lábnak a felegyenesedett járásra való, ezzel lépést tartó kiképződése kétségtelenül ilyen korreláció révén is visszahatott a szervezetnek más részeire. De ezt a behatást még túlontúl kevéssé vizsgálták meg, semhogy itt többet tehetnénk, mint hogy általánosságban megállapítjuk.

Sokkal fontosabb ennél a kéz fejlődésének közvetlen, kimutatható visszahatása a szervezet egyéb részeire. Mint már mondtuk, majomszerű őseink társas lények voltak; szemmelláthatólag lehetetlen, hogy az embert, ezt a leginkább társas állatot, egy nem-társas közvetlen elődtől származtassuk le. A kéz kiképződésével, a munkával kezdődő uralom a természet felett a haladás minden újabb lépésénél tágította az ember látókörét. A természeti tárgyakon folyvást új, addig ismeretlen tulajdonságokat fedezett fel. Másfelől a munka kiképződése szükségképpen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjai szorosabban egymáshoz kapcsolódjanak, amennyiben megszaporította a kölcsönös támogatás, a közös együttműködés eseteit és ennek az együttműködésnek a hasznosságát minden egyed számára egyre jobban tisztázta. Röviden, a létrejövő emberek oda jutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak. A szükséglet megteremtette a maga szervét: a majom fejletlen gégéje lassan, de biztosan átalakult moduláció útján egyre fejlettebb modulációra, és a száj szervei fokozatosan egyik tagolt hangot a másik után tanulták meg kiejteni.

Hogy a beszéd keletkezésének ez a munkából és a munkával való magyarázása az egyetlen helyes magyarázat, azt bizonyítja az állatokkal való összehasonlítás. Ami kevés közölnivalójuk egymás számára ezeknek, még a legmagasabban fejletteknek is van, azt tagolt beszéd nélkül is tudják egymással közölni. A természeti állapotban egyik állat sem érzi hiányát, hogy nem tud beszélni vagy nem tudja az emberi beszédet megérteni. Nem így, ha az emberek már megszelídítették. A kutyának és a lónak az emberrel való érintkezésben úgy kifinomult a füle a tagolt beszédhez, hogy minden nyelvet könnyen megtanulnak érteni annyira, amennyire képzetkörük terjed. Megszerezték továbbá olyan érzések képességét, mint az emberekhez való ragaszkodás, hála stb., amelyek azelőtt idegenek voltak tőlük; és akinek gyakran volt dolga ilyen állatokkal, aligha zárkózhatik el az elől a meggyőződés elől, hogy elég esetben *most* hiányát érzik annak, hogy nem képesek beszélni, amin azonban, tekintettel nagyon is meghatározott irányban specializálódott hangszerveikre, sajnos nem lehet már segíteni. De ahol a szerv megvan, bizonyos határokon belül ez a képességhiány is elesik. A madarak szájszervei minden bizonnyal a lehető leginkább különböznek az emberéitől, és mégis a madarak az egyetlen állatok, amelyek megtanulnak beszélni; és a legutálatosabb hangú madár, a papagáj beszél a legjobban. Ne mondja senki, hogy a papagáj nem érti, amit beszél. Persze tisztára csak, mert a beszédben és az emberi társaságban kedve telik, órák hosszat csacsogva ismételgeti egész szógazdagságát. De amennyire képzetköre terjed, annyira meg is tanulhatja érteni, amit mond. Tanítsunk meg egy papagájt

gorombaságokra, úgy, hogy képzete legyen a jelentésükről (forró égövi országokból hazavitorlázó matrózok egyik fő szórakozása); ingereljük fel és csakhamar azt találjuk, hogy gorombaságait ugyanolyan jól fel tudja használni, mint egy berlini zöldségeskofa. Ugyanez a helyzet, ha ínyencfalatokat koldul.

Először a munka, utána és vele együtt a beszéd — ez az a két leglényegesebb ösztönzés, melyeknek befolyása alatt a majom agya fokozatosan átment az ember minden hasonlóság mellett sokkal nagyobb és tökéletesebb agyába. Az agynak a továbbképződésével azonban karöltve járt legközelebbi szerszámainak, az érzékszerveknek a továbbképződése. Ahogyan már a beszédet fokozatos kiképződésében szükségképpen kíséri a hallószerv megfelelő kifinomodása, úgy kíséri az agy kiképződését egyáltalában az összes érzékek kifinomodása. A sas sokkal messzebbre ellát, mint az ember, de az embernek a szeme sokkal többet meglát a dolgokon, mint a sasé. A kutya szimata sokkal finomabb, mint az emberé, de a kutya a századrészét sem különbözteti meg azoknak a szagoknak, amelyek az ember számára különböző dolgok meghatározott ismertetőjegyei. És a tapintásérzék, mely a majomnál még legdurvább kezdeteiben is alig létezik, csak magával az emberi kézzel, a munka által, képződött ki.

Az agy és a szolgálatában álló érzékek, a mindinkább feltisztuló tudat, elvonatkoztató- és következtetőképesség fejlődésének visszahatása a munkára és a beszédre mindkettőnek folyton új lökést adott a továbbképződéshez; s ez a továbbfejlődés nem zárult le, amikor az ember végérvényesen különvált a majomtól, hanem különféle népeknél és különböző időkben, különböző fokban és irányban, olykor még helyi és időbeli visszaeséstől is megszakítva, nagyjában és egészében azóta hatalmasan előbbrehaladt; egyrészt nagy erővel hajtotta előbbre, másrészt határozottabb irányokba terelte egy a kész ember felléptével újonnan hozzájáruló elem — *a társadalom.*

Évek százezrei teltek el bizonyosan — a Föld történetében nem több, mint az emberi életben egy másodperc* —, míg a fákon mászkáló majomfalkából emberi társadalom keletkezett. De végül is itt volt. És ismét mit találunk, mi a jellemző különbség majomfalka és emberi társadalom között? *A munka.* A majomfalka beérte azzal, hogy lelegelte tápkörzetét, melyet a földrajzi helyzet vagy szomszédos falkák ellenállása jelölt ki számára; vándorlásokat és harcokat kezdett, hogy új tápterületre tegyen szert, de képtelen volt a tápterületből többet kicsikarni, mint amit az természettől fogva nyújtott, legfeljebb tudattalanul trágyázta hulladékaival. Mihelyt minden lehető tápkörzet el volt foglalva, a majomnépesség nem szaporodhatott tovább; az állatok száma legfeljebb változatlan maradhatott. De minden állatnál magas fokú táplálékpazarlás folyik, és amellett a táplálékutánpótlás csírájában való kiölése. A farkas nem

* Egy e tekintetben elsőrangú tekintély, Sir W. Thomson, kiszámította, hogy *százmillió évnél nem sokkal több*[190] folyhatott le az idő óta, mikor a Föld már annyira lehűlt, hogy növények és állatok élhettek rajta. — *Engels jegyzete.*

kíméli, mint a vadász, az őzünőt, amely jövőre gidákat adna neki; Görögországban a zsenge bozótot még felnövekedése előtt befaló kecskék az ország minden hegyét kopárra legelték. Az állatoknak ez a „rablógazdálkodása" fontos szerepet játszik a fajták fokozatos átváltozásában, mivel kényszeríti őket, hogy a megszokottól eltérő táplálékhoz alkalmazkodjanak, ami által vérük más kémiai összetételt kap és egész testalkatuk fokozatosan más lesz, míg a már rögződött fajták kihalnak. Nem kétséges, hogy ez a rablógazdálkodás hatalmasan hozzájárult elődeink emberré válásához. Egy olyan majomfajnál, amely intelligencia és alkalmazkodóképesség dolgában valamennyi többit jóval felülmúlta, ennek arra kellett vezetnie, hogy a tápléknövények száma egyre jobban kiterjedt, hogy a tápléknövényeknek egyre több ehető része került fogyasztásra, egyszóval, hogy a táplálék egyre változatosabb lett, és vele a testbe kerülő anyagok is, az emberré válás kémiai feltételei. Mindez azonban még nem volt tulajdonképpeni munka. A munka szerszámok készítésével kezdődik. És mik a legrégibb szerszámok, amelyeket fellelünk? A legrégibbek — a történelemelőtti emberek fellelt hagyatékai és a legkorábbi történelmi népek, valamint a legnyersebb mostani vadak életmódja szerint ítélve? A vadászat és a halászat szerszámai, — az előbbiek egyúttal fegyverek is. Vadászat és halászat azonban előfeltételezik az átmenetet a puszta növényi táplálléktól az egyidejű húsfogyasztáshoz, és itt ismét az emberré válás egy lényeges lépése áll előttünk. *A hústáplálék* szinte kész állapotban tartalmazta a leglényegesebb anyagokat, melyekre a testnek anyagcseréjéhez szüksége van; megrövidítette az emésztést és vele a többi vegetatív, a növényi életnek megfelelő folyamatokat a testben és ezzel több időt, több anyagot és több kedvet nyert a voltaképpeni állati (animális) élet tevékenysége számára. És minél inkább eltávolodott a létrejövő ember a növénytől, annál inkább emelkedett az állat fölé is. Ahogyan a húsevés melletti növényi táplálékra szoktatás a vad macskákat és kutyákat az ember szolgáivá tette, úgy járult hozzá lényegesen a növényi élelem melletti hústáplálékra rászokás ahhoz, hogy a létrejövő ember testi erőre és önállóságra tegyen szert. A leglényegesebb azonban a hústáplálléknak az agyra való hatása volt, melyhez most az eddiginél sokkal bőségesebben jutottak el a táplálásához és fejlődéséhez szükséges anyagok, és amely ennélfogva nemzedékről nemzedékre gyorsabban és tökéletesebben kiképződhetett. A vegetariánus urak szíves engedelmével, az ember nem hústáplálék nélkül jött létre, és ha a hússal való táplálkozás minden előttünk ismert népnél valamilyen korban emberevéshez vezetett is (a berliniek elődei, a veletábok vagy vilcek a X. században még megették szüleiket), ez ma már mit sem számíthat.

A hústáplálék a haladás két újabb döntő jelentőségű lépéséhez vezetett: a tűz szolgálatba állításához és állatok megszelídítéséhez. Az előbbi még jobban megrövidítette az emésztési folyamatot, mivel az eledelt már úgyszólván félig megemésztve juttatta a szájba; az utóbbi bőségesebbé tette a hústáplálékot,

mivel a vadászat mellett annak új, rendszeresebb beszerzési forrását nyitotta meg, ezenkívül pedig a tejben és termékeiben új, anyagkeveredés tekintetében a hússal legalábbis egyenértékű élelmiszert szolgáltatott. Így ez a kettő már közvetlenül is újabb eszköze lett az ember emancipációjának; közvetett hatásaikra egyesben-részletben rátérnünk túl messze vezetne itt, bármily nagy fontosságúak voltak is az ember és a társadalom fejlődése szempontjából.

Ahogyan az ember megtanulta, hogy minden ehetőt megegyen, éppúgy azt is megtanulta, hogy minden éghajlat alatt éljen. Elterjedt az egész lakható Földön, mint az egyetlen állat, amely önmagában a teljhatalommal rendelkezett ehhez. A többi állat, amely minden éghajlathoz hozzászokott, ezt nem önmagából, hanem csak az ember kíséretében tanulta meg: háziállatok és élősdi rovarok. És az átmenet az őshaza egyenletesen forró éghajlatáról hidegebb vidékekre, ahol az év télre és nyárra oszlott, új szükségleteket teremtett: lakásra és ruházkodásra volt szükség a hideg és nedvesség elleni védekezésül, új munkaterületekre és ezzel új tevékenységekre, amelyek az embert mindjobban eltávolították az állattól.

A kéz, a beszélőszervek és az agy együttműködése — nem csupán minden egyes embernél, hanem a társadalomban is — egyre bonyolultabb műveletek elvégzésére, egyre magasabb célok kitűzésére és elérésére képesítette az embert. Maga a munka nemzedékről nemzedékre más, tökéletesebb, sokoldalúbb lett. A vadászathoz és állattenyésztéshez a földművelés járult, ehhez a fonás és a szövés, a fémek feldolgozása, a fazekasság, a hajózás. A kereskedelem és az ipar mellé végül művészet és tudomány lépett, törzsekből nemzetek és államok lettek. Kifejlődött a jog és a politika, és velük az emberi dolgok fantasztikus tükörképe az emberi fejben: a vallás. Mindezekkel a képződményekkel szemben, melyek elsősorban a fej termékeiként jelentkeztek, és amelyek az emberi társadalmakon uralkodni látszottak, háttérbe szorultak a dolgozó kéz szerényebb termékei; mégpedig annál is inkább, mert a munkát tervező fej már a társadalom igen korai fejlődési fokán (pl. már az egyszerű családban) a tervezett munkát elvégeztethette mások kezével, nem a magáéval. A fejnek, az agy fejlődésének és tevékenységének tulajdonították a gyorsan haladó civilizáció minden érdemét; az emberek hozzászoktak ahhoz, hogy tevésüket gondolkodásukból magyarázzák, nem pedig szükségleteikből (amelyek persze a fejben tükröződnek, tudatosulnak), — és így keletkezett idővel az az idealista világszemlélet, amely nevezetesen az ókori világ letűnése óta uralkodott a fejekben. Még most is olyannyira uralkodik, hogy a darwini iskola legmaterialistább természetkutatói sem tudnak még világos elképzelést alkotni maguknak az ember keletkezéséről, mert ez alatt az ideológiai befolyás alatt nem ismerik fel azt a szerepet, amelyet a munka játszott ebben.

Az állatok, mint már jeleztük, tevékenységükkel éppúgy megváltoztatják a külső természetet, ha nem is ugyanabban a mértékben, mint az ember, és kör-

nyezetüknek ezek az általuk végbevitt változásai, mint láttuk, megint változtatóan visszahatnak e változások szerzőire. Mert a természetben semmi sem történik elszigetelten. Minden hat a másikra és fordítva, és többnyire ennek a mindenoldalú mozgásnak és kölcsönhatásnak az elfelejtése akadályozza meg természetkutatóinkat abban, hogy a legegyszerűbb dolgokban tisztán lássanak. Láttuk, hogyan akadályozzák meg a kecskék Görögország újraerdősödését; Szent-Ilonán az első odahajózók által partra tett kecskéknek és disznóknak sikerült a sziget régi vegetációját szinte teljesen kiirtani, és így előkészítették a talajt, amelyen a későbbi hajósok és gyarmatosok által odavitt növények elterjedhettek. De amikor az állatok tartós behatást gyakorolnak környezetükre, ez szándék nélkül történik és, magukra ezekre az állatokra nézve is, véletlen valami. Minél jobban eltávolodnak azonban az emberek az állattól, a természetre gyakorolt hatásuk annál inkább ölti meghatározott, előre ismert célokra irányuló, előre-megfontolt, tervszerű cselekvés jellegét. Az állat megsemmisíti egy földterület vegetációját, anélkül, hogy tudná, mit tesz. Az ember megsemmisíti azért, hogy a szabaddá vált talajba mezei terményeket vessen vagy fákat és venyigéket ültessen, amelyekről tudja, hogy a sokszorosát fogják meghozni annak, amit elvetett. Haszonnövényeket és háziállatokat visz át egyik országból a másikba és így egész világrészek vegetációját és állati életét megváltoztatja. Sőt mi több. Mesterséges tenyésztés által növények és állatok úgy megváltoznak az ember keze alatt, hogy felismerni sem lehet őket. A vadnövényeket, amelyekből gabonafajtáink származnak, mindeddig hiába keresik. Hogy a még egymás között is annyira különböző kutyáink vagy éppoly számos lófajaink melyik vadállattól származnak, még mindig vitás.

Magától értetődik egyébként, hogy eszünkbe sem jut elvitatni az állatoktól a tervszerű, előre-megfontolt cselekvésmód képességét. Ellenkezőleg. Tervszerű cselekvésmód csírájában létezik már mindenütt, ahol protoplazma, élő fehérje létezik és reagál, azaz meghatározott, bárha mégoly egyszerű mozgásokat hajt végre kívülről jövő meghatározott ingerek következményeként. Ilyen reakció végbemegy ott is, ahol még semmiféle sejt nem áll fenn, nemhogy idegsejt. Az a mód, ahogy a rovarevő növények zsákmányukat elfogják, bizonyos vonatkozásban szintén úgy jelenik meg, mint ami tervszerű, noha teljességgel tudattalan. Az állatoknál a tudatos, tervszerű akció képessége az idegrendszer fejlődésének arányában fejlődik ki és az emlősöknél már magas fokot ér el. Az angol rókahajtó-vadászaton naponta megfigyelhetjük, milyen pontosan tudja a róka felhasználni nagy helyismeretét, hogy megszabaduljon üldözőitől, és milyen jól ismeri és használja a talaj minden olyan előnyét, mely a nyomot megszakítja. Az emberrel való érintkezés révén magasabb fejlettségű háziállatainknál nap mint nap megfigyelhetünk ravasz csínyeket, amelyek egészen azon a fokon állanak, mint az emberi gyermekek csínyjei. Mert ahogyan az emberi csíra fejlődéstörténete az anyaméhben csak rövidített ismétlése állati őseink millió éves

testi fejlődéstörténetének a féregtől kezdve, ugyanúgy az emberi gyermek szellemi fejlődése — csak méginkább rövidített — ismétlése ugyanazon ősök, legalábbis a későbbiek, intellektuális fejlődésének. De valamennyi állat valamennyi tervszerű cselekvésének sem sikerült akaratuk bélyegét rányomni a Földre. Ehhez az ember kellett.

Röviden, az állat csupán *felhasználja* a külső természetet és egyszerűen jelenlétével hoz létre benne változásokat; az ember a változtatásaival céljai szolgálatába állítja a természetet, *uralkodik* rajta. És ez a végső lényegi különbsége az embernek a többi állattól, és ismét a munka az, ami ezt a különbséget előidézi.*

De azért ne kérkedjünk túlságosan a természeten aratott emberi győzelmeinkkel. A természet minden ilyen győzelemért bosszút áll rajtunk. Bár mindegyiknek a következményei elsősorban azok, amelyekre számítottunk, de másod- és harmadsorban egészen más, előre nem látott hatásai vannak, amelyek ezeket az első hatásokat nagyon is gyakran megszüntetik. Azok az emberek, akik Mezopotámiában, Görögországban, Kis-Ázsiában és egyebütt kiirtották az erdőket, hogy művelés alá vehető földhöz jussanak, nem is álmodták, hogy ezzel megvetették ez országok mostani pusztasággá válásának alapját, mivel az erdőkkel együtt megfosztották őket a nedvesség gyűjtőközpontjaitól és tartályaitól[191]. Az alpesi olaszok, mikor a fenyveseket, amelyeket a hegység északi lejtőjén oly gondosan ápolnak, a déli lejtőn elhasználták, nem is sejtették, hogy ezzel a maguk területén megfosztották gyökereitől a havasi pásztorgazdaságot; még kevésbé sejtették, hogy ezáltal hegyi forrásaiktól az év legnagyobb részének tartamára megvonták a vizet, hogy ezek az esőzés idején annál dühödtebb áradatokkal öntsék el a síkságot. Akik a burgonyát elterjesztették Európában, nem tudták, hogy a lisztes gumókkal egyúttal a görvélykórt is elterjesztik. És ily módon minden lépés eszünkbe juttatja, hogy korántsem úgy uralkodunk a természeten, mint ahogy a hódító egy idegen népen uralkodik, mint olyan valaki, aki a természeten kívül áll, — hanem hogy hússal és vérrel és aggyal hozzá tartozunk és kellős közepében állunk, és hogy egész rajta gyakorolt uralmunk abban áll, hogy túltéve minden más lényen, a törvényeit fel tudjuk ismerni és helyesen alkalmazni.

És csakugyan napról napra jobban megtanuljuk helyesen megérteni törvényeit és felismerni a természet hagyományos menetébe való beavatkozásaink közelebbi és távolabbi utóhatásait. Nevezetesen a természettudomány e századi hatalmas előrehaladásai óta mindinkább módot kapunk arra, hogy legalábbis legközönségesebb termelési cselekvéseink távolabbi természeti utóhatásait is megismerjük és ezzel megtanuljunk uralkodni rajtuk. De minél inkább történik ez meg, annál inkább fogják az emberek magukat megint nemcsak egynek

* Nemesítés. — *Engels széljegyzete.*

érezni, hanem egynek tudni is a természettel, és annál lehetetlenebbé válik az az értelem- és természetellenes elképzelés a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentétről, amely a klasszikus ókor lehanyatlása óta Európában feltűnt és a kereszténységben elérte legmagasabb kiképződését.

De ha már ahhoz is évezredek munkája kellett, míg valamelyest megtanultuk kiszámítani a termelésre irányuló cselekvéseink távolabbi *természeti* hatásait, még sokkal nehezebb volt ez e cselekvések távolabbi *társadalmi* hatásait illetően. Említettük a burgonyát és kíséretében a görvély elterjedését. De mi a görvély azokhoz a hatásokhoz képest, amelyeket a munkásoknak burgonyatáplálékra való korlátozása egész országok néptömegeinek élethelyzetére gyakorolt, ahhoz az éhínséghez képest, amely 1847-ben a burgonyabetegség kíséretében Írországot sújtotta, amely a burgonya- és csaknem kizárólag burgonyaevő írek közül egymilliót a föld alá és kétmilliót a tengeren túlra űzött? Mikor az arabok megtanulták az alkohol lepárlását, álmukban sem jutott eszükbe, hogy ezzel megteremtették az egyik legfőbb szerszámot az akkor még fel sem fedezett Amerika őslakóinak a világból való kiirtására. És mikor aztán Kolumbusz felfedezte ezt az Amerikát, nem tudta, hogy ezzel az Európában már régen túlhaladott rabszolgaságot új életre élesztette és megvetette a négerkereskedelem alapzatát. Azok az emberek, akik a XVII. és XVIII. században a gőzgép előállításán dolgoztak, nem sejtették, hogy elkészítették azt a szerszámot, amely majdan minden másnál jobban forradalmasítja az egész világ társadalmi állapotait és nevezetesen Európában a gazdagságnak a kisebbség és a nincstelenségnek az óriási többség oldalán való koncentrálása által előbb a burzsoáziának megszerzi a társadalmi és politikai uralmat, azután pedig olyan osztályharcot hoz létre burzsoázia és proletariátus között, amely csak a burzsoázia megdöntésével és minden osztályellentét eltörlésével végződhetik. — De ezen a területen is megtanuljuk fokozatosan, hosszú, gyakran kemény tapasztalat árán és a történelmi anyag összeállítása és megvizsgálása útján, hogy tisztába jöjjünk termelő tevékenységünk közvetett, távolabbi társadalmi hatásaival, és ezzel megadatik számunkra a lehetőség, hogy ezeknek a hatásoknak is uraivá és szabályozóivá váljunk.

De hogy ezt a szabályozást véghezvigyük, ehhez több kell a puszta felismerésnél. Ehhez eddigi termelési módunknak és vele együtt egész mostani társadalmi rendünknek teljes forradalmasítása kell.

Minden eddigi termelési mód csak a munka legközelebbi, legközvetlenebb haszonhatásának elérését célozta. A további, csak későbbi időben beálló — fokozatos ismétlődés és halmozódás révén hatékonnyá váló — következményeket teljesen elhanyagolták. A talaj eredeti közös tulajdona egyrészt az emberek olyan fejlődési állapotának felelt meg, amely látókörüket egyáltalában a legeslegközelebbiekre korlátozta, és másrészt a rendelkezésre álló talaj bizonyos feleslegét előfeltételezte, amely bizonyos játékteret hagyott ennek az

őserdei-eredeti gazdálkodásnak az esetleges rossz következményeivel szemben. Mikor ez a földfelesleg kimerült, a köztulajdon is lehanyatlott. De a termelés minden magasabb formája a népességnek különböző osztályokra való szétválása és ezzel uralkodó és elnyomott osztályoknak az ellentéte felé haladt előre; ezzel azonban az uralkodó osztály érdeke lett a termelés hajtó elemévé, amennyiben a termelés nem az elnyomottak legszűkösebb életfenntartására szorítkozott. A legteljesebben ez a Nyugat-Európában most uralkodó tőkés termelési módban vivődött véghez. A termelés és csere felett uralkodó egyes tőkések csakis cselekvéseik legközvetlenebb haszonhatásával törődhetnek. Sőt, még ez a haszonhatás is — amennyiben a megtermelt vagy kicserélt cikk hasznáról van szó — teljességgel háttérbe szorul; az eladásnál elérendő profit lesz az egyetlen hajtórugóvá.

A burzsoázia társadalomtudománya, a klasszikus politikai gazdaságtan túlnyomóan csak a termelésre és cserére irányuló emberi cselekvéseknek a közvetlenül szándékolt társadalmi hatásaival foglalkozik. Ez teljesen megfelel annak a társadalmi szervezetnek, amelynek ez a tudomány elméleti kifejezése. Ahol egyes tőkések a közvetlen profit kedvéért termelnek és cserélnek, ott elsősorban csak a legközelebbi, legközvetlenebb eredmények jöhetnek tekintetbe. Ha az egyes gyáros vagy kereskedő a gyártott vagy bevásárolt árut csak a szokásos profitocskával is eladja, meg van elégedve és nem törődik vele, mi lesz ezután az áruból és annak vásárlójából. Éppígy nem törődik e cselekvések természeti hatásaival. A kubai spanyol ültetvényesek, akik a lejtőkön leégették az erdőket és a hamuban elég trágyát találtak igen jövedelmező kávécserjék *egy* nemzedéke számára — mit bánták ők, hogy utóbb a tropikus záporok az immár védtelen televényt magukkal sodorták és csak csupasz sziklát hagytak maguk után? A természettel, akárcsak a társadalommal kapcsolatban a mai termelési mód mellett túlnyomóan csak az első, legkézzelfoghatóbb eredményt veszik tekintetbe; és azután még csodálkoznak, hogy az erre irányuló cselekvések távolabbi utóhatásai egészen mások, többnyire egészen ellenkezők, hogy kereslet és kínálat összhangja azok poláris ellentétébe csap át, amint azt minden tízéves ipari ciklus lefolyása bemutatja, és amint Németország is átélte ennek egy kis előjátékát a „krach"-ban; hogy a saját munkára alapozott magántulajdon szükségszerűséggel továbbfejlődik a munkások tulajdonnélküliségévé, miközben minden birtok egyre inkább nem-munkások kezében koncentrálódik; hogy [...]*

1873 és 1886 között.
Marx és Engels Művei. 20. köt.
1963. 325—340., 449—459. old.

* *A kézirat itt megszakad. — Szerk.*

ELŐSZÓ „A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ UTÓPIÁTÓL A TUDOMÁNYIG" 1880-AS FRANCIA KIADÁSÁHOZ[192]

Azokat az oldalakat, melyek az első brosúra tartalmát képezik s először három cikkben a „Revue socialiste"-ban jelentek meg, Engels legújabb könyvéből: „A tudomány forradalmasítása", fordították le.*

Friedrich Engels, a jelenkori szocializmus egyik legkiemelkedőbb képviselője 1844-ben „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata"** című írásával jelentkezett, mely először a Marx és Ruge által Párizsban kiadott „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben jelent meg. Ez a „Vázlat" már megformulázza a tudományos szocializmus bizonyos általános elveit. Manchesterben, ahol Engels ezután élt, megírta német nyelven „A munkásosztály helyzete Angliában"*** című könyvét (1845), ezt a jelentős művet, melyet Marx a „Tőké"-ben érdeme szerint méltatott. Első angliai tartózkodása idején — mint később is Brüsszelben — munkatársa volt a „Northern Star"-nak, a szocialista mozgalom hivatalos lapjának és Robert Owen „New Moral World"-jének.

Brüsszeli tartózkodása idején ő és Marx megalapították a kommunista Német Munkásegyletet, amely kapcsolatban állt a flamand és vallon munkásegyletekkel; és ketten Bornstedttel együttesen kiadták a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ot. Az *Igazak Szövetsége*[193] Londonban székelő német bizottságának meghívására tagjai lettek e Szövetségnek, melyet eredetileg Karl Schapper alapított azután, hogy elmenekült Franciaországból, ahol 1839-ben részt vett a Blanqui-féle összeesküvésben. A Szövetséget a nemzetközi *Kommunisták Szövetségévé* alakították át, miután a titkos szövetségekben szokásos formalizmust kiküszöbölték. Mindazonáltal a Szövetséget az adott körülmények közt titokban kellett tartani a kormányok előtt. 1847-ben Marxot és Engelst a Szövetség Londonban tartott nemzetközi kongresszusán megbízták azzal, hogy megfogalmazzák a „Kommunista Párt kiáltványá"-t°, melyet közvetlenül a febru-

* Engels: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása (Marx és Engels Művei. 20. köt. 1—317. old.). — *Szerk.*

** Marx és Engels Művei. 1. köt. 497—522. old. — *Szerk.*

*** Uo. 2. köt. 211—473. old. — *Szerk.*

° Lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 437—470. old. — *Szerk.*

ári forradalom előtt tettek közzé és szinte minden európai nyelvre lefordítottak.

Ugyanebben az évben közreműködtek a *brüsszeli Association démocratique*[194], egy nyilvános és nemzetközi egyesület alapításában, amelyben a polgári radikálisok és a proletárok küldöttei találkoztak. A februári forradalom után Engels egyik szerkesztője lett a „Neue Rheinische Zeitung"-nak, amelyet 1848-ban Marx alapított Kölnben és 1849 májusában egy porosz államcsínnyel betiltottak. Miután Engels részt vett az elberfeldi felkelésben, végigküzdötte a poroszok elleni badeni hadjáratot (1849. június és július) mint Willich hadsegéde; Willich akkor egy szabadcsapatos zászlóalj ezredese volt.

Londonban 1850-ben munkatársa volt a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-nek, amelyet Marx adott ki és Hamburgban nyomattak. Itt tette közzé Engels először a „Német parasztháború"* című munkát, amely 19 évvel később Lipcsében brosúraként újra megjelent és három kiadást ért meg.

A németországi szocialista mozgalom újjáéledése után Engels írta a „Volksstaat"-ba és a „Vorwärts"-be a legfontosabb cikkeket, melyek többségét röpiratok formájában utánanyomatták, mint amilyenek az „Oroszországi társadalmi kérdések", „Porosz pálinka a német Reichstagban", „A lakáskérdéshez", „A bakunyinisták munkában" stb.

Engels 1870-ben, miután Manchesterből Londonba költözött, tagja lett az Internacionálé Főtanácsának, ahol megbízták a spanyolországi, portugáliai és olaszországi levelezéssel.

Legújabb cikksorozatát, melyet a „Vorwärts"-be írt, ezzel az ironikus címmel: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" (válaszképpen E. Dühring úr állítólagos új elméleteire a tudományokról általában és a szocializmusról különösen), kötetté egyesítették, és nagy sikere volt a német szocialisták között. A jelen brosúrában e könyvnek a tanokat fejtegető részéből a legtalálóbbat tartalmazó kivonatot adjuk, mely olyasvalami, amit úgy nevezhetnénk, hogy *bevezetés a tudományos szocializmusba.*

* Uo. 7. köt. 319—401. old. — *Szerk.*

ENGELS

A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ UTÓPIÁTÓL A TUDOMÁNYIG

Előszó az első német kiadáshoz

Az itt következő írás az „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása", Lipcse 1878. című munkám három fejezetéből keletkezett. Paul Lafargue barátom részére állítottam őket össze franciára fordítás céljából és megtoldottam néhány további fejtegetéssel. Az — általam átnézett — francia fordítás először a „Revue socialiste"-ban jelent meg, azután pedig önállóan ezzel a címmel: „Socialisme utopique et socialisme scientifique", Párizs 1880. A francia fordítás nyomán készült lengyel átültetés éppen most jelent meg Genfben a következő címmel: „Socyjalizm utopijny a naukowy", Imprimerie de l'Aurore, Genève 1882. —

A Lafargue-féle fordítás meglepő sikere a francia nyelvű országokban, jelesül magában Franciaországban, szükségképpen az elé a kérdés elé állított, nem volna-e ugyancsak hasznos egy német különkiadás e három fejezetből. Ekkor közölte velem a zürichi „Sozialdemokrat" szerkesztősége, hogy a német szociáldemokrata pártban általános az igény új propagandabrosúrákra, és megkérdezett, nem szánnám-e erre a célra e három fejezetet. Természetesen beleegyeztem és munkámat rendelkezésére bocsátottam.

Ez azonban eredetileg korántsem a közvetlen népszerű propaganda számára íródott. Hogyan lehetne alkalmas erre egy elsősorban tisztára tudományos munka? Milyen formai és tartalmi változtatásokra volt szükség?

A formát illetőleg csak a sok idegen szó kelthetett aggodalmat. De már Lassalle sem igen takarékoskodott beszédeiben és propaganda-írásaiban idegen szavakkal, s tudtommal emiatt nem panaszkodtak. Az idő óta pedig munkásaink sokkal többet és sokkal rendszeresebben olvastak újságot s ennélfogva ugyanennyivel jobban megismerkedtek idegen szavakkal. Arra szorítkoztam, hogy kiküszöböljem az összes szükségtelen idegen szót. A mellőzhetetleneket nem láttam el úgynevezett magyarázó fordításokkal. A mellőzhetetlen idegen szavak — többnyire általánosan elfogadott tudományos szakkifejezések — éppenséggel nem volnának mellőzhetetlenek, ha lefordíthatók volnának. A for-

dítás tehát meghamisítja az értelmet; ahelyett, hogy magyarázna, megzavar. A szóbeli felvilágosítás itt sokkal többet segít.

Ami a tartalmat illeti, azt hiszem, állíthatom, hogy a német munkásoknak nem sok nehézséget fog okozni. Nehéznek egyáltalában csak a harmadik fejezet nehéz, de a munkásoknak, akiknek általános életfeltételeit összefoglalja, sokkal kevésbé, mint a „művelt" burzsoáknak. Amikor itt számos magyarázó betoldást tettem, valójában nem annyira a munkásokra gondoltam, mint inkább „művelt" olvasókra; olyan emberekre, mint például von Eynern képviselő úr, Heinrich von Sybel titkos tanácsos úr és egyéb Treitschkék, akiket ellenállhatatlan vágy sarkall arra, hogy a szocializmust illető szörnyűséges nem-ismeretüket és, ami ebből megérthető, annak kolosszális félremagyarázását minduntalan fekete-fehéren közzétegyék. Amikor Don Quijote szélmalmok ellen tör lándzsát, ez hivatala és szerepe szerint való; Sancho Panzának azonban ilyesmit sehogy sem engedhetünk meg.

Az ilyen olvasók azon is csodálkoznak majd, hogy a szocializmusnak egy vázlatos fejlődési történetében a Kant—Laplace-féle kozmogóniára, a modern természettudományra és Darwinra, a klasszikus német filozófiára és Hegelre bukkannak. De hát a tudományos szocializmus végtére lényegileg német termék, és csak annál a nemzetnél keletkezhetett, amelynek klasszikus filozófiája a tudatos dialektika hagyományát elevenen megőrizte: Németországban.* A materialista történetszemlélet és ennek sajátlagos alkalmazása a proletariátus és burzsoázia közti modern osztályharcra csakis a dialektika révén volt lehetséges. És amikor a német burzsoázia iskolamesterei a nagy német filozófusoknak s az általuk hordozott dialektikának az emlékét is belefullasztották egy sivár eklekticizmus posványába, olyannyira, hogy kénytelenek vagyunk a modern természettudományt tanúként felhívni a dialektikának a valóságban való igazolására — mi, német szocialisták, büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fouriertól és Owentól származunk, de Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is.

London, 1882. szeptember 21.

Friedrich Engels

* „Németországban" — ez íráshiba. Azt kell mondani: „németeknél". Mert amilyen elengedhetetlen volt a tudományos szocializmus genezise során egyfelől a német dialektika, éppoly elengedhetetlenek voltak ennek során Anglia és Franciaország fejlett gazdasági és politikai viszonyai. Németországnak a negyvenes évek elején a mainál még sokkal hátramaradottabb gazdasági és politikai fejlődési foka legfeljebb szocialista karikatúrákat tudott létrehozni (vö. „Kommunista Kiáltvány", III. 1. c.: „A német vagy az »igazi« szocializmus"). Csak amikor az Angliában és Franciaországban létrehozott gazdasági és politikai állapotokat alávetették a német dialektikus kritikának, csak ekkor lehetett valóságos eredményt nyerni. Erről az oldalról tehát a tudományos szocializmus nem *kizárólagosan* német, hanem éppannyira nemzetközi termék is. — *Engels jegyzete.*

I

A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindenekelőtt egyrészt a vagyonosok és vagyontalanok, a tőkések és bérmunkások között a mai társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a termelésben uralkodó anarchia szemlélésének terméke. De elméleti formáját tekintve eleinte úgy jelenik meg, mint azoknak az alapelveknek messzebbre menő, állítólag következetesebb továbbvitele, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói állítottak fel. Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is mindenekelőtt a készen talált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármennyire az anyagi gazdasági tények talajában gyökerezett is.

Azok a nagy férfiak, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára megvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el külső tekintélyt, bármiféle légyen is az. Vallást, természetszemléletet, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kellett létezését az ész bírói széke előtt, vagy lemondania létezéséről. A gondolkodó értelmet vetették mindenre egyedüli mércéül. Ez volt az az idő, amikor, mint Hegel mondja, a világot feje tetejére állították,* először abban az értelemben, hogy az emberi fej és gondolkodása révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmasulás alapzatának számítsanak; utóbb azonban abban a tágabb értelemben is, hogy a valóságot, amely e tételeknek ellentmondott, csakugyan tetejétől talpáig felfordították. Minden eddigi társadalmi és államformát, minden régről hagyományozott képzetet mint ésszerűtlent a lomtárba dobtak; a világ mindaddig csupáncsak előítéletektől vezettette magát; minden múlt csak szánalmat és megvetést érdemelt. Csak most jött el a napvilágnak, az ész birodalmának a hajnalhasadása; mostantól kezdve a babonát, a jogtalanságot, a kiváltságot és az elnyomást ki kell szorítania az örök igazságnak, az örök igazságosságnak, a természetben megalapozott egyenlőségnek és az elidegeníthetetlen emberi jogoknak.

* A francia forradalomra vonatkozó passzus a következő: „A jog gondolata, fogalma *egyszerre* jutott érvényre, és ezzel szemben a jogtalanság ósdi váza nem tudott ellenállást kifejteni. A jog gondolata szerint építettek tehát most alkotmányt, és immár mindennek ezen a bázison kell majd alapulnia. Amióta a nap az égboltozaton áll és a bolygók körötte keringenek, még senki nem látott olyat, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatra álljon és a valóságot eszerint építse fel. Anaxagorasz mondotta elsőként, hogy a Nusz, az Ész, kormányozza a világot; de csak most jutott el az ember annak a felismeréséhez, hogy a gondolatnak kell a szellemi valóságot kormányoznia. *Gyönyörű napfelkelte* volt hát ez. *Minden gondolkodó lény együtt ünnepelte ezt a korszakot. Fennkölt megindultság* uralkodott abban az időben, *a szellem lelkesültsége borzongatta meg a világot*, mintha csak most érkezett volna el az isteninek a világgal való kiengesztelődése." (Hegel: „Philosophie der Geschichte", 1840, 535. old.) — Nem legfőbb ideje-e, hogy a néhai Hegel professzor ily közveszélyes felforgató tanai ellen mozgásba hozzák a szocialista-törvényt? — *Engels jegyzete.*

Ma tudjuk, hogy ez az ész birodalma semmi egyéb nem volt, mint a burzsoázia eszményített birodalma; hogy az örök igazságosság a burzsoá igazságszolgáltatásban találta megvalósulását; hogy az egyenlőség a törvény előtti polgári egyenlőségre lyukadt ki; hogy az emberi jogok egyik leglényegesebbjének kikiáltották — a polgári tulajdont; és hogy az ész-állam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés mint polgári, demokratikus köztársaság lépett életbe és léphetett csak életbe. Akárcsak valamennyi elődjük, a XVIII. század nagy gondolkodói sem tudták áthágni a korlátokat, melyeket saját korszakuk szabott nekik.

De a feudális nemesség és az egész rajta kívüli társadalom képviselőjeként fellépő polgárság közti ellentét mellett fennállt a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, gazdag henyélők és dolgozó szegények közti általános ellentét. Hiszen éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy ne egy különös osztály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tüntessék fel magukat. Sőt mi több. A polgárság, keletkezésétől kezdve, terhelt volt ellentétével: tőkések nem állhatnak fenn bérmunkások nélkül, és amilyen arányban a középkori céhpolgár modern burzsoává lett, ugyanolyan arányban fejlődött a céhlegény és a nem-céhes napszámos is proletárrá. És ha nagyjában és egészében a polgárság igényt tarthatott is arra, hogy *a nemeséggel folytatott harcában* egyúttal amaz idő különböző dolgozó osztályainak érdekeit is képviselje, minden nagy polgári mozgalomnál mégis előtörtek annak az osztálynak önálló megmozdulásai, amely a modern proletariátus többé vagy kevésbé kifejlődött előd je volt. Így a német reformáció és parasztháború korában az újrakeresztelők és Thomas Münzer; a nagy angol forradalomban a levellerek; a nagy francia forradalomban Babeuf. A még ki nem alakult osztály e forradalmi zászlóbontásait megfelelő elméleti megnyilatkozások kísérték; a XVI. és XVII. században eszményi társadalmi állapotok utópikus leírása[195], a XVIII. században már egyenest kommunista elméletek (Morelly és Mably). Az egyenlőség követelését többé nem korlátozták a politikai jogokra, hanem azt akarták, hogy kiterjedjen az egyesek társadalmi helyzetére is; nem csupán az osztálykiváltságokat akarták megszüntetni, hanem magukat az osztálykülönbségeket. Egy aszketikus, minden életélvezetet kárhoztató, Spártához kapcsolódó kommunizmus volt így az új tan első megjelenési formája. Azután a három nagy utópista következett: Saint-Simon, akinél a polgári irányzat a proletár irányzat mellett bizonyos fokban még érvényesült; Fourier; és Owen, aki a legfejlettebb tőkés termelés országában és az ezáltal létrehozott ellentétek benyomása alatt közvetlenül a francia materializmushoz kapcsolódva rendszeresen kifejtette javaslatait az osztálykülönbségek kiküszöbölésére.

Mindhármukban közös, hogy nem az időközben történelmileg létrejött proletariátus érdekeinek képviselőiként lépnek fel. Mint a felvilágosítók, ők is nem mindenekelőtt egy bizonyos társadalmi osztályt, hanem mindjárt az egész em-

beriséget akarják felszabadítani. Mint azok, ők is az ész és az örök igazságosság birodalmát akarják bevezetni, de birodalmuk mint ég a földtől különbözik a felvilágosítók birodalmától. Az a polgári világ, amely e felvilágosítók alapelvei szerint van berendezve, szintén ésszerűtlen és igazságtalan s ezért ugyanúgy az elvetendő dolgok fazekába vándorol, mint a feudalizmus és az összes korábbi társadalmi állapotok. Hogy a valóságos ész és igazságosság eleddig nem uralkodott a világon, az csak onnan ered, hogy nem ismerték fel őket helyesen. Hiányzott ugyanis a lángeszű egyes ember, aki most íme fellépett, és aki felismerte az igazságot; hogy most lépett fel, hogy az igazságot éppen most ismerték fel, az nem a történelmi fejlődés összefüggéséből szükségszerűen következő, elkerülhetetlen esemény, hanem tisztára szerencse. Éppúgy születhetett volna 500 évvel korábban is, és akkor megkímélte volna az emberiséget 500 esztendő tévelygésétől, küzdelmeitől és szenvedéseitől.

Láttuk, hogy a XVIII. század francia filozófusai, a forradalom előkészítői miként apelláltak az észhez, mint minden fennállónak egyetlen bírájához. Arról volt szó, hogy ésszerű államot, ésszerű társadalmat teremtsenek, hogy mindent, ami az örök észnek ellentmondott, könyörület nélkül kiküszöböljenek. Láttuk azt is, hogy ez az örök ész a valóságban nem volt más, mint az éppen akkoriban burzsoává továbbfejlődő középpolgárnak az eszményített értelme. Ezért amikor a francia forradalom már megvalósította ezt az ész-társadalmat és ezt az ész-államot, kiderült, hogy az új berendezkedések, bármily racionálisak voltak is a korábbi állapotokhoz képest, korántsem voltak abszolúte ésszerűek. Az ész-állam teljesen csődöt mondott. A rousseaui társadalmi szerződés a rémuralomban találta megvalósulását, amelyből a saját politikai rátermettségében már nem bízó polgárság előbb a direktórium korrupciójába és végül a napóleoni despotizmus védelme alá menekült. A megígért örök béke átcsapott végnélküli hódító háborúba. Az ész-társadalom sem járt jobban. Gazdag és szegény ellentéte, ahelyett, hogy általános jólétben oldódott volna fel, még kiéleződött az ellentétet áthidaló céhes és egyéb kiváltságok és az azt enyhítő egyházi jótékonysági intézmények kiküszöbölésénél fogva; a „tulajdon szabadsága" a feudális bilincsektől, mely most igazsággá vált, a kispolgár és kisparaszt számára, mint kiderült, azt a szabadságot jelenti, hogy ezt a nagytőke és a nagy földbirtok túlhatalmú konkurrenciájától agyonnyomott kistulajdont ugyanezeknek a nagyuraknak eladhassa, s ily módon a tulajdon szabadsága a kispolgár és kisparaszt számára a tulajdon*tól* való szabadsággá változhatott át; az iparnak tőkés alapzaton való fellendülése a dolgozó tömegek szegénységét és nyomorát a társadalom életfeltételévé tette. A készpénzfizetés lett mindinkább, Carlyle kifejezése szerint, a társadalom egyetlen összekötő kapcsa. A bűntettek száma évről évre emelkedett. Bár az azelőtt fényes nappal szégyenkezés nélkül elkövetett feudális bűnök nem semmisültek meg, egyelőre mégis háttérbe szorultak; helyettük azonban annál bujábban szöktek virágba

az eddig csak csendben meglapulva űzött polgári bűnök. A kereskedelem mindinkább becsapássá fejlődött. A forradalmi jelmondat „testvérisége" a konkurrenciaharc fondorlataiban és irigykedésében valósult meg. Az erőszakos elnyomás helyébe a korrupció, a kardnak mint a társadalmi hatalom első emelőjének helyébe a pénz lépett. Az első éj joga a hűbérúrról a polgári gyárosra szállott. A prostitúció eleddig hallatlan mértékben elterjedt. Maga a házasság pedig továbbra is megmaradt a prostitúció törvényesen elismert formájának, hivatalos leplének, s ráadásul bőséges házasságtöréssel egészült ki. Kurtára fogva, a felvilágosítók pompázatos ígéreteivel összehasonlítva az „ész győzelme" által létrehozott társadalmi és politikai berendezkedések keserűen kiábrándító torzképeknek bizonyultak. Már csak azok az emberek hiányoztak, akik ezt a kiábrándulást megállapítsák, s ezek is megjöttek a századfordulóval. 1802-ben megjelentek Saint-Simon genfi levelei; 1808-ban megjelent Fourier első műve, bár elméletének alapzata már 1799-ből kelteződött; 1800 január elsején Robert Owen átvette New Lanark vezetését.

Ez idő tájt azonban a tőkés termelési mód és vele együtt burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte még igen fejletlen volt. A nagyipar, mely Angliában alighogy létrejött, Franciaországban még ismeretlen volt. De csak a nagyipar fejleszti ki egyfelől azokat a konfliktusokat, amelyek kényszerítő szükségszerűséggé emelik a termelési mód forradalmasítását, tőkés jellegének kiküszöbölését — s ezek nemcsak az általa létrehozott osztályoknak, hanem maguknak az általa megalkotott termelőerőknek és csereformáknak is a konfliktusai —; és másfelől a nagyipar fejleszti ki éppen ezekben az óriási termelőerőkben e konfliktusok megoldásának eszközeit is. Ha tehát 1800 körül az új társadalmi rendből fakadó konfliktusok még csak létrejövőben voltak, még sokkal inkább áll ez megoldásuk eszközeiről. Ha Párizs vagyontalan tömegei a rémuralom alatt egy pillanatra meghódíthatták az uralmat és ezzel a polgári forradalmat győzelemre vihették, még a polgárság *ellen* is, ezzel csak azt bizonyították be, hogy milyen lehetetlen volt huzamos időre uralmuk az akkori viszonyok között. Az ezekből a vagyontalan tömegekből egy új osztály törzseként épphogy elkülönülő proletariátus, mely önálló politikai akcióra még teljesen képtelen volt, elnyomott, szenvedő rendként jelentkezett, amelynek, képtelen lévén önmagán segíteni, legfeljebb kívülről, felülről lehetett segítséget nyújtani.

Ez a történelmi helyzet uralkodott a szocializmus alapítóin is. A tőkés termelés éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek feleltek meg. A társadalmi feladatoknak a még fejletlen gazdasági viszonyokban rejtve lappangó megoldását a fejből akarták létrehozni. A társadalom csak visszásságokat mutatott; ezek kiküszöbölése a gondolkodó ész feladata volt. Arról volt szó, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét találják fel és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája révén a társadalomra erőszakolják. Ezek az új szociális rendszerek eleve arra voltak kárhoztatva,

hogy utópiák legyenek; minél tovább kidolgozták őket részleteikben, annál inkább tiszta fantasztaságba kellett veszniök.

Ezt megállapítván, nem időzünk tovább egy pillanatra sem a kérdésnek ennél a most már teljesen a múlthoz tartozó oldalánál. Átengedhetjük az irodalmi szatócsoknak, hogy ünnepélyesen turkáljanak ezekben a ma már csak mosolyt keltő fantasztaságokban és saját józan gondolkodásmódjuk fölényét fitogtassák az ilyen „eszelősséggel" szemben. Mi inkább örvendünk a zseniális gondolatcsíráknak és gondolatoknak, melyek a fantasztikus lepel alól mindenütt előtörnek, s melyekre ezek a filiszterek vakok.

Saint-Simon a nagy francia forradalom fia volt, melynek kitörésekor nem volt még harmincéves sem. A forradalom a harmadik rend győzelme volt, azaz a nemzetnek a termelésben és a kereskedelemben *tevékeny* nagy tömegéé, az addig kiváltságos *henyélő* rendek, a nemesség és papság felett. De a harmadik rend győzelméről hamarosan kiderült, hogy e rend egy kis része aratott kizárólagos győzelmet, hogy a politikai hatalmat e rend társadalmilag kiváltságos rétege, a vagyonos burzsoázia hódította meg. Éspedig ez a burzsoázia még a forradalom alatt gyorsan kifejlődött, a nemesség és az egyház elkobzott és azután *eladott* földbirtokával űzött spekuláció révén, valamint a hadseregszállítók által a nemzettel szemben elkövetett csalás révén. Éppen e szélhámosoknak az uralma volt az, ami a direktórium alatt Franciaországot és a forradalmat a bukás szélére sodorta, és ezzel Napóleonnak megadta az ürügyet az államcsínyjéhez. Ilymódon a harmadik rend és a kiváltságos rendek ellentéte Saint-Simon fejében „munkások" és „henyélők" ellentétének formáját öltötte. A henyélők, ezek nemcsak a régi kiváltságosok voltak, hanem mindazok is, akik termelésben és kereskedelemben való részvétel nélkül járadékokból éltek. És a „munkások", ezek nemcsak a bérmunkások voltak, hanem a gyárosok, a kereskedők, a bankárok is. Hogy a henyélők elvesztették képességüket a szellemi vezetésre és politikai uralomra, az megállapított dolog volt, és azt a forradalom végérvényesen megpecsételte. Hogy a vagyontalanoknak nem volt meg ez a képességük, az Saint-Simon előtt a rémuralom tapasztalatai által bebizonyítottnak látszott. De ki vezessen és uralkodjék hát? Saint-Simon szerint a tudomány és az ipar, egybefűzve egy új vallási kötelék által, amelynek az a rendeltetése, hogy a vallási szemléleteknek a reformáció óta szétrombolt egységét helyreállítsa; egy szükségképpen misztikus és szigorúan hierarchikus „új kereszténység" által. De a tudomány az iskolák tudósait s az ipar elsősorban az aktív burzsoákat, gyárosokat, kereskedőket, bankárokat jelentette. Ezeknek a burzsoáknak egyfajta közhivatalnokokká, társadalmi bizalmiférfiakká kellene ugyan átváltozniok, a munkásokkal szemben azonban mégis parancsnokló és gazdaságilag is kiváltságos helyzetet kellene megtartaniok. Nevezetesen a bankárok lennének hivatva arra, hogy a hitel szabályozásával az egész társadalmi termelést szabályozzák. — Ez a felfogás teljesen megfelelt egy olyan idő-

nek, amikor Franciaországban a nagyipar s vele burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte épphogy keletkezőben volt. Amit azonban Saint-Simon különösen hangsúlyoz, az a következő: ő mindenütt és mindenkor elsősorban „a legszámosabb és legszegényebb osztály" (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre) sorsával törődik.

Saint-Simon már genfi leveleiben felállítja azt a tételt, hogy „minden ember dolgozzék". Ugyanebben az írásában már tudja, hogy a rémuralom a vagyontalan tömegek uralma volt. „Nézzétek meg" — kiáltja oda nekik —, „mi történt Franciaországban abban az időben, mikor társaitok uralkodtak ott; az éhínséget idézték elő." De a francia forradalmat úgy felfogni, mint osztályharcot, mégpedig nem csupán nemesség és polgárság, hanem nemesség, polgárság *és vagyontalanok* között, ez 1802-ben felettébb zseniális felfedezés volt. 1816-ban a politikát a termelésről szóló tudománynak jelenti ki és azt jósolja, hogy a politika teljesen felolvad majd a gazdaságban. Ha ebben az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet a politikai berendezkedések bázisa, még csak csírájában mutatkozik is, mégis itt már világosan ki van mondva az emberek feletti politikai uralom átváltozása dolgok igazgatásává és termelési folyamatok irányításává, tehát az állam eltörlése, melyet újabban oly sok hűhóval laposra csépelnek. Ugyanígy felette állva kortársainak, hirdeti 1814-ben, közvetlenül a szövetségeseknek Párizsba való bevonulása után, és még 1815-ben, a Száz Nap háborúja alatt is, hogy Franciaországnak Angliával és másodsorban mindkét országnak Németországgal való szövetsége Európa sikeres fejlődésének és békéjének egyetlen biztosítéka. Az 1815-ös franciáknak szövetséget prédikálni a waterlooi győzőkkel, ehhez valójában ugyanannyi bátorság, mint történelmi messzirelátás kellett.

Míg Saint-Simonnál a zseniálisan széles látókört fedezzük fel, amelynek folytán a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi nem szigorúan gazdaságtani gondolata csírájában már megvan nála, Fourier-nál a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyre hatoló bírálatát találjuk meg. Fourier a burzsoáziát, forradalomelőtti lelkes prófétáit és forradalomutáni érdekelt hozsannázóit szavukon fogja. Könyörtelenül felfedi a polgári világ anyagi és morális nyomorúságát, szembeállítja ezzel mind a korábbi felvilágosítók csillogó ígéreteit arról a társadalomról, amelyben csak az ész uralkodik majd, a mindeneket boldogító civilizációról, a határtalan emberi tökéletesedőképességről, mind pedig a kortárs burzsoá ideológusok szépítgető szólamait; kimutatja, hogy a leghangzatosabb frázisnak hogyan felel meg mindenütt a legszánalmasabb valóság, és maró gúnnyal árasztja el a frázisnak ezt a menthetetlen kudarcát. Fourier nemcsak kritikus, örökké vidám természete szatirikussá, mégpedig minden idők egyik legnagyobb szatirikusává teszi őt. A forradalom alkonyával felvirágzó szédelgő spekulációt, akárcsak az akkori francia kereskedelem általános szatócskodását éppoly mesterien, mint

mulattatóan ábrázolja. Még mesteribb a nemi viszonyok polgári alakulásáról és a nőnek a polgári társadalomban való helyzetéről adott kritikája. Ő mondja ki először, hogy egy adott társadalomban a nők emancipációjának foka a természetes mértéke az általános emancipációnak. De a legnagyszerűbbnek Fourier a társadalom történetének felfogásában mutatkozik. A társadalom történetének egész eddigi lefolyását négy fejlődési fokra osztja: vadság, patriarchátus, barbárság, civilizáció, mely utóbbi egybeesik a mai úgynevezett polgári társadalommal, tehát a XVI. század óta bevezetett társadalmi renddel, és kimutatja, „hogy minden bűnt, amelyet a barbárság egyszerű módon gyakorol, a civilizált rend összetett, kétértelmű, kétszínű, képmutató létezési módra emel", hogy a civilizáció „hibás körben" mozog, ellentmondásokban, melyeket folyvást újonnan létrehoz, anélkül, hogy le tudná küzdeni őket, úgyhogy folyvást az ellenkezőjét éri el annak, amit elérni akar, vagy amiről azt állítja, hogy el akarja érni. Úgyhogy például „a civilizációban *a szegénység magából a bőségből fakad*". Fourier, mint látjuk, éppoly mesterien kezeli a dialektikát, mint kortársa, Hegel. Ugyanilyen dialektikával emeli ki, a határtalan emberi tökéletesedőképességről szóló fecsegéssel szemben, hogy minden történelmi fázisnak megvan a felszálló, de megvan a leszálló ága is, és ezt a szemléletmódot az egész emberiség jövőjére is alkalmazza. Ahogy Kant a föld eljövendő pusztulását a természettudományba, úgy vezette be Fourier az emberiség eljövendő pusztulását a történelemszemléletbe.

Mialatt Franciaországban a forradalom orkánja söpörte ki az országot, Angliában csendesebb, de azért nem kevésbé hatalmas forradalmasodás ment végbe. A gőz és az új szerszámgépi berendezés átváltoztatták a manufaktúrát a modern nagyiparrá és forradalmasították ezzel a polgári társadalom egész alapzatát. A manufaktúra-idő álmos fejlődésmenete a termelés igazi Sturm und Drang-időszakává változott át. Egyre növekvő gyorsasággal végbement a társadalom szétválása nagy tőkésekre és vagyontalan proletárokra, akik között, a korábbi stabil középrend helyett, most kézművesek és kiskereskedők állandótlan tömege, mint a népesség leghullámzóbb része, tengette ingatag létét. Az új termelési mód a felszálló ágának csak a kezdetén volt; még ez volt a normális, szabályszerű, az adott körülmények között egyedül lehetséges termelési mód. De már akkor kiáltó társadalmi visszásságokat hozott létre: hontalan népességet zsúfolt össze nagyvárosok legrosszabb lakhelyein — felbomlasztotta a leszármazás, a patriarchális alárendeltség, a család minden hagyományos kötelékét — ijesztő mértékben megnövelte a túlmunkát, különösen a nőkét és gyermekekét — tömegesen demoralizálta a hirtelen teljesen új viszonyok közé, a faluból a városba, a földművelésből az iparba, stabil életfeltételekből napról napra változó bizonytalan életfeltételek közé vetett dolgozó osztályt. Ekkor lépett fel reformátorként egy huszonkilenc éves gyáros, a fennköltségig gyermekien egyszerű jellemű férfiú és egyszersmind oly született irányítója emberek-

nek, mint csak kevesen. Robert Owen magáévá tette a materialista felvilágosítók tanítását, hogy az ember jelleme egyrészt veleszületett szervezetének és másrészt azoknak a körülményeknek a terméke, amelyek az embert életideje, különösen pedig fejlődési időszaka folyamán körülveszik. Az ipari forradalomban osztályostársainak legtöbbje csak zűrzavart és káoszt látott, amely arra jó, hogy a zavarosban halásszanak és gyorsan meggazdagodjanak. Ő alkalmat látott benne arra, hogy valóra váltsa kedvenc tételét és ezzel rendet vigyen a káoszba. Már Manchesterben egy gyár ötszáz munkásának irányítójaként sikerrel megkísérelte ezt; 1800-tól 1829-ig a skóciai New Lanark-beli nagy gyapotfonodát mint igazgatótárstulajdonos ugyanebben az értelemben vezette, csak a cselekvés nagyobb szabadságával és olyan sikerrel, amely európai hírnevet szerzett neki. Egy fokozatosan 2500 főre növekvő, eredetileg a legvegyesebb és legnagyobbrészt erősen demoralizált elemekből összetevődő népességet tökéletes mintatelepüléssé változtatott át, ahol ittasság, rendőrség, büntetőbíró, pereskedés, szegénygondozás, a jótékonykodás szükséglete ismeretlen dolgok voltak. Mégpedig egyszerűen annálfogva, hogy az embereket emberhez méltóbb körülmények közé juttatta és különösen a felnövekvő nemzedéket gondosan neveltette. Ő találta fel és itt vezette be először a kisdedóvókat. Második életévüktől kezdve a gyermekek az óvodába kerültek, ahol olyan jól elszórakoztak, hogy alig lehetett őket onnan hazavinni. Míg konkurrensei napi tizenhárom-tizennégy órát dolgoztattak, New Lanarkban tíz és fél órát dolgoztak csak. Amikor egy gyapotválság négyhónapi szünetelésre kényszerítette az üzemet, a nemdolgozó munkásoknak tovább fizették a teljes bért. És emellett a vállalat több mint megkétszerezte az értékét és mindvégig bőséges nyereséget hozott a tulajdonosoknak.

Mindezzel Owen nem érte be. A létfeltételek, melyeket munkásainak megteremtett, az ő szemében még korántsem voltak emberhez méltók; „az emberek rabszolgáim voltak"; a viszonylag kedvező körülmények, melyek közé juttatta őket, még messze voltak attól, hogy módot adjanak a jellem és az értelem mindenoldalú, racionális kifejlődésére, szabad élettevékenységről nem is szólva. „És mégis, e 2500 személy [...] dolgozó része [...] ugyanannyi valóságos gazdagságot termelt a társadalom számára, mint amennyit alig fél évszázaddal előbb még 600 000-es népesség [...] tudott megalkotni. Azt kérdeztem magamtól: mi lesz a különbözetből a 2500 személy által elfogyasztott gazdagság és a között a gazdagság között, amelyet a 600 000 kellett volna hogy elfogyasszon?" A felelet világos volt. Arra használták fel, hogy a vállalat birtokosainak a befektetett tőkére öt százalék kamatot és ezenkívül még több mint 300 000 font sterling (6 000 000 márka) nyereséget hozzon. S ami New Lanarkra állt, még nagyobb mértékben állt Anglia összes gyáraira. „E nélkül az új, a gépek által megalkotott gazdagság nélkül [...] nem lehetett volna a Napóleon megdöntéséért és az arisztokratikus társadalmi elvek fenntartásáért vívott [...] háborúkat

viselni. És mégis, ez az új hatalom a dolgozó osztály teremtménye volt."* Őt illetnék ezért a gyümölcsök is. Ezek az új, hatalmas termelőerők, amelyek eddig csak egyesek meggazdagodására és a tömegek leigázására szolgáltak, nyújtották Owen szemében az alapzatát egy társadalmi újjáalakulásnak, és az volt a rendeltetésük, hogy az összesek közös tulajdonaként csakis az összesek közös jólétéért dolgozzanak.

Ilyen tisztára üzletszerű módon, úgyszólván a kereskedői számítás gyümölcseképpen keletkezett az oweni kommunizmus. Ezt a gyakorlatias jellegét mindvégig megtartja. Így Owen 1823-ban javasolta, hogy az ír nyomort kommunista települések útján szüntessék meg, és javaslatához teljes számításokat csatolt a befektetési költségekről, az évi kiadásokról és az előrelátható hozadékokról. Így az ő végleges jövő-tervében a részletek technikai kidolgozása, beleértve alaprajzot, homlokrajzot és madártávlati nézetet, olyan szakismerettel van kivitelezve, hogy aki egyszer a társadalmi reform oweni módszerét elfogadta, a részletbeli berendezés ellen még szakértői álláspontról is alig tehet kifogást.

A kommunizmushoz való előrehaladás volt a fordulópont Owen életében. Amíg puszta emberbarátként lépett fel, csakis gazdagságot, tetszést, tiszteletet és dicsőséget aratott. Európa legnépszerűbb embere volt. Nemcsak osztálytársai, hanem államférfiak és fejedelmek is tetszéssel hallgatták. Amikor azonban kommunista elméleteivel előállt, megfordult a kocka. Három nagy akadály torlaszolta el szerinte mindenekelőtt a társadalmi reformhoz vezető utat: a magántulajdon, a vallás és a házasságnak a jelenlegi formája. Tudta, mi vár rá, ha ezeket megtámadja: általános kiközösítés a hivatalos társadalom részéről, egész társadalmi pozíciójának elvesztése. De nem riadt vissza attól, hogy mindezt kíméletlenül megtámadja, és úgy történt, amint előrelátta. A hivatalos társadalomból száműzve, a sajtóban agyonhallgatva, elszegényedve amerikai balul-sikerült kommunista kísérletei miatt, amelyekre egész vagyonát rááldozta, közvetlenül a munkásosztályhoz fordult és ennek körében még harminc éven át tevékenykedett. Minden társadalmi mozgalom, minden valóságos előrehaladás, mely Angliában a munkások érdekében létrejött, Owen nevéhez fűződik. Így 1819-ben öt évi erőfeszítés után ő vitte keresztül az első törvényt, amely korlátozta a női és gyermekmunkát a gyárakban. Így ő elnökölt az első kongresszuson, amelyen egész Anglia trade unionjai egyetlen nagy szakszervezeti szövetségbe egyesültek. Így a társadalom teljesen kommunista berendezésére vivő átmeneti intézkedésekként ő vezette be egyrészt a szövetkezeti társaságokat (fogyasztási és termelőszövetkezeteket), melyek azóta legalábbis gyakorlati

* A „Revolution in Mind and Practice of the Human Race" [Forradalom az emberi faj elméjében és gyakorlatában] című, „Európa összes vörös republikánusaihoz, kommunistáihoz és szocialistáihoz" intézett és az 1848-as francia ideiglenes kormánynak, de „Viktória királynőnek és felelős tanácsosainak" is megküldött emlékiratairól [21—22. old.]. — *Engels jegyzete.*

bizonyítékát szolgáltatták annak, hogy a kereskedő is, a gyáros is nagyon jól nélkülözhető személyek; másrészt a munkabazárokat, intézményeket a munkatermékek cseréjére munka-papírpénz révén, amelynek egysége a munkaóra volt; olyan intézmények voltak ezek, melyeknek szükségképpen hajótörést kellett szenvedniök, melyek azonban mindenben előfutárai voltak a jóval későbbi proudhoni cserebanknak, de attól éppen abban különböztek, hogy nem az összes társadalmi bajok egyetemes orvosszerét jelentették, hanem csak első lépést a társadalom jóval radikálisabb átalakításához.

Az utópisták szemléletmódja sokáig uralkodott a XIX. század szocialista elképzelésein és uralkodik rajtuk részben még ma is. E szemléletmódnak hódoltak még a legutóbbi időkig is az összes francia és angol szocialisták, ezt tette magáévá Weitlinggel egyetemben a korábbi német kommunizmus is. A szocializmus mindőjük szemében az abszolút igazság, ész és igazságosság kifejezése, és csak fel kell fedezni, hogy saját erejével meghódítsa a világot; minthogy az abszolút igazság időtől, tértől és emberi, történelmi fejlődéstől független, ezért puszta véletlen, mikor és hol fedezik fel. Emellett aztán az abszolút igazság, ész és igazságosság megint minden iskolaalapítónál különböző; és minthogy az abszolút igazság, ész és igazságosság különös fajtáját mindegyikünknél megintcsak az ő szubjektív értelme, életfeltételei, ismereteinek és gondolkodási iskolázottságának mértéke szabja meg, az abszolút igazságok e konfliktusában nem lehetséges más megoldás, mint az, hogy egymáson kölcsönösen lekoptatódnak. Ebből aztán nem jöhetett ki más, mint egyfajta eklektikus átlagszocializmus, amint az valójában mindmáig uralkodik Franciaország és Anglia legtöbb szocialista munkásának fejében, egy felette változatos árnyalatokat megengedő keverék a különböző szektaalapítók kevésbé megbotránkoztató kritikai megnyilatkozásaiból, gazdasági tantételeiből, társadalmi jövőelképzeléseiből, amely keverék annál könnyebben összeáll, minél inkább lecsiszolódnak a vita sodrában az egyes alkotórészekről a határozottság éles szegletei, mint kerek kavicsokról a patakban. Ahhoz, hogy a szocializmusból tudományt lehessen csinálni, előbb reális talajra kellett állítani.

II

Időközben a XVIII. század francia filozófiája mellett és után létrejött az újabb német filozófia és Hegelben megtalálta lezárását. Legnagyobb érdeme a dialektikának mint a gondolkodás legmagasabb formájának újrafelvétele volt. A régi görög filozófusok valamennyien született, természetadta dialektikusok voltak, és a legegyetemesebb koponya közöttük, Arisztotelész már vizsgálta a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit is. Az újabb filozófia ellenben, bár a dialektikának benne is voltak ragyogó képviselői (például Descartes és

Spinoza), különösen angol befolyásra mindinkább megrekedt az úgynevezett metafizikai gondolkodásmódban, amely a XVIII. század franciáit is, legalábbis sajátlag filozófiai munkáikban, csaknem kizárólagos uralma alatt tartotta. A tulajdonképpeni filozófián kívül ők is képesek voltak a dialektika mesterműveit nyújtani; csak Diderot „Rameau unokaöccse" [106] és Rousseau „Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről" című művére emlékeztetünk. — Itt röviden megadjuk, ami lényeges a két gondolkodási módszerben.

Ha a természetet vagy az emberiség történelmét vagy saját szellemi tevékenységünket gondolkodó vizsgálódásnak vetjük alá, mindenekelőtt összefüggések és kölcsönhatások végtelen egymásbafonódásának képe tárul elénk, amelyben semmi sem marad meg, ami, ahol és ahogy volt, hanem minden mozog, változik, létrejön és elmúlik. Mindenekelőtt tehát az összképet látjuk, melyben az egyes részletek még többé-kevésbé háttérben maradnak, inkább a mozgásra, az átmenetekre, az összefüggésekre ügyelünk, semmint arra, *ami* mozog, átmegy és összefügg. Ez az eredeti, naiv, de magát a dolgot tekintve helyes szemlélet a világról a régi görög filozófiáé, s először Hérakleitosz mondta ki világosan: Minden van és egyben nincs is, mert minden *folyik*, állandó változásban, állandó létrejövésben és elmúlásban van. De ez a szemlélet, bármily helyesen ragadja is meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza az egyes részleteket, amelyekből ez az összkép egybevetődik; és amíg ezeket nem ismerjük, addig az összképpel sem vagyunk tisztában. Hogy ezeket az egyes részleteket megismerjük, ki kell őket emelnünk természeti vagy történelmi összefüggésükből és mindegyikük magáértvalóan mibenlétük, különös okaik és okozataik stb. szerint kell megvizsgálnunk. Ez mindenekelőtt a természettudomány és a történetkutatás feladata; oly kutatási ágaké, melyek a klasszikus kor görögjeinél igen jó okokból csak alárendelt rangot töltöttek be, mert ezeknek mindenekelőtt még össze kellett hordaniok ehhez az anyagot. Csak miután a természeti és történelmi anyag bizonyos fokig összegyűlt, lehet nekifogni a kritikai megrostálásnak, az összehasonlításnak, illetőleg az osztályokba, rendekbe és fajtákba való beosztásnak. Az exakt természetkutatás kezdeteit ennélfogva csak az alexandriai időszak görögjei és később, a középkorban, az arabok fejlesztik tovább; ámde valóságos természettudomány csak a XV. század második felétől kelteződik és ettől fogva folyvást növekvő sebességgel haladt előre. A természetnek egyes részeire való szétbontása, a különböző természeti folyamatoknak és természeti tárgyaknak meghatározott osztályokba való elkülönítése, a szerves testek belsejének változatos anatómiai alakulásaik szerinti vizsgálata volt annak az óriási előrehaladásnak az alapfeltétele, amelyet az utolsó négyszáz esztendő a természet megismerésében számunkra eredményezett. De ez azt a szokást is örökbe hagyta, hogy a természeti dolgokat és természeti folyamatokat elszigeteltségükben, a nagy egyetemes összefüggésen kívül fogjuk fel; ennélfogva nem mozgá-

sukban, hanem nyugalmi állapotukban, nem lényegileg változékony, hanem szilárd állagokként, nem életükben, hanem holtukban. És azzal, hogy — amint az Bacon és Locke révén történt — ez a szemléletmód a természettudományból átment a filozófiába, megteremtette az utolsó évszázadok sajátos korlátoltságát, a metafizikai gondolkodásmódot.

A metafizikus számára a dolgok és gondolati képmásaik, a fogalmak elszigetelt, egymás után és egymás nélkül szemügyre veendő szilárd, merev, egyszer s mindenkorra adott tárgyai a vizsgálatnak. A metafizikus csupa közvetítésnélküli ellentétekben gondolkodik; az ő beszéde: úgy úgy; nem nem; ami pedig ezeken felül vagyon, a gonosztól vagyon. Számára egy dolog vagy létezik, vagy nem létezik: egy dolog éppoly kevéssé lehet egyidejűleg önmaga és egy másik. Pozitív és negatív abszolúte kizárják egymást; ok és okozat éppígy merev ellentétben állanak egymással. Ez a gondolkodásmód azért jelenik meg szemünkben első pillantásra szerfelett valószerűnek, mert ez az úgynevezett egészséges emberi értelem gondolkodásmódja. Csakhogy az egészséges emberi értelem, bármilyen tisztes legény is a maga négy fal övezte házatáján, egészen csodálatos kalandokba keveredik, mihelyt kimerészkedik a kutatás tágas világába; és a metafizikai szemléletmód, bármily tágas, a tárgy természetének megfelelően kiterjedt területeken jogosult, sőt szükséges is, előbb vagy utóbb mégis mindenkor sorompóba ütközik, amelyen túl egyoldalúvá, korlátolttá, elvonttá válik és megoldhatatlan ellentmondásokba téved, mert az egyes dolgoktól feledi az összefüggéseket, létüktől a létrejövésüket és elmúlásukat, nyugalmuktól a mozgásukat, mert a sok fától nem látja az erdőt. Mindennapi esetekben például tudjuk és határozottsággal meg tudjuk mondani, hogy egy állat létezik-e vagy sem; pontosabb vizsgálatnál azonban azt találjuk, hogy ez némelykor felettébb bonyolult dolog, mint ezt nagyon jól tudják a jogászok, akik hasztalan vesződtek azzal, hogy ésszerű határvonalat találjanak, amelyen túl a gyermeknek az anyaméhben való elpusztítása gyilkosság; és éppily lehetetlen megállapítani a halál pillanatát, mivel a fiziológia kimutatja, hogy a halál nem egyszerre végbemenő, pillanatnyi esemény, hanem igen hosszadalmas folyamat. Éppígy minden szerves lény minden pillanatban ugyanaz és nem ugyanaz; minden pillanatban feldolgoz kívülről kapott anyagokat és másokat kiválaszt, testében minden pillanatban elhalnak sejtek és újak képződnek; hosszabb-rövidebb idő után e test anyaga teljesen megújult, más anyagatomokkal pótlódott, úgyhogy minden szervezett lény folyvást ugyanaz és mégis más. Pontosabb vizsgálódásnál azt is találjuk, hogy egy ellentét két pólusa, mint pozitív és negatív, éppúgy elválaszthatatlan egymástól, mint ahogyan ellentett, s hogy *minden* ellentétességük ellenére egymást kölcsönösen áthatják; ugyanígy, hogy ok és okozat olyan képzetek, amelyek csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesek mint ilyenek, hogy azonban, mihelyt az egyes esetet a világ egészével való általános összefüggésében tekintjük, összefolynak, feloldódnak az egyetemes kölcsön-

hatás szemléletében, ahol okok és okozatok folytonosan helyet cserélnek, s ami most vagy itt okozat, ott vagy máskor okká lesz és megfordítva.

Mind e folyamatok és gondolkodási módszerek nem illenek bele a metafizikai gondolkodás keretébe. A dialektika számára ellenben, amely a dolgokat és fogalmi képmásaikat lényegileg összefüggésükben, láncolatukban, mozgásukban, keletkezésükben és elmúlásukban fogja fel, az olyan folyamatok, mint a fentiek, saját eljárási módjának mindmegannyi igazolásai. A természet a dialektika próbája, s el kell ismernünk, hogy a modern természettudomány e próba számára szerfelett gazdag, napról napra halmozódó anyagot szolgáltatott s ezzel bebizonyította, hogy a természetben, végső fokon, dialektikusan, nem pedig metafizikusan mennek a dolgok, hogy a természet nem egy folyvást ismétlődő körnek az örök egyformaságában mozog, hanem valóságos történelmen megy át. Mindenekelőtt Darwint kell itt megneveznünk, aki a metafizikai természetfelfogásnak a leghatalmasabb döfést adta annak kimutatásával, hogy az egész mai szerves természet, növények és állatok és ezzel az ember is, egy évmilliók óta folytatódó fejlődési folyamat terméke. Minthogy azonban ez ideig ujjainkon megszámlálhatjuk azokat a természetkutatókat, akik megtanultak dialektikusan gondolkodni, a felfedezett eredményeknek a hagyományos gondolkodásmóddal való eme konfliktusa megmagyarázza azt a határtalan zűrzavart, amely most az elméleti természettudományban uralkodik, és amely tanítókat és tanítványokat, írókat és olvasókat egyaránt kétségbeejt.

A világ-egésznek, fejlődésének és az emberiség fejlődésének, valamint az e fejlődésről az emberek fejében kialakuló tükörképnek az exakt ábrázolása tehát csak dialektikus úton, a létrejövés és elmúlás, az előre- vagy visszalépő változások általános kölcsönhatásainak állandó tekintetbevételével jöhet létre. És ebben az értelemben lépett is fel nyomban az újabb német filozófia. Kant azzal kezdte pályafutását, hogy a stabil newtoni naprendszert és ennek — a hírhedt első lökés egyszer megadatván — örök tartamát történelmi folyamattá oldotta fel: a napnak és valamennyi bolygónak forgó ködtömegből való keletkezésévé. Emellett már azt a következtetést is levonta, hogy ezzel a keletkezéssel egyúttal a Nap-rendszer jövendő pusztulása ugyancsak szükségszerűen adva van. Kant nézetét fél évszazaddal utóbb Laplace matematikailag megalapozta és további fél évszázaddal később a spektroszkóp kimutatta ilyen izzó, a sűrűsödés különböző fokain álló gáztömegek létezését a világtérben.

Ez az újabb német filozófia a hegeli rendszerben zárult le, amely az egész természeti, történelmi és szellemi világot első ízben — és ez a nagy érdeme — ábrázolta folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek, és megkísérelte, hogy e mozgásban és fejlődésben a belső összefüggést kimutassa. E nézőpontból az emberiség történelme többé nem értelmetlen erőszakcselekedetek vad zűrzavaraként jelent meg — amelyek a most megérett filozófus-ész bírói széke előtt mind egyaránt elvetendők és

amelyeket legjobb mihamarább elfelejteni —, hanem magának az emberiségnek a fejlődési folyamataként, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy e folyamat lassú, fokozatos menetét minden tévútján át nyomon kövesse és minden látszólagos véletlenségen keresztül kimutassa belső törvényszerűségét.

Hogy a hegeli rendszer a maga elé tűzött feladatot nem oldotta meg, itt közömbös. Korszakalkotó érdeme volt, hogy kitűzte. Oly feladat ez, amelyet egyes ember soha nem tud megoldani. Hegel, jóllehet Saint-Simon mellett korának legegyetemesebb koponyája, mégis korlátozva volt először saját ismereteinek szükségszerűen határolt terjedelme, másodszor korszakának terjedelemben és mélységben ugyancsak korlátozott ismeretei és nézetei által. Ehhez azonban még egy harmadik dolog járult. Hegel idealista, azaz számára fejének gondolatai nem a valóságos dolgok és folyamatok többé-kevésbé elvont képmásainak számítottak, hanem megfordítva, a dolgok és fejlődésük számítottak csak a valahogyan már a világ előtt létezett „eszme" megvalósult képmásainak. Ezzel mindent a feje tetejére állított és a világ valóságos összefüggését teljesen visszájára fordította. És ennélfogva bármily helyesen és zseniálisan fogott is fel Hegel némely egyes összefüggéseket, a megadott okokból mégis sok minden elkerülhetetlenül a részletekben is foltozottan, mesterkélten, konstruáltan, egyszóval visszásan ütött ki. A hegeli rendszer, mint ilyen, kolosszális koraszülött volt — azonban az utolsó is a maga fajtájában. Ugyanis még egy gyógyíthatatlan belső ellentmondásban szenvedett: egyrészt lényeges előfeltétele volt az a történelmi szemlélet, miszerint az emberi történelem fejlődési folyamat, amely természeténél fogva nem lelheti intellektuális lezárását egy úgynevezett abszolút igazság felfedezése által; másrészt azonban e rendszer azt állítja magáról, hogy éppen ennek az abszolút igazságnak a foglalata. A természet és történelem megismerésének egy mindent átfogó, egyszer s mindenkorra lezáró rendszere ellentétben áll a dialektikus gondolkodás alaptörvényeivel; ami azonban legkevésbé sem zárja ki, hanem ellenkezőleg, magában foglalja, hogy az egész külső világ rendszeres megismerése nemzedékről nemzedékre óriási léptekkel haladhat előre.

Az eddigi német idealizmus teljes visszásságának felismerése szükségképpen a materializmushoz vezetett, de hangsúlyozzuk, nem a XVIII. század pusztán metafizikai, kizárólagosan mechanikus materializmusához. Minden korábbi történelemnek naivan forradalmi, egyszerű elvetésével szemben a modern materializmus a történelemben az emberiség fejlődési folyamatát látja, melynek mozgástörvényeit felfedezni az ő feladata. A mind a XVIII. század franciáinál, mind még Hegelnél uralkodó természet-elképzeléssel szemben, mely szerint a természet szűk körpályákon mozgó, állandóan változatlanul maradó egész — örök égitestekkel, ahogy Newton, és a szerves lények változhatatlan fajtáival, ahogy Linné tanította —, a modern materializmus összefoglalja a természettudomány újabb eredményeit, miszerint a természetnek szintén megvan a maga

időbeli történelme, s az égitestek éppúgy, mint az őket kedvező körülmények között benépesítő szervezetek fajtaféleségei is, keletkeznek és elmúlnak, a körpályák pedig, amennyiben a továbbiakban egyáltalán szó lehet róluk, mérhetetlenül nagyobb kiterjedéseket öltenek. E modern materializmus mindkét esetben lényegileg dialektikus és nincs többé szüksége a többi tudomány felett álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tudomány elé az a követelmény lép, hogy tisztázza helyzetét a dolgoknak és a dolgok ismeretének az egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden különös tudománya felesleges. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan fennmarad, az a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más felolvad a természet és a történelem pozitív tudományában.

Míg azonban a természetszemléletbeli átlendülés csak abban a mértékben mehetett végbe, amelyben a kutatás a megfelelő pozitív ismeretanyagot szolgáltatta, jóval korábban már olyan történelmi események jutottak érvényre, amelyek döntő fordulatot idéztek elő a történetfelfogásra nézve. 1831-ben Lyonban lezajlott az első munkásfelkelés; 1838—42 közt csúcspontját érte el az első nemzeti munkásmozgalom, az angol chartisták mozgalma. A proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc Európa legfejlettebb országai történelmének előterébe lépett, ugyanolyan mértékben, amilyenben ott egyrészt a nagyipar, másrészt a burzsoáziának újonnan meghódított politikai uralma kifejlődött. A polgári gazdaságtannak a tőke és a munka érdekazonosságáról, a szabad konkurrencia következményeképpen létrejövő általános harmóniáról és általános népjólétről hirdetett tanításait mind csattanósabban hazudtolták meg a tények. Mind e dolgokat nem lehetett immár elutasítani, éppoly kevéssé, mint a francia és angol szocializmust, mely elméleti, habár felette tökéletlen kifejezésük volt. De a régi idealista történelemfelfogás, mely még nem szorult ki, nem ismert anyagi érdeken nyugvó osztályharcokat, egyáltalában nem ismert anyagi érdeket; a termelés, valamint minden gazdasági viszony csak úgy mellékesen, a „kultúrtörténet" alárendelt elemeként fordult elő benne.

Az új tények kényszerítő hatására az egész eddigi történelmet új vizsgálatnak kellett alávetni, s ekkor megmutatkozott, hogy *minden* eddigi történet, az ősállapotok kivételével, osztályharcok története volt, hogy a társadalom ez egymás ellen harcoló osztályai mindenkor a termelési és érintkezési viszonyoknak, egyszóval korszakuk *gazdasági* viszonyainak termékei; hogy tehát a társadalom mindenkori gazdasági szerkezete az a reális alapzat, amelyből mindegyik történelmi időszakasz jogi és politikai berendezkedéseinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb elképzelésmódjának egész felépítménye végső fokon magyarázandó. Hegel a történelemfelfogást megszabadította a metafizikától, dialektikussá tette — de az ő történelemfelfogása lényegileg idealista volt. Most az idealizmust kiűzték utolsó menedékéből, a történelemfelfogásból, adva volt egy

materialista történelemfelfogás és megtalálták az utat ahhoz, hogy az emberek tudatát létükből, ahelyett hogy, mint idáig, létüket tudatukból magyarázzák.

Eszerint a szocializmus most már nem úgy jelent meg, mint az egyik vagy másik zseniális koponya véletlen felfedezése, hanem mint két történelmileg keletkezett osztály, a proletariátus és a burzsoázia harcának szükségszerű terméke. Feladata többé nem az volt, hogy elkészítse a társadalomnak egy lehető legtökéletesebb rendszerét, hanem hogy megvizsgálja azt a történelmi gazdasági folyamatot, amelyből ezek az osztályok és összeütközésük szükségszerűséggel fakadtak, és az ezáltal megteremtett gazdasági helyzetben felfedezze a konfliktus megoldásának eszközeit. Ezzel a materialista felfogással azonban az eddigi szocializmus éppúgy nem fért össze, mint a francia materializmus természetfelfogása a dialektikával és az újabb természettudománnyal. Az eddigi szocializmus bírálta ugyan a fennálló tőkés termelési módot és következményeit, de megmagyarázni nem tudta, nem tudott tehát végezni sem vele; egyszerűen csak mint rosszat elvetni tudta. Minél hevesebben tüzelt a munkásosztálynak a tőkés termelési módtól elválaszthatatlan kizsákmányolása ellen, annál kevésbé volt képes világosan megjelölni, miben áll ez a kizsákmányolás és miképpen keletkezik. A feladat azonban az volt, hogy ezt a tőkés termelési módot egyrészt történelmi összefüggésében és egy meghatározott történelmi időszakaszra szóló szükségszerűségében — tehát pusztulása szükségszerűségét is — ábrázolják, másrészt pedig az is, hogy felfedjék e termelési mód belső jellegét, amely még mindig rejtve volt. Ez az *értéktöbblet* feltárásával történt meg. Bebizonyították, hogy a meg nem fizetett munka elsajátítása a tőkés termelési módnak és a munkás általa végbevitt kizsákmányolásának alapformája; hogy a tőkés, még akkor is, ha munkása munkaerejét teljes értékén vásárolja meg, amellyel az mint áru az árupiacon bír, mégis több értéket sajtol ki belőle, mint amennyit érte fizetett; s hogy ez az értéktöbblet alkotja végső fokon azt az értékösszeget, amelyből az állandóan növekvő tőketömeg a vagyonos osztályok kezeiben felhalmozódik. Mind a tőkés termelésnek, mind a tőke termelésének a lefolyása magyarázatot nyert.

Ezt a két nagy felfedezést: a materialista történelemfelfogást és a tőkés termelés titkának az értéktöbblet révén való felfedését *Marxnak* köszönhetjük. E felfedezések által a szocializmus tudománnyá lett, s mármost arról van szó, hogy ezt a tudományt valamennyi részletében és összefüggésében mindenekelőtt tovább ki kell dolgoznunk.

III

A történelem materialista szemlélete abból a tételből indul ki, hogy a termelés, és mindjárt a termelés után termékeinek cseréje, minden társadalmi rend alapzata; hogy minden történelmileg fellépő társadalomban a termékek elosz-

tása és ezzel együtt az osztályokba vagy rendekbe való társadalmi tagozódás ahhoz igazodik, hogy mit és hogyan termelnek és hogyan cserélik ki, amit megtermeltek. Eszerint az összes társadalmi változások és politikai forradalmasodások végső okai nem az emberek fejében, az örök igazság és igazságosság növekvő felismerésében keresendők, hanem a termelési és cseremód változásaiban; nem az illető korszak *filozófiájában*, hanem *gazdaságában* keresendők. Az ébredező felismerése annak, hogy a fennálló társadalmi berendezések ésszerűtlenek és igazságtalanok, hogy észből értelmetlenség, jólétből csapás lett, csak jele annak, hogy a termelési módszerekben és csereformákban teljes csendben olyan változások mentek végbe, amelyekkel a korábbi gazdasági feltételekre szabott társadalmi rend nem illik össze többé. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a felfedett visszásságok kiküszöbölésére szolgáló eszközöknek ugyancsak magukban a megváltozott termelési viszonyokban kell — többé vagy kevésbé kifejletten — meglenniök. Ezeket az eszközöket nem a fejből *feltalálni* kell, hanem a fej segítségével *felfedezni* a termelés meglevő anyagi tényeiben.

Hogy áll mármost a dolog ezekután a modern szocializmussal?

A fennálló társadalmi rendet — ez most jószerivel általánosan elismert dolog — a jelenleg uralkodó osztály, a burzsoázia alkotta meg. A burzsoáziára jellemző sajátos termelési mód, melyet Marx óta tőkés termelési mód névvel jelölünk, összeférhetetlen volt a helyi és rendi kiváltságokkal, valamint a feudális rend kölcsönös személyi kötelékeivel; a burzsoázia szétzúzta a feudális rendet és romjain felépítette a polgári társadalmi berendezkedést, a szabad konkurrencia, a szabad költözés, az árubirtokosok egyenjogúsága és egyéb efféle polgári gyönyörűségek birodalmát. A tőkés termelési mód most szabadon kibontakozhatott. A burzsoázia vezetése alatt kidolgozott termelési viszonyok, amióta a gőz és az új szerszámgépi berendezés a régi manufaktúrát a nagyiparrá változtatták át, eddig hallatlan gyorsasággal és eddig hallatlan mértékben fejlődtek. De ahogy annak idején a manufaktúra és a behatása alatt továbbfejlődött kézművesség konfliktusba került a céhek feudális béklyóival, úgy kerül konfliktusba a nagyipar a maga teljesebb kialakulásában azokkal a korlátokkal, amelyek közé a tőkés termelési mód beszorítva tartja. Az új termelőerők kihasználásuk polgári formájának már a fejére nőttek; és ez a konfliktus a termelőerők és a termelési mód között nem az emberek fejében keletkezett — mint teszem az emberi eredendő bűn és az isteni igazságosság közötti konfliktus —, hanem a tényekben áll, objektíve, rajtunk kívül, függetlenül még azoknak az embereknek akaratától és megfutásától is, akik előidézték. A modern szocializmus semmi egyéb, mint e tényleges konfliktus gondolati reflexe, eszmei visszatükröződése mindenekelőtt annak az osztálynak a fejében, amely közvetlenül szenved alatta, a munkásosztályéban.

Miben áll mármost ez a konfliktus?

A tőkés termelés előtt, tehát a középkorban, a munkásoknak termelési esz-

közeikre való magántulajdona alapzatán általános volt a kisüzem: a kis, szabad vagy jobbágyparasztok földművelése, a városok kézművessége. A munkaeszközök — föld, mezőgazdasági felszerelés, műhely, kézművesszerszám — az egyesnek a munkaeszközei voltak, csak az egyedi használatra szabva, tehát szükségképpen kisszerűek, törpeméretűek, korlátozottak. De éppen ezért rendszerint magának a termelőnek a tulajdonában is voltak. Ezeket a szétforgácsolt, szűkös termelési eszközöket koncentrálni, kibővíteni, a jelenkor hatalmas hatású termelési emelőivé átváltoztatni, ez volt éppen a tőkés termelési módnak és hordozójának, a burzsoáziának a történelmi szerepe. Hogy miként hajtotta ezt végre történelmileg a XV. századtól kezdve az egyszerű kooperáció, a manufaktúra és a nagyipar három fokozatán át, azt Marx a „Tőke" negyedik szakaszában részletesen leírta. De a burzsoázia, amint ezt Marx ott ugyancsak kimutatta, nem változtathatta át ezeket a korlátozott termelési eszközöket hatalmas termelőerőkké anélkül, hogy ne változtassa át őket az egyes ember termelési eszközeiből *társadalmi*, csak *embereknek egy összessége* által alkalmazható termelési eszközökké. A rokka, a kézi szövőszék, a kovácspöröly helyébe a fonógép, a mechanikai szövőszék, a gőzkalapács lépett; az egyes ember műhelyének helyébe a százak és ezrek összeműködését parancsoló gyár. És ahogy a termelési eszközök, úgy alakult át maga a termelés is egyedi cselekvések sorozatából társadalmi aktusok sorozatává és a termékek egyesek termékeiből társadalmi termékekké. A fonal, a szövet, a fémáruk, amelyek most a gyárból kikerültek, sok munkás közös terméke voltak, akiknek kezén sorjában át kellett menniök, míg el nem készültek. Egy ember sem mondhatja róluk: Ezt *én* csináltam, ez az *én* termékem.

Ahol azonban a munkának társadalmon belüli természetadta, terv nélkül fokozatosan keletkezett megosztása a termelés alapformája, ott ez a termékekre *áruk* formáját nyomja rá, amely áruk kölcsönös cseréje, vétele és eladása az egyes termelőket abba a helyzetbe juttatja, hogy sokféle szükségleteiket kielégíthessék. És ez volt az eset a középkorban. A paraszt például eladott földművelési termékeket a kézművesnek és ezért kézműves-készítményeket vásárolt tőle. Az egyes termelőknek, az árutermelőknek ebbe a társadalmába ékelődött be mármost az új termelési mód. A munka természetadta, *terv nélküli* megosztásának közepére, ahogy ez az egész társadalomban uralkodott, odaállította a munka *tervszerű* megosztását, ahogy az az egyes gyárban meg volt szervezve; az *egyedi* termelés mellé a *társadalmi* termelés lépett. Mindkettőnek a termékeit egyazon piacon adták el, tehát legalábbis megközelítőleg egyenlő árakon. De a tervszerű megszervezés hatalmasabb volt, mint a természetadta munkamegosztás; a társadalmilag dolgozó gyárak olcsóbban állították elő termékeiket, mint az elszigetelt kistermelők. Az egyedi termelés egyik területen a másik után vereséget szenvedett, a társadalmi termelés forradalmasította az egész régi termelési módot. De ezt a forradalmi jellegét oly kevéssé ismerték fel, hogy ellen-

kezőleg az árutermelés fellendítésére és előmozdítására szolgáló eszközként vezették be. Úgy keletkezett, hogy közvetlenül kapcsolódott az árutermelés és az árucsere meghatározott, már készen talált emelőihez: a kereskedelmi tőkéhez, a kézművességhez, a bérmunkához. Amennyiben maga a társadalmi termelés az árutermelés egy új formájaként lépett fel, az árutermelés elsajátítási formái számára is teljes érvényben maradtak.

Az árutermelésben, ahogy az a középkorban kifejlődött, fel sem merülhetett a kérdés, hogy kié legyen a munka terméke. Az egyes termelő rendszerint saját, gyakran magatermelte nyersanyagból, saját munkaeszközeivel és saját vagy családja kezemunkájával állította elő. Nem is kellett előbb elsajátítania, magától az övé volt a termék. A termék tulajdona tehát *saját munkáján* nyugodott. Még ott is, ahol idegen segítséget használtak fel, ez rendszerint mellékes dolog maradt és a béren kívül gyakran még másféle térítést kapott: a céhbeli tanonc és legény nem annyira a kosztért és a bérért dolgozott, mint inkább mesterré kiképeztetéséért. S most bekövetkezett a termelési eszközök koncentrálása nagy műhelyekben és manufaktúrákban, átváltoztatásuk ténylegesen társadalmi termelési eszközökké. De a társadalmi termelési eszközöket és termékeket úgy kezelték, mintha továbbra is egyesek termelési eszközei és termékei volnának. Ha eddig a munkaeszközök birtokosa azért sajátította el a terméket, mert az rendszerint saját terméke, az idegen segítőmunka pedig kivétel volt, most a munkaeszközök birtokosa folytatta a termék elsajátítását, bárha nem az *ő* terméke volt többé, hanem kizárólag *idegen munka* terméke. Így tehát az immár társadalmilag létrehozott termékeket nem azok sajátították el, akik a termelési eszközöket valóságosan mozgásba hozták és a termékeket valóságosan létrehozták, hanem a *tőkés*. A termelési eszközök és a termelés lényegileg társadalmivá váltak. De olyan elsajátítási formának vetik alá őket, amelynek előfeltétele egyesek magántermelése, amikor tehát mindenki maga birtokolja és viszi piacra a saját termékét. A termelési módot alávetik ennek az elsajátítási formának, amelynek előfeltételét pedig ez a termelési mód megszünteti.* Ebben az ellentmondásban, amely az új termelési módnak tőkés jellegét adja, *csírájában benne rejlik már a jelenkor egész összeütközése*. Minél inkább uralomra került az új termelési mód minden döntő termelési területen és minden gazdaságilag döntő országban és szorította ki ezzel, jelentéktelen maradványokat

* Nem szükséges itt kifejteni, hogy ha az elsajátítási *forma* ugyanaz marad is, az elsajátítás *jellegét* a fent leírt folyamat nem kevésbé forradalmasítja, mint a termelést. Hogy a saját magam termékét sajátítom-e el, vagy a mások termékét, az természetesen az elsajátításnak két igen különböző fajtája. Mellesleg: a bérmunka, melyben már csírájában az egész tőkés termelési mód benne rejlik, igen régi; elszigetelten és szórványosan évszázadokon át megvolt a rabszolgaság mellett. De tőkés termelési móddá csak akkor bontakozhatott ki ez a csíra, amikor a történelmi előfeltételek létrejöttek. — *Engels jegyzete.*

nem számítva, az egyedi termelést, *annál rikítóbban napvilágra kellett kerülnie a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás összeférhetetlenségének.*

Az első tőkések, mint mondottuk, a bérmunka formáját már készen találták. De csak mint kivételt, mint mellékfoglalkozást, mint kisegítést, mint átmeneti pontot. A földmunkásnak, aki időnként napszámoskodni ment, megvolt a maga néhány hold saját földje, amelyből egymagából is szűkösen megélhetett. A céhszabályzatok gondoskodtak arról, hogy aki ma legény, holnap mesterré lett. Mihelyt azonban a termelési eszközöket társadalmiakká változtatták és a tőkések kezében koncentrálták, ez megváltozott. A kis egyedi termelő termelési eszköze és terméke mindinkább elértéktelenedett; nem maradt számára más hátra, mint hogy bérért elszegődjék a tőkéshez. A bérmunka, mely korábban kivétel és kisegítés volt, az egész termelés szabályává és alapformájává lett; korábban mellékfoglalkozás volt, most a munkás kizárólagos tevékenységévé lett. Az időleges bérmunkás átváltozott életfogytiglani bérmunkássá. Az életfogytiglani bérmunkások tömegét emellett roppantul szaporította a feudális rend egyidejű összeomlása, a hűbérurak kíséretének feloszlatása, a parasztok elűzése portájukról stb. Végbement a szétválás az egyik oldalon a tőkések kezében koncentrált termelési eszközök és a másikon a csakis munkaerejük birtoklására korlátozott termelők között. *A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közötti ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia ellentéteként kerül napvilágra.*

Láttuk, hogy a tőkés termelési mód beékelődött az árutermelők, az egyedi termelők társadalmába, akiknek társadalmi összefüggését termékeik cseréje közvetítette. De valamennyi árutermelésen nyugvó társadalomnak az a sajátossága, hogy benne a termelők elvesztették az uralmat saját társadalmi vonatkozásaik felett. Mindegyik a maga számára termel a maga véletlen termelési eszközeivel és a maga különös csereszükségletére. Egyikük sem tudja, mennyi kerül cikkéből a piacra, mennyire van belőle egyáltalán szükség, egyikük sem tudja, egyedi terméke valóságos szükségletre talál-e majd, kihozza-e belőle a költségeit vagy egyáltalában el tudja-e adni. A társadalmi termelésben anarchia uralkodik. De az árutermelésnek, mint minden más termelési formának, megvannak a maga sajátos, inherens, tőle elválaszthatatlan törvényei; s ezek a törvények utat törnek maguknak, az anarchia ellenére, benne, általa. Eltűnnek a társadalmi összefüggés egyetlen továbbra is fennálló formájában, a cserében, és érvényesülnek az egyes termelőkkel szemben mint a konkurrencia kényszertörvényei. E törvények tehát kezdetben maguk e termelők előtt is ismeretlenek, és nekik hosszas tapasztalat útján kell őket előbb lassanként felfedezniök. A termelők nélkül és a termelők ellenére törnek tehát utat maguknak mint termelési formájuk vakon működő természeti törvényei. A termék uralkodik a termelőkön.

A középkori társadalomban, kivált az első századokban, a termelés lényegi-

leg a saját használatra irányult. Túlnyomóan csak a termelő és családja szükségleteit elégítette ki. Ahol, mint falun, személyi függőségi viszonyok álltak fenn, hozzájárult a hűbérúr szükségleteinek kielégítéséhez is. Itt tehát nem ment végbe csere, a termékek ennélfogva nem is öltötték áruk jellegét. A paraszt családja megtermelt csaknem mindent, amire szüksége volt, felszereléseket és ruhákat csakúgy, mint létfenntartási eszközöket. Csak miután eljutott odáig, hogy saját szükségletén és a hűbérúrnak tartozó természetbeni szolgáltatásokon felül többletet termeljen, csak akkor termelt árukat is; ez a többlet — a társadalmi cserébe belevetve, eladásra felkínálva — áruvá lett. A városi kézműveseknek persze már kezdetben mindjárt a csere számára kellett termelniök. De saját szükségletükre a termékek legnagyobb részét ők is maguk állították elő; voltak kertjeik és kis földjeik; barmukat a községi erdőbe hajtották, amely ezen felül haszonfát és tüzelőt szolgáltatott nekik; az asszonyok lent, gyapjút stb. fontak. A csere céljára való termelés, az árutermelés még csak keletkezőben volt. Ennélfogva — korlátozott csere, korlátozott piac, stabil termelési mód, helyi elzártság kifelé, helyi egyesülés befelé: falun a Mark, városban a céh.

Az árutermelés kibővülésével azonban, és nevezetesen a tőkés termelési mód felléptével az árutermelés eddig szunnyadó törvényei is nyíltabban és hatalmasabban léptek hatályba. A régi kötelékek meglazultak, a régi elzáró korlátokat áttörték, a termelők mindinkább független, elszigetelt árutermelőkké változtak. A társadalmi termelés anarchiája napvilágra került és mindinkább a végletekig vitték. A fő szerszám azonban, amellyel a tőkés termelési mód a társadalmi termelésben ezt az anarchiát fokozta, az anarchiának éppen az ellenkezője volt: a termelésnek társadalmi termelésként való fokozódó megszervezése minden egyes termelési vállalatban. Ezzel az emelővel véget vetett a régi békés stabilitásnak. Ahol egy iparágban bevezették, nem tűrt meg maga mellett régebbi üzemi módszert. Ahol hatalmába kerítette a kézművességet, megsemmisítette a régi kézművességet. A munka területe csatatérré változott. A nagy földrajzi felfedezések és az őket követő gyarmatosítások megsokszorozták a felvevőterületet és meggyorsították a kézművesség átváltozását manufaktúrává. Nemcsak az egyes helyi termelők között tört ki a harc; a helyi harcok viszont nemzeti harcokká, a XVII. és XVIII. század kereskedelmi háborúivá növekedtek. Végül a nagyipar létrejötte és a világpiac kialakulása egyetemessé tették a harcot s egyidejűleg hallatlanul hevessé fokozták. Egyes tőkések, valamint egész iparok és egész országok között a természetes vagy megalkotott termelési feltételek kegye dönt a létezésről. Az alulmaradót kíméletlenül félrelökik. Az egyedi létezésért folyó darwini küzdelem ez, a természetből hatványozott dühvel átvíve a társadalomba. Az állat természeti álláspontja az emberi fejlődés csúcspontjaként jelenik meg. A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás mármost úgy jelentkezik, mint *az egyes gyár termelésének szervezettsége és az egész társadalom termelésének anarchiája közötti ellentét.*

Eredeténél fogva immanens ellentmondásának ebben a két megjelenési formájában mozog a tőkés termelési mód és írja le kiúttalanul azt a „hibás kört", amelyet már Fourier felfedezett benne. Amit Fourier persze a maga idejében még nem láthatott, az az, hogy ez a kör fokozatosan szűkül, hogy a mozgás éppenséggel csigavonalat ír le és el kell hogy érje a végét, mint a bolygók mozgása: a középponttal való összeütközés révén. A termelés társadalmi anarchiájának hajtóereje az, amely az emberek nagy többségét mindinkább proletárokká változtatja, és viszont a proletártömegek azok, amelyek a termelés anarchiájának végül is véget vetnek majd. A társadalmi termelési anarchia hajtóereje az, amely a nagyipar gépeinek végtelen tökéletesedőképességét minden egyes ipari tőkés számára parancsolattá változtatja, kényszerítve őt arra, hogy gépi berendezését — a pusztulás terhe mellett — mindinkább tökéletesítse. De a gépi berendezés tökéletesítése az emberi munka feleslegessé tételét jelenti. Ha a gépi berendezés bevezetése és gyarapítása a kézi munkások millióinak kevésszámú gépi munkás által való kiszorítását jelenti, akkor a gépi berendezés tökéletesítése egyre több és több gépi munkás kiszorítását jelenti, végső fokon pedig azt, hogy létrejön rendelkezésre álló bérmunkásoknak a tőke átlagos foglalkoztatási szükségletét túlhaladó létszáma, egy egész ipari tartalékhadsereg, ahogy ezt már 1845-ben neveztem, mely rendelkezésre áll azokban az időkben, amikor az ipar magasnyomáson dolgozik, s melyet az utcára dob a szükségképpen következő összeomlás; mely minden időkben ólomsúly a munkásosztály lábán a tőkével a létezésért folytatott küzdelmében; szabályozó, hogy a munkabért a tőkés szükséglethez mért alacsony színvonalon tartsa. Így történik, hogy a gépi berendezés, Marxszal szólva, a tőke leghatalmasabb hadi eszközévé lesz a munkásosztály ellen, hogy a munkaeszköz folyvást kiüti a munkás kezéből a létfenntartási eszközt, hogy a munkás saját terméke a munkás leigázásának eszközévé válik. Így esik meg, hogy a munkaeszközök gazdaságosabbá tétele már eleve egyszersmind a munkaerő legkíméletlenebb elpocsékolásává és a munkafunkció normális előfeltételeinek megrablásává válik; hogy a gépi berendezés, a munkaidő megrövidítésének leghatalmasabb eszköze, átcsap a legcsalhatatlanabb eszközbe arra, hogy a munkásnak és családjának egész életidejét a tőke értékesítésére rendelkezésre álló munkaidővé változtassák; így esik meg, hogy egyesek túldolgoztatása mások foglalkoztatásnélküliségének az előfeltételévé lesz, és hogy a nagyipar, mely az egész földkerekségen új fogyasztókra vadászik, odahaza éhségminimumra korlátozza a tömegek fogyasztását s ezzel maga alássa saját belső piacát. „... az a törvény, amely a viszonylagos túlnépességet, vagyis az ipari tartalékshereget állandóan egyensúlyban tartja a felhalmozódás terjedelmével és energiájával, a munkást szilárdabban bilincseli a tőkéhez, mint Héphaisztosz ékei Prométheuszt a sziklához. Ez a törvény a tőkefelhalmozásnak megfelelő nyomorfelhalmozást szab meg. A gazdagság felhalmozása az egyik póluson tehát egyúttal a nyomor, munkagyötrelem, rabszolgaság, tudatlanság,

eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely saját termékét mint tőkét termeli." (Marx: „Tőke", 671[—672]. old.) És a tőkés termelési módtól a termékek más elosztását várni annyi volna, mintha azt kívánnók, hogy egy villamos telep elektródjai ne bontsák fel a vizet, míg a teleppel össze vannak kapcsolva, s hogy ne fejlesszenek a pozitív póluson oxigént és a negatívon hidrogént.

Láttuk, hogy a modern gépi berendezés legmagasabbra fokozott tökéletesedőképessége a termelésnek a társadalombeli anarchiája révén hogyan változik át az egyes ipari tőkés számára azzá a kényszerparancsolattá, hogy gépi berendezését folyvást tökéletesítse, annak termelőerejét folyvást emelje. Ugyanilyen kényszerparancsolattá változik át számára az a puszta ténybeli lehetőség, hogy termelési területét kibővítse. A nagyipar roppant terjeszkedési ereje, melyhez képest a gázoké valóságos gyerekjáték, most mint minőségi és mennyiségi terjeszkedési *szükséglet* lép elénk, mely minden ellennyomással dacol. Az ellennyomást a fogyasztás, a kelendőség, a nagyipar termékeinek piacai alkotják. A piacok — extenzív és intenzív — terjeszkedési képességén azonban mindenekelőtt egészen más, sokkal kevésbé energikusan ható törvények uralkodnak. A piacok terjeszkedése nem tud lépést tartani a termelés terjeszkedésével. Az összeütközés elkerülhetetlenné válik, s minthogy megoldást nem tud létrehozni mindaddig, amíg magát a tőkés termelési módot szét nem robbantja, periodikussá válik. A tőkés termelés új „hibás kört" hoz létre.

Csakugyan, 1825 óta, amikor az első általános válság kitört, az egész ipari és kereskedelmi világ, az összes civilizált népek és többé-kevésbé barbár függelékeik termelése és cseréje jószerivel minden tíz évben egyszer kiszakad eresztékeiből. A forgalom megreked, a piacok túltelítettek, a termékek éppoly tömegesen, mint elhelyezhetetlenül hevernek, a készpénz láthatatlanná válik, a hitel eltűnik, a gyárak leállnak, a dolgozó tömegek nélkülözik a létfenntartási eszközöket, mert túl sok létfenntartási eszközt termeltek, csődre csőd, kényszereladásra kényszereladás következik. Évekig tart a pangás, termelőerőket és termékeket tömegesen elfecsérelnek és elpusztítanak, míg a felhalmozódott árutömegek nagyobb vagy kisebb elértéktelenedéssel végre lecsapolódnak, míg a termelés és a csere fokozatosan újra megindul. A lépésnem lassanként meggyorsul, ügetésbe csap, az ipari ügetés vágtába, ez pedig megint egy teljes ipari, kereskedelmi, hiteli és spekulációs steeple-chase zabolátlan száguldásává fokozódik, hogy végül a legnyaktörőbb ugratások után ismét eljusson — az összeomlás árkába. És így megy ez újra meg újra. Ezt 1825 óta már teljes ötször megértük és e pillanatban (1877) hatodszor érjük meg. És e válságok jellege oly élesen kidomborodik, hogy Fourier valamennyiüket találóan jellemezte, amikor az elsőt crise pléthorique-nak, fölös bőségből fakadó válságnak nevezte.

A válságokban a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás erőszakos kitörésre jut. Az árukörforgás legott megsemmisül; a forgalmi eszköz,

a pénz forgalmi akadállyá lesz; az árutermelés és áruforgalom minden törvénye fejtetőre áll. A gazdasági összeütközés elérte csúcspontját: *a termelési mód fellázad a cseremód ellen.*

Azt a tényt, hogy a termelés gyáron belüli társadalmi megszervezettsége addig a pontig fejlődött, amelyen összeférhetetlenné vált a termelés mellette és felette fennálló társadalmon belüli anarchiájával — ezt a tényt maguknak a tőkéseknek is kézzelfoghatóvá teszi a tőkék erőszakos koncentrációja, amely a válságok alatt megy végbe sok nagy- és még több kistőkés tönkrejutása révén. A tőkés termelési mód egész mechanizmusa felmondja a szolgálatot az önmaga által létrehozott termelőerők nyomása alatt. A termelési eszközök e tömegét nem tudja többé mind tőkévé változtatni; parlagon hevernek és éppen ezért az ipari tartalékhadseregnek is parlagon kell hevernie. Termelési eszközök, létfenntartási eszközök, rendelkezésre álló munkások, a termelésnek és az általános gazdagságnak minden eleme fölös bőségben van meg. De „a fölös bőség a szükségnek és a hiánynak lesz forrásává" (Fourier), mert éppen ez az, ami a termelési és létfenntartási eszközöknek tőkévé való átváltozását meggátolja. Mert a tőkés társadalomban a termelési eszközök nem léphetnek működésbe, hacsak előbb tőkévé, emberi munkaerő kizsákmányolásának eszközévé nem változtak. A termelési és létfenntartási eszközök tőke-tulajdonságának szükségessége kísértetként áll közöttük és a munkások között. Egyedül ez akadályozza meg a termelés dologi és személyi emelőinek összetalálkozását; egyedül ez tiltja meg a termelési eszközöknek, hogy funkcionáljanak, a munkásoknak, hogy dolgozzanak és éljenek. Egyrészt tehát rábizonyul a tőkés termelési módra, hogy képtelen ezeknek a termelőerőknek további igazgatására. Másrészt maguk e termelőerők fokozódó hatalommal szorítanak az ellentmondás megszüntetésére, tőketulajdonságuktól való megváltásukra, *társadalmi termelőerő-jellegüknek tényleges elismerésére.*

A hatalmasan megnövekvő termelőerőknek ez a tőke-tulajdonságuk ellen kifejtett ellennyomása, társadalmi természetük elismerésének ez a fokozódó kényszere az, ami magát a tőkésosztályt arra kényszeríti, hogy — amennyire ez a tőkeviszonyon belül egyáltalában lehetséges — mindinkább társadalmi termelőerőkként kezelje őket. Mind az ipari magasnyomás időszaka, korlátlan hitelmegduzzadásával, mind maga a krach is, nagy tőkés vállalatok összeomlása révén, nagyobb termelési eszköz-tömegek társadalmasításának ama formája felé sodor, amely a különböző fajta részvénytársaságokban lép elénk. E termelési és forgalmi eszközök némelyike már eleve olyan kolosszális, hogy, mint a vasutak, a tőkés kiaknázás minden más formáját kizárják. Egy bizonyos fejlődési fokon ez a forma is elégtelennek bizonyul; egy és ugyanazon iparág belföldi nagytermelői „trösztté", a termelés szabályozását célzó egyesüléssé alakulnak; meghatározzák a termelendő összmennyiséget, elosztják egymás között és így kikényszerítik az előre megállapított eladási árat. Minthogy azonban

az ilyen trösztök az első rossz üzleti időben többnyire széthullanak, éppen ezáltal még koncentráltabb társadalmasítás felé sodornak: az egész iparág egyetlen nagy részvénytársasággá változik, a belföldi konkurrenciát felváltja ennek az egy társaságnak a belföldi monopóliuma; amint ez még 1890-ben megtörtént az angol alkálitermeléssel, amely most, mind a negyvennyolc nagy gyár egybeolvadása után, egyetlen egységesen vezetett, 120 millió márka tőkével rendelkező társaság kezében van.

A trösztökben a szabad konkurrencia átcsap monopóliumba, a tőkés társadalom terv nélküli termelése kapitulál az elkövetkező szocialista társadalom tervszerű termelése előtt. Igaz, hogy egyelőre még a tőkések üdvére és javára. Itt azonban a kizsákmányolás olyan kézzelfoghatóvá lesz, hogy össze kell omlania. Egyetlen nép sem tűrné el a trösztök által vezetett termelést, az összesség ily leplezetlen kizsákmányolását szelvényvagdosók maroknyi bandája által.

Így vagy úgy, trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül is a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie a termelés vezetését.* Az állami tulajdonná változtatás e szükségessége legelőször a nagy forgalmi intézményeknél: postánál, távíróknál, vasutaknál jelentkezik.

Míg a válságok leleplezték a burzsoáziának a modern termelőerők további igazgatására való képtelenségét, a nagy termelési és forgalmi intézményeknek részvénytársaságokká, trösztökké és állami tulajdonná való átalakulása megmutatja, hogy a burzsoázia az igazgatás céljára nélkülözhető. A tőkés összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak látják el. A tőkésnek nincs többé társadalmi tevékenysége, jövedelmek bezsebelésén, szelvények levagdosásán és tőzsdejátékon kívül, amikor is a különböző tőkések egymástól szedik el tőkéiket. Ha a tőkés termelési mód először munkásokat szorított ki, most

* Azt mondom, *kell*. Mert csak abban az esetben, ha a termelési vagy forgalmi eszközök *valóban* kinőttek a részvénytársasági vezetés alól, ha tehát az államosítás *gazdaságilag* elháríthatatlanná lett, csak abban az esetben jelent — még ha a mai állam hajtja is végre — gazdasági haladást, új előfok elérését ahhoz, hogy az összes termelőerőket birtokba vegye maga a társadalom. Újabban azonban, amióta Bismarck rávetette magát az államosításra, bizonyos hamis szocializmus lépett fel, sőt itt-ott még némi lakájkodássá is fajult, amely *minden* államosítást, még a bismarckit is, minden további nélkül szocialistának nyilvánít. Persze, ha a dohány államosítása szocialista dolog volna, akkor Napóleon és Metternich is a szocializmus megalapítói közé számítanának. Amikor a belga állam egészen köznapi politikai és pénzügyi okokból maga építette fő vasutait, amikor Bismarck minden gazdasági szükségesség nélkül államosította Poroszország fő vasútvonalait, egyszerűen azért, hogy háború esetére jobban berendezhesse és kihasználhassa őket, hogy a vasúti hivatalnokokat a kormány szavazóbarmaivá nevelje, és főleg hogy parlamenti határozatoktól független, új jövedelmi forrást szerezzen magának — ezek semmi esetre sem voltak szocialista lépések, sem közvetlenül, sem közvetve, sem tudatosan, sem tudattalanul. Különben a királyi Seehandlung, a királyi porcelán-manufaktúra, sőt a katonai századszabó, vagy éppenséggel a III. Frigyes Vilmos alatt a harmincas években egy ravaszdi kópé által a legkomolyabban államosításra indítványozott — bordélyok is szocialista berendezkedések lennének. — *Engels jegyzete.*

a tőkéseket szorítja ki és éppúgy, mint a munkásokat, a felesleges népességbe utalja őket, ha egyelőre még nem is az ipari tartalékhadseregbe.

De sem a részvénytársaságokká és trösztökké, sem az állami tulajdonná változtatás nem szünteti meg a termelőerők tőke-tulajdonságát. A részvénytársaságoknál és trösztöknél ez kézenfekvő. És a modern állam megint nem más, mint az a szervezet, melyet a polgári társadalom alkot magának azért, hogy a tőkés termelési mód általános külső feltételeit mind a munkások, mind az egyes tőkések túlkapásai ellenében fenntartsa. A modern állam, bármi is a formája, lényegileg tőkés gépezet, a tőkések állama, az eszmei össztőkés. Minél több termelőerőt vesz át tulajdonába, annál inkább válik valóságos össztőkéssé, annál több állampolgárt zsákmányol ki. A munkások bérmunkások, proletárok maradnak. A tőkeviszonyt nem szüntetik meg, hanem éppenséggel tetőpontjáig hajtják. De a tetőpontra érve ez a viszony átcsap. A termelőerők állami tulajdona nem megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját.

E megoldás csak abban állhat, hogy a modern termelőerők társadalmi természetét ténylegesen elismerik, hogy tehát a termelési, elsajátítási és cseremódot összhangba hozzák a termelési eszközök társadalmi jellegével. És ez csak azáltal történhetik meg, hogy a társadalom nyíltan és kerülőutak nélkül birtokába veszi a termelőerőket, amelyek az övét kivéve minden más vezetés alól kinőttek. Ezzel a termelési eszközök és termékek társadalmi jellegét — amely ma maguk a termelők ellen fordul, amely a termelési és cseremódot periodikusan áttöri és csak vakon ható természeti törvényként, erőszakosan és rombolóan tör keresztül — a termelők teljes tudatosságával érvényre juttatják, és ez a jelleg átváltozik a zavarnak és a periodikus összeomlásnak egyik okából magának a termelésnek a leghatalmasabb emelőjévé.

A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket és nem számolunk velük. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük működésüket, irányaikat, hatásaikat, már csak tőlünk függ, hogy akaratunknak mindinkább alávessük őket és segítségükkel céljainkat elérjük. És egész különösen érvényes ez a mai hatalmas termelőerőkre. Amíg makacsul vonakodunk attól, hogy természetüket és jellegüket megértsük — és e megértés ellen kapálódzik a tőkés termelési mód, s kapálódznak védelmezői —, mindaddig ezek az erők ellenünkre, mi ellenünk fejtik ki hatásukat, mindaddig ők uralkodnak rajtunk, amint ezt részletesen leírtuk. De mihelyt megértettük természetüket, a társult termelők kezében démoni uralkodókból kezes szolgákká változtathatók. A különbség ugyanaz, mint amely a zivatar villámában levő villamosság romboló hatalma és a távíró és a fényív megfékezett villamossága között, a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz között fennáll. A mai termelőerőknek ezzel a végre felismert természetük szerinti kezelésével a társadalmi termelési anarchia he-

lyébe a termelésnek az összesség és minden egyes ember szükségletei szerinti társadalmian tervszerű szabályozása lép; ezzel a tőkés elsajátítási módot, melyben a termék először a termelőt, de azután az elsajátítót is leigázza, felváltja a termékeknek az az elsajátítási módja, mely maguknak a modern termelési eszközöknek a természetében van megalapozva: egyfelől közvetlenül társadalmi elsajátítás mint a termelés fenntartásának és kibővítésének eszköze, másfelől közvetlenül egyéni elsajátítás mint létfenntartási és élvezeti eszköz.

A tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább átváltoztatja proletárokká, megteremti azt a hatalmat, mely e forradalmasítást, pusztulás terhe mellett, végrehajtani kényszerül. Azzal, hogy mindinkább a nagy, társadalmasult termelési eszközöknek állami tulajdonná változtatására szorít, maga jelzi a forradalmasítás végrehajtásának útját. *A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja.* De ezzel megszünteti önmagát mint proletariátust, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget és osztályellentétet, és ezzel megszünteti az államot. Az eddigi, osztályellentétekben mozgó társadalomnak szüksége volt az államra, azaz a mindenkori kizsákmányoló osztály valamely szervezetére külső termelési feltételeinek a fenntartásához, tehát nevezetesen a kizsákmányolt osztály erőszakos fékentartásához az elnyomásnak a fennálló termelési mód által adott feltételei között (rabszolgaság, jobbágyság vagy hűbéri függőség, bérmunka). Az állam az egész társadalom hivatalos képviselője, látható testületben való összefoglalása volt, de csak annyiban volt ez, amennyiben annak az osztálynak az állama volt, amely a maga idejében maga képviselte az egész társadalmat: az ókorban a rabszolgatartó állampolgárok állama, a középkorban a feudális nemesség állama, korunkban a burzsoázia állama. Azzal, hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselője lesz, feleslegessé teszi önmagát. Mihelyt nincs többé elnyomatásban tartandó társadalmi osztály, mihelyt az osztályuralommal és az egyedi létezésért folyó — a termelés eddigi anarchiájában megalapozott — küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és túlkapások is kiküszöbölődnek, nincs többé mit elnyomni, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel — a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében — egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem „eltörlik", *az állam elhal.* Ehhez kell mérni a „szabad népállam" frázisát, tehát mind időleges agitatorikus jogosultságát, mind végérvényes tudományos elégtelenségét tekintve; szintúgy az úgynevezett anarchistáknak a követelését, hogy az államot máról holnapra el kell törölni.

Az összes termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavétele a tőkés termelési mód történelmi fellépése óta gyakorta ott lebegett többé-kevésbé homályosan egyesek, valamint egész szekták előtt is mint jövőeszmény. De lehetségessé, történelmi szükségszerűséggé csak akkor válhatott, amikor keresztülvitelének tényleges feltételei megvoltak. Mint minden más társadalmi haladás, ez sem annak felismerése által válik kivihetővé, hogy az osztályok létezése ellentmond az igazságosságnak, az egyenlőségnek stb., nem az arra való puszta akarat által, hogy ezeket az osztályokat eltöröljük, hanem bizonyos új gazdasági feltételek által. A társadalomnak egy kizsákmányoló és egy kizsákmányolt, egy uralkodó és egy elnyomott osztályra való hasadása a termelés korábbi csekély fejlettségének a szükségszerű következménye volt. Amíg a társadalmi összmunka csak olyan hozadékot szolgáltat, amely csak kevéssel haladja túl azt, ami mindenki szűkös létezéséhez szükséges, amíg tehát a munka a társadalom tagjai nagy többségének minden vagy csaknem minden idejét igénybe veszi, mindaddig ez a társadalom szükségképpen osztályokra oszlik. A kizárólag a munkában robotoló nagy többség mellett kialakul a közvetlenül termelő munkától felszabadított osztály, amely a társadalom közös ügyeit látja el: munkavezetést, államügyeket, igazságszolgáltatást, tudományt, művészeteket stb. Tehát a munkamegosztás törvénye az, ami az osztálymegoszlás alapjául szolgál. Ez azonban nem volt akadálya annak, hogy ezt az osztályokra beosztást ne erőszakkal és rablással, csellel és csalással vigyék keresztül, s hogy az uralkodó osztály, egyszer nyeregbe jutva, valaha is elmulassza uralmát a dolgozó osztály rovására megszilárdítani és a társadalmi vezetést a tömegek fokozott kizsákmányolásává átváltoztatni.

De ha az osztályokra beosztásnak eszerint van bizonyos történelmi jogosultsága, csakis egy adott időközre nézve, adott társadalmi feltételek mellett van. A termelés elégtelenségén alapult; a modern termelőerők teljes kibontakozása fogja elsöpörni. És csakugyan, a társadalmi osztályok eltörlésének egy olyan történelmi fejlődési fok az előfeltétele, amelyen nem csupán ennek vagy annak a meghatározott uralkodó osztálynak, hanem egyáltalában bármely uralkodó osztálynak, tehát magának az osztálykülönbségnek a fennállása anakronizmussá vált, elavult. Tehát a termelés fejlődésének olyan magas foka az előfeltétele, amelyen a termelési eszközöknek és termékeknek s ezzel a politikai uralomnak, a művelődés és szellemi vezetés monopóliumának elsajátítása egy különös társadalmi osztály által nemcsak feleslegessé, hanem gazdaságilag, politikailag és intellektuálisan a fejlődés akadályává is lett. Ezt a pontot most elértük. A burzsoázia politikai és intellektuális csődje maga a burzsoázia előtt is alig titok már, gazdasági csődje pedig szabályszerűen tízévenként ismétlődik. A társadalom minden válságban saját, számára felhasználhatatlan termelőerőinek és termékeinek terhe alatt fulladozik és gyámoltalanul áll az előtt az abszurd ellentmondás előtt, hogy a termelőknek nincs mit fogyasztaniok, mert

hiányzanak a fogyasztók. A termelési eszközök terjeszkedési ereje szétfeszíti a kötelékeket, melyeket a tőkés termelési mód rárakott. E kötelékekből való felszabadításuk az egyetlen előfeltétele annak, hogy a termelőerők szakadatlanul, mind gyorsabban előrehaladó módon fejlődjenek s ezzel együtt maga a termelés gyakorlatilag korlátlanul fokozódjék. Ez még nem minden. A termelési eszközök társadalmi elsajátítása nemcsak a termelés most fennálló mesterséges gátlását küszöböli ki, hanem a termelőerők és termékek pozitív elpocsékolását és elpusztítását is, ami jelenleg a termelés elkerülhetetlen kísérője, s tetőpontját a válságokban éri el. Ezenkívül egy tömeg termelési eszközt és terméket szabaddá tesz az összesség számára azzal, hogy kiküszöböli a most uralkodó osztályok és politikai képviselőik ostoba, fényűző pazarlását. Az a lehetőség, hogy a társadalmi termelés révén a társadalom minden tagjának olyan exisztenciát biztosítsanak, mely nemcsak anyagilag tökéletesen kielégítő és napról napra bőségesebbé lesz, hanem szavatolja nekik testi és szellemi adottságaik teljes szabad kiképzését és működtetését — ez a lehetőség most először létezik, de *létezik*.*

A termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés és ezzel együtt a terméknek a termelő feletti uralma. A társadalmi termelésen belüli anarchiát tervszerű tudatos szervezettség váltja fel. Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér. Ezzel válik csak ki az ember, bizonyos értelemben, végérvényesen az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberiek közé. Az embereket körülvevő életfeltételek köre, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik első ízben válnak a természetnek tudatos, valóságos uraivá, mert és amennyiben saját társadalmasításuknak uraivá válnak. Saját társadalmi tevékenykedésük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szakismerettel alkalmazzák s ezzel uralkodnak majd rajtuk. Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig a természet és történelem által járuk kényszerítettként állt velük szemben, most az ő szabad tettükké válik. Az objektív, idegen hatalmak, amelyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal ma-

* Egynéhány szám megközelítő elképzelést adhat a modern termelési eszközöknek — még a tőkés nyomás alatt is — roppant terjeszkedési erejéről. Giffen számítása szerint Nagy-Britannia és Írország összgazdagsága kerek számban:

1814-ben — 2200 millió font st. = 44 milliárd márka
1865-ben — 6100 „ „ „ = 122 „ „
1875-ben — 8500 „ „ „ = 170 „ „

Ami a termelési eszközöknek és termékeknek a válságokban történő elpusztítását illeti, a német ipari vállalkozók második kongresszusán, Berlin, 1878. február 21., egymagában *a német vasipar* összveszteségét a legutolsó krachban 455 millió márkára tették. — *Engels jegyzete.*

guk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásaik is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

Végezetül foglaljuk röviden össze a fejlődés általunk kifejtett menetét:

I. *Középkori társadalom*: Kis egyedi termelés. Egyedi használatra szabott termelési eszközök, ezért ősi módon esetlenek, kisszerűek és törpe hatásúak. Közvetlen felhasználásra történő termelés, akár maga a termelő, akár feudális ura számára. Csak ott, ahol a termelésnek van e felhasználás feletti többlete, kínálják fel ezt a többletet eladásra és kerül cserére: az árutermelés tehát csak keletkezőben van; de már most magában tartalmazza, csírájában, *a társadalmi termelés anarchiáját.*

II. *Tőkés forradalom*: Az ipar átalakulása először az egyszerű kooperáció és a manufaktúra révén. Az eddig szétszórt termelési eszközök nagy műhelyekben való koncentrációja, ezzel az egyesek termelési eszközeiből társadalmi termelési eszközökké való átváltoztatásuk — olyan átváltoztatás, amely a csere formáját nagyjában és egészében nem érinti. A régi elsajátítási formák hatályban maradnak. Fellép a *tőkés*: abbeli tulajdonságában, hogy tulajdonosa a termelési eszközöknek, elsajátítja a termékeket is és árukká teszi őket. A termelés társadalmi aktussá lett; a csere és vele együtt az elsajátítás egyéni aktusok maradnak, az egyes embernek az aktusai: *A társadalmi terméket az egyedi tőkés sajátítja el.* Ez az alap-ellentmondás, ebből fakadnak az összes ellentmondások, amelyekben a mai társadalom mozog, s amelyeket a nagyipar nyíltan napvilágra hoz.

A. A termelő elválasztása a termelési eszközöktől. A munkásnak élethossziglani bérmunkára ítélése. *Proletariátus és burzsoázia ellentéte.*

B. Az árutermelésen uralkodó törvények növekvő előtérbelépése és fokozódó hatékonysága. Féktelen konkurrenciaharc. *Az egyes gyárban levő társadalmi szervezettség és az össztermelésben fennálló társadalmi anarchia közti ellentmondás.*

C. Egyfelől a gépi berendezés tökéletesítése, amit a konkurrencia minden egyes gyáros számára kényszerparancsolattá tesz, s ami egyet jelent munkásoknak egyre fokozódó kiiktatásával a szolgálatból: *ipari tartalékhadsereg.* — Másfelől a termelés korlátlan kiterjesztése, ami ugyancsak kényszertörvénye a konkurrenciának minden gyáros számára. — Mindkétfelől a termelőerők hallatlan fejlődése, a kínálat többlete a kereslet felett, túltermelés, a piacok túltelítettsége, tízévenkénti válságok, hibás kör: *felesleg — az egyik oldalon — termelési eszközökben és termékekben*; *felesleg — a másikon — munkásokban*, akik foglalkoztatás híján és létezési eszközök híján vannak; a termelés és a társadalmi jólét e két emelője azonban nem találkozhatik össze, mert a termelés tőkés formája megtiltja a termelőerőknek, hogy működjenek, a termékeknek,

hogy forogjanak, hacsak előbb át nem változtak tőkévé: amit éppen sajátos fölös bőségük akadályoz meg. Az ellentmondás [Widerspruch] képtelenséggé [Widersinn] fokozódott: *A termelési mód fellázad a csereforma ellen.* A burzsoáziára rábizonyult, hogy képtelen saját társadalmi termelőerőit tovább vezetni.

D. A termelőerők társadalmi jellegének részbeni elismerése, amire a tőkések maguk rákényszerülnek. A nagy termelési és forgalmi szervezetek elsajátítása, előbb *részvénytársaságok*, azután trösztök, majd az *állam* által. A burzsoázia felesleges osztálynak bizonyul; összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak töltik be.

III. *Proletár forradalom*, az ellentmondások feloldása: a proletariátus megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőke-tulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényrejutáshoz. Az előre megállapított terv szerinti társadalmi termelés immár lehetségessé válik. A termelés fejlődése különböző társadalmi osztályok további létezését anakronizmussá teszi. Amilyen mértékben eltűnik a társadalmi termelés anarchiája, elenyészik az állam politikai tekintélye is. Az emberek, akik végre uraivá lettek a saját társadalmasításuk módjának, ezzel egyszersmind a természetnek uraivá, önmaguknak uraivá — szabadokká lesznek.

E világfelszabadító tettet végbevinni — ez a modern proletariátus történelmi hivatása. E tett történelmi feltételeinek és ezzel magának a természetének alapjáig hatolni és így az akcióra hivatott, ma elnyomott osztályban saját akciója feltételeit és természetét tudatossá tenni — ez a proletár mozgalom elméleti kifejezésének, a tudományos szocializmusnak a feladata.

1880. január—március közepe.
Marx és Engels Művei. 19. köt.
1969. 177—218. old.

A MARK[197]

Olyan országban, mint Németország, ahol a népesség jó fele még a földművelésből él, szükséges, hogy a szocialista munkások és általuk a parasztok megtudják, hogyan keletkezett a mai földtulajdon, mind a nagy, mind a kicsi; szükséges, hogy a napszámosok mai nyomorával és a kisparasztok mai adósszolgaságával szembeállítsuk valamennyi szabad ember régi köztulajdonát arra a földre, amely akkor számukra igazában „szülőföld", öröklött, szabad közbirtok volt. Ezért rövid történeti ábrázolását adom annak az ősrégi német földberendezkedésnek, amely csökevényes maradványokban egészen napjainkig fennmaradt, amely azonban az egész középkorban minden közberendezkedés alapzatául és előképéül szolgált és az egész közéletet, nemcsak Németországban, hanem Észak-Franciaországban, Angliában és Skandináviában is áthatotta. És mégis annyira feledésbe merülhetett, hogy igazi jelentőségét G. L. Maurernak újra fel kellett fedeznie a legutóbbi időben.

Két természetadta módon keletkezett tény uralkodik valamennyi vagy csaknem valamennyi nép őstörténetén: a nép rokonság szerinti tagozódása és a föld köztulajdona. Így volt ez a németeknél is. Ahogy a törzsek, nagycsaládok, nemzetségek szerinti tagozódását magukkal hozták Ázsiából, ahogy csatarendjeiket még a rómaiak idején is úgy állították fel, hogy mindig legközelebbi rokonok álltak váll váll mellett, éppúgy az új, a Rajnától keletre és a Dunától északra fekvő területek birtokbavételén is ez a tagozódás uralkodott. Az új lakhelyen mindegyik törzs nem szeszély vagy véletlen, hanem — amint Caesar kifejezetten rámutat[198] — a törzs tagjainak nemzetségi rokonsága szerint telepedett le. A közelebbi rokonságban álló nagyobb csoportoknak egy-egy meghatározott körzet jutott, amelyen belül az egyes, bizonyos számú családot felölelő nemzetségek falukban telepedtek le. Több rokon falu alkotott egy Hundertschaftot* (ófelnémetül huntari, ónordul heradh), több Hundertschaft egy Gaut; a Gauok összessége volt maga a nép. Az a föld, amelyet a helység nem foglalt le. a Hundertschaft rendelkezésére állt; amit nem osztottak ki ennek, az a Gaué lett;

* — szó szerint kb. századot. — *Szerk.*

amivel még ezután is rendelkezni lehetett — többnyire igen nagy földterület —, az az egész nép közvetlen birtokában maradt. Így Svédországban a közbirtok mindezen fokait megtaláljuk egymás mellett. Minden falunak közös faluföldje (bys almänningar) volt, és emellett voltak Hundertschaft-(härads), Gau- vagy vidék- (lands) földek és végül az egész nép képviselőjeként, a király által igénybe vett közös népföld, melyet itt tehát konungs almänningarnak neveztek. De ezeket mind, a királyit is, különbség nélkül almänningarnak, közföldeknek hívták.

Ha a közföldnek ez az ósvéd — a maga pontos alosztályozásában mindenesetre későbbi fejlődési fokhoz tartozó — rendje ebben a formában fennállott is valaha Németországban, akkor is hamarosan eltűnt. A népesség gyors gyarapodása a mindegyik egyes falunak kijuttatott igen kiterjedt földterületen, a *Markon* számos leányfalut hozott létre, amelyek az anyafaluval együtt mint egyenjogúak vagy kisebbjogúak egyetlen Mark-szövetséget alkottak*, úgyhogy Németországban, amennyire a források visszanyúlnak, mindenütt több-kevesebb számú falut találunk *egy* Mark-szövetségbe egyesülten. E kötelékek felett pedig — legalábbis az első időben — még a Hundertschaft, illetve a Gau nagyobb Mark-kötelékei álltak, s végtére az egész nép eredetileg egyetlen nagy Mark-szövetséget alkotott a közvetlen népi birtokban maradt föld igazgatására és a területéhez tartozó al-Markok felügyeletére.

Még egészen addig az időig is, amikor a frank birodalom alávetette magának a kelet-rajnai Németországot, úgy látszik, hogy a Gauban volt a Mark-szövetség súlypontja, hogy a Gau átfogta a Mark-szövetséget. Mert csak ebből magyarázódik meg, hogy a birodalom hivatali beosztásánál olyan sok régi nagy Mark jelenik meg újra mint törvénykezési Gau. De már rövidesen ezután megkezdődött a régi nagy Markok szétverése. Ámde még a XIII. vagy XIV. századi „császárjogban"[199] is a szabályszerű az, hogy egy Mark 6—12 falut foglal magában.**

Caesar idején a németeknek legalábbis nagy része, tudniillik a szévek nép, amely még nem telepedett le állandó lakhelyeken, közösen művelte a szántót; ez, mint más népek analógiájára feltehetjük, olyan módon történt, hogy az egyes, bizonyos számú közeli rokon családot felölelő nemzetségek a nekik kijuttatott földet, amelyet évről évre váltogattak, közösségben művelték meg és a termékeket elosztották a családok között. Amikor azonban időszámításunk

* [*A különkiadásban betoldva*:] a mindnyájuk közös tulajdonában levő föld felhasználására.

** [*A különkiadásban betoldva*:] Ilyen nagy Markok fennmaradása lényeges különbséget jelent a németek közösségi földtulajdona és a modern orosz obscsina között; Oroszországban minden egyes falusi obscsinának megvan a saját külön közös földje, hacsak a jobbágyság megszüntetésekor ezt a földet el nem vették és oda nem adták a földbirtokosnak. [*I—III. kiad. ugyanezen mondat után így folytatva*:] Az utalást erre a különbségre, amelynek történelmi szempontból igen nagy jelentősége van, *Marxnak* köszönhetem, aki kétségkívül a legnagyobb tekintély minden olyan kérdésben, amely az emberi társadalom ősállapotára vonatkozik. Reméljük, hogy a „Tőke" második kötete, mely a földjáradékkal együtt a földtulajdont is vizsgálat alá veszi, *Marx* kutatásainak legalább a fő eredményeit ismertetni fogja.

eleje táján a szvévek is nyugvóra jutottak az új lakhelyeken, ez csakhamar véget ért. Legalábbis Tacitus (150 évvel Caesar után) már csak a földnek az egyes családok általi megművelését ismeri.[200] De ezek is csak egy évre kapták a megművelendő földet; minden év után újonnan felosztották és váltogatták.

Hogy ez hogyan folyt, még ma is láthatjuk a Moselnál és a Hochwaldban az úgynevezett Gehöferschaftoknál. Ott ugyan már nem évenként, de mégis minden 3, 6, 9 vagy 12 évben az összes megművelt földet, szántókat és réteket egybedobják és fekvés meg talajminőség szerint bizonyos számú „Gewannba" osztják. Minden Gewannt megint annyi egyenlő részre, hosszú, keskeny sávokra osztanak, ahány jogosultság van a szövetségben, és ezeket sorshúzással osztják el a jogosultak között, úgyhogy mindegyik szövetségtárs mindegyik Gewannban, tehát mindenféle fekvésű és talajminőségű földből eredetileg egyenlő nagyságú darabot kapott. Jelenleg a részesedések öröklés, eladás stb. révén egyenlőtlenné váltak, de az egységet még mindig a régi teljes-részesedés képezi, eszerint határozódnak meg a fél-, negyed-, nyolcad- stb. részesedések. A megműveletlen föld, erdő és legelő közbirtok marad közös használatra.

Ugyanez az ősi berendezkedés egészen századunk elejéig fennmaradt a bajor Rajna-Pfalz úgynevezett Losgutjain, melyeknek szántóföldje azóta átment az egyes szövetségtársak magántulajdonába. A Gehöferschaftok is mindinkább érdekükben állónak találják, hogy az újrafelosztásokat abbahagyják és a váltogatott birtokot magántulajdonná változtassák. Így aztán a legtöbb, ha ugyan nem valamennyi elhalt a legutóbbi negyven év folyamán és átment közönséges parcellás-paraszti falukká közös erdő- és legelőhasználattal.

Az első földdarab, amely átment az egyesnek a magántulajdonába, a házhely volt. A lakás sérthetetlensége, minden személyes szabadságnak ez az alapzata, a vándorvonulás sátorszekeréről átment a letelepedett paraszt gerendaházára és fokozatosan átváltozott a házra és telekre való teljes tulajdonjoggá. Ez már Tacitus korában megtörtént. A szabad németnek az otthona már akkor bizonynyal kívül rekedt a Markon, s ilymódon a Mark tisztviselői nem léphették át küszöbét, biztos menedék volt menekülők számára, amint ezt az otthont a későbbi Mark-rendtartásokban és részben már az V—VIII. századi népjogokban[201] leírva találjuk. Mert a lakás szentsége nem okozata, hanem oka volt magántulajdonná változtatásának.

Négy-ötszáz évvel Tacitus után a népjogokban a megművelt földet is mint az egyes parasztok örökletes, ha nem is feltétlenül szabad birtokát találjuk meg, amely felett ezeknek joguk volt eladás vagy egyéb átengedés révén rendelkezni. Ennek az átváltozásnak az okaira nézve két támpontunk van.

Először is magában Németországban, a már leírt, teljes földközösségben élő zárt faluk mellett, kezdettől fogva voltak olyan faluk is, amelyekben az otthonokon kívül a földek is kívül rekedtek a közösségen, a Markon, és az egyes parasztoknak örökletesen voltak kiosztva. De csak ott, ahol a talajalakulás

úgyszólván rákényszerített erre: szűk völgyekben, mint a bergi vidéken, keskeny, lapos, mocsarak közt fekvő hegyhátakon, mint Vesztfáliában. Később az Odenwaldban is és csaknem valamennyi alpesi völgyben. Itt a falu, mint még most is, szétszórt egyedi telkekből állt, melyeknek mindegyikét a hozzá tartozó földek veszik körül; váltogatni itt nem igen lehetett, s így csak a környező megműveletlen terület maradt a Marknak. Amikor azután később fontosságot nyert az a jog, hogy a ház és a telek felett harmadik személyeknek való átengedés révén rendelkezzenek, az ilyen telekbirtokosok előnyben voltak. Az az óhaj, hogy erre az előnyre ugyancsak szert tegyenek, némely földközösségben élő falukban oda vezethetett, hogy a megszokott újrafelosztásokat elaltassák és ezzel a szövetségtársak egyes részesedéseit ugyancsak örökletessé és átruházhatóvá tegyék.

Másodszor pedig a hódítás a németeket római területre vitte, ahol a föld évszázadok óta magántulajdon (mégpedig római, korlátlan magántulajdon) volt, és ahol a hódítók csekély száma mellett lehetetlen volt egy ilyen meggyökeresedett birtokforma teljes kiküszöbölése. A szántók és a rétek örökletes magánbirtokának a római joggal való összefüggése mellett — legalábbis egykori római területen — szól az a körülmény is, hogy a művelés alá vett föld köztulajdonának a mi időnkig fennmaradt maradványait éppen a Rajna balpartján, tehát ugyancsak meghódított, de *teljesen germanizált* területen találjuk. Mikor a frankok itt az V. században letelepedtek, még szántóközösségnek kellett fennállnia náluk, különben most nem találhatnánk ott Gehöferschaftokat és Losguiokat. De csakhamar itt is túlerejűen behatolt a magánbirtok, mert a VI. századi ripuári népjogban — amennyiben művelés alá vett földről van szó — csak erről találunk említést. És a belső Németországban a megművelt föld, mint mondottuk, ugyancsak hamarosan magánbirtok lett.

Ha azonban a német hódítók átvették a szántók és rétek magánbirtokát, azaz az első földosztásnál vagy nem sokkal utána felhagytak az újólagos felosztásokkal (mert mindössze ez történt), ezzel szemben viszont mindenütt bevezették az ő német Mark-berendezkedésüket az erdő és legelő közbirtokával és a Mark fennhatóságával az elosztott föld felett is. Ezt nemcsak a frankok tették meg Észak-Franciaországban és az angolszászok Angliában, hanem a burgundok is Kelet-Franciaországban, a nyugati gótok Dél-Franciaországban és Spanyolországban és a keleti gótok és longobárdok Itáliában. Ezekben az utóbb nevezett országokban azonban, amennyire ismeretes, szinte csak a magashegységben maradtak fenn máig nyomai a Mark-berendezkedéseknek.

A megművelt föld újólagos elosztásának abbahagyásával a Mark-berendezkedés olyan alakot öltött, amellyel mármost nemcsak az V—VIII. századi régi népjogokban találkozunk, hanem a középkori angol és skandináv jogkönyvekben, a XIII—XVII. századból való számos német Mark-rendtartásban

(úgynevezett Weistumokban) és az észak-franciaországi szokásjogokban (coûtumes) is.

Ha a Mark-szövetség lemondott is arról a jogról, hogy a szántókat és réteket időről időre újonnan elossza az egyes szövetségtársak között, az e földekre vonatkozó egyéb jogaiból egyetlenegyet sem adott fel. S ezek a jogok igen jelentősek voltak. A szövetség a földjeit az egyeseknek csak szántóként és rétként való használat céljára adta át, és semmi más célra. Ami ezen túlment, arra az egyedi birtokosnak joga nem volt. A földben talált kincsek, ha mélyebben feküdtek, mint ameddig az ekevas elér, nem az övéi voltak tehát, hanem eredetileg a közösségéi; éppígy az ércbányászat stb. joga. Mindezeket a jogokat később a földesurak és fejedelmek a saját hasznukra elsikkasztották.

De a szántó és rét használata is a szövetség felügyeletéhez és szabályozásához volt kötve, mégpedig a következőképpen. Ott, ahol háromnyomásos gazdálkodás uralkodott — s ez volt csaknem mindenütt — a falu egész földhatárát három egyenlő nagyságú földterületre osztották, melyeknek mindegyikét felváltva egyik évben őszi vetésre, a második évben tavaszi vetésre szánták, a harmadikban ugaron hagyták. A falunak tehát minden évben megvolt az őszi földje, a tavaszi földje és az ugarföldje. A föld elosztásánál gondoskodtak arról, hogy mindegyik szövetségtárs részesedése egyenletesen eloszoljon mind a három földterületre, úgyhogy mindegyikük hátrány nélkül eleget tehetett a szövetség vetésforgó-kényszerének, amely szerint őszi vetést csak az őszi földből kapott darabon volt szabad vetnie stb.

A mindenkori ugarföld mármost az ugaron hagyás tartamára megint közbirtokba került és az egész szövetségnek legelőül szolgált. S mihelyt a két másik földterületet learatták, ezek a vetés idejéig szintén megint közbirtokba kerültek vissza és közlegelőnek használták őket. Ugyanígy a rétek sarjúkaszálás után. Minden földön, ahol legeltettek, a birtokosnak el kellett távolítania a kerítéseket. Ez az úgynevezett legeltetési kényszer természetesen megszabta, hogy a vetés, valamint aratás idejét nem bízták az egyesre, hanem mindenki számára közösen és a szövetség által vagy hagyomány által nyert megállapítást.*

Az összes többi föld, azaz az összes, ami nem ház és telek vagy elosztott faluhatár volt, az, mint az ősidőben, köztulajdon maradt közös használatra: erdő, legelő, puszták, mocsarak, folyók, kis és nagy tavak, út és ösvény, vadászat és halászat. Mint ahogy mindegyik szövetségtárs részesedése az elosztott föld-Markban eredetileg egyenlő nagy volt, így a „közös Mark" használatában való részesedése is. E használat módját a szövetségtársak összessége határozta meg; éppígy a felosztás módját is, ha az addig megművelt talaj kevésnek bizo-

* [*A különkiadásban betoldva:*] És ahol az ilyen vetési és legeltetési kényszer maradványai még fellelhetők, ezek a régi Mark-szövetség maradványai.

nyult és a közös Mark egy darabját művelés alá vették. A fő használat a közös Markon legeltetés és makkoltatás volt, emellett az erdő épület- és tűzifát, rőzsét, bogyókat és gombákat adott, a mocsár, ha volt, tőzeget. A legelő- és fahasználatra stb. vonatkozó rendelkezések alkotják a legkülönbözőbb évszázadokból fennmaradt számos Markweistum fő tartalmát; ezeket abban az időben írták le, amikor az ősi, íratlan, hagyományos jog kezdett vitássá válni. A még meglevő községi erdők ezeknek a régi osztatlan Markoknak a satnya maradványai. Egy másik maradvány, legalábbis Nyugat- és Dél-Németországban, az a mélyen a nép tudatában gyökerező képzet, hogy az erdő közvagyon, amelyben mindenki szedhet virágot, bogyót, gombát, makkot stb. és egyáltalában — amíg kárt nem okoz — azt tehet, vehet, amit akar. De Bismarck itt is szerét ejti és híres bogyótörvényhozásával[202] a nyugati tartományokat berendezi az óporosz junker-mintára.

Aminthogy a szövetségtársaknak egyenlő földrészeik és egyenlő használati jogaik voltak, eredetileg egyenlően volt részük a Markon belüli törvényhozásban, igazgatásban és bíráskodásban is. Meghatározott időkben, és ha szükséges volt, gyakrabban is, összegyűltek szabad ég alatt, hogy határozzanak a Mark ügyeiről és ítélkezzenek Mark-vétségek és -viszályok dolgában. Ez volt — csak kicsinyben — az ősi német népgyűlés, amely eredetileg szintén csak egy nagy Mark-gyűlés volt. Törvényeket hoztak, ha csak ritka szükségesetekben is; tisztviselőket választottak, azok hivatalvitelét ellenőrizték, mindenekelőtt azonban jogot szolgáltattak. Az elnöknek csak a kérdéseket kellett megfogalmaznia, az ítéletet a jelenlevő szövetségtársak összessége hozta meg.

A Mark-berendezkedés az ősidőkben jószerivel az egyetlen berendezkedése volt azoknak a német törzseknek, amelyeknek nem volt királyuk; a népvándorlásban vagy röviddel utána lehanyatlott régi törzsi nemesség, mint minden, ami ezzel a berendezéssel együtt természetadta módon keletkezett, könnyen beleilleszkedett, ahogyan a kelta klan-nemesség még a XVII. században is az ír földközösségbe. És ez a berendezkedés olyan mély gyökereket vert a németek egész életében, hogy nyomát népünk fejlődéstörténetében minden lépésnél újra meg újra megtaláljuk. Az ősidőkben az egész közhatalom béke idején kizárólag bírói jellegű volt, és ez a nép Hundertschaftok, Gauok, egész néptörzs szerinti gyűlésének kezében volt. A néptörvényszék azonban csak a nép Mark-törvényszéke volt, alkalmazva olyan esetekre, amelyek nem puszta Mark-ügyek voltak, hanem a közhatalom hatáskörébe estek. Még akkor is, amikor a Gau-berendezkedés kialakulásával az állami Gau-törvényszékeket elválasztották a közönséges Mark-törvényszékektől, a bírói hatalom mindkettőben megmaradt a nép kezében. Csak amikor a régi népszabadság már erősen hanyatlóban volt és az elszegényedett szabadok számára a katonai szolgálat mellett nyomasztó teherré vált a törvényszéki szolgálat, csak akkor válthatta fel Nagy Károly a Gau-törvényszékeknél a legtöbb vidéken a néptörvényszéket esküdttörvény-

székekkel*. De ez a Mark-törvényszékeket egyáltalán nem érintette. Ellenkezőleg, még éppen ezek lettek a középkor hűbéri törvényszékeinek mintái; ez utóbbiakon is a hűbérúr csak kérdező volt, ítéletet pedig maguk a hűbéresek hoztak. A falu-berendezkedés csak egy önálló falu-Mark Mark-berendezkedése, és városi berendezkedésbe megy át, mihelyt a falu várossá változik, azaz árokkal és falakkal erősítik meg. Ebből az eredeti városi Mark-berendezkedésből nőtt ki valamennyi későbbi városi berendezkedés. És végül a Mark-berendezkedés mintájára alkották meg a középkor nem közös földbirtokláson nyugvó számtalan szabad szövetségének, különösen pedig a szabad céheknek a rendtartásait. Azt a jogot, amelyet a céh egy meghatározott foglalatosság kizárólagos gyakorlására élvezett, egészen úgy kezelik, mint egy közös Markot. Ugyanazzal a féltékenységgel, mint a Mark, gyakran ugyanazokkal az eszközökkel gondoskodnak a céhek is arról, hogy minden egyes szövetségtárs részesedése a közös használatforrásból teljesen vagy legalább a lehetőséghez képest egyenlő legyen.

Ugyanezt a szinte csodálatos alkalmazkodóképességet, amelyet itt a közélet legkülönbözőbb területein és a legváltozatosabb követelményekkel szemben kifejtett, a Mark-berendezkedés a földművelés fejlődésének előrehaladásában és a feltörő nagy földtulajdonnal való harcban is bizonyítja. A németek Germániában történt letelepedésekor keletkezett, tehát olyan időben, amikor az állattenyésztés volt a fő táplálékforrás és az Ázsiából magukkal hozott, félig elfelejtett földművelés éppen csak hogy újra feltűnt. Az egész középkoron át fennmaradt, súlyos, szüntelen harcokban a földbirtokos nemességgel. De még mindig annyira szükségszerű volt, hogy mindenütt, ahol a nemesség elsajátította a paraszti földet, a függőparaszt-faluk berendezkedése továbbra is egy — bár földesúri beavatkozások által erősen megnyirbált — Mark-berendezkedés maradt; alább említünk erről egy példát. Alkalmazkodott a művelés alá vett föld változó birtokviszonyaihoz, amíg csak még maradt közös Mark, és éppígy a közös Mark legkülönbözőbb tulajdonjogaihoz, mihelyt ennek szabad volta véget ért. Úgy ment tönkre, hogy a nemesség és a papság a fejedelmek szíves segedelmével elrabolta csaknem az összes paraszti földet, az elosztottat csakúgy, mint a megosztatlant. De gazdaságilag elavulttá, a földművelés üzemi formájaként immár életképtelenné csak akkor vált, amikor az utolsó száz esztendőben a mezőgazdaság hatalmas előrehaladásai a földművelést tudománnyá tették és egészen új üzemmódokat vezettek be.

A Mark-berendezkedés aláásása már röviddel a népvándorlás után megkezdődött. A frank királyok a nép képviselőiként birtokukba vették az össz-nép tulajdonát képező roppant földterületeket, nevezetesen az erdőket, hogy ezeket

* Nem tévesztendő össze a Bismarck—Leonhardt-féle esküdtszékkel[203], ahol esküdtek és jogászok együtt ítélkeznek. A régi esküdtszéknél nem voltak jogászok, az elnök vagy bíró nem szavazhatott és az esküdtek önállóan hozták meg az ítéletet. — *Engels jegyzete.*

udvarnépüknek, hadvezéreiknek, püspököknek és apátoknak ajándékozva elherdálják. Ezzel kialakítják a későbbi nemesi és egyházi nagy földbirtok törzsét. Az egyház már jóval Nagy Károly előtt Franciaország egész földjének teljes harmadát birtokolta; biztos, hogy a középkor folyamán ez az arány érvényesül jószerivel az egész katolikus Nyugat-Európában.

A folytonos belső és külső háborúk, melyeknek szabályszerű következményei földelkobzások voltak, parasztok nagy tömegeit tették tönkre, úgyhogy már a Meroving-korban igen sok szabad ember volt földbirtok nélkül. Nagy Károly szüntelen háborúi megtörték a szabad paraszti rend fő erejét. Eredetileg minden szabad birtokos szolgálatköteles volt s nemcsak fel kellett szerelnie sajátmagát, hanem hat hónapon át a hadi szolgálatban saját magát ellátnia. Nem csoda hát, hogy már Károly idejében alighogy minden ötödik embert lehetett valóban hadbaállítani. Utódainak garázda gazdálkodása alatt még gyorsabban szaladt lejtőnek a paraszti szabadság. Egyrészt a normann portyák előidézte szükség, a királyok örök háborúságai és a nagyok viszályai egyik szabad parasztot a másik után kényszerítették arra, hogy védurat keressen magának. Másrészt ugyanezen nagyoknak és az egyháznak a kapzsisága ezt a folyamatot meggyorsította; fortéllyal, ígéretekkel, fenyegetésekkel, erőszakkal még több parasztot és paraszti földet hajtottak uralmuk alá. Mind az egyik, mind a másik esetben a paraszti földet urasági földdé változtatták és a parasztoknak legfeljebb használatra, cenzus és robot ellenében adták vissza. A parasztot pedig szabad birtokosból cenzusfizető és robotoló függőparaszttá vagy éppen jobbággyá változtatták. A nyugat-frank birodalomban,[204] egyáltalában a Rajnától nyugatra ez volt a szabály. A Rajnától keletre ellenben még fenntartotta magát nagyobb számú szabad paraszt, többnyire szétszórtan, ritkábban egész szabad falukban egyesülten. De a X—XII. században a nemesség és az egyház túlhatalma itt is mind több parasztot szorított le a szolgaságba.

Ha egy — papi vagy világi — földesúr megszerzett egy parasztbirtokot, ezzel megszerezte a birtokhoz tartozó Mark-jogokat is. Az új földesurak így markbeli szövetségtársak lettek, eredetileg csak egyenjogúak a Markon belül a többi szabad és függőparaszt szövetségtársakkal, még saját jobbágyaikkal is. De csakhamar — a parasztok szívós ellenállása ellenére — sok helyütt előjogokat szereztek a Markban, sőt gyakran a maguk földesurasága alá tudták vetni azt. S a régi Mark-szövetség mégis tovább élt, ha urasági gyámság alatt is.

Hogy milyen kikerülhetetlenül szükséges volt még akkor a Mark-berendezkedés a földművelés számára, még a nagy földbirtok számára is, azt legcsattanósabban bizonyítja Brandenburgnak és Sziléziának fríz, németalföldi, szász és rajnai frank telepesekkel történt kolonizálása. Az embereket — a XII. századtól kezdve — falvakban telepítették le urasági földre, mégpedig német jog, azaz a régi Mark-jog szerint, amennyire ez urasági telkeken fennmaradt. Mindegyik kapott házat és telket, egy mindük számára egyenlő nagyságú, ősi szokás

szerint sorshúzással meghatározott részt a falu határából és az erdő- és legelőhasználati jogot, többnyire a földesúri erdőben, ritkábban külön Markban. Mindez örökletes volt; a föld tulajdona az uraságé maradt, akinek a telepesek meghatározott cenzusokkal és szolgálatokkal tartoztak örökletesen. De ezek a szolgáltatások olyan mérsékeltek voltak, hogy a parasztoknak itt jobban volt soruk, mint bárhol Németországban. Ezért békén is maradtak, amikor a parasztháború kitört. Saját ügyüktől való elpártolásukért keményen meg is bűnhődtek aztán.

Egyáltalában a XIII. század közepe táján határozott fordulat állt be a parasztok javára; ezt a kereszteshadjáratok készítették elő. Sok hadbavonuló földesúr kifejezetten felszabadította parasztjait. Mások meghaltak, odavesztek, nemesi nemzetségek százai eltűntek; ezeknek parasztjai ugyancsak gyakran elérték a szabadságot. Hozzájárult mármost ehhez, hogy a földesúrnak növekvő szükségletei folytán sokkal fontosabb lett a parasztok szolgáltatása feletti parancsnoklás, mint a személyük feletti. A korai középkor jobbágysága, amelyben még sok volt a régi rabszolgaságból, olyan jogokat adott az uraknak, amelyek mindinkább elvesztették értéküket; ez fokozatosan elenyészett, a jobbágyok helyzete közeledett a pusztán függőparasztokéhoz. Minthogy a földművelés üzeme teljesen a régi maradt, a földesúri jövedelmek gyarapítása csak szűzföld feltörése, új faluk telepítése útján volt elérhető. Ezt pedig csak a telepesekkel való békés megegyezéssel lehetett elérni, akár birtokfüggőségben voltak ezek, akár idegenek. Ezért ebben az időben azt találjuk, hogy a parasztok — többnyire mérsékelt — szolgáltatásait mindenütt pontosan megállapítják és jól bánnak a parasztokkal, jelesül a papság uradalmain. S végül az újonnan odahozott telepesek kedvező állása megint visszahatott a szomszédos függőparasztok helyzetére is, úgyhogy ez utóbbiak is egész Észak-Németországban — a földesúrnak továbbra is teljesítendő szolgáltatások mellett — elnyerték személyes szabadságukat. Csak a szláv és litván-porosz parasztok maradtak nem-szabadok. Ámde mindez nem tarthatott sokáig.

A XIV. és XV. században a városok gyors felemelkedésnek indultak és meggazdagodtak. Iparművészetük és luxusuk kivált Dél-Németországban és a Rajnánál virágzott. A városi patríciusok bősége nem hagyta nyugodni a durva étkű, durva ruházatú, otromba bútorzatú vidéki junkert. De honnan szerezze meg a szép dolgokat? Az útonállás egyre veszélyesebb és eredménytelenebb lett. A vásárláshoz pedig pénz kellett. És ezt csak a paraszt teremthette elő. Ennélfogva: újólagos nyomás a parasztokra, felemelt adók és robotok, újólagos, mind sürgetőbb buzgalom, hogy a szabad parasztokat függőparasztokká, a függőparasztokat jobbágyokká süllyesszék és a közös Mark-földet uraságí földdé változtassák át. Segítettek ebben a fejedelmeknek és nemeseknek a római jogászok, akik római jogtételeknek német, többnyire meg nem értett viszonyokra való alkalmazásával határtalan zűrzavart kevertek, de értettek

hozzá, hogy úgy keverjék, hogy ezzel az úr mindig nyert és a paraszt mindig vesztett. A papi urak egyszerűbben segítettek magukon: okmányokat hamisítottak, amelyek a parasztok jogait megrövidítették, kötelességeiket pedig megtoldották. A fejedelmek, nemesek és papok e rablásai ellen a parasztok a XV. század vége óta gyakori egyedi felkelésekben törtek ki, amíg aztán 1525-ben a nagy parasztháború elárasztotta Sváborszá got, Bajorországot, Frankföldet, mélyen be Elzászig, a Pfalzig, a rajnai Gauig és Türingiáig. A parasztok kemény harcok után vereséget szenvedtek. Ettől kelteződik a német parasztok között a jobbágyrendszer újólagos általános túlsúlya. Azokon a vidékeken, ahol a harc tombolt, most szemérmetlenül széttiporták a parasztok összes még megmaradt jogait, községi földjüket urasági földdé, őket magukat jobbágyokká változtatták. S azért, hogy a jobb helyzetben levő észak-németországi parasztok békén maradtak, az volt a köszönet, hogy ha lassabban is, ugyanabba az elnyomatásba süllyedtek. A német parasztok jobbágyságát Kelet-Poroszországban, Pomerániában, Brandenburgban, Sziléziában a XVI. század közepétől, Schleswig-Holsteinben ugyane század végétől bevezetik és egyre általánosabban rákényszerítik a parasztokra.

Ennek az új erőszaktételnek még egy gazdasági oka volt. A reformáció korának harcaiból csakis a német fejedelmek kerültek ki megnövekedett hatalommal. A nemesség nemes iparának: a rablásnak most befellegzett. Ha nem akart tönkremenni, földbirtokából kellett több jövedelmet kisajtolnia. Az egyetlen út pedig az volt, hogy — a nagyobb fejedelmek és főleg a kolostorok mintájára — e birtoknak legalább egy részén saját számlára gazdálkodjék. Ami eddig csak kivétel volt, most szükségletté vált. De ennek az új üzemmódnak útjában állt az, hogy a föld csaknem mindenütt a cenzusos parasztoknak volt kiadva. Azáltal, hogy a szabad vagy függő cenzusos parasztokat teljes jobbágyokká változtatták, az uraság szabad kezet kapott. A parasztok egy részét — ahogy a szakkifejezés hangzik — „elűzték" [„gelegt"], azaz vagy elkergették, vagy mindössze viskóval és némi kertfölddel tengődő zsellérekké fokozták le, telekbirtokaikat egyetlen nagy urasági telekbirtokká olvasztották össze és az új zsellérekkel és a még megmaradt parasztokkal robotszolgálatban műveltették meg. Így nemcsak hogy egy tömeg parasztot egyszerűen kiszorítottak, hanem a még megmaradtak robotszolgálatait jelentősen, mégpedig mindjobban, felemelték. A tőkés időszak a falun mint a jobbágyi robotmunka alapzatán épülő mezőgazdasági nagyüzem időszaka köszöntött be.

Ez az átváltozás azonban kezdetben még meglehetősen lassan ment végbe. Akkor jött a harmincéves háború. Egy teljes emberöltőn át járta Németországot keresztül-kasul a legféktelenebb szoldateszka, amelyet csak ismer a történelem. Sarcoltak, fosztogattak, gyújtogattak, erőszakoltak, gyilkoltak mindenütt. Legtöbbet szenvedett a paraszt ott, ahol a nagy seregektől távol a kisebb szabadcsapatok vagy jobbanmondva szabadsarcolók manipuláltak saját sza-

kállukra és saját számlájukra. A pusztulás és elnéptelenedés határtalan volt. Mire eljött a béke, Németország gyámoltalanul eltiporva, széttépetten, véresen feküdt a porondon; a legnyomorultabb azonban ismét a paraszt volt.

A földbirtokos nemesség most a vidék egyedüli ura lett. A fejedelmek, akik a rendi gyűléseken éppen akkoriban semmisítették meg a nemesség politikai jogait, ennek fejében a parasztokkal szemben szabad kezet engedtek neki. A parasztok utolsó ellenállóerejét pedig megtörte a háború. A nemesség így a vidéken minden viszonyt úgy rendezhetett be, ahogy az tönkrejutott pénzügyi helyreállítására a legalkalmasabb volt. Nemcsak az elhagyott paraszttelkeket egyesítették rövid úton az uraságí telekbirtokkal; a paraszt-elűzést is ekkor folytatták először nagyban és rendszeresen. Minél nagyobb az uraságí telekbirtok, annál nagyobbak természetesen a parasztok robotszolgálatai. A „méretlen szolgálatok" ideje ismét felvirradt; az uraság akkor és annyi időre vezényelhette munkára a parasztot, annak családját, állatát, ahogy neki tetszett. A jobbágyság most általánossá lett; a szabad paraszt immár olyan ritka volt, mint a fehér holló. És hogy az uraságnak módjában álljon a parasztok minden, még a legcsekélyebb ellenállását is csírájában elfojtani, a fejedelemtől megkapta a patrimoniális jogszolgáltatást, azaz a parasztok kisebb vétségeinek és viszályainak egyedüli bírájává nevezték ki, még akkor is, amikor egy parasztnak vele, az úrral volt pere, az úr tehát bíró volt saját ügyében! Ettől kezdve a falun a bot és a korbács uralkodott. Mint egész Németország, a német paraszt is legmélyebb lealacsonyodásáig jutott. Mint egész Németország, a paraszt is olyan erőtlenné lett, hogy minden önsegély kudarcot vallott, hogy menekvés csak kívülről jöhetett.

S el is jött. A francia forradalommal Németország és a német paraszt számára is felvirradt egy jobb kor hajnala. Alighogy a forradalmi seregek meghódították a Rajna balpartját, mintegy varázsütésre eltűnt ott a robotszolgálatok, cenzus, az uraságnak fizetendő mindenfajta adók egész ócska limlomja, magával az urasággal egyetemben. A Rajna-balparti paraszt most úr volt a maga birtokán, s ráadásul a forradalmi időkben lefektetett, Napóleon által csak elfuserált Code civilben olyan törvénykönyvet kapott, amely új helyzetére volt szabva, s amelyet nemcsak hogy megérthetett, de kényelmesen a zsebében is hordhatott.

A Rajna-jobbparti parasztnak azonban még sokáig kellett várnia. Poroszországban ugyan, a jólmegérdemelt jénai vereség után, a leggyalázatosabb nemesi jogok közül néhányat eltöröltek és törvényileg lehetővé tették a többi paraszti terhek úgynevezett megváltását. De ez legnagyobbrészt és hosszú időn át csupán papíron volt meg. A többi államokban még kevesebb történt. Egy második francia forradalomra, az 1830-asra volt szükség, hogy legalább Badenben s néhány Franciaországgal szomszédos másik kisállamban megindítsák a megváltást. És mikor a harmadik, az 1848-as francia forradalom végre Német-

országot is magával ragadta, a megváltás Poroszországban még messze volt a befejezéstől, Bajorországban pedig még el sem kezdődött! Most persze gyorsabban ment; az ezúttal szintén rebellissé lett parasztok robotmunkája éppenséggel elvesztette minden értékét.

S miben állt ez a megváltás? Annak fejében, hogy az uraság lemondatta a parasztot a maga javára egy meghatározott pénzösszegről vagy egy darab földről, ennek fejében a paraszt többi földjét mint annak szabad, tehermentes tulajdonát tartozott elismerni — mikor az összes, már korábban az uraság tulajdonában levő földterületek sem voltak egyebek, mint ellopott parasztföld! De ez még nem volt elég. Az egyezkedésnél az azzal megbízott hivatalnokok természetesen szinte szabályszerűen az urasággal tartottak, akinél laktak és lakmároztak, úgyhogy a parasztokat, még a törvény betűjét is kijátszva, egészen kolosszálisan rászedték.

S így jutottunk el végre három francia és egy német forradalom eredményeképpen oda, hogy újra szabad parasztjaink vannak. De mennyivel hátrább van a mai szabad paraszt a régi kor szabad Mark-szövetségtársával szemben! Telekbirtoka többnyire jóval kisebb, és a megosztatlan Mark kevés számú, igen megkisebbedett és lezüllött községi erdőt leszámítva odavan. Mark-használat nélkül azonban nincs a kisparasztnak állata, állat nélkül nincs trágya, trágya nélkül nincs racionális földművelése. Az adóbeszedő s a mögötte fenyegető törvényszéki végrehajtó, akiket a mai paraszt túlontúl jól ismer, a régi Mark-szövetségtárs előtt ismeretlen emberek voltak, csakúgy, mint a jelzáloguzsorás, aki egyik parasztbirtokot a másik után keríti karmai közé. S a legjava az egésznek: ezek az új szabad parasztok, akiknek birtokait és akiknek szárnyait olyannyira megnyirbálták, Németországban — ahol minden túl későn történik — olyan időben jöttek létre, amikor nemcsak a tudományos mezőgazdaság, hanem már az újonnan feltalált mezőgazdasági gépek is egyre inkább elavult, többé már nem életképes üzemmóddá teszik a kisüzemet. Mint a mechanikai fonás és a szövés a rokkát és a kézi szövőszéket, úgy kell hogy ezek az új mezőgazdasági termelési módszerek menthetetlenül megsemmisítsék a falusi parcellás gazdaságot és a nagy földtulajdonnal helyettesítsék, hacsak — a szükséges idő megadatik nekik erre.

Mert már az egész európai földművelést, ahogy ezt ma űzik, egy túlhatalmú vetélytárs, az amerikai gabona-tömegtermelés fenyegeti. Ezzel a maga a természet által termővé tett és évek hosszú során át trágyázott földdel, amely potom pénzért kapható, sem a mi eladósodott kisparasztjaink, sem az éppoly mélyen adósságokba ragadt nagy földbirtokosaink nem csatázhatnak. Az egész európai mezőgazdasági üzemmód vereséget szenved az amerikai konkurrenciától. Földművelés Európában csak úgy marad lehetséges, ha társadalmilag űzik és a társadalom számlájára.

Ezek a kilátások parasztjaink számára. S a szabad, bár megnyomorodott

parasztosztály helyreállításában megvolt *az* a jó, hogy a parasztot olyan helyzetbe hozta, amelyben — természetes szövetségestársai, a munkások támogatásával — segíthet önmagán, mihelyt csak meg akarja majd érteni, *hogyan.**

1882. szeptember közepe—december közepe.
Marx és Engels Művei. 20. köt.
1963. 611—624. old.

* [*A különkiadásban kiegészítve*:] De hogyan? — A Mark újjászületése útján, de nem a régi, túlélt alakjában, hanem megifjodott alakban; a földközösség olyan megújítása útján, hogy ez a kisparaszti szövetségtársaknak ne csak biztosítsa a nagyüzemnek és a mezőgazdasági gépi berendezés alkalmazásának minden előnyét, hanem megadja nekik az eszközöket arra is, hogy a földművelés mellett gőz- vagy vízierővel működő nagyipart is üzemeltessenek, mégpedig nem tőkések számlájára, hanem a szövetség számlájára.

A nagybani földművelés és a mezőgazdasági gépi berendezés használata — ez más szavakkal annyit jelent: a kisparasztok legnagyobb részének, akik most maguk művelik földjeiket, mezőgazdasági munkája feleslegessé válik. Hogy ezek a földművelésből kiszorított emberek ne maradjanak munka nélkül vagy ne szoruljanak a városokba, ahhoz ipari foglalkoztatás kell magában a faluban, ezt pedig előnyösen üzemeltetni számukra csak nagyban lehet, gőz- vagy vízierővel.

Hogyan lehet ezt berendezni? Gondolkozzatok csak ezen, német parasztok. Akik ebben támogatást nyújthatnak nektek, azok csakis — a *szociáldemokraták*.

A KARL MARX SÍRJÁNÁL TARTOTT GYÁSZBESZÉD TERVEZETE

Alig tizenöt hónappal ezelőtt a legtöbben közülünk összegyűltek ennél a sírnál, amely egy nemes és emelkedett lelkületű asszony végső nyugvóhelye lett. Ezt a sírt ma újra meg kell nyitnunk, hogy férje földi maradványait magába fogadja.

Karl Marx egyike volt azon kiváló férfiaknak, akikből egy évszázad csak keveset szül. Charles Darwin felfedezte a szerves természet fejlődési törvényét bolygónkon. Marx a felfedezője annak az alapvető törvénynek, amely szerint az emberi történelem mozog és fejlődik; olyan egyszerű és világos törvény ez, hogy úgyszólván puszta kifejtése elegendő elismerésének biztosításához. De ez nem minden; Marx azt a törvényt is felfedezte, amely létrehozta a társadalom jelenlegi állapotát és nagyszabású osztálymegoszlását tőkésekre és bérmunkásokra; azt a törvényt, amely szerint ez a társadalom szerveződött és növekedett, amíg csaknem túlnőtt önmagán, és amely szerint végül el kell pusztulnia, mint a társadalom minden korábbi történelmi szakaszának. Ezek az eredmények annál fájdalmasabbá teszik, hogy alkotó munkája kellős közepén ragadtatott el tőlünk és hogy bármennyit alkotott is, még jóval többet befejezetlenül hagyott hátra.

Akármilyen kedves volt is neki a tudomány, mégsem töltötte be egészen. Senki sem érzett nála nagyobb örömet, ha bármely területen új tudományos eredmény született, tekintet nélkül arra, hogy gyakorlatilag alkalmazták-e vagy sem. A tudományban azonban mindenekelőtt a történelem nagy emelőjét látta, a szó legnemesebb értelmében vett forradalmi erőt. S ebben az értelemben használta fel, ilyen célra alkalmazta azokat a roppant ismereteket, amelyekkel különösen a történelem minden területén rendelkezett.

Mert ő valóban, ahogyan maga magát nevezte, forradalmár volt. A harc a bérmunkások osztályának felszabadításáért a termelés jelenkori tőkés rendszerének bilincsei alól, ez volt az ő igazi eleme, és sohasem létezett nála aktívabb harcos. Munkássága e területének koronája a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása, amelynek elismert vezére volt 1864-től 1872-ig. A Szövetség külső látszatra megszűnt, de valamennyi európai és amerikai civilizált ország

munkásainak testvéri köteléke egyszer s mindenkorra fennáll és külső formális egyesülés nélkül is tovább él.

Senki sem harcolhat valamely ügyért anélkül, hogy ellenségeket ne szerezne. S neki sok ellensége volt. Politikai életének java részében ő volt a leggyűlöltebb és legtöbbet rágalmazott ember Európában. A rágalmakat azonban alig méltatta figyelemre. Ha valaha valaki felülkerekedett a rágalmakon, úgy ő volt az. Élete végén büszkén tekinthetett követőinek millióira Szibéria bányáiban éppúgy, mint Európa és Amerika műhelyeiben; látta, hogy gazdasági elméleteit az egyetemes szocializmus elvitathatatlan alapelveiként fogadták el, és ha volt is még sok ellenfele, aligha volt személyes ellensége.

1883. március 17.
Marx és Engels Művei. 19. köt.
1969. 459—460. old.

KARL MARX TEMETÉSE

Szombaton, március 17-én temették el Marxot a highgate-i temetőben, ugyanabba a sírba, amelybe tizenöt hónappal ezelőtt feleségét temették.

A sírnál *G. Lemke* a „*Sozialdemokrat*" szerkesztősége és kiadóhivatala, valamint a londoni *Kommunista Munkás Művelődési Egylet* nevében két vörös szalagos koszorút helyezett a koporsóra.

Ezután *F. Engels* hozzávetőlegesen a következőket mondta, *angolul*:

„Március 14-én, délután háromnegyed háromkor, korunk legnagyobb gondolkodója megszűnt gondolkodni. Alig két percre maradt magára, s amikor beléptünk, láttuk, hogy karosszékében nyugodtan elszenderült — de örökre.

Fel sem mérhető, mit vesztett ebben a férfiúban az európai és amerikai harcos proletariátus, mit vesztett benne a történelem tudománya. Nagyon is hamar érezhetővé lesz az űr, amelyet ennek az óriásnak a halála hátrahagyott.

Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel — Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerű tényt, hogy az embereknek előbb enniök, inniok, lakniok és ruházkodniok kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnak; hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, és így ebből az alapból kell ezeket magyarázni is — nem pedig, ahogy eddig történt, megfordítva.

De ez nem minden. Marx felfedezte a mai tőkés termelési mód s az általa létrehívott polgári társadalom sajátos mozgástörvényét is. Az értéktöbblet felfedezése itt egyszerre világosságot teremtett, míg minden előbbi vizsgálat, a polgári közgazdászoké csakúgy, mint a szocialista kritikusoké, a sötétben tévelygett.

Két ilyen felfedezés elég volna egy életre. Szerencsés már az is, akinek megadatott, hogy csak egy ilyen felfedezést tegyen. De Marx minden területen, ahol kutatott — s nagyon sok ilyen terület volt és egyiket sem érintette pusztán felületesen — minden területen, még a matematikában is, önálló felfedezéseket tett.

Ilyen volt Marx, a tudomány embere. De ez még a fele sem volt az egész embernek. A tudományban Marx történelmet mozgató, forradalmi erőt látott. Bármilyen nagy öröme telt is valamely elméleti tudomány új felfedezéseiben, amelynek gyakorlati alkalmazhatóságát talán még nem is lehetett előre látni — még nagyobb örömet érzett, ha olyan felfedezésről volt szó, amely azonnal forradalmasítóan hatott az iparra, a történelmi fejlődésre egyáltalában. Így az elektromosság terén tett felfedezéseket, s az utolsó időben még Marcel Deprez felfedezéseit is élénk figyelemmel kísérte.

Mert Marx mindenekelőtt forradalmár volt. Igazi élethivatása az volt, hogy valamilyen módon közreműködjék a tőkés társadalom és az e társadalom által létrehozott állami berendezések megdöntésén, hogy közreműködjék a modern proletariátus felszabadításán, amelyet elsőként *ő* ébresztett helyzetének és szükségleteinek tudatára, felszabadulása feltételeinek tudatára. A harc volt az eleme. S harcolt olyan szenvedéllyel, olyan kitartással, olyan sikerrel, mint kevesen. Az első »Rheinische Zeitung« 1842-ben, a párizsi »Vorwärts!« 1844-ben, a »Deutsche Brüsseler Zeitung« 1847-ben, a »Neue Rheinische Zeitung« 1848—1849-ben, a »New York Tribune« 1852—1861-ben — ezenkívül harcos brosúrák tömege, munka a párizsi, brüsszeli és londoni szervezetekben, míg végül az egészet megkoronázta a nagy Nemzetközi Munkásszövetség. Valóban, ez megint olyan eredmény volt, amelyre megalkotója büszke lehetett, még ha semmi egyebet nem is tett volna.

S ezért volt Marx kora leggyűlöltebb és legtöbbet rágalmazott embere. Kormányok — önkényuralmiak meg köztársaságiak is — kiutasították, burzsoák — konzervatívok meg szélső demokraták is — versenyeztek abban, hogy megrágalmazzák. Mindezt könnyedén félretolta, nem is hederített rá, s csak végső kényszer esetén felelt. És halálakor a szibériai bányáktól egész Európán és Amerikán át Kaliforniáig a forradalmár munkatársak milliói tisztelik, szeretik, gyászolják, s bátran mondhatom: lehetett még sok ellenfele, de aligha volt személyes ellensége.

Neve és műve élni fog századokon át!"

Marx veje, Longuet ezután a következő, *francia* nyelvű üzeneteket olvasta fel:

I. Karl Marx sírjára — az orosz szocialistáktól:

„Minden orosz szocialista nevében utolsó búcsúüdvözletemet küldöm a kor valamennyi szocialistája közül kimagasló mesternek. A legnagyobb koponyák egyike hunyt el, a proletariátus kizsákmányolói ellen harcolók egyik legenergikusabbja halt meg.

Az orosz szocialisták meghajolnak annak a férfiúnak a sírja előtt, aki rokonszenvezett törekvéseikkel rettenetes harcuk minden viszontagsága során; ezt a

harcot folytatni fogják mindaddig, amíg a szociális forradalom alapelvei végleg nem győzedelmeskednek. Az orosz nyelv volt az első, amelyre lefordították a „Tőké"-t, a jelenkori szocializmusnak ezt az evangéliumát. Az orosz egyetemek diákjai elsőként hallgathatták meg ama hatalmas gondolkodó elméleteinek rokonszenvező kifejtését, akit most elveszítettünk. Még azoknak is, akik a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítójával gyakorlati szervezeti kérdéseket illetően ellentétben álltak, mindenkor meg kellett hajolniok az előtt az átfogó tudás és magasfokú gondolkodási képesség előtt, amely feltárta a modern tőke lényegét, a társadalom gazdasági formáinak fejlődését és az emberiség egész történelmének függését ezektől a fejlődési formáktól. S még azok, akik a forradalmi szocialisták soraiban legszenvedélyesebb ellenfelei voltak, sem tehettek mást, mint hogy engedelmeskedtek a felhívásnak, amelyet harmincöt évvel ezelőtt életre szóló barátjával világgá kiáltott:

»Világ proletárjai, egyesüljetek!«

Marx halálát gyászolják mindazok, akik fel tudták fogni gondolatait és értékelni tudták befolyását korunkra.

Bátorkodom hozzáfűzni, hogy még fájdalmasabban gyászolják azok, akik bizalmas közelségből ismerték, s különösen azok, akik barátjukként szerették őt.

Párizs, 1883. március 15.

P. Lavrov"

II. Távirat

„A francia munkáspárt párizsi egyesülése kifejezésre juttatja fájdalmát annak a gondolkodónak az elvesztése felett, akinek materialista történetfelfogása és a tőkés termelésről nyújtott elemzése megteremtette a tudományos szocializmust és a jelenkori forradalmi kommunista mozgalmat. Kifejezi tiszteletét Marx, az ember iránt és teljes egyetértését tanításaival.

Párizs, 1883. március 16.

Lépine
titkár"

III. Távirat

„Saját nevemben és mint a spanyol munkáspárt (madridi egyesülés) küldötte osztozom Marx barátainak és lányainak szörnyű fájdalmában, amely őket a nagy szocialistának, mindannyiunk mesterének oly kegyetlenül lesújtó elvesztésével érte.

Párizs, 1883. március 16.

José Mesa y Leompart"

Ezután *Liebknecht* a következőket mondotta, *németül*:

„Németország belsejéből jöttem, hogy a felejthetetlen tanítónak és hű barátnak szeretetemet és hálámat fejezzem ki. A hű barátnak! Legrégibb barátja és küzdőtársa az imént az évszázad leggyűlöltebb emberének nevezte Karl Marxot. Ez így van. Ő volt a leggyűlöltebb, de ő volt a legszeretettebb is. A *leggyűlöltebb* a nép elnyomói és kizsákmányolói részéről, a *legszeretettebb* az elnyomottak és kizsákmányoltak részéről, amennyiben tudatában vannak helyzetüknek. Az elnyomottak és kizsákmányoltak serege szereti Marxot, mert *Marx* szerette őket. Mert a halott, akinek elvesztését siratjuk, nagy volt mind szeretetében, mind gyűlöletében. Gyűlölete a szeretetből fakadt. Nagy *lélek* volt, mint ahogy nagy *szellem*. Ezt mindenki tudja, aki ismerte őt.

De én nem pusztán mint tanítvány és barát állok itt; itt állok mint a *német szociáldemokrácia* képviselője is, amely megbízott, hogy kifejezésre juttassam azokat az érzelmeket, amelyeket *tanítója* iránt táplál, *az* iránt az ember iránt, aki *megteremtette* pártunkat, amennyiben ilyen vonatkozásban teremtésről beszélni lehet.

Nem lenne illő, ha itt szónoklatokba bocsátkoznék. Hiszen nem volt a *frázisnak* szenvedélyesebb *ellensége* Karl Marxnál. Éppen az a halhatatlan érdeme, hogy a proletariátust, a dolgozó nép pártját *megszabadította a frázistól* és megadta neki a *tudomány* erős, semmi által meg nem ingatható alapját. Ő, a tudomány forradalmára, forradalmár a tudomány *révén*, feljutott a tudomány legmagasabb csúcsára, hogy leszálljon a néphez és a tudományt a nép közkincsévé tegye.

A tudomány az emberiség felszabadítója.

A *természet*tudomány megszabadít bennünket *istentől*, de az égi isten tovább él, még ha megölte is a tudomány.

A *társadalom*tudomány, amelyet Marx tárt fel a népnek, megöli a kapitalizmust és vele a *föld* bálványait és urait, akik nem hagyják meghalni az istent, amíg csak élnek.

A tudomány nem *német*. A tudomány nem ismer sorompókat, legkevésbé a *nemzeti* hovatartozás sorompóit. S így a »Tőke« megalkotójának természetszerűleg a *Nemzetközi Munkásszövetség* megalkotójává is kellett válnia.

A tudomány alapja, amelyet Marxnak köszönhetünk, képessé tesz bennünket arra, hogy az ellenség minden támadásával dacoljunk és a harcot, amelyre vállalkoztunk, egyre növekvő erőkkel folytassuk.

Marx a szociáldemokráciát *szektából*, *iskolából párttá* tette, azzá a párttá, amely már most legyőzhetetlenül küzd és kivívja a győzelmet.

S ez nem csupán ránk, *németekre* érvényes. Marx a *proletariátusé*. Egész életét a világ proletárjainak szentelte. Az egész világ gondolkodóképes és gondolkodó proletárjai hálás tisztelettel és szeretettel vannak iránta.

Súlyos csapás ért bennünket. De mi nem gyászolunk. A halott nem halt meg. Él a proletariátus *szívében*, és a proletariátus *tudatában*. Emléke nem halványul el, tanítása mind szélesebb körökben hat majd.

Gyász helyett *cselekedni* fogunk a nagy halott szellemében, minden erővel arra törekedni, hogy a lehető leggyorsabban *megvalósuljon* mindaz, amire tanított és amire törekedett. Emlékének így áldozunk a legjobban.

Halálodban is élő barátunk! *Az utat, amelyet te mutattál nekünk, követni fogjuk a célig. Ezt fogadjuk a sírodnál!*"

A sírnál a már említetteken kívül jelen volt még többek között *Paul Lafargue*, Marx másik veje, *Friedrich Lessner*, akit 1852-ben a kölni kommunista perben ötévi várfogságra ítéltek, *G. Lochner*, szintén a Kommunisták Szövetségének régi tagja. A természettudományt két elsőrendű, hírneves szakember képviselte: *Ray Lankester* professzor, zoológus, és *Schorlemmer* professzor, vegyész, mindketten a londoni tudományos akadémia (Royal Society) tagjai.

Fr. Engels

1883. március 18. körül.
Marx és Engels Művei. 19. köt.
1969. 461—465. old.

A KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGE TÖRTÉNETÉHEZ[205]

A kölni kommunisták 1852-ben történt elítélésével legördül a függöny az önálló német munkásmozgalom első időszaka után. Ez az időszak jóformán feledésbe merült. Pedig 1836-tól 1852-ig tartott, és a mozgalom, hála a külföldön élő német munkások nagy számának, szinte minden kultúrországban működött. S ez még nem minden. A mai nemzetközi munkásmozgalom lényegében közvetlen folytatása az akkori németnek, amely egyáltalában az *első nemzetközi munkásmozgalom* volt, és belőle kerültek ki sokan azok közül, akik a Nemzetközi Munkásszövetségben a vezető szerepet vállalták. Azok az elméleti alapelvek pedig, amelyeket a Kommunisták Szövetsége az 1847-es „Kommunista Kiáltvány"-nyal zászlajára írt, ma a legerősebb nemzetközi kötelékei az egész proletármozgalomnak mind Európában, mind Amerikában.

Mostanáig e mozgalom összefüggő történetéről csak egy fontosabb forrásmunka volt. Ez az úgynevezett Feketekönyv — Wermuth és Stieber: „Die Kommunistenverschwörungen des XIX. Jahrhunderts" [A XIX. század kommunista összeesküvései], 2 rész, Berlin 1853—54.[206] Ez a fércmunka, amelyet századunk két legnyomorultabb rendőrcsibésze hazudott össze, és amely szándékos hamisításoktól hemzseg, még ma is végső forrása minden e korra vonatkozó nem-kommunista írásnak.

Én itt csak vázlatot adhatok, s ezt is csak magára a Szövetségre vonatkozóan; csak azt, ami a „Leleplezések" megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. Remélhetőleg módomban lesz még, hogy a Marx által és általam a nemzetközi munkásmozgalom e dicsőséges ifjúkorának történetéről gyűjtött gazdag anyagot egyszer feldolgozzam.

A „Számkivetettek" demokrata-republikánus titkos szövetségéből, amelyet 1834-ben Párizsban német menekültek alapítottak, 1836-ban kiváltak a legszélsőségesebb, többnyire proletár elemek és *Igazak Szövetsége* néven új titkos társaságot alakítottak. Az anyaszövetség, amelyben csak Jacobus Venedey-szerű legaluszékonyabb elemek maradtak meg, csakhamar egészen elszende-

rült; amikor a rendőrség 1840-ben kiszimatolta néhány szekcióját Németországban, szinte árnyéka sem volt már önmagának. Az új Szövetség viszont aránylag gyorsan fejlődött. Eredetileg német hajtása volt a babouvista emlékekhez[207] kapcsolódó francia munkás-kommunizmusnak, amely ugyanebben az időben alakult ki Párizsban; követelte a vagyonközösséget mint az „egyenlőség" szükségszerű folyományát. Céljai ugyanazok voltak, mint a többi egykorú párizsi titkos társaságnak: félig propagandaegylet, félig összeesküvés, de a forradalmi cselekvés központjának mindig Párizst tekintették, noha korántsem zárkóztak el attól, hogy alkalomadtán németországi puccsokat készítsenek elő. Minthogy azonban a döntő csatatér Párizs maradt, a Szövetség akkor valóban nem volt sokkal több, mint a francia titkos társaságoknak, nevezetesen a vele szoros kapcsolatban álló, Blanqui és Barbès irányította Société de saisons-nak* német ága. A franciák 1839. május 12-én rohamra indultak,[208] a Szövetség szekciói velük meneteltek és osztoztak a közös vereségben.

A németek közül nevezetesen *Karl Schappert* és *Heinrich Bauert* fogták el; Lajos Fülöp kormánya beérte azzal, hogy hosszabb fogság után kiutasította őket. Mindketten Londonba mentek. A nassaui Weilburgból származó Schapper, aki mint a giesseni erdészeti iskola hallgatója 1832-ben tagja volt a Georg Büchner által szervezett összeesküvésnek,[209] 1833. április 3-án ott volt a frankfurti rendőrőrszoba megrohamozásánál,[210] majd elmenekült külföldre és 1834 februárjában részt vett Mazzini szavojai hadjáratában[211]. Ez az óriási termetű, határozott és tetterős férfi, aki mindig készen állt arra, hogy polgári existenciáját és életét kockáztassa, mintaképe volt annak a hivatásos forradalmárnak, amely típus a harmincas években szerepet játszott. Bár kissé nehézkesen gondolkozott, a jobb elméleti belátás semmiképpen sem volt számára hozzáférhetetlen, ahogy ezt már „demagógból" kommunistává fejlődése is igazolja, s aztán annál hajlíthatatlanabbul kitartott amellett, amit egyszer felismert. Éppen ezért forradalmi szenvedélye néha erősebb volt, mint értelme, de utólag mindig belátta és nyíltan beismerte hibáját. Ember volt a talpán, és amit a német munkásmozgalom megalapításáért tett, felejthetetlen marad.

A frank Heinrich Bauer cipész volt; eleven, fürge, tréfás emberke, akinek kis testében azonban ugyancsak sok ravaszság és elszántság lakozott.

Londonba érkezve — ahol Schapper, aki Párizsban betűszedő volt, most mint nyelvtanár igyekezett megélni — ők ketten ismét összekötötték a Szövetség elszakadt szálait és Londont tették a Szövetség központjává. Itt csatlakozott hozzájuk, ha ugyan már nem korábban Párizsban, *Joseph Moll*, kölni órás, egy középtermetű Herkules — hányszor védte meg Schapperral győzelmesen egy-egy terem bejáratát a rájuk törő ellenfelek százai ellen! —, egy férfi, aki tetterőben és elszántságban legalábbis felért két elvtársával, szellemileg

* — Évszakok Társaságának. — *Szerk.*

pedig mindkettő fölött állott. Nemcsak született diplomata volt, mint számos kiküldetésének eredményei bizonyították; az elméleti belátás is hozzáférhetőbb volt számára. Mindhármukat 1843-ban ismertem meg Londonban. Ők voltak az első forradalmár proletárok, akiket láttam; és bármennyire eltértek is akkori nézeteink a részletekben — mert korlátolt egyenlőség-kommunizmusukkal* én akkor még jó adag éppoly korlátolt filozófiai gőgöt szegeztem szembe —, sohasem fogom elfelejteni, hogy ez a három igazi férfi milyen imponálóan hatott rám, aki csak akkor serdültem férfivá.

Londonban, miként csekélyebb mértékben Svájcban is, hasznát vették az egyesülési és gyülekezési szabadságnak. Már 1840. február 7-én megalapították a még ma is fennálló nyilvános Német Munkás Művelődési Egyletet. Ez az egylet a Szövetség számára új tagok toborzóhelyéül szolgált, és mivel, mint mindig, a kommunisták voltak az egylet legtevékenyebb és legintelligensebb tagjai, magától értetődött, hogy annak vezetése egészen a Szövetség kezében volt. A Szövetségnek csakhamar több csoportja, vagy, ahogy még akkor nevezték, „kunyhója" alakult Londonban. Ugyanezt a kézenfekvő taktikát követték Svájcban és másutt. Ahol munkásegyleteket lehetett alapítani, ezeket ugyanilyen módon használták fel. Ahol a törvények a munkásegyletek alapítását tiltották, dalegyleteket, tornaegyleteket és más efféléket létesítettek. A kapcsolatot nagyrészt a folytonosan elutazó és érkező tagok tartották fenn, akik szükség esetén mint megbízottak is működtek. Mindkét vonatkozásban élénken támogatta a Szövetséget a kormányok bölcsessége, amelyek kiutasításaikkal minden nekik nem tetsző munkást — ez pedig tíz közül kilenc esetben a Szövetség tagja volt — megbízottá változtattak.

A helyreállított Szövetség kiterjedése jelentős volt. Nevezetesen Svájcban *Weitling*, *August Becker* (igen jelentékeny koponya, aki azonban a belső szilárdság hiányán tönkrement, mint annyi német) és mások egy erős, többé-kevésbé Weitling kommunista rendszerére felesküdött szervezetet hoztak létre. Itt nem bocsátkozhatom bele a Weitling-féle kommunizmus bírálatába. De ami ennek mint a német proletariátus első önálló elméleti megmozdulásának jelentőségét illeti, még ma is aláírom Marxnak a párizsi „Vorwärts!"-ben 1844-ben megjelent szavait: „Hol mutathatott fel a" (német) „burzsoázia — filozófusait és írástudóit is beleértve — hasonló művet a *burzsoázia emancipációjáról* — a politikai emancipációról —, mint Weitling munkája: »Garantien der Harmonie und Freiheit« [A harmónia és szabadság garanciái]? Ha összehasonlítjuk a német politikai irodalom józan, megszeppent középszerűségét a német munkások e szertelen és ragyogó [. . .] bemutatkozásával; ha összehasonlítjuk a *proletariátusnak* ezeket az *óriás gyerekcipőit* a burzsoázia kitaposott politikai cipőinek

* Egyenlőség-kommunizmuson, mint mondottam, csupán azt a kommunizmust értem, amely kizárólag vagy túlnyomórészt az egyenlőség követelésére támaszkodik. — *Engels jegyzete.*

törpeségével, atlétatermetet kell jövendölnünk a [...] Hamupipőkének."* Ez az atlétatermet ma előttünk áll, jóllehet még korántsem nőtte ki magát.

Németországban is volt számos, a dolog természete szerint múlóbb jellegű szekció; de a keletkezők száma túlszárnyalta a megszűnőkét. A rendőrség csak hét évvel később, 1846 végén fedezte fel Berlinben (Mentel) és Magdeburgban (Beck) a Szövetség nyomát, de képtelen volt azt továbbkövetni.

Párizsban az 1840-ben még ott tartózkodó Weitling, mielőtt Svájcba ment, szintén újból összegyűjtötte a szétugrasztott elemeket.

A Szövetség derékhada a szabók voltak. Német szabók mindenütt voltak, Svájcban, Londonban, Párizsban. Az utóbbi városban a német annyira uralkodó nyelve volt ennek az üzletágnak, hogy ismertem ott 1846-ban egy Drontheimból egyenesen Franciaországba hajózott norvég szabót, aki 18 hónap alatt franciául jóformán egy szót sem, de németül kitűnően megtanult. A párizsi csoportok közül 1847-ben kettő túlnyomórészt szabókból állott, egy pedig műbútor-asztalosokból.

Mióta a súlypont Párizsból Londonba helyeződött, új mozzanat lépett előtérbe: A Szövetség németből lassanként *nemzetközivé* lett. A Munkásegyletben németeken és svájciakon kívül megjelentek mindazon nemzetiségek tagjai is, amelyek túlnyomórészt a német nyelvet használták külföldiekkel való érintkezés eszközéül, tehát jelesen skandinávok, hollandok, magyarok, csehek, délszlávok, de oroszok és elzásziak is. 1847-ben többek között egy egyenruhás angol gárdagránátos is rendszeresen törzsvendég volt. Az egylet csakhamar *Kommunista* Munkás Művelődési Egyletnek nevezte magát, és a tagsági igazolványokon a „Minden ember testvér" jelmondat legalább húsz nyelven volt olvasható, ha itt-ott nem is hibátlanul. Akárcsak a nyilvános egylet, a titkos Szövetség is csakhamar inkább nemzetközi jelleget öltött; eleinte még korlátozott értelemben, gyakorlatilag a tagok különböző nemzetisége révén, elméletileg annak belátása révén, hogy minden forradalomnak ahhoz, hogy győzedelmeskedjen, európainak kell lennie. Tovább még nem mentek; de az alapzat adva volt.

A francia forradalmárokkal a Szövetség a londoni menekültek — az 1839. május 12-i küzdőtársak — révén szoros kapcsolatot tartott. Ugyanígy a radikálisabb lengyelekkel. A hivatalos lengyel emigráció, akárcsak Mazzini, természetesen inkább ellenfél volt, mint szövetséges. Az angol chartistákat mozgalmuk sajátosan angol jellege miatt mint nem-forradalmárokat mellőzték. Velük a Szövetség londoni vezetői csak később, általam kerültek kapcsolatba.

Az eseményekkel párhuzamosan egyébként is megváltozott a Szövetség jellege. Ámbár még mindig — és akkor teljes joggal — Párizst tekintették a forradalom szülővárosának, a párizsi összeesküvőktől való függésből mégis kikerültek.

* Vö. Marx és Engels Művei. 1. köt. 404. old. — *Szerk.*

A Szövetség terjedése fokozta a Szövetség öntudatát. Érezték, hogy egyre jobban gyökeret vernek a német munkásosztályban, és hogy ezek a német munkások történelmileg hivatottak arra, hogy zászlóvivői legyenek Észak- és Kelet-Európa munkásainak. Weitlingben olyan kommunista teoretikusuk volt, akit bátran állíthattak akkori francia versenytársai mellé. Végül pedig a május 12-i tapasztalat megtanította az embereket arra, hogy a puccskísérletektől egyelőre nincs mit várniok. És ha továbbra is minden eseményt a kitörő vihar előjelének értelmeztek, ha egészben fenntartották is a régi, félig konspirációs szervezeti szabályokat, ebben inkább a régi forradalmi dac volt a hibás, amely már kezdett összeütközésbe kerülni a felszínre törő jobb belátással.

Ezzel szemben a Szövetség társadalmi tanítása, mely igen határozatlan volt, egy nagyon nagy, de magukban a viszonyokban gyökerező fogyatkozásban szenvedett. A tagok, amennyiben egyáltalában munkások voltak, tulajdonképpen szinte kizárólag kézművesek közül kerültek ki. Kizsákmányolójuk, még a nagy világvárosokban is, többnyire csak kismester volt. Még a nagyméretű, most konfekciónak nevezett szabóság gyakorolta kizsákmányolás is — a szabókézművességnek egy nagytőkés számlájára dolgozó háziiparrá való átváltoztatása révén — akkoriban még Londonban is csak kialakulóban volt. Egyfelől ezeknek a kézműveseknek a kizsákmányolója kismester volt, másfelől mind azt remélték, hogy végül maguk is kismesterré lesznek. Amellett az akkori német kézműves még tele volt öröklött céhes képzetekkel. A legnagyobb becsületükre válik, hogy ők, akik maguk még nem is voltak teljes értékű proletárok, hanem csupán a kispolgárságnak a modern proletariátusba átmenőben levő függeléke, amely még nem állt közvetlen ellentétben a burzsoáziával, vagyis a nagytőkével, — hogy ezek a kézművesek képesek voltak jövőbeli fejlődésüket ösztönösen előre látni, és ha még nem is teljes tudatossággal, a proletariátus pártjává alakulni. De az is elkerülhetetlen volt, hogy régi kézműves előítéleteik minden pillanatban gáncsot ne vessenek nekik, mihelyt arról volt szó, hogy a fennálló társadalmat részleteiben bírálják, vagyis gazdasági tényeket megvizsgáljanak. És nem hiszem, hogy az egész Szövetségben volt akkor egyetlen ember is, aki valaha egy közgazdasági könyvet elolvasott. Ez azonban nem sokat számított; az „egyenlőség", a „testvériség" és az „igazságosság" egyelőre átsegített minden elméleti nehézségen.

Közben a Szövetség és Weitling kommunizmusa mellett kialakult egy másik, ettől lényegesen különböző kommunizmus. Manchesterben szinte orrommal ütköztem bele abba, hogy a gazdasági tények, amelyek az eddigi történetírásban semmilyen vagy csak nagyon lenézett szerepet játszanak, legalábbis a modern világban döntő történelmi erők; hogy ez az alapzata a mai osztályellentétek keletkezésének; hogy ezek az osztályellentétek pedig azokban az országokban, ahol a nagyipar következtében teljesen kifejlődtek — tehát kiváltképpen Angliában —, a politikai pártképződés, a pártharcok s ezzel az egész

politikai történelem alapjai. Marx nemcsak hogy ugyanerre a nézetre jutott, hanem már a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben (1844)[212] is oly módon általánosította, hogy egyáltalában nem az állam szabja meg és szabályozza a polgári társadalmat, hanem a polgári társadalom az államot; hogy tehát a politikát és annak történetét a gazdasági viszonyokból és azok fejlődéséből kell megmagyarázni, nem pedig megfordítva. Mikor Marxot 1844 nyarán Párizsban meglátogattam, kiderült, hogy az elmélet minden területén tökéletesen egyetértünk, s ekkortól kezdődik közös munkánk. Mikor 1845 tavaszán Brüsszelben újra találkoztunk, Marx a fenti alapokból már főbb vonásokban készen kifejlesztette materialista történelemelméletét, és most nekiláttunk, hogy az újonnan elért szemléletet a legkülönbözőbb irányokban részleteiben is kidolgozzuk.

Ez a történelemtudományt átalakító felfedezés azonban, amely, mint látható, lényegében Marx műve, s amelyből csak igen csekély részt tulajdoníthatok magamnak, közvetlen fontosságú volt az egykorú munkásmozgalom számára. A franciák és a németek kommunizmusa, az angolok chartizmusa most már nem úgy jelent meg, mint véletlen valami, amely éppúgy el is maradhatott volna. Ezek a mozgalmak most már úgy mutatkoztak meg nekünk, mint a modern elnyomott osztálynak, a proletariátusnak a mozgalma, mint az uralkodó osztály, a burzsoázia ellen vívott, történelmileg szükségszerű harcának többé vagy kevésbé kifejlett formái; mint az osztályharcnak a formái, melyet azonban minden korábbi osztályharctól megkülönböztet az az egy körülmény, hogy a mai elnyomott osztály, a proletariátus nem viheti véghez saját felszabadítását anélkül, hogy ugyanakkor az egész társadalmat az osztályokra szakadástól és ezzel az osztályharcoktól meg ne szabadítsa. A kommunizmus pedig most már nem valamely lehetőleg tökéletes társadalomeszménynek a fantázia segítségével való kiagyalását jelentette, hanem belátást a proletariátus által vívott harc természetébe, feltételeibe és ezekből adódó általános céljaiba.

Mármost semmiképpen sem az volt a szándékunk, hogy az új tudományos eredményeket vaskos könyvekben kizárólag a „tudós" világ fülébe súgjuk. Ellenkezőleg. Mindketten nyakig benne voltunk már a politikai mozgalomban, volt már bizonyos számú hívünk a művelt körökben, főként Nyugat-Németországban, és bőséges kapcsolatunk a szervezett proletariátussal. Kötelességünk volt, hogy nézetünket tudományosan megalapozzuk; de éppoly fontos volt számunkra az is, hogy az európai és elsősorban a német proletariátust megnyerjük meggyőződésünknek. Mihelyt önmagunkkal tisztába jöttünk, munkához láttunk. Brüsszelben német munkásegyletet alapítottunk és kezünkbe kerítettük a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ot[213], amely a februári forradalomig szócsövünk volt. Az angol chartisták forradalmi részével a mozgalom központi lapjának, a „Northern Star"-nak a szerkesztője, Julian Harney útján érintkeztünk. Ennek a lapnak munkatársa voltam. Ugyanígy afféle egyezségben állot-

tunk a brüsszeli demokratákkal (Marx alelnöke volt a Demokrata Társaságnak[214]) és a francia szociál-demokratákkal, akiknek lapjába, a „Réforme"-ba tudósításokat küldtem az angol és a német mozgalomról. Egyszóval a radikális és a proletár szervezetekkel és sajtószervekkel való kapcsolataink egészen kívánságunk szerint alakultak.

Az Igazak Szövetségével a következőképpen állottunk. A Szövetség létezéséről természetesen tudtunk; 1843-ban Schapper felajánlotta nekem a belépést, amit én akkor magától értetődően elutasítottam. De nemcsak hogy a londoniakkal állandó levelezésben maradtunk, hanem még szorosabb érintkezésben voltunk Ewerbeck doktorral, a párizsi csoportok akkori vezetőjével. Anélkül, hogy a Szövetség belső ügyeivel törődtünk volna, minden fontos eseményről értesültünk. Másfelől szóban, levélben és a sajtó útján hatottunk a legjelentősebb szövetségi tagok elméleti nézeteire. Ezt a célt szolgálták különféle kőnyomatos körlevelek is, amelyeket különleges alkalmakkor, amikor az alakulóban levő kommunista párt belső ügyeiről volt szó, küldtünk szét barátainknak és levelezőtársainknak a nagyvilágba. Ezekben néha maga a Szövetség is szóba került. Így pl. egy fiatal vesztfáliai diák, Hermann Kriege, aki Amerikába ment, ott mint a Szövetség megbízottja lépett fel, társult a kótyagos Harro Harringgal, hogy a Szövetség segítségével kiforgassa sarkaiból Dél-Amerikát. Lapot alapított, amelyben egy „szeretetен" alapuló, szeretettől csöpögő, fellengző szeretet-ömlengéses kommunizmust prédikált a Szövetség nevében. Mi kikeltünk ezellen egy körlevélben,* amely nem tévesztette el hatását. Kriege eltűnt a Szövetség színpadáról.

Később Weitling Brüsszelbe jött. De már nem az a naiv fiatal szabólegény volt, aki elámulva saját tehetségén, tisztázni igyekszik, vajon milyen is lehet hát egy kommunista társadalom. Most a fölénye miatt irigyeitől üldözött nagy ember volt, aki mindenütt vetélytársakat, titkos ellenségeket, kelepcét szimatolt; országról országra hajszolt próféta, akinek zsebében kész recept volt a földi mennyország megvalósítására és aki azt képzelte, mindenki azon igyekszik, hogy ezt tőle ellopja. Már Londonban összekülönbözött a Szövetség embereivel és Brüsszelben sem tudott megférni senkivel, pedig itt különösen Marx és felesége szinte emberfölötti türelmet tanúsítottak iránta. Így csakhamar Amerikába ment, hogy ott kísérelje meg a prófétáskodást.

Mindezek a körülmények hozzájárultak ahhoz a csendes átalakuláshoz, amely a Szövetségben, főként a londoni vezetők között, végbement. Hogy a kommunizmus addigi felfogása, mind a francia egyszerű egyenlőség-kommunizmus, mind a Weitling-féle elégtelen, az egyre világosabb lett előttük. A kommunizmusnak az őskereszténységre való, Weitling kezdeményezte visszavezetése — jóllehet az „Evangelium des armen Sünders"-ben [A szegény bűnös evangé-

* Vö. Marx és Engels Művei. 4. köt. 1—15. old. — *Szerk.*

liuma] zseniális részletek találhatók — Svájcban arra vezetett, hogy a mozgalom jórészt előbb olyan bolondok kezébe került, mint Albrecht, azután olyan kihasználó szélhámos prófétákéba, mint Kuhlmann. Az egyes szépírók terjesztette „igazi szocializmus", francia szocialista szólamoknak elrontott hegeli németségre és érzelgős szeretet-ömlengésre való lefordítása (lásd a „Kommunista Kiáltvány"-nak a német vagy „igazi" szocializmusról szóló pontját*), amelyet Kriege és az illető írásoknak az olvasása vitt a Szövetségbe, már nyálkás erőtlensége miatt is szükségképpen undort keltett a Szövetség régi forradalmáraiban. Az addigi elméleti elképzelések tarthatatlanságával és a belőlük eredő gyakorlati eltévelyedésekkel szembekerülve, Londonban mindinkább belátták, hogy Marxnak és nekem igazunk van új elméletünkkel. Ezt a belátást kétségtelenül elősegítette, hogy a londoni vezetők között most két olyan férfiú akadt, aki elméleti felismerésre való képesség tekintetében az eddig említetteket jóval felülmúlta: Karl Pfänder miniatúra festő Heilbronnból és Georg Eccarius szabó Türingiából.**

Elég az hozzá: 1847 tavaszán Moll megjelent Brüsszelben Marxnál és rögtön utána Párizsban nálam, hogy elvtársai nevében ismételten felszólítson bennünket a Szövetségbe való belépésre. Felfogásmódunk általános helyességéről, mondotta, éppúgy meg vannak győződve, mint annak szükségességéről, hogy a Szövetséget a régi konspirációs hagyományoktól és formáktól megszabadítsák. Ha be akarunk lépni, alkalmat adnak nekünk arra, hogy kritikai kommunizmusunkat a Szövetség egy kongresszusán kiáltványban kifejtsük, amelyet azután a Szövetség kiáltványaként közzétesznek; s ugyanígy lehetőségünk lesz közreműködni abban, hogy a Szövetség elavult szervezete helyébe új, korszerű és célirányos szervezet lépjen.

Hogy valamilyen szervezetre a német munkásosztályon belül már csak a propaganda végett is szükség van, és hogy ez a szervezet, amennyiben nem pusztán helyi természetű, Németországon kívül is csak titkos lehet, afelől nem voltak kétségeink. De éppen a Szövetség alakjában már fennállott egy ilyen szervezet. Amit eddig kifogásoltunk ezen a Szövetségen, azt most a Szövetség képviselői maguk ejtették el mint hibásat; bennünket pedig felszólítottak, hogy működjünk közre az átszervezésben. Mondhattunk-e nemet? Semmi esetre sem. Beléptünk tehát a Szövetségbe. Marx Brüsszelben közelebbi barátainkból megalakított egy szövetségi csoportot, én pedig a három párizsi csoportot látogattam.

* Vö. uo. 463—466. old. — *Szerk.*

** Pfänder mintegy nyolc évvel ezelőtt halt meg Londonban. Sajátszerűen éles elméjű fő volt, szellemes, ironikus, dialektikus. Eccarius később tudvalevőleg hosszú évekig a Nemzetközi Munkásszövetség főtitkára volt, míg a Főtanácsban többek között a következő régi szövetségi tagok ültek: Eccarius, Pfänder, Lessner, Lochner, Marx és én. Eccarius később kizárólag az angol szakszervezeti mozgalomnak szentelte magát. — *Engels jegyzete.*

1847 nyarán Londonban folyt le a Szövetség első kongresszusa, amelyen a brüsszelieket W. Wolff képviselte, a párizsi csoportokat én. Itt mindenekelőtt a Szövetség átszervezését vitték véghez. Ami misztikus elnevezés a konspirációs időkből még megmaradt, azt most szintén eltörölték; a Szövetség szervezete most csoportokból, körzetekből, vezetőkörzetekből, központi vezetőségből és a kongresszusból állott, a neve pedig ettől kezdve „Kommunisták Szövetsége" lett. „A Szövetség célja a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralma, a régi, osztályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és egy új, osztályok nélküli és magántulajdon nélküli társadalom megalapítása" — így szól az első cikkely.* Maga a szervezet teljességgel demokratikus volt, választott és bármikor leváltható vezetőségekkel, s már önmagában ez elejét vette minden konspirációs törekvésnek, amely diktatúrát kíván, a Szövetséget pedig — legalábbis közönséges békeidőkre — tisztán propagandatársasággá változtatta. Ezt az új szervezeti szabályzatot** — ilyen demokratikus volt most az eljárás — a csoportok elé terjesztették megvitatásra, aztán a második kongresszus újból megtárgyalta és 1847. december 8-án végérvényesen elfogadta. Szövege lenyomtatva Wermuth és Stieber könyvében található, I. rész, 239. old., X. Melléklet.

A második kongresszus ugyanazon év november végén és december elején folyt le. Ezen Marx is jelen volt, és hosszabb vitában — a kongresszus legalább tíz napig tartott — védelmezte az új elméletet. Végül minden ellenvetés és kétség elintéződött, az új alapelveket egyhangúlag elfogadták és Marxot és engem megbíztak a kiáltvány kidolgozásával. Ez mindjárt azután meg is történt. Néhány héttel a februári forradalom előtt Londonba küldtük kinyomatásra. Azóta bejárta a világot, szinte minden nyelvre lefordították, és még ma is a proletármozgalom vezérfonala a legkülönbözőbb országokban. A Szövetség régi jelmondata, „Minden ember testvér", helyébe az új csatakiáltás lépett: „Világ proletárjai, egyesüljetek!", amely a harc nemzetközi jellegét nyíltan hirdette. Tizenhét évvel később ez a csatakiáltás mint a Nemzetközi Munkásszövetség jelszava végigzúgott a világon, és ma minden ország harcos proletariátusa zászlajára írta.

Kitört a februári forradalom. Az addigi londoni központi vezetőség rögtön átruházta jogkörét a brüsszeli vezetőkörzetre. De ez a határozat olyan időben érkezett meg, amikor Brüsszelben már tényleges ostromállapot uralkodott, és kivált a németek sehol sem gyülekezhettek már. Valamennyien éppen készültünk Párizsba menni, és ezért az új központi vezetőség elhatározta, hogy ugyancsak feloszlik, egész teljhatalmát Marxra ruházza és felhatalmazza őt, hogy Párizsban nyomban új központi vezetőséget alakítson. Alig oszlott szét az öt ember, aki (1848. március 3-án) ezt a határozatot hozta, amikor a rendőrség

* Vö. Marx és Engels Művei. 4. köt. 527. old. — *Szerk.*

** Vö. uo. 527—531. old. — *Szerk.*

behatolt Marx lakásába, letartóztatta őt és másnap kényszerítette, hogy utazzék Franciaországba, ahová éppen menni akart.

Párizsban csakhamar ismét találkoztunk valamennyien. Ott fogalmaztuk meg a következő, az új központi vezetőség tagjai által aláírt okmányt is, amelyet egész Németországban terjesztettek, s amelyből sokan még ma is tanulhatnak egyet-mást:

„*A Kommunista Párt követelései Németországban*[215]

1. Egész Németország egységes, oszthatatlan köztársasággá nyilváníttatik.

3. A népképviselők díjazást kapnak, hogy a munkás is helyet foglalhasson a német nép parlamentjében.

4. Általános népfelfegyverzés.

7. A fejedelmi és más feudális földbirtokok, az összes bányák, aknák stb. állami tulajdonná változnak. E földbirtokokon a földművelést nagyban és a tudomány legmodernebb segédeszközeivel a közösség hasznára űzik.

8. A parasztbirtokokat terhelő jelzálogok állami tulajdonná nyilváníttatnak. A kamatokat e jelzálogokért a parasztok az államnak fizetik.

9. Azokon a vidékeken, ahol a bérleti rendszer van kifejlődve, a földjáradékot, illetve a haszonbért adóként az államnak fizetik.

11. Az összes közlekedési eszközöket: vasutakat, csatornákat, gőzhajókat, utakat, postákat stb. az állam veszi kezébe. Állami tulajdonná változnak és a vagyontalan osztálynak ingyen állnak rendelkezésére.

14. Az örökösödési jog korlátozása.

15. Erős progresszív adók bevezetése és a fogyasztási adók eltörlése.

16. Nemzeti műhelyek létesítése. Az állam garantálja minden munkásnak az exisztenciáját és gondoskodik a munkára képtelenekről.

17. Általános, ingyenes népnevelés.

A német proletariátusnak, kispolgárságnak és kisparasztságnak érdekében áll, hogy teljes energiával munkálkodjék a fenti rendszabályok keresztülvitelén. Mert csak ezek megvalósításával juthatnak el ama milliók, akiket eddig Németországban egy kisszámú csoport kizsákmányolt, és akiket továbbra is igyekezni fognak elnyomatásban tartani, a maguk jogához és ahhoz a hatalomhoz, amely őket mint minden gazdagság létrehozóit megilleti.

A bizottság:

Karl Marx *Karl Schapper* *H. Bauer*
F. Engels *J. Moll* *W. Wolff*"*

* Vö. Marx és Engels Művei. 5. köt. 1—2. old. — *Szerk.*

Párizsban ekkor a forradalmi légiók hóbortja dívott. Spanyolok, olaszok, belgák, hollandok, lengyelek, németek csapatokba verődtek össze, hogy ki-ki felszabadítsa saját hazáját. A német légiót Herwegh, Bornstedt, Börnstein vezették. Minthogy rögtön a forradalom után a külföldi munkások valamennyien nemcsak munkanélkülivé lettek, hanem a közönség még zaklatta is őket, sokan tódultak ezekbe a légiókba. Az új kormány eszközt látott bennük arra, hogy megszabaduljon az idegen munkásoktól, és megadta nekik az étape du soldat-t, azaz útikvártélyt és napi 50 centime menetpótdíjat a határig, ahol aztán a mindig könnyekig meghatott külügyminiszter, a mézes szájú Lamartine már módját ejtette, hogy elárulja őket illetékes kormányuknak.

Mi a leghatározottabban ellene voltunk ennek a forradalmasdinak. Németország akkori erjedésébe egy inváziót bevinni, mely a forradalmat erőszakkal kívülről importálná, annyit jelentett, mint a forradalmat magában Németországban elgáncsolni, a kormányokat erősíteni, a légionáriusokat pedig — erről Lamartine kezeskedett — védtelenül kiszolgáltatni a német csapatoknak. Mikor aztán Bécsben és Berlinben győzött a forradalom, a légió még inkább céltalanná vált, de már belefogtak, hát játszadoztak tovább.

Mi német kommunista klubot alapítottunk, s ebben azt tanácsoltuk a munkásoknak, hogy maradjanak távol a légiótól, ehelyett egyenként térjenek vissza hazájukba és dolgozzanak ott a mozgalomért. Régi barátunk, Flocon, aki tagja volt az ideiglenes kormánynak, az általunk küldött munkások számára kieszközölte ugyanazokat az útikedvezményeket, amelyeket a légionáriusoknak megadtak. Ily módon három-négyszáz munkást juttattunk vissza Németországba, köztük a Szövetség tagjainak nagy többségét.

Ahogy könnyen előre látható volt, a Szövetség a néptömegek most kirobbant mozgalmához képest túlságosan gyenge eszköznek bizonyult. A Szövetség tagjainak háromnegyede, akik korábban külföldön éltek, a hazatéréssel lakóhelyet változtatott; ezzel addigi csoportjaik nagyrészt feloszlottak, elvesztettek minden kapcsolatot a Szövetséggel. A becsvágyóbbaknak egy része nem is igyekezett visszaállítani ezt a kapcsolatot, hanem ki-ki a saját helységében kis különmozgalmat kezdett a saját szakállára. Végül pedig a viszonyok minden egyes kisállamban, minden tartományban, minden városban olyan különbözők voltak, hogy a Szövetség nem adhatott mást, mint egészen általános irányelveket; ezeket pedig sokkal jobban lehetett terjeszteni a sajtó útján. Egyszóval abban a pillanatban, mikor megszűntek az okok, amelyek a titkos szövetséget szükségessé tették, a titkos szövetség is mint ilyen elvesztette minden jelentőségét. Ez azonban a legkevésbé azokat lephette meg, akik csak nemrég tüntették el ugyanezen titkos szövetség konspirációs jellegének utolsó nyomait is.

De most bebizonyosodott, hogy a Szövetség kiváló iskolája volt a forradalmi tevékenységnek. A Rajnánál, ahol a „Neue Rheinische Zeitung" szilárd központ volt, Nassauban, Rajna-Hessenben stb. mindenütt szövetségi tagok állottak

a szélsődemokratikus mozgalom élén. Ugyanígy Hamburgban. Dél-Németországban a kispolgári demokrácia túlsúlya akadályt jelentett. Boroszlóban Wilhelm Wolff egészen 1848 nyaráig nagy sikerrel tevékenykedett; szileziai mandátumot is kapott pótképviselőségre a frankfurti parlamentben. Végül Berlinben Stephan Born betűszedő, aki Brüsszelben és Párizsban aktív tagja volt a Szövetségnek, „Munkástestvériséget" alapított, amely meglehetősen kiterjedt volt és egészen 1850-ig fennállt. Born, igen tehetséges fiatalember, akinek azonban túlságosan sürgős volt, hogy politikai nagysággá váljék, a legkülönfélébb vegyes elemekkel „testvériesült", csak hogy tömeget hozzon össze, és semmiképpen sem volt az az ember, aki az ellentétes tendenciákba egységet, a káoszba világosságot tudott volna vinni. Ezért aztán az egylet hivatalos közleményeiben tarka összevisszaságban keverednek a „Kommunista Kiáltvány"-ban képviselt nézetek céhemlékekkel és céhkívánságokkal, Louis Blanc- és Proudhon-hulladékokkal, védővámoskodással stb., egyszóval mindenkit ki akartak elégíteni. Sajátlag sztrájkok, szakszervezetek, termelőszövetkezetek szervezésével foglalkoztak és megfeledkeztek arról, hogy mindenekelőtt az volt a feladat, hogy politikai győzelmekkel előbb meghódítsuk azt a terepet, amelyen egyedül lehet tartósan keresztülvinni ilyen dolgokat. Amikor aztán a reakció győzelmei a Testvériség vezetőivel megéreztették annak szükségességét, hogy közvetlenül bekapcsolódjanak a forradalmi harcba, a körülöttük csoportosított zűrzavaros tömeg magától értetődően cserbenhagyta őket. Born részt vett az 1849. májusi drezdai felkelésben,[216] és szerencsésen megmenekült. A „Munkástestvériség" azonban, a proletariátus nagy politikai mozgalmával szemközt, puszta Sonderbundnak[217] bizonyult, amely nagyrészt csak papíron állt fenn és olyan alárendelt szerepet játszott, hogy a reakció csak 1850-ben, tovább fennálló hajtásait pedig csak több évvel később tartotta szükségesnek betiltani. Bornból, akinek tulajdonképpeni neve Buttermilch, nem lett politikai nagyság, hanem kis svájci tanár, aki már nem Marxot fordítja a céhek nyelvére, hanem a szelíd Renant a maga édeskés németjére.

Párizs 1849. június 13-ájával, a német májusi felkelések vereségével és a magyar forradalomnak az oroszok által történt leverésével lezárult az 1848-as forradalom egy nagy időszaka. De a reakció győzelme egyelőre még korántsem volt végleges. Újjá kellett szervezni a szétugraszott forradalmi erőket s köztük a Szövetség erőit is. A viszonyok, mint 1848 előtt, ismét lehetetlenné tették a proletariátus minden nyilvános szervezkedését; újra titokban kellett tehát szervezkedni.

1849 őszén a korábbi központi vezetőségek és kongresszusok legtöbb tagja megint találkozott Londonban. Csak Schapper hiányzott még, aki Wiesbadenban ült, de felmentése után 1850 tavaszán szintén megérkezett, és Moll, aki miután a legveszélyesebb küldetések és agitációs utazások egész sorát bonyolította le — legutoljára a porosz hadsereg kellős közepén, a Rajna tartományban lovastüzéreket toborzott a pfalzi tüzérségnek —, a Willich-féle alakulat

besançoni munkásszázadába lépett be és a Murg melletti ütközetben, a rotenfelsi híd előtt halálos fejlövést kapott. Ezzel szemben most Willich belépett sorainkba. Willich a Németország nyugati részén 1845 óta oly gyakori érzelmi kommunisták közül való volt, tehát már csak azért is ösztönös, titkos ellenzéke a mi kritikai irányunknak. De több volt ennél, valóságos próféta, meg volt győződve a maga személyes küldetéséről, arról, hogy ő a német proletariátusnak a sorstól kijelölt felszabadítója és, mint ilyen, egyenes várományosa a politikai diktatúrának csakúgy, mint a katonainak. A Weitling által korábban hirdetett őskeresztény kommunizmus mellé ezzel egyfajta kommunista iszlám lépett. De ezen új vallás propagandája egyelőre csak a Willich vezénylete alatt álló menekült-kaszárnyára szorítkozott.

A Szövetséget tehát újjászervezték, kibocsátották a Függelékben lenyomtatott (IX., 1. sz.) 1850. márciusi üzenetet* és Heinrich Bauert megbízottként Németországba küldték. Az üzenet, amelyet Marx és én szerkesztettünk, még ma is érdekes, mert a kispolgári demokrácia még most is az a párt, amely a legközelebbi, már nemsokára esedékes európai megrázkódtatáskor (az európai forradalmak a mi századunkban — 1815, 1830, 1848—52, 1870 — tizenöttizennyolc évenként esedékesek) Németországban feltétlenül elsőnek kerül uralomra, mint a társadalom megmentője a kommunista munkásokkal szemben. Egy s más az ott elmondottakból tehát még ma is érvényes. Heinrich Bauer küldetését teljes siker koronázta. A kis, kedélyes cipész született diplomata volt. A részben ellanyhult, részben saját szakállukra dolgozó egykori szövetségi tagokat ismét bevitte az aktív szervezetbe, nevezetesen a „Munkástestvériség" akkori vezetőit is. A Szövetség kezdett a munkás-, paraszt- és a tornaegyletekben az 1848 előttinél sokkal nagyobb mértékben vezető szerepet játszani, úgyhogy már a csoportokhoz intézett következő negyedévi üzenet** 1850 júniusában megállapíthatta, hogy a kispolgári demokrácia érdekében Németországot beutazó Schurz bonni egyetemi hallgató (a későbbi amerikai ex-miniszter) „minden hasznavehető erőt már a Szövetség kezében talált" (lásd Függelék, IX., 2. sz.). A Szövetség feltétlenül az egyetlen jelentős forradalmi szervezet volt Németországban.

De hogy ez a szervezet mire szolgáljon, az nagyon lényeges mértékben attól függött, vajon a forradalom újabb fellendülésének kilátásai valóra válnak-e. Ez pedig 1850 folyamán mindinkább valószínűtlenné, sőt lehetetlenné vált. Az 1847-es ipari válságot, amely az 1848-as forradalmat előkészítette, leküzdötték; az ipari virágzásnak új, addig hallatlan periódusa köszöntött be; akinek volt szeme, hogy lásson, és szemét használni is tudta, azelőtt szükségképpen világos volt, hogy az 1848-as forradalmi vihar fokozatosan elült.

* Vö. Marx és Engels Művei. 7. köt. 236—245. old. — *Szerk.*
** Vö. uo. 298—304. old. — *Szerk.*

„Ilyen általános virágzás idején, amikor a polgári társadalom termelőerői oly buján fejlődnek, amennyire ez polgári viszonyok között egyáltalán lehetséges, *valódi forradalomról szó sem lehet.* Ilyen forradalom csak azokban a periódusokban lehetséges, amikor ez a két tényező: a modern termelőerők és a polgári termelési formák egymással ellentmondásba kerülnek. Azok a különböző civakodások, melyeket a kontinentális rendpárt egyes frakcióinak képviselői most egymással folytatnak és amelyekkel egymást kölcsönösen lejáratják, nemhogy új forradalmakra adnának alkalmat, ellenkezőleg, csak azért lehetségesek, mert a viszonyok alapja pillanatnyilag annyira biztos és — amit a reakció nem tud — annyira *polgári.* A polgári fejlődés feltartóztatására irányuló minden reakciós kísérlet *ugyanúgy vissza fog róla pattanni, mint a demokraták minden erkölcsi felháborodása és minden lelkes szózata.*"[218] Így írtunk Marx és én a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" „Szemle, 1850. májustól októberig" című cikkében, 5–6. szám, Hamburg 1850. 153. old.

A helyzetnek ez a hűvös felfogása azonban sokak szemében eretnekség volt akkor, amikor Ledru-Rollin, Louis Blanc, Mazzini, Kossuth és a kisebb német nagyságok közül Ruge, Kinkel, Goegg és ahogy még hívják őket, Londonban csapatostul álltak össze jövendőbeli ideiglenes kormányokká, nemcsak saját hazájuk, hanem egész Európa számára is, és amikor ahhoz, hogy az európai forradalom a maguktól értetődő különböző köztársaságokkal egyetemben azon nyomban megvalósuljon, már nem is kellett egyéb, mint a szükséges pénzt forradalmi kölcsönként Amerikában felvenni. Csoda-e, hogy olyan ember, mint Willich, lépre ment, hogy Schapper is, régi forradalmi vágyára hallgatva, hagyta magát elbolondítani, hogy a londoni munkások többsége, nagyrészt maguk is menekültek, követte őket a polgári demokrata forradalomcsinálók táborába? Elég az hozzá, hogy az általunk ajánlott tartózkodás ezeknek az embereknek nem volt ínyére; azt akarták, hogy menjünk bele a forradalomcsinálásba; mi ezt a leghatározottabban megtagadtuk. A szakadás bekövetkezett; a továbbiak a „Leleplezések"-ben olvashatók. Azután jött először Northjung letartóztatása, majd Haupté Hamburgban. Ez utóbbi árulóvá lett, megadta a kölni központi vezetőség tagjainak nevét és a perben koronatanú lett volna, de rokonai nem akarták megérni ezt a szégyent és elküldték Rio de Janeiróba, ahol később mint kereskedő berendezkedett és érdemei elismeréséül előbb porosz, majd német főkonzul lett. Most megint Európában van.**

A következők könnyebb megértésére közlöm a kölni vádlottak jegyzékét:

* Schapper a hatvanas évek végén halt meg Londonban. Willich kitüntetéssel harcolt az amerikai polgárháborúban; a Murfreesboro (Tennessee) melletti ütközetben mint dandártábornok mell-lövést kapott, de felgyógyult és mintegy tíz évvel ezelőtt halt meg Amerikában. — A többi fent említett személyről megjegyzem meg, hogy Heinrich Bauernak nyoma veszett Ausztráliában, Weitling és Ewerbeck pedig Amerikában halt meg. — *Engels jegyzete.*

1. P. G. Röser, szivarkészítő munkás; 2. Heinrich Bürgers, később mint haladópárti Landtag-képviselő halt meg; 3. Peter Nothjung, szabó, néhány évvel ezelőtt mint fényképész halt meg Boroszlóban; 4. W. J. Reiff; 5. Dr. Hermann Becker, most kölni főpolgármester és a főrendiház tagja; 6. Dr. Roland Daniels, orvos, néhány évvel a per után meghalt a börtönben szerzett tüdővészben; 7. Karl Otto, vegyész; 8. Dr. Abraham Jacobi, most orvos New Yorkban; 9. Dr. J. J. Klein, most orvos és városi képviselő Kölnben; 10. Ferdinand Freiligrath, aki azonban akkor már Londonban volt; 11. J. L. Ehrhard, kereskedelmi alkalmazott; 12. Friedrich Lessner, szabó, most Londonban. Ezek közül az esküdtszék 1852. október 4-től november 12-ig tartó nyilvános tárgyalások után hazaárulás kísérlete miatt elítélte: Rösert, Bürgerst és Nothjungot 6, Reiffet, Ottót, Beckert 5, Lessnert 3 évi várfogságra, Danielst, Kleint, Jacobit és Ehrhardot felmentették.

A kölni perrel zárul a német kommunista munkásmozgalomnak ez az első időszaka. Közvetlenül az ítélet után feloszlattuk Szövetségünket; néhány hónappal később a Willich—Schapper-féle Sonderbund is örök nyugovóra tért.

Egy emberöltő választja el az akkori időket a mostanitól. Akkor Németország a kézművesség és a kézi munkán alapuló háziipar országa volt; most nagy ipari ország, amely még folytonos ipari átalakulásban van. Akkor egyenként kellett felkutatni azokat a munkásokat, akik megértették munkás-helyzetüket és a tőkével való történelmi-gazdasági ellentétüket, mert ez az ellentét maga is csak keletkezőben volt. Ma az egész német proletariátust kivételes törvények alá kell helyezni, csak hogy némileg lassítsák azt a fejlődési folyamatot, melyben teljes tudatára ébred helyzetének, annak, hogy elnyomott osztály. Akkor annak a kevés embernek, aki eljutott a proletariátus történelmi szerepének felismeréséig, titokban kellett összeállnia, kis, 3—20 tagú csoportokban lopva kellett gyülekeznie. Ma a német proletariátusnak nincs többé szüksége hivatalos szervezetre, sem nyilvánosra, sem titkosra; az egynézetű osztályostársak egyszerű, magától értetődő összetartozása elég ahhoz, hogy minden szervezeti szabályzat, vezetőség, határozat és egyéb megfogható forma nélkül megingassa az egész német birodalmat. Bismarck döntőbíró Európában, künn a határon túl; benn azonban napról napra fenyegetőbben nő a magasba a német proletariátusnak az az atlétatermete, amelyet Marx már 1844-ben előre látott, az óriás, aki már nem fér a filiszterekre szabott szűk birodalmi épületbe és akinek hatalmas alkata és széles vállai addig növekednek, amíg majd pusztán azzal, hogy feláll ültéből, a birodalmi alkotmány egész épületét romba dönti. Sőt mit több. Az európai és az amerikai proletariátus nemzetközi mozgalma most annyira megerősödött, hogy nemcsak első, szűk formája — a titkos Szövetség —, hanem még a második, mérhetetlenül átfogóbb formája — a nyilvános Nem-

zetközi Munkásszövetség — is béklyó lett számára és a szolidaritás egyszerű, az osztályhelyzet azonosságának belátásán alapuló érzése elég ahhoz, hogy valamennyi ország legkülönbözőbb ajkú munkásai között a proletariátus egy és ugyanazon nagy pártját megteremtse és összetartsa. Azoknak a tanításoknak, melyeket a Szövetség 1847-től 1852-ig képviselt és amelyeket akkor a bölcs filiszterség mint szélsőséges őrültek agyrémét, mint néhány szétugrasztott szektárius titkos tanítását vállvonogatással intézhetett el, most számtalan hívük van a világ minden civilizált országában, a szibériai bányák elítéltjei között éppúgy, mint Kalifornia aranyásói körében; és e tanítás megalapítója, korának leggyűlöltebb, legtöbbet rágalmazott embere, Karl Marx, élete végén mindkét világ proletariátusának mindig keresett és mindig készséges tanácsadója volt.

London, 1885. október 8.

Marx és Engels Művei. 21. köt.
1970. 200—216. old.

MARX ÉS A „NEUE RHEINISCHE ZEITUNG" 1848—1849

A februári forradalom kitörésekor a német „Kommunista Párt" — mint mi neveztük — csak egy kis törzsből, a titkos propagandatársaságként megszervezett Kommunisták Szövetségéből állott. Titkos csak azért volt a Szövetség, mert Németországban akkor nem volt egyesülési és gyülekezési jog. A külföldi munkásegyleteken kívül, amelyekből tagjait toborozta, a Szövetségnek magában Németországban mintegy harminc csoportja, vagyis szekciója volt, ezenkívül sok helyütt egyes tagjai. De e jelentéktelen harci erőnek elsőrendű vezetője volt *Marx* személyében, olyan vezetője, akinek mindenki készséggel alárendelte magát, és — neki köszönhetően — olyan elvi és taktikai programja, amelynek még ma is teljes érvénye van: a *„Kommunista Kiáltvány"*.

Itt most elsősorban a program taktikai részét kell szemügyre vennünk. Ez általános vonatkozásban így szól:

„A kommunisták nem külön párt a többi munkáspárttal szemben. Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik. Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat. A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus *közös*, *a nemzetiségtől független* érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az *összmozgalom érdekét* képviselik. A kommunisták tehát a *gyakorlatban* minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; *az elmélet terén* a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit."*

És különös vonatkozással a német pártra:

„Németországban a kommunista párt, mihelyt a burzsoázia forradalmi módon lép fel, együtt küzd a burzsoáziával az abszolút monarchia, a feudális földtulajdon és a kispolgáriság ellen. Egyetlen pillanatra sem mulasztja el azonban,

* Vö. Marx és Engels Művei. 4. köt. 452—453. old. — *Szerk.*

hogy a munkásokban a lehető legvilágosabban tudatosítsa a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétet, hogy így a német munkások azokat a társadalmi és politikai feltételeket, amelyeket a burzsoáziának uralmával meg kell teremtenie, azonnal mint megannyi fegyvert a burzsoázia ellen fordíthassák, hogy így, a németországi reakciós osztályok megdöntése után, nyomban meginduljon a harc maga a burzsoázia ellen. Németországra irányítják a kommunisták legnagyobb figyelmüket, mert Németország polgári forradalom küszöbén áll" stb. („Kiáltvány", IV.*)

Soha még taktikai program úgy nem vált be, mint ez. Forradalom előestéjén készült és kiállotta e forradalom próbáját; s ahányszor azóta valamelyik munkáspárt eltért tőle, mindannyiszor megbosszulta magát az elhajlás; ma pedig, csaknem negyven esztendő múltán, ez a vezérfonala Európa minden határozott és öntudatos munkáspártjának, Madridtól Pétervárig.

A párizsi februári események siettették a küszöbönálló német forradalmat és ezzel módosították jellegét. A német burzsoázia nem a saját erejéből győzedelmeskedett, hanem egy francia munkásforradalom uszályában. Még mielőtt végleg legyűrte volna régi ellenfeleit, az abszolút királyságot, a feudális földbirtokot, a bürokráciát, a gyáva nyárspolgárságot, már frontot kellett nyitnia az új ellenséggel, a proletariátussal szemben. Itt azután rögtön megmutatkozott a Franciaország és Anglia mögött messze elmaradt német gazdasági állapotoknak és az ennélfogva ugyancsak elmaradt német osztályviszonyoknak a hatása.

A német burzsoáziának, amely éppen csak hozzákezdett nagyipara megalapozásához, hiányzott az ereje, a bátorsága, de a kényszerítő ösztönzése is arra, hogy a feltétlen uralmat az államban kivívja magának; az ugyanilyen arányban fejletlen proletariátus, mely teljes szellemi elnyomatásban nőtt fel, mely szervezetlen, és önálló szervezkedésre egyelőre képtelen is volt, csak tompán érezte mélyreható érdekellentétét a burzsoáziával. Így azután, bár valójában fenyegető ellenfele volt a burzsoáziának, politikailag függvénye maradt. A burzsoázia, amelyet a német proletariátus megrémített — nem is az a proletariátus, amely akkor vele szemben állott, hanem amivé fenyegetően fejlődött és ami a francia proletariátus már csakugyan volt —, csupán egyetlen menekvést látott: bármilyen, akár a leghitványabb kiegyezést a monarchiával és a nemességgel; a proletariátus nagy tömegének tehát, amely még nem ismerte saját történelmi szerepét, egyelőre a burzsoázia előrehajtó, szélsőbalszárnyának szerepét kellett vállalnia. A német munkásoknak mindenekelőtt azokat a jogokat kellett kiharcolniok, amelyek nélkülözhetetlenek voltak számukra ahhoz, hogy önállóan, osztálypártban szervezkedjenek: sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot — azokat a jogokat, amelyeket voltaképp a burzsoáziának kellett volna saját uralma érdekében kiküzdenie, de amelyeket félelmében ő maga elvitatott

* Vö. uo. 470. old. — *Szerk.*

most a munkásoktól. A Szövetség néhány száz szétszórt tagja szinte eltűnt a mozgalomba hirtelenül belesodródott hatalmas tömegben. A német proletariátus tehát eleinte mint szélső demokratikus párt jelent meg a politikai színtéren.

Számunkra, akik akkor Németországban egy nagy lapot alapítottunk, ezzel a zászló magától adódott. Csak a demokrácia zászlajáról lehetett szó, de olyan demokráciáéról, amely mindenütt az egyes részletekben hangsúlyozta sajátos proletár jellegét, bár azt még nem írhatta egyszer s mindenkorra a lobogójára. Ha erre nem lettünk volna hajlandók, ha nem akartunk volna a mozgalom készen talált, leghaladóbb, ténylegesen proletár szárnyához kapcsolódni és azt előre hajtani, akkor nem maradt volna számunkra egyéb, csak az, hogy valami kis zuglapocskában kommunizmust prédikáljunk és nagy cselekvő párt helyett kis szektát alapítsunk. Ám arra, hogy a pusztában prédikáljunk, már nem voltunk elég romlatlanok; ahhoz nagyon is jól tanulmányoztuk az utopistákat. Nem erre készítettük programunkat.

Amikor Kölnbe érkeztünk, ott már előkészületek folytak demokrata és részben kommunista oldalról egy nagy újság megindítására. Hamisítatlan helyi, kölni lapot akartak csinálni, s bennünket szerettek volna Berlinbe száműzni. De huszonnégy óra alatt elfoglaltuk a terepet, elsősorban Marx révén, az újság miénk lett, mindössze annyi engedmény ellenében, hogy *Heinrich Bürgerst* bevettük a szerkesztőségbe. Ő *egy* cikket írt (a 2. számba), többet soha.

Nekünk Kölnbe kellett mennünk, nem pedig Berlinbe. Először is Köln volt a középpontja a Rajna tartománynak, amely végigcsinálta a francia forradalmat, a Code Napoléonnal *modern* jogi szemléletet őrzött meg magának, a messze legjelentősebb nagyipart fejlesztette ki és akkor minden tekintetben Németország leghaladottabb része volt. Az akkori Berlint nagyon is jól ismertük saját tapasztalatunkból: éppen hogy keletkező burzsoáziáját, nagyszájú, de tettre gyáva, csúszó-mászó kispolgárságát, még teljesen fejletlen munkásságát, állami hivatalnokainak, nemesi és udvari csőcselékének nagy tömegét, egészében puszta „uralkodói székhely" jellegét. Döntő azonban az volt, hogy Berlinben a nyomorúságos porosz Landrecht uralkodott és politikai perekben hivatásos bírák ítélkeztek; a Rajnánál a Code Napoléon volt érvényben, amely nem ismeri a sajtópert, mert előfeltételezi a cenzúrát, s esküdtszék ítélkezett, nem politikai vétségek, hanem csupán *bűncselekmények* esetén; Berlinben a forradalom *után* az ifjú Schlöffelt egy évre ítélték valami apróságért;[219] a Rajna mellett feltétlen sajtószabadsággal rendelkeztünk — s utolsó cseppjéig ki is használtuk.

Így indultunk el 1848. június 1-én, igen szerény részvénytőkével, amelynek csak kis részét fizették be, és maguk a részvényesek is több mint bizonytalanok voltak. A fele mindjárt az első szám után otthagyott bennünket, a hónap végére pedig már egy sem maradt belőlük.

Szerkesztőségünk alkotmánya egyszerűen Marx diktatúrája volt. Nagy napilapnál, amelynek órára kell elkészülnie, nem is lehet másként következetes

magatartást biztosítani. Itt azonban Marx diktatúrája méghozzá magától értetődő is volt, senki el nem vitatta, mindannyian szívesen elismertük. Elsősorban az ő éleslátása és biztos tartása tette lapunkat a forradalmi évek leghíresebb német újságjává.

A „Neue Rheinische Zeitung" politikai programjának két fő pontja volt: Egységes, oszthatatlan, demokratikus német köztársaság és háború Oroszország ellen, ami magában foglalta Lengyelország helyreállítását is.

A kispolgári demokrácia akkoriban két frakcióra oszlott: az északnémetre, amely szívesen látott volna egy demokratikus porosz császárt, és a délnémet, akkoriban szinte sajátosan badeni frakcióra, amely Németországot föderatív köztársasággá akarta átváltoztatni, svájci mintára. Mindkét irányzat ellen harcolnunk kellett. A proletariátus érdeke éppúgy tiltotta Németország elporoszosítását, mint a kisállamosdi megörökítését. Ez az érdek azt követelte, hogy Németország végre *nemzetté* egyesüljön, mert csak ez biztosíthatta azt a minden ránkmaradt kicsinyes akadálytól megtisztított harcteret, amelyen a proletariátus és a burzsoázia megmérkőzhet. De a proletariátus érdeke éppúgy a porosz vezetés létrehozatalát is tiltotta; hiszen éppen a porosz állam volt — egész berendezkedésével, hagyományával és uralkodóházával — az egyetlen komoly belső ellenfél, amelyet a németországi forradalomnak le kellett győznie; és ráadásul Poroszország Németországot csak Németország kettészakításával, Német-Ausztria kirekesztésével egyesíthette. Nem lehetett tehát más közvetlen forradalmi programunk, mint ez: a porosz állam felbomlása, az osztrák állam széthullása, Németország valóságos egyesítése köztársaságként. Ez pedig Oroszország elleni háborúval és csakis azzal volt keresztülvihető. Erre az utóbbi pontra még visszatérek.

A lap hangja egyébként korántsem volt ünnepélyes, komoly vagy lelkesült. Csupa megvetésreméltó ellenféllel álltunk szemben és teljes megvetéssel kezeltük is valamennyit. A cselszövő királyság, a kamarilla, a nemesség, a „Kreuzzeitung", az egész „reakció", amelyen a filiszter erkölcsileg felháborodott — csak gúny és nevetség tárgya volt számunkra. De nem kevésbé a forradalomban felkapaszkodott új bálványok is: a márciusi miniszterek, a frankfurti és a berlini gyűlés[220], ezeknek jobb- és baloldala egyaránt. Mindjárt az első szám első cikke* kigúnyolta a frankfurti parlament semmiségét, véget nem érő szónoklatainak céltalanságát, gyáva határozatainak felesleges voltát. Részvényeseink felének elvesztésébe került ez a cikk. A frankfurti parlament még csak vitaklub sem volt: jóformán nem is vitatkoztak benne, hanem csak előre elkészített akadémikus értekezéseket daráltak le és olyan határozatokat hoztak, amelyek célja a német filiszter lelkesítése lett volna, de amelyekre különben senki nem is hederített.

* Vö. Marx és Engels Művei. 5. köt. 8—11 old. — *Szerk.*

A berlini gyűlésnek már több jelentősége volt: valódi hatalommal állt szemben, a földön állva, nem a fellegek közötti frankfurti kakukkfészekben vitatkozott és hozta határozatait. Ezért behatóbban is foglalkoztunk vele. De a baloldal ottani bálványait is, Schulze-Delitzscht, Berendst, Elsnert, Steint stb., éppoly élesen támadtuk, mint a frankfurtiakat, kíméletlenül lelepleztük határozatlanságukat, csüggetegségüket, számító óvatosságukat és kimutattuk, hogy kompromisszumosdijukkal hogyan sodródnak lépésről lépésre a forradalom elárulásába. Ez persze borzadályt keltett a demokratikus kispolgárban, aki ezeket a bálványokat csak az imént gyártotta saját használatára. Ez a borzadály volt szemünkben a jele, hogy telibe találtunk.

Ugyanígy felléptünk a kispolgárság által buzgón terjesztett azon csalatkozás ellen is, hogy a forradalom a márciusi napokkal lezárult és most már csak a termését kell betakarítani. A mi számunkra február és március csak akkor jelenthetett valóságos forradalmat, ha nem lezárulása, hanem ellenkezőleg, kiindulópontja lesz egy hosszú forradalmi mozgalomnak, amelyben, akárcsak a nagy francia forradalomban, a nép saját harcai révén továbbfejlődik, a pártok egyre élesebben különválnak, mígnem egészen egybeesnek a nagy osztályokkal — a burzsoáziával, a kispolgársággal, a proletariátussal —, s amelyben a proletariátus fokról fokra, sorozatos csatákat víva meghódítja az egyes pozíciókat. Ezért a demokratikus kispolgársággal is mindenütt szembeszálltunk, ahol az a proletariátussal fennálló osztályellentétét el akarta kenni e kedvelt szólamával: hiszen valamennyien ugyanazt akarjuk, minden nézeteltérés puszta félreértésen alapul. Ám minél kevésbé engedtük meg a kispolgárságnak, hogy félreértse a mi proletár demokráciánkat, annál engedékenyebb és kezesebb lett irántunk. Minél élesebben és határozottabban lépnek fel vele szemben, annál készségesebben lapul meg, annál több engedményt tesz a munkáspártnak. Erről meggyőződtünk.

Végül lelepleztük a különböző úgynevezett nemzetgyűlések parlamenti kretenizmusát (ahogy Marx nevezte[221]). Ezek az urak minden hatalmi eszközt kiengedtek a kezükből, sőt részben önként visszaszolgáltattak a kormányoknak. Az újonnan megerősödött reakciós kormányok mellett Berlinben és Frankfurtban egyaránt hatalomnélküli gyűlések álltak, amelyek mindazonáltal azt képzelték, hogy tehetetlen határozataik kiemelik a világot a sarkaiból. Ez a kretén öncsalás uralkodott mindenütt, még a szélsőbalon is. Odakiáltottuk nekik: parlamenti győzelmük egybe fog esni valóságos vereségükkel.[222]

És így is történt mind Berlinben, mind Frankfurtban. Mikor a „baloldal" megkapta a többséget, a kormány szétkergette az egész gyűlést; megtehette, mert a gyűlés eljátszotta hitelét a népnél.

Amikor később elolvastam *Bougeart* könyvét *Marat-ról*, rájöttem, hogy mi nem egy vonatkozásban tudattalanul csak az igazi (nem a royalisták által meghamisított) „Népbarát"[223] nagy mintaképét követtük, s hogy az egész dühödt

tombolásnak és az egész történelemhamisításnak, ami miatt majdnem egy évszázadon keresztül Marat-nak csak torzképét ismerték, csakis az az oka, hogy Marat a pillanat bálványairól, Lafayette-ről, Baillyról és másokról könyörtelenül lerántotta a leplet és mint a forradalom máris kész árulóit mutatta be őket; és hogy mint mi, ő sem lezárultnak, hanem permanensnek akarta nyilváníttatni a forradalmat.

Nyíltan kimondottuk, hogy az általunk képviselt irányzat csak akkor szállhat harcba valóságos pártcéljainkért, ha a Németországban fennálló hivatalos pártok közül már a legszélső került kormányra: akkor mi leszünk vele szemben az ellenzék.

Ám az események gondoskodtak arról, hogy német ellenfeleink kigúnyolása mellett a lángoló szenvedély is hangot kapjon. A párizsi munkások 1848. júniusi felkelése a helyünkön talált bennünket. Az első lövés eldördülésétől kezdve fenntartás nélkül kiálltunk a felkelők mellett. Vereségük után Marx a legyőzötteket egyik leghatalmasabb cikkében ünnepelte.*

Ekkor otthagytak bennünket maradék részvényeseink is. De megvolt az elégtételünk, hogy mi voltunk az egyetlen lap Németországban és jóformán egész Európában, amely magasra tartotta a letiport proletariátus zászlaját abban a pillanatban, amikor a világ burzsoái és nyárspolgárai rágalmaik szennyzuhatagát omlasztották a legyőzöttekre.

A külpolitika egyszerű volt: kiállás minden forradalmi nép mellett, felhívás a forradalmi Európa általános háborújára az európai reakció nagy támasza — Oroszország ellen. Február 24-től[224] kezdve világosan láttuk, hogy a forradalomnak csak *egy* valóban félelmetes ellensége van, Oroszország; és hogy ez az ellenség annál inkább kénytelen beleavatkozni a küzdelembe, minél inkább európai méreteket ölt a mozgalom. A bécsi, milánói és berlini események késleltették ugyan az orosz támadást, de végső bekövetkezése annál bizonyosabb lett, minél közelebbről fenyegette a forradalom Oroszországot. De ha sikerült volna Németországot belevinni az Oroszország elleni háborúba, akkor befellegzett a Habsburgoknak és Hohenzollernoknak, és a forradalom győz az egész vonalon.

Ez a politika végighúzódik az újság minden egyes számán, egészen addig, amíg az oroszok valóban bevonultak Magyarországra, ami előrelátásunkat tökéletesen igazolta és eldöntötte a forradalom vereségét.

Amikor 1849 tavaszán közeledett a döntő küzdelem, a lap hangja számról számra hevesebb és szenvedélyesebb lett. *Wilhelm Wolff* a „Schlesische Milliarde"-ban [A sziléziai milliárd] (nyolc cikk) emlékeztette a sziléziai parasztokat, hogy a feudális terhek megváltásakor hogyan forgatták ki őket pénzükből és földbirtokukból a kormány segítségével a földesurak, és egymilliárd tallér kártérítést követelt.

* Vö. Marx és Engels Művei. 5. köt. 123–126., 134–141. old. — *Szerk*

Ugyanakkor, áprilisban megjelent *Marx* értekezése a bérmunkáról és tőkéről, vezércikksorozatban,* ez világosan utalt politikánk szociális céljára. A lap minden száma, minden kulonkiadása rámutatott a készuló nagy utkozetre, az ellentétek kiélezódésére Franciaországban, Itáliában, Németországban és Magyarországon. Jelesul az áprilisi és májusi kulonkiadásaink megannyi felhívás volt a néphez, hogy álljon készen az odautésre.

Odakunn a birodalomban" csodálkoztak, hogy mi mindezt ily zavartalanul muveljuk egy elsorendű porosz eród kellos kozepén, 8000 fónyi helyorséggel szemben, a főorseg szeme láttára, csakhogy a szerkesztőségi szobában levő nvolc szuronyospuska és 250 élestoltény, no meg a szedók piros jakobinussapkaja miatt a tisztek a mi házunkat is olyan eródnek tel intették, amelyet nem lehet holmi rajtautéssel bevenni.

Végul 1849 május 18-án lecsaptak ránk.

A drezdai és elberfeldi felkelést elfojtották, az iserlohnit korulzárták, a Rajna tartomány és Vesztfália hemzsegett a szuronyoktól, amelyeknek a porosz Rajna-vidék teljes leigázása után Pfalz és Baden ellen kellett menetelniok. Ekkor végul volt mersze a kormányzatnak, hogy ránktorjon. A szerkesztok egyik fele ellen bírósági eljárás folyt, másik felét mint nem porosz honost barmikor kiutasíthatták. Ezellen mit sem tehettunk, amikor a kormányzat mogott egy teljes hadtest állt. Fel kellett adnunk erődunket, de fegyvereinkkel és malhánkkal, zeneszo mellett, az utolsó, voros nyomású szám lobogó zászlaja alatt vonultunk el, a kolni munkásokat pedig óvtuk a reménytelen puccsoktól és azt kiáltottuk feléjuk:

„A »Neue Rheinische Zeitung« szerkesztői bucsuzóul koszonetet mondanak Nektek azért az egyuttérzésért, amelyet irántuk tanúsítottatok. Utolsó szavuk mindig és mindenutt ez lesz: *A munkásosztály felszabadítása!*"**

Így ért véget a „Neue Rheinische Zeitung", rovid idővel első évfolyamának befejezése előtt. Szinte anyagi eszkozok nélkul indítottuk el — mint mondottam, azt a keveset, amit kilátásba helyeztek, csakhamar megvonták tőlunk —, de mar szeptemberben kozel 5000 példányig vittuk fel. A kolni ostromállapot felfuggesztette megjelenését; oktober kozepén elolról kellett kezdenunk. De 1849 májusában, beszuntetésekor, már ujra 6000 előfizetője volt, míg a „Kolnische" sem rendelkezett, saját bevallása szerint, akkor 9000-nél tobb előfizetővel. Sem előtte, sem utána egyetlen német újság sem rendelkezett soha ilyen hatalommal és befolyással, egy sem tudta a proletár tomegeket ugy felvillanyozni, mint a „Neue Rheinische".

És ezt mindenekelőtt *Marxnak* koszonhette.

Amikor lecsaptak ránk a szerkesztoség szétszéledt. *Marx* Párizsba ment,

* Lásd Marx és Engels Muvei 6. kot. 386–412. old. – *Szerk.*

** Lásd Marx és Engels Muvei 6. kot. 506. old. — *Szerk.*

ahol érlelődött a döntés, amely 1849. június 13-án[225] bekövetkezett; *Wilhelm Wolff* ekkor elfoglalta helyét a frankfurti parlamentben — éppen akkor, amikor a gyűlésnek választania kellett aközött, hogy vagy felülről fogják szétkergetni, vagy csatlakozik a forradalomhoz; és magam a Pfalzba mentem és adjutáns lettem Willich szabadcsapatában.[226]

1844. február közepe és március eleje között

Marx és Engels Művei. 21. köt.
1970. 13—20. old.

A CSALÁD, A MAGÁNTULAJDON ÉS AZ ÁLLAM EREDETE[227]

AZ 1884-ES, ELSŐ KIADÁSHOZ

Az itt következő fejezetek bizonyos fokig végrendeletet teljesítenek. Nem kisebb ember, mint Karl Marx, szándékozott Morgan kutatásainak eredményeit a maga — bizonyos határokon belül azt mondhatom, hogy kettőnk — materialista történelemvizsgálatának eredményeivel összefüggésben bemutatni és ezúton aztán egész jelentőségüket tisztázni. Hiszen Morgan a Marx által negyven esztendővel ezelőtt felfedezett materialista történelemfelfogást a maga módján Amerikában újra felfedezte és ez — a barbárság és a civilizáció összehasonlításában — a fő pontokban ugyanazokra az eredményekre vezette, mint Marxot. És ahogy a „Tőké"-t a céhbeli közgazdászok Németországban éveken át éppoly buzgón plagizálták, amilyen makacsul agyonhallgatták, Morgan „Ancient Society"-jával* is ugyanígy bántak el Angliában a „prehisztorikus" tudomány szóvivői. Az én munkám csak szerény pótléka lehet annak, amit elhunyt barátomnak már nem adatott meg elvégezni. De Morgan művéből készített bő kivonatai között rendelkezésemre állnak kritikai megjegyzései, s ezeket itt a lehetőséghez képest visszaadom.

A materialista felfogás szerint a végső soron meghatározó mozzanat a történelemben: a közvetlen élet termelése és újratermelése. Ez azonban maga is megint kettős jellegű. Egyfelől a létfenntartási eszközöknek, a táplálkozás, ruházkodás, lakás tárgyainak létrehozása, valamint az ehhez szükséges szerszámoké; másfelől magának az embernek a létrehozása, az emberi nem fenntartása. Azokat a társadalmi berendezkedéseket, amelyek közepette egy-egy meghatározott történelmi korszak és egy-egy meghatározott ország emberei élnek, a termelés mindkét fajtája megszabja: egyfelől a munkának, másfelől a család-

* Lewis H. Morgan: „Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization" [Őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig], London, Macmillan & Co., 1877. A könyvet Amerikában nyomták és Londonban meglepően nehezen lehet hozzájutni. A szerző néhány évvel ezelőtt meghalt. — *Engels jegyzete.*

nak a fejlodési foka Minél kevésbe fejlett még a munka, minél korlatozottabb termékeinek mennyisege, tehát a társadalom gazdagsága is, annál tulnyomóbban uralkodóként jelennek meg a tarsadalmi rendben a nemzetségi kotelékek A tarsadalom e nemzetségi kotelékeken alapulo tagozodásának keretei kozott viszont egyre jobban fejlodik a munka termelékenysége, vele egyutt a magántulajdon és a csere, a gazdaságbeli kulonbségek, idegen munkaero értékesithetosége és ezzel osztalyellentéteknek az alapzata uj tarsadalmi elemek, amelyek nemzedékeken at igyekeznek a régi tarsadalmi berendezkedest az uj alla potokhoz idomítani, míg végul a kettó osszeegyeztethetetlensége teljes forradalmasodást nem idéz elo A nemzetségi kotelékeken nyugvo régi társadalmat az ujonnan kifejlodott társadalmi osztályok osszecsapása során szetrobbantjak helyebe egy uj társadalom lép, az allamban osszefogva, amelynek alsobb egysegei mar nem nemzetségi, hanem teruleti kotelékek, — egy olyan tarsadalom, amelyben a család rendjén teljesen a tulajdon rendje uralkodik, és amelyen belul most szabadon kibontakoznak azok az osztályellentétek és osztálvharcok, amelyek az egész eddigi *irott* történelem tartalmát alkotják

Morgan nagy érdeme az, hogy iiott történelmunknek ezt a torténelemelotti alapzatát fobb vonásaiban felfedezte és rekonstruálta, s az észak-amerikai indianok nemzetségi kotelékeiben megtalálta számunkra a kulcsot a legrégibb gorog romai és német történelem legfontosabb, eddig megoldatlan rejtélyeihez Nem is egy nap müve e munka Csaknem negyven esztendeig kuszkodott anyagával, mig teljesen urra nem lett rajta De éppen ezért is valt konyve korunk kevés korszakalkoto müveinek egyikévé

A kovetkezo fejtegetésekben az olvaso nagyjában es egészében konnyen megkulonbozteti majd, mi az, ami Morgantól származik, és mit fűztem hozzá én A Gorogorszaggal és Romaval foglalkozó történelmi szakaszokban nem szoritkoztam Morgan bizonyító adataira, hanem hozzátehettem mindazt, ami rendelkezésemre állt A keltákról és németekrol szóló szakaszok lényegében tolem szarmaznak, Morgannak itt jóformán csak másodkéz források és a német viszonyokat illetően Tacituson kivul - csak Freeman ur rossz liberalis hamisitásai alltak rendelkezésre A gazdasági fejtegetéseket, amelyek Morgannál az ó célja szempontjából kielégitok, de az enyémnek a szempontjából mindenképpen elegtelenek, mind ujra feldolgoztam És végul magától értetodoen én vagyok felelos a végkovetkeztetésekért is mindenutt, ahol nem kifejezetten idézem Morgant

I

TÖRTÉNELEM ELŐTTI KULTÚRFOKOK

Morgan az első, aki tárgyismerettel meghatározott rendet próbál teremteni az emberi előtörténetben; amíg jelentékenyen kibővült anyag nem kényszerít változtatásokra, az ő csoportosítása nyilván érvényben marad.

A három fő korszak — vadság, barbárság, civilizáció — közül őt magától értetődően csak az első kettő és a harmadikba való átmenet foglalkoztatja. A két korszak mindegyikét alsó, középső és felső fokra osztja a létfenntartási eszközök termelésében elért haladás szerint; mert, amint mondja: „az ebben a termelésben kifejtett ügyesség döntő az ember fölényének és a természet feletti uralmának foka szempontjából; az összes lények közül csak az ember jutott el odáig, hogy szinte feltétlen uralomra tett szert az élelmiszerek előállítása felett. Az emberi haladás összes nagy korszakai többé-kevésbé közvetlenül egybeesnek a létfenntartási források kibővítésének korszakaival." — A család fejlődése ezzel párhuzamos, de nem nyújt olyan frappáns ismertetőjegyeket az időszakok elválasztására.

1. Vadság

1. *Alsó fok.* Az emberi nem gyermekkora; az emberek ekkor még, legalább részben, fákon élve — csakis így magyarázható meg fennmaradásuk a nagy ragadozók között — eredeti lakóhelyeiken, a tropikus vagy szubtropikus erdőkben tartózkodtak. Gyümölcs, dió, gyökér szolgált táplálékukul; a tagolt beszéd kialakulása e kor fő eredménye. Mindazon népek közül, amelyek a történelmi időszak során ismeretessé váltak, egyik sem volt már ebben az ősállapotban. Habár ez az állapot hosszú évezredekig tarthatott, közvetlen bizonyítékaink nincsenek rá; de ha elismertük, hogy az ember az állatvilágból származik, akkor ennek az átmenetnek a feltételezése elkerülhetetlen.

2. *Középső fok.* Halaknak (rákokat, kagylókat és más víziállatokat is beleértve) táplálkozásra való felhasználásával és a tűz használatával kezdődik. A kettő összefügg, mert a haltáplálék csak a tűz révén válik teljesen felhasználhatóvá. Ez az új táplálék azonban függetleníti az embereket az éghajlattól és a helytől; az emberiség a folyók és tengerpartok mentén már a vadság állapotában is elterjedhetett a föld legnagyobb részén. A korai kőkorszak durván megmunkált, csiszolatlan kőszerszámai, az úgynevezett paleolit szerszámok, amelyek teljesen vagy legnagyobbrészt ebbe az időszakba esnek, minden világrészen való elterjedésükkel bizonyítékul szolgálnak ezekre a vándorlásokra. Az újonnan benépesülő övezetek és a szakadatlanul működő kutatási ösztön, a tűzdörzsölés ismeretével egyetemben, új élelmiszerekhez juttatta az embereket;

így különféle liszttartalmú gyökerekhez és gumókhoz, forró hamuban vagy sütőgödörben (földbe vájt kemencében) kisütve, a vadhoz, amely az első fegyverek, a buzogány és a dárda felfedezése után a táplálék alkalmi kiegészítőjévé vált. Kizárólagosan vadásznépek, amilyenek a könyvekben szerepelnek, azaz olyanok, amelyek *csak* vadászatból élnek, sohasem voltak; a vadászzsákmány ehhez túlságosan bizonytalan. Úgy látszik, a táplálékforrások tartós bizonytalansága folytán tűnt fel ezen a fokon az emberevés, amely ettől kezdve sokáig fennmaradt. Az ausztráliaiak és számos polinéziai nép még ma is a vadságnak e középső fokán áll.

3. *Felső fok.* Az íj és a nyíl feltalálásával kezdődik; ezáltal a vad rendszeres táplálékká, a vadászat normális munkaággá válik. Az íj, a húr és a nyíl már igen összetett szerszám, amelynek feltalálása hosszú, felgyülemlett tapasztalatot és megélesedett szellemi erőket előfeltételez, tehát egy sereg más találmány egyidejű ismeretét is. Ha összehasonlítjuk azokat a népeket, amelyek az íjat és nyilat már ismerik ugyan, de még nem ismerik a fazekasmesterséget (amelytől Morgan a barbárságba való átmenetet számítja), csakugyan megtaláljuk már a falvakba település némi kezdeteit, bizonyos uralmat a létfenntartási cikkek termelése felett, fából való edényeket és eszközöket, kézi szövést (szövőszék nélkül) háncsrostokkal, fahéncsből vagy nádból font kosarakat, csiszolt (neolit) kőszerszámokat. A tűz és a kőbalta többnyire hozzásegített már az egy fatörzsből vájt csónakhoz és helyenként gerendákhoz és deszkákhoz a házépítés céljára. Mindezeket a vívmányokat megtaláljuk pl. az Amerika északnyugati részén élő indiánoknál, akik ismerik ugyan az íjat és a nyilat, de nem ismerik a fazekasságot. A vadság korában az íj és a nyíl jelenti azt, amit a barbárság korában a vaskard és a civilizáció korában a tűzfegyver: a döntő fegyvert.

2. Barbárság

1. *Alsó fok.* A fazekasság bevezetésétől kelteződik. Ez sok esetben kimutathatóan, és valószínűleg mindenütt, úgy keletkezett, hogy fonott vagy faedényeket agyaggal betapasztottak, hogy tűzállóvá tegyék őket; eközben hamarosan felfedezték, hogy a megformált agyag a belső edény nélkül is megteszi a szolgálatot.

Eddig a fejlődés menetét egészen általánosan, mint valamennyi nép egy meghatározott időszakára egyaránt érvényeset vizsgálhattuk, tekintet nélkül arra, hogy hol élt. A barbárság beköszöntével azonban a fejlődés olyan fokára értünk, amelyen a két nagy földrész különböző természeti adottsága érvényesül. A barbárság időszakának jellemző mozzanata az állatok megszelídítése és tenyésztése, valamint a növények termesztése. Mármost a keleti földrész, az ún. Óvilág, csaknem az összes szelídítésre alkalmas állatokkal és egy kivételével

az összes termesztésre alkalmas gabonafajtákkal rendelkezett; a nyugati földrész, Amerika a szelídíthető emlősállatok közül csak a lámával, ezzel is csak a délvidék egy részén, és az összes termeszthető gabonák közül is csak eggyel, igaz, hogy a legjobbal: a kukoricával. E különböző természeti feltételek hatása, hogy ettől kezdve a két félgömb népessége külön úton jár, és hogy az egyes fokok határai a két esetben különbözők.

2. *Középső fok.* Keleten a háziállatok megszelídítésével, nyugaton a táplálónövények öntözéses termesztésével, valamint az adobék (napon szárított vályogtéglák) és kövek építkezésre való felhasználásával kezdődik.

A nyugattal kezdjük, mert itt az európai hódításig sehol sem haladták túl ezt a fokot.

A barbárság alsó fokán élő indiánoknál (ezekhez tartoztak mindazok, akiket a Mississippitől keletre találtak) felfedezésük idején már volt bizonyos kerti művelés, kukoricát, talán tököt, dinnyét és más kerti növényeket is termesztettek, s ezekből került ki táplálékuk igen lényeges alkotórésze; faházakban, cölöpkerítéses falvakban laktak. Az északnyugati törzsek, különösen a Columbia-folyó vidékén élők, még a vadság felső fokán álltak, s nem ismerték sem a fazekasságot, sem a növénytermesztés semmiféle fajtáját. Ezzel szemben Új-Mexikó úgynevezett pueblóinak[228] indiánjai, valamint a mexikóiak, középamerikaiak és peruiak a hódítás idején a barbárság középső fokán álltak; adobéból vagy kőből épített erődszerű házakban laktak, mesterségesen öntözött kertekben kukoricát és más, hely és éghajlat szerint különböző tápnövényeket termesztettek, amelyek fő táplálékforrásukul szolgáltak, sőt már egynéhány állatot is megszelídítettek — a mexikóiak a pulykát és más madarakat, a peruiak a lámát. Emellett ismerték a fémek feldolgozását — a vas kivételével, s ezért még mindig nem nélkülözhették a kőfegyvereket és kőszerszámokat. A spanyol hódítás azután elvágott minden további önálló fejlődést.

Keleten a barbárság középső foka a tejet és húst adó állatok megszelídítésével kezdődött, míg a növények termesztése ebben az időszakban, úgy látszik, még jó ideig ismeretlen maradt. A háziállatok megszelídítése és tenyésztése és nagyobb csordák kialakítása szolgálhatott alkalmul arra, hogy az árják és szemiták kiváljanak az egyéb barbárok tömegéből. Az európai és az ázsiai árjáknál az állatnevek még közösek, a kultúrnövények nevei viszont szinte sohasem.

A csordák kialakulása az erre alkalmas helyeken a pásztorélethez vezetett; így az Euphratész és Tigrisz füves síkságjain élő szemitáknál és az indiai síkságok, az Óxosz és Iaxartész, a Don és a Dnyeper mentén elterülő síkságok árjáinál. Az ilyen legelővidékek határain mehetett végbe először az állatok megszelídítése. Így a későbbi nemzedékeknek úgy tűnt, mintha a pásztornépek ezekről a vidékekről származnának, holott ezek korántsem voltak az emberi nem bölcsői, ellenkezőleg, vad elődeik, de még a barbárság alsó fokán álló

emberek számára is csaknem lakhatatlanok voltak. És megfordítva, mihelyt ezek a középső fokon álló barbárok hozzászoktak a pásztorélethez, soha többé nem is juthatott eszükbe, hogy a folyóvölgyek bőfüvű síkságairól önként visszatérjenek azokba az erdőségekbe, amelyekben őseik otthonosak voltak. Sőt, amikor a szemiták és árják még tovább szorultak észak és nyugat felé, még akkor is lehetetlen volt számukra, hogy a nyugat-ázsiai és az európai erdővidékekre költözzenek, amíg a gabonatermesztés képessé nem tette őket arra, hogy állataikat e kevésbé kedvező talajon eltartsák és főleg átteleltessék. Több mint valószínű, hogy a gabonatermesztés itt előbb az állatok takarmányszükségletéből keletkezett és csak később vált fontossá az emberi táplálkozáshoz.

Talán az árják és szemiták húsban és tejben gazdag táplálkozása — és különösen ennek kedvező hatása a gyermekek fejlődésére — magyarázza e két faj sikeresebb fejlődését. Tény, hogy az új-mexikói pueblo-indiánoknak, akik csaknem tisztán növényi táplálékra vannak szorítva, kisebb az agyuk, mint a barbárság alsó fokán álló, de több húst és halat fogyasztó indiánoké. E fokon mindenesetre lassanként eltűnik az emberevés és csak mint vallási aktus vagy, ami itt ezzel majdnem azonos, mint varázsszer marad fenn.

3. *Felső fok.* A vasérc olvasztásával kezdődik, majd a betűírás feltalálásával és irodalmi feljegyzésre való felhasználásával megy át a civilizációba. Ez a fok, amelyen, mint mondottuk, csak a keleti félgömb népei mentek át önállóan, gazdagabb termelési vívmányokban, mint az összes megelőző fokok együttvéve. Ide tartoznak a hőskori görögök, az itáliai törzsek röviddel Róma alapítása előtt, Tacitus németjei és a viking-kor normannjai.

Mindenekelőtt szemünkbe tűnik itt a vaseke, amely elé állatot fognak; ez tette lehetővé a nagy szintű mezőgazdaságot, a *földművelést* s ezzel a létfenntartási eszközöknek az akkori viszonyokhoz képest gyakorlatilag korlátlan szaporítását; ezzel együtt végbemegy az erdőirtás és az erdős területek szántóföldé és legelővé változtatása is — amit megint, nagy méretekben, a vasfejsze és vasásó nélkül szintén lehetetlen volt. Ezzel együtt azonban sor került a népesség gyors szaporodására és kis területen sűrű népesség kialakulására is. A földművelést megelőzően nyilván egészen kivételes viszonyoknak kellett volna fennforogniok ahhoz, hogy félmillió embert egyetlen központi irányítás alatt lehessen egyesíteni; valószínűleg ez soha nem is fordult elő.

A barbárság felső fokának legvirágzóbb szakaszát tárják elénk a homéroszi költemények, jelesül az „Iliasz". Fejlett vasszerszámok; kovácsfújtató; kézimalom; fazekaskorong; olaj- és borkészítés; iparművészetbe hajló, fejlett fémfeldolgozás; kocsi és harci kocsi; hajóépítés gerendákból és pallókból; a művészi építészet kezdetei; fallal körülvett városok tornyokkal és bástyákkal; a homéroszi eposz és az egész mitológia — ezek a fő örökségek, amelyeket a görögök a barbárságból a civilizációba átvittek. Ha ezzel összehasonlítjuk Caesar, sőt Tacitus leírását a germánokról, akik ugyanannak a kultúrfoknak

kezdetén állottak, amelyből a homéroszi görögök éppen egy magasabb fokra készültek lépni, látjuk, hogy a barbárság felső foka a termelés fejlődésének milyen gazdagságát foglalja magában.

Az a kép, amelyet az emberiségnek a vadságon és a barbárságon át a civilizáció kezdetéig elvezető fejlődéséről itt Morgan nyomán felvázoltam, máris igen gazdag az új és — mi több — kétségbevonhatatlan, mert közvetlenül a termelésből merített vonásokban. De mégis szintelennek és szegényesnek tűnik majd a mellett a kép mellett, amely vándorlásunk végén fog kibontakozni; csak akkor lesz módunkban a barbárságból a civilizációba való átmenetet és e két korszak csattanós ellentétét teljes megvilágításba helyezni. Morgan beosztását addig is így általánosíthatjuk: Vadság — túlnyomóan kész természeti termékek elsajátításának a korszaka; az ember mesterséges termékei túlnyomóan ennek az elsajátításnak a segédszerszámai. Barbárság — az állattenyésztés és földművelés megszerzésének, olyan módszerek megtanulásának a korszaka, amelyek módot adnak természeti javak fokozott termelésére emberi tevékenység útján. Civilizáció — a természeti javakat feldolgozó további megmunkálás, a tulajdonképpeni ipar és művészet megtanulásának a korszaka.

II

A CSALÁD

Morgan, aki élete nagy részét a New York államban ma is élő irokézek között töltötte, és akit ezek egyik törzse (a szenekáké) örökbe fogadott, azt találta, hogy ezeknél olyan rokonsági rendszer áll fenn, amely valóságos családi kapcsolataikkal ellentmondásban van. Morgan azt a mindkét részről könnyen felbontható monogám házasságot, mely náluk uralkodó volt, „pároscsaládnak" nevezi. Az ilyen házaspár utódainak származását tehát mindenki ismerte és elismerte; nem lehetett kétség, hogy kit illet az apa, anya, fiú, leány, fivér, nővér megjelölés. De e kifejezések tényleges használata ellentmond ennek. Az irokéz nemcsak saját gyermekeit, hanem fivéreinek gyermekeit is fiainak és leányainak nevezi, és ezek apjuknak szólítják őt. Nővéreinek gyermekeit viszont unokaöccseinek és unokahúgainak nevezi, és azok őt nagybátyjuknak. Az irokéz nő viszont saját gyermekei mellett nővérei gyermekeit nevezi fiainak és leányainak, és ezek őt anyjuknak szólítják. Fivérei gyermekeit ellenben unokaöccseinek és unokahúgainak nevezi, és azok őt nagynénjüknek szólítják. Ugyanígy fivérek gyermekei fivérnek és nővérnek szólítják egymást, s hasonlóképpen nővérek gyermekei is. Viszont egy asszony gyermekei és fivérének gyermekei egymást unokatestvéreknek nevezik. És ezek nemcsak üres nevek, hanem a vérrokonság közelebbi vagy távolabbi fokára, egyenlő és nem-egyenlő voltára vonatkozólag ténylegesen érvényben levő nézeteket fejeznek ki; és e nézetek alapzatául szol-

gálnak egy teljesen kidolgozott rokonsági rendszernek, mely egy egyes egyén több száz különböző rokoni kapcsolatának kifejezésére alkalmas. Mi több. Ez a rendszer nemcsak az összes amerikai indiánoknál van teljes érvényben (eddig nem találtak kivételt), de csaknem változatlanul megtaláljuk India őslakóinál, Dekkánban a dravida törzseknél és Hindusztánban a gaura törzseknél is. Több mint kétszáz különböző rokoni kapcsolat megjelölésére még ma is egymással megegyező kifejezéseket használnak a dél-indiai tamilok és a New York állambeli szeneka-irokézek. S ezeknél az indiai törzseknél is, éppúgy, mint az összes amerikai indiánoknál, a ma érvényes családformából adódó rokonsági kapcsolatok ellentmondanak a rokonsági rendszernek.

Mivel magyarázható ez? Figyelembe véve, milyen döntő szerepet játszik a rokonság minden vad és barbár nép társadalmi rendjében, semmiképpen sem intézhetjük el szólamokkal ennek az ennyire elterjedt rendszernek a jelentőségét. Egy olyan rendszert, amely Amerikában általános érvényű, Ázsiában pedig egészen más fajhoz tartozó népeknél szintén fennáll, s többé-kevésbé módosult formákban Afrikában és Ausztráliában és mindenütt tömegesen fellelhető — egy ilyen rendszer történelmi magyarázatra szorul, s nem lehet mellébeszéléssel elintézni, amint az pl. MacLennan megkísérelte. Az apa, gyermek, fivér, nővér megjelölés nem pusztán tiszteletbeli cím, hanem egészen határozott, nagyon komoly kölcsönös kötelezettségekkel jár, amelyek összessége az illető népek társadalmi berendezkedésének lényeges része. És a magyarázat meg is lett. A Sandwich-szigeteken (Hawaii) e század első felében még fennállt a családnak egy formája, amelyben éppen olyan apák és anyák, fivérek és nővérek, fiúk és leányok, nagybátyák és nagynénék, unokaöcsök és unokahúgok voltak, amilyeneket az amerikai — ó-indiai rokonsági rendszer megkövetel. De csodák csodája! A Hawaiiban érvényes rokonsági rendszer megintcsak nem egyezett az ottani ténylegesen fennálló családformával. Ott ugyanis az unokatestvérek kivétel nélkül, valamennyien fivérek és nővérek, és úgy tekintik őket, mint közös gyermekeit nemcsak anyjuknak és anyjuk nővéreinek vagy apjuknak és apjuk fivéreinek, hanem különbség nélkül mint szüleik összes testvéreinek gyermekeit. Ha tehát az amerikai rokonsági rendszer egy Amerikában már kiveszett, kezdetlegesebb családformát előfeltételez, amelyet a hawaiiban valóban még megtalálunk, akkor másfelől a hawaii rokonsági rendszer egy még őseredetibb családformára utal, amelynek fennállását ugyan már sehol sem tudjuk kimutatni, de amelynek fenn *kellett* állnia, mert különben nem jöhetett volna létre a megfelelő rokonsági rendszer. „A család", mondja Morgan, „az aktív elem; sohasem stacionárius, hanem alacsonyabb formából magasabb formába halad előre abban a mértékben, ahogy a társadalom alacsonyabb fokról magasabb fokra fejlődik. A rokonsági rendszerek ezzel szemben passzívak; csak hosszú időközök alatt regisztrálják azt a haladást, amelyet a család az idő folyamán megtett, és csak akkor változnak meg gyökeresen, ha a család gyökeresen meg-

változott." — „És", teszi hozzá Marx, „ugyanígy van a politikai, jogi, vallási filozófiai rendszerekkel egyáltalában." Míg a család élete továbbfolyik, a rokonsági rendszer megcsontosodik, s míg ez szokásszerűen továbbra is fennáll, a család túlnő rajta. De ugyanazzal a bizonyossággal, amellyel Cuvier egy Párizs környékén talált őslénycsontból megállapíthatta, hogy erszényes állaté volt, s hogy valamikor e vidéken azóta kipusztult erszényes állatok éltek, ugyanazzal a bizonyossággal következtethetünk egy történelmileg ránk maradt rokonsági rendszerből arra, hogy az ennek megfelelő, ma már kipusztult családforma valamikor fennállt.

Az imént említett rokonsági rendszerek és családformák abban különböznek a ma érvényben levőktől, hogy minden gyermeknek több anyja és apja van. Az amerikai rokonsági rendszerben, amelynek a hawaii család felel meg, fivér és nővér nem lehet ugyanazon gyermek apja, illetve anyja; a hawaii rokonsági rendszer pedig olyan családot előfeltételez, amelyben, ellenkezőleg, ez volt a szabály. Olyan családformák egész sorával lesz dolgunk, amelyek egyenesen ellentmondanak az eddig rendszerint egyedül érvényesnek elfogadott családformáknak. A hagyományos felfogás csak a monogám házasságot ismeri, továbbá a férfi többnejűségét, esetleg még a nő többférjűségét is, s közben elhallgatja, mint a moralizáló nyárspolgárhoz illik, hogy a gyakorlat ezeken a hivatalos társadalom megszabta korlátokon hallgatólagosan, de igen fesztelenül túlteszi magát. Az őstörténet tanulmányozása viszont olyan állapotokat tár fel, amelyeknél a férfiak többnejűségben és asszonyaik egyidejűleg többférjűségben élnek, és ezért a közös gyermekek valamennyiük közös gyermekeinek számítanak; olyan állapotokat, amelyek a monogám házasságba való végleges feloldódásukig maguk is a változások egész során mennek át. Ezek a változások olyanformán mennek végbe, hogy az a kör, amelyet a közös házassági kötelék átfog, és amely eredetileg igen tág volt, egyre jobban és jobban összeszűkül, míg végül csak a monogám párt hagyja meg, amely ma az uralkodó forma.

Amikor Morgan ily módon a család történetét visszafelé megkonstruálja, kollégáinak többségével egyetértésben eljut egy olyan ősállapotig, amelyben a törzsön belül korlátlan nemi érintkezés uralkodott, úgyhogy minden nő minden férfié és minden férfi minden nőé volt egyaránt. Ilyen ősállapotról már a múlt század óta beszéltek, de csak általános szólamokban; Bachofen volt az első, aki komolyan vette — ez egyik nagy érdeme —, s a történelmi és vallási hagyományokban kutatta ennek az állapotnak a nyomait. Ma már tudjuk, hogy az általa felfedezett nyomok korántsem a szabálynélküli nemi érintkezés társadalmi fokához vezetnek vissza, hanem egy sokkal későbbi formához, a csoportházassághoz. Az a primitív társadalmi fok, ha valóban fennállt, oly távoli korszakra esik, hogy nemigen számíthatunk arra, hogy társadalmi fosszíliákban, visszamaradt vad törzseknél, *közvetlen* bizonyítékokat talál-

hassunk egykori létezésére. Bachofen érdeme éppen az, hogy ezt a kérdést a kutatás előterébe állította.*

Újabban divattá vált, hogy letagadják az emberiség nemi életének ezt a kezdeti fokát. Meg akarják kímélni az emberiséget ettől a „szégyentől". Éspedig, a közvetlen bizonyítékok hiányán kívül, különösen az egyéb állatvilág példájára hivatkoznak; erre vonatkozólag Letourneau („L'évolution du mariage et de la famille", [A házasság és a család fejlődése], 1888) számos tényt állított össze, amelyek szerint a teljesen szabályozatlan nemi érintkezés az állatok között is csak alacsony fokon fordul elő. Mindezekből a tényekből azonban csak azt a következtetést vonhatom le, hogy az embert és őskori életviszonyait illetően abszolúte semmit sem bizonyítanak. A gerinceseknél a párok tartósabb együttmaradása fiziológiai okokból elegendően magyarázódik, pl. a madaraknál abból, hogy a nőstény segítségre szorul a költés ideje alatt; a hűséges monogámiának a madárvilágból vett példái az emberre nézve nem bizonyítékok, minthogy az emberek éppen nem madaraktól származnak. És ha a szigorú monogámia minden erények legnagyobbika, akkor a pálmát a galandféreg viszi el, mert a testét alkotó 50—200 proglottisz vagy íz mindegyikében teljes hím és nőstény ivarberendezéssel bír, és egész életét azzal tölti, hogy testének minden ilyen ízében önmagával termékenyül. Ha azonban az emlősöknél maradunk, közöttük a nemi élet minden formáját megtaláljuk; a szabálynélküliséget, a csoportházasság kezdeteit, a többnejűséget, a monogámiát; csak a többférjűség hiányzik, erre csak az emberek voltak képesek. Még legközelebbi rokonaink, a négykezűek is az összes lehető különféleségeit mutatják hím és nőstény csoportosulásának; és ha a határokat még szűkebbre vonjuk és csak a négy emberszabású majomfajtát vizsgáljuk, Letourneau mindössze annyit tud mondani róluk, hogy hol monogámok, hol poligámok, míg Giraud-Teulon szerint Saussure azt állítja, hogy monogámok. Korántsem bizonyítékok Westermarcknak („The History of Human Marriage" [Az emberi házasság története], London 1891) az emberszabású majmok monogámiájára hozott újabb állításai sem. Egyszóval az értesülések olyanok, hogy a becsületes Letourneau elismeri: „Egyébként az emlősállatoknál egyáltalán nincs szoros viszony az intellektuális fejlettség foka és a nemi érintkezés formája között." Espinas

* Hogy Bachofen mennyire nem értette, mi az, amit felfedezett, jobbanmondva amire ráhibázott, azt bizonyítja azzal, hogy ezt az ősállapotot *hetérizmusnak* nevezi. A hetérizmus a görögöknél, amikor ezt a szót meghonosították, nőtlen vagy monogámiában élő férfiaknak férjezetlen nőkkel való érintkezését jelentette; ez mindig előfeltételezi a házasság egy meghatározott formáját, amelyen kívül ez az érintkezés végbemegy, s már a prostitúciónak legalább a lehetőségét magában foglalja. Más értelemben a szót soha nem is használták, és magam is, Morgannal együtt, ilyen értelemben használom. Bachofen rendkívül jelentős felfedezéseit mindenütt egészen a hihetetlenségig elmisztifikálja az a képzelődése, hogy férfi és nő történelmileg kialakult kapcsolatai az emberek mindenkori vallási képzeteiből erednek, nem pedig valóságos életviszonyaikból. — *Engels jegyzete.*

pedig („Des sociétés animales" [Az állati társadalmakról], 1877) kereken azt mondja: „A horda a legmagasabb társadalmi csoport, amely az állatoknál megfigyelhető. *Úgy tűnik*, hogy családokból tevődik össze, de már kezdettől fogva *ellentétben áll egymással a család és a horda*, fordított arányban fejlődnek."

Mint már a fentiek mutatják, az emberszabású majmok családi és egyéb társas csoportjairól úgyszólván semmi határozottat nem tudunk; az értesülések ellentmondanak egymásnak. Ezen nincs is mit csodálkoznunk. Mennyire ellentmondóak, micsoda kritikai ellenőrzésre és rostálásra szorulnak már a vad emberi törzsekre vonatkozó értesüléseink is; márpedig majomközösségeket még sokkal nehezebb megfigyelni, mint emberi közösségeket. Egyelőre tehát el kell vetnünk minden végkövetkeztetést az ilyen teljesen megbízhatatlan értesülésekből.

Espinas idézett mondata ellenben már jobb támpontot nyújt. Magasabbrendű állatoknál horda és család nem kölcsönös kiegészítői, hanem ellentétei egymásnak. Espinas nagyon szépen kifejti, hogy a hím féltékenysége a párzási idő alatt minden társas hordát meglazít vagy időlegesen fel is bont. „Ahol a családi kötelékek szorosak, ott hordák csak ritka kivételként alakulnak. Ahol ellenben szabad nemi érintkezés vagy poligámia uralkodik, a horda szinte magától jön létre... Ahhoz, hogy horda keletkezhessék, a családi kötelékeknek meg kell lazulniok és az egyénnek ismét szabaddá kell válnia. Ezért találunk a madaraknál olyan ritkán szervezett hordákat... Az emlősöknél ezzel szemben akadnak valamelyest szervezett társadalmak, éppen azért, mert itt az egyén nem olvad fel a családban... A horda közösségi érzésének tehát kialakulásakor nem lehet nagyobb ellensége, mint a család közösségi érzése. Mondjuk hát ki kereken: hogyha a családnál magasabb társas forma kifejlődött, az csak úgy történhetett, hogy olyan családokat foglalt magában, amelyek alapos változáson mentek át; ez azonban nem zárja ki azt, hogy ezek a családok éppen ezáltal találhattak később lehetőséget arra, hogy végtelenül kedvezőbb körülmények között újra kialakuljanak." (Espinas, i. m.; idézi Giraud-Teulon: „Origines du mariage et de la famille" [A házasság és a család eredete], 1884, 518—520. old.)

Itt megmutatkozik, hogy az állattársadalmaknak az emberi társadalmakra való visszakövetkeztetés szempontjából van ugyan bizonyos értékük — de csak negatív értelemben. A magasabbrendű gerinces állat, tudomásunk szerint, csak két családformát ismer: a többnejűséget vagy a monogám párosodást; mindkettőben csak *egy* felnőtt hím, csak *egy* férj élhet. A hím féltékenysége, amely a családnak köteléke és egyszersmind korlátja, az állatcsaládot ellentétbe állítja a hordával; a horda, a társas élet magasabb formája, helyenként lehetetlenné válik, helyenként meglazul, vagy a párzás idejére felbomlik, de a legjobb esetben is fékezi a fejlődést a hím féltékenysége. Ez egymagában elegendő bizonyíték arra, hogy az állatcsalád és az emberi őstársadalom nem egyeztethető össze, hogy az állatsorból kiemelkedő ősemberek vagy egyáltalán nem ismertek családot, vagy legfeljebb olyant, amilyen az állatoknál nem fordul elő.

Az olyan fegyvertelen állat, mint a létrejövő ember, kis számban boldogulhatott abban az elszigeteltségben is, melynek legmagasabb társas formája a monogám párosodás, ahogyan azt Westermarck vadászok tudósításai nyomán a gorillának és a csimpánznak tulajdonítja. De az állatsorból való kifejlődéshez, a legnagyobb előrehaladás véghezviteléhez, melyet a természet felmutat, egy további elemre volt szükség: arra, hogy az egyed hiányzó védekezőképességét a horda egyesített ereje és együttműködése pótolja. Olyan viszonyokból, amilyenek között ma az emberszabású majmok élnek, tisztára megmagyarázhatatlan volna az ember voltra való átmenet; ezek a majmok inkább letévedt oldalágak benyomását keltik, amelyek fokozatos kihalásnak néznek elébe és mindenesetre hanyatlóban vannak. Ez egymagában elegendő ahhoz, hogy a majmok és az ősember családformái között minden párhuzamot elvessünk. Az állat emberré válása csakis nagyobb és tartósabb csoportokban mehetett végbe, az ilyen csoportok kialakulásának első feltétele pedig az volt, hogy a felnőtt hímek egymást kölcsönösen, féltékenységtől mentesen megtűrjék. És valóban, mi is a családnak az a legősibb, legeredetibb formája, amelyet a történelemben kétségtelenül kimutathatunk, s amelyet hellyel-közzel még ma is tanulmányozhatunk? A csoportházasság, az a forma, amelyben férfiak egész csoportjai és nők egész csoportjai kölcsönösen birtokolják egymást, s amelyben kevés tere van a féltékenységnek. S továbbá későbbi fejlődési fokon kivételes formaként megtaláljuk a többférjűséget, amely végképp arculcsapása a féltékenység minden érzelmének, és amely ezért az állatok között ismeretlen. Minthogy azonban a csoportházasság előttünk ismeretes formáit olyan sajátságosan bonyolult feltételek kísérik, amelyek szükségszerűen a nemi kapcsolat korábbi, egyszerűbb formáira és ezzel végső fokon a szabályozatlan érintkezésnek olyan időszakára utalnak vissza, mely az állati mivoltból az emberibe való átmenetnek felel meg, így az állatházasságokra való hivatkozások ismét éppen arra a pontra vezetnek, amelytől egyszer s mindenkorra el kellett volna téríteniök bennünket.

Mit is jelent hát ez: szabályozatlan nemi érintkezés? Azt, hogy a most vagy egy korábbi időben érvényes tilalmi korlátok nem voltak érvényben. Láttuk már, hogyan omlott le a féltékenység állította korlát. Ha semmi más, annyi bizonyos, hogy a féltékenység viszonylag későn kifejlődött érzés. Ugyanez áll a vérfertőzés képzetére is. Nemcsak fivér és nővér volt eredetileg férj és feleség, sok népnél a szülők és gyermekek közötti nemi érintkezés is megengedett dolog mind a mai napig. Bancroft („The Native Races of the Pacific States of North America" [Észak-Amerika Csendes-óceán parti államainak bennszülött fajai], 1875, I. köt.) tanúsítja ezt a Behring-szoros kaviatjairól, az Alaszka-táji kadiakokról, a brit Észak-Amerika belsejében élő tinnehekről; Letourneau ugyanerről a tényről állít össze beszámolókat a csippeva indiánokra, a chilei cucukra, a karaibokra, a hátsó-indiai karénokra vonatkozóan; nem is szólva a parthusokkal, perzsákkal, szkítákkal, hunokkal stb. foglalkozó ókori görög és római

elbeszélésekről. Mielőtt még a vérfertőzést feltalálták volna (mert a vérfertőzés *igenis* találmány, méghozzá nagyon értékes), a szülők és gyermekek nemi érintkezése nem lehetett visszataszítóbb, mint más olyan személyeké, akik különböző nemzedékekhez tartoznak, ez pedig még a legnyárspolgáribb országokban ma is előfordul anélkül, hogy roppant elszörnyedést váltana ki; még hatvanéveselmúlt agg „leányzók" is férjhez mennek némelykor — ha elég gazdagok — harminc körüli fiatalemberekhez. Ha lehántjuk a legőseredetibb ismert családformákról a vérfertőzés velük kapcsolatos képzeteit — olyan képzeteket, melyek a mieinktől teljességgel különbözőek és gyakran egyenesen ellentmondanak nekik —, akkor eljutunk a nemi érintkezésnek egy olyan formájához, amelyet csakis szabályozatlannak nevezhetünk. Szabályozatlan annyiban, hogy a később az erkölcs által vont korlátozások még nem álltak fenn. Ebből azonban még korántsem következik szükségképpen, hogy a mindennapi gyakorlatban tarkabarka zűrzavar volt. Monogám párok időleges összeállása éppenséggel nem lehetetlen, hiszen ez legtöbb esetben még most a csoportházasságban is így van. És ha Westermarck, egy ilyen ősállapot legújabb letagadója, házasságnak nevez minden olyan állapotot, amelyben a két nem párosan él az utód megszületéséig, erre azt mondhatjuk, hogy ilyenfajta házasság igenis előfordulhatott a szabályozatlan érintkezés állapotában anélkül, hogy ellentmondott volna a szabályozatlanságnak, azaz a nemi érintkezést korlátozó erkölcsi szabályok hiányának. Westermarck persze abból a nézetből indul ki, hogy „a szabályozatlanság az egyéni vonzalmak elnyomásával jár", úgyhogy „legigazibb formája a prostitúció". Én viszont úgy látom, hogy az ősállapotok mindenféle megértése lehetetlen mindaddig, amíg azokat bordélyszemüvegen át nézik. A csoportházasságnál még visszatérünk erre a pontra.

Morgan szerint a szabályozatlan érintkezésnek ebből az ősállapotából valószínűleg már igen korán kifejlődött: 1. A *vérrokonsági család*, a család első foka. Ebben a házasságcsoportok nemzedékekként különülnek el: a család határain belül az összes nagyapák és nagyanyák valamennyien egymás férjei és feleségei, ugyanígy ezeknek gyermekei, tehát az apák és anyák is, mint ahogy emezek gyermekei a közös házastársak harmadik körét alkotják, s ezek gyermekei, az első nemzedék dédunokái, a negyediket. Ebben a családformában tehát csak az elődök és utódok, szülők és gyermekek vannak kirekesztve az egymás közti házasság jogaiból és kötelességeiből (ahogy mi mondanók). A fivérek és nővérek, az első-, másod- és távolabbi fokú unokafivérek és unokanővérek egymásnak mind fivérei és nővérei és *éppen ezért* mind egymás házastársai is. Fivér és nővér viszonyában ezen a fokon magamagától bennefoglaltatik a kölcsönös nemi érintkezés gyakorlása.* Az ilyen család tipikus alakja egy párnak az

* Marx egy 1882 tavaszán írt levelében[229] a legerősebb kifejezésekkel nyilatkozik az őskornak a Wagner-féle Nibelung-szövegben[230] uralkodó teljes meghamisításáról. „Ki hallott olyat, hogy fivér a nővérét mint jegyesét ölelte?"[231] Wagner e „kéjenc isteneinek", akik szerelmi

ivadékaiból állna, ahol is minden egyes fokon a leszármazottak egymás fivérei és nővérei s éppen ezért egymás férjei és feleségei.

A vérrokonsági család kihalt. A történelem felemlítette legkezdetlegesebb népek sem nyújtanak rá kimutatható példát. De hogy valamikor fenn *kellett* állnia, erre a feltevésre kényszerít bennünket az egész Polinéziában még ma is érvényben levő hawaii rokonsági rendszer, amely a vérrokonság olyan fokait fejezi ki, melyek csak ebben a családformában keletkezhetnek; erre kényszerít bennünket a család egész további fejlődése, amely ezt a formát mint szükségszerű előfokot szabja meg.

2. A *punaluacsalád.* Ha a szervezés első előrelépése az volt, hogy a szülőket és gyermekeket kirekesztették a kölcsönös nemi érintkezésből, a második a nővérek és fivérek kirekesztése volt. Ez az előrelépés, minthogy korban egymáshoz közelebb állókat választott el, sokkal fontosabb volt, mint az első, de sokkal nehezebb is. Fokozatosan ment végbe; valószínűleg azzal kezdődött, hogy a vérszerinti (azaz anyai ágú) testvéreket rekesztették ki a nemi érintkezésből, először csak egyes esetekben, majd mindinkább szabályként (Hawaiiban még ebben a században is előfordultak kivételek), s azzal végződött, hogy tilossá vált még az oldalági testvérek — azaz a mi megjelölésünk szerint első-, másod- és harmadfokú unokatestvérek — közötti házasodás is; Morgan szerint ez „kitűnően példázza, hogyan működik a természetes kiválogatódás elve". Nem kérdéses, hogy azok a törzsek, amelyek ezzel az előrelépéssel korlátozták a beltenyészetet, szükségképp gyorsabban és teljesebben fejlődtek, mint azok, amelyeknél a testvérházasság szabály és parancs maradt. Hogy ennek az előrelépésnek milyen hatalmasan érződött a hatása, azt a közvetlenül belőle fakadt, az eredeti célon messze túlnövő *nemzetség* intézménye bizonyítja, amely a Föld

ügyeiket egészen modernül egy cseppnyi vérfertőzéssel teszik pikánsabbá, Marx így válaszol: „Az őskorban feleség *volt* a nővér, *és ez volt erkölcsös.*" — (A negyedik kiadáshoz.) Egy francia barátom, aki Wagnernak nagy tisztelője, nem ért egyet ezzel a jegyzettel és megemlíti, hogy már a Wagnernak alapul szolgáló régebbi „Eddá"-ban[232], az „Ögisdrekká"-ban[233], Loki szemére veti Freyjának: „Az istenek előtt saját fivéredet ölelted." A testvérházasságot tehát, mint mondja, már akkor elítélték. Az „Ögisdrekka" olyan kor kifejezője, amelyben a régi mítoszokba vetett hit teljesen megtört; tisztára lukianoszi gúnydal az istenekről. Ha abban Loki Mefisztóként ilyen szemrehányást tesz Freyjának, ez inkább Wagner ellen szól. Néhány sorral tovább Loki azt is mondja Niördhrnek: „Nővéreddel (ilyen) fiat nemzettél" (vidh systur thinni gaztu slikan mög). Niördhr ugyan nem áza, hanem váná,[234] és az „Ynglinga Sagá"-ban[235] azt mondja, hogy a vánák országában szokásos a testvérházasság, az ázáknál meg nem. Ez arra mutatna, hogy a vánák régibb istenek, mint az ázák. Niördhr mindenesetre az ázák között él mint velük egyenlő, és így az „Ögisdrekka" inkább amellett bizonyít, hogy a norvég istenmondák keletkezésének idején a testvérházasság, legalábbis istenek között, még nem keltett iszonyatot. Ha már menteni akarja valaki Wagnert, az „Edda" helyett talán inkább Goethét kellene idéznie, aki az istenről és a bajadérról szóló balladájában hasonló hibát követ el a nők vallási önátengedését illetően és ezt túlságos közelségbe hozza a modern prostitúcióhoz. — *Engels jegyzete.*

legtöbb, ha ugyan nem valamennyi barbár népe társadalmi rendjének alapzata lett, és amelyből Görögországban és Rómában közvetlenül a civilizációba lépünk át.

Minden őscsaládnak legkésőbben néhány nemzedék után szét kellett válnia. Az őseredeti kommunisztikus össz-háztartás, amely, mélyen belenyúlva a barbárság középső szakaszába, kivétel nélkül mindenütt uralkodott, megszabta a családközösség — a viszonyokhoz képest változó, de mindegyik helyen eléggé meghatározott — maximális nagyságát. Mihelyt kialakult az a képzet, hogy az egy anyától származó gyermekek nemi érintkezése megengedhetetlen, ennek éreztetnie kellett hatását a régi házközösségek e szétválásainál és újak alakulásánál (ezek azonban nem estek egybe szükségképpen a családcsoporttal). A nővérek egy vagy több sora lett az egyik házközösség magva, a vérszerinti fivéreik sora a másiké. Így vagy ehhez hasonlóan alakult ki a vérrokonsági családból az a forma, amelyet Morgan punaluacsaládnak nevez. A hawaii szokás szerint bizonyos számú nővér, édestestvérek vagy távolabbi testvérek (azaz első-, másod- vagy távolabbi fokú unokanővérek) közös feleségei voltak közös férjeiknek, ezek közül azonban fivéreik ki voltak zárva; e férjek most már nem nevezték egymást fivérnek, és nem is kellett többé azoknak lenniök, hanem punaluának, azaz kebelbarátnak, mondhatni associénak*. Ugyanúgy egy sor édes- vagy távolabbi fivér közös házasságban volt bizonyos számú asszonnyal, akik *nem* nővéreik, és ezek az asszonyok is punaluának szólították egymást. Ez a klasszikus alakja annak a családalakulatnak, amelynek később számos változata lehetett, és amelynek lényegi jellemvonása: férfiak és nők kölcsönös közössége egy meghatározott családi körön belül, amelyből azonban a feleségek fivérei — először csak az édestestvérek, később a távolabbiak is — és fordítva is a férjek nővérei is ki voltak zárva.

Ez a családforma a legteljesebb pontossággal megadja azokat a rokonsági fokokat, amelyeket az amerikai rendszer kifejez. Anyám nővéreinek gyermekei még mindig anyám gyermekei, éppígy apám fivéreinek gyermekei apámnak is gyermekei és nekem valamennyien testvéreim; de anyám fivéreinek gyermekei most anyám unokaöccsei és unokahúgai, apám nővéreinek gyermekei apám unokaöccsei és unokahúgai és nekem mindezek unokafivéreim és unokanővéreim. Mert míg anyám nővéreinek férjei még mindig anyám férjei és éppígy apám fivéreinek feleségei még apám feleségei is — jogilag, ha gyakorlatilag nem is mindig —, addig a testvérek közötti nemi érintkezés társadalmi elítélése a testvérek gyermekeit, akiket eddig megkülönböztetés nélkül egymás testvéreinek tekintettek, két osztályba sorolta: az egyikbe tartozók továbbra is egymás (távolabbi) fivérei és nővérei maradnak, a másikba tartozók — egyik esetben a fivér, másik esetben a nővér gyermekei — nem *lehetnek* többé testvérek, nem

* — társnak. — *Szerk.*

lehetnek már közös szüleik, sem közös apjuk, sem közös anyjuk, sem mind a kettő, s ezért válik itt először szükségessé az unokaöcs és unokahúg, az unokafivér és unokanővér osztálya, amely a korábbi családrendben még értelmetlen lett volna. Az amerikai rokonsági rendszert, amely merőben értelmetlennek tűnik fel minden valamiféle monogámián alapuló családformánál, a punaluacsalád a legkisebb egyes részletekbe menően racionálisan megmagyarázza és természetesen indokolja. Amennyire elterjedt ez a rokonsági rendszer, legalábbis annyira elterjedten kellett a punaluacsaládnak vagy egy hozzá hasonló formának fennállnia.

Erről a Hawaiiban kimutatottan valóban fennálló családformáról valószínűleg egész Polinéziára vonatkozólag is lennének adataink, ha a jámbor hittérítők, akárcsak hajdan a spanyol szerzetesek Amerikában, valami mást is láttak volna az ilyes keresztényietlen viszonyokban, mint puszta „utálatosságot".* Amikor Caesar elbeszéli nekünk a britekről, akik ekkor a barbárság középső fokán állottak, hogy „tíz- vagy tizenkettőnként közös feleségeik vannak, mégpedig többnyire fivéreknek fivéreikkel, szülőknek gyermekeikkel" — ez leginkább csoportházasságként magyarázható. Barbárságban élő anyának nincs tíz-tizenkét olyan korú fia, hogy ezek közös asszonyokat tarthassanak, de az amerikai rokonsági rendszerben, amely a punaluacsaládnak felel meg, sok fivér van, mert egy férfinak az összes közeli és távoli unokafivérei is fivérei. A „szülőknek gyermekeikkel" kifejezés Caesarnál bizonyára téves; az, hogy az apa és fia vagy anya és leánya ugyanahhoz a házassági csoporthoz tartozzanak, ebben a rendszerben nincs ugyan teljesen kizárva, de apa és leánya vagy anya és fia semmiképpen sem tartozhattak. Úgyszintén ez vagy a csoportházasságnak egy hasonló formája adja legkönnyebb magyarázatát Hérodotosz és más ókori írók beszámolóinak a vad és barbár népeknél fennálló nőközösségről. Ez arra is vonatkozik, amit Watson és Kaye („The People of India" [India népe]) az Audhban (a Gangesztól északra) élő tikurokról mond: „Csaknem különbség nélkül, nagy közösségekben élnek együtt" (ti. nemileg), „s ha két ember házastársnak számít, ez a kapcsolat is csak névleges."

Úgy látszik, a messze legtöbb esetben közvetlenül a punaluacsaládból keletkezett a *nemzetség* intézménye. Az ausztráliai osztályrendszer[236] is nyújt ugyan kiindulópontot ehhez; az ausztráliaiaknál vannak nemzetségek, de nincs még meg a punaluacsalád, csak a csoportházasságnak egy nyersebb formája.

A csoportcsalád bármely formájában bizonytalan, ki a gyermek apja, de

* Annak a különbségnélküli nemi érintkezésnek, az úgynevezett „fertőnemzésnek" a nyomai, amelyeket Bachofen vélt fellelni — ez most már nem vonható kétségbe —, a csoportházassághoz vezetnek vissza. „Ha Bachofen ezeket a punaluaházasságokat »törvénynélkülinek« tartja, azon időszak embere viszont a közelebbi és távolabbi apai vagy anyai unokatestvérek mai házasságainak legtöbbjét tartaná vérfertőzőnek, tudniillik vérszerinti testvérek közötti házasságnak." (Marx) — *Engels jegyzete.*

bizonyos, ki az anyja. Bár az anya az egész család *valamennyi* gyermekét a maga gyermekének szólítja és mindegyikkel szemben anyai kötelességek hárulnak rá, mégis meg tudja különböztetni vérszerinti gyermekeit a többiektől. Világos tehát, hogy amíg csoportházasság áll fenn, a leszármazást csak *anyai* részről lehet kimutatni, tehát csak a *női ágat* ismerik el. Így is van ez valóban minden népnél a vadságban és a barbárság alsó fokán; és Bachofen második nagy érdeme, hogy ezt elsőnek fedezte fel. Ő anyajog névvel jelöli az anyai ágú leszármazásnak ezt a kizárólagos elismerését és az idők folyamán ebből adódó örökösödési kapcsolatokat; a rövidség kedvéért megtartom ezt a nevet. A név azonban fonák, mert ezen a társadalmi fokon jurisztikus értelemben véve jogról még szó sincs.

Ha mármost kiemeljük a punaluacsalád két mintacsoportjának egyikét, tudniillik az édes- és távolabbi (azaz édesnővérekből első-, másod- és távolabbi fokon leszármazott) nővérek sorát, gyermekeikkel és anyai ágon édes- vagy távolabbi fivéreikkel együtt (akik előfeltevésünk szerint *nem* férjeik), akkor pontosan megkaptuk azoknak a személyeknek a körét, akik később mint egy nemzetség tagjai jelennek meg a nemzetségi intézmény ősformájában. Valamennyiüknek közös ősanyjuk van, s a tőle való leszármazás teszi egyazon nemzedék minden nőtagját egymás nővérévé. E nővérek férjei azonban már nem lehetnek fivéreik, tehát nem származhatnak ugyanattól az ősanyától, nem is tartoznak tehát ugyanabba a vérrokonsági csoportba, a későbbi nemzetségbe; gyermekeik azonban ebbe a csoportba tartoznak, hiszen a döntő csakis az anyai ágon való leszármazás, minthogy egyedül az bizonyos. Mihelyt létrejött a nemi érintkezés tilalma az összes testvérek között, még a legtávolabbi oldalági rokonok között is anyai részről, a fent leírt csoport is egy nemzetséggé változott át, azaz a női ágú vérrokonoknak azzá a szilárd körévé alakul, amelyen belül nem szabad házasodni, és amelyet azután egyre több más közös társadalmi és vallási jellegű intézmény szilárdít meg és különböztet meg ugyanezen törzs többi nemzetségeitől. Erről később részletesen. Ha azonban azt állapítjuk meg, hogy a nemzetség nem csupán szükségszerűen, hanem magától értetődően is a punaluacsaládból fejlődik ki, akkor kézenfekvő annak feltételezése, hogy ez a családforma valamikor szinte biztosan fennállt minden olyan népnél, amelynél a nemzetségi intézmények kimutathatók, azaz csaknem valamennyi barbárnál és kultúrnépnél.

Amikor Morgan a könyvét írta, a csoportházasságra vonatkozó ismeretünk még igen korlátozott volt. Valami keveset hallottunk az osztályokba szervezett ausztráliaiak csoportházasságairól, emellett Morgan már 1871-ben közzétette a hawaii punaluacsaládról rendelkezésére álló tudósításokat. A punaluacsalád egyfelől teljesen megmagyarázta az amerikai indiánok között uralkodó rokonsági rendszert, amely Morgan minden vizsgálódásának kiindulópontja volt; másfelől kész kiindulópontul szolgált az anyajogú nemzetség levezetéséhez;

végül sokkal magasabb fejlődési fokot jelentett, mint az ausztráliai osztályok. Megérthető tehát, hogy Morgan a punaluacsaládban a párosházasságot szükségképpen megelőző fejlődési fokot látta és azt tartotta, hogy korábbi időkben általánosan elterjedt volt. Azóta a csoportházasság számos más formáját ismertük meg, és most már tudjuk, hogy Morgan itt túl messze ment. De punaluacsaládjában mindenesetre szerencsésen rábukkant a csoportházasság legmagasabb, klasszikus formájára, arra a formára, amelyből a legegyszerűbben magyarázódik a magasabb formába való átmenet.

A csoportházasságra vonatkozó ismereteinket a leglényegesebben Lorimer Fison angol hittérítő gazdagította, aki ezt a családformát a klasszikus talaján, Ausztráliában évekig tanulmányozta. A legalacsonyabb fejlődési fokot a dél-ausztráliai Mount Gambier körül élő ausztrálnégereknél találta. Ezeknél az egész törzs két nagy osztályra válik szét, krokikra és kumitékra. Mindegyik osztályon belül szigorúan tilos a nemi érintkezés; ezzel szemben az egyik osztály mindegyik férfiga születésénél fogva férje a másik osztály minden asszonyának, az pedig születésénél fogva az ő felesége. Nem az egyének, hanem az egész csoportok házasok egymással, osztály az osztállyal. És meg kell jegyeznünk, hogy itt sehol sem tesznek fenntartást korkülönbség vagy speciális vérrokonság dolgában, kivéve amennyiben azt a két exogám osztályra való szétválasztás szabja meg. A kroki férfinak minden kumité nő jog szerinti felesége; minthogy azonban az ő saját leánya, mint kumité asszony leánya, anyajog szerint szintén kumité, ezáltal született felesége minden kroki férfinak, tehát az apjának is. Legalábbis az osztályszervezet, ahogy előttünk áll, ez elé nem gördít akadályt. Ez a szervezet tehát vagy olyan időben keletkezett, amikor a beltenyészet korlátozására ösztönző homályos törekvés ellenére a szülő és a gyermek közötti nemi érintkezésben még nem láttak semmi különösebb szörnyűséget — és akkor az osztályrendszer közvetlenül a szabályozatlan nemi kapcsolat állapotából alakult volna ki. Vagy pedig amikor az osztályok létrejöttek, a szülő és a gyermek nemi viszonyát *már* tiltotta az erkölcs — és akkor a mostani állapot a vérrokonsági családra mutat vissza és ez az első lépés, mely abból kivezet. Ez utóbbi a valószínűbb. Tudomásom szerint Ausztráliából nem említenek példákat házassági kapcsolatra szülő és gyermek között, és az exogámia későbbi formája, az anyajogú nemzetség, e kapcsolat tilalmát szintén rendszerint hallgatólagosan előfeltételezi, mint olyasvalamit, amit keletkezése idején már készen talált.

A *két* osztály rendszere nemcsak a dél-ausztráliai Mount Gambier körül lelhető fel, hanem attól keletre, a Darling-folyó mentén, valamint északkeleten, Queenslandben is, tehát messzire el van terjedve. Csak az anyai ágú testvérek közötti, a fivérek gyermekei közötti és a nővérek gyermekei közötti házasságot tiltja, mert ezek ugyanahhoz az osztályhoz tartoznak; nővér és fivér gyermekei azonban házasodhatnak. A beltenyészet megakadályozására egy további lépést

az új-dél-walesi Darling-folyó vidékén a kamilaroi törzsnél találunk, ahol az eredeti két osztály négy osztályra hasadt, és e négy osztály mindegyike szintén mindenestül házasságban áll egy meghatározott másik osztály egészével. A két első osztály egymás született házastársa; aszerint, hogy az anya az első vagy a második osztályhoz tartozott, gyermekei a harmadik vagy negyedik osztályba kerülnek; az ebből a két, szintén egymással házas osztályból származó gyermekek ismét az első vagy második osztályba tartoznak. Így az egyik nemzedék mindig az első és második, a következő a harmadik és negyedik, az ezután következő ismét az első és második osztályhoz tartozik. Eszerint (anyai ágú) unokatestvérek nem lehetnek férj és feleség, de másodunokatestvérek már lehetnek. Ez a sajátságosan bonyolult rend még szövevényesebbé válik, amikor — mindenesetre később — ráoltják az anyajogú nemzetségeket. ebbe azonban nem bocsátkozhatunk bele. Látnivaló, hogy a beltenyészet megakadályozására irányuló törekvés újra meg újra érvényre jut, de egészen spontánul, tapogatózva, a cél világos tudata nélkül.

A csoportházasság, amely itt Ausztráliában még osztályházasság, tömeges házassági állapot a férfiaknak gyakran a kontinens egész széltében szétszórt egész osztálya és a nőknek ugyanilyen kiterjedt osztálya között — ez a csoportházasság közelebbről nézve nem is olyan szörnyűséges, amilyennek a bordélyviresafthoz szokott filiszter-fantázia elképzeli. Ellenkezőleg, hosszú évekig tartott, amíg létezését csak megsejtették, s legújabban is megint kétségbe vonják. Felületes szemlélő nem lát benne mást, mint laza monogámiát és helyenkén i többnejűséget alkalmi hűtlenséggel. Fisonhoz és Howitthoz hasonlóan évekig kell rászánni, hogy az ember ezekben a — gyakorlatuk szerint az átlageurópai számára inkább meghitten ismerős — házassági állapotokban felfedezze a szabályozó törvényt, azt a törvényt, amely szerint az idegen asszonyt, szülővidékétől sok ezer kilométernyire, olyan emberek között, akiknek nyelve érthetetlen a számára, mégis nem ritkán táborról táborra, törzsről törzsre talál asszonyokat, akik készségesen és ártatlanul kedvére tesznek, és amely szerint a férfi, akinek több felesége van, egyet közülük átenged a vendégnek éjszakára. Ahol az európai ember erkölcsnélküliséget és törvénynélküliséget lát, valójában szigorú törvény uralkodik. A nők a jövevény házassági osztályához tartoznak s ennélfogva született feleségei; ugyanaz az erkölcsi törvény, amely őket egymáshoz kapcsolja, kiközösítés terhe mellett tilt minden érintkezést az egymáshoz tartozó házassági osztályokon kívül. Még ahol rabolják az asszonyokat, ami gyakran előfordul, és sok vidéken szabály, ott is gondosan betartják az osztálytörvényt.

A nőrablásban egyébként itt már a monogámiához való átmenet nyoma mutatkozik, legalábbis a párosházasság formájában; ha egy fiatal férfi barátai segítségével leányt rabolt vagy szöktetett, akkor e leánnyal sorban valamennyi férfi nemileg közösül, de azután ama fiatal férfi feleségének számít, aki a rab-

lást kezdeményezte. És megfordítva, ha a nő megszökik elrablójától és más férfihoz kerül, akkor ennek felesége lesz és az előbbi elvesztette előjogát. Az általában tovább fennálló csoportházasság mellett és azon belül tehát kialakulnak kizárólagossági viszonyok, hosszabb vagy rövidebb időre szóló párosodások, amellett többnejűség, úgyhogy a csoportházasság itt is kiveszőfélben van, és csak az a kérdés, vajon az európai behatás folytán mi tűnik le előbb a színről: a csoportházasság-e vagy az abban élő ausztrálnégerek.

Az Ausztráliában uralkodó, egész osztályokat felölelő házasság mindenesetre nagyon alacsony és őseredeti formája a csoportházasságnak, míg a punaluacsalád, ismereteink szerint, a legmagasabb fejlődési foka. Az előbbi, úgy látszik, a kóborló vad törzsek társadalmi állapotának megfelelő forma, az utóbbi pedig már kommunisztikus közösségek viszonylag szilárd településeit előfeltételezi és közvetlenül a következő magasabb fejlődési fokra vezet. A kettő között biztosan még egynémely közbenső fokra bukkanunk majd; itt a vizsgálatnak egy éppen csak megnyitott, de még alig érintett területe előtt állunk.

3. A *pároscsalád.* Hosszabb-rövidebb időre bizonyos párosodás már a csoportházasság idején vagy még korábban is előfordult; a férfinak számos felesége között volt egy főfelesége (kedvenc feleségnek még nemigen nevezhető), és ennek az asszonynak ő volt a legfőbb férje a többi között. Ez a körülmény nem kis mértékben fokozta a hittérítők zavarát, akik a csoportházasságban hol szabályozatlan nőközösséget, hol önkényes házasságtörést látnak. Ez a szokásszerű párosodás azonban szükségképpen mindinkább megszilárdult, minél jobban kialakult a nemzetség, és minél jobban megszaporodtak a „fivérek" és a „nővérek" osztályai, akik között a házasodás most lehetetlen volt. A vérrokonok közötti házasodás akadályozása, lökést kapván a nemzetségtől, még tovább ment. Így azt látjuk, hogy az irokézeknél és a barbárság alsó fokán álló legtöbb más indián törzsnél is tilos a házasság *minden* olyan rokon között, akit rokonsági rendszerük felölel — s ilyen akad több százféle. A házassági tilalmak e növekvő bonyolultsága egyre inkább lehetetlenné teszi a csoportházasságokat; a csoportházasságokat kiszorítja a *pároscsalád.* Ezen a fokon egy férfi egy nővel él együtt, de úgy, hogy a férfinak továbbra is joga van többnejűségre és alkalmi hűtlenségre, bár az előbbi gazdasági okokból ritkán fordul elő; a nőktől viszont az együttélés tartamára többnyire a legszigorúbb hűséget követelik meg és házasságtörésüket kegyetlenül büntetik. A házassági kapcsolatot azonban mindkét fél könnyen felbonthatja, s a gyermekek továbbra is egyedül anyjukat illetik meg.

A vérrokonoknak a házassági kötelékből való ezen egyre fokozottabb kirekesztésében is a természetes kiválogatódás érvényesül. Morgan szavaival: „A nem-vérrokon nemzetségek közötti házasságok testileg és szellemileg életerősebb fajt hoztak létre, két fejlődő törzs keveredett, és az új koponyák és

agyak természetes módon bővültek, míg magukba nem foglalták mindkettőnek a képességeit." A nemzetségi berendezkedésű törzsek ezért szükségképpen az elmaradottak fölé kerekedtek vagy példájuk azokat is magával ragadta.

Az őstörténeti család fejlődése tehát annak az eredetileg az egész törzset átfogó körnek az állandó szűkülésében áll, amelyen belül a két nem között házassági közösség uralkodik. Előbb a közelebbi, majd a mind távolabbi rokonoknak, sőt utoljára a csak beházasodottaknak a kizárásával végül a csoportházasság minden fajtája gyakorlatilag lehetetlenné válik, és végeredményben csak az egyelőre még lazán összekapcsolt egy pár marad meg, az a molekula, amelynek felbomlásával a házasság egyáltalában véget ér. Már ebből is látszik, hogy a szó mai értelmében vett egyéni nemi szerelemnek milyen kevés köze volt a monogámia keletkezéséhez. Még inkább bizonyítja ezt az e fokon álló összes népek gyakorlata. A korábbi családformákban a férfiak sohasem szenvedtek nőhiányban, ellenkezőleg, a kelleténél is több asszonyuk volt, most viszont a nő ritkává és keresetté válik. Ezért a párosházasság létrejöttével kezdetét veszi a nők rablása és vásárlása — ezek az igen elterjedt *tünetei*, de csakis tünetei, egy bekövetkezett, sokkal mélyebben rejlő változásnak, s ezeket a tüneteket, a nőszerzésnek e puszta módszereit MacLennan, a pedáns skót, mint „rablásos házasságot" és „vásárlásos házasságot" külön családosztályokká költötte át. Különben is, az amerikai indiánoknál és más népeknél (ugyanazon a fokon) a házasságkötés nem a részesek ügye — őket gyakran meg sem kérdezik —, hanem az anyáké. Sokszor két olyan embert jegyeznek el így, akik nem is ismerik egymást, és a megkötött ügyletről csak akkor értesülnek, amikor elérkezik a házasság ideje. Esküvő előtt a vőlegény a menyasszony nemzetségrokonainak (tehát anyai rokonainak, de apjának és apai rokonságának nem) ajándékokat ad, amelyeket az átengedett leány váltságának tekintenek. A házasságot továbbra is bármelyik házasfél tetszés szerint felbonthatja: de sok törzsnél, pl. az irokézeknél, a közvélemény mindinkább elítéli az ilyen válásokat; viszálykodáskor mindkét fél nemzetségrokonai közvetíteni próbálnak, s válásra csak akkor kerül sor, ha ez nem vezet eredményre; ilyenkor a gyermekek az anyánál maradnak és mindkét félnek szabadságában áll újraházasodni.

A pároscsalád, amely önmagában túl gyenge és túl állandótlan, semhogy külön háztartást tegyen szükségletté vagy akár csak kívánatossá, korántsem bomlasztja fel a régebbi időkből rámaradt kommunisztikus háztartást. A kommunisztikus háztartás azonban a nők uralmát jelenti a házban, mint ahogy a vérszerinti anya kizárólagos elismerése a vérszerinti apa bizonyos ismeretének lehetetlensége mellett a nőknek, vagyis az anyáknak nagy tiszteletét jelenti. Egyike a legképtelenebb, a XVIII. századi felvilágosodás idejéből származó elképzeléseknek, hogy a társadalom kezdetén a nő a férfi rabszolgája volt. A nő valamennyi vad és valamennyi a barbárság alsó és középső fokán, részben a felső fokán álló törzsnél nemcsak szabad volt, hanem nagy tiszteletben

állt. Hogy milyen a helyzete még a pároscsaládban is, tanúsítsa ezt Arthur Wright, a szeneka-irokézek között hosszú ideig élő hittérítő: „Ami családjaikat illeti, abban az időben, amikor még a régi hosszú házakban" (több család kommunisztikus háztartásai) „laktak, ... ott mindig valamelyik clan" (nemzetség) „volt uralkodó, úgy, hogy a nők férjeiket a többi clanból" (nemzetségből) „választották. . A házban rendszerint a női fél uralkodott; a készletek közösek voltak, de jaj volt annak a szerencsétlen férjnek vagy szeretőnek, aki túl lusta vagy ügyetlen volt ahhoz, hogy hozzájáruljon a maga részével a közös készlethez. Akárhány gyermeke vagy bármennyi saját birtoka volt is a házban, bármely szempillantásban ráparancsolhattak, hogy fogja a motyóját és kotródjék. És nem volt tanácsos szembeszegülnie; jól befűtöttek neki a házban, nem tehetett mást, mint hogy visszatért saját clanjába" (nemzetségébe), „vagy pedig, és többnyire ez történt, eltávozott és valamelyik másik clanban új házasságot keresett. A clanokban" (nemzetségekben) „és másutt is mindenütt a nők voltak a nagy hatalom. Alkalomadtán attól sem riadtak vissza, hogy egy főnököt letegyenek és közharccssá fokozzák le." — A kommunisztikus háztartás, amelyben a legtöbb vagy valamennyi asszony ugyanahhoz a nemzetséghez tartozik, a férjek viszont különböző nemzetségek tagjai, — ez a tárgyi alapzata annak az őskorban általánosan elterjedt nőuralomnak, melynek felfedezése Bachofen harmadik érdeme. — Pótlólag megjegyzem még, hogy az utazóknak és hittérítőknek azok a beszámolói, amelyek szerint a vad és barbár népeknél a nőket túlterhelik munkával, korántsem állnak ellentmondásban a mondottakkal. A két nem közötti munkamegosztást nem a nő társadalmi helyzete szabta meg, hanem egészen más okok. Olyan népek, amelyeknél a nőknek sokkal többet kell dolgozniok, mint amennyi a mi elképzelésünk szerint méltányos volna, a nőket gyakran sokkal több valódi tiszteletben részesítik, mint a mi európai embereink. A civilizáció hölgye — látszathódolattól övezetten és minden valódi munkától elidegenítve —, sokkal alacsonyabb társadalmi helyzetet foglal el, mint a barbárság keményen dolgozó asszonya, aki a népe szemében valóságos úrhölgynek (lady, frowa, Frau = úrnő) számított, és aki az volt jellemétől fogva is.

Hogy a párosházasság Amerikában ma már teljesen kiszorította-e a csoportházasságot, azt a még mindig a vadság felső fokán álló északnyugat-amerikai és főként a dél-amerikai népek között végzendő behatóbb vizsgálatoknak kell eldönteniök. Ez utóbbiakkal kapcsolatban a nemi kötetlenség annyi példáját említik, hogy itt a régi csoportházasság teljes túlhaladása aligha feltételezhető. Mindenesetre még nem valamennyi nyoma tűnt el. Legalább negyven északamerikai törzsnél van joga a legidősebb nővért feleségül vevő férfinak arra, hogy felesége összes húgait szintén nőül vegye, mihelyt a szükséges életkort elérik; ez annak a maradványa, amikor a nővérek egész sorának közös férjeik voltak. S Kalifornia félszigetének lakóiról (a vadság felső foka) Bancroft el-

beszéli, hogy vannak bizonyos ünnepségeik, amelyeken több „törzs" összejövetelt tart különbségnélküli nemi érintkezés céljából. Ezek nyilván nemzetségek, amelyek ezeken az ünnepeken annak az időnek homályos emlékét őrzik, amikor egy nemzetség asszonyainak a másik nemzetség valamennyi férfija közös házastársuk volt és megfordítva. Ugyanez a szokás uralkodik még Ausztráliában is. Néhány népnél előfordul, hogy az idősebb férfiak, a főnökök és a varázslópapok a nőközösséget kiaknázzák a maguk számára és a legtöbb nőt a maguk részére monopolizálják; de cserébe engedniök kell, hogy bizonyos ünnepek és nagy népgyűlések alkalmával a régi közösség ismét valóra váljék és asszonyaik a fiatal férfiakkal örömüket leljék. Westermarck, 28—29. old., egy egész sor példát hoz fel az ilyen időszakos szaturnália-ünnepekre[237], amelyeken a régi szabad nemi érintkezés rövid időre megint hatályba lép; így Indiában a hóknál, a szantaloknál, a pandzsáknál és a kotaroknál, néhány afrikai népnél stb. Westermarck ebből furcsamód arra következtet, hogy ez nem az általa tagadott csoportházasságnak, hanem — az ősembernél éppúgy, mint a többi állatoknál meglevő párzási időnek csökevénye.

Itt jutunk el Bachofen negyedik nagy felfedezéséhez, a csoportházasságtól párosházassághoz vezető, széles körben elterjedt átmeneti forma felfedezéséhez. Az, amit Bachofen az ősi isteni parancsolatok megszegése miatti vezeklésként mutat be, a vezeklés, amellyel a nő megváltja az erényességhez való jogát, az valójában csak misztikus kifejezése annak a vezeklésnek, amellyel a nő kiváltja magát a régi férjközösségből és megszerzi azt a jogot, hogy csak *egy* férfié legyen. Ez a vezeklés a nő korlátozott önátengedésében áll: a babiloni asszonyoknak évenként egyszer Mülitta templomában oda kellett adniok magukat; más ázsiai népeknél a leányokat évekre Anaitisz templomába küldték, ahol magukválasztotta kedveseikkel a szabad szerelemnek kellett áldozniok, mielőtt férjhez mehettek; hasonló vallási köntösbe rejtett szokások a Földközi-tenger és a Gangesz között csaknem valamennyi ázsiai népnél egyaránt megtalálhatók. A megváltási vezeklő áldozat az idők folyamán egyre enyhébb lett, amint azt már Bachofen megjegyzi: „Az évenként ismétlődő áldozatbemutatás helyébe az egyszeri meghozatal, a férjes nő heterizmusa helyébe a leányoké lép, a házasság alatti áldozat helyébe a házasság előtti és a válogatás nélküli odaadás helyébe a csak bizonyos személyeknek való." („Mutterrecht", XIX. old.) Más népeknél nincs meg a vallási burok; némely népnél az ókori trákoknál, keltáknál stb., India sok őslakójánál, maláji népeknél, déltengeri szigetlakóknál és sok indián törzsnél még ma is — a leányok házasságkötésükig a legnagyobb nemi szabadságot élvezik. Nevezetesen majdnem mindenütt Dél-Amerikában, amint azt mindenki, aki ott csak valamennyire is a belső részekig hatolt, tanúsíthatja. Agassiz például („A Journey in Brazil" [Brazíliai utazás], Boston—New York 1886, 266. old.) a következőket beszéli el egy indián származású gazdag családról: amikor bemutatták a lánynak, kérdezősködött az apja felől,

abban a hiszemben, hogy ez anyjának a férje, aki tisztként szolgált a Paraguay elleni háborúban; a leány anyja azonban mosolyogva válaszolt: Não tem pai, é filha da fortuna — nincs apja, ő a véletlen gyermeke. „Az indián vagy félvér nők ilyenképpen beszélnek mindenkor szégyenkezés vagy rosszallás nélkül a házasságonkívüli gyermekeikről; s ez távolról sem szokatlan dolog, inkább az ellenkezője látszik kivételnek. A gyermekek ... gyakran csak anyjukat ismerik, mert reá hárul minden gond és felelősség; apjukról nem tudnak semmit; az asszonynak úgy látszik soha nem is jut eszébe, hogy neki vagy gyermekeinek valamilyen igényük lehetne az apával szemben." Amin a civilizáció embere itt megütközik, az az anyajog szerint és a csoportházasságban egyszerűen szabály.

Ismét más népeknél a vőlegény barátai és rokonai vagy az esküvői vendégek magán az esküvőn élnek a menyasszonyra való hagyományos jogukkal, és a vőlegény csak utolsónak kerül sorra; így a Baleárokon és az afrikai Audzsila lakóinál az ókorban, az abesszíniai bareáknál még ma is. Megint másoknál a közösséget valamilyen hivatalos személy képviseli, a törzs vagy a nemzetség feje, kacika, sámán, pap, fejedelem vagy bárhogy hívják is, és ő gyakorolja a menyasszonynál az első éj jogát. Minden újromantikus fehérremosás ellenére mind a mai napig is fennáll ez a jus primae noctis* mint a csoportházasság maradványa az alaszkai terület legtöbb lakójánál (Bancroft: „Native Races", I. 81. old.), az észak-mexikói tahuknál (uo. 584. old.) és más népeknél; és legalábbis az eredetileg kelta országokban, ahol közvetlenül a csoportházasságból öröklődött át, a középkorban mindvégig fennmaradt, pl. Aragóniában. Míg Kasztíliában a parasztok sohasem voltak jobbágyok, Aragóniában a leggyalázatosabb jobbágyság uralkodott Katolikus Ferdinánd 1486. évi döntéséig[238]. Ebben az okmányban a következőket olvashatjuk: „Úgy ítélünk és nyilatkozunk, hogy a fentebb említett urak" (señorok, bárók), „...ha a paraszt nősül, az első éjszakán nem hálhatnak az asszonynál, vagy úri joguk kimutatására a nászéjszakán, minekutána az asszony ágyba feküdt, nem léphetnek át az ágyon és a nevezett asszonyon; sem pedig a parasztnak lányát vagy fiát nem foghatják szolgálatra a fentebb említett urak annak akarata ellenére sem fizetségért, sem fizetség nélkül." (Katalán eredetiben idézi Sugenheim: „Leibeigenschaft" [A jobbágyság], Pétervár 1861, 35. old.)

Bachofennak továbbá feltétlenül igaza van, amikor végig azt állítja, hogy abból az állapotból, amelyet „hetérizmusnak" vagy „fertőnemzésnek" nevez, a monogámiára való átmenet lényegében a nők műve. Minél jobban elvesztették a régi hagyományos nemi viszonyok a gazdasági életfeltételek fejlődésével, tehát az ősi kommunizmus aláásásával és a népesség növekvő sűrűségével az erdei-őseredetien naiv jellegüket, szükségképp annál lealacsonyítóbbak és nyomasztóbbak lettek azok a nők szemében; annál sürgetőbben kellett meg-

* — az első éj joga — *Szerk.*

váltásként óhajtaniok a jogot az erényességre, az egyetlen férfival való időleges vagy tartós házasságra. A férfiaktól ez az előrehaladás már azért sem indulhatott ki, mert mind a mai napig egyáltalában sohasem jutott eszükbe, hogy a tényleges csoportházasság kellemetességeiről lemondjanak. A nőknek előbb végre kellett hajtaniok a párosházasságra való átmenetet, s csak akkor vezethették be a férfiak a szigorú monogámiát — persze csakis a nők számára.

A pároscsalád a vadság és barbárság határán keletkezett, többnyire már a vadság felső, itt-ott csak a barbárság alsó fokán. Ez a barbárság jellegzetes családformája, mint ahogy a vadságé a csoportházasság, a civilizációé pedig a monogámia. Hogy szilárd monogámiává fejlődjék tovább, ebben az eddig látottakon kívül más okoknak is közre kellett játszaniok. A csoport a páros együttélésben már a legvégső egységére, két atomú molekulájára redukálódott: egy férfira és egy nőre. A természetes kiválogatódás a házassági közösségből való mind tovább vitt kirekesztéssel bevégezte művét; ebben az irányban már nem maradt tennivalója. Ha tehát új, *társadalmi* hajtóerők nem léptek volna működésbe, semmi ok sem lett volna arra, hogy a páros együttélésből egy új családforma alakuljon ki. De ezek a hajtóerők működésbe léptek.

Most elhagyjuk Amerikát, a pároscsalád klasszikus talaját. Semmi jel sem enged arra következtetni, hogy ott magasabb családforma fejlődött volna ki, hogy ott a felfedezés és a hódítás előtt bármikor bárhol is szilárd monogámia állt volna fenn. Másképp áll a dolog az Óvilágban.

Itt a háziállatok megszelídítése és nyájak tenyésztése a gazdagságnak addig nem sejtett forrását fejlesztette ki és egészen új társadalmi viszonyokat hozott létre. A barbárság alsó fokáig a maradandó gazdagság szinte csak a házból, a ruházatból, durva ékszerekből és a táplálék megszerzésére és elkészítésére szolgáló szerszámokból: csónakból, fegyverből, a legegyszerűbb fajta háztartási eszközökből állt. A táplálékért napról napra újból meg kellett küzdeni. Most az előretörő pásztornépek — az indiai Öt Folyam és a Gangesz területén, valamint az Óxosz és Iaxartész akkor még vízben sokkal gazdagabb sztyeppjein élő árják, az Euphratész és Tigrisz mentén élő szemiták — ló-, teve-, szamár-, marha-, juh-, kecske- és disznócsordáikkal olyan birtokra tettek szert, amely csak őrizetet és egészen csekély gondozást igényelt ahhoz, hogy állandóan növekvő számban szaporodjék és tejben, húsban a legbőségesebb táplálékot nyújtsa. A táplálékszerzés minden korábbi módja most háttérbe szorult; a vadászat, mely valamikor szükségszerűség volt, most luxussá vált.

De kié volt ez az új vagyon? Eredetileg kétségtelenül a nemzetségé. A nyájak és csordák magántulajdonának azonban már korán ki kellett fejlődnie. Nehéz megmondani, hogy az úgynevezett Mózes első könyvének szerzője szerint Ábrahám atyánk saját jogán, mint egy családközösség feje volt-e nyájainak birtokában, vagy pedig abban a minőségében, hogy egy nemzetség ténylegesen örökletes vezetője volt? Csak annyi biztos, hogy nem képzelhetjük el őt mo-

dern értelemben vett tulajdonosnak. Biztos továbbá az is, hogy a hiteles történelem küszöbén a nyájak már mindenütt a családfők különtulajdonában vannak éppúgy, mint a barbár kor műtárgyai, a fémeszközök, a luxuscikkek és végül az emberi jószág — a rabszolgák is.

Hiszen ekkor már fel volt találva a rabszolgaság is. A barbárság alsó fokán a rabszolgának nem volt értéke. Ezért bántak az amerikai indiánok legyőzött ellenségeikkel egészen másképpen, mint a magasabb fokon állók. A férfiakat megölték vagy pedig testvérként befogadták a győztesek törzsébe; a nőket feleségül vették vagy más módon szintén befogadták őket életben maradt gyermekeikkel együtt. Ezen a fokon az emberi munkaerő még nem termel számottevő többletet fenntartási költségein felül. Az állattenyésztés, a fémmegmunkálás, a szövés és végül a földművelés meghonosodásával megváltozott a helyzet. Amiként a korábban oly könnyen megszerezhető feleségek ekkor csereértékre tettek szert és adásvétel tárgyai lettek, ugyanúgy történt a munkaerőkkel is, különösen amióta a nyájak véglegesen a családi birtokba mentek át. A család nem szaporodott olyan gyorsan, mint az állatállomány. Több emberre volt szükség az állatok őrzéséhez; erre az ellenséges hadifoglyot is fel lehetett használni, sőt tenyészteni is lehetett, akár az állatokat.

Az ilyen vagyonok, mihelyt családi magánbirtokba mentek át és ott gyorsan gyarapodtak, hatalmas lökést adtak a párosházasságon és az anyajogú nemzetségen alapuló társadalomnak. A párosházasság új elemet vitt a családba. A vérszerinti anya mellé odaállította a hiteles vérszerinti apát, aki ráadásul valószínűleg hitelesebb volt, mint egyik-másik mai „apa". Az akkori családi munkamegosztás szerint a férfi feladata volt a táplálék megszerzése és az ehhez szükséges munkaeszközök előállítása, tehát ez utóbbiak tulajdona is neki jutott; válás esetén ezeket magával vitte, ahogy a nő megtartotta a háztartási eszközeit. Az akkori társadalom szokása szerint tehát a férfi az új táplálékforrás, az állatállomány tulajdonosa és később az új munkaeszköz, a rabszolgák tulajdonosa is volt. Ugyanennek a társadalomnak a szokása szerint azonban gyermekei nem örökölhettek tőle, mert e tekintetben a következő volt a helyzet.

Az anyajog szerint — tehát amíg a származást csak női ágon tartották számon — és a nemzetség eredeti öröklési szokása szerint kezdetben a nemzetségrokonok voltak az elhalt nemzetségtag örökösei. A vagyonnak a nemzetségen belül kellett maradnia. Tekintettel a tárgyak jelentéktelenségére, a vagyon a gyakorlatban alkalmasint kezdettől fogva a legközelebbi nemzetségrokonokra, tehát az anyai ágú vérrokonokra szállt át. Az elhalt férj gyermekei azonban nem az ő nemzetségéhez tartoztak, hanem az anyjukéhoz; anyjuk után örököltek, eleinte anyjuk többi vérrokonával együtt, később talán elsősorban; de az apjuktól nem örökölhettek, mert nem az ő nemzetségéhez tartoztak, az apa vagyonának viszont ott kellett maradnia. Ha a nyájak birtokosa meghalt, nyájai tehát először fivéreire és nővéreire és nővéreinek gyermekeire vagy anyja

nővéreinek utódaira szálltak. Saját gyermekei azonban ki voltak rekesztve az örökségből.

A vagyonok tehát gyarapodásuk arányában a férfit egyrészt fontosabb helyzethez juttatták a családban, mint a nőt, másrészt arra ösztönözték a férfiakat, hogy e megerősödött helyzetüket felhasználva a hagyományos öröklési rendet gyermekeik javára megdöntsék. Ez azonban nem ment, amíg a származást anyajog szerint számították. Meg kellett tehát dönteni az anyajogot, és meg is döntötték. Ez nem is volt olyan nehéz, mint amilyennek ma látszik. Hiszen ez a forradalom — az egyik legmélyebbre ható, amelyet az emberek átéltek — nem kellett hogy érintse a nemzetség egyetlen élő tagját sem. Minden tagja továbbra is az maradhatott, ami volt. Elég volt az az egyszerű határozat, hogy a jövőben a nemzetség férfitagjainak utódai megmaradnak a nemzetségben, a nőtagok utódait pedig kirekesztik és apjuk nemzetségébe teszik át. Ezzel a származásnak női ágon való számontartása és az anyai örökösödési jog megdőlt, férfi ágú származás és apai örökösödési jog lépett a helyébe. Hogy ez a forradalom hogyan és mikor zajlott le a kultúrnépeknél, erről semmit sem tudunk. Ez teljesen a történelemelőtti időkre esik. De hogy ilyen *volt*, ezt a kelleténél is jobban bizonyítják az anyajognak kivált Bachofen által összegyűjtött bőséges nyomai; s hogy milyen könnyen megy végbe, azt egy egész sor indián törzsnél látjuk, amelynél e forradalom csak nemrég folyt le és még most is folyik, részben a növekvő vagyon és a megváltozott életmód (az erdőkből a prérire költözés) behatására, részben a civilizáció és a hittérítők morális befolyására. Nyolc Missouri-törzsből hatnál férfi ágú, de kettőnél még női ágú a leszármazás és az öröklés. A sóni, miami és delavár indiánoknál az a szokás honosodott meg, hogy a gyermekeket az apa nemzetségéhez tartozó valamely nemzetségnéven átteszik ebbe a nemzetségbe, hogy apjuk után örökölhessenek. „Vele született kazuisztikája ez az embernek: a dolgokat a nevük megváltoztatásával megváltoztatni! És kibúvókat találni, hogy a hagyományokon belül áttörhesse a hagyományt, ahol erre közvetlen érdek kellő ösztönzést adott!" (Marx) Ezáltal istentelen zűrzavar támadt, amelyet csak az apajogra való áttéréssel lehetett orvosolni és részben orvosoltak is. „Ez látszik egyáltalában a legtermészetesebb átmenetnek." (Marx) — Hogy az összehasonlító jogászat művelői mit tudnak mondani nekünk arról az útról-módról, ahogy ez az átmenet az Óvilág kultúrnépeinél lefolyt — persze szinte csupa hipotézis —, erről v. ö. M. Kovalevszkij: „Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété" [A család és a tulajdon fejlődési eredeteinek táblája], Stockholm 1890.

Az anyajog megdöntése a *női nem világtörténelmi veresége* volt. A férfi vette kezébe a gyeplőt a házban is, a nőt megalázta, leigázta, élvezetének rabszolgájává és a gyermeklétrehozás puszta szerszámává tette. A nőnek ezt a lealacsonyított helyzetét, amely nevezetesen a hőskori és még inkább a klasszikus kori

görögöknél nyíltan megmutatkozik, fokozatosan szépítgették és elkendőzték, helyenként enyhébb formába is burkolták; kiküszöbölve korántsincs.

A férfiak így megalapozott egyeduralmának első hatása a patriarchális család most felmerülő közbenső formájában mutatkozik meg. Fő jellemvonása nem a többnejűség — erről később —, hanem „bizonyos számú szabad és nemszabad személynek egy családdá szervezése a családfő apai hatalma alatt. A szemita formában ez a családfő többnejűségben él, a nem-szabadoknak feleségük és gyermekük van, és az egész szervezet célja a nyájak őrzése egy körülhatárolt területen." A lényeg itt a nem-szabadok bekebelezése a családba és az apai hatalom; ezért e családforma kiteljesedett típusa a római család. A família szó eredeti jelentése nem fedi a mai nyárspolgárnak érzelmességből és házi perpatvarból összetevődő eszményét; a rómaiaknál eleinte nem is a házaspárra és gyermekeire vonatkozik, hanem csakis a rabszolgákra. Famulus házi rabszolgát jelent, família pedig az egy férfi tulajdonában levő rabszolgák összessége. Még Gajus korában is a familia, id est patrimonium (azaz örökrész) végrendeleti hagyatkozás tárgya volt. A rómaiak a kifejezést annak az új társadalmi szervezetnek megjelölésére találták ki, amelynek feje a római apai hatalommal uralkodik asszony, gyermekek és bizonyos számú rabszolga felett, valamennyijük életének és halálának ura. „A szó tehát [...] nem régibb a latin törzsek vaspáncélba szorított családrendszerénél, amely a földművelés és a törvényes rabszolgaság meghonosodása, valamint az árja italusoknak a görögöktől való elválása után alakult ki." Marx ehhez hozzáteszi: „A modern család nemcsak a rabszolgaságot (servitus), hanem a jobbágyságot is csírájában magában foglalja, mert eleve vonatkozásban áll a földművelésben teljesítendő szolgálattal. *Miniatűrben* mindazokat az ellentéteket magában hordja, amelyek később a társadalomban és annak államában szélesen kifejlődnek."

Az ilyen családforma az átmenetet mutatja a párosházasságból a monogámiába. Hogy a nő hűségét, tehát a gyermekek tekintetében az apaságot biztosítsák, a nőt feltétel nélkül kiszolgáltatják a férfi hatalmának: ha megöli a feleségét, csak jogát gyakorolja.

A patriarchális családdal az írott történelem területére lépünk, s ezzel olyan területre, amelyen az összehasonlító jogtudomány jelentős segítséget nyújthat. S ez itt valóban lényegesen előbbre vitt bennünket. Makszim Kovalevszkijnak („Tableau etc. de la famille et de la propriété", Stockholm 1890, 60—100. old.) köszönhetjük annak kimutatását, hogy a patriarchális házközösség, amelyet a szerbeknél és bolgároknál ma is megtalálunk zadruga (kb. baráti közösségnek fordítható) vagy bratsztvo (testvériség) néven és módosult formában a keleti népeknél is, az átmeneti fokot alkotta a csoportházasságból kialakult anyajogú család és a modern világ monogám családja között. Ez bizonyítottnak látszik, legalábbis az Óvilág kultúrnépeire, az árjákra és a szemitákra vonatkozólag.

A délszláv zadruga az ilyen családközösségnek legjobb ma még élő példája. Egy apa utódainak több nemzedékét foglalja magában, feleségeikkel együtt, akik valamennyien egy portán együtt laknak, közösen művelik a földjeiket, közös készletekből táplálkoznak és ruházkodnak és a hozamtöbbletet közösen birtokolják. A közösség a ház urának (domaćin) legfőbb igazgatása alatt áll, aki a családot kifelé képviseli, kisebb tárgyakat elidegeníthet, a pénztárt kezeli és ezért, valamint a szabályszerű üzletmenetért felelős. A ház urát választják, és nem okvetlenül a család legidősebb férfitagja. A nők és munkáik a ház asszonyának (domaćica) vezetése alatt állnak, aki rendszerint a domaćin felesége. A szava nyomós, sokszor döntő a lányok férjének megválasztásánál is. A legfőbb hatalom azonban a családi tanácsnak, az összes felnőtt tagok, férfiak és nők gyűlésének a kezében van. E gyűlésnek a ház ura számot ad; a gyűlés hozza a döntő határozatokat, bíráskodik a tagok felett, jelentősebb vételekről és eladásokról, nevezetesen földbirtok stb. adásvételéről határoz.

Körülbelül tíz éve mutatták csak ki, hogy ilyen nagy családközösségek Oroszországban is fennállnak; ma már általánosan elismerik, hogy éppannyira az orosz néphagyományban gyökereznek, akárcsak az obscsina vagy faluközösség. A legrégibb orosz törvénykönyvben, Jaroszlav „Pravdá"-jában[239] ugyanolyan néven (verv) szerepelnek, mint a dalmát törvényekben és lengyel és cseh történelmi forrásokban is kimutathatók.

Heusler szerint („Institutionen des deutschen Rechts" [A német jog intézményei]) a gazdasági egység eredetileg a németeknél sem a modern értelemben vett monogám család, hanem a „házközösség", amely több nemzedékből, illetőleg monogám családból áll és elég gyakran nem-szabadokat is magában foglal. A római családot is erre a típusra vezetik vissza, és újabban ennélfogva erősen kétségbe vonják a családfő abszolút hatalmát, valamint a többi családtag jognélküliségét. Írországban a keltáknál állítólag hasonló családközösségek álltak fenn; Franciaországban a Nivernais-ben parçonneries néven egészen a francia forradalomig maradtak fenn, a Franche-Comtéban pedig máig sem vesztek ki egészen. Louhans vidékén (Saône-et-Loire) nagy parasztházakat látunk, közös, tetőig érő magas középső teremmel és körülötte a hálókamrákkal, amelyekhez hat-nyolc lépcsőfok vezet, s amelyekben ugyanannak a családnak több nemzedéke lakik.

Indiában a házközösséget közös talajműveléssel már Nearkhosz említi Nagy Sándor idejében, s e házközösség ma is fennáll ugyanazon a vidéken, Pandzsábban és az ország egész északnyugati részén. A Kaukázusban Kovalevszkij maga ki tudta mutatni. Algériában is fennáll még a kabiloknál. Állítólag még Amerikában is előfordult; a „calpullis-okban"[240], amelyeket Zurita ír le a régi Mexikóban, ilyen házközösségeket vélnek felfedezni; Cunow viszont („Ausland", 1890, 42—44. sz.) elég világosan kimutatta, hogy Peruban a hódítás idején egyfajta Mark-berendezkedés állt fenn (és ezt a Markot különös módon marcának

neveztek) a művelés alá vett föld időszakos felosztásával, tehát egyedi műveléssel.

Mindenesetre a patriarchális házközösség a közös földbirtoklással és közös műveléssel egészen más jelentőséghez jutott most, mint eddig. Nem kételkedhetünk többé abban, hogy ez a házközösség az Óvilág kultúrnépeinél és egynémely más népénél fontos átmeneti szerepet játszott az anyajogú és a monogám család között. Alább még visszatérünk Kovalevszkijnak arra a további végkövetkeztetésére, hogy ugyancsak a házközösség volt az az átmeneti fok, amelyből aztán kifejlődött a falu- vagy Mark-közösség egyedi műveléssel, a szántók és legelők előbb időszakos, majd végleges felosztásával.

Az e házközösségeken belüli családi élettel kapcsolatban megjegyzendő, hogy legalábbis Oroszországban azt tartják a családfőről, hogy erősen visszaél helyzetével a közösségbeli fiatalabb nőkkel, sajátlag a menyeivel szemben és gyakran háremet alakít magának belőlük; az orosz népdalok erről igen ékesen szólnak.

Mielőtt áttérnénk az anyajog bukásával gyorsan kifejlődő monogámiára, még néhány szót a többnejűségről és többférjűségről. Mindkét házassági forma csak kivétel lehet, úgyszólván történelmi luxustermék, hacsak nem fordulnak elő egy országban egymás mellett, ami tudvalevően nem történik meg. Minthogy tehát a többnejűségből kirekesztett férfiak nem kereshetnek vigaszt a többférjűségből kimaradt nőknél, a férfiak és a nők száma viszont, tekintet nélkül a társadalmi intézményekre, eleddig meglehetősen egyforma volt, önmagában véve ki van zárva, hogy e házassági formák közül akár az egyik, akár a másik általános érvényűvé emelkedjék. Ténylegesen a férfi többnejűsége nyilvánvalóan a rabszolgaság terméke volt és egyes kivételes helyzetű férfiakra szorítkozott. A szemita patriarchális családban csak maga a pátriárka és legfeljebb még egy-két fia él többnejűségben; a többieknek be kell érniök egy feleséggel. Még ma is így van ez Keleten mindenütt; a többnejűség a gazdagok és előkelők kiváltsága, a feleségek leginkább vásárolt rabszolganők; a nép tömege monogámiában él. Ugyanilyen kivétel a többférjűség Indiában és Tibetben; biztosan nem érdektelen és még közelebbről megvizsgálandó, hogyan keletkezett ez a csoportházasságból. A gyakorlatában a többférjűség egyébként sokkal kulánsabbnak látszik, mint a mohamedánok féltékeny hárem-vircsaftja. Legalábbis az indiai nairoknál minden három, négy vagy több férfinak közös felesége van ugyan; de mindegyiknek lehet emellett három vagy több más férfival együtt közösen még második felesége is, és ugyanígy harmadik, negyedik stb. Csoda, hogy MacLennan ezekben a házassági klubokban, amelyek közül többnek is tagja lehet valaki, és amelyeket maga is leír, nem fedezte fel a *klubházasság* új osztályát. Ez a házassági klub-vircsaft egyébként nem is valódi többférjűség; ellenkezőleg, mint már Giraud-Teulon megjegyzi, a csoportházasság specializált formája ez; a férfiak többnejűségben élnek, a nők többférjűségben.

4. A *monogám család.* A párocscsaládból keletkezik, mint megmutattuk, a barbárság középső és felső foka között; végleges győzelme a civilizáció kezdetének egyik ismérve. A férfi uralmán alapul; határozott célja olyan gyermekek nemzése, akiknél az apaság vitathatatlan, s ezt az apaságot azért követelik meg, mert e gyermekek fognak egykor, mint vérszerinti örökösök, az apai vagyonba lépni. A párosházasságtól abban különbözik, hogy a házassági kötelék sokkalta szilárdabb; már nem lehet bármelyik fél tetszése szerint felbontani. Most már rendszerint csak a férfi bonthatja fel, csak ő taszíthatja el feleségét. A házas férfinak a hűtlenséghez való jogát legalábbis a szokás ezután is biztosítja (a Code Napoléon kifejezetten elismeri, mígcsak a férfi az ágyasát a házasotthonba nem hozza), s e jogot a fokozódó társadalmi fejlődéssel egyre inkább gyakorolják; ha azonban a nőnek is eszébe jut a régi nemi gyakorlat, s azt újjá akarja éleszteni, szigorúbban büntetik érte, mint azelőtt bármikor.

Az új családformát teljes keménységében a görögöknél láthatjuk. Amíg, mint Marx megjegyzi, az istennők mitológiai helyzete egy régebbi időszakot idéz, amelyben a nők még szabadabb, megbecsültebb helyzetben voltak, a hőskor asszonyát már lealacsonyítja a férfi uralma és a rabnők konkurrenciája. Olvassuk el az „Odüsszeiá"-ban, hogyan inti le és hallgattatja el anyját Télemakhosz.[241] Homérosznál a zsákmányolt fiatal nők a győztesek érzéki élvezetének prédái; a parancsnokok rang szerint sorban kiválasztják a legszebbeket közülük; az egész „Iliasz" köztudomásúlag Akhilleusznak és Agamemnónnak egy ilyen rabnő miatti viszálya körül forog. Minden jelentősebb homéroszi hősnél említés történik arról a hadifogoly leányról, akivel megosztja sátrát és ágyát. Ezeket a nőket elviszik haza és a házasotthonba is, ahogy Aiszkhülosznál Agamemnón Kasszandrát; az ilyen rabnőkkel nemzett fiak egy kis részt kapnak az apai örökségből és teljesen szabadoknak számítanak; Teukrosz ilyen házasságonkívüli fia Telamónnak és apja nevét viselheti. A feleségtől elvárják, hogy mindezt tűrje, maga azonban szigorúan erényes és hűséges legyen. A hőskor görög asszonya nagyobb tiszteletben áll ugyan, mint a civilizáció időszakáé, de férje számára végül mégis csupán házasságonbelüli gyermekörököseinek anyja, háztartásának legfőbb házvezetőnője, a rabnők felügyelője — azoké, akiket a családfő kedve szerint tehet és tesz is ágyasává. A rabszolgaságnak a monogámia melletti fennállása, szép fiatal rabnők létezése, akik mindenestül, amijük csak van, a *férj* tulajdonai, ez nyomja rá kezdettől fogva a monogámiára a sajátos jellegét, azt, hogy *csak a feleség számára* monogámia, a férj számára pedig nem. És e jellege mindmáig megvan.

A későbbi görögöknél különbséget kell tennünk dórok és iónok között. Az előbbiek — klasszikus példája Spárta — sok tekintetben még ősibb házassági viszonyokban élnek, mint amilyeneket akár Homérosz bemutat. Spártában az állam által az ottani nézetek szerint módosított párosházasság van érvényben, amely egyben-másban még a csoportházasságra emlékeztet. A gyermek-

telen házasságokat felbontják; Anaxandridasz király (időszámításunk előtt 560 körül) gyermektelen felesége mellé második feleséget vett és két háztartást vitt; ugyanez idő tájt Arisztón király két meddő felesége mellé harmadikat is vett, de a két első közül az egyiket elbocsátotta. Másrészt több fivérnek közös felesége lehetett; a barát, ha barátja felesége jobban tetszett neki, osztozhatott vele a feleségén, és az is rendjén valónak számított, hogy valaki átengedje a feleségét egy stramm „csődörnek", mint Bismarck mondaná, még akkor is, ha az illetőnek nem volt polgárjoga. Plutarkhosz egy helyütt megírta, hogy egy spártai nő a férjéhez utasította udvarlóját, aki ajánlataival üldözte, s ez — Schoemann szerint — még nagyobb erkölcsi szabadságra vall. A tényleges házasságtörés, az, hogy az asszony a férjét a háta mögött megcsalja, éppen ezért hallatlan dolog is volt. A házi rabszolgaság viszont Spártában, legalábbis fénykorában, ismeretlen volt; a jobbágy helóták[242] külön laktak a földbirtokon, a spártaiak tehát kevésbé voltak kitéve annak a kísértésnek, hogy azok asszonyaival kikezdjenek. Hogy ilyen körülmények között a nőknek Spártában sokkal megbecsültebb helyzetük volt, mint a többi görögségnél, az nem is lehetett másképp. A görög nők közül a spártai asszonyok és az athéni hetérák legjobbjai az egyetlenek, akikről az ókoriak respektussal beszélnek, akiknek a kijelentéseit érdemesnek tartják feljegyezni.

Egészen más a helyzet az iónoknál, akikre Athén a jellemző. A leányok csak fonni, szőni és varrni tanultak, legfeljebb egy keveset még olvasni és írni. Úgyszólván be voltak zárva, csakis nőkkel érintkeztek. A női lakrész a ház egy elkülönített része volt, az emeleten vagy a hátsóépületben; férfiak, kivált idegenek oda nem egykönnyen jutottak be, és a nők ide húzódtak vissza, ha férfilátogató érkezett. A nők csak rabnő kíséretében léptek ki a házból; otthon a szó szoros értelmében őrizték őket; Arisztophanész írja, hogy a házasságtörők elriasztására molossziai vérebeket tartottak, és legalábbis az ázsiai városokban a nőkre eunuchok ügyeltek, akiket Khioszban már Hérodotosz idejében kereskedelmi célra gyártottak, mégpedig Wachsmuth szerint nem csupán barbárok számára. Euripidész a nőt oikurémának, házgondozószernek (a szó semlegesnemű) nevezi, s az athéniak szemében a nő a gyermeknemzés ügyletén kívül nem is volt más: legfőbb házicseléd. A férfinak megvoltak a gimnasztikai gyakorlatai, a közéleti tanácskozásai, a nő mindebből ki volt zárva; a férfinak ezenkívül gyakran voltak rabnői, akikkel rendelkezhetett, és ott volt számára Athén virágkorában a kiterjedt és az állam által legalábbis pártfogolt prostitúció. Éppen e prostitúció alapzatán fejlődtek ki azok az egyedülálló görög női jellemek, akik szellemükkel és művészien képzett ízlésükkel éppúgy az antik nőiség általános színvonala fölé emelkednek, mint a spártai nők a jellemükkel. De hogy a nőnek előbb hetérává kellett válnia, hogy nő lehessen, ez a legszigorúbb ítélet az athéni családról.

Ez az athéni család lett az idők folyamán a mintakép, amelynek példájára

nemcsak a többi iónok, hanem mindinkább a belország és a gyarmatok összes görögjei is kialakították házi viszonyaikat. De a görög nőknek minden elszigetelés és őrizet ellenére elég alkalmuk akadt arra, hogy férjüket megcsalják. A férfiaknak, akik szégyelltek volna valamiféle szerelmet elárulni feleségük iránt, az volt a mulatságuk, hogy mindenfajta szerelmeskedésekbe bonyolódtak a hetérákkal; de a nők lealázása megbosszulta magát a férfiakon és lealázta őket is, mígcsak bele nem süppedtek a fiúszerelem undokságába, és mint önmagukat, isteneiket is le nem alázták a Ganümédész-mítosszal.[243]

Ez volt a monogámia eredete, amennyire nyomon tudjuk követni az ókor legcivilizáltabb és legmagasabban fejlett népénél. Korántsem az egyéni nemi szerelem gyümölcse volt, ahhoz nem volt a legcsekélyebb köze sem, hiszen a házasságok továbbra is előnyösség szempontjából kötött megállapodások voltak. Ez volt az első családforma, amely nem természeti, hanem gazdasági feltételeken alapult, tudniillik a magántulajdonnak az eredeti természetadta köztulajdon felett aratott győzelmén. A férfi uralma a családban és olyan gyermekek létrehozása, akik csak az övéi lehettek és hivatva voltak gazdagságát örökölni, — a görögök kereken kimondták, hogy ez a monogámia egyedüli és kizárólagos célja. Egyebekben a monogámia terhükre volt, kötelesség volt az istenekkel, az állammal és saját őseikkel szemben, és hát e kötelességet teljesíteniök kellett. Athénban törvény írta elő nemcsak a nősülést, hanem az úgynevezett házassági kötelességek bizonyos minimumának teljesítését is.

A monogám házasság tehát semmiképpen sem a férfi és a nő megbéküléseként lép fel a történelemben, s még sokkal kevésbé ennek legmagasabbrendű formájaként. Ellenkezőleg. Úgy lép fel, mint az egyik nem leigázása a másik által, mint a nemek egy olyan szembenállásának a proklamációja, amely az egész előtörténelem folyamán addig ismeretlen volt. Egy régi, 1846-ból származó kiadatlan kéziratban, melyet Marx és én írtunk, ezt találom: „A munka első megosztása a férfi és nő közötti, gyermeknemzés céljából."* És ehhez ma hozzátehetem: Az első osztályellentét, mely a történelemben fellép, egybeesik a férfi és a nő antagonizmusának a kifejlődésével a monogám házasságban, és az első osztályelnyomás a női nemnek a férfinem által történő elnyomásával. A monogám házasság nagy történelmi haladás volt, de a rabszolgaság és a magánvagyon mellett egyidejűleg megnyitja azt a máig is tartó korszakot, amelyben minden haladás egyúttal viszonylagos visszaesés is, amelyben egyesek java és fejlődése csak mások jaja és visszaszorítása árán érvényesül. A monogám házasság a civilizált társadalom sejtformája, amelyen már tanulmányozhatjuk az ebben a társadalomban teljesen kibontakozó ellentétek és ellentmondások természetét.

A nemi érintkezés régi viszonylagos szabadsága korántsem szűnt meg a páros-

* Vö. Marx és Engels Művei. 3. köt. 31—32. old. — *Szerk.*

házasság, vagy akár a monogám házasság győzelmével. „A régi házassági rendszer, bár a punaluacsoportok fokozatos kiveszésével szűkebb határok közé szorult, még mindig körülvette a továbbfejlődő családot és egészen a civilizáció küszöbéig nyomon kísérte ... végezetül a hetérizmus új formájába tűnt el, amely az embereket egészen a civilizációig követte s a családra még mindig ráveti sötét árnyékát." Hetérizmuson Morgan a férfiaknak férjezetlen nőkkel folytatott, a *monogám házasság mellett* fennálló házasságonkívüli nemi érintkezését érti, amely, mint ismeretes, a civilizáció egész időszaka alatt a legkülönbözőbb formákban virágzik és mindinkább nyílt prostitúcióvá válik. Ez a hetérizmus közvetlenül a csoportházasságból vezetődik le, abból az önátengedési áldozatból, amellyel a nők megváltották az erényességre való jogukat. A pénzért való odaadás kezdetben vallási aktus volt, a szerelem istennőjének templomában történt, s a pénz eredetileg a templom kincstárába folyt be. Az arméniai Anaitisz, a korinthoszi Aphrodité hierodulái[244], éppúgy, mint Indiában a templomokban foglalkoztatott vallási táncosnők, az ún. bajadérok (a portugál bailadeira — táncosnő — szó eltorzított változata) voltak az első prostituáltak. Az önátengedést, amely eredetileg minden nő kötelessége volt, később az összes többiek helyetteseiként egyedül ezek a papnők gyakorolták. Más népeknél a leányoknak a házasság előtt engedélyezett nemi szabadságból vezetődik le a hetérizmus — tehát szintén a csoportházasság maradványa, csak más úton származott ránk. A tulajdonbeli különbözőségek kialakulásával, tehát már a barbárság felső fokán, a rabszolgamunka mellett szórványosan fellép a bérmunka is, és vele egyidőben, annak szükségszerű velejárójaként, a szabad nők iparszerű prostitúciója a rabszolganők kényszerű kiszolgáltatottsága mellett. Így hát kétarcú az az örökség, amelyet a csoportházasság a civilizációra hagyott, mint ahogy kétarcú, kétszínű, meghasonlott, ellentétes mindaz, amit a civilizáció létrehoz: egyfelől a monogámia, másfelől a hetérizmus a legvégletesebb formájával, a prostitúcióval egyetemben. A hetérizmus éppen olyan társadalmi berendezkedés, mint akármelyik másik; folytatja a régi nemi szabadságot — a férfiak javára. A valóságban nemcsak tűrik, hanem kivált az uralkodó osztályok vidáman részt is vesznek benne, ám szólamokban elítélik. De a valóságban ez az elítélés korántsem sújtja a benne részes férfiakat, hanem csakis a nőket: ezeket megvetik és kitaszítják, hogy így ismét társadalmi alaptörvényként proklamálják a férfiak feltétlen uralmát a női nem felett.

Ezzel azonban magán a monogámián belül kifejlődik egy második ellentét. A létezését a hetérizmussal megszépítő férj mellett ott áll az elhanyagolt hitves. S az ellentétnek nem ragadható meg csak az egyik oldala a másik oldal nélkül, mint ahogy nincs a kezünkben az egész alma, miután a felét már megettük. Pedig úgy látszik, a férfiak így vélekedtek, míg asszonyaik jobb belátásra nem bírták őket. A monogám házassággal két állandó, azelőtt ismeretlen társadalmi jellemalak lép a színre: a nő állandó szeretője és a felszarvazott férj. A férfiak

legyőzték a nőket, de a legyőzöttek nagylelkűen megkoronázták a győzteseket. A monogámia és a hetérizmus mellett a házasságtörés elkerülhetetlen társadalmi berendezkedéssé lett — elítélték, keményen büntették, de elnyomni nem tudták. A gyermekek biztos apasága továbbra is legfeljebb morális meggyőződésen nyugodott, és e megoldhatatlan ellentmondás megoldására a Code Napoléon 312. cikkelye kimondta: L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari; a házasság alatt fogant gyermek apja — a férj. Ez a háromezeréves monogámia végső eredménye.

Így tehát a monogám család, azokban az esetekben, melyek történelmi keletkezésükhöz híven, világosan feltárják a férfiak kizárólagos uralma folytán kiütközött szembenállást férfi és nő között, kicsinyben képet ad ugyanazokról az ellentétekről és ellentmondásokról, amelyek között a civilizáció kezdete óta osztályokra bomlott társadalom mozog anélkül, hogy képes volna feloldani és leküzdeni őket. Itt természetesen csak a monogám házasságnak azokról az eseteiről beszélek, amelyekben a házasélet a valóságban az egész berendezkedés eredeti jellegének előírása szerint zajlik, de a nő fellázad a férfi uralma ellen. Hogy nem minden házasság így zajlik, azt ki sem tudja jobban a német nyárspolgárnál, aki otthon éppúgy nem tudja uralmát biztosítani, mint az államban, tehát joggal a felesége viseli a nadrágot, minthogy ő maga nem méltó rá. Viszont úgy hiszi, hogy magasan felette áll francia sorstársának, akivel — gyakrabban, mint ővele — ennél rosszabb is megesik.

A monogám család egyébként korántsem mindenütt és mindenkor jelentkezett abban a klasszikus merev formájában, amelyet a görögöknél öltött. A rómaiaknál, akik eljövendő világhódítókként, ha nem is olyan tisztán, de távolabbra láttak, mint a görögök, a nő szabadabb volt és jobban tisztelték. A római férfi úgy hitte, hogy feleségének élete és halála feletti hatalma a házastársi hűségért eléggé kezeskedik. Azonkívül a feleség itt éppenúgy önként felbonthatta a házasságot, mint a férj. De a legnagyobb haladást a monogám házasság fejlődésében határozottan a németeknek a történelembe való belépése hozta magával, mégpedig azért, mert náluk, alkalmasint szegénységük következtében, a monogámia úgy látszik még nem fejlődött ki teljesen a párosházasságból. Három, Tacitus említette körülményből következtetünk erre: Először is, bár a házasságot igencsak szentnek tartották — „beérik egy feleséggel, a nők őrzője az erényesség" —, mégis többnejűség volt ez előkelők és törzsfők részére, ami tehát a párosházasságban élő amerikaiakéhoz hasonló állapot. Másodszor, az anyajogról az apajogra való átmenet bizonyára csak nem sokkal előbb ment végbe náluk, mert az anyai nagybácsi — az anyajog szerint legközelebbi férfi nemzetségrokon — még szinte közelebbi rokonnak számított, mint az apa, ami szintén megfelel az amerikai indiánok álláspontjának, akiknél Marx, mint gyakran mondotta, megtalálta a kulcsot saját őskorunk megértéséhez. Harmadszor pedig, a németeknél a nők nagy tiszteletben álltak és befolyásuk volt a

közügyekre is, ami szöges ellentétben áll a monogám férfiuralommal. Szinte csupa olyan dolog, amelyben a németek megegyeznek a spártaiakkal, akik, mint láttuk, szintén nem haladták meg még teljesen a párosházasságot. A németek fellépésével tehát e tekintetben is egy egészen új elem jutott világuralomra. Az új monogámia, amely most a római világ romjain a népek keveredéséből kifejlődött, enyhébb formákba öltöztette a férfiuralmat és a nőknek legalábbis külsőleg sokkal megbecsültebb és szabadabb helyzetet biztosított, mint aminőt a klasszikus ókor valaha is ismert. Csak ez tette lehetővé, hogy a monogámiából — hol benne, hol mellette, hol ellene, mikor hogy — kifejlődhetett a legnagyobb erkölcsi haladás, amelyet neki köszönhetünk: a modern egyéni nemi szerelem, amely az egész korábbi világban ismeretlen volt.

Ám ez a haladás határozottan abból a körülményből fakadt, hogy a németek még pároscsaládban éltek és a nő ennek megfelelő helyzetét, amennyire lehetett, ráoltották a monogámiára, de korántsem a németek holmi mondabeli, csodálatos erkölcsi tisztaságú természeti adottságából, ami arra szorítkozik, hogy a párosházasság csakugyan nem mozog olyan rikító erkölcsi ellentétekben, mint a monogámia. Ellenkezőleg, vándorlásaik során a németek, különösen amikor délkeleten a fekete-tengeri sztyepp-nomádokkal kerültek kapcsolatba, erkölcsileg erősen lezüllöttek és ezektől a lovaglás művészetén kívül csúf természetellenes bűnöket is eltanultak, amint ezt Ammianus a taifalokról és Prokopiosz a herulokról kifejezetten tanúsítja.

De ha a monogámia valamennyi ismert családforma közül az egyetlen volt is, amely alatt a modern nemi szerelem kifejlődhetett, ez még nem jelenti azt, hogy a szerelem kizárólag vagy akár túlnyomóan a monogámiában, a házastársak kölcsönös szerelmeként fejlődött ki. A férfiuralom alatt álló szilárd monogám házasság egész természete kizárta ezt. Az összes történelmileg aktív, azaz az összes uralkodó osztályoknál a házasságkötés az maradt, ami a párosházasság óta volt: előnyösség szempontjából kötött alku, amelyet a szülők rendeztek el. A nemi szerelem mint szenvedély és mint minden embert (legalábbis az uralkodó osztályokban) megillető szenvedély, mint a nemi ösztön legmagasabb formája — s ez teszi éppen a sajátos jellegét — a történelemben először a középkori lovagi szerelem formájában jelent meg, ez pedig egyáltalán nem volt házastársi szerelem. Ellenkezőleg. Klasszikus alakjában, a provence-iaknál, duzzadó vitorlákkal a házasságtörésre vesz irányt, és költőik dicsőítik azt. A provence-i szerelmi költészet gyöngyei az albák, vagyis hajnali dalok. Ezek a dalok izzó színekkel ecsetelik, hogyan fekszik a lovag szép hölgyének — a más feleségének — ágyában, miközben kint az őr vigyáz és figyelmezteti, amint feldereng az első hajnalpirkadás (alba), hogy még észrevétlenül elillanhasson; az elválási jelenet alkotja aztán a költemény csúcspontját. Az északfranciák és a derék németek is átvették ezt a költészeti fajt a lovagi szerelem megfelelő módjával együtt, s a mi öreg Wolfram von Eschenbachunk is hátrahagyott erről a

vonzó tárgyról három gyönyörűszép hajnali dalt, amelyeket jobban szeretek, mint a három hosszú hősköltemények.

Napjaink polgári házasságkötése kétfajta. Katolikus országokban ma is a szülők gondoskodnak az ifjú polgárcsemete részére hozzáillő feleségről, s ennek következtében a monogámiában rejlő ellentmondás természetesen a legteljesebben kibontakozik: buja hetérizmus a férfi részéről, buja házasságtörés a nő részéről. A katolikus egyház bizonyára csak azért is törölte el a válást, mert meggyőződött arról, hogy a házasságtörés ellen éppúgy nincs orvosság, mint a halál ellen. Protestáns országokban viszont rendszerint megengedik a polgárcsemetének, hogy saját osztályából több-kevesebb szabadsággal válasszon magának feleséget, miáltal a házasságkötésnek bizonyos fokig szerelem szolgálhat alapul, s ezt illendőségből mindig előfeltételezik, ami meg is felel a protestáns álszenteskedésnek. A férfi itt lanyhábban űzi a hetérizmust és a nő házasságtörése is kevésbé szabályszerű. Minthogy azonban az emberek mindenfajta házasságban megmaradnak annak, amik a házasság előtt voltak, a protestáns országok polgárai pedig többnyire nyárspolgárok, ez a protestáns monogámia a legjobb esetek átlagában is csak ahhoz az ólmos unalmú házastársi közösséghez jut el, amelyet családi boldogságnak szokás nevezni. E kétféle házasulási módszer legjobb tükre a regény, a katolikus módszerre a francia, a protestánsra a német. A férfi mindkettőben „megkapja": a németben a fiatalember a leányt, a franciában a férj a szarvait. Hogy a kettő közül melyik jár rosszabbul, az nem mindig tűnik ki. A francia burzsoá ezért éppúgy megborzad a német regény unalmától, mint a német nyárspolgár a francia regény „erkölcstelenségétől". Ámbár legújabban, amóta „Berlin világvárossá válik", a német regény is kezdi valamivel kevésbé félénken kolportálni az ott régóta jól ismert hetérizmust és házasságtörést.

A házasságot azonban mindkét esetben a részesek osztályhelyzete szabja meg, és ennyiben mindig előnyházasság. Ez az előnyházasság mindkét esetben elég gyakran átcsap a legvaskosabb prostitúcióba — olykor mindkét félnél, sokkal gyakrabban azonban a feleség részéről, aki csak abban különbözik a közönséges kurtizántól, hogy testét nem bérmunkás módjára darabmunkára adja bérbe, hanem egyszer s mindenkorra adja el rabszolgaságba. És minden előnyházasságra érvényes Fourier mondása: „Mint ahogy a nyelvtanban a kettős tagadás állítást ad, a házassági morálban a kettős prostitúció erénynek számít." A nemi szerelem csak az elnyomott osztályok, ma tehát a proletariátus körében lesz és lehet a nőhöz való viszonyban valóságos szabály — akár hivatalosan engedélyezett ez a viszony, akár nem. Itt azonban hiányzik a klasszikus monogámia minden alapzata is. Itt hiányzik mindaz a tulajdon, amelynek megőrzésére és átörökítésére a monogámiát és a férfiuralmat éppen létrehozták, és itt hiányzik ezzel együtt minden ösztönzés is a férfiuralom érvényesítésére. Mi több, hiányoznak ennek eszközei is; a polgári jog, amely a férfiuralmat védi, csak a

birtokosokra és ezeknek a proletárokkal való érintkezésére áll fenn; pénzbe is kerül, és ezért szegénység okából nincs érvénye a munkásnak asszonyához való viszonyára. Itt egészen más személyi és társadalmi viszonyok döntenek. És végképp amióta a nagyipar a nőt otthonából a munkapiacra és a gyárba vitte és elég gyakran a család kenyéradójává teszi, a proletárlakásban kicsúszott minden talaj a férfiuralom utolsó maradéka alól is — legfeljebb még abból a durvaságból maradt meg valami, amely a monogámia bevezetése óta kapott lábra a nőkkel szemben. Így hát a proletár családja már nem monogám a szó szoros értelmében, még ha legszenvedélyesebb szerelem és legszilárdabb hűség köti is össze a két felet, és ha történetesen egyházi és világi áldás szentesítette is kapcsolatukat. Ezért a monogámia örök kísérői, a hetérizmus és a házasságtörés is csaknem elenyésző szerepet játszanak itt; a nő a válás jogát ténylegesen visszaszerezte, és ha a házastársak nem tudnak összeférni, inkább szétválnak. Egyszóval a proletárházasság monogám a szó etimológiai értelmében, de korántsem az a szó történelmi értelmében.

Jogászaink persze azt állítják, hogy a törvényhozás haladása fokozódó mértékben alaptalanná teszi a nők minden panaszát. A modern civilizált törvényrendszerek egyre inkább elismerik, először is, hogy a házasság csak akkor érvényes, ha az mindkét fél által önkéntesen kötött szerződés, és másodszor, hogy a házasságban is mindkét fél egyenlő jogokkal és kötelességekkel áll egymással szemben. Ha pedig ezt a két követelményt következetesen érvényesítik, akkor a nők mindent megkaptak, amit csak kívánhatnak.

Ez a hamisítatlan jogászi érvelés pontosan ugyanolyan, mint az, amellyel a radikális republikánus burzsoá a proletárt leinti és elhallgattatja. A munkaszerződésnek a két fél által önkéntesen kötött megállapodásnak kell lennie. De önkéntesen kötött megállapodásnak számít, mihelyt a törvény a két felet *papíron* egyenlővé teszi. Ahhoz a hatalomhoz, amelyet a különböző osztályhelyzet az egyik félnek ad, ahhoz a nyomáshoz, amelyet a másik félre gyakorol — kettőjük valóságos gazdasági helyzetéhez —, ahhoz a törvénynek semmi köze. És a munkaszerződés tartama alatt is a két felet megintcsak egyenlő jogoknak kell megilletniök, hacsak az egyik vagy a másik kifejezetten le nem mondott róluk. Hogy a gazdasági tényállás a munkást rákényszeríti arra, hogy az egyenjogúságnak még a legcsekélyebb látszatáról is lemondjon, arról a törvény megint nem tehet.

A házasságra vonatkozólag a törvényt, még a leghaladottabbat is, teljességgel kielégíti a részeseknek önkéntességüket illető formális jegyzőkönyvi kijelentése. Sem a törvény, sem a jogász nem törődhetik azzal, hogy mi megy végbe a jogi kulisszák mögött, ahol a valóságos élet lejátszódik, hogy hogyan jön létre ez az önkéntesség. Pedig itt a legegyszerűbb jogösszehasonlítás megmutathatná a jogászoknak, hogy is állunk ezzel az önkéntességgel. Azokban az országokban, amelyekben a törvény a szülői vagyonból köteles részt biztosít a gyerme-

keknek, ahol tehát nem lehet őket az örökösödésből kirekeszteni — Németországban, a francia jogú országokban stb. —, a gyermekek a házasságkötésben a szülők beleegyezéséhez vannak kötve. Az angol jogú országokban, ahol a szülői beleegyezés nem törvényes kelléke a házasságkötésnek, a szülők teljesen szabadon végrendelkezhetnek vagyonukról, tetszésük szerint kirekeszthetik gyermekeiket az örökösödésből. Hogy ennek ellenére és éppen ezért a házasságkötés szabadsága azokban az osztályokban, amelyekben van mit örökölni, valójában egy hajszállal sem nagyobb Angliában és Amerikában, mint Franciaországban és Németországban, az igazán világos.

Nem áll jobban a dolog a férfi és nő egyenjogúságával a házasságban sem. A két nemnek korábbi társadalmi állapotokból örökölt jogi egyenlőtlensége nem oka, hanem okozata a nő gazdasági elnyomásának. A régi kommunisztikus háztartásban, amely sok házaspárt és azok gyermekeit foglalta magában, a nőkre bízott háztartásvezetés éppen olyan közügynek, olyan társadalmilag szükséges tevékenységnek számított, mint a férfiak által végzett táplálékszerzés. A patriarchális családdal és még inkább a monogám családdal ez megváltozott. A háztartás vezetése elvesztette közügy jellegét. Már nem tartozott a társadalomra. *Magánszolgálattá* vált; a nő első cseléddé lett, a társadalmi termelésben való részvételből kiszorult. Csak korunk nagyipara nyitotta meg újra a nő előtt — de csakis a proletárnő előtt — az utat a társadalmi termeléshez. Ám ezt oly módon tette, hogy ha a nő teljesíti kötelességeit a család magánszolgálatában, akkor kívül marad a köztermelésen és semmit sem kereshet; ha pedig részt vesz a köztevékenységben és önállóan akar keresni, képtelen családi kötelességeit teljesíteni. És amilyen a nő helyzete a gyárban, ugyanolyan minden foglalkozási ágban, akár az orvosi vagy az ügyvédi pályán is. A modern monogám család a nő nyílt vagy leplezett házi rabszolgaságán alapul, és a modern társadalom olyan tömeg, amely csupa monogám családokból tevődik össze, mint molekuláiból. Manapság az esetek nagy többségében a férfinak kell a keresőnek, a család kenyéradójának lennie, legalábbis a birtokos osztályokban, s ez olyan uralkodó helyzetbe juttatja, amelyben nem szorul jurisztikus extraelőjogokra. A családban a férfi a burzsoá, a nő képviseli a proletariátust. Az ipari világban azonban csak akkor domborodik majd ki teljes élességében a proletariátusra nehezedő gazdasági elnyomás sajátos jellege, amikor a tőkésosztály összes törvényi különelőjogait kiküszöbölték és a két osztály teljes jurisztikus egyenjogúsága létrejött; a demokratikus köztársaság nem szünteti meg a két osztály ellentétét, ellenkezőleg, csak megteremti azt a talajt, amelyen az ellentétet megharcolják. És ugyanígy annak az uralomnak a sajátságos jellege is, amelyet a férfi a modern családban a nő felett gyakorol, valamint mindkettőjük valóságos társadalmi egyenlősége létrehozásának szükségessége és módja csak akkor lép majd éles napvilágra, amikor a két nem már jurisztikusan tökéletesen egyenjogú lesz. Akkor majd megmutatkozik, hogy a nő felszabadításá-

nak első előfeltétele az, hogy az egész női nemet újra bevonják a köztevékenységbe, s ez viszont megköveteli, hogy kiküszöböljék a monogám családnak azt a tulajdonságát, hogy a társadalom gazdasági egységét alkotja.

A házasságnak eszerint három fő formáját ismerjük, amelyek nagyjában és egészében az emberi fejlődés három fő szakaszának felelnek meg. A vadságnak a csoportházasság, a barbárságnak a párosházasság, a civilizációnak a monogámia, kiegészítve házasságtöréssel és prostitúcióval. A párosházasság és a monogámia közé, a barbárság felső fokán, a férfiaknak a rabnők feletti parancsnoklása és a többnejűség ékelődik be.

Mint egész ismertetésünk bizonyítja, a haladás, mely ebben a sorrendiségben mutatkozik, ahhoz a sajátságossághoz kapcsolódik, hogy a nőktől a csoportházasságban élvezett nemi szabadságot mindinkább megvonják, a férfiaktól viszont nem. És csakugyan a férfiak számára a csoportházasság ténylegesen mind a mai napig fennáll. Ami a nőnél bűn és súlyos törvényes és társadalmi következményekkel jár, az a férfinál dicsőségnek számít vagy legrosszabb esetben is csak apró erkölcsi szeplőnek, amelyet örömest viselnek. De minél inkább átalakul korunkban az ősi hagyományú hetérizmus a tőkés árutermeléstől és minél inkább idomul hozzá, minél inkább válik leplezetlen prostitúcióvá, annál demoralizálóbb a hatása. Éspedig a férfiakat még sokkal jobban demoralizálja, mint a nőket. A prostitúció a nők közül csak azokat a szerencsétleneket süllyeszti le, akik áldozatául esnek, s ezeket is távolról sem olyan fokban, mint rendszerint hiszik. Ezzel szemben lealacsonyítja az egész férfivilág jellemét. Így jelesül a hosszantartó jegyesség tíz eset közül kilencben formális előiskolája a házassági hűtlenségnek.

Most azonban olyan társadalmi forradalmasodásnak megyünk elébe, amely a monogámia eddigi gazdasági alapzatait éppoly biztosan el fogja tüntetni, mint az azt kiegészítő prostitúciót. A monogámia nagyobb vagyonoknak egy kézben — mégpedig férfi kezében — való koncentrálásából keletkezett és abból a szükségletből, hogy e vagyonokat ennek a férfinak a gyermekei örököljék, ne pedig máséi. Ehhez a nő monogámiájára volt szükség, a férfiéra nem, úgyhogy a nő e monogámiája egyáltalán nem állt útjában a férfi nyílt vagy leplezett poligámiájának. Ám az előttünk álló társadalmi forradalmasodás, amely a tartós, örökölhető vagyonoknak legalábbis az aránytalanul legeslegnagyobb részét — a termelési eszközöket — társadalmi tulajdonná változtatja majd, ezáltal az egész örökösödési gondot minimumra zsugorítja. Mivel mármost a monogámia gazdasági okokból keletkezett, el fog-e tűnni, ha ezek az okok eltűnnek?

Nem lenne jogosulatlan, ha azt válaszolnók: olyannyira nem fog eltűnni, hogy éppenséggel csakis akkor fog igazán megvalósulni. Mert a termelési eszközöknek társadalmi tulajdonná változtatásával eltűnik a bérmunka, a prole-

tariátus is, tehát az a szükségszerűség is, hogy a nők egy bizonyos — statisztikailag megállapítható — száma kénytelen magát pénzért áruba bocsátani. A prostitúció eltűnik, a monogámia pedig, ahelyett, hogy letűnnék, végre valósággá válik — a férfiak számára is.

A férfiak helyzete tehát mindenesetre nagyon megváltozik. De jelentős változáson megy át a nőké is, *valamennyi* nőé. A termelési eszközök köztulajdonba kerülésével a monogám család már nem gazdasági egysége a társadalomnak. A magánháztartás átváltozik társadalmi tevékenységgé. A gyermekek gondozása és nevelése közüggyé válik; a társadalom egyaránt gondoskodik minden gyermekről, akár házasságonbelüli, akár házasságonkívüli. Ezzel véget ér a „következményektől" való félelem, ez a leglényegesebb társadalmi — morális és gazdasági — mozzanat, amely ma egy leányt megakadályoz abban, hogy semmivel sem törődve odaadja magát a szeretett férfinak. Vajon nem lesz-e ez elég ok arra, hogy lassanként kialakuljon egy fesztelenebb nemi érintkezés, és ezzel együtt egy lazább közvélemény a szűzi tisztesség, és a női szégyen tekintetében is? És végül, nem azt láttuk-e, hogy a modern világban monogámia és prostitúció ellentétek ugyan, de elválaszthatatlan ellentétek, egyazon társadalmi állapot pólusai? Eltűnhetik-e a prostitúció úgy, hogy a monogámiát is magával ne rántsa a szakadékba?

Itt egy új mozzanat is működésbe lép, egy olyan mozzanat, amely a monogámia kialakulása idején legfeljebb csírájában volt meg: az egyéni nemi szerelem.

A középkort megelőzően egyéni nemi szerelemről nem lehetett szó. Magától értetődik, hogy a személyes szépség, meghitt ismeretség, összehangolt hajlamok stb. különböző nemű emberekben fel-felkeltették a nemi érintkezés vágyát, hogy sem a nőknek, sem a férfiaknak nem volt teljesen közömbös, kivel kerülnek ebbe a legintimebb viszonyba. De ez a mi szerelmünktől még végtelenül messze van. Az egész ókorban a szülők kötik a házasságokat a részesek helyett, ezek pedig nyugodtan beletörődnek. Az a kevéske házastársi szerelem, amit az ókor ismer, nem szubjektív hajlam, hanem objektív kötelesség, nem oka, hanem velejárója a házasságnak. Modern értelemben vett szerelmi viszonyok az ókorban csak a hivatalos társadalmon kívül fordulnak elő. Azok a pásztorok, akiknek szerelmi örömét és bánatát Theokritosz és Moszkhosz megéneklik, Longosz „Daphnisz és Khloé"-ja, valamennyien rabszolgák, akiknek nincsen részük az államban, a szabad polgár életszférájában. Nem számítva a rabszolgákat, szerelmi ügyeket csak a hanyatló régi világ bomlási termékeiként találunk, mégpedig olyan nőkkel, akik szintén kívül állnak a hivatalos társadalmon, hetérákkal, tehát idegenekkel vagy felszabadítottakkal: Athénban lehanyatlása előestéjén, Rómában a császárkorban. Szabad polgárok és polgárnők között szerelmi ügy legfeljebb mint házasságtörés fordult elő. És az ókor klasszikus szerelmi költője, az öreg Anakreón, olyannyira fütyült a mi értelmünkben vett nemi szerelemre, hogy még a szeretett lény nemére is fütyült.

A mi nemi szerelmünk lényegesen különbözik az ókoriak egyszerű nemi vágyától, az erósztól. Először is előfeltételezi a szeretett lény viszontszerelmét; a nő ennyiben egyenrangú a férfival, míg az ókori erósz esetében korántsem mindig kérdezték meg. Másodszor a nemi szerelemnek olyan fokú intenzitása és tartóssága van, hogy mindkét fél nagy, vagy éppen a legnagyobb szerencsétlenségnek tartja, ha nem lehetnek egymáséi vagy el kell válniok; mindketten hajlandók sokat, még életüket is kockára tenni, hogy egymáséi lehessenek, ami az ókorban legfeljebb házasságtörés esetén fordult elő. És végül létrejön a nemi kapcsolat megítélésének új erkölcsi mércéje; most már nemcsak azt kérdik: házasságonbelüli vagy házasságonkívüli volt-e a kapcsolat, hanem azt is: szerelemből és viszontszerelemből fakadt-e vagy sem. Magától értetődik, hogy a feudális vagy polgári gyakorlatban ez az új mérce sem jár jobban, mint bármely más mércéje a morálnak — túlteszik magukat rajta. De azért rosszabbul sem jár. Ugyanúgy elismerik, mint a többit — elméletben, papíron. Ennél többet meg egyelőre nem is kívánhat.

Ahol az ókor nekifutamodásai abbamaradtak, ott kezdi elölről a nemi szerelmet a középkor: a házasságtörésnél. A hajnali dalokat feltaláló lovagi szerelmet már leírtuk. Ettől a szerelemtől, amelynek célja a házasságtörés, addig a szerelemig, amelynek célja a házasságalapítás, még hosszú az út, s a lovagság ezt sohasem járta végig. S még ha a léha latinoktól az erényes németekhez fordulunk is, a „Nibelungenlied"-ben azt látjuk, hogy bár Kriemhild titkon nem kevésbé szerelmes Siegfriedbe, mint Siegfried őbelé, mégis Gunther közlésére, hogy esküvel odaígérte egy lovagnak, akit nem nevez meg, egyszerűen ezt válaszolja: „Kérned nem kell engem; úgy cselekszem mindig, amint parancsolod, akit, uram, férjemül szánsz, azzal örömest eljegyzem magam." Eszébe sem jut, hogy szerelme itt egyáltalában számba jöhet. Gunther Brünhildért, Etzel Kriemhildért verseng anélkül, hogy valaha is látta volna; ugyanígy a „Gutrun"-ban[245] irlandi Siegebant norvég Utéért, hegelingeni Hetel irlandi Hildéért és végül morlandi Siegfried, ormaniai Hartmut és seelandi Herwig Gutrunért; és először itt fordul elő, hogy a nő önként dönt az utóbbi férfi mellett. A fiatal fejedelemnek rendszerint szülei keresnek menyasszonyt, ha még élnek, máskülönben a nagy hűbérurak tanácsa alapján ő maga keres, de a hűbérurak szava mindenkor nagy súllyal esik latba. Nem is lehet másként. A lovag, a báró vagy a fejedelem nősülése politikai aktus, alkalom a hatalom növelésére új szövetségek révén; a *ház* érdeke dönt, nem az egyed tetszése. Hogyan is kerülhetne hát a szerelem abba a helyzetbe, hogy övé legyen az utolsó szó a házasságkötésnél?

Nem más a helyzet a középkori városok céhpolgáránál. Éppen az őt védő kiváltságok, a körülzáradékolt céhrendtartások, azok a mesterkélt határvonalak, amelyek részint a többi céhtől, részint saját céhbeli társaitól, részint legényeitől és tanoncaitól törvényileg elválasztották, máris elég szűkre szabták azt a kört, amelyen belül hozzáillő feleséget kereshetett. S hogy ezek közül ki illett

legjobban hozzá, azt e bonyolult rendszerben semmiképpen sem egyéni tetszése döntötte el, hanem a családi érdek.

Így hát az esetek aránytalan többségében a házasságkötés a középkor végéig az maradt, ami kezdettől fogva volt, olyan ügy, amelyben nem a részesek döntöttek. Kezdetben mindenki már születésekor házas volt — házas a más nembeliek egy egész csoportjával. A csoportházasság későbbi formáiban valószínűleg hasonló viszony forgott fenn, a csoport szűkült mindjobban össze. A párosházasságnál szabály, hogy az anyák állapodnak meg gyermekeik házasságában; itt is azokra az új rokoni kötelékekre való tekintettel döntenek, amelyek a fiatal pár helyzetét a nemzetségen és törzsön belül erősítik. S mikor azután a magántulajdonnak a köztulajdon fölé kerekedésével és az örökléshez fűződő érdekkel uralomra került az apajog és a monogámia, akkor lett a házasságkötés csak igazán függővé gazdasági tekintetektől. A vásárlásos házasság *formája* eltűnik, maga a dolog azonban egyre fokozottabb mértékben valóra válik, úgyhogy nemcsak a nőnek, hanem a férfinak is ára van már — nem személyes tulajdonságaihoz, hanem birtokához mérten. Az uralkodó osztályok gyakorlatában elejétől fogva hallatlan dolog maradt, hogy a részesek kölcsönös vonzalma lehessen a minden másnál nyomósabb ok a házasságkötésben; ilyesmi legfeljebb a romantikában fordult elő, vagy — az elnyomott osztályoknál, ezek pedig nem számítottak.

Ez volt az az állapot, amelyet a tőkés termelés készentalált, amikor a nagy földrajzi felfedezések korától kezdve a világkereskedelem és a manufaktúra révén elindult a világuralom felé. Úgy vélné az ember, hogy a házasságkötésnek ez a módja kiválóan megfelelt a tőkés termelésnek, és így is volt. Ám — a világtörténelem iróniája kifürkészhetetlen — éppen a tőkés termelés ütötte a döntő rést rajta. Azzal, hogy minden dolgokat áruvá változtatott, felbomlasztott minden régről maradt, hagyományos viszonyt s az örökölt erkölcs, a történelmi jog helyébe az adásvételt, a „szabad" szerződést állította; ezért aztán H. S. Maine angol jogász azt hitte, hogy hatalmas felfedezésre jutott, amikor kimondta, hogy az előző korszakokhoz képest egész haladásunk abban áll, hogy eljutottunk from status to contract, az átöröklötten hagyományos állapotoktól a szabad szerződés útján létrejött állapotokhoz, ami persze, már amennyi helytálló belőle, már a „Kommunista Kiáltvány"-ban is benne volt.*

Szerződéskötéshez azonban olyan emberek kellenek, akik szabadon rendelkeznek személyükkel, cselekedeteikkel és birtokaikkal és egyenjogúan állnak egymással szemben. A tőkés termelésnek éppen az volt egyik fő dolga, hogy megteremtse ezeket a „szabad" és „egyenlő" embereket. Bár ez eleinte csak félig tudatos, ráadásul vallási köntösbe burkolt módon történt, a lutheri és calvini reformáció óta már szilárdan elismert tétel volt az, hogy az ember csak akkor

* Vö. Marx és Engels Művei. 4. köt. 442—452 old. — *Szerk.*

felelős teljes mértékben cselekedeteiért, ha azokat akaratának teljes szabadságában követte el, és hogy erkölcsi kötelesség ellenállást tanúsítani mindenféle erkölcstelen tettre való kényszerrel szemben. De hogyan csengett ez össze a házasságkötés eddigi gyakorlatával? A házasság polgári felfogás szerint szerződés, jogügylet volt, mégpedig valamennyi közül a legfontosabb, hiszen egy egész életre két ember teste és lelke felett rendelkezett. Formailag akkoriban önkéntesen kötötték ugyan; a részesek igenje nélkül nem ment a dolog. De mindenki nagyon is jól tudta, hogy született meg ez az igen, és kik voltak a házasság tulajdonképpeni megkötői. De ha minden más szerződésnél követelmény volt az elhatározás valóságos szabadsága, miért nem volt az itt is? Vajon annak a két fiatal embernek, akit összekerítettek, nem volt-e szintén joga arra, hogy szabadon rendelkezzék önmaga, teste és annak szervei felett? Hát nem hozta-e divatba a lovagság a nemi szerelmet, s a lovagi házasságtörő szerelemmel szemben nem a házastársi szerelem volt-e a szerelem igazi polgári formája? Ha viszont a házastársaknak kötelességük egymást szeretni, akkor nem kötelességük-e a szerelmeseknek, hogy egymással lépjenek házasságra és senki mással? A szerelmeseknek ez a joga nem előbbrevaló volt-e a szülők, rokonok, és egyéb hagyományos házasságüzérek és kerítők jogánál? Miután a szabad személyes vizsgálóravétel joga már zavartalanul betört az egyház és a vallás területére, hogyan torpanhatna meg az idősebb nemzedék azon tűrhetetlen igénye előtt, hogy a fiatalabbak teste, lelke, vagyona, boldogsága és boldogtalansága felett rendelkezzék?

E kérdéseknek fel kellett vetődniök egy olyan korban, amely minden régi társadalmi köteléket meglazított és minden átöröklött képzetet megingatott. A világ egy csapásra csaknem tízszeresére nőtt; egy félgömb egyik térnyolcada helyett most már az egész földgömb tárult a nyugat-európai emberek szeme elé, akik sietve igyekeztek a többi hét térnyolcadot is birtokba venni. És ahogy leomlottak a régi szűk honi korlátok, úgy omlottak le a középkori előírásos gondolkodásmód ezeréves korlátai is. Az ember testi és lelki szeme előtt végtelenül kitágult a látóhatár. Mit törődött a tiszteletreméltóság letéteményeseinek jóváhagyásával, mit törődött a nemzedékeken át öröklődő tisztes céhkiváltságokkal az a fiatalember, akit India kincsei, Mexikó és Potosí arany- és ezüstbányái csábítottak? A polgárság kóborlovag-korszaka volt ez; ennek is megvolt a maga romantikája és szerelmi rajongása, de polgári talajon és végső fokon polgári célokkal.

Így történt, hogy a feltörekvő polgárság, kivált a protestáns országokban, amelyekben a legerősebben rázkódtatták meg a fennálló rendet, a házasságra vonatkozóan is mindinkább elismerte a szerződéskötés szabadságát és a fenti módon keresztül is vitte. A házasság osztályházasság maradt, de az osztályon belül a részeseknek megadták a választás bizonyos fokú szabadságát. És papíron, a morális elméletben, a költői ábrázolásban is, mindennél megdönthetetlenebbül

állt a tétel, hogy erkölcstelen minden házasság, amely nem kölcsönös nemi szerelmen és nem a házasfelek valóban szabad megegyezésén nyugszik. Egyszóval a szerelmi házasságot emberi jognak proklamálták, mégpedig nemcsak droit de l'homme-nak*, hanem kivételesen droit de la femme-nak** is.

De ez az emberi jog egy pontban különbözött az összes többi úgynevezett emberi jogoktól. Míg ezek a gyakorlatban az uralkodó osztályra, a burzsoáziára korlátozódtak és az elnyomott osztályt, a proletariátust közvetlenül vagy közvetve megrövidítették bennük, itt ismét igazolódik a történelem iróniája. Az uralkodó osztályon továbbra is az ismert gazdasági befolyások uralkodnak és ezért valóban szabadon kötött házasság itt csak kivételképpen fordul elő, viszont az elnyomott osztályon belül, mint láttuk, ez a szabály.

A házasságkötés teljes szabadsága tehát csak akkor vihető általánosan keresztül, ha a tőkés termelésnek és az általa létrehozott tulajdonviszonyoknak a kiküszöbölése eltávolította mindazokat a gazdasági melléktekinteteket, amelyeknek most még oly hatalmas befolyásuk van a párválasztásra. Akkor éppenséggel nem marad más indíték, mint a kölcsönös vonzalom.

Minthogy a nemi szerelem természeténél fogva kizárólagos — habár ez a kizárólagosság manapság csak a nőben valósul meg teljességgel —, ezért a nemi szerelemre alapított házasság természeténél fogva monogám. Láttuk, mennyire igaza volt Bachofennak, amikor a csoportházasságtól a párosházassághoz vivő haladást túlnyomóan a nők művének tekintette; csak a párosházasságtól a monogámiához való továbbhaladás írható a férfiak számlájára; ez pedig történelmileg, lényegében a nők helyzetének rosszabbodásában és a férfiak hűtlenségének megkönnyítésében állt. Ha mármost azok a gazdasági tekintetek is elesnek, amelyek miatt a nők eltűrték a férfiak e szokásszerű hűtlenségét — a saját megélhetésük és még inkább gyermekeik jövője miatti gond —, akkor a nők ezzel elért egyenjogúsága minden eddigi tapasztalat szerint végtelenül nagyobb mértékben abba az irányba fog hatni, hogy a férfiak valóban monogámmá, semmint abba, hogy a nők polianderré váljanak.

De ami a monogámiáról egészen határozottan le fog hullani, az mindazon jellemvonása, amelyeknek bélyegét a tulajdonviszonyokból való származása nyomta rá, s ez elsősorban a férfi uralma, másodsorban a házasság felbonthatatlansága. A férfi uralma a házasságban egyszerűen gazdasági uralmának következménye és ezzel együtt magától megdől. A házasság felbonthatatlansága részben annak a gazdasági helyzetnek a következménye, amelyben a monogámia kialakult, részben egy olyan kor hagyománya, amelyben e gazdasági helyzetnek a monogámiával való összefüggését még nemigen értették meg és a dolgot vallási alapon el is túlozták. Ezt már ma is ezerszeresen áttörték. Ha csak

* — emberi jognak, a férfi jogának. — *Szerk.*
** — a nő jogának. — *Szerk.*

a szerelemre alapított házasság erkölcsös, akkor csak az a házasság erkölcsös, amelyben a szerelem meg is maradt. Az egyéni nemi szerelem állapotában leledzés időtartama azonban egyénenként nagyon különböző, kivált a férfiaknál, és a vonzalom pozitív véget érése vagy egy új szenvedélyes szerelem általi kiszorítása mindkét házasfélre, akárcsak a társadalomra nézve is jótéteménnyé teszi a válást. Csak éppen meg fogják kímélni az embereket attól, hogy feleslegesen át kelljen gázolniok a válóper mocskán.

Amit tehát már manapság sejthetünk a nemi viszonyoknak a tőkés termelés előttünk álló elsöprése után kialakuló rendjéről, az túlnyomóan negatív jellegű, jobbára arra korlátozódik, ami eltűnik majd. De mi lép a helyébe? Ez majd eldől, amikor felnőtt egy új nemzedék: olyan férfiaké, akik soha életükben nem kerültek abba a helyzetbe, hogy a nő odaadását pénzzel vagy más társadalmi hatalmi eszközökkel megvásárolják, és olyan nőké, akik soha nem kerültek sem abba a helyzetbe, hogy a valódi szerelmen kívül bármiféle más tekintetből odaadják magukat egy férfinak, sem abba, hogy a gazdasági következményektől való félelmükben visszautasítsák azt, akit szeretnek. Ha ezek az emberek itt lesznek, kutyába sem veszik majd, hogy ma mit hiszünk arról, amit tenniök kellene; ők maguk fogják saját gyakorlatukat és ehhez mérten a mindegyik egyes ember gyakorlatát illető közvéleményüket kialakítani — punktum.

De térjünk vissza Morganhoz, akitől jócskán eltávolodtunk. A civilizáció időszakában kifejlődött társadalmi intézmények történelmi vizsgálata már túlmegy könyvének keretein. A monogámia sorsa ebben a korszakban ezért csak egészen röviden foglalkoztatja. A monogám család továbbalakulásában ő is haladást lát, közeledést a nemek teljes egyenjogúsága felé, de látja azt is, hogy e célt még nem érték el. Ám, mondja, „ha elismerjük azt a tényt, hogy a család négy egymást követő formán ment át és most az ötödikben van, felmerül a kérdés, tartós lehet-e ez a forma a jövőre nézve? Az egyedül lehetséges válasz az, hogy haladnia kell a társadalom haladásával, változnia a társadalom változásával, amint eddig is történt. A család a társadalmi rendszer teremtménye és ennek műveltségi állapotát tükrözi vissza. Minthogy a monogám család tökéletesedett a civilizáció kezdete óta, méghozzá igen észrevehetően a modern korban, ezért legalábbis sejthető, hogy további tökéletesedésre képes, mígcsak a két nem egyenlősége el nincs érve. Ha a távoli jövőben a monogám család nem lenne képes betölteni a társadalom igényeit, akkor lehetetlen előre megmondani, milyen természetű lesz az, amely követni fogja."

III

AZ IROKÉZ NEMZETSÉG

Most rátérünk Morgan egy másik felfedezésére, amely legalább ugyanolyan fontos, mint az őscsaládforma rekonstruálása a rokonsági rendszerekből. Morgan kimutatta, hogy az amerikai indiánok egy-egy törzsén belül állatnevekkel jelölt nemzetségi kötelékek lényegileg azonosak a görögök genoszaival, a rómaiak genseivel; hogy az amerikai forma az őseredeti, a görög-római a későbbi, a leszármazott; hogy az őskori görögök és rómaiak egész társadalomszervezete — gensek, phratriák és törzsek — hű párhuzamára talál az amerikai indiánokéban; hogy a nemzetség [gens] minden barbár nép közös berendezkedése egészen a civilizációba való belépésig, sokszor még azon túl is (amennyire mindmáig forrásainkból megállapítható) — ennek kimutatása egy csapásra fényt derített a legrégibb görög és római történelem legnehezebb részeire és egyúttal nem is sejtett felvilágosításokkal szolgált az őskori — az *állam* bevezetése előtti — társadalmi berendezkedés alapvonásairól. Bármilyen egyszerűen fest is a dolog, amikor már ismerjük, Morgan mégis csupán a legutóbbi időkben fedezte fel; előző, 1871-ben megjelent írásában még nem találta nyitját e titoknak, melynek feltárása a máskülönben oly magabiztos angol őstörténészeket azóta egy időre elnémította.

A latin gens szó, amelyet Morgan a nemzetségi kötelékre általánosan alkalmaz, akárcsak az azonos jelentésű görög genosz, az általános-árja gan tőből származik (a németben, ahol árja g helyén szabály szerint k-nak kell állnia: kan), ami nemzést jelent. Gens, genosz, szanszkritul dzsanasz, gótul (a fenti szabály szerint) kuni, ónordul és angolszászul kyn, angolul kin, középfelnémetül künne egyformán nemet, leszármazást jelent. A latin gens és a görög genosz szót azonban speciálisan arra a nemzetségi kötelékre használják, amely közös származásúnak (itt közös ősapától származónak) vallja magát, és amelyet bizonyos társadalmi és vallási berendezések külön közösségbe fűznek össze, amelynek keletkezése és természete ennek ellenére összes történetíróink előtt mostanáig homályban maradt.

Már fent, a punaluacsaládnál láttuk, hogy mi a nemzetség összetétele az őseredeti formában. Magában foglalja mindazokat a személyeket, akik a punaluaházasság révén és az abban szükségszerűen uralkodó képzetek szerint egy meghatározott egyedi ősanyának, a nemzetség megalapítójának elismert utódai. Minthogy ebben a családformában az apaság bizonytalan, csak a női leszármazás érvényes. Minthogy fivérek a nővéreiket nem vehetik feleségül, hanem csak más leszármazású asszonyokat, az ezekkel az idegen feleségekkel nemzett gyermekek anyajog szerint kívül kerülnek a nemzetségen. Tehát csak minden nemzedék *leányainak* utódai maradnak a nemzetségi köteléken belül; a fiak utódai átkerülnek anyjuk nemzetségébe. Mi lesz mármost ebből a vér-

rokonsági csoportból, mihelyt külön csoporttá alakul a törzsön belüli hasonló csoportokkal szemben?

Ennek az őseredeti nemzetségnek klasszikus formájaként Morgan az irokéz nemzetséget veszi, speciálisan a szeneka-törzs nemzetségét. E törzsben nyolc — állatokról elnevezett — nemzetség van: 1. Farkas, 2. Medve, 3. Teknősbéka, 4. Hód, 5. Szarvas, 6. Szalonka, 7. Kócsag, 8. Sólyom. Mindegyik nemzetségben a következő szokás uralkodik:

1. Megválasztja szahemját (béke-elöljáró) és főnökét (hadvezető). A szahemot magából a nemzetségből kellett választani és hivatala örökletes volt a nemzetségben, amennyiben megüresedése esetén azonnal újra be kellett tölteni; a hadvezetőt a nemzetségen kívülről is lehetett választani és tiszte időlegesen betöltetlen is maradhatott. Szahemmá sohasem választották az előző szahem fiát, minthogy az irokézeknél anyajog uralkodott, a fiú tehát más nemzetséghez tartozott; de sokszor választották meg az előző szahem fivérét vagy nővérének fiát. A választáson mindenki szavazott, a férfiak és nők egyaránt. A választás eredményét azonban a többi hét nemzetségnek is jóvá kellett hagynia, s a megválasztottat csak ezután iktatták ünnepélyesen hivatalába, mégpedig az egész irokéz szövetség közös tanácsa iktatta be. Ennek jelentősége később fog megmutatkozni. A szahem hatalma a nemzetségen belül apai, tisztán morális természetű volt; kényszereszközökkel nem rendelkezett. Hivatalból tagja volt a szenekák törzsi tanácsának és az összes irokézek szövetségi tanácsának. A hadifőnöknek csak hadjáratokban volt parancsolnivalója.

2. A nemzetség tetszése szerint elmozdíthatja a szahemot és a hadifőnököt. Ezt is férfiak és nők együttesen határozzák el. A hivatalukat vesztett vezetők ezután egyszerű harcosok, mint a többiek, magánszemélyek. A törzsi tanács egyébként a nemzetség akarata ellenére is elmozdíthat szahemokat.

3. Egyetlen tag sem házasodhatik a nemzetségen belül. Ez alapvető szabálya a nemzetségnek, a kötelék, amely összetartja; negatív kifejezője a nagyon pozitív vérrokonságnak, amelynél fogva az odatartozó egyének valójában nemzetséggé válnak. Morgan ennek az egyszerű ténynek a felfedezésével elsőnek tárta fel a nemzetség természetét. Mennyire nem értették meg addig a nemzetséget, az látszik a vadakról és barbárokról szóló korábbi tudósításokból, amelyekben a nemzetségi rendet alkotó különböző testületeket értetlenül és megkülönböztetés nélkül törzsként, clanként, thumként stb. egyre-másra összecserélik és olykor megállapítják róluk, hogy egy-egy ilyen testületen belül tilos a házasságkötés. Így keletkezett az a reménytelen zűrzavar, amelynek kellős közepén MacLennan Napóleonként léphetett fel és rendet teremthetett e hatalmi szóval: Az összes törzsek megoszlanak olyanokra, amelyeken belül tilos a házasodás (exogám törzsek), és olyanokra, amelyeken belül megengedett (endogám törzsek). És miután így a dolgot sikerült igazán alaposan összekuszálnia, mélyértelmű vizsgálatokba bocsátkozhatott, vajon idétlen osztályai közül melyik a

régibb: az exogámia vagy az endogámia. A vérrokonságon alapuló nemzetség felfedezésével, amelynek tagjai között éppen ennélfogva lehetetlen a házasodás, ez a képtelenség önmagától véget ért. — Magától értetődő, hogy azon a fokon amelyen az irokézeket találjuk, a nemzetségen belüli házasodás tilalmát töretlenül betartják.

4. Az elhaltak vagyona a többi nemzetségtársra szállt, a nemzetségben kellett maradnia. Mivel azok a tárgyak, melyeket egy irokéz hátrahagyhatott, jelentéktelenek voltak, a legközelebbi nemzetségrokonok osztoztak rajtuk; ha férfi halt meg, édesfivérei, nővérei és anyai nagybátyjai; ha nő halt meg, akkor gyermekei és édesnővérei, de fivérei nem. Éppen ezért férj és feleség sem örökölhetett egymástól, úgyszintén gyermek sem apjától.

5. A nemzetségtársak egymásnak segítséggel, védelemmel és jelesül idegenektől elszenvedett sérelem megbosszulásában támogatással tartoztak. Az egyed a maga biztonságát a nemzetség védelmére bízta és ezt meg is tehette; aki őt megsértette, az egész nemzetséget sértette meg. Ebből, a nemzetség vérségi kötelékeiből fakadt a vérbosszú kötelezettsége, amelyet az irokézek feltétlenül elismertek. Ha egy nemzetségidegen megölt egy nemzetségtársat, akkor a meggyilkoltnak az egész nemzetsége köteles volt a vérbosszúra. Először közvetítéssel próbálkoztak; a gyilkos nemzetsége tanácsot ült és egyezségi ajánlatokat tett a meggyilkolt nemzetsége tanácsának, többnyire sajnálkozását fejezte ki és jelentős ajándékokat kínált. Ha ezt az elégtételt elfogadták, az ügy el volt intézve. Ellenkező esetben a megsértett nemzetség kijelölt egy vagy több bosszúállót, akik kötelesek voltak a gyilkost üldözni és megölni. Ha ez megtörtént, a meggyilkolt nemzetségének nem volt panaszra joga, a dolog ki volt egyenlítve.

6. A nemzetségnek meghatározott nevei vagy névsorozatai vannak, amelyeket az egész törzsben csak ez a nemzetség használhat; úgyhogy az egyed neve egyúttal azt is megmondja, melyik nemzetséghez tartozik. A nemzetségi névvel eleve együttjárnak a nemzetségi jogok.

7. A nemzetség idegeneket befogadhat és ezzel az egész törzs tagjává tehet. Azok a hadifoglyok, akiket nem öltek meg, így valamelyik nemzetségbe való befogadás révén a szeneka-törzs tagjai lettek és ezzel megkapták a teljes nemzetségi és törzsi jogokat. A befogadás egyes nemzetségtársak ajánlására történt, férfiakéra, akik fivérükké, ill. nővérükké, nőkére, akik gyermekükké fogadták az idegent; ennek megerősítésére a nemzetségbe való ünnepélyes felvétel volt szükséges. Gyakran egyes kivételesen megfogyatkozott nemzetségeket egy másik nemzetséghez tartozók tömeges befogadásával erősítettek meg újra, e másik nemzetség beleegyezésével. Az irokézeknél a nemzetségbe való ünnepélyes felvétel a törzsi tanács nyilvános ülésén történt és ezáltal ténylegesen vallási szertartássá lett.

8. Speciális vallási ünnepségeket az indián nemzetségeknél nemigen lehet

kimutatni; de az indiánok vallási szertartásai többé-kevésbé a nemzetségekkel függnek össze. Az irokézek évenkénti hat vallási ünnepén az egyes nemzetségek szahemjait és hadifőnökeit hivatalból a „hit őrei" közé sorolták és papi funkcióik voltak.

9. A nemzetségnek közös temetkezőhelye van. New York államban a fehérek közé beékelt irokézeknél ez most már eltűnt, de korábban megvolt. Más indiánoknál még megvan; így az irokézekkel közeli rokonságban álló tuszkaroráknál, akik keresztények ugyan, de minden nemzetségük számára egy meghatározott sort tartanak fenn a temetőben, úgyhogy az anyát ugyanabba a sorba temetik, amelybe gyermekeit, de az apát nem. S az irokézeknél is elmegy a temetésre a halott egész nemzetsége, gondoskodik a sírhelyről, a sírbeszédekről stb.

10. A nemzetségnek tanácsa van, amely a nemzetség összes felnőtt férfi- és nőtagjának demokratikus gyűlése, mindenkinek egyenlő szavazati joggal. Ez a tanács választotta meg és mozdította el a szahemokat és a hadifőnököket, úgyszintén a többi „hit őrét" is; ez határozott az engesztelő ajándékokról (vérdíjakról), illetve a vérbosszúról a meggyilkolt nemzetségtagokért; ez fogadta be az idegeneket a nemzetségbe. Egyszóval a tanács volt a szuverén hatalom a nemzetségben.

Ez tehát a tipikus indián nemzetség hatásköre. „Minden tagja szabad ember, mindegyik tartozik a másik szabadságát is védeni; személyes jogaik egyenlők — sem a szahemok, sem a hadvezetők nem tartanak igényt valamiféle előjogra; testvériséget alkotnak, amelyet vérségi kötelékek fűznek össze. Szabadság, egyenlőség, testvériség — bár soha meg nem fogalmazottan — voltak az alapelvei a nemzetségnek; a nemzetség pedig megint egysége egy egész társadalmi rendszernek, alapzata a szervezett indián társadalomnak. Ez magyarázza azt a hajlíthatatlan függetlenségérzetet és a fellépésnek azt a személyes méltóságát, amit az indiánokról mindenki elismer."

A felfedezés idején egész Észak-Amerika indiánjai anyajogú nemzetségekben voltak megszervezve. Csak néhány törzsben bomlottak fel a nemzetségek, mint a dakotáknál, néhány más törzsben pedig apajog szerint voltak megszervezve, így az ozsibváknál, az omahákná.

Igen sok olyan indián törzsnél, amely több mint öt-hat nemzetségből áll, minden három, négy vagy több nemzetség külön csoportba egyesül; ezt Morgan az indián név hű fordításával, a görög ellenpárja után, phratriának (testvériségnek) nevezi. Így a szenekáknak két phratriájuk van; az első az 1—4. nemzetséget, a második az 5—8. nemzetséget öleli fel. Közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy e phratriák többnyire azokat az eredeti nemzetségeket képviselik, amelyekre a törzs kezdetben oszlott; hiszen a nemzetségen belüli házassági tilalomnál fogva minden törzsnek szükségképpen legalább két nemzetséget kellett felölelnie, hogy önállóan fennállhasson. Abban a mértékben, ahogyan a törzs szaporodott, minden nemzetség megint kettőre vagy többre oszlott, s ezek

mindegyike külön nemzetségként jelent meg, míg az összes ágnemzetségeket felölelő eredeti nemzetség mint phratria él tovább. A szenekáknál és a legtöbb más indiánnál az egy phratriába tartozó nemzetségek testvérnemzetségek, míg a másik phratriába tartozók ezek unokatestvérnemzetségei — olyan megjelölések ezek, amelyeknek, mint láttuk, nagyon reális és kifejező értelmük van az amerikai rokonsági rendszerben. Eredetileg nem is házasodhatott a szeneka a maga phratriáján belül, de ez a tilalom régen kiment a szokásból és a nemzetségre korlátozódik. A szenekák hagyománya szerint a Medve és a Szarvas a két eredeti nemzetség, a többi e kettőből ágazik le. Miután már ez az új berendezkedés gyökeret vert, a szükséglet szerint módosították is; ha nemzetségek egy phratriában kihaltak, kiegyenlítésképpen olykor egész nemzetségeket helyeztek át oda más phratriákból. Ezért találunk különböző törzseknél azonos nevű nemzetségeket különbözőképpen csoportosítva a phratriákban.

Az irokézeknél a phratriának részben társadalmi, részben vallási funkciói vannak. 1. Labdajátékban a phratriák mérkőznek egymás ellen; mindegyik phratria a legjobb játékosait küldi ki, a többiek, phratriánként külön állítva, nézik a mérkőzést és fogadásokat kötnek az övéik győzelmére. — 2. A törzsi tanácsban együtt ülnek egy-egy phratria szahemjai és hadvezetői, a két csoport egymással szemben, s mindegyik szónok úgy beszél mindegyik phratria képviselőihez, mint külön testülethez. — 3. Ha emberölés történt a törzsben, s gyilkos és áldozat nem ugyanahhoz a phratriához tartozott, akkor a megsértett nemzetség gyakran apellált a testvérnemzetségeihez; ezek phratria-tanácsot tartottak és mint összesség fordultak a másik phratriához, hogy ez is hívjon össze tanácsot az ügy elsimítására. Itt tehát a phratria ismét mint eredeti nemzetség lép fel, amely inkább számíthat sikerre, mint a gyengébb ágnemzetség egymagában. — 4. Kiváló emberek halálakor a másik phratria gondoskodott a temetésről és gyászszertartásról, míg a halott phratriája mint gyászoló gyülekezet vett részt ebben. Ha szahem halt meg, a másik phratria jelentette a tisztség megüresedését az irokézek szövetségi tanácsának. — 5. A szahemválasztásnál szintén volt szerepe a phratria tanácsának. Meglehetősen magától értetődőnek tekintették, hogy a testvérnemzetségek jóváhagyták a választást, de a másik phratria nemzetségei tiltakozhattak. Ilyen esetben összegyűlt ennek a phratriának a tanácsa; ha fenntartotta a tiltakozást, a választás hatálytalanná vált. — 6. Régebben az irokézeknek különleges vallási misztériumaik voltak, amelyeket a fehérek medicinelodge-oknak* neveztek. Ezeket a szenekáknál két vallási szövetség ünnepelte, új tagjaik szabályszerű beavatáson estek át; e szövetségekből a két phratria mindegyikére jutott egy. — 7. Ha, ami csaknem biztos, az a négy linage (nemzetségi ágazat), amely a hódításkor Tlaxcalá négy negyedét lakta, négy phratria volt, akkor ezzel bebizonyosodott, hogy a phratriák, mint

* — orvosi páholyoknak; varázsló páholyoknak. — *Szerk.*

a görögöknél és a németek hasonló nemzetségi kötelékeinél, katonai egységet is alkottak; ez a négy linage külön-külön csapatban vonult a harcba, saját egyenruhájában és zászlajával és saját vezérével.

Ahogy több nemzetség alkot egy phratriát, úgy a klasszikus formában több phratria alkot egy törzset; nagyon meggyengült törzseknél a középtag, a phratria némely esetben hiányzik. Mi jellemzi mármost az indián törzset Amerikában?

1. Külön terület és külön név. Mindegyik törzsnek tényleges telephelyén kívül még tetemes vadász- és halászterülete is volt. Ezen túl széles semleges földsáv terült el, amely a legközelebbi törzs területéig nyúlt és rokon nyelvű törzsek közt keskenyebb, nem-rokon nyelvű törzsek között szélesebb volt. Ez ugyanaz, mint a németek határerdeje, az a pusztaság, amelyet Caesar szévjei teremtenek területük körül, az îsarnholt (dánul jarnved, limes Danicus) a németek és a dánok között, a Sachsenwald és a branibor (szlávul = véderdő), amelyről Brandenburg kapta nevét, a németek és a szlávok között. Az ilyenformán bizonytalan határokkal elkülönített terület a törzs közföldje volt, amelyet mint ilyent a szomszéd törzsek elismertek és maga a törzs támadások ellen megvédelmezett. A határok bizonytalansága gyakorlatilag többnyire csak akkor vált hátrányossá, amikor a népesség nagyon megszaporodott. — A törzsnevek többnyire láthatólag inkább véletlenül keletkeztek, nem szándékosan választották; idővel az is gyakran előfordult, hogy egy törzset a szomszédtörzsek más néven neveztek, mint az önmagát; hasonlóképp, ahogy a németek is első történelmi össz-nevüket — germánok — a keltáktól kapták.

2. Külön, csakis e törzsre sajátságos *nyelvjárás*. Ténylegesen törzs és nyelvjárás érdemileg egybeesik; Amerikában még nemrég is folyt új törzsek és új nyelvjárások alakulása szétválás útján és ez alighanem még ma sem ért egészen véget. Ha két meggyengült törzs egybeolvadt, kivételesen előfordul, hogy egyazon törzsben két közelálló nyelvjárást beszélnek. Az amerikai törzsek átlagos létszáma 2000 fő alatt van; a cserokik azonban mintegy 26 000-en vannak; ez az Egyesült Államokban a legnagyobb indián csoport, amely ugyanazt a nyelvjárást beszéli.

3. A nemzetségek által választott szahemok és hadvezetők ünnepélyes beiktatásának joga és

4. ezek elmozdításának joga, még nemzetségük akarata ellenére is. Minthogy ezek a szahemok és hadvezetők a törzsi tanács tagjai, a törzsnek ezek a velük szembeni jogai maguktól értetődők. Ahol törzsek szövetséget alkottak és valamennyi törzs egy szövetségi tanácsban képviseltette magát, ott ezek a jogok a szövetségi tanácsra szálltak át.

5. Közös vallási képzetek (mitológia) és kultuszgyakorlások megléte. „Az indiánok a maguk barbár módján vallásos nép voltak." Mitológiájuk kritikai vizsgálatára eddig még nem került sor; vallásos képzeteik megtestesüléseit — mindenféle szellemek — már emberi alakban képzelték el, de a barbárság

alsó foka, amelyen álltak, még nem ismer képi ábrázolást, úgynevezett bálványokat. A többistenhit irányában fejlődő természet- és elemimádás ez. A különböző törzseknek megvoltak a maguk szabályos ünnepei, meghatározott kultuszformákkal, főleg táncokkal és játékokkal; különösen a tánc volt lényeges alkotórésze az összes vallási ünnepségeknek; mindegyik törzs külön tartotta ünnepeit.

6. Törzsi tanács a közös ügyek intézésére. Ez a tanács az egyes nemzetségek összes szabadnemjaiból és hadvezetőiből tevődött össze, a nemzetségek valóságos, mert bármikor elmozdítható képviselőiből; tanácskozásai nyilvánosan folytak, a törzs többi tagjaitól körülvéve, akiknek joguk volt beleszólni és nézetüket hallatni; a döntés a tanácsé volt. Szabály szerint minden jelenlevőt kívánságát meghallgattak; választott szónokukkal a nők is előadathatták nézetüket. Az irokézeknél a végső döntésnek egyhangúnak kellett lennie; így volt ez a német Mark-közösségek némely határozatánál is. A törzsi tanács szabályozta nevezetesen az idegen törzsekhez való viszonyt; követségeket fogadott és küldött ki, hadat üzent és békét kötött. Ha háborúra került sor, legtöbbször önkéntesek harcoltak benne. Elvileg mindegyik törzs hadiállapotban volt mindegyik másik törzzsel, amellyel nem kötött kifejezett békeszerződést. Az ilyen ellenség elleni hadbavonulást többnyire egyes kiváló harcosok szervezték; haditáncot tartottak, s aki a táncban részt vett, ezzel jelezte csatlakozását a sereghez. Az osztag rögtön hadirendbe állt és megindult. Ha a törzs területét megtámadták, a védelmet is leginkább önkéntes jelentkezők látták el. A csapat kivonulása és visszatérése alkalmából mindig nyilvános ünnepségeket tartottak. Ilyen hadjáratokhoz a törzsi tanács beleegyezésére nem volt szükség, erre engedélyt sem nem kértek, sem nem kaptak. Ugyanolyan ez, mint a német kíséretek magánhadjáratai, ahogy azokat Tacitus leírja, csakhogy a németeknél a kíséretek már állandóbb jelleget öltöttek, már békeidőben megszervezett szilárd magot alkotnak és eköré csoportosul háború esetén a többi önkéntes. E harci osztagok ritkán voltak nagyszámúak; az indiánok még nagy távolságokra irányuló legjelentősebb vállalkozásaikat is jelentéktelen harci erőkkel hajtották végre. Ha több ilyen kíséret nagy vállalkozásra fogott össze, mindegyik csak a saját vezérének engedelmeskedett; a hadjárati terv egységét — jól-rosszul — e vezérek tanácsa biztosította. Ez az alemannok hadviselése a IV. században a Felső-Rajnánál, amint azt Ammianus Marcellinus leírásából ismerjük.

7. Némely törzsnél van vezér-főnök is, hatásköre azonban igen csekély. E tisztet valamelyik szahem tölti be, aki gyors cselekvést követelő esetekben ideiglenes rendszabályokat foganatosít, míg a tanács össze nem ül és végleges döntést nem hoz. Gyenge, de a további fejlődés során többnyire meddőnek bizonyuló kezdeménye ez egy végrehajtó hatalommal felruházott tisztviselőnek; ilyen tisztviselő, mint majd látni fogjuk, a legtöbb esetben, ha ugyan nem mindig, éppen a legfőbb hadvezérből fejlődött.

A törzsbe egyesülésen az amerikai indiánok nagy többsége nem jutott túl.

Kis létszámú törzsekben, amelyeket széles határsávok választottak el egymástól és örökös háborúk gyengítettek, gyér lakossággal óriási területet foglaltak el. Rokon törzsek között pillanatnyi veszély esetén hellyel-közzel szövetségek keletkeztek és a veszély elmúltával felbomlottak. Egyes vidékeken azonban az eredetileg rokon szétforgácsolt törzsek tartós szövetségekben újra tömörültek és ezzel megtették az első lépést a nemzetté alakulás felé. Az Egyesült Államokban az ilyen szövetség legfejlettebb formáját az irokézeknél találjuk. A Mississippitől nyugatra elterülő lakóhelyeikről, ahol valószínűleg a nagy dakota család egyik ágát alkották, hosszú vándorlás után a mai New York államban telepedtek le, öt törzsre oszolva: szenekák, kajugák, onondagák, oneidák és mohaukok. Halászatból, vadászatból és kezdetleges konyhakertészetből éltek, falvakban laktak, amelyeket rendszerint cölöpkerítéssel védtek. Számuk soha nem haladta meg a 20 000 főt, mind az öt törzsben volt néhány közös nemzetség, ugyanazon nyelv közelálló nyelvjárásait beszélték, és összefüggő területen laktak, amelyet felosztottak az öt törzs között. Minthogy ezt a területet újonnan hódították meg, ezért természetes volt e törzsek szokásszerű összetartása a kiszorítottakkal szemben, amely, legkésőbb a XV. század elején, formálisan „örök szövetséggé", esküvel megpecsételt föderációvá fejlődött, s ez új erejének érzésében azonnal támadó jellegűvé is vált és hatalma tetőpontján, 1675 körül, körös-körül nagy földterületeket hódított meg, lakosságukat pedig részben elűzte, részben adófizetőjévé tette. Az irokéz szövetség a legelőrehaladottabb társadalmi szervezet, amelyet az indiánok, amennyiben a barbárság alsó fokát nem lépték át (tehát a mexikóiak, új-mexikóiak és peruiak kivételével), elértek. A szövetség alaphatározmányai a következők voltak:

1. Az öt vérrokon törzs örök szövetsége, a tökéletes egyenlőség és az összes belső törzsi ügyekben való önállóság alapzatán. Ez a vérrokonság volt a szövetség igazi alapzata. Az öt törzs közül hármat apatörzsnek neveztek, ezek egymás testvérei voltak; a másik kettőt fiútörzsnek, ezek szintén testvértörzsek voltak. Három nemzetség — a legrégibbek — mind az öt törzsben, másik három nemzetség pedig három törzsben még elevenen képviselve volt; mindezen nemzetségek tagjai mind az öt törzsben valamennyien egymás testvérei voltak. A közös, csak nyelvjárásban különböző nyelv fejezte ki és bizonyította a közös származást.

2. A szövetség szerve az ötven — egyenlő rangú és tekintélyű — szahemból álló szövetségi tanács volt; ez a tanács döntött végérvényesen a szövetség minden ügyében.

3. Ezt az ötven szahemot a szövetség alapításakor elosztották a törzsek és nemzetségek között, mint kifejezetten szövetségi célokra alakított új tisztségek viselőit. Az illető nemzetségek minden üresedéskor újra betöltötték tisztségüket és bármikor elmozdíthatták őket; tisztségükbe való beiktatásuk azonban a szövetségi tanács joga volt.

4. E szövetségi szahemok a mindenkori törzsükben is szahemok voltak, helyük és szavazatuk volt a törzsi tanácsban is.

5. A szövetségi tanács csak egyhangú határozatot hozhatott.

6. A szavazás törzsenként történt, úgyhogy mindegyik törzsnek és mindegyik törzsben valamennyi tanácstagnak hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a döntés érvényes legyen.

7. Az öt törzsi tanács mindegyike összehívhatta a szövetségi tanácsot, ez azonban önmagát nem.

8. Az ülések az egybegyűlt nép előtt folytak le; minden irokéz felszólalhatott; a döntés egyedül a tanácsé volt.

9. A szövetségnek nem volt személyes feje, a végrehajtó hatalom élén álló főnöke.

10. Ezzel szemben két legfelsőbb hadvezetője volt, egyenlő hatáskörrel és egyenlő hatalommal (a spártaiak két „királya", a rómaiak két consulja).

Ez volt az egész köz-alkotmány, amely alatt az irokézek több mint négyszáz év óta éltek és élnek. Morgan nyomán részletesebben ismertettem ezt, mert itt alkalmunk van egy olyan társadalom szervezetének tanulmányozására, amely még nem ismer *államot*. Az állam a mindenkor benne résztvevők összességétől elválasztott, külön közhatalmat előfeltételez, és Maurer — aki helyes ösztönnel ismeri fel, hogy a német Mark-berendezkedés az államtól lényegileg különböző, bár később ennek nagyrészt alapjául szolgáló, önmagában véve tisztán társadalmi intézmény —, Mauer ezért minden írásában azt vizsgálja, hogy a Markok, falvak, porták és városok eredeti berendezkedéseiből és ezek mellett hogyan alakult ki fokozatosan a közhatalom. Látjuk az észak-amerikai indiánoknál, hogy az eredetileg egységes néptörzs mint terjeszkedik ki fokozatosan egy óriási földrész területére, hogyan válnak a törzsek szétválás útján népekké, törzsek egész csoportjává, hogyan változnak a nyelvek, míg végül nemcsak hogy nem értik egymást, de elenyészik eredeti egységük csaknem minden nyoma is; hogyan válnak szét emellett a törzsekben az egyes nemzetségek is több nemzetségre, maradnak fenn a régi anyanemzetségek mint phratriák és maradnak mégis ugyanazok e legrégibb nemzetségek nevei egymástól igen távol lakó és rég elszakadt törzsekben — a Farkas és a Medve még most is nemzetségnevek az indián törzsek többségénél. És valamennyiükre nagyjában és egészében ráillik a fent leírt alkotmány — csak éppen hogy sok törzs nem jutott el odáig, hogy rokon törzsekkel szövetségre lépjen.

Látjuk azonban azt is, hogy — mihelyt a nemzetség mint társadalmi egység már adva van — a nemzetségek, a phratriák és a törzs egész berendezkedése milyen csaknem kényszerítő szükségszerűséggel — mert természetszerűséggel — fejlődik ki ebből az egységből. Mindhárom csoport különböző fokozatú vérrokonságot képvisel, mindegyik önmagában zárt és saját ügyeit maga intézi, de mindegyik ki is egészíti a másikat. És a rájuk háruló ügyek köre felöleli a bar-

bárság alsó fokán állók közügyeinek összességét. Ahol tehát valamely népnél megtaláljuk a nemzetséget mint társadalmi egységet, ott a fent leírt törzsi szervezethez hasonlót is kereshetünk; és ahol elegendő forrás áll rendelkezésünkre, mint a görögök és a rómaiak esetében, ott nemcsak megtaláljuk ezt, hanem arról is meggyőződhetünk, hogy ahol a források cserbenhagynak minket, ott az amerikai indiánok társadalmi berendezkedésével való összehasonlítás átsegít a legsúlyosabb kételyeken és talányokon.

És milyen csodálatos berendezkedés ez a nemzetségi berendezkedés minden gyermetegségével és egyszerűségével együtt! Katonák, zsandárok és rendőrök nélkül, nemesség, királyok, helytartók, prefektusok vagy bírák nélkül, börtönök pereskedések nélkül megy minden a maga rendes útján. Minden viszályt vagy vitát azoknak az összessége dönti el, akikre tartozik, a nemzetség vagy a törzs, vagy az egyes nemzetségek egymás között — csak mint legvégső, ritkán alkalmazott eszköz fenyeget a vérbosszú, amelynek a mi halálbüntetésünk csak civilizált formája, a civilizáció minden előnyével és hátrányával terhelten. Bár sokkal több a közös ügy, mint napjainkban — hiszen a háztartást egy sor család közösen és kommunisztikusan látja el, a föld törzsi birtok, csak a kiskerteket utalják ki ideiglenesen a háztartásoknak —, mégsincs szükség a mi szétágazó és szövevényes igazgatási apparátusunknak még egy morzsájára sem. A részesek határoznak, és a legtöbb esetben az évszázados szokás már mindent szabályozott. Szegények és szűkölködők nem lehetnek — a kommunisztikus háztartás és a nemzetség ismeri kötelezettségeit az öregekkel, betegekkel és a háborúban megrokkantakkal szemben. Mindenki egyenlő és szabad — a nők is. Rabszolgaságnak még nincs tere, idegen törzsek leigázásának rendszerint szintén nincs. Amikor az irokézek 1651 körül az erie törzset és a „semleges nemzetet"[246] legyőzték, felajánlották nekik, hogy mint egyenjogúak lépjenek be a szövetségbe; csak amikor a legyőzöttek ezt megtagadták, akkor űzték el őket területükről. S hogy milyen férfiakat és nőket termel ki az ilyen társadalom, azt bizonyítják mindazon fehér emberek, akik romlatlan indiánokkal találkoztak és csodálattal tapasztalták e barbárok személyes méltóságát, egyenességét, jellemerejét és bátorságát.

Csak a legutóbb láthattuk e bátorság példáit Afrikában. Néhány évvel ezelőtt a zulukafferok, úgyszintén néhány hónappal ezelőtt a núbiaiak — mindkettő olyan törzs, amelynél a nemzetségi berendezkedések még nem vesztek ki — véghezvitték azt, amire egyetlen európai hadsereg sem képes[247]. Tűzfegyverek nélkül, csak lándzsákkal és dárdákkal felszerelve, az angol gyalogsággal szemben — amely zárt ütközetben a világ elismerten legelső gyalogsága — a hátultöltő puskák golyózáporában a szuronyok hegyéig nyomultak és nem egyszer megbontották, sőt hátrálásra kényszerítették az angolok sorait, annak ellenére, hogy a fegyverek rettenetesen egyenlőtlenek voltak, hogy semmiféle szolgálati idejük nincs és azt sem tudják, mi a gyakorlatozás. Hogy milyen kitartásra és

teljesítményre képesek, azt bizonyítják az angolok, akik arról panaszkodnak, hogy a kaffer 24 óra alatt hosszabb utat gyorsabban tesz meg, mint a ló, — legkisebb izmuk is kiugrik, kemény és acélos, mint az ostorszíj, mondja róluk egy angol festő.

Ilyenek voltak az emberek és az emberi társadalom, mielőtt végbement a különböző osztályokra válás. S ha helyzetüket összehasonlítjuk a mai civilizált emberek óriási többségének helyzetével, látjuk, milyen roppant távolság van a mai proletár meg kisparaszt és a régi szabad nemzetségtársak között.

Ez az egyik oldal. De ne feledjük el, hogy ez a szervezet pusztulásra volt ítélve. A törzsön túl nem jutott; a törzsek szövetsége már aláásásának kezdetét jelöli, amint ez ki fog tűnni, és amint az irokézek leigázási kísérleteiben már kitűnt. Ami a törzsön kívül állt, az a jogon kívül állt. Ahol nem volt kifejezett békeszerződés, ott háború uralkodott törzs és törzs között, és a háborút azzal a kegyetlenséggel folytatták, amely az embert a többi állattól megkülönbözteti, s amelyet csak később enyhített az érdek. A nemzetségi berendezkedés virágkorában, amilyennek Amerikában láttuk, rendkívül fejletlen termelést előfeltételez, tehát nagy területen rendkívül gyér népességet, tehát azt, hogy az ember csaknem teljesen a vele idegenül szembenálló meg nem értett külső természetnek az uralma alatt áll, ami visszatükröződik a gyermeteg vallási képzetekben. A törzs maradt a határ az ember számára, mind a törzstől idegennel szemben, mind pedig önmagát illetően: a törzs, a nemzetség és berendezkedései szentek és sérthetetlenek voltak, természettől adott felsőbb hatalmak, amelyeknek az egyes ember érzése, gondolkodása és cselekvése feltétlenül alá volt vetve. Bármily imponálóknak látjuk is e korszak embereit, ugyanennyire megkülönböztethetetlen is egyik a másiktól, még, mint Marx mondja, a természetadta közösség köldökzsinórján függnek. Ennek a természetadta közösségnek a hatalmát meg kellett törni – meg is törték. De olyan befolyások törték meg, amelyek a mi szemünkben már eleve lesüllyedésnek tűnnek fel, bűnbeesésnek a régi nemzetségi társadalom egyszerű erkölcsi magaslatáról. A legalantasabb érdekek — aljas kapzsiság, durva élvhajhászás, piszkos zsugoriság és a közös birtok önző megrablása —, ezek avatják fel az új, civilizált társadalmat, az osztálytársadalmat; a leggyalázatosabb eszközök — lopás, erőszak, álnokság, árulás —, ezek ássák alá és buktatják meg a régi osztálynélküli nemzetségi társadalmat. És maga az új társadalom, egész harmadfélévezredes fennállása alatt, sohasem volt más, mint a törpe kisebbség fejlődése a kizsákmányolt és elnyomott nagy többség rovására, és ma még inkább az, mint ezelőtt bármikor.

IV

A GÖRÖG NEMZETSÉG

A görögök, akárcsak a pelaszgok és más rokonnépek, már történelemelőtti idő óta ugyanazon szerves sor szerint rendeződtek, mint az amerikaiak: nemzetség, phratria, törzs, törzsszövetség. A phratria kimaradhatott, mint a dóroknál, a törzsszövetségnek még nem kellett mindenütt kialakulnia, de mindenkor a nemzetség volt az egység. Abban az időben, amikor a görögök belépnek a történelembe, a civilizáció küszöbén állnak; köztük és az amerikai törzsek között, amelyekről előbb szóltunk, majdnem teljes két nagy fejlődési időszak áll — ennyivel vannak előbbre a hőskori görögök az irokézeknél. A görög nemzetség ezért már korántsem ugyanaz, mint az archaikus irokéz nemzetség; a csoportházasság bélyege kezd jelentősen elmosódni. Az anyajog helyére az apajog lépett; a kialakuló magángazdagság ezzel ütötte az első rést a nemzetségi berendezkedésen. A második rés az elsőnek természetes következménye volt: minthogy az apajog bevezetése után a gazdag örökösnő vagyona házassága folytán férjére, tehát más nemzetségre szállt volna, áttörték azt, ami minden nemzetségi jog alapzata, és nemcsak megengedték, de *megparancsolták* ilyen esetre, hogy a lány a nemzetségen belül menjen férjhez, hogy a vagyont megtartsák a nemzetségnek.

Grote görög történelme szerint speciálisan az athéni nemzetséget a következők tartották össze:

1. Közös vallási ünnepségek és kizárólagos jog arra, hogy papokat adjon egy meghatározott isten, a nemzetség állítólagos ősapja tiszteletére, akit ebbeli minőségében külön melléknévvel jelöltek.
2. Közös temetkezőhely (v. ö. Démoszthenész „Eubulidész"-ét[248]).
3. Kölcsönös öröklési jog.
4. Kölcsönös kötelezettség segítségre, védelemre és támogatásra megtámadtatás esetén.
5. Kölcsönös jog és kötelezettség a nemzetségen belüli házasodásra bizonyos esetekben, különösen ha árvalányokról vagy örökösnőkről volt szó.
6. Közös tulajdon birtoklása, legalábbis egynéhány esetben, külön arkhónnal (elöljáró) és kincstartóval.

Azután a phratriabeli egyesülés több nemzetséget kötött össze, csak kevésbé szorosan; de itt is találunk hasonló jellegű kölcsönös jogokat és kötelességeket, különösen meghatározott vallási gyakorlatok közösségét és egy phratriabeli megölése esetén az üldözés jogát. Az egy törzshöz tartozó phratriák összességének szintén voltak szabályszerűen visszatérő közös szent ünnepségeik a nemesek (eupatridészek) sorából választott phülobaszileusz (törzs-elöljáró) elnöklete alatt.

Ennyit mond Grote. És Marx hozzáfűzi: „De a görög nemzetség mögül

nagyon is félreismerhetetlenül kikandikál a vadember (pl. irokéz)." Még félreismerhetetlenebbé válik majd, ha vizsgálódásunkat kissé tovább visszük.

A görög nemzetséghez ugyanis még a következők is fűződnek:

7. Apajog szerinti leszármazás.

8. A nemzetségen belüli házasság tilalma, kivéve az örökösnők esetét. E kivétel és az, hogy parancsba foglalták, bizonyítja a régi szabály érvényét. Úgyszintén következik ez abból az általános érvényű tételből, amely szerint a nő a házassággal lemondott a maga nemzetségének vallási rítusairól, átlépett a férjéébe és férje phratriájába is felvették. Eszerint és Dikaiarkhosz egyik ismert passzusa szerint a nemzetségen kívüli házasodás volt a szabály, Becker pedig a „Charikles"-ben éppenséggel azt feltételezi, hogy senkinek sem volt szabad saját nemzetségén belül házasodnia.

9. A nemzetségbe való befogadás joga; ez a családba fogadás útján történt, de nyilvános formalitásokkal és csak kivételesen.

10. Az elöljárók választásának és elmozdításának joga. Tudjuk, hogy minden nemzetségnek megvolt a maga arkhónja; semmi nem mutat arra, hogy ez a hivatal meghatározott családokban örökletes lett volna. A barbárság végéig a valószínűség mindig a szigorú örökletesség ellen szól, mert ez teljesen összeegyeztethetetlen olyan állapotokkal, amikor a nemzetségen belül szegénynek és gazdagnak tökéletesen egyenlő jogai voltak.

Nemcsak Grote, hanem Niebuhr, Mommsen és a klasszikus ókor összes többi eddigi történetírói is a nemzetségen szenvedtek hajótörést. Számos ismérvét helyesen jegyezték fel, de mindig *családok csoportjának* tekintették és ezzel lehetetlenné tették maguknak a nemzetség természetének és eredetének megértését. A család a nemzetségi berendezkedésben soha nem volt és nem is lehetett szervezeti egység, hiszen férj és feleség szükségképpen két különböző nemzetséghez tartozott. A nemzetség egészben beolvadt a phratriába, a phratria a törzsbe; a család félig a férj, félig a feleség nemzetségébe olvadt. Az állam sem ismer el a közjogban családot; a család mindmáig csak a magánjog számára létezik. Mégis egész eddigi történetírásunk abból a kivált a XVIII. században megtámadhatatlanná vált képtelen előfeltevésből indul ki, hogy a civilizációnál alig régebbi monogám család az a kristályosodási mag, amely körül a társadalom és az állam fokozatosan kialakult.

„Grote úr címére továbbá meg kell jegyezni", veti közbe Marx, „hogy bár a görögök nemzetségeiket a mitológiából származtatják, e nemzetségek régibbek, mint az *őáltaluk* alkotott mitológia az isteneivel és félisteneivel együtt."

Morgan szívesen hivatkozik Grote-ra, mert tekintélyes és mégis egészen szavahihető tanú. Grote elmondja továbbá, hogy mindegyik athéni nemzetségnek az állítólagos ősapjától származtatott neve volt, hogy Szolón előtt általánosan, és végrendelet hiányában még Szolón után is, a halott vagyonát a nemzetségtársak (gennétészek) örökölték, és hogy emberölés esetén először az áldozat

rokonainak, azután nemzetségbeli, végül phratriabeli társainak volt joguk és kötelességük a bűnöst a bíróság előtt vádolni: „mindaz, amit a legrégibb athéni törvényekről hallunk, a nemzetségekre és phratriákra való beosztáson alapul".

A nemzetségek közös ősöktől való leszármazása súlyos fejtörést okozott az „iskolás tudományú nyárspolgároknak" (Marx). Minthogy ezeket a közös ősöket természetesen tisztára mitikusnak tüntetik fel, a nemzetség keletkezését egymás mellett álló, eredetileg nem is rokon családokból sehogy sem tudják megmagyarázni, és mégis ezt kell megtenniök, hogy a nemzetségek létezését megmagyarázhassák. Itt azután egy körben forgó szóáradat kezdődik, amely nem jut túl ezen a tételen: a családfa mese ugyan, de a nemzetség valóság, és Grote végül is a következőket mondja — a közbeszúrások Marxtól valók: „Csak ritkán hallunk erről a családfáról, mert csak bizonyos, különösen ünnepélyes alkalmakkor viszik a nyilvánosság elé. De a jelentéktelenebb nemzetségeknek éppúgy megvoltak a maguk közös vallási gyakorlatai" ⟨mily különös ez, Mr. Grote!⟩ „és a közös emberfeletti ősapjuk és családfájuk, mint a nevesebbeknek" ⟨mily nagyon különös ez, Grote úr, *jelentéktelenebb* nemzetségek esetében!⟩; „az alapelgondolás és az ideális alapzat" ⟨tisztelt uram, nem *ideális*, hanem karnális, vagyis lefordítva *húsból való*⟩, „mindegyiknél ugyanaz volt."

Marx Morgan erre adott válaszát a következőképpen foglalja össze: „A nemzetségnek ősformájában — és ez a görögöknél egykor éppúgy megvolt, mint más halandóknál — megfelelő vérrokonsági rendszer megőrizte a nemzetség valamennyi tagja egymás közötti rokonságainak ismeretét. E részükre döntően fontos körülményt már gyermekkorukban megtanulták a gyakorlatból. A monogám család kialakulásával ez feledésbe ment. A nemzetségi név olyan családfát teremtett, amely mellett az egyedi családé jelentéktelennek tűnt fel. Most már ennek a névnek kellett megőriznie viselői közös leszármazásának tényét; de a nemzetség családfája olyan messzire nyúlt vissza, hogy tagjai kölcsönös valóságos rokonságukat már nem tudták kimutatni, kivéve abban a korlátozott számú esetben, amikor újabb keletű közös őseik voltak. Maga a név volt a közös leszármazás bizonyítéka, mégpedig befogadásoktól eltekintve, végérvényes bizonyíték. Ezzel szemben a nemzetségtársak közötti bármiféle rokonság tényleges tagadása à la Grote és Niebuhr, amely a nemzetséget merőben kiagyalt és költött alkotássá változtatja, méltó az »ideális«, azaz szobatudós írástudókhoz. Mivelhogy a nemzedékek összeláncolódása, jelesül a monogámia beköszöntével, a távolba merült és az elmúlt valóság a mitológiai fantáziaképben tükröződve jelenik meg, ezért a jóravaló nyárspolgárok arra következtettek és következtetnek, hogy a fantázia-családfa valóságos nemzetségeket teremtett!"

A *phratria*, mint az amerikaiaknál, több ágnemzetségre szakadt és azokat egyesítő anyanemzetség volt, és valamennyit gyakran még közös ősapától származtatta. Így Grote szerint „Hekataiosz phratriájának összes egykorú tagjai

egyazon istent tiszteltek tizenhatodfokú ősapaként"; ennek a phratriának nemzetségei tehát betű szerint mind testvérnemzetségek voltak. Homérosznál még katonai egységként szerepel a phratria, azon a híres helyen, ahol Nesztór azt tanácsolja Agamemnónnak: Rendezd el a férfiakat törzsek és phratriák szerint, hogy phratria a phratria oldalán álljon és törzs a törzs oldalán.[249] — Egyébiránt a phratriának joga és kötelessége, hogy a tagján elkövetett vérbűnt megtorolja, tehát régebbi időben kötelezettsége volt a vérbosszú is. Továbbá közös szentségei és ünnepei vannak, mint ahogy az egész görög mitológiának a hagyományos óárja természetkultuszból való kialakulása lényegileg a nemzetségek és phratriák által volt megszabva és ezeken belül ment végbe. Továbbá elöljárója (phratriarkhosz) volt, és de Coulanges szerint gyűléseket is tartott és kötelező határozatokat hozott, joghatósággal és igazgatással rendelkezett. Még a későbbi állam is, mely a nemzetséget már mellőzte, a phratriának meghagyott bizonyos közhivatali teendőket.

Több rokon phratriából áll a törzs. Attikában négy törzs volt, mindegyikben három phratria és minden phratriában harminc nemzetség. A csoportok ilyen kikerekítettsége tudatos, tervszerű beavatkozást előfeltételez a természetadta módon keletkezett rendbe. Hogy hogyan, mikor és miért történt ez meg, arról nem szól a görög történelem, történelmi emlékeket maguk a görögök csak a hőskorig visszamenően őriztek meg.

Az aránylag kis területre összezsúfolt görögök között nyelvjárási eltérés kevésbé fejlődött ki, mint a kiterjedt amerikai erdőségekben; de itt is azt látjuk, hogy csak ugyanazon fő nyelvjárást beszélő törzsek egyesültek nagyobb egészbe, és még a kis Attikában is külön nyelvjárást találunk, amely később az általános prózai nyelvként uralkodóvá lett.

A homéroszi költeményekben a görög törzsek többnyire már kis népekké egyesültek, de ezeken belül a nemzetségek, phratriák és törzsek még tökéletesen megtartották önállóságukat. Már falakkal megerősített városokban laktak; a népesség száma a nyájak növekedésével, a földművelés kiterjedésével és a kézművesség kezdeteivel együtt növekedett; ezzel együtt nőttek a vagyoni különbözőségek s velük az ősi, természetadta demokrácián belül az arisztokratikus elem. Az egyes népecskék szüntelen háborúkat viseltek a legjobb földterületek birtokáért és alkalmasint a zsákmányért is; a hadifoglyok rabszolgasága már elismert berendezkedés volt.

E törzsek és népecskék alkotmánya a következő volt:

1. Állandó hatóság volt a *tanács*, bulé, amely eredetileg bizonyára a nemzetségek elöljáróiból tevődött össze, később, amikor ezek száma túl nagy lett, egy kiválasztott részből, ami alkalmat adott az arisztokrata elem kialakulására és megerősödésére; mint ahogy Dionüsziosz szerint éppenséggel a hőskori tanács is az előkelőkből (kratisztoszok) tevődött össze. Fontos ügyekben a tanács döntött végérvényesen; így hozza Aiszkhülosznál a thébaii tanács azt az adott

tényállásra vonatkozólag döntő határozatot, hogy Eteoklésznek méltó temetést kell adni, Polüneikész tetemét azonban a kutyák elé kell vetni.[250] Az állam létesítésével e tanács a későbbi szenátussá alakult át.

2. A *népgyűlés* (agora). Az irokézeknél azt láttuk, hogy a nép — férfiak és nők — körülállja a tanács gyűlését, rendezett módon beleszól és így befolyásolja a határozatokat. A homéroszi görögöknél ez a „körülállás" [„Umstand"] — hogy egy önémet bíráskodási kifejezést használjunk — már teljes népgyűléssé fejlődött, éppúgy, mint a németeknél az őskorban. A népgyűlést a tanács hívta össze fontos ügyek eldöntésére; minden férfi felszólalhatott. A döntés kézfelemeléssel történt (Aiszkhülosz az „Oltalomkeresők"-ben) vagy felkiáltással. A népgyűlés végső fokon szuverén volt, mert, mondja Schoemann („Griechische Altertümer" [Görög régiségek]), „ha olyan dologról van szó, amelynek végrehajtásához a nép közreműködése szükséges, Homérosz sohasem említ olyan eszközt, amellyel a népet akarata ellenére kényszeríteni lehetett volna rá". Ebben az időben ugyanis, amikor a törzs minden felnőtt férfitagja harcos volt, nem volt még a néptől elválasztott közhatalom, amelyet szembe lehetett volna állítani vele. A természetadta demokrácia még teljes virágjában volt, és ennek kell a kiindulópontnak lennie a tanács, valamint a baszileusz hatalmának és helyzetének megítélésénél.

3. A *hadvezér* (baszileusz). Marx ehhez megjegyzi: „Az európai tudósok, többnyire született fejedelmi lakájok, a baszileuszból modern értelemben vett monarchát csinálnak. Morgan, a republikánus jenki, tiltakozik ezellen. Igen gúnyosan, de joggal jegyzi meg a kenetes Gladstone-ról és annak »Juventus Mundi«-járól [A világ ifjúsága]: »Gladstone úr a hőskori görög főnököket királyokként és fejedelmekként mutatja be nekünk, azzal a ráadással, hogy gentlemanek is; de maga is kénytelen elismerni: egészében úgy látszik, hogy az elsőszülötti öröklésre vonatkozó szokás vagy törvény eléggé megvolt, de nem túlontúl éles határozottsággal.«" Gladstone úr bizonyára maga is úgy láthatja, hogy az ennyire fenntartásosan körülírt elsőszülötti öröklés, amely eléggé megvan, ha nem is túlontúl élesen, éppen annyit ér, mintha nem is volna.

Láttuk már, mi a helyzet az elöljárói tisztek öröklése tekintetében az irokézeknél és más indiánoknál. Minden hivatalt választás útján töltöttek be, többnyire egy nemzetségen belül és ennyiben a nemzetségben örökletesen. Üresedés esetén mindinkább előnyben részesítették a legközelebbi nemzetségrokont — a fivért vagy a nővér fiát —, hacsak nem voltak okok a mellőzésére. Ha tehát a görögöknél az apajog uralma alatt a baszileusz hivatala rendszerint fiára vagy fiai egyikére szállt át, ez csak arra bizonyíték, hogy fiai számára itt megvolt az a valószínűség, hogy a nép őket választja utódul, de semmi esetre sem bizonyíték a népszavazás nélküli jogérvényes öröklésre. Amit itt látunk, az az irokézeknél is, a görögöknél is a nemzetségeken belüli külön nemesi családok első csírája, a görögöknél ezenkívül a jövendő örökletes vezérség vagy monarchia első

csírája is. A valószínűség tehát amellett szól, hogy a görögöknél a baszileuszt vagy a nép választotta, vagy legalábbis megerősítette, elismerte szervei — a tanács vagy az agora — útján, aminthogy ez érvényesült a római „királynál" (rex) is.

Az „Iliasz"-ban Agamemnón, a férfiak ura, nem a görögök legfőbb királyaként jelenik meg, hanem mint egy várost ostromló szövetséges hadsereg legfőbb parancsnoka. S erre a minőségére utal Odüsszeusz, amikor a görögök között viszály támadt, a híres sorokban: Nem jó ám a sok úr parancsnoksága; egy legyen parancsnok stb. (az ezt követő kedvelt verssor a jogarról későbbi betoldás).[251] „Odüsszeusz itt nem kormányformáról tart előadást, hanem engedelmességet követel a legfőbb hadvezér iránt a háborúban. A Trója előtt csak hadseregként megjelenő görögöknek az agorán elég demokráciában van részük. Akhilleusz, amikor ajándékokról, vagyis a zsákmány elosztásáról beszél, sohasem Agamemnónt és nem valamelyik másik baszileuszt szólítja fel osztóbírónak, hanem az »akhájok fiait«, vagyis a népet. A különféle prédikátumok: Zeusz-nemzette, Zeusz-táplálta, mit sem bizonyítanak, hiszen *minden* nemzetség valamelyik istentől származik, a törzsfőé pediglen »előkelőbb« istentől — itt Zeusztól. Még akik személy szerint nem-szabadok, többek közt Eumaiosz, a kondás is, »isteniek« (dioi és theioi), mégpedig az »Odüsszeiá«-ban, tehát az »Iliasz«-nál jóval későbbi korban; ugyanebben az »Odüsszeiá«-ban hérósznak nevezik még Muliosz hírnököt és Démodokoszt, a vak dalnokot is. Egyszóval a baszileia szó, amelyet a görög írók a homéroszi úgynevezett királyságra alkalmaznak (mert fő ismertetőjele a hadvezérség), a tanáccsal és népgyűléssel kiegészítve, csak — katonai demokráciát jelent." (Marx)

A baszileusznak nemcsak katonai, hanem papi és bírói hatásköre is volt; az utóbbi nincs közelebbről meghatározva, az előbbit a törzs vagy a törzsszövetség legfőbb képviselőjének minőségében gyakorolja. Polgári, igazgatási hatásköréről soha nincs szó; úgy látszik azonban, hogy hivatalból tagja volt a tanácsnak. Etimológiailag egészen helyes tehát, ha a baszileusz szót királynak [König] fordítják, mivel a König (kuning) a kuni, künne szóból ered és egy nemzetség elöljáróját jelenti. De a király szó mai jelentésének semmiképpen sem felel meg az ógörög baszileusz. Thuküdidész a régi baszileiát kifejezetten patrikének, azaz nemzetségekből leszármaztatottnak nevezi, és azt mondja, hogy szilárdan meghatározott, tehát korlátozott hatásköre volt. És Arisztotelész azt mondja, hogy a hőskori baszileia szabad emberek feletti vezérlet volt, a baszileusz pedig hadvezér, bíró és főpap; későbbi értelemben vett kormányzati hatalma tehát nem volt.*

Látjuk tehát, hogy a hőskori görög alkotmányban a régi nemzetségi szerve-

* Mint a görög baszileuszból, az azték hadvezérből is modern fejedelmet csináltak. Morgan elsőként veti alá a történelmi kritikának a spanyolok eleinte félreértéses és túlzó, később egyenesen hazug tudósításait és kimutatja, hogy a mexikóiak a barbárság középső fokán álltak, de magasabban, mint az új-mexikói pueblo-indiánok, és alkotmányuk, amennyiben az eltorzí-

zet még eleven erejében van, de már az aláásása is megkezdődött: apajog a gyermekek vagyoni örökösödésével, ami elősegíti a vagyonfelhalmozódást a családban, és a családot a nemzetséggel szemben hatalommá teszi; a vagyoni különbözőség visszahat az alkotmányra azáltal, hogy kialakulnak az örökletes nemesség és királyság első kezdetei; a rabszolgaság egyelőre még csupán hadifoglyokra szorítkozik, de már feltárja a kilátást a saját törzsbeliek, sőt saját nemzetségbeliek rabszolgává tételére; a törzsek közötti régi háborúskodás már a szárazon és vízen űzött, állatok, rabszolgák, kincsek szerzésére irányuló rendszeres rablássá, szabályos kereseti forrássá fajul; egyszóval a gazdagságot a legfőbb jóként dicsőítik és tisztelik és a régi nemzetségi rendekkel visszaélnek, hogy a vagyonok erőszakos rablását igazolhassák. Már csak egy hiányzott: olyan berendezkedés, amely az egyesek újonnan szerzett vagyonát ne csupán a nemzetségi rend kommunisztikus hagyományaival szemben biztosítsa, ne csupán a korábban oly kevésre becsült magántulajdont szentesítse és ezt a szentesítést minden emberi közösség legfőbb céljának nyilvánítsa, hanem amely a tulajdonszerzésnek, tehát a vagyon mindinkább gyorsuló gyarapodásának egymás után kifejlődő új formáit az általános társadalmi elismerés pecsétjével is ellássa; olyan berendezkedés, amely nemcsak a társadalom megkezdődött osztályokra szakadását teszi örökkévalóvá, hanem a birtokos osztály jogát is a birtoktalan osztály kizsákmányolására és az előbbiek uralmát az utóbbiak felett.

S ez a berendezkedés létre is jött. Feltalálták az *államot*.

V

AZ ATHÉNI ÁLLAM KELETKEZÉSE

Hogy hogyan fejlődött ki az állam azáltal, hogy a nemzetségi alkotmány szerveit részint átformálták, részint új szervek beiktatásával kiszorították és végül valódi állami hatóságokkal teljesen felváltották, miközben a nemzetségeiben, phratriáiban és törzseiben magamagát védő, valóban „fegyverben álló nép"[252] helyébe ezeknek az állami hatóságoknak a szolgálatában álló, tehát a nép ellen is felhasználható fegyveres „közhatalom" lépett, — ennek legalábbis az első szakaszát sehol jobban nyomon nem követhetjük, mint az ókori Athénban. A formaváltozásokat lényegében Morgan írta le, az azokat létrehozó gazdasági tartalmat nagyrészt nekem kell hozzáfűznöm.

A hőskorban az athéniak négy törzse Attikában még elkülönített területeken

tott tudósításokból kihámozható, a következőnek felelt meg: három törzs szövetsége, amely bizonyos számú más törzset adófizető alávetettjévé tett, és amelyet szövetségi tanács és szövetségi hadvezér kormányzott, s ez utóbbiból csináltak a spanyolok „császárt". — *Engels jegyzete.*

élt; a négy törzset alkotó tizenkét phratriának is úgy látszik még külön-külön székhelye volt Kekropsz tizenkét városában. Az alkotmány még ugyanaz mint a hőskorban: népgyűlés, néptanács, baszileusz. Ameddig az írott történelem visszanyúlik, a föld már fel volt osztva és magántulajdonba került, amint ez a barbárság felső fokának vége felé már viszonylag fejlett árutermelésnek és a velejáró árukereskedelemnek megfelel. Gabonán kívül bort és olajat termeltek; a tengeri kereskedelmet az Égei-tengeren egyre inkább elragadták a föníciaiaktól, s nagyrészt attikai kezekbe került. A földbirtok adásvétele, földművelés és kézművesség, kereskedelem és hajózás között a munka előrehaladó megosztása szükségképpen csakhamar összekeverte a nemzetségek, phratriák és törzsek tagjait, a phratria és a törzs körzetébe olyan lakosok kerültek, akik, bár ugyanannak a népnek tagjai, mégsem tartoztak ezekhez a testületekhez, tehát idegenek voltak saját lakóhelyükön. Békés időkben ugyanis minden phratria és minden törzs maga intézte ügyeit és nem fordult az athéni néptanácshoz vagy baszileuszhoz. Aki pedig a phratria vagy törzs területén lakott, de nem volt annak tagja, természetesen nem vehetett részt igazgatásában sem.

A nemzetségi alkotmány szerveinek szabályozott játéka így olyannyira rendetlenné vált, hogy már a hőskorban segíteni kellett rajta. Bevezették a Thészeusznak tulajdonított alkotmányt. A változás mindenekelőtt abban állt, hogy Athénban központi igazgatást létesítettek, vagyis az eddig a törzsek által önállóan intézett igazgatási ügyek egy részét közös teendőnek nyilvánították és az Athénban székelő közös tanácsra ruházták. Ezzel az athéniak egy lépéssel tovább mentek, mint bármelyik amerikai bennszülött nép valaha is: az egymás mellett lakó törzsek puszta szövetsége helyébe egyetlen néppé olvadásuk lépett. Ily módon általános athéni népjog keletkezett, amely felette állt a törzsek és nemzetségek jogszokásainak; az athéni polgár, mint ilyen, meghatározott jogokat és új jogvédelmet kapott olyan területen is, ahol törzse szerint idegen volt. Ezzel azonban megtörtént az első lépés a nemzetségi alkotmány aláásására; mert ez az első lépés volt afelé, hogy később olyan polgárokat is befogadtak, akik egész Attikában törzsük szerint idegenek voltak, akik teljesen kívül álltak és kívül is maradtak az athéni nemzetségi alkotmányon. A Thészeusznak tulajdonított második berendezkedés az volt, hogy az egész népet, nemzetségre, phratriára vagy törzsre való tekintet nélkül, három osztályra osztotta — eupatridészek vagy nemesek, geómoroszok vagy földművelők és démiurgoszok vagy kézművesek — és a nemesekre ruházta a hivatalviselés kizárólagos jogát. Ez a beosztás, a nemesség hivatalviselésének kivételével, hatástalan maradt ugyan, mert egyebekben nem létesített jogkülönbségeket az osztályok között. Mégis fontos, mert bemutatja nekünk a csendben kifejlődött új társadalmi elemeket. Megmutatja, hogy abból, hogy a nemzetségi hivatalokat szokásszerűen bizonyos családokból töltik be, már kialakult e családok alig vitatott előjoga a hivatalokra, hogy ezek a családok, amelyek vagyonuk révén amúgy is hatal-

masak voltak, kezdtek nemzetségeik keretein kívül külön kiváltságos osztállyá összeállni, és hogy az éppen keletkezőben levő állam ezt az igényüket szentesítette. Azt is mutatja továbbá, hogy a földművelők és a kézművesek között a munka megosztása már eléggé megerősödött ahhoz, hogy a nemzetségek és törzsek szerinti régi tagozódás elsőbbségének társadalmi jelentőségét vitássá tegye. Végül proklamálja a nemzetségi társadalom és az állam összeegyeztethetetlen ellentétét; az államalakítás első kísérlete abban áll, hogy szétszakítja a nemzetségeket, amennyiben mindegyiknek a tagjait szétválasztja kiváltságosokra és mellőzöttekre, az utóbbiakat pedig két foglalkozási osztályra és így egymással szembeállítja őket.

Athén további politikai történetét Szolónig csak hiányosan ismerjük. A baszileuszi tisztség ideje lejárt; az állam élére a nemességből választott arkhónok kerültek. A nemesség uralma egyre fokozódott, mígnem az időszámításunk előtti 600. esztendő táján elviselhetetlenné vált. A közszabadság elnyomásának fő eszköze pedig — a pénz és az uzsora volt. A nemesség fő székhelye Athénban és környékén volt, ahol a tengeri kereskedelem és az alkalmilag még mindig velejáró kalózkodás gazdagította és a pénzvagyont az ő kezében koncentrálta. Innen nyomult be a fejlődő pénzgazdálkodás mindent felbomlasztó választóvízként a falusi községek naturális gazdaságra alapított, hagyományos ősi létezési módjába. A nemzetségi alkotmány teljességgel összeegyeztethetetlen a pénzgazdálkodással; az attikai parcellásparasztok tönkremenése egybeesett az őket védelmezően összefűző régi nemzetségi kötelék meglazulásával. Az adóslevél és a birtokelzálogosítás (mert az athéniak a jelzálogot is már feltalálták) nem kímélte sem a nemzetséget, sem a phratriát. És a régi nemzetségi alkotmány nem ismert pénzt, előleget, pénzadósságot. Ezért a nemesség mind bujábban burjánzó pénzuralma új szokásjogot is kialakított, amely biztosította a hitelezőt adósával szemben, szentesítette a kisparaszt kizsákmányolását a pénz birtokosa által. Attika valamennyi dülőjén zálogoszlopok meredeztek, amelyeken fel volt tüntetve, hogy a földdarab, amelyen állnak, ennek és ennek van elzálogosítva ennyi meg ennyi pénz erejéig. Azokat a szántóföldeket, amelyek nem voltak így megjelölve, nagyrészt eladták már a jelzálog vagy a kamatok lejárta miatt és átmentek az uzsorás nemesek tulajdonába; a paraszt örülhetett, ha megengedték neki, hogy bérlőként a földön maradjon és munkája hozadékának *egyhatodából* éljen, *öthatodát* pedig bérlet fejében az új gazdának fizesse. Mi több. Ha az eladott földdarabért kapott ár nem fedezte az adósságot, vagy ha a kölcsönt zálogbiztosíték nélkül vették fel, akkor az adósnak el kellett adnia gyermekeit külföldre, rabszolgaságba, hogy hitelezőjét kielégítse. Az apa eladja gyermekeit — ez volt az apajog és a monogámia első gyümölcse! És ha a vérszopó még így sem volt kielégítve, az adóst magát is eladhatta rabszolgának. Így fest a civilizáció gyönyörű hajnalpírja az athéni népnél.

Korábban, amikor a nép élethelyzete még megfelelt a nemzetségi alkotmány-

nak, ilyen forradalmi átalakulás lehetetlen volt; most ez megtörtént, azt sem tudták, hogyan. Térjünk vissza egy pillanatra irokézeinkhez. Ott elgondolhatatlan volt az az állapot, amely most az athéniakra úgyszólván saját közreműködésük nélkül és minden bizonnyal akaratuk ellenére ránehezedett. Ott a létfenntartás megtermelésének évről évre változatlan módja sohasem hozhatott létre ilyen, mintegy kívülről rájuk kényszerített összeütközéseket, gazdag és szegény, kizsákmányoló és kizsákmányolt közötti ellentétet. Az irokézek még nagyon távol álltak attól, hogy a természeten uralkodjanak, de a számukra érvényes természeti határokon belül urai voltak saját termelésüknek. Kiskertjeik rossz termésétől, tavaik és folyóik halkészletének, erdeik vadállományának kimerülésétől eltekintve, tudták, hogy létfenntartásukért kifejtett munkájuknak mi lesz az eredménye. Amit eredményeznie kellett, az a létfenntartásuk volt, szűkösebben vagy bőségesebben, ahogy jött; de sohasem eredményezhetett szándékolatlan társadalmi forradalmasodásokat, a nemzetségi kötelékek szétszakadását, a nemzetségek és törzsek tagjainak ellentett, harcban álló osztályokra hasadását. A termelés a legszűkebb korlátok között mozgott; de — a termelők saját terméküknek urai voltak. Ez volt a barbár termelés roppant előnye, amely a civilizáció beköszöntésével veszendőbe ment, és amelynek visszahódítása — de az embernek a természet felett immár kivívott hatalmas uralma és az immár lehetséges szabad társulás alapzatán — a legközelebbi nemzedékek feladata lesz.

A görögöknél más volt a helyzet. A nyájakban és luxustárgyakban létrejött magánbirtoklás az egyedek közötti cseréhez, a termékek *áruvá* változásához vezetett. És ez a magva az egész következő forradalmasodásnak. A termelők, mihelyt már nem közvetlenül maguk fogyasztották el termékeiket, hanem csere útján kiadták kezükből, elvesztették az uralmat felette. Már nem tudták, mi lesz belőle, és lehetővé vált, hogy a terméket majdan a termelő ellen használják fel, annak kizsákmányolására és elnyomására. Ezért egyetlen társadalom sem őrizheti meg a saját termelése feletti uralmat és a termelési folyamata társadalmi hatásai feletti ellenőrzést, amely nem törli el az egyedek közötti cserét.

Hogy az egyedek közötti csere létrejötte után és a termékek áruvá változtatásával milyen gyorsan érvényesíti uralmát a termék a termelőn, azt az athéniaknak meg kellett tapasztalniok. Az árutermeléssel megjött a földnek egyedi, saját számlára végzett művelése és ezzel rövidesen az egyedek földtulajdona is. Megjött továbbá a pénz, az általános áru, amely minden más árura kicserélhető volt; de amikor az emberek a pénzt feltalálták, nem gondoltak arra, hogy ezzel ismét egy új társadalmi hatalmat teremtettek, azt az általános Egy Hatalmat, amely előtt az egész társadalomnak meg kellett hajolnia. És ez az új, megalkotóinak tudta és akarata nélkül hirtelen magasba törő hatalom egész ifjonti kíméletlenségével éreztette uralmát az athéniakkal.

Mit volt mit tenni? A pénz diadalmenetével szemben a régi nemzetségi alkotmány nemcsak tehetetlennek bizonyult; keretein belül teljességgel képtelen

volt még csak helyet is találni olyasmi számára, mint pénz, adós és hitelező, adósságok kényszerbehajtása. De hát az új társadalmi hatalom megvolt, és semmiféle jámbor óhaj, a régi jó idők semmiféle visszavágyása nem űzte ki a világból a pénzt és a kamatuzsorát. Ráadásul a nemzetségi alkotmányon számos más, alárendelt jelentőségű rés is keletkezett. A nemzetségek és phratriák tagjainak összevissza keveredése az egész attikai területen, főleg magában Athén városában, nemzedékről nemzedékre fokozódott, annak ellenére, hogy az athéniak földjeiket eladhatták ugyan nemzetségen kívülieknek, lakóházukat azonban még most sem. A munka megosztása a különböző termelési ágak — földművelés, kézművesség, ez utóbbinak számos alfaja, kereskedelem, hajózás stb. — között az ipar és a forgalom haladásával egyre teljesebben kifejlődött; a népesség most már foglalkozása szerint oszlott meglehetősen szilárd csoportokra, s ezek mindegyikének egy sor új, közös érdeke volt, amelyeknek a nemzetségen vagy a phratrián belül nem volt helyük, amelyeknek az ellátása tehát új hivatalokat tett szükségessé. A rabszolgák száma jelentősen megszaporodott és már akkor is jóval nagyobb lehetett a szabad athéniak számánál; a nemzetségi alkotmány eredetileg nem ismert rabszolgaságot, tehát semmiféle eszközt sem a nem-szabadok e tömegének kordábantartására. És végül a kereskedelem egy csomó idegent vonzott Athénba, akik ott a könnyebb pénzkereset miatt letelepedtek; ezek a régi alkotmány szerint szintén jogtalanok és védtelenek voltak, s bár hagyományosan megtűrték őket, mégis zavaró idegen elemet alkottak a népben.

Egyszóval, a nemzetségi alkotmány a végét járta. A társadalom napról napra jobban kinőtt belőle; még a szeme láttára keletkezett legsúlyosabb bajokat sem tudta gátolni vagy orvosolni. Közben azonban csendben kifejlődött az állam. Azok az új csoportok, amelyeket először a város és falu közötti, azután a különböző városi munkaágak közötti munkamegosztás hozott létre, új szerveket teremtettek érdekeik védelmére; mindenféle hivatalokat létesítettek. Azután az ifjú államnak mindenekelőtt saját hatalomra volt szüksége, amely a tengerjáró athéniaknál először is csak tengeri hatalom lehetett egyes kisebb háborúkhoz és a kereskedelmi hajók védelméhez. Már Szolón előtt, nem tudjuk mikor, létrehozták a naukrariákat, kis területi körzeteket, törzsenként tizenkettőt; mindegyik naukrariának egy-egy hadihajót kellett kiállítania, felszerelnie és legénységgel ellátnia, ezenkívül még két lovagot állított. Ez a berendezkedés kettősen megtámadta a nemzetségi alkotmányt. Először azzal, hogy közhatalmat teremtett, amely már nem esett egybe minden további nélkül a felfegyverzett nép összességével; másodszor azzal, hogy első ízben osztotta be a népet közcélokra nem rokonsági csoportok, hanem *helyi együttlakásuk* szerint. Hogy ez mit jelentett, azt meglátjuk.

Minthogy a nemzetségi alkotmány nem tudott segítséget nyújtani a kizsákmányolt népnek, nem maradt más, csak a keletkező állam. És ez a szolóni alkot-

mánnyal meg is hozta a segítséget, ugyanakkor a régi alkotmány rovására újólag megerősítette magát. Szolón — nem tartozik itt ránk, miképpen váltották valóra az időszámításunk előtti 594. esztendőre eső reformját —, Szolón nyitotta meg az úgynevezett politikai forradalmak sorát, mégpedig a tulajdonba való beavatkozással. Minden eddigi forradalom arra irányult, hogy a tulajdon egyik fajtáját megvédelmezze a tulajdon egy másik fajtájával szemben. Nem védelmezhetik anélkül az egyiket, hogy a másikat meg ne sértsék. A nagy francia forradalomban feláldozták a hűbéri tulajdont, hogy megmentsék a polgárit; a szolóni forradalomban a hitelezők tulajdonának kellett sérelmet szenvednie az adósok tulajdona javára. Az adósságokat egyszerűen érvénytelennek nyilvánították. A részleteket nem ismerjük pontosan, de Szolón a költeményeiben azzal dicsekszik, hogy az eladósodott földekről eltüntette a zálogoszlopokat és visszahozta az adósságok miatt külföldre eladottakat és elmenekülteket. Ez csak nyílt tulajdonsértéssel volt lehetséges. És valóban, minden úgynevezett politikai forradalmat az elsőtől az utolsóig az — *egyik* fajta tulajdon védelmében csinálták és — egy *másik* fajta tulajdon elkobzásával, amit lopásnak is neveznek, hajtották végre. Így igaz, hogy harmadfélezer esztendő óta a magántulajdont csak tulajdonsértéssel lehetett fenntartani.

Mármost azon fordult meg a dolog, hogy megakadályozzák a szabad athéniak ilyen rabszolgasorba kerülésének visszatérését. Ezt mindenekelőtt általános rendszabályokkal érték el, pl. azzal, hogy eltiltották az olyan adósszerződéseket, amelyekben az adós személye volt a zálog. Továbbá megállapították az egyes ember által birtokolható földtulajdon legnagyobb mértékét, hogy a nemességnek a paraszti földre érzett farkasétvágyát legalább némiképpen korlátozzák. Azután alkotmánymódosítások következtek; a mi szempontunkból az alábbiak a legfontosabbak:

A tanács tagjainak számát négyszázra emelték — százra mindegyik törzsből; itt tehát még a törzs maradt az alapzat. De ez volt az egyetlen vonatkozás is, amelyben a régi alkotmányt bevonták az új államtestbe. Mert egyebekben Szolón a polgárokat négy osztályba sorolta, földbirtokuk és annak hozadéka szerint: 500, 300 és 150 medimnosz gabona (1 medimnosz=kb. 41 liter) volt a minimális hozadék az első három osztály számára; akinek ennél kevesebb volt a földbirtoka vagy birtoktalan volt, az a negyedik osztályba került. Az összes hivatalokat csak a legfelső három, a legmagasabbakat csak az első osztályból lehetett betölteni; a negyedik osztálynak csak az a joga volt, hogy a népgyűlésen felszólaljon és szavazzon, de itt választottak minden tisztviselőt, itt kellett azoknak számot adniok, itt hoztak minden törvényt, és itt a negyedik osztályé volt a többség. Az arisztokratikus előjogokat a vagyon előjogainak formájában részben megújították ugyan, de a döntő hatalom a népé maradt. Továbbá a négy osztály egy új hadiszervezetnek alapzatát alkotta. Az első két osztály állította ki a lovasságot; a harmadiknak nehézgyalogságként kellett

szolgálnia; a negyediknek könnyű, vértezetlen gyalogságként vagy a hajóhadban, és ott valószínűleg zsoldot is kapott.

Itt tehát teljesen új elem vonul be az alkotmányba: a magánbirtok. Az állampolgárok jogait és kötelességeit földtulajdonuk nagysága szerint mérik, és amilyen arányban nő a vagyoni osztályok befolyása, abban az arányban szorulnak ki a régi vérrokonsági testületek; a nemzetségi alkotmány újabb vereséget szenvedett.

A politikai jogoknak a vagyon szerinti kimérése azonban nem olyan berendezkedés, amely nélkül az állam nem állhat fenn. Bármily nagy szerepe volt is az államok alkotmánytörténetében, mégis nagyon sok állam, és éppen a legteljesebben kifejlettek, nem voltak erre ráutalva. Athénban is csak átmeneti szerepe volt; Ariszteidész óta mindegyik polgár előtt nyitva állt minden hivatal.

A rákövetkező nyolcvan év alatt az athéni társadalom fokozatosan belekerült abba az irányba, amelyben a következő évszázadokban továbbfejlődött. A Szolón előtti idők burjánzó földuzsorájának gátat szabtak, ugyanígy a földbirtok mértéktelen koncentrációjának is. A kereskedelem és a rabszolgamunkával mindinkább nagyban űzött kézművesség és műipar uralkodó kereseti ággá lett. Az emberek felvilágosultabbak lettek. Már nem saját polgártársaikat zsákmányolták ki a kezdeti brutális módon, hanem túlnyomóan a rabszolgákat és az Athénon kívüli vevőkört. Az ingó birtok, a pénzvagyon és a rabszolgákból és hajókból álló vagyon egyre nőtt, de most már nem csupán eszköz volt földbirtok megszerzésére, mint az első, korlátolt időkben, hanem öncéllá lett. Ezzel egyrészt a régi nemesi hatalomnak támadt győztes konkurrenciája az ipar és kereskedelem gazdagjainak új osztályában, másrészt azonban a régi nemzetségi alkotmány utolsó maradványai alól is kihúzták a talajt. A nemzetségek, phratriák és törzsek, amelyeknek tagjai most egész Attikában szétszórtan és teljesen összekeveredve laktak, ezzel egészen alkalmatlanokká lettek politikai testületek szerepére; számtalan athéni polgár egyik nemzetséghez sem tartozott, bevándorlók voltak, akik polgárjogot kaptak ugyan, de nem vették fel őket a régi nemzetségi kötelékek egyikébe sem; mellettük egyre nőtt a csupán védelemben részesülő idegen bevándorlók[253] száma.

A pártharcok ezalatt tovább folytak; a nemesség igyekezett korábbi előjogait visszahódítani és egy pillanatra sikerült is megint fölülkerekednie, míg Kleiszthenész forradalma (időszámításunk előtt 509) végleg meg nem döntötte;[254] vele együtt azonban a nemzetségi alkotmány utolsó maradványát is.

Kleiszthenész az új alkotmányában figyelmen kívül hagyta a nemzetségeken és phratriákon alapuló négy régi törzset. Helyükbe egészen új szervezet lépett, a polgároknak már a naukrariákban megkísérelt, csupán a lakóhely szerinti beosztása alapján. Már nem a nemzetségi kötelékekhez való tartozás, hanem csakis a lakóhely volt döntő; nem a népet osztották be, hanem a területet, a lakosok politikai szempontból csak a terület puszta tartozékaivá váltak.

Egész Attikát száz községi körzetre, démoszra osztották, mindegyiknek önigazgatása volt. Mindegyik démoszban az ott lakó polgárok (démotészek) megválasztották elöljárójukat (démarkhosz) és kincstartójukat, valamint harminc, kisebb peres ügyek eldöntésére illetékes bírót. Saját templomot és védőistent vagy hérószokat is kaptak, akiknek papjait választották. A legmagasabb hatalom a démoszban a démotészek gyűlése volt. Ez, ahogy Morgan helyesen jegyzi meg, az önkormányzatú amerikai városközösség ősképe. Ugyanazzal az egységgel, amellyel a modern állam a legmagasabb kialakulásában végződik, kezdődik a keletkező athéni állam.

Tíz ilyen egység, démosz egy törzset alkotott, de ezt, hogy megkülönböztessék a régi nemzetségi törzstől, most helyi törzsnek nevezik. A helyi törzs nem csupán önigazgató politikai, hanem egyben katonai testület volt; ez választotta a phülarkhoszt, vagyis a törzs elöljáróját, aki a lovasságot, a taxiarkhoszt, aki a gyalogságot, és a sztratégoszt, aki a törzs területén besorozott egész legénységet vezényelte. Öt hadihajót is állított a törzs, legénységgel és parancsnokokkal együtt, és névadó védőszentül egy attikai hérószt kapott. Végül ötven tanácsnokot választott az athéni tanácsba.

Mindezt betetőzte az athéni állam, amelyet a tíz törzs ötszáz választottjából összetevődő tanács és végső fokon a népgyűlés kormányzott, amelyben minden athéni polgárnak részvételi és szavazati joga volt; emellett a különböző igazgatási ágakat és bírói jogköröket arkhónok és más tisztviselők látták el. A végrehajtó hatalomnak Athénban nem volt legfőbb tisztviselője.

Ezzel az új alkotmánnyal és az igen nagyszámú védelemben részesülő, részben bevándorolt idegen, részben felszabadított rabszolga befogadásával kiszorultak a nemzetségi alkotmány szervei a közügyek intézéséből; magánegyletekké és vallási közösségekké süllyedtek. De a régi nemzetségi kor morális befolyása, hagyományos szemlélet- és gondolkodásmódja még sokáig tovább öröklődött és csak lassanként halt ki. Ez megmutatkozott egy további állami berendezkedésnél.

Láttuk, hogy az állam egyik lényeges ismertetőjele a nép tömegétől megkülönböztetett közhatalom. Athénnak akkor még csak néphadserege és közvetlenül a nép által állított hajóhada volt; ezek védték meg kifelé és ezek tartották kordában a rabszolgákat, akik már akkor a népesség nagy többségét alkották. A polgárokkal szemben a közhatalom először csak mint rendőrség állt fenn, amely egyidős az állammal; ezért is beszéltek a XVIII. századi naiv franciák civilizált nemzetek helyett rendőrösített nemzetekről (nations policées). Az athéniak tehát államukkal egyidejűleg rendőrséget is létesítettek, gyalogos és lovas íjászokból álló igazi zsandárságot — Landjägereket*, ahogy Dél-Németországban és Svájcban mondják. De ezt a zsandárságot — *rabszolgákból*

* — csendőröket. — *Szerk.*

alakították. Ez a fogdmeg-szolgálat a szabad athéniak szemében olyan lealázó volt, hogy inkább fogatták le magukat fegyveres rabszolgákkal, semmint e gyalázatos munkára maguk vállalkoztak volna. Ez még a régi nemzetségi érzület volt. Rendőrség nélkül az állam nem állhatott fenn, de még fiatal volt és még nem rendelkezett elég morális tekintéllyel ahhoz, hogy tiszteltté tegye azt a mesterséget, amelyet az idősebb nemzetségtársak szükségképp becstelennek láttak.

Hogy mennyire megfelelt a fő vonásaiban immár kész állam az athéniak új társadalmi helyzetének, az megmutatkozik a gazdagság, a kereskedelem és az ipar gyors felvirágzásában. Az az osztályellentét, melyen a társadalmi és politikai berendezkedések nyugodtak, már nem a nemesség és a köznép, hanem a rabszolgák és a szabadok, a védettek és a polgárok ellentéte volt. A teljes virágzás idején az egész athéni szabad polgárság, nőket és gyermekeket beleértve, mintegy 90 000 főből állt, ehhez mindkét nembeli rabszolgák 365 000-en, védettek — idegenek és felszabadítottak — 45 000-en. Minden felnőtt férfipolgárra tehát legalább 18 rabszolga és kettőnél több védett jutott. A rabszolgák nagy száma onnan eredt, hogy sokan közülük manufaktúrákban, nagy helyiségekben együtt dolgoztak felügyelők keze alatt. A kereskedelem és ipar fejlődésével azonban a vagyon kevés kézben halmozódott fel és koncentrálódott, a szabad polgárok tömege pedig elszegényedett; számukra nem maradt más választás, mint az, hogy vagy konkurrenciát csinálnak saját kézműves munkájukkal a rabszolgamunkának, ami gyalázatosnak, nyomorúságos dolognak számított és kevés sikerrel is kecsegtetett — vagy pedig lezüllenek. Az utóbbit tették — az adott viszonyok közt szükségszerűen —, és minthogy ők voltak a tömeg, ezzel az egész athéni államot tönkretették. Nem a demokrácia tette tönkre Athént, amint azt a fejedelmek előtt farkcsóváló európai iskolamesterek állítják, hanem a rabszolgaság, amely a szabad polgár munkáját megvetetté tette.

Az athéni állam keletkezése különösen tipikus mintája egyáltalában az államalakulásnak, egyrészt mert egészen tisztán, minden külső vagy belső erőszak beavatkozása nélkül megy végbe — Peiszisztratosz rövid ideig tartó bitorló uralma[255] nyomot sem hagyott —, másrészt mert egy rendkívül magas formafejlettségű államot, demokratikus köztársaságot bontakoztat ki közvetlenül a nemzetségi társadalomból, végül mert minden lényeges részletét kellőképpen ismerjük.

VI

NEMZETSÉG ÉS ÁLLAM RÓMÁBAN

A Róma alapításáról szóló mondából kiderül, hogy az első letelepülők számos (a monda szerint száz) egy törzsbe egyesült latin nemzetség tagjai voltak; ezekhez nemsokára csatlakozott egy állítólag szintén száz nemzetséget szám-

láló sabellus törzs, végül egy harmadik, különböző elemekből álló és állítólag ugyancsak száz nemzetséget magában foglaló törzs. Első pillantásra látható az egész elbeszélésből, hogy itt már kevés természetadta dolog van, kivéve a nemzetséget, és némely esetekben ez maga is csak egy az őshazában még tovább fennálló anyanemzetség hajtása. A törzsek homlokán ott a mesterséges képződmény bélyege, ámbár többnyire rokon elemekből és a régi, nem csinált, hanem természetesen nőtt törzs mintájára tevődtek össze; emellett nincs kizárva, hogy a három törzs mindegyikének magva egy valódi, régi törzs lehetett. A középtag, a phratria, tíz nemzetségből állt és curiának hívták; ilyen curia tehát harminc volt.

Elismert dolog, hogy a római nemzetség a göröggel azonos intézmény volt; ha a görög nemzetség továbbalakulása annak a társadalmi egységnek, amelynek ősformáját az amerikai rézbőrűek mutatják, akkor ugyanez áll minden további nélkül a római nemzetségre is. Mondanivalónkat tehát itt rövidebbre foghatjuk.

A római nemzetségnek, legalábbis a város legrégibb korában, a következő volt az alkotmánya:

1. A nemzetségtársak kölcsönös öröklési joga; a vagyon a nemzetségben maradt. Minthogy a római nemzetségben, akár a görögben, már apajog uralkodott, a női ágú utódok az örökösödésből ki voltak zárva. Az általunk ismert legrégibb írott római jog, a Tizenkéttáblás Törvény[256] szerint elsősorban a gyermekek örököltek mint vérszerinti örökösök; ilyenek hiányában az agnatusok (*férfiági* rokonok), és ha ilyen sem volt, akkor a nemzetségtársak. A vagyon minden esetben a nemzetségben maradt. Látjuk itt, hogyan hatolnak be a nemzetségi szokásba fokozatosan új, a megszaporodott vagyon és a monogámia okozta jogi határozmányok: a nemzetségtársak eredetileg egyenlő öröklési jogát — alkalmasint már korán, mint fent említettük — először gyakorlatilag az agnatusokra korlátozzák, végül a gyermekekre és azok utódaira férfi ágon; a Tizenkét Táblában ez magától értetődőleg fordított sorrendben jelenik meg.

2. Közös temetkezőhely birtoka. A patrícius Claudius nemzetség, mikor Regiliből bevándorolt Rómába, egy darab földet kapott kiutalva a maga számára és hozzá közös temetkezőhelyet a városban. Még Augustus alatt is a teutoburgi erdőben[257] elesett Varus Rómába hozott fejét a gentilitius tumulusban* temették el; nemzetségének (Quinctilius) tehát még megvolt a külön sírdombja.

3. Közös vallási ünnepek. Ezek — a sacra gentilitia — ismertek.

4. Kötelezettség arra, hogy a nemzetségen belül nem kötnek házasságot. Ezt, úgy látszik, Rómában sohasem foglalták írott törvénybe, de a szokás megmaradt. A rengeteg római házaspár közt, amelyeknek neve ránk maradt, egyetlenegy sincs, amelyben a férj és a feleség nemzetségi neve ugyanaz volna.

* — nemzetségi sírhelyen. — *Szerk.*

Az örökösödési jog ugyancsak bizonyítja ezt a szabályt. A feleség a házasság révén elveszti agnatusi jogait, kilép nemzetségéből; apjától vagy apja fivéreitől sem ő, sem gyermekei nem örökölhetnek, mert különben az apai nemzetség elveszítené az örökrészt. Ennek csak azzal az előfeltevéssel van értelme, hogy a nő nem mehet nemzetségtársához feleségül.

5. Közös földbirtok. Ez az ősidőkben mindig megvolt, mihelyt megkezdték a törzsi föld felosztását. A latin törzseknél a föld részint a törzs, részint a nemzetség, részint a háztartások birtokában volt, amelyek akkoriban aligha voltak egyes monogám családok. Állítólag Romulus osztott ki először egyedeknek földet, mindenkinek körülbelül egy hektárt (két jugerumot). De még később is találunk földbirtokot a nemzetségek kezében, nem is szólva az állami földről, amely körül a köztársaság egész belső története forog.

6. A nemzetség tagjainak kötelessége egymás kölcsönös védelmére és támogatására. Ennek már csak romjait mutatja az írott történelem; a római állam mindjárt kezdettől fogva olyan túlhatalommal lépett fel, hogy a méltánytalansággal szembeni védelem joga reá szállott át. Mikor Appius Claudiust letartóztatták,[258] egész nemzetsége gyászt öltött, még azok is, akik személyes ellenségei voltak. A második pun háború[259] idején a nemzetségek szövetkeztek hadifogoly nemzetségtársaik kiváltására; a szenátus ezt *megtiltotta* nekik.

7. Jog a nemzetségi név viselésére. Ez megmaradt a császárkorig; a felszabadítottaknak megengedték, hogy volt uraik nemzetségnevét felvegyék, de ez nem járt nemzetségi jogokkal.

8. Jog idegeneknek a nemzetségbe fogadására. Ez valamely családba való befogadás útján történt (mint az indiánoknál), ezzel együttjárt a nemzetségbe való felvétel is.

9. Az elöljáró választásának és elmozdításának jogáról sehol sem történik említés. Minthogy azonban Róma első idejében minden hivatalt választás vagy kinevezés útján töltöttek be, a választott királyon kezdve lefelé, és a curiák is választották a papjaikat, feltehetjük ugyanezt a nemzetségi elöljárókkal (principesek) kapcsolatban is — bármennyire szabállyá lehetett is, hogy a választás a nemzetségnek egy és ugyanazon családjából történt.

Ez volt a római nemzetség hatásköre. Az apajogra való, már befejezett áttérés kivételével ez hű tükörképe az irokéz nemzetség jogainak és kötelességeinek; itt is „félreismerhetetlenül kikandikál az irokéz".

Hogy még ma is mekkora zűrzavar uralkodik a legelismertebb történetíróinknál is a római nemzetségi rendet illetően, erre csak egy példát. Mommsen a köztársasági és az augustusi kor római tulajdonneveiről szóló értekezésében („Römische Forschungen", Berlin 1864, I. köt.) ezt mondja: „Az összes férfi nemzetségtársakon kívül — kivéve természetesen a rabszolgákat, de beleértve a befogadottakat és védetteket — a nemzetségi név a nőket is megilleti... A törzs" (ahogy Mommsen itt a genset fordítja) „egy ... közös — valóságos

vagy vélt, vagy akár költött — leszármazásból eredő, az ünnepek, a temetkezés és az örökösödés közössége által egyesített közösségi intézmény, melybe az összes személyileg szabad egyéneknek, tehát a nőknek is bele lehet és kell magukat számítaniok. A férjes nők nemzetségi nevének meghatározása körül azonban nehézség merül fel. Addig persze nincs ilyen nehézség, amíg a nőnek csakis nemzetségtársával volt szabad házasodnia; és kimutatható, hogy sokáig nehezebb volt a nőnek nemzetségén kívül férjhez mennie, mint azon belül, mert hiszen ezt a jogot, a gentis enuptiót* még a hatodik században is mint személyes előjogot jutalomként adományozták... Ahol azonban ilyen kiházasodások előfordultak, a legrégibb időben a nőnek ezzel együtt minden bizonnyal át kellett mennie férjének törzsébe. Semmi sem biztosabb, mint az, hogy a feleség a régi vallási házasságban teljesen belép a férj jogi és szakrális közösségébe és kilép a magáéból. Ki ne tudná, hogy a férjes nő elveszíti nemzetségtársaival szemben mind aktív, mind passzív örökösödési jogát, ezzel szemben örökösödési kötelékbe kerül férjével, gyermekeivel és egyáltalában férje nemzetségtársaival? Ha pedig férjének mintegy gyermekévé válik és férje családjába kerül, hogyan maradhatna távol annak nemzetségétől?" (8—11. old.)

Mommsen azt állítja tehát, hogy a római nőknek, akik valamilyen nemzetséghez tartoztak, eredetileg csak nemzetségükön *belül* volt szabad házasodniok, a római nemzetség tehát endogám volt és nem exogám. Ez a nézet, amely ellentmond más népekkel kapcsolatos minden tapasztalatunknak, főként, ha ugyan nem kizárólag, Liviusnak egyetlen sokat vitatott passzusán alapul (XXXIX. könyv 19. fej.), amely szerint a város 568. esztendejében, időszámításunk előtt 186-ban, a senatus elhatározta, uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset — hogy Fecenia Hispalának joga legyen vagyona felett rendelkezni, azt csökkenteni, nemzetségén kívül házasodni, gyámot választani, egészen úgy, mintha e jogot (elhalt) férje végrendeletileg ráruházta volna; hogy férjhez mehet teljes jogú szabad emberhez, és annak, aki feleségül veszi őt, ezt ne róják fel rossz cselekedetéül vagy szégyenéül.

Kétségtelenül tehát itt Fecenia, egy felszabadított, megkapja a jogot, hogy a nemzetségen kívül házasodjék. És éppilyen kétségtelenül eszerint a férjnek joga volt feleségére végrendeletileg ráruházni a jogot, hogy az ő halála után a nemzetségen kívül házasodjék. De *melyik* nemzetségen kívül?

Ha a nőnek nemzetségén belül kellett házasságot kötnie, mint Mommsen felteszi, akkor házassága után is ebben a nemzetségben maradt. De először is éppen a nemzetségnek ez az állítólagos endogám volta az, amit bizonyítani kell. Másodszor pedig, ha a nőnek a nemzetségben kellett házasodnia, akkor

* — kiházasodást a nemzetségből; nemzetségenkívüli házasságot.— *Szerk.*

természetesen a férfinak is, hiszen különben nem kapott feleséget. Akkor oda jutunk, hogy a férj végrendeletileg olyan jogot ruházhatott feleségére, amellyel ő maga, önmagára vonatkozólag, nem rendelkezett; jogi képtelenségre jutunk. Mommsen ezt maga is érzi és ezért feltételezi: „a nemzetségből való kiházasodáshoz jogilag bizonyára nem csupán a hatalom birtokosának, hanem valamennyi nemzetségtársnak a beleegyezésére volt szükség" (10. old., jegyzet). Ez egyrészt igen merész feltételezés, másrészt ellentmond az idézet világos szövegének; a senatus ezt a jogot a *férj helyett* adja meg, kifejezetten sem többet, sem kevesebbet nem ad a nőnek, mint amennyit a férje adhatott volna neki, de amit ad neki, az *abszolút*, semmi egyéb korlátozástól nem függő jog; ha tehát él vele, ez jövendő férjének se legyen hátrányára; sőt utasítja az akkori és jövőbeni consulokat és praetorokat, gondoskodjanak arról, hogy emiatt a nőt semmiféle méltánytalanság ne érje. Mommsen feltevése tehát teljességgel megengedhetetlennek látszik.

Vagy pedig: a nő más nemzetségbeli férfihoz ment feleségül, de ő maga a születése szerinti nemzetségben maradt. Akkor a fenti passzus szerint a férjének joga lett volna arra, hogy megengedje feleségének, hogy kiházasodjék a saját nemzetségéből. Vagyis joga lett volna intézkedni egy olyan nemzetség ügyeiben, amelyhez nem is tartozott. A dolog olyan képtelenség, hogy több szót nem is kell vesztegetni rá.

Marad tehát csak az a feltevés, hogy a nő első házasságában más nemzetségbeli férfihoz ment feleségül és a házasság révén minden további nélkül átlépett férje nemzetségébe, mint ezt ilyen esetekre Mommsen ténylegesen el is fogadja. Akkor nyomban magyarázatot kap az egész összefüggés. A nőnek, akit a házasság kiszakított régi nemzetségéből és felvettek az új nemzetségi kötelékbe, a férfiéba, egészen különleges helyzete van ebben. Tagja ugyan a nemzetségnek, de nem vérrokon; felvételének módja eleve kizárja, hogy megtiltsák neki a házasságot azon a nemzetségen belül, amelybe csak az imént házasodott be; felvették továbbá a nemzetség házassági kötelékébe, férje halálakor örököl annak vagyonából, tehát egy nemzetségtárs vagyonából. Mi sem természetesebb, mint hogy e vagyonnak a nemzetségen belül kell maradnia, hogy tehát a nő köteles első férjének egy nemzetségtársához menni feleségül és senki máshoz. Ha pedig kivételt tesznek, ki más illetékes arra, hogy felhatalmazza rá, ha nem az, aki e vagyont ráhagyta, az első férje? Abban a pillanatban, amikor feleségére vagyonrészt hagy és egyúttal megengedi neki, hogy ezt a vagyonrészt házasság révén vagy házasság következtében átvigye idegen nemzetségbe, a vagyon még az övé, tehát betű szerint csak a maga tulajdonáról rendelkezik. Ami magát a nőt illeti és férje nemzetségéhez való viszonyát, nos, férje volt az, aki őt egy szabad akarati aktussal — a házassággal — ebbe a nemzetségbe bevitte; tehát ugyancsak természetesnek látszik, hogy ő az alkalmas személy arra, hogy felhatalmazza a nőt az ebből a nemzetségből egy más-

dik házassággal történő kilépésre. Röviden, a dolog egyszerűnek és magától értetődőnek látszik, mihelyt elejtjük az endogám római nemzetségre vonatkozó csodálatos elképzelést és azt Morgannal együtt eredetileg exogámnak fogjuk fel.

Még egy utolsó feltevés marad, amelynek ugyancsak akadtak képviselői, sőt alkalmasint a legnagyobb számban: A passzus eszerint csak annyit mond, „hogy felszabadított szolgálóknak (libertae) külön beleegyezés nélkül nem volt szabad e gente enubere" (a nemzetségen kívül házasodni) „vagy máskülönben olyan aktust végeznie, amely, capitis deminutio minimával* járván, a libertának a nemzetségi kötelékből való kilépését idézte volna elő". (Lange: „Römische Altertümer" [Római régiségek], Berlin 1856, I. köt. 195. old., ahol liviusi passzusunkkal kapcsolatban Huschkéra történik hivatkozás.) Ha ez a feltevés helyes, akkor a passzus végképp semmit sem bizonyít a teljes jogú szabad római nőkre vonatkozólag, és végképp nem lehet szó arról a kötelezettségükről, hogy a nemzetségen belül menjenek férjhez.

Az enuptio gentis kifejezés csak ezen az egy helyen és az egész római irodalomban sehol másutt nem fordul elő; az enubere — kiházasodni — szó csak három ízben, szintén Liviusnál, de ott sem a nemzetséggel kapcsolatban. Az a fantázia, hogy a római nők csak a nemzetségen belül házasodhattak, csak ennek az egy helynek köszönheti létezését. De ez teljességgel fenntarthatatlan. Mert a passzus vagy a felszabadítottak különleges korlátozására vonatkozik és akkor mit sem bizonyít a teljes jogú szabad nőket (ingenuae) illetően, vagy pedig teljes jogú szabad nőkre is érvényes és akkor éppen azt bizonyítja, hogy a nő szabály szerint a nemzetségén kívül házasodott, de a házassággal átlépett férje nemzetségébe, — tehát Mommsen ellen és Morgan mellett szól. —

Róma alapítása után csaknem háromszáz esztendővel még olyan erősek voltak a nemzetségi kötelékek, hogy egy patrícius nemzetség, a Fabiusoké, a senatus beleegyezésével, saját szakállára hadjáratot indíthatott a szomszédos Veji város ellen. 306 Fabius vonult harcba, úgy mondják, és kelepcébe csalva egytől egyig megölték őket; egyetlenegy életben maradt fiú tartotta fenn a nemzetséget.

Tíz nemzetség alkotott, mint mondottuk, egy phratriát, amelyet itt curiának hívtak és fontosabb közhatásköre volt, mint a görög phratriának. Minden curiának saját vallásgyakorlásai, szentélyei és papjai voltak; ez utóbbiak összességükben alkották a római papi collegiumok egyikét. Tíz curia alkotott egy törzset, amelynek valószínűleg, mint a többi latin törzsnek, eredetileg választott elöljárója — hadvezére és főpapja — volt. A három törzs összessége alkotta a római népet, a Populus Romanust.

A római néphez csak az tartozhatott tehát, aki egy nemzetségnek és ennek révén egy curiának és egy törzsnek tagja volt. E nép első alkotmánya a következő volt. A közügyeket mindenekelőtt a senatus intézte, amely, mint Niebuhr

* — a családi jogok elvesztésével. — *Szerk.*

elsőként helyesen meglátta, a háromszáz nemzetség elöljáróiból tevődött össze; éppen ezért, mint a nemzetségek véneit, atyáknak — patres — nevezték őket, összességüket pedig senatusnak (vének tanácsa a senex — öreg — szóból). Az, hogy az elöljárót szokásszerűen mindegyik nemzetségnek mindig ugyanabból a családjából választották, itt is életre hívta az első törzsi nemességet; ezek a családok patríciusoknak nevezték magukat és kizárólagos igényt támasztottak a senatusba és minden egyéb hivatalba való bekerülés jogára. Azt, hogy a nép ebbe az igénybe idővel belement és az tényleges joggá változott, a monda akként fejezi ki, hogy az első senatoroknak és utódaiknak Romulus adta a patriciatust és a velejáró előjogokat. A senatus, akárcsak az athéni bulé, számos ügyben döntött, a fontosabbakban, nevezetesen az új törvényekben, előzetes tanácskozást tartott. Ezekről a népgyűlés, neve szerint comitia curiata (curiák gyűlése) döntött. A nép curiánként csoportosulva összegyűlt, mindegyik curiában valószínűleg nemzetségek szerint, a döntésnél a harminc curia mindegyikének egy-egy szavazata volt. A curiák gyűlése fogadott el vagy vetett el minden törvényt, választotta meg az összes magasabb tisztviselőket, a rexet (az úgynevezett királyt) is beleértve, üzent hadat (békét azonban a senatus kötött) és mint legfelsőbb bíróság döntött a részesek fellebbezése esetén mindazon ügyekben, amelyben halálos ítéletet mondtak ki római polgárra. — Végül a senatus és a népgyűlés mellett ott állt a rex, aki pontosan megfelelt a görög baszileusznak és semmiképpen sem volt az a csaknem abszolút király, akinek Mommsen ábrázolja.* Ő is hadvezér volt, főpap és bizonyos bíróságok elnöke. Polgári hatásköre vagy a polgárok élete, szabadsága és tulajdona feletti hatalma egyáltalán nem volt, amennyiben az nem a hadvezér fegyelmi hatalmából vagy a bírósági elnök ítéletvégrehajtó hatalmából fakadt. A rex tisztsége nem volt örökletes; ellenkezőleg, a curiák gyűlése, valószínűleg elődjének javaslatára, először megválasztotta és azután egy második gyűlésen ünnepélyesen beiktatta. Hogy elmozdítható is volt, azt bizonyítja Tarquinius Superbus sorsa.

Mint a hőskorban a görögök, a rómaiak tehát az úgynevezett királyok idején nemzetségeken, phratriákon és törzseken alapuló és ezekből kifejlesztett katonai demokráciában éltek. A curiák és törzsek részben mesterséges alakulatok voltak ugyan, de ama társadalom valódi, természetadta mintái szerint formálták őket, amelyből eredtek, és amely még mindenfelől körülvett e őket. A természet-

* A latin rex ugyanaz, mint az ír-kelta righ (törzsi elöljáró) és a gót reiks; hogy ez ugyanúgy, mint eredetileg a német Fürst (azaz mint angolul first, dánul förste, az első) is, nemzetségi vagy törzsi elöljárót jelentett, az kitűnik abból, hogy a gótoknak már a negyedik században külön szavuk volt a későbbi királyra, egy egész nép hadvezérére: thiudans. Ulfilas Bibliafordítása Artaxerxészt és Heródest sohasem nevezi reiksnek, hanem thiudansnak, és Tiberius császár birodalmát sem reikinek, hanem thiudinassusnak. Thiudareiks, Theodorich, azaz Dietrich gót thiudansnak vagy — ahogy pontatlanul fordítjuk — királynak a nevében ez a két elnevezés egybeolvad. — *Engels jegyzete.*

adta patrícius nemesség már tért hódított ugyan, a rexek fokozatosan bővíteni próbálták ugyan hatáskörüket — ez azonban mit sem változtat az alkotmány eredeti alapjellegén, és egyedül ezen fordul meg a dolog.

Róma város és a hódítás által megnövelt római terület népessége közben megszaporodott, részben bevándorlás folytán, részben a leigázott, többnyire latin körzetek lakosaival. Mindezek az új állampolgárok (a cliensek kérdését itt félretesszük) kívül álltak a régi nemzetségeken, curiákon és törzseken, nem voltak tehát a Populus Romanus, a tulajdonképpeni római nép része. Személyileg szabad emberek voltak, földtulajdonuk lehetett, adót kellett fizetniök és katonai szolgálatot teljesíteniök. Hivatalt azonban nem viselhettek és sem a curiák gyűlésén nem vehettek részt, sem a meghódított állami földek elosztásában. Ők alkották az összes közjogokból kizárt plebset. Folyton növekvő számuk, katonai kiképzésük és felfegyverzettségük révén fenyegető hatalommá lettek a régi, minden kívülről jövő szaporulat elől most szilárdan lezárt populusszal szemben. Ehhez járult még, hogy a földbirtok, úgy látszik, meglehetős egyenletesen oszlott el populus és plebs között, míg az akkor persze még nem nagyon fejlett kereskedelmi és ipari vagyon bizonyára túlnyomórészt a plebs kezén volt.

Minthogy sűrű homály fedi Róma egészen mondaszerű őstörténetét — s ezt a homályt még erősen fokozzák a későbbi forrásmunkák jurisztikus műveltségű szerzőinek racionális-pragmatikus értelmezési kísérletei és beszámolói —, lehetetlen bármi határozottat mondani annak a forradalomnak sem az idejéről, sem a lefolyásáról, sem az indítékáról, amely a régi nemzetségi alkotmánynak véget vetett. Csak az bizonyos, hogy oka a plebs és a populus közötti küzdelmekben rejlett.

A Servius Tullius rexnek tulajdonított új alkotmány, amely görög mintákra, nevezetesen Szolónra támaszkodott, új népgyűlést alkotott, amelyben különbség nélkül benne volt vagy kimaradt populus és plebs, aszerint, hogy teljesített-e katonai szolgálatot vagy sem. Az egész hadköteles lakosságot vagyona szerint hat osztályba sorolták. Az öt osztályban a legkisebb birtok rendre ez volt: I. 100 000 as, II. 75 000, III. 50 000, IV. 25 000, V. 11 000 as; Dureau de la Malle nyomán ez körülbelül 14 000, 10 500, 7000, 3600 és 1570 márka. A hatodik osztály, a proletariusok, a kevésbé vagyonosokból, a szolgálat és adózás alól mentesekből állott. A centuriák új népgyűlésén (comitia centuriata) a polgárok katonai rendben álltak fel, csapatonként száz emberből álló centuriáikban, és mindegyik centuriának egy szavazata volt. Az első osztály azonban 80 centuriát állított ki, a második 22-t, a harmadik 20-at, a negyedik 22-t, az ötödik 30-at, a hatodik is tisztesség okáért egyet. Ezekhez járultak még a leggazdagabbaktól kikerült lovasok 18 centuriával, összesen 193; a szavazatok többsége: 97. Mármost egymagukban a lovasoknak és az első osztálynak együttvéve 98 szavazata, tehát többsége volt; ha ezek egyetértettek, a többit meg sem kellett kérdezni, az érvényes határozat meg is volt.

A centuriáknak erre az új gyűlésére szálltak át most a curiák korábbi gyűlésének összes politikai jogai (néhány névleges jogon kívül); a curiák és az őket alkotó nemzetségek ezáltal, akárcsak Athénban, pusztán magánjellegű és vallási társulásokká süllyedtek és mint ilyenek még sokáig tovább tengődtek, a curiák gyűlése pedig nemsokára egészen feledésbe ment. Hogy a három régi nemzetségi törzset is kiszorítsák az államból, egy sereg politikai joggal rendelkező négy helyi törzset vezettek be, amelyek a város egy-egy negyedét lakták.

Ezzel Rómában is, már az úgynevezett királyság eltörlése előtt, szétfeszítették a személyes vérségi kötelékeken nyugvó régi társadalmi rendet és helyébe új, területi beosztáson és vagyoni különbségen alapuló, valóságos állami alkotmányt tettek. A közhatalmat itt a hadköteles polgárság alkotta, szemben nemcsak a rabszolgákkal, hanem a katonai szolgálatból és fegyverviselésből kizárt úgynevezett proletariusokkal is.

Ezen új alkotmány keretében, melyet csak tovább kialakított a valóságos királyi hatalmat bitorló utolsó rex, Tarquinius Superbus elűzése és a rexnek két egyenlő hivatali hatalommal rendelkező hadvezérrel (consullal) való helyettesítése (mint az irokézeknél) — ezen alkotmány keretében mozog a római köztársaság egész története, a patríciusok és plebejusok minden harcával a hivatalokba való bejutás és az állami földekben való részesedés körül; míg végül a patrícius nemesség beolvadt a nagy föld- és pénzbirtokosok új osztályába, akik fokozatosan megkaparintották a katonai szolgálat által tönkretett parasztok összes földbirtokát, az így keletkezett roppant földbirtokokat rabszolgákkal műveltették meg, Itáliát elnépteleníték és ezzel nemcsak a császárságnak nyitottak kaput, hanem utódainak, a német barbároknak is.

VII

A NEMZETSÉG A KELTÁKNÁL ÉS A NÉMETEKNÉL

Helyszűke miatt nem térhetünk ki a legkülönbözőbb vad és barbár népeknél tisztább vagy homályosabb formában még most is fennálló nemzetségi intézményekre vagy ezek nyomaira az ázsiai kultúrnépek régebbi történetében. Egyikét vagy másikát mindenütt megtaláljuk. Csak néhány példa: Még mielőtt a nemzetséget felismerték volna, éppen az az ember, aki a legtöbbet fáradozott ennek félreértésén, MacLennan kimutatta és egészében helyesen leírta a nemzetséget a kalmüköknél, cserkeszeknél, szamojédoknál és három indiai népnél: a varaliknál, a magaroknál és munnipuriknál. Újabban M. Kovalevszkij felfedezte és leírta a psávoknál, hevszuroknál, szvanoknál és más kaukázusi törzseknél. Itt csak néhány rövid megjegyzést a keltáknál és germánoknál előforduló nemzetségről.

A ránkmaradt legrégibb kelta törvények a nemzetséget még teljes elevenségé-

ben mutatják; Írországban a néptudatban legalábbis ösztönösen ma is él, miután az angolok erőszakkal szétfeszítették; Skóciában a múlt század derekán még teljes virágjában volt, és itt is csak az angolok fegyvereivel, törvényhozásával és bíróságaival szemben maradt alul.

Az ó-walesi törvények, amelyeket több száz évvel az angol hódítás[260] előtt, legkésőbb a XI. században foglaltak írásba, még egész falvak közösségi földművelését mutatják, habár csak mint a korábbi általános szokás kivételes maradványát; mindegyik családnak öt acre földje volt saját megművelésre, emellett egy földdarabot közösen műveltek és a hozamot elosztották. Írország és Skócia analógiájára nem fér hozzá kétség, hogy e faluközösségek nemzetségeket vagy nemzetségek alosztásait képviselik, még ha a walesi törvények újabb átvizsgálása, amire nem telik időm (kivonataim 1869-ből valók[261]), nem bizonyítaná is ezt közvetlenül. Azt azonban közvetlenül bizonyítják a walesi források és velük együtt az írországiak is, hogy a XI. században a keltáknál a párosházasságot még korántsem szorította ki a monogámia. Walesben a házasság csak hét év után vált felbonthatatlanná, jobbanmondva felmondhatatlanná. Ha csak három éjszaka hiányzott a hét évhez, a házasfelek elválhattak. Ez esetben osztoztak: a nő végezte az osztást, a férfi választotta a maga részét. A bútorokat bizonyos nagyon mulatságos szabályok szerint osztották el. Ha a férfi bontotta fel a házasságot, vissza kellett adnia a nőnek a hozományt és még másegyebet is; ha a nő bontotta fel, akkor kevesebbet kapott. A gyermekek közül kettőt kapott a férfi, egyet, a középsőt az asszony. Ha a nő a válás után másik férjet választott, az első férje pedig újra érte ment, követnie kellett őt akkor is, ha *fél*lábbal az új nászágyban volt már. Ha azonban hét évig együtt élt a két házastárs, akkor férj és feleség voltak, előzetes formális házasság nélkül is. A lányok házasság előtti erényességét egyáltalán nem tartották be és nem követelték meg szigorúan; az erre vonatkozó rendelkezések rendkívül frivol természetűek és semmiképpen sem felelnek meg a polgári erkölcsnek. Ha a nő házasságtörést követett el, a férfi megverhette (egyike a három esetnek, amikor ez meg volt engedve neki, különben büntetés alá esett), de további elégtételt nem követelhetett, mert „ugyanazért a vétségért vagy engesztelés jár, vagy bosszú, de nem mindkettő egyszerre". Igen átfogó okok voltak, amelyekre hivatkozva a nő a válást kérhette anélkül, hogy az osztozkodásnál igényei csorbát szenvedtek volna: elégséges ok volt a férj rossz szagú lehelete. A törvénykönyvben nagy szerepet játszik a törzsfőnöknek vagy királynak az első éj jogának megváltásáért fizetendő díj (gobr merch, innen a középkori marcheta, franciául marquette). A nőknek a népgyűléseken szavazati joguk volt. Ha még hozzáfűzzük, hogy Írországban hasonló viszonyokra van tanúbizonyság; hogy ott az ideiglenes házasság szintén nagyon szokásos volt, és az asszonynak válás esetén pontosan szabályozott, nagy kedvezményei voltak, a házi munkájáért még kártérítés is járt neki; hogy ott „első feleség" is akad más feleségek mellett, és a házasságon

belül vagy házasságon kívül született gyermekek között az örökség megosztásánál nem tesznek különbséget — akkor a párosházasság olyan képét kapjuk, amelyhez képest az Észak-Amerikában érvényes házasságforma szigorúnak tűnik, de hát ez nem meglepő a XI. században egy olyan népnél, amely Caesar idejében még csoportházasságban élt.

Az ír nemzetséget (sept, a törzs neve clainne, clan) nemcsak a régi jogkönyvek, hanem azok az angol jogászok is megerősítik és leírják, akiket a XVII. században átküldtek Írországba, hogy a clanok földjét az angol király domíniumává változtassák. Ez utóbbi időig a föld a clan vagy nemzetség köztulajdona volt, hacsak a főnökök nem változtatták már saját magándomíniumukká. Ha egy nemzetségtárs meghalt, tehát egy háztartás megszűnt, az elöljáró (caput cognationisnak* nevezték az angol jogászok) az egész terület földjét újra felosztotta a többi háztartás között. Ez nyilván nagyjából a Németországban érvényes szabályok szerint ment végbe. Találunk még most is néhány — negyven-ötven évvel ezelőtt pedig igen nagyszámú — községhatárt, amelyek ún. rundale-ben vannak. A parasztok — egyedi bérlői a földnek, amely azelőtt a nemzetség közös tulajdona volt, és amelyet az angol hódító elrabolt — mind külön a maguk darabja után fizetik a bérletet, de az összes szántót és rétdarabokat egybeveszik, fekvésük és minőségük szerint felosztják „Gewannokra", ahogy a Mosel-vidékén hívják, és mindenki minden Gewannban megkapja a maga részét; a nádast és a legelőt közösen használják. Még ötven évvel ezelőtt is e földeket időről időre, néha évenként, újra felosztották. Az ilyen rundale-község telektérképe egészen olyan, mint a Mosel-vidéki vagy a Hochwaldban levő valamelyik német Gehöferschafté. A „factionokban"** is a nemzetség él tovább. Az ír parasztok sokszor olyan pártokra oszlanak, amelyek látszólag egészen képtelen vagy értelmetlen különbségeken alapulnak, az angolok számára teljesen érthetetlenek, és ezeknek láthatólag nincs más céljuk, mint a factionok egymás közötti kedvelt ünnepi verekedése. Ezek a szétfeszített nemzetségek mesterséges felélesztései, kései pótlékai és a maguk módján az öröklött nemzetségi ösztön továbbélését mutatják. Sok vidéken egyébként a nemzetségtársak eléggé együtt vannak még a régi területen; így még a harmincas években Monaghan grófság lakosai nagy többségének mindössze négy családneve volt, azaz négy nemzetségből vagy clanból származott***.

* — a vérrokonság fejének. — *Szerk.*

** — „pártocskákban". — *Szerk.*

*** *A negyedik kiadáshoz.* Most, hogy néhány napot Írországban töltöttem[262], megint frissen tudatára ébredtem, hogy ott a falusi nép még mennyire a nemzetségi korszak képzeteiben él. A paraszt szemében a földbirtokos, akinek földjét bérli, még mind afféle clanfőnök, aki tartozik a földet mindenki érdekében kezelni, akinek a paraszt bérleti díj formájában adót fizet, de akitől szükség esetén támogatást is kell kapnia. És éppen így minden jobbmódúnak kötelessége, hogy bajba jutott szegényebb szomszédját támogassa. Az ilyen segítség nem ala-

Skóciában a nemzetségi rend hanyatlása az 1745-ös felkelés[263] leverésétől kelteződik. Még megvizsgálandó, hogy e rendnek melyik láncszemét alkotja speciálisan a skót clan; annyi kétségtelen, hogy annak egyik láncszeme. Walter Scott regényeiben megelevenedik előttünk ez a skót felföldi clan. Morgan szerint „szervezetére és szellemére nézve pompás mintaképe volt a nemzetségnek, csattanós példája a nemzetségi élet uralmának a nemzetségbeliek felett... Magánharcaikban és vérbosszújukban, clanok szerinti területelosztásukban, közös földhasználatukban, a clantagoknak a főnökhöz és egymáshoz való hűségében a nemzetségi társadalom mindenütt visszatérő vonásaival találkozunk... A leszármazás apajog szerint számított, úgyhogy a férfiak gyermekei a clanban maradtak, míg a nők gyermekei apjuk clanjába kerültek." De hogy korábban Skóciában anyajog uralkodott, azt bizonyítja az a tény, hogy, Beda szerint, a piktek királyi családjában nőági öröklés volt érvényben. Sőt még a punaluacsalád egy darabja is megőrződött mind a walesieknél, mind a szkotoknál egészen a középkorig az első éj jogában, amelyet a clanfőnök vagy a király mint a régebbi közös férjek utolsó képviselője minden menyasszonynál jogosan gyakorolhatott, hacsak e jogot meg nem váltották.

Hogy a németek a népvándorlásig nemzetségekbe voltak szervezve, az kétségtelen. A Duna, a Rajna, a Visztula és az északi tengerek közötti területet csak időszámításunk előtt néhány évszázaddal szállhatták meg; a cimberek és teutonok még javában vándoroltak, és a szévek csak Caesar korában telepedtek le állandó lakhelyeken. Róluk állítja Caesar határozottan, hogy nemzetségek és rokonságok szerint (gentibus cognationibusque) telepedtek le, márpedig a gens Juliához tartozó római szájában e gentibus szónak elvitathatatlanul meghatározott jelentése van. Állítása az összes németekre; az elfoglalt római provinciákban is a letelepedés, úgy látszik, még nemzetségek szerint ment végbe. Az alemann népjog[264] megerősíti, hogy a nép a Dunától délre meghódított földön nemzetségek (genealogiák) szerint telepedett le; a genealogia szót teljesen ugyanabban az értelemben használják, mint később a Mark- vagy faluközösséget. Újabban Kovalevszkij felállította azt a nézetet, hogy e genealogiák azok a nagy házközösségek, amelyek között a földet elosztották, és amelyekből csak

mizsna, hanem az, ami a szegényebbet jog szerint megilleti gazdagabb clantársától vagy a clanfőnöktől. Érthető a politikai gazdászok és jogászok ama panasza, hogy lehetetlen az ír parasztnak a modern polgári tulajdon fogalmát megértetni; az írnek egyszerűen nem fér a fejébe az olyan tulajdon, amelynek csak jogai vannak, kötelességei meg nincsenek. De érthető az is, hogy azok az írek, akik ilyen naiv nemzetségi képzetekkel hirtelen angol vagy amerikai nagyvárosokba vetődnek, olyan lakosság közé, amelynek egészen mások a morális és jogi nézetei, az ilyen írek ott könnyen tökéletesen összezavarodnak morál és jog dolgában, elvesztik minden tartásukat és sokszor óhatatlanul tömegesen demoralizálódnak. — *Engels jegyzete.*

később fejlődött ki a faluközösség. Ugyanez vonatkozhatik akkor a farára is, amely kifejezéssel a burgundok és longobardok — tehát egy gót és egy herminoni vagy felnémet néptörzs — nagyjából, ha ugyan nem pontosan ugyanazt jelölik, mint az alemann törvénykönyv a genealogiával. Hogy valójában mivel állunk itt szemben: nemzetséggel-e vagy házközösséggel, azt még behatóbban meg kell vizsgálni.

A nyelvi emlékek kétségben hagynak bennünket afelől, vajon az összes németeknek közös kifejezésük volt-e a nemzetségre, és ha igen, melyik. Etimológiailag a görög genosz, latin gens szónak a gót kuni, középfelnémet künne felel meg és ebben az értelemben is használatos. Az anyajog korára mutat vissza, hogy az asszonyt jelölő szó ugyanebből a tőből származik: görögül güné, szlávul zsena, gótul qvino, ónordul kona, kuna. — A longobárdoknál és burgundoknál, mint mondottuk, farát találunk, amit Grimm a fisan — nemzeni — feltételezett tőből vezet le. Én inkább a kézenfekvőbb faran — utazni [fahren], vándorolni — szóból származtatnám, mint a vándormenet csaknem magától értetődően rokonokból összetevődő szilárd osztagának megjelölését, amely megjelölés a többszáz éves, először kelet, majd nyugat felé tartó vándorlás folyamán fokozatosan átment magára a nemzetségi közösségre. — Továbbá gótul sibja, angolszászul sib, ófelnémetül sippia, sippa — atyafiság [Sippe]. Ónordul csak a többesszám: sifjar — a rokonok — fordul elő; az egyesszám csak egy istennő neveként: Sif. — És végül még egy másik kifejezés is előfordul a Hildebrand-énekben, amikor Hildebrand azt kérdezi Hadubrandtól, „ki az apja a nép férfiai közül ... vagy melyik nemzetségbe tartozol" (eddo huêlîhhes *cnuosles* du sîs). Ha volt a nemzetségnek közös német neve, az bizonyára gótul kuninak hangzott; emellett szól nemcsak a rokonnyelvek megfelelő kifejezésével való azonossága, hanem az is, hogy ebből származik a kuning — király [König] — szó, amely eredetileg nemzetségi vagy törzsi elöljárót jelent. A sibja — Sippe — kifejezés, úgy látszik, nem jön tekintetbe, legalábbis sifjar ónordul nemcsak vérrokonokat, hanem sógorokat is jelent, tehát legalább *két nemzetség* tagjait öleli fel; a sif maga tehát nem lehetett a nemzetséget jelentő kifejezés.

Mint a mexikóiaknál és a görögöknél, a németeknél is nemzetségi testületek szerint tagolták a csatarendet, mind a lovascsapatot, mind a gyalogosok ékoszlopát; s ha Tacitus azt mondja: családok és rokonságok szerint, ez a határozatlan kifejezés azzal magyarázható, hogy az ő korában a nemzetség Rómában már rég nem volt eleven egyesülés.

Döntő fontosságú Tacitusnál az a passzus, amely szerint: az anya fivére az unokaöccsét fiának tekinti, sőt egyesek az anyai nagybátya és unokaöccse közötti vérségi köteléket még szentebbnek és szorosabbnak tartják, mint az apa és fia közöttit; ezért ha túszokat követelnek, a nővér fia nagyobb biztosítéknak számít attól, akit ezzel kötni akarnak, mint a saját fia. Eleven darabja

ez az anyajog szerint szervezett, tehát őseredeti nemzetségnek, mégpedig mint olyasmi, ami a németekre különösképp jellemző.* Ha egy ilyen nemzetségbeli társ a fogadalmának zálogul saját fiát adta, és a fiú az apa szerződésszegésének áldozata lett, ez csak az apára tartozott. De ha nővére fia esett áldozatul, akkor a legszentebb nemzetségi jog szenvedett sérelmet: a legközelebbi nemzetségrokon, aki mindenki másnál inkább köteles volt a fiút vagy ifjút oltalmazni, az volt a vétkes a halálában; vagy nem lett volna szabad őt zálogba adnia, vagy be kellett volna tartania a szerződést. Ha semmi egyéb nyomát nem találnók a nemzetségi alkotmánynak a németeknél, ez az egy passzus is elegendő volna.

Még döntőbb fontosságú — mert mintegy 800 évvel későbbi — az istenek alkonyáról és a világ végéről szóló ónord ének, a „Völuspâ" egyik részlete. Ez a „jósnő látomása", amelybe, mint most Bang és Bugge kimutatták, keresztény elemek is szövődnek, a nagy katasztrófát bevezető kornak általános elfajulását és romlottságát ábrázolva így szól:

„Broedhr munu berjask ok at bönum verdask,
munu *systrungar* sifjum spilla."

„Fivérek fognak egymás ellen küzdeni, egymás gyilkosai lesznek, és *nővérek gyermekei* meg fogják szakítani a rokonságot." Systrungar az anya nővérének fiát jelenti, és hogy ezek megtagadják vérrokonságukat, a költő szemében még a fivérgyilkosság bűntettéhez képest is fokozás. A fokozás a systrungar szóban van, amely az anyai ágú rokonságot hangsúlyozza; ha e helyett syskina-börn — testvér gyermekei — vagy syskina-synir — testvér fiai — állna, akkor a második sor az elsőhöz képest nem volna fokozás, hanem gyengítő esés. Tehát még a viking korban, a „Völuspâ" keletkezése idején sem homályosult el az anyajog emléke Skandináviában.

Egyébként Tacitus korában az anyajog legalábbis az általa közelebbről ismert németeknél már helyt adott az apajognak: a gyermekek örököltek apjuktól; ahol nem voltak gyermekek, ott a fivérek és az apai és anyai nagybátyák. Hogy az anya fivérét is részesítették az örökségben, az azzal függ össze, hogy

* Az anyai nagybátya és unokaöccse közötti köteléknek az anyajog korából származó, sok népnél előforduló különösen szoros természetét a görögök csak a hőskor mitológiájából ismerik. Diodórosz szerint (IV, 34.) Meleagrosz megöli Theisztosz fiait, anyjának, Althaiának fivéreit. Anyja e tettben oly megbocsáthatatlan bűnt lát, hogy megátkozza a gyilkost, tulajdon fiát, és halálát kívánja. „Az istenek, mint beszélik, meghallgatták kívánságát és véget vetettek Meleagrosz életének." Ugyanezen Diodórosz szerint (IV, [43—]44.) az argonautészok[265] Héraklész vezetésével partra szállnak Thrákiában és ott azt látják, hogy Phineusz, új feleségének ösztökélésére, gyalázatosan bánik eltaszított feleségétől, a Boreasz-lány Kleopatrától származó két fiával. De az argonautészok között Boreasz-fiak is vannak, Kleopatra fivérei, tehát a bántalmazottak anyai nagybátyjai. Ezek tüstént oltalmukba veszik unokaöccseiket, kiszabadítják őket és megölik az őröket. — *Engels jegyzete.*

az imént említett szokás még fennmaradt, és szintén azt bizonyítja, hogy az apajog akkor milyen fiatal volt még a németeknél. Mélyen a középkorba nyúlóan is találhatók nyomai az anyajognak. Akkoriban, úgy látszik, még nemigen bíztak az apaságban, kivált a jobbágyoknál nem; ha tehát a hűbérúr valamelyik várostól visszakövetelte megszökött jobbágyát, akkor pl. Augsburgban, Bázelban és Kaiserslauternban a vádlott jobbágy voltát hat legközelebbi, mégpedig kizárólag anyai ágú vérrokonának kellett esküvel bizonyítania (Maurer: „Städteverfassung", I. köt. 381. old.).

Az éppen csak akkor kihaló anyajog egy további maradványa a németeknek a női nem iránti nagy tisztelete, amely a rómaiak számára csaknem felfoghatatlan. A németekkel kötött szerződések legbiztosabb túszai nemesi családokból való hajadonok voltak; a németeknek borzalmas az a gondolat, hogy asszonyaik és leányaik fogságba és rabszolgaságba kerülhetnek, és ez minden másnál jobban ösztökéli bátorságukat a csatában; valami szentet, prófétait látnak a nőben, a legfontosabb ügyekben is hallgatnak tanácsára; így Veleda, a Lippe-vidék brukter papnője volt a lelke az egész batáv felkelésnek, amelyben németek és belgák Civilis vezetésével az egész galliai római uralmat megrendítették.[266] Az otthonban, úgy látszik, nem volt vitás a nő uralma; a nőknek, az öregeknek és a gyermekeknek kell persze minden házimunkát is ellátniok, a férfi vadászik, iszik vagy lustálkodik. Így mondja Tacitus; de minthogy nem szól arról, kik művelik a szántóföldet, a rabszolgákról pedig határozottan kijelenti, hogy csak adóztak, de robotmunkát nem teljesítettek, a felnőtt férfiak zömének bizonyára mégis csak el kellett végeznie azt a csekély munkát, amit a földművelés megkövetelt.

A házasság formája, mint fentebb már mondottuk, a mindinkább a monogámiához közeledő párosházasság volt. Szigorú monogámia ez még nem volt, mert az előkelők többnejűsége meg volt engedve. A leányok erényességét (ellentétben a keltákkal) egészében szigorúan vették, és Tacitus különös melegséggel beszél arról is, hogy a németeknél eltéphetetlen volt a házassági kötelék. Válóok szerinte csak a nő házasságtörése volt. Tudósítása azonban itt egyben-másban hézagos és különben is túlságosan buzgólkodik abban, hogy a léha rómaiak elé az erény tükrét tartsa. Annyi biztos: ha a németek az ő erdőségeikben csakugyan ilyen kivételes erénylovagok voltak, csak a külvilággal való csekély érintkezésre volt szükség ahhoz, hogy a többi európai átlagember színvonalára süllyedjenek; a római világ közepette az erkölcsi szigor utolsó nyoma még sokkal gyorsabban eltűnt, mint a német nyelv. Olvassuk csak el Tours-i Gergelyt. Magától értetődik, hogy a német őserdőkben nem uralkodhatott a rafinált érzéki gyönyör bujasága, mint Rómában, és így a németek e tekintetben akkor is még eléggé fölényben vannak a római világgal szemben, ha nem költünk legendákat testi dolgokban tanúsított önmegtartóztatásukról, ami egy egész népnél soha és sehol nem uralkodott.

A nemzetségi alkotmányból fakadt az a kötelezettség, hogy az apa vagy a

rokonok ellenségeskedéseit örökségül éppúgy át kell venni, mint barátságaikat; ugyanez áll a vérdíjra, a vérbosszú megváltására emberölés vagy sebesítések esetében. Ezt a vérdíjat, amelyet egy emberöltővel ezelőtt még sajátos német intézménynek tekintettek, most népek százainál kimutatták mint a nemzetségi rendből fakadó vérbosszú enyhítésének általános formáját. Megtalálható éppúgy, mint a vendégbarátságra kötelezettség, többek közt az amerikai indiánoknál is; az a leírás, amelyet Tacitus ad („Germania", 21. fej.) arról, ahogy a germánok gyakorolják a vendégbarátságot, szinte a részletekig megegyezik azzal, amelyet Morgan az ő indiánjairól ad.

Ma már a múlté az a heves és vég nélküli vita, amely arról folyt, hogy a Tacitus németjei vajon végleg felosztották-e már a szántóföldet vagy sem, és hogyan értelmezendők az idevágó passzusok. Amióta kimutatták, hogy csaknem minden népnél a nemzetség művelte közösen a szántóföldet, később pedig kommunisztikus családközösségek, amelyek Caesar tanúsága szerint a szvéveknél még megvoltak, valamint hogy ezt követően egyes családoknak utaltak ki földet időszakos újrafelosztással, amióta megállapították, hogy a szántóföldnek ez az időszakos újrafelosztása Németországban helyenként még napjainkig is fennmaradt, azóta nem kell rá több szót vesztegetni. Ha a németek a közös földművelésről, amely Caesar határozott állítása szerint megvolt a szvéveknél (felosztott vagy magánszántó egyáltalán nincs náluk, mondja), a Tacitusig eltelt 150 év alatt áttértek az egyedi művelésre a föld évenkénti újrafelosztásával, akkor ez valóban épp elég haladás; az átmenet a közös művelés fokáról a föld teljes magántulajdonára ily rövid közbeeső idő alatt és minden idegen beavatkozás nélkül egyszerűen lehetetlenség. Én tehát Tacitusban csak azt olvasom, amit ő kereken kimond: a germánok évente váltogatják (vagy újrafelosztják) a megművelt földet, és emellett marad elég közös föld is. Ez a földművelésnek és föld elsajátításának az a foka, amely pontosan megfelel a németek akkori nemzetségi berendezkedésének.

Az előző bekezdést változatlanul hagyom, ahogy a korábbi kiadásokban volt. A kérdés időközben másként alakult. Amióta Kovalevszkij (v. ö. fentebb) kimutatta, hogy a patriarchális házközösség igen elterjedt, ha ugyan nem általános közbeeső fok az anyajogú kommunisztikus család és a modern elszigetelt család között, azóta már nem az a kérdés, mint még Maurer és Waitz vitájában, hogy köztulajdon vagy magántulajdon volt-e a föld, hanem az, hogy mi volt a *formája* a köztulajdonnak. Hogy Caesar idejében a szvéveknél nemcsak köztulajdon volt a föld, hanem közösen is művelték közös számlára, ehhez nem fér kétség. Hogy a nemzetség volt-e a gazdasági egység, vagy a házközösség, vagy valamilyen a kettő között álló kommunisztikus rokonsági csoport, vagy pedig a földviszonyoktól függően mind a három csoport előfordult, azon sokáig lehet még vitatkozni. Kovalevszkij mármost azt állítja, hogy a Tacitus leírta állapot előfeltétele nem a Mark- vagy faluközösség, hanem a ház-

közösség; csak ebből a házközösségből fejlődött ki aztán sokkal később, a népesség megnövekedése következtében, a faluközösség.

Eszerint a németek települései a római korban általuk elfoglalt, valamint a rómaiaktól később elhódított területen nem falvakból álltak, hanem nagy családközösségekből, amelyek több nemzedéket öleltek fel, egy megfelelő földterületet művelés alá vettek és a körülötte fekvő pusztaságot szomszédaikkal együtt mint közös Markot használták. Tacitus passzusa a megművelt föld váltogatásáról akkor valóban agronómiai értelemben veendő: A közösség minden évben más földdarabot szántott fel és az előző év szántóföldjét parlagon hagyta vagy engedte megint egészen elvadulni. Minthogy a népesség ritka volt, még mindig maradt elég puszta föld, s ez szükségtelenné tett minden viszályt a föld birtoklása körül. A házközösségek eszerint csak évszázadok múlva bomlottak fel, amikor tagjaik száma annyira megszaporodott, hogy az akkori termelési feltételek között a közös gazdálkodás már nem volt lehetséges; az addig közös szántóföldeket és réteket az ismert módon felosztották az immár kialakuló egyedi háztartások között, eleinte ideiglenesen, később egyszer s mindenkorra, de az erdők, a legelők és a vizek közösek maradtak.

Oroszország esetében ez a fejlődésmenet történelmileg teljesen kimutatottnak látszik. Ami Németországot és másodsorban pedig a többi germán országot illeti, nem tagadható, hogy e feltevés sok tekintetben jobban magyarázza a forrásokat és könnyebben oldja meg a nehézségeket, mint az eddigi, amely szerint a faluközösség Tacitusig nyúlik vissza. A legrégibb dokumentumok pl. a Codex Laureshamensisben[267] egészében sokkal jobban megmagyarázhatók a házközösség, mint a falusi Mark-közösség segítségével. Másrészt viszont ez megint újabb nehézségeket és újabb, még megoldandó kérdéseket vet fel. Itt csak új vizsgálatok hozhatnak döntést; de nem tagadhatom, nagyon nagy valószínűség szól amellett, hogy a házközösség mint közbeeső fok Németországban, Skandináviában és Angliában is megvolt.

Caesarnál a németek részben éppen csak letelepedtek, részben még kerestek állandó lakhelyet, Tacitus idejében viszont a letelepedésnek már egy teljes évszázada van mögöttük; ennek megfelelően a létfenntartási cikkek termelésében tett haladásuk félreismerhetetlen. Cölöpházakban laknak; ruházatuk még nagyon is erdei-őseredeti; durva gyapjúköpeny, állatbőrök, nők és előkelők részére vászon alsóruha. Táplálékuk tej, hús, vad gyümölcs és, mint Plinius hozzáteszi, zabkása (Írországban és Skóciában még most is kelta nemzeti eledel). Vagyonuk az állatállomány: ez azonban silány fajú, a marhák kicsinyek, jelentéktelenek, szarvnélküliek, a lovak kis pónik, rossz futók. Pénzt ritkán és keveset használtak, csakis rómait. Aranyat és ezüstöt nem dolgoztak fel és nem becsülték, a vas ritka volt és legalábbis a Rajna és a Duna menti törzsek, úgy látszik, csaknem kizárólag behozták, nem maguk termelték. A rúnaírást (amely görög vagy latin betűket utánoz) csak titkosírásként ismerték és csak vallási varázs-

láshoz használták. Emberáldozatok még szokásban voltak. Egyszóval olyan néppel van dolgunk, amely éppen ekkor emelkedett a barbárság középső fokáról a felső fokára. Míg azonban a rómaiakkal közvetlenül határos törzseknél a római ipartermékek könnyebbé vált behozatala az önálló fém- és textilipar fejlődését megakadályozta, északkeleten, a Keleti-tenger partján egészen kétségtelenül kialakult ilyen ipar. A schleswigi mocsarakban talált fegyverzetdarabok — hosszú vaspallos, páncéling, ezüstsisak stb., a második század végéről származó római érmékkel együtt — és a népvándorlás folyamán elterjedt német fémtárgyak egészen sajátos, nem kevéssé kialakult típust mutatnak, még ott is, ahol eredetileg római mintára támaszkodnak. A civilizált római birodalomba való kivándorlás Anglia kivételével mindenütt véget vetett ennek a honi iparnak. Hogy milyen egységesen keletkezett és alakult tovább ez az ipar, azt mutatják pl. a bronzcsatok; a Burgundiában, Romániában, az Azovi-tenger partján talált darabok mintha ugyanabból a műhelyből kerültek volna ki, mint az angliaiak vagy svédországiak, és éppen olyan kétségtelenül germán eredetűek.

A barbárság felső fokának felel meg az alkotmány is. Tacitus szerint általánosan fennállt az elöljárók (princepsek) tanácsa, amely kisebb ügyekben döntött, a fontosabbakat pedig előkészítette és döntés végett a népgyűlés elé terjesztette; népgyűlés a barbárság alsó fokán — legalábbis ott, ahol ismerjük, az amerikaiaknál — csak a nemzetség számára van, a törzs vagy a törzsszövetség számára még nem. Az elöljárók (princepsek) még élesen elválnak a hadvezetőktől (duxok), akárcsak az irokézeknél. Az előbbiek részben már a törzstársak tiszteletajándékaiból — jószág, gabona stb. — élnek; akárcsak Amerikában, többnyire ugyanabból a családból választják őket; az apajogra való áttérés, akárcsak Görögországban és Rómában, itt is kedvez a választás öröklődéssé való fokozatos átváltozásának és ezzel egy-egy nemesi család kialakulásának mindegyik nemzetségben. Ez a régi, úgynevezett törzsi nemesség a népvándorlás alatt vagy röviddel utána többnyire eltűnt. A hadvezéreket származásra való tekintet nélkül, csupán rátermettség szerint választották. Kevés hatalmuk volt és példájukkal kellett hatniok; a tulajdonképpeni fegyelmi hatalmat a hadseregben Tacitus határozott állítása szerint a papok gyakorolták. A valóságos hatalom a népgyűlés kezében volt. A király vagy törzsi elöljáró elnököl, a nép dönt — a morgás nemet, a közfelkiáltás és fegyvercsörgetés igent jelent. A népgyűlés egyben bíráskodó gyülekezet is; panaszokat terjesztenek elé, és a gyűlés ítél; itt hozzák a halálos ítéleteket, mégpedig halál csak gyávaságért, népárulásért és természetellenes fajtalanságért jár. A nemzetségben és más alosztásokban is az összesség ítél az elöljáró elnöklete alatt, aki, mint minden őseredeti német bíróságnál, csak tárgyalásvezető és kérdező lehetett; ítélethozó a németeknél mindig és mindenütt az összesség volt.

Törzsek szövetségei Caesar ideje óta alakultak ki; néhány szövetségnek már

királya is volt; a legfőbb hadvezér, mint a görögöknél és a rómaiaknál, már a türannoszra törekedett és olykor meg is szerezte. Az ilyen szerencsés bitorlók korántsem voltak korlátlan uralkodók; de mégis megkezdték már a nemzetségi alkotmány béklyóinak széttörését. Míg különben a felszabadított rabszolgák alárendelt helyzetben voltak, mert nem tartozhattak egyik nemzetséghez sem, az új királyok kegyenceiként gyakran jutottak ranghoz, vagyonhoz és tisztségekhez. Ugyanez történt, miután a római birodalmat az immár nagy országok királyává lett hadvezérek meghódították. A frankoknál a király rabszolgái és felszabadítottjai előbb az udvarnál, aztán az államban nagy szerepet játszottak; az új nemesség nagyrészt ezekből származik.

A királyság kialakulását előmozdította egy berendezkedés: a kíséretek. Már az amerikai rézbőrűeknél láttuk, hogy a nemzetségi alkotmány mellett saját szakállukra háborúskodó magántársaságok alakulnak. Ezek a magántársaságok a németeknél már állandó egyletekké lettek. Az a hadvezető, aki hírnévre tett szert, egy csapatnyi zsákmányra éhes fiatalembert gyűjtött maga köré, akik személyes hűséggel tartoztak neki, és ő is nekik. A vezető ellátta és ajándékokkal tartotta, hierarchikusan rendezte őket; testőrség és ütőképes csapat volt ez a kisebb, kész tisztikar a nagyobb portyázásokra. Bármilyen gyengék voltak is szükségképpen ezek a kíséretek, mint ahogy pl. Odovakarnál is látjuk később Itáliában, mégis már ezek voltak a régi népszabadság hanyatlásának csírái és ezt a jellegüket a népvándorlás alatt és után be is igazolták. Mert először is előmozdították a királyi hatalom létrejöttét. Másodszor pedig, mint már Tacitus megjegyzi, csak folytonos háborúkkal és rablóhadjáratokkal lehetett őket összetartani. A rablás céllá lett. Ha a kíséret vezérének a közelben nem akadt dolga, embereivel más népekhez vonult, ahol háború volt és kilátás zsákmányra; részben az ilyen kíséretekből kerültek ki a római zászló alatt még németek ellen is nagy tömegben harcoló német segédnépek. A németek átkának és gyalázatának: a landsknechtségnek már itt megvolt az első kezdeménye. A római birodalom meghódítása után a királyoknak ezek a kíséretei alkották a nem-szabad és a római udvari szolganépség mellett a későbbi nemesség második fő alkotórészét.

A népekké szövetkezett német törzsek alkotmánya tehát nagyjában ugyanolyan, amilyen a hőskori görögöknél és az úgynevezett királykori rómaiaknál kifejlődött: népgyűlés, nemzetségi elöljárók tanácsa, hadvezér, aki már valóságos királyi hatalomra törekszik. Ez volt a legkialakultabb alkotmány, amelyet a nemzetségi rend egyáltalában kifejleszthetett, a barbárság felső fokának mintaalkotmánya. Mihelyt a társadalom túllépett azokon a határokon, amelyeken belül ez az alkotmány elegendő volt, vége lett a nemzetségi rendnek; szétfeszítették, és helyébe az állam lépett.

VIII

A NÉMETEK ÁLLAMALAKÍTÁSA

Tacitus szerint a német nép igen nagyszámú volt. Az egyes német népek nagyságáról Caesarnál kapunk körülbelüli elképzelést; szerinte a Rajna balpartján megjelenő uzipétek és tenkterek száma 180 000 fő, asszonyokat és gyermekeket beleértve. Egy-egy nép tehát mintegy 100 000 főből állt,* ami máris jelentősen nagyobb szám, mint pl. az irokézek összességéé virágkorukban, amikor, bár 20 000-en sem voltak, a Nagy Tavaktól az Ohióig és a Potomacig az egész országot rettegésben tartották. Ha a beszámolók nyomán megkíséreljük a Rajna közelében letelepedett, pontosabban ismert népek csoportosítását, látjuk, hogy egy-egy ilyen nép a térképen átlagban körülbelül akkora területet foglal el, amekkora egy porosz kormányzati kerület, tehát mintegy 10 000 négyzetkilométert, illetve 182 földrajzi négyzetmérföldet. A rómaiaknak a Visztuláig terjedő Germania Magnája** kereken 500 000 négyzetkilométert fog át. Ha az egyes népek átlagos létszámát 100 000-re tesszük, akkor Germania Magnának összesen ötmilliós lakossága lehetett, ami barbár népcsoportnál tekintélyes szám, a mi viszonyaink között azonban — négyzetkilométerenként 10, illetve földrajzi négyzetmérföldenként 550 fő — rendkívül kevés. Ez azonban korántsem meríti ki az akkor élő németek számát. Tudjuk, hogy a Kárpátok mentén a Duna torkolatáig gót törzsből származó német népek laktak, basztarnok, peukinok és mások; számuk olyan nagy volt, hogy Plinius szerint belőlük tevődik össze a németek ötödik fő törzse, és hogy — már időszámításunk előtt 180-ban Perszeusz makedon király zsoldosaiként tűnvén fel — még Augustus első éveiben egészen Drinápoly vidékéig nyomultak elő. Ha számukat csak egymilliónak vesszük, akkor is időszámításunk kezdetén a németek valószínű száma legkevesebb hatmillió.

A Germániában való letelepedés után a népességnek fokozódó sebességgel kellett szaporodnia; a fent említett ipari haladás egymagában is bizonyítaná ezt. A schleswigi mocsárleletek, a velük együtt talált római érmék tanúsága szerint, a harmadik századból valók. Ez idő tájt tehát a Keleti-tenger mentén már kialakult fém- és textilipar uralkodott, élénk érintkezés a római birodalommal és bizonyos luxus a gazdagabbaknál — mindez sűrűbb népesség nyomait mutatja. De ugyanez idő tájt indul meg a németek általános támadóháborúja is a Rajna, a római határsánc és a Duna egész vonalán, az Északi-tengertől a Fekete-

* Az itt feltételezett számot megerősíti Diodórosz egy passzusa a galliai keltákról: „Galliában sok különféle nagyságú nép lakik. A legnagyobbaknál körülbelül 200 000, a legkisebbeknél 50 000 a lélekszám." (Diodorus Siculus, V, 25.) Átlagosan tehát 125 000; az egyes gall népek létszámát, magasabb fejlettségi állapotuk miatt, okvetlenül valamivel nagyobbra kell tennünk, mint a németekét. — *Engels jegyzete.*

** — Nagy-Germániája. — *Szerk.*

tengerig — ami közvetlenül bizonyítja az egyre növekvő, kifelé törekvő népsűrűséget. Háromszáz évig tartott a küzdelem, s ezalatt a gót népek egész fő törzse (a skandináviai gótok és a burgundok kivételével) délkelet felé nyomult és balszárnyát alkotta annak a nagy támadó vonalnak, amelynek középpontjában a Felső-Dunánál a felnémetek (herminonok), jobbszárnyán pedig az iszkevonok — a mostani elnevezés szerint frankok — a Rajnánál nyomultak előre; az ingevonokra jutott Britannia meghódítása. Az ötödik század végén a római birodalom elerőtlenedve, elvérezve és tehetetlenül nyitva állt a behatoló németek előtt.

Fent az ókori görög és római civilizáció bölcsőjénél álltunk. Most koporsója előtt állunk. A Földközi-tenger medencéjének minden országát évszázadokon át egyengette a római világuralom gyaluja. Ahol a görög nem tanúsított ellenállást, a nemzeti nyelvek mindenütt kénytelenek voltak átadni helyüket egy megrontott latinságnak; nem voltak nemzeti különbségek, nem voltak gallok, ibérek, ligurok, nórikumiak többé, valamennyien rómaiakká lettek. A római igazgatás és római jog mindenütt felbomlasztotta a régi nemzetségi kötelékeket és ezzel a helyi és nemzeti öntevékenység utolsó maradványát. Az újdonsült rómaiság nem nyújtott pótlékot; nem nemzetiséget fejezett ki, hanem csak a nemzetiség hiányát. Új nemzetek elemei mindenütt megvoltak; a különböző provinciák latin nyelvjárásai egyre jobban eltértek egymástól; megvoltak még a természetes határok, amelyek Itáliát, Galliát, Hispániát és Afrikát régebben önálló területekké tették, s hatásuk érezhető volt még. Sehol sem volt meg azonban az az erő, amely ezeket az elemeket új nemzetekké fogta volna össze; sehol nyoma sem volt fejlődőképességnek, ellenállóerőnek, nem is szólva alkotókészségről. A roppant terület roppant embertömegét csak egyetlen kötelék tartotta össze: a római állam, és ez az idők folyamán legádázabb ellenségükké és elnyomójukká lett. A provinciák semmisítették meg Rómát; Róma maga is provinciális várossá lett, mint a többi — voltak előjogai, de már nem uralkodott, már nem volt a világbirodalom középpontja, sőt már a császárok és alcsászárok székhelye sem; ezek Konstantinápolyban, Trierben, Milánóban laktak. A római állam óriási bonyolult gépezetté vált, amelynek kizárólagos rendeltetése az alattvalók kiszipolyozása volt. A mindenféle adó, közmunka és szolgáltatás egyre mélyebb szegénységbe taszította a népesség tömegét; a nyomást az elviselhetetlenségig fokozták a helytartók, adószedők, katonák zsarolásai. Ide jutott a római állam a világuralmával; létezési jogát a belső rend fenntartására és a külső barbárok elleni védelemre alapozta. Rendje azonban rosszabb volt a legrosszabb rendetlenségnél is, és a barbárokat, akik ellen a polgárokat állítólag védelmezte, e polgárok úgy várták, mint megmentőiket.

A társadalmi állapot nem kevésbé kétségbeejtő volt. Már a köztársaság utolsó idői óta a meghódított provinciák kíméletlen kizsákmányolása volt a római uralom célja; a császárság nem törölte el, hanem ellenkezőleg, szabályozta e

kizsákmányolást. Minél jobban hanyatlott a birodalom, annál magasabbra emelkedtek az adók és a szolgáltatások, annál szemérmetlenebbül raboltak és zsaroltak a hivatalnokok. Kereskedelemben és iparban sohasem tűntek ki a népek felett uralkodó rómaiak; csak kamatuzsorában múltak felül mindent, ami előttük és utánuk valaha is volt. Ami a kereskedelemből még megvolt és megmaradt, tönkretette a hivatalnokok zsarolása; ami mégis megélt, az a birodalom keleti, görög részére jut, amely vizsgálódásunkon kívül esik. Általános elszegényedés, a forgalom, a kézművesség, a művészet visszafejlődése, a népesség csökkenése, a városok hanyatlása, a földművelés visszasüllyedése alacsonyabb fokra — ez volt a római világuralom végeredménye.

A földművelés, amely az egész ókori világ döntő termelési ága volt, most ismét azzá lett, jobban, mint valaha. Itáliában azokat az óriási birtokkomplexusokat (latifundiumokat), amelyek a köztársaság vége óta csaknem egész területét elfoglalták, kétféle módon értékesítették. Vagy legelőként, mikor is a népesség helyét juhok és ökrök foglalták el, amelyek őrzéséhez csak néhány rabszolgára volt szükség. Vagy villákként, amelyen rabszolgák tömegével nagyarányú kertművelést folytattak, részben a birtokos luxusára, részben a városi piacokon való eladásra. A nagy legelők megmaradtak és bizonyára még terjedtek is; a villabirtokok és kertművelésük szétzüllöttek birtokosaik elszegényedésével és a városok hanyatlásával. A rabszolgamunkára alapozott latifundiumgazdálkodás már nem fizetődött ki; de akkoriban ez volt az egyetlen lehetséges formája a nagybani mezőgazdaságnak. A kicsinybeni művelés lett megint az egyedül jövedelmező formává. Egyik villát a másik után darabolták fel kis parcellákra és adták ki örökbérlőknek, akik meghatározott összeget fizettek, vagy partiariusoknak*, akik inkább intézők voltak, mint bérlők, és munkájukért az évi termék hatodát vagy éppen csak kilencedét kapták. Túlnyomórészt azonban colonusokra bízták ezeket a kis szántóparcellákat, akik ezért meghatározott évi összeget fizettek, röghöz kötöttek és parcellástul eladhatók voltak; nem voltak ugyan rabszolgák, de szabadok sem, szabadokkal nem léphettek házasságra, és egymás közti házasságukat nem tekintették teljes érvényű házasságnak, hanem csak ágyasságnak (contubernium), mint a rabszolgákét. Ők a középkori jobbágyok előfutárai.

Az ókori rabszolgaság túlélte magát. Sem vidéken, a nagybani mezőgazdaságban, sem a városi manufaktúrákban nem hozott többé olyan jövedelmet, amely megérte volna a fáradságot — termékeinek nem volt többé piacuk. A kicsinybeni földművelés és a kis kézművesség pedig, amelyre a birodalom virágkorának óriási termelése összezsugorodott, nem sok rabszolgát tudott foglalkoztatni. A társadalomban már csak a gazdagok házi és luxusrabszolgái számára volt hely. Arra azonban még mindig elegendő volt a halódó rabszolgaság, hogy

* — részeseknek. — *Szerk.*

minden termelőmunkát mint rabszolgatevékenységet szabad rómaiakhoz — márpedig az volt most már mindenki — méltatlannak tüntessen fel. Ennélfogva egyfelől egyre nagyobb számban szabadítottak fel felesleges, teherré vált rabszolgákat, másfelől megszaporodtak részben a colonusok, részben a lezüllött szabadok (hasonlóan az amerikai ex-rabszolgatartó államok poor whitejaihoz*). A kereszténység teljesen ártatlan az ókori rabszolgaság fokozatos kihalásában. Évszázadokon át megfért a rabszolgasággal a római birodalomban és később sem akadályozta soha a kereszténységnek a rabszolgakereskedelmet, sem a németeknek északon, sem a velenceieknek a Földközi-tengeren, sem a későbbi négerkereskedelmet.** A rabszolgaság már nem volt kifizetődő, azért halt ki. De a halódó rabszolgaság mérges tövisként hagyta vissza a szabadok termelőmunkájának megvetését. Itt jutott a római világ kiúttalan zsákutcába; a rabszolgaság gazdaságilag lehetetlen, a szabadok munkája morálisan megvetett volt. Az egyik már nem, a másik még nem lehetett a társadalmi termelés alapformája. Csupáncsak teljes forradalom segíthetett már.

A provinciákban sem volt jobb a helyzet. A legtöbb tudósításunk Galliából van. A colonusok mellett itt még szabad kisparasztok is voltak. Ezek, hogy a hivatalnokok, bírák és uzsorások erőszakoskodásával szemben biztosítva legyenek, gyakran egy-egy hatalmasságnak a védelme, patronatusa alá helyezték magukat; éspedig nemcsak egyesek, hanem egész községek is, úgyhogy a császárok a negyedik században több ízben tilalmakat bocsátottak ki ezellen. De mit segített ez a védelmet keresőkön? A patronus kikötötte, hogy földjeik tulajdonát reá ruházzák, ő ennek fejében biztosította nekik az élethossziglani haszonélvezetet — ezt a fogást az anyaszentegyház is megjegyezte magának és a IX. és X. században Isten országának és saját földbirtokának gyarapítására derekasan utánozta. Akkoriban persze, a 475. év körül, Salvianus marseille-i püspök még felháborodottan kikel az ilyes lopás ellen és elmondja, hogy a római hivatalnokok és nagy földesurak nyomása olyan szörnyű lett, hogy sok „római" a barbárok által megszállt vidékekre menekült, és hogy az ott letelepedett római polgárok semmitől sem féltek jobban, mint attól, hogy megint római uralom alá kerülnek. Hogy akkoriban a szülők szegénységükben gyakran eladták gyermekeiket rabszolgának, azt bizonyítja egy ezellen kibocsátott törvény.

A német barbárok, viszonzásul azért, hogy a rómaiakat saját államuktól megszabadították, egész földjük kétharmad részét elvették tőlük és felosztották egymás között. A felosztás a nemzetségi alkotmány szerint történt; a hódítók viszonylag csekély számánál fogva igen nagy földterületek felosztatlanok

* — szegény fehéreihez. — *Szerk.*

** Liutprand cremonai püspök szerint a X. században Verdunben, tehát a Szent Német Birodalomban, a fő iparág eunuchok gyártása volt, akiket nagy profittal exportáltak Spanyolországba, a mór háremek részére. — *Engels jegyzete.*

maradtak, részben az egész nép, részben az egyes törzsek és nemzetségek birtokaként. Mindegyik nemzetségben a szántót és rétet az egyes háztartások között egyenlő részekben kisorsolták; nem tudjuk, hogy a felosztást időnként megismételték-e, mindenesetre a római provinciákban hamarosan felhagytak a felosztásokkal, és az egyedi részesedések elidegeníthető magántulajdonná, allodiummá lettek. Erdő és legelő felosztatlanul maradt, közös használatra; ezek használatát, valamint a felosztott határ megművelésének módját a régi szokás és az összesség határozata szerint szabályozták. Minél régebben élt falujában a nemzetség, és minél jobban egybeolvadtak fokozatosan németek és rómaiak, annál inkább háttérbe szorította a kötelék rokonsági jellegét a területi jelleg; a nemzetség eltűnt a Mark-közösségben, amelyben persze még elég gyakran láthatók annak nyomai, hogy tagjainak rokonságából eredt. Ily módon itt, legalábbis azokban az országokban, amelyekben a Mark-közösség fennmaradt — Észak-Franciaországban, Angliában, Németországban és Skandináviában — a nemzetségi alkotmány észrevétlenül átment egy területi alkotmányba, és ezzel képessé vált az államba való beilleszkedésre. Mindamellett megtartotta azt a természetadta demokratikus jelleget, amely az egész nemzetségi alkotmányt jellemzi, és még a később rákényszerített elfajulásában is megőrzött egy darabot a nemzetségi alkotmányból és ezzel egy fegyvert az elnyomottak kezében, mely elevenen megmaradt egészen a legújabb korig.

Hogy ilyenformán a nemzetségbeli vérségi kapcsolat hamarosan veszendőbe ment, az annak a következménye volt, hogy a hódítás folytán szervei a törzsben és az össznépben is elfajultak. Tudjuk, hogy az alávetettek feletti uralom nem fér össze a nemzetségi alkotmánnyal. Itt ezt látjuk nagy méretekben. A római provinciák urává lett német népeknek meg kellett e hódításaikat szervezniök. De sem a római tömegeket a nemzetségi testületekbe felvenni, sem ezek révén rajtuk uralkodni nem lehetett. Az egyelőre nagyrészt továbbműködő római helyi igazgatási testületek élére valami pótlékot kellett tenni a római állam helyébe, és ez csak egy másik állam lehetett. A nemzetségi alkotmány szerveinek így állami szervekké kellett átváltozniok, mégpedig a körülmények nyomására igen gyorsan. A hódító nép legközelebbi képviselője azonban a hadvezér volt. A meghódított területnek befelé és kifelé való biztosítása megkövetelte a hadvezér hatalmának erősítését. Elérkezett a pillanat, hogy a hadvezérség királysággá változzék — s ez meg is történt.

Vegyük a frank birodalmat. Itt a száliak győzelmes népének nemcsak a hatalmas római állami dominiumok kerültek teljes birtokába, hanem mindazok az igen nagy területek is, amelyeket nem osztottak el a kisebb-nagyobb Gau- és Mark-közösségek között, nevezetesen az összes nagyobb erdőkomplexusok. Az egyszerű legfőbb hadvezérből valóságos fejedelemmé lett frank király első cselekedete az volt, hogy ezt a néptulajdont királyi birtokká változtatta, a néptől ellopta és kíséretének ajándékba vagy használatba adta. Ez a kíséret, amely

eredetileg az ő személyes hadikísérete és a sereg többi alvezére volt, rövidesen nemcsak rómaiakkal, vagyis rómaivá lett gallokkal erősödött, akik írástudásuk, műveltségük, a román országnyelvnek és a latin irodalmi nyelvnek, valamint az országos jognak az ismerete folytán hamarosan nélkülözhetetlenek lettek számára, hanem rabszolgákkal, jobbágyokkal és felszabadítottakkal is, akikből udvartartása kikerült, és akikből kegyenceit választotta. Ezek valamennyien részt kaptak a nép földjéből, eleinte legtöbbször ajándékba, később beneficiumok[268] formájában használatba, kezdetben többnyire a király életének tartamára, s így kialakult egy új nemesség alapzata a nép rovására.

Ez még nem minden. Az óriási kiterjedésű birodalmat a régi nemzetségi alkotmány eszközeivel nem lehetett kormányozni; az elöljárók tanácsa, ha már régen el nem tűnt, nem tudott volna összegyűlni, s helyébe rövidesen a király állandó környezete lépett; a régi népgyűlés látszatra fennmaradt ugyan, de szintén mindinkább csupán a hadsereg alvezéreinek és az újonnan felkerülő nagyoknak a gyűlésévé vált. A szabad földbirtokos parasztságot, a frank nép tömegét az örökös polgárháborúk és hódító háborúk, az utóbbiak kivált Nagy Károly alatt, éppen úgy kimerítették és lesüllyesztették, mint korábban a köztársaság utolsó időiben a római parasztságot. Ez a parasztság, amely eredetileg az egész hadsereget, Franciaország meghódítása után pedig a hadsereg magvát alkotta, a IX. század elejéig már annyira elszegényedett, hogy alig minden ötödik ember tudott hadba vonulni. A közvetlenül a király által fegyverbe szólított szabad parasztok hadra kelt serege helyébe olyan hadsereg lépett, amely az újonnan felkerült nagyok szolganépéből tevődött össze, köztük függő parasztokból, azoknak utódaiból, akik korábban nem ismertek a királyon kívül urat és még korábban királyt sem. Károly utódai alatt teljessé vált a frank parasztság tönkremenetele a belső háborúk, a királyi hatalom gyengesége és a nagyurak ennek megfelelő túlkapásai folytán, akikhez most még a Károly által kinevezett és hivataluk örökletessé tételére törekvő Gau-grófok[269] járultak, s végül a normannok betörései folytán. Nagy Károly halála után ötven évvel a frank birodalom éppen úgy ellenállásra képtelenül hevert a normannok lába előtt, mint négyszáz évvel korábban a római birodalom a frankok lába előtt.

És nemcsak a külső tehetetlenség, hanem a belső társadalmi rend, jobbanmondva rendetlenség is csaknem ugyanolyan volt. A szabad frank parasztok hasonló helyzetbe jutottak, mint elődeik, a római colonusok. Miután a háborúk és fosztogatások tönkretették őket, az újonnan felkerült nagyok vagy az egyház védelme alá kellett magukat helyezniök, mert a királyi hatalom túl gyenge volt ahhoz, hogy megvédje őket; ezt a védelmet azonban drágán kellett megfizetniök. Mint régebben a gall parasztoknak, nekik is át kellett ruházniok földjük tulajdonát védurukra, akitől aztán különböző és változó formákban úrbéri földként visszakapták, de mindig csak szolgáltatások és adózások teljesítése

fejében; s mihelyt a függőségnek ebbe a formájába jutottak, apránként elvesztették személyi szabadságukat is; néhány nemzedékkel később többnyire már jobbágyok voltak. Hogy milyen gyorsan ment végbe a szabad parasztság hanyatlása, azt mutatja Irminon telekkönyve[270] az akkor Párizs melletti, ma párizsi Saint-Germain-des-Prés apátságról. Az apátság hatalmas, az egész környéken szétszórt földbirtokán akkor, még Nagy Károly életében, 2788 háztartás települt, csaknem kivétel nélkül német nevű frankok. Közöttük 2080 colonus, 35 litus[271], 220 rabszolga és csak 8 szabad telepes! Azt a gyakorlatot, amelyet Salvianus istentelennek nyilvánított, mármint hogy a védúr magára íratta a paraszt földjének tulajdonát és a földet csak élete tartamára adta neki vissza használatra, az egyház most általánosan alkalmazta a parasztokkal szemben. A most mindinkább szokásba jövő robotszolgáltatásoknak éppannyira mintaképei voltak a római angariák[272], az állam számára végzett kényszerszolgáltatások, mint a német Mark-közösségtársak híd- és útépítkezésekre és más közös célokra teljesített szolgáltatásai. A népesség tömege tehát négyszáz év múltán látszólag visszaérkezett oda, ahonnan elindult.

Ez azonban csak két dolgot bizonyított: Először, hogy a hanyatló római birodalom társadalmi tagozódása és tulajdoneloszlása teljesen megfelelt a mezőgazdasági és ipari termelés akkori fokának, tehát elkerülhetetlen volt; másodszor, hogy ez a termelési fok a következő négyszáz év alatt sem lényegesen nem süllyedt, sem lényegesen nem emelkedett, tehát ugyanazzal a szükségszerűséggel hozta létre újra ugyanazt a tulajdoneloszlást és ugyanazokat a népességosztályokat. A római birodalom utolsó évszázadaiban a város elveszítette a falu feletti korábbi uralmát és a német uralom első évszázadaiban még nem nyerte vissza. Ez mind a mezőgazdaság, mind az ipar alacsony fejlődési fokát előfeltételezi. Ez az egész helyzet szükségszerűséggel kitermel uralkodó nagybirtokosokat és függő kisparasztokat. Hogy mily kevéssé lehetett egyfelől a rabszolgákkal űzött római latifundiumgazdálkodást, másfelől a robotmunkával folytatott újabb nagybani művelést egy ilyen társadalomra ráoltani, azt bizonyítják Nagy Károly hatalmas, de csaknem nyomtalanul tovatűnt kísérletei a híres császári villákkal. E kísérleteket csak kolostorok folytatták tovább és csak ezeknek voltak gyümölcsözők; de a kolostorok abnormis társadalmi testületek voltak, házasságnélküliségen alapultak; kivételes teljesítményeket felmutathattak, de éppen ezért mindig kivételek is maradtak.

És mégis történt haladás e négyszáz esztendő alatt. Bár a végén megint csaknem ugyanazokat a fő osztályokat látjuk, mint az elején, mégis mások lettek az emberek, akik ezeket az osztályokat alkották. Eltűnt az ókori rabszolgaság, eltűntek a lezüllött szegény szabadok, akik a munkát mint rabszolgához illőt megvetették. A római colonus és az új függő paraszt között ott állt a szabad frank paraszt. A pusztuló római világ „hiábavaló emlékezete és hasztalan küzdelme" már kimúlt és eltemették. A kilencedik század társadalmi

osztályai nem egy hanyatló civilizáció elposványosodásában, hanem egy új civilizáció vajúdása közepette alakultak ki. Az új nemzedék — az urak is, a szolgák is — férfiak nemzedéke volt, római elődeihez viszonyítva. A hatalmas földesurak és szolgáló parasztok közötti viszony, amely a római elődök számára az ókori világ kiúttalan hanyatlási formája volt, az új nemzedék számára most egy új fejlődés kiindulópontja lett. Azután meg, akármilyen improduktívnak látszik is ez a négyszáz esztendő, *egy* nagy produktumot mégis hátrahagyott: a modern nemzetiségeket, a nyugat-európai emberiség újjáalakulását és tagozódását az eljövendő történelem számára. A németek valóban újjáélesztették Európát, és ezért a germán időszak államfelbomlasztása nem normann— szaracén leigázással végződött, hanem a beneficiumok és a védelem alá helyezkedés (commendatio[273]) továbbalakulásával feudalizmussá és egy olyan hatalmas népszaporulattal, hogy alig kétszáz évvel utóbb a keresztes hadjáratok súlyos érvágásait baj nélkül elviselték.

Mi volt hát az a titokzatos varázsszer, amellyel a németek a haldokló Európába új életerőt leheltek? Vajon a német néptörzs veleszületett varázsereje, mint soviniszta történetírásunk regéli? Korántsem. A németek, különösen akkor, rendkívül tehetséges és a legéletteljesebb fejlődésben levő árja törzs voltak. De nem a sajátos nemzeti tulajdonságaik fiatalították meg Európát, hanem egyszerűen — a barbárságuk, a nemzetségi alkotmányuk.

Mert mi más volt személyes derekasságuk és bátorságuk, szabadságszeretetük és demokratikus ösztönük, amely minden közügyet saját ügynek látott, egyszóval mindazon tulajdonság, amely a rómaiakból kiveszett, és amely egyedül volt képes a római világ iszapjából új államokat alakítani és új nemzetiségeket sarjasztani — mi más volt mindez, mint a felső fokon álló barbárnak a jellemvonása, nemzetségi alkotmányának gyümölcse?

Hogy a monogámia ókori formáját átalakították, a férfiuralmat a családban enyhítették, a nőt magasabb polcra helyezték, mint a klasszikus világ valaha is, mi más tette őket erre képessé, mint a barbárságuk, a nemzetségi szokásaik, az anyajog korából örökölt, még élő hagyományaik?

Hogy a legfontosabb országok közül háromban, Németországban, Észak-Franciaországban és Angliában a hamisítatlan nemzetségi alkotmány egy darabját a Mark-közösségek formájában átmentették a feudális államba és ezzel az elnyomott osztálynak, a parasztságnak még a legkeményebb középkori jobbágyság közepette is olyan helyi összetartó erőt és olyan ellenállási eszközt adtak, amilyent sem az ókori rabszolgák, sem a modern proletárok nem találtak készen — mi másnak köszönhető ez, mint a barbárságuknak, a kizárólagosan barbár, nemzetségek szerinti településmódjuknak?

És végül, hogy kialakíthatták és kizárólagossá tehették a szolgaságnak hazájukban már gyakorolt enyhébb formáját, amelybe a rabszolgaság a római birodalomban is mindinkább átment; egy olyan formát, amely, mint elsőnek

Fourier emelte ki, megadja a leigázottaknak az *osztályként* való fokozatos felszabadulás eszközét (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif**); olyan formát, amely ezáltal magasan felette áll a rabszolgaságnak, melyben csak az átmeneti állapot nélkül történő azonnali egyedi felszabadítás volt lehetséges (a rabszolgaságnak győztes lázadás útján való eltörlése az ókorban ismeretlen) — míg a középkor jobbágyai osztályként való felszabadításukat fokról fokra csakugyan keresztülvitték —, mi másnak köszönhetjük ezt, mint a barbárságuknak, amelynek folytán még nem jutottak el a kialakult rabszolgaságig, sem az ókori munkarabszolgaságig, sem a keleti házi rabszolgaságig?

Ami életerőset és éltetőt a németek a római világba plántáltak, az mind barbárság volt. Valóban csak barbárok képesek arra, hogy a végét járó civilizációban kínlódó világot megfiatalítsák. És ehhez a folyamathoz a barbárság felső foka, amelyre és amelyben a németek a népvándorlás előtt felküzdötték magukat, volt éppen a legkedvezőbb. Ez mindennek a magyarázata.

IX

BARBÁRSÁG ÉS CIVILIZÁCIÓ

Nyomon követtük eddig a nemzetségi berendezkedés felbomlását a három nagy egyedi példán, a görögök, a rómaiak és a németek példáján. Befejezésül vizsgáljuk meg azokat az általános gazdasági feltételeket, amelyek már a barbárság felső fokán aláásták a társadalom nemzetségi szervezetét, a civilizáció beköszöntésével pedig teljesen kiküszöbölték. Itt éppen annyira szükségünk lesz Marx „Tőké"-jére, mint Morgan könyvére.

A nemzetség a vadság középső fokán keletkezik, felső fokán továbbalakul, virágkorát — amennyire forrásainkból megítélhetjük — a barbárság alsó fokán éri el. Ezzel a fejlődési fokkal kezdjük tehát.

Ezen a fokon, amelynél az amerikai rézbőrűeket kell példának vennünk, azt látjuk, hogy a nemzetségi berendezkedés már tökéletesen kialakult. Egy-egy törzs több, rendszerint két nemzetségre tagolódik; ezeknek az eredeti nemzetségeknek mindegyike a népesség szaporodásával szétesik több ágnemzetségre, amelyekkel szemben az anyanemzetség mint phratria jelenik meg; a törzs maga több törzsre hasad, melyek mindegyikében a régi nemzetségeket nagyrészt megtaláljuk; a rokon törzseket, legalábbis egyes esetekben, szövetség fogja át. Ez az egyszerű szervezet tökéletesen megfelel azoknak a társadalmi állapotoknak, amelyekből keletkezett. Nem más, mint e társadalmi állapotok sajátos, természetadta csoportosítása, és képes minden összeütközést kiegyenlíteni,

* — megadja a földművelőknek a *kollektív és progresszív* felszabadulás eszközeit. — *Szerk.*

amely az így szervezett társadalmon belül keletkezhetik. Kifelé a háború a kiegyenlítő; ez végződhetik a törzs megsemmisítésével, de sohasem a leigázásával. A nemzetségi alkotmánynak éppen az a nagyszerűsége és egyben korlátoltsága, hogy nem tesz lehetővé uralmat és szolgaságot. Belül még nincs különbség jogok és kötelességek között; az a kérdés, vajon a közügyekben való részvétel, a vérbosszú vagy annak megváltása jog-e vagy kötelesség, az indián számára fel sem merül; ez éppoly képtelennek tűnnék fel előtte, mint az, hogy evés, alvás, vadászás jog-e vagy kötelesség. Ugyanígy nem hasadhat a törzs és a nemzetség különböző osztályokra sem. És ez elvezet bennünket ezen állapot gazdasági bázisának vizsgálatához.

A népesség szerfelett gyér: csak a törzs lakóhelyén sűrűbb, amely körül széles körben először is a vadászterület fekszik, azután a semleges védőerdő, amely a törzset más törzsektől elválasztja. A munka megosztása merőben természetadta; csak a két nem között van meg. A férfi háborúzik, vadászik és halászik, előteremti a táplálkozás nyersanyagát és az ehhez szükséges szerszámokat. A nő látja el a házat, ő készíti el az élelmet és ruházatot, főz, sző, varr. Mindegyikük úr a maga területén: a férfi az erdőben, az asszony a házban. Mindegyikük tulajdonosa a maga készítette és maga használta szerszámoknak: a fegyver, a vadász- és halászszerszám a férfié, a háziholmi a nőé. A háztartás kommunisztikus, több, néha sok család részére.* Amit közösen készítenek és közösen használnak, az közös tulajdon: a ház, a kert, a csónak. Itt tehát, és csakis itt még, érvényben van a „saját munkával szerzett tulajdon", a civilizált társadalom jogászainak és közgazdászainak e gyermekmeséje, az az utolsó hazug jogi ürügy, amelyre a mai tőkés tulajdon még támaszkodik.

De az emberek nem mindenütt álltak meg ezen a fokon. Ázsiában olyan állatokat találtak, amelyeket megszelídíteni és megszelídítve továbbtenyészteni lehetett. A vad bivalytehénre vadászni kellett, a szelídített évenként egy borjat adott és ráadásul tejet is. A leghaladottabb törzsek közül néhánynál — árjáknál, szemitáknál, talán már a turániaknál is — eleinte az állatok szelídítése, később már csak a tenyésztése és őrzése vált fő munkaágukká. Pásztortörzsek váltak ki a barbárok egyéb tömegéből: ez volt *a munka első nagy társadalmi megosztása*. A pásztortörzsek nemcsak több, hanem más létfenntartási eszközt is termeltek, mint a többi barbár. Nemcsak nagyobb tömegben volt tejük, tejtermékük és húsuk, mint amazoknak, hanem volt állatbőrük, gyapjújuk, kecskeszőrük és a nyersanyag tömegével együtt szaporodó fonott és szőtt cikkük is. Ezzel első ízben vált lehetővé rendszeres csere. Korábbi fokokon csak alkalmi csere mehetett végbe; a fegyverek és szerszámok készítésében tanúsított különleges ügyesség eredményezhet ideiglenes munkamegosztást. Így sok helyen

* Különösen Amerika északnyugati partvidékén; lásd Bancroft. A Sarolta királynő-szigeten, a haidáknál előfordulnak háztartások, amelyekben egy fedél alatt 700 személy él. A nutkáknál egész törzsek éltek egy fedél alatt. — *Engels jegyzete.*

találták meg kőszerszámkészítő műhelyek kétségtelen maradványait a későbbi kőkorszakból; azok a művesek, akik itt ügyességüket kiképezték, valószínűleg ugyanúgy az összesség számlájára dolgoztak, mint az indiai nemzetségi közösségek állandó kézművesei ma is még. Ezen a fokon más csere, mint a törzsön belüli, semmi esetre sem keletkezhetett, és ez is kivételes esemény maradt. Itt viszont, a pásztortörzsek kiválása után, a különböző törzsek tagjai közötti cserének, rendszeres intézményként való kialakulásának és megszilárdulásának minden feltételét készen találjuk. Eredetileg törzs cserélt törzzsel, kölcsönösen a nemzetségi elöljárók révén; amikor azonban a nyájak különtulajdonba kezdtek átmenni, mindinkább túlsúlyra jutott az egyedi csere, s végül egyetlen forma lett. De a fő cikk, melyet a pásztortörzsek szomszédaiknak a cserében adtak, az állat volt; az állat lett az az áru, amelyben minden más árut felbecsültek, és amelyet mindenütt szívesen vettek cserébe más árukért, — egyszóval, az állat már ezen a fokon pénzfunkcióra tett szert és pénzszolgálatokat teljesített. Ilyen szükségszerűséggel és gyorsasággal fejlődött ki már az árucsere legkezdetén egy pénzáru szükséglete.

A kertművelés, mely a barbárság alsó fokán álló ázsiaiaktól valószínűleg idegen volt, legkésőbb a középső fokon jelentkezett náluk, a földművelés előfutáraként. A turáni fennsík éghajlata nem enged meg pásztorkodást, ha nincsenek takarmánykészletek a hosszú és szigorú télre; itt tehát feltétel volt a rétművelés és gabonatermesztés. Ugyanez érvényes a Fekete-tengertől északra eső sztyeppekre is. De bár a gabonát először az állatok számára termesztették, csakhamar emberi táplálék is lett belőle. A megművelt föld még törzsi tulajdon volt, melyet eleinte a nemzetségeknek, később ezek a házközösségeknek, végül az egyedeknek utaltak át használatra; ezeknek bizonyos birtoklási jogaik lehettek a földre, ennél több azonban nem.

E fok ipari vívmányai közül kettő különösen fontos. Az első a szövőszék, a második az ércek olvasztása és a fémek feldolgozása. A réz, az ón és a kettőből összeötvözött bronz volt messze a legfontosabb; a bronzból használható szerszámok és fegyverek készültek, de a kőszerszámokat nem tudta kiszorítani; ezt csak a vas tudta megtenni, és a vas előállításához még nem értettek. Kezdtek aranyat és ezüstöt felhasználni ékszernek és dísznek, és ezeknek minden bizonnyal már magas értékük volt a rézhez és a bronzhoz képest.

A termelésnek minden ágban — az állattenyésztésben, földművelésben, háziiparban — végbemenő megnövekedése képessé tette az emberi munkaerőt arra, hogy nagyobb terméket állítson elő, mint amennyi a fenntartásához szükséges volt. Egyszersmind növelte a napi munkamennyiséget is, amely a nemzetség, a házközösség vagy az egyedi család egy-egy tagjára jutott. Új munkaerők bevonása vált kívánatossá. A háború megadta ezeket: a hadifoglyokat rabszolgákká változtatták. A munka első nagy társadalmi megosztása, amellyel velejárt a munka termelékenységének, tehát a vagyonnak a megnövekedése és a

termelés területének kibővülése, az adott történelmi feltételek összessége mellett szükségszerűen maga után vonta a rabszolgaságot. Az első nagy társadalmi munkamegosztásból kialakult a társadalom első nagy szakadása két osztályra: urakra és rabszolgákra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra.

Hogy mikor és hogyan mentek át a nyájak a törzs vagy a nemzetség közbirtokából az egyes családfők tulajdonába, erről mostanáig semmit sem tudunk. De lényegében ezen a fokon kellett megtörténnie. Mármost a nyájakkal és a többi új vagyonokkal forradalom tört rá a családra. A kenyérkereset mindig a férfi dolga volt, a hozzá szükséges eszközöket ő termelte és az ő tulajdona voltak. A nyájak voltak a kereset új eszközei; kezdetben a megszelídítésük és később az őrzésük a férfi munkája volt. Övé volt ezért az állat, övéi az állatokért cserébe kapott áruk és rabszolgák. Mindaz a többlet, amelyet a kereset most hozott, a férfinak jutott; a nő is élvezhette, de a tulajdonban nem volt része. A „vad" harcos és vadász megelégedett a házban a második hellyel, a nő után; a „szelídebb" pásztor, vagyonára hivatkozva, az első helyre nyomult és visszaszorította a nőt a másodikra. És a nő nem is panaszkodhatott. A családon belüli munkamegosztás szabályozta a tulajdoneloszlást férfi és nő között; ez nem változott meg, mégis feje tetejére állította az addigi házi viszonyt, csupán csak azért, mert a családon kívül a munkamegosztás más lett. Ugyanaz az ok, amely korábban a nő uralmát biztosította a házban: az, hogy feladata a házi munkára szorítkozott, ugyanez az ok most a férfi uralmát biztosította a házban: a nő házi munkája most eltűnt a férfi kereső munkája mellett; a kereső munka volt minden, a nőé pedig jelentéktelen ráadás. Már itt látjuk, hogy a nő felszabadítása, a férfival való egyenjogúsítása mindaddig lehetetlenség, amíg a nőt a társadalmi termelőmunkából kizárják és a házi magánmunkára korlátozzák. A nő felszabadítása csak akkor válik lehetővé, amikor nagy, társadalmi méretekben részt vehet a termelésben, s a házi munka már csak jelentéktelen mértékben veszi igénybe. Ez pedig csak a modern nagyiparral vált lehetségessé, amely nem csupán megengedi, de egyenesen megkívánja a nagy szinten folytatott női munkát és arra törekszik, hogy a házi magánmunkát egyre inkább köztevékenységgé oldja fel.

Azzal, hogy a férfié lett a tényleges uralom a házban, egyeduralmának utolsó korlátja is megdőlt. Ezt az egyeduralmat megerősítette és örökössé tette az anyajog bukása, az apajog bevezetése és a párosházasság fokozatos átmenete a monogámiába. Ez azonban rést ütött a régi nemzetségi renden: az egyedi család hatalommá lett és fenyegetően szembemagasodott a nemzetséggel.

A következő lépés a barbárság felső fokára vezet bennünket, abba az időszakba, amelyben valamennyi kultúrnép a hőskorát éli: a vaskard, de egyben a vaseke és vasfejsze korába. A vas az ember szolgálatába állt, az utolsó és legfontosabb mindazon nyersanyagok közül, amelyeknek történelmi forradalmasító szerepük volt, az utolsó — a burgonya megjelenéséig. A vas teremtette

meg a nagyobb területeken folytatott földművelést, kiterjedt erdőségek termőfölddé változtatását; olyan kemény és éles szerszámot adott a kézművesnek, amelynek sem kő, sem más ismert fém nem állhatott ellen. Mindez fokozatosan történt; az első vas gyakran lágyabb volt még, mint a bronz. A kőfegyver így hát csak lassan tűnt el; nemcsak a Hildebrand-énekben, de még 1066-ban Hastingsnél[274] is szerepeltek kőbalták a csatában. De a haladás most már feltartóztathatatlanul, szakadatlanabbul és gyorsabban folytatódott. A kőfalakkal, tornyokkal és bástyákkal körülzárt, kő- vagy téglaházakból épült város lett a törzs vagy törzsszövetség központi székhelye; az építészet hatalmas haladása ez, de a megnövekedett veszély és a védelemre szorulás jele is. A vagyon gyorsan gyarapodott, de már egyesek vagyonaként; a szövés, a fémfeldolgozás és a többi, egyre inkább elkülönülő kézművesség a termelést mind többrétűvé és kiműveltebbé tette; a földművelés már nemcsak gabonát, hüvelyeseket és gyümölcsöt hozott, hanem olajat és bort is, amelynek készítését megtanulták. Ilyen sokrétű tevékenységet már nem űzhetett egy és ugyanaz az egyes ember; bekövetkezett a *munka második nagy megosztása*: a kézművesség különvált a földműveléstől. A termelésnek és ezzel a munka termelékenységének folytonos növekedése emelte az emberi munkaerő értékét; a megelőző fokon még keletkezőben levő és szórványos rabszolgaság most a társadalmi rendszer lényeges alkotórésze lesz; a rabszolga már nem egyszerű segéderő, tucatjával hajtják munkára, a földre és a műhelybe. A termelésnek a két nagy főágra, földművelésre és kézművességre hasadásával létrejön a közvetlenül a cserére irányuló termelés, az árutermelés; vele együtt a kereskedelem, nem csupán belül és a törzsi határokon, hanem már a tengeren át is. Mindez azonban még nagyon fejletlen; a nemesfémek kezdenek túlnyomó és általános pénzáruvá válni, de még veretlenül, csak a csupasz súlyuk szerint cserélik őket.

A szabadok és rabszolgák közötti különbségekhez a gazdagok és szegényebbek közötti különbség járul — az új munkamegosztással a társadalom új, osztályokra való hasadására kerül sor. Az egyes családfők közötti birtokkülönbségek szétfeszítik a régi kommunisztikus házközösséget mindenütt, ahol addig fennmaradtak; s vele együtt az e közösség számlájára folytatott közös földművelést. A szántóföldet kiutalják használatra az egyes családoknak, eleinte ideiglenesen, később egyszer s mindenkorra; fokozatosan és a párosházasságnak monogámiába való átmenetével párhuzamosan végbemegy az átmenet a teljes magántulajdonba. Az egyedi család kezd a társadalom gazdasági egységévé válni.

A sűrűbb népesség szorosabb összefogásra kényszerít kifelé és befelé egyaránt. A rokon törzsek szövetsége mindenütt szükségességgé válik; de hamarosan az összeolvadásuk is, és ezzel az, hogy az elválasztott törzsi területek egybeolvadjanak a nép összterületévé. A nép hadvezére — rex, baszileusz, thiudans — nélkülözhetetlen, állandó hivatalviselővé válik. Létrejön a népgyűlés ott is,

ahol eddig nem volt. Hadvezér, tanács, népgyűlés a katonai demokrácia felé fejlődő nemzetségi társadalom szervei. Katonai — mert a háború és a háborúra való szervezkedés most a népélet szabályszerű funkciója lett. A szomszédok gazdagsága izgatja a népek kapzsiságát, akiknek szemében a gazdagság megszerzése már a legfőbb életcélok egyike. Barbárok ezek: a rablást könnyebbnek, sőt tiszteletreméltóbbnak tartják, mint a munkával szerzést. Azelőtt csak sérelmek megbosszulása vagy az elégtelenné vált terület kiterjesztése végett folyt háború, most a puszta rablás céljából, és állandó kereseti ággá lesz. Nem hiába merednek a fenyegető falak az új, megerősített városok körül; árkaikban a nemzetségi alkotmány sírja tátong, tornyaik pedig már a civilizációba nyúlnak. És ugyanígy alakulnak a dolgok belül is. A rablóháborúk megnövelik a legfőbb hadvezér és az alvezérek hatalmát; az utódoknak ugyanabból a családból történő szokásszerű választása, kivált az apajog bevezetése óta, lassanként átmegy az eleinte megtűrt, azután megkívánt, végül bitorolt öröklésbe; lerakták az örökletes királyság és az örökletes nemesség alapzatát. A nemzetségi alkotmány szervei ily módon lassanként elszakadnak a népben, a nemzetségben, a phratriában, a törzsben rejlő gyökereiktől, és az egész nemzetségi alkotmány átfordul az ellenkezőjébe: a saját ügyeinek szabad rendezésére alakult törzsi szervezetből a szomszédok kifosztására és elnyomására szolgáló szervezetté válik, és ennek megfelelően a szervei a népakarat szerszámaiból a saját népükkel szemben gyakorolt uralom és elnyomás önálló szerveivé lesznek. Ez azonban sohasem lett volna lehetséges, ha a nemzetségtársakat a gazdagság sóvársága nem szakította volna gazdagokra és szegényekre, ha „a tulajdonkülönbség egyazon nemzetségen belül az érdekek egységét át nem változtatta volna a nemzetségtársak antagonizmusává" (Marx), és ha a rabszolgaság elterjedése nem kezdte volna már olyan színben feltüntetni a létfenntartás munkával való megszerzését, mint ami csak rabszolgához méltó tevékenység, mint ami szégyenletesebb a rablásnál.

Ezzel a civilizáció küszöbére érkeztünk. A civilizációt a munka megosztásának újabb haladása nyitja meg. A legalsóbb fokon az emberek csak közvetlenül saját szükségletükre termeltek; az esetlegesen előforduló csereaktusok elszigeteltek voltak, csak a véletlenül kelétkező felesleget érintették. A barbárság középső fokán a pásztornépeknél az állatokban már olyan birtokot találunk, amely a nyájak bizonyos nagysága mellett a saját szükségleten felül rendszeresen többletet szolgáltat; ugyanakkor munkamegosztást hoz létre a pásztornépek és a nyájak nélküli, visszamaradt törzsek között, ezzel két különböző, egymás mellett fennálló termelési fokot és ezzel a rendszeres csere feltételeit. A barbárság felső foka meghozza a további munkamegosztást a földművelés és a kézművesség között, ezzel a munkatermékek egyre növekvő részének közvetlenül cserére

termelését és ezzel az egyedi termelők közötti cserének a társadalom életszükségességévé emelkedését. A civilizáció mindezeket a készen talált munkamegosztásokat megszilárdítja és fokozza, nevezetesen azzal, hogy kiélezi az ellentétet a város és a falu között (amikor is vagy a város uralkodhatik gazdaságilag a falu felett, mint az ókorban, vagy pedig a falu a város felett, mint a középkorban), és hozzátesz egy harmadik, a civilizációra sajátságos, döntő fontosságú munkamegosztást: létrehoz egy olyan osztályt, amely már nem a termeléssel foglalkozik, hanem csak a termékek cseréjével — a *kereskedőket.* Az osztályalakulás összes addigi kezdeményei még kizárólag a termeléssel voltak kapcsolatosak; a termelésben részt vevő embereket szétválasztották vezetőkre és kivitelezőkre, vagy pedig nagyobb és kisebb szintű termelőkre. Itt lép fel első ízben egy olyan osztály, amely anélkül, hogy bárhogyan is részt venne a termelésben, nagyjában és egészében magához ragadja a termelés irányítását és gazdaságilag aláveti magának a termelőket; kikerülhetetlen közvetítővé válik két-két termelő között és mindkettőt kizsákmányolja. Azzal az ürüggyel, hogy leveszi a termelők válláról a cserével járó fáradságot és kockázatot, hogy termékeik kelendőségét távoli piacokra kiterjeszti és ezzel a népesség leghasznosabb osztályává válik, kialakul egy parazitákból álló osztály, igazi társadalmi élősdiek osztálya, amely nagyon csekély tényleges teljesítményei béreként lefölözi a hazai és az idegen termelés színe-javát, nagy hamar roppant vagyonra és megfelelő társadalmi befolyásra tesz szert és éppen ezért a civilizáció időszakában mind nagyobb tiszteletre és a termelés feletti mind nagyobb uralomra hivatott, míg végül maga is világra hoz valamit, ami saját terméke: az időszakos kereskedelmi válságokat.

Ezen a szóbanforgó fejlődési fokon az ifjú kereskedőségnek persze még sejtelme sincs arról, micsoda nagy dolgoknak néz elébe. De kialakul, nélkülözhetetlenné teszi magát, és ez elegendő. Vele együtt pedig kialakul a *fémpénz*, a vert érme, és a fémpénzzel új eszközhöz jut a nem-termelő, amelynek révén úrrá lehet a termelő és termelése felett. Felfedezték az áruk áruját, amely minden más árut rejtve magában hordoz, azt a varázseszközt, amely tetszés szerint minden kívánatos és megkívánt dologgá átváltozhat. Akié ez volt, uralkodott a termelés világán; — és kié volt mindenekelőtt? A kereskedőé. Nála a pénz kultusza biztos kézben volt. Gondoskodott róla, hogy nyilvánvalóvá váljék: minden árunak és ezzel minden árutermelőnek imádattal a porba kell hullnia a pénz előtt. Gyakorlatilag bebizonyította, hogy a gazdagság minden más formája maga is csak puszta látszattá lesz a gazdagságnak mint olyannak e megtestesülésével szemben. Soha többé nem lépett fel a pénz hatalma olyan őseredeti nyerseséggel és erőszakossággal, mint ebben az ifjonti időszakában. A pénzért való áruvásárlás után jött a pénzkölcsön, ezzel meg a kamat és az uzsora. És semelyik későbbi törvényhozás nem taszítja oda olyan kíméletlenül és menthetetlenül az adóst az uzsorás hitelező lába elé, mint az ó-athéni és ó-római törvények —

és mindkettő spontánul keletkezett, szokásjogként, kizárólag gazdasági kényszerből.

Az árukból és rabszolgákból álló vagyon, a pénzvagyon mellé most a földbirtokvagyon lépett. Az egyeseknek az eredetileg a nemzetségtől vagy a törzstől átengedett földparcellákra való birtokjoga most már annyira megszilárdult, hogy ezek a parcellák örökletes tulajdonukká lettek. Egy idő óta mindenekelőtt arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a nemzetségi közösségnek a parcellára való jogától, amely béklyóvá lett számukra. A béklyótól megszabadultak — de rövidesen az új földtulajdontól is. A föld teljes, szabad tulajdona nemcsak annak lehetőségét jelentette, hogy valaki csorbítatlanul és korlátozatlanul birtokolja a földet, hanem annak lehetőségét is, hogy elidegenítse. Amíg a föld nemzetségi tulajdon volt, ez a lehetőség nem létezett. De mikor az új földbirtokos a nemzetség és a törzs felettes tulajdonának béklyóját végleg lerázta, elszakította azt a köteléket is, amely őt eddig eloldozhatatlanul összefűzte a földdel. Hogy ez mit jelentett, arra megtanította a magántulajdonnal együtt feltalált pénz. A föld most áruvá válhatott, amelyet eladnak és elzálogosítanak. Alighogy bevezették a földtulajdont, feltalálták már a jelzálogot (lásd Athén). Mint ahogyan a monogámia sarkában jár a hetérizmus és a prostitúció, úgy jár ez időtől a földtulajdon sarkában a jelzálog. Teljes, szabad, elidegeníthető földtulajdont akartatok, nos, megkaptátok — tu l'as voulu, George Dandin!*

Így aztán a kereskedelem kiterjedésével, a pénzzel és pénzuzsorával, a földtulajdonnal és jelzáloggal gyorsan haladt a vagyon koncentrálódása és centralizálódása egy kisszámú osztály kezében, és ezzel együtt egyre nőtt a tömegek szegénysége és a szegények tömege. Az új vagyonarisztokrácia, amennyiben nem esett már eleve egybe a régi törzsi nemességgel, végleg háttérbe szorította azt (Athénban, Rómában, a németeknél). S mialatt a szabadok a vagyon szerint így osztályokra szakadtak, iszonyúan megszaporodott, különösen Görögországban, a rabszolgák száma,** akiknek kikényszerített munkája alkotta azt az alapzatot, amelyen az egész társadalom felépítménye emelkedett.

Vegyük szemügyre mármost, mi lett e társadalmi forradalmasodás közepette a nemzetségi alkotmányból. Tehetetlenül állott azokkal az új elemekkel szemben, amelyek közreműködése nélkül nőttek naggyá. A nemzetségi alkotmány előfeltétele az volt, hogy egy nemzetség vagy éppen egy törzs tagjai egyazon területen egyesülten éltek és azt kizárólag ők lakták. Ennek már régen vége volt. Nemzetségek és törzsek mindenütt összekeveredtek, rabszolgák, védettek, idegenek mindenütt ott laktak a polgárok között. A barbárság középső fokának vége felé elért letelepültséget minduntalan áttörte a lakóhelynek a kereskedelem,

* — te akartad, George Dandin.[275] — *Szerk.*

** Számukat Athénban lásd fent [528]. old., Korinthoszban a város virágkorában 460 000-re, Aiginében 470 000-re rúgott, mindkét esetben tízszeresére a szabad polgárnépességnek. — *Engels jegyzete.*

a foglalkozásváltozás, a földbirtokcsere által megszabott mozgékonysága és változékonysága. A nemzetségi testületek tagjai már nem jöhettek össze saját közös ügyeik intézésére; már csak jelentéktelen dolgokról gondoskodtak üggyelbajjal, mint a vallási ünnepek. Azok mellett a szükségletek és érdekek mellett, amelyek biztosítására a nemzetségi testületek hivatottak és képesek voltak, a kereseti viszonyok forradalmasodása és a társadalmi tagozódás ebből következő változása folytán új szükségletek és érdekek keletkeztek, amelyek nemcsak idegenek voltak a régi nemzetségi rendtől, de minden módon keresztezték is azt. A munka megosztása révén kialakult kézművescsoportok érdekei, a városnak a faluval ellentétben fennálló különleges szükségletei új szerveket követeltek; de mindegyik ilyen csoport a legkülönbözőbb nemzetségekhez, phratriákhoz és törzsekhez tartozó emberekből tevődött össze, sőt idegenek is tartoztak hozzá; ezeknek a szerveknek tehát a nemzetségi alkotmányon kívül kellett kialakulniok, mellette, s ezzel ellene. — És megintcsak mindegyik nemzetségi testületben érvényesült az érdekeknek ez az összeütközése, mely abban csúcsosodott ki, hogy ugyanabban a nemzetségben és ugyanabban a törzsben egyesültek gazdagok és szegények, uzsorások és adósok. — Ehhez járult még az új, a nemzetségi szövetségektől idegen népesség tömege, amely, mint Rómában, hatalommá válhatott az országban, és amellett túl nagyszámú is volt, semhogy a vérrokon nemzetségekbe és törzsekbe fokozatosan felvétethessék. Ezzel a tömeggel szemben zárt, kiváltságos testületekként álltak a nemzetségi közösségek; az őseredeti természetadta demokrácia átcsapott gyűlölködő arisztokráciává. — Végezetül a nemzetségi alkotmány olyan társadalomból nőtt ki, amely nem ismert belső ellentéteket, és csak egy ilyen társadalomhoz is illeszkedett. Nem volt kényszerítő eszköze a közvéleményen kívül. Most azonban olyan társadalom keletkezett, amelynek összes gazdasági életfeltételeinél fogva szabadokra és rabszolgákra, kizsákmányoló gazdagokra és kizsákmányolt szegényekre kellett szakadnia, olyan társadalom, amely nemhogy képes lett volna ezeket az ellentéteket újból kibékíteni, hanem mindinkább ki kellett éleznie őket. Ilyen társadalom vagy csak az osztályok egymás elleni folytonos nyílt harcában állhatott fenn, vagy pedig olyan harmadik hatalom uralma alatt, amely, látszólag a harcoló osztályok felett állván, ezek nyílt összeütközését elnyomta és az osztályharcot legfeljebb gazdasági területen, úgynevezett törvényes formában engedte megvívni. A nemzetségi alkotmány ideje lejárt. Szétfeszítette a munka megosztása és ennek eredménye, a társadalom osztályokra szakadása. Helyét az *állam* foglalta el.

Részleteiben szemügyre vettük fent azt a három fő formát, amelyben az állam a nemzetségi alkotmány romjain felépül. Athén nyújtja a legtisztább, legklasszikusabb formát: itt az állam közvetlenül és túlnyomóan a magában a nemzetségi

társadalomban kifejlődő osztályellentétekből keletkezik. Rómában a nemzetségi társadalom zárt arisztokráciává válik egy rajta kívül álló, jognélküli, de kötelességekkel tartozó nagyszámú plebs közepette; a plebs győzelme szétfeszíti a régi nemzetségi alkotmányt és roncsain megépíti az államot, amelyben azután mind a nemzetségi arisztokrácia, mind a plebs csakhamar teljesen felolvad. A római birodalmat legyűrő németeknél végül az állam közvetlenül a nagy idegen területek meghódításából keletkezik, mivel az ezek feletti uralomra a nemzetségi alkotmány nem nyújt eszközöket. Minthogy azonban ez a hódítás nem jár együtt sem a régi népesség elleni komoly harccal, sem haladottabb munkamegosztással; minthogy a meghódítottak és hódítók csaknem ugyanazon a gazdasági fejlődési fokon állnak, a társadalom gazdasági bázisa tehát a régi marad, ezért a nemzetségi alkotmány módosult, területi alakjában hosszú évszázadokon át fennmaradhat mint Mark-alkotmány és még a későbbi nemesi és patríciusi nemzetségekben, sőt még parasztnemzetségekben is, mint a dithmarscheni[276], meggyengült formában egy időre megifjodhatik.*

Az állam tehát korántsem a társadalomra kívülről rákényszerített hatalom, éppoly kevéssé „az erkölcsi eszme valósága", „az ész képe és valósága", mint Hegel állítja. Hanem a társadalom terméke meghatározott fejlődési fokon; annak bevallása, hogy ez a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával, kibékíthetetlen ellentétekre hasadt, amelyeknek megfékezésére képtelen. Hogy azonban ezek az ellentétek, az ellenkező gazdasági érdekű osztályok ne emésszék fel magukat és a társadalmat meddő küzdelemben, ahhoz egy látszólag a társadalom felett álló hatalom vált szükségessé, amely az összeütközést tompítja, a „rend" korlátain belül tartja; és ez a társadalomból származó, de fölébe helyezkedő, tőle mindjobban elidegenülő hatalom az állam.

A régi nemzetségi szervezettel szemben az államot elsősorban az állampolgárok *terület szerinti* beosztása jellemzi. A régi, vérségi kötelékek alkotta és összetartotta nemzetségi közösségek, mint láttuk, elégtelenekké váltak, nagyrészt azért, mert előfeltételezték, hogy tagjaik egy meghatározott területhez vannak kötve, holott ez már régen véget ért. A terület megmaradt, de az emberek mozgékonyak lettek. A területi beosztást vették tehát kiindulópontul, és a polgárok ott gyakorolhatták a közzel kapcsolatos jogaikat és kötelességeiket, ahol letelepedtek, tekintet nélkül nemzetségre és törzsre. Az állampolgároknak ez a területi illetőség szerinti szervezete közös minden államban. A mi szemünkben ezért természetes; de láttuk, milyen kemény és hosszadalmas harcokba került, míg ez a szervezet Athénban és Rómában a régi nemzetségek szerinti szervezet helyébe léphetett.

* Az első történetíró, akinek legalább megközelítő elképzelése volt a nemzetség lényegéről, Niebuhr volt, és ezt — de az innen minden további nélkül átvitt tévedéseit is — annak köszönheti, hogy ismerte a dithmarscheni nemzetségeket. — *Engels jegyzete.*

A második vonás egy olyan *közhatalom* létesítése, amely már nem esik közvetlenül egybe az önmagát fegyveres hatalomként megszervező népességgel. Ez a külön közhatalom azért szükséges, mert a népesség öntevékeny fegyveres szervezete az osztályokra szakadás óta lehetetlenné vált. A rabszolgák is a népességhez tartoznak; a 90 000 athéni polgár csak kiváltságos osztály a 365 000 rabszolgával szemben. Az athéni demokrácia néphadserege arisztokratikus közhatalom volt a rabszolgák ellen és kordában tartotta őket; de hogy a polgárokat is kordában tarthassák, zsandárságra volt szükség, mint fent elbeszéltük. Ez a közhatalom mindegyik államban létezik; nem csupán fegyveres emberekből áll, hanem dologi függelékekből is, börtönökből és mindenféle kényszerintézményekből, amelyekről a nemzetségi társadalom mit sem tudott. A közhatalom nagyon jelentéktelen, szinte elenyésző lehet olyan társadalmakban, amelyekben az osztályellentétek még fejletlenek, és félreeső területeken, mint például időnként és helyenként az Amerikai Egyesült Államokban. De abban a mértékben erősödik, ahogy az osztályellentétek az államon belül kiéleződnek, és ahogy az egymással határos államok nagyobbak és népesebbek lesznek — csak mai Európánkat kell megnézni, ahol az osztályharc és a hódítási konkurrencia a közhatalmat olyan magaslatra szökkentette, amelyen az egész társadalmat és magát az államot is elnyeléssel fenyegeti.

E közhatalom fenntartásához az állampolgárok járulékai szükségesek — az *adók*. Ezek a nemzetségi társadalom számára teljesen ismeretlenek voltak. Ma azonban sokat tudnánk mesélni róluk. A civilizáció haladásával már az adókból sem futja; az állam váltót intézvényez a jövőre, kölcsönöket vesz fel, *államadósságokat* csinál. Erről is regélhetne a vén Európa.

A közhatalomnak és az adóbehajtás jogának birtokában a hivatalnokok most a társadalomnak a társadalom *felett* álló szerveiként jelennek meg. A szabad, készséges tisztelet, amellyel a nemzetségi alkotmány szerveinek adóztak, nekik nem elég, még ha meg is kaphatnák; a társadalomtól elidegenedő hatalom hordozói lévén, tekintélyüket kivételes törvényekkel kell megteremteni, melyeknél fogva különleges szentséget és sérthetetlenséget élveznek. A civilizált állam leghitványabb rendőrszolgájának több a „tekintélye", mint a nemzetségi társadalom valamennyi szervének együttvéve; de a civilizáció leghatalmasabb fejedelme és legnagyobb államférfija vagy hadvezére is megirigyelheti a legkisebb nemzetségi elöljárót, azért a kikényszerítetlen és elvitatlan tiszteletért, amelyben részesül. De hát az egyik a társadalom kellős közepén áll; a másik pedig kénytelen valami társadalmon kívülit és felülit képviselni akarni.

Minthogy az állam abból a szükségletből keletkezett, hogy az osztályellentéteket kordában tartsa, de ugyanakkor ezen osztályok összeütközésének közepette keletkezett, ezért az állam rendszerint a leghatalmasabb, gazdaságilag uralkodó osztály állama, s ez az osztály az állam révén politikailag is uralkodó osztállyá válik és ekképpen az elnyomott osztály fékentartásának és kizsákmányolásának

új eszközeire tesz szert. Így az ókori állam mindenekelőtt a rabszolgatartók állama volt a rabszolgák fékentartására, a feudális állam a nemesség szerve a jobbágyok és függő parasztok fékentartására, a modern képviseleti állam pedig a tőke szerszáma a bérmunka kizsákmányolására. Kivételesen azonban olyan időszakok is előfordulnak, amelyekben a harcoló osztályok annyira egyensúlyt tartanak egymással, hogy az államhatalom mint látszólagos közvetítő pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert mindkét féllel szemben. Ilyen a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája, amely a nemesség és a polgárság között tartott egyensúlyt; ilyen az első és kivált a második francia császárság bonapartizmusa, amely a proletariátust a burzsoázia és a burzsoáziát a proletariátus ellen játszotta ki. E nemben a legújabb teljesítmény, amely uralkodót és elnyomottat egyaránt nevetséges színben tüntet fel, a bismarcki nemzet új német birodalma[277]: itt a tőkéseket és a munkásokat tartják egyensúlyban egymással szemben és csapják be egyaránt a lezüllött porosz parlagi nemesek javára.

A legtöbb történelmi államban azonkívül az állampolgároknak vagyonuk fokozatai arányában mérik ki jogaikat és ezzel egyenesen kimondják, hogy az állam a birtokos osztály védelmi szervezete a birtoktalan osztály ellen. Így volt ez már az athéni és római vagyoni osztályok esetében. Így volt a középkori feudális államban, ahol a politikai hatalmi helyzet a földbirtok szerint tagolódott. Így van a modern képviseleti államok választási cenzusában. De a birtokkülönbségnek ez a politikai elismerése korántsem lényeges. Ellenkezőleg, az állami fejlődés alacsony fokát jelzi. A legmagasabb államforma, a demokratikus köztársaság, amely modern társadalmi viszonyaink között mindinkább elkerülhetetlen szükségszerűséggé válik és az egyedüli államforma, amelyben a proletariátus és a burzsoázia megvívhatja végső döntő harcát — a demokratikus köztársaság hivatalosan már nem vesz tudomást birtokkülönbségekről. Ebben a vagyon közvetve, de annál biztosabban gyakorolja hatalmát. Egyrészt a közvetlen hivatalnoki korrupció formájában, amire Amerika a klasszikus minta, másrészt a kormány és a tőzsde szövetsége formájában, amely annál könnyebben létrejön, minél inkább növekednek az államadósságok, és minél jobban koncentrálódik nemcsak a szállítás, hanem maga a termelés is részvénytársaságok kezében, amelyeknek megintcsak a tőzsde a központjuk. Erre Amerikán kívül csattanós példa a legújabb francia köztársaság, és a derék Svájc is megtette a magáét ezen a téren. De hogy a kormány és a tőzsde e testvéri szövetségéhez demokratikus köztársaság nem szükséges, azt bizonyítja Anglián kívül az új német birodalom, ahol nem lehet megmondani, hogy az általános választójog kit emelt magasabbra, Bismarckot-e vagy Bleichrödert. Végül pedig a birtokos osztály közvetlenül az általános választójog útján uralkodik. Ameddig az elnyomott osztály, a mi esetünkben tehát a proletariátus, még nem érett meg arra, hogy önmagát felszabadítsa, addig többségében a fennálló társadalmi rendet tekinti az egyedül lehetségesnek és politikailag a tőkésosztály uszálya,

szélső balszárnya lesz. De amilyen mértékben éretté válik önmaga felszabadítására, abban a mértékben alakul saját párttá és választja meg saját képviselőit, nem pedig a tőkésekét. Az általános választójog ily módon a munkásosztály érettségének fokmérője. A mai államban ennél több nem lehet és nem is lesz soha; de ennyi elég is. Azon a napon, amelyen az általános választójog hőmérője forrpontot jelez a munkásoknál, tudják majd mind ők, mind a tőkések, hogy hányadán vannak.

Az állam tehát nem öröktől fogva van. Voltak társadalmak, amelyek elboldogultak nélküle, amelyeknek államról és államhatalomról sejtelmük sem volt. A gazdasági fejlődés egy meghatározott fokán, amellyel szükségszerűen vele járt a társadalom osztályokra szakadása, e szakadás révén az állam szükségszerűséggé vált. Most gyors léptekkel közeledünk a termelésnek egy olyan fejlődési fokához, amelyen ezeknek az osztályoknak a létezése nemcsak nem szükségszerűség többé, hanem a termelés pozitív akadályává lesz. Meg fognak dőlni, ugyanolyan elkerülhetetlenül, mint ahogy egykor keletkeztek. Velük együtt elkerülhetetlenül megdől az állam. A társadalom, amely a termelést a termelők szabad és egyenlő társulása alapzatán újjászervezi, az egész államgépezetet oda helyezi, ahová majd való lesz: a régiségek múzeumába, a rokka és a bronzbalta mellé.

A civilizáció tehát az előrebocsátottak szerint a társadalomnak az a fejlődési foka, amelyen a munka megosztása, az egyesek közötti ebből eredő csere és a kettőt összefogó árutermelés teljesen kibontakozik és az egész korábbi társadalmat forradalmasítja.

A termelés minden előző társadalmi fokon lényegileg közös volt, mint ahogy a fogyasztás is nagyobb vagy kisebb kommunisztikus közösségeken belül a termékek közvetlen elosztása útján történt. A termelésnek ez a közös volta a legszűkebb korlátok között forgott fenn; de együtt járt a termelők uralmával termelési folyamatuk és termékük felett. Tudják, mi lesz a termékből: ők fogyasztják el, nem kerül ki a kezükből; és amíg a termelést ezen az alapzaton folytatják, addig nem is nőhet a termelők feje fölé, nem hozhat létre velük szemben kísérteties idegen hatalmakat, amint ez a civilizációban szabályszerűen és elkerülhetetlenül megtörténik.

De lassan beékelődik ebbe a termelési folyamatba a munka megosztása. Aláássa a termelés és elsajátítás közös voltát, az egyesek általi elsajátítást túlnyomó szabállyá emeli és ezzel létrehozza az egyesek közötti cserét — hogy milyen módon, azt fentebb megvizsgáltuk. Az árutermelés fokozatosan uralkodó formává válik.

Az árutermeléssel, a már nem saját felhasználásra, hanem cserére történő termeléssel a termékek szükségképpen egyik kézből a másikba kerülnek.

A termelő a cserében odaadja a termékét, nem tudja többé, mi lesz vele. Mihelyt a pénz és a pénzzel a kereskedő mint közvetítő a termelők közé lép, a cserefolyamat még bonyolultabbá, a termékek végső sorsa még bizonytalanabbá válik. Sok a kereskedő, és egyik sem tudja, mit csinál a másik. Az áruk már nem csupán egyik kézből a másikba kerülnek, hanem egyik piacról a másikra is; a termelők elvesztették az uralmat az életkörük össztermelése felett, a kereskedők pedig nem szerezték meg. Termékek és termelés a véletlen hatalma alá kerülnek.

De a véletlen, az csak egyik pólusa egy összefüggésnek, melynek másik pólusát szükségszerűségnek hívják. A természetben, ahol látszólag szintén a véletlen uralkodik, már régen kimutattuk minden egyes területen azt a belső szükségszerűséget és törvényszerűséget, amely ebben a véletlenben érvényesül. És ami áll a természetre, az áll a társadalomra is. Minél inkább lesz egy társadalmi tevékenység, a társadalmi folyamatok egy sora túl hatalmassá az emberek tudatos ellenőrzése számára és nő a fejük fölé, minél inkább tűnik úgy, hogy a merő véletlenre van bízva, annál inkább érvényesülnek ebben a véletlenben mintegy természeti szükségszerűséggel e társadalmi tevékenység sajátságos, bennelakozó törvényei. Ilyen törvények uralkodnak az árutermelés és az árucsere véletlenségein is; az egyes termelővel és cserélővel idegen, sőt eleinte felismeretlen hatalmakként állnak szemben, amelyeknek természetét előbb fáradságosan ki kell kutatni és mélyére kell hatolni. Az árutermelésnek ezek a gazdasági törvényei módosulnak e termelési forma különböző fejlődési fokaival; nagyjában és egészében azonban a civilizáció egész időszaka az uralmuk alatt áll. És a termék még ma is ura a termelőknek; a társadalom össztermelését ma sem közösen megfontolt terv szabályozza, hanem vak törvények, amelyek elemi erővel érvényesülnek, végső fokon az időszakos kereskedelmi válságok viharaiban.

Láttuk fent, hogy az emberi munkaerő a termelésnek egy elég korai fejlődési fokán számottevően nagyobb terméket képes szolgáltatni, mint amennyi a termelők létfenntartásához szükséges, és hogy a fődolgot tekintve ez ugyanaz a fejlődési fok, mint amelyen a munka megosztása és az egyesek közötti csere kialakul. Nem soká tartott már, amíg felfedezték azt a nagy „igazságot", hogy az ember is lehet áru; hogy az emberi erő kicserélhető és elhasználható, csak rabszolgává kell változtatni az embert. Alig kezdtek az emberek cserélni, már őket magukat is cserélték. Az aktívum passzívummá vált, akár akarták az emberek, akár nem.

A civilizáció alatt legteljesebben kibontakozó rabszolgasággal bekövetkezett a társadalom első nagy szakadása egy kizsákmányoló és egy kizsákmányolt osztályra. Ez a szakadás továbbtartott az egész civilizált időszakon át. A rabszolgaság a kizsákmányolás első, az ókori világra sajátságos formája; ezt követi a jobbágyság a középkorban, a bérmunka az újabb korban. Ez a szolgaság

három nagy formája, amelyek a civilizáció három nagy korszakára jellemzők; a nyílt, s legújabban a leplezett, rabszolgaság mindig velük jár..

Az árutermelésnek azt a fokát, amellyel a civilizáció kezdődik, gazdaságilag az jellemzi, hogy bevezették 1. a fémpénzt és vele a pénztőkét, a kamatot és az uzsorát; 2. a kereskedőket mint közvetítő osztályt a termelők között; 3. a földmagántulajdont és a jelzálogot, és 4. a rabszolgamunkát mint uralkodó termelési formát. A civilizációnak megfelelő és vele véglegesen uralomra kerülő családforma a monogámia, a férfi uralma a nő felett, és az egyedi család mint a társadalom gazdasági egysége. A civilizált társadalom összefoglalása az állam, amely kivétel nélkül minden tipikus időszakban az uralkodó osztály állama és lényegileg minden esetben az elnyomott, kizsákmányolt osztály fékentartására szolgáló gépezet. Jellemző még a civilizációra: egyrészt a város és a falu ellentétének mint az egész társadalmi munkamegosztás alapzatának rögzítése; másrészt a végrendelkezés bevezetése, miáltal a tulajdonos még halála után is rendelkezhetik tulajdona felett. Ez a berendezkedés, amely egyenes arculcsapása a régi nemzetségi alkotmánynak, Athénban Szolónig ismeretlen volt; Rómában már korán bevezették, de hogy mikor, azt nem tudjuk;* a németeknél a papok vezették be, hogy a jámbor német akadálytalanul hagyhassa örökrészét az egyházra.

Ezzel az alapvető berendezkedéssel a civilizáció olyan dolgokat vitt végbe, amelyekre a régi nemzetségi társadalom a legtávolabbról sem volt képes. De úgy vitte őket végbe, hogy az emberek legpiszkosabb ösztöneit és szenvedélyeit hozta mozgásba és fejlesztette ki az összes többi hajlama rovására. A sima kapzsiság volt a civilizáció lelke első napjától máig, a vagyon és újra a vagyon és harmadszor is a vagyon, nem a társadalom vagyona, hanem ezé az egyes hitvány egyéné, ez volt az egyedül döntő célja. Ha eközben a tudomány növekvő fejlődése és visszatérő időszakokban a művészet legteljesebb virágja az ölébe hullott, ez is csak azért történt, mert ezek nélkül nem lett volna lehetséges korunk vagyonszerzeményének telje.

Minthogy a civilizáció alapzata az, hogy az egyik osztály kizsákmányolja a másikat, egész fejlődése állandó ellentmondásban mozog. A termelés minden előrelépése egyidejűleg visszalépés az elnyomott osztály, azaz a nagy többség

* Lassalle „System der erworbenen Rechte"-jében [A szerzett jogok rendszere] a második rész főként a körül a tétel körül forog, hogy a római végrendelet oly régi, mint maga Róma, hogy a római történelemben soha „nem volt végrendelet nélküli kor", hanem a végrendelet még a Róma előtti időben keletkezett a halottak kultuszából. Lassalle, mint hithű óhegeliánus, a római joghatározmányokat nem a rómaiak társadalmi viszonyaiból vezeti le, hanem az akarat „spekulatív fogalmából", és ennek során jut erre a teljességgel történelmietlen állításra. Nem csodálkozhatunk ezen olyan könyvben, amely ugyanezen spekulatív fogalom alapján arra az eredményre jut, hogy a római örökségnél a vagyon átruházása tisztára mellékes dolog volt. Lassalle nemcsak hisz a római jogászok, különösen a koraiak illúzióiban; még túl is tesz rajtuk. — *Engels jegyzete.*

helyzete szempontjából. Ami jótétemény egyeseknek, az szükségszerűen csapás a többieknek, ami új felszabadulás egyik osztálynak, az új elnyomás egy másiknak. A legcsattanósabb bizonyíték erre a gépi berendezés bevezetése, melynek hatásai ma világszerte ismertek. És ha a barbárok, mint láttuk, nemigen tehettek még különbséget jogok és kötelességek között, a civilizáció a kettő különbségét és ellentétét a leghülyébb tökfej előtt is világossá teszi azzal, hogy jószerivel minden jogot az egyik osztálynak juttat, viszont jószerivel minden kötelességet a másiknak.

De ennek nem szabad így lennie. Ami jó az uralkodó osztálynak, legyen jó az egész társadalomnak, amellyel az uralkodó osztály azonosítja magát. Minél tovább halad tehát a civilizáció, annál inkább kénytelen az általa szükségszerűen létrehozott visszásságokra a szeretet palástját borítani, szépítgetni vagy eltagadni őket, egyszóval olyan konvencionális képmutatást meghonosítani, amely korábbi társadalmi formákban, de még a civilizáció első fokain sem volt ismeretes, és amely legvégül abban az állításban csúcsosodik ki: az elnyomott osztály kizsákmányolását a kizsákmányoló osztály egyedül és kizárólag a kizsákmányolt osztály saját érdekében folytatja; és ha a kizsákmányolt osztály ezt nem látja be, sőt lázad, akkor ez a legrútabb hálátlanság jótevőivel, a kizsákmányolókkal szemben.*

És most befejezésül hadd idézzük Morgan ítéletét a civilizációról: „A civilizáció eljövetele óta a vagyon oly mérhetetlenül megnövekedett, formái oly változatosak lettek, alkalmazása annyira átfogó és a tulajdonosok érdekében való kezelése olyan ügyességgel folyik, hogy e vagyon, a néppel szemben, *olyan hatalommá vált, amelyen nem lehet úrrá lenni. Az emberi szellem tanácstalanul és lenyűgözve áll a saját teremtménye előtt.* Mégis el fog jönni az idő, amikor az emberi ész megerősödve urává lesz a vagyonnak, mikor megállapítja mind az államnak a védelmébe vett tulajdonhoz való viszonyát, mind a tulajdonosok jogainak határait. A társadalom érdekei abszolúte felette állnak az egyedi érdekeknek, s a kettőt igazságos és harmonikus viszonyba kell hozni. Ha a jövőnek is a haladás lesz a törvénye, amint a múlté volt, a puszta vagyonhajhászás nem lehet az emberiség végső rendeltetése. A civilizáció beállta óta eltelt idő csak egy kis töredéke az emberiség eltelt életidejének, csak egy kis töredéke a még előtte álló időnek. Egy olyan történelmi pályafutás végén, amelynek a vagyon az egyetlen végcélja, fenyegetően ott áll a társadalom felbomlása, mert egy ilyen

* Eleinte az volt a szándékom, hogy a civilizációnak azt a ragyogó bírálatát, amely Charles Fourier műveiben elszórtan fellelhető, odaállítom Morgané és a magamé mellé. Sajnos nincs erre időm. Csak azt jegyzem meg, hogy már Fourier a monogámiát és a földtulajdont tekinti a civilizáció legfőbb ismertetőjelének, és hogy a civilizációt a gazdagoknak a szegények elleni háborújának nevezi. Ugyancsak megvan már nála az a mély átlátás, hogy minden fogyatékos, ellentétekre szakadt társadalomban egyedi családok (les familles incohérentes) alkotják a gazdasági egységeket. — *Engels jegyzete.*

pályafutás a saját megsemmisítésének elemeit hordja magában. Demokrácia az igazgatásban, testvériség a társadalomban, egyenlőség a jogokban és az általános oktatás fogja felavatni a társadalom következő, magasabb fokát, amely felé tapasztalás, ész és tudomány állandóan törekednek. *Ez a régi nemzetségek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének újjáéledése lesz — de magasabb fokon.*" (Morgan: „Ancient Society", 552. old.)

1884. március vége—május 24.

Marx és Engels Művei. 21. köt.
1970. 25—157. old.

A FEUDALIZMUS HANYATLÁSÁRÓL ÉS A BURZSOÁZIA FELEMELKEDÉSÉRŐL[278]

Mialatt az uralkodó feudális nemesség sivár harcainak zaja töltötte be a középkort, az elnyomott osztályok csendes munkája egész Nyugat-Európában aláásta a feudális rendszert, olyan állapotokat teremtett, amelyekben mind kevesebb hely maradt a hűbérurak számára. A vidéken persze még élték világukat a nemes uraságok, kínozták a jobbágyokat, dúskáltak azok verítékéből, legázolták vetésüket, erőszakoskodtak asszonyaikkal és leányaikkal. De körös-körül városok emelkedtek; Itáliában, Dél-Franciaországban, a Rajnánál ókori római városok támadtak fel hamvaikból; másutt, főleg Németország belsejében, újak alakultak; mindig védőfalakkal és árkokkal körülvéve, s ezek az erődítmények sokkal erősebbek voltak, mint a nemesek várai, mert csak nagy hadsereg foglalhatta el őket. E falak és árkok mögött fejlődött a — céhpolgárias és eléggé kicsinyes — középkori kézművesség, itt gyülemlettek fel az első tőkék, itt született meg a városok egymás közötti s a világ többi részével való forgalmának szükséglete, s a szükséglettel együtt fokozatosan létrejöttek az eszközök is e forgalom megvédésére.

A XV. században a városi polgárok már nélkülözhetetlenebbekké lettek a társadalomban, mint a feudális nemesség. A lakosság nagy tömegének foglalkozása s így a termelés fő ága ugyan még mindig a földművelés volt. De néhány szabad paraszt, aki a nemesség szorongattatásai ellenére itt-ott elszigetelten még fenntartotta magát, eléggé bebizonyította, hogy a földművelésben nem a nemesek naplopása és zsarolása, hanem a paraszt munkája a fő dolog. S akkortájt a nemesség szükségletei is úgy megsokasodtak és megváltoztak, hogy a városok még számukra is nélkülözhetetlenek lettek; hiszen egyetlen termelési eszközét, páncélját és fegyverét is a városokból szerezte be! Belföldi szöveteket, bútort és ékszert, olasz selyemféléket, brabanti csipkét, északi prémeket, arab illatszert, levantei gyümölcsöt, indiai fűszert — mindent, csak a szappant nem — a városoktól vásárolt. Kifejlődött bizonyos világkereskedelem; az olaszok behajózták a Földközi-tengert s ezen túl az atlanti partokat egész Flandriáig, a Hansa-beliek a feltörő holland és angol konkurrencia ellenére még mindig uralkodtak az Északi- és a Keleti-tengeren. A tengeri forgalom északi és déli

gócai között az összeköttetést szárazföldön tartották fenn; az utak, amelyeken ez a kapcsolat lebonyolódott, Németországon haladtak át. Miatt a nemesség mind feleslegesebbé, a fejlődés akadályává vált, a városi polgárság lett az az osztály, amelyben a termelésnek és a forgalomnak, a művelődésnek, a társadalmi és politikai intézményeknek a továbbfejlődése megtestesült.

A termelés és a csere mindezen haladása valójában, mai fogalmak szerint, igen szűk korlátok között mozgott. A termelés még a tiszta céhkézművesség formájához volt kötve, tehát még maga is feudális jellegű volt; a kereskedelem az európai vizeken belül maradt s nem ment túl a levantei parti városokon, ott cserélte ki a Távol-Kelet termékeit. De bármily kicsinyes és korlátozott maradt is az ipar s vele együtt az iparűző polgárság, mégis képes volt arra, hogy a feudális társadalmat átalakítsa, s legalább fejlődőben volt, míg a nemesség tespedt.

Ezenkívül a városi polgárságnak hatalmas fegyvere volt a feudalizmus ellen — *a pénz*. A korai középkor feudális mintagazdaságában a pénznek alig volt szerepe. A hűbérúr mindent, amire szüksége volt, jobbágyaitól kapott, munka vagy késztermék formájában; az asszonyok fonták és szőtték a lent és a gyapjút és készítették a ruhákat; a férfiak művelték a földet; a gyerekek őrizték az uraság nyáját, szedtek neki erdei gyümölcsöket, madárfészkeket, almot; az egész családnak ezenkívül még gabonát, gyümölcsöt, tojást, vajat, sajtot, szárnyast, növendékmarhát és ki tudja még mi mindent kellett beszolgáltatnia. Minden feudális uradalom önellátó volt; még a hadiszolgáltatásokat is termékekben hajtották be; forgalom, csere nem volt, pénz feleslegesnek bizonyult. Európa olyan alacsony fokra süllyedt, annyira elölről kellett kezdenie ismét, hogy a pénznek nem annyira társadalmi szerepe volt, mint pusztán politikai: *adófizetésre* szolgált s főleg *rablással* szerezték.

Mindez most megváltozott. A pénz ismét általános csereeszköz lett s ezzel tömege is jelentősen megszaporodott; a nemesség sem nélkülözhette többé, s minthogy kevés vagy semmi eladnivalója nem volt, minthogy most már a rablás sem volt többé olyan könnyű mesterség, rá kellett szánnia magát, hogy a városi uzsorástól kölcsönözzön. Jóval azelőtt, hogy az új ágyúk rést lőttek a lovagvárakba, a pénz már aláaknázta őket; valójában a puskapor úgyszólván csak ítéletvégrehajtó volt a pénz szolgálatában. A pénz volt a polgárság nagy politikai kiegyenlítő gyaluja. Mindenütt, ahol személyi viszonyt pénzviszony, természetbeni szolgáltatást pénzbeni szolgáltatás szorított ki, ott polgári viszony lépett a feudális helyébe. A vidéken ugyan a messze legtöbb esetben továbbra is fennmaradt a régi kezdetleges természetbeni gazdaság, de akadtak már egész kerületek, így Hollandiában, Belgiumban, az Alsó-Rajnánál, ahol a parasztok robot- és természetbeni szolgáltatások helyett pénzt adtak az uraknak, ahol urak és alattvalók már megtették az első döntő lépést afelé, hogy földbirtokossá, illetve bérlővé alakuljanak át, ahol tehát a feudalizmus politikai intézményei a vidéken is kezdték elveszteni társadalmi alapzatukat.

Hogy mennyire aláásta és belülről szétmarta a pénz a feudalizmust már a XV. század végén, csattanósan mutatja az aranyéhség, amely ebben az időben hatalmába kerítette Nyugat-Európát. *Aranyat* kerestek a portugálok az afrikai partokon, Indiában, az egész Távol-Keleten; *arany* volt az a varázsszó, amely a spanyolokat az Atlanti-óceánon át Amerikába hajtotta; *arany* volt az első dolog, ami iránt a fehér ember érdeklődött, amint újonnan felfedezett partra lépett. De ez a vágy, kalandokra indulni a távolba, aranyat keresni, bármennyire feudális és félfeudális formákban valósult is meg kezdetben, gyökerében mégis összeegyeztethetetlen volt már a feudalizmussal, melynek alapzata a földművelés s melynek hódító hadjáratai lényegében *földszerzésre* irányultak. Emellett a hajózás döntően *polgári* foglalkozás, amely feudalizmusellenes jellegét valamennyi modern hadiflottára is rányomta.

A feudalizmus tehát a XV. században egész Nyugat-Európában teljesen szétesőben volt; a feudális területekbe mindenütt antifeudális érdekű városok ékelődtek be, saját jogokkal és felfegyverzett polgársággal, ezek a városok a hűbérurakat részben már társadalmilag, pénzzel, sőt itt-ott politikailag is függőségükbe vonták; még a vidéken is, ott, ahol a földművelés különösen kedvező viszonyok következtében virágzott, a régi feudális kötelékek a pénz hatására kezdtek meglazulni. Csak az újonnan meghódított területeken, mint Németországnak az Elbától keletre eső része vagy más visszamaradott, a kereskedelem útvonalaitól távol eső helyeken virágzott tovább a régi nemesi uralom. De mindenütt — városokban és falun egyaránt — megsokasodtak a lakosságban azok az elemek, akik mindenekelőtt azt követelték, hogy szűnjék meg az örökös esztelen háborúskodás, a hűbérurak viszálya, amely állandóvá tette a belső háborút még akkor is, amikor külső ellenség volt az országban, szűnjék meg a szakadatlan, teljesen céltalan pusztítás állapota, amely az egész középkoron át uralkodott. Ezek az elemek önmagukban még túl gyengék voltak ahhoz, hogy akaratukat keresztülvigyék, de erős támaszt találtak az egész feudális rend betetőzésében — a királyságban. S ez az a pont, ahol a társadalmi viszonyok vizsgálata az állami viszonyok területére vezet, ahol a gazdaságtanból átlépünk a politikába.

A népek középkor eleji összevisszaságából lassanként kibontakoztak az új nemzetiségek, egy olyan folyamat során, amelyben a legtöbb egykori római tartományban, mint ismeretes, a legyőzöttek hasonlították magukhoz a győzőt, a paraszt és a városlakó a germán urat. A modern nemzetiségek tehát szintén az elnyomott osztályok termékei. Miként történt az összeolvadás itt, a határvonás ott, arról szemléltető képet nyújt Közép-Lotaringia Menke-féle Gautérképe.* Csak a román és a germán eredetű helynevek közti határvonalat

* Spruner—Menke: „Handatlas zur Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit" [Közép- és újabbkori történelmi kéziatlasz], III. kiad., Gotha 1874, 32. sz. térkép. — *Engels jegyzete.*

kell követni ezen a térképen, és meggyőződhetünk arról, hogy ez a vonal Belgiumban és Alsó-Lotaringiában lényegében egybeesik a francia és német nyelv száz év előtt még fennállott határával. Itt-ott találhatunk még keskeny vitás területeket, ahol a két nyelv küzd az uralomért; egészében azonban biztosan tudhatjuk, mi marad német, mi román. A térkép legtöbb helynevének óalfrank és ófelnémet alakja azonban azt mutatja, hogy a IX., legkésőbb a X. században keletkeztek, hogy tehát a határvonal a Karoling-kor vége felé már lényegében meg volt húzva. A román oldalon, különösen a nyelvhatár közelében, előfordulnak keveréknevek, egy német személynévből s egy román helymegjelölésből összetéve, pl. a Meuse nyugati oldalán Verdun közelében: Eppone curtis, Rotfridi curtis, Ingolini curtis, Teudegisilo villa, mai nevük Ippécourt, Récourt-le-Creux, Amblaincourt-sur-Aire, Thierville. Ezek frank urasági székhelyek voltak, kis német települések román földön, melyek előbb-utóbb elrománosodtak. A városokban az egyes vidéki területeken nagyobb német telepek létesültek, amelyek nyelvüket még hosszabb ideig megtartották; egy ilyen helyen keletkezett pl. még a IX. század végén a Ludwigslied; de hogy a frank urak nagy része már korábban elrománosodott, bizonyítják a királyok és országnagyok 842-ből származó esküformulái[279], amelyekben a román már Franciaország hivatalos nyelveként jelenik meg.

Miután a nyelvcsoportok már elhatárolódtak (eltekintünk a későbbi hódító és irtóháborúktól, amilyeneket pl. az Elba menti szlávok[280] ellen viseltek), természetes, hogy adott alapzatai lettek az államalakításnak, s hogy a nemzetiségek kezdtek nemzetekké fejlődni. Hogy milyen hatalmas volt ez az elem már a IX. században, azt mutatja a lotaringiai keverékállam[281] gyors összeomlása. Habár a nyelv- és országhatárok az egész középkoron át eléggé távol estek egymástól, de mégis minden nemzetiséget — talán Itáliát kivéve — egy nagy önálló állam képviselt Európában, és a mind világosabban és tudatosabban fellépő törekvés nemzeti államok létesítésére — a haladás egyik leglényegesebb rugója a középkorban.

Valamennyi ilyen középkori államban most már a király volt az egész feudális hierarchia csúcsa, csúcs, amelyet a vazallusok nem nélkülözhettek, s amely ellen ugyanakkor állandóan lázadoztak. Az egész feudális gazdaság alapviszonya — földadományozás bizonyos személyi szolgálatok és szolgáltatások fejében — már őseredeti, legegyszerűbb alakjában is elég viszályra adott okot, különösen ahol oly sokaknak állt érdekében a perpatvar. Hát még a késői középkorban, mikor a hűbéri viszonyok minden országban az engedélyezett, megvont, ismét megújított, hatályukat vesztett, megváltoztatott vagy másként kialkudott jogok és kötelességek kibogozhatatlan gombolyagává váltak. Merész Károly pl. birtokai egy része alapján a császár hűbérese, másik része alapján a francia király hűbérese volt; másrészt ugyanekkor hűbérura, a francia király, bizonyos területekért hűbérese volt Merész Károlynak, saját vazallusának;

hogyan lehetett hát az összeütközéseket elkerülni? — Innen ered az évszázados ide-oda játék: a vazallusok odavonzása a királyi központ felé, amely egyedüli védelmezőjük kifelé és egymással szemben, és a központtól való eltaszításuk, amibe ez a vonzás szüntelenül és elkerülhetetlenül átcsap; innen ered a királyság és a vazallusok közötti szakadatlan harc, amelynek sivár zsivaja minden mást túlharsogott az alatt a hosszú korszak alatt, amikor a rablás volt a szabad emberhez méltó egyetlen kereseti forrás; innen ered az árulásoknak, orgyilkosságoknak, mérgezéseknek, alattomosságoknak s az összes elképzelhető aljasságoknak az a végtelen, magát mindig újratermelő sorozata, mely a lovagiasság költői neve mögött bújik meg s egyre csak becsületről meg hűségről beszél.

Kézenfekvő, hogy ebben az általános zűrzavarban a királyság volt a haladó elem. A rendet képviselte a rendetlenségben, a kialakuló nemzetet a lázongó vazallus államokra való szétforgácsolódással szemben. A feudális felszín alatt keletkező valamennyi forradalmi elem éppúgy rá volt utalva a királyságra, mint a királyság reá. A királyság és polgárság szövetsége a X. századból kelteződik; gyakran szakították meg összeütközések — aminthogy az egész középkorban semmi sem haladt folytonosan a saját pályáján —, egyre szilárdabban, egyre hatalmasabban jött létre újra, míg végül győzelemre segítette a királyságot, a királyság pedig hálából leigázta és kifosztotta szövetségesét.

Királyok és polgárok egyaránt hatalmas támaszt találtak egy feltörő rendben, a *jogászokban.* A római jog újrafelfedezése munkamegosztást hozott létre a papok — a feudális kor jogtanácsosai — és a nem egyházi jogtudósok között. Ezek az új jogászok eleve lényegileg polgári rend voltak; azonkívül még az általuk tanulmányozott, előadott és gyakorlott jog is jellegénél fogva lényegileg antifeudális és bizonyos tekintetben polgári volt. A római jog olyannyira klasszikus jogi kifejezése egy olyan társadalom életviszonyainak és összeütközéseinek, amelyben tiszta magántulajdon uralkodik, hogy egyetlen későbbi törvényhozás sem tudott semmi lényegeset javítani rajta. A középkor polgári tulajdona azonban még erősen össze volt keveredve feudális korlátozásokkal, pl. nagyrészt kiváltságokból állt; a római jog tehát ennyiben sokkal előbbre is volt az akkori polgári viszonyoknál. A polgári tulajdon további történelmi fejlődése azonban csak abban állhatott, hogy — amint ez meg is történt — tiszta magántulajdonná fejlődött. Ez a fejlődés azonban hatalmas ösztönzőt talált a római jogban, amely már mindazt készen tartalmazta, ami felé a kései középkor polgársága még csak tudattalanul törekedett.

Nem változtat a dolgon az sem, hogy igen sok esetben a római jog adott ürügyet a nemességnek a parasztok fokozott elnyomására, pl. ahol a parasztok nem tudtak írásos bizonyítékot bemutatni arról, hogy az egyébként szokásos terhek alól mentesítve vannak. A nemesség a római jog nélkül is talált volna ilyen ürügyeket, és talált is nap mint nap. Mindenesetre hatalmas haladás volt,

hogy olyan jog jutott érvényre, amely a feudális viszonyokat egyáltalán nem ismerte és tökéletesen anticipálta a modern magántulajdont.

Láttuk, miként kezdett a feudális nemesség a kései középkor társadalmában gazdasági tekintetben feleslegessé, sőt akadállyá válni; miként állt már politikailag is útjában a városok és az akkor csak monarchikus formában lehetséges nemzeti állam fejlődésének. Mindezek ellenére azonban felszínen tartotta az a körülmény, hogy egészen addig az ő monopóliuma volt a fegyverforgatás, hogy nem lehetett nélküle hadat viselni, csatát vívni. Ennek is meg kellett változnia; meg kellett történnie az utolsó lépésnek, értésére kellett adni a feudális nemességnek, hogy vége annak az időszaknak, amelyben ő uralkodott a társadalomban és az államban, hogy lovagi minőségében nem használható többé már a harcmezőn sem.

A feudális berendezkedést olyan hadsereggel legyőzni, amely maga is feudális volt, amelyben a katonákat szorosabb kötelékek fűzték közvetlen hűbérurukhoz, mint a királyi hadseregparancsnoksághoz — ez nyilvánvalóan annyit tett volna, mint hibás körben mozogni és nem előbbrejutni. A XIV. század elejétől kezdve a királyok arra törekednek, hogy ettől a feudális seregtől függetlenítsék magukat és megteremtsék saját hadseregüket. Ettől az időtől kezdve állandóan növekvő részt alkotnak a királyok seregében a toborzott vagy zsoldoscsapatok. Ezek eleinte gyalogosok voltak, a városok söpredékéből és szökött obbágyokból álltak — lombardok, genovaiak, németek, belgák stb. —, és a városok megszállására, ostromokhoz használták fel őket, nyílt csatamezőn kezdetben nemigen lehetett őket alkalmazni. De a középkor vége felé már a lovagokkal is találkozunk, akik ki tudja honnan összeszedett kíséreteikkel idegen fejedelmek zsoldjába állnak és ezzel is jelzik a feudális hadviselés menthetetlen összeomlását.

Egyidejűleg létrejött a hadképes gyalogság alapfeltétele: a városok és a szabad parasztok, ott, ahol ilyenek voltak vagy újraképződtek. Eddig a lovagok ugyancsak lovas kísérőcsapataikkal egyetemben nem annyira a sereg magját alkották, mint inkább magát a sereget; a velük vonuló jobbágyok gyalogos csatlóshada nem számított, szinte csak arra volt jó, hogy — nyílt mezőn — kereket oldjon és zsákmányoljon. Amíg a feudalizmus virágkora tartott, a XIII. század végéig, a lovasság vívott meg és döntött el minden csatát. Ettől kezdve megváltozik a helyzet, mégpedig különböző helyeken egyidőben. Angliában a jobbágyság fokozatos eltűnése szabad parasztok — földbirtokosok (yeomanek) vagy bérlők — népes osztályát teremtette meg, s ezzel az akkori angol nemzeti fegyver, az íj kezelésében gyakorlott új gyalogság nyersanyagát. Ezeknek az íjászoknak a bevetése — akik, ha menetközben esetleg lóra szálltak is, mindig gyalogosan harcoltak — indítékot adott egy lényeges változtatásra az angol hadsereg taktikájában. A XIV. századtól kezdve az angol lovasok szívesebben harcoltak gyalog, ahol csak a terep vagy más körülmények ezt lehetővé tették.

A harcot az íjászok kezdik meg, és megpuhítják az ellenséget, mögöttük a gyalogos lovagok zárt phalanxa várja az ellenséges támadást vagy a kedvező pillanatot az előretörésre; csak egy rész marad lovon, hogy oldaltámadásokkal segítse elő a döntést. Az angolok akkori szakadatlan győzelmei Franciaországban[282] lényegében azon alapulnak, hogy ily módon a védekező elemet a hadseregbe újra bevezették, és győzelmeik többnyire védekező csaták támadó visszavágásokkal, ugyanúgy mint Wellington csatái Spanyolországban és Belgiumban. Amikor a franciák átvették az új taktikát — talán amióta az angol íjászok szerepét náluk zsoldos olasz számszeríjasok töltötték be —, megszakadt az angolok diadalútja. — Hasonlóképpen a XIV. század elején a flandriai városok gyalogosai szembe mertek szállni — s gyakran sikerrel — nyílt csatában a francia lovagokkal, Albrecht császár kísérlete pedig, hogy a csak a birodalomnak alárendelt svájci parasztokat elárulja az osztrák főhercegnek, azaz önmagának, megadta a lökést az első európai hírű modern gyalogság felállításához.[283] A svájciaknak az osztrákok és főleg a burgundok felett aratott győzelmeiben a páncélos lovasság — akár lóháton, akár gyalogosan — végleges vereséget szenvedett a gyalogságtól, a feudális hadsereg a modern hadsereg ősétől, a lovag a polgártól és a szabad paraszttól. És a svájciak, hogy köztársaságuknak, Európa első független köztársaságának polgári jellegét előre leszögezzék, háborús hírnevüket azonnal *ezüstre váltották*. Minden politikai szempont eltűnt; a kantonok toborzóasztalokká változtak, hogy zsoldosokat csődítsenek össze a legtöbbet ígérő számára. Másutt is, nevezetesen Németországban, körbejárt a toborzódob; de annak a kormányzatnak a cinizmusa, amely, úgy látszott, csakis hazája fiainak eladásáért volt a világon, utolérhetetlen maradt, amíg a legmélységesebb nemzeti lealacsonyodás idején a német fejedelmek túl nem szárnyalták.

Ugyancsak a XIV. században hozták az arabok Spanyolországon át Európába a lőport és a tüzérséget. A kézi lőfegyvernek a középkor végéig semmi jelentősége nem volt, ami érthető, hiszen az angol íjász íja Crécynél[284] éppoly messzire és talán biztosabban talált — ha nem is ugyanazzal a hatással —, mint a gyalogos simacsövű puskája Waterloonál[285]. A tábori ágyú szintén még gyermekkorát élte; ellenben a nehézágyúk már számtalanszor rést lőttek a lovagvárak szabadonálló falaiba s hírül adták a feudális nemességnek, hogy a lőporral megpecsételtetett a vége az ő birodalmának.

A könyvnyomtatás elterjedése, az ókori irodalom tanulmányozásának újjáéledése, az egész kulturális megmozdulás, amely 1450 óta egyre erőteljesebb, egyre általánosabb lesz — mindez a polgárságot és a királyságot erősítette a feudalizmus elleni harcban.

Mindezen okok együttműködése, amelyeket évről évre erősített egymásra való növekvő, egyre inkább ugyanazon irányban továbbhajtó kölcsönhatásuk, a XV. század második felében eldöntötte a győzelmet, még nem a polgárság,

hanem a királyság győzelmét, a feudalizmus felett. Mindenütt Európában, még azokban a távoli, jelentéktelen országokban is, amelyek nem mentek keresztül a feudális állapoton, egyszerre a királyi hatalom kerekedett felül. A Pireneusi-félszigeten két ott élő román nyelvtörzs egyesült a spanyol királyságban, s a provanszi nyelvet beszélő Aragónia behódolt a kasztíliai irodalmi nyelvnek; a harmadik törzs a maga nyelvterületét (Galícia kivételével) a portugál királyságban — az ibér Hollandiában — egyesítette, elfordult a szárazföldtől és tengeri tevékenységével bizonyította be jogosultságát a különálló létezésre. — Franciaországban a közbeeső burgund birodalom[286] bukása után XI. Lajosnak végre sikerült az akkor még igen szűkre szabott francia területen a királyság képviselte nemzeti egységet helyreállítania, annyira, hogy utóda* már itáliai ügyekbe keveredhetett,[287] s hogy ez az egység már csak egyszer — a reformáció[288] idején — vált rövid időre kétségessé. — Anglia végre felhagyott Don Quijote-i hódító háborúival Franciaországban, amelyben idővel elvérzett volna; a feudális nemesség a rózsaháborúkban[289] keresett kárpótlást és többet talált, mint amennyit keresett: az egymás elleni harcban felőrlődött és trónra juttatta a Tudor-házat, amelynek királyi hatalma valamennyi elődjéét és utódjáét felülmúlta. A skandináv országok már régen egyesültek, Lengyelország a Litvániával való egyesülés[290] óta még csorbítatlan királyi hatalommal az élén haladt fénykora felé, sőt Oroszországban is párhuzamosan folyt a helyi fejedelmek leverése és a tatár iga lerázása, s ezt a folyamatot III. Iván véglegesen megpecsételte. Egész Európában csak két ország volt, amelyben a királyság és a nélküle akkoriban lehetetlen nemzeti egység egyáltalán nem vagy csak papíron volt meg: Itália és Németország.

1884 vége.

Marx és Engels Művei. 21. köt.
1970. 173—181. old.

* VIII. Károly. — *Szerk.*

L. FEUERBACH ÉS A KLASSZIKUS NÉMET FILOZÓFIA VÉGE

„A politikai gazdaságtan bírálatához" előszavában, Berlin 1859, Karl Marx elmondja, hogyan fogtunk neki 1845-ben Brüsszelben ő meg én, „hogy nézetünknek" — a főleg Marx kidolgozta materialista történetfelfogásnak — a „német filozófia ideologikus nézetével szembeni ellentétét közösen kidolgozzuk, voltaképpen, hogy leszámolunk a magunk egykori filozófiai lelkiismeretével. Szándékunkat a Hegel utáni filozófia kritikájának formájában váltottuk valóra. A kézirat[291], két vaskos nyolcadrét kötet, már rég megérkezett Vesztfáliába, kiadási helyére, amikor hírt kaptunk arról, hogy a megváltozott körülmények a kinyomatást nem teszik lehetővé. A kéziratot annál is készségesebben átengedtük az egerek rágcsáló bírálatának, mert elértük fő célunkat — saját nézeteink tisztázását."*

Azóta eltelt több mint negyven esztendő, és Marx meghalt anélkül, hogy egyikünknek is alkalma nyílt volna a tárgyra visszatérnie. Hegelhez való viszonyunkról hellyel-közzel nyilatkoztunk ugyan, de sehol sem átfogó összefüggésben. Feuerbachra, aki pedig nem egy tekintetben összekötő kapocs a hegeli filozófia és a mi felfogásunk között, sohasem tértünk többé vissza.

Közben a marxi világszemlélet képviselőkre talált Németország és Európa határain jóval túl és a világ valamennyi művelt nyelvén. Másrészt a klasszikus német filozófia külföldön, főleg Angliában és Skandináviában afféle újjászületésen megy át, és úgy látszik, hogy Németországban is jóllaktak azokkal az eklektikus kolduskotyvalékokkal, melyeket az egyetemeken filozófia néven kikanalaznak

Ilyen körülmények között mindinkább helyénvalónak láttam, hogy röviden és összefüggően kifejtsem viszonyunkat a hegeli filozófiához, megmutassam, hogyan indultunk ki belőle és hogyan szakadtunk el tőle. S éppígy lerovatlan becsületbeli adósságomnak tekintettem annak a befolyásnak a teljes elismerését, amelyet forrongásunk időszakában [Sturm- und Drang-periode] valamennyi Hegel utáni filozófus közül leginkább Feuerbach gyakorolt ránk. Szíve-

* Vö. Marx és Engels Művei. 13. kót. 7. old. — *Szerk.*

sen megragadtam tehát az alkalmat, amikor a „Neue Zeit" szerkesztősége arra kért, hogy Starcke Feuerbach-könyvéről bírálatot írjak. Munkám a folyóirat 1886. évi 4. és 5. füzetében látott napvilágot és itt javított különlenyomatként jelenik meg.

Mielőtt e sorokat nyomdába küldtem volna, az 1845—46-os régi kéziratot még egyszer előkerestem és megnéztem. A Feuerbachról szóló szakasz befejezetlen. Az elkészült rész a materialista történetfelfogás bemutatása, s csak azt bizonyítja, mennyire nem-teljesek voltak még akkori ismereteink a gazdasági történetről. Magának a feuerbachi tannak a kritikája nincs meg benne; mostani célomra tehát nem volt használható. Ellenben Marx egy régi füzetében megtaláltam a függelékben lenyomtatott tizenegy tézist Feuerbachról.[292] Ezek jegyzetek — későbbi kidolgozás céljára, hevenyében leírva, semmiképpen sem nyomtatásra szánva, de felbecsülhetetlenek mint az első dokumentum, amelyben az új világnézet zseniális csírája le van fektetve.

London, 1888. február 21.

Friedrich Engels

I

A szóban forgó könyv* olyan korszakba visz vissza, amelytől idő tekintetében egy jó emberöltő választ el bennünket, de amely a mai nemzedéknek Németországban oly idegenné vált, mintha már egy teljes évszázad múlt volna el azóta. És mégis ez a korszak készítette elő Németországot az 1848-as forradalomra; és minden, ami nálunk azóta történt, csak 1848 folytatása, csak a forradalom végrendeletének végrehajtása.

Akárcsak Franciaországban a XVIII. században, úgy a XIX. században Németországban is a filozófiai forradalom vezette be a politikai összeomlást. De mennyire különbözött a kettő egymástól! A franciák nyílt harcban állottak az egész hivatalos tudománnyal, az egyházzal, gyakran az állammal is; írásaikat a határon túl, Hollandiában vagy Angliában nyomtatták ki, ők maguk pedig gyakorta átlépték a Bastille küszöbét. A németek viszont — professzorok, az ifjúság államilag beiktatott tanítói, írásaik elismert tankönyvek, s az egész fejlődés záróköve, a hegeli rendszer bizonyos mértékig még a porosz királyi államfilozófia rangjára is emelkedett! És e professzorok mögött, pedáns, homályos szavaik mögött, nehézkes, unalmas körmondataikban bújt volna meg a forradalom? Vajon hát éppen azok, akik akkoriban a forradalom képviselőinek

* C. N. Starcke, Dr. phil.: „Ludwig Feuerbach", Stuttgart, Ferd. Encke, 1885. — *Engels jegyzete.*

számítottak, a liberálisok — nem a leghevesebb ellenfelei voltak-e ennek a fejeket megzavaró filozófiának? De amit sem a kormány, sem a liberálisok nem láttak, azt már 1833-ban látta legalább *egy* ember — igaz, hogy ezt az embert Heinrich Heinének hívták![93]

Vegyünk egy példát. Nincs filozófiai tétel, amely annyira magára vonta volna korlátolt kormányok hálóját és éppoly korlátolt liberálisok haragját, mint Hegel híres mondása: „Minden, ami valóságos, ésszerű, és minden, ami ésszerű, valóságos." Hiszen ez kézzelfoghatóan szentté avat minden fennállót, filozófiai áldást hint a zsarnokságra, a rendőrállamra, az önkényuralmi igazságszolgáltatásra, a cenzúrára. És így fogta fel III. Frigyes Vilmos, így fogták fel az ő alattvalói. De Hegelnél korántsem minden, ami fennáll, egyszerűen valóságos is. A valóságosság attribútuma szerinte csak azt illeti meg, ami egyszersmind szükségszerű is; „a valóság a maga kibontakozásában a szükségszerűségnek bizonyul"; egy tetszés szerinti kormányintézkedés — Hegel maga hozza fel „egy bizonyos adóintézmény" példáját — nála korántsem számít ezért minden további nélkül valóságosnak. Ami pedig szükségszerű, az végső fokon ésszerűnek is bizonyul, és az akkori porosz államra alkalmazva a hegeli tétel tehát csak annyit jelent: ez az állam annyiban ésszerű, annyiban felel meg az észnek, amennyiben szükségszerű; és ha mégis rossznak látjuk, ám rosszasága ellenére tovább létezik, akkor a kormányzat rosszaságát az alattvalók megfelelő rosszasága igazolja és magyarázza. Az akkori poroszoknak olyan kormányzatuk volt, amilyent megérdemeltek.

Mármost a valóság Hegel szerint korántsem olyan attribútum, amely egy adott társadalmi vagy politikai tényállást minden körülmények között és minden időkben megillet. Ellenkezőleg. A római köztársaság valóságos volt, de valóságos volt a köztársaságot kiszorító római császárság is. A francia monarchia 1789-ben olyannyira nem-valóságossá vált, vagyis annyira elvesztette minden szükségszerűségét, oly ésszerűtlen volt, hogy meg kellett azt semmisítenie a nagy forradalomnak, amelyről Hegel mindig a legnagyobb lelkesedéssel beszél. Itt tehát a monarchia volt a nem-valóságos és a forradalom volt a valóságos. És így a fejlődés folyamán minden, ami azelőtt valóságos volt, nem-valóságossá válik, elveszíti szükségszerűségét, létezési jogát, ésszerű voltát; az elhaló valóságosnak a helyébe új, életképes valóság lép — békés úton, ha a régi elég értelmes ahhoz, hogy ellenkezés nélkül múljék ki, erőszakos úton, ha ellene szegül ennek a szükségszerűségnek. És így a hegeli tétel éppen a hegeli dialektika révén átfordul az ellenkezőjébe: minden, ami az emberi történelem területén valóságos, idővel ésszerűtlenné válik, tehát már meghatározottsága szerint ésszerűtlen, már eleve ésszerűtlenséggel terhelt; és mindennek, ami az emberek fejében ésszerű, az a meghatározottsága, hogy valóságossá legyen, akármennyire ellentmondjon is a fennálló látszólagos valóságnak. Az a tétel, amely szerint minden, ami valóságos, ésszerű is, a hegeli gondolkodási módszer

minden szabálya szerint feloldódik ebben a másik tételben: Minden, mi fennáll, méltó, hogy tönkremenjen.[294]

Márpedig épp abban rejlett a hegeli filozófia igazi jelentősége és forradalmi jellege (itt erre a filozófiára — mint a Kant óta lefolyt egész mozgalom lezárására — kell szorítkoznunk), hogy egyszer s mindenkorra elintézte azt a hitet, hogy az emberi gondolkodás és cselekvés bármely eredménye végérvényes. Az igazság, melyet a filozófiában meg kell ismerni, Hegelnél már nem kész dogmatikus tételek gyűjteménye volt, amelyeket, ha egyszer felfedezték őket, már csak kívülről be kell magolni; az igazság mármost éppen a megismerés folyamatában, a tudomány hosszú történelmi fejlődésében rejlett, amely a megismerés alacsonyabb fokairól mind feljebb emelkedik magasabb fokok felé, anélkül azonban, hogy valaha is egy úgynevezett abszolút igazság felfedezésével egy olyan ponthoz érne, ahonnan nincs tovább, ahol nem marad számára más hátra, mint hogy ölbe tett kézzel bámulja az elért abszolút igazságot. És mint a filozófiai megismerés terén, így van ez minden más megismerés és a gyakorlati cselekvés terén is. Akárcsak a megismerés, a történelem sem nyerhet beteljesítő lezárást az emberiség valamilyen tökéletes eszményi állapotában; tökéletes társadalom, tökéletes „állam" — ezek olyan dolgok, melyek csak a fantáziában állhatnak fenn; ellenkezőleg, az egymás után következő összes történelmi állapotok csak múló fokok az emberi társadalomnak az alacsonyabbtól a magasabb felé haladó vég nélküli fejlődésmenetében. Mindegyik fok szükségszerű, tehát jogosult azt az időt és azokat a feltételeket tekintve, melyeknek eredetét köszönheti; de tarthatatlanná és jogosulatlanná válik a saját méhében fokozatosan kifejlődő új, magasabbrendű feltételekkel szemben; át kell adnia helyét egy magasabb foknak, amelyet azután megint csak utolér a hanyatlás és pusztulás sora. Ahogy a burzsoázia a nagyipar, a konkurrencia és a világpiac révén minden szilárd, tiszteletreméltóan ősi intézményt gyakorlatilag felbomlaszt, ugyanúgy felbomlasztja ez a dialektikus filozófia a végérvényes abszolút igazságnak és az ennek megfelelő abszolút emberi állapotoknak minden elképzelését. E filozófia előtt nem áll meg semmi végérvényes, semmi abszolút, semmi szent: mindenről és mindenben felmutatja a múlékonyságot, s nem áll meg előtte más, csak a létrejövésnek és elmúlásnak, a vég nélkül az alacsonyabbtól a magasabb felé emelkedésnek a szakadatlan folyamata, melynek ő maga is puszta visszatükröződése a gondolkodó agyban. Van ugyan konzervatív oldala is: elismeri, hogy a megismerés és a társadalom meghatározott fokai a maguk idejét és a maguk körülményeit tekintve jogosultak; de csakis ennyiben. E szemléleti mód konzervativizmusa relatív, forradalmi jellege pedig abszolút — az egyetlen abszolútum, amelyet érvényesnek tart.

Nem kell itt kitérnünk arra a kérdésre, hogy ez a szemléleti mód vajon teljességgel összhangban van-e a természettudomány mostani állásával, mely azt jósolja, hogy maga a Föld létezése is esetleg, de lakhatósága meglehetős

biztosan véget ér egyszer, mely tehát az emberi történelemnek is nemcsak felszálló, de leszálló ágát is elismeri. Mindenesetre még elég távol vagyunk attól a fordulóponttól, amelytől kezdve a társadalom történetének útja lefelé megy majd, és nem kívánhatjuk a hegeli filozófiától, hogy olyan tárggyal foglalkozzék, amelyet az ő idejében a természettudomány még napirendre sem tűzött.

De amit valóban meg kell itt mondanunk, az a következő: a fenti fejlődés kifejtése ebben az élességében nem található meg Hegelnél. Módszeréből szükségszerűen következik ugyan, de ő maga sohasem vonta le ezt a következtetést ilyen kifejezetten. Mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, mert kénytelen volt rendszert csinálni, egy filozófiai rendszernek pedig a hagyományos követelmények szerint valamiféle abszolút igazsággal kell záródnia. Akármennyire hangsúlyozza is tehát Hegel, kiváltképp a Logikában, hogy ez az örök igazság nem egyéb, mint maga a logikai, illetőleg a történelmi folyamat, mégis kénytelen ennek a folyamatnak egy végpontot adni, éppen mert rendszerével valahol egy végponthoz kell jutnia. A Logikában ezt a véget megint megteheti kezdetnek, mert itt a végpont, az abszolút eszme — amely csak annyiban abszolút, hogy abszolúte semmit sem tud róla mondani — a természetben „külsővé-idegenné válik", vagyis átváltozik a természetté, és később a szellemben, vagyis a gondolkodásban és a történelemben, megint visszatér önmagához. De az egész filozófia végén csak *egy* úton lehet hasonló átcsapással visszatérni a kezdethez. Tudniillik úgy, hogy a történelem végét abban tételezik, hogy az emberiség eljut éppen ennek az abszolút eszmének a megismeréséhez, és kijelentik, hogy az abszolút eszmének ezt a megismerését a hegeli filozófiában elérték. Ezzel azonban a hegeli rendszer egész dogmatikus tartalmát az abszolút igazsággá jelentik ki, ellentmondásban a dialektikus, minden dogmatikusat feloldó módszerével; ezzel a forradalmi oldalát elfojtja a túlburjánzó konzervatív oldala. És ami érvényes a filozófiai megismerésre, az érvényes a történelmi gyakorlatra is. Az emberiségnek, amely Hegel személyében eljutott odáig, hogy kidolgozta az abszolút eszmét, gyakorlatilag is el kellett jutnia odáig, hogy ezt az abszolút eszmét a valóságban keresztül tudja vinni. Az abszolút eszme gyakorlati politikai követelései a kortársakkal szemben tehát nem lehetnek túlságosan felcsigázottak. És így a Jogfilozófia végén azt látjuk, hogy az abszolút eszmének abban a rendi monarchiában kell megvalósulnia, melyet III. Frigyes Vilmos oly konok hiábavalósággal ígérgetett alattvalóinak, tehát a birtokos osztályoknak az akkori német kispolgári viszonyokhoz hozzámért, korlátolt és mérsékelt, közvetett uralmában; emellett még a nemesség szükségszerűségének spekulatív úton történő demonstrálását is megkapjuk.

A rendszer belső szükségszerűségei tehát egymagukban elegendők ahhoz, hogy megmagyarázzuk, miképp lehet egy minden ízében forradalmi gondolkodási módszer révén egy igencsak jámbor politikai végkövetkeztetést létrehozni. E végkövetkeztetésnek a sajátos formája persze abból fakad, hogy Hegel

német volt, és neki is, mint kortársának, Goethének, egy kis filisztercopf lógott a tarkóján. Goethe is, Hegel is, mindegyik a maga területén olümposzi Zeusz volt, de a német filisztert egyiküknek sem sikerült teljesen levetkőznie.

Mindez azonban nem akadályozta meg azt, hogy a hegeli rendszer hasonlíthatatlanul nagyobb területet ne fogjon át, mint bármely azelőtti rendszer, és e területen olyan gondolati gazdagságot ne tárjon fel, amely még ma is ámulatba ejt. A szellem fenomenológiája (melyet a szellem embriológiája és paleontológiája párhuzamának nevezhetnénk: az egyéni tudat fejlődése a maga különböző fokain át, úgy felfogva, mint lerövidített produkálása azoknak a fokoknak, amelyeken az emberek tudata történelmileg végigment), logika, természetfilozófia, a szellem filozófiája, s ez utóbbi megint egyes történelmi alformáiban kidolgozva: történetfilozófia, jogfilozófia, vallásfilozófia, filozófiatörténet, esztétika stb. — mindezeken a különböző történelmi területeken Hegel azon munkálkodik, hogy a fejlődés rajtuk végighúzódó fonalát fellelje és kimutassa; és mivel Hegel nemcsak teremtő lángész volt, hanem enciklopédikus tudású férfiú is, mindenütt korszakot alkotóan lép fel. Magától értetődik, hogy a „rendszer" szükségszerűségei folytán gyakorta kénytelen itt azokhoz az erőszakolt konstrukciókhoz folyamodni, melyek miatt törpe támadói mindmáig oly szörnyű hűhót csapnak. De ezek a konstrukciók Hegel művének csak keretei és állványai; ha nem torpanunk meg itt szükségtelenül, hanem mélyebben behatolunk a hatalmas építménybe, akkor számlálatlan kincsekre bukkanunk, amelyek máig is megtartották a teljes értéküket. Minden filozófusnak éppen a „rendszere" múlékony, mégpedig éppen azért, mert az emberi szellem nem múló szükségletéből fakad: az összes ellentmondások leküzdésének szükségletéből. De ha az összes ellentmondásokat egyszer s mindenkorra kiküszöböltük, akkor elérkeztünk az úgynevezett abszolút igazsághoz, a világtörténelemnek vége van, és mégis folytatódnia kell, habár semmi tennivalója sincs többé — tehát újabb, megoldhatatlan ellentmondás. Mihelyt egyszer beláttuk — és ehhez a belátáshoz végül is senki sem segített hozzá bennünket jobban, mint maga Hegel —, hogy a filozófia így kitűzött feladata nem egyéb, mint az a feladat, hogy az egyes filozófus vigye véghez azt, amit csak az egész emberiség vihet véghez tovahaladó fejlődésében, — mihelyt ezt belátjuk, vége is van az egész filozófiának a szó eddigi értelmében. Az ilyen úton és az egyes ember számára elérhetetlen „abszolút igazságot" futni hagyjuk, és inkább az elérhető relatív igazságokat vesszük űzőbe a pozitív tudományok útján és eredményeiknek a dialektikus gondolkodással történő összefoglalása útján. Hegellel lezárul a filozófia egyáltalában; egyrészt, mert Hegel rendszerében a filozófia egész fejlődését a legnagyszerűbb módon összefoglalta, másrészt, mert Hegel, ha tudattalanul is, megmutatja nekünk az utat a rendszerek ez útvesztőjéből a világ valóságos pozitív megismerése felé.

Megérthető, hogy Németország filozofikusan színezett légkörében e hegeli

rendszer micsoda óriási hatást keltett. Évtizedekig tartó diadalmenet volt ez, s korántsem ért véget Hegel halálával. Ellenkezőleg, éppen 1830-tól 1840-ig uralkodott a „hegeleskedés" a legkizárólagosabban és még ellenfeleit is többékevésbé megfertőzte; éppen ebben az időben hatoltak be legbőségesebben — tudatosan, tudattalanul — hegeli szemléletek a legkülönbözőbb tudományokba és átitatták még a népszerű irodalmat és a napisajtót is, amelyekből a közönséges „művelt tudat" a gondolatanyagát meríti. De ez az egész vonalon aratott győzelem csak egy belharc előjátéka volt.

Hegel tanainak összessége, mint láttuk, bő teret adott arra, hogy a legkülönbözőbb gyakorlati pártszemléletek húzódjanak meg mögötte; és az akkori elméleti Németországban mindenekelőtt két dolog volt gyakorlati: a vallás és a politika. Aki Hegel *rendszerére* vetette a fő súlyt, mindkét területen eléggé konzervatív lehetett; aki a dialektikus *módszerben* látta a fő dolgot, mind vallási, mind politikai téren a legszélső ellenzékhez tartozhatott. Hegel maga, jóllehet műveiben elég gyakoriak a forradalmi harag kitörései, úgy látszott, egészében inkább a konzervatív oldal felé hajlik, hiszen rendszere sokkal több „sanyarú gondolati munkájába" került, mint módszere. A harmincas évek vége felé az iskola kettészakadása mindinkább szembetűnt. A balszárny, az úgynevezett ifjúhegeliánusok, a pietista ortodoxokkal és feudális reakciósokkal vívott harcuk folyamán lépésről lépésre letettek az égető napi kérdésekkel szembeni ama filozofikusan előkelő tartózkodásról, amely tanuknak addig az állam részéről tűrést, sőt pártfogást biztosított; amikor pedig 1840-ben az ortodox szentes-kedés és a feudális abszolutista reakció IV. Frigyes Vilmossal a trónra lépett, a nyílt pártotfoglalás elkerülhetetlenné vált. A harcot még filozófiai fegyverekkel vívták, de már nem elvontan filozófiai célokért; közvetlenül a hagyományos vallás és a fennálló állam megsemmisítéséről volt szó. És ha a „Deutsche Jahrbücher"-ben a gyakorlati végcélok még túlnyomóan filozófiai köntösben léptek is fel, az 1842-es „Rheinische Zeitung"-ban[295] az ifjúhegeliánus iskola már közvetlenül mint a feltörekvő radikális burzsoázia filozófiája leplezte le magát és a filozófiai lebernyegre már csak a cenzúra megtévesztése végett volt szüksége.

A politika azonban akkortájt igen tövises terület volt, és így a fő harc a vallás ellen irányult; hiszen ez, kivált 1840 óta, közvetve szintén politikai harc volt. Az első lökést Strauss „Leben Jesu"-ja [Jézus élete] adta 1835-ben. Az evangéliumi mítoszképződés itt kifejtett elméletével később szembeszállt Bruno Bauer, kimutatva, hogy evangéliumi elbeszélések egész sorát a szerzők maguk gyártották. A kettő közötti vita az „öntudat" és a „szubsztancia" harcának filozófiai köntösében folyt; azt a kérdést, vajon az evangéliumi csodatörténetek a közösség kebelében tudattalan, hagyományos mítoszképződés útján jöttek-e létre vagy az evangelisták maguk gyártották-e őket, azzá a kérdéssé fújták fel, vajon a „szubsztancia" vagy az „öntudat"-e a döntően ható erő a világtörténelemben. Végül aztán jött Stirner, a mai anarchizmus prófétája — Bakunyin

nagyon sok mindent vett át tőle — és a szuverén „öntudatra" még rátromfolt szuverén „Egyetlen"-jével.

A hegeli iskola bomlási folyamatának ezzel az oldalával nem foglalkozunk tovább. Fontosabb számunkra a következő: a pozitív vallás ellen folytatott harcuk gyakorlati szükségszerűségei a legelszántabb ifjúhegeliánusok zömét visszaszorították az angol—francia materializmus álláspontjára. És itt összeütközésbe kerültek iskolájuk rendszerével. Míg a materializmus a természetet az egyetlen valóságosnak fogja fel, a hegeli rendszerben a természet csak az abszolút eszme „külsővé-idegenné válását", mintegy az eszme lealacsonyodását képviseli; itt a gondolkodás és annak gondolati terméke, az eszme minden körülmények között az eredendő, a természet a leszármaztatott, mely egyáltalában az eszme leereszkedése folytán létezik csak. És az ifjúhegeliánusok ebben az ellentmondásban hányódtak jól-rosszul, ahogy lehetett.

Ekkor jött Feuerbach „Wesen des Christentums"-a [A kereszténység lényege]. Egy csapással elsöpörte az ellentmondást, amennyiben a materializmust minden kertelés nélkül újra trónra emelte. A természet minden filozófiától függetlenül létezik; a természet az az alapzat, amelyen mi emberek, magunk is a természet termékei, sarjadtunk; a természeten és az emberen kívül semmi sem létezik, s a felsőbb lények, melyeket vallásos fantáziánk teremtett, csak saját lényünk fantasztikus visszatükröződései. A varázs megtört: a „rendszer" szétrobbant és sutba került, az ellentmondás, mint ami csak képzeletben volt meg, feloldódott. — E könyv felszabadító hatásáról csak annak lehet elképzelése, aki maga is átélte. A lelkesedés általános volt: pillanatnyilag mindannyian feuerbachiánusok voltunk. Hogy milyen lelkesen üdvözölte Marx az új felfogást, és hogy — minden kritikai fenntartás ellenére — mennyire befolyása alatt állt, olvasható a „Szent család"-ban.*

Még a hibái is hozzájárultak a könyv pillanatnyi hatásához. Szépirodalmár, sőt néhol dagályos stílusa nagyobb közönséget biztosított részére, s az elvont és homályos hegeleskedés hosszú évei után mindenesetre üdítő volt. Ugyanez áll a szeretet fellengző istenítésére, amelyet a „tiszta gondolkodás" elviselhetetlenné vált szuverenitásával szemben, ha nem is jogosultnak, de menthetőnek tekintettek. Amit azonban nem szabad elfelejtenünk: Feuerbachnak éppen ehhez a két gyengéjéhez kapcsolódott a „művelt" Németországban 1844 óta ragályként elharapódzó „igazi szocializmus", mely a tudományos megismerés helyébe a szépirodalmár frázist ültette, a proletariátusnak a termelés gazdasági átalakítása útján való emancipálása helyébe az emberiségnek a „szeretet" révén történő felszabadítását tette, egyszóval annak a visszataszító szépirodalmárságnak és szeretetittas ömlengésnek az útvesztőjébe tévedt, melynek típusa Karl Grün úr volt.

* Vö. Marx és Engels Művei. 2. köt. 1—210. old. — *Szerk.*

Amiről továbbá szintén nem szabad megfeledkeznünk: a hegeli iskola felbomlott, de a hegeli filozófiát nem küzdötték le kritikailag. Strauss és Bauer, mindketten egy-egy oldalát ragadták ki és polemikusan a másik oldala ellen fordították. Feuerbach áttörte a rendszert és egyszerűen félredobta. De nem lehet egy filozófiát úgy elintézni, hogy egyszerűen hamisnak jelentjük ki. És olyan hatalmas művet, amilyen a hegeli filozófia, mely a nemzet szellemi fejlődésére olyan óriási befolyást gyakorolt, nem lehetett azáltal kiküszöbölni, hogy csupáncsak semmibe vesszük. A hegeli filozófiát a saját értelmében kellett „megszüntetve-megőrizni" [„aufheben"], vagyis abban az értelemben, hogy formáját kritikailag megsemmisítjük, de az általa nyert új tartalmat megmentjük. Hogy ez miképpen történt, arról alább.

Egyelőre azonban az 1848-as forradalom minden teketória nélkül éppúgy félretolta az egész filozófiát, akárcsak Feuerbach az ő Hegeljét. És ezzel maga Feuerbach is a háttérbe szorult.

II

Minden, de sajátlag az újabb filozófia nagy alapkérdése a gondolkodás és a lét viszonya. Már az ősidők óta, amikor az emberek, még mit sem tudva saját testük szerkezetéről és álomjelenségektől indíttatva*, arra az elképzelésre jutottak, hogy gondolkodásuk és érzékelésük nem testük tevékenysége, hanem egy külön valamié, e testben lakozó és a halál idején belőle kiszálló léleké — ez idő óta gondolkodóba kellett esniök azon, milyen viszonyban is van ez a lélek a külső világgal. Ha a lélek a halálban elválik a testtől és tovább él, akkor nincs indok arra, hogy még külön halálát is kieszeljék; így keletkezett a lélek halhatatlanságának képzete, amely a fejlődésnek ezen a fokán korántsem vigaszként jelenik meg, hanem sorsként, amely ellen nincs mit tenni, és igen gyakran, mint a görögöknél, pozitív szerencsétlenségként. Nem a vigasz vallásos szükséglete, hanem az ugyancsak általános korlátoltságból fakadó zavar, hogy mitévők legyenek a test halála után a már egyszer feltételezett lélekkel — ez vezetett általánosan a személyes halhatatlanság unalmas elképzeléséhez. Egészen hasonló úton, a természeti erők megszemélyesítése révén keletkeztek az első istenek, akik a vallások további kialakulásával mindinkább világonkívüli alakot öltöttek, mígnem végül a szellemi fejlődés menetével természetszerűen bekövetkező elvonatkoztatási, mondhatnám lepárlási folyamat révén a sok,

* Vadaknál és alsó fokon álló barbároknál még ma is általános az az elképzelés, hogy az álomban megjelenő emberi alakok lelkek, amelyek időlegesen elhagyták testüket; a valóságos embert ennélfogva felelősnek is tartják azokért a cselekedetekért, amelyeket álombeli jelensége az álmodóval szemben elkövetett. Ezt tapasztalta pl. im Thurn 1884-ben a guayanai indiánoknál. — *Engels jegyzete.*

többé-kevésbé korlátozott és egymást kölcsönösen korlátozó istenből létrejött az emberek fejében a monoteista vallások egyetlen kizárólagos istenének képzete.

A gondolkodásnak a léthez, a szellemnek a természethez való viszonyát illető kérdés, az egész filozófia legfőbb kérdése tehát éppúgy, mint minden vallás, a vadság állapotának korlátolt és tudatlan képzeteiben gyökerezik. De teljes élességében csak akkor vetődhetett fel ez a kérdés, egész jelentőségére csak akkor tehetett szert, amikor az európai emberiség felébredt a keresztény középkor hosszú téli álmából. A gondolkodásnak a léthez való állását illető kérdés, amely egyébként a középkor skolasztikájában is nagy szerepet játszott, a kérdés, hogy mi az eredendő, a szellem, vagy a természet — ez a kérdés az egyházzal szemben ebben csúcsosodott ki: Isten teremtette-e a világot, vagy pedig a világ öröktől fogva megvan?

A filozófusok, aszerint, hogy így vagy úgy válaszolták meg ezt a kérdést, két nagy táborra szakadtak. Azok, akik azt állították, hogy a szellem az eredendő a természettel szemben, tehát végső fokon feltételezték a világ valamiféle teremtését – és ez a teremtés a filozófusoknál, pl. Hegelnél, gyakran még sokkal bonyodalmasabb és lehetetlenebb, mint a kereszténységben —, az idealizmus táborát alkották. A többiek, akik a természetet tekintették eredendőnek, a materializmus különböző iskoláihoz tartoznak.

Ez a két kifejezés — idealizmus és materializmus — eredetileg nem jelent más egyebet, csak ezt; és más értelemben nem is használom itt őket. Alább meglátjuk, milyen zavart kelt, ha másvalamit viszünk beléjük.

De a gondolkodás és lét viszonyát illető kérdésnek van még egy másik oldala is: hogyan viszonyulnak a bennünket körülvevő világról alkotott gondolataink magához ehhez a világhoz? Képes-e gondolkodásunk a valóságos világot megismerni, képesek vagyunk-e a valóságos világról alkotott képzeteinkben és fogalmainkban a valóság helyes tükörképét létrehozni? A filozófia nyelvén ezt a kérdést a gondolkodás és a lét azonossága kérdésének nevezik, és a filozófusok túlnyomó többsége igennel felel rá. Hegelnél pl. magától értetődik a kérdés igenlése; hiszen az, amit a valóságos világban megismerünk, éppen a világ gondolatszerű tartalma, az, ami a világot az abszolút eszme fokozatos megvalósulásává teszi, amely abszolút eszme a világtól függetlenül és a világot megelőzően öröktől fogva létezett valahol; márpedig hogy a gondolkodás megismerhet egy tartalmat, amely már eleve gondolattartalom, az minden további nélkül világos. Éppennyire világos, hogy az, amit be kell bizonyítani, itt hallgatólagosan már bennfoglaltatik az előfeltevésben. Ez azonban korántsem akadályozza meg Hegelt abban, hogy a gondolkodás és a lét azonosságára adott bizonyításából le ne vonja azt a további következtetést, hogy az ő filozófiája, mivel az ő gondolkodása számára helyes, egyszersmind az egyetlen helyes filozófia, és hogy a gondolkodás és lét azonosságának abban kell beigazolódnia, hogy az

emberiség a hegeli filozófiát az elméletből azonnal átülteti a gyakorlatba és az egész világot hegeli alapelvek szerint alakítja át. Olyan illúzió ez, melyben Hegel jóformán valamennyi filozófussal osztozik.

Emellett azonban van egy egész sor más filozófus is, aki a világ megismerésének vagy legalábbis kimerítő megismerésének lehetőségét elvitatja. Az újabbak közül ezekhez tartozik Hume és Kant, és mindketten nagyon jelentős szerepet játszottak a filozófiai fejlődésben. Azt, ami döntő ennek a nézetnek a cáfolatához, már Hegel megmondotta, amennyire ez idealista álláspontról lehetséges volt; amit Feuerbach ehhez materialista szempontból hozzáfűz, az inkább szellemes, mint mély. A legcsattanósabb cáfolata ennek, mint minden más filozófiai rigolyának, a gyakorlat, tudniillik a kísérlet és az ipar. Ha valamely természeti folyamatról alkotott felfogásunk helyességét be tudjuk bizonyítani azzal, hogy azt magunk megcsináljuk, feltételeiből létrehozzuk, ráadásul még céljaink szolgálatába állítjuk, akkor vége van a kanti megfoghatatlan „magán-való dolognak". Ilyen „magán-való dolgok" maradtak a növényi és állati testben létrejövő vegyi anyagok mindaddig, amíg a szerves kémia egyiket a másik után nem kezdte előállítani; ezzel a „magán-való dolog" értünk-való dolog lett, mint pl. a buzér festőanyaga, az alizarin, amelyet többé nem a mezőn, a buzér gyökereiben termesztünk, hanem jóval olcsóbban és egyszerűbben szénkátrányból állítunk elő. A kopernikuszi Nap-rendszer háromszáz évig hipotézis volt, amelyre egy a százhoz, ezerhez, tízezerhez fogadást lehetett volna tenni, de mégiscsak hipotézis; amikor azonban Leverrier az e rendszer nyújtotta adatokból nemcsak egy ismeretlen bolygó létezésének szükségszerűségét, hanem azt a helyet is kiszámította, ahol ennek a bolygónak az égbolton állnia kell, és amikor Galle aztán ezt a bolygót valóban meg is találta,[296] — ekkor a kopernikuszi rendszer bizonyítást nyert. Ha mégis megpróbálták feleleveníteni az újkantiánusok Kant felfogását Németországban, az agnosztikusok pedig Hume felfogását Angliában (ahol ez sohasem halt ki), akkor ez a régen megtörtént elméleti és gyakorlati cáfolattal szemben tudományosan visszaesés és gyakorlatilag csak szégyenlős módja a materializmus suttyomban való elfogadásának és a világ előtti eltagadásának.

De a filozófusokat ebben a hosszú időszakban Descartes-tól Hegelig és Hobbestól Feuerbachig korántsem egyedül a tiszta gondolat ereje hajtotta előre, mint ahogy ők hitték. Ellenkezőleg. Ami őket igazában előrehajtotta, az főként a természettudomány és az ipar hatalmas és egyre gyorsabban előretörő haladása volt. A materialistáknál ez már a felszínen is megmutatkozott, de az idealista rendszerek is mindinkább megteltek materialista tartalommal és igyekeztek a szellem és anyag ellentétét panteista módon kibékíteni; úgyhogy a hegeli rendszer végül nem egyéb, mint módszerében és tartalmában idealista módon a feje tetejére állított materializmus.

Ilyenképpen megérthető, hogy Starcke, amikor Feuerbachot jellemzi, elő-

ször is azt az álláspontot vizsgálja, melyet Feuerbach a gondolkodás és lét viszonyát illető ezen alapkérdésben elfoglal. Egy rövid bevezetésben szükségtelenül nehézkes filozófiai nyelven felvázolja a korábbi, jelesül a Kant után fellépő filozófusok felfogását, mikor is Hegel — művei egyes helyeihez való túlontúl formalisztikus tapadás következtében — nagyon rosszul jár, s ezután Starcke részletes ábrázolást ad magának a feuerbachi „metafizikának" a fejlődésmenetéről, úgy, ahogy az e filozófus idevágó írásainak sorrendjéből adódik. Ez az ábrázolás szorgalmas és áttekinthető munka, csakhogy — mint az egész könyvre — ránehezedik a filozófiai kifejezésmódnak korántsem mindenütt elkerülhetetlen kölönce, mely annál zavaróbban hat, minél kevésbé igazodik Starcke egyazon iskolának, vagy akár éppen Feuerbachnak a kifejezésmódjához, és minél inkább belevegyíti a legkülönbözőbb, nevezetesen a mostanában grasszáló, magukat filozófiainak nevező irányzatok kifejezéseit.

Feuerbach fejlődésmenete egy — persze soha nem egészen ortodox — hegeliánusnak a fejlődése a materializmus irányában, olyan fejlődés, amely egy meghatározott fokon totális szakítást szab meg elődje idealista rendszerével. Ellenállhatatlan erővel tolul fel benne végül az a belátás, hogy az „abszolút eszme" hegeli, világelőtti létezése, a „logikai kategóriák előrelétezése", mielőtt még a világ volt volna, nem egyéb, mint a világonkívüli Teremtőben való hit fantasztikus maradványa; hogy az anyagi, érzékileg észlelhető világ, amelyhez mi magunk is tartozunk, az egyetlen valóságos, és hogy tudatunk és gondolkodásunk, bármily érzékfelettinek látszik is, egy anyagi, testi szervnek, az agynak a terméke. Az anyag nem a szellem terméke, hanem a szellem maga is csak az anyag legmagasabbrendű terméke. Ez természetesen tiszta materializmus. Ide érkezve, Feuerbach megtorpan. Nem tudja leküzdeni a szokásszerű, filozófiai előítéletet, az előítéletet nem magával a dologgal, hanem a materializmus névvel szemben. Ezt mondja: „A materializmus az én számomra az emberi lényeg és tudás épületének alapzata; de nem az az én számomra, ami a fiziológus, a szűkebb értelemben vett természetkutató, pl. Moleschott számára — mégpedig álláspontjukról és hivatásukból tekintve szükségszerűen —: nem maga az épület. Hátra tökéletesen egyetértek a materialistákkal, de előre nem."

Feuerbach összekeveri itt a materializmust, amely az anyag és a szellem viszonyának egy meghatározott felfogásán nyugvó általános világszemlélet, azzal a különös formával, amelyben ez a világszemlélet egy meghatározott történelmi fokon, tudniillik a XVIII. században jutott kifejezésre. Sőt mi több, összekeveri azzal az elsekélyesített, vulgarizált alakjával, amelyben a XVIII. század materializmusa ma a természetkutatók és orvosok fejében továbblétezik, és amelyben azt az ötvenes években Büchner, Vogt és Moleschott úton-útfélen prédikálták. De ahogy az idealizmus egy egész sor fejlődési fokon ment át, ugyanúgy a materializmus is. A materializmusnak már a természettudomány területén tett mindegyik korszakalkotó felfedezéssel is meg kell változtatnia formáját; és

amióta a történelem is alá van vetve a materialista tárgyalásnak, itt is új pályája nyílik a fejlődésnek.

A múlt század materializmusa túlnyomóan mechanikus volt, mert az összes természettudományokból akkoriban csak a mechanika, mégpedig ebből is csak az — égi és földi — szilárd testek, egyszóval a nehézkedés mechanikája volt bizonyos mértékben befejezett. A kémia még csak gyermeki, flogisztonos alakjában létezett. A biológia még csecsemőkorát élte; a növényi és állati szervezetet csak nagyjából vizsgálták és tisztán mechanikai okokkal magyarázták; akárcsak Descartes szemében az állat, a XVIII. század materialistái szemében az ember gép volt. A klasszikus francia materializmusnak egyik sajátos, de a maga idejében elkerülhetetlen korlátozottsága a mechanika mércéjének ez a kizárólagos alkalmazása olyan folyamatokra, amelyek vegyi és szerves természetűek, és amelyekre a mechanika törvényei szintén érvényesek ugyan, de ezeket más, magasabb törvények háttérbe szorítják.

Ennek a materializmusnak második sajátos korlátozottsága abban állt, hogy képtelen volt a világot mint folyamatot, mint történelmi továbbalakulásban levő anyagot felfogni. Ez megfelelt a természettudomány akkori állásának és a filozofálás ezzel összefüggő metafizikai, azaz antidialektikus módjának. A természet, ezt tudták, örök mozgásban van. De ez a mozgás akkori elképzelés szerint éppoly örök körforgásban megy végbe és ezért sohasem jut előre; mindig ugyanazokat az eredményeket hozza újra létre. Ez az elképzelés akkor elkerülhetetlen volt. Kant csak akkoriban állította fel elméletét a Nap-rendszer keletkezéséről és ez az elmélet még puszta kuriózumnak számított. A Föld fejlődésének története, a geológia még teljességgel ismeretlen volt, és azt az elképzelést, hogy a mai élőlények az egyszerűtől a bonyolulthoz vezető hosszú fejlődési sor eredményei, akkor tudományosan egyáltalában nem lehetett még felvetni. A természet történetietlen felfogása tehát elkerülhetetlen volt. A XVIII. század filozófusait annál kevésbé lehet ezért szemrehányással illetni, mert ettől Hegel sem mentes. Hegelnél a természet, mint az eszme puszta „külsővé-idegenné válása" nem képes fejlődésre az időben, csak a térben tárja ki sokféleségét úgy, hogy minden benne foglalt fejlődési fokot egyidejűleg és egymás mellett mutat fel és folytonosan ugyanazoknak a folyamatoknak örök ismétlésére van kárhoztatva. És a térbeli, de időnkívüli fejlődésnek ezt a képtelenségét — holott az idő minden fejlődés alapfeltétele — éppen akkor fogja rá Hegel a természetre, amikor a geológia, az embriológia, a növényi és állati fiziológia és a szerves kémia kialakultak, és amikor ezeknek az új tudományoknak az alapzatán mindenütt felmerültek a későbbi fejlődéselmélet zseniális megsejtései (pl. Goethe és Lamarck). De ezt követelte a rendszer, és így a módszernek, a rendszer kedvéért, hűtlenné kellett válnia önmagához.

Ugyanez a történetietlen felfogás honolt a történelem területén is. Itt a középkor maradványai ellen folytatott harc gátolta a tisztánlátást. A középkort egy-

szerűen úgy fogták fel, hogy akkor a történelmet ezeréves általános barbárság szakította meg; a középkor nagy vívmányait: az európai kultúrterület kibővítését, az életképes nagy nemzeteket, amelyek e területen egymás mellett kialakultak, végül a XIV. és XV. század roppant technikai vívmányait — mindezt nem látták. De ezzel a nagy történelmi összefüggés racionális átlátása lehetetlenné vált, és a történelem legfeljebb példák és illusztrációk gyűjteményéül szolgált a filozófusok használatára.

A vulgarizáló házalók, akik az ötvenes években Németországban materializmusban utaztak, semmiképpen sem jutottak túl tanítóik e korlátján. A természettudomány minden azóta megszerzett vívmánya nekik csak újabb bizonyítékul szolgált a Világteremtőnek a létezése ellen; és valójában az elmélet továbbfejlesztése teljesen kívül esett ügykörükön. Az idealizmus kátyúba jutott, és az 1848-as forradalom halálos csapást mért rá, de megkapta azt az elégtételt, hogy a materializmus pillanatnyilag még mélyebbre süllyedt. Feuerbachnak határozottan igaza volt, amikor ezért a materializmusért elhárította a felelősséget; csak nem lett volna szabad összetévesztenie a vándorprédikátorok tanítását egyáltalában a materializmussal.

De itt két megjegyzést kell tennünk. Először, a természettudomány Feuerbach életében is még mindig abban a heves erjedési folyamatban leledzett, amely csak az utóbbi tizenöt esztendőben jutott tisztázó, viszonylagos lezáráshoz; új ismeretanyag gyülemlett fel eladdig hallatlan méretekben, de az összefüggést megállapítani és ezzel az egymást rohamosan követő felfedezések zűrzavarában rendet teremteni — ez csak a legutóbbi időben vált lehetségessé. Igaz, hogy Feuerbach a három döntő felfedezést — a sejtnek, az energia átalakulásának és a Darwin nevét viselő fejlődéselméletnek a felfedezését — még megérte. De hogyan követhette volna nyomon a falun élő magányos filozófus a tudományt olyannyira, hogy teljességgel méltányolja ezeket a felfedezéseket, amelyeket maguk a természettudósok is akkor részben még vitattak, részben nem tudtak elegendően kiaknázni? Ebben egyedül a siralmas német állapotok vétkesek, amelyek folytán a filozófia tanszékeit hajszálhasogató eklektikus bolhászkodók foglalták le, míg Feuerbachnak, aki toronymagasan állt valamennyiük felett, egy kis faluban kellett elparasztosodnia és besavanyodnia. Nem Feuerbach vétke tehát, ha a most lehetővé vált, a francia materializmus minden egyoldalúságát kiküszöbölő történeti természetfelfogás hozzáférhetetlen maradt számára.

Másodszor, Feuerbachnak teljesen igaza van abban, hogy a pusztán természettudományos materializmus ugyan „az emberi tudás épületének alapzata, de nem maga az épület". Mert nemcsak a természetben élünk, hanem az emberi társadalomban is, és ennek is megvan a maga fejlődéstörténete és a maga tudománya, nem kevésbé, mint a természetnek. Így tehát a társadalomról szóló tudományt, vagyis az úgynevezett történelmi és filozófiai tudományok foglalatát összhangba kellett hozni a materialista alapzattal és ezen az alapzaton

újjáépíteni. Ez azonban nem adatott meg Feuerbachnak. Itt Feuerbach, az „alapzat" ellenére, a hagyományos idealista kötelékek foglya maradt, és ezt el is ismeri ezekben a szavakban: „Hátra egyetértek a materialistákkal, de előre nem." Ám maga Feuerbach volt az, aki itt, a társadalmi területen, nem jutott „előre", nem jutott túl 1840-es vagy 1844-es álláspontján, mégpedig megint csak főként a sivár elszigeteltsége miatt, amely őt — aki minden más filozófusnál inkább volt társas érintkezésre hajlamos — arra kényszerítette, hogy magányos agyából termelje ki gondolatait, nem pedig egyívású barátokkal és ellenfelekkel folytatott eszmecserékben. Hogy mennyire idealista maradt ezen a területen, azt később részleteiben látni fogjuk.

Itt még csak azt kell megjegyeznünk, hogy Starcke rossz helyen keresi Feuerbach idealizmusát. „Feuerbach idealista, hisz az emberiség haladásában." (19. old.) — „Az egésznek az alapzata, az alépítménye mindamellett az idealizmus marad. A realizmus számunkra nem egyéb, mint védekezés tévutak ellen, miközben ideális áramlásainkat követjük. Vajon nem ideális hatalom-e a részvét, a szeretet, az igazságért és jogért való lelkesedés?" (VIII. old.)

Először is idealizmus itt nem jelent egyebet, mint ideális célok követését. Ám ezeknek szükségképpen legfeljebb a kanti idealizmushoz és „kategorikus imperatívuszához" van közük; de maga Kant sem azért nevezte filozófiáját „transzcendentális idealizmusnak", mert erkölcsi ideálokról is van benne szó, hanem egészen más okokból, ahogy erre Starcke bizonyára emlékezni fog. Az a tévhit, hogy a filozófiai idealizmus erkölcsi, azaz társadalmi ideálokba vetett hit körül forog, a filozófián kívül keletkezett, a német filiszternél, aki a műveltségéhez szükséges néhány filozófiai morzsát Schiller költeményeiből tanulja meg könyv nélkül. Senki élesebben nem kritizálta Kant tehetetlen „kategorikus imperatívuszát" — tehetetlen, mert a lehetetlent követeli, tehát sohasem jut valami valóságoshoz —, senki kegyetlenebbül ki nem gúnyolta a Schiller által közvetített filiszter-rajongást realizálhatatlan ideálokért (lásd pl. a Fenomenológiát), mint éppen a tökéletesen idealista Hegel.

Másodszor pedig sehogy sem kerülhető el, hogy mindaz, ami az embert mozgatja, ne a fejen menjen át — még az evés és ivás is, ami a fej közvetítésével érzett éhséggel és szomjúsággal kezdődik és ugyancsak a fej közvetítésével érzett jóllakottsággal végződik. A külvilágnak az emberre gyakorolt behatásai az ember fejében fejeződnek ki, ebben mint érzések, gondolatok, ösztönök, akarati meghatározások, egyszóval mint „ideális áramlások" tükröződnek és ebben az alakban „ideális hatalmakká" válnak. Ha mármost az a körülmény, hogy ez az ember egyáltalában „ideális áramlásokat" követ és elismeri, hogy „ideális hatalmak" befolyást gyakorolnak rá, — ha ez őt idealistává teszi, akkor minden valamelyest is normálisan fejlődött ember született idealista, és akkor hogyan akadhatnak még egyáltalában materialisták a világon?

Harmadszor, annak a meggyőződésnek, hogy az emberiség, legalábbis pilla-

natnyilag, nagyjában és egészében haladó irányban mozog, abszolúte semmi köze nincs materializmus és idealizmus ellentétéhez. A francia materialisták nem kevésbé, mint a deista[297] Voltaire és Rousseau, szinte fanatikusan vallották ezt a meggyőződést és nem egyszer a legnagyobb személyes áldozatokat hozták érte. Ha valaki az „igazságért és jogért való lelkesedésnek" — e frázist jó értelemben véve — szentelte egész életét, akkor ez pl. Diderot volt. Ha tehát Starcke mindezt idealizmusnak nyilvánítja, ez csak azt bizonyítja, hogy a materializmus szó és a két irányzat egész ellentéte számára itt elvesztette minden értelmét.

A tény az, hogy Starcke itt — ha talán tudattalanul is — megbocsáthatatlan engedményt tesz a materializmus névvel szemben táplált filiszter-előítéletnek, amelyet a sokévi papi rágalmazás hagyott örökül. Materializmuson a filiszter zabálást, vedelést, a szemnek kívánságát, a testnek kívánságát és az élet kérkedését,[298] pénzsóvárságot, irigységet, kapzsiságot, profithajhászást és tőzsdeszédelgést ért, egyszóval mindazokat a piszkos bűnöket, melyeknek titokban ő maga hódol; idealizmuson pedig hitet az erényben, általános emberszeretetben és egyáltalában egy „jobb világban", amivel mások előtt henceg, de maga legfeljebb addig hisz benne, amíg a szokásos „materialista" kicsapongásai után szükségképpen következő csömör vagy csőd állapotában van és hozzá kedvenc dalát dúdolja: Mi az ember — félig állat, félig angyal.[299]

Egyébként Starcke sokat fáradozik azon, hogy megvédje Feuerbachot a ma Németországban filozófus néven terpeszkedő docensek támadásai és tantételei ellen. Azok szemében, akiket a klasszikus német filozófiának ez a méhlepényutószüleménye érdekel, ez bizonyára fontos; Starcke maga ezt szükségesnek vélhette. Mi megkíméljük tőle az olvasót.

III

Feuerbach valóságos idealizmusa kiviláglik, mihelyt vallásfilozófiáját és etikáját vesszük szemügyre. Feuerbach korántsem akarja a vallást eltörölni: tökéletesíteni akarja. A filozófia maga is olvadjon fel a vallásban. „Az emberiség korszakait csak vallási változások különböztetik meg. Csupán ott hatol egy történelmi mozgalom az alapig, ahol az emberi szívbe hatol. A szív nem a vallás egyik formája olyképpen, hogy a szívben is benne kellene lennie a vallásnak; a szív a vallás lényege." (Idézve Starckénál, 168. old.) A vallás Feuerbach szerint az érzelmi viszony, a szívbéli viszony ember és ember között, amely eddig a valóság fantasztikus tükörképében — egy vagy sok istennek, emberi tulajdonságok fantasztikus tükörképeinek közvetítésével — kereste igazságát, most azonban az Én és a Te közötti szeretetben ezt egyenesen és közvetítés nélkül megtalálja. Eképpen végül is a nemi szerelem válik Feuerbachnál új vallása gyakorlásának egyik legmagasabb vagy éppen a legmagasabb formájává.

Nos, az emberek között, nevezetesen a két nem között is, mindig fennálltak érzelmi viszonyok, amióta csak emberek vannak. Sajátlag a nemi szerelem az utóbbi 800 évben olyannyira kibontakozott és olyan helyet vívott ki magának, hogy ez idő során minden költészet kötelezően e tengely körül forog. A fennálló pozitív vallások arra szorítkoztak, hogy a nemi szerelem állami szabályozásának, vagyis a házassági törvényhozásnak megadják a felsőbb megszentelést, és valamennyi pozitív vallás eltűnhetik holnap anélkül, hogy a szerelem és a barátság gyakorlatában a legkisebb változás is beállna. Ahogyan a keresztény vallás Franciaországban 1793-tól 1798-ig ténylegesen olyannyira eltűnt, hogy még Napóleon sem tudta ellenszegülés és nehézség nélkül újból bevezetni; mindazonáltal a közbülső időben sem merült fel a feuerbachi értelemben vett pótlás szükséglete.

Az idealizmus itt Feuerbachnál abban áll, hogy ő az emberek egymáshoz való, kölcsönös vonzalmon nyugvó viszonyait, a nemi szerelmet, a barátságot, a részvétet, az áldozatkészséget stb. nem hagyja egyszerűen akként érvényesülni, amit ezek — egy külön, az ő számára is a múlthoz tartozó vallásra való visszaemlékezés nélkül — önmagukban jelentenek, hanem azt állítja, hogy csak akkor jutnak teljes érvényre, ha a vallás névvel felsőbb megszentelést kapnak. A fődolog számára nem az, hogy ezek a tisztára emberi kapcsolatok léteznek, hanem hogy mint az új, igazi vallást fogjuk fel őket. Csak akkor lehet teljes érvényük, ha vallásos pecsétet ütünk rájuk. A vallás, a religio, a religare szóból ered és eredetileg köteléket jelent. Tehát két ember minden köteléke vallás. Ilyen etimológiai fogásokhoz végső szorultságában menekül az idealista filozófia. Ne az legyen érvényes, amit a szó jelent igazi használatának történelmi fejlődése szerint, hanem amit származásánál fogva kellene jelentenie. És ezért a nemi szerelmet és a nemi köteléket „vallássá" égiesítik, csak hogy az idealista emlékezésnek oly drága „vallás" szó a nyelvhasználatból el ne tűnjék. Ugyanígy beszéltek a negyvenes években a Louis Blanc irányzatához tartozó párizsi reformisták[300], akik az embert vallás nélkül szintén csak szörnyetegnek tudták elképzelni, s azt mondták nekünk: „Donc, l'athéisme c'est votre religion!"* Ha Feuerbach az igazi vallást akarja helyreállítani, egy lényegében materialista természetszemlélet alapzatán, ez ugyanaz, mintha a modern kémiát az igazi alkímiának tekintenők. Ha a vallás fennállhat a maga istene nélkül, akkor az alkímia is fennállhat a maga bölcsek köve nélkül. Egyébként igen szoros kötelék van alkímia és vallás között. A bölcsek kövének sok istenszerű tulajdonsága van, és időszámításunk első két századában az egyiptomi–görög alkimisták keze is belejátszott a keresztény tan kialakításába, mint a Koppnál és Berthelot-nál található adatok bizonyítják.

Határozottan hamis Feuerbachnak az az állítása, hogy „az emberiség kor-

* — „Tehát az önök vallása az ateizmus!" — *Szerk.*

szakait csak vallási változások különböztetik meg". Nagy történelmi fordulópontokat csak annyiban *kísértek* vallási változások, amennyiben az eddigi három világvallás: buddhizmus, kereszténység, iszlám jön tekintetbe. A régi, természetadta módon keletkezett törzsi és nemzeti vallások nem voltak propagandisztikusak és minden ellenállóerejüket elvesztették, mihelyt a törzsek és a népek önállósága megtört; a germánoknál elegendő volt már az egyszerű érintkezés is a hanyatló római világbirodalommal és az általa nemrég felvett, e birodalom gazdasági, politikai és eszmei állapotához hozzámért keresztény világvallással. Csak ezeknél a többé-kevésbé mesterségesen keletkezett világvallásoknál, főként a kereszténységnél és az iszlámnál tapasztalhatjuk, hogy általánosabb történelmi mozgalmak vallási veretet kapnak, és a valóban egyetemes jelentőségű forradalmak vallási verete még a kereszténység területén is a burzsoázia emancipációs harcának első fokaira korlátozódik, a XIII-tól a XVII. századig; és nem az ember szíve és vallási szükséglete magyarázza, ahogyan Feuerbach véli, hanem az egész középkori előtörténet, amely nem ismerte az ideológia más formáját, mint éppen a vallást és a teológiát. Amikor azonban a burzsoázia a XVIII. században eléggé megerősödött ahhoz, hogy saját, osztályálláspontjához hozzámért ideológiája is legyen, akkor nagy és végérvényes forradalmát, a francia forradalmat, kizárólag jogi és politikai eszmékre való hivatkozással vívta meg és csak annyiban törődött a vallással, amennyiben az útjában állt; esze ágában sem volt azonban, hogy új vallást állítson a régi helyébe; tudjuk, hogyan vallott kudarcot ezzel Robespierre.[301]

Azt a lehetőséget, hogy a más emberekkel való érintkezésünkben tisztán emberi érzést éljünk át, eléggé megcsonkítja manapság az osztályellentéten és osztályuralmon alapuló társadalom, amelyben mozognunk kell: nincs okunk arra, hogy ezt a lehetőséget magunk még jobban megcsonkítsuk azáltal, hogy ezeket az érzéseket vallássá magasztosítjuk. És ugyanígy a történelmi nagy osztályharcok megértését amúgy is eléggé elhomályosítja a közkeletű történetírás, kivált Németországban, semmi szükségünk hát arra, hogy e harcok történetét az egyház történetének puszta függelékévé változtatva, megértésüket végképp lehetetlenné tegyük magunknak. Már itt is megmutatkozik, hogy ma milyen messzire eltávolodtunk Feuerbachtól. „Legszebb passzusai", melyekben ezt az új szeretetvallást ünnepli, ma már teljesen élvezhetetlenek.

Az egyetlen vallás, melyet Feuerbach komolyan megvizsgál, a kereszténység, a Nyugat világvallása, mely a monoteizmuson alapszik. Feuerbach kimutatja, hogy a keresztény Isten csak az ember fantasztikus reflexe, tükörképe. De ez az Isten maga is hosszas elvonatkoztatási folyamat terméke, a régebbi sok törzsi és nemzeti isten sűrített kvintesszenciája. És ennek megfelelően az ember is, akinek képmása ez az Isten, nem valóságos ember, hanem ugyancsak kvintesszenciája a sok valóságos embernek, az elvont ember, tehát maga is megint gondolati kép. Ugyanaz a Feuerbach, aki minden oldalon érzékiséget, a konk-

rétba, a valóságba való elmerülést hirdet, keresztül-kasul elvonttá lesz, mihelyt a pusztán nemi érintkezésnél tágabb emberi érintkezésről kezd beszélni.

Ennek az érintkezésnek csak egyik oldalát látja: a morált. És itt megint meghökkent bennünket Feuerbach döbbenetes szegénysége Hegelhez képest. Hegel etikája vagy erkölcsiségtana a jogfilozófia, és ez felöleli: 1. az elvont jogot, 2. a moralitást és 3. az erkölcsiséget, amely megint magában foglalja: a családot, a polgári társadalmat, az államot. Amilyen idealisztikus a forma, olyan realisztikus itt a tartalom. A morál mellett átfogja a jog, a gazdaság, a politika egész területét. Feuerbachnál éppen megfordítva. Ő forma szerint realista, az emberből indul ki; de arról a világról, amelyben ez az ember él, egyetlen szó sem esik, és így ez az ember mindig ugyanaz az elvont ember marad, amelyik a vallásfilozófiában a főszereplő volt. Ezt az embert nem anya szülte, a monoteista vallások istenéből gubódzott ki, nem is él hát valóságos, történelmileg keletkezett és történelmileg meghatározott világban; érintkezik ugyan más emberekkel, de mindegyik másik ember éppoly elvont, mint ő maga. A vallásfilozófiában mégiscsak férfival és nővel volt még dolgunk, de az etikában ez az utolsó különbség is eltűnik. Igaz, hogy Feuerbachnál nagy távközökben ilyen mondatok is előfordulnak: „Palotában másképp gondolkodnak, mint kunyhóban." — „Ha éhség, nyomor miatt a testedben nincs anyag, akkor a fejedben, az érzékedben és szívedben sincs anyag a morálhoz." — „A politikának kell vallásunkká válnia" stb. De ezekkel a mondatokkal Feuerbach abszolúte semmit sem tud kezdeni, színtiszta szólásmódok maradnak, és még Starcke is kénytelen beismerni, hogy a politika áthághatatlan határ és „a társadalomtan, a szociológia terra incognita*" volt Feuerbach számára.

Éppoly sekélyesnek mutatkozik Feuerbach Hegelhez képest a jó és rossz ellentétének tárgyalásában. „Azt hiszik, valami nagyon nagyot mondanak" — olvashatjuk Hegelnél —, „ha azt mondják: az ember természettől fogva jó; de elfeledik, hogy sokkal nagyobbat mondanak e szavakkal: az ember természettől fogva rossz." Hegelnél a rossz az a forma, melyben a történelmi fejlődés hajtóereje jelentkezik. Mégpedig az a kettős értelem rejlik ebben, hogy egyrészt minden új haladás szükségképpen mint szentségtörés lép fel, mint lázadás a régi, halódó, de a szokás által szentesített állapotok ellen, és másrészt, hogy az osztályellentétek felmerülése óta éppen az emberek gonosz szenvedélyei — kapzsiság és uralomvágy — lesznek a történelmi fejlődés emeltyűivé, amire pl. a feudalizmus és a burzsoázia története egyetlen folyamatos bizonyíték. De Feuerbachnak eszébe sem jut, hogy a morális rossznak a történelmi szerepét megvizsgálja. A történelem egyáltalában sivár, rideg terület az ő szemében. Még ez a mondása is: „Az ember, aki eredetileg a természetből eredt, csak tisztán természeti lény is volt, nem ember. Az ember az embernek, a kultúrának, a

* — ismeretlen föld. — *Szerk.*

történelemnek a terméke" — még ez a mondás is teljesen terméketlen marad nála.

Amit tehát Feuerbach a morálról közöl velünk, ezek szerint csak szerfelett ösztövér lehet. A boldogságösztön vele született az emberrel és ezért minden morál alapzatául kell szolgálnia. De a boldogságösztön kettős helyesbítésnek van alávetve. Először, cselekedeteink természeti következményei folytán: a mámort követi a csömör, a megrögzött kicsapongást a betegség. Másodszor, azok társadalmi következményei folytán: ha mások egyenlő boldogságösztönét nem tartjuk tiszteletben, akkor azok védekeznek és zavarják saját boldogságösztönünket. Ebből következik, hogy ha ösztönünket ki akarjuk elégíteni, akkor cselekedeteink következményeit helyesen kell tudnunk mérlegelni és másfelől másoknál is el kell ismernünk a megfelelő ösztön egyenjogúságát. Racionális önkorlátozás önmagunkra vonatkozólag és szeretet — újra meg újra szeretet! — a másokkal való érintkezésben, ez tehát a feuerbachi morál két alapszabálya, melyekből az összes többi levezetődik. És sem Feuerbach legszellemesebb fejtegetései, sem Starcke legmagasztalóbb dicséretei nem fedhetik el e néhány mondat híg és sekély voltát.

A boldogságösztön csak nagyon kivételesen — és korántsem az illetőnek vagy másoknak az előnyére — elégül ki azáltal, ha valaki önmagával foglalkozik. Hanem a külvilággal való foglalkozásra, a kielégülés eszközeire, tehát táplálékra, a másik nemhez tartozó egyénre, könyvekre, szórakozásra, vitatkozásra, tevékenységre, elhasználni és feldolgozni való tárgyakra van szüksége. A feuerbachi morál vagy előfeltételezi, hogy a kielégülésnek ezek az eszközei és tárgyai mindegyik embernek minden további nélkül adva vannak, vagy pedig csak alkalmazhatatlan jótanácsokat osztogat, amelyek egy ütet taplót sem érnek azoknak, akik ezeknek az eszközöknek híjával vannak. S ezt maga Feuerbach kereken kijelenti: „Palotában másképp gondolkodnak, mint kunyhóban." „Ha éhség, nyomor miatt a testedben nincs anyag, akkor a fejedben, az érzékedben és szívedben sincs anyag a morálhoz."

Talán a mások boldogságösztönének egyenjogúságával jobban állunk? Feuerbach ezt a követelést abszolútnak, minden időkre és minden körülményekre érvényesnek tünteti fel. De mióta van érvényben? Vajon volt-e valaha is szó a boldogságösztön egyenjogúságáról a rabszolgák és urak között az ókorban, a jobbágyok és bárók között a középkorban? Nem dobták-e az elnyomott osztály boldogságösztönét kíméletlenül és „jog szerint" áldozatul az uralkodó osztály boldogságösztönének? — Igen, de ez immorális is volt, most azonban az egyenjogúságot elismerik. — Elismerik szólamokban, mióta és mivelhogy a burzsoázia a feudalizmus elleni harcában és a tőkés termelés kialakítása során kénytelen volt minden rendi, azaz személyi kiváltságot eltörölni és először a magánjogi, azután fokozatosan az államjogi, jurisztikus egyenjogúságot is bevezetni. De a boldogságösztön eszmei jogokkal csak legcseké-

lyebb részben táplálkozik, legnagyobbrészt anyagi eszközöket igényel, és itt a tőkés termelés gondoskodik arról, hogy az egyenjogú személyek nagy többségének csak a szűkös élethez szükséges javak jussanak, tehát a többség boldogságösztönének egyenjogúságát alig tartja jobban — ha egyáltalában jobban tartja — tiszteletben, mint a rabszolgaság vagy a jobbágyság. És vajon a boldogság szellemi eszközeit, a művelődés eszközeit illetően jobb-e a helyzet? Nem mitikus személy-e még „a sadowai iskolamester"[302] is?

Sőt, mi több. A feuerbachi morálelmélet szerint az értéktőzsde az erkölcsiség legfőbb temploma — feltéve, hogy mindig helyesen spekulálunk. Ha boldogságösztönöm a tőzsdére visz és ott cselekedeteim következményeit olyan helyesen mérlegelem, hogy csak kellemetességet, nem pedig hátrányt szereznek nekem, vagyis mindig nyerek, úgy eleget tettem Feuerbach előírásának. Ezzel másvalaki egyenlő boldogságösztönébe sem avatkozom, mert a másik éppoly önként ment a tőzsdére, mint én, és amikor spekulációs üzletet kötött velem, éppúgy a maga boldogságösztönét követte, mint én az enyémet. És ha elveszti a pénzét, ezzel erkölcstelennek bizonyul a cselekedete, mert rossz számításra épült, és amikor a megérdemelt büntetését végrehajtom rajta, még modern Rhadamanthüszként[303] büszkén a mellemet is verhetem. A szeretet, amennyiben nem csupán érzelgős frázis, szintén ott honol a tőzsdén, mert mindenki megleli a másikban boldogságösztönének kielégítését, és hát ez az, amit a szeretetnek nyújtania kell, és amiben gyakorlati tevékenysége megnyilvánul. S ha a tőzsdén műveleteim következményeinek helyes előrelátásával, tehát sikerrel játszom, a feuerbachi morál valamennyi legszigorúbb követelményét teljesítem és ráadásul még meg is gazdagszom. Másszóval Feuerbach morálja a mai tőkés társadalomra van szabva, bármennyire nem akarta vagy sejtette is ezt ő maga.

De a szeretet! — Igen, a szeretet mindenhol és mindig az a varázslatos isten, amely Feuerbachnál a gyakorlati élet minden nehézségén átsegíteni hivatott — mégpedig olyan társadalomban, amely homlokegyenest ellenkező érdekű osztályokra hasadt. Ezzel forradalmi jellegének utolsó maradványa is kiveszett a filozófiából, és csak a régi nóta marad meg: Szeressétek egymást, omoljatok nemi és rendi különbség nélkül egymás karjába — általános kiengesztelődési mámor!

Egy szó, mint száz, Feuerbach morálelmélete úgy jár, ahogy minden elődje járt. Minden időre, minden népre, minden állapotra van szabva és éppen ezért soha és sehol nem alkalmazható s a valóságos világgal szemben éppoly tehetetlen, mint Kant kategorikus imperatívusza. A valóságban mindegyik osztálynak, sőt mindegyik hivatásfajtának megvan a saját morálja és még ezt is megszegi, ahol csak büntetlenül teheti, és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, viszályokban, perekben, házi perpatvarokban, válásokban és egymás lehető legnagyobb kizsákmányolásában lép napvilágra.

De hogyan volt lehetséges, hogy az a hatalmas lökés, melyet Feuerbach

adott, rá magára nézve oly terméketlenül végződött? Egyszerűen úgy, hogy Feuerbach az elvonatkoztatásoknak általa is halálosan gyűlölt birodalmából nem tudja megtalálni az utat az eleven valósághoz. Erőszakosan kapaszkodik a természetbe és az emberbe; de természet és ember nála pusztán szó marad. Sem a valóságos természetről, sem a valóságos emberről nem tud semmi határozottat mondani. De a feuerbachi elvont embertől csak úgy jutunk el a valóságos eleven emberekhez, ha történelmi cselekvésükben vesszük őket szemügyre. És ettől Feuerbach borzadt; ezért 1848, melyet nem értett meg, neki csak a végérvényes szakítást jelentette a valóságos világgal, a visszavonulást a magányba. Ebben megint főként a német viszonyok a vétkesek, amelyek nyomorultul veszni hagyták őt.

Ám azt a lépést, melyet Feuerbach nem tett meg, mégis meg kellett tenni; az elvont ember kultuszát, amely Feuerbach új vallásának magvát alkotta, a valóságos emberekről és történelmi fejlődésükről szóló tudománnyal kellett helyettesíteni. A feuerbachi álláspontnak ezt a Feuerbachon túlmenő továbbfejlesztését Marx kezdte meg 1845-ben a „Szent család"-ban.

IV

Strauss, Bauer, Stirner, Feuerbach voltak a hegeli filozófia utolsó sarjai, amennyiben nem hagyták el a filozófiai talajt. Strauss a „Leben Jesu" és a „Dogmatik"[304] után már csak filozófiai és egyháztörténeti szépirodalmárkodást folytatott Renan módjára; Bauer csak a kereszténység keletkezéstörténete területén alkotott valamit, de itt aztán jelentőset; Stirner csodabogár maradt, még azután is, hogy Bakunyin egybevegyítette Proudhonnal és ezt az egyveleget elkeresztelte „anarchizmusnak"; egyedül Feuerbach volt jelentős mint filozófus. De nemcsak hogy a filozófia — ez az állítólag valamennyi különös tudomány felett lebegő, valamennyit összefoglaló tudományok tudománya — maradt számára áthághatatlan korlát, érinthetetlen szentség; mint filozófus is megállt félúton, alul materialista volt, felül idealista; Hegellel nem tudott kritikailag elkészülni, hanem mint használhatatlant egyszerűen félredobta, míg ő maga, a hegeli rendszer enciklopédikus gazdagságával szemben, egy dagályos szeretetvalláson és egy ösztövér, tehetetlen morálon kívül semmi pozitívat nem hozott össze.

A hegeli iskola felbomlásából azonban még egy másik irányzat sarjadt ki, az egyetlen, amely valóban gyümölcsözött, és ez az irányzat lényegében Marx nevéhez fűződik.*

* Engedtessék meg nekem itt egy személyes észrevétel. Újabban többször utaltak arra, hogy nekem részem van ebben az elméletben, és ezért nem mulaszthatom el, hogy el ne mondjam itt azt a néhány szót, amellyel ez a pont elintéződik. Magam sem tagadom, hogy

A hegeli filozófiától való elszakadás itt is a materialista álláspontra való visszatérés útján következett be. Vagyis elhatároztuk, hogy a valóságos világot — a természetet és a történelmet — úgy fogjuk fel, ahogyan az maga mindenkinek adódik, aki előre megalkotott idealista rigolyák nélkül közeledik hozzá; elhatároztuk, hogy könyörtelenül feláldozunk minden idealista rigolyát, amely nem volt összhangba hozható a saját összefüggésükben — és nem fantasztikus összefüggésben — felfogott tényekkel. És ennél többet a materializmus egyáltalában nem is jelent. Csakhogy a materialista világszemléletet itt először vettük valóban komolyan, először vittük következetesen keresztül — legalábbis alapvonásaiban — a tudás minden szóba jövő területén.

Hegelt nem tettük egyszerűen félre; ellenkezőleg, fent kifejtett forradalmi oldalához, a dialektikus módszerhez kapcsolódtunk. De ez a módszer a hegeli formájában hasznavehetetlen volt. Hegelnél a dialektika a fogalom önfejlődése. Az abszolút fogalom nemcsak öröktől fogva — nem tudni, hol? — megvan, hanem egyszersmind az egész fennálló világ tulajdonképpeni eleven lelke. Az abszolút fogalom önmagához fejlődik mindazokon az előfokokon át, amelyeket a Logika tüzetesen tárgyal, és amelyek mind ott foglaltatnak benne magában; azután „külsővé-idegenné válik", amennyiben a természetté változik; itt anélkül, hogy tudatában volna önmagának, a természeti szükségszerűség mezében újabb fejlődésen megy át és végre az emberben megint öntudatra jut; ez az öntudat a történelemben megint felküzdi magát nyers állapotából, míg végül az abszolút fogalom megint teljesen visszatér önmagához a hegeli filozófiában. Hegelnél tehát a természetben és a történelemben napvilágra lépő dialektikus fejlődés, vagyis a minden zegzugos mozgáson és pillanatnyi visszaesésen keresztül érvényesülő, az alacsonyabbtól a magasabb felé törő tovahaladás okozati összefüggése csupán a fogalom öröktől fogva — nem tudni hol, de mindenesetre minden gondolkodó emberi agytól függetlenül — végbemenő önmozgásának a lenyomata. Ezt az ideologikus fonákságot kellett kiküszöbölni. Fejünk fogalmait megint materialista módon fogtuk fel mint a valóságos dolgok képmásait, nem pedig a valóságos dolgokat mint az abszolút fogalom egyik vagy másik fokának képmásait. Ezzel a dialektika a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományra redukálódott — törvényeknek két sorára, melyek magát a dolgot illetően azonosak, a kifeje-

Marxszal való negyvenéves együttműködésem előtt és alatt az elméletnek mind a megalapozásában, mind nevezetesen kidolgozásában bizonyos önálló részem volt. De a vezető alapgondolatok legnagyobb része, különösen gazdasági és történelmi területen, sajátlag pedig a végső éles megfogalmazásuk Marx műve. Amivel én járultam hozzá, azt Marx — mindenesetre néhány speciális szak kivételével — alkalmasint nélkülem is véghez tudta volna vinni. Amit Marx teljesített, azt én nem vittem volna véghez. Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet és gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien. Marx lángész volt, mi többiek legfeljebb tehetségek. Nélküle az elmélet ma távolról sem volna az, ami. Joggal viseli tehát Marx nevét. — *Engels jegyzete.*

zést illetően azonban annyiban különbözőek, hogy az emberi fej tudatosan alkalmazhatja őket, míg a természetben — és eddig nagyrészt az emberi történelemben is — csak tudattalanul, a külső szükségszerűség formájában, látszólagos véletlenségek végtelen során át érvényesülnek. Ezzel azonban maga a fogalmi dialektika csak a valóságos világ dialektikus mozgásának tudatos reflexe lett, és ezzel a hegeli dialektikát a feje tetejére, helyesebben a fejéről, amelyen állt, megint a talpára állítottuk. És figyelemreméltó, hogy ezt a materialista dialektikát, mely évek óta legjobb munkaeszközünk és legélesebb fegyverünk volt, nemcsak mi fedeztük fel, hanem rajtunk kívül, függetlenül tőlünk, sőt még Hegeltől is, újra felfedezte egy német munkás, Josef Dietzgen.*

Ilyenképpen azonban a hegeli filozófia forradalmi oldala újra feléledt és egyúttal megszabadult azoktól az idealista sallangoktól, amelyek Hegelnél annak következetes végigvitelét megakadályozták. Az a nagy alapgondolat, hogy a világot nem mint kész *dolgok* összességét kell felfogni, hanem mint *folyamatok* összességét, amelyben a látszólag stabil dolgok — akárcsak fejünkbeli gondolati képmásaik, a fogalmak — a létrejövés és elmúlás szakadatlan változásán mennek át, amelyben minden látszólagos véletlenség ellenére és minden pillanatnyi visszaesés dacára végül is haladó fejlődés tör utat magának —, ez a nagy alapgondolat, jelesül Hegel óta, annyira átment a köznapi tudatba, hogy ebben az általánosságban aligha ütközik már ellentmondásba. De más dolog ezt szavakban elismerni és megint más a valóságban a vizsgálat minden területén az egyes részletekben végigvinni. Ha azonban a vizsgálatban mindig ebből a nézőpontból indulunk ki, akkor egyszer s mindenkorra vége van a végérvényes megoldások és örök igazságok követelésének; mindig tudatában vagyunk minden elért megismerés szükségszerű korlátozottságának, annak, hogy e megismerést megszabják azok a körülmények, melyek között elértük; de akkor nem is imponálnak nekünk többé a még mindig dívó régi metafizika számára leküzdhetetlen ellentétek: igaz és hamis, jó és rossz, azonos és különböző, szükségszerű és véletlen; tudjuk, hogy ezeknek az ellentéteknek csak relatív érvényességük van, hogy annak, amit most igaznak ismerünk el, éppúgy megvan a rejtett, később kiütköző hamis oldala, mint ahogy annak, amit most hamisnak ismerünk fel, megvan a maga igaz oldala, amelynél fogva azelőtt igaznak számíthatott; hogy amit szükségszerűnek állítunk, csupa véletlenségből tevődik össze, és hogy az állítólagos véletlen az a forma, amely mögött a szükségszerűség rejtőzik — és így tovább.

Annak a régi — Hegel által „metafizikainak" nevezett — vizsgálati és gondolkodási módszernek, amely kiváltképpen a *dolgoknak* mint adott szilárd állagoknak a vizsgálatával foglalkozott, s amelynek a maradványai még erősen

* Lásd „Das Wesen der Kopfarbeit, von einem Handarbeiter" [Az emberi fejmunka lényege, egy kétkezi munkástól], Hamburg, Meissner. — *Engels jegyzete.*

kísértenek a fejekben, a maga idejében nagy történelmi jogosultsága volt. Mielőtt a folyamatokat vizsgálhatták volna, előbb a dolgokat kellett megvizsgálni. Előbb tudni kellett valamely dologról, hogy micsoda, csak azután figyelhették meg a rajta végbemenő változásokat. És így volt ez a természettudományban. A régi metafizika, amely a dolgokat készeknek vette, olyan természettudományból keletkezett, mely a holt és élő dolgokat mint készeket vizsgálta. Amikor azonban ez a vizsgálat már eljutott odáig, hogy lehetségessé vált a döntő haladás, és áttérhettek azoknak a változásoknak rendszeres vizsgálatára, amelyek e dolgokkal magában a természetben végbemennek, akkor a filozófia területén is ütött a régi metafizika halálos órája. S csakugyan, ha a természettudomány a múlt évszázad végéig túlnyomóan *gyűjtő* tudomány, kész dolgok tudománya volt, a mi századunkban lényegében *rendező* tudomány, a folyamatoknak, a dolgok eredetének és fejlődésének és az e természeti folyamatokat egy nagy egésszé egybefűző összefüggésnek a tudománya. A fiziológia, amely a növényi és állati szervezetben végbemenő folyamatokat vizsgálja, az embriológia, amely az egyes szervezetnek a csírától az érettségig fejlődését tárgyalja, a geológia, amely a földfelszín fokozatos alakulását követi nyomon — ezek mind a mi századunk gyermekei.

Mindenekelőtt azonban három nagy felfedezés az, ami a természeti folyamatok összefüggéséről való ismeretünket óriásléptekkel hajtotta előre: Először, a sejtnek mint olyan egységnek a felfedezése, amelynek sokszorozódásából és differenciálódásából az egész növényi és állati test kifejlődik, úgyhogy nemcsak azt ismerték fel, hogy minden magasabbrendű szervezet fejlődése és növekedése egyetlen általános törvény szerint megy végbe, hanem a sejt változóképességében megmutatták azt az utat is, amelyen át a szervezetek fajukat változtatják és ezáltal az egyéni fejlődésen túlmenő fejlődésen mehetnek át. — Másodszor, az energia átalakulása, amely kimutatta, hogy valamennyi, mindenekelőtt a szervetlen természetben működő úgynevezett erő — a mechanikai erő és annak kiegészítése, az úgynevezett potenciális energia, a hő, a sugárzás (fény, illetőleg sugárzó hő), az elektromosság, a mágnesesség, a kémiai energia — az egyetemes mozgásnak különböző megjelenési formái, amelyek meghatározott mértékarányokban átmennek egymásba, úgyhogy amikor az egyikből bizonyos mennyiség eltűnik, helyébe egy másiknak meghatározott mennyisége jelenik meg, s így a természet egész mozgása az egyik formából a másikba való átalakulásnak erre a szüntelen folyamatára redukálódik. — Végül az először Darwin által összefüggően kifejtett kimutatása annak, hogy a szerves természeti termékek bennünket ma körülvevő állaga, beleértve az embereket is, egy hosszú fejlődési folyamat eredményei, amely néhány eredetileg egysejtű csírából indul ki, ezek pedig a kémiai úton létrejött protoplazmából vagy fehérjéből keletkeztek.

E három nagy felfedezés és a többi hatalmas természettudományi vívmány

jóvoltából most annyira jutottunk, hogy a természetbeli folyamatok összefüggését nemcsak az egyes területeken belül tudjuk kimutatni, hanem nagyjában és egészében az egyes területek között is, és így azoknak a tényeknek a révén, amelyeket maga az empirikus természettudomány nyújt, módunkban van a természeti összefüggés áttekinthető képét megközelítően rendszeres formában megalkotni. Ennek az összképnek a megadása azelőtt az úgynevezett természetfilozófia feladata volt. Ezt csak úgy tudta teljesíteni, hogy a még ismeretlen valóságos összefüggéseket eszmei, fantasztikus összefüggésekkel pótolta, a hiányzó tényeket gondolati képekkel egészítette ki, a valóságos hézagokat a puszta képzeletben töltötte ki. Miközben így járt el, sok zseniális gondolata volt, sok későbbi felfedezést előre megsejtett, de nem kevés badarságot is vetett felszínre, amint ez nem is lehetett másképpen. Ma, amikor a természetkutatás eredményeit csak dialektikusan, vagyis saját összefüggésük értelmében kell felfogni, hogy korunkat kielégítő „természet-rendszerhez" jussunk el, amikor ennek az összefüggésnek dialektikus jellege még a természetkutatók metafizikusan iskolázott fejébe is akaratuk ellenére befurakodik, ma a természetfilozófia végérvényesen kiküszöbölődött. Feleleventésének minden kísérlete nemcsak felesleges lenne, hanem *visszaesést jelentene.*

Ami azonban érvényes a természetre, amelyet ezzel szintén történeti fejlődési folyamatnak ismertünk fel, az érvényes a társadalom történetének minden ágára és mindazoknak a tudományoknak az összességére is, amelyek emberi (és isteni) dolgokkal foglalkoznak. Itt is a történelem, a jog, a vallás stb. filozófiája abban állt, hogy az eseményekben kimutatandó valóságos összefüggés helyébe a filozófus fejében készült összefüggést tették, hogy a történelmet egészében és egyes részeiben eszmék fokozatos megvalósulásának fogták fel, mégpedig természetesen mindig csak az illető filozófus kedvenc eszméi megvalósulásának. A történelem eszerint, ha tudattalanul is, de szükségszerűen egy bizonyos eleve rögzített eszmei cél felé tört, mint pl. Hegelnél az ő abszolút eszméjének megvalósítása felé, és az e felé az abszolút eszme felé tartó eltéríthetetlen irány alkotta a történelmi események belső összefüggését. A valóságos, még ismeretlen összefüggés helyébe ilyenképpen egy új — tudattalan vagy fokozatosan tudatossá váló — titokzatos gondviselést tettek. Itt is tehát, ugyanúgy, mint a természet területén, az volt a feladat, hogy ezeket a csinált, mesterséges összefüggéseket a valóságos összefüggések megtalálásával kiküszöböljük; s ez a feladat végeredményben azoknak az általános mozgástörvényeknek a felfedezésébe torkollik, amelyek az emberi társadalom történetében uralkodó törvényekként érvényesülnek.

Ám a társadalom fejlődéstörténete egy pontban lényegesen eltérőnek bizonyul a természet fejlődéstörténetétől. A természetben — amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az emberek visszahatását a természetre — csupa tudattalan, vak hatóerő hat egymásra, melyeknek kölcsönös játékában jut az általános törvény

érvényre. Mindabból, ami történik — sem a számtalan látszólagos véletlenségből, amelyek a felszínen láthatóvá válnak, sem a végső, e véletlenségeken belül a törvényszerűséget igazoló eredményekből — semmi sem történik mint akart tudatos cél. A társadalom történetében ellenben emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, meghatározott célokra törő ember; semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül. De ez a különbség, akármilyen fontos is a történelmi vizsgálat, nevezetesen egyes korszakok és események vizsgálata szempontjából, semmit sem változtathat azon a tényen, hogy a történelem menete belső általános törvények uralma alatt áll. Mert itt is a felszínen, valamennyi egyes ember tudatosan akart céljai ellenére, nagyjában és egészében látszólag a véletlen uralkodik. Csak ritkán történik az, amit akarnak, a legtöbb esetben a sok akart cél keresztezi egymást és ellenkezik egymással, avagy maguk ezek a célok eleve kivihetetlenek vagy az eszközök elégtelenek. Így a számtalan egyes akarat és egyes cselekedet összeütközései a történelmi területen olyan állapotot idéznek elő, amely teljesen analóg a tudattalan természetben uralkodó állapottal. A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják, vagy pedig ha eleinte úgy látszik is, hogy ezek az eredmények megfelelnek az akart célnak, végül is egészen más következményekkel járnak, mint amilyeneket akartak. A történelmi események ilyenképpen nagyjában és egészében szintén úgy jelennek meg, mint amelyek a véletlenség uralma alatt állnak. Ám ahol a felszínen a véletlen űzi játékát, ott mindig belső, rejtett törvények uralkodnak rajta, és csak azon fordul meg a dolog, hogy ezeket a törvényeket felfedezzük.

Az emberek csinálják történelmüket, bárhogy alakuljon is az, amennyiben mindegyikük a saját, tudatosan akart céljait követi, s éppen ezeknek a különböző irányokban ható sokféle akaratoknak és a külvilágra gyakorolt sokrétű behatásuknak az eredője a történelem. Tehát azon is megfordul a dolog, hogy mit akar a sok egyes ember. Az akaratot szenvedély vagy megfontolás határozza meg. De azok az emeltyűk, amelyek viszont a szenvedélyt vagy a megfontolást közvetlenül meghatározzák, igen különböző fajtájúak. Lehetnek részint külső tárgyak, részint eszmei indítóokok, becsvágy, „igazságért és jogért való lelkesedés", személyes gyűlölet vagy mindenféle merőben egyéni rigolya is. De egyrészt láttuk, hogy a történelemben tevékeny sok egyes akarat legtöbbnyire egészen más — gyakran homlokegyenest ellenkező — eredményeket idéz elő, mint amit akartak; indítóokaik tehát az összeredményre nézve szintén csak alárendelt jelentőségűek. Másrészt felmerül továbbá az a kérdés, hogy milyen hajtóerők állnak megint ezek mögött az indítóokok mögött, milyen történelmi okok azok, amelyek a cselekvő emberek fejében ilyen indítóokokká formálódnak át?

Ezt a kérdést a régi materializmus sohasem vetette fel. Ezért történelem-

felfogása, amennyiben egyáltalában van neki, lényegében pragmatikus, mindent a cselekedet indítékai szerint ítél meg, a történelmileg cselekvő embereket nemesekre és nemtelenekre osztja és aztán rendszerint úgy találja, hogy a nemesek a becsapottak és a nemtelenek a győztesek, amiből is aztán a régi materializmus számára az következik, hogy a történelem tanulmányozása vajmi kevés épületes eredményre vezet, számunkra pedig az, hogy a történelmi területen a régi materializmus hűtlenné válik önmagához, mert az ott működő eszmei hajtóerőket végső okokként fogadja el, ahelyett, hogy megvizsgálná, mi van mögöttük, mik e hajtóerők hajtóerői. Nem abban rejlik a következetlenség, hogy *eszmei* hajtóerőket ismer el, hanem abban, hogy nem megy tovább vissza az ezeket mozgató okokig. A történetfilozófia ellenben, nevezetesen Hegel képviselte alakjában, elismeri, hogy a történelmileg cselekvő embereknek sem a szembetűnő, sem pedig a valóban hatékony indítóokai korántsem a végső okai a történelmi eseményeknek, hogy ezek mögött az indítóokok mögött más mozgatóerők állnak, amelyeket ki kell kutatni; de a történetfilozófia ezeket az erőket nem magában a történelemben keresi, inkább kívülről, a filozófiai ideológiából viszi be őket a történelembe. Hegel pl. ahelyett, hogy a régi Görögország történetét saját, belső összefüggéséből magyarázná, egyszerűen azt állítja, hogy ez a történet nem egyéb, mint „a szép egyéniség alakzatainak" kimunkálása, a „műalkotásnak" mint olyannak a realizációja. Ez alkalommal sok szépet és mélyet mond a régi görögökről, de ez nem akadálya annak, hogy ma már ne érjük be egy olyan magyarázattal, amely puszta szólam.

Ha tehát azon fordul meg a dolog, hogy felkutassuk a hajtóerőket, amelyek — tudatosan vagy tudattalanul, mégpedig igen gyakran tudattalanul — a történelmileg cselekvő emberek indítóokai mögött állnak, és amelyek a történelem tulajdonképpeni végső hajtóerőit alkotják, akkor nem annyira az egyes, akármennyire is kimagasló emberek indítóokairól lehet szó, mint azokról, amelyek nagy tömegeket, egész népeket és minden népben megint egész nemposztályokat mozgatnak meg — mégpedig nem pillanatnyilag, múló felbuzdulásra és gyorsan lohadó szalmalángra, hanem tartós, nagy történelmi változáshoz vezető akcióra. A mélyére hatolni azoknak a mozgatóokoknak, amelyek itt a cselekvő tömegek és vezetőik — az úgynevezett nagy emberek — fejében világosan vagy homályosan, közvetlenül vagy ideologikus, sőt égiesült formában mint tudatos indítóokok tükröződnek vissza — ez az egyetlen út vezethet bennünket azoknak a törvényeknek a nyomára, amelyek nagyjában és egészében, valamint az egyes korszakokban és országokban a történelmen uralkodnak. Mindannak, ami az embereket megmozgatja, a fejükön kell keresztülmennie; de nagyon is a körülményektől függ, milyen alakot ölt ebben a fejben. A munkások korántsem békültek meg a tőkés gépi üzemmel, amióta a gépeket már nem törik egyszerűen darabokra, mint még 1848-ban a Rajna mentén.

Míg azonban a történelem e mozgatóokainak kikutatása minden előző kor-

szakban — az okok és okozataik szövevényes és rejtett összefüggéseinél fogva — csaknem lehetetlen volt, jelenkorunk ezeket az összefüggéseket annyira leegyszerűsítette, hogy a rejtély megoldható lett. A nagyipar meghonosodása óta, tehát legalábbis az 1815-ös európai béke óta, senki előtt Angliában nem volt többé titok, hogy az egész politikai harc ott két osztály, a földbirtokos arisztokrácia (landed aristocracy) és a burzsoázia (middle class) uralmi igényei körül forog. Franciaországban a Bourbonok visszatértével ugyanennek a ténynek ébrednek tudatára; a restauráció korának történetírói — Thierrytől Guizot-ig, Mignet-ig és Thiers-ig — mindenütt kimondják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa. És 1830 óta elismerik, hogy a hatalomért harcoló harmadik fél mindkét országban a munkásosztály, a proletariátus. A viszonyok annyira leegyszerűsödtek, hogy csak aki szándékosan behunyja a szemét, az nem látja, hogy e három nagy osztály harca és érdekeik összeütközése a modern történelem hajtóereje — legalábbis e két leghaladottabb államban.

De hogyan keletkeztek ezek az osztályok? Ha első pillantásra a nagy, egykor hűbéri földbirtok eredetét — legalábbis eleinte — politikai okoknak, erőszakos birtokbavételnek lehetett még tulajdonítani, a burzsoázia és a proletariátus esetében ez már nem ment. Itt két nagy osztálynak tisztán gazdasági okokra visszanyúló eredete és fejlődése világos és kézzelfogható. És éppily világos volt az is, hogy a földbirtok és a burzsoázia közötti, valamint a burzsoázia és a proletariátus közötti harc elsősorban gazdasági érdekek körül forgott, amelyek érvényesítéséhez a politikai hatalomnak puszta eszközül kellett szolgálnia. Mind a burzsoázia, mind a proletariátus a gazdasági viszonyoknak, pontosabban szólva a termelési módnak megváltozása következtében keletkezett. Az átmenet, melynek során előbb a céhes kézművesség helyébe a manufaktúra, azután a manufaktúra helyébe a gőz- és gépüzemmel dolgozó nagyipar lépett, fejlesztette ki ezt a két osztályt. A burzsoáziától mozgásba hozott új termelési erők — mindenekelőtt a munka megosztása és sok részmunkás egyesítése egy összmanufaktúrában —, valamint az általuk kifejlesztett cserefeltételek és csereszükségletek egy bizonyos fokon összeférhetetlenekké váltak a fennálló, történelmileg átöröklött és törvényileg szentesített termelési renddel, vagyis a feudális társadalmi berendezkedés céhes és számtalan egyéb személyi és helyi kiváltságával (amelyek a nem kiváltságos rendekre nézve mindmegannyi béklyót jelentettek). A burzsoázia képviselte termelési erők fellázadtak a feudális földbirtokosok és a céhmesterek képviselte termelési rend ellen; az eredmény ismeretes, a feudális béklyókat széttörték, Angliában fokozatosan, Franciaországban egy csapásra, Németországban még nem készültek el ezzel. De ahogy a manufaktúra egy meghatározott fejlődési fokon összeütközésbe került a feudális termelési renddel, úgy került most már összeütközésbe a nagyipar a feudális termelési rend helyébe lépett polgári termelési renddel. A nagyipar

— ettől a rendtől, a tőkés termelési mód szűk korlátaitól gúzsba kötve — egyrészt a nép egész nagy tömegének egyre fokozódó proletarizálódását termeli, másrészt eladhatatlan termékeknek mind nagyobb tömegét. Túltermelés és tömegnyomor, mindkettő a másiknak oka, ez az a képtelen ellentmondás, amelybe a nagyipar torkollik, és amely szükségszerűen követeli, hogy a termelőerőket a termelési mód megváltoztatásával béklyóitól megszabadítsák.

Legalábbis a modern történelemben tehát beigazolódott, hogy minden politikai harc osztályharc, és hogy az osztályok minden emancipációs harca, szükségszerűen politikai formája ellenére — mert minden osztályharc politikai harc — végső soron a *gazdasági* emancipáció körül forog. Tehát legalábbis itt, az állam, a politikai rend az alárendelt, míg a polgári társadalom, a gazdasági vonatkozások birodalma a döntő elem. A hagyományos régi szemlélet, melynek Hegel is hódol, az államban a meghatározó, a polgári társadalomban az általa meghatározott elemet látta. A látszat meg is felel ennek. Mint ahogy az ember egyes cselekedeteinek minden hajtóereje szükségképpen az ember fején megy keresztül és akaratának indítóokaivá változik át, hogy őt cselekvésre késztesse, úgy a polgári társadalom minden szükségletének — akármelyik osztály van is éppen uralmon — az államakaraton kell keresztülmennie, hogy törvények formájában általános érvényre tegyen szert. Ez a dolog formai oldala, amely magától értetődik; a kérdés csak az, mi a tartalma ennek a csupán formai akaratnak — akár az egyes emberének, akár az államénak —, és honnan ered ez a tartalom, miért akarják éppen ezt és nem valami mást. És ha itt tovább kérdezősködünk, azt találjuk, hogy a modern történelemben az államakaratot nagyjában és egészében a polgári társadalom változó szükségletei, egyik vagy másik osztály túlnyomó hatalma, végső fokon a termelőerők és a csereviszonyok fejlődése határozza meg.

De ha az állam még a maga óriási termelési és közlekedési eszközeivel rendelkező modern korunkban sem önálló terület önálló fejlődéssel, hanem fennállása és fejlődése végső fokon a társadalom gazdasági életfeltételeiből magyarázandó, még sokkal inkább kell ennek állnia minden ezelőtti korra nézve, amikor az emberek anyagi életének termelését még nem ezekkel a gazdag segédeszközökkel folytatták, amikor tehát e termelés szükségszerűségének még nagyobb uralmat kellett gyakorolnia az embereken. Ha az állam még ma is, a nagyipar és a vasutak korában, nagyjában és egészében csak a reflexe — összefoglaló formában — a termelésen uralkodó osztály gazdasági szükségleteinek, még sokkal inkább így kellett lennie olyan korszakban, amikor egy-egy emberi nemzedék kénytelen volt összélettartamának sokkal nagyobb részét anyagi szükségletei kielégítésére fordítani, tehát jóval inkább függött tőlük, mint manapság mi. Az ezelőtti korszakok történetének vizsgálata, mihelyt komolyan kiterjeszkedik erre az oldalra, a legbőségesebben megerősíti ezt; itt azonban ennek tárgyalására magától értetődőleg nem térhetünk ki.

Ha az államot és az államjogot meghatározzák a gazdasági viszonyok, akkor magától értetődőleg meghatározzák a magánjogot is, amely lényegében csak szentesíti az egyesek közötti fennálló, az adott körülmények mellett normális gazdasági vonatkozásokat. De a forma, melyben ez történik, igen különböző lehet. Megtarthatják nagyrészt — mint Angliában az egész nemzeti fejlődéssel összhangban történt — a régi feudális jog formáit és megtölthetik őket polgári tartalommal, sőt a feudális elnevezésnek egyenesen polgári értelmet is tulajdoníthatnak; de alapul vehetik — mint a kontinentális Nyugat-Európában — az árukat termelő társadalom első világjogát, a római jogot is, amely felülmúlhatatlan szabatossággal kidolgozta az egyszerű árubirtokosok minden lényeges jogviszonyát (vevő és eladó, hitelező és adós, szerződés, kötelezettség stb.). Ennek során megtehetik, hogy — egy még kispolgári és félfeudális társadalom hasznára és javára — vagy egyszerűen a bírósági gyakorlat útján lesüllyesztik e társadalom színvonalára (közönséges jog), vagy pedig állítólag felvilágosodott, moralizáló jogászok segítségével feldolgozzák e társadalmi színvonalnak megfelelő külön törvénykönyvvé, amely ilyen körülmények között még jogi szempontból is rossz lesz (porosz Landrecht); megtehetik azonban ennek során azt is, hogy egy nagy polgári forradalom után, éppen ennek a római jognak az alapzatán, kidolgozzák a burzsoá társadalomnak olyan klasszikus törvénykönyvét, amilyen a francia Code civil. Ha tehát a polgári jogrendelkezések csak a társadalom gazdasági életfeltételeit fejezik ki jogi formában, ez a körülmények szerint jól vagy rosszul történhetik.

Az állam úgy mutatkozik meg előttünk, mint az első ideológiai hatalom az ember felett. A társadalom egy szervet teremt közös érdekeinek védelmére belső és külső támadásokkal szemben. Ez a szerv az államhatalom. Alighogy keletkezett, ez a szerv máris önállósítja magát a társadalommal szemben, mégpedig annál inkább, minél inkább egy meghatározott osztály szervévé lesz, minél inkább közvetlenül érvényre juttatja ennek az osztálynak az uralmát. Az elnyomott osztály harca az uralkodó osztály ellen szükségszerűen politikai harccá lesz, olyan harccá, mely mindenekelőtt ezen osztály politikai uralma ellen irányul; az a tudat, hogy ez a politikai harc összefügg gazdasági talapzatával, eltompul és egészen veszendőbe is mehet. S ha a résztvevőknél nem is teljesen így áll a dolog, a történetíróknál ez majdnem mindig bekövetkezik. A római köztársaságon belüli harcokról szóló régi források közül csak Appianosz mondja meg tisztán és világosan, hogy végül is miről volt itt szó — mármint hogy a földtulajdonról.

Az állam azonban, mihelyt önálló hatalommá vált a társadalommal szemben, csakhamar további ideológiát teremt. A hivatásos politikusoknál, az államjog teoretikusainál és a magánjogászoknál ugyanis még inkább veszendőbe megy a gazdasági tényekkel való összefüggés. Mivel a gazdasági tényeknek minden egyes esetben jogi indítékok formáját kell ölteniök, hogy törvényi

formában lehessen őket szentesíteni, és mivel ennek során magától értetődőleg tekintettel kell lenni a már érvényben levő egész jogrendszerre is, azért úgy vélik, hogy a jogi forma minden és a gazdasági tartalom semmi. Az államjogot és a magánjogot úgy kezelik, mint önálló területeket, amelyeknek megvan a maguk független történelmi fejlődése, és amelyeket minden belső ellentmondás következetes kiirtásával önmagukban lehet és kell rendszeresen tárgyalni.

Még magasabb, vagyis az anyagi, gazdasági alapzattól még jobban eltávolodó ideológiák a filozófia és vallás formáját öltik. Itt a képzeteknek anyagi létezési feltételeikkel való összefüggése mind szövevényesebbé, közbülső tagok beékelődése folytán egyre homályosabbá lesz. De létezik. Ahogy a reneszánsz egész kora, a XV. század közepe óta, úgy az azóta új életre ébredt filozófia is a városok, tehát a polgárság lényegi terméke volt, tartalma lényegileg csak azoknak a gondolatoknak a filozófiai kifejezése volt, amelyek megfeleltek a kis- és középpolgárság nagyburzsoáziává fejlődésének. A múlt századi angoloknál és franciáknál, akik gyakran éppúgy politikai gazdászok, mint filozófusok voltak, ez világosan kitűnik, s a hegeli iskolánál fentebb kimutattuk.

Térjünk azonban ki még röviden a vallásra, mert ez az anyagi élettől a legmesszebb áll és látszólag a legidegenebb tőle. A vallás őserdeien régi időben keletkezett az embereknek saját természetükről és az őket környező külső természetről alkotott félreértéses, őserdő-eredeti képzeteiből. De minden ideológia, ha már egyszer megvan, az adott képzetanyaghoz kapcsolódva fejlődik és ezt továbbfejleszti; különben nem volna ideológia, vagyis gondolatokkal mint önálló, függetlenül fejlődő, csak saját törvényeiknek alávetett lényegiségekkel való foglalkozás. Hogy e gondolatfolyamat menetét végül is azoknak az embereknek az anyagi életfeltételei határozzák meg, akiknek a fejében ez a folyamat végbemegy, ennek szükségszerűen ők maguk nem jutnak tudatára, mert különben az egész ideológiának vége volna. Ezek az eredeti vallásos képzetek tehát, amelyek többnyire közösek minden rokon népcsoportnál, a csoport szétválása után minden népnél sajátságosan fejlődnek a számára adott életfeltételek szerint, s ezt a folyamatot népcsoportok egész soránál; főleg az árja (úgynevezett indoeurópai) népcsoportnál részleteiben kimutatta az összehasonlító mitológia. Az így mindegyik népnél megalkotott istenek nemzeti istenek voltak; birodalmuk nem terjedt messzebbre az általuk védelmezendő nemzeti területnél, melynek határain túl más istenek kétségbevonhatatlan szava döntött. Csak addig élhettek az elképzelésben, ameddig a nemzet fennállt; a nemzet pusztulásával ők is buktak. A régi nemzetiségeknek ezt a pusztulását magával hozta a római világbirodalom; ennek gazdasági keletkezésfeltételeit itt nem tehetjük vizsgálat tárgyává. A régi nemzeti istenek hanyatlásnak indultak, még a római istenek is, akik úgyszintén csak Róma városának szűk körére voltak szabva; az a szükséglet, hogy a világbirodalmat világvallással egészítsék ki, világosan kitűnik ama kísérletekben, hogy minden némiképpen is tisztes idegen istennek

Rómában elismerést és oltárokat biztosítsanak a honi istenek mellett. De új világvallást nem ilyképpen csinálnak, császári rendeletekkel. Az új világvallás, a kereszténység, szép csendesen már kialakult az általánosított keleti, főleg zsidó teológia és a vulgarizált görög, főleg sztoikus filozófiá keverékéből. Hogy milyen volt eredetileg, azt nagy fáradsággal újólag kell kikutatnunk, mert ránk maradt hivatalos alakja csak az, amelyben államvallássá lett, s amellyé e célra a nicaeai zsinat[305] átgyúrta. Elég az hozzá: az a tény, hogy már 250 év elteltével államvallássá lett, bizonyítja, hogy a korviszonyoknak megfelelő vallás volt. A középkorban pontosan abban a mértékben, amelyben a feudalizmus kifejlődött, az ennek megfelelő vallássá képződött ki, megfelelő feudális hierarchiával. És amikor a polgárság kialakult, a feudális katolicizmussal szemben kifejlődött a protestáns eretnekség, először Dél-Franciaországban az albigenseknél[306], az ottani városok legnagyobb virágzása idején. A középkor az ideológia minden egyéb formáját: a filozófiát, a politikát, a jogtudományt a teológiához csatolta, a teológia alosztályává tette. Ezzel minden társadalmi és politikai mozgalmat arra kényszerített, hogy teológiai formát öltsön; a tömegek előtt, amelyeknek lelkületét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallási mezben kellett bemutatni, hogy nagy vihart támaszthassanak. És ahogy a polgárság kezdettől fogva létrehozta a maga függelékét vagyontalan, semmilyen elismert rendhez sem tartozó városi plebejusokból, napszámosokból és mindenféle szolgaszemélyzetből, a későbbi proletariátus előfutáraiból, úgy az eretnekség is már korán kettéoszlik egy polgári mérsékelt eretnekségre és egy plebejus forradalmira, melytől a polgári eretnekek is irtóztak.

A protestáns eretnekség kiirthatatlansága megfelelt a feltörekvő polgárság legyőzhetetlenségének; amikor ez a polgárság eléggé megerősödött, a feudális nemességgel vívott, addig túlnyomóan helyi jellegű harca kezdett nemzeti méreteket ölteni. Az első nagy akció Németországban ment végbe — az úgynevezett reformáció. A polgárság nem volt sem elég erős, sem elég fejlett ahhoz, hogy a többi lázadó rendet — a városok plebejusait, az alsóbb nemességet és a parasztokat falun — a maga zászlaja alatt egyesíthesse. Először a nemességet verték le; a parasztok felkelésben törtek ki, s felkelésük a csúcspontja ennek az egész forradalmi mozgalomnak; a városok cserbenhagyták őket, és így a forradalom elbukott a fejedelmek seregeivel szemben, az egész nyereséget pedig ezek a fejedelmek zsebelték be. Ettől kezdve Németország három évszázadra eltűnik a történelembe önállóan beavatkozó országok sorából. De a német Luther mellett ott volt a francia Calvin; igazi francia élességgel előtérbe állította a reformáció polgári jellegét, republikanizálta és demokratizálta az egyházat. Míg a lutheri reformáció Németországban elposványosodott és tönkretette Németországot, a kálvini reformáció a genfi, a hollandiai, a skóciai republikánusoknak zászlóul szolgált, felszabadította Hollandiát Spanyolország és a német birodalom uralma alól és ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának,

amely Angliában játszódott le. Itt a kálvinizmus az akkori polgárság érdekei igazi vallási palástjának bizonyult és ezért nem is jutott teljes elismeréshez, amikor a forradalom 1689-ben a nemesség egy részének a polgárokkal való kompromisszumával végződött. Az angol államegyházat helyreállították, de nem korábbi alakjában, mint olyan katolicizmust, melynek a király a pápája, hanem erősen kálvinizálva. A régi államegyház a vidám katolikus vasárnapot ünnepelte és az unalmas kálvinista vasárnap ellen harcolt, az új, elpolgáriasodott államegyház behozta az utóbbit, mely még ma is ékesíti Angliát.

Franciaországban 1685-ben elnyomták, katolikussá tették vagy elűzték a kálvinista kisebbséget;[307] de mi haszna volt? Már akkor javában munkálkodott a szabadgondolkodó Pierre Bayle, és 1694-ben megszületett Voltaire. XIV. Lajos erőszakos rendszabálya csak megkönnyítette a francia polgárságnak, hogy forradalmát a fejlett burzsoáziához egyedül hozzámért vallástalan, kizárólag politikai formában vívhassa meg. Protestánsok helyett szabadgondolkodók ültek a nemzetgyűlésekben. Ezzel a kereszténység a végső szakába lépett. Képtelenné vált arra, hogy valamely haladó osztály törekvéseinek továbbra is ideológiai palástul szolgáljon; mindinkább az uralkodó osztályok kizárólagos birtokává lett; s ezek puszta kormányzási eszközül alkalmazzák, mellyel az alsóbb osztályokat kordában tartják. Emellett aztán a különböző osztályok mindegyike a neki megfelelő vallást használja: a földbirtokos junkerok a katolikus jezsuitaságot vagy a protestáns ortodoxiát, a liberális és radikális burzsoák a racionalizmust, és egyre megy, hogy hisznek-e ezek az urak ki-ki a maga vallásában vagy sem.

Látjuk tehát: a vallás, mihelyt egyszer kialakult, mindig tartalmaz hagyományos anyagot, mint ahogy minden ideológiai területen nagy konzervatív hatalom a tradíció. De a változások, melyek ezen az anyagon végbemennek, az osztályviszonyokból, tehát azoknak az embereknek a gazdasági viszonyaiból fakadnak, akik ezeket a változásokat végbeviszik. És ennyi itt elégséges.

Az előbbiekben nem adhattam mást, mint a marxi történetfelfogás általános vázlatát, legfeljebb még néhány illusztrációt. A bizonyítékot magán a történelmen kell szolgáltatni, és bátran mondhatom, hogy más írások már elegendő bizonyítékot szolgáltattak. De ez a felfogás a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, ahogyan a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak szükségtelenné, hanem lehetetlenné is tesz. Amin mindenütt megfordul a dolog: összefüggéseket nem a fejben kigondolni, hanem a tényekben felfedezni. A természetből és történelemből kiűzött filozófia számára akkor már csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyi belőle még hátra van: magának a gondolkodási folyamatnak a törvényeiről szóló tan, a logika és dialektika.

Az 1848-as forradalommal a „művelt" Németország útilaput kötött az elmélet talpa alá és áttért a gyakorlat talajára. A kézi munkán nyugvó kisipart és a manufaktúrát valóságos nagyipar váltotta fel; Németország újra megjelent a világpiacon; az új kisnémet birodalom[308] kiküszöbölte legalább a legkiáltóbb visszásságokat, melyeket a kisállamosdi, a feudalizmus-maradványok és a bürokrata gazdálkodás e fejlődés útjába gördítettek. De amilyen mértékben a spekuláció kivonult a filozófiai dolgozószobából, hogy templomát az értéktőzsdén építse fel, olyan mértékben vesztette el a művelt Németország azt a nagy elméleti érzéket is, amely legmélységesebb politikai lealacsonyodása idején[309] Németország dicsősége volt — az érzéket a tisztán tudományos kutatás iránt, függetlenül attól, hogy az elért eredmény gyakorlatilag értékesíthető volt-e vagy sem, a rendőrség ellenezte-e vagy sem. Habár a német hivatalos természettudomány, nevezetesen a részletkutatás terén, megmaradt a kor színvonalán, de már a „Science" című amerikai folyóirat is joggal megjegyzi, hogy ha az egyes tények közötti nagy összefüggésekről, törvényekké általánosításukról van szó, ezen a téren a döntő előrelépéseket most nem Németországban teszik, mint régebben, hanem sokkal inkább Angliában. És a történelmi tudományok terén, a filozófiát beleértve, a klasszikus filozófiával együtt a régi kíméletlen teoretikus szellem még inkább eltűnt; gondolatnélküli eklekticizmus, aggodalmas tekintet karrierre és jövedelemre, le egészen a legközönségesebb stréberségig — ez lépett a helyébe. E tudomány hivatalos képviselői a burzsoáziának és a fennálló államnak leplezetlen ideológusai lettek — mégpedig olyan időben, amikor mindkettő nyílt ellentétben áll a munkásosztállyal.

És csak a munkásosztálynál van meg továbbra is csorbítatlanul a német elméleti érzék. Itt nem lehet kiirtani; itt nincsenek tekintettel karrierre, profitcsinálásra, kegyes felső pártfogásra; ellenkezőleg, minél kíméletlenebbül és elfogulatlanabbul jár el a tudomány, annál inkább összhangban áll a munkások érdekeivel és törekvéseivel. Az új irány, amely a munka fejlődéstörténetében felismerte a kulcsot a társadalom egész történetének megértéséhez, eleve kiváltképpen a munkásosztályhoz fordult és itt olyan fogékonyságra talált, melyet a hivatalos tudománynál nem keresett és nem is várt. A német klasszikus filozófia örököse a német munkásmozgalom.

1886 eleje.

Marx és Engels Művei. 21. köt.
1970. 253—293. old.

ELŐSZÓ „A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN" 1887-ES AMERIKAI KIADÁSÁHOZ

Tíz hónap telt el, amióta a fordító* kívánságára függeléket** írtam ehhez a könyvhöz; és e tíz hónap alatt az amerikai társadalomban olyan forradalom ment végbe, amelyhez más országokban legalább tíz év kellett volna. 1885 februárjában az amerikai közvélemény egyben többé-kevésbé egyetértett, mégpedig abban, hogy Amerikában nincsen a szó európai értelmében vett munkásosztály,*** hogy ennélfogva az amerikai köztársaságban nem lehetséges olyan osztályharc sem munkások és tőkések között, amilyen az európai társadalmat darabokra szaggatta; hogy tehát a szocializmus külföldről importált cikk, amely amerikai talajban sohasem fog gyökeret verni. Mégis az eljövendő osztályharc már akkor előrevetette óriási árnyékát: sztrájkoltak a pennsylvaniai szénbányászok és sok más szakma munkásai, s főleg országszerte készülődtek a nagy nyolcórás mozgalomra, amelynek a következő év májusában kellett megkezdődnie, és valóban meg is kezdődött.[311] „Függelék"-em bizonyítja, hogy már akkor helyesen ítéltem meg e tüneteket, hogy már akkor egy nemzeti méretű munkásmozgalommal számoltam, de senki sem láthatta előre, hogy a mozgalom ilyen rövid idő alatt ilyen ellenállhatatlan erővel fog kirobbanni, és futótűzként terjedve alapjaiban megrendíti az amerikai társadalmat.

Ez azonban tény, konok, vitathatatlan tény. Hogy az amerikai uralkodó osztály körében milyen nagy riadalom támadt miatta, azt mulatságos módon beszélték el nekem amerikai újságírók, akik a múlt nyáron megtiszteltek láto-

* F. Kelley—Wischnewetzky. — *Szerk.*

** Vö. Marx és Engels Művei. 21. köt. 240—245. old. — *Szerk.*

*** 1844-ben írt könyvem angol kiadását éppen az igazolta, hogy a mai Amerika ipari állapotai majdnem pontosan megfelelnek a negyvenes évekbeli angol állapotoknak, tehát az általam leírt állapotoknak. Hogy ez mennyire így van, tanúsítják Edward és Eleanor Marx-Aveling cikkei a „Labour Movement in America"-ről [Az amerikai munkásmozgalom] a „Time" c. londoni havi folyóirat márciusi, áprilisi, májusi és júniusi számában. Annál is szívesebben hivatkozom e kitűnő cikkekre, mert ez alkalmat ad nekem arra, hogy egyúttal visszautasítsam azokat az Avelingről terjesztett nyomorult rágalmakat, amelyeket az Amerikai Szocialista Munkáspárt végrehajtó bizottsága nem átallt szárnyra bocsátani.[310] — *Engels jegyzete a német különkiadáshoz.*

gatásukkal; a „fordulat" páni rémületet és megdöbbenést keltett. Pedig ebben az időben még teljesen kezdeti stádiumban volt a mozgalom; csak zavaros és szemmelláthatóan elszigetelt szenvedélykitörése volt annak az osztálynak, amely a néger rabszolgaság eltörlése és az ipar gyors fejlődése következtében az amerikai társadalom legalsóbb rétege lett. Még az év vége előtt határozott irányt vettek e kaotikus társadalmi megrázkódtatások. A nagy munkástömegek spontán, ösztönös mozgalmai egy óriási kiterjedésű országban, a mindenütt egyforma és mindenütt ugyanazokból az okokból eredő nyomorúságos szociális viszonyokkal való közös elégedetlenségük egyidejű kitörése tudatára ébresztette őket annak, hogy az amerikai társadalom új, külön osztályát, a — gyakorlatilag — többé-kevésbé örökös bérmunkások, proletárok osztályát alkotják. És ez a tudat igazi amerikai ösztönnel azonnal elvezette őket a legközelebbi lépéshez felszabadulásuk útján; ahhoz, hogy egy önálló platformmal rendelkező politikai munkáspártot alakítsanak, amelynek célja a Capitol és a Fehér Ház meghódítása. Májusban: harc folyik a nyolcórás munkanapért; zavargások törnek ki Chicagóban, Milwaukeeban stb.; az uralkodó osztály azzal próbálkozik, hogy brutális erőszakkal és brutális osztálybírósággal leverje a munkások éledő mozgalmát; novemberben valamennyi nagy központban megszervezik az új munkáspártot és választások zajlanak le New Yorkban, Chicagóban, Milwaukeeban.[312] Eddig a május és a november csak a United States Bonds* szelvényeinek esedékességére emlékeztette az amerikai burzsoáziát; mostantól kezdve a május és a november azokra a dátumokra is emlékeztet majd, amikor az amerikai munkásosztály a *maga* szelvényeit mutatta be kifizetésre.

Az európai országokban a munkásoknak sok-sok évre volt szükségük, míg teljesen megértették, hogy ők a modern társadalom külön, az adott szociális körülmények között állandó osztályát alkotják; és megint évekre volt szükség, míg osztálytudatuk rávezette őket arra, hogy az uralkodó osztály különböző csoportjai által szervezett régi pártoktól függetlenül és azokkal ellentétben külön politikai pártot alakítsanak. Amerika kedvező talaján, ahol semmiféle középkori limlom nem zárja el az utat, ahol a történelem a modern polgári társadalomnak a XVII. században kialakult elemeivel kezdődik, a munkásosztály tíz hónap alatt tette meg fejlődésének ezt a két szakaszát.

Mindez azonban csak a kezdet. Hogy a dolgozó tömegek érzik szenvedéseik és érdekeik közös voltát, azt a szolidaritást, amely mint osztályt összefűzi és valamennyi többi osztállyal szembeállítja őket; hogy ennek az érzésnek a kifejezése és érvényesítése végett mozgásba hozzák azt a politikai gépezetet, amelyet ebből a célból minden szabad országban létrehoznak, — ez csak az első lépés. A következő lépés: megtalálni e közös szenvedések közös orvosságát, s

* *A német szövegben:* az amerikai államadósság. — *Szerk.*

ezt megfelelő formába önteni az új munkáspárt platformjában. A mozgalomnak ez a legfontosabb és legnehezebb lépése Amerikában még hátra van.

Egy új pártnak okvetlenül külön pozitív platformmal kell rendelkeznie; olyan platformmal, amely a körülmények változásával és a párt fejlődésével részleteiben megváltozhat, de amelyet bizonyos időpontban mégis az egész párt elfogad. Amíg nem dolgoztak ki ilyen platformot, vagy ez csak egész kezdeti formában van meg, addig az új párt is csak egész kezdeti formában tengetheti létét; helyileg létezhet, de nem létezik nemzeti méretekben, még csak lehetőség szerint párt, de nem tényleges párt.

Ennek a platformnak, bármi is az első, kezdeti formája, előre meghatározható irányban kell fejlődnie. A munkásosztály és a tőkésosztály között tátongó szakadék létrejöttének okai Amerikában is ugyanazok, mint Európában; áthidalásának eszközei szintén ugyanazok. Ezért az amerikai proletariátus platformja végső célkitűzésében előbb-utóbb egybe fog esni azzal, amely 60 évi szakadás és vita után a harcoló európai proletariátus zömének elismert programja lett. Végcéljául ezt fogja hirdetni: a munkásosztálynak meg kell hódítania a politikai uralmat, hogy az egész társadalom közvetlenül elsajátítsa az összes termelési eszközöket — a földet, a vasutakat, a bányákat, a gépeket stb. — a közösség megbízásából és a közösség javára végzendő közös munkához.

Az új amerikai pártnak, mint bárhol, bármely más politikai pártnak, már megalakulásának puszta tényénél fogva a politikai hatalom meghódítására kell törekednie; eddig azonban teljesen eltérnek a vélemények arról, hogy meghódítása után mit kezdjenek a hatalommal. New Yorkban és a többi keleti nagyvárosban a munkásosztály szervezkedése szakszervezeti vonalon haladt; a szakszervezetek minden városban erős munkásszövetséget alkotnak. New Yorkban a Központi Munkásszövetség tavaly novemberben Henry George-ot választotta meg zászlóvivőjévé, s ezért a Munkásszövetség ideiglenes választási platformja nagymértékben Henry George elveit tükrözte. Az északnyugati nagyvárosokban egy meglehetősen határozatlan munkásplatform alapján folytatták a választási harcot, s Henry George elméleteinek befolyása, ha egyáltalában szó lehetett róla, alig volt érezhető. És bár a népesség és az ipar e nagy központjaiban az új osztálymozgalom politikai jellege élesen kidomborodott, az egész országban csak két szerteágazó munkásszervezet van: a „Munka Lovagjai”[313] és a „Szocialista Munkáspárt”, s ezek közül is csak az utóbbinak van olyan platformja, amely összhangban áll a fentebb röviden kifejtett modern európai állásponttal.

Az amerikai munkásmozgalom e három többé-kevésbé határozott formája közül az első, a Henry George-féle New York-i mozgalom ma főleg helyi jelentőségű. New York kétségtelenül az Egyesült Államok legjelentékenyebb városa, de New York nem Párizs, és az Egyesült Államok nem Franciaország. És az az érzésem, hogy a Henry George-platform mostani formájában túlságo-

san szűk, mintsem hogy a helyi kereteken túlnövő mozgalom alapja lehetne; a legjobb esetben az általános mozgalom egy igen rövid szakaszában tölthetné be ezt a szerepet. Henry George szerint a nép gazdagokra és szegényekre szakadásának fő és általános oka az, hogy a nép tömegeit megfosztották a földtől. Ámde ez történelmileg nem egészen helytálló. Az ázsiai és a klasszikus ókorban az osztályelnyomás uralkodó formája a rabszolgaság volt, tehát nem annyira a tömegeknek a földtől való megfosztása, mint inkább személyük tulajdonbavétele. Amikor a római köztársaság hanyatlása idején a szabad itáliai parasztokat megfosztották földjüktől, ezek az 1861 előtti déli rabszolgaállamok „szegény fehéreihez" hasonló osztállyá lettek, és a rabszolgák és a szegény fehérek e két, önmaga felszabadítására egyaránt képtelen osztálya között romba dőlt az antik világ. A középkorban nem az volt a feudális elnyomás forrása, hogy a népet elűzték a föld*ről*, hanem ellenkezőleg, az, hogy hozzáláncolták a föld*höz*. A paraszt megtartotta a földjét, de hozzá volt kötve mint jobbágy vagy féljobbágy, s munkával és termékekkel kellett adóznia a hűbérúrnak. Csak az újkor hajnalán, a XV. század vége felé vetette meg a parasztság nagyarányú kisajátítása a bérmunkások modern osztályának alapját, akiknek munkaerejükön kívül nincs semmijük, és csak úgy tudnak megélni, ha munkaerejüket eladják másoknak. A földtől való megfosztás hozta létre ezt az osztályt, de csak a tőkés termelés, a modern nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság fejlődése következtében vált állandóvá, növekedett és alakult külön osztállyá, amelynek külön érdekei vannak, és amely külön történelmi küldetést hivatott betölteni. Marx mindezt részletesen kifejtette („Tőke", VIII. szakasz: „Az úgynevezett eredeti felhalmozás"*). Marx szerint a jelenlegi osztályantagonizmusnak és a munkásosztály társadalmi lefokozásának az az oka, hogy megfosztották minden termelési eszköztől, beleértve természetesen a földet is.

Henry George kijelenti, hogy csakis a föld monopóliuma okozza a szegénységet és a nyomort, a gyógyszert tehát természetesen abban látja, hogy a földet adják vissza az egész társadalomnak. A Marx iskolájához tartozó szocialisták szintén azt követelik, hogy a földet adják vissza a társadalomnak, de ne csak a földet, hanem valamennyi többi termelési eszközt is. De még ezenkívül is van különbség köztük. Mi történjék a földdel? A modern szocialisták, akiknek Marx a képviselője, azt követelik, hogy a föld legyen a közösségé és közös számlára közösen műveljék; ugyanez vonatkozik a társadalmi termelés többi eszközére is: a bányákra, a vasutakra, a gyárakra stb.; ezzel szemben Henry George arra szorítkozna, hogy a földet, úgy mint most, adják bérbe egyéneknek és csak a föld elosztását szabályozzák, a földjáradékot pedig ne magáncélokra fordítsák, mint most, hanem használják fel közcélokra. Az, amit a

* Vö. Marx és Engel Művei. 23. köt. 668—713. old. *Az angol kiadás VIII. szakasza megfelel a VII. szakasz 24. fejezetének. — Szerk.*

szocialisták követelnek, a társadalmi termelés egész rendszerének teljes forradalmát tételezi fel; az, amit Henry George követel, a társadalmi termelés jelenlegi módját érintetlenül hagyja; elgondolását valójában a ricardiánus polgári közgazdászok szélső csoportjától kölcsönözte, amely szintén azt követelte, hogy az állam kobozza el a földjáradékot.

Természetesen méltánytalan volna azt feltételezni, hogy Henry Georgenak ez a végső szava. Én azonban kénytelen vagyok elméletével abban a formájában foglalkozni, amelyet ismerek.

Az amerikai mozgalom másik nagy szekciója a Munka Lovagjai. Azt hiszem, hogy a mozgalom mai állására ez a szekció a legjellemzőbb, mert kétségtelenül a legerősebb. Hatalmas egyesület, amely számos „gyülekezetével” az ország óriási területére terjed ki, s kifejezésre juttatja a munkásosztály soraiban meglevő egyéni és helyi vélemények minden árnyalatát; platformja ennek megfelelően homályos, s az egész szervezetet nem annyira kivihetetlen szabályzata tartja össze, mint inkább a munkásoknak az az ösztönös érzése, hogy a közös törekvésért való szilárd összefogásuk tekintélyes hatalommá teszi őket az országban; jellegzetesen amerikai paradox módon a legmodernebb tendenciákat a legsötétebb középkor maskarádéjába öltöztetik és a legdemokratikusabb, sőt rebellis szellemet egy látszólagos, de valójában tehetetlen despotizmus mögé rejtik — ezt a képet nyújtják a Munka Lovagjai az európai szemlélőnek. De ha nem hagyjuk magunkat megtéveszteni a pusztán külső furcsaságoktól, akkor ebben a roppant halmazatban óriási mennyiségű potenciális energiát kell látnunk, amely lassan, de biztosan eleven erővé alakul át. A Munka Lovagjai az első országos szervezet, melyet az amerikai munkásosztály mint egész hozott létre; bármilyen is az eredete és a története, bármilyen fogyatékosságai és apró furcsaságai vannak is, bármilyen a platformja és a szabályzata — a szervezet létezik, s gyakorlatilag az egész amerikai bérmunkásosztály műve, az egyetlen országos kötelék, amely összefogja a munkásokat, amely érzékelteti erejüket önmaguk és ellenségeik előtt egyaránt, s amely a jövendő győzelmek büszke reményével tölti el őket. Mert helytelen volna azt állítani, hogy a Munka Lovagjai fejlődésképtelenek. Állandóan mélyreható fejlődés és forradalmasodás folyamatában vannak; pezsgő, erjedő, formálható tömeg ez, amely keresi a belső természetének megfelelő alakot és formát. Ezt a formát biztosan meg fogja találni, mert a történelmi fejlődésnek, éppúgy mint a természet fejlődésének, megvannak a maga immanens törvényei. Hogy a Munka Lovagjai akkor is megtartják-e mostani nevüket, az nem fontos; a kívülálló világosan látja, hogy ebből a nyersanyagból kell kiformálni az amerikai munkásmozgalom jövendőjét és ezzel együtt az egész amerikai társadalom jövendőjét.

A harmadik szekció a Szocialista Munkáspárt. Ez csak névleg párt, mert mint politikai párt Amerikában még sehol sem tudta betölteni szerepét. Azonkívül bizonyos fokig idegen elem Amerikában, mert a legutóbbi időkig csaknem

kizárólag német bevándorlókból regrutálódott, akik itt is anyanyelvükön beszélnek és a legtöbb esetben alig értik az ország köznyelvét. De ugyanakkor ez a párt — bár idegen származású — fel van vértezve az európai osztályharc sokéves tapasztalatával és ismeri a munkásosztály felszabadításának általános feltételeit; tagjai e tekintetben messze felülmúlják az amerikai munkásokat. Ez szerencsés körülmény az amerikai proletárok szempontjából, akik ily módon elsajátíthatják és felhasználhatják európai osztályos társaik 40 éves harcának szellemi és erkölcsi gyümölcseit és ezzel közelebb hozhatják saját győzelmüket. Mert mint már fentebb elmondottam, egészen kétségtelen, hogy az amerikai munkásosztály végérvényes platformjának lényegében ugyanolyannak kell lennie és ugyanolyan is lesz, mint az, amelyet most Európa egész harcoló munkásosztálya elfogad, ugyanolyan, mint a német-amerikai Szocialista Munkáspárt platformja. Ennyiben ez a párt igen fontos szerepet hivatott betölteni a mozgalomban. De hogy betölthesse ezt a szerepét, tagjainak meg kell szabadulniok külföldi jellegük minden csökevényétől. Vérbeli amerikaiakká kell válniok. Nem várhatják, hogy az amerikaiak menjenek hozzájuk; mint kisebbségnek és bevándorlóknak nekik kell odamenniök az amerikaiakhoz, akik nagy többségben vannak és az ország szülöttei. És hogy ezt megtehessék, mindenekelőtt angolul kell tanulniok.

Hogy összeolvadjanak a mozgásban levő hatalmas tömegeknek e különböző elemei — akik között voltaképpen nincsenek is nézeteltérések, akik csak el vannak szigetelve egymástól különböző kiindulópontjuk miatt —, ehhez idő kell, s ez bizonyos súrlódással fog járni, amint egyes helyeken máris észlelhető. Például a Munka Lovagjai a keleti városokban itt-ott helyi harcot folytatnak a szervezett szakmai egyesületek ellen. De súrlódás van a Munka Lovagjai közt is: nyoma sincs körükben a békének és egyetértésnek. Ezek nem bomlási tünetek, amelyek láttán diadalkiáltásban törhetnének ki a tőkések. Csupán annak a jelei, hogy a megszámlálhatatlan munkástömegek, amelyek most indultak el először közös irányban, még nem találták meg közös érdekeik kellő kifejezését, sem a harcuknak leginkább megfelelő szervezeti formát, sem a győzelem biztosításához elengedhetetlen fegyelmet. Ők még csak az első bevetett tömegei a nagy forradalmi háborúnak, önállóan mozgósított és felszerelt helyi osztagok, amelyek egy központ felé törekszenek, hogy egységes hadsereget alkossanak, de eddig még nincs sem reguláris szervezetük, sem egységes haditervük. Itt-ott még keresztezik egymás útját az egy cél felé törő hadoszlopok, zavar, heves vita keletkezik, sőt konfliktusok veszélye fenyeget. De a közös végcél végül is felülkerekedik minden kisebb jelentőségű viszályon; már nincs messze az az idő, amikor a külön menetelő és széthúzó zászlóaljak hosszú csatarendben felfejlődnek és vésztjósló csendben, csillogó fegyverzetben, az első vonalban merész csatárokkal, hátukban megingathatatlan tartaléktól támogatva, jól rendezett arcvonalban törnek az ellenségre.

Ennek a megvalósítása: a különböző független csapattesteknek egy országos munkáshadseregben való egyesítése olyan ideiglenes platform alapján, amely ha nem is tökéletes, de valódi munkásplatform — ez a legközelebbi lépés Amerikában. E lépés megtételében, s az ügyhöz méltó platform kidolgozásában sokat segíthet a Szocialista Munkáspárt, ha ugyanúgy fog cselekedni, mint az európai szocialisták cselekedtek, amikor még a munkásosztály jelentéktelen kisebbsége voltak. Ezt a cselekvési vonalat először a „Kommunista Kiáltvány” szövegezte meg 1847-ben a következő szavakkal:

„A kommunisták” — ezt a nevet vettük fel akkor és ma sem szándékozunk megválni tőle — „nem külön párt a többi munkáspárttal szemben.

Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik.

Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat.

A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik.

A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit...

A kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét képviselik.”*

Ez a cselekvési vonal, melyet a modern szocializmus nagy megalapítója, Karl Marx és vele én és a világ valamennyi nemzetének szocialistái, akik velünk együtt dolgoztak, több mint 40 évig követtünk, és amely mindenütt győzelemre vezetett; ennek az eredménye, hogy ma már az európai szocialisták tömegei Németországban és Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Svájcban, Dániában és Svédországban, Spanyolországban és Portugáliában egységes hadseregként egy zászló alatt harcolnak.

London, 1887. január 26.

Marx és Engels Művei. 21. köt. 1970. 319—326. old.

* Vö. Marx és Engels Művei. 4. kót. 452—453., 469. old. — *Szerk.*

AZ ANTISZEMITIZMUSRÓL

(EGY BÉCSBE CÍMZETT LEVÉLBŐL)[314]

...Hogy az antiszemitizmussal nem okoz-e majd több bajt, mint jót, úgy vélem, fontolóra kell vennie. Az antiszemitizmus az elmaradott kultúra jele és ezért csak Poroszországban meg Ausztriában, ill. Oroszországban lelhető fel. Ha valaki itt Angliában vagy Amerikában akarna antiszemitáskodni, egyszerűen kinevetnék, és Drumont úr Párizsban az írásaival — amelyek elmésség dolgában mérhetetlenül felette állnak a német antiszemiták írásainak — csak aprócska, percnyi, hatástalan szenzációt kelt. Ráadásul most, amikor városi tanácstag-jelöltként lép fel, maga kénytelen azt mondani, hogy a keresztény tőkével éppúgy szemben áll, mint a zsidóval! És Drumont urat olvasnák akkor is, ha az ellenkező nézetet képviselné.

Poroszországban a kisnemesség, a junkerok, akiknek 10 000 márka a bevételük és 20 000 márka a kiadásuk és ezért az uzsorások karmai közé kerülnek, házalnak antiszemitizmussal, és Poroszországban meg Ausztriában a nagytőkés konkurrencia által pusztulásra ítélt kispolgár, céhes kézműves és kisszatócs szolgáltatja hozzá a kórust és együtt üvölt velük. Ha azonban a tőke a társadalomnak *ezeket* az osztályait semmisíti meg, amelyek keresztül-kasul reakciósak, akkor csak hivatását teljesíti és jót cselekszik, egyre megy, hogy szemita-e vagy árja, körülmetélték-e vagy megkeresztelték; előbbre segíti az elmaradt poroszokat és osztrákokat, hogy végre eljussanak a modern álláspontra, ahol minden régi társadalmi különbség feloldódik tőkések és bérmunkások egyetlen nagy ellentétében. Csak ott, ahol még nem ez a helyzet, ahol még nincs erős tőkésosztály, tehát erős bérmunkásosztály sincs, ahol a tőke még gyenge ahhoz, hogy az egész nemzeti termelést hatalmába kerítse és ezért tevékenységének fő színtere az értéktőzsde, ahol tehát a termelés még parasztok, földesurak, kézművesek és a középkorból ránk maradt hasonló osztályok kezében van — csak ott az a helyzet, hogy a tőke túlnyomóan zsidó, és csak ott van antiszemitizmus.

Egész Észak-Amerikában, ahol olyan milliomosok vannak, akiknek gazdagságát a mi rongyos márkáinkban, forintjainkban vagy frankjainkban alig lehet kifejezni, e milliomosok között *egyetlenegy zsidó sincs*, és a Rothschildok ezekhez az amerikaiakhoz képest valóságos koldusok. És még itt Angliában is

Rothschild szerény anyagi eszközökkel rendelkező ember pl. a westminsteri herceghez viszonyítva. Még minálunk is a Rajnánál, ahonnan a franciák segítségével 95 évvel ezelőtt elkergettük a nemességet és modern ipart teremtettünk magunknak, ugyan hol vannak a zsidók?

Az antiszemitizmus tehát nem egyéb, mint középkori, hanyatló társadalmi rétegek reakciója a modern társadalommal szemben, amely lényegileg tőkésekből és bérmunkásokból áll, s ezért — látszatra szocialista mezben — csak reakciós célokat szolgál; egyik válfaja ez a feudális szocializmusnak, ehhez pedig nekünk nem lehet közünk. Ha valamely országban lehetséges az antiszemitizmus, ez bizonyíték arra, hogy ott még nincs elég tőke. Tőke és bérmunka ma elválaszthatatlanok. Minél erősebb a tőke, annál erősebb a bérmunkásosztály is, annál közelibb tehát a tőkésuralom vége. Nekünk németeknek, akikhez a bécsieket is számítom, azt kívánom ennélfogva, hogy a tőkés gazdaság jó gyorsan fejlődjék, és semmiképpen sem azt, hogy tespedésben elposványosodjék.

Ehhez járul, hogy az antiszemitizmus az egész tényállást meghamisítja. Még csak nem is ismeri a zsidókat, akikre kígyót-békát kiabál. Különben tudná, hogy itt Angliában, meg Amerikában, hála a kelet-európai antiszemitáknak, és Törökországban, hála a spanyol inkvizíciónak, ezer- és ezerszám vannak *zsidó proletárok*; méghozzá ezek a zsidó munkások a legkomiszabbul kizsákmányoltak és a legnyomorúságosabbak. Nálunk Angliában az elmúlt 12 hónap folyamán *három* zsidó munkássztrájk volt,[315] és akkor antiszemitáskodjunk a tőke elleni harc gyanánt?

Ezenkívül túlságosan is sokat köszönhetünk a zsidóknak. Heinéről és Börnéről nem szólva, Marx színtiszta zsidó vérből való volt; zsidó volt Lassalle is. Legjobb embereink közül sokan zsidók. Victor Adler barátom, aki most a proletariátus ügyének odaadó szolgálatáért bécsi börtönben lakol, Eduard Bernstein, a londoni „Sozialdemokrat" szerkesztője, Paul Singer, egyik legderekabb emberünk a birodalmi gyűlésben — olyan emberek, akiknek barátságára büszke vagyok, mindnyájan zsidók! Sőt, a „Die Gartenlaube" még engem is megtett zsidónak, és mindenesetre, ha választanom kellene, inkább lennék zsidó, mint „Herr *von*"!

London, 1890. április 19.

Friedrich Engels

Marx és Engels Művei. 22. köt.
1970. 45—46. old.

AZ „ARBEITER-WOCHENCHRONIK" ÉS A „NÉPSZAVA" SZERKESZTŐSÉGEINEK, BUDAPEST[316]

Engedjék meg, hogy a legőszintébben megköszönjem november 26-i levelükben hetvenedik születésnapomra küldött jókívánságaikat.

Nagyon is jól tudom, hogy a tiszteletadás, amelyben Önök és oly sokan mások azon a napon részesítettek, túlnyomó részében csak úgy illet meg engem, mint *Marx* képviselőjét, aki túléltem őt, és kérem, engedjék meg, hogy e tisztelet jeleit díszkoszorúként helyezhessem a sírjára. Amit csak megtehetek, hogy utólag méltónak bizonyuljak hozzá, azt meg fogom tenni, ebben bizonyosak lehetnek.

Hálás köszönet a magyar pártkongresszusra szóló szíves meghívásukért[317]. Nem lesz módomban, hogy ezzel személyesen éljek, de lélekben e hó 7-én és 8-án körükben leszek.

A magyarországi szociáldemokrata munkáspárt létezése újabb bizonyítéka annak, hogy a modern nagyipar egyetlen országban sem verhet gyökeret anélkül, hogy ne forradalmasítaná a régi, kapitalizmus előtti társadalmat, hogy ne hozná létre a tőkésosztályon kívül a proletariátust és ezzel a két osztály harcát és a polgári tőkés világrend megdöntésére törekvő munkáspártot is. Ennek a Munkáspártnak, amely, mint az Önök szívélyesen hozzám juttatott „Arbeiter-Wochenchronik"-ja bizonyítja, egyre erőteljesebben fejlődik Magyarországon is és amelynek megvan az az előnye, hogy már eleve nemzetközi, hiszen magyarokat, németeket, románokat, szerbeket és szlovákokat egyesít magában, — engedjék meg, hogy ennek a fiatal pártnak pártkongresszusuk alkalmával legjobb kívánságaimat küldjem.

Éljen a nemzetközi szociáldemokrácia!
Éljen a magyarországi pártkongresszus!

London, 1890. december 3.

Friedrich Engels

Marx és Engels Művei. 22. köt.
1970. 79. old.

BEVEZETÉS KARL MARX „BÉRMUNKA ÉS TŐKE" C. MŰVÉNEK 1891-ES KIADÁSÁHOZ

Az itt következő munka 1849. április 5-től kezdődően vezércikksorozatként a „Neue Rheinische Zeitung"-ban jelent meg. Alapjául azok az előadások szolgáltak, amelyeket Marx 1847-ben a brüsszeli Német Munkásegyletben tartott. Nyomtatásban a munka töredék maradt; a 269. számban a végére írt „Folytatása következik" teljesítetlen maradt az akkor egymást rohamosan követő események, az oroszok Magyarországra való bevonulása, a drezdai, iserlohni, elberfeldi, pfalzi és badeni felkelések[318] miatt, amelyek (1849. május 19-én) magának az újságnak az elnémítását vonták maguk után. E folytatás kézirata nem volt megtalálható Marx hagyatékában.[319]

A „Bérmunka és tőke" brosúra formában, különlenyomatként több kiadásban jelent meg, utoljára 1884-ben Hottingen-Zürichben, a Svájci Szövetkezeti Nyomdánál. Ezek az eddigi lenyomatok az eredeti pontos szövegét tartalmazták. Az itt következő új lenyomatot azonban nem kevesebb, mint 10 000 példányban propagandairatként akarjuk terjeszteni, és azért szükségképpen felmerült bennem a kérdés, vajon ilyen körülmények között maga Marx helyeselné-e a szöveg változatlan közlését.

A negyvenes években Marx még nem fejezte be a politikai gazdaságtan bírálatát. Ez csak az ötvenes évek vége felé történt meg. Azok az írásai tehát, amelyek „A politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete (1859)* előtt jelentek meg, egyes pontokban eltérnek azoktól, amelyeket 1859 után írt, olyan kifejezéseket és egész mondatokat tartalmaznak, amelyek a későbbi írások álláspontjáról ferdének, sőt helytelennek látszanak. Mármost magától értetődik, hogy a nagyközönségnek szánt szokványos kiadásokban a szerző szellemi fejlődésébe beletartozó eme korábbi álláspontnak szintén megvan a maga helye, hogy mind a szerző, mind a közönség elvitathatatlanul jogot tarthat e régebbi írások változatlan kinyomtatására. És álmomban sem jutott volna eszembe, hogy csak egy szót is változtassak rajtuk.

Más a helyzet, ha az új kiadás rendeltetése úgyszólván kizárólag a munkások

* Vö. Marx és Engels Művei. 13. köt. 1—147. old. — *Szerk.*

közötti propaganda. Ez esetben Marx 1849-ből keltezett régi fejtegetését feltétlenül összhangba hozta volna új álláspontjával. És bizonyos vagyok abban, hogy az ő szellemében cselekszem, ha *ebben a kiadásban* végrehajtom azt a néhány változtatást és pótlást, amelyek szükségesek ahhoz, hogy ezt a célt minden lényeges ponton elérjem. Előre bejelentem tehát az olvasónak: ez nem az a brosúra, amelyet Marx 1849-ben írt, hanem megközelítően az, amelyet 1891-ben írt volna. Azonkívül a valódi szöveg oly sok példányban terjedt el, hogy az elégséges lesz addig, amíg egy későbbi összkiadásban megint változatlanul kinyomathatom.

Változtatásaim mind egy pont körül forognak. Az eredeti szöveg szerint a munkás a munkabérért *munkáját* adja el a tőkésnek; a mostani szöveg szerint pedig munka*erejét*. És erről a változtatásról felvilágosítást kell adnom. Felvilágosítást kell adnom a munkásoknak, hogy lássák, itt nem puszta szőrszálhasogatásról van szó, hanem ellenkezőleg, az egész politikai gazdaságtan egyik legfontosabb pontjáról. Felvilágosítást kell adnom a burzsoáknak, hadd győződjenek meg, hogy a műveletlen munkások, akikkel a legnehezebb gazdasági fejtegetéseket is könnyen meg lehet értetni, mennyire felette állnak felfuvalkodott „műveltjeinknek", akiknek a számára az ilyen bonyolult kérdések világéletükben megoldhatatlanok maradnak.

A klasszikus politikai gazdaságtan átvette az ipari gyakorlatból a gyárosnak azt a közkeletű elképzelését, hogy munkásainak *munkáját* veszi és fizeti meg. Ez az elképzelés egészen jól megfelelt a gyáros üzleti használatára, a könyvviteléhez és árkalkulációjához. De mihelyt naiv módon átvitték a politikai gazdaságtanba, itt egészen csodálatos tévedéseket és zavarokat okozott.

A gazdaságtan azzal a ténnyel kerül szembe, hogy minden árunak s köztük annak az árunak az ára is, amelyet „munkának" nevez, folytonosan változik; hogy ez az ár emelkedik vagy esik, igen sokféle körülmény következtében, amelyek gyakran semmi összefüggésben sincsenek magának az árunak az előállításával, úgyhogy úgy látszik, mintha az árakat rendszerint a puszta véletlen határozná meg. Mihelyt mármost a gazdaságtan tudományként lépett fel, egyik legelső feladata volt, hogy felkutassa azt a törvényt, amely az áruárakon látszólag uralkodó véletlen mögött rejtőzött és amely a valóságban magán ezen a véletlenen uralkodott. A folytonosan, hol felfelé, hol lefelé ingadozó és hullámzó áruárakon belül kereste azt a szilárd középpontot, amely körül ezek az ingadozások és hullámzások végbemennek. Egyszóval: az áru*árakból* indult ki, hogy megkeresse mint ezek szabályozó törvényét az áru*értéket*, amelyből szerinte minden áringadozás megmagyarázható, s amelyekre mindezek az ingadozások végül is visszavezethetők.

A klasszikus gazdaságtan mármost úgy találta, hogy egy áru értékét a benne rejlő, a termeléséhez szükséges munka határozza meg. Ezzel a magyarázattal megelégedett. És egyelőre mi is megállapodhatunk ennél. Csak félreértések,

elkerülése végett akarok emlékeztetni arra, hogy ez a magyarázat manapság teljesen elégtelenné vált. Marx vizsgálta meg először alaposan a munka értékképző tulajdonságát és fedezte fel eközben, hogy nem minden munka, amely valamely áru termeléséhez látszólag vagy akár valóban szükséges, tesz hozzá ehhez az áruhoz minden körülmények között olyan értéknagyságot, amely az elfogyasztott munkamennyiségnek megfelel. Ha tehát ma olyan közgazdászokkal együtt, mint Ricardo, egyszerűen azt mondjuk, hogy valamely áru értékét a termeléséhez szükséges munka határozza meg, eközben mindig feltételezzük azokat a megszorításokat, amelyeket Marx tett. Ennyi itt elég; a továbbiak megtalálhatók Marxnál, „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. művében (1859) és a „Tőke" első kötetében.*

Mihelyt azonban a közgazdászok ezt a munka által való értékmeghatározást a „munka"-árura alkalmazták, egyik ellentmondásból a másikba jutottak. Mi határozza meg a „munka" értékét? A benne rejlő szükséges munka. De mennyi munka rejlik egy munkás napi, heti, havi, évi munkájában? Egy nap, egy hét, egy hónap, egy év munkája. Ha a munka minden érték mérője, akkor a „munka értékét" éppenséggel csak munkában fejezhetjük ki. De egy óra munka értékéről abszolúte semmit sem tudunk, ha csak azt tudjuk, hogy az egy órai munkával egyenlő. Tehát egy hajszálnyit sem jutottunk ezzel közelebb a célhoz; csak folytonosan körben forgunk.

A klasszikus gazdaságtan tehát másképp próbálta megoldani a kérdést; ezt mondotta: egy áru értéke egyenlő termelési költségeivel. De melyek a munka termelési költségei? A közgazdászok, hogy erre a kérdésre feleljenek, kénytelenek a logikán némi erőszakot elkövetni. Ahelyett, hogy magának a munkának a termelési költségeit derítenék ki, ami sajnos lehetetlen, azt vizsgálják, melyek a *munkás* termelési költségei. És ez kideríthető. Ezek a termelési költségek az idő és a körülmények szerint változnak ugyan, de adott társadalmi állapotban, adott helyen, adott termelési ágban szintén adottak, legalábbis eléggé szűk határok között. Ma a tőkés termelés uralma alatt élünk, amikor a népesség egyik nagy, egyre növekvő osztálya csak úgy élhet, ha a termelési eszközök — szerszámok, gépek, nyersanyagok és létfenntartási eszközök — birtokosai számára munkabérért dolgozik. Ennek a termelési módnak az alapján a munkás termelési költségei a létfenntartási eszközöknek — vagy azok pénz-árának — abban az összegében állnak, amely átlagban szükséges ahhoz, hogy a munkást munkaképessé tegyék, munkaképesen tartsák, és hogy öregség, betegség, vagy elhalálozás esetén más munkással pótolják, tehát, hogy a munkásosztály a szükséges mértékben szaporodjék. Tegyük fel, hogy ezeknek a létfenntartási eszközöknek a pénz-ára átlagban napi három márka.

Munkásunk az őt foglalkoztató tőkéstől tehát napi három márka bért kap.

* Vö. Marx és Engels Művei. 13. köt. 11—13. old. és 23. köt. 41—74. old. — *Szerk.*

A tőkés ezért, mondjuk, napi tizenkét óra hosszat dolgoztatja. Mégpedig ez a tőkés körülbelül a következőképpen számol:

Tegyük fel, hogy munkásunknak, aki géplakatos, egy gépalkatrészen kell dolgoznia, amelyet egy nap alatt elkészít. A nyersanyag — vas és réz a szükséges, előzetesen megmunkált formában — húsz márkába kerül. A gőzgép szénfogyasztása, továbbá e gőzgép, az esztergapad meg a munkásunk által használt többi szerszám kopása egy napra és a rá eső részt számítva mondjuk 1 márka értékű. A munkabér egy napra feltevésünk szerint 3 márka. Ez összesen a mi gépalkatrészünkre 24 márka. De a tőkés kiszámítja, hogy átlagban 27 márkás árat kap érte vevőitől, tehát ráfordított költségein felül 3 márkát.

Honnan származik ez a három márka, melyet a tőkés zsebrevág? A klasszikus gazdaságtan állítása szerint az árukat átlagban értékükön adják el, vagyis olyan áron, amely megfelel az ezekben az árukban foglalt szükséges munkamennyiségeknek. Eszerint gépalkatrészünk átlagára — 27 márka — egyenlő lenne értékével, a benne rejlő munkával. De ebből a 27 márkából 21 márka már meglevő érték volt, mielőtt géplakatosunk elkezdett dolgozni. 20 márka rejlett a nyersanyagban, 1 márka a szénben, amely a munka közben elégett, illetve a gépekben és szerszámokban, amelyeket a munkához használt és amelyeknek a teljesítőképessége ennek az összegnek az értékében csökkent. Marad 6 márka, amelyet a nyersanyag értékéhez hozzátettek. Ámde ez a 6 márka maguknak a közgazdászainknak a feltevése szerint is csak abból a munkából származhat, amelyet munkásunk a nyersanyaghoz hozzátett. A munkás tizenkét órai munkája eszerint 6 márkányi új értéket teremtett. Tizenkét órai munkájának értéke tehát 6 márka lenne. És így hát végre felfedeztük volna, hogy mi a „munka értéke".

„Megállj!" — kiált géplakatosunk. — „6 márka? De én csak 3 márkát kaptam! Tőkésem égre-földre esküdözik, hogy 12 órai munkám értéke csak 3 márka, és ha 6-ot kérek, kinevet. Hogy vág ez össze?"

Ha előbb a munka értékével bűvös körbe kerültünk, most bonyolódtunk bele csak igazán egy feloldhatatlan ellentmondásba. A munka értékét kerestük és többet találtunk, mint amennyit használhatunk. A munkás számára a 12 órai munka értéke 3 márka, a tőkés számára 6 márka, amiből 3-at kifizet a munkásnak bérként és 3-at maga vág zsebre. Eszerint a munkának nem egy, hanem két értéke van, és hozzá még két igen különböző értéke!

Az ellentmondás még képtelenebb lesz, mihelyt a pénzben kifejezett értékeket munkaidőre vezetjük vissza. A tizenkét órai munka tartama alatt hat márkányi új érték teremtődik. Hat óra alatt tehát három márka — az az összeg, amelyet a munkás tizenkét órai munkáért kap. Tizenkét órai munkáért a munkás hat órai munka termékét kapja egyenlő ellenértékként. Tehát vagy két értéke van a munkának és az egyik kétszer akkora, mint a másik, vagy pedig tizenkettő egyenlő hattal! Mindkét esetben merő képtelenség az eredmény.

Bárhogy forgassuk is a dolgot, nem kerülünk ki ebből az ellentmondásból, amíg a munka vételéről és eladásáról és a munka értékéről beszélünk. És így jártak a közgazdászok is. A klasszikus gazdaságtan utolsó hajtása, a ricardoi iskola, nagyrészt ennek az ellentmondásnak a feloldhatatlanságán ment tönkre. A klasszikus gazdaságtan zsákutcába jutott. Az a férfiú, aki ebből a zsákutcából a kivezető utat megtalálta, Karl Marx volt.

Amit a közgazdászok „a munka" termelési költségeinek tekintettek, nem a munkának, hanem magának az eleven munkásnak a termelési költségei voltak. És amit ez a munkás a tőkésnek eladott, az nem a munkája volt. „Mihelyt munkája valóban megkezdődik" — mondja Marx —, „már megszűnt az övé lenni, tehát nem adhatja el többé".* Tehát legfeljebb *jövendő* munkáját adhatná el, vagyis magára vállalhatná azt a kötelezettséget, hogy egy meghatározott munkateljesítményt meghatározott időben elvégez. Ezzel azonban nem munkát ad el (hiszen ezt még csak a jövőben kellene elvégeznie), hanem meghatározott időre (napibérben) vagy meghatározott munkateljesítmény céljára (darabbérben) a tőkés rendelkezésére bocsátja munkaerejét meghatározott fizetés ellenében: bérbeadja, illetve eladja *munkaerejét*. De ez a munkaerő összenőtt az ő személyével és ettől elválaszthatatlan. A munkaerő termelési költségei ezért egybeesnek a munkás termelési költségeivel; amit a közgazdászok a munka termelési költségeinek neveztek, az nem egyéb, mint a munkás és ezzel a munkaerő termelési költségei. És ily módon a munkaerő termelési költségeiről vissza is térhetünk a munkaerő *értékére* és meghatározhatjuk azt a társadalmilag szükséges munkamennyiséget, amely egy meghatározott minőségű munkaerő előállításához szükséges, amint ezt Marx tette a munkaerő vételéről és eladásáról szóló szakaszban. (A „Tőke", I. köt. 4. fej. 3. pont.)**

Mi történik mármost azután, hogy a munkás eladta munkaerejét a tőkésnek, vagyis előre kialkudott bérért — napibérért vagy darabbérért — rendelkezésére bocsátotta? A tőkés bevezeti a munkást műhelyébe vagy gyárába, ahol már a munkához szükséges minden tárgy, nyersanyagok, segédanyagok (szén, festék stb.), szerszámok, gépek készen állnak. Itt a munkás elkezd robotolni. Legyen a munkabére — mint az előbb — 3 márka, emellett közömbös, hogy napibérben vagy darabbérben keresi-e meg. Itt is újra feltételezzük, hogy a munkás tizenkét óra alatt az elhasznált nyersanyagokhoz munkájával 6 márkányi értéket tesz hozzá, s ezt az új értéket a tőkés a kész munkadarab eladásakor realizálja. Ebből kifizeti a munkásnak a 3 márkáját, a másik 3 márkát pedig magának tartja meg. Ha mármost a munkás tizenkét óra alatt 6 márka értéket hoz létre, akkor hat óra alatt 3 márka értéket. A munkabérben kapott 3 márka ellenértékét tehát már visszatérítette a tőkésnek, amikor hat órát dolgozott neki.

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 500. old. — *Szerk.*

** Uo. 159—167. old. — *Szerk.*

Hat órai munka után mindketten kvittek, egyik sem tartozik a másiknak egy fillérrel sem.

„Megállj!" — kiált most a tőkés. — „Én a munkást egész napra, tizenkét órára béreltem ki. Hat óra azonban csak fél nap. Robotoljon hát szépen tovább, amíg a másik hat óra is letelt — csak akkor leszünk kvittek!" És a munkásnak valóban be kell tartania „önként" vállalt szerződését, amely szerint arra kötelezi magát, hogy egy olyan munkatermékért, amely hat munkaórába kerül, teljes tizenkét órán át dolgozik.

A darabbérnél ugyanígy van Tegyük fel, hogy munkásunk tizenkét óra alatt tizenkét darab árut hoz létre. Ebből a nyersanyag és a kopás mindegyiknél 2 márkába kerül, és mindegyiket $2^1/_2$ márkáért adják el. Ily módon a tőkés, egyébként ugyanolyan előfeltételek mellett, mint az előbb, darabonként 25 fillért ad a munkásnak; ez tizenkét darabnál 3 márka, amelynek megkereséséhez a munkásnak tizenkét órára van szüksége. A tőkés a tizenkét darabért 30 márkát kap; nyersanyagért és kopásért le kell vonni 24 márkát, marad 6 márka, ebből fizet 3 márka munkabért, 3 márkát pedig zsebrevág. Egészen úgy, mint fent. A munkás itt is hat órát dolgozik magának, azaz bére pótlására (a tizenkét óra mindegyikéből fél órát), és hat órát a tőkésnek.

A nehézség, amelyen a legjobb közgazdászok hajótörést szenvedtek, amíg a „munka" értékéből indultak ki, eltűnik, mihelyt ehelyett a „munka*erő*" értékéből indulunk ki. Mai tőkés társadalmunkban a munkaerő áru, olyan áru, mint bármely másik, de mégis egészen különös áru. Ugyanis az a különös tulajdonsága van, hogy értéket teremtő erő, érték forrása, mégpedig megfelelő kezelés esetén több érték forrása, mint amennyivel ő maga bír. A termelés mai állása mellett az emberi munkaerő nemcsak hogy egy nap alatt nagyobb értéket termel, mint amennyivel ő maga bír és amennyibe maga kerül; minden új tudományos felfedezéssel, minden új technikai találmánnyal emelkedik ez a többlet, amellyel a munka napi terméke meghaladja napi költségeit, rövidül tehát a munkanapnak az a része, amelyben a munkás napi bére pótlását termeli, másfelől hosszabbodik a munkanapnak az a része, amelyben a munkás kénytelen munkáját a tőkésnek *ajándékozni* anélkül, hogy megfizetnék érte.

És ez egész mai társadalmunk gazdasági berendezkedése: egyedül a munkásosztály termel minden értéket. Mert érték csak más kifejezés a munkára, az a kifejezés, amellyel mai tőkés társadalmunkban a valamely meghatározott áruban rejlő, társadalmilag szükséges munkamennyiséget megjelölik. Ezek a munkások által termelt értékek azonban nem a munkások tulajdonát képezik. Azok tulajdonát képezik, akik tulajdonosai a nyersanyagoknak, a gépeknek és szerszámoknak, valamint az előlegezett eszközöknek, amelyek ezeknek a tulajdonosoknak lehetővé teszik a munkásosztály munkaerejének megvásárlását. A munkásosztály tehát az általa létrehozott termékek egész tömegéből csak egy részt kap vissza a maga számára. És, mint az imént láttuk, az a másik rész,

amelyet a tőkésosztály magának tart meg, és amelyet legfeljebb még a földtulajdonos osztállyal kell megosztania, minden új találmánnyal és felfedezéssel növekszik, míg az a rész, amely a munkásosztályra jut (egy főre számítva), csak nagyon lassan és jelentéktelen mértékben vagy egyáltalán nem emelkedik és bizonyos körülmények között még eshet is.

De ezek az egymást egyre gyorsabban kiszorító találmányok és felfedezések, az emberi munkának ez az eddig hallatlan mértékben napról napra emelkedő termékenysége végül is olyan összeütközést idéz elő, amelytől a mai tőkés gazdaságnak tönkre kell mennie. Az egyik oldalon mérhetetlen gazdagság és a termékeknek olyan bősége, amellyel a vásárlók nem tudnak megbirkózni. A másik oldalon a társadalom nagy tömege proletarizálódik, bérmunkássá változik és éppen ezáltal képtelenné válik arra, hogy a termékeknek ezt a bőségét elsajátítsa magának. A társadalom kettészakadása egy kicsiny, módfelett gazdag osztályra és egy nagy, nincstelen bérmunkásosztályra odavezet, hogy ez a társadalom megfullad a saját bőségében, miközben tagjainak nagy többsége alig vagy egyáltalán nincsen védve a legvégső ínségtől. Ez az állapot napról napra képtelenebbé és — szükségtelenebbé válik. Meg *kell* szüntetni, meg *lehet* szüntetni. Lehetséges olyan új társadalmi rend, amelyben a mai osztálykülönbségek eltűntek, és amelyben — talán egy kissé szűkös, de erkölcsileg mindenesetre nagyon hasznos rövid átmeneti idő után — a társadalom valamennyi tagjának már meglevő óriási termelőerejét tervszerűen kihasználva és továbbfejlesztve, egyenlő munkakötelezettség mellett, egyenlő mértékben és egyre növekvő bőségben rendelkezésre állanak majd az élethez, az élet élvezéséhez, minden testi és szellemi képesség kiműveléséhez és tevékenységéhez szükséges eszközök is. És arról, hogy a munkások mindinkább el vannak tökélve ennek az új társadalmi rendnek a kivívására, az óceán mindkét oldalán tanúságot tesz majd a holnapi május elseje és az azt követő vasárnap, május harmadika.[320]

London, 1891. április 30.

Friedrich Engels

Marx és Engels Művei. 22. köt.
1970. 191—198. old.

ENGELS

AZ 1891-ES SZOCIÁLDEMOKRATA PROGRAMTERVEZET KRITIKÁJÁHOZ

A mostani tervezet[321] igen előnyösen különbözik az eddigi programtól[322]. Az elavult hagyomány — mind a sajátosan lassalle-i, mind pedig a vulgáris szocialista hagyomány — erős csökevényeit lényegében kiküszöbölték, a tervezet elméleti szempontból egészében a mai tudomány alapján áll és lehetőséget nyújt arra, hogy ezen az alapon vitassák meg.

A programtervezet három szakaszra oszlik: 1. Indokolás. 2. Politikai követelések. 3. Munkásvédelmi követelések.

I. A TÍZSZAKASZOS INDOKOLÓ RÉSZ

Ennek az indokoló résznek általánosságban az a hibája, hogy össze akar egyeztetni két össze nem egyeztethető dolgot: arra törekszik, hogy program és egyszersmind a program *magyarázata* legyen. A szerzők attól félnek, hogy nem eléggé érthetőek, ha röviden és velősen írnak, és ezért magyarázatokat iktatnak be, amelyek a dolgot terjengőssé és nehézkessé teszik. Véleményem szerint a programnak a lehető legrövidebbnek és legszabatosabbnak kell lennie. Még az sem baj, ha itt-ott előfordul benne egy idegen szó, vagy olyan mondat, amelynek teljes hordereje nem fogható fel első pillantásra. A szóbeli ismertetés a gyűléseken, az írásos magyarázat a sajtóban elvégzi mindazt, ami itt szükséges, és a rövid, szabatos tétel, ha már megértették, belevésődik az emlékezetbe, jelszóvá válik — terjengős fejtegetéssel pedig sohasem érjük ezt el. Ne hozzunk túlságosan nagy áldozatot a népszerűség szempontjának, ne becsüljük le munkásaink szellemi képességét és műveltségi fokát. Sokkal nehezebb dolgokat is megértettek már, mint amit a legrövidebb, legtömörebb program nyújthat nekik; és ha a szocialista-ellenes törvény időszaka megnehezítette, helyenként meg is akadályozta az újonnan csatlakozott tömegek teljes kiművelését, ezt most, amikor propagandairatainkat ismét háborítatlanul megőrizhetjük és olvashatjuk, az öregek vezetésével csakhamar bepótoljuk.

Meg fogom kísérelni, hogy ezt az egész szakaszt valamivel rövidebbre fogjam,

s ha sikerül, mellékelem vagy utólag elküldöm; most pedig rátérek az egyes, 1-től 10-ig számozott bekezdésekre.

1. bekezdés. „A munkás *elválasztása*" stb. „bányák, tárnák, aknák" — három szó egy fogalomra; kettőt el kellene hagyni. Én a *bányák* [Bergwerke] kifejezést hagynám meg, — hisz ezeket nálunk még a leglaposabb síkságon is így nevezik — és valamennyit ezzel a szokásos kifejezéssel jelölném. Hozzáfűzném viszont: „*vasutak és más* közlekedési eszközök"

2. bekezdés. Itt belevenném. „*Elsajátítóik* (vagy birtokosaik) kezében a *társadalmi* munkaeszközök", és később szintén „függésnek ... a munkaeszközök *birtokosaitól* (vagy elsajátítóitól)" stb.

Azt, hogy ezek az urak a dolgokat mint „*kizárólagos* birtokukat" sajátították el, már az 1. pontban megmondták s itt csak ismételni lehet, ha minden áron ragaszkodnak ahhoz, hogy beiktassák a „monopolisták" szót. Sem az egyik, sem a másik szó nem ad hozzá semmit az értelemhez. Egy programban pedig az, ami felesleges, csak gyengít.

„A társadalom *létezéséhez szükséges* munkaeszközök": ezek mindig azok, amelyek éppen rendelkezésre állnak. Amikor még nem volt gőzgép, nélküle is boldogultak, ma viszont ez már lehetetlen volna. Minthogy manapság minden munkaeszköz, közvetlenül vagy közvetve — vagy felépítése vagy a társadalmi munkamegosztás révén — *társadalmi munkaeszköz*, ez a két szó helyesen és minden téves mellékértelem nélkül eléggé kifejezi azt, ami minden adott pillanatban rendelkezésre áll.

Ha e pont befejezése az Internacionálé szabályzatának indokolását* követi, jobban szeretném, ha ez *pontosan* történne: „a társadalmi nyomornak" (ez az első), „a szellemi elkorcsosodásnak és a politikai függésnek". A testi elkorcsosodás benne foglaltatik a társadalmi nyomorban, a politikai *függés* pedig tény, ezzel szemben a politikai *jogfosztottság* csak *viszonylagos* érvényű szónoki frázis, amelynek nincs helye a programban.

3. bekezdés. Az első mondatot véleményem szerint meg kell változtatni. „A *kizárólagos birtokosok uralma* alatt." Először is az, amiről a továbbiakban szó van, közgazdasági tény, amelyet közgazdaságtani módon kell megmagyarázni. A „kizárólagos birtokosok *uralma*" kifejezés azonban azt a téves benyomást kelti, mintha e rablóbanda *politikai* uralma idézte volna elő. Másodszor ezek közé a kizárólagos birtokosok közé nemcsak „tőkések és nagybirtokosok" tartoznak (mit jelent utánuk még a „burzsoák" megjelölés? Talán azt, hogy ezek a kizárólagos birtokosoknak egy harmadik osztályát képezik? Vagy talán azt, hogy a nagybirtokosok szintén „burzsoák"? Ha már nagybirtokosokról van szó, tehetjük-e, hogy a feudalizmusnak azokról az óriási maradványairól, amelyek egész német politikai szennyesünkre rányomják sajátos reakciós bélye-

* Vö. Marx és Engels Művei. 17. köt. 406—409. old. — *Szerk.*

güket, nem veszünk tudomást?). A *parasztok* és *kispolgárok* is „kizárólagos birtokosok", legalábbis ma még azok; ezekről azonban az egész programban nem esik említés, ezért úgy kell megválogatni a kifejezéseket, hogy egyáltalán ne foglaltassanak benne azoknak a kizárólagos birtokosoknak a kategóriájában, akikről szó van.

„A munkaeszközöknek és a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagságnak a felhalmozása." A „gazdagság" 1. munkaeszközökből, 2. létfenntartási eszközökből áll. Mind nyelvtanilag, mind logikailag helytelen tehát először a gazdagság egy *részéről* beszélni, utána pedig nem beszélni a másik részéről, hanem az egész gazdagságról kell beszélni, s a kettőt az és szóval összekapcsolni.

„A *tőkések* kezében...fokozódó sebességgel nő." Hol maradnak a fent említett „nagybirtokosok" és „burzsoák"? Ha itt elég a tőkésekről beszélni, akkor fent is elég lett volna. Ha azonban részletekbe bocsátkozunk, akkor ez egyáltalán nem elég.

„Egyre nő a proletárok száma és *nyomora*." Ez, ilyen abszolút formában, nem helyes. A munkások szervezkedése, egyre fokozódó ellenállása, meglehet, bizonyos gátat vet majd a *nyomor növekedésének*. *Bizonyosan* növekszik azonban a *megélhetés bizonytalansága*. Ezt belevenném.

4. bekezdés. „A tőkés magántermelés lényegében gyökerező tervszerűtlenség" erős javításra szorul. Ismerek tőkés termelést mint társadalmi formát, mint gazdasági fázist, ismerek tőkés *magán*termelést, mint e fázison belül ilyen vagy olyan alakban előforduló *jelenséget*. Mit jelent hát a tőkés *magán*termelés? Az *egyes* vállalkozó által folytatott termelést, de hiszen ez már egyre inkább kivétellé válik. A *részvénytársaságok* által folytatott tőkés termelés már nem *magán*termelés, hanem számos személy együttes számlájára való termelés. És ha a részvénytársaságok után a trösztöket vesszük szemügyre, amelyek egész iparágakat tartanak uralmuk alatt és monopolizálnak, azt látjuk, hogy itt nemcsak a *magántermelés* szűnik meg, hanem a *tervszerűtlenség* is. Húzzuk ki a „*magán*" szót és a mondat esetleg maradhat.

„Széles néprétegek tönkretételét" — e szónoki frázis helyett, amely azt a látszatot kelti, mintha még bánkódnánk is burzsoák és kispolgárok tönkrejutásán, én egyszerűen a tényt mondanám el: „amelyek a városi és falusi középrétegek, a kispolgárok és kisparasztok tönkretétele által szélesítik (vagy mélyítik) a vagyonosok és vagyontalanok közötti szakadékot".

A két befejező mondat kétszer mondja el ugyanazt. Az I. mellékletben módosítási javaslatot teszek.

5. bekezdés. „az okok" helyett azt kell írni: „okai*nak*"; ez bizonyára csak elírás.

6. bekezdés. „Bányák, aknák, tárnák", mint fentebb, az 1. bekezdéssel kapcsolatban. *Magán*termelés, mint fentebb. Azt mondanám: „a mostani, egyének vagy részvénytársaságok hasznát szolgáló tőkés termelés az egész tár-

sadalom hasznát szolgáló és előre meghatározott terv szerint folyó szocialista termeléssé változzék át; olyan átváltozás ez stb. ... teremti meg, és amely egyedül alkalmas arra, hogy általa megvalósuljon a munkásosztálynak és vele kivétel nélkül a társadalom valamennyi tagjának felszabadulása".

7. bekezdés. Ezt úgy módosítanám, ahogyan az I. mellékletben látható.

8. bekezdés. Az „osztálytudatos" szó helyett, bár ez olyan rövidítés, amelyet a mi köreinkben könnyen megértenek, a közérthetőség és az idegen nyelvekre való lefordíthatóság érdekében ezt mondanám: „az osztályhelyzetük tudatától áthatott munkásokkal" vagy valami ehhez hasonlót.

9. bekezdés. A befejező mondat: „... helyezi és ezzel egy kézben egyesíti a gazdasági kizsákmányolás és politikai elnyomás hatalmát".

10. bekezdés. Az „osztályuralomnak" után hiányzik „és maguknak az osztályoknak". Az osztályok megszüntetése alapkövetelésünk, enélkül az osztályuralom megszüntetése közgazdaságtanilag képtelenség. Ahelyett, hogy „mindenkinek egyenlő jogai legyenek", ezt javasolom: mindenkinek „egyenlő jogai és *egyenlő kötelességei* legyenek" stb. Az *egyenlő kötelességek* a mi szempontunkból különösen lényeges kiegészítés a polgári demokratikus *egyenlő jogokhoz* és megfosztja ezt a követelést sajátosan polgári értelmétől.

A befejező mondatot „Harcukban ... alkalmasak", inkább törölném. Ebben a határozatlan formájában „amelyek általában a *nép* (ugyan ki ez?) ... helyzetének megjavítására alkalmasak", mindent magában foglalhat, védővámokat és szabadkereskedelmet, céheket és iparszabadságot, földhitelt, cserebankokat, kötelező oltást és az oltás eltiltását, alkoholizmust és antialkoholista mozgalmat stb., stb. Az, amit mondania *kell*, az előző mondatban már benne van, és egyáltalán nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy amikor az egészet akarjuk, minden egyes részletét beleértjük, ez véleményem szerint gyengíti a hatást. Ha azonban ez a mondat, mint az egyes követelésekhez való átmenet, szükséges, akkor talán így lehetne mondani: „a szociáldemokrácia küzd minden olyan követelésért, *amely közelebb viszi ehhez a célhoz*" („rendszabályért és intézményért" mint ismétlés törlendő). Vagy pedig, s ez még jobb, mondjuk meg nyíltan, miről van szó, hogy pótolnunk kell azt a munkát, amelyet a burzsoázia elmulasztott; ebben a szellemben fogalmaztam az I. mellékletben egy befejező mondatot, amelyet fontosnak tartok a következő szakaszban levő megjegyzéseim miatt és ottani javaslataim indokolására.

II. POLITIKAI KÖVETELÉSEK

A tervezet politikai követeléseinek egy nagy hibája van. Az, amit tulajdonképpen mondani kellene, *hiányzik belőle*. Ha mindezt a tíz követelést teljesítenék, akkor különböző eszközök kerülnének ugyan kezünkbe a politikai főcél

eléréséhez, de korántsem érnénk el magát a főcélt. A népnek és képviseletének átengedett jogok szempontjából a birodalmi alkotmány puszta másolata az 1850-es porosz alkotmánynak, amelyben a legszélsőségesebb reakciót foglalták paragrafusokba, amelyben minden valóságos hatalommal a kormány rendelkezik s a kamaráknak még az adó megtagadására sincs joguk; annak az alkotmánynak, amely a konfliktus idején bebizonyította, hogy a kormány azt tehet vele, amit csak akar.[323] A birodalmi gyűlés jogai pontosan ugyanazok, mint a porosz kamara jogai, s ezért nevezte Liebknecht ezt a birodalmi gyűlést az abszolutizmus fügefalevelének. Arra gondolni az említett alkotmány és az általa szankcionált kisállamosdi, a Poroszország és Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein[324] közti szövetség alapján — az egyiknek annyi négyzetmérföldje van, mint amennyi négyzethüvelykje a másiknak —, ilyen alapon arra gondolni, hogy „minden munkaeszköz közös tulajdonná való átváltoztatása" megvalósítható, ez nyilvánvaló értelmetlenség.

De ehhez a témához nyúlni veszélyes. És mégis, így vagy úgy, hozzá kell fogni a dologhoz. Hogy mennyire szükséges ez, bizonyítja a szociáldemokrata sajtó nagy részét éppen most elárasztó opportunizmus. Minthogy félnek a szocialista-törvény felújításától, s visszaemlékeznek némely elhamarkodott nyilatkozatra, amelyet e törvény uralma idején tettek, most egyszerre felfedezik, hogy Németország mai törvényes rendje elég a pártnak ahhoz, hogy minden követelését békés úton megvalósítsa. Elhitetik magukkal és a párttal, hogy „a mai társadalom belenő a szocializmusba", s fel sem vetik maguknak a kérdést, hogy ez a társadalom nem ugyanolyan szükségszerűen növi-e ki régi társadalmi szervezetét, nem ugyanolyan erőszakosan kell-e szétfeszítenie ezt a régi burkot, ahogyan a rák feszíti szét a magáét; hogy nem kell-e Németországban ezenkívül a még félig abszolutisztikus és ráadásul leírhatatlanul kuszált politikai rend béklyóit is szétfeszítenie. Elképzelhető, hogy a régi társadalom békésen belenőhet az újba olyan országokban, ahol a népképviselet minden hatalmat a saját kezében összpontosít, ahol, mihelyt a nép többsége mögöttünk áll, alkotmányosan tehetünk meg mindent, amit akarunk: demokratikus köztársaságokban, mint Franciaország és Amerika, olyan monarchiákban, mint Anglia, ahol a sajtóban nap mint nap a dinasztia küszöbönálló végkielégítését vitatják meg és ahol ez a dinasztia a nép akaratával szemben tehetetlen. De Németországban, ahol a kormány majdnem mindenható, és sem a birodalmi gyűlésnek, sem a többi képviseleti testületnek nincs valóságos hatalma, Németországban ilyesminek a proklamálása, mégpedig anélkül, hogy erre bármi szükség volna, annyit jelent, hogy leszedik a fügefalevelet az abszolutizmusról és saját testükkel takarják el meztelenségét.

Ilyenfajta politika végeredményben csak saját pártunkat vezetheti tévútra. Általános, elvont politikai kérdéseket tolnak előtérbe és ily módon eltakarják a legközelebbi konkrét kérdéseket, azokat a kérdéseket, amelyek az első nagy

események, az első politikai válság alkalmával önmaguk tűzik napirendre magukat. Mi más adódhat ebből, mint az, hogy a párt a döntő pillanatban egyszerre tanácstalannak bizonyul, hogy a legdöntőbb kérdések tekintetében homály és egyenetlenség uralkodik, mert ezeket a kérdéseket sohasem vitatták meg. Megismétlődjék az, ami annak idején a védővámok kérdésében történt[325]? Ezt akkor csak a burzsoáziára tartozó, a munkásokat egyáltalán nem érintő kérdésnek nyilvánították, amelyben tehát mindenki úgy szavazhatott, ahogy akart; most viszont sokan az ellenkező végletbe esnek és a védővám híveivé lett burzsoák ellensúlyozására újra előhozakodnak Cobden és Bright közgazdasági agyszüleményeivel és legtisztább szocializmusként hirdetik — a legtisztább manchesterizmust[326]. A nagy főszempontoknak ez az elfeledése pillanatnyi napi érdekek miatt, a pillanatnyi sikereknek ez az erőltetett hajhászása, tekintet nélkül a további következményekre, a mozgalom jövőjének ez a feláldozása a mozgalom jelene kedvéért talán „becsületes" szándékkal történik, de mégis opportunizmus és az is marad, a „becsületes" opportunizmus pedig talán a legveszedelmesebb valamennyi közül. Melyek hát ezek a kényes, de nagyon fontos pontok?

Először. Ha valamihez nem fér kétség, akkor az az, hogy pártunk és a munkásosztály csak a demokratikus köztársaság politikai formájának fennállása esetén juthat uralomra. Sőt, ez a specifikus forma a proletariátus diktatúrája számára, ahogy ezt már a nagy francia forradalom megmutatta. Mégiscsak elképzelhetetlen, hogy legjobb embereink egy császár alatt miniszterekké legyenek, mint Miquel. Csakhogy, úgy látszik, törvényesen lehetetlen nyíltan a programba iktatni a köztársaság követelését, ámbár ez Franciaországban még Lajos Fülöp alatt is megengedett volt, ugyanúgy, mint most Olaszországban. De éppen az a tény, hogy Németországban még nyíltan köztársasági pártprogrammal sem szabad fellépni, bizonyítja, milyen határtalan illúzió az, hogy ebben az országban kedélyes, békés úton be lehet rendezni a köztársaságot, sőt nemcsak a köztársaságot, hanem a kommunista társadalmat is.

De tegyük fel, hogy a köztársaság kérdése mellett valahogyan elsiklunk. Aminek azonban véleményem szerint benne kell lennie a programban és benne is lehet, az az a követelés, hogy *minden politikai hatalom a népképviselet kezében összpontosuljon.* S ez egyelőre elegendő lenne, ha már nem lehet továbbmenni.

Másodszor. Németország újjászervezése. Egyrészt véget kell vetni a kisállamosdinak — próbáljuk forradalmasítani a társadalmat, amíg létezik bajor-württembergi fenntartott jog[327] és például Türingia térképe a jelenlegi siralmas képet nyújtja! Másrészt Poroszországnak meg kell szűnnie, önkormányzattal rendelkező tartományokra kell feloszlania, hogy a sajátos poroszság ne nehezedjék többé Németországra. Kisállamosdi és sajátos poroszság, ez a két oldala annak az ellentétnek, amelynek Németország ma rabja, s amelyben az egyik oldal szükségszerűen mindig a másik mentségéül és léte igazolásául szolgál.

Mi lépjen a helyére? Nézetem szerint a proletariátus csak az egységes és oszthatatlan köztársaság formáját használhatja. A föderatív köztársaság az Egyesült Államok óriási területén most még nagyjában-egészében szükségszerűség, habár keleti részén már akadállyá válik. Haladást jelentene Angliában, ahol a két szigeten négy nemzet él és ahol — noha egyetlen parlamentjük van — már most háromféle törvényrendszer létezik egymás mellett. Már régen akadállyá vált a kicsiny Svájcban, s ott csupán azért elviselhető még, mert Svájc megelégszik azzal, hogy teljesen passzív tagja legyen az európai államok rendszerének. Németország számára a föderalisztikus elsvájciasodás óriási visszafejlődést jelentene. A szövetségi állam két pontban különbözik az egységes államtól: az egyik az, hogy a szövetséghez tartozó minden egyes külön államnak, minden kantonnak saját polgári és büntetőjogi törvényhozása, saját bírósági szervezete van, a másik pedig az, hogy a népképviseleti kamarán kívül még államképviseleti kamara is van, amelyben minden kanton mint ilyen szavaz, tekintet nélkül arra, hogy nagy-e vagy kicsiny. Az első pontban leírt állapotot szerencsésen leküzdöttük már, és nem leszünk olyan gyerekesek, hogy újra bevezessük, a másodikkal rendelkezünk a Szövetségi Tanács [Bundesrat] alakjában, és nagyon jól nélkülözhetjük, mint ahogy általában „szövetségi államunk" már átmenet az egységes államhoz. S nem az a feladatunk, hogy az 1866-os és 1870-es felülről végrehajtott forradalmat visszacsináljuk, hanem hogy egy alulról jövő mozgalommal kiegészítsük és kijavítsuk.

Tehát egységes köztársaság. De nem a mostani francia köztársaság értelmében, amely nem egyéb, mint az 1798-ban létesített császárság császár nélkül. 1792-től 1798-ig minden francia département, minden község amerikai mintára teljes önkormányzattal rendelkezett, és ennek így kell lennie nálunk is. Hogyan kell megszervezni az önkormányzatot és hogyan lehet boldogulni bürokrácia nélkül, ezt megmutatta és bebizonyította nekünk Amerika és az első francia köztársaság, s még ma is bizonyítja Ausztrália, Kanada és a többi angol gyarmat. S az ilyen tartományi és községi önkormányzat sokkal szabadabb, mint például a svájci föderalizmus, ahol a kanton ugyan nagyon független a szövetségtől, de független a járástól és a községtől is. A kantonális kormányok kineveznek járási helytartókat és prefektusokat, akiknek az angol nyelven beszélő országokban hírét se ismerik, s akikből épp oly tisztelettel nem kérünk a jövőben, mint a porosz Landratokból* és Regierungsratokból**.

Mindezekből nem sok kerülhet be a programba. Főképpen azért is említem ezeket, hogy jellemezzem a németországi állapotokat, amelyek között nem lehet ilyesmit kimondani, s ezzel egyszersmind azt az önámítást, amely ilyen állapotokat törvényes úton akar átváltoztatni kommunista társadalommá. Továbbá

* — kerületi főnökökből. — *Szerk.*
** — kormánytanácsosokból. — *Szerk.*

azért, hogy emlékeztessem a pártvezetőséget: vannak még más fontos politikai kérdések is a nép által gyakorolt közvetlen törvényhozáson és az ingyenes jogszolgáltatáson kívül, amelyek nélkül végülis csak megleszünk valahogy. Az általános bizonytalanság közepette ezek a kérdések máról holnapra égetővé válhatnak s mi lesz, ha nem vitattuk meg őket, ha nem egyeztünk meg felőlük?

De bevehető a programba, s legalább közvetve jelezheti az el nem mondhatót a következő követelés:

„Teljes tartományi, járási és községi önkormányzat, általános választójog alapján megválasztott tisztviselők útján. Az államilag kinevezett helyi és tartományi hatóságok felszámolása."

Hogy egyébként lehetséges-e a fentebb tárgyalt kérdésekre vonatkozóan még további programköveteléseket felállítani, azt én itt nem tudom olyan jól megítélni, mint ti ott. De kívánatos lenne, hogy ezeket a kérdéseket a párton belül megvitassák, amíg nem késő.

1. A „választójog és szavazati jog", illetve „választások és szavazások" közötti különbség előttem nem világos. Ha szükség van ilyen megkülönböztetésre, ezt mindenesetre érthetőbben kellene kifejezni, vagy a tervezethez csatolt magyarázatban megvilágítani.

2. „A nép javaslattételi és javaslatelvetési joga" — *mire vonatkozóan*? Hozzá kellene tenni, hogy minden törvényre vagy a népképviselet határozataira vonatkozóan.

5. Az egyház és az állam teljes szétválasztása. Az állam minden vallási közösséget, kivétel nélkül, tekintsen magántársaságnak. Vonjanak meg tőlük minden közpénzből való támogatást és ne lehessen semmi befolyásuk a nyilvános iskolákra. (Nem lehet persze megtiltani nekik, hogy *saját* pénzükből ne alapítsanak *saját* iskolákat s ne tanítsák ott ostobaságaikat!)

6. „Az iskola világi jellege" akkor felesleges, ez az előző paragrafushoz tartozik.

8. és 9. Itt a következőkre hívnám fel a figyelmet: ezek a pontok azt követelik, hogy államosítsák 1. *az ügyvédeket*, 2. *az orvosokat*, 3. *a gyógyszerészeket*, *fogorvosokat*, *bábákat*, *ápolókat* stb. Továbbá később a munkásbiztosítás teljes államosítását követeljük. Vajon rábízhatjuk-e mindezt Caprivi úrra és vajon összhangban van-e ez azzal, hogy az előbbiekben megtagadtunk minden államszocializmust?

10. Itt azt mondanám: „Progresszív ... adókat minden állami, járási és községi kiadás fedezésére, amennyiben ehhez szükség van adókra. Minden közvetett állami és helyi adó, minden vám stb. megszüntetése." A többi felesleges és a hatást gyengítő magyarázat, illetve indokolás.

III. GAZDASÁGI KÖVETELÉSEK

A 2. ponthoz. Németországban inkább, mint bárhol másutt, az egyesülési jog *az állammal* szemben is igényel biztosítékot.

A „szabályozásra" stb. befejező mondatot *4. pontként* kellene hozzátenni és megfelelő formába önteni. Ezzel kapcsolatban meg kellene jegyezni, hogy a felerészt munkásokból és felerészt vállalkozókból álló munkakamarákkal kelepcébe kerülnénk. A többség ezekben még évek múlva is mindig a vállalkozók oldalán lenne, ehhez elég egy fekete bárány a munkások között. Ha nem kötjük ki, hogy vitás esetekben a *két fél külön* nyilvánítja véleményét, sokkal jobb lenne egy vállalkozói kamara és *mellette egy független munkáskamara.*

Azt kérném, hogy a végleges döntés előtt még egyszer vessétek egybe a tervezetet a francia programmal[328], amelyben éppen a III. rész szempontjából egy és más jobbnak látszik. A spanyol programot az idő rövidsége miatt sajnos nem tudom kikeresni, sok tekintetben az is igen jó.

Melléklet az I. szakaszhoz

1) „Bányák, tárnák" elhagyandó; „vasutak és más közlekedési eszközök".

2) Elsajátítóik (vagy birtokosaik) kezében a társadalmi munkaeszközök a kizsákmányolás eszközeivé váltak. A szolgaság minden formájának: a társadalmi nyomornak, szellemi elkorcsosodásnak és politikai függésnek alapja a munkások ebből fakadó gazdasági alárendeltsége a munkaeszközök, azaz az élet forrásai elsajátítóinak.

3) E kizsákmányolás uralma alatt fokozódó sebességgel nő a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagság felhalmozása a kizsákmányolók — a tőkések és nagybirtokosok — kezében; egyre egyenlőtlenebbé válik a munka termékének elosztása a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak között; egyre nő a proletárok száma és egyre bizonytalanabb lesz megélhetésük stb.

4) A *magán* (termelés) kihúzandó ... a városi és falusi középrétegek — a kispolgárok és kisparasztok — tönkretétele által szélesítik (vagy mélyítik) a vagyonosok és vagyontalanok közötti szakadékot, az általános bizonytalanságot a társadalom normális állapotává változtatják és bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a társadalmi munkaeszközök elsajátítóinak osztálya elvesztette hivatottságát és képességét a gazdasági és politikai vezetésre.

5) „okainak"

6) ... az egyének vagy részvénytársaságok hasznát szolgáló tőkés termelés pedig az egész társadalom hasznát szolgáló és előre meghatározott terv szerint folyó szocialista termeléssé változzék át — olyan átváltozás ez, amelynek anyagi és szellemi feltételeit maga a tőkés társadalom teremti meg, és amely

egyedül alkalmas arra, hogy általa megvalósuljon a munkásosztálynak és vele kivétel nélkül a társadalom valamennyi tagjának felszabadulása.

7) A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet. Magától értetődik, hogy nem bízhatja felszabadítását sem a tőkésekre és a nagybirtokosokra, ellenfeleire és kizsákmányolóira, sem a kispolgárokra és a kisparasztokra, akiknek, a nagy kizsákmányolók konkurrenciájának nyomására, nincsen más választásuk, mint hogy* vagy ezekhez vagy a munkásokhoz csatlakozzanak.

8) ... az osztályhelyzetük tudatától áthatott munkásokkal stb.

9) ... helyezi és ezzel egy kézben egyesíti a munkás gazdasági kizsákmányolásának és politikai elnyomásának hatalmát.

10) ... osztályuralomnak és maguknak az osztályoknak** a megszüntetéséért és azért, hogy mindenkinek stb. ... származásra való tekintet nélkül egyenlő jogai és egyenlő kötelességei legyenek (a befejezést töröljük). De ebben a harcában ... az emberiségért akadályozza Németország elmaradott politikai rendje. Mindenekelőtt mozgási szabadságot kell kiharcolnia magának, meg kell semmisítenie a feudalizmus és az abszolutizmus számos maradványát – egyszóval el kell végeznie azt a munkát, amelyre a német burzsoá pártok mind eddig túlságosan gyávák voltak. Ezért, legalábbis most, a szociáldemokrácia kénytelen programjába felvenni olyan követeléseket is, amelyeket más kultúrországokban már maga a burzsoázia megvalósított.

1891. június 18. és 29. között.
Marx és Engels Művei. 22. köt.
1970. 213—225. old.

* *A mondat ezután következő részét Engels ceruzával irta a következő, általa törölt szavak helyébe:* vagy ezekbe kapaszkodjanak, vagy maguk is proletársorba süllyedjenek, azaz vagy ellenségévé váljanak a munkásosztálynak, vagy függelékévé. — *Szerk.*

** A maguknak az osztályoknak *szavakat Engels ceruzával irta be.* — *Szerk.*

ELŐSZÓ „A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN" 1892-ES ANGOL KIADÁSÁHOZ

A könyv, amelynek angol fordítását most ismét kiadják, 1845 nyarán Németországban jelent meg először. A szerző akkor fiatal volt, huszonnégy éves; műve jóban-rosszban magán viseli fiatalságának bélyegét, szerzője azonban korántsem szégyenkezik emiatt. 1886-ban az amerikai F. Kelley-Wischnewetzky asszony angolra fordította a könyvet, és a következő évben New Yorkban kiadták. Minthogy az amerikai kiadás úgyszólván elfogyott, és ráadásul az Atlanti-óceán innenső partján sosem terjedt el széles körben, valamennyi érdekelt féllel teljes egyetértésben megjelenik ez az autorizált kiadás.

A szerző az amerikai kiadáshoz új angol nyelvű előszót és függeléket írt. Az előszónak kevés köze volt magához a könyvhöz; a jelenkori amerikai munkásmozgalommal foglalkozik, s ezért itt, mint ide nem tartozót, elhagytuk; a függeléket — az eredeti előszót — ezekben a bevezető megjegyzésekben nagymértékben felhasználtuk.

A dolgoknak az az állapota, amelyet ebben a könyvben leírtam, ma — legalábbis Angliában — már nagyrészt a múlté. Bár az elismert tankönyvekben kifejezetten nem említik, mégis egyik törvénye a modern politikai gazdaságtannak, hogy minél inkább kialakul a tőkés termelés, annál kevésbé maradhat meg a rászedésnek és a csalásnak azon apró-cseprő fogásainál, amelyek a kapitalizmus korábbi fokait jellemzik. Az európai kereskedelem legalsó fokát képviselő lengyel zsidó kicsinyes ravaszkodásai, ugyanazok a fortélyok, amelyek hazájában kitűnő szolgálatot tesznek neki és ott általánosan elterjedtek, semmit sem érnek, mihelyt Hamburgba vagy Berlinbe érkezik. Hasonlóképpen az a bizományos, akár zsidó, akár keresztény, aki Berlinből vagy Hamburgból jött, ha már több hónapja bejár a manchesteri tőzsdére, legalábbis még nemrégiben erre az egyre rájött: ha olcsón akar fonalat vagy szövetet vásárolni, mindenekelőtt szakítania kell azokkal a valamivel finomabb, de mégiscsak szánalmas manőverekkel és fogásokkal, amelyeket hazájában az üzleti bölcsesség netovábbjának tartottak. És valóban, ezek a fogások és fortélyok nem fizetődnek ki többé a nagy piacon, ahol az idő pénz, és ahol a kereskedelmi morálnak bizonyos foka elkerülhetetlenül kifejlődött, egyszerűen azért, hogy ne fecséreljenek

hasztalanul időt és fáradságot. És ugyanígy áll a dolog a gyárosnak a munkásaihoz való viszonyával.

Az 1847. évi válságra következő megélénkülés új ipari korszaknak volt a kezdete. A gabonatörvények eltörlése[329] és az ebből szükségszerűen következő további pénzügyi reformok megteremtették Anglia ipara és kereskedelme számára a kívánt szabad mozgásteret. Mindjárt ezután felfedezték a kaliforniai és az ausztráliai aranymezőket. A gyarmati piacok egyre fokozódó mértékben fejlesztették ki képességüket angol termékek felvételére. A lancashire-i mechanikai szövőszék indiai takácsok millióit tüntette el egyszer s mindenkorra a föld színéről. Kínát egyre inkább megnyitották. Mindenekelőtt azonban az Egyesült Államok — amely akkor kereskedelmi szempontból még csak gyarmati piac volt, jóllehet valamennyi között a legnagyobb — gazdaságilag olyan gyorsan fejlődött, hogy az még ebben a sebesen haladó országban is meglepő volt. Ehhez járult még az is, hogy az előző időszak végén megjelent új közlekedési eszközök — vasutak és óceánjáró gőzhajók — most nemzetközi méretekben elterjedtek, és valóra váltották azt, ami eddig csak lehetőség volt: a világpiacot. Ez a világpiac eleinte még csak néhány, főleg vagy kizárólag földművelő országból állt, amelyek egy nagy ipari központ: Anglia körül csoportosultak. Anglia használta fel felesleges nyerstermékeik legnagyobb részét és ennek fejében Anglia fedezte iparcikk-szükségletük legnagyobb részét. Nem csoda tehát, ha Anglia ipari haladása példátlanul nagy méreteket öltött, úgyhogy az angol ipar 1844. évi állapota a maihoz képest jelentéktelennek, szinte özönvízelőttinek látszik.

Amilyen mértékben azonban ez a haladás megmutatkozott, ugyanolyan mértékben lett a nagyipar is látszólag erkölcsös. A gyáros és gyáros közti konkurrenciának a munkások apró meglopásával gyakorolt módja nem fizetődött ki többé. Az üzlet már túlnőtt a pénzkeresés e nyomorúságos eszközein; a milliomos gyárosnak az ilyen kicsinyes fortélyok nem érték meg többé a fáradságot. Ilyesmi legfeljebb pénzszűkében levő kisembereknek volt elég jó, akiknek kapniok kellett minden garason, ha nem akartak a konkurrencia áldozatai lenni. Így eltűnt a truck-rendszer; elfogadták a tízórás törvényt és egész sor kisebb reformot — ezek mind olyan dolgok, amelyek homlokegyenest ellenkeztek a szabadkereskedelem és a korlátlan konkurrencia szellemével, de az óriástőkésnek még nagyobb fölényt biztosítottak kedvezőtlenebb viszonyok között konkurráló kollégáival szemben. Továbbá. Minél nagyobb egy ipari vállalat, minél több munkás dolgozik benne, annál nagyobb kárt, annál több üzleti kellemetlenséget okoztak a gyárosnak a munkásokkal való konfliktusok. Ezért lassanként új szellem honosodott meg a gyárosok, különösen a legnagyobb gyárosok között. Megtanulták kerülni a szükségtelen viszályokat, beletörődtek a trade unionok fennállásába és hatalmába, sőt végül rájöttek arra is, hogy a sztrájkokat, ha megfelelő időpontban kezdik, hathatós eszközként

használhatják fel saját céljaik elérésére. Így történt, hogy a legnagyobb gyárosok, a munkásosztály ellen viselt harcok egykori hadvezérei, most a legelsők voltak, akik békére és harmóniára szólítottak. Megvolt rá minden okuk. Mindezen engedmény, amelyet az igazságosságnak és az emberszeretetnek tettek, valójában csak eszköz volt arra, hogy meggyorsítsák a tőke koncentrációját kevesek kezében, akiknek szempontjából a korábbi években mellékesen űzött apró-cseprő zsarolások elvesztették minden jelentőségüket, sőt most egyenesen útjukban álltak; eszköz volt ez arra, hogy minél gyorsabban és minél biztosabban megfojtsák a kisebb konkurrenseket, akik ilyen különkereset nélkül nem tudtak megélni. És így a tőkés termelés fejlődése egymagában elegendő volt ahhoz, hogy legalább a vezető iparágakban — mert a kevésbé fontosakban korántsem ez a helyzet — kiküszöbölje azokat a kisebb sérelmeket, amelyek a korábbi években megkeserítették a munkás életét. S így mindinkább előtérbe lép az a nagy, döntő fontosságú tény, hogy a munkásosztály nyomorának oka nem ezekben a kisebb visszásságokban, hanem *magában a tőkés rendszerben* keresendő. A munkás naponta bizonyos összegért eladja munkaerejét a tőkésnek. Néhány órai munka után már újratermelte ennek az összegnek az értékét. De munkaszerződése szerint még órákon át tovább kell robotolnia, hogy letöltse munkanapját. Az az érték, melyet a többletmunka e pótlólagos óráiban termel, értéktöbblet, amely semmibe sem kerül a tőkésnek, de mégis az ő zsebébe vándorol. Ez az alapzata annak a rendszernek, amely a civilizált társadalmat egyre inkább kettészakítja egyfelől maroknyi Rothschildra és Vanderbiltre — minden termelési és létfenntartási eszköz tulajdonosaira —, másfelől a saját munkaerejükön kívül más tulajdonnal nem rendelkező bérmunkások óriási tömegére. És hogy ennek az eredménynek oka nem ez vagy az az alárendelt jelentőségű sérelem, hanem kizárólag maga a rendszer — erre a tényre ma a legélesebben rávilágít a kapitalizmus fejlődése Angliában 1847 óta.

Továbbá. A kolera, a tífusz, a himlő és más járványok állandóan ismétlődő csapásai megtanították a brit burzsoát arra, hogy sürgősen egészségessé kell tennie városait, ha nem akar maga is családjával együtt e járványok áldozata lenni. Ezért az ebben a könyvben leírt legkiáltóbb visszásságokat ma már kiküszöbölték vagy legalábbis kevésbé szembeötlővé tették. A csatornázást kiépítették vagy megjavították, széles utakat vágtak az általam leírt „sötét negyedek" legsötétebbjein keresztül. „Kis-Írország" eltűnt, s legközelebb a „Seven Dials"[330] kerül sorra. De mit jelent ez? Egész kerületek, amelyeket 1844-ben még szinte idillikusaknak nevezhettem, most, a városok növekedésével, ugyanebbe a düledező, lakhatatlan, nyomorúságos állapotba süllyedtek. Ma már természetesen nem tűrik meg többé a disznókat és a szemétdombokat. A burzsoázia tovább haladt a munkásosztályt sújtó balsors álcázásának művészetében. De hogy a munkáslakásokat illetően semmi lényeges haladás nem történt,

bőségesen bizonyítja a „Housing of the Poor"* vizsgálatára kiküldött királyi bizottság 1885. évi jelentése. És ugyanígy van ez minden másban is. Annyi a rendőri rendelkezés, mint a szeder, de csak kerítéssel veszik körül a munkások nyomorúságát, kiküszöbölni nem tudják.

De míg Anglia már túl van a tőkés kizsákmányolás általam vázolt ifjonti állapotán, más országok csak éppen most érték el ezt. Franciaország, Németország és mindenekelőtt Amerika veszélyes vetélytársai Angliának, és mint 1844-ben előre láttam, egyre inkább megtörik Anglia ipari monopóliumát. Iparuk fiatalabb az angolnál, de sokkal gyorsabban nő, mint ez, és ma már körülbelül elérte azt a fejlettségi fokot, amelyen az angol ipar 1844-ben állt. Amerikát illetően különösen frappáns a párhuzam. Igaz, az amerikai munkásosztály külső életkörülményei erősen különböznek az angolétól, de ott is ugyanazok a gazdasági törvények hatnak, és az eredményeknek, ha nem is minden vonatkozásban azonosak, mégis ugyanabba a rendbe kell tartozniok. Ezért Amerikában ugyanolyan harc folyik a törvényileg megállapítandó, rövidebb munkanapért, különösen a gyárakban dolgozó nők és gyermekek rövidebb munkanapjáért; virágzik a truck-rendszer, a falun pedig a cottage-rendszer[331], amely a „bossok"** kezében a munkások leigázásának eszköze. Amikor 1886-ban a 12 000 pennsylvaniai bányász Connellsville kerületi nagy sztrájkjáról szóló jelentéseket olvastam az amerikai lapokban, úgy rémlett, mintha saját leírásomat olvasnám az észak-angliai szénbányászok 1844. évi munkabeszüntetéséről.[332] Ugyanúgy becsapják a munkásokat hamis mértékkel; ugyanúgy szipolyozzák őket a truck-rendszerrel; ugyanúgy próbálják megtörni a bányászok ellenállását a tőkés végső szétmorzsoló eszközével: a munkásokat kilakoltatják lakásaikból, amelyek a bányaigazgatóság tulajdonában vannak.

Nem kíséreltem meg ebben a fordításban, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával, vagyis hogy az 1844 óta bekövetkezett változásokat részleteikben felsoroljam. Nem tettem ezt két okból. Először is, hogy ezt alaposan megtehessem, kétszeresére kellett volna növelnem a könyv terjedelmét. Másodszor, Marx a „Tőke" első kötetében, amelynek angol fordítása hozzáférhető[333], részletesen leírja, milyen volt a brit munkásosztály helyzete 1865 körül, vagyis abban az időben, amikor Anglia ipari virágzása elérte tetőpontját. Tehát ismételnem kellett volna azt, amit híres művében Marx már elmondott.

Aligha szükséges megjegyeznem, hogy ennek a könyvnek általános elméleti álláspontja — filozófiai, gazdaságtani és politikai tekintetben — nem fedi pontosan mai álláspontomat. 1844-ben még nem volt meg a modern nemzetközi

* — „a szegények lakásviszonyai". — *Szerk.*
** — „főnökök". — *Szerk.*

szocializmus, amely azóta — mindenekelőtt és majdnem kizárólag Marx munkásságának eredményeként — tudománnyá fejlődött. Könyvem a modern szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisát képviseli csupán. És mint az emberi embrió legkorábbi fejlődési fokain még mindig reprodukálja őseink, a halak kopoltyúíveit, ugyanúgy ez a könyv is mindenütt elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait, elárulja azt, hogy a modern szocializmus egyik őse a német filozófia. Így például erősen hangsúlyozom, hogy a kommunizmus nem csupán a munkásosztály pártdoktrínája, hanem olyan elmélet, amelynek végcélja az egész társadalmat, a tőkések osztályát is beleértve, kiszabadítani a jelenlegi gúzsbakötő viszonyokból. Ez az állítás absztrakt értelemben helyes, de a gyakorlatban többnyire használhatatlan, sőt annál is rosszabb. Amíg a vagyonos osztályok nem érzik szükségét a felszabadulásnak, sőt minden erejükből szembeszállnak a munkásosztály önfelszabadításával, addig a munkásosztály kénytelen egymaga kezdeni és véghezvinni a szociális forradalmat. 1789 francia burzsoái szintén kijelentették, hogy a burzsoázia felszabadítása az egész emberi nem felszabadulása; de a nemesség és a papság nem volt hajlandó ezt belátni; ez az állítás — bár akkor, a feudalizmust illetően, elvont történelmi igazság volt — csakhamar puszta szentimentális szólammá fajult és egészen elillant a forradalmi harc tüzében. Ma is vannak éppen elegen, akik pártatlanságuk magasabb álláspontjáról olyan szocializmust prédikálnak a munkásoknak, amely minden osztályellentét és osztályharc felett áll, és arra törekszenek, hogy a két harcoló osztály érdekét egy magasabb emberiséggé békítsék össze — ezek azonban vagy újoncok, akiknek még igen sokat kell tanulniok, vagy pedig a munkások leggonoszabb ellenségei, báránybőrbe bújt farkasok.

A szövegben a nagy ipari válságok körforgási periódusát öt esztendőben jelöltem meg. Ez volt az az időmeghatározás, amely az 1825 és 1842 közti események menetéből látszólag adódott. De az ipar 1842-től 1868-ig terjedő története bebizonyította, hogy a periódus valójában tízéves, hogy a közbenső válságok másodlagos természetűek voltak és mindinkább eltűntek. 1868 óta ismét megváltozott a helyzet; erről azonban alább.

Eszem ágában sem volt, hogy a szövegből töröljem a sok jövendölést, különösen azt, hogy Angliában küszöbön áll a szociális forradalom, mint azt akkor ifjúi forró fejjel képzeltem. Nem az a csodálatos, hogy annyi jóslatom nem vált be, hanem az, hogy annyi beteljesedett, és hogy az angol ipar helyzete, a kontinentális és kivált az amerikai konkurrencia következtében, azóta valóban válságosra fordult, amint akkor — igaz, túlontúl közeli jövőre — megjósoltam. Ami ezt a pontot illeti, módom van — és köteles vagyok — arra, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával. Ezt kívánom tenni, amikor itt lenyomatom egyik cikkemet, amely a londoni „The Commonweal" 1885. március 1-i számában jelent meg „Anglia 1845-ben és 1885-ben" cím-

mel*. A cikk egyszersmind rövid áttekintést nyújt az angol munkásosztály történetéről e negyven év alatt. Így hangzik:

„Negyven évvel ezelőtt Anglia válság küszöbén állt, s minden jel arra mutatott, hogy e válság csak erőszakkal oldható meg. Az ipar óriási, gyors fejlődése messze túlszárnyalta a külföldi piacok kiterjedését és a kereslet növekedését. A termelés menetét minden tíz évben erőszakosan megszakította egy általános kereskedelmi válság, amelyet hosszú, krónikus pangás után rövid néhány éves virágzás követett, és ez ismét lázas túltermeléssel, majd újabb összeomlással végződött. A tőkésosztály fennhangon szabadkereskedelmet követelt a gabonát illetően és azzal fenyegetőzött, hogy kikényszeríti ezt oly módon, hogy visszaküldi a városok éhező lakosságát a mezőgazdasági kerületekbe, ahonnan jöttek; de — mint John Bright mondotta — »nem mint kenyeret kolduló pauperokat, hanem mint magát ellenséges területen beszállásoló hadsereget«. A városok munkástömegei részt követeltek a politikai hatalomból — követelték a Népchartát[334]; a munkásokat a kispolgárság többsége is támogatta, és az egyetlen különbség kettejük között az volt, hogy erőszakkal vagy törvényes úton vigyék-e keresztül a chartát. Ekkor következett be az 1847-es kereskedelmi válság és az ír éhínség, s velük a forradalom kilátása.

Az 1848-as francia forradalom mentette meg az angol burzsoáziát. A győzelmes francia munkások szocialista kiáltványai megrémítették az angol kispolgárságot és dezorganizálták az angol munkások mozgalmát, amely szűkebb keretek közt mozgott, de inkább közvetlenül gyakorlati volt. A chartizmus éppen abban a pillanatban, amikor ki kellett volna fejtenie teljes erejét, belsőleg összeomlott, még mielőtt 1848. április 10-én[335] külsőleg is összeomlott volna. A munkásosztály politikai tevékenysége háttérbe szorult. A tőkésosztály győzött az egész vonalon.

Az 1831-es parlamenti reform[336] az egész tőkésosztálynak a földbirtokos arisztokrácián aratott győzelme volt. A gabonavámok eltörlése az *ipari* tőkések győzelmét jelentette, győzelmet nemcsak a nagybirtokon, hanem azokon a tőkés csoportokon is, amelyeknek az érdekei többé-kevésbé azonosak voltak vagy egybefonódtak a földbirtok érdekeivel: bankárokon, tőzsdespekulánsokon, járadékosokon stb. A szabadkereskedelem azt jelentette, hogy átalakítják Anglia egész belső és külső, pénzügyi és kereskedelmi politikáját, összhangba hozva az ipari tőkések érdekeivel, annak az osztálynak az érdekeivel, amely most a nemzetet képviselte. És ez az osztály komolyan munkához látott. Az ipari termelés útjából könyörtelenül félrelökött minden akadályt. Felforgatta a vámtarifát és az egész adórendszert. Mindent egyetlen célnak rendelt alá, de olyan célnak, amely az ipari tőkés szempontjából óriási fontosságú volt, nevezetesen annak, hogy olcsóbbá tegye a nyersanyagokat és különösen a

* Vö. Marx és Engels Művei. 21. köt. 187—192. old. — *Szerk.*

munkásosztály létfenntartási eszközeit, a nyersanyagok termelését, és alacsony szinten tartsa a munkabért, ha már nem lehet még lejjebb szorítani. Anglia legyen »a világ műhelye«; minden más ország legyen Angliának az, ami Írország már akkor is volt — ipari termékeinek piaca, nyersanyag- és élelmiszerbeszerzési forrása. Anglia egy földművelő világ nagy ipari középpontja, ipari nap, amely körül egyre több gabona- és gyapottermelő bolygó kering. Micsoda nagyszerű távlatok!

Az ipari tőkések azzal az erőteljes, józan ésszel, a hagyományos elveknek azzal a megvetésével fogtak hozzá e nagy céljuk megvalósításához, amely mindig megkülönböztette őket a kontinensen élő nyárspolgáribb konkurrenseiktől. A chartizmus kihalóban volt. Az üzleti virágzás visszatértét, amely az 1847-es válság elviharzása után természetszerű és szinte magától értetődő volt, kizárólag a szabadkereskedelemnek tulajdonították. E két körülmény folytán az angol munkásosztály politikailag a »nagy liberális párt«, a gyárosok által vezetett párt uszálya lett. Ezt a megszerzett előnyt állandósítani kellett. És a chartisták heves ellenállásából, amely nem a szabadkereskedelem ellen irányult, hanem az ellen, hogy a szabadkereskedelmet a nemzet egyetlen létkérdésévé tegyék, a gyárosok megértették és napról napra jobban megértik, hogy a burzsoázia a munkásosztály segítsége nélkül sohasem vívhatja ki a teljes társadalmi és politikai uralmat a nemzet felett. Lassanként tehát megváltozott a két osztály egymás iránti magatartása. A gyári törvényeket, minden gyáros egykori mumusát, most már készségesen megtartották, sőt többé-kevésbé az egész iparra kiterjesztették. A trade unionokat, amelyeket még nemrég az ördög műveként becsmérelték, a gyárosok most dédelgették és pártfogolták mint felettébb jogos intézményeket és mint hasznos eszközt arra, hogy egészséges gazdasági tanokat terjesszenek a munkások körében. Sőt még a sztrájkokat is, amelyeket 1848 előtt üldöztek, most alkalmilag egészen hasznosnak tartották, különösen akkor, amikor a gyáros urak kellő időben maguk idézték elő azokat. Azon törvények közül, amelyek munkáltatójával szemben megfosztották a munkást egyenlő jogától, legalább a legvérlázítóbbakat eltörölték. És az egykor oly rettegett Népcharta most lényegében politikai programja lett ugyanazoknak a gyárosoknak, akik a végsőkig küzdöttek ellene. Törvényileg *eltörölték a választhatósági cenzust* és bevezették a *titkos szavazást*. Az 1867. és az 1884. évi parlamenti reform[337] már erősen közeledik az *általános választójoghoz*, legalábbis ahhoz, amely ma Németországban megvan; a választókerületi törvényjavaslat, amelyet most tárgyal a parlament, *egyenlő választókerületeket* alakít, amelyek nagyjában legalábbis nem egyenlőtlenebbek, mint a francia vagy német választókerületek. Mint a legközelebbi jövő kétségtelen vívmánya kilátásban van a *képviselői fizetés*, és ha nem is a *parlament évenkénti választása*, de a mandátum rövidebb időtartama; és még azt mondják egyesek, hogy a chartizmus halott.

Az 1848-as forradalomnak, mint nem egy elődjének, furcsa sorsa volt.

Ahogy Karl Marx mondani szokta, ugyanazok az emberek, akik leverték a forradalmat, végrendeletének teljesítői lettek*. Louis-Napoléon kénytelen volt megteremteni az egységes és független Olaszországot, Bismarck kénytelen volt Németországban a maga módján forradalmi átalakítást végrehajtani és Magyarországnak bizonyos függetlenséget visszaadni, az angol gyárosok pedig nem tehetnek egyebet, mint hogy törvényerőre emelik a Népchartát.

Az ipari tőkések ezen uralmának eleinte csodálatos hatása volt Angliában. Az üzlet ismét megélénkült és olyan mértékben kiterjedt, hogy ez még a modern iparnak ebben a bölcsőjében is példátlan volt. A termelés 20 év alatt, 1850-től 1870-ig olyan óriási mértékben fellendült, a kivitel és a behozatal olyan szédítően emelkedett, olyan roppant gazdagság halmozódott fel a tőkések kezében és olyan rengeteg emberi munkaerő összpontosult az óriási városokban, hogy emellett a gőz és a gépek minden korábbi hatalmas alkotása eltörpült. Igaz, hogy ezt a haladást, mint korábban is, a tízévenként visszatérő válság félbeszakította, mind 1857-ben, mind 1866-ban; de ezeket a visszaeséseket most természetes, elkerülhetetlen eseményeknek tekintették, amelyeken túl kell esni, hogy azután minden visszatérjen a rendes kerékvágásba.

És a munkásosztály helyzete ebben az időszakban? Időlegesen volt javulás, még a nagy tömeg számára is. De ezt a javulást mindannyiszor ismét a régi színvonalra süllyesztette a nagyszámú munkanélküli tartalék beözönlése, az, hogy az új gépek állandóan kiszorítottak munkásokat, hogy a mezőgazdasági munkások, akiket most szintén egyre fokozottabb mértékben kiszorítottak a gépek, a városba vándoroltak.

Tartós javulást csak a munkásosztály két védett csoportjánál látunk. Ezek közül az elsők a gyári munkások. A törvényhozás legalábbis viszonylagosan ésszerű normálmunkanapot állapított meg részükre; ez hozzájárult fizikai állapotuk helyreállításához és bizonyos erkölcsi fölényt biztosított nekik, amelyet területi koncentrációjuk még jobban fokozott. Helyzetük kétségtelenül jobb, mint 1848 előtt volt. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy tíz sztrájkjuk közül kilencet maguk a gyárosok saját érdekükben idéznek elő, mert abban látják a termelés korlátozásának egyetlen eszközét. Sohasem lehet rábírni a gyárosokat arra, hogy közös megegyezéssel szabják rövidebbre a munkanapot — még akkor sem, ha egyáltalán nem tudják eladni gyártmányaikat. De ha sztrájkba kényszerítik a munkásokat, a tőkések egytől egyig bezárják gyáraikat.

Másodszor a nagy trade unionok. Ezek azoknak a munkaágaknak a szervezetei, amelyekben csakis vagy túlnyomórészt *felnőtt férfiak* munkáját lehet alkalmazni. Itt sem a női és a gyermekmunkának, sem a gépi berendezésnek a konkurrenciája nem tudta eddig megtörni a munkások szervezett erejét. A géplakatosok, az ácsok és az asztalosok, az építőmunkások szervezete mind

* Vo. pl. Marx és Engels Művei. 13. köt. 410—412. old. — *Szerk.*

külön-külön hatalom, amely még a gépi berendezés bevezetésével is sikeresen szembeszáll, amint ezt például az építőmunkások szervezete teszi. Helyzetük 1848 óta kétségtelenül figyelemreméltóan javult; ennek legjobb bizonyítéka az, hogy már több mint 15 év óta nemcsak munkáltatóik vannak megelégedve velük, hanem ők is nagyon meg vannak elégedve munkáltatóikkal. Arisztokráciát alkotnak a munkásosztályban; aránylag kényelmes helyzetet vívtak ki maguknak és ezt a helyzetet véglegesnek tekintik. Ők a Leone Levi és Giffen urak minta-munkásai, és valóban, nagyon kedves, kezes emberek külön-külön minden értelmes tőkés és általában a tőkésosztály szempontjából.

Ami azonban a munkások tömegét illeti, ma is éppoly nyomorban élnek, megélhetésük ma is éppoly bizonytalan, ha ugyan nem rosszabb, mint valaha. A londoni East End a munkanélküliség idején a stagnáló nyomornak, kétségbeesésnek és éhínségnek, a munka idején pedig a fizikai és morális lealacsonyodásnak állandóan terjeszkedő mocsara. És így van ez valamennyi többi nagyvárosban is, kivétel csak a munkásoknak kiváltságos kisebbsége; így van a kisebb városokban és a mezőgazdasági kerületekben is. Az a törvény, mely a munkaerő *értékét* a szükséges létfenntartási eszközök árára korlátozza, és az a másik törvény, mely a munkaerő *átlagárát* rendszerint e létfenntartási eszközök minimumára szorítja le, — ez a két törvény ellenállhatatlan erővel hat a munkásokra, mint valami automatikus gép, amelynek kerekei összemorzsolják őket.

Ilyen helyzetet teremtett tehát az 1847 óta követett szabadkereskedelmi politika és az ipari tőkések húszéves uralma. Ekkor azonban fordulat állt be. Az 1866-os válságot 1873 táján valóban követte egy rövidebb és gyenge fellendülés, de ez nem tartott sokáig. 1877-ben vagy 1878-ban, amikor esedékes volt, valójában nem értünk meg teljes válságot, de 1876 óta valamennyi uralkodó iparágban krónikus pangás van. Nincs teljes összeomlás, de nem következik be a várva várt virágzás sem, amelyre az összeomlás előtt és után joggal számíthattunk. Halálos nyomás nehezedik minden üzletágra, állandóan túl van telítve minden piac — ilyen állapotban élünk már csaknem 10 év óta. Mi az oka ennek?

A szabadkereskedelmi elméletnek az az egy feltevés volt az alapja, hogy Anglia egy földművelő világ egyetlen nagy ipari központja lesz, a tények azonban teljesen megcáfolták ezt a feltevést. A modern ipar feltételei — a gőzerő és a gépi berendezés — mindenütt létrehozhatók, ahol tüzelőanyag, nevezetesen szén van; szene pedig nemcsak Angliának van, hanem más országoknak: Franciaországnak, Belgiumnak, Németországnak, Amerikának, sőt Oroszországnak is. És az ottani emberek úgy vélekedtek, nem érdekük, hogy, kizárólag az angol tőkések nagyobb dicsőségére és meggazdagodására, éhező ír bérlőkké váljanak. Ők is megkezdték a gyári termelést nemcsak a maguk, hanem a világ számára is; ennek pedig az lett a következménye, hogy Angliának

majdnem egy évszázadig tartó ipari monopóliuma most helyrehozhatatlanul megtört.

De Anglia ipari monopóliuma a fennálló angol társadalmi rendszer sarkpontja. A piacok még e monopólium uralma idején sem tudtak lépést tartani az angol ipar növekvő termelékenységével; ennek következményei voltak a tízévenként ismétlődő válságok. Most azonban egyre ritkábbak az új piacok, olyannyira, hogy még a Kongó-négerekre is rákényszerítik a manchesteri kartonban, a staffordshire-i fazekasárukban és a birminghami fémárukban testet öltő civilizációt. Mi lesz a következménye annak, ha a kontinentális és különösen az amerikai áruk egyre növekvő tömege elárasztja a piacokat, ha a világ ellátásának most még az angol gyárakra eső oroszlánrésze évről évre inkább összezsugorodik? Felelj, szabadkereskedelem, te mindeneknek gyógyszere!

Nem én vagyok az első, aki rámutat erre. Már 1883-ban a British Association southporti gyűlésén Inglis Palgrave úr, a gazdasági szekció elnöke nyíltan kijelentette, hogy Angliában a nagy üzleti profit napjai elmúltak, és szünet állt be különböző nagy iparágak továbbfejlődésében. Szinte azt lehetne mondani, hogy Anglia olyan állapotba megy át, amelyben nincs további haladás.

De mi lesz a vége mindennek? A tőkés termelés *nem topoghat* egy helyben, növekednie, terjeszkednie kell, vagy pedig elpusztul. Már most is, pusztán annak, hogy a világpiac ellátásának Angliára eső oroszlánrésze csökken, egyrészt pangás, nyomor, tőkefelesleg, másrészt nem-foglalkoztatott munkásfelesleg a következménye. Mi lesz akkor, ha majd az évi termelés növekedése teljesen megáll? Ez a tőkés termelés sebezhető Akhilleusz-sarka. A tőkés termelés létfeltétele az állandó terjeszkedés szükségessége, és ez az állandó terjeszkedés most lehetetlenné válik. A tőkés termelés zsákutcába kerül. Angliában évről évre egyre élesebben merül fel a kérdés: vagy a nemzet pusztul el, vagy a tőkés termelés. A kettő közül vajon melyik van erre kárhoztatva?

És a munkásosztály? Ha a munkásságnak még a kereskedelem és az ipar 1848-tól 1868-ig tartó példátlan fellendülése idején is ilyen nyomorban kellett tengődnie, ha a nagy tömeg helyzete még akkor is a legjobb esetben átmenetileg javult és a fellendülés csak egy kis, kiváltságos, védett kisebbségnek vált tartósan előnyére, mi lesz akkor, amikor majd végleg lezáródik ez a kápráztató időszak, amikor még fokozódik a jelenlegi nyomasztó pangás, sőt ez a fokozódó halálos nyomás az angol ipar tartós, normális állapota lesz?

Az igazság ez: amíg Anglia ipari monopóliuma tartott, az angol munkásosztály bizonyos fokig részesedett e monopólium előnyeiben. Ezek az előnyök nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg a munkások közt; a legnagyobb részt a kiváltságos kisebbség vágta zsebre, de olykor-olykor átmenetileg a nagy tömegnek is jutott valami. És ez az oka annak, hogy az owenizmus kihalása óta Angliában nem volt szocializmus. Ha összeomlik a monopólium, az angol munkásosztály el fogja veszteni ezt a kiváltságos helyzetét. Egy szép napon

arra fog ébredni, hogy helyzete általánosságban — a kiváltságos és vezető kisebbséget sem kivéve — semmivel sem jobb, mint a külföldi munkásoké. És ez az oka annak, hogy Angliában ismét lesz szocializmus."

A helyzetnek ehhez a leírásához, ahogy azt 1885-ben láttam, csak kevés hozzáfűznivalóm van. Felesleges mondanom, hogy ma „valóban ismét van szocializmus Angliában", mégpedig tömegméretekben: megtalálható a szocializmus minden árnyalata, tudatos és öntudatlan szocializmus, szocializmus prózában és versben, munkás- és burzsoá-szocializmus. Mert ez a borzalmak borzalma, a szocializmus csakugyan respektábilis lett, sőt már frakkba vágta magát, és hanyagul ott heverészik a szalonok pamlagjain. Ez azt bizonyítja, hogy milyen gyógyíthatatlanul állhatatlan a „jó társaság" rettenetes zsarnoka: a középosztály közvéleménye, és megint csak igazol minket, egy régi nemzedék szocialistáit, akik mindig megvetettük ezt a közvéleményt. Egyébként azonban nincs okunk e miatt az új tünet miatt panaszkodni.

A londoni East End újraébredését azonban hasonlíthatatlanul fontosabbnak tartom annál a pillanatnyi divatnál, hogy burzsoá körökben holmi felhígított szocializmussal pöffeszkednek, sőt még annál is fontosabbnak, hogy a szocializmus Angliában általában haladást mutat. A nyomornak ez a mérhetetlen tábora nem stagnáló pocsolya többé, amilyen még hat évvel ezelőtt volt. Az East End leküzdötte dermedt kétségbeesését; újra élet pezseg benne, és hazája lett az „új unionizmusnak", azaz a „tanulatlan" munkások nagy tömege szervezetének. Ez a szervezet, bár bizonyos tekintetben a „tanult" munkások régi trade unionjainak formáját öltötte fel, jellegénél fogva mégis lényegesen különbözik azoktól. A régi trade unionok keletkezésük korának hagyományait őrzik; a bérmunka-rendszert egyszer s mindenkorra adott, végérvényes ténynek tekintik, amelyet legjobb esetben tagjaik érdekében kissé enyhíthetnek. Az új trade unionokat azonban olyan időben alapították, amikor a bérmunka-rendszer örökkévalóságába vetett hit már erősen megrendült. Alapítóik és vezetőik tudatos vagy érzelmi szocialisták voltak; a szervezetekbe özönlő és ezek erejét adó tömegek nyersek voltak, elhanyagoltak, a munkásosztály arisztokráciája csak félvállról tekintett le rájuk. De van egy felbecsülhetetlen előnyük: *lelkük még szűz talaj*, nyoma sincs benne öröklött „tiszteletreméltó" burzsoá előítéleteknek, amelyek megzavarják a jobb anyagi helyzetben levő „régi" unionisták fejét. S most látjuk, hogy ezek az új trade unionok magukhoz ragadják az egész munkásmozgalom vezetését és a gazdag, büszke „régi" trade unionok egyre inkább uszályukba kerülnek.

Kétségtelen, hogy az East End emberei többször óriási bakot lőttek; de ezt megtették elődeik is és megteszik még ma is a doktrinér szocialisták, akik orrukat fintorgatják az East End emberei láttán: Egy nagy osztály, éppúgy mint egy nagy nemzet, saját tévedéseinek következményeiből tanul a leggyorsabban. És a múlt, a jelen és a jövő minden lehetséges hibája ellenére a londoni

East End ébredése a fin de siècle* egyik legnagyobb és legtermékenyebb eseménye; örülök és büszke vagyok, hogy ezt megértem.

1892. január 11.

F. Engels

Marx és Engels Művei. 22. köt.
1970. 248—260. old.

* — századvég. — *Szerk.*

A PARASZTKÉRDÉS FRANCIAORSZÁGBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN[338]

A polgári és reakciós pártok módfelett csodálkoznak azon, hogy a szocialisták most hirtelen és mindenütt napirendre tűzik a parasztkérdést. Igazság szerint azon kellene csodálkozniok, hogy ez már régen nem történt meg. Írországtól Szicíliáig, Andalúziától Oroszországig és Bulgáriáig a paraszt igen jelentős tényezője a népességnek, a termelésnek és a politikai hatalomnak. Ez alól csak két nyugat-európai terület kivétel. A tulajdonképpeni Nagy-Britanniában a nagybirtok és a nagyüzemi mezőgazdaság az önállóan gazdálkodó parasztot teljesen kiszorította; Poroszországnak az Elbán túli részén ugyanez a folyamat évszázadok óta tart, s a parasztot itt is egyre inkább vagy „elűzik földjéről", vagy legalábbis gazdaságilag és politikailag háttérbe szorítják.

Politikai hatalmi tényezőnek a paraszt eddig többnyire csak a falusi élet elszigeteltségében gyökerező közönye révén bizonyult. A népesség nagy tömegének e közönye nem csupán a parlamenti korrupciónak Párizsban és Rómában, hanem az orosz önkényuralomnak is a legerősebb támasza. De ez a közöny egyáltalán nem leküzdhetetlen. Amióta megszületett a munkásmozgalom, azóta Nyugat-Európában, kivált ott, ahol túlnyomó a paraszti parcellatulajdon, a burzsoáknak különösebb nehézség nélkül sikerült a szocialista munkásokat mint „partageur"-öket, mint „osztozkodókat", mint naplopó, irigy városiakat, akiknek a paraszt tulajdonára fáj a foguk, gyanússá és gyűlöletessé tenni a paraszti képzeletben. Az 1848-as februári forradalom ködös szocialista törekvéseit a francia parasztok reakciós szavazatai gyorsan elsöpörték; a paraszt, aki azt akarta, hogy nyugton hagyják, most emlékei kincsestárából még Napóleon, a parasztcsászár legendáját is előszedte és létrehozta a második császárságot. Mindnyájan tudjuk, mibe került a francia népnek ez az egyetlen paraszti tett; következményeit még ma is nyögi.

De azóta egy és más megváltozott. A tőkés termelési mód fejlődése elvágta a mezőgazdasági kisüzem életerét; ez a kisüzem menthetetlenül hanyatlik és tönkremegy Észak- és Dél-Amerika, valamint India konkurrenciája olcsó gabonával árasztotta el az európai piacot, olyan olcsó gabonával, hogy azzal egyetlen belföldi termelő sem versenyezhet. Nagybirtokos és kisparaszt egyaránt

a pusztulást látja maga előtt. S minthogy mindketten földet birtokolnak és falusiak, a nagybirtokos felcsap a kisparaszt érdekeinek élharcosává, s a kisparaszt — nagyjában és egészében — elfogadja ezt az élharcost.

Időközben azonban Nyugaton hatalmas szocialista munkáspárt nőtt fel. A februári forradalom idejének zavaros sejtései és érzései olyan programmá tisztultak, tágultak és mélyültek, amely minden tudományos igényt kielégít és határozott, kézzelfogható követelésekkel lép fel. Ezeket a követeléseket a német, a francia, a belga parlamentben egyre több szocialista képviselő hangoztatja. Az a lehetőség, hogy a szocialista párt meghódítja a politikai hatalmat, belátható közelségbe került. De ahhoz, hogy a politikai hatalmat meghódítsa, ennek a pártnak előbb a városból ki kell mennie a falura, hatalommá kell lennie a falun. Ez a párt, amelynek minden más párttal szemben az az előnye, hogy tisztán látja a gazdasági okok és a politikai következmények összefüggését, amely tehát már régen felfedezte a parasztbaráttá feltolakodott nagybirtokosok báránybőre alatt a farkasalkatot — tűrheti-e nyugodtan, hogy a pusztulásra szánt paraszt továbbra is hamis védelmezőinek karmai között maradjon, amíg végül az ipari munkásság passzív ellenfeléből aktív ellenféllé változtatják? S ezzel benn is vagyunk a parasztkérdés kellős közepében.

I

A falusi lakosság, amelyhez fordulhatunk, igen különböző alkotórészekből áll, s ezek egyes vidékenként ismét igen különböző fajtájúak.

Nyugat-Németországban, akárcsak Franciaországban és Belgiumban, parcellásparasztok kistermelése az uralkodó forma; e parasztok többségükben tulajdonosai, kisebbségükben bérlői a földjüknek.

Északnyugaton — Alsó-Szászországban és Schleswig-Holsteinban — túlnyomórészt nagy- és középparasztok élnek, akik béresek és szolgálók nélkül, sőt napszámosok nélkül nem boldogulnak. Ugyanez a helyzet Bajorország egy részében.

Poroszországnak az Elbán túli része és Mecklenburg a nagybirtok és a nagyüzemi termelés területe, cselédséggel, béresekkel és napszámosokkal; ezek mellett viszonylag csekély és egyre fogyó arányban találunk kis- és középparasztokat is.

Közép-Németországban mindezek a gazdálkodási és birtokformák az egyes helyek szerint változó arányban, vegyesen fordulnak elő, anélkül, hogy nagyobb területen akár az egyik, akár a másik forma határozott túlsúlyban volna.

Vannak ezenkívül különböző kiterjedésű vidékek, ahol a saját vagy bérelt szántóföld nem terem eleget a család eltartására, hanem csak alapul szolgál valamilyen háziipar űzéséhez, és ennek az iparnak biztosítja azokat a máskülön-

ben érthetetlen, alacsony béreket, amelyek a termékeknek minden külföldi konkurrenciával szemben állandó kelendőséget biztosítanak.

A falusi népesség ezen alosztályai közül melyek nyerhetők meg a szociáldemokrata párt számára? Ezt a kérdést magától értetődően csak nagy vonásaiban vizsgáljuk meg; csupán a legjellegzetesebb formákat vesszük tekintetbe; a közbeeső fokok és a vegyes falusi népesség figyelembevételére nincs helyünk.

Kezdjük a kisparaszttal. A kisparaszt nemcsak hogy általában az összes parasztok közül a legfontosabb Nyugat-Európában, hanem az egész kérdés szempontjából az ő esete perdöntő. Ha tisztázzuk állásfoglalásunkat a kisparaszthoz, minden támpontunk megvan arra, hogy magatartásunkat a falusi népesség többi alkotórészével kapcsolatban is meghatározzuk.

Kisparaszton itt azt a tulajdonost vagy bérlőt — főleg az előbbit — értjük, akinek a földdarabja nem nagyobb annál, amennyit rendszerint saját családjával meg tud művelni és nem kisebb annál, amennyi a családot eltartja. Ez a kisparaszt tehát — akárcsak a kis kézműves — munkás, de a modern proletártól abban különbözik, hogy még birtokában van munkaeszközeinek; tehát egy letűnt termelési mód maradványa. Elődjétől, a jobbágy, féljobbágy, vagy — nagyon kivételes esetekben — szabad, de úrbér- és robotköteles paraszttól három körülmény különbözteti meg. Először az, hogy a francia forradalom megszabadította a földesuraknak teljesítendő hűbéri terhektől és szolgálatoktól, és az esetek többségében, legalábbis a Rajna balpartján, paraszttelkét szabad tulajdonaként rendelkezésére bocsátotta. — Másodszor az, hogy elvesztette a Mark-közösség védelmét és a Mark-önkormányzatban való részvételt, ezzel egyúttal részét azokban a haszonélvezeti jogokban, amelyek a régebbi közös Markot megillették. A közös Markot részben az egykori hűbérúr, részben a felvilágosult, a római jog alapján álló bürokratikus törvényhozás elügyeskedte tőle, s ezzel a modern kisparasztot megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy vásárolt takarmány nélkül elláthassa igásállatait. De a Mark haszonélvezeti jogainak elvesztéséből eredő kár gazdaságilag sokszorosan felülmúlja a hűbéri terhek megszűnésének hasznát; folyvást nő azoknak a parasztoknak a száma, akik nem tudnak saját igásállatot tartani. — Harmadszor megkülönbözteti a mai parasztot az, hogy régebbi termelő tevékenységének felét elvesztette. Régebben családjával együtt maga készítette el saját készítményű nyersanyagból a neki szükséges ipari termékek zömét; ami még ezenkívül kellett, arról gondoskodtak falusi szomszédai, akik a földművelés mellett kézművességgel is foglalkoztak, s akiknek többnyire cserecikkekkel vagy viszontszolgálatokkal fizetett. A család és még inkább a falu ellátta önmagát, majdnem mindent megtermelt, amire szüksége volt. Majdnem tiszta naturális gazdálkodás volt ez, pénz szinte egyáltalán nem kellett. A tőkés termelés a pénzgazdálkodás és a nagyipar révén véget vetett ennek az állapotnak. A paraszt megélhetésének egyik alapfeltétele a Mark használati jogainak élvezete volt, ám a másik alap-

feltételt az ipari meliékfoglalkozás jelentette. És így a paraszt mind mélyebbre süllyed. Adók, rossz termés, az örökösök közti földfelosztás, a pereskedések a parasztokat sorra az uzsorás karjába kergetik, az eladósodás egyre általánosabb és minden egyes paraszt számára egyre mélyebb lesz — szóval kisparasztunk, mint az idejétmúlt termelési mód minden maradványa, menthetetlenül pusztulásra van ítélve. A kisparaszt jövendő proletár.

Ezért a szocialista propagandának nyitott ajtókra kellene találnia nála. Ezt azonban egyelőre még megakadályozza vérévé vált ragaszkodása a tulajdonhoz. Minél keményebben kell harcolnia veszélyben forgó talpalatnyi földjéért, annál kétségbeesettebb erőfeszítéssel kapaszkodik belé, annál inkább tekinti a szociáldemokratát, aki a földbirtoknak az összességre való átruházásáról beszél, ugyanolyan veszélyes ellenségnek, mint az uzsorást és az ügyvédet. Hogyan küzdje le a szociáldemokrácia ezt az előítéletet? Mit nyújthat a pusztulás szélén álló kisparasztnak, anélkül, hogy hűtlenné válnék önmagához?

Gyakorlati támpontot találunk erre a marxista irányt követő francia szocialisták agrárprogramjában, amely annál figyelemreméltóbb, mert a kisparaszti gazdaság klasszikus hazájából ered.

Az 1892-es marseille-i kongresszuson fogadták el a párt első agrárprogramját[339]. Ez a program követeli a föld nélküli mezőgazdasági *munkások* (tehát napszámosok és cselédek) számára: a szakegyletek és községtanácsok által megállapítandó minimális bért; mezőgazdasági munkabíróságokat, amelyek felerészben munkásokból álljanak; a községi föld eladásának megtiltását és az állami uradalmak bérbeadását a községeknek, amelyek a saját és a bérelt földet teljes egészében föld nélküli mezőgazdasági munkáscsaládok szövetkezeteinek tartozzanak közös művelésre bérbe adni, bérmunkások alkalmazásának tilalmával és a község ellenőrzése alatt; öregségi és rokkantsági nyugdíjat, amelynek költségét külön adó kivetése útján a nagybirtok viselje.

Ez a program a *kisparasztok* számára, akik között itt még a bérlőket külön tekintetbe veszi, követeli, hogy a község szerezzen be mezőgazdasági gépeket, amelyeket önköltségi áron bérbe ad a parasztoknak; hogy alakítsanak parasztszövetkezeteket trágya, alagcsövek, vetőmag stb. vásárlására és a termékek eladására; töröljék el a földbirtok eladására kivetett adót azokban az esetekben, amikor a föld értéke nem több 5000 franknál; ír minta szerint küldjenek ki döntőbírósági joggal felruházott bizottságokat avégből, hogy a túl magas bérleti díjakat leszállítsák és a lelépő bérlőknek és részes bérlőknek (métayers) megtérítsék azt, amivel ezek a föld értékét növelték; töröljék el a polgári törvénykönyv (Code civil) 2102. cikkelyét, amely a földtulajdonosnak zálogjogot ad a termésre, továbbá töröljék el a hitelezőnek azt a jogát, hogy a lábon levő termést lefoglalhassa; állapítsák meg a mezőgazdasági felszerelés, termés, vetőmag, trágya, igásállat lefoglalhatatlan állományát, szóval azt, amire a parasztnak gazdálkodása folytatásához elengedhetetlenül szüksége van; vizsgálják

felül a régen elavult általános katasztert és addig is minden községben tartsanak helyi felülvizsgálatot; végül követel ingyenes mezőgazdasági továbbképző oktatást és mezőgazdasági kísérleti állomásokat.

Láthatjuk, hogy a parasztok érdekeit szolgáló eme követelések — a mezőgazdasági munkások javára támasztott követelésekkel itt egyelőre nem foglalkozunk — eléggé szerények. Egy részüket másutt már keresztül is vitték. A bérleti döntőbíróságok kifejezetten az ír mintára hivatkoznak. A parasztszövetkezetek a Rajna-vidéken már megvannak. A kataszter felülvizsgálata állandó jámbor óhaja egész Nyugat-Európában az összes liberálisoknak, sőt a bürokratáknak is. A többi pontot is keresztül lehetne vinni anélkül, hogy a fennálló tőkés rend lényeges károkat szenvedne. Ezt csupán a program jellemzésére mondom; nem szemrehányásul, ellenkezőleg.

Ezzel a programmal a párt olyan sikert ért el Franciaország legkülönbözőbb vidékein, hogy — hiszen evés közben jön meg az étvágy — úgy érezte, még jobban alkalmazkodnia kell a parasztok ízléséhez. Mindazonáltal érezték, hogy ezzel veszélyes talajra léptek. Hogyan tudjanak segíteni a paraszton — nem mint jövendő proletáron, hanem mint jelenlegi birtokos paraszton — anélkül, hogy az általános szocialista program alapelveit megsértenék? Hogy ezt az ellenvetést megelőzzék, az új gyakorlati javaslatokat elméleti indokolással vezették be, amely igyekszik kimutatni, hogy a szocializmus elve megköveteli a kisparaszti tulajdon védelmét a tőkés termelési mód okozta pusztulástól, jóllehet a program szerzői maguk teljesen tisztában vannak azzal, hogy ez a pusztulás elkerülhetetlen. Vizsgáljuk meg most közelebbről ezt az indokolást és magukat a követeléseket, amelyeket a nantes-i kongresszus ez év szeptemberében elfogadott.

Az indokolás így kezdődik:

„Tekintettel arra, hogy a párt általános programjának szövege szerint a termelők csak akkor lehetnek szabadok, ha a termelési eszközök birtokában vannak;

tekintettel arra, hogy noha az ipar területén ezek a termelési eszközök, minthogy nagymértékben vannak tőkés módon központosítva, már csak közösségi vagy társadalmi formában adhatók vissza a termelőknek; hogy azonban a mezőgazdaság területén — legalábbis a mai Franciaországban — egészen más a helyzet, sőt a termelési eszköz, nevezetesen a föld, igen sok helyütt egyéni birtokként az egyes termelők kezében van még;

tekintettel arra, hogy — noha ez az állapot, amelyet a parcellatulajdon jellemez, menthetetlenül pusztulásra van ítélve (est fatalement appelé a disparaître) — a szocializmusnak mégsem kell ezt a pusztulást siettetnie, mert feladata nem az, hogy a tulajdont elválassza a munkától, hanem ellenkezőleg, hogy minden termelésnek ezt a két tényezőjét egyazon kezekben egyesítse, hiszen e tényezők szétválasztásának következménye a proletársorba kényszerített munkások szolgasága és nyomora;

tekintettel arra, hogy ha egyrészről kötelessége a szocializmusnak a mezőgazdasági proletárokat — közösségi vagy társas formában — ismét a nagy uradalmak birtokába juttatni, miután azok mostani henyélő tulajdonosait kisajátította, másrészről nem kevésbé sürgető kötelessége a saját munkájukból élő parasztokat kis földecskéjük birtokában tartani a kincstárral, az uzsorával és az újonnan támadt nagybirtokok tulajdonosainak túlkapásaival szemben;

tekintettel arra, hogy méltányos ezt a védelmet kiterjeszteni azokra a termelőkre, akik mint bérlők vagy részes bérlők (métayers) idegen földet művelnek meg, s akik, ha napszámosokat kizsákmányolnak, erre bizonyos mértékben kényszerülnek a reájuk magukra nehezedő kizsákmányolás folytán — —

a munkáspárt — amely, az anarchistákkal ellentétben, nem arra épít, hogy a nyomorúság fokozódása és terjedése sietteti majd a társadalmi rend átalakítását, hanem a munka és egyáltalán a társadalom felszabadítását csak a falusi és városi munkások szervezkedésétől és közös erőfeszítéseitől, a kormányhatalomnak és a törvényhozásnak általuk történő birtokbavételétől várja — a következő agrárprogramot fogadta el, hogy ezzel a mezőgazdasági termelés összes elemeit, mindazok tevékenységét, akik különböző jogcímeken kiaknázzák a nemzeti földet, közös harcra egyesítse a közös ellenség: a feudális nagybirtok ellen."[340]

Vegyük mármost kissé közelebbről szemügyre ezeket a „megfontolásokat":

Először is a francia programnak azt a tételét, hogy a termelők szabadsága feltételezi a termelési eszközök tulajdonát, ki kell egészíteni a mindjárt utána következő tételekkel: hogy a termelési eszközök tulajdona csak két formában lehetséges; vagy mint egyéni tulajdon, s ez a forma a termelők számára soha és sehol nem volt általános, az ipari haladás pedig napról napra lehetetlenebbé teszi; vagy pedig mint köztulajdon, amely formának anyagi és szellemi előfeltételeit maga a tőkés társadalom fejlődése már megteremtette; hogy tehát minden eszközzel, mely a proletariátus rendelkezésére áll, a termelési eszközök *közösségi* birtokbavételét kell kiharcolni.

Itt tehát a termelési eszközök köztulajdonát tűzik ki az egyetlen elérendő főcélnak. Nemcsak az iparban, ahol már elő van készítve erre a talaj, hanem általában, tehát a mezőgazdaságban is. Az egyéni tulajdon a program szerint soha és sehol nem volt általános érvényű az összes termelők számára; éppen ezért, és mert az ipari haladás amúgyis kiküszöböli, a szocializmusnak nem érdeke az egyéni tulajdon fenntartása, hanem éppen a kiküszöbölése; mert ott, ahol és amennyire fennáll, lehetetlenné teszi a köztulajdont. Ha már hivatkozunk a programra, hivatkozzunk az egész programra, amely a Nantes-ban idézett tételt igen jelentősen módosítja, mert a benne kimondott általános érvényű történelmi igazság csak így kerül olyan feltételek közé, amelyek egyedül biztosítják, hogy ez az igazság ma Nyugat-Európában és Észak-Amerikában érvényben maradhat.

A termelési eszközök egyéni birtoklása az egyes termelőknek manapság nem nyújt többé valóságos szabadságot. A kézművesség a városokban már tönkrement, sőt olyan nagyvárosokban, mint London, szinte teljesen eltűnt már, helyét a nagyipar, az izzasztó rendszer* és olyan nyomorúságos kontárok foglalták el, akik a csődből élnek. A földjét egyedül művelő kisparaszt nem biztos földecskéje birtokában, s nem is szabad. Akárcsak háza, gazdasága, kis földje, ő maga is az uzsorás markában van; léte kevésbé biztosított, mint a proletáré, aki legalább némelykor nyugodt napokat is megér, ami a meggyötört adósrabszolgával sohasem fordul elő. Törölhetitek a polgári törvénykönyv 2102. cikkelyét, biztosíthatjátok törvénnyel a paraszt számára mezőgazdasági felszerelésének, állatainak stb. lefoglalhatatlan állományát; az olyan kényszerhelyzet ellen, amelyben ő maga „önszántából" kénytelen eladni állatát, testestüllelkestül elkötelezni magát az uzsorásnak és örül, hogy még egy végső haladékot vásárolhatott magának, azellen nem biztosíthatjátok őt. Amikor a kisparasztot tulajdonában próbáljátok megvédeni, nem szabadságát, hanem csak szolgaságának sajátos formáját védelmezitek; ez csak meghosszabbítja azt a helyzetet, amelyben sem élni, sem meghalni nem tud; a hivatkozás programotok első szakaszára itt tehát korántsem helyénvaló.

Az indokolás azt mondja, hogy a mai Franciaországban a termelési eszköz, nevezetesen a föld, igen sok helyütt egyéni birtokként az egyes termelők kezében van még; a szocializmus feladata pedig nem az, hogy a tulajdont elválassza a munkától, hanem ellenkezőleg, hogy minden termelésnek ezt a két tényezőjét egyazon kezekben egyesítse. — Mint már jeleztem, az utóbbi ilyen általánosságban semmiképp sem feladata a szocializmusnak; a szocializmus feladata éppen az, hogy a termelési eszközöket *köztulajdonként* ruházza át a termelőkre. Mihelyt ezt szem elől tévesztjük, a fenti tétel egyenesen abba a tévedésbe ejt, hogy a szocializmus hivatott a kisparaszt látszatföldtulajdonát valóságos tulajdonná, azaz a kisbérlőt tulajdonossá és az eladósodott tulajdonost adósságmentes tulajdonossá változtatni. Igaz, a szocializmusnak érdeke, hogy a paraszti tulajdonnak ez a hazug látszata eltűnjék; de nem ezen a módon.

Mindenesetre odáig eljutottunk már, hogy az indokolás kereken kijelentheti, a szocializmusnak kötelessége, mégpedig sürgető kötelessége „a saját munkájukból élő parasztokat kis földecskéjük birtokában fenntartani a kincstárral, az uzsorával és az újonnan keletkezett nagybirtokok tulajdonosainak túlkapásaival szemben". Az indokolás ezzel azt a sürgető kötelességet rója a szocializmusra, hogy keresztülvigyen valamit, amit az előző szakaszban lehetetlennek nyilvánított. Feladatává teszi, hogy a parasztok parcellatulajdonát „fenntartsa", holott maga jelenti ki, hogy ez a tulajdon „menthetetlenül pusztulásra van ítélve". A kincstár, az uzsora és az újonnan keletkezett nagybirtokok tulaj-

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 515—516. old. — *Szerk.*

donosai — mi egyebek ezek, mint csupán eszközök, amelyekkel a tőkés termelés ezt az elkerülhetetlen pusztulást végrehajtja? Alább majd meglátjuk, milyen eszközökkel kell „a szocializmusnak" a parasztot ez ellen a szentháromság ellen megvédenie.

De nemcsak a kisparasztot akarják tulajdonában megvédeni. Ugyancsak „méltányos ezt a védelmet kiterjeszteni azokra a termelőkre, akik mint bérlők vagy részes bérlők (métayers) idegen földet művelnek meg, s akik, ha napszámosokat kizsákmányolnak, erre bizonyos mértékben kényszerülnek a reájuk magukra nehezedő kizsákmányolás folytán". Itt már egészen sajátságos talajra kerülünk. A szocializmus kiváltképpen a bérmunka kizsákmányolása ellen irányul. És itt a szocializmus sürgető kötelességének nyilvánítják a francia bérlők védelmezését akkor is, ha ezek — szóról szóra így áll — „*kizsákmányolnak* napszámosokat"! Mégpedig azért, mert a bérlők bizonyos mértékben kényszerülnek erre „a reájuk magukra nehezedő kizsákmányolás folytán"!

Milyen könnyen és kellemesen csúszik az ember lefelé, ha már egyszer a lejtőre lépett! Ha mármost a németországi nagy- és középparaszt jön és kéri a francia szocialistákat, járjanak közben a német pártvezetőségnél, hogy a német szociáldemokrata párt védelmezze őt béreseinek és szolgálóinak kizsákmányolásában, s ezzel kapcsolatban az uzsorások, adószedők, gabonaspekulánsok és marhakereskedők részéről „reá magára nehezedő kizsákmányolásra" hivatkozik — mit felelnek majd neki? És ki kezeskedik azért, hogy nagybirtokosaink is nem küldik-e majd hozzájuk Kanitz grófot (aki, lám, szintén tett az övékhez hasonló javaslatot a gabonabehozatal államosítására), s nem kérnek-e ugyancsak szocialista védelmet mezőgazdasági munkásaik kizsákmányolásához, hivatkozva a tőzsde, a kamat- és gabonauzsorások részéről „reájuk magukra nehezedő kizsákmányolásra"?

Mondjuk itt meg nyomban, hogy francia barátaink szándékai korántsem olyan rosszak, mint a látszat mutatja. A fenti szakasz ugyanis szerintük csak egy egészen sajátlagos esetre vonatkozik, ti. a következőkre: Észak-Franciaországban, akár a mi cukorrépatermelő területeinken, a parasztoknak bérbe adnak földet cukorrépatermesztési kötelezettséggel, rendkívül terhes feltételek mellett; a répát a meghatározott gyárnak az általa megállapított áron kell eladniok, meghatározott vetőmagot kell venniök, az előírt trágyázásra bizonyos megállapított mennyiséget kell felhasználniok, és tetejébe az átadásnál még rútul becsapják őket. Hiszen mindezt jól ismerjük Németországban is. De ha egyszer a parasztoknak ezt a rétegét akarták oltalmukba venni, ezt határozottan és világosan meg kellett volna mondani. A tétel ebben a formában, a maga körül nem határolt általánosságában egyenes megsértése nem csupán a francia programnak, hanem a szocializmus alapelvének egyáltalában, és megfogalmazói magukra vessenek, ha ezt a hanyag szerkesztést a legkülönbözőbb oldalakról kihasználják, szándékukkal ellentétes értelemben.

Ugyanígy félremagyarázhatók az indokolás zárószavai, amelyek szerint a szocialista munkáspárt feladata, hogy „a mezőgazdasági termelés összes elemeit, mindazok tevékenységét, akik különböző jogcímeken kiaknázzák a nemzeti földet, közös harcra egyesítse a közös ellenség: a feudális nagybirtok ellen". Éppenséggel tagadom, hogy bármely ország szocialista munkáspártjának feladata lenne a mezőgazdasági proletárokon és a kisparasztokon kívül a közép- és nagyparasztokat is, vagy éppen a nagybérlőket, a tőkés állattenyésztőket és a nemzeti föld más tőkés értékesítőit a keblére szorítani. Ezek valamennyien közös ellenséget láthatnak a feudális nagybirtokban. Bizonyos kérdésekben együtt is haladhatunk velük, meghatározott célokért egy ideig együtt is küzdhetünk velük. De ha pártunkban lehetnek is minden társadalmi osztályból származó egyének, tőkés, középpolgári vagy középparaszti érdekcsoportokra semmiképpen sincs szükségünk. Itt sem olyan rossz a szándék, mint a látszat; a tétel megfogalmazói minderre nyilván egyáltalán nem gondoltak; de sajnos, elragadta őket az általánosítás heve, és ne csodálkozzanak, ha szavukon fogják őket.

Az indokolás után következnek mármost az újonnan elfogadott pótlások magához a programhoz. Ezek a szerkesztés hasonló felületességéről tanúskodnak.

Azt a cikkelyt, amely szerint a községek szerezzenek be mezőgazdasági gépeket s azokat önköltségi áron adják bérbe a parasztoknak, olyképpen változtatták meg, hogy először a községeknek állami támogatást kell kapniok erre a célra, másodszor, hogy a gépeket a kisparasztoknak ingyen kell rendelkezésre bocsátaniok. Nem valószínű, hogy ettől a további engedménytől a kisparasztok, akiknek földje és művelési módja csak igen kis teret nyújt a géphasználat számára, különösebben zöld ágra vergődnének.

Továbbá: „minden fennálló közvetett és egyenes adót helyettesítsenek a 3000 franknál magasabb jövedelmekre kivetett egyfajta progresszív adóval." — Hasonló követelés szerepel évek óta csaknem minden szociáldemokrata programban. De hogy sajátlag a kisparasztok érdekében támasztják, ez új, és csak azt bizonyítja, mennyire nem számoltak horderejével. Nézzük Angliát. Az állami költségvetés ott 90 millió font sterling. Ebből jövedelmi adó útján fedeznek $13^1/_2$—14 milliót, a többi 76 millió kisebbik részét az üzleti tevékenység megadóztatásával (posta, távíró, illetékbélyeg), aránytalanul nagyobb részét pedig a tömegfogyasztásra kivetett adókból, az összes lakosok, de főleg a szegényebbek jövedelméből ismételten lecsípett kicsiny, észrevétlen, azonban sok millióra felnövekvő összegekből teremtik elő. És a mai társadalomban aligha lehetséges az állami kiadásokat más módon fedezni. Tegyük fel, hogy Angliában mind a 90 milliót a 120 font sterling = 3000 frank és ennél magasabb jövedelmekre vetnék ki progresszív egyenes adó formájában. Az átlagos évi felhalmozás, az egész nemzeti gazdagság évi gyarapodása 1865 és 1875 között Giffen szerint 240 millió font sterling volt. Mondjuk, hogy ez az összeg egyenlő

300 millióval évente; 90 milliós adóteher az egész felhalmozásnak csaknem egyharmadát felemésztené. Más szóval, ilyesmire csak szocialista kormány vállalkozhatnék; ha pedig a szocialisták kormányra kerülnek, olyan dolgokat kell megvalósítaniok, amelyekhez képest ez az adóreform csupán pillanatnyi, teljesen jelentéktelen résztörlesztésként szerepel, és amelyek a kisparasztok számára egészen más távlatokat nyitnak.

A program szerzői nyilván maguk is belátják, hogy a parasztoknak kissé sokáig kellene várniok erre az adóreformra, és ezért „egyelőre" (en attendant) kilátásba helyezik: „Minden saját munkájából élő paraszt földadójának eltörlését és minden jelzáloggal terhelt birtok földadójának csökkentését." E követelés második fele csak olyan parasztbirtokokra vonatkozhat, amelyek *nagyobbak*, semhogy a család maga meg tudná művelni, tehát ismét kedvezményt nyújt azoknak a parasztoknak, akik „napszámosokat kizsákmányolnak".

Továbbá: „a vadászat és halászat legyen szabad, ne korlátozza más, csak a vad- és halállománynak és a lábon álló termésnek a kímélése." — Ez igen népszerűen cseng, de a mondat vége semmivé teszi az elejét. Hány nyúl, fogoly, csuka és ponty jut a mai viszonyok között a falu egész határában egy-egy parasztcsaládra? Vajon több-e, mintsem hogy minden parasztnak *egy* napi vadászatot és halászatot engedhetnének évenként?

„A törvényes és a szokásos kamatláb leszállítása" — tehát újabb uzsoraellenes törvények, újabb kísérlet olyan rendőri intézkedés keresztülvitelére, amely kétezer év óta mindig és mindenütt kudarcot vallott. Ha egyszer a kisparaszt olyan helyzetbe kerül, amelyben az uzsoráshoz folyamodás számára a kisebbik rossz, akkor az uzsorás is mindig megtalálja a kiszipolyozás módját anélkül, hogy az uzsoraellenes törvény hatálya alá esnék. Ez a rendszabály legfeljebb csillapítóul szolgálhat a kisparasztnak, de előnyt nem hoz neki; ellenkezőleg, megnehezíti a hitelszerzést éppen akkor, amikor a legnagyobb szüksége van rá.

„Ingyenes orvosi kezelés és gyógyszerszolgáltatás önköltségi áron" — ez semmi esetre sem sajátlagos parasztvédő rendszabály; a német program messzebb megy és ingyenes gyógyszert is követel.

„A behívott tartalékosok családjának kárpótlása a szolgálati idő alatt" — ez, ha fölöttébb elégtelen formában is, már megvan Németországban és Ausztriában, és ugyancsak nem sajátlagos parasztkövetelés.

„A trágya, valamint a mezőgazdasági gépek és termékek szállítási díjszabásának mérséklése" — ezt Németországban lényegében végrehajtották, mégpedig főleg — a nagybirtokosok érdekében.

„A talaj megjavítását és a mezőgazdasági termelés fokozását célzó közmunkaterv előkészítő munkálatainak azonnali megkezdése" — ez minden tekintetben a határozatlanság és a szép ígéretek tágas mezején mozog, és ugyancsak elsősorban a nagy birtok érdeke.

Szóval az indokolás hatalmas elméleti nekirugaszkodása után az új agrárprogram gyakorlati javaslatai aztán igazán nem adnak felvilágosítást arról, hogyan akarja elérni a francia munkáspárt, hogy a kisparaszt megtarthassa parcellatulajdonát, amely e párt saját kijelentése szerint menthetetlenül pusztulásra van ítélve.

II

Francia elvtársainknak egy pontban feltétlenül igazuk van: a kisparaszt *ellen* nem lehetséges tartós átalakulás Franciaországban. De ahogy én látom, nem a jó helyen fogtak hozzá, hogy a paraszthoz hozzáférjenek.

Úgy látszik, arra törekszenek, hogy a kisparasztot máról holnapra, lehetőleg már a legközelebbi általános választásokra megnyerjék. Ezt csak olyan nagyon merész általános ígéretek árán remélhetik elérni, amelyek védelmére kénytelenek még jóval merészebb elméleti megfontolásokat megereszteni. Ha azután közelebbről megnézzük a dolgot, azt látjuk, hogy az általános ígéretek ellentmondanak önmaguknak (olyan állapot fenntartását ígérik, amelyet maguk is menthetetlenül pusztulásra ítéltnek nyilvánítanak), és hogy az egyes rendszabályok vagy teljesen hatástalanok (uzsoraellenes törvények), vagy pedig általános munkáskövetelések, vagy olyanok, amelyek a nagybirtoknak is hasznára válnak, vagy végül olyanok, amelyek korántsem olyan jelentősek a kisparaszti érdek szempontjából; úgyhogy a program közvetlen gyakorlati része magától helyesbíti az elhibázott első nekirugaszkodást és az indokolás veszélyesnek tűnő nagy szavait valójában ártalmatlan mértékre csökkenti.

Mondjuk ki kertelés nélkül: egész gazdasági helyzetéből, neveléséből, elszigetelt életmódjából fakadó, s a polgári sajtó és a nagybirtokosok által még táplált előítéletei mellett a kisparasztok tömegét máról holnapra csak úgy nyerhetjük meg, ha valami olyat ígérünk neki, amiről magunk is tudjuk, hogy nem teljesíthetjük. Ígérnünk kell nekik, hogy birtokukat nemcsak megvédjük minden körülmények között az összes fenyegető gazdasági erőktől, hanem meg is szabadítjuk a már most ránehezedő terhektől: a bérlőt szabad tulajdonossá változtatjuk, a jelzálog alatt görnyedő tulajdonos adósságait kifizetjük. Ha ezt megtehetnők, ismét ott tartanánk, ahonnan kiindulva a mai állapot szükségszerűen újból kifejlődik. A parasztokat nem szabadítanánk fel, csak rövid haladékot szereznénk nekik.

Nekünk azonban nem az az érdekünk, hogy a parasztot máról holnapra megnyerjük, s aztán, ha ígéretünket nem tudjuk megtartani, holnapról holnaputánra megint elveszítsük. Az a paraszt, aki parcellatulajdonának megörökítését reméli tőlünk, nem kell nekünk párttagként, amint nem kell az a kis kézművesmester sem, aki örök időkig mester akar lenni. Ezeknek az emberek-

nek az antiszemiták között van a helyük. Menjenek azokhoz, ígérjék meg nekik azok kisüzemük megmentését; majd ha már ott tapasztalták, mi van e csillogó frázisok mögött, majd ha lepottyannak abból a hetedik mennyországból, amelybe az antiszemita dallamok szárnyain felrepültek, akkor egyre növekvő mértékben belátják majd, hogy mi, akik kevesebbet ígérünk és egészen más irányban keressük a megmentést, hogy mégis mi vagyunk a megbízhatóbb emberek. Ha a franciáknál is volna olyan lármás antiszemita demagógia, mint nálunk, aligha követték volna el a nantes-i hibát.

Mi hát az álláspontunk a kisparasztság tekintetében? S hogyan kell eljárnunk vele akkor, ha kezünkbe kerül az államhatalom?

Először, okvetlenül helyes a francia programnak az a tétele, hogy mi előre látjuk a kisparaszt elkerülhetetlen pusztulását, de korántsem vagyunk hivatva arra, hogy a magunk beavatkozásával siettessük.

És másodszor, ugyanilyen nyilvánvaló, hogy ha az államhatalom birtokába jutunk, nem gondolhatunk arra, hogy a kisparasztot erőszakkal (kárpótlással vagy anélkül, mindegy) kisajátítsuk, mint ahogy ezt a nagybirtokosokkal meg kell tennünk. Feladatunk a kisparaszttal kapcsolatban elsősorban az, hogy magánüzemét és magánbirtokát szövetkezeti tulajdonba vezessük át, nem erőszakkal, hanem példával és erre a célra nyújtott társadalmi segítség útján. És akkor persze elég eszköz áll rendelkezésünkre, hogy olyan előnyöket helyezzünk kilátásba a kisparasztnak, amelyeket már most meg kell értenie.

A dán szocialisták, akiknek országában csupán egy tulajdonképpeni város van — Koppenhága —, tehát ezen kívül szinte csakis parasztpropagandára vannak utalva, már majdnem húsz évvel ezelőtt készítettek effajta terveket. Egy falu vagy egyházközség parasztjai — Dániában sok magában álló nagy parasztgazdaság van — adják össze földjüket egy nagybirtokká, műveljék meg közös számlára és a jövedelmet a bevitt föld, az előlegezett pénz és munkateljesítmény arányában osszák szét. Dániában a kisbirtok csak mellékes szerepet játszik. Ha azonban ezt az eszmét parcellás területen alkalmazzuk, azt fogjuk tapasztalni, hogy mihelyt a parcellákat egyesítjük és egész területüket nagyüzemi módra műveljük meg, az addig foglalkoztatott munkaerők egy része feleslegessé válik; éppen ez a munkamegtakarítás a nagyüzemi termelés egyik fő előnye. Ezeknek a munkaerőknek két módon lehet foglalkoztatást találni. Vagy további földeket bocsátanak a parasztszövetkezet rendelkezésére a szomszédos nagybirtokokból; vagy pedig módot és alkalmat nyújtanak nekik ipari mellékfoglalkozásra, lehetőség szerint és túlnyomóan a saját szükségletükre. Mindkét esetben jobb gazdasági helyzetbe juttatják őket és egyúttal biztosítják a központi társadalmi vezetésnek a szükséges befolyást ahhoz, hogy a parasztszövetkezetet fokozatosan magasabb formára vezesse át és mind a szövetkezet egészének, mind egyes tagjainak jogait és kötelességeit összeegyeztesse a nagy közösség többi ágainak jogaival és kötelességeivel. Hogy ezt részleteiben minden

sajátos esetben hogyan kell megvalósítani, az az adott eset körülményeitől, valamint azoktól a körülményektől függ, amelyek között a közhatalmat birtokunkba vesszük. Például lehetséges, hogy módunkban lesz majd a szövetkezeteknek még további előnyöket nyújtani: egész jelzálogadósságuk átvételét a Nemzeti Bank által, a kamat nagymérvű leszállítása mellett előlegeket a köz anyagi eszközeiből a nagyüzem berendezésére (az előlegek nem szükségszerűen vagy elsősorban pénzben, hanem a szükséges termékekben: gépekben, műtrágyában stb. folyósíthatók) és még más előnyöket.

A fődolog mindebben most és a jövőben is az, hogy a paraszttal megértessük, hogy házának és földjének birtokát csak úgy tudjuk megmenteni, csak úgy tudjuk fenntartani, ha szövetkezeti birtokká és üzemmé változtatjuk át. Hiszen éppen az egyedi birtok feltételeihez kötött gazdaság kergeti pusztulásba a parasztot. Ha kitartanak az egyedi üzem mellett, akkor elkerülhetetlenül elűzik őket házukból és telkükről, elkerülhetetlenül kiszorítja elavult termelési módjukat a tőkés nagyüzem. Ez a helyzet; s ekkor előállunk mi és azt a lehetőséget kínáljuk a parasztoknak, hogy maguk vezethetik be a nagyüzemet, nem tőkés számlára, hanem saját közös számlájukra. Hogy ez a saját érdekükben áll, hogy ez az egyetlen mentőeszközük, ezt ne lehetne a parasztokkal megértetni?

Most sem és semmikor sem ígérhetjük a parcellás parasztoknak, hogy megtarthatják egyedi tulajdonukat és egyedi üzemüket a tőkés termelés túlerejével szemben. Csak azt ígérhetjük nekik, hogy nem fogunk akaratuk ellenére erőszakosan beavatkozni tulajdonviszonyaikba. Továbbá síkraszállhatunk azért, hogy a tőkések és nagybirtokosok harca a kisparasztok ellen már ma lehetőleg kevésbé jogtalan eszközökkel folyjék, és hogy a nagyon is gyakran előforduló nyílt rablást és csalást a lehetőség szerint megakadályozzuk. Ez csak kivételes esetekben sikerül majd. A fejlett tőkés termelési mód közepette senki nem tudja, hol végződik a becsületesség és hol kezdődik a csalás. De mindig jelentős különbség lesz, hogy a közhatalom a csaló vagy a becsapott oldalán áll-e. És mi határozottan a kisparaszt oldalán állunk; meg fogunk tenni minden lehetőt, hogy sorsát elviselhetőbbé tegyük, hogy megkönnyítsük neki az átmenetet a szövetkezetre, ha erre rászánja magát, sőt, hogy abban az esetben, ha még nem tud erre az elhatározásra jutni, meghosszabbított gondolkodási időt biztosítunk számára a parcelláján. Ezt nem csupán azért tesszük, mert a saját munkájából élő kisparasztot mint lehetségesen hozzánk tartozót tekintjük, hanem közvetlen pártérdekből is. Minél nagyobb azoknak a parasztoknak a száma, akiket megkímélünk a proletariátusba való tényleges lezuhanástól, akiket már mint parasztokat meg tudunk nyerni magunknak, annál gyorsabban és könnyebben fog a társadalmi átalakulás végbemenni. Nem volna hasznunkra, ha a társadalmi átalakulással addig kellene várnunk, míg a tőkés termelés mindenütt a végső következményekig kifejlődött, míg az utolsó kisiparos és az utolsó kisparaszt is áldozatul esett a tőkés nagyüzemnek. Az anyagi áldozat, amit

ebben az értelemben a parasztok javára a köz anyagi eszközeiből hozni kell, a tőkés közgazdaságtan álláspontjáról csak kidobott pénznek tetszhetik, de mégis kitűnő beruházás, mert az egész társadalmi újjászervezés költségeinél ezzel talán tízszerannyi összeget takarítunk meg. Ilyen értelemben tehát igen liberálisan járhatunk el a parasztokkal szemben. Nem áll módunkban itt a részletekre kitérni, pontos javaslatokat tenni ebben az irányban; itt csak az általános alapvonalakról lehet szó.

Eszerint tehát nemcsak a pártnak, hanem maguknak a kisparasztoknak sem tehetünk rosszabb szolgálatot, mint ha olyat ígérünk, ami akár csak a látszatát is keltheti annak, hogy szándékunk a parcellatulajdon tartós megőrzése. Ez azt jelentené, hogy a paraszt elől egyenesen elzárnánk felszabadulásának útját, és hogy a pártot a handabandázó antiszemitizmus színvonalára süllyesztenénk. Ellenkezőleg. Pártunk kötelessége a parasztoknak mindig újra meg újra megvilágítani, hogy amíg a kapitalizmus uralmon van, helyzetük teljesen reménytelen, hogy parcellatulajdonukat mint parcellatulajdont teljesen lehetetlen fenntartani, hogy a tőkés nagytermelés teljes bizonyossággal úgy gázol majd át tehetetlen, elavult kisüzemükön, mint a gyorsvonat a targoncán. Ha ezt tesszük, az elkerülhetetlen gazdasági fejlődés szellemében cselekszünk, és ez a fejlődés megnyitja majd szavaink számára a kisparasztok értelmét.

Egyébként nem zárhatom le ezt a tárgyat anélkül, hogy ki ne mondanám: meggyőződésem, hogy a nantes-i program megfogalmazói is lényegében egyetértenek velem. Sokkal éleslátóbbak annál, semhogy ne tudnák, hogy a most parcellatulajdonban levő földeknek is közösségi tulajdonba kell átmenniök. Maguk is elismerik, hogy a parcellatulajdon eltűnésre van ítélve. A nantes-i kongresszuson a párt országos tanácsának Lafargue fogalmazta beszámolója teljesen meg is erősíti ezt a nézetet. Németül a beszámoló a berlini „Sozialdemokrat" ez év október 18-i számában jelent meg. A nantes-i program kifejezésmódjának ellentmondásai is elárulják már, hogy az, amit a szerzők valóban mondanak, nem az, amit mondani szándékoznak. De ha nem értik meg őket és kijelentéseikkel visszaélnek, ami tényleg már meg is történt, ez kétségtelenül az ő hibájuk. Programjukat mindenesetre pontosabban meg kell magyarázniok és a következő francia kongresszusnak alaposan felül kell vizsgálnia.

Térjünk most át a nagyobb parasztokra. Itt, főleg az örökösök közötti felosztások, de az eladósodás és kényszereladások következtében is egész példatárát találjuk a közbeeső fokozatoknak a parcellásparaszttól a nagyparasztig, aki birtokolja régi telkét egészében, sőt még többet is. A középparaszt, ha parcellásparasztok között él, érdekeiben és nézeteiben nyilván nem különbözik tőlük lényegesen, hiszen saját tapasztalatából is tudnia kell, milyen sok magafajta gazda süllyedt már le kisparaszti sorba. Ahol azonban közép- és nagyparasztok vannak többségben s a gazdálkodás üzeme általában cselédek és szolgálók segítségét teszi szükségessé, ott a dolog egészen másképp áll. A munkás-

pártnak elsősorban természetesen a bérmunkásokért kell síkraszállnia, tehát a cselédek, szolgálók és napszámosok érdekeiért; emiatt magától értetődően nem szabad a parasztoknak olyan ígéreteket tennie, amelyek a munkások bérszolgaságának fenntartását feltételezik. De addig, amíg nagy- és középparasztok mint ilyenek lesznek, nem gazdálkodhatnak bérmunkások nélkül. Ha tehát egyszerű ostobaság részünkről azzal biztatni a parcellásparasztokat, hogy tartósan fennmaradhatnak ebben a mivoltukban, az már egyenesen árulással lenne határos, ha a nagy- és középparasztoknak is ugyanezt ígérjük.

Itt megint adódik a párhuzam a városok kézműveseivel. Noha ezek már inkább tönkremenőben vannak, mint a parasztok, mégis akadnak itt szintén olyanok, akik tanoncok mellett segédeket is foglalkoztatnak, vagy tanoncaikkal segédi munkát végeztetnek. E kézművesmesterek közül azok, akik mindörökké mesterek akarnak maradni, ám menjenek az antiszemitákhoz, amíg majd meggyőződnek arról, hogy ott sem segítenek rajtuk. A többiek, akik belátják termelési módjuk pusztulásának elkerülhetetlenségét, hozzánk jönnek, de készen arra, hogy a jövőben osztozzanak abban a sorsban, amely valamennyi többi munkásra vár. Ugyanez a helyzet a nagy- és középparasztokkal. Cselédeik, szolgálóik és napszámosaik természetesen jobban érdekelnek bennünket, mint ők. Ha ezek a parasztok biztosítékot akarnak üzemük fennmaradására, ezt egyáltalán nem nyújthatjuk nekik. Akkor az antiszemitáknál, a parasztszövetségieknél és más efféle pártoknál van a helyük, amelyeknek élvezetük telik abban, hogy mindent megígérnek és semmit sem tartanak meg. Mi nagyon jól ismerjük azt a gazdasági tényt, hogy a nagy- és középparasztnak is egészen bizonyosan el kell buknia a tőkés üzem és az olcsó tengerentúli gabonatermelés versenye következtében, amit ezeknek a parasztoknak ugyancsak fokozódó eladósodása és mindenütt szembeötlő hanyatlása bizonyít is. E hanyatlás ellen mi nem tehetünk mást, csak azt, hogy itt is ajánljuk a birtokoknak szövetkezeti üzemekké való egyesítését, amelyekben egyre inkább kiküszöbölhetik a bérmunka kizsákmányolását és előkészíthetik fokozatos átalakulásukat a nagy, nemzeti termelőszövetség egyenlő jogú és egyenlő kötelességű ágaivá. Ha ezek a parasztok belátják mostani termelési módjuk pusztulásának elkerülhetetlenségét, ha levonják ebből a szükséges következtetéseket, akkor hozzánk jönnek és kötelességünk lesz, hogy nekik is tőlünk telhetően megkönnyítsük az átmenetet a megváltozott termelési módra. Máskülönben sorsukra kell hagynunk őket és bérmunkásaik felé fordulnunk, akiknél visszhangra fogunk találni. Valószínűleg itt is eltekinthetünk az erőszakos kisajátítástól és egyebekben számíthatunk arra, hogy a gazdasági fejlődés hatására ezek a keményebb koponyák is hallgatnak majd az értelem szavára.

Egészen egyszerűen csak a nagybirtokot illetően áll a dolog. Itt leplezetlen tőkés üzemmel állunk szemben, és így nem lehetnek semmiféle aggályaink. Mezőgazdasági proletárok tömegeit látjuk itt magunk előtt, és feladatunk világ-

gos. Mihelyt pártunk az államhatalom birtokába jut, egyszerűen ki kell sajátítania a nagybirtokosokat, csakúgy, mint az iparban a gyárosokat. Hogy ez a kisajátítás kártérítéssel vagy anélkül történik-e, ez nagyrészt nem tőlünk fog függeni, hanem azoktól a körülményektől, amelyek között a hatalom birtokába jutunk, és főként maguknak a nagybirtokos uraknak a magatartásától is. A kártérítést korántsem tartjuk minden körülmények között elvetendőnek; Marx nekem — mégpedig hányszor! — mondotta, hogy nézete szerint számunkra az volna a legolcsóbb megoldás, ha az egész bandát kifizethetnénk. De ezt most nem kell feszegetnünk. A közösségnek így visszaadott nagybirtokokat az e földeket már most megművelő és szövetkezetekbe szervezendő mezőgazdasági munkásoknak kellene átadnunk használatra, a közösség ellenőrzése alatt. Hogy milyen módozatokban, arról most még semmi határozottat nem állapíthatunk meg. Mindenesetre a tőkés üzemnek társadalmivá való átalakítása itt már teljesen elő van készítve és egyik napról a másikra véghezvihető éppúgy, mint pl. a Krupp urak vagy a von Stumm urak gyárában. És e mezőgazdasági szövetkezetek példája a még esetleg vonakodó utolsó parcellásparasztokat és bizonyára egyik-másik nagyparasztot is meggyőzi majd a szövetkezeti nagyüzem előnyeiről.

Itt tehát éppoly fényes kilátást nyithatunk meg a mezőgazdasági proletárok előtt, mint amilyen az ipari munkásokat kecsegteti. S így csak idő, mégpedig igen rövid idő kérdése lehet számunkra, hogy Poroszország Elbán túli részének mezőgazdasági munkásait meghódítsuk. Ha pedig az Elbán túli mezőgazdasági munkások velünk vannak, akkor nyomban más szél fúj majd egész Németországban. Az Elbán túli mezőgazdasági munkások tényleges féljobbágyi sora a fő alapzata a porosz junkeruralomnak és ezzel a sajátosan porosz főhatalomnak Németországban. A mindjobban eladósodó, elszegényedő, állami és magánköltségen élősködő és uralmukban éppen ezért még erőszakosabban megkapaszkodó Elbán túli junkerok teremtették meg és tartják fenn a bürokráciának és a hadsereg tisztikarának sajátosan porosz jellegét; ezeknek gőgje, korlátoltsága és pökhendisége miatt gyűlölik a Porosz-Német Birodalmat annyira a belföldön — bármennyire belátják is, hogy az, mint a nemzeti egység ez idő szerint elérhető egyetlen formája, pillanatnyilag elkerülhetetlen —, és minden fényes győzelme ellenére, e jellemvonások miatt becsülik olyan kevéssé külföldön. E junkerok hatalma azon nyugszik, hogy a hét óporosz tartomány zárt területén — tehát a birodalom egész területének mintegy egyharmadán — az ő kezükben van a földbirtok, amellyel itt velejár a társadalmi és politikai hatalom, és nemcsak a földek vannak a kezükben, hanem a cukorgyárak és szeszfőzők révén e terület legjelentősebb iparágai is. Sem Németország többi részének nagybirtokosai, sem a nagyiparosok nincsenek hasonló kedvező helyzetben; zárt királysággal sem az egyik, sem a másik réteg nem rendelkezik. Mindkettő nagy területeken van szétszórva és konkurrenciában áll a gazdasági és politikai

túlsúlyért egymással és a társadalom őket körülvevő más elemeivel. A porosz junkeroknak ez a hatalmi helyzete azonban egyre inkább elveszti gazdasági alapját. Az eladósodás és elszegényedés, minden állami segély ellenére (pedig ez II. Frigyes óta minden szabályszerű junkerköltségvetésben benne van), itt is feltartóztathatatlanul terjed; csak a mezőgazdasági munkásoknak törvényhozás és szokás által szentesített tényleges féljobbágyi helyzete s ezzel lehetővé tett határtalan kizsákmányolása tartja még épphogy felszínen a süllyedő junkerokat. Hintsétek el a szociáldemokrácia magvait e munkások között, ösztönözzétek őket bátorságra és összetartásra, hogy álljanak ki jogaikért, és vége a junkerdicsőségnek. A nagy reakciós hatalom, amely Németországban ugyanazt a barbár, hódító elemet képviseli, amelyet az orosz cárizmus egész Európában, mint felszúrt hólyag fog összezsugorodni. A porosz hadsereg „törzsezredei" szociáldemokratákká lesznek, s ezzel olyan hatalmi eltolódás megy végbe, amely teljes átalakulást rejt a méhében. De éppen ezért az Elbán túli mezőgazdasági proletárok megnyerése sokkalta fontosabb, mint a nyugatnémet kisparasztoké, vagy éppenséggel a délnémet középparasztoké. Itt, az Elbán túli Poroszországban van a mi döntő csataterünk, s ezért a kormány és a junkerok mindent el fognak követni, hogy az ide vezető utat elzárják előlünk. És ha — amint fenyegetnek bennünket — pártunk terjeszkedésének megakadályozására újabb erőszakos intézkedéseket tennének, ez mindenekelőtt azért történik majd, hogy az Elbán túli mezőgazdasági proletariátust propagandánktól megóvják. Egyre megy. Mi mégis meghódítjuk.

1894. november 15—22.
Marx és Engels Művei. 22. köt.
1970. 451—471. old.

LEVELEK

MARX ARNOLD RUGÉHOZ

(Részlet

Én most Hollandiában utazom. Amennyire az itteni és a francia újságokból látom, Németország mélyen belegázolt a szennybe és még egyre mélyebbre süllyed. Biztosítom Önt, hogy ha az emberben nyoma sincs a nemzeti büszkeség érzésének, mégis nemzeti szégyent érez, még Hollandiában is. A legkisebb hollandus is még állampolgár a legnagyobb némethez képest. S a külföldiek véleménye a porosz kormányról! Megdöbbentő egyetértés uralkodik efelől, senki sincs tévedésben e rendszert és átlátszó természetét illetően. Az új iskola tehát mégiscsak használt valamit. A liberalizmus ünnepi palástja lehullott és a legvisszataszítóbb zsarnokság teljes mezítelenségében áll az egész világ szeme előtt.

Ez is kinyilatkoztatás, noha visszájára fordított. Igazság, amely legalább arra megtanít, hogy hazafiasságunk üresség*ét*, államrendszerünk természetellenesség*ét* felismerjük és orcánkat a szégyentől eltakarjuk. Ön mosolyogva néz rám és ezt kérdi: mit nyerünk ezzel? Szégyenérzetből nem csinálnak forradalmat. Erre azt válaszolom: a szégyenérzet már forradalom; ez valójában a francia forradalom győzelme a német hazafiság felett, amely azt 1813-ban legyőzte. A szégyenkezés a harag egyik fajtája, az önmagát marcangoló harag. S ha egy egész nemzet valóban szégyenkezne, oroszlán lenne, amely ugrásra készülve megfeszíti izmait. Megengedem, hogy Németországban még a szégyenkezés sincs meg; ellenkezőleg, ezek a nyomorultak még patrióták. De mi űzze ki belőlük a hazafiasságot, ha nem az új lovag* nevetséges rendszere? Az önkényuralom komédiája, amelyet velünk eljátszik, az ő számára ugyanolyan veszélyes, mint egykor a Stuartok és Bourbonok számára az önkényuralom tragédiája volt. S ez a komédia, még akkor is, ha hosszú ideig nem tartanák annak, ami, még akkor is forradalom lenne már. Az állam sokkal komolyabb valami, semhogy bohóckodás tárgyává lehessen tenni. Egy bolondokkal megrakott hajó talán úszhat egy ideig *a szélre bízva magát*; de saját végzete felé úszik, éppen azért, mert ezt a bolondok nem hiszik. Ez a végzet a küszöbön álló forradalom.

1843. március.
Marx és Engels: Válogatott levelek.
1950. 13—14. old.

* IV. Frigyes Vilmos. — *Szerk.*

ENGELS MARXHOZ

PÁRIZSBA

(Részlet)

Jungot és egy sereg más embert lehetetlen meggyőzni arról, hogy közöttünk és Ruge között elvi különbség van, és még mindig az a véleményük, hogy csupán személyi csetepaté az egész.[341] Ha azt mondják nekik, hogy Ruge nem kommunista, nemigen hiszik el, és úgy vélik, mégiscsak kár, hogy olyan „irodalmi tekintélyt", mint R., meggondolatlanul félredobunk! Mit mondhatunk erre? Várni kell, míg R. megint valami kolosszális ostobasággal áll elő, hogy ezt az embereknek kézzelfoghatóan demonstrálhassuk. Azt hiszem, Junggal mégsincs rendjén a dolog, a fickóban nincs elég határozottság.

Nálunk most mindenütt nyilvános gyűléseket tartanak, hogy a munkások helyzetének javítására egyleteket alapítsanak; ez pompásan megmozgatja a germánokat, és a filiszterek figyelmét szociális kérdésekre tereli. Ezeket a gyűléseket minden teketória nélkül hívják össze, a rendőrség megkérdezése nélkül. Kölnben a szervezeti szabályzatot előkészítő bizottságba felerészt a mieinket jutattuk be. Elberfeldben legalább egy emberünk benne volt, és a racionalisták segítségével két gyűlésen pompás vereséget mértünk a jámborokra; óriási többséggel száműztünk a szervezeti szabályzatból mindennemű kereszténységet. Jót mulattam azon, milyen hallatlanul nevetségessé tették magukat ezek a racionalisták elméleti kereszténységükkel és gyakorlati ateizmusukkal. Elvben teljesen igazat adtak a keresztény ellenzéknek, de a gyakorlatban azt kívánták, hogy a kereszténységet, amely pedig saját kijelentésük szerint az egylet alapja, egyetlen szóval se említsék a szervezeti szabályzatban; a szervezeti szabályzatban eszerint legyen benne minden, csak éppen az egylet életelve nem! A fickók azonban olyan mereven kitartottak e nevetséges álláspont mellett, hogy nekem egy szót sem kellett szólnom, és mégis olyan szervezeti szabályzatot kaptunk, hogy jobbat a fennálló viszonyok között még kívánni sem lehetne. Jövő vasárnap újra lesz gyűlés, de azon nem vehetek részt, mert holnap Vesztfáliába utazom.

Nyakig ülök angol újságokban és könyvekben, amelyekből az angol proletárok helyzetéről szóló könyvemet állítom össze.* Január közepére vagy végére, gondolom, készen leszek, mert a munka nehezén, az anyag elrendezésén már 8—14 napja túl vagyok. Szép bűnlajstromot fogok összeállítani az angoloknak; az egész világ színe előtt gyilkosság, rablás és minden más gaztett tömeges elkövetésével vádolom meg az angol burzsoáziát és angol előszót írok hozzá,

* Lásd Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (Marx és Engels Művei. 2. köt. 211—474. old.). — *Szerk.*

amelyet külön kinyomatok és megküldök az angol pártvezéreknek, irodalmároknak és parlamenti tagoknak. A fickók még megemlegetnek. Egyébként magától értetődik, hogy lányomnak mondom, de menyem értsen belőle, vagyis a német burzsoázia, amelynek elég világosan megmondom, hogy ugyanolyan komisz, mint az angol, csak nem olyan ügyes az embernyúzásban. Mihelyt ezzel kész vagyok, nekilátok az angol társadalom fejlődéstörténetének, ami még kevesebb fáradságomba fog kerülni, mert a hozzá való anyag kész, a fejemben már elrendeztem és a dolog egészen világos előttem. Közben, mihelyt ráérek, alkalmasint írok néhány brosúrát, nevezetesen *List* ellen.[342]

1844. november 19.
Marx és Engels Művei. 27. köt.
1971. 7—8. old.

MARX P. V. ANNYENKOVHOZ

PÁRIZSBA

Brüsszel, 1846. december 28
42, rue d'Orléans, Fbg. Namur

Kedves Annyenkov úr!

Már régen megkapta volna válaszomat november 1-i levelére, de könyvkereskedőm csak a múlt héten küldte el nekem Proudhon úr könyvét, a „Philosophie de la misère"-t*. Két nap alatt átfutottam, hogy azonnal közölhessem Önnel véleményemet. Minthogy igen gyorsan olvastam el, nem bocsátkozhatom a könyv részleteibe, csupán az általános benyomásról beszélhetek, melyet reám tett. Ha kívánja, egy második levélben kitérhetek a részletekre.

Őszintén bevallom Önnek, hogy a könyvet általában rossznak, sőt nagyon rossznak találom. Levelében Ön is gúnyolódik azon a „darabka német filozófián", amellyel Proudhon úr ebben az idomtalan és nagy igénnyel fellépő művében hivalkodik, de Ön felteszi, hogy a közgazdasági fejtegetést nem fertőzte meg a filozófiai métely. Tőlem is távol áll az a szándék, hogy Proudhon úr közgazdasági fejtegetésének hibáit filozófiájának rovására írjam. Proudhon úr nem azért nyújt helytelen bírálatot a politikai gazdaságtanról, mert filozófiája nevetséges, hanem azért nyújt nevetséges filozófiát, mert a mai társadalmi rendszert a maga egymásbakapcsolódásában [engrènement] — hogy azt a szót használjam, melyet Proudhon úr mint sok mást is, Fourier-tól kölcsönöz — nem értette meg.

Miért beszél Proudhon úr istenről, az egyetemes észről, az emberiség személy-

* — „A nyomorúság filozófiája"-t. — *Szerk.*

telen eszéről, amely soha nem téved, amely mindenkor egyenlő volt önmagával, amelynek csak helyes tudatára kell jutnunk, hogy az igazságban eligazodjunk? Miért kereskedik erőtlen hegelianizmussal, hogy magát merész gondolkodónak tüntesse fel?

Ő maga szolgáltatja a kulcsot a rejtély megoldásához. Proudhon úr a történelemben a társadalmi fejlődések bizonyos sorát látja; a történelemben haladást vél megvalósulni; végül úgy találja, hogy az emberek, mint egyének, nem tudták, mit tesznek, hogy tévedtek saját mozgásuk felől, vagyis hogy társadalmi fejlődésük első pillantásra egyéni fejlődésüktől eltérőnek, elkülönítettnek, függetlennek tűnik. Ezeket a tényeket nem tudja megmagyarázni, s máris megszületik a hipotézis a magát kinyilatkoztató egyetemes észről. Mi sem könnyebb, mint misztikus okokat, azaz frázisokat kitalálni, ahol hiányzik a józan ész.

De ha elárulja, hogy mit sem ért az emberiség történelmi fejlődéséből — márpedig elárulja, amikor olyan hangzatos szavakat használ, mint egyetemes ész, isten stb. —, nem árulja-e el Proudhon úr egyúttal és szükségszerűen azt is, hogy képtelen a *gazdasági fejlődés* megértésére?

Mi a társadalom, bármilyen is a formája? Az emberek kölcsönös tevékenységének a terméke. Szabadon választhatják-e az emberek ezt vagy azt a társadalmi formát? Semmiképpen sem. Tételezze az emberek termelőképességeinek meghatározott fejlettségi állapotát, és megkapja az érintkezés [commerce] és a fogyasztás megfelelő formáját. Tételezze a termelés, az érintkezés és a fogyasztás meghatározott fejlődési fokát, és megkapja a társadalmi szerkezet megfelelő formáját, a család, a rendek vagy az osztályok megfelelő szervezetét, egyszóval a megfelelő polgári társadalmat [société civile]. Tételezzen ilyen polgári társadalmat, és megkapja a megfelelő politikai rendszert [état politique], mely csak hivatalos kifejezése a polgári társadalomnak. Ezt Proudhon úr soha nem fogja megérteni, mert azt hiszi, hogy nagy dolgot visz végbe, amikor az államtól [état] a polgári társadalomhoz, azaz a társadalom hivatalos összefoglalásától a hivatalos társadalomhoz fordul.

Fölösleges hozzátennünk, hogy az emberek nem szabadon rendelkeznek *termelőerőikkel* — egész történelmük alapjával —, mert minden termelőerő szerzett erő, előző tevékenység terméke. Ily módon a termelőerők az emberek gyakorlati energiájának eredményei, de magának ennek az energiának határt szabnak a körülmények, melyek között az emberek vannak, a már megszerzett termelőerők, a társadalmi forma, amely előttük már fennállott, amelyet nem ők teremtenek, amely az előző nemzedék terméke. Azzal az egyszerű ténnyel, hogy minden későbbi nemzedék az előbbi nemzedék által szerzett termelőerőket talál, amelyek neki új termelés nyersanyagául szolgálnak, összefüggés jön létre az emberek történetében, létrejön az emberiség története, amely annál inkább az emberiség története, minél inkább gyarapodtak az emberek termelőerői és ennek következtében társadalmi viszonyaik. Ebből szükségszerűen kö-

vetkezik, hogy az emberek társadalmi története sohasem más, mint egyéni fejlődésük története, akár tudatában vannak ennek, akár nem. Anyagi viszonyaik alkotják minden viszonyuk alapját. Ezek az anyagi viszonyok nem egyebek, mint azok a szükségszerű formák, melyekben az emberek anyagi és egyéni tevékenysége megvalósul.

Proudhon úr összekeveri az eszméket és a dolgokat. Az emberek sohasem mondanak le arról, amit már megszereztek, de ez nem jelenti azt, hogy sohasem mondanak le arról a társadalmi formáról, amelyben bizonyos termelőerőket megszereztek. Éppen ellenkezőleg. Hogy az elért eredmény veszendőbe ne menjen, hogy a civilizáció gyümölcseit el ne veszítsék, az emberek kénytelenek minden hagyományos társadalmi formájukat megváltoztatni, mihelyt érintkezésük [commerce] módja nem felel meg többé a megszerzett termelőerőknek. — A *commerce* szót itt a legtágabb értelemben, a német *Verkehr* értelmében használom. — Például: a kiváltság, a céhek és testületek intézménye, a középkori reglementációs rendszer olyan társadalmi kapcsolatok voltak, amelyek egyedül feleltek meg a szerzett termelőerőknek és annak a megelőző társadalmi rendszernek, amelyből ezek az intézmények sarjadtak. A testületi és reglementációs rendszer védelme alatt felhalmoztak tőkéket, kifejlődött a tengeri kereskedelem, gyarmatokat alapítottak — és az emberek mindennek gyümölcseit elvesztették volna, ha fenn akarták volna tartani azokat a formákat, amelyek védelme alatt e gyümölcsök megértek. Jött is két villámcsapás, az 1640-es és az 1688-as forradalom. Az összes régi gazdasági formákat, az ezeknek megfelelő társadalmi kapcsolatokat, a politikai rendszert [état politique], mely a régi társadalom hivatalos kifejezése volt, szétzúzták Angliában. Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, *múlékony és történelmi* formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési móddal együtt megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek csupán ennek a meghatározott termelési módnak voltak szükségszerű kapcsolatai.

Ez az, amit Proudhon úr nem értett meg, és még kevésbé mutatott ki. Proudhon úr, minthogy képtelen nyomon követni a történelem valóságos mozgását, egy fantazmagóriával áll elő, amely azzal az igénnyel lép fel, hogy dialektikus fantazmagória. Nem érzi szükségét annak, hogy a XVII., XVIII. és XIX. századról beszéljen, mert az ő történelme a képzelet ködbirodalmában játszódik le, s messze fölülemelkedik időn és téren. Egyszóval, hegeli kacat ez, nem pedig történelem; nem profán történelem, nem az emberek történelme ez, hanem szent történelem — az eszmék történelme. Proudhon úr nézőpontjából az ember csupán eszköz, amelyet az eszme vagy az örök ész felhasznál, hogy magát kifejlessze. Azok az *evolúciók*, amelyekről Proudhon úr beszél, olyan evolúciók, amelyek az abszolút eszme misztikus ölében mennek végbe. Ha az ember letépi a leplet, ezt a misztikus nyelvezetet, meglátja, hogy Proudhon úr

azt a rendet nyújtja, amelyben a közgazdasági kategóriák az ő agyában elhelyezkednek. Nem kerül nagy erőfeszítésembe bebizonyítani azt, hogy ez a rend egy igen rendezetlen agynak a rendje.

Proudhon úr könyvét az *értékről* — vesszőparipájáról — szóló értekezéssel kezdi. Ennek az értekezésnek a vizsgálatára ezúttal nem térek ki.

Az örök ész evolúcióinak sora a *munkamegosztással* kezdődik. Proudhon úr számára a munkamegosztás egészen egyszerű dolog. De vajon nem volt-e a kasztrendszer is bizonyos munkamegosztás? Nem volt-e a testületi rendszer egy másik munkamegosztás? S a manufaktúra-rendszer munkamegosztása, amely rendszer Angliában a XVII. század közepén kezdődik és a XVIII. század végén fejeződik be, nem különbözik-e szintén teljesen a nagyipar, a modern ipar munkamegosztásától?

Proudhon úr annyira nem sejti az igazságot, hogy arra sem fordít figyelmet, amire még a profán közgazdászok is ügyelnek. A munkamegosztásról beszélve, nem érzi szükségét annak, hogy a világ*piacról* beszéljen. Hát jó! De vajon nem kellett-e a munkamegosztásnak a XIV. és XV. században — amikor még nem voltak gyarmatok, amikor Amerika még nem létezett Európa számára, Kelet-Ázsia pedig csak Konstantinápoly közvetítésével létezett — alapjában különböznie a XVII. század munkamegosztásától, amikor már fejlett gyarmatok voltak?

Ez még nem minden. Vajon a népek egész belső szervezete, összes nemzetközi kapcsolataik nem egyebek-e, mint bizonyos munkamegosztás kifejezései? És nem kell-e megváltozniok, ha a munkamegosztás megváltozik?

Proudhon úr oly kevéssé értette meg a munkamegosztás kérdését, hogy még a város és a falu különválásáról sem beszél, amely például Németországban a IX—XII. században ment végbe. Ennélfogva Proudhon úr szemében ez a különválás nyilván örök törvény, hiszen sem eredetét, sem fejlődését nem ismeri. Egész könyvében úgy beszél, mintha egy meghatározott termelési módnak ez a terméke ítéletnapig fennmaradna. Mindaz, amit Proudhon úr a munkamegosztásról mond, csupán összegezése, méghozzá igen felületes, igen hiányos összegezése annak, amit előtte Adam Smith és ezren mások megmondtak.

A második evolúció — a *gépek*. Az összefüggés a munkamegosztás és a gépek között Proudhon úrnál egészen misztikus. A munkamegosztás minden fajtájának megvoltak a maga sajátos termelési szerszámai. Pl. a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig nem mindent készítettek az emberek kézzel. Voltak szerszámaik, mégpedig igen bonyolultak, mint a szövőszékek, a hajók, az emelők stb. stb.

Nincs tehát nevetségesebb annál, ha valaki a gépeket mint következményt általában a munkamegosztásból származtatja.

Mellékesen megjegyzem még, hogy Proudhon úr, mivel a gépek történelmi eredetét nem értette meg, még kevésbé értette meg fejlődésüket. Elmondhatjuk,

hogy 1825-ig — az első általános válság idejéig — a fogyasztás szükségletei általában gyorsabban növekedtek, mint a termelés, s a gépek fejlődése kényszerű következménye volt a piac szükségleteinek. 1825 óta a gépek feltalálása és alkalmazása csak a munkáltatók és a munkások közötti háború eredménye. Ez is csupán Angliára érvényes. Az európai nemzeteket a saját piacukon is meg a világpiacon is ható angol konkurrencia kényszerítette arra, hogy gépeket alkalmazzanak. Ami végül Észak-Amerikát illeti, itt a gépek bevezetésének oka mind a más népekkel való konkurrencia, mind pedig a munkáskezek hiánya, vagyis az Észak-Amerika népessége és ipari szükségletei közötti aránytalanság. Ezekből a tényekből következtethetünk arra, milyen éleselméjűséget tanúsít Proudhon úr, amikor a konkurrencia kíséretét mint harmadik evolúciót, mint a gépek antitézisét idézi fel!

Végül, általában, merő képtelenség a *gépekből* — a munkamegosztás, a konkurrencia, a hitel stb. mellett — közgazdasági kategóriát csinálni.

A gép éppúgy nem közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza. A gépek jelenlegi *alkalmazása* egyike jelenlegi gazdasági rendszerünk viszonyainak, a gépek kiaknázásának módja ellenben egészen másvalami, mint maguk a gépek. A lőpor ugyanaz marad, akár arra használják, hogy egy embert megsebezzenek, akár arra, hogy a sebesült sebeit kezeljék vele.

Proudhon úr fölülmúlja önmagát, amikor a konkurrenciát, a monopóliumot, az adót vagy a rendőrséget, a kereskedelmi mérleget, a hitelt és a tulajdont az idézett sorrendben növeszti a fejében. Angliában a XVIII. század elején, a gépek feltalálása előtt, csaknem valamennyi hitelintézmény ki volt fejlődve. Az államhitel csupán új módja volt az adók emelésének és az új szükségletek kielégítésének, amelyeket a burzsoá osztály hatalomra jutása teremtett meg. Végül az utolsó kategória Proudhon úr rendszerében a *tulajdon.* A való világban ellenkezőleg a munkamegosztás és Proudhon úr többi kategóriája alkotja azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeknek összessége az, amit ma *tulajdonnak* neveznek: ezeken a viszonyokon kívül a polgári tulajdon nem egyéb, mint metafizikai vagy jogi illúzió. Egy másik kor tulajdona, a feudális tulajdon, egy sor egészen más társadalmi viszony között fejlődik ki. Proudhon úr azáltal, hogy a tulajdont független viszonynak tünteti fel, nem csupán módszertani hibát követ el — világosan bebizonyítja, hogy nem ragadta meg azt a köteléket, amely a *polgári* termelés valamennyi formáját összefogja, nem értette meg azt, hogy egy-egy meghatározott korszakban a termelés formái *történelmi* és *múlékony* jellegűek. Proudhon úr, aki nem látja, hogy társadalmi intézményeink történelmi termékek, aki sem eredetüket, sem fejlődésüket nem érti, csak dogmatikus kritikájukat nyújthatja.

Éppen ezért Proudhon úr egy *fikcióhoz* kénytelen menekülni, hogy a fejlődést megmagyarázza. Azt képzeli, hogy a munkamegosztást, a hitelt, a gépeket stb. — mindezt rögeszméjének, az egyeniőség eszméjének szolgálatára találták fel.

Magyarázata fölségesen naiv. Ezeket a dolgokat az egyenlőség érdekében találták fel, de sajnos az egyenlőség ellen fordultak. Ez Proudhon úr egész gondolatmenete. Azaz felállít egy önkényes hipotézist, és abból, hogy a valóságos fejlődés és az ő fikciója lépten-nyomon ellentmond egymásnak, arra következtet, hogy ellentmondás áll fenn. Elpalástolja, hogy csupán az ő rögeszméi és a valóságos mozgás között van ellentmondás.

Így aztán Proudhon úr, főleg történeti ismeretek hiányában, nem látta, hogy az emberek, miközben termelőképességeiket fejlesztik, vagyis miközben élnek, bizonyos viszonyokat fejlesztenek ki egymás között, s hogy e viszonyok miként te termelőképességek módosulásával és növekedésével szükségszerűen változik. Nem látta, hogy a *közgazdasági kategóriák* csak *absztrakciói* ezeknek a valóságos viszonyoknak, hogy csak annyiban igazságok, amennyiben e viszonyok fennállnak. Így Proudhon úr a polgári közgazdászok tévedésébe esik, akik ezeket a közgazdasági kategóriákat örök törvényeknek tekintik, nem pedig történelmi törvényeknek amelyek csak bizonyos történelmi fejlődés, a termelőerők meghatározott fejlődése számára törvények. Ahelyett tehát, hogy a politikai gazdaságtani kategóriákat a valóságos, múlékony, történelmi társadalmi viszonyok absztrakcióinak tekintené, Proudhon úr a dolgok misztikus megfordításával a tényleges viszonyokban csak ezeknek az absztrakcióknak a megtestesülését látja. Maguk ezek az absztrakciók olyan formulák, amelyek a világ teremtése óta szunnyadtak az atyaisten ölében.

Itt azonban derék Proudhonunknál heves szellemi görcsök jelentkeznek. Ha mindezek a kategóriák isten szívének kisugárzásai, s az emberek rejtett és örök élete, akkor miként lehetséges először az, hogy van fejlődés, másodszor pedig az, hogy Proudhon úr nem konzervatív? Ezeket a nyilvánvaló ellentmondásokat Proudhon úr az antagonizmus egész rendszerével magyarázza meg.

Az antagonizmus e rendszerének megvilágítására lássunk egy példát.

A *monopólium* jó, mert közgazdasági kategória, tehát isten egyik kisugárzása. A konkurrencia jó, mert szintén közgazdasági kategória. Ami azonban nem jó, az a monopólium és a konkurrencia valósága. Ami még rosszabb, az az, hogy a monopólium és a konkurrencia kölcsönösen felfalják egymást. Mi a teendő? Minthogy isten e két örök gondolata ellentmond egymásnak, Proudhon úr számára nyilvánvaló, hogy isten ölében megvan e két gondolat szintézise is, amelyben a konkurrencia kiegyenlíti a monopólium hátrányait, és vice versa.* A két eszme közötti harc végeredményben csak a jó oldalt engedi majd érvényesülni. Ezt a titkos gondolatot el kell ragadni istentől, azután alkalmazni, és minden a legnagyobb rendben lesz; ki kell nyilatkoztatni a szintetikus formulát, amely az emberiség személytelen eszének homályában van

* — megfordítva. — *Szerk.*

elrejtve. Proudhon úr egy pillanatig sem habozik, hogy a kinyilatkoztató szerepében jelenjék meg.

De vessünk egy pillantást a való életre. A jelenlegi gazdasági életben nemcsak konkurrenciát és monopóliumot találunk, hanem megtaláljuk szintézisüket is, amely nem *formula*, hanem *mozgás*. A monopólium megteremti a konkurrenciát, a konkurrencia megteremti a monopóliumot. Ámde ez az egyenlet korántsem küszöböli ki a jelenlegi helyzet nehézségeit, mint a polgári közgazdászok képzelik, hanem még súlyosabb és kuszáltabb helyzetet eredményez. Ha tehát megváltoztatjuk azt az alapot, amelyen a jelenlegi gazdasági viszonyok nyugszanak, ha megsemmisítjük a jelenlegi termelési *módot*, akkor nemcsak a konkurrenciát, a monopóliumot és antagonizmusukat semmisítjük meg, hanem egységüket, szintézisüket is, a mozgást, amely a konkurrencia és a monopólium valóságos kiegyensúlyozása.

Most bemutatom Önnek egy példán Proudhon úr dialektikáját.

A szabadság és *rabszolgaság* — antagonizmus. Nem kell beszélnem a szabadságnak sem a jó, sem a rossz oldalairól. Ami a rabszolgaságot illeti, nem kell beszélnem a rossz oldalairól. Az egyetlen, ami magyarázatra szorul, a rabszolgaság jó oldala. Nem a közvetett rabszolgaságról, a proletár rabszolgaságról van szó, hanem a közvetlen rabszolgaságról, a feketék rabszolgaságáról Surinamban, Brazíliában, Észak-Amerika déli vidékein.

A közvetlen rabszolgaság éppúgy sarkpontja jelenlegi indusztrializmusunknak, mint a gépek, a hitel stb. Rabszolgaság nélkül nincs gyapot, gyapot nélkül nincs modern ipar. A rabszolgaság tette értékessé a gyarmatokat, a gyarmatok teremtették meg a világkereskedelmet, a világkereskedelem pedig szükségszerű feltétele a gépi nagyiparnak. Ezért a négerkereskedelem előtt a gyarmatok csak igen kevés terméket szállítottak az Óvilágnak, és alig változtatták meg a világ arculatát. A rabszolgaság tehát fölöttébb fontos közgazdasági kategória. Rabszolgaság nélkül Észak-Amerika, a leghaladóbb nép, patriarchális országgá változnék. Ha letörölnék Észak-Amerikát a népek térképéről, anarchia, a kereskedelem és a modern civilizáció teljes hanyatlása következnék be. Márpedig a rabszolgaság eltüntetése azt jelentené, hogy Amerikát letörlik a népek térképéről. Ily módon a rabszolgaság, mivelhogy közgazdasági kategória, a világ kezdete óta megvan minden népnél. A modern népek csak azt tudták megtenni, hogy saját országukban álcázták a rabszolgaságot, az Újvilágban viszont leplezetlenül meghonosították. Mit tehet a derék Proudhon úr a rabszolgaságról való ilyetén elmélkedések után? A szabadság és a rabszolgaság szintézisét keresi, az igazi juste milieu-t*, másszóval az egyensúlyt a rabszolgaság és a szabadság között.

Proudhon úr nagyon jól megértette, hogy az emberek csinálják a posztót, a

* — arany középutat. — *Szerk.*

vásznat, a selymet, és nagy érdem, hogy ezt az egyszerű dolgot megértette! De azt már nem értette meg Proudhon úr, hogy az emberek képességeiknek megfelelően azokat a *társadalmi viszonyokat* is termelik, melyek között posztót és vásznat termelnek. Még kevésbé értette meg Proudhon úr, hogy az emberek — akik anyagi termelőképességüknek [productivité matérielle] megfelelően termelik a társadalmi viszonyokat — termelik az *eszméket*, a *kategóriákat*, vagyis ugyanezen társadalmi viszonyok elvont eszmei kifejezéseit is. A kategóriák tehát éppoly kevéssé örökkévalók, mint a viszonyok, melyeknek kifejezései. A kategóriák történelmi és múlékony termékek. Proudhon úr számára éppen ellenkezőleg, az absztrakciók, a kategóriák az eredendő okok. Szerinte ezek, és nem az emberek csinálják a történelmet. *Az absztrakció, a kategória mint olyan*, vagyis az emberektől és anyagi tevékenységüktől elkülönítve, természetesen halhatatlan, változhatatlan, érzéketlen, csak a tiszta ész létformája, ami mindössze annyit jelent, hogy az absztrakció mint olyan — absztrakt. Csodálatos *tautológia*!

Így hát Proudhon úr számára a közgazdasági viszonyok, amelyeket kategóriák formájában lát, örök formulák, amelyeknek nincs sem eredetük, sem haladásuk.

Fejezzük ki ezt másképpen: Proudhon úr nem állítja közvetlenül, hogy az ő szemében *a polgári élet örök igazság*; közvetve mondja ezt, amikor isteníti azokat a kategóriákat, amelyek gondolati formában a polgári viszonyokat fejezik ki. A polgári társadalom termékeit spontánul keletkezett, saját élettel rendelkező, örök lényeknek tekinti, mihelyt kategóriák formájában, gondolati formában jelennek meg előtte. Ennélfogva nem emelkedik a polgári látókör fölé. Minthogy úgy operál a polgári gondolatokkal, mintha örökké igazak lennének, e gondolatok szintézisét, egyensúlyát keresi, és nem látja, hogy az a mód, ahogyan jelenleg egyensúlyban tartják egymást, az egyetlen lehetséges mód.

Valójában Proudhon úr csak azt teszi, amit minden derék burzsoá. Valamennyien azt mondják, hogy a konkurrencia, a monopólium stb. elvben, vagyis mint absztrakt gondolatok, az élet egyedüli alapjai, de a gyakorlatban sok kívánnivalót hagynak hátra. Valamennyien akarják a konkurrenciát, annak gyászos következményei nélkül. Valamennyien a lehetetlent akarják, ti. a polgári életfeltételeket e feltételek szükségszerű következményei nélkül. Egyikük sem érti, hogy a termelés polgári formája éppoly történelmi és múlékony forma, mint amilyen a feudális forma volt. Ez a tévedésük onnan származik, hogy az ő szemszögükből a burzsoá ember minden társadalom egyetlen lehetséges alapja, onnan, hogy nem tudnak olyan társadalmi állapotot elképzelni, melyben az ember nem lenne többé burzsoá.

Proudhon úr tehát szükségszerűen *doktrinér*. Az a történelmi mozgás, amely a mai világot felforgatja, szerinte abban a problémában oldódik fel, hogyan

lehet két polgári gondolat helyes egyensúlyát, szintézisét felfedezni. Így e ravasz kópé furfangosan felfedezi isten rejtett gondolatát, a két elszigetelt gondolat egységét, de ezek csak azért elszigetelt gondolatok, mert Proudhon úr elszigetelte őket a gyakorlati élettől, a jelenlegi termeléstől, ama valóságok kombinációjától, melyeket e gondolatok kifejeznek. A nagy történelmi mozgás helyébe, amely az emberek már megszerzett termelőerői és a termelőerőknek már meg nem felelő társadalmi viszonyai közti összeütközésből származik; a rettenetes háborúk helyébe, amelyek egy nemzet különböző osztályai között és a különböző nemzetek között készülnek; a tömegek gyakorlati és erőszakos cselekvése helyébe, amely egyedül lesz képes ezeket az összeütközéseket feloldani; ennek a hatalmas, folytonos és bonyolult mozgásnak a helyébe Proudhon úr saját fejének ürítő mozgását [le mouvement cacadauphin] teszi. Eszerint a történelmet a tudósok csinálják, azok az emberek, akik el tudják lesni isten legbensőbb gondolatát. A kisembereknek csak az a dolguk, hogy a tudósok kinyilatkoztatásai szerint cselekedjenek.

Most már érthető, miért esküdt ellensége Proudhon úr minden politikai mozgalomnak. A ma problémáinak megoldását ő nem nyilvános tevékenységben látja, hanem saját fejének dialektikus körforgásaiban. Mivel számára a kategóriák a mozgatóerők, a gyakorlati életet nem kell megváltoztatni ahhoz, hogy megváltoztassuk a kategóriákat. Éppen ellenkezőleg: a kategóriákat kell megváltoztatni, és ennek következtében megváltozik majd a valóságos társadalom.

Az ellentmondások kibékítésének vágyától áthatva, Proudhon úr azon nem is gondolkodik, hogy nem kell-e ezeknek az ellentmondásoknak magát az alapját megdönteni. Mindenben ahhoz a doktrinér politikushoz hasonlít, aki meg akarja tartani a királyt, a képviselőházat és a felsőházat mint a társadalmi élet integráns részeit, mint örök kategóriákat. Csupán új formulát keres e hatalmak egyensúlyozására, holott egyensúlyuk éppen abban az aktuális mozgásban rejlik, melyben e hatalmak közül az egyik hol legyőzője, hol rabszolgája a másiknak. Így fáradozott a XVIII. században sok középszerű elme azon, hogy megtalálja az igazi formulát, melynek segítségével a társadalmi rendek, a nemesség, a király, a parlamentek stb. egymással egyensúlyba hozhatók, és másnap nem volt már sem király, sem parlament, sem nemesség. Ebben az antagonizmusban az igazi egyensúly mindazoknak a társadalmi viszonyoknak a felfordulása volt, amelyek e feudális exisztenciáknak és e feudális exisztenciák antagonizmusának alapjául szolgáltak.

Minthogy Proudhon úr az egyik oldalra az örök eszméket, a tiszta ész kategóriáit állítja, a másik oldalra pedig az embereket és gyakorlati életüket, amely szerinte ezeknek a kategóriáknak az alkalmazása, elejétől fogva *dualizmus* található nála az élet és az eszmék, a lélek és a test között — olyan dualizmus, amely sok formában megismétlődik. Mint most láthatja, ez az antagonizmus

nem más, mint Proudhon úr képtelensége arra, hogy megértse az általa istenített kategóriák profán eredetét és profán történetét.

Levelem már túlságosan hosszú ahhoz, hogy még arról a nevetséges vádról is beszéljek, amelyet Proudhon úr a kommunizmus ellen emel. Ön egyelőre el fogja hinni nekem, hogy az az ember, aki nem értette meg a jelenlegi társadalmi rendszert, még kevésbé értheti meg azt a mozgalmat, amely ennek megdöntésére törekszik, sem e forradalmi mozgalom irodalmi kifejezéseit.

Az *egyetlen pont*, amelyben tökéletesen egyetértek Proudhon úrral: a szocialista érzelgősség iránt érzett ellenszenve. Én már őelőtte is sok ellenséget szereztem magamnak azzal, hogy kigúnyoltam az érzelgős, utópista birka-szocializmust. De nincsenek-e különös illúziói Proudhon úrnak, amikor saját kispolgári szentimentalizmusát — családi tűzhelyről, a hitvesi szeretetről szóló kenetes szónoklataira és mindezekre a közhelyekre gondolok — állítja szembe azzal a szocialista szentimentalizmussal, amely például Fourier-nál sokkal mélyebben szántó, mint derék Proudhonunk öntelt banalitásai. Ő maga is érzi érveinek hitványságát, a maga teljes képtelenségét arra, hogy ezekről a dolgokról beszéljen, annyira, hogy tombolni, kiabálni kezd, az irae hominis probit* játssza, tajtékzik, átkozódik, denunciál, kígyót-békát kiált, a mellét veri és isten s ember előtt azzal dicsekszik, hogy tőle távol állnak ezek a gyalázatos szocialista dolgok! Ő nem bírálja a szocialista szentimentalizmust, illetve azt, amit ő szentimentalizmusnak tart. Ő mint valami szent, mint egy pápa, átokkal sújtja a szegény bűnösöket, és dicséretét zengi a kispolgárságnak és a házitűzhely nyomorúságos, patriarchális szeretet-illúzióinak. S ez egyáltalán nem véletlen. Proudhon úr tetőtől talpig a kispolgárság filozófusa, közgazdásza. Fejlett társadalomban és helyzeténél fogva a *kispolgár* egyrészt szocialistává, másrészt közgazdásszá lesz, azaz elkápráztatja a nagyburzsoázia fénye és együttérez a nép szenvedésével. Egyszerre burzsoá is meg nép is. Lelke mélyén azzal kérkedik, hogy pártatlan, hogy megtalálta a helyes egyensúlyt [juste équilibre], amely azzal az igénnyel lép fel, hogy különbözik az arany középúttól [juste milieu]. Az ilyen kispolgár isteníti az *ellentmondást*, mert az ellentmondás lényének alapja. Ő maga az eleven társadalmi ellentmondás. Az elmélettel igazolnia kell azt, ami ő maga a gyakorlatban, és Proudhon úrnak az az érdeme, hogy tudományos tolmácsolója a francia kispolgárságnak, ez pedig valóban érdem, mert a kispolgárság integráns része lesz minden készülő társadalmi forradalomnak.

Szerettem volna, ha ezzel a levéllel együtt elküldhetem Önnek a politikai gazdaságtanról szóló könyvemet[343], de mind ez ideig nem tudtam kinyomatni sem ezt a munkát, sem pedig a német filozófusok és szocialisták bírálatát, amelyről Brüsszelben beszéltem Önnek.** El sem képzeli, milyen nehézségekbe

* — a feddhetetlen ember haragját. — *Szerk.*

** Vö. „A német ideológia" (Marx és Engels Művei. 3. köt. 11—538. old.). — *Szerk.*

ütközik Németországban egy ilyen könyv megjelentetése, egyrészt a rendőrség, másrészt a kiadók miatt, akik maguk is érdekelt képviselői mindazoknak az irányzatoknak, amelyeket támadok. Ami pedig a saját pártunkat illeti, nemcsak hogy szegény, de a német kommunista párt jelentékeny része haragszik is rám, mert szembeszállok utópiáival és szavalataival.

Kész híve
Karl Marx

P. S. Ön nyilván kíváncsi arra, miért írok rossz franciasággal, ahelyett, hogy jó németséggel írnék Önnek. Azért, mert francia szerzővel van dolgom.

Nagyon lekötelezne, ha nem váratna sokáig válaszára, hadd tudjam meg, hogy barbár franciaságom burkát lehántva, sikerült-e megértenie engem.

Marx és Engels Művei. 27. köt.
1971. 428—438. old.

MARX
AZ „ALBA" C. ÚJSÁG SZERKESZTŐJÉNEK

Uram!

„Neue Rheinische Zeitung" („Új Rajnai Újság") címmel, Carlo Marx főszerkesztésében a közeljövőben, folyó év június 1-től, új napilap indul itt, Köln városában. Ez az újság nálunk, északon, ugyanazokért a demokratikus elvekért fog harcolni, amelyeket az „Alba" képvisel Itáliában. Nem lehet tehát kétséges, hogy milyen álláspontot fogunk elfoglalni az Itália és Ausztria közötti vitás kérdésben. Meg fogjuk védeni az olasz függetlenség ügyét, mindhalálig küzdeni fogunk az olaszországi osztrák zsarnokság ellen, ugyanúgy, mint a németországi és a lengyelországi zsarnokság ellen. Baráti kezet nyújtunk az olasz népnek, és be akarjuk bizonyítani neki azt, hogy a német nemzet visszautasít mindenfajta elnyomást, amelyet Önökre is gyakorolnak ugyanazok az emberek, akik nálunk is mindig elnyomták a szabadságot. Minden lehetőt meg akarunk tenni, hogy előkészítsük a szövetséget és az egyetértést e között a két nagy és szabad nemzet között, amelyekkel egy bűnös kormányrendszer ez ideig elhitette azt, hogy ellenségei egymásnak. Követeljük tehát, hogy a durva osztrák szoldateszkát haladéktalanul vonják ki Itáliából, és hogy az olasz népnek adják meg a lehetőséget, hogy kifejezhesse saját szuverén akaratát arra vonatkozóan, milyen kormányformát akar választani.

Hogy az olasz ügyekkel tisztában legyünk és hogy mi is alkalmat adjunk Önöknek megítélni szándékunk őszinteségét, azt ajánljuk, hogy cseréljük ki az

Önök újságját a mienkkel; mi elküldjük Önöknek a „Neue Rheinische Zeitung"-ot, és Önök elküldik nekünk az *„Albá"-t* rendszeresen mindennap. Bízunk abban, hogy szívesen fogadják ezt az ajánlatunkat, és arra kérjük Önöket, kezdjék meg a lehető leggyorsabban, az „Alba" küldését, hogy lapjuknak már első számainkban hasznát vehessük.

Ha egyéb közölnivalóik is volnának, kérjük, tegyék meg közléseiket, s ígérjük Önöknek, hogy mindaz, ami bármely országban a demokrácia ügyét szolgálhatja, részünkről mindig a legnagyobb figyelemre fog találni.

Baráti üdvözlettel
a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztősége
Dr. *Carl Marx* főszerkesztő

1848. május vége.
Marx és Engels Művei. 5. köt.
1961. 5—6. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

London, 1851. január 7

Kedves Engels!

Ma azért írok, hogy egy questiuncula theoreticát* vessek fel neked, amely természetesen naturae politico-economicae**.

Hogy a legelején kezdjem, tudod, hogy Ricardo elmélete szerint a földjáradék nem más, mint a föld termékének termelési költségei és ára közötti különbség, vagy, ahogyan azt szintén kifejezi, a különbség azon ár között, amelyen a legrosszabb föld termékét el kell adni, hogy a költségek megtérüljenek (a bérlő profitját és kamatait mindig beleszámítva a költségekbe), és azon ár között, amelyen a legjobb föld terméke eladható.

A járadék emelkedése Ricardo szerint, ahogyan ő maga kifejti elméletét, a következőket bizonyítja:

1. Mind rosszabb földfajtákhoz folyamodnak, illetve azonos mennyiségű tőke, ha folytatólagosan ugyanarra a földre fordítják, nem hoz ugyanannyi terméket. Egyszóval: a föld abban a mértékben rosszabbodik, amelyben a népesség kénytelen többet követelni tőle. Viszonylagosan terméketlenebbé lesz. Éppen ebben találta meg Malthus az ő népesedés-elméletének reális talaját és ezt próbálják tanítványai most utolsó szalmaszálként felhasználni.

* — kis elméleti kérdést. — *Szerk.*
** — politikai gazdaságtani természetű. — *Szerk.*

2. A járadék csak akkor emelkedhet, ha a gabona ára emelkedik (legalábbis *gazdaságilag törvényszerűen*); a járadéknak csökkennie kell, ha a gabona ára csökken.

3. *Egy egész ország járadékhozamának* emelkedése csak azzal magyarázható, hogy igen nagy mennyiségű viszonylag rosszabb földet vettek művelés alá.

Mármost ennek a 3 tételnek mindenütt ellentmond a történelem.

1. Nem kétséges, hogy a civilizáció haladásával mind rosszabb földfajtákat vesznek művelés alá. De éppoly kevéssé kétséges, hogy ezek a rosszabb földfajták a tudomány és az ipar haladása következtében viszonylag jók a korábban jókhoz képest.

2. 1815 óta, a gabonatörvények eltörlése előtt, a gabonaár 90 shillingről 50 shillingre és ez alá csökkent, rendszertelenül, de állandóan. A földjáradék állandóan emelkedett. Így volt ez Angliában. És mutatis mutandis* így volt ez mindenütt a kontinensen is.

3. Minden országban — mint már Petty megjegyezte — azt tapasztaljuk, hogy amikor a gabona ára csökkent, az ország összjáradékhozama emelkedett.

A fő dolog mindamellett továbbra is az, hogy a járadék törvényét össze kell egyeztetni a földművelés termékenységének haladásával általában, mert egyrészt csak így magyarázhatók meg a történelmi tények, másrészt csak így küszöbölhető ki a malthusi elmélet nemcsak a munkáskezeknek, hanem a földnek a rosszabbodására vonatkozólag is.

Azt hiszem, a dolog egyszerűen a következőképpen magyarázható meg:

Tegyük fel, hogy a földművelés egy adott színvonalán a búza bushelének ára 7 shilling, és egy acre legjobb minőségű föld, amely 10 shilling járadékot fizet, 20 bushelt terem. Az egy acre hozadéka tehát 20×7, vagyis 140 shilling. A termelési költségek ez esetben 130 shillingre rúgnak. Tehát 130 shilling az ára a művelés alá vett legrosszabb föld termékének.

Tegyük fel mármost, hogy a földművelésben általános javulás következik be. Ha ezt előfeltételezzük, egyidejűleg feltételezzük azt is, hogy a tudomány, az ipar fellendülőben van és a népesség szaporodik. A földnek javítás révén általánosan megnövekedett termékenysége, szemben a csupán a kedvező időjárás véletlene által előidézett termékenységgel, előfeltételezi ezeket a feltételeket.

A búza ára csökkenjen bushelenként 7 shillingről 5-re. A legjobb föld, az 1. számú, amely régebben 20 bushelt hozott, hozzon most 30 bushelt. Most tehát 20×7, vagyis 140 shilling helyett 30×5, vagyis 150 shillinget hoz. Azaz, a korábbi 10 shilling járadék helyett 20 shilling járadékot. A legrosszabb földnek,

* — a megfelelő módosulásokkal. — *Szerk.*

amely nem hoz járadékot, 26 bushelt kell teremtenie, mert fenti feltevésünk szerint ennek szükségszerű ára 130 shilling, márpedig $26 \times 5 = 130$. Ha a javulás — vagyis a tudomány általános haladása, amely együtt jár a társadalom, a népesség stb. egész haladásával — nem olyan általános, hogy a legrosszabb föld, amelyet művelés alá kell venni, 26 bushelt teremhessen, akkor a gabonaár nem csökkenhet bushelenként 5 shillingre.

A 20 shilling járadék most is, mint azelőtt, a legjobb földön termesztett gabona termelési költségei és ára közötti különbséget, illetve a legrosszabb és a legjobb föld termelési költségei közötti különbséget fejezi ki. Viszonylagosan az egyik föld mindig ugyanolyan terméketlen marad a másikhoz képest, mint azelőtt. De az *általános termékenység* emelkedett.

Csupán azt feltételezzük, hogy — ha a gabonaár 7-ről 5 shillingre csökken — a fogyasztás, a kereslet ugyanabban a mértékben nő, vagyis hogy a termelékenység nem múlja felül azt a keresletet, amely 5 shillinges ár mellett várható. Amilyen helytelen volna ez a feltevés, ha az ár egy kivételesen gazdag aratás következtében csökkent volna 7-ről 5-re, éppolyan szükségszerű a termelékenységnek fokozatos és maguk a termelők által előidézett növekedése esetében. Mindenesetre itt ennek a feltevésnek a gazdasági lehetőségéről van csak szó.

Ebből következik:

1. A földjáradék emelkedhet, noha a föld termékének ára csökken, és *Ricardo törvénye* mégis *helyes marad.*

2. A földjáradék törvénye, ahogyan Ricardo azt igen egyszerű tételben elénk tárja, annak kifejtésétől eltekintve, nem a föld csökkenő termékenységét tételezi fel, hanem csak azt, hogy *bár a társadalom fejlődése következtében a föld termékenysége általánosan növekszik, a földparcellák termékenysége különböző,* vagy hogy az ugyanazon a földön egymásután alkalmazott tőkének különböző a hozadéka.

3. Mennél általánosabb a föld javulása, annál több fajta földet fog ez a javulás érinteni, és az egész ország járadékhozama emelkedhet, noha a gabona ára általában csökken. Ha, mondjuk a fenti példából indulunk ki, akkor csak az a kérdés, mekkora azoknak a földeknek a száma, amelyek 26 bushelnél többet teremnek bushelenként 5 shilling mellett, anélkül, hogy éppenséggel 30 bushelt kellene teremniök, azaz, hogy mennyire változatos annak a földnek a minősége, amely a legjobb és a legrosszabb között van. Ez a legjobb föld járadékának nagyságát nem érinti. Egyáltalában nem érinti közvetlenül a járadék nagyságát.

Tudod, a földjáradéknál a dolog lényege az, hogy a járadékot a különböző termelési költségekkel elért termékek árának egyenlővé válása hozza létre; a piaci árnak ez a törvénye azonban nem más, mint a polgári konkurrencia törvénye. De még a polgári termelés megszüntetése után is meglenne az a bökkenő, hogy a föld viszonylagosan terméketlenebbé válna, hogy ugyanazzal

az egymásutáni munkával kevesebbet termelnének, noha a legjobb föld már nem szolgáltatna — mint a polgári rendszerben — ugyanolyan drága terméket, mint a legrosszabb. Ez az aggály a fentiek szerint elesnék.

Kérlek, írd meg, mi a véleményed a dologról.

Kárpótlásul a fenti unalmas szószért, küldök neked egy köteg szívvidámító levelet Dr. *Magnus Grosstól** (duplán nagy Gross! Legeslegnagyobb Gross!), Cincinnatiból.[344] Látni fogod, hogy ha Gross úr nem is grand, de mindenesetre gros**. Tellering II. in nuce.*** Hiszen minden koblenzi egyforma. Küldd nekem vissza a paksamétát, s ha akarod, s van időd és kedved, írj hozzá pár szót Dronke számára.

Barátod
K. M.

Marx és Engels Művei. 27. köt.
1971. 146—151. old.

MARX JOSEPH WEYDEMEYERHEZ

NEW YORKBA

(Részlet)

Attól tartok, hogy valami zavar támadt, mert félreértettem utolsó leveledet és a 2 legutóbbi küldeményemet így címeztem: „A »Revolution« irodája, 7 Chambers' Street, 1817-es postafiók". A zavart az átkozott „1817-es postafiók" okozta, azt írtad ugyanis, hogy ezt hozzá kell írnom a „régi címhez", de nem mondtad meg, hogy az első címről van-e szó, vagy a másodikról. Remélem azonban, hogy a dolog rendbe jött még e levelem megérkezte előtt, annál is inkább, mert a múlt pénteki levél° foglalta magában cikkem[345] igen terjedelmes V. fejezetét. A VI. s egyben befejező részt nem tudtam ezen a héten elkészíteni. Amennyiben lapod[346] újból megjelenik, ez a késedelem nem okozhat fennakadást, mivel anyaggal bőven el vagy látva.

Heinzen ellen írott cikked, amelyet Engels sajnos túl későn küldött el nekem, igen jó, goromba és *finom* egyszerre, s e kettő egyesítése ismertetője az olyan polémiának, amely igényt tart erre a névre. Közöltem a cikket Ernest Jonesszal, és mellékelten kapsz tőle egy közlésre szánt levelet. Minthogy Jones írását,

* Magnus keresztnév és latinul: *nagy;* Gross vezetéknév és németül: *nagy.* — *Szerk.*
** Franciául grand: nagy; gros: kövér, vaskos, ormótlan. — *Szerk.*
*** — dióhéjban, csírában, kicsiben. — *Szerk.*
° Vö. Marx és Engels Művei. 28. köt. 601. old. — *Szerk.*

rövidítéseit igen nehéz megérteni, és minthogy feltételezem, hogy még nem váltál tősgyökeres angollá, az eredetivel együtt elküldöm a feleségem által készített másolatot, s egyben a német fordítást is, mert a kettőt, az eredetit és a fordítást egymás mellett kell kinyomatnod. Jones leveléhez befejezésül még hozzáfűzheted a következőket: Ami *George Julian Harney*-t illeti, akire Heinzen úr szintén mint tekintélyre hivatkozik, ő adta ki „Red Republican" c. lapjában angolul „Kommunista Kiáltvány"-unkat, azzal a széljegyzettel, hogy ez „the most revolutionary document ever given to the world", a legforradalmibb dokumentum, amellyel a világot valaha is megajándékozták", „Democratic Review"-jában pedig fordításban közölte a Heinzen által „elintézett" bölcsességet, vagyis a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-ban megjelent cikkemet a francia forradalomról[347]. Egy Louis Blanc-ról szóló írásában pedig úgy hívja fel olvasói figyelmét e cikkemre, mint a francia események „igazi kritikájára". Egyébként Angliában nem szükséges csupán a „legszélsőségesebbekre" hivatkozni. Ha a parlament valamelyik tagja miniszter lesz, újból meg kell magát választatnia. *Disraeli* például, az új pénzügyminiszter — Lord of the Exchequer — március 1-i kelettel ezt írja választóinak:

„We shall endeavour to terminate that *strife of classes* which, of late years, has exercised so pernicious an influence over the welfare of this kingdom."

„Azon fogunk fáradozni, hogy véget vessünk *annak az osztályharcnak*, amely az utóbbi években oly káros hatással volt e királyság jólétére."

Ehhez a március 2-i „Times" a következő megjegyzést fűzi.

„If anything would ever divide classes in this country beyond reconciliation, and leave no chance of a just and honourable peace, it would be a tax on foreign corn."

„Ha bármi is ebben az országban szakadást idézhet elő az osztályok között, olyannyira, hogy már minden megbékélés lehetetlenné válik, úgy az a külföldi gabonára kivetett adó."

És nehogy egy Heinzenhez hasonló tudatlan „karakter"[348] azt képzelje, hogy az arisztokraták azért vannak a gabonatörvények *mellett*, a burzsoák pedig *ellenük*, mert az előbbiek a „*monopóliumot*", az utóbbiak a „*szabadságot*" akarják — a derék nyárspolgár ugyanis az ellentéteket csak ebben az ideológiai formában ismeri —, meg kell jegyeznünk, hogy a XVIII. századi Angliában az arisztokraták voltak a (kereskedelmi) „szabadság" mellett és a burzsoák a „monopólium" mellett, ugyanaz a helyzet, amelyet a „gabonatörvények" tekintetében e pillanatban „Poroszországban" találunk a két osztály között. A „Neue Preussiche Zeitung" a legdühödtebb szabadkereskedelem-párti.

Végül a te helyedben általában figyelmeztetném a demokrata urakat, hogy jobban tennék, ha előbb megismerkednének magával a burzsoá irodalommal, mielőtt arra vállalkoznak, hogy annak ellentétét megugassák. Az uraknak tanulmányozniok kellene pl. Thierry, Guizot, John Wade stb. történelmi

munkáit, hogy y tájékozódjanak az „osztályok történetéről" a múltban. Mielőtt a politikai gazdaságtan bírálatát bírálják, meg kellene ismerkedniök a politikai gazdaságtan alapelemeivel. Elég pl. Ricardo nagy művét felütnünk, hogy az első oldalon, az előszó elején, e szavakra bukkanjunk:

„The produce of the earth — all that is derived from its surface by the united application of labour, machinery, and capital, is divided among three classes of the community: namely the proprietor of the land, the owner of the stock or capital necessary for its cultivation, and the labourers by whose industry it is cultivated."

„A föld terméke, mindaz, ami felszínéről származik munka, gépi berendezés és tőke egyesült alkalmazása révén, a közösség *három osztálya* között osztódik el: nevezetesen a föld tulajdonosa, a műveléséhez szükséges készlet, vagyis tőke birtokosa és a munkások között, kiknek iparkodása megműveli."

Hogy mily kevéssé érett még a polgári társadalom az Egyesült Államokban ahhoz, hogy az osztályharcot szemléletessé és érthetővé tegye, arról a legfényesebben C. H. Carey (Philadelphia) az egyetlen jelentős észak-amerikai közgazdász tesz bizonyságot. *Ricardót*, a burzsoázia legklasszikusabb képviselőjét, a proletariátus legsztoikusabb ellenfelét Carey mint olyan embert támadja, akinek műve valóságos fegyvertár anarchisták, szocialisták, a polgári rend minden ellensége számára. Carey nemcsak Ricardónak, hanem Malthusnak, Millnek, Saynek, Torrensnek, Wakefieldnek, MacCullochnak, Seniornak, Whatelynak, R. Jonesnak stb., Európa e vezető közgazdászainak is a szemére veti, hogy részekre szaggatják a társadalmat és polgárháborút készítenek elő, amikor bebizonyítják, hogy a különböző osztályok gazdasági alapzatai feltétlenül egy szükségszerű és egyre növekvő antagonizmust idéznek elő az osztályok között. Carey igyekszik megcáfolni őket, ha nem is úgy, mint az együgyű Heinzen, aki az osztályok létezését *politikai* kiváltságok és *monopóliumok* létezéséhez köti, de úgy, hogy ki akarja mutatni: a *gazdasági* feltételek — járadék (földtulajdon), *profit* (tőke) és munkabér (bérmunka) — nem a harc és az antagonizmus, hanem ellenkezőleg, a társulás és a harmónia feltételei. Természetesen csak azt bizonyítja be, hogy neki az Egyesült Államok „fejletlen" viszonyai a „normális" viszonyok.

Ami mármost engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán *a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz van kötve*; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen a *proletariátus diktatúrájához vezet*; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz*. A Heinzen-féle

tudatlan fajankók, akik az osztályoknak nemcsak a harcát, hanem még a létezését is tagadják, csak azt bizonyítják hogy — minden véresszájú csaholásuk és humanista pöffeszkedésük ellenére — azokat a társadalmi feltételeket, amelyek között a burzsoázia uralkodik, a történelem végső termékének, netovábbjának tartják, hogy ők maguk nem mások, mint a burzsoázia szolgái, és ez a szolgaság annál undorítóbb, minél kevésbé értik meg e fajankók még magának a burzsoá rendszernek a nagyságát és átmeneti szükségszerűségét is.

A fenti glosszákból használd fel azt, amit jónak látsz. Egyébként Heinzen a „centralizációt" tőlünk vette át a maga „föderatív köztársaság"[349] helyébe stb. Ha majd az osztályokról most terjesztett nézeteink már közhelyekké váltak és a „közönséges emberi értelem" birtokállományába kerültek, akkor ez a pimasz nagy hűhóval a „saját éles elméje" legújabb termékeiként fogja hirdetni és meg fog bennünket ugatni, mihelyt továbbfejlesztjük felfogásunkat. Így ugatta meg a „saját éles elméjével" a hegeli filozófiát, ameddig az haladó volt. Most pedig e filozófiának ízetlenné vált és Ruge által ismét megemésztetlenül kiköpött morzsáival táplálkozik.

Csatolom a magyar tudósítás* befejezését. Ha lapod létezik, igyekezz valamit közölni belőle, annál is inkább, mert *Szemere*, Magyarország hajdani miniszterelnöke, Párizsból megígérte nekem, hogy részletes és *nevével aláírt* cikket ír számodra.

Amennyiben lapod megindult, küldj *több* példányt, hogy jobban terjeszthessük.

1852. március 5.
Marx és Engels Művei. 28. köt.
1971. 475—480. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Carey amerikai közgazdász új könyvet adott ki: „Slavery at home and abroad"**. „Rabszolgaságon" itt a szolgaság minden formája, bérrabszolgaság stb. értendő. Elküldte nekem a könyvét és több ízben idézett engem (a „Tribune"-ból), egyszer mint „újabb angol írót", másszor mint „a »New York Tribune« tudósítóját". Korábban említettem már neked, hogy ez az ember eddig megjelent műveiben a polgárság gazdasági alapzatainak „harmóniáját"

* Vö. Marx és Engels Művei. 28. köt. 18. old. — *Szerk.*

** A pontos cím: The Slave Trade, Domestic and Foreign [A bel- és külföldi rabszolgakereskedelem]. — *Szerk.*

fejtegette és minden bajt az állam felesleges beavatkozásából vezetett le. Az állam volt nála a mumus. Most más húrokat penget. Minden rossznak a nagyipar centralizáló hatása az oka. Ez a centralizáló hatás viszont Anglia bűne, amely a világ műhelyévé tolja fel magát, s minden más országot durva és az ipartól elszakított mezőgazdaságra vet vissza. Anglia bűneiért viszont Ricardo és Malthus elmélete felelős, kiváltképpen Ricardo földjáradék-elmélete. Mind Ricardo elméletének, mind pedig az ipari centralizációnak a kommunizmus a szükségszerű következménye. És hogy mindezt elkerülje, hogy a centralizációval a lokalizációt és a gyárnak meg a mezőgazdaságnak az egész országban szétszórt egyesülését állítsa szembe, ez az ultra-szabadkereskedő végül is — védővámot ajánl. Hogy elkerülje a polgári ipar hatásait, amelyekért Angliát teszi felelőssé, igazi jenkihez illően ahhoz folyamodik, hogy ezt a fejlődést magában Amerikában mesterségesen gyorsítsák meg. Egyébként Angliával szembeni ellentéte arra készteti, hogy Sismondi módjára dicsőítse a svájci, a németországi, a kínai stb. kispolgáriságot. S ezt ugyanaz a fickó teszi, aki azelőtt gúnyolódni szokott Franciaországon Kínához való hasonlósága miatt. Az egyetlen dolog, ami pozitíve érdekes a könyvben, a korábbi jamaicai stb. angol négerrabszolgaságnak és az United States négerrabszolgaságának az összehasonlítása. Carey kimutatja, hogy a négerek zöme Jamaicában stb. mindig frissen importált barbárokból állt, mert az angol bánásmód következtében a négerek képtelenek voltak arra, hogy népességük létszámát fenntartsák, sőt az évi import kétharmada is mindig felemésztődött, ezzel szemben a mostani amerikai néger nemzedék hazai produktum, amely többé-kevésbé jenkizálódott, angolul beszél stb., s ezért *képessé* válik az *emancipációra*.

A „Tribune" természetesen teli tüdőből harsonázza Carey könyvének dicséretét. Persze mindkettőjük közös vonása, hogy a sismondista-filantrópszocialista antiiparosítás formájában a védővámos, vagyis az ipari burzsoáziát képviselik Amerikában. Éppen ez a titka annak, hogy a „Tribune" minden „izmusa" és szocialista meséje ellenére „vezető újság" lehet a United Statesben.

Svájcról szóló cikkeddel*, látszólag másról beszélve, persze érzékeny csapást mértél a „Tribune" (centralizáció stb. ellen irányuló) vezércikkeire és az ő *Careyjére*. Én folytattam ezt a burkolt háborút Indiáról írott első cikkemben, amelyben az indiai honi iparnak Anglia által történő megsemmisítését mint *forradalmi* tettet ábrázolom. Ez nagyon meg fogja hökkenteni őket. Egyébként a britek egész indiai gazdálkodása ocsmány volt és mindmáig az.

Hogy Ázsiának ez a része a politikai felszínen végbemenő céltalan mozgások ellenére miért stacionárius jellegű, azt tökéletesen megmagyarázza két egymást kölcsönösen támogató körülmény: 1. A közmunkák a központi kormányzat

* Vö. Engels: „A svájci köztársaság politikai helyzete" (Marx és Engels Művei. 9. köt. 82—88. old.). — *Szerk.*

hatáskörébe tartoznak; 2. e központi kormányzat mellett az egész birodalom — a néhány nagyobb várost nem számítva — falvakra oszlik, amelyeknek teljesen külön szervezetük volt és egy-egy magáért való kis világot alkottak. Egy parlamenti jelentés ezeket a falvakat a következőképpen írja le:

„Egy falu, földrajzi szempontból tekintve, olyan földterület, amely néhány száz vagy ezer acre szántóföldet és ugart ölel fel; politikai szempontból nézve testülethez vagy mezővároshoz hasonló. Minden falu ténylegesen külön község vagy köztársaság, és úgy látszik, mindig is az volt. Tisztviselői: 1. A *patel*, gaud, mandai stb., ahogy különböző nyelveken nevezik, a főlakos, ő felügyel általában a falu ügyeire, ő dönti el a lakosok közötti vitákat, látja el a rendőri feladatokat és végzi a falun belül az adószedő teendőit... 2. A *karnam*, sámbuk vagy patvári a nyilvántartó. 2. A *tálajári* vagy *szthalvár* és 4. a *tatáj* a falu, illetve a termés őrei. 5. A *nirganti* osztja szét a folyók vagy a víztárolók vizét megfelelő arányban, a különböző földekre. 5. A *dzsósi* vagy csillagjós kijelöli a vetés és az aratás időpontját és a kedvező vagy kedvezőtlen napokat vagy órákat minden mezőgazdasági munka számára. 7. A *kovács* és 8. az *ács* készítik a kezdetleges mezőgazdasági szerszámokat, a paraszt még kezdetlegesebb lakóházát. 9. A *fazekas* készíti a falu összes háztartási eszközeit. 10. A *mosó* tartja tisztán a kevés ruhaneműt... 11. A *borbély*. 12. Az *ezüstműves*, aki gyakran a falu *költője* és *iskolamestere* is egy személyben. Aztán a *bráhman* a vallásgyakorlat teendőire. A községi kormányzatnak ebben az egyszerű formájában éltek az ország lakosai emberemlékezet óta. A faluhatárok csak ritkán változtak; és noha magukat a falvakat időnként háború, éhínség vagy járvány sújtotta, sőt el is pusztította, ugyanaz a név, ugyanazok a határok, ugyanazok az érdekek, sőt ugyanazok a családok egész korszakokon át folytatódtak. Királyságok összeomlása vagy felosztása nem okoz gondot a falvak lakosainak; amíg falujuk épségben marad, nem törődnek azzal, milyen hatalom kezére jut, milyen uralkodó birtokába kerül. Belső gazdasága nem változik."

A patel tisztsége többnyire öröklődő. E községek némelyikében a falu földjeit közösen művelik meg, többségükben azonban minden birtokló a maga földjén szánt-vet. A községen belül rabszolgaság és kasztrendszer uralkodik. A parlagföldeket közös legelőnek használják. A háziszövést és fonást az asszonyok és lányok végzik. Ezek az idilli köztársaságok, amelyek csak *falujuk határait* őrzik féltékenyen a szomszéd falutól, még meglehetős épségben léteznek India északnyugati részein, amelyek csak nemrég kerültek az angolok birtokába. Azt hiszem, az ázsiai despotizmus és stagnálás számára szolidabb alapzatot elgondolni sem lehet. És bármennyire írországosították is az angolok az országot, ezeknek a sztereotip ősformáknak a feltörése az európaizálás elengedhetetlen feltétele volt. Az adószedő egymaga ezt nem vihette véghez. Ehhez az ősrégi ipar megsemmisítésére volt szükség, ami ezeket a falvakat megfosztotta önellátó jellegüktől.

Baliban — Jáva keleti partjánál fekvő sziget — a hindu vallás mellett még teljes épségben fennmaradt ez a hindu szervezet is, amelynek nyomai egyébként, akárcsak a hindu befolyásé, egész Jávában felfedezhetők. Ami a *tulajdon kérdését* illeti, ekörül nagy vita folyik az Indiával foglalkozó angol írók között. A Krisnától délre elterülő, völgyekkel átszabdalt hegyvidékeken úgy látszik csakugyan létezett földtulajdon. Jávában viszont, jegyzi meg „History of Java" című művében Sir Stamford Raffles, Jáva volt *angol* kormányzója, az ország egész területén, „ahol valamelyest számottevő földjáradékot lehetett elérni", a fejedelem korlátlan földesúr. Mindenesetre úgy látszik, hogy egész Ázsiában elvileg először a mohamedánok szögezték le azt, hogy „földtulajdon nem létezik".

A fentebb említett falvakról megjegyzem még, hogy már Manunál[350] szerepelnek; nála az egész szervezet ezen nyugszik: tízen vannak alárendelve egy magasabb adószedőnek, aztán százan, majd ezren.

Írj nekem mielőbb.

1853. június 14.
Marx és Engels Művei. 28. köt.
1971. 250—253. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Nagyon érdekelt Thierry könyve, „Histoire de la formation et du progrès du Tiers Etat" [Tanulmány a harmadik rend kialakulásának és fejlődésének történetéről], 1853. Különös, hogy ez az úr, aki az „osztályharc" atyja a francia történetírásban, hogyan dühöng az előszóban az „újakra", akik most a burzsoázia és proletariátus közti antagonizmust is látják, és ennek az ellentétnek a nyomait már a harmadik rend 1789 előtti történetében is felfedezik. Nagy igyekezettel próbálja bebizonyítani, hogy a harmadik rend a nemességen és papságon kívül minden rendet magában foglal, és hogy a burzsoázia mindezen többi elem képviselőjeként szerepel. Idéz pl. a velencei követi jelentésekből: „Akik magukat birodalmi rendeknek nevezik, három rendbeli személyekből állanak, úgymint a papságból, a nemességből és azokból a fennmaradó személyekből, akiket közös néven népnek lehet nevezni." Ha Thierry úr olvasta volna a mi dolgainkat, tudná, hogy a burzsoázia határozott ellentéte a néppel természetesen csak akkor kezdődik, mihelyt nem áll többé szemben harmadik rendként a papsággal és a nemességgel. Ami azonban a *„tegnapi keletű* anta-

gonizmus" „történelmi gyökereit" illeti, könyve a legjobb bizonyíték arra, hogy ezek a „gyökerek" mindjárt akkor keletkeztek, amikor a harmadik rend. A „senatus populusque romanus"* formulájából ennek az egyébként szellemes kritikusnak a maga módján arra kellene következtetnie, hogy Rómában sohasem volt más ellentét, mint a szenátus és a nép közötti. Amit én érdeklődéssel láttam az általa közölt okmányokból, az az, hogy a „catalla, capitalia", azaz tőke szó a kommunák felbukkanásával tűnik fel. Egyébként akarata ellenére bebizonyította, hogy a francia burzsoázia győzelmét semmi sem késleltette annyira, mint az, hogy csak 1789-ben szánta rá magát arra, hogy együttműködjék a parasztokkal. Sikerülten mutatja be, ha nem is foglalja össze: 1. hogy a francia burzsoázia kezdettől fogva, legalábbis a városok felemelkedése óta nagyon is fokozza befolyását azzal, hogy mint parlament, bürokrácia stb. konstituálódik, nem pedig, mint Angliában, csupán a kereskedelem és ipar révén. Ez bizonnyal még a mai Franciaországot is jellemzi. 2. Leírásából szépen kimutatható, hogyan emelkedik fel az osztály, miközben tönkremennek azok a különböző formák, amelyekben különböző időkben a súlypontja van, és a különböző csoportok, amelyek e formákon át befolyáshoz jutnak. Az átalakulásoknak ezt az egymásutánját az osztály uralomra jutásáig nézetem szerint — legalábbis anyagában — még sehol sem mutatták be így. Sajnos, a maîtrises, jurandes[351] kérdésében, tehát a formákat illetőleg, amelyekben az ipari burzsoázia kifejlődik, szinte csak általános és közismert frázisokra szorítkozik, pedig az anyagot itt is egyedül ő ismeri. Amit jól kifejt és hangsúlyoz, az a XII. századbeli városi mozgalom összeesküvő és forradalmi jellege. A német császárok, pl. I. Frigyes és II. Frigyes, rendeleteket bocsátottak ki e „communiones", „conspirationes", „conjurationes"** ellen, egészen a német Szövetségi Gyűlés szellemében. Így pl. II. Frigyes 1226-ban minden „konzulátust[352] és más szabad városi berendezkedést a Provence városaiban semmisnek mer nyilvánítani:

„Pervenit nuper ad notitiam nostram quod quarumdam civitatum, villarum et aliorum locorum universitates ex proprio motu constituerunt juridictiones, potestates" (Potestad), „consulatus, regimina et alia quaedam statuta ... et cum jam apud quasdam... in abusum et pravam consuetudinem inoleverunt... nos ex imperiali auctoritate tam juridictiones etc. atque consessiones super his, per comites Provinciae et Forcalquerii ab eis obtentas, ex certa scientia revocamus, et inania esse censemus."***

* — a római szenátus és nép. — *Szerk.*

** — közösségek (kommunák), titkos egyesülések, esküvel megpecsételt szövetségek. — *Szerk.*

*** „Tudomásunkra jutott mostanság, hogy némely város, falu és egyéb helység közösségei önkényesen törvényhatóságokat, hatóságokat, hivatalokat, kormányzatokat és más efféle statútumokat létesítettek... és mivel ez némelyiküknél... visszaéléssé s túlkapássá fajult...

Továbbá:

„Conventiculas quoque omnes et conjurationes in civitatibus et extra... inter civitatem et civitatem et inter personam et personam seu inter civitatem et personam, omnibus modis fieri prohibemus." (Constitutio pacis Frederici I.)

„Quod nulla civitas, nullum oppidum, communiones, constitutiones, colligationes, confederationes vel conjurationes aliquas, quocumque nomine censeantur, facere possent; et quod nos, sine domini sui assensu, civitatibus seu oppidis in regno nostro constitutis, auctoritatem faciendi communiones, constitutiones... conjurationes aliquas, quaecumque nomina imponantur eisdem, non poteramus nec debebamus impertiri." (Henrici regis sententia contra communiones civitatum.)*

Hát nem teljesen ugyanaz a peckes német professzori stílus ez, amely később a „Szövetségi Központi Bizottság"[353] részéről tombolt? A „commune jurée" (esküvel megpecsételt szövetség) Németországban nem jutott tovább Triernél, és akkor I. Frigyes császár 1161-ben véget vetett neki:

„Communio quoque civium trevirensium, quae et conjuratio dicitur, quam nos in civitate destruximus... quae et postea, sicut audivimus, reiterata est, cassetur et in irritum revocetur."**

A német császároknak ezt a politikáját a francia királyok arra használták, hogy Lotaringiában, Elzászban, a Dauphinéban, a Franche-Comtéban, a Lyonnais-ben stb. titokban támogassák a „szövetségeket" és a „közösségeket" és elpártoltassák a Német Birodalomtól: „Sicut ad culminis nostri pervenit notitiam, rex Franciae ...sinceritatem fidei vestrae molitur corrumpere." (Rodolphus I., epistula ad cives de Besançon.)***

Mint ahogyan ugyanezzel a politikával az itáliai városokat guelfekké[354] tették a fickók.

császári hatalmunknál fogva ezeket a törvényhatóságokat stb., valamint a Provence és Forcalquier grófjaitól ezekre kapott szabadságleveleket mindezek biztos tudomása alapján visszavonjuk és semmisnek nyilvánítjuk." — *Szerk.*

* — „Megtiltunk minden egyesülést és szövetséget a városokban és azokon kívül... egyik és másik város és egyik és másik személy vagy város és személy között, bármilyen is az." (I. Frigyes békerendelete).

„Hogy semminő város, egyetlen község (nem birodalmi jogú város) sem alakíthat semmilyen néven nevezendő közületeket, alkotmányos testületeket, egyesüléseket vagy szövetségeket; és hogy mi, uruk beleegyezése nélkül, a városoknak vagy községeknek birodalmunkban ilyen közösségek, társulatok... szövetségek alakításának jogát, bármely nevet adjanak is azoknak, nem engedélyezhetjük és nem engedélyezzük." (Henrik király rendelete a városi közösségek ellen.) — *Szerk.*

** — „A trieri polgárok mindennemű közösségét, amelyek szövetségnek is nevezte..ek, amelyet a városban megszüntettünk, de később, mint hallottuk, felújítottak, feloszlatjuk és semmisnek nyilvánítjuk." — *Szerk.*

*** — „Mint felséges tudomásunkra jutott, a francia király ... hűségetek őszinteségét iparkodik megrontani." (I. Rudolf levele Besançon polgáraihoz.) — *Szerk.*

Gyakran komikus, hogy a „communio" szót ugyanúgy szidalmazzák, mint manapság a kommunizmust. Így pl. Guilbert noyoni pap ezt írja: „Communio novum ac pessimum nomen."*

A XII. század nyárspolgárai néha patetikus módon szólítják fel a parasztokat, hogy a városokba, a communio juratá-kba meneküljenek. Így pl. St. Quentin kiváltságlevelében:

„Mi (St. Quentin polgárai) egyértelműleg kölcsönös segítséget és kölcsönös tanácsot és kölcsönös kezességet és kölcsönös védelmet fogadunk minden esküdt tagnak. Egyértelműleg kijelentjük, hogy bárki jön közösségünkbe és segít bennünket a magáéval, akár mert ellenségeitől való félelmében, akár mert más vétség miatt menekül... bejöhet a községbe, *mert a kapu mindenkinek nyitva áll*; és ha hűbérura jogtalanul visszatartja holmiját és nem jogszerűen akar eljárni, mi ezért igazságot szolgáltatunk."

1854. július 27.
Marx és Engels Művei. 28. köt.
1971. 361—364. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Tegnapelőtt egy kis bankett volt a „People's Paper" évfordulója alkalmából. Ezúttal, minthogy úgy láttam, az idők ezt követelik, elfogadtam a meghívást, annál is inkább, mert (mint a „Paper"-ben bejelentették) az egész emigrációból *egyedül* engem hívtak meg és az első pohárköszöntő is reám jutott, tudniillik nekem kellett tartanom a világ proletárjainak szuverenitására. Mondtam hát egy kis angol beszédet, amelyet azonban nem fogok kinyomatni.[355] A kívánt célt elértem. Talandier úr, akinek $2^1/_2$ shillingért meg kellett vennie a belépőjegyet, és a többi francia és egyéb emigrációs banda meggyőződött arról, hogy mi vagyunk a chartisták egyetlen „intim" szövetségesei és — bár nyilvános demonstrációktól tartózkodunk és átengedjük a franciáknak, hogy nyilvánosan kacérkodjanak a chartizmussal — mindenkor hatalmunkban áll, hogy a minket már történelmileg megillető helyet újra elfoglaljuk. Ez annál is szükségesebbé vált, mert a Pyat elnökletével tartott február 25-i említett gyűlésen felállott a német mesterlegény, *Scherzer* (öreg fickó) és valóban szörnyű straubinger-stílusba n[356] denunciálta a német „tudósokat", a „szellemi munká-

* — A communio új és szerfölött rossz név. — *Szerk.*

sokat", akik őket (a mesterlegényeket) cserbenhagyták és így arra kárhoztatták, hogy a többi nemzet mellett szégyent valljanak. Hiszen ismered Scherzert még Párizsból. *Schapper* barátunkkal ismét találkoztam néhányszor és igen töredelmes bűnösre leltem benne. Két éve tartó visszavonultsága mintha élesebbé tette volna az eszét. Nyilván megérted, hogy minden eshetőségre számítva, jó, ha ez az ember a kezünk ügyében van és még inkább, ha eltávolítjuk Willich keze ügyéből. Schapper most szörnyen dühös a windmilli mesterlegényekre.

Leveledet Steffenhez majd eljuttatom. Levy levelét ott kellett volna tartanod. Egyáltalán tedd ezt minden levéllel, amelynek visszaküldését nem kérem. Minél kevesebbet mennek át a postán, annál jobb. A Rajna-tartományt illetően teljesen egyetértek veled. Számunkra a fatális az, hogy olyasmit látok derengeni a jövőben, aminek „hazaárulás"-íze lesz. Nagyon is a berlini dolgok fordulásától függ majd, nem kényszerülünk-e hasonló helyzetbe, mint a régi forradalomban a mainzi klubisták[357]. Ez nehéz dolog lesz. Mi, akik olyannyira tisztában vagyunk derék Rajnán túli testvéreinkkel! Németországban minden attól függ majd, hogy lehetséges-e a proletárforradalmat a paraszthábornak valamiféle második kiadásával támogatni. Akkor remek lesz a dolog.

1856. április 16.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 37—38. old.

ENGELS MARXHOZ

LONDONBA

Manchester, 1856. május 23

Kedves Marx,

Írországi utunkon Dublinből a nyugati parton levő Galwayba mentünk, majd 20 mérföldnyire észak felé az ország belsejébe, onnan Limerickbe, a Shannonon lefelé Tarbertbe, Tralee-be, Killarneybe és vissza Dublinbe. Egészben mintegy 450—500 angol mérföldet tettünk meg az országban magában, tehát az egész országnak kb. 2/3-át láttuk. Dublin kivételével — amely úgy viszonylik Londonhoz, mint Düsseldorf Berlinhez, és egészen a hajdani kis rezidensi székhely jellegét viseli magán, egészen angol módra is épült — az egész ország és különösen a városok olyanok, mintha Franciaországban vagy Felső-Itáliában volnánk. Zsandárok, papok, ügyvédek, hivatalnokok, nagybirtokosok örvendetes tömegben és mindenfajta ipar teljes hiánya, úgyhogy alig lehetne megérteni, miből élnek mindezek a paraziták, ha a parasztok nyomora nem mutatná meg ennek a megfelelő ellenképét. A „megrendszabályozás" lépten-nyomon érezhető, a kormány mindenbe beleüti az orrát, úgynevezett

önkormányzatnak nyoma sincs. Írország az első angol gyarmatnak tekinthető, éspedig olyannak, amelyet közelségénél fogva még közvetlenül a régi módon kormányoznak, és itt észrevehető már, hogy az angol polgárok ún. szabadsága a gyarmatok elnyomásán alapszik. Egy országban sem láttam ennyi zsandárt, és a pálinkás porosz zsandárkülső ebben a karabéllyal, szuronnyal és kézibilincsekkel felfegyverzett rendőrlegénységben a legnagyobb tökélyre emelkedett.

Sajátosságai az országnak a romok, a legrégibbek az V. és a VI., a legújabbak a XIX. századból, minden közbülső fokozattal. A legrégibbek kizárólag templomok; 1100-tól templomok és kastélyok, 1800-tól parasztházak. Az egész nyugaton, de különösen Galway környékén, az egész vidéket ellepik ezek a düledező parasztházak, amelyek nagy része csak 1846 óta elhagyatott. Sohasem hittem volna, hogy egy éhínségnek ilyen kézzelfogható realitása lehet.[358] Egész falvak néptelenedtek el, s köztük meg ott pompáznak a kisebb földesuraknak a remek parkjai, akik e vidéknek szinte már egyedüli lakosai: többnyire ügyvédek. Éhínség, kivándorlás és a birtok-megtisztítás [clearances] együttesen vitték ezt végbe. Amellett még jószág sincs a mezőkön; a föld teljes pusztaság, amely senkinek sem kell. Clare grófságban, Galwaytól délre, kissé jobb a helyzet, ott legalább van jószág, és Limerick felé a dombvidéket kitűnően megművelik a nagyobbára skót farmerek, a romok el vannak takarítva és a vidéknek civilizált képe van. Délnyugaton sok a hegység és a mocsár, de csodálatosan buja erdőségek is vannak, aztán ismét szép legelők, különösen Tipperaryben, és Dublin felé a földeken meglátszik, hogy lassanként nagyfarmerek kezébe kerülnek.

Az országot az angolok hódító háborúi 1100-tól 1850-ig (valójában eddig tartottak és eddig az ostromállapot is) teljesen tönkretették. A legtöbb romról megállapították, hogy a háborús pusztítás következménye. Ezáltal a nép is sajátos jelleget kapott, és a fickók minden ír nemzeti fanatizmusuk ellenére érzik, hogy nincsenek már otthon a saját hazájukban. Ireland for the Saxon!* Ezt most megvalósítják. Az ír tudja, hogy a minden tekintetben fölényesebb eszközökkel rendelkező angollal nem konkurrálhat; a kivándorlás addig fog folytatódni, amíg a lakosság túlnyomóan, sőt szinte kizárólag kelta jellegét megette az ördög. Hányszor nekirugaszkodtak az írek, hogy vigyék valamire, de mindannyiszor eltiporták őket politikailag és iparilag. Mesterségesen, következetes elnyomással tökéletesen lezüllött nemzetté tették őket, és most tudvalevőleg azt a hivatást töltik be, hogy Angliát, Amerikát, Ausztráliát stb. ellátják ringyókkal, napszámosokkal, selyemfiúkkal, zsiványokkal, szélhámosokkal, koldusokkal és más senkiháziakkal. A senkiházi jelleg az arisztokráciában is benne lakozik. A földbirtokosok, akik mindenütt másutt elpolgáriasodtak, itt teljesen lezüllöttek. Kastélyaikat roppant nagyságú csodaszép parkok övezik,

* — Írországot az angolszászoknak! — *Szerk.*

de körös-körül pusztaság van, és semmi nyoma annak, miből folyna itt a pénz. Égetnivaló fickók ezek. Kevertvérű, többnyire nagy, erős, jóképű legények, óriási bajusszal hatalmas római orruk alatt, mind olyan katonásan viselkednek, mintha nyugalmazott ezredesek volnának, összevissza utazgatnak az országban, mindenféle szórakozást kergetve, de ha az ember érdeklődik, egy fityingjük sincs, nyakig úsznak az adósságban, és állandóan rettegnek az Encumbered Estates Court-tól[359].

Arról, hogy Anglia hogyan kormányozza ezt az országot, az elnyomásról és a korrupcióról, ami jóval megelőzte Bonaparte ilyen kísérletét — majd legközelebb, ha nem jössz ide hamarosan. Hogy áll ez?

Barátod
F. E.

Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 48—49. old. —

MARX ISAAC IRONSIDE-HOZ

SHEFFIELDBE

(FOGALMAZVÁNY)

(Részletek)

Behatóan mérlegeltem az Ön javaslatát és általában egyetértek vele. Ilyen dologban nem lehet minden csekély részletre pontosan kitérni, a betűtípusban megállapodni stb., és azt sem láthatom előre, hogy nem adódhatnak-e nehézségek ebből, vagy azokból a fenntartásokból, amelyeket a „felhasznált kéziratot" illetően tenni kell. Ezért idejekorán küldök majd Önnek a következő, második szombati szám részére két teljes hasábra való anyagot, és minden héten bőségesen ellátom Önt ilyen terjedelmű anyaggal.

A cikkeknek az Önök által kiadott „Serials"-ben való újranyomása ellen semmi kifogásom, fenntartva magamnak természetesen azt a jogot, hogy ezeket az anyagokat később bármi módon tetszőlegesen felhasználjam.*

Minthogy biztos vagyok abban, hogy Ön a történeti igazságot előítéletből vagy pártos elfogultságból eredően nem fogja eltitkolni...**

Az utóbbi pontot illetően Ön nyilván jogosultnak fogja elismerni, ha meg-

* A fogalmazvány eddigi része Engels kézirásában maradt fenn Marx változtatásaival. A következő részt Marx írta. — *Szerk.*

** A mondat nincs befejezve. — *Szerk.*

győződésem szerint döntő történeti fontosságú részek kihúzása esetén kénytelen leszek a közlést leállítani.

Köszönetet mondva Önnek a „Serials"-ért, amelyet szíveskedett elküldeni nekem, egyúttal sajnálkozásomat kell kifejeznem, amiért nem találta helyénvalónak, hogy a „Story of the Life of Lord Palmerston" kefelevonatát eljuttassa hozzám. Egyes mondatok, történeti adatok, Palmerston beszédeiből vett idézetek — sok minden olyan eltorzított formában jelent meg *sajtóhibák* következtében, hogy véleményem szerint a pamflet mostani formájában nemcsak hogy hasznavehetetlen, hanem egyenesen káros is.

Ami az egész közlésre vonatkozó tervet illeti, elegendő lesz néhány szó. Nem alkalmazom azt a szokásos módszert, hogy az egész témát általános fejtegetésekkel vezessem be, hanem ellenkezőleg, tényekkel kezdem.

A történetírók szokásos eljárásával ellentétben ezt a közleményt nem általános fejtegetésekkel, hanem tényekkel fogom kezdeni.

1856. június 21.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 511., 511—512. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A Mierosławskiban magad is észre fogod venni: 1. hogy ugyanaz az ember, aki szerint Lengyelországban lehetetlen egy royaume diplomatique*, ugyanott egy *révolution diplomatique*** előidézésére törekedett, ti. Louis Bonaparte és Palmerston védnöksége alatt; 2. hogy a „demokratikus" lechita gmina[360] sorsa szükségszerű: a voltaképpeni domíniumot*** a Korona, az arisztokrácia stb. bitorolja; a domínium és a parasztközösségek közötti patriarchális kapcsolatok a jobbágyságot idézik elő; a fakultatív parcellázás afféle *paraszti középrendet* alakít ki, az *ordre équestre*-t[361], amelybe a paraszt csak addig emelkedhetik fel, amíg a hódító háború és a kolonizáció tart, ez a kettő azonban hanyatlását is meggyorsítja. Mihelyt ezt a határt elérik, ez az ordre équestre, amely képtelen egy valóságos középrend szerepének betöltésére, az arisztokrácia lumpenproletariátusává válik. Hasonló a domínium és a paraszt sorsa Moldva, Havas-

* — diplomatikus királyság. — *Szerk.*
** — *diplomatikus forradalom.* — *Szerk.*
*** — birtoklást, birtokot. — *Szerk.*

alföld stb. román lakosságánál. Érdekes a fejlődésnek e fajtája, mert itt a jobbágyság kialakulása merőben gazdasági úton, a hódítás és a faji dualizmus közbeeső láncszeme nélkül kimutatható.

1856. október 30.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 71. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Újabb lengyel történelmi tanulmányaim során az a történelmi tény hangolt döntően Lengyelország javára, hogy 1789 óta minden forradalom intenzitása és életképessége eléggé biztosan lemérhető Lengyelország iránti magatartásán. Lengyelország e forradalmak „külügyi" hőmérője. Ez részletesen kimutatható a francia történelemben. Szembeszökő a mi rövid német forradalmi korszakunkban, akárcsak a magyarban. Valamennyi forradalmi kormány közül I. Napóleont is beleértve, a comité du salut public csak annyiban képez kivételt, hogy az nem gyöngeségből, hanem „bizalmatlanságból" tagadta meg a beavatkozást. 1794-ben maguk elé rendelték a lengyel felkelők képviselőjét* és a következő kérdéseket tették fel ennek a „polgártárs"-nak:

„Hogyan lehet az, hogy az önök Kościuszkója népi diktátor és mégis megtűr maga mellett egy királyt, akiről méghozzá tudnia kell, hogy Oroszország ültette a trónra? Hogyan lehet az, hogy az önök diktátora nem meri végrehajtani a parasztok tömeges mozgósítását, mert fél az arisztokratáktól, akik nem akarják, hogy elvonják tőlük a »munkáskezeket«? Hogyan lehet az, hogy kiáltványai olyan mértékben veszítenek forradalmi színezetükből, ahogyan ő menetközben eltávolodik Krakkótól? Hogyan lehet az, hogy Varsóban a népfelkelést *rögtön* akasztással büntette, az arisztokrata »hazaárulók« pedig szabadon járkálnak vagy hosszadalmas törvényszéki formaságok mögé bújnak? Feleljen!"

Erre a lengyel „polgártárs" kénytelen volt hallgatni.

Mit szólsz Neuchâtelhez és Valanginhoz?[362] Ez az eset arra indított, hogy pótoljam fölöttébb hézagos porosz történelmi ismereteimet. Való igaz, ennél hitványabb dolgot nem produkált még a világtörténelem. Az a hosszadalmas história, ahogy Franciaország névleges királyai valóságos királyokká váltak,

* Franciszek Barss. — *Szerk.*

szintén tele van kicsinyes harcokkal, árulásokkal, fondorkodásokkal. De ez egy nemzet keletkezésének története. Az osztrák történelem, ahogy a német birodalom egyik vazallusa megalapítja házának hatalmát, érdekessé válik azon körülmény által, hogy a vazallus becsapja önmagát mint császárt; érdekessé válik a Kelettel, Csehországgal, Itáliával, Magyarországgal stb. való bonyodalmak által és végül azáltal, hogy e ház hatalma olyan méreteket ölt, hogy Európa egy egyetemes monarchia veszélyét látja benne. Minderről szó sincs Poroszországban. Egyetlen erős szláv nemzetet sem igázott le, még az sem telt ki tőle, hogy 500 év alatt megszerezze Pomerániát, végül is „csere" útján kapta meg.[363] Egyáltalán, tulajdonképpeni *hódításai* a brandenburgi őrgrófságnak — mióta a Hohenzollernok átvették — sohasem voltak, *Sziléziát* kivéve. Minthogy ez a hódítása *egyedülálló*, nyilván ezért hívják II. Frigyest „Egyedülállónak"! Kisszerű tolvajlások, vesztegetés, nyílt megvásárlások, örökséghajhászás stb. — ilyen hitványságokból áll az egész porosz történelem. Mindaz, ami különben érdekes a feudális történelemben, a fejedelem harca a vazallusokkal, a városokkal való összejátszás stb. — mindaz itt törpe karikatúra, mert a városok kicsinyesen unalmasak, a feudálisok ripőkül jelentéktelenek, maga a fejedelem pedig — kis senki. A reformáció idején, akárcsak a francia forradalom alatt, ingatag hitszegés, semlegesség, különbéke, kapkodás némi konc után, amelyet Oroszország az általa végrehajtott felosztások folyamán odavet neki — így Svédország, Lengyelország, Szászország esetében. Amellett az uralkodók sorában mindig csak ez a 3 jellemálarc — a szenteskedő, a bakakáplár és a paprikajancsi —, amelyek úgy követik egymást, mint az éjszaka a nappalt, olyan szabálytalanságokkal, melyek csak a sorrendet változtatják meg, de sohasem jelentik új jellem fellépését. Ami az államot mindamellett fenntartotta, az a *középszerűség* — aurea mediocritas* —, pontos könyvelés, szélsőségek kerülése, a katonai szabályzat precizitása, bizonyos házi sütetű aljasság és „egyházi ediktum". Undorító!

1856. december 2.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 76—78. old.

MARX ENGELSHEZ

RYDE-BA

London, 1857. szeptember 25

Kedves Engels,

Tegnapelőtti levelemet az 5 £ nyugtázásával ma bizonyára megkaptad. Nem értem a késedelmet, minthogy a levelet én magam adtam idejében postára.

Az „Army"-cikked* nagyon szép; a terjedelme azonban valósággal fejbe kólintott, mert ez a sok munka bizonyára árt neked. Kivált, ha tudtam volna, hogy éjszakákon át dolgozol, inkább hagytam volna az egészet a fenébe.

Az army [*hadsereg*] története mindennél szemléletesebben kiemeli a termelőerők és a társadalmi viszonyok összefüggéséről alkotott szemléletünk helyességét. Egyáltalában az army fontos a gazdasági fejlődés szempontjából. Pl. a munkabér először a hadseregben fejlődik ki teljesen az ókoriaknál. Ugyanígy a rómaiaknál a *peculium castrense*[365] az első jogi forma, amelyben a nemcsaládatyák ingó tulajdonát elismerték. Éppígy a céhesség a faberek[366] korporációinál. Ugyanígy itt van a gépi berendezés első nagybani alkalmazása. Még a fémek különös értéke és pénzként való használatuk is, úgy látszik, eredetileg — Grimm kőkorszakának elmúltával — hadi jelentőségükön alapult. A munkának egy ágazaton *belüli* megosztása szintén a hadseregekben valósult meg először. Továbbá a polgári társadalmak egész története nagyon frappánsan van benne összefoglalva. Ha egyszer időd lesz, ki kell dolgoznod a kérdést ebből a szemszögből.

Az egyedüli pontok, amelyek felett kifejtésedben nézetem szerint elsiklottál, a következők: 1. a zsoldosrendszer első kész jelentkezése nagyban és egyszerre a karthágóiaknál (magánhasználatunkra utánanézek egy berlini szerzőnek a karthágói seregekről írott munkájában, amelyről csak később szereztem tudomást); 2. a hadügy fejlődése Itáliában a XV. században és a XVI. elején. Mindenesetre taktikai fortélyok itt alakultak ki. Egyúttal Macchiavelli igen mulatságosan írja le (ezt majd kivonatolom neked) „Firenze történeté"-ben, hogyan verekedtek a condottierék. (Ha azonban elmegyek hozzád Brightonba (mikor?), inkább elviszem neked a Machiavelli-kötetet. „Firenze története" mesterműű.) Végül 3. az ázsiai hadügy, ahogyan az először a perzsáknál jelenik meg, azután pedig, bár igen különbözőképpen módosulva, a mongoloknál és a törököknél stb.

Az életrajzaimhoz stb. természetesen át kellett néznem különféle lexikonokat, többek közt németeket is. Hát azt találtam, hogy a „Munka", „Osztályok", „Termelés" stb. címszavak alatt jócskán merítettek belőlünk, de ostobán. Ezzel szemben valamennyien óvakodnak minket megemlíteni, még ha Edgar

* Engels: „Hadsereg" (Marx és Engels Művei. 14. köt. 33—71. old.). — *Szerk.*

Bauer úrnak és hasonló nagyságoknak hasábokat szentelnek is. Annál jobb nekünk. A német lexikonok életrajzai 8 éven aluli gyerekeknek íródtak. A franciák elfogultak, de legalább elegánsak. Az angol lexikonok becsülettel kimásolják a franciákat és a németeket. Magukban a németekben úgy látszik, hogy ugyanazok a fickók a legkülönbözőbb könyvkiadóknál ugyanazt a szemetet rakják le. Az Ersch és Grubernak[367] csak a későbbi kötetei jók, amelyekben sok a tudományos munka.

Üdvözlet.

Barátod
K. M.

Pauly: „Realenzyklopädie des Altertums" — megbízható.

Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 182—183. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Jones igen együgyű szerepet játszik. Tudod, hogy — minden más határozott szándék nélkül, csakhogy ebben a lanyha időben legyen valamelyes ürügye az agitációra — jóval a válság előtt chartista konferenciát hívott össze, ahová egyúttal burzsoá radikálisokat (nemcsak Brightot, hanem még olyan alakokat is, mint Cunningham) akartak meghívni.[368] Egyáltalában kompromisszum készült a burzsoákkal oly módon, hogy *azok* megkapják a titkos szavazást, ha a munkásoknak megadják minden felnőtt férfi választójogát. Ez a javaslat szakadásokhoz vezetett a chartista pártban, mire Jones még jobban belehajszolta magát a tervébe. Ahelyett, hogy most a válságot felhasználva egy rosszul megválasztott agitációs ürügyet az igazi agitációval cserélne fel, ragaszkodik badarságához; a burzsoákkal való együttműködés hirdetésével elriasztja a munkásokat, míg a burzsoákban korántsem kelti a legcsekélyebb bizalmat sem maga iránt. Néhány radikális lap agyba-főbe dicséri, hogy egészen tönkretegye. Saját lapjában* Frost, a vén szamár, akit ő maga kiáltott ki hősnek és akit konferenciája elnökévé nevezett ki, fenemód goromba levelet közölt ellene, amelyben többek között ezt mondja: Ha ő, Jones a középosztállyal való együttműködést szükségesnek tartja — és szerinte *enélkül semmit sem* lehet elérni —, lépjen fel jóhiszeműen. Ki adta neki azt a jogot, hogy a konferencia

* „The People's Paper". — *Szerk.*

programját a szövetségesek *nélkül* állítsa össze? Ki hatalmazta fel, hogy Frostot kinevezze elnöknek, maga pedig a diktátort játssza stb.? Így hát most benne van a csávában és először játszik nemcsak *együgyű*, hanem *kétértelmű* szerepet. Régen nem láttam, de most meglátogatom. Becsületesnek tartom, és mivel *közéleti férfi* Angliában butaságokkal stb. nem teheti magát lehetetlenné, a fontos csak az, hogy mielőbb kivergődjék a maga állította csapdából. A szamár *alakítson* előbb pártot, ehhez pedig a gyári kerületekbe kell mennie. Akkor majd a radikális polgárok jönnek hozzá kompromisszumokért.

1857. november 24.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 206—207. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

London, 1857. december 18

Kedves Frederick,

Sebtében írom ezt a néhány sort. Éppen most kaptam a *3. és utolsó figyelmeztetést* attól a tetves adóbeszedőtől, hogyha hétfőig nem fizetek, akkor hétfő délután végrehajtót küldenek a nyakamra. Ezért, ha lehet, küldj nekem hétfőig néhány fontot. Most még nagyobb pénzhiányban vagyok, mint egyébként, mert körülbelül 3 hét óta mindent *készpénzben* kell fizetnem és mindennemű hitel megszűnt, ugyanakkor a pénzből, amit kapok, $^2/_3$ mindig rögtön eltűnik függő adósságok fedezésére. Amellett a bevételek nagyon csekélyek, mert a „*Tribune*"-nak már nem küldhetek egy cikknél többet. Ennyit a magánügyekről.

Roppant sokat dolgozom, többnyire reggel 4 óráig. A munka ugyanis kettős: 1. A gazdaságtan alapvonalainak kidolgozása. (Ez feltétlenül szükséges: a közönségnek, hogy a dolog mélyére hatoljon, és nekem személy szerint, hogy megszabaduljak ettől a lidércnyomástól);

2. *A mostani válság*. Erről — a „*Tribune*"-nak írt cikkeken kívül — csak könyvet vezetek, ami azonban tetemes időt vesz igénybe. Arra gondolok, hogy tavasztájt *együtt* pamfletot írunk a dologról[369], s ezzel *újból emlékeztetjük* a német publikumot: ismét és még mindig itt vagyunk, s azok vagyunk, akik voltunk. 3 nagy könyvet nyitottam — Anglia, Németország, Franciaország. Amerikára vonatkozóan minden anyag megvan a „*Tribune*"-ban. Ezt később össze lehet állítani. Egyébként szívesen látnám, ha a „*Guardian*"-t lehetőleg *naponta* küldenéd nekem. Ha mondjuk egy egész hetet kell egyszerre átnéznem, megkétszerezi a munkát és zavart okoz.

Franciaországban (a kereskedelemben) a „németek" — akiket mostantól

egyáltalában figyelembe kell venni — fogják megnyitni a táncot, különösen *Havre*-ban. Azonkívül — eltekintve a csődbe ment állam általános rothadtságától — magában a kereskedelemben is különösen rothadt helyzet van Marseille-ben, és Bordeaux-ban, mindenütt, ahol a tetves crapaud-k[370] idegen elemek belekeveredésétől és beavatkozásától ostorozva kicsinyes, tetves zsugoriságukból és félénkségükből kilépni kényszerültek. Alapjában véve csak egy ilyen mozdulatlan országban volt lehetséges és szükséges egy Crédit mobilier[371]. Minél jobban megismered a „nemzetek messiását", annál kevésbé kedveled.

Amikor csak időd engedi, írj nekem, minthogy utólag elfelejted a válság olyannyira szükséges egész „botránykrónikáját"; leveleidből kivonatokat készítek és ezeket bevezetem a főkönyvekbe.

Üdvözlet. Meleg üdvözletem Lupusnak. Piepernek megvan az az elégtétele, hogy volt főnöke, Saalfeld, akinek a feleségével akkora csetepatéja volt, tönkrement.

Barátod
K. M.

Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 219—220. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Az első rész rövid vázlata a következő. Az egész vacak 6 könyvre oszlik: 1. A tőkéről. 2. Földtulajdon. 3. Bérmunka. 4. Állam. 5. Nemzetközi kereskedelem. 6. Világpiac.

1. *A tőke* 4 szakaszra oszlik a) A tőke általában (*Ez az első füzet anyaga.*) b) A *konkurrencia*, vagyis a sok tőke hatása egymásra. c) A *hitel*, ahol a tőke az egyes tőkékkel szemben általános elemként jelenik meg. d) A *részvénytőke* mint a legkiteljesedettebb (a kommunizmusba átcsapó) forma, minden ellentmondásával együtt. Az átmenet a tőkéről a földtulajdonra egyszersmind történelmi átmenet, mert a földtulajdon modern formáját a tőkének a feudális stb. földtulajdonra gyakorolt hatása hozza létre. Ugyanígy a földtulajdon átmenete a bérmunkára nemcsak dialektikus, hanem történelmi átmenet is, mert a modern földtulajdon utolsó terméke a bérmunka általános tételezése, amely aztán az egész kacat bázisaként jelenik meg.

Nos (ma nehezemre esik az írás), térjünk rá a corpus delictire*.

1. *Tőke. Első szakasz. A tőke általában.* (Ebben az egész szakaszban előfel-

* — bűnjelre. — *Szerk.*

tételezem, hogy a munkabér mindig a minimumával egyenlő. Magának a munkabérnek a mozgása és a minimum esése vagy emelkedése a bérmunka vizsgálatához tartozik. Továbbá a földtulajdont 0-val egyenlőnek veszem, azaz a földtulajdont mint különös gazdasági viszonyt itt még nem veszem figyelembe. Csakis ilyen módon érhetem el, hogy ne kelljen mindig minden viszonynál valamennyiről beszélni.)

2. *Érték.* Tisztán munkamennyiségre redukálva: az idő mint a munka mértéke. A használati érték — akár szubjektíve mint a munka hasznosságát, akár objektíve mint a termék használhatóságát tekintjük — itt csak az érték anyagi előfeltételeként jelenik meg, amely egyelőre egészen kiesik a gazdasági formameghatározásból. Az értéknek mint olyannak nincs más „anyaga", mint maga a munka. Az értéknek ez a meghatározása — először jelzésszerűen Pettynél, tisztán kidolgozva Ricardónál — csupán a polgári gazdaság legelvontabb formája. Ez az értékmeghatározás magán-valóan már előfeltételezi 1. a természetadta kommunizmus (India stb.) megszűnését, 2. az összes fejletlen, a polgárit megelőző termelési módok megszűnését, amelyekben a csere a termelést még nem egész terjedelmében hajtotta uralma alá. Absztrakció ugyan, de történelmi absztrakció, amely éppen a társadalom egy meghatározott gazdasági fejlődése alapzatán jöhetett csak létre. Minden ellenvetés az érték e meghatározásával szemben vagy fejlettebb termelési viszonyokból fakad, vagy azon a zavaron nyugszik, hogy a konkrétabb gazdasági meghatározásokat, amelyekből az értéket elvonatkoztatták, s amelyek ezért másfelől az érték további fejlődéseként is felfoghatók, szembeállítják az értékkel ebben az elvont kifejletlen formájában. Minthogy maguk a közgazdász urak nem látták tisztán, hogyan viszonylik ez az absztrakció a polgári gazdagság későbbi konkrétabb formáihoz, ezek az ellenvetések többé-kevésbé jogosultak voltak.

Az érték általános jellemvonásai és egy meghatározott áruban stb. való anyagi létezése közötti ellentmondásból (ezek az általános jellemvonások ugyanazok, amelyek később a pénzben jelennek meg) adódik a pénz kategóriája.

2. *Pénz.*

Egy és más a nemes fémekről mint a pénzviszony hordozóiról.

a) *A pénz mint mérték.* Néhány széljegyzet az *eszmei* mértékről Stewartnál, Attwoodnál, Urquhartnál: értelmesebb formában a munkapénz hirdetőinél. (Gray, Bray stb. Néhány alkalmi vágás a proudhonisták felé.) Az áru pénzre lefordított értéke az áru *ára*, amely egyelőre csak az értéktől való *e pusztán formai* különbségben jelenik meg. Az érték általános törvénye szerint akkor meghatározott mennyiségű pénz csupán meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkát fejez ki. Amennyiben a pénz mérték, annyiban saját értékének változékonysága közömbös.

b) *A pénz mint csereeszköz, vagy az egyszerű forgalom.*

Itt magának e forgalomnak csak az egyszerű formája vizsgálandó. A for-

galmat tovább meghatározó összes körülmények rajta kívül esnek, tehát azokat csak később kell tekintetbe venni (fejlettebb viszonyokat előfeltételeznek). Ha az árut *Á*-val, a pénzt *P*-vel jelöljük, akkor, bár az egyszerű forgalom ezt a két körmozgást vagy lezáródást mutatja *Á—P—P—Á* és *P—Á—Á—P* (ez utóbbi átmenet a *c*-hez), de a kiindulópont és a végpont semmiképpen nem esik egybe, vagy csak véletlenül. A legtöbb úgynevezett törvény, amelyet a közgazdászok felállítottak, a pénz forgását nem saját határain belül vizsgálja, hanem magasabb mozgásoknak alávetetten és azoktól meghatározottan. Mindezt ki kell rekeszteni. (Részint a hitelről szóló tanításba tartozik, részint azonban olyan pontokon is szemügyre kell venni, ahol a pénz újra felbukkan, de további meghatározottságban.) Itt tehát a pénz mint forgalmi eszköz (*érme*) szerepel. De egyszersmind mint az árnak a (nem pusztán tovatűnő) *realizálása* is. Abból az egyszerű meghatározásból, hogy az áru, *árként* tételezve, már eszmeileg pénzre cserélődött, mielőtt reálisan arra kicserélődött volna, önként adódik az a fontos gazdasági törvény, *hogy a forgalomban levő közeg tömegét az árak határozzák meg, nem megfordítva.* (Itt néhány történelmi megjegyzés az erre a pontra vonatkozó polémiáról.) Adódik továbbá az is, hogy a sebesség pótolhat tömeget, de egy *meghatározott tömeg* szükséges az egyidejű csereaktusokhoz, amennyiben ezek maguk nem úgy viszonyulnak egymáshoz, mint + és −; ez azonban olyan kiegyenlítődés és olyan szempont, amely ezen a ponton csak anticipációszerűen érintendő. Itt nem térek ki e szakasz további kifejtésére. Még csak azt jegyzem meg, hogy az *Á—P* és *P—Á* szétesése a legelvontabb és legfelszínesebb forma, amelyben a válságok lehetősége kifejeződik. Annak a törvénynek a kifejtéséből, mely szerint a forgalomban levő [pénz-] tömeget az árak határozzák meg, adódik, hogy itt olyan előfeltételekkel dolgozunk, amelyek korántsem léteznek minden társadalmi állapotban; ezért bárgyúság pl. a pénznek Ázsiából Rómába való beáramlását és az ottani árakra gyakorolt hatását egészen egyszerűen párhuzamba állítani a modern kereskedelmi viszonyokkal. A legelvontabb meghatározások, ha pontosabban megvizsgáljuk őket, mindig további, konkrét meghatározott történelmi bázisra utalnak. (Természetesen, hiszen abból vannak elvonatkoztatva ebben a meghatározottságban.)

c) *A pénz mint pénz.* Ez a *P—Á—Á—P* formának a kifejtése. A pénz mint az értéknek a forgalommal szemben önálló létezése; az elvont gazdagság anyagi létezése. Már a forgalomban megmutatkozik, amennyiben nemcsak mint forgalmi eszköz jelenik meg, hanem úgy is, mint az ár realizálója. E c minőségében, ahol *a* és *b* csak mint funkciók jelennek meg, a pénz a szerződések általános áruja (itt válik fontossá értékének, a munkaidő által meghatározott értékének változékonysága), a kincsképzés tárgya. (Ez a funkció, mint látjuk, Ázsiában még most is fontos, az ókorban és a középkorban pedig általánosan fontos volt. Manapság már csak alárendelt formában létezik a bankügyben. A válságok idején a pénz megint ebben a formában válik fontossá. A pénz ebben

a formában vizsgálva, kapcsolatban a világtörténelmi illúziókkal, amelyeket szül stb. Destruktív tulajdonságai stb.) Mint realizálása valamennyi magasabb formának, amelyben az érték fel fog lépni; végső formák, amelyekben minden értékviszony külsőleg lezáródik. De e formában rögzítve a pénz már nem gazdasági viszony többé, ez utóbbi kihuny a pénz anyagi hordozójában, az aranyban és ezüstben. Másrészt, amennyiben a pénz belép a forgalomba, és ismét kicserélődik *Á*-ra, annyiban a zárófolyamat, az áru elfogyasztása esik ki megint a gazdasági viszonyból. Az egyszerű pénzforgalomban nincs benne az önújratermelés elve, s ezért túlmutat magán. A pénzben — mint meghatározásainak kifejlése mutatja — tételezve van a forgalomba bekerülő és magát benne megtartó, egyúttal magát a forgalmat tételező értéknek a követelménye — azaz tételezve van a *tőke*. Ez az átmenet egyúttal történelmi. A tőke özönvízelőtti formája a kereskedelmi tőke, amely mindig pénzt fejleszt. Egyúttal a valóságos tőke keletkezése a pénzből vagy a kereskedőtőkéből, amely hatalmába keríti a termelést.

d) Ez az egyszerű forgalom magáért tekintve — márpedig az egyszerű forgalom a polgári társadalom felszíne, amelyen nem látszanak a mélyebben zajló műveletek, amelyekből a forgalom keletkezik — nem mutat semmi különbséget a csere alanyai közt, legfeljebb csupán formai és elenyésző különbségeket. Ez *a szabadság, az egyenlőség és a „munkán" alapuló tulajdon birodalma*. A felhalmozás, ahogyan ez a kincsképzés formájában itt megjelenik, nem egyéb, mint a nagyobb takarékosság stb. Mármost egyrészt a gazdasági harmónia hirdetői, a modern free-traderek (Bastiat, Carey stb.) idétlensége, hogy a fejlettebb termelési viszonyokkal és antagonizmusaikkal szemben ezt a legfelszínesebb és legelvontabb viszonyt az *előbbiek* igazságaként érvényesítik. A proudhonisták és hasonszőrű szocialisták idétlensége, hogy az egyenértékek (vagy azoknak feltételezettek) e cseréjének megfelelő egyenlőségi stb. eszméket szembeállítják ama egyenlőtlenségekkel stb., amelyekre ez a csere vezet és amelyekből kiindul. Az elsajátítás törvényeként ebben a szférában a munka révén való elsajátítás, egyenértékek cseréje jelenik meg, úgy, hogy a csere csak ugyanazt az értéket adja vissza más anyagiasulásban. Röviden itt minden „szép és jó", de azonnal ijedelmes véget ér, mégpedig az egyenértékűség törvénye következtében. Most ugyanis jön

3. *A tőke*

Ez tulajdonképpen a fontos ebben az első füzetben, és erről kell leginkább ismernem nézetedet. De ma már képtelen vagyok tovább írni. Az epenyavalya miatt alig tudom a tollat tartani, a papír fölé hajlástól pedig szédülés fog el. Tehát legközelebb folytatom.

1858. április 2.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 292—297. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A világkereskedelem pillanatnyi optimista fordulatát tekintve (noha a roppant pénzfelhalmozódás a londoni, párizsi és New York-i bankokban azt bizonyítja, hogy a dolog még korántsem lehet egészen rendben) legalább az a vigasztaló, hogy Oroszországban *megkezdődött a forradalom*, mert ennek kezdetét látom a „notable"-ok Pétervárra való összehívásában.[372] Poroszországban ugyancsak rosszabbul állnak az ügyek, mint 1847-ben, és a nevetséges illúziók a porosz hercegnek a burzsoázia iránti vonzalmait illetően dühös csalódásban fognak szétfoszlani.[373] A franciáknak nem fog ártani, ha látják, hogy a föld nélkülük is mozog („mov't", ahogy Pennsylvaniában mondják). Egyidejűleg rendkívüli a mozgolódás a szlávok között, főleg Csehországban, ezek ugyan ellenforradalmiak, de mégis erjesztői a mozgalomnak.[374] Az 1854—55-ös orosz háború, bármily rühes volt is, és bármily kevéssé ártottak folyományai az oroszoknak (sokkal inkább csak Törökországnak), mégis nyilván siettette Oroszországban a dolgok mostani fordulatát. Az egyetlen körülmény, amely a németeket forradalmi mozgalmukban egészen Franciaország csatlósává tette, Oroszország magatartása volt. A Moszkóviában végbemenő belső mozgolódással ennek a rossz tréfának vége. Mihelyt a dolog ott kissé láthatóbban kibontakozik, meggyőződhetünk arról, hogy a derék Haxthausen kormánytanácsos mi mindent hitt el a „hatóságoknak" és a hatóságoktól dresszírozott parasztoknak.

Nem tagadhatjuk, hogy a polgári társadalom másodszor élte át a maga XVI. századát, olyan XVI. századot, amelytől remélem, hogy éppúgy megkondítja fölötte a lélekharangot, ahogyan az első annak idején életre hívta. A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalaiban, a világpiacot és egy ennek bázisán nyugvó termelést. Minthogy a föld kerek, Kalifornia és Ausztrália gyarmatosításával és Kína meg Japán feltárásával ez a feladat nyilván befejeződik. A súlyos probléma számunkra ez: a kontinensen küszöbön áll a forradalom és nyomban szocialista jelleget is fog ölteni. Vajon nem fogják-e szükségszerűen eltiporni ebben a kis zugban, amikor sokkal nagyobb területen a polgári társadalom mozgása még emelkedő irányú?

Ami sajátlag Kínát illeti, a kereskedelem 1836 óta végbement mozgásának pontos elemzése meggyőzött arról, hogy *először* is az angol és az amerikai kivitel 1844—46-os fellendülése 1847-ben merő szédelgésnek bizonyult és hogy a következő 10 évben is az átlag csaknem változatlan maradt, míg a behozatal Kínából Angliába és Amerikába rendkívül megnőtt; *másodszor* az 5 kikötő

megnyitásának és Hongkong birtokbavételének csak az volt a következménye, hogy a kereskedelem Kantonból Sanghajba ment át. A többi „empórium"* nem számít. Úgy látszik, e piac be nem válásának fő oka az ópiumkereskedelem, mert a Kínába irányuló exportkereskedelem minden növekedése valójában folyvást erre szorítkozik; de aztán az ország belső gazdasági szervezete is, kisszerű mezőgazdasága stb., aminek a lerombolása rengeteg időbe fog kerülni, Anglia mostani szerződése Kínával, amelyet nézetem szerint Palmerston a pétervári kabinettel karöltve dolgozott kis és amelyet Lord Elginnek elutazása előtt átadtak, elejétől végig szemfényvesztés.

1858. október 8.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 339—340. old.

MARX FERDINAND LASSALLE-HOZ

BERLINBE

(Részlet)

*Ad vocem „Presse"***: Ezt az ajánlatot szintén elfogadom: *Először*, mert nem szabnak nekem feltételeket bizonyos politikai karakterek tárgyalására vonatkozóan, mint az előző alkalommal. Nálam abszolút elv, hogy *feltételbe* soha nem megyek bele. A tudósító tapintatára viszont minden újság igényt tarthat. *Másodszor*, mert megváltoztak az idők, és most lényegesnek tartom, hogy pártunk, ahol csak lehet, pozíciót foglaljon el, még ha egyelőre csupán azért, nehogy mások vegyék birtokba a területet. Egyelőre, természetesen, csak óvatosan használható ki, de a legfontosabb az, hogy a befolyást különböző pontokon döntőbb időpontokra megszerezzük. A „Pressé"-ket, amelyeket, mint mondod, Friedländer küldött nekem, nem kaptam meg, valószínűleg hibás címezés miatt. Egyébként azonnal meg kellene kapnom néhány számot; magából a lapból kell látni nem azt, hogy *mit*, hanem azt, *hogyan* kell a bécsi közönségnek írni.

Ad vocem tudósításod a „Pressé"-nek: Nekem feltétlenül az a véleményem, hogy tudósíts. Részedről mint *porosz* részéről persze „tisztességtelen" lenne most egy *osztrák* lapba írni. Elvileg azonban azt kell tennünk, amit Luther a jó Istenről mond, „egyik gazfickót ütni a másikkal", s ahol erre lehetőség nyílik, hozzájárulni az általános felbomláshoz, zűrzavarhoz. A most beállott

* — „kereskedelmi gócpont"; „nagy, központi piac". — *Szerk.*
** Vö. Marx és Engels Művei. 29. köt. 400. old. — *Szerk.*

zavarok *előtt* én magam sem írtam volna a „*Pressé*"-nek, és ezt neked sem tanácsoltam volna. De az erjedési folyamat megkezdődött, és most mindenkinek meg kell tennie, amit tud. Mérget fecskendezni be mindenhová, ahová csak lehet, ez most ajánlatos. Ha arra szorítkoznánk, hogy olyan lapoknak írunk, amelyek *általában* a mi álláspontunkon vannak, akkor teljességgel el kellene napolnunk minden újságírói tevékenységet. Hát hagyjuk, hogy az úgynevezett „közvéleményt" csak ellenforradalmi dolgokkal tömjék?

Ad vocem „Tribune": Biztosan félreértettél, ha azt hiszed, hogy én azt kértem tőled, légy tekintettel a „*Tribune*" előfizetőire. A dolog úgy áll, hogy az én tulajdonképpeni munkám a „Tribune"-nál vezércikkek írása arról, amiről akarok. A főszerepet Anglia játssza ezekben a cikkekben, másodsorban Franciaország. Jó részük gazdasági tartalmú. De a poroszországi fordulat óta megszereztem magamnak azt a privát élvezetet, hogy időnként „berlini" tudósítást írjak, és a hohenzollerni honnal való „benső" kapcsolat hozta magával, hogy nagy biztonsággal tudtam megítélni a viszonyokat. A „Tribune" előfizetői között sok a német. Azonkívül az amerikai német újságok, amelyek neve légiónyi, utánnyomják ezeket az írásokat. Tehát itt fontos volt, hogy azoknak a cikkeknek, melyeket kivételesen „Berlinből" írtam, helyi színezetet adjak és polémiámat a porosz állammal az Újvilágban folytassam. Az ilyen színezethez némi pletyka elengedhetetlen. Amellett Poroszország története most lényegében botránykrónikából áll. *Hinc illae lacrimae.** Legutóbbi leveled ebben a tekintetben jó szolgálatot tett nekem.

Üdvözlet.

Barátod

K. M.

P. S. Éppen most kaptam levelet a Cityből, Nutt könyvkereskedőtől, hogy csomagod megérkezett. Még ma elmegyek érte.

Mi van E brosúrájával[375]. Március 10-én küldtem el. Véleményem szerint ilyesmi 5 nap alatt elkészülhetne.

1859. március 28.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 563—564. old.

* — *Innét hát a könnyek. — Szerk.*

ENGELS FERDINAND LASSALLE-HOZ

BERLINBE

(Részlet)

Ami mármost a történelmi tartalmat illeti, nagyon szemléletesen és a további fejlődésre való jogos utalással ábrázolta az akkori mozgalomnak Önt leginkább érdeklő két oldalát: a Sickingen képviselte nemzeti nemesi mozgalmat és a humanista elméleti mozgalmat teológiai és egyházi területen való továbbfejlődésével, a reformációval. Nekem is legjobban Sickingen és a császár*, valamint a pápai követ és a trieri érsek** közötti jelenet tetszik (ebben egyúttal sikerült Önnek a világfi, esztétikai és klasszikus műveltségű, politikailag és elméletileg széles látókörű pápai követ és a korlátolt német papfejedelem ellentétében szép egyéni jellemzést adni, amely mégis közvetlenül a két szereplő *reprezentatív* jelleméből folyik); a Sickingen és Károly közötti jelenetben is nagyon frappáns a jellemzés. Hutten önéletrajzában, melynek *tartalmát* Ön méltán tartja lényegesnek, csakugyan kényszeredett eszközt választott, hogy ezt a tartalmat beleillessze a drámába. Nagyon fontos a Balthasar és Franz közti beszélgetés is az 5. felvonásban, ahol Balthasar elébe tárja urának a *valóban forradalmi* politikát, amelyet követnie kellett volna. Itt lép előtérbe a tulajdonképpeni tragikum; s éppen ennél a jelentőségénél fogva, úgy vélem, kissé nyomatékosabban kellett volna erre utalni már a 3. felvonásban, ahol többször is van rá alkalom. De ismét mellékes dologra térek ki. — A korabeli városok és fejedelmek állásfoglalását több helyen szintén nagyon világosan ábrázolja, s ezzel az akkori mozgalom úgyszólván *hivatalos* elemei meglehetősen ki vannak merítve. De aminek nézetem szerint nem adott kellő hangsúlyt, az a nem-hivatalos, plebejusi és paraszti elem és annak vele együtt haladó elméleti képviselete. A parasztmozgalom a maga módján éppúgy nemzeti volt, éppúgy a fejedelmek ellen irányult, mint a nemességé, s annak a küzdelemnek roppant méretei, melyben elbukott, nagyon jelentősen elütnek attól a könnyedségtől, amellyel a nemesség, Sickingent cserbenhagyva, beletörődött történelmi hivatásába, a tanyérnyalásba. Ezért a parasztmozgalom még az Ön drámafelfogása alapján is — amely az én szememben, mint látta, kissé túl elvont, nem eléggé realisztikus — szerintem behatóbb tárgyalást érdemelt volna; a parasztjelenet, amelyben Joss Fritz szerepel, jellemző ugyan és e „bujtogató" egyéniségét igen helyesen ábrázolja, de ez a jelenet nem képviseli elég erőteljesen a nemesi mozgalommal szemben a paraszti agitáció akkor már magasra felcsapó áradatát. Az *én* drámafelfogásom szerint azonban, mely megköveteli, hogy az eszményi ked-

* V. Károly. — *Szerk.*

** Richard von Greifenklau. — *Szerk.*

véért ne hanyagoljuk el a reálist, Schiller kedvéért Shakespeare-t, az akkori oly csodálatosan tarka plebejusi társadalmi szféra bevonása még egészen más anyagot is nyújtott volna a dráma élénkítésére, megfizethetetlen háttere lett volna a színpad előterében játszódó nemzeti nemesi mozgalomnak, s ez maga éppen ezáltal kapott volna csak helyes megvilágítást. Milyen csodás kifejező jellemképeket ad a feudális kötelékek felbomlásának ez a kora a kóborló kolduskirályokban, kenyértelen zsoldosokban és mindenféle kalandorokban — falstaffi háttér ez, amely egy *ilyen* értelemben történelmi drámában még hatásosabb volna, mint Shakespeare-nél! Ám ettől eltekintve is úgy látom, hogy éppen a parasztmozgalomnak ez a háttérbeszorítása az a pont, amely rávitte Önt arra, hogy a nemzeti nemesi mozgalmat is — szerintem — az egyik vonatkozásban helytelenül ábrázolja, ugyanakkor pedig szem elől tévessze a *valóban* tragikus elemet Sickingen sorsában. Nézetem szerint az akkori, közvetlenül a birodalomnak alárendelt nemesség tömege nem gondolt arra, hogy a parasztokkal szövetséget kössön: a parasztok elnyomásából húzott jövedelmektől való függése ezt nem engedte. A városokkal való szövetkezésre inkább meg lett volna a lehetősége, de ez nem jött létre, vagy csak igen kis részben. Márpedig a nemzeti nemesi forradalom keresztülvitelét csak a városokkal és a parasztokkal, különösképpen az utóbbiakkal kötött szövetség tette volna lehetővé; és a tragikus mozzanat nézetem szerint éppen abban rejlik, hogy ez az alapfeltétel, a parasztokkal való szövetség, lehetetlen volt, hogy a nemesség politikájának ezért szükségképpen kicsinyesnek kellett lennie, s hogy abban a pillanatban, amikor a nemzeti mozgalom élére akart állni, a nemzet *tömege*, a parasztság, tiltakozott a vezetés ellen és ily módon szükségszerűen el kellett buknia. Mennyiben megalapozott történelmileg az Ön feltevése, hogy Sickingennek valóban volt némi összeköttetése a parasztokkal, nem tudom megítélni, de ez nem is fontos. Egyébként úgy emlékszem, hogy Hutten írásai, ahol a parasztokhoz fordulnak, a nemességet érintő kényes ponton könnyedén átsiklanak és a parasztok dühét különösen a papokra igyekeznek összpontosítani. De korántsem akarom Öntől elvitatni azt a jogot, hogy Sickingent és Huttent úgy fogja fel, mintha ők a parasztok felszabadítását tervezték volna. Ezzel szemben nyomban adódik az Ön számára az a tragikus ellentmondás, hogy mindketten egyfelől a nemesség — mely ezt határozottan *nem* akarta — és másfelől a parasztok között állottak. Itt volt, nézetem szerint, a tragikus összeütközés a történelmileg szükségszerű követelmény és annak gyakorlatilag lehetetlen keresztülvitele között. Azáltal, hogy Ön ezt a mozzanatot elejti, a tragikus konfliktust csekélyebb méretekre korlátozza, arra, hogy Sickingen, ahelyett, hogy rögtön a császár és a birodalom ellen indulna, csupán egy fejedelemmel húz ujjat (bár Ön helyes érzékkel itt is beleviszi a parasztokat), s egyszerűen a nemesség közömbösségén és gyávaságán veszejti el Sickingent. De ez sokkal jobban volna motiválva, ha már előbb erősebben kidomborítja a morajló

parasztmozgalmat és a nemességnek a korábbi Bundschuh és a Szegény Konrád[378] miatt föltétlenül konzervatívabbá vált hangulatát. Egyébként ez csak az egyik pont, ahol a paraszti és plebejusi mozgalmat a drámába be lehetett volna vonni, és legalább még tíz más mód képzelhető el, amely mind éppily jó vagy még jobb.

Mint látja, igen magas mércével mérem az Ön művét, tudniillik a *legmagasabbal* mind esztétikai, mind történelmi szempontból, és mert így kell mérnem, hogy itt-ott ellenvetést tehessek, ebben elismerésem legjobb bizonyítékát fogja látni. Hiszen *magunk között* a bírálat, magának a pártnak az érdekében, évek óta szükségképpen a lehető legnyíltabb; egyebekben nekem és valamennyiünknek mindig örömet okoz, ha újabb bizonyíték merül fel arra, hogy pártunk bármilyen területen lép is fel, mindig fölényben van. S ezt bizonyította Ön is most.

1859. május 18.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 578—580. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A háborús cikkeidet egy kicsit színesebbé kell tenned, minthogy népszerű lapnak, nem pedig tudományos katonai folyóiratnak írsz. Valamivel több leíró és egyéni mozzanatot könnyen be lehet dobni a *„Times"-tudósításból* stb. Én ezt nem írhatom bele, mert akkor egyenetlenné válik a stílus. Dana egyébként a legnagyobb hülyeséget írja bele nekünk a saját szakállára.

Ma próbaképpen elküldöm neked a „Presse" (legutóbbi) 2 számát, majd meglátod, tudod-e használni a lapot.

1859. május 27.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 422. old.

ENGELS MARXHOZ

LONDONBA

(Részlet)

McClellan az ismert módon folytatja. A konföderáltak mindig elillannak előle, mert sohasem csap le rájuk, s ezt azzal mentegeti, hogy amazok jóval erősebbek nála. Nyilván ezért is futamodnak meg minden alkalommal. Így még soha nem viseltek háborút, ezért meg is kapja majd a köszönetet. Mindazonáltal ezek a szerencsétlen kis visszavonulási harcok és az állandó kereketoldás mégis elegendő ahhoz, hogy csúnyán demoralizálja a konföderáltakat, és amikor sor kerül a döntő csatára, észre fogják ezt venni.

New Orleans bevétele bravúrja a flottának.[377] Igen kitűnő nevezetesen az erődökön való áthatolás. Ezután már *minden* egyszerű volt. A konföderáltakra gyakorolt morális hatás nyilván óriási volt, és alkalmasint érezhető már az anyagi hatás is. Beauregard-nak most már nincs *semmi* védenivalója Corinthban; ennek az állásnak csak addig volt értelme, amíg Mississippit és Louisianát, kiváltképpen pedig New Orleanst fedezte. Beauregard stratégiailag olyan helyzetbe került, hogy *egyetlen* vesztett csata után nincs más választása, mint hogy hadseregét gerillákra ossza; mivel hadseregének hátában nincsen nagyváros, — ahol vasutak és segélyforrások összpontosulnak, nem *tud* tömegeket együtt tartani.

Ha a konföderáltak virginiai hadseregét megverik, az a korábbi demoralizáló históriák után csakhamar magától gerillákra fog bomlani. Jobbak ugyan az esélyei, mert visszavonulási útján a sok folyó keresztben fut a hegységtől a tengerhez, és mert ez a szamár McClellan áll vele szemben, de a dolgok természete arra fogja kényszeríteni, hogy vagy elfogadjon egy döntő csatát, vagy csata *nélkül* bomoljon fel bandákra. Éppúgy, ahogy az oroszoknak meg kellett verekedniök Szmolenszknál és Borogyinónál, a helyzetet helyesen megítélő tábornokok akarata *ellenére*.

Ha Beauregard vagy a virginiai hadsereg csatát nyer, bármilyen nagyot is, ez nem sokat segíthet rajta. A konföderáltak nincsenek abban a helyzetben, hogy ebből a legcsekélyebb hasznot is húzzák. Nem tudnak 20 angol mérföldnyit úgy előrenyomulni, hogy meg ne rekedjenek, be kell tehát várniok az újabb támadást. Mindenben hiányt szenvednek. Egyébként közvetlen árulás nélkül teljesen lehetetlennek tartom ezt az esetet.

Most tehát a konföderált hadseregek sorsa egyetlen ütközettől függ; hátra van még, hogy a gerillaháború esélyeit megvizsgáljuk. Nos, éppen ennél a háborúnál módfelett furcsa, hogy milyen kevéssé, illetve mennyire egyáltalában nem vett részt benne a lakosság. 1813-ban a franciák összeköttetéseit Colomb, Lützow, Csernisev és húsz másik szabadcsapat- és kozák-vezér folytonosan megszakította és zaklatta; 1812-ben Oroszországban a lakosság teljesen eltűnt

a francia menetvonalról; 1814-ben a francia parasztok felfegyverkeztek és agyonverték a szövetségesek járőreit és elmaradozó katonáit, itt azonban semmi sem történik. Alávetik magukat a *nagy csaták sorsának* és azzal vigasztalódnak, hogy victrix causa diis[378] stb. A késhegyig menő háborúval való hetvenkedés puszta semmivé foszlik szét. Hogyan boldogulhatnának ilyen terepen gerillák? Persze, számítok rá, hogy a déli white trash[379] a hadseregek végleges felbomlása után megpróbálkozik ilyesmivel, de túlságosan meg vagyok győződve az ültetvényesek burzsoá természetéről, semhogy egy pillanatig kételkedjem abban, hogy ez rögtön az Unió veszett híveivé fogja őket tenni. Mihelyt ezek megpróbálkoznak az útonállással, az ültetvényesek mindenütt tárt karokkal fogadják majd a jenkiket. A tüzek a Mississippinél kizárólag a két kentuckyi lakos tanúságtételén alapulnak, akik állítólag Louisville-be érkeztek — minden bizonnyal nem a *Mississippin*. A New Orleans-i tűzvészt könnyű volt megszervezni és más városokban meg fog ismétlődni; különben is bizonyára elégetnek majd egyet-mást, de a dolog szükségképpen a végsőkig élezi a szakadást egyfelől az ültetvényesek és a kereskedők, másfelől a white trash között, és ezzel a szecessziónak befellegzett.

New Orleans kereskedőinek fanatizmusát a konföderáció iránt egyszerűen az magyarázza, hogy a fickóknak egy csomó konföderált kötvényt kellett készpénzként elfogadniok. Több példát tudok itt erről. Ezt nem szabad elfelejteni. Egy alapos kényszerkölcsön remek eszköz arra, hogy a burzsoákat a forradalomhoz láncolják és személyes érdekükkel eltérítsék őket osztályérdekeiktől.

1862. május 23.
Marx és Engels Művei. 30. köt.
1973. 229—231. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Egyébként most keményen dolgozom, és csodálatosképpen agyam a körös-körül dúló minden nyomorúság közepette jobban működik, mint évek óta bármikor. Kibővítem ezt a kötetet[380], mert a német kutyák köbtartalom szerint becsülik a könyvek értékét. Mellékesen most végre a földjáradék-vacakkal is (amelyre azonban ebben a részben még csak *utalni sem* akarok) tisztában vagyok. Régóta kétségeim voltak, hogy a Ricardo-féle elmélet egészen helyes-e, és végre rájöttem a csalafintaságra.* Különben ahhoz is, ami már e kötetben

* Vö. Marx és Engels Művei. 30. köt. 254—257. old. — *Szerk.*

jön, felfedeztem egy-két csinos és meglepő új dolgot, amióta nem láttuk egymást.

Darwinnak, akit újra átlapoztam, mulattat az a kijelentése, hogy ő a „Malthus-féle" elméletet növényekre és állatokra *is* alkalmazza, mintha Malthus úrnál nem éppen az lenne a lényeg, hogy elméletét *nem* növényekre és állatokra, hanem csakis — a szerinte mértani haladvány szerint szaporodó — emberekre alkalmazza, a növényekkel és állatokkal szemben. Érdekes, ahogy Darwin a vadállatok és a növények között a maga angol társadalmára ismer rá, munkamegosztásával, konkurrenciájával, új piacok feltárásával, „találmányaival" és Malthus-féle „létezésért folyó küzdelmével" együtt. Ez a Hobbes-féle bellum omnium contra omnes* és Hegel Fenomenológiájára emlékeztet, ahol a polgári társadalom mint „szellemi állatvilág" szerepel, míg Darwinnál az állatvilág szerepel mint polgári társadalom.

1862. június 18.
Marx és Engels Művei. 30. köt.
1973. 239—240. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Ami a *járadékelméletet* illeti**, természetesen először be kell várnom a leveledet. De, mint Heinrich Bürgers mondaná, a „vita" leegyszerűsítésére megjegyzem a következőket:

I. Az egyetlen, amit *elméletileg* bizonyítanom kell, az, hogy az abszolút járadék *lehetséges* az értéktörvény megsértése nélkül. Ez az a pont, amely körül az *elméleti* vita a fiziokraták óta mind a mai napig zajlik. Ricardo tagadja ezt a lehetőséget; én állítom. Egyúttal azt is állítom, hogy az ő tagadása egy elméletileg hibás és A. Smithtől örökölt dogmán alapszik — az *áruk költségárának* és *értékének* feltételezett azonosságán. Továbbá állítom, hogy ahol Ricardo a dolgot *példákkal* illusztrálja, mindig olyan állapotokat feltételez, amelyek között vagy nem létezik tőkés termelés, vagy (ténylegesen vagy jogilag) *nem létezik földtulajdon*. De hiszen éppen arról van szó, hogy a törvényt abban az esetben vizsgáljuk meg, amikor ezek a dolgok léteznek.

II. Ami az abszolút földjáradék *létezését* illeti, ez olyan kérdés, amelyet

* — mindenki háborúja mindenki ellen. — *Szerk.*
** Vö. ugyanott, 262. old. — *Szerk.*

minden országban *statisztikailag* kellene megoldani. A pusztán elméleti megoldás fontossága azonban kitűnik abból, hogy 35 év óta a statisztikusok és egyáltalában a gyakorlati szakemberek állítják az abszolút földjáradék létezését, a (ricardiánus) teoretikusok pedig tagadni próbálják igen erőszakolt és elméletileg gyenge lábon álló absztrakciók segítségével. Eddig mindig azt tapasztaltam, hogy az ilyen vitákban sohasem a teoretikusoknak volt igazuk.

III. Kimutatom, hogy még ha feltételezzük is az abszolút földjáradék létezését, ebből semmiképpen sem következik az, hogy a legrosszabbul megművelt föld vagy a legrosszabb bánya minden körülmények között hoz járadékot; viszont nagyon is lehetséges, hogy ezek a termékeiket piaci értéken, de *egyéni* értékük *alatt* kénytelenek eladni. Ricardo, ennek az ellenkezőjét bebizonyítandó, mindig azt teszi fel — elméletileg hibásan —, hogy bármilyenek is a piac körülményei, a *legkedvezőtlenebb* feltételek között termelt áru határozza meg a piaci értéket. Erre te már a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben helyesen megfeleltél.

Ennyit pótlólag a járadékról.

1862. augusztus 9.
Marx és Engels Művei. 30. köt.
1973. 263—264. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Nemzetközi Munkásszövetség.

Nemrégiben londoni munkások üzenetet küldtek Lengyelország ügyében a párizsi munkásokhoz és közös cselekvésre hívták fel őket ebben a kérdésben.[381]

A párizsiak a maguk részéről küldöttséget menesztettek ide, amelynek élén egy *Tolain* nevű munkás állott, *a tulajdonképpeni munkásjelölt a legutóbbi párizsi választásokon*[382] igen rendes fickó. (Társai is egészen rendes legények voltak.) 1864. szeptember 28-ra Odger (cipész, az itteni Council of all London Trades' Unions [a Londoni Trade-Unionok Tanácsa] és külön a Trades' Unions Suffrage Agitation Society [a Trade-Unionok Választójogi Agitációs Társasága] elnöke, amely társaság összeköttetésben áll Brighttal) és Cremer, kőműves, a kőművesek szövetségének titkára, nyilvános gyűlést hívtak össze a St. Martin's Hallba. (Ez a két ember ütötte nyélbe a trade-unionok nagygyűlését Bright elnökletével, Észak-Amerika érdekében a St. James' Hallban, úgyszintén a Garibaldi-tüntetéseket[383].) Egy *Le Lubez* nevű egyént hozzám

küldtek, hogy a német munkások képviseletében részt veszek-e és küldenék-e egy német munkást gyűlési szónoknak stb. Eccariust küldtem, aki remekül kivágta magát; néma szereplőként én is asszisztáltam a dobogón. Tudtam, hogy mind londoni, mind párizsi oldalról ezúttal igazi „erők" szerepeltek, s ezért elhatároztam, eltérek egyébként követett szabályomtól, hogy minden ilyen meghívást elutasítok.

(*Le Lubez* egy fiatal francia, azaz harmincas éveiben van, aki azonban Jersey szigetén és Londonban nőtt fel, kitűnően beszél angolul, és igen jó közvetítő a francia és az angol munkások között.) (Zenetanár és francia órákat ad.)

A gyűlésen, amely *fulladásig* zsúfolt volt (mert most szemmel láthatóan a munkásosztályok újjáéledése megy végbe), Wolff őrnagy (Thurn-Taxis, Garibaldi szárnysegéde) képviselte a London *Italian* Workingmen's Societyt [a Londoni Olasz Munkásszövetséget]. Elhatározták egy „Nemzetközi Munkásszövetség" megalakítását, amelynek Főtanácsa Londonban fog működni és „közvetítenie" kell majd a németországi, olaszországi, franciaországi és angliai munkásegyesülések között. Azonkívül 1865-ben egy általános munkáskongresszust akarnak egybehívni Belgiumba. A gyűlésen ideiglenes bizottságot neveztek ki, Odgert, Cremert és sok mást, részben régi chartistákat, régi owenistákat stb. Anglia képviseletében, Wolff őrnagyot, Fontanát és más olaszokat Olaszország képviseletében, Le Lubezt stb. Franciaország, Eccariust és engem Németország képviseletében. A bizottságot felhatalmazták, hogy tetszés szerinti számban vonjon be embereket.

Eddig rendjén volna. A bizottság első ülésén jelen voltam. Kineveztek egy *albizottságot* (én is tagja lettem), hogy elvi nyilatkozatot és ideiglenes szervezeti szabályzatot szövegezzen meg. Nem voltam jól, s ez megakadályozott abban, hogy az albizottság ülésén és az azt követő összbizottsági ülésen részt vegyek.

E két ülésen — az albizottságén és ezután az összbizottságén —, amelyeken nem voltam jelen, a következők történtek:

Wolff őrnagy az új szövetség számára való felhasználás végett benyújtotta az *olasz munkásegyesületek* szabályzatát (ezeknek az egyesületeknek van egy központi szervezetük, de, mint később kiderült, lényegileg társult segélyegyletek). Később láttam ezt a vacakot. Nyilvánvalóan *Mazzini* csinálmánya, kitalálhatod tehát, milyen szellemben és milyen frazeológiával tárgyalta a valódi kérdést, a munkáskérdést. Azt is, hogyan csempészte be a nemzetiségek kérdését.

Ezenkívül egy régi owenista, Weston — most maga is gyáros, nagyon kedves és derék ember — megszövegezett egy szerfölött zavaros és kimondhatatlanul terjengős programot.

Az ezt követő általános bizottsági ülés megbízta az albizottságot, hogy alakítsa át Weston programját, úgyszintén a Wolff-féle szabályzatot. Maga Wolff elutazott, hogy jelen legyen az olasz munkásegyesületek nápolyi kongresszusán és rábírja őket a londoni központi Szövetséghez való csatlakozásra.

Újabb ülése az albizottságnak amelyen ismét nem vettem részt, mert későn értesültem összejövetelükről. Ott Le Lubez előterjesztett „egy elvi nyilatkozatot" és a Wolff-féle szabályzat átdolgozását; az albizottság elfogadta ezeket azzal, hogy az összbizottság elé terjeszti. Az összbizottság október 18-án ülésezett. Minthogy Eccarius megírta nekem, hogy periculum in mora*, megjelentem és valóban megrémültem, amikor a jó Le Lubez felolvasott egy szörnyen frázisos, rosszul megírt és teljességgel éretlen bevezetést, amely elvi nyilatkozat akart lenni, s amelyből, a francia szocializmus legzavarosabb foszlányainak burka alól, minduntalan kikandikált Mazzini. Azonkívül nagyjából el volt fogadva az olasz szabályzat, amely minden egyéb hibájától eltekintve, valami valóban teljesen lehetetlen célt tűz ki, az *európai* munkásosztályok amolyan központi kormányát (természetesen Mazzinival a háttérben). Enyhe formában opponáltam, és sok ide-oda beszéd után Eccarius azt javasolta, hogy az albizottság újból „szerkessze meg" a dolgot. A Le Lubez nyilatkozatában foglalt „sentiment"**-eket ellenben megszavazták.

Két nappal később, okt. 20-án lakásomon egybegyűltek — Cremer az angolok képviseletében, Fontana (Olaszország) és Le Lubez. (Weston nem tudott eljönni.) Nekem addig a dokumentumok (Wolff és Le Lubez iratai) nem voltak a kezemben, nem készíthettem elő tehát semmit; de szilárdan el voltam tökélve, hogy lehetőleg egy sor se maradjon meg abból a vacakból. Hogy időt nyerjek, javaslatot tettem: mielőtt a bevezetést „megszerkesztjük", „vitassuk meg" a szabályzatot. Így is történt. Éjjel 1 óra lett, mire a szabályzat 40 pontja közül az elsőt elfogadtuk. Cremer azt mondta (*és ezt akartam elérni*), hogy az okt. 25-én összeülő bizottságnak nem tudunk semmit előterjeszteni. A bizottság ülését el kell halasztani november 1-ig. Az albizottság viszont üljön össze okt. 27-én és igyekezzen végleges eredményre jutni. Ezt elfogadták és az „iratokat" megtekintésre nálam „hátrahagyták".

Láttam, hogy ebből a vacakból semmit sem lehet csinálni. Hogy azt a fölöttébb sajátos módot, ahogyan a már „megszavazott sentimenteket" átszerkeszteni készültem, igazoljam, írtam egy *Üzenetet a munkásosztályokhoz* (ami nem volt benne az eredeti tervben; amolyan áttekintést a munkásosztályok sorsáról 1845 óta); azzal az ürüggyel, hogy minden ténybeli állítás benne van ebben az „Üzenet"-ben, és hogy ugyanazt nem szabad háromszor elmondanunk, megváltoztattam az egész bevezetést, kidobtam az elvi nyilatkozatot és végül a szabályzat 40 pontja helyébe 10-et tettem. Ahol az „Üzenet"-ben nemzetközi politikáról van szó, országokról beszélek, nem pedig nemzetiségekről, és vádat Oroszország ellen hozok fel, nem a minores gentium*** ellen. Az albizottság minden javaslatomat elfogadta. Csak arra köteleztek, hogy a szervezeti sza-

* — a késlekedés veszéllyel jár. — *Szerk.*
** — „érzület", „érzés", „vélemény", „szempont". — *Szerk.*
*** — kisebb népek; másodrendű államok. — *Szerk.*

bályzat bevezetésébe vegyek bele két frázist „kötelességről" és „jogról", valamint legyen benne az „igazság, erkölcs és igazságosság"[384]. Ezt azonban úgy helyeztem el, hogy ártani nem árthat.

A főbizottság ülésén „Üzenet"-emet stb. nagy lelkesedéssel (egyhangúlag) elfogadták. A vita a kinyomtatásról stb. jövő kedden* lesz. Le Lubez megkapta az „Üzenet" egy másolatát, hogy franciára, Fontana pedig, hogy olaszra fordítsa. (Egyelőre van egy hetilap, címe „*Bee-Hive*" (a trade-unionista Potter szerkeszti), afféle „Moniteur"**. (Németre majd magam fordítom.)

Nagyon nehéz volt a dolgot úgy megfogalmazni, hogy felfogásunk olyan formában jelenjen meg, amely azt a munkásmozgalom mostani álláspontja számára elfogadhatóvá teszi. Ugyanezek az emberek néhány hét múlva választójogi gyűléseket fognak tartani Brighttal és Cobdennal. Idő kell hozzá, amíg az újjáéledt mozgalom a kifejezés régi merészségét lehetővé teszi. Fortiter in re, suaviter in modo [Erősen a dologban, finoman a módban] szükséges. Mihelyt a dolgot kinyomtatták, megkapod.

1864. november 4.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 8—13. old.

MARX ÉS ENGELS

NYILATKOZAT

A „Sozialdemokrat" szerkesztőségének

Alulírottak azzal a határozott kikötéssel ígérték meg közreműködésüket a „Sozialdemokrat"-ban és engedték meg munkatársakként való említésüket, hogy a lap szerkesztése a velük közölt rövid program szellemében történik. Egy pillanatra sem tévesztették szem elől a „Sozialdemokrat" nehéz helyzetét és ezért nem támasztottak olyan igényeket, amelyek nem egyeztethetők össze a berlini éghajlattal. Ismételten követelték azonban, hogy a kormánnyal és a feudális-abszolutista párttal szemben a lap legalább olyan merész hangot üssön meg, mint a haladópártiakkal szemben. A taktika, amelyet a „Sozialdemokrat" követ, kizárja azt, hogy az alulírottak továbbra is munkatársai legyenek. Alulírottak nézetüket a porosz királyi kormányszocializmusról és a munkáspárt helyes állásfoglalásáról az ilyen szemfényvesztéssel szemben már részletesen kifejtették a „Deutsche Brüsseler Zeitung" 1847. szeptember 12-i,

* November 8-án. — *Szerk.*
** —„közlöny"; „hivatalos lap". — *Szerk.*

73. számában*, válaszul a Kölnben akkor megjelenő „Rheinischer Beobachter" 206. számára, amely azt javasolta, hogy a „proletariátus" szövetkezzék a „kormánnyal" a „liberális burzsoázia" ellen. Akkori nyilatkozatunk minden szavát ma is aláírjuk.

London és Manchester, 1865. február 23.

Friedrich Engels *Karl Marx*

Marx és Engels Művei. 16. köt.
1964. 73. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

London, 1865. február 23
I. Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Tisztelt Barátom,

Tegnap kaptam meg számomra nagyon érdekes levelét és most válaszolok az egyes pontjaira.

Mindenekelőtt hadd jellemezzem röviden *Lassalle*-hoz való viszonyomat. Agitációja idején kapcsolatunk félbeszakadt, 1. az öntömjénező pöffeszkedés miatt, amit egyúttal a magam és mások műveinek legszemérmetlenebb plagizálásával kapcsolt össze; 2. mert *politikai* taktikáját *kárhoztattam*; 3. mert már agitációjának megkezdése *előtt* itt Londonban részletesen megmagyaráztam és „bebizonyítottam" neki, hogy a „**Porosz** *Állam*" közvetlen *szocialista* beavatkozása *képtelenség*. Hozzám írott leveleiben (1848-tól 1863-ig), valamint személyes találkozásaink alkalmával is, mindig az általam képviselt párt hívének vallotta magát. Mihelyt Londonban (1862 végén) meggyőződött arról, hogy *velem* nem *űzheti* játékait, elhatározta, hogy *ellenem* és a régi párt ellen „munkásdiktátornak" tolja fel magát. Mindamellett elismertem agitátori érdemét, noha rövid pályafutásának vége felé még ez az agitáció is egyre kétesebb színben tűnt fel előttem. Hirtelen halála, a régi barátság, Hatzfeldt grófné siránkozó levelei, méltatlankodásom a *gyáva arcátlanság* miatt, melyet a polgári lapok tanúsítottak egy olyan emberrel szemben, akitől, míg élt, annyira rettegtek — mindez arra indított, hogy rövid nyilatkozatot tegyek közzé a nyomorult Blind ellen, ez azonban nem vonatkozott Lassalle működésének *tartalmára* (Hatzfeldtné a nyilatkozatot megküldte a „*Nordstern*"-nek). Ugyanezen okok-

* Vö. Marx és Engels Művei. 4. köt. 182—194. old. — *Szerk.*

ból és abban a reményben, hogy a véleményem szerint veszélyes elemeket eltávolíthatjuk, megígértem Engelsszel együtt közreműködésünket a „*Sozialdemokrat*"-nak (a lap közölte az „Üzenet" fordítását[385], én pedig kívánságára Proudhonról, halálakor cikket írtam), s miután Schweitzer *kielégítő szerkesztőségi programot* küldött nekünk, megengedtem, hogy munkatársakként megnevezzen bennünket.[386] További biztosítékul szolgált nekünk, hogy *W. Liebknecht* — nem hivatalosan — tagja volt a szerkesztőségnek. Csakhamar azonban kiderült — a bizonyítékok a kezünkbe kerültek —, hogy *Lassalle* valóban *elárulta* a pártot. Formális szerződést kötött Bismarckkal (miközben természetesen *semmiféle* garancia az *ő* kezében nem volt). 1864. szeptember végén Hamburgba kellett volna mennie és ott (a meghibbant Schramm-mal és a porosz rendőrkém Marr-ral együtt) „*kényszerítenie*" Bismarckot Schleswig-Holstein bekebelezésére, azaz ezt a „munkások" nevében proklamálnia stb., minek ellenében Bismarck általános választójogot és némi szocialista maszlagot ígért.[387] Kár, hogy Lassalle ezt a komédiát nem játszhatta végig! Ez átkozottul nevetségesnek és becsapottnak tüntette volna fel őt! S minden efféle kísérletnek egyszer s mindenkorra véget vetett volna!

Lassalle azért jutott ilyen tévutakra, mert „*reálpolitikus*" volt Miquel úr módjára, csak nagyobb formátumú és hatalmasabb célokra törő! (Miquellel egyébként már régen tisztában voltam, s így fellépését azzal magyaráztam, hogy a Nemzeti Egylet egy kis *hannoveri* ügyvédnek pompás alkalom arra, hogy a maga szűk pátriáján kívül, egész Németország előtt hallassa a hangját és önmagának ily módon felfokozott „*realitását*" visszahatólag Hannover belterületén érvényesítse, tetejében „*porosz*" oltalom alatt „*hannoveri*" Mirabeau-t játsszon.) Ahogyan Miquel és mostani barátai a porosz régensherceg által meghirdetett „új érát"[388] üstökön ragadták, hogy nemzeti egyletieskedjenek és belekapaszkodjanak a „porosz csúcsba"[389], ahogyan egyáltalában *porosz oltalom* alatt „polgári önérzetüket" kifejlesztették, úgy akarta Lassalle is a proletariátus Posa márkijának szerepét játszani az uckermarki II. Fülöpnél, a kerítő pedig közte és a porosz királyság között Bismarck lett volna. Ő csak a Nemzeti Egylet urait utánozta. De ha azok a középosztály érdekében idézték fel a porosz „reakciót", ő a proletariátus érdekében parolázott Bismarckkal. Azoknak az uraknak az eljárása annyiban jogosultabb volt a Lassalle-énál, amennyiben a polgár megszokta, hogy az orra előtt levő legközelebbi érdeket „realitásnak" fogja fel, és mert ez az osztály valóban mindenütt kompromisszumot kötött még a feudalizmussal is, míg a munkásosztálynak a dolog természeténél fogva becsületesen „forradalminak" kell lennie.

Az olyan teátrálisan hiú természet számára, mint Lassalle (akit azonban hitványságokkal, mint állás, polgármesteri hivatal stb., nem lehetett megvesztegetni), nagyon csábító gondolat volt: a proletariátus érdekében egy közvetlen tett, melynek végrehajtója Ferdinand Lassalle! Valójában túlságosan tudatlan

volt az ilyen tett valódi gazdasági feltételeit illetően ahhoz, hogy önmagával szemben kritikusan őszinte legyen. Másrészt a német munkások az alávaló *„reálpolitika"* következtében, amellyel a német polgárok az 1849—1859-es reakciót eltűrték és a népbutítást tétlenül szemlélték, túlságosan *„demoralizáltak"* voltak ahhoz, hogy ne fogadták volna üdvrivalgással az ilyen vásári megváltót, aki azzal kecsegtette őket, hogy egy ugrással az ígéret földjére juthatnak.

Ám hadd vegyem fel újra a fentebb elejtett fonalat! Alighogy a „Sozialdemokrat" megalakult, csakhamar kiderült, hogy az öreg Hatzfeldtné utólag végre akarja hajtani Lassalle „végrendeletét". Wageneren (a „Kreuzzeitung" emberén) keresztül kapcsolatban állt Bismarckkal és rendelkezésére bocsátotta a Munkásegyletet (Ált. Német), a „Sozialdemokrat"-ot stb. Schleswig-Holstein annektálását a „Sozialdemokrat"-ban kellett volna proklamálni, Bismarckot egyáltalában patrónusnak elismerni stb. Ezt az egész gyönyörű tervet az *hiúsította meg*, hogy részünkről Liebknecht ott volt Berlinben és a „Sozialdemokrat" szerkesztőségében. Jóllehet Engelsnek és nekem nem tetszett a lap szerkesztése, a talpnyaló Lassalle-kultusz, az alkalmi kacérkodás Bismarckkal stb., de természetesen fontosabb volt, hogy nyilvánosan egyelőre kitartsunk a lapnál és megakadályozzuk az öreg Hatzfeldtné intrikáit és a munkáspárt teljes kompromittálását. Jó képet vágtunk tehát a rossz játékhoz, bár privátim folyvást írtunk a „Sozialdemokrat"-nak, hogy Bismarckkal szemben éppúgy sorompóba kell lépnie, mint a haladópártiakkal[390] szemben. Sőt még azt is eltűrtük, hogy Bernhard Becker, ez a felfuvalkodott piperkőc, aki teljesen komolyan veszi a Lassalle-tól végrendeletileg reá hagyományozott fontosságát, a *Nemzetközi Munkásszövetség ellen* intrikált.

Közben Schweitzer úr cikkei a „Sozialdemokrat"-ban egyre bismarckibbak lettek. Én már régebben megírtam Schweitzernek, hogy a haladópártiakat az „egyesülési jog kérdésében" *meg* lehet *félemlíteni*, hogy azonban a *porosz kormány sem most, sem soha* nem fog hozzájárulni az egyesülést korlátozó törvények teljes eltörléséhez, mert ez a bürokratizmus áttörésével, a munkások nagykorúsításával, a cselédtörvény széttépésével, a nemesi parasztbotozás eltörlésével[391] stb., stb. járna, amit Bismarck sohasem engedhetne meg, és ami egyáltalában összeférhetetlen a porosz *hivatalnok*-állammal. Hozzátettem, hogy ha a kamara elveti az egyesülést korlátozó törvényeket, a kormány azok fenntartása végett *frázisokhoz* folyamodnék (olyan frázisokhoz pl., hogy a szociális kérdés „mélyrehatóbb" lépéseket követel stb.). Mindez beigazolódott. És mit tett v. Schweitzer úr? Cikket írt Bismarck *mellett* és minden hősiességét olyan végtelenül kis emberek ellen tartogatja, mint Schulze, Faucher stb.

Azt hiszem, hogy Schweitzer stb. *becsületes* szándékúak, de *„reálpolitikusok"*. Számot akarnak vetni a *fennálló* viszonyokkal és nem akarják a „reálpolitika" e *privilégiumát* egyedül Miquel úrnak és társainak átengedni. (Akik,

úgy látszik, maguknak akarják fenntartani azt a jogot, hogy a porosz kormánnyal összeszűrjék a levet.) Tudják, hogy a munkáslapok és a munkásmozgalom Poroszországban (és ennélfogva Németország többi részében is) csak a rendőrség kegyelméből létezik. Úgy akarják tehát venni a körülményeket, ahogy vannak, nem akarják ingerelni a kormányt stb., akárcsak a mi *„republikánus"* reálpolitikusaink, akik hajlandók egy Hohenzollern *császárt* „elfogadni". Én azonban, nem lévén „reálpolitikus", szükségesnek tartottam, hogy nyilatkozatot tegyek közzé (melyet bizonyára csakhamar olvasni fog egyik vagy másik újságban) és ebben Engelsszel együtt felmondjak a „Sozialdemokrat"-nak.

Így hát egyszersmind azt is láthatja, miért nem tehetek ebben a pillanatban *semmit* Poroszországban. Az ottani kormány poroszországi visszahonosításomat kereken megtagadta.[392] *Agitációt* csak akkor engednének meg nekem ott, ha az v. Bismarck úr számára kívánatos formát öltene.

Százszorta többre becsülöm itteni agitációmat a *„Nemzetközi Szövetség"* útján. Az *angol* proletariátusra gyakorolt befolyás közvetlen és rendkívül fontos. Most felbolygatjuk itt az általános választójog kérdését, melynek itt természetesen *egészen más jelentősége van*, mint Poroszországban.

Egészében e „Szövetség" sikere *minden várakozást meghalad* itt, Párizsban, Belgiumban, Svájcban és Olaszországban. Csak Németországban állnak természetesen szemben velem Lassalle követői, akik

1. balgán fontosságuk elvesztésétől félnek;

2. ismerik határozott szembenállásomat azzal, amit a németek „reálpolitikának" neveznek. (Az effajta „realitás" az, amely miatt Németország olyan messze elmarad minden civilizált ország mögött.)

Minthogy mindenki, aki az 1 shillinges tagsági jegyet kiváltja, tagja lehet a Szövetségnek; minthogy a franciák (szintúgy a belgák) az egyéni tagságnak ezt a formáját választották, mert a törvény tiltja nekik, hogy mint „egyesület" csatlakozzanak hozzánk; minthogy Németországban hasonlóképpen áll a dolog, most elhatároztam, hogy felszólítom itteni és németországi barátaimat, alakítsanak kis társaságokat — mindegy, hány tagból — minden helységben, s e társaságoknak minden tagja váltson ki egy angol tagsági jegyet. Mivel az angol társaság *nyilvános*, ennek az eljárásnak még Franciaországban sincs semmi akadálya. Örülnék annak, ha Ön is közvetlen környezetével együtt ily módon kapcsolatba lépne Londonnal.

Köszönöm a receptjét. Különös módon három nappal érkezése előtt megint kitört rajtam az utálatos betegség. A recept tehát nagyon is jókor jött.

Néhány napon belül 24 további „Üzenet"-et* küldök Önnek. Épp most jött

* „A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete" (Marx és Engels Művei. 16. köt. 3—11. old.). — *Szerk.*

egy barátom, abba kell hagynom az írást, s mivel ezt a levelet szeretném már elküldeni, levelének többi pontjára majd legközelebb válaszolok.

Híve
K. M.

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 444—448. old.

ENGELS FRIEDRICH ALBERT LANGÉHOZ

DUISBURGBA

1, Southgate, Manchester,
1865. március 29

Igen tisztelt Uram!

Nagyon kérem, bocsássa meg, hogy f. hó 2—4-i baráti sorait ilyen sokáig válasz nélkül hagytam. De ne ítéljen el, mielőtt meghallgatott. Az első napokban ugyanis nagyon el voltam foglalva részben felhalmozódott folyó üzleti ügyekkel, de részben a sok sürgős levelezéssel is, amely mindannyiszor felgyülemlik, valahányszor hosszú otium cum (vel sine) dignitate* után az ember egyszer csak ismét a nyilvánosság elé lép és amellett olyan derűs kalandokat ér meg, mint mi a kis „Sozialdemokrat"-tal. Ehhez még hozzájött egy lakásváltoztatás, amely irományaim között időlegesen némi rendetlenséget okozott és eközben levele elhányódott; csak tegnapelőtt találtam meg újra és most sietve válaszolok.

Baráti ajánlatát, hogy Marxnak és nekem megküldi a „Sphinx"-et és egyéb publikációit, hálásan köszönöm. Az itteni könyvkereskedőm Franz Thimm úr, Manchester, az ő közvetítésével mindent eljuttathat hozzám. Könyvkereskedői úton a küldemények rendszerint 3—4 hét alatt érnek ide; ezért lekötelezne, ha legalább az első számokat egyszerű nyílt keresztkötésben postán küldené (nem kerül sokba); a költségeket örömmel megtérítem. A Marxnak szóló küldeményeket is szíveskedjék hozzám küldeni — 12 órával érkezésük után megkapja őket. Amint azt önmaga is jól megérti, nem tudnék esetleges későbbi közreműködésre vonatkozólag már most valamiféle ígéretet tenni; egyelőre még hagyjuk nyitva ezt a kérdést, ámbár azzal, hogy az Ön lapjába dolgozunk, semmi esetre sem keveredhetünk abba a gyanúba, hogy Angliából akarjuk a németországi proletariátus valamely részét irányítani.

Válaszom akaratlan elodázása következtében időközben alkalmam nyílt kézhez kapni az Ön írását a munkáskérdésről; nagy érdeklődéssel olvastam el.

* — megérdemelt (vagy meg nem érdemelt) pihenő [393]. — *Szerk.*

Nekem is feltűnt mindjárt, amikor Darwint először olvastam, hogy az ő ábrázolása a növényi és állati életről meglepően hasonlít Malthus teóriájához. Csak más következtetésre jutottam, mint Ön, nevezetesen, hogy a legnagyobb szégyene a modern polgári fejlődésnek, hogy nem haladta még túl az állatvilág gazdasági formáit. Számunkra az úgynevezett „gazdasági törvények" nem örök természeti törvények, hanem történelmi, keletkező és letűnő törvények, s a modern politikai gazdaságtan kódexe, amennyiben azt a gazdaságtan valóban objektíven alkotta meg, szerintünk csak azon törvények és feltételek összefoglalása, amelyek között a modern polgári társadalom kizárólag fennállhat, egyszóval: e társadalom termelési és érintkezési [Verkehrs] feltételeinek elvont kifejezése és összefoglalása. Ezért szerintünk ezek közül a törvények közül egyik sem régibb — amennyiben *tisztán polgári viszonyokat* fejeznek ki —, mint a modern polgári társadalom; azok pedig, amelyek többé vagy kevésbé minden eddigi történelemben érvényesek voltak, éppen csak olyan viszonyokat fejeznek ki, amelyek valamennyi osztályuralmon és osztálykizsákmányoláson alapuló társadalmi állapotban közösek. Az előbbiekhez tartozik az ún. Ricardo-féle törvény, mely sem a jobbágyságra, sem az ókori rabszolgaságra nem érvényes; az utóbbiakhoz az, ami az ún. Malthus-féle elméletben helytálló.

Malthus, a pap, ezt az elméletet, mint minden egyéb gondolatát, egyenesen elődeitől lopta; semmi sem az övé belőle, csak a kétféle haladvány merőben önkényes alkalmazása. Magát az elméletet Angliában a közgazdászok már régen ésszerű mértékre redukálták; a népesség nyomást gyakorol — nem a létfenntartás, hanem a *foglalkoztatás* eszközeire; az emberiség gyorsabban szaporodhatna, mint ahogy azt a modern polgári társadalom el tudja viselni. A mi szemünkben ez újabb lelet, hogy ezt a polgári társadalmat a fejlődés olyan korlátjának nyilvánítsuk, amelynek meg kell dőlnie.

Önmaga is felteszi a kérdést, hogyan lehetne a népesség szaporodását összhangba hozni a létfenntartási eszközök gyarapodásával; ám az előszó egy mondatán kívül nem találok kísérletet a megoldásra. Mi abból indulunk ki, hogy ugyanazok az erők, amelyek a modern polgári társadalmat létrehozták, — a gőzgép, a modern gépi berendezés, a tömeges gyarmatosítás, a vasutak és gőzhajók, a világkereskedelem — s amelyek a permanens kereskedelmi válságok révén most már e társadalom szétzüllesztésén és végül megsemmisítésén munkálkodnak, hogy ezek a termelési és forgalmi eszközök elégségesek lesznek arra is, hogy az arányt rövid időn belül megfordítsák és minden egyes ember termelőerejét annyira fokozzák, hogy termelése éppenséggel 2, 3, 4, 5, 6 egyén fogyasztását kielégítse; hogy a városi ipar elegendő embert nélkülözhet majd ahhoz, hogy az eddiginél sokkal nagyobb erőket fordíthassanak a földművelésre; hogy a tudományt végre a földművelésre is nagy arányokban és ugyanazzal a következetességgel fogják alkalmazni, mint az iparra; hogy Délkelet-Európa és Nyugat-Amerika természettől trágyázott és számunkra

kimeríthetetlen területeinek kiaknázása egészen másféle, az eddiginél sokkal hatalmasabb mértékben fog végbemenni. Ha majd ezeket a területeket mind felszántották és azután is hiány mutatkozik, lesz itt az ideje azt mondani: caveant consules*.

Túl keveset termelünk, ez az egész dolog nyitja. De *miért* termelünk túl keveset? Nem azért, mintha a termelés határát — még ha a mai helyzetet és a mai eszközöket tekintjük is — elértük volna. Nem — hanem azért, mert a termelés határát nem az éhes gyomrok száma, hanem a vásárló, fizetőképes *pénzeszacskók* száma szabja meg. A polgári társadalom nem akar, nem akarhat többet termelni. A pénztelen gyomrok — az a munka, amely *profittal* nem alkalmazható, amely tehát nem vásárlóképes — a halálozási arányt növelik. Ám ha egy hirtelen ipari fellendülés következtében — hisz folyvást előfordulnak ilyenek — ez a munka profittal alkalmazható lesz, akkor pénzt kap a vásárláshoz, létfenntartási eszközök pedig még mindig akadtak. Ez az az örök circulus vitiosus**, amelyben az egész közgazdaságtan forog. Feltételezik a polgári állapotok összességét és azután bebizonyítják, hogy minden egyes része egyben szükséges része — tehát „örök törvény".

Nagyon mulattatott az Ön leírása a Schulze-féle szövetkezetekről. Mindez a maga módján itt is megvolt, de most már jórészt megszűnt. Németországban az embereknek a proletárbüszkeséget még csak ezután kell megtanulniok.

Nem hagyhatom szó nélkül egy megjegyzését az öreg Hegelről, akitől Ön elvitatja a mélyebb matematikai és természettudományos képzettséget. Hegel matematikai tudása oly nagy volt, hogy a hagyatékában talált számos matematikai kéziratot egyik tanítványa sem volt képes kiadni. Az egyetlen ember, aki tudomásom szerint eléggé érti a matematikát és a filozófiát ahhoz, hogy ezt meg tudja tenni, Marx. A természetfilozófia részleteiben előforduló képtelenségeket természetesen készséggel elismerem Önnek, Hegel *igazi* természetfilozófiája azonban a „Logika" második részében, a lényeg tanában, egész doktrínájának tulajdonképpeni magvában található. Hiszen a modern természettudományos tan a természeti erők kölcsönhatásáról (Grove „Correlation of Forces" [Az erők korrelációja], azt hiszem 1838-ban jelent meg először) nem egyéb, mint más kifejezése vagy jobban mondva pozitív bizonyítéka az okról, hatásról, kölcsönhatásról, erőről stb. szóló hegeli kifejtésnek. Természetesen nem vagyok már hegeliánus, de még mindig nagy kegyeletet és ragaszkodást érzek az öreg óriás iránt.

Kiváló tisztelettel

Friedrich Engels

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 458—461. old.

* — legyenek résen a consulok (nehogy baj érje az államot)[394]. — *Szerk.*
** — hibás kör. körben futó hibás okoskodás. — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A „Nemzetközi Munkásszövetség" nagy sikere ez:

A Reformliga a mi művünk. A 12 tagú (6 polgár és 6 munkás) szűkebb bizottságban a munkások egytől egyig a mi Tanácsunk tagjai (köztük Eccarius).[395] Meghiúsítottunk minden középutas polgári kísérletet, amellyel a munkásosztályt félre akarták vezetni. A vidéki mozgalom azúttal teljesen a londonitól függ. Ernest Jones pl. kétségbe volt esve, míg el nem indítottuk a dolgot. Ha ily módon sikerül az angol munkásosztály politikai mozgalmát újra felvillanyozni, Szövetségünk minden hűhó nélkül már többet tett az európai munkásosztályért, mint amennyi bármilyen más módon lehetséges volt. És minden okunk megvan, hogy bízzunk a sikerben.

1865. május 1.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 106—107. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Ma este az „Internacionálé" rendkívüli ülést tart. Egy derék öreg bútordarab, régi owenista, *Weston* (ács), felállította a következő két tételt, amelyek mellett a „Bee-Hive"-ban állandóan kardoskodik:

1. hogy a bérráta általános emelkedése mit sem használna a munkásoknak;
2. hogy ezért stb. a szakszervezetek *károsan* hatnak.

Ha ezt a két tételt, amelyekben Szövetségünk tagjai közül csak *ő* hisz, elfogadnánk, lenne nemulass, mind az itteni szakszervezetek, mind a kontinensen jelenleg dúló sztrájkjárvány miatt.

Ez alkalommal — mivel erre az ülésre kívülállókat is beengednek — Westont támogatni fogja egy született angol, aki brosúrát írt ugyanebben az értelemben. Természetesen tőlem várják a cáfolatot. Tulajdonképpen ki kellett volna hát dolgoznom ma estére a replikámat, de fontosabbnak véltem, hogy könyvemen[396] dolgozzam tovább, ezért a rögtönzésre kell hagyatkoznom.

Természetesen előre tudom, mi lesz a két főpont:

1. hogy a *munkabér* határozza meg az áruk értékét;

2. hogy, ha a tőkések ma 4 shilling helyett 5-öt fizetnek, holnap (minthogy a fokozódott kereslet erre módot nyújt nekik) 4 shilling helyett 5-ért fogják eladni áruikat.

Bármily lapos is ez és csak a jelenség legkülső felszínén mozog, mégsem könnyű dolog járatlanok előtt kifejteni mindazokat a közgazdasági kérdéseket, amelyek itt összefutnak. Nem lehet egy politikai gazdaságtani tanfolyamot 1 órába beleszorítani. De azért megteszünk minden tőlünk telhetőt.

1865. május 20.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 118—119. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Ami mármost a munkámat [„A Tőké"-t] illeti, tiszta vizet akarok önteni a pohárba. Még 3 fejezetet kell megírnom, hogy az elméleti rész (az első 3 könyv) elkészüljön. Aztán még meg kell írni a történelmi-irodalmi 4. könyvet, amely viszonylag a legkönnyebb rész számomra, mivel az első 3 könyvben valamennyi kérdés meg van oldva, ez az utolsó tehát inkább ismétlés történelmi formában.[397] De nem tudom magam rászánni arra, hogy bármit is kiadjak a kezemből, amíg nincs előttem az egész. Bármilyen fogyatékosságai vannak is írásaimnak, az az érdemük megvan, hogy művészi egészet alkotnak, és ez csak az én módszeremmel érhető el, vagyis úgy, hogy soha nem nyomatom ki őket addig, amíg nincsenek előttem *egészükben*. Jakob Grimm módszerével[398] ez lehetetlen; e módszer egyáltalában inkább olyan írásoknál alkalmazható, amelyek nincsenek dialektikusan tagolva.

Viszont másképpen csinálom majd az *angol* változattal. Fox biztosra veszi, hogy tud számomra könyvkiadót szerezni, mihelyt az első nyomtatott íveket visszakapom. Akkor megállapodnék Meissnerrel abban, hogy a korrektúraíveken kívül minden ívről küldje el nekem a szűzlevonatot, hogy így a német szöveg korrektúrája és az angol fordítás párhuzamosan történjen. Az utóbbinál természetesen számítanom kell közreműködésedre. Az angol kiadástól várom ennek a munkának a tulajdonképpeni fizetségét.

Ami az „Internacionálé"-t illeti, azzal így áll a dolog:

Átadtam Cremernek az 5 £-et „Bee-Hive"-részvények vásárlására. Minthogy azonban Cremer, Odger stb. akkor Manchesterbe utaztak, a dolog kútba esett, és Potter javára dőlt el.[399] Úgy határoztak, hogy elhalasztják a dolgot a

részvényesek legközelebbi (tulajdonképpeni évi) közgyűléséig. Én azonban nem hiszem, hogy lesz valami belőle. Először azért, mert időközben az Odger és Potter közötti veszekedésből nyilvános botrány lett. Másodszor azért, mert a „*Miner* and Workman's Advocate" felajánlkozott nekünk. (Apropó. A minap a „Miner"-rel tartott összejövetelen kötelezettséget vállaltunk arra, hogy ingyenes tudósításokat szerzünk neki. Ezért, ha van időd arra, hogy néhanapján egy-egy kis cikket írjál külpolitikáról (**porosz** stb.), akkor küldd el nekem, hogy elhelyezhessem a lapnál.

Szervezeti szabályzatunk értelmében ebben az évben nyilvános *kongresszust* kellene tartanunk Brüsszelben. A párizsiak, a svájciak, valamint az itteniek egy része ezt tűzzel-vassal erőltette. Szerintem a jelenlegi körülmények között — nevezetesen időm sincs, hogy a Központi Tanács részére a szükséges dokumentumokat megírjam — csak felsülnénk vele. A másik oldal minden ellenkezése dacára sikerült elérnem, hogy a brüsszeli nyilvános kongresszus helyett zártkörű előzetes konferenciát rendezzünk Londonban (szept. 25), amelyre csak az intéző bizottságok képviselői fognak eljönni, s amelyen *előkészítenénk* a jövendő kongresszust. A kongresszus elhalasztását *hivatalosan* így indokoltuk:

1. Szükséges, hogy a végrehajtó bizottságok között előzetes megegyezés jöjjön létre.

2. A Szövetség propagandáját akadályok hátráltatják — Franciaországban a sztrájkok, Angliában a választások, a választójogi reformmozgalom és munkáskiállítások.[400]

3. A Belgiumban nemrég keresztülhajszolt idegen-törvény[401] lehetetlenné teszi, hogy Brüsszel egy nemzetközi munkáskongresszus színhelye legyen.

A „Sozialdemokrat" már nem kerül a kezembe, mert a Munkásegylet is lemondta. A „Nordstern"-t sem járatom már, időnként azonban átnézem az egyletben. A rajnai tagozatok e lap szerint a fő kérdésben elpártoltak Bernhardtól*.

1865. június 31.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 128—129. old.

* Berndhard Becker. — *Szerk.*

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

(Részlet)

Kedves Barátom,

Remélem, hosszabb hallgatásából nem kell arra következtetnem, hogy legutóbbi levelemmel* valamiképp megbántottam. Éppen fordítva áll a dolog. Kétségbeesett helyzetekben mindenki szükségét érzi egyszer annak, hogy kiöntse a szívét valakinek. De csak olyan embereknek, akik iránt különös, kivételes bizalommal viseltetik. Biztosíthatom Önt, hogy magánéletem kellemetlenségei sokkal inkább azért aggasztanak, mert munkám befejezését akadályozzák, semmint bármiféle személyes vagy családi okból. Akár holnap véget vethetnék a dolognak, ha holnaptól valami gyakorlati foglalkozást akarnék űzni, ahelyett, hogy az ügyért dolgozom. Remélem, Önt éppoly kevéssé feszélyezi az a körülmény, hogy *Ön* a bajomon nem tud segíteni. Ez egészen oktalan ok volna.

És most áttérek néhány általános kérdésre.

Az első, a genfi kongresszus[402] miatt nagyon aggódtam. Egészében azonban várakozásomon felül jól sikerült. Nem remélt hatása volt Franciaországban, Angliában és Amerikában. Én nem tudtam és nem is akartam odamenni, de megírtam a londoni küldöttek programját.** Szándékosan olyan pontokra korlátoztam, amelyek a munkások közvetlen egyetértését és együttműködését lehetővé teszik, s közvetlen tápot és lökést adnak az osztályharc szükségleteinek és a munkások osztállyá szerveződésének. A párizsi urak feje tele volt a legüresebb proudhoni frázisokkal. Tudományról fecsegnek és semmit sem tudnak. Lenéznek minden *forradalmi*, azaz magából az osztályharcból fakadó akciót, minden koncentrált, társadalmi mozgalmat, tehát olyan mozgalmat, mely *politikai eszközökkel* is (mint pl. a munkanap *törvényes* csökkentésével) eredményre vezethet; a *szabadság* és az antigouvernementalizmus*** vagy tekintélyellenes individualizmus *ürügyével* — ezek az urak, akik 16 éve oly nyugodtan tűrték és tűrik a legnyomorultabb zsarnokságot! — valójában a közönséges polgári *gazdálkodást* prédikálják, csak proudhoni idealizált formában! Proudhon rengeteg kárt okozott. Látszatkritikája és az utópistákkal való látszatellentéte (ő maga *csak* nyárspolgári utópista, míg Fourier, Owen stb. utópiáiban egy új világnak a megsejtése és a fantasztikus kifejezése található) először a „csillogó ifjúságot", a diákokat, ragadta és vesztegette meg, azután a munkáso-

* Vö. Marx és Engels Művei. 31. köt. 515—516. old. — *Szerk.*

** Vö. Marx és Engels Művei. 16. köt. 171—179. old. — *Szerk.*

*** — mindenfajta kormány elvetése (a gouvernement = kormány szóból). — *Szerk.*

kat, különösen a párizsiakat, akik mint luxusipari munkások, anélkül, hogy tudnák, „sehre"* a régi szeméthez tartoznak. Tudatlanságukban, hiúságukban, pökhendiségükben, szószátyárságukban, pufogó felfuvalkodottságukban a párizsiak már szinte mindent elrontottak, mert annyian siettek a kongresszusra, hogy az korántsem állt arányban tagjaik számával. A jelentésben suttyomban majd a körmükre verek.

Nagy örömömre szolgált az egyidejűleg Baltimore-ban lefolyt amerikai munkáskongresszus.[403] Szervezkedés a tőke elleni harcra — ez volt itt a jelszó, és figyelemre méltó, hogy a munkások helyes ösztöne ott ugyancsak felállította az általam Genf számára kidolgozott követelések legtöbbjét.

Az itteni reformmozgalom, melyet a mi Központi Tanácsunk indított meg (quorum magna pars fui**), most óriási és ellenállhatatlan méreteket öltött. Magam mindig a kulisszák mögött maradtam és — mióta jól halad — nem foglalkozom tovább az üggyel.

1866. október 9.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 524—525. old.

MARX JOHANN PHILIPP BECKERHEZ

GENFBE

Hannover, 1867. április 17

Kedves Barátom,

Múlt szerdán*** utaztam el Londonból, gőzhajón, s tomboló vihar közepette péntek délután érkeztem Hamburgba, hogy ott az első kötet kéziratát átadjam Meissner úrnak. A nyomást már e hét elején megkezdték, úgyhogy az első kötet május végén meg fog jelenni. Az egész mű 3 kötetben jelenik meg. Címe „*A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*". Az első kötet az *Első könyv*et foglalja magában: „*A tőke termelési folyamatá*"-t. Ez minden bizonnyal a legfélelmetesebb lövedék, amelyet valaha is a polgárok (beleértve a földtulajdonosokat) fejéhez röpítettek. Most tehát fontos, hogy a sajtóban, azaz a rendelkezésetekre álló lapokban felhívjátok a figyelmet a közeli megjelenésre.

A következő „*Vorboté*"-t próbaképpen küldd el *Otto Meissnernek, Hamburgba,* aki lapod terjesztésében is hasznos lehet.

* — „nagyon", „nagyon is" (tájszólásban). — *Szerk.*
** — amiben nekem nagy részem volt[404]. — *Szerk.*
*** Április 10-én. — *Szerk*

Zárnom kell soraimat (*később többet*), mert dr. Kugelmann, aki szívélyesen üdvözöl téged, be akar avatni Hannover gyönyörűségeibe.

Tout à toi*
K. Marx

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 537. old.

MARX SIGFRID MEYERHEZ

NEW YORKBA

Hannover, 1867. április 30

Kedves Barátom,

Bizonyára nagyon rossz véleménye van rólam és még rosszabb lesz, ha elmondom, hogy levelei nemcsak *nagy örömet* szereztek nekem, hanem **igazi vigaszt adtak** abban az igen gyötrelmes időszakban, amelyben kézhez vettem őket. Az a tudat, hogy az elvek magaslatán álló, derék férfiút vontam pártunkba, a legrosszabbért is kárpótol. Amellett leveleiből a legszívélyesebb barátság áradt személyem iránt, s Ön bizonyára megérti, hogy én, aki a (hivatalos) világgal a legelkeseredettebb harcban állok, ezt nagyon is sokra becsülöm.

Miért nem válaszoltam hát Önnek? Azért, mert folyvást fél lábbal a sírban voltam. **Minden** munkaképes másodpercet ki kellett tehát használnom, hogy elkészüljek művemmel, amelynek feláldoztam egészségemet, az élet örömeit és családomat. Remélem, hogy ez a magyarázat nem szorul további kiegészítésre. Nevetek az ún. „praktikus" embereken és bölcsességükön. Ha barom módjára akarna élni az ember, akkor természetesen megtehetné, hogy hátat fordít az emberiség szenvedéseinek és csupán saját irhájával törődik. De igazán *imprak-tikusnak* tartottam volna magam, ha felfordulok anélkül, hogy könyvemmel, legalábbis kéziratban, teljesen elkészültem volna.

A mű *első kötete* néhány hét múlva megjelenik *Otto Meissner*nél Hamburg-ban. Az írás címe: *„A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata"*. Hogy a kéziratot átadjam, Németországba utaztam, ahol, útban vissza Londonba, néhány napig egy hannoveri barátomnál időzöm.

Az *I. kötet „A tőke termelési folyamatá"*-t foglalja magában. Az általános tudományos fejtegetésen kívül eddig még fel nem használt *hivatalos* források nyomán nagyon részletesen leírom az angol — mezőgazdasági és ipari —

* — Kész híved. — *Szerk.*

proletariátus helyzetét *az utóbbi 20 évben,* éppúgy az *írországi* állapotokat is. Ön bizonyára megérti, hogy számomra mindez csupán mint argumentum ad hominem* szolgál.

Remélem, hogy mához egy évre már az egész mű megjelenik. A *II. kötet* az elmélet folytatását és befejezését tartalmazza, a *III. kötet a politikai gazdaságtan történetét a XVII. század közepétől.*

Ami a „Nemzetközi Munkásszövetséget" illeti, Angliában, Franciaországban, Svájcban, Belgiumban már hatalommá vált. Alapítson minél több fiókszervezetet Amerikában. A tagsági díj 1 penny (kb. 1 ezüstgaras) évente. De minden tagozat annyit ad, amennyit tud. Kongresszus ebben az évben szeptember 3-án lesz Lausanne-ban. Minden tagozat egy képviselőt küldhet. Írjon nekem erről a dologról, valamint saját boldogulásáról Amerikában és az általános állapotokról. Ha nem felel, ez azt bizonyítaná nekem, hogy még nem bocsátotta meg bűneimet.

Szívélyes üdvözlettel

híve

Karl Marx

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 538—539. old.

ENGELS MARXHOZ

LONDONBA

Manchester, 1867. június 16

Kedves Szerecsen!

Nyolc nap óta mindenféle veszekedés monsieur Gottfrieddal** és egyéb effajta históriák és háborgatások annyira lefoglaltak, hogy csak ritkán volt nyugodt percem az értékforma tanulmányozásához. Különben rég visszaküldtem volna neked az íveket. Főleg a 2. íven némileg érezhető a karbunkulusok hatása, de ezen már nem lehet változtatni és úgy gondolom, a függelékben nem térsz ki rá újra, hiszen a filiszter úgysem szokott hozzá az ilyenfajta elvont gondolkodáshoz, s az értékforma kedvéért biztosan nem fog ráfanyalodni. Legfeljebb az itt dialektikus úton nyert eredményeket kissé részletesebben be lehetne bizonyítani történelmileg, hogy úgy mondjam, próbára lehetne tenni a történelmen, bár a legszükségesebbet erről már megmondtad; de annyi anyagod van erről, hogy

* — személyhez szóló érvelés; szemléltető bizonyíték. — *Szerk.*
** Gottfried Ermen. — *Szerk.*

bizonyosan egész jó kitérést tudnál még írni, amely a filiszternek történelmi úton mutatja ki a pénzképződés szükségszerűségét és az ezzel kapcsolatban végbemenő folyamatot.

Elkövetted azt a nagy hibát, hogy ezeknek az elvontabb fejtegetéseknek a gondolatmenetét nem tetted szemléletessé kisebb alszakaszokkal és külön alcímekkel. Ezt a részt olyanformán kellett volna tárgyalnod, mint ahogy Hegel Enciklopédiája teszi, rövid paragrafusokban, külön címmel emelve ki minden dialektikus átmenetet és lehetőleg külön betűfajtával nyomva a kitéréseket és a puszta példákat. Egy kicsit iskolamesteri színezete lett volna, de az olvasók egy igen nagy rétegének lényegesen megkönnyítette volna a megértést. A publikum, még a tudós publikum is, elszokott már a gondolkodásnak ettől a fajtájától, és minden lehető könnyítést meg kell adni neki.

A korábbi előadásmóddal (Duncker)[405] összehasonlítva, nagyon jelentős a haladás a dialektikus kifejtés élessége tekintetében, magát az előadást illetően egy s más jobban tetszik nekem az első alakban. Nagy kár, hogy éppen a fontos második ív sínyli meg a karbunkulusokat. De ezen már nem lehet változtatni és aki képes a dialektikus gondolkodásra, mégis megérti. A többi ív nagyon jó és sok örömet szerzett nekem. Remélhetőleg hamarosan megint tudsz nekem öt-hat ívet küldeni (amihez, kérlek, ismét mellékeld az 5. ívet, hogy jól követhessem a fonalat), az itt egyenként elolvasott ívek összefüggően olvasva majd sokkal jobban hatnak.

Felfedeztem még néhány sajtóhibát. Csak azokat venném fel a jegyzékbe, amelyek valóban értelemzavaróak.

Tegnap Gumpertnál voltam. Szegény fiú! Napról napra jobban hanyatlik. Lehetetlen volt felkelteni az érdeklődését bármilyen tudományos, sőt akár politikai kérdés iránt. Városi pletykák, semmi egyéb, mint városi pletykák. És amellett csodálkozik, hogy nem látogatja meg az ember gyakrabban.

A Hofmannt* elolvastam. Az újabb kémiai elmélet minden hibájával együtt nagy haladás a régebbi atomisztikussal szemben. A molekula mint az anyag *önálló létezésre képes* legkisebb része teljesen racionális kategória, Hegel szavával élve „csomópont" az osztások végtelen sorában, amely nem zárja le ezt a sort, de minőségi különbséget tételez. A régebben az oszthatóság határának mondott atom most már pusztán *viszony*, noha monsieur Hofmann maga lépten-nyomon újra visszaesik a régi elképzelésbe, miszerint vannak valóban oszthatatlan atomok. Egyebekben a kémiának a könyvben megállapított haladása valóban óriási, és Schorlemmer azt mondja, hogy ez a forradalom még

* A. W. Hofmann: „Einleitung in die moderne Chemie" [Bevezetés a modern kémiába]. — *Szerk.*

napról napra folytatódik, úgyhogy mindennap új forradalmi átalakulások várhatók.

Szívélyes üdvözlet feleségednek, a lányoknak és az elektrikusnak.[406]

Barátod
F. E.

5 ívet ma visszaküldök.

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 297—298. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Remélem, hogy a 4 ívvel meg vagy elégedve. Eddigi megelégedésed fontosabb nekem, mint bármi, amit az egész világ mondhatna róla. Mindenesetre remélem, hogy a burzsoázia világéletében megemlegeti karbunkulusaimat. Hogy micsoda disznó fráterek, annak most újabb bizonysága van! Mint tudod, a Children's Employment Commission öt évig működött. Első jelentése nyomán, amely 1863-ban jelent meg, a denunciált iparágakat rögtön „megrendszabályozták". A tory-kormány ennek az ülésszaknak az elején a szomorúfűz Walpole útján törvényjavaslatot nyújtott be, melynek alapján a bizottság valamennyi indítványát, nagyon megnyirbált formában ugyan, de elfogadták. A megrendszabályozandó fickók, köztük a nagy fémgyárosok, s főleg az „otthonmunka" vérszopói, berezelve hallgatnak. Most pedig petíciót nyújtanak be a parlamentnek és — *új vizsgálatot* követelnek! A régi — mondják — nem pártatlan! Arra számítanak, hogy a Reform Bill teljesen leköti a közvélemény figyelmét, s így a dolgot kedélyesen és suttyomban keresztülcsempészhetik, hiszen ugyanakkor a trade-unionokra kedvezőtlen szelek fújdogálnak.[407] A „*Jelentések*"-ben [„Reports"] a legförtelmesebbek ezeknek *a fickóknak a saját vallomásai*. Tehát tudják, hogy új vizsgálat csak egyet jelent, mégpedig pontosan azt, „amit mi burzsoák akarunk" — újabb ötéves kizsákmányolási haladékot! Szerencsére az „Internacionálé"-ban elfoglalt helyem lehetővé teszi, hogy áthúzzam a kutyák ravasz számítását. A dolog rendkívül fontos. Másfél millió ember *tortúrájának megszüntetéséről* van szó, nem számítva a felnőtt férfimunkásokat![408]

Ami az *értékforma* kifejtését illeti, tanácsodat meg is fogadtam, meg *nem* is, hogy ebben a tekintetben is dialektikusan járjak el. Azaz 1. írtam egy *függelé-*

ket, amelyben *ugyanezt a dolgot* amennyire csak lehet egyszerűen és amennyire csak lehet iskolamesteri modorban adom elő, és 2. tanácsodat követve minden előbbre vivő tételt paragrafusokba stb. osztottam be, *saját alcímekkel*. Az *előszóban* aztán a *„nem dialektikus"* olvasónak megmondom, hogy x—y oldalt ugorja át és helyette olvassa el a függeléket.[409] Itt nemcsak a filiszterekre gondolok, hanem a tudásvágyó fiatalságra stb. is. Azonkívül a dolog az egész könyv szempontjából nagyon is döntő. A közgazdász urak nem vették észre eddig azt a szerfelett egyszerű tényt, hogy a *20 rőf vászon = 1 kabát* forma csak kifejletlen bázisa a *20 rőf vászon = 2* £ formának, tehát azt, hogy *a legegyszerűbb áruforma*, amelyben az áru értéke még nem mint minden más áruhoz való viszony, hanem csak mint saját természeti formájától *különböző* valami van kifejezve, magában foglalja a *pénzformának* és ezzel — in nuce *a munkatermék valamennyi polgári formájának egész titkát*. A kifejtés nehézségét az első előadásban (Duncker) azzal kerültem el, hogy az *értékkifejezést* tulajdonképpen csak akkor elemzem, amikor már kifejletten, mint pénzkifejezés, jelenik meg.

Hofmannt illetően teljesen igazad van. Egyébként a III. fejezetem végén, ahol utalok a kézművesmesternek pusztán *mennyiségi* változások következtében tőkéssé való átváltozására, látni fogod, hogy ott a *szövegben* Hegel felfedezését a *pusztán mennyiségi változás minőségibe való átcsapásának törvényéről* úgy idézem, mint ami a történelemben és a természettudományban egyaránt igazolódik. A szöveghez fűzött *jegyzetben* (éppen akkoriban hallgattam Hofmannt) megemlítem a *molekuláris elméletet*, de nem Hofmannt említem meg, aki *semmit* sem talált fel a dologban, csak az utolsó *simítást* adta meg, hanem Laurent, Gerhardt és *Wurtz* nevét, akik közül az utóbbi *az igazi*[410]. Leveledet olvasva homályosan visszaemlékeztem a dologra és ezért utánanéztem a kéziratomban.

1867. június 22.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 299—301. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Utoljára a 20. ívet kaptam kézhez. Az egész mintegy 40—42 ív lesz. *Tiszta levonatokat* a neked elküldöttek óta máig *nem* kaptam. A nálad levőket elutazásodkor küldd vissza nekem.

Ami a nyárspolgár és a vulgáris közgazdász általad említett elmaradhatatlan

ellenvetését illeti (ők persze elfelejtik, hogy míg a *megfizetett munkát munkabér* néven, addig *a meg nem fizetett munkát profit* stb. néven felszámítják), ez, tudományosan kifejezve, ebbe a kérdésbe torkollik:

Hogyan változik át az áru *értéke* az áru *termelési árává*, amelyben

1. *az egész munka mint megfizetett munka jelenik meg a munkabér* formájában;

2. a többletmunka viszont, vagyis az értéktöbblet, az *önköltségi áron* (= az állandó tőkerész ára+munkabér) *felüli felár* formáját ölti kamat, profit stb. néven.

Az erre a kérdésre adandó válasznak előfeltétele:

I. Hogy ki legyen fejtve pl. *a munkaerő napi értékének átváltozása a napi munka bérévé, vagyis árává*. Ez megtörténik ennek a kötetnek V. fejezetében.*

II. Hogy ki legyen fejtve *az értéktöbblet átváltozása profittá, a profit átváltozása átlagprofittá* stb. Ez megkívánja *a tőke forgalmi folyamatának* előzetes kifejtését, mert ebben szerepet játszik a tőke megtérülése stb. Ez a dolog ezért csak a 3. könyvben fejthető ki (a *II. kötet* a 2. és a 3. könyvet tartalmazza). Itt fog kitűnni, honnan ered a nyárspolgárnak és a vulgáris közgazdásznak az *elképzelésmódja*, ti. onnan, hogy az ő agyukban mindig csak a viszonyok közvetlen *megjelenési formája*, nem pedig azok *belső összefüggése* tükröződik. Egyébként ha ez utóbbi volna a helyzet, mi szükség lenne akkor egyáltalában *tudományra*?

Ha mármost minden effajta ellenvetésnek *elejét venni* akarnám, elrontanám az egész dialektikus kifejtési módszert. Ellenkezőleg. Ebben a módszerben az a jó, hogy állandóan *csapdákat állít* a fickóknak, amelyek arra csábítják őket, hogy idő előtt kimutassák ostobaságukat.

Egyébként közvetlenül a 3. § — „*Az értéktöbblet rátája*" — után, amely legutoljára volt a kezedben, a „*Munkanap*" (harc a munkaidő tartamáért) című § következik, amelynek tárgyalása *ad oculos*** kimutatja, mennyire tisztában van a burzsoá úr *gyakorlatilag* profitja forrásával és szubsztanciájával. Megmutatkozik ez a *Senior-ügyben* is — amikor a burzsoá azt bizonygatja, hogy egész profitja és kamatja az *utolsó, meg nem fizetett munkaórából* származik.

1867. június 27.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 306—307. old.

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 498—527. old. — *Szerk.*
** — *szemléltetően.* — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

London, 1867. augusztus 16., éjjel 2 óra

Kedves Fred,

Éppen most fejeztem be a könyv [„A tőke"] *utolsó* (49.) *ívének* korrektúráját. A függelék — az *értékforma — apró szedéssel* $1^1/_4$ ívre terjed.

Az előszót tegnap korrigálva szintén visszaküldtem. Így hát *ez a kötet elkészült.* Csakis **neked** köszönhetem, hogy ez lehetséges volt! Irántam való önfeláldozásod nélkül semmiképpen sem végezhettem volna el a 3 kötet roppant munkáját. Hálatelt szívvel ölellek!

Mellékelve két ív tiszta levonat.

A 15 £-et köszönettel megkaptam.

Salut, kedves, drága barátom!

K. Marxod

A tiszta levonatokat csak akkor kell visszakapnom, *ha a könyv már megjelent.*

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 317. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Könyvemben a legjobb 1. (ez az alapja a tények *egész* megértésének) a mindjárt az *első* fejezetben kiemelt *kettős jellege a munkának*, aszerint, hogy a munka használati értékben vagy csereértékben fejeződik ki; 2. *az értéktöbbletnek a maga különös* formáitól, a profittól, a kamattól, a földjáradéktól stb., *függetlenül való* tárgyalása. Ez főleg a második kötetben fog megmutatkozni. A különös formák tárgyalása a klasszikus közgazdaságtanban, amelyek azokat állandóan összekeverik az általános formával, merő kotyvalék.

Kívánságaidat, kifogásaidat, kérdéseidet stb. *írd belé* kérlek a tiszta levonatokba. Ez nagyon fontos nekem, mert számítok, előbb vagy utóbb, második kiadásra. Ami a IV. fejezetet illeti, sokat verejtékeztem, amíg *magukat a dolgokat*, ti. az *összefüggésüket* megtaláltam. Azután, amint ez megtörtént, az egyik Kékkönyv[411] a másik után pottyant közbe a végső *kidolgozáskor*, és én el voltam ragadtatva, látván, hogy a tények teljesen igazolják elméleti következte-

téseimet. Végül, karbunkulusoktól gyötörten és a hitelezők mindennapos zaklatása közepette írtam!

A II. könyv (*forgalmi folyamat*) befejezésével kapcsolatban, amelyet *most* írok, ismét, mint sok évvel ezelőtt, hozzád kell fordulnom egy kérdésben!

Az állótőke mondjuk pl. csak 10 év múlva pótlandó természetben. A közbeeső időben értéke részlegesen és fokozatosan visszaáramlik a vele termelt áruk eladása során. Az állótőkének ezt a fokozódó visszaáramlását (javításoktól és hasonlóktól eltekintve) csak akkor kell igénybe venni az állótőke pótlására, amikor az anyagi formájában pl. mint gép, már halott. A *közbeeső időben* azonban ezek a folyamatos visszaáramlások a tőkés kezében vannak.

Sok évvel ezelőtt azt írtam neked, hogy úgy látom, mintha ilymódon egy *felhalmozási alap* képződnék, mert hiszen a tőkés a visszaáramlott részt a *közbeeső időben felhasználja*, mielőtt az állótőkét *pótolja* belőle. Te egy leveledben, kissé felületesen, ez ellen nyilatkoztál. *Később* láttam, hogy MacCulloch ezt a *törlesztési alapot felhalmozási alapnak* ábrázolja. Abban a meggyőződésben, hogy MacC sohasem gondolhat helyes dolgot, elejtettem az ügyet. MacC *apologetikus* szándékára már a malthusiánusok megadták a cáfolatot, de *a tényt ők is elismerik*.*

Neked, mint gyárosnak, tudnod kell, mit csináltak az állótőke visszaáramlásaival azt az időt *megelőzően*, amikor az állótőkét *természetben* pótolnotok kell. Erre a kérdésre muszáj válaszolnod (elmélet nélkül, *merőben gyakorlatilag*).

1867. augusztus 24.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 320—321. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Dühringgel kapcsolatban.[412] Tőle már az is nagy dolog, hogy az *„eredeti felhalmozásról"* szóló szakaszt[413] csaknem pozitíve elfogadja. Fiatal még. Mint Carey híve, teljesen szembenáll a free-traderekkel**. Azonkívül *magántanár*, tehát éppenséggel nem búsul azon, hogy Roscher *professzor*, aki valamennyiük előtt elzárja az utat, kap néhány rúgást. Nekem egyvalami nagyon szemet szúrt

* Vö. Marx: Értéktöbblet-elméletek. II. rész. 448—449. old. — *Szerk.*
** — szabadkereskedőkkel. — *Szerk.*

a recenziójában. Nevezetesen: amíg a munkaidő által való értékmeghatározás, mint magánál Ricardónál, „meghatározatlan", addig nem nyugtalanítja ezeket az embereket. De mihelyt exakt módon a munkanappal és annak változásaival hozzák kapcsolatba, a kérdés új, egészen kellemetlen színben tűnik fel előttük. Azt hiszem, Dühringet Roscher elleni kajánság is sarkallta, hogy egyáltalán írjon a könyvről. Mindenesetre nagyon is kiszagolható attól való szorongása, hogy ő is Roscher sorsára jut. Furcsa, hogy a fickó nem érzi a könyvből a három alapvetően új elemet: 1. hogy ellentétben *minden* korábbi gazdaságtannal, amely az értéktöbblet különös részeit és azok fix formáit: a járadékot, a profitot, a kamatot *eleve* mint adott dolgokat kezeli, én mindenekelőtt az értéktöbblet általános formáját tárgyalom, amelyben mindez még szétválasztatlanul, úgyszólván oldott állapotban van meg;

2. hogy kivétel nélkül valamennyi közgazdász figyelmét elkerülte az az egyszerű tény, hogy ha az áru kettős valami, használati érték és csereérték, akkor az áruban megtestesült munkának is kettős jellegűnek kell lennie, míg annak az elemzésnek, mely pusztán a sans phrase-munkát* veszi tekintetbe — mint például Smithnél, Ricardónál és másoknál —, mindenütt megmagyarázhatatlan dolgokba kell ütköznie. Valójában ez a kritikai felfogás egész titka;

3. hogy elsőnek ábrázolom a munkabért úgy, mint egy mögötte rejlő viszony irracionális megjelenési formáját, és ezt pontosan ki is mutatom a munkabér mindkét formáján, az időbéren és a darabbéren. (Segítségemre volt az, hogy a magasabb matematikában gyakoriak az ilyen formulák.)

Ami Dühring úrnak az értékmeghatározás ellen tett szerény ellenvetéseit illeti, a második kötetnél csodálkozni fog, hogy az értékmeghatározás a polgári társadalomban milyen kevéssé érvényes „közvetlenül". Valójában *egyetlen* társadalmi *forma sem* akadályozhatja meg, hogy ilyen vagy olyan módon ne a társadalom rendelkezésére álló munkaidő szabályozza a termelést. De ameddig ez a szabályozás nem a társadalomnak a munkaideje felett gyakorolt közvetlen, tudatos ellenőrzése útján megy végbe — ami csak köztulajdon esetén lehetséges — hanem az áruk árainak mozgása útján, addig a dolog annál marad, amit te már a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben igen találóan megmondtál.

1868. január 8.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 9—10. old.

* — a minden további nélküli munkát, egyszerűen a munkát. — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Tegnap a Museumból akartam neked írni, de hirtelen olyannyira rosszul lettem, hogy a nagyon érdekes könyvet, amit a kezemben tartottam, kénytelen voltam összecsukni. Mintha fekete fátyol borult volna a szememre. Ehhez szörnyű fejfájás és szívszorongás. Hazabaktattam tehát. A levegő és a fény jót tett, és otthon aludtam egyet. Állapotom olyan, hogy tulajdonképp egy időre minden munkával és gondolkodással fel kellene hagynom, *de ez nehezemre esne, még ha megvolnának is az eszközeim a csavargáshoz.*

Maurerral kapcsolatban: a könyvei rendkívül jelentősek. Nemcsak az őskor, hanem a szabad birodalmi városoknak, az immunitást élvező földesuraknak, a közhatalomnak, a szabad parasztság és a jobbágyi függés közötti harcnak az egész későbbi fejlődése is teljesen új alakot ölt bennük.

Az emberi történelemben ugyanaz a helyzet, mint a paleontológiában. Még a legjelentékenyebb elmék sem látnak meg elveik miatt, az ítélőképesség valamilyen vakságából olyan dolgokat, amelyek az orruk előtt vannak. Később, amikor eljött az ideje, csodálkoznak, hogy annak, amit azelőtt nem láttak, még mindenütt mutatkoznak a nyomai. A francia forradalom és a vele összefüggő felvilágosodás ellen az első reakció természetesen az volt, hogy mindent középkoriasan, romantikusan láttak, és ettől még az olyan emberek sem mentesek, mint Grimm. A második reakció — és ez megfelel a szocialista iránynak, jóllehet ezeknek a tudósoknak sejtelmük sincs arról, hogy összefüggésben vannak vele — az, hogy a középkoron túlmenve, minden nép őskorát vizsgálják. Ekkor aztán meglepi őket, hogy a legősibben a legújabbat találják, még egyenlősítőket is, olyan fokon, amelytől Proudhon borzongana.

Hogy mennyire rabságban tart mindnyájunkat az ítélőképességnek ez a vaksága: éppen az *én* vidékemen, a *Hunsrückön* az önémet rendszer a *legutóbbi* évekig fennmaradt. Most emlékszem vissza, hogy apám *mint ügyvéd* beszélt nekem róla! Másik bizonyíték: miként a geológusok, még a legjobbak is, pl. Cuvier, bizonyos tényeket egészen fonákul értelmeztek, ugyanúgy olyan kaliberű filológusok, mint Grimm, hibásan *fordították* a legegyszerűbb latin mondatokat, azért, mert Mösernek (aki, emlékszem, el volt ragadtatva attól, hogy a németeknél a „szabadság" sohasem létezett, de az igen, hogy „a levegőmet szívod — jobbágyom vagy") és másoknak a hatása alatt voltak. Pl. Tacitusnak azt az ismert passzusát, hogy „*arva per annos* mutant et *superest ager*", ami azt jelenti, hogy a földeket (arva) váltogatják (sorshúzással, innen ered a *sortes* is később az összes Leges Barbarorumban), és megmarad a közös föld (ager, mint ager publicus, ellentétben az arvával), Grimm és mások így fordít-

ják: minden évben új szántóföldeket művelnek meg, és még mindig marad (megműveletlen) föld!

Ugyanígy az a passzus, hogy „colunt *discreti ac diversi*"* szerintük azt bizonyítja, hogy a németek kezdettől fogva, mint a vesztfáliai junkerok, külön tanyákon gazdálkodtak. De *ugyanezen* a helyen így folytatódik: „*Vicos locant* non in nostrum morem *connexis* et *cohaerentibus aedificiis*: suum quisque locum *spatio circundat*"** és ilyen germán ősfalvak a leírt formában még itt-ott léteznek Dániában. Skandináviának természetesen ugyanolyan fontossá kellett válnia a német jogtudomány és gazdaságtan szempontjából, mint a német mitológia szempontjából. És ebből kiindulva tudtuk csak újra kibetűzni múltunkat. Egyébként még Grimm meg a többiek is azt látják Caesarnál, hogy a németek mindig nemzetségi közösségben, nem pedig egyénileg telepedtek le: gentibus cognationibusque, qui uno coierunt"***

De mit szólna az öreg Hegel, ha megtudná odaát, hogy az *általános* (das *Allgemeine*) a németeknél és az északiaknál nem egyebet jelent, mint közös földet, a különös (das *Sundre*, *Besondre*) pedig nem más, mint a közös földből kihasított külön tulajdon (Sondereigen)? Hiszen itt a logikai kategóriák mégiscsak átkozottul „a mi érintkezésünkből" származnak.

Nagyon érdekes Fraastól (1847): „*Klima und Pflanzenwelt in der Zeit, ein Beitrag zur Geschichte beider*" [Éghajlat és növényvilág az időben, adalék mindkettőnek a történetéhez], tudniillik annak a bizonyítására, hogy az éghajlat és a növényzet a történelmi időben változik. Fraas darwinista Darwin előtt és maguknak a *fajoknak* a keletkezését is a történelmi időkből származtatja. De egyúttal agronómus. Azt állítja, hogy a kultúrával — fokának megfelelően — a parasztoknak oly kedves „nedvesség" veszendőbe megy (ezért is húzódnak a növények Délről Északnak) és végül sztyepp képződik. A kultúra első hatása hasznos, végül azonban az erdőirtás stb. folytán pusztító. Ez az ember ugyanolyan nagytudású filológus (*görög* könyveket írt), mint amilyen nagytudású vegyész, agronómus stb. A végeredmény az, hogy a kultúra, ha ösztönösen halad előre, és nem *uralkodnak* rajta *tudatosan* (eddig ő mint polgár természetesen nem jut el), sivatagokat hagy maga után, Perzsia, Mezopotámia stb., Görögország. Tehát itt is — öntudatlanul — szocialista tendencia!

1868. március 25.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 49—51. old.

* — „elkülönülve, különválasztva művelik (a földet)." — *Szerk.*

** — „*Falvakat létesítenek*, de nem a mi szokásunk szerint *összefüggő* és egymást érő *épületekkel: mindegyik szabad térrel veszi körül* a maga helyét" — *Szerk.*

*** — „nemzetségenként és nagycsaládonként, amelyek együtt telepedtek le." — *Szerk.*

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

(Részlet)

Itt most az ír kérdés áll előtérben. Gladstone és Tsai természetesen csak arra használják fel, hogy újra a kormányrúdhoz jussanak és mindenekelőtt, hogy legyen egy *kortesjelszavuk* (electoral cry) a legközelebbi, household suffrage-en[414] alapuló választásokon. A dolgoknak ez a fordulata *egyelőre* árt a munkáspártnak. Tudnillik a munkások között található intrikusok, akik be akarnak jutni a legközelebbi parlamentbe, mint Odger, Potter stb., most új *ürügyet* kaptak arra, hogy a polgári liberálisokhoz csatlakozzanak.

Ez azonban csak *büntetés*, amellyel Anglia — tehát az angol munkásosztály is — lakol a Írország ellen elkövetett sok évszázados nagy bűnéért. De végső soron ez majd ismét javára válik magának az angol munkásosztálynak. Ugyanis az *írországi angol* állam*egyház* — vagyis az, amit itt *ír egyháznak* neveznek — az *angol landlordizmus* vallási védőbástyája Írországban, egyúttal pedig magának az angliai államegyháznak (itt az államegyházról mint *földtulajdonosról* beszélek) előretolt erődítménye. Ha Írországban az államegyház elbukik, Angliában is elbukik, és mindkettőt követni fogja (a bukásban) először az írországi, aztán az angliai landlordizmus. De én elejétől fogva meg voltam győződve arról, hogy a szociális forradalomnak *komolyan* az alapokon (von Grund aus), vagyis a földtulajdonon (Grund-und-Boden-Eigentum) kell kezdődnie.

A dolog ezenkívül azzal a nagyon hasznos következménnyel jár, hogy mihelyt az ír egyház halott, az Ulster-tartománybeli *protestáns* ír bérlők csatlakozni fognak a másik három ír tartomány katolikus bérlőihez és azok mozgalmához, míg eddig a landlordizmus ki tudta aknázni ezt a *vallási* ellentétet.

1868. április 6.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 530—531. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

De helyénvaló, hogy megismerd a profitráta kifejtésének módszerét. Ezért a *legáltalánosabb* vonásokban megadom a menetét. A *II. könyvben*[415], mint tudod a tőke *forgalmi folyamatát* ábrázolom, az I. könyvben kifejtett előfel-

tételek között. Tehát azokat az új formameghatározásokat, amelyek a forgalmi folyamatból fakadnak, mint: álló- és forgótőke, a tőke megtérülése stb. Végül pedig az I. könyvben beérjük annak feltételezésével, hogy ha az értékesítési folyamatban 100 £-ból 110 lesz, ez a piacon *készen találja* azokat az elemeket, amelyekre újból átváltódik. Most azonban megvizsgáljuk ennek a készentalálásnak a feltételeit, tehát a különböző tőkék, tőkerészek és a jövedelem (= *m*) társadalmi egymásbafonódását.

A III. könyvben jutunk el aztán ahhoz, hogy az értéktöbblet a maga különböző formáivá és egymástól különvált alkotórészeivé változik.

I. A *profit* számunkra eleinte csupán az *értéktöbbletnek más elnevezése* vagy más kategóriája. Mivel a munkabér formája révén az egész munka mint megfizetett jelenik meg, szükségképpen az a látszat, hogy meg nem fizetett része nem a munkából, hanem a tőkéből, és nem annak változó részéből, hanem az össztőkéből fakad. Ezáltal az *értéktöbblet* a *profit* formáját ölti anélkül, hogy *mennyiségi* különbség lenne kettőjük között. Ez csupán illuzórikus megjelenési formája az értéktöbbletnek.

Továbbá az áru termelése során elfogyasztott tőkerész (a termeléséhez előlegezett tőke, állandó és változó, *minusz* az *állótőkének* bár alkalmazott, de el nem fogyasztott része) most az áru *költségáraként* jelenik meg, mivel a tőkés számára az áruértéknek az a része, amely *neki* költséget okoz: az *áru* költségára, viszont a benne foglalt meg nem fizetett munka az ő nézőpontjából nem kerül bele az *áru* költségárába. Az értéktöbblet = profit most mint az *áru eladási árának az áru költségára feletti többlete* jelenik meg. Ha tehát az áru értékét W-nek (Wert), költségárát K-nak (Kostpreis) nevezzük, akkor W = K+m, tehát W−m = K, tehát W nagyobb, mint K. A költségár új kategóriájára igen nagy szükség van a későbbi kifejtés részleteiben. Eleve kitűnik, hogy a tőkés nyereséggel adhatja el az árut *értéke alatt* (hacsak költségára *felett* adja el), és ez az *alaptörvény*, amely érthetővé teszi a konkurrencia előidézte kiegyenlítődéseket.

Míg tehát a profit az értéktöbblettől eleinte csak *formálisan*, ezzel szemben a *profitráta* az *értéktöbblet rátájától* azonnal reálisan különbözik, mert az egyik esetben $\frac{m}{v}$-ről, a másikban $\frac{m}{c+v}$-ről van szó, amiből eleve következik, mivel $\frac{m}{v}$ nagyobb mint $\frac{m}{c+v}$, hogy a profitráta kisebb, mint az értéktöbblet rátája, kivéve, ha c = 0.

A II. könyvben kifejtettek figyelembevételéből azonban az következik, hogy a profitrátát nem egy tetszőleges, pl. heti árutermék alapján kell kiszámítanunk, hanem $\frac{m}{c+v}$ itt az *év folyamán* termelt értéktöbbletet jelenti az év folyamán *előlegezett* (ez megkülönböztetendő a *megtérülttől*) tőkéhez való viszonyában. $\frac{m}{c+v}$ itt tehát *évi profitráta*.

Azután mindenekelőtt azt vizsgáljuk meg, hogyan módosítja az *értéktöbblet*

változatlan rátája mellett a tőke különböző *megtérülése* (amely részint a forgó tőkealkotórészeknek az álló tőkealkotórészhez való viszonyától, részint a forgótőke évenkénti megtérüléseinek számától stb. stb. függ).

Ha azonban a megtérülés előfeltételezve van és $\frac{m}{c+v}$ mint évi profitráta adott, akkor azt vizsgáljuk meg, hogyan változhatik a profitráta függetlenül az értéktöbblet rátájának változásaitól, sőt annak tömegétől is.

Minthogy m, az értéktöbblet tömege, = az *értéktöbblet rátája szorozva a változó tőkével*, ezért — ha az értéktöbblet rátáját r-nek nevezzük és a profitrátát p'-nek, $p' = \frac{r \cdot v}{c+v}$. Itt négy nagyságunk van, p', r, v, c, amelyek közül mindig hárommal dolgozhatunk, a negyedik nagyságot mint ismeretlent keresve. Ebből kiszámítható a profitráta mozgásának minden lehetséges esete, amennyiben ez különbözik az értéktöbblet rátájának mozgásától, és, bizonyos fokig, még az értéktöbblet tömegétől is. Ez minden eddigi közgazdász számára természetesen *megmagyarázhatatlan* volt.

Az így felfedezett törvények, amelyek igen fontosak pl. ahhoz, hogy megértsük a nyersanyag árának a profitrátára való befolyását, helytállóak maradnak, bárhogyan oszlik is el később az értéktöbblet a termelő stb. között. Ez az eloszlás csak a *megjelenési formát* változtathatja meg. Azonfelül ezek a törvények *közvetlenül* alkalmazhatók maradnak, ha $\frac{m}{c+v}$-t mint a társadalmilag termelt értéktöbbletnek a társadalmi tőkéhez való viszonyát kezeljük.

II. Amit az I.-ben akár egy bizonyos termelési ág tőkéjének, akár a társadalmi tőkének a mozgásaiként kezeltünk — amely mozgások folytán a tőke összetétele stb. megváltozik —, azt most a *különböző termelési ágakba befektetett tőketömegek különbségeiként* fogjuk fel.

Ebből az következik, hogy az *értéktöbblet rátáját*, azaz a munka kizsákmányolását *egyenlőnek* előfeltételezve, az értéktermelés, s ennélfogva az értéktöbblet termelése, s ennélfogva a *profitráta* különböző termelési ágakban *különböző*. E különböző profitrátákból azonban a konkurrencia egy közepes vagy általános profitrátát alakít ki. Ez, abszolút kifejezésére visszavezetve, nem lehet egyéb, mint a *tőkésosztály* által (évente) termelt *értéktöbblet* viszonya a *társadalmi* terjedelmében vett előlegezett tőkéhez. Pl., ha a társadalmi tőke = 400 c+100 v, az általa évenként termelt értéktöbblet pedig = 100 m, akkor a társadalmi tőke összetétele = 80 c+20 v, a terméké pedig (százalékosan) = 80 c+20 v+20 m = 20% profitráta. Ez az *általános profitráta*.

Amire a különböző termelési szférákban tartózkodó és különböző összetételű tőketömegek közötti konkurrencia törekszik, az a *kapitalista kommunizmus*, tudnillik hogy az *egyes termelési szférákhoz tartozó tőketömegek* abban az arányban kaparintsák meg az összértéktöbbletet megfelelő hányadát, amelyben részei a társadalmi össztőkének.

Mármost ez csak akkor érhető el, ha minden egyes termelési szférában (a fenti előfeltétellel az össztőke = 80 c+20 v a társadalmi profitráta pedig = $= \frac{20\,m}{80\,c + 20\,v}$) az évi áruterméket a *költségáron* + 20 % *profittal az előlegezett tőkeértékre* adják el (közömbös, hogy az előlegezett állótőkéből mennyi kerül vagy nem kerül bele az évi költségárba). Ehhez azonban az áruk *ármeghatározásának el* kell *térnie értéküktől*. Az áruk ára — K (költségár) + 20 % *az előlegezett tőkére* — csak azokban a termelési ágakban esik egybe *értékükkel*, ahol a tőke százalékos összetétele 80 c+20 v. Ahol az összetétel magasabb (pl. 90 c+10 v), ott ez az ár értékük *felett*, ahol az összetétel alacsonyabb (pl. 70 c+30 v), ott értékük *alatt* áll.

Az így kiegyenlítődött ár, amely a társadalmi értéktöbbletet a tőketömegek között nagyságuk arányában egyenlően osztja el, az áruk *termelési ára*, az a középpont, amely körül a piaci árak ingadoznak.

Azok a termelési ágak, amelyekben természetes *monopólium* van, e kiegyenlítődési folyamatból ki vannak rekesztve, még ha profitrátájuk magasabb is a társadalminál. Ez később fontos a *földjáradék* kifejtéséhez.[416]

E fejezetben[417] mármost továbbmenően ki kell fejteni a különböző tőkebefektetések közt érvényesülő különböző *kiegyenlítődési okokat*, amelyek a vulgáris közgazdász számára a profit megannyi *keletkezési okaként* jelennek meg.

Továbbá: a *megváltozott megjelenési formát*, amelyet az értékre és az értéktöbbletre vonatkozó, továbbra is érvényes és korábban kifejtett törvények most, az *értékeknek termelési árakká való átváltozása után* öltenek.

III. *A profitrátának a társadalom haladásával együttjáró süllyedő tendenciája.* Ez már abból következik, amit az I. könyvben kifejtettem *a társadalmi termelőerő fejlődésével a tőke összetételében végbemenő változásról.*[418] Ez egyike a legnagyobb diadaloknak minden eddigi gazdaságtan szamárhídján.

IV. Eddig csak a termelőtőkéről volt szó.[419] Most módosulás áll be a *kereskedőtőke* révén.

Az eddigi előfeltételezés szerint a társadalom *termelőtőkéje* = 500 (millió vagy milliárd, nem lényeges). Mégpedig 400 c+100 v || +100 m. Az általános profitráta, p', = 20 %. Tegyük fel mármost, hogy a kereskedőtőke = 100.

Akkor a 100 m-et 500 helyett 600 után kell számítani. Az általános profitráta ezért lecsökken 20 %-ról $16^2/_3$ %-ára. A *termelési ár* (az egyszerűség kedvéért itt feltételezzük, hogy az egész 400 c belekerül az évenként termelt árutömeg *költségárába*, tehát az állótőkét teljesen beszámítjuk) most = $583^1/_3$. A kereskedő 600-ért ad el, és ezért, ha eltekintünk tőkéjének álló alkotórészétől, a maga 100-a után $16^2/_3$ %-ot realizál, annyit, amennyit a termelőtőkések, vagy, más szóval, a társadalmi értéktöbblet $^1/_6$-át sajátítja el. Az áruk — tömegükben és társadalmi méretükben — *értékükön* keltek el. 100 £-je (az álló

alkotórésztől eltekintve) csak forgó pénztőkeként szolgálja a kereskedőt. Az, amennyivel többet vág zsebre, vagy egyszerű becsapás, vagy az áruárak ingadozásával való spekuláció, vagy, a tulajdonképpeni kiskereskedőnél, munkabér, habár tetves improduktív munkáért, a profit formájában.

V. Most a profitot visszavezettük arra a formára, amelyben gyakorlatilag adottan megjelenik, előfeltételezésünk szerint $16^2/_3$-ra. *Mármost e profit széthasadása vállalkozói nyereségre és kamatra. A kamatozó tőke. A hitelügy.*

VI. *A többletprofit átváltozása földjáradékká.*

VII. Végül elérkeztünk a *megjelenési formákhoz*, amelyek a vulgáris közgazdász számára kiindulópontul szolgálnak: a földből fakadó földjáradékhoz, a tőkéből fakadó profithoz (kamathoz), a munkából fakadó munkabérhez. A mi álláspontunkról azonban most másképp fest a dolog. A látszólagos mozgás magyarázatot kap. Továbbá megdől az az A. Smith-féle, minden eddigi gazdaságtan *alappillérévé* vált ostobaság, hogy az áruk ára e három jövedelemből (földjáradék, profit, kamat) áll. Az összmozgás ebben a megjelenő formában. Végül, mivel e három (munkabér, földjáradék, profit (kamat)) a jövedelmi forrása a három osztálynak, a földtulajdonosok, a tőkések és a bérmunkások osztályának — az *osztályharc* mint végkövetkezmény, amelyben az egész vacak mozgása és feloldódása feloldódik.

1868. április 30.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 68—72. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

(Részlet)

Ami a „Zentralblatt"-ot illeti, az az ember[420] a lehető legnagyobb engedményt teszi annak elismerésével, hogy ha értéken egyáltalán értenek valamit, el kell fogadni végkövetkeztetéseimet. A szerencsétlen nem látja, hogy ha könyvemben nem lenne fejezet az „értékről", a valóságos viszonyoknak általam adott elemzése akkor is magában foglalná a valóságos értékviszony bebizonyítását és kimutatását. Az a fecsegés, hogy az értékfogalmat még be kell bizonyítani, csak a legteljesebb tudatlanságon alapul mind a szóban forgó tárgyat, mind a tudomány módszerét illetően. A gyerek is tudja, hogy minden nemzet felfordulna, ha nem is mondom, hogy egy évre, hanem csak néhány hétre abbahagyná a munkát. Ugyanúgy tudja azt is, hogy a különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi összmunka különböző és

mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka meghatározott arányokban való *elosztásának* ezt a *szükségességét* a társadalmi termelés *meghatározott formája* korántsem szüntetheti meg, hanem csak *megjelenési módján* változtathat, az magától értetődik. Egyáltalában, természeti törvényeket nem lehet megszüntetni. Ami a különböző történelmi állapotokban megváltozhat, az csak a *forma*, amelyben e törvények érvényesülnek. Márpedig az a forma, amelyben a munkának ez a bizonyos arányokban történő elosztása érvényesül egy olyan társadalmi állapotban, amelyben a társadalmi munka összefüggése az egyéni munkatermékek *magáncseréjeként* jut kifejezésre, nem más, mint ezeknek a termékeknek a *csereértéke*.

A tudomány éppen abban áll, hogy kifejtsük, *hogyan* érvényesül az értéktörvény. Ha tehát eleve meg akarnánk „magyarázni" minden, a törvénynek látszólag ellentmondó jelenséget, akkor a tudomány *előtt* kellene szállítanunk a tudományt. Ricardónak éppen az a hibája, hogy az értékről szóló első fejezetében az összes lehetséges kategóriákat, amelyeket előbb még ki kell fejteni, *adottaknak* előfeltételezi az értéktörvénnyel való egyezésük kimutatása céljából.

Igaz, hogy másrészt az *elmélet története* — mint Ön helyesen feltételezte — azt bizonyítja, hogy az értékviszony felfogása — világosabban vagy homályosabban, illúziókkal felcifrázottabban vagy tudományosan jobban meghatározva — *mindig ugyanaz* volt. Minthogy a gondolkodás folyamata maga is a viszonyokból nő ki, maga is természeti folyamat, a valóban értő gondolkodás mindig csak ugyanaz lehet, és csak fokozatilag különbözhetik a fejlődés érettségétől, tehát egyszersmind a gondolkodás szervének az érettségétől függően. Minden egyéb — badarság.

A vulgáris közgazdásznak halvány sejtelme sincs arról, hogy a valóságos, mindennapos csereviszonyok és az értéknagyságok *nem* lehetnek *közvetlenül azonosak*. A polgári társadalom bökkenője éppen az, hogy benne a priori a termelésnek semmiféle tudatos társadalmi szabályozása nem megy végbe. Az ésszerű és természetszerűen szükséges csak mint vakon ható átlag érvényesül. És a vulgáris közgazdász még azt hiszi, nagy felfedezést tesz, amikor a belső összefüggés feltárásával szemben büszkén arra hivatkozik, hogy megjelenésükben a dolgok másképp festenek. Valójában arra büszke, hogy a látszathoz tapad és azt tekinti végsőnek. De hát minek akkor egyáltalában a tudomány?

De a dolognak itt még más háttere is van. Az összefüggés megértésével összeomlik, még a gyakorlati összeomlás előtt, a fennálló állapotok örök szükségszerűségébe vetett minden elméleti hit. Tehát itt abszolút érdeke az uralkodó osztályoknak, hogy örökkévalóvá tegyék a gondolatnélküli zavarosságot. És mi egyébért fizetik a talpnyaló fecsegőket, akiknek nincs más kijátszható tudományos ütőkártyájuk, mint az, hogy a politikai gazdaságtanban egyáltalában nem szabad gondolkozni!

Hanem satis superque*. Mindenesetre mutatja a burzsoázia e papjainak züllöttségét, hogy munkások, sőt gyárosok és kereskedők is megértették a könyvemet és eligazodtak benne, míg ezek az „*írástudók*" (!) arról panaszkodnak, hogy méltánytalanul sokat kívánok elméjüktől.

1868. július 11.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 540—542. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A mellékelt dokumentumocska *tegnap* érkezett (noha február 7-éről keltezték).[421] Elolvasás után rögtön küldd vissza, mert jövő kedden be kell mutatnom a Tanácsnak. Az „Alliance" urainak sok idejükbe tellett, hogy ezt a művet összehozzák.

Mi valójában szívesebben vettük volna, ha franciaországi, spanyolországi és itáliai „megszámlálhatatlan légióikat" megtartják maguknak.

Bakunyin így gondolkodik: ha jóváhagyjuk „radikális programját", ezt nagydobra verheti és bennünket, ha csak egy kissé is, kompromittálhat. Ha ellene nyilatkozunk, ellenforradalmároknak kiáltanak ki bennünket. Ezenkívül: ha befogadjuk őket, Bakunyin majd gondoskodik róla, hogy a bázeli kongresszuson némi söpredék támogassa. Azt hiszem, válaszoljunk ilyesféleképpen:

A szervezeti szabályzat 1. paragrafusa értelmében minden munkásegyesületet be kell fogadni, amely „ugyanarra a célra, tudnillik a *munkásosztály* védelmére, haladására és *teljes felszabadítására* törekszik".

Minthogy a különböző munkásszekciók fejlődési foka egyazon országban és a munkásosztály fejlődési foka a különböző országokban szükségképpen igen különböző, a valóságos mozgalom is szükségképpen igen különböző elméleti formákban jut kifejezésre.

A cselekvés közössége azonban, amelyet a Nemzetközi Munkásszövetség hív életre, a szekciók különböző szervei által közvetített eszmecsere valamennyi országban, végül pedig az általános kongresszusokon folytatott közvetlen viták fokozatosan létrehozzák az általános munkásmozgalom számára a közös elméleti programot is.

Ami tehát az „Alliance" programját illeti, a Főtanácsnak nem kell azt kritikai

* — Nagyon is elég ebből. — *Szerk.*

vizsgálatnak alávetnie. Nem kell kutatnia, vajon adekvát tudományos kifejezése-e a munkásmozgalomnak. Csak azt kell megtudakolnia, hogy *általános tendenciája* nem mond-e ellent a Nemzetközi Munkásszövetség általános tendenciájának, — a munkásosztály teljes felszabadításának!

A programnak csak egy mondatát illetheti ez a szemrehányás, a 2. paragrafust: „az Alliance mindenekelőtt *az osztályok* politikai, gazdasági és társadalmi egyenlővé tételét akarja". Az „osztályok egyenlővé tétele", ha szó szerint értelmezzük, nem más, mint körülírása „a tőke és a munka közötti harmóniának", amelyet a burzsoá szocialisták prédikálnak. A Nemzetközi Munkásszövetség végső célja nem az „osztályok egyenlővé tétele", amely logikailag lehetetlen, hanem az „osztályok megszüntetése", amely történelmileg szükségszerű. Az összefüggésből azonban, melyben ez a mondat a programban áll, kitűnik, hogy ez csak elírás. A Főtanács ezért nem is kételkedik abban, hogy ezt a mondatot, amely veszélyes félreértésekhez vezethet, kiküszöbölik programjukból.

Ezt előfeltételezve a Nemzetközi Munkásszövetség alapelveinek megfelel, hogy minden szekcióra rábízza a felelősséget a saját programjáért. Semmi akadálya annak, hogy az Alliance szekciói átalakuljanak a Nemzetközi Munkásszövetség szekcióivá.

Mihelyt ez megtörtént, a szabályzat értelmében el kell küldeni a Főtanácsnak az újonnan csatlakozott szekciók felsorolását ország, székhely és taglétszám szerint.

Ez az utóbbi pont — légióik számbavétele — különösen csiklandozni fogja az urakat. Írd meg a levél visszaküldésekor, mit szeretnél megváltoztatni ezen a választervezeten.

1869. március 5.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 264—265. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Az ír kérdéshez: múlt kedden* nem mentem a Központi Tanácsba. „A családom" nem engedte meg, hogy ebben a *ködben* és mostani egészségi állapotomban elmenjek — noha vállaltam, hogy én nyitom meg a vitát.

* 1869. december 7. — *Szerk.*

A dolgot a jövő kedden a következő módon adom majd elő: hogy egészen függetlenül minden „internacionális" és „humánus" „igazságot Írországnak"-szólamtól — ami az *Internacionálé Tanácsában* magától értetődik —, *az angol munkásosztálynak közvetlen, feltétlen érdeke, hogy Írországgal való mostani kapcsolatától megszabaduljon.* És ez a legmélyebb meggyőződésem, mégpedig olyan okokból, amelyeket részben magukkal az angol munkásokkal *sem* közölhetek. Sokáig azt gondoltam, hogy az ír rezsimet meg lehet dönteni az angol munkásosztály növekvő befolyásával. Mindig ezt a nézetet képviseltem a *„New York Tribune"-ban.* A kérdés mélyebb tanulmányozása most az ellenkezőjéről győzött meg. Az angol munkásosztály *soha semmit nem fog elérni,* amíg meg nem szabadult Írországtól. A dolgot Írországban kell megindítani. Ezért olyan fontos az ír kérdés egyáltalában a társadalmi mozgalom szempontjából.

Ami a mostani *ír mozgalmat* illeti, három fontos mozzanat: 1. oppozíció az ügyvédek, a kalmárpolitikusok és a frázispuffogtatás ellen; 2. oppozíció a papok diktatúrája ellen, akik (*az előkelőek*), mind O'Connel idején, mind 1789 és 1800 között árulók; 3. a mezőgazdasági munkások osztályának fellépése és a bérlők osztálya ellen a legutóbbi gyűléseken. (Hasonló jelenség előfordult 1795—1800-ban.)

1869. december 10.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 405., 406—407. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

(Részlet)

A brosúra, amelyet nekem küldtél, ama védőbeszédek közül való, amelyekkel a német—orosz—balti tartományok kiváltságos rendjei ez idő szerint a németek rokonszenvéhez folyamodnak. Ezek a *bitangok*, akik kezdettől fogva kitűntek szolgálati buzgalmukkal az orosz diplomáciában, a hadseregben és a rendőrségnél és akik, amióta a tartományok Lengyelországtól Oroszországhoz kerültek, nemzetiségüket készséggel bocsátották áruba a parasztság kizsákmányolásának törvénybeli szentesítése fejében, most elkezdenek ordítani, mert úgy látják, hogy kiváltságos helyzetüket veszély fenyegeti. A régi rendiség, ortodox lutheranizmus és a parasztok kiszipolyozása, — ez az, amit ők *német kultúrának* neveznek, és ennek védelmére mozduljon most meg Európa. Ebből

fakad ennek a brosúrának az utolsó szava is — a *földtulajdon a civilizáció bázisa*, méghozzá olyan földtulajdon, amely, magának a nyomorult pamfletírónak a bevallása szerint, nagyrészt közvetlen urasági birtokokból vagy pedig *szolgáltatásokra kötelezett* parasztbirtokokból áll

Idézeteiben — amennyiben az orosz közösségi tulajdonra vonatkoznak — a fickó egyaránt megmutatja tudatlanságát és a lólábat. Schédo-Ferroti egyike azoknak a fickóknak, akik a földközösséget okolják az orosz parasztok siralmas helyzetéért (természetesen a landlordizmus érdekében), éppúgy, mint ahogy régebben a nyugat-európai *jobbágyrendszer megszüntetését* — és nem azt, hogy a jobbágyok elvesztették földjüket — kiáltották ki a pauperizmus okának. Ugyanilyen kaliberű a „*Föld és szabadság*" c. orosz könyv. Szerzője egy keleti-tengeri parlagi nemes, *von Lilienfeld*. Ami az orosz parasztságot nyomorba dönti, az ugyanaz, ami a franciát döntötte nyomorúságba XIV. Lajos stb. alatt — *állami adók és a nagybirtokosoknak fizetett obrok**. Nem a közösségi tulajdon hozta létre a nyomort, hanem ellenkezőleg, egyedül az mérsékelte.

Történelmi hazugság továbbá, hogy ez a *közösségi tulajdon mongol*. Mint írásaimban többhelyütt rámutattam,[422] *indiai* eredetű, és ezért minden európai kultúrnépnél megtalálható fejlődése kezdetén. Sajátosan *szláv* (nem mongol) formája Oroszországban (ez a *nem orosz délszlávoknál* is ismétlődik), mutatis mutandis, leginkább az indiai közösségi tulajdon *önémet* változatához hasonlít.

1870. február 17.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 636—637. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

(Részlet)

Hosszú hallgatásomat azzal kell magyaráznod, hogy e háború alatt, amely a Főtanács külföldi levelezőinek zömét Franciaországba vonta, *csaknem az egész nemzetközi levelezést* nekem kell végeznem, ami nem csekélység. Ezenkívül a „*postai szabadság*" mellett, amely most Németországban és kivált az Északnémet Szövetségben, „legeslegkivált" pedig Hannoverben uralkodik, veszedelmes — nem számomra ugyan, hanem azok számára, akikkel Német-

* — *úrbér.* — *Szerk.*

országban levelezem —, ha megírom nekik nézeteimet erről a háborúról, és mi másról írhat az ember ebben a pillanatban?

Te pl. kéred tőlem a háborúról szóló első üzenetünket. Megküldtem neked. Nyilván elsikkasztották. Ma mellékelem neked a röpiratalakban együtt megjelent mindkét üzenetet, valamint Beesly professzor cikkét a „Fortnightly Review"-ból és a mai „Daily News"-t. Minthogy ez porosz színezetű lap, valószínűleg áteresztik a dolgokat. Beesly professzor comte-ista és mint ilyennek kötelessége, hogy mindenféle rigolyái legyenek, egyébként azonban nagyon derék és bátor ember. Történelem-professzor a londoni egyetemen.

Úgy látszik, nemcsak Bonaparte-ot, tábornokait és hadseregét vitték fogságba Németországba, hanem vele meghonosították a tölgyek és hársak országában az egész imperializmust is, minden nyavalyájával együtt.

Ami a német burzsoát illeti, az ő hódítás-ittasságán semmiképpen nem csodálkozom. Először is a harácsolás minden burzsoáziának életelve, és idegen tartományok bevétele mindig „bevétel". Azonkívül a német polgár annyi rúgást fogadott már alázattal honának atyjaitól és kivált a Hohenzollernoktól, hogy igazi élvezetét kell lelnie abban, ha a változatosság kedvéért egyszer az idegennek is kijut ezekből a rúgásokból.

Ez a háború mindenesetre megszabadította bennünket a „polgári republikánusoktól". Ijedelmes végre juttatta ezt a népséget. Ez pedig jelentős eredmény. A legjobb alkalmat adta professzorainknak, hogy az egész világ előtt lejárassák magukat mint szolgalelkű vaskalaposok. A háborút nyomon követő viszonyok csinálják majd a legjobb propagandát elveinknek.

Itt Angliában a háború kezdetén ultraporosz volt a közvélemény; most az ellenkezőjébe csapott át. A zenés kávéházakban pl. kipisszegik a német énekeseket az ő Wi-Wa-Wacht am Rhein-jükkel, a Marseillaise-t éneklő franciákat pedig kórusban kísérik. Azon kívül, hogy a néptömegek határozottan rokonszenveznek a köztársasággal és hogy a respectability* bosszankodik a most már napnál világosabb porosz–orosz szövetség miatt, és azon kívül, hogy a porosz diplomácia hangja a katonai sikerek óta arcátlanná lett, itt a hadviselés módja — a rekvirálás rendszere, a falvak felperzselése, a franktirőrök kivégzése, túszok szedése és a harmincéves háború módszereinek egyéb ilyen felelevenítése — általános felháborodást keltett. Persze az angolok ugyanezt tették Indiában, Jamaikában stb., de a franciák sem nem hinduk, sem kínaiak, sem négerek, a poroszok pedig nem égiszülött angolok! Igazi hohenzollerni gondolat, hogy egy nép bűntettet követ el, ha tovább védekezik, azután, hogy fuccs az állandó hadseregének. Tény, hogy az I. Napóleon elleni porosz népháború valósággal szálka volt a derék III. Frigyes Vilmos szemében; meggyőződhetünk erről Pertz professzornak Gneisenauról írott történelmi művéből, aki népfel-

* — előkelőségek, tisztes polgárok, az ún. jó társaság. — *Szerk.*

kelő-szabályzatában rendszerbe foglalta a franktirőr-háborút.[423] III. Frigyes Vilmos szívét rágta, hogy a nép a saját szakállára és legfelsőbb parancstól függetlenül verekedett.

De hát nyugtával dicsérjük a napot. A franciaországi háború még nagyon „randa" fordulatot vehet. A Loire-hadsereg ellenállása[424] „nem volt benne" a számításban, és a német erők mostani jobbra-balra szétszóródása pusztán ijedelmet akar kelteni, valójában azonban nem jár más eredménnyel, mint hogy minden ponton életre hívja a védekező erőt és gyöngíti a támadóerőt. A Párizs bombázásával való fenyegetőzés is csupán trükk. Magára Párizs városára a valószínűségszámítás szabályai szerint egyáltalán nem lehet komoly hatással. Ha összelőnek is néhány külerődöt, ha réseket törnek is, mit ér ez akkor, amikor az ostromlottak száma nagyobb az ostromlókénál? És ha az ostromlottak kiválóan verekedtek a kitörések alkalmával, amikor az ellenfél sáncok mögül védekezett, akkor mi lesz, ha felcserélődnek a szerepek?

Párizs kiéheztetése az egyetlen reális eszköz. De ha ennek időpontja eléggé elhúzódik ahhoz, hogy hadseregek alakuljanak és a népháború kifejlődjék a vidéken, akkor ezzel sem nyernek egyebet, mint a súlypont eltolódását. Azonkívül még Párizs kapitulációja után is — Párizst nem lehet egy maroknyi katonasággal megszállni és féken tartani — tétlenségre lenne ítélve a behatolt hadsereg nagy része.

De bárhogy végződik is a háború, gyakoroltatta a fegyverforgatásban a francia proletariátust s ez a jövő legbiztosabb záloga.

1870. december 13.
Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 162—164. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

London, 1871. április 12

Kedves Kugelmann,

„Orvosi intelmed" annyiban hatásos volt, hogy konzultáltam az én Dr. Maddisonommal és egyelőre alávetettem magam az ő gyógykezelésének. Ő azonban azt mondja, hogy a tüdőm teljesen rendben van és köhögésem légcsőhuruttal stb. függ össze. Kihathat a májamra is.

Tegnap kaptuk azt a korántsem megnyugtató hírt, hogy Lafargue pillanatnyilag Párizsban van (Laura nem).

Ha „Brumaire tizennyolcadikája" c. munkám utolsó fejezetében utánanézel, megtalálod benne, hogy a francia forradalomnak szerintem legközelebb

nem azt kell megkísérelnie, hogy, mint eddig, a bürokratikus-katonai gépezetet az egyik kézből a másikba tegye át, hanem hogy azt *szétzúzza*, s hogy ez minden valóban népforradalomnak előfeltétele a kontinensen. Ezt kísérelték meg a mi hős párizsi elvtársaink. Micsoda rugalmasság, mennyi történelmi kezdeményezés, mennyi áldozatkészség van ezekben a párizsiakban! Miután hat hónapig éheztek és a belső árulás még a külső ellenségnél is jobban tönkretette őket, ők a porosz szuronyok árnyékában felkelnek, mintha sohasem lett volna háború Franciaország és Németország között s nem állna még Párizs kapui előtt az ellenség! Ilyen nagyságra nincs példa a történelemben! Ha elbuknak, annak „jóhiszeműségük" az oka, semmi más. Azonnal Versailles ellen kellett volna vonulniok, miután előbb Vinoy, aztán a párizsi nemzeti gárda reakciós része magától eltakarodott. A kellő pillanatot lelkiismereti aggályaik miatt elszalasztották. Nem akarták *megkezdeni a polgárháborút*, mintha bizony Thiers, ez a gonosz korcsszülött nem kezdte volna meg már azzal, hogy megpróbálta Párizst lefegyverezni! Második hiba: a központi bizottság túl korán mondott le hatalmáról, hogy átadja helyét a Kommünnek. Ismét túl „tisztességes" aggályoskodásból! De akárhogyan van is, ez a mostani párizsi felkelés — ha leverik is a régi társadalom farkasai, disznai és hitvány kutyái — pártunk legdicsőbb tette a párizsi júniusi felkelés óta. Hasonlítsuk csak össze ezekkel a párizsi egetostromlókkal a német—porosz szent római birodalom egetimádó rabszolgáit, kaszárnyai, templomi, kurtanemesi és mindenekelőtt filiszteri bűzt árasztó ásatag maskarádéját.

Apropó. A L. Bonaparte pénztárából közvetlenül segélyezettek *hivatalosan közzétett* listájában szerepel az a feljegyzés, hogy *Vogt* 40 000 frankot kapott 1859 augusztusában! Közöltem ezt a tényt Liebknechttel további felhasználás végett.

Elküldheted nekem a Haxthausent, mert *újabban* nemcsak Németországból, hanem még Pétervárról is különféle brosúrákat stb. sértetlenül megkapok.

Köszönet különféle újságküldeményeidért (kérek továbbiakat, mert akarok valamit írni Németországról, a Reichstagról stb.).

Szívélyes üdvözlet a grófnő asszonynak és Käuzchennek*.

Barátod
K. M.

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 205—206. old.

* Gertrud és Franziska Kugelmann. — *Szerk.*

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBA

London, 1871. április 17

Kedves Kugelmann,

Leveled rendben megjött. Pillanatnyilag nyakig vagyok a munkában. Ezért csak néhány szót. Teljesen érthetetlen előttem, hogyan hasonlíthatsz össze kispolgári tüntetéseket, mint az 1849. június 13-i stb. a mostani párizsi küzdelemmel.[425]

Nagyon kényelmes lenne persze világtörténelmet csinálni, ha csak azzal a feltétellel vennénk fel a harcot, hogy az esélyek csalhatatlanul kedvezők. Másfelől nagyon misztikus természetű volna a világtörténelem, ha „véletlenek" nem játszanának szerepet benne. Ezek a véletlenek természetesen maguk is beleesnek a fejlődés általános menetébe, s más véletlenek révén megint kiegyenlítődnek. De a gyorsulás vagy a késlekedés nagyon is ilyen „véletlenektől" függ — s ezek között szerepel az a „véletlen" is, hogy milyen jellemű emberek állnak először a mozgalom élén.

A döntően kedvezőtlen „véletlen" ezúttal korántsem a francia társadalom általános feltételeiben keresendő, hanem abban, hogy a poroszok ott vannak Franciaországban és közvetlenül Párizs előtt állnak. A párizsiak ezt nagyon jól tudták. De tudta a versailles-i polgári csőcselék is. Éppen ezért állították az elé a választás elé a párizsiakat, hogy felveszik-e a harcot, vagy harc nélkül elbuknak. Az utóbbi esetben a munkásosztály demoralizálódása sokkal nagyobb szerencsétlenség lett volna, mint bármennyi „vezető" pusztulása. A munkásosztály harca a tőkésosztály és ennek állama ellen a párizsi küzdelem által új szakaszba lépett. Akárhogyan végződik is a dolog közvetlenül, egy új, világtörténelmi fontosságú kiindulópontot nyertünk.

Adio,

K. M.

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 209. old.

MARX FRANKEL LEÓHOZ ÉS LOUIS-EUGÈNE VARLINHOZ

PÁRIZSBA

(FOGALMAZVÁNY)

London, 1871. május 13

Kedves Frankel és Varlin polgártársak!

Találkoztam a levél átadójával*.

Nem lenne-e hasznos a versailles-i söpredékre nézve kompromittáló iratokat biztos helyre szállítani? Az efféle elővigyázatosság sohasem árthat.

Bordeaux-ból azt írták nekem, hogy a legutóbbi községi választásokon 4 Internacionálé-tagot választottak meg. A vidék kezd mozgolódni. Sajnos akciója helyileg korlátozott és „békés".

Az Önök ügyében több száz levelet küldtem a világ minden részébe, ahol szekcióink vannak. A munkásosztály különben is kezdettől fogva a Kommün mellett volt.

Angliában még a polgári újságok sem olyan vadak már, mint kezdetben. Időről időre sikerül azokba is kedvező cikkeket becsempésznem.

Úgy tűnik nekem, hogy a Kommün túl sok időt veszteget el csekélységekkel és személyi civódásokkal. Látszik, hogy a munkásokén kívül itt még más befolyások is érvényesülnek. Mindez nem ártana, ha idejük lenne, hogy az elvesztett időt pótolják.

Okvetlenül szükséges, hogy gyorsan megtegyenek mindent, amit Párizson kívül, Angliában vagy másutt tenni akarnak. A poroszok nem fogják az erődöket a versailles-iaknak átadni, de a végleges békekötés (május 26.) után majd megengedik a kormánynak, hogy csendőreivel körülzárja Párizst. Minthogy Thiers és társai a Pouyer-Quertier által megkötött szerződésükben, mint Önök is tudják, jókora borravalót alkudtak ki maguknak, vonakodtak elfogadni a német bankárok segítségét, amelyet Bismarck felajánlott. Ebben az esetben ugyanis elvesztették volna a borravalót. Mivel az *ő* szerződésük végrehajtásának előfeltétele Párizs meghódítása volt, arra kérték Bismarckot, hogy az első részlet kifizetésére Párizs elfoglalásáig adjon haladékot. Bismarck ezt a feltételt elfogadta. Minthogy Poroszországnak magának is igen sürgős szüksége van erre a pénzre, minden lehetséges könnyítést meg fog adni a versailles-iaknak, hogy Párizs bevételét meggyorsítsa. Legyenek tehát résen!

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 226—227. old.

* Valószínűleg N. Eilau. — *Szerk.*

MARX EDWARD SPENCER BEESLYHEZ

LONDONBA

1, Maitland Park Road
London, N. W.
1871. június 12

Kedves Uram,

Lafargue, családja és leányaim a Pireneusokban vannak, a spanyol határnál, de a francia oldalon.[426] Minthogy Lafargue Kubában született, tudott szerezni magának spanyol útlevelet. Szeretném azonban, ha végleg a spanyol oldalon telepednék le, mert Bordeaux-ban kiemelkedő szerepet vitt.

Bár csodálattal adózom a „Bee-Hive"-ban megjelent cikkeinek — engedje mellesleg megjegyeznem, hogy én mint pártember teljesen ellenséges álláspontot vagyok a comte-izmussal szemben, mint a tudomány emberének pedig nagyon lekicsinylő a véleményem róla, Önt azonban az egyetlen olyan comte-istának tekintem mind Angliában, mind Franciaországban, aki a történelmi fordulópontokat (válságokat) nem szektárius módon, hanem a szó legjobb értelmében történész módjára tárgyalja —, de szinte sajnálom, hogy az Ön nevét abban az újságban látom. A „Bee-Hive" munkáslapnak tünteti fel magát, valójában azonban a renegátok orgánuma, amelyet Sam Morley és Tsai megvásároltak. A legutóbbi porosz—francia háború alatt az Internacionálé Főtanácsa kénytelen volt minden kapcsolatot megszakítani ezzel a lappal és nyilvánosan kijelenteni, hogy álmunkáslap. A nagy londoni lapok azonban elutasították e nyilatkozat közlését, a helyi jelentőségű londoni „Eastern Post" kivételével. Ilyen körülmények között az Ön közreműködése a „Bee-Hive"-nál — újabb áldozat, amelyet Ön a jó ügyért hoz.

Egy barátnőm három—négy nap múlva Párizsba utazik. Küldök vele szabályszerű útleveleket a Kommün néhány olyan tagja számára, aki még Párizsban rejtőzködik. Ha Önnek vagy valamelyik barátjának kézbesíteni valója van ott, kérem, írjon nekem.

Vigaszomra vannak azok az ostobaságok, amelyeket a „petite presse"* naponta közöl írásaimról és a Kommünhöz való kapcsolataimról, s amelyeket naponta megküldenek nekem Párizsból. Azt mutatják ezek, hogy a versailles-i rendőrség erősen szűkölködik igazi dokumentumokban. Kapcsolatomat a Kommünnel egy német kereskedő** révén tartottam fenn, aki üzleti ügyekben egész évben közlekedik Párizs és London között. Mindent szóbelileg intéztünk, két eset kivételével:

Először — e közvetítő útján — levelet küldtem a Kommün tagjainak, vála-

* — „bulvársajtó". — *Szerk.*

** Valószínűleg N. Eilau. — *Szerk.*

szul arra a kérdésükre, hogyan lehetne a londoni tőzsdén bizonyos értékpapírokat elhelyezni.

Másodszor: május 11-én, tíz nappal a katasztrófa előtt, ugyanezen az úton elküldtem nekik a Bismarck és Favre között Frankfurtban létrejött titkos megegyezés összes részleteit.[427]

Én ezt az információt Bismarck jobbkezétől* kaptam, olyasvalakitől, aki régebben (1848-tól 1853-ig) ahhoz a titkos társasághoz[428] tartozott, amelynek én vezetője voltam. Ez az ember tudja, hogy mindazok a jelentések, amelyeket ő Németországból és Németországról nekem küldött, még birtokomban vannak. Ő függ az én diszkréciómtól. Ezért fáradozik, hogy folyton bizonyítsa nekem jó szándékát. Ez ugyanaz az ember, aki, mint Önnek mondottam, figyelmeztetést juttatott hozzám Bismarcknak arról az elhatározásáról, hogy letartóztattat, ha az idén újra meglátogatom dr. Kugelmannt Hannoverban.

Bár hallgatott volna figyelmeztetésemre a Kommün! — tanácsoltam tagjainak, hogy erősítsék meg a Montmartre magaslatainak északi oldalát, a porosz oldalt, s még volt idejük ezt megtenni; előre megmondtam nekik, hogy máskülönben egérfogóba kerülnek; lelepleztem előttük Pyat-t, Grousset-t és Vésinier-t; kértem, küldjenek el rögtön a nemzeti védelem kormányának tagjaira kompromittáló minden iratot Londonba, hogy valamennyire sakkban lehessen tartani velük a Kommün ellenségeinek vadságát —, akkor részben meghiúsult volna a versailles-iak terve.

Ha a versailles-iak ezeket a dokumentumokat megtalálták volna, akkor nem tettek volna hamisítottakat közzé.

Az Internacionálé üzenete** szerda előtt nem jelenik meg. Akkor rögtön küldök majd Önnek egy példányt. Négy—öt ívnyi anyagot két íven nyomtattak ki. Ebből számos korrektúra, revízió és sajtóhiba származott. Ez az oka a késedelemnek is.

Híve
Karl Marx

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 228—230. old.

* Johannes Miquel. — *Szerk.*
** „A polgárháború Franciaországban". — *Szerk.*

MARX FRIEDRICH BOLTÉHOZ

NEW YORKBA

(Részletek)

Az *Internacionálét* azért alapították meg, hogy a munkásosztály valódi harci szervezetét állítsák a szocialista vagy félszocialista szekták helyére. Ez az első pillantásra látható az eredeti szervezeti szabályzatból és az Alapító Üzenetből. Másrészt, az Internacionálé nem állhatta volna meg a helyét, ha a történelem menete nem zúzta volna már szét a szektásságot. A szocialista szektásságnak és a valódi munkásmozgalomnak a fejlődése mindig fordított arányban áll egymással. Amíg a szektáknak (történelmileg) van létjogosultságuk, addig a munkásosztály még nem érett meg önálló történelmi mozgalomra. De mihelyt eléri ezt az érettséget, minden szekta lényegében reakcióssá válik. Az Internacionálé történetében azonban megismétlődött az, ami a történelemben mindenütt megmutatkozik. Az elavult igyekszik az újonnan kialakult formán belül ismét helyreállítani és fenntartani magát.

S az Internacionálé története a *Főtanács folytonos harca* volt e szekták és dilettáns kísérletek ellen, amelyek magán az Internacionálén belül igyekeztek a munkásosztály valódi mozgalmával szemben fenntartani magukat. Ez a harc a *kongresszusokon* folyt, de még inkább a Főtanácsnak az egyes szekciókkal való nem nyilvános tárgyalásain.

Minthogy Párizsban a proudhonisták (mutualisták) a Szövetség alapítói között voltak, az első években természetesen ők tartották kezükben a kormányrudat Párizsban. Később természetesen alakultak ott velük szemben kollektivista, pozitivista stb. csoportok.

Németországban — a Lassalle-klikk. Magam két éven át leveleztem a hírhedt Schweitzerrel, és megcáfolhatatlanul bebizonyítottam neki, hogy Lassalle szervezete pusztán szektaszervezet és mint ilyen ellensége a *valódi* munkásmozgalom azon szervezetének, amelyre az Internacionálé törekszik. Neki megvolt rá az oka, hogy ne értse meg ezt.

1868 végén belépett az *Internacionálébe* az orosz Bakunyin, azzal a céllal, hogy ezen belül „*Alliance de la démocratie socialiste*" néven *egy második internacionálét* alakítson, *a maga vezetésével*. Minden elméleti tudás nélküli ember létére az volt az igénye, hogy ebben a külön testületben az Internacionálé *tudományos* propagandáját képviselje, és hogy ezt tegye ennek az *Internacionálén belüli* második *internacionálénak* sajátos hivatásává.

Programja valami jobbról-balra felületesen összekapkodott zagyvalék volt — *az osztályok (!) egyenlősége, az örökösödési jog eltörlése* mint a szociális mozgalom *kiindulópontja* (saint-simonista badarság), az *ateizmus*, amely mint

dogma rá van kényszerítve a tagokra stb. és mint fő dogma a *politikai mozgalomtól való (Proudhon-féle) tartózkodás.*

Ez a gyermekmese tetszést aratott (és még van bizonyos talaja) Olaszországban és Spanyolországban, ahol még kevéssé fejlődtek ki a munkásmozgalom reális feltételei, valamint a Francia-Svájc és Belgium néhány hiú, nagyravágyó és üres doktrinérjénél.

Bakunyin úr számára a doktrína (az ő Proudhontól, Saint-Simontól stb. összekoldult zöldsége) mellékes dolog — pusztán személyi érvényesülésének eszköze volt és most is az. Ha elméletileg nulla is, cselszövőként elemében van.

A Főtanácsnak évekig kellett harcolnia ez ellen az összeesküvés ellen (amelyet bizonyos pontig a francia proudhonisták is támogattak, főleg *Dél-Franciaországban*). Végül a konferencia 1., 2. és 3., IX., XVI. és XVII. sz. határozataival[429] megadta a régen előkészített csapást.

Magától értetődik, hogy a Főtanács nem támogatja Amerikában azt, ami ellen Európában harcol. Az 1., 2., 3. és IX. sz. határozat most törvényes fegyvereket ad a New York-i bizottságnak ahhoz, hogy véget vessen minden szektásságnak és dilettáns csoportnak, és szükség esetén kizárja őket.

A munkásosztály politikai mozgalmának végcélja természetesen a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály számára, és ehhez természetesen a munkásosztály bizonyos pontig kifejlődött előzetes szervezete szükséges, amely magukból a gazdasági harcaiból nő ki.

Másrészt azonban minden olyan mozgalom, amelyben a munkásosztály mint osztály lép szembe az uralkodó osztályokkal, és külső nyomással kényszeríteni igyekszik őket, politikai mozgalom. Pl. az a kísérlet, hogy egy-egy gyárban vagy akár egy-egy szakmában sztrájkokkal stb. az egyes tőkésektől a munkaidő valamely korlátozását kényszerítsék ki, tisztára gazdasági mozgalom; ezzel szemben az a mozgalom, hogy nyolcórás stb. *törvényt* kényszerítsenek ki, *politikai* mozgalom. S ily módon a munkások elszigetelt gazdasági mozgalmaiból mindenütt *politikai* mozgalom sarjad ki, vagyis az *osztály* mozgalma azért, hogy érdekeit általános formában érvényesítse, olyan formában, amelynek általános, társadalmilag kényszerítő ereje van. Ezek a mozgalmak bizonyos előzetes szervezetet tételeznek fel, de éppúgy eszközei is e szervezet fejlődésének.

Ahol a munkásosztály még nem eléggé haladt előre a szervezkedésében ahhoz, hogy döntő hadjáratot indítson az uralkodó osztályok kollektív hatalma, vagyis politikai hatalma ellen, mindenesetre nevelni kell erre, az uralkodó osztályok politikája elleni folytonos agitáció és e politikával szemben ellenséges magatartás útján. Ellenkező esetben a munkásosztály játékszer marad a kezükben, ahogy ezt a franciaországi szeptemberi forradalom bebizonyította, és

ahogy bizonyos fokig az a játék is bizonyítja, amelyet Gladstone úr és Tsai mind ez ideig még sikerrel űznek Angliában.

1871. november 23.
Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 328—330., 332—333. old.

ENGELS THEODOR CUNÓHOZ

MILÁNÓBA

London, 1872. január 24

Kedves Cuno,

Éppen most kaptam meg levelét [J. Ph.] Becker útján s azt látom belőle, hogy az átkozott mardocheusok* elfogták Önnek írt december 16-i részletes levelemet. Ez annál bosszantóbb, mert megvolt benne minden szükséges adat a bakunyini intrikákról, tehát Ön egy teljes hónappal előbb értesült volna mindenről, s mert arra kértem benne, hogy idegen lévén, akit kiutasíthatnak, inkább tartózkodjék egy kissé a nyilvános agitációtól, hogy ott maradhasson és megtarthassa állását, amely közben, sajnos, kútba esett.

A *tagsági jegyeket* a konferenciának a bélyegekről szóló határozata értelmében megszüntettük és az utóbbiakkal helyettesítettük;[430] a tagsági jegyekkel már régóta sok visszaélés történt, mert mindenütt igen sok kitöltetlen jegy került a rendőrség kezébe, s ez fel is használta őket. Néhány nap múlva küldöm a 100 *bélyeget* a 10 frank nyugtázásaképpen; nálam nincsenek. A falábú öreg kapitányról itt nem tudunk semmit, a Főtanáccsal nincs kapcsolatban.[431]

Szervezeti szabályzatot szívesen küldenék, ha volna nekem. Franciául és angolul már ki van nyomva, németül a napokban jön ki, az olasz fordítás itt fekszik nyomdakészen az íróasztalomban, de 1. nincs pénzünk, hogy a magunk számlájára kinyomassuk, 2. tekintve az olaszok általános lázongását, amelyet Bakunyin szított a konferencia és a Főtanács ellen, nagyon kétséges, hogy elismernék-e ott a konferencia határozataival egybehangzóan a Főtanács által gondozott módosított kiadást; amíg ez nem tisztázódik, nincs értelme szerintem a kinyomatásnak. Közben megjelent ott a szervezeti szabályzat néhány olasz kiadása, pl. Girgentiben (az „Eguaglianza" kiadóhivataláé) és Ravennában (a megszűnt „Romagnolo" kiadóhivataláé — felvilágosítást Lodovico Nabruzzi adhat Ravennában), a „Plebe" is — Lodi, Corso Palestro — hirdetett egyet példányonként 10 centesimóért. Mindezek rossz fordítások ugyan, helyenként nem is hűek, s csak az eredeti ügyviteli szabályokat tartalmazzák, de egyelőre ezekkel kell beérni.

* rendőrkopók. — *Szerk.*

Becker azt írja, hogy beszámol majd Önnek Bakunyin intrikáiról, de nem hagyatkozom erre, hanem röviden közlöm a legszükségesebbet. Bakunyin, aki 1868-ig az Internacionálé ellen intrikált, miután a berni békekongresszuson kudarcot vallott, csatlakozott az Internacionáléhoz és rögtön hozzáfogott, hogy *ezen belül* a Főtanács ellen konspiráljon. B-nak van egy külön elmélete, proudhonizmusnak és kommunizmusnak valami kotyvaléka, amelyben a fő dolog mindenekelőtt az, hogy ő nem a tőkét, tehát nem a történelmi fejlődés folytán a tőkések és bérmunkások között kialakult osztályellentétet tekinti a kiküszöbölendő legfőbb rossznak, hanem az *államot*. A szociáldemokrata munkások nagy tömege velünk együtt azon a véleményen van, hogy az államhatalom nem egyéb, mint az a szervezet, amelyet az uralkodó osztályok — földbirtokosok és tőkések — hoztak létre maguknak, hogy társadalmi kiváltságaikat megvédjék; Bakunyin viszont azt állítja, hogy az *állam* teremtette meg a tőkét, a tőkésnek csak az *állam jóvoltából* van tőkéje. Minthogy tehát szerinte az állam a legfőbb rossz, mindenekelőtt az államot kell megszüntetni és akkor a tőkét magától elviszi az ördög; mi pedig fordítva, azt mondjuk: szüntessétek meg a tőkét, az összes termelési eszközök kevesek által való kisajátítását, s akkor az állam magától elesik. A különbség lényeges: az állam megszüntetése megelőző társadalmi átalakulás nélkül képtelenség — a tőke megszüntetése az éppen a társadalmi átalakulás, és ez az egész termelési mód megváltozását magában foglalja. Minthogy azonban Bakunyin számára az állam az alapvető rossz, semmi olyant sem szabad tenni, ami életben tarthatná az államot, vagyis bármilyen államot — köztársaságot, monarchiát vagy akármit. Ezért tehát *teljes tartózkodás mindenféle politikától*. Szerinte valamely politikai cselekedet, különösen pedig a választásokon való részvétel, az elv elárulása. Folytassunk propagandát, szidjuk az államot, szervezkedjünk, és ha *minden* munkás, tehát a többség, a mi oldalunkon van, akkor minden hatóságot felszámolunk, megszüntetjük az államot és helyére az Internacionálé szervezetét állítjuk. Ezt a nagy aktust, amellyel megkezdődik az ezeréves birodalom, *társadalmi felszámolásnak* nevezik.

Mindez fölöttébb radikálisan hangzik és olyan egyszerű, hogy öt perc alatt kívülről meg lehet tanulni, s ezért a bakunyinista elmélet Olaszországban és Spanyolországban fiatal ügyvédeknél, orvosoknál és más doktrinéreknél gyorsan visszhangra is talált. De a munkások tömegével sohasem lehet majd elhitetni, hogy országuk közügyei nem egyszersmind az ő saját ügyeik is; a munkások természettől *politikusok*, és aki azt hajtogatja nekik, hogy ne törődjenek a politikával, azt végül faképnél hagyják. A munkásoknak azt prédikálni, hogy minden körülmények között tartózkodjanak a politikától, annyi, mint a papok vagy a burzsoá republikánusok karjaiba kergetni őket.

Minthogy tehát Bakunyin szerint az Internacionálé nem politikai harcra alakult, hanem azért, hogy a társadalmi felszámoláskor rögtön a régi államszer-

vezet helyére léphessen, ezért annyira meg kell hogy közelítse a jövőbeli társadalom bakunyini eszményét, amennyire csak lehet. Ebben a társadalomban mindenekelőtt nem létezik *tekintély*, hiszen tekintély = állam = abszolút rossz. (Hogyan fognak az emberek gyárat működtetni, vasutat járatni, hajót vezetni anélkül, hogy volna valami végső fokon döntő akarat, egységes vezetés, azt persze nem mondják meg nekünk.) A többségnek a kisebbséggel szembeni tekintélye is megszűnik. Minden egyes ember, minden község autonóm lesz, de hogy akárcsak két emberből álló társadalom is hogyan lehetséges anélkül, hogy mindegyikük fel ne adna valamit a maga autonómiájából, azt Bakunyin megintcsak elhallgatja.

Tehát az Internacionálét is e szerint a minta szerint kell berendezni. Minden szekció autonóm és minden szekcióban minden egyes ember. Pokolba a *bázeli határozatokkal*, amelyek a Főtanácsra kártékony és önmagát is demoralizáló tekintélyt ruháztak! Mégha *önként* ruházták is rá ezt a tekintélyt, meg kell szűnnie, éppen *azért*, mert tekintély!

Íme, röviden ezek ennek a szédelgésnek a fő pontjai. De kik a szerzői a bázeli határozatoknak? Nos, *maga Bakunyin* úr és kompániája!

Mikor ezek az urak a bázeli kongresszuson látták, hogy nem sikerül tervüket végrehajtani — a Főtanácsot áthelyeztetni Genfbe, azaz a kezükbe kaparintani —, másként fogtak a dologhoz. Megalapították a „Szocialista Demokrácia Egyesülését", egy internacionális társaságot a nagy Internacionálén *belül*, azzal az ürüggyel, amellyel most újból találkozik Ön a bakunyinista olasz sajtóban, pl. a „Proletarió"-ban, a „Gazzettino Rosá"-ban: a heves latin fajok részére markánsabb programra van szükség, mint a hűvös, lassú északiak számára. Ez a tervecske meghiúsult a Főtanács ellenállásán, amely természetesen nem tűrhetett meg az Internacionálén *belül* semmiféle különálló *inter*nacionális szervezetet. Azóta különböző formákban újra felmerült ez a terv, Bakunyinnak és híveinek azzal a törekvésével együtt, hogy a bakunyinista programot csempésszék az Internacionálé programja helyébe; másrészt pedig a reakció, Jules Favre-tól és Bismarcktól Mazziniig, mindig éppen az üres és hencegő bakunyinista frázisokra vetette rá magát, mikor az Internacionálét támadni akarta. Ezért volt szükség Mazzini és Bakunyin elleni dec. 5-i nyilatkozatomra, amelyet a „Gazzettino Rosa" is közölt.

A bakunyinisták magva néhány tucat jurai, akik mögött összesen alig 200 munkás áll; az előőrsök azok a fiatal ügyvédek, orvosok és újságírók Olaszországban, akik most mindenütt az olasz munkások szóvivőiként ágálnak, továbbá néhányan Barcelonában és Madridban, s itt-ott egyesek — munkás szinte egy sem — Lyonban és Brüsszelben; itt csak egyetlen példány van belőlük, Robin. — A megvalósíthatatlanná vált kongresszus helyett a szükség nyomására összehívott konferencia ürügyet adott nekik, és mivel Svájcban a francia emigránsok zöme az ő pártjukra állt, mert ezek (mint proudhonisták)

rokon húrokat találtak náluk, s személyes okokból is — így hát megindították a hadjáratot. Természetes, hogy mindenütt akad az Internacionáléban elégedetlen kisebbség és félreismert lángész, s ezekre, nem alaptalanul, számítottak is. Haderőik jelenleg a következők:

1. Maga Bakunyin — e hadjárat Napóleonja.

2. A 200 jurai s a francia szekció 40—50 tagja (genfi emigránsok).

3. Brüsszelben Hins, a „Liberté" szerkesztője, aki azonban *nyíltan nem* áll ki mellettük.

4. Itt az általunk soha el nem ismert „1871-es francia szekció"[432] maradványai, amely szekció máris három egymással hadakozó részre bomlott; továbbá a német szekcióból (az *Internacionáléból* való tömeges *kilépés* indítványozása miatt) kizárt kb. 20 lassalleánus, von Schweitzer úr fajtájából, akik a szélsőséges centralizáció és feszes szervezettség bajnokaiként remekül beleillenek az anarchisták és autonomisták szövetségébe.

5. Spanyolországban Bakunyin néhány személyes barátja és híve, akiknek a munkásokra, különösen Barcelonában, erős befolyásuk volt, legalábbis elméleti tekintetben. Másfelől azonban a spanyolok nagy figyelmet fordítanak a szervezkedésre, s ennek hiánya másoknál a szemükbe ötlik. Milyen sikerre számíthat itt Bakunyin, azt csak az áprilisi spanyol kongresszus mutatja majd meg, s mert ott a munkások lesznek többségben, nem aggódom.

6. Végül Olaszországban tudtommal a torinói, a bolognai és a girgenti szekció foglalt állást a kongresszus határnap *előtti* összehívása mellett. A bakunyinista sajtó azt állítja, hogy 20 olasz szekció csatlakozott hozzájuk; én nem ismerem ezeket. Mindenesetre a vezetés majdnem mindenütt Bakunyin barátainak és híveinek kezében van, akik nagyhangúan viselkednek; a dolog tüzetesebb vizsgálata után azonban valószínűleg kiderül, hogy nem sokan állnak mögöttük, mert végül is az olasz munkások nagy tömege még mindig mazzinista és az is marad, amíg az Internacionálét ott a politikától való tartózkodással azonosítják.

Mindenesetre azonban Olaszországban úgy áll a dolog, hogy egyelőre ott a bakunyinisták viszik a szót az Internacionáléban. A Főtanácsnak eszébe sem jut, hogy panaszkodjék emiatt, az olaszoknak joguk van annyi ostobaságot elkövetni, amennyit csak akarnak, s a Főtanács ezzel csak békés vita útján fog szembeszállni. Ahhoz is joguk van, hogy a juraiak szellemében a kongresszus összehívása mellett nyilatkozzanak, bár mindenesetre rendkívül furcsa, hogy olyan szekciók, amelyek csak most csatlakoztak és még nem tudhatnak semmiről semmit, ilyen kérdésben nyomban állást foglalnak, különösen mielőtt *mindkét* felet meghallgatták volna! A torinóiaknak már nyíltan megmondottam a véleményemet erről s ezt fogom tenni a többi szekciókkal is, amelyek hasonlóképpen nyilatkoztak. Minden ilyen csatlakozó nyilatkozat ugyanis közvetve a körlevélben[433] a Főtanács ellen emelt hamis vádaknak és hazugságoknak a

helyeslése; a Főtanács egyébként csakhamar maga is körlevelet bocsát ki ebben az ügyben*. Ha Ön meg tudja akadályozni, hogy a milánóiak *ennek megjelenése előtt* hasonló nyilatkozatot tegyenek, akkor teljesíti ezzel minden kívánságunkat.

A legfurcsább az, hogy ugyanazok a torinóiak, akik a juraiak mellett nyilatkoztak, tehát minket itt tekintélyelvűséggel vádolnak, most hirtelen azt követelik a Főtanácstól, hogy olyan módon tekintélyi alapon lépjen fel a velük versengő torinói „Munkásföderáció" ellen, ahogy eddig még sohasem tette: közösítse ki Beghéllit (a „Ficcanaso"-tól), aki pedig nem is tartozik az Internacionáléhoz stb. S mindezt mielőtt a Munkásföderációt is meghallgattuk volna afelől, hogy *ők* mit szólnak ehhez!

Hétfőn elküldtem Önnek a „Révolution Sociale"-t, benne a jurai körlevéllel, a genfi „Égalité" egy számát (a genfi föderális bizottság válaszát tartalmazó számból – ez a bizottság hússzor annyi munkást képvisel, mint a jurai — sajnos, már egyetlen példányom sincs) és egy „Volksstaat"-ot, amelyből meglátható, hogyan vélekednek erről a históriáról Németországban. A szászországi gyűlés — 60 helység 120 küldöttje — *egyhangúlag* a Főtanács mellett foglalt állást. — A belga kongresszus (dec. 25—26) a szervezeti szabályzat revízióját követeli, de a *szabály szerinti* kongresszuson (szeptemberben). Franciaországból napról napra kapunk helyeslő nyilatkozatokat. Itt, Angliában mindezek az intrikák, magától értetődően, nem találnak talajra. S a néhány intrikáló és fontoskodó ember kedvéért bizonyára nem hív össze rendkívüli kongresszust a Főtanács. Amíg törvényes alapon maradnak ezek az urak, addig a Főtanács készséggel hagyja őket működni — a legkülönfélébb elemeknek ez a koalíciója csakhamar szét fog hullani —, de mihelyt a szervezeti szabályzat vagy a kongresszusi határozatok ellen tesznek valamit, a Főtanács teljesíteni fogja kötelességét.

Ha meggondoljuk, milyen időpontban szövik ezek az emberek összeesküvésüket — éppen amikor mindenütt ádáz hajtóvadászat folyik az Internacionálé ellen — akkor sehogysem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy a nemzetközi mardocheizmus** urainak a kacsói benne vannak ebben a játékban. S így is van. Béziers-ben a genfi bakunyinisták levelezője — a központi rendőrbiztos! Két fő bakunyinista, a lyoni Albert Richard és [G.] Blanc, itt jártak és kijelentették egy Scholl nevű lyoni munkásnak, akit felkerestek, hogy Thiers megbuktatására az egyetlen eszköz újra trónra ültetni Bonaparte-ot, s ők éppen azért utazgatnak *bonapartista* pénzen, hogy a *bonapartista restaurációnak propagandát csináljanak* az emigránsok körében! S ezt nevezik ezek az urak politikától való tartózkodásnak! Berlinben a Bismarck által pénzelt „Neuer Sozial-

* Vö. Marx és Engels: „Az állítólagos szakadások az Internacionáléban" (Marx és Engels Művei. 18. köt. 1—44. old.). — *Szerk.*

** — rendőrkémkedés. — *Szerk.*

demokrat" ugyanezt a nótát fújja. Hogy mennyire van benne az orosz rendőrség keze is, azt egyelőre nem firtatom, de Nyecsajev históriájába Bakunyin nyakig bele volt keverve (ő ugyan tagadja, de nekünk itt megvannak az eredeti orosz jelentések, s minthogy Marx és én értünk oroszul, nekünk nem beszélhet be semmit), s Nyecsajev vagy orosz agent provocateur, vagy mindenesetre úgy tevékenykedett, mintha az volna; továbbá Bakunyin orosz barátai között mindenféle gyanús egyén van.

Nagyon sajnálom, hogy Ön elvesztette állását; én határozottan megírtam Önnek, hogy kerüljön mindent, ami erre vezethet. Milánóban való tartózkodása sokkal fontosabb az Internacionálé számára, mint az a csekély hatás, mely *nyilvános* szerepléssel elérhető, titokban is sokat tehet az ember stb. Ha fordítások szerzésében stb. segítségére lehetek, a legnagyobb örömmel teszem meg, csak mondja meg, mely nyelvek*ről* és melyek*re* tud fordítani s *hogyan* lehetek használára.

A rendőrkopók az én fényképemet is elcsípték hát. Mellékelek egy másikat, s kérem, küldjön magáról is kettőt; az egyik arra való, hogy rávegye Marx kisasszonyt, adjon Önnek egy fényképet apjáról (csak nála van még néhány jó fotográfia).

Még egyszer kérem, legyen óvatos *mindenkivel* szemben, aki Bakunyinnal kapcsolatban áll. Minden szektának sajátossága, hogy tagjai szorosan összetartanak és intrikálnak; *minden közlését* — meg lehet győződve róla — nyomban továbbadják Bakunyinnak. Bakunyinnak egyik fő alapelve, hogy az adott szó megtartása és más efféle dolgok merő burzsoá előítéletek, amelyeket az igaz forradalmárnak az ügy érdekében mindig megvetéssel kell kezelnie. Oroszországban nyíltan kimondja, Nyugat-Európában ez titkos tan.

Írjon nekem *minél előbb;* nagyon jó lenne, ha el tudnók érni, hogy a milánói szekció ne kapcsolódjék be a többi olasz szekció kórusába.

Üdvözlet és testvériség.

Híve

F. Engels

Ha Miss Burnsnek ír, sem belső borítékra, sem nevem *bármi* említésére *nincs szükség.* Mindent magam bontok fel.

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 387—393. old.

MARX MAURICE LACHÂTRE-HOZ

SAN SEBASTIANBA

London, 1872. március 18

Maurice La Châtre polgártársnak

Kedves Polgártárs,

Helyeslem azt az ötletét, hogy a „Tőke" fordítását időszakosan megjelenő füzetek formájában adjuk ki. Ebben a formában a mű megközelíthetőbb lesz a munkásosztály számára, és ez a szempont szerintem mindennél fontosabb.

Ez az érem szebbik oldala, de van visszája is: az elemzésnek az a módszere, amelyet használtam, és amelyet eddig nem alkalmaztak gazdasági témákra, eléggé megnehezíti az első fejezetek olvasását, és félő, hogy a francia közönség, amely mindig türelmetlenül várja a végső következtetést és mohón vágyik megismerni az általános elvek összefüggését az őt közvetlenül érdeklő kérdésekkel, elkedvetlenedik, mert nem kapja meg mindjárt a folytatást.

Ez hátrány, amely ellen nem tehetek egyebet, mint hogy előre figyelmeztetem és előkészítem rá az igazságot kereső olvasókat. A tudományhoz nem visz széles országút, s csak azok remélhetik, hogy napsütötte ormait elérik, akik nem riadnak vissza attól, hogy meredek ösvényeinek megmászása fáradságos.

Fogadja, kedves polgártárs, nagyrabecsülésem kifejezését.

Karl Marx

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 434. old.

ENGELS AUGUST BEBELHEZ

HUBERTUSBURGBA

(Részletek)

Először az Ön levelére válaszolok, mert Liebknechté még Marxnál van, s ő pillanatnyilag nem találja.

Nem Hepner, hanem Yorcknak a pártválasztmány által aláírt, Hepnerhez intézett levele keltette bennünk azt az aggodalmat, hogy szerencsétlenségre teljesen lassalleánus pártszervek arra használják fel az Ön fogságának tényét, hogy a „Volksstaat"-ot „becsületes" „Neuer Sozialdemokrat"-tá változtassák át. Yorck nyíltan bevallotta ezt a szándékot, és minthogy a választmány a szerkesztők alkalmazását és elbocsátását magának vindikálta, a veszély nyilván eléggé nagy volt. Hepner küszöbön álló kiutasítása[434] újabb fogódzót adott

ezeknek a terveknek. Ilyen körülmények között mindenképpen tudnunk kellett, hányadán vagyunk, s ebből támadt ez a levelezés.

Ami mármost a pártnak a lassalleánizmussal szemben elfoglalt álláspontját illeti, Önök természetesen jobban tudják megítélni a követendő taktikát, mint mi, főként az egyes esetekben. De a következőket is figyelembe kell venni. Ha valaki, mint Önök, úgyszólván a versenytárs helyzetében van az Általános Német Munkásegylettel szemben, akkor könnyen vet a kelleténél jobban számot a konkurrenssel, s megszokja, hogy mindenben reá gondoljon először. De mind az Általános Német Munkásegylet, mind a Szociáldemokrata Munkáspárt, s a kettő együttvéve, még mindig csak igen csekély kisebbsége a német munkásosztálynak. Nézetünk szerint azonban, amelyet hosszú gyakorlattal igazoltnak látunk, a propagandában nem az a helyes taktika, hogy itt-ott egyes embereket és tagcsoportokat elhódítsunk az ellenféltől, hanem az, hogy a nagy, még részvétlen tömegre hassunk. Egyetlen új erő, amelyet magunk vontunk magunkhoz a nyers állapotból, többet ér, mint tíz átpártolt lassalleánus, akik mindig magukkal viszik a pártba hamis irányzatuk csíráját. S ha megkaphatnók a tömegeket a *helyi vezetők* nélkül, még megjárná. Így azonban mindig egész csomó ilyen vezetőt is vállalnunk kell, akiket kötnek régebbi nyilvános kijelentéseik, ha ugyan nem eddigi nézeteik is, és akiknek most mindenekelőtt azt kell bebizonyítaniok, hogy nem lettek hűtlenek elveikhez, hanem hogy a Szociáldemokrata Munkáspárt az *igazi* lassalleánizmust hirdeti. Ez volt a baj Eisenachban, ami akkor talán nem is volt elkerülhető, de feltétlenül ártottak ezek az elemek a pártnak, amely nem tudom, az akkori átlépések nélkül ma nem volna-e legalább ugyanilyen erős. De mindenesetre szerencsétlenségnek tartanám, ha ezek az elemek erősítést kapnának.

Nem szabad az „egyesülésért" való kiáltozástól megtévesztetnünk magunkat. Akik a legtöbbet veszik szájukra ezt a szót, azok a legnagyobb egyenetlenségszítók, mint ahogyan éppen most a svájci Jura-bakunyinisták, minden szakadás előidézői, kiáltoznak a leghangosabban egyesülésért. Az egyesülésnek ezek a fanatikusai vagy korlátolt koponyák, akik mindent egy határozatlan kásává akarnak összekeverni — s ennek csak le kell ülepednie, hogy a különbségek még sokkal élesebb ellentétben feléledjenek, mert akkor egy fazékban vannak mind (Németországban szép példát láthatnak erre azokban, akik a munkások és kispolgárok megbékülését prédikálják) —, vagy pedig olyan emberek, akik a mozgalmat tudattalanul (mint pl. Mülberger) vagy tudatosan meg akarják hamisítani. Ezért bizonyos pillanatokban a legnagyobb szektások és a legnagyobb hepciáskodók és csirkefogók kiáltoznak leghangosabban az egyesülésért. Világéletünkben a legtöbb vesződségünk azokkal volt és a legtöbb galádság azok részéről ért bennünket, akik egyesülésért kiáltoztak.

Természetesen minden pártvezetőség sikereket akar elérni, és ez helyes is.

De vannak körülmények, amikor kell lennie annyi bátorságunknak, hogy feláldozzuk a *pillanatnyi* sikert fontosabb dolgokért. Kivált az olyan pártban, mint a mienk, amelynek végső sikere olyan abszolút biztos és amely a mi életünkben és szemünk előtt olyan roppant nagy fejlődést ért el, koránt sincs mindig és feltétlenül szükség a pillanatnyi sikerre. Nézze pl. az Internacionálét. A Kommün után óriási sikere volt. A megrémült burzsoák mindenhatóságot tulajdonítottak neki. A tagok nagy tömege azt hitte, hogy ez örökre úgy marad. Mi nagyon jól tudtuk, hogy a buboréknak szét *kell* pattannia. Mindenféle csőcselék beléje kapaszkodott. A benne levő szektásoknak megnőtt a tarajuk és visszaéltek az Internacionáléval abban a reményben, hogy a legnagyobb ostobaságokat és alávalóságokat is megengedjük nekik. Ezt nem tűrtük. Jól tudva, hogy a buboréknak egyszer amúgy is szét kell pattannia, nekünk nem az volt a fontos, hogy elodázzuk a katasztrófát, hanem hogy gondoskodjunk róla, hogy az Internacionálé tisztán és meghamisítatlanul kerüljön ki belőle. Hágában szétpattant a buborék, és Ön tudja, hogy a kongresszus tagjainak többsége a csalódottság csömörével ment haza. Pedig e csalódottak közül, akik az általános testvériség és kiengesztelődés eszményét vélték megtalálni az Internacionáléban, majdnem mindnek otthon még sokkal keserűbb viszályokban volt részük, mint amilyen Hágában kirobbant! A szektás bajcsinálók most kiengesztelődést prédikálnak és bennünket szidnak összeférhetetleneknek és diktátoroknak! És ha Hágában békülékenyen léptünk volna fel, ha takargattuk volna a nyílt szakadást — mi lenne ennek a következménye? A szektások, nevezetesen a bakunyinisták kaptak volna egy évet arra, hogy az Internacionálé nevében még sokkal nagyobb ostobaságokat és gyalázatosságokat kövessenek el; a legfejlettebb országok munkásai utálkozva elfordultak volna; a buborék nem pattant volna szét, hanem tűszúrásoktól sérülten, lassan összezsugorodott volna; és a legközelebbi kongresszus, amely mégis csak meg kellett volna hogy hozza a válságot, a legközönségesebb személyeskedések botrányába fulladt volna, mert hiszen az *elv* Hágában már áldozatul esett! Akkor az Internacionálénak valóban befellegzett volna — az „egység" pusztította volna el! Ehelyett most tisztességgel megszabadultunk a férges elemektől — az utolsó döntő ülésen jelen volt Kommün-tagok azt mondják, egyik Kommün-ülés sem keltett bennük olyan megrendítő hatást, mint ez az ítélőszék az európai proletariátus árulói fölött —, tíz hónapig hagytuk, hogy minden erejüket megfeszítve hazudozzanak, rágalmazzanak, intrikáljanak — és hol vannak most? Most ők, akik állítólag az Internacionálé nagy többségét képviselik, most maguk kijelentik, hogy nem mernek eljönni a következő kongresszusra. (Részletesebben erről egy cikkben, amelyet ezzel egyidejűleg küldök a „Volksstaat"-nak.) És ha még egyszer meg kellene tennünk, lényegében nem cselekednénk másként — taktikai hibákat persze mindig követ el az ember.

Mindenesetre azt hiszem, hogy a lassalleánusok között található derék ele-

mek idővel maguktól átmennek Önökhöz és ezért oktalanság volna érés előtt leszakítani a gyümölcsöt, mint az egyesülés hívei akarják.

Egyébként már az öreg Hegel megmondta: egy párt azáltal bizonyul győzelmesnek, hogy *kettéhasad* és kibírja a kettéhasadást. A proletariátus mozgalma szükségszerűen különböző fejlődési fokokon megy át; minden fokon megreked az emberek egy része és nem megy a többivel tovább; ez önmagában már megmagyarázza, miért valósul meg a „proletariátus szolidaritása" a valóságban mindenütt különféle pártcsoportosulásokban, amelyek életre-halálra küzdenek egymással, akárcsak a római birodalom keresztény szektái a legsúlyosabb üldözések közepette.

Arról sem szabad megfeledkeznie, ha pl. a „Neuer"-nak több előfizetője van, mint a „Volksstaat"-nak, hogy minden *szekta* szükségképpen fanatikus és e fanatizmusnál fogva, különösen olyan vidékeken, ahol új keletű (mint pl. az Általános Német Munkásegylet Schleswig-Holsteinban), sokkal nagyobb pillanatnyi sikereket ér el, mint az a párt, amely szektás különcködés nélkül egyszerűen a valóságos mozgalmat képviseli. Viszont a fanatizmus nem is tart sokáig.

Be kell fejeznem, a posta megy. Sebtében még csak ennyit: Marx addig nem foghat Lassalle-hoz[435], amíg a francia fordítás el nem készült (kb. július végén), s akkor okvetlenül üdülésre van szüksége, mert túlerőltette magát a munkában.

Nagyon szép, hogy sztoikusan viseli el fogságát és tanul. Mindnyájan örülünk, hogy jövőre itt látjuk.

Szívélyes üdvözlet Liebknechtnek.

1873. június 20.
Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 588., 589—592. old.

ENGELS FRIEDRICH ADOLPH SORGÉHOZ

HOBOKENBA

(Részlet)

Kilépéseddel[436] a régi Internacionálé amúgy is teljesen lezárult és véget ért. S ez jó. A második császárság időszakához tartozott, amikor az egész Európában uralkodó nyomás az éppen újjáébredő munkásmozgalomnak egységet és minden belső polémiától való tartózkodást írt elő. Ez az a pillanat volt, amikor a proletariátus közös nemzetközi érdekei az előtérbe léphettek. Németország, Spanyolország, Olaszország, Dánia éppen csak hogy beléptek a mozgalomba, vagy belépőfélben voltak. A mozgalom elméleti jellege 1864-ben egész Európá-

ban ti. a tömegek között valójában még nagyon tisztázatlan volt, a német kommunizmus még nem létezett munkáspártként, a proudhonizmus túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy külön vesszőparipáival előrugtasson, Bakunyin új portékája még saját fejében sem volt meg, s még az angol trade unionok vezetői is azt hitték, hogy a szervezeti szabályzat indokolásában megfogalmazott program alapján beléphetnek a mozgalomba. Az első nagy siker szükségképpen szétrobbantotta az összes frakcióknak ezt a naiv együtt haladását. Ez a siker a Kommün volt, amely szellemileg feltétlenül az Internacionálé gyermeke volt, jóllehet az Internacionálé egy ujját sem mozdította, hogy megcsinálja, és amelyért ennyiben teljes joggal is tették felelőssé az Internacionálét. Amikor a Kommün révén az Internacionálé erkölcsi hatalommá lett Európában, rögtön elkezdődött a torzsalkodás. Mindegyik irányzat a maga számára akarta kiaknázni a sikert. Bekövetkezett az elkerülhetetlen bomlás. A féltékenység azoknak a növekvő hatalmára, akik egyedül voltak valóban készek rá, hogy a régi átfogó program alapján tovább dolgozzanak — a német kommunistákéra —, a bakunyinista kalandorok karjába hajtotta a belga proudhonistákat. A hágai kongresszus voltaképpen a véget jelentette — mégpedig mindkét párt számára. Az egyetlen olyan ország, amelyben az Internacionálé jegyében még lehetett tenni valamit, Amerika volt, és szerencsés ösztönnel oda helyeztük át a legfőbb vezetést. Most tekintélye ott is kimerült, s balgaság és erőpazarlás volna minden további erőfeszítés, hogy új életre galvanizáljuk. Az Internacionálé tíz esztendőn át uralkodott az európai történelmen az egyik oldalról — arról az oldalról, ahol a jövő rejlik — és büszkén tekinthet vissza végzett munkájára. Régi formájában azonban túlélte magát. Hogy egy új Internacionálé a régihez hasonló módon, az összes országok összes proletár pártjainak szövetségeként jöjjön létre, ahhoz a munkásmozgalomnak olyan általános letörése kellene, amilyen 1849 és 1864 között uralkodott. Ehhez most túlságosan nagy, túlságosan kiterjedt lett a proletárvilág. Azt hiszem, a legközelebbi Internacionálé — miután Marx írásai néhány évig majd hatottak — nyíltan kommunista lesz és egyenest a mi elveinket fogja maga elé tűzni.

1874. szeptember 12—17.
Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 641—642. old

ENGELS AUGUST BEBELHEZ

LIPCSÉBE

(Részlet)

Levele teljesen igazolja azt a nézetünket, hogy részünkről az egyesülés[437] elhamarkodott volt és jövendő szakadás csíráját hordozza magában. Már az is jó lenne, ha sikerülne ezt a szakadást elodázni addig, amíg túlesünk a legközelebbi Reichstag-választásokon...

A program, mostani alakjában, három részből áll:

1. A lassalle-i tételekből és jelszavakból, amelyeknek a bevétele pártunk szégyene. Ha két frakció megegyezik egy közös programban, beleveszik azt, amiben egyetértenek és nem érintik azt, amiben nem értenek egyet. A Lassalle-féle államsegély benne volt ugyan az eisenachi programban, de mint *egyike* a sok *átmeneti intézkedésnek*, és értesülésem szerint, ha az egyesülés *nem* jön létre, majdnem biztos, hogy az idei kongresszuson Bracke indítványára kirakták volna onnan. Most úgy szerepel, mint minden társadalmi nyavalya egyetlen csalhatatlan és kizárólagos gyógyszere. Óriási erkölcsi vereséget szenvedett pártunk azáltal, hogy a „vasbértörvényt" és a többi lassalle-i frázist hagyta magára kényszeríteni. Ezzel áttért a lassalle-i hitvallásra. Ezt most már nem lehet letagadni. A programnak ez a része a caudiumi iga, amely alatt pártunk Szent Lassalle nagyobb dicsőségére átmászott;

2. demokratikus követelésekből, amelyeket egészen a Néppárt szellemében és stílusában szövegeztek meg;

3. a „*mai* állammal" szemben támasztott követelésekből (nem tudni kivel szemben támasztják hát a többi „követelést"), amelyek nagyon zavarosak és logikátlanok;

4. általános tételekből, amelyeket többnyire a „Kommunista Kiáltványból" és az Internacionálé szervezeti szabályzatából vettek kölcsön, de ezeket úgy átszerkesztették, hogy vagy *teljességgel hamisat*, vagy pedig *tiszta badarságot* tartalmaznak, mint azt Marx az Ön előtt ismert írásában[438] részletesen kimutatta.

Az egész a legnagyobb mértékben rendszertelen, zavaros, összefüggéstelen, logikátlan és szégyenletes. Ha a burzsoá sajtóban akadna egyetlen kritikus elme, mondatonként elővehette volna ezt a programot, minden mondat valóságos tartalmát megvizsgálhatta, értelmetlenségüket igen kézzelfoghatóan feltárhatta volna, kimutathatta volna az ellentmondásokat és közgazdaságtani baklövéseket (például, hogy a munkaeszközök ma a „tőkésosztály monopóliuma", mintha földbirtokosok nem is volnának, aztán a „*munka* felszabadításáról" való fecsegés a munkásosztály felszabadítása helyett, hiszen a munka manapság éppen *túlságosan is szabad!*), és egész pártunkat szörnyen nevetségessé tehette

volna. Ehelyett ezek a szamár burzsoá lapok ezt a programot egészen komolyan vették, beleolvasták, ami nincs benne, és kommunista programként értelmezték. A munkások, úgy látszik, ugyanezt teszik. *Csupán ez a körülmény* tette Marxnak és nekem lehetővé, hogy ne a nyilvánosság előtt tagadjunk meg egy ilyen programot. Amíg ellenfeleink és ugyanúgy a munkások is a mi szándékainkat magyarázzák bele ebbe a programba, addig megengedhető, hogy hallgassunk róla.

Ha Ön a személyi kérdésben meg van elégedve az eredménnyel, akkor az igények a mi részünkről meglehetősen mélyre süllyedhettek. Kettő a mieink közül és három lassalleánus! Tehát a mieink itt sem egyenjogú szövetségesek, hanem legyőzöttek, eleve leszavazottak. A választmány tevékenysége, amennyire ismerjük, szintén nem épületes: 1. határozatot hozott, hogy Bracke brosúráját és B. Beckernek a lassalleanizmusról szóló két írását *nem* veszik fel a pártirodalom jegyzékébe; hogy ezt visszavonták, nem a választmányon és nem is Liebknechten múlott; 2. megtiltotta Vahlteichnak, hogy a Sonnemann által felajánlott tudósítói megbízatást a „Frankfurter Zeitung"-nál elvállalja. Ezt maga Sonnemann mondta el Marxnak, aki ott átutazott.

Ami engem itt még jobban meglep, mint a választmány arcátlansága és Vahlteich készsége, amellyel engedelmeskedett, ahelyett, hogy fütyülne a választmányra — az ennek a határozatnak a hihetetlen butasága. Gondoskodnék a választmány inkább arról, hogy egy olyan újságot, mint a „Frankfurter", mindenhonnan *csak* a mi embereink lássanak el.

... Abban teljesen igaza van Önnek, hogy az egész ügy nevelési kísérlet, amely ilyen körülmények között is nagyon kedvező eredménnyel kecsegtet. Az egyesülés ilyen értelemben nagy siker, ha két évig eltart. De ezt kétségtelenül sokkal olcsóbban is megkaphattuk volna.

1875. október 12.
Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 158–160. old.

ENGELS PJOTR LAVROVICS LAVROVHOZ

LONDONBA

London, 1875. november 12—17

Kedves Lavrov úr,

Németországi utazásomról hazatérve[439] végre elővehettem az Ön cikkét, amelyet nagy érdeklődéssel olvastam el. Íme itt vannak erre vonatkozó megjegyzéseim, amelyeket németül írtam meg, hogy tömörebben fogalmazhassak.

1. A darwini tanításból elfogadom a *fejlődéselméletet*, Darwin bizonyítási

módját azonban (létezésért folyó küzdelem, természetes kiválogatódás) az újonnan felfedezett tény első, ideiglenes, tökéletlen kifejezésének tartom csupán. Darwin előtt éppen azok az emberek, akik most mindenütt csak a létezésért folyó *küzdelmet* látnak (Vogt, Büchner, Moleschott stb.), éppen az *összeműködést* hangsúlyozták a szerves természetben, azt, hogy a növényvilág az állatvilágnak oxigént és táplálékot, s megfordítva, az állatvilág a növényeknek szénsavat és trágyát szolgáltat, amint ezt különösen Liebig emelte ki. Bizonyos határok között mindkét felfogásnak van bizonyos jogosultsága, de az egyik éppoly egyoldalú és korlátolt, mint a másik. A testek kölcsönhatása — mind a holt, mind az eleven természetben — egyaránt magában foglal összhangot és összeütközést, küzdelmet és összeműködést. Ha tehát valaki, aki állítólag természetbúvár, megengedi magának, hogy a történelmi fejlődés egész, sokrétű gazdagságát a „létezésért folyó küzdelem" egyoldalú és sovány frázisába gyömöszölje bele, amelyet még a természet területén is csak cum grano salis* lehet elfogadni, akkor az ilyen eljárás már magában foglalja ítéletét.

2. Az Ön által említett három ubezsgyonnije darviniszti** közül, véleményem szerint, csak Hellwald érdemel említést. Seidlitz a legjobb esetben is csak aprócska nagyság. Robert Byr pedig regényíró, akinek most jelenik meg egy regénye „Dreimal" címmel az „Über Land Meer"-ben. Oda illik is az egész rodomontádája.

3. Anélkül, hogy kétségbe vonnám az előnyeit az Ön támadási módszerének, amelyet lélektaninak neveznék, én más módszert választottam volna. Mindegyikünkre többé vagy kevésbé hat az az intellektuális közeg, amelyben leginkább mozog. Oroszország számára, amelynek közönségét Ön nálam jobban ismeri, és egy propagandisztikus folyóiratban, amely a szvjazujuscsij affektra***, az erkölcsi érzésre apellál, valószínűleg az Ön módszere a jobb. Németország számára, ahol a hazug érzelgősség olyan hallatlan kárt okozott és okoz még mindig, ez nem volna megfelelő; helytelenül értelmeznék, szentimentális szellemben eltorzítanák. Nálunk inkább gyűlöletre van szükség, mint szeretetre — legalábbis a legközelebbi jövőben —, mindenekelőtt pedig arra, hogy az emberek levetkezzék a német idealizmus utolsó maradványait és visszahelyezzék történelmi jogukba a materiális tényeket. Ezért én nagyjából a következőképpen támadnám meg ezeket a polgári darwinistákat — s a maga idején talán meg is teszem:

A létezésért folyó küzdelemről szóló egész darwini tan nem más, mint a bellum omnium contra omnes hobbesi tanának, a konkurrenciáról szóló polgári gazdasági tannak, valamint a malthusi népesedési elméletnek az átvitele a társadalomból az élő természetbe. Miután ezt a bűvészmutatványt végbevitték

* — nagyon feltételesen; módjával; részben; megfontolva. — *Szerk.*
** — meggyőződéses darwinista. — *Szerk.*
*** — összekapcsoló affektusra. — *Szerk.*

(amelynek feltétlen jogosultságát, miként erre az 1. pontban utaltam, vitatom, különösen a malthusi elméletet illetően), ugyanezeket az elméleteket megint csak átviszik a szerves természetből vissza a történelembe, s azután azt állítják, hogy bebizonyították: ezek az elméletek az emberi társadalom örök törvényei. Ennek az eljárásnak gyermetegsége szembeszökő, szót sem érdemes rá pazarolni. De ha részletekbe akarnék bocsátkozni, oly módon tenném, hogy elsősorban azt mutatnám ki, hogy ezek az emberek rossz *közgazdászok*, és csak másodsorban azt, hogy rossz természetbúvárok és filozófusok.

4. A lényeges különbség az emberi társadalom és az állati társadalom között az, hogy az állatok a legjobb esetben *gyűjtenek*, az emberek viszont *termelnek*. Már ez az egyetlen, de alapvető különbség lehetetlenné teszi, hogy az állati társadalmak törvényeit egyszerűen átvigyük az emberi társadalomra. Ez a különbség teszi lehetővé, hogy, mint ezt Ön helyesen megjegyzi, az „ember ne csak a létért küzdjön, hanem az élvezetért és *élvezeteinek fokozásáért* is... a magasabbrendű élvezet kedvéért kész legyen lemondani az alacsonyabbrendűekről". Anélkül, hogy vitatnám az Ön ebből levezetett további következtetéseit, én, saját előfeltevéseimből kiindulva, ezeket a következtetéseket vonnám le: az emberi termelés tehát bizonyos fokon olyan magas színvonalat ér el, hogy nem csupán a feltétlen szükségletek kielégítésére termel, hanem — bár eleinte csak egy kisebbség részére — luxusélvezetekre is. A létezésért folyó küzdelem — ha ezt a kategóriát itt pillanatnyilag elfogadjuk — ilyeténképpen az élvezetekért való küzdelemmé változik, vagyis már nem a puszta *létfenntartás* eszközeiért, hanem a *fejlődés* eszközeiért, a fejlődés *társadalmilag termelt* eszközeiért való küzdelemmé, s ezen a fokon az állatvilágból vett kategóriák már nem alkalmazhatók. De ha, mint most történik, a termelés a maga tőkés formájában a létfenntartás és a fejlődés eszközeinek sokkal nagyobb mennyiségét termeli, mint amennyit a tőkés társadalom el tud fogyasztani, mivel a valódi termelők nagy tömegét mesterségesen távoltartja a létfenntartásnak és a fejlődésnek ezektől az eszközeitől; ha ezt a társadalmat saját élettörvénye arra kényszeríti, hogy szakadatlanul fokozza ezt a számára már amúgy is túlságosan nagy termelést, s ezért periodikusan, minden tizedik évben kénytelen megsemmisíteni nemcsak rengeteg terméket, hanem még termelőerőket is — akkor mi értelme van itt még annak, hogy „létezésért folyó küzdelemről" fecsegnek? A létezésért folyó küzdelem itt már csak abban állhat, hogy a termelő osztály elveszi a termelés és az elosztás vezetését attól az osztálytól, amelyre eddig rá volt bízva, de amely erre most már képtelenné vált — és ez éppen a szocialista forradalom.

Mellesleg megjegyezve, már pusztán az, ha az eddigi történelmet osztályharcok sorának tekintik, elegendő, hogy kitűnjék ama felfogás egész sekélyessége, amely szerint a történelem a „létezésért folyó küzdelem" alig változott megnyilvánulása. Ezért soha nem tennék ilyen szívességet ezeknek az áltermészettudósoknak.

5. Ugyanezen okból én megfelelően másképp fogalmaztam volna meg Önnek azt a lényegében teljesen helyes tételét, „hogy a szolidaritásnak a küzdelem enyhítésére vonatkozó eszméje... végül annyira megerősödhetik, hogy áthatja az egész emberiséget, s mint testvérek szolidáris társadalmát állítja szembe a világ többi részével, az ásványok, a növények és az állatok világával".

6. Nem tudok viszont egyetérteni Önnel abban, hogy a borba vszeh protyiv vszeh* volt az emberi fejlődés első fázisa. Nézetem szerint a társas ösztön volt az egyik leglényegesebb tényezője annak, hogy a majomból kifejlődött az ember. Az első emberek nyilván hordákban éltek, s amennyire vissza tudunk tekinteni, azt látjuk, hogy ez így is volt.

November 17. Megint csak megzavartak, s ma újra előveszem ezt a levelet, hogy elküldjem Önnek. Látni fogja, hogy megjegyzéseim az Ön támadásának inkább a formájára, a módszerére vonatkoznak, mint a lényegére. Remélem, eléggé világosnak találja majd őket, nagy sietségben írtam, s most, hogy újra elolvastam, sok szót meg szeretnék változtatni, de félek, hogy nagyon olvashatatlanná tenném azt, amit írtam.

Szívélyesen üdvözlöm Önt.

F. Engels

Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 169—172. old.

MARX FRIEDRICH ADOLPH SORGÉHOZ

HOBOKENBA

(Részlet)

Németországban pártunkban — nem annyira a tömegek, mint a vezetők (magasabb osztálybeliek és „munkások") között — rothadt szellem érvényesül. A lassalleánusokkal kötött kompromisszum kompromisszumhoz vezetett további felemás elemekkel is, Berlinben (*Most* útján) Dühringgel és „csodálóival", de ezenkívül is a félig érett diákok és a bölcsnél is bölcsebb doktorok egész bandájával, akik a szocializmusnak „magasabb, ideális" fordulatot akarnak adni, azaz a materialista bázist (amely komoly tárgyi tanulmányokat követel, ha azon akar valaki dolgozni) modern mitológiával akarják helyettesíteni,

* — mindenki harca mindenki ellen. — *Szerk.*

az Igazság, Szabadság, Egyenlőség és Testvériség istennőivel. Ennek az irányzatnak egyik képviselője dr. Höchberg úr, aki a „Zukunft"-ot kiadja, s „bevásárolta" magát a pártba, — feltételezem, hogy a „legnemesebb" szándékkal, csakhogy én fütyülök a „szándékra". Nyomorúságosabb valami, mint az ő „Zukunft"-jának programja, ritkán látott napvilágot ennyi „szerény nagyravágyással".

Maguk a munkások, ha, mint Most úr és Tsai, felhagynak a munkával és *hivatásos irodalmárok* lesznek, mindig „elméleti" galibát okoznak és mindig hajlamosak arra, hogy az állítólag „tudós" kasztokból származó kótyagosokhoz csatlakozzanak. Nevezetesen, amit évtizedek óta annyi munkával és fáradsággal söpörtünk ki a német munkások fejéből, és aminek kisöprése elméleti (tehát egyúttal gyakorlati) fölényt adott nekik a franciákkal és az angolokkal szemben — az *utópikus* szocializmus, a képzelgés a jövendő társadalmi építményről —, újra, sokkal silányabb formában dühöng, nemcsak a nagy francia és angol utópistákhoz, hanem — Weitlinghoz hasonlítva is. Természetes, hogy az utópizmus, amely a materialista-kritikai szocializmus kora *előtt* ez utóbbit in nuce magában foglalta, most, hogy *post festum** jelentkezik, már csak bárgyú lehet, bárgyú, sületlen, és alapjában reakciós.

1877. október 19.
Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 302—303. old.

MARX NYIKOLAJ FRANCEVICS DANYIELSZONHOZ

PÉTERVÁRRA

London, 1879. április 10

Tisztelt Uram,

Amikor megkaptam februári levelét (és egyidejűleg az értékes nyomtatványokat, amelyek ugyanúgy eljutottak hozzám, mint a többi, amit említ), a feleségem olyan súlyos beteg volt, hogy az orvosok kételkedtek, túléli-e a rohamot, és közben az én egészségi állapotom is komolyan megrendült. (Amióta a németországi és ausztriai helyzet meggátol abban, hogy évente ellátogassak Karlsbadba, egészségi állapotom valójában soha nincs teljesen rendben.) E körülmények között, amelyek csak egészen rövid ideje javultak, a küldött iratokat nem tudtam tanulmányozni. Időközben egy Szentpétervárra tartó némettel küldtem Önnek egy levelet, amelyben arra szorítkoztam, hogy igazoljam leve-

* — *ünnep után; utólag.* — *Szerk.*

lének vételét és jóindulatába ajánljam az átadót; legnagyobb meglepetésemre azonban tegnap újra megjelent itt és elmondta nekem, hogy bizonyos dolgok közbejötte miatt nem jutott Berlinen túl és teljesen lemondott arról, hogy Pétervárra utazzék.

Most pedig mindenekelőtt közölnöm kell Önnel (ez teljesen bizalmas), hogy, mint Németországból értesültem, munkám második kötete *nem adható ki*, amíg a jelenlegi rendszer a mai szigorúságban fennmarad. A hír, tekintve a status quót*, nem lepett meg, és, be kell vallanom, egyáltalán nem bosszantott — a következő okokból:

Először: Semmi esetre nem tettem volna közzé a második kötetet, amíg a jelenlegi angol ipari válság el nem éri tetőpontját. A tünetek ezúttal sajátosak, sok tekintetben eltérnek a múltban megfigyeltektől, és ez — egyéb módosító körülményeket figyelmen kívül hagyva — könnyen megmagyarázható azzal, hogy *angol válságot* még sohasem *előzött meg* ilyen szörnyű és már öt éve tartó válság *az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában, Németországban, Ausztriában stb.*

Ezért előbb figyelemmel kell kísérni a dolgok jelenlegi alakulását megérlelődésükig, s csak azután tudja az ember „produktív módon", úgy értem *„elméletileg"* „fogyasztani" őket.

A jelenlegi helyzet egyik sajátossága a következő: mint tudja, bankcsődök voltak Skóciában és néhány angol grófságban, főleg a nyugatiakban (Cornwallban és Walesben). Mindazonáltal *Londont*, amely nem csupán az Egyesült Királyság, hanem az egész világ *pénzpiacának* is igazi *középpontja*, a válság ez ideig alig érintette. Sőt ellenkezőleg, az óriási bank-részvénytársaságok, mint az Angol Bank, kevés kivétellel eddig csak *kerestek* az általános leromláson. És hogy milyen ez a leromlás, azt megítélheti az angol kereskedelem és ipar filisztereinek teljes kétségbeeséséből, hogy fognak-e valaha jobb időket is látni! Ilyet még nem láttam, sohasem voltam tanúja ilyen morális megrázkódtatásnak, noha 1857-ben és 1866-ban is Londonban voltam!

Kétségtelen, hogy a londoni pénzpiac szempontjából kedvező körülmények egyikének a *Francia Bank* helyzete tekintendő, amely a két ország érintkezésének újabb fejlődése óta az Angol Bank *fiókjává* vált. A Francia Bank annak következtében, hogy bankjegyeinek átválthatóságát még nem állították vissza, óriási mennyiségű nemesfém-rudat tartalékol, s a londoni tőzsdén fellépő bármiféle zavar első jelére francia pénz áramlik be, hogy felvásárolja a pillanatnyilag csökkent értékű papírokat. Ha a múlt ősszel a francia pénzt hirtelen visszavonják, az Angol Bank bizonyára kénytelen lett volna *in extremis*** a legutolsó eszközhöz — a *banktörvény felfüggesztéséhez* folyamodni, és ebben az esetben bekövetkezett volna a pénzügyi krach.

* — fennálló helyzetet. — *Szerk.*

** — *végszükségben.* — Szerk.

Másrészről az a nyugodt mód, ahogyan az Egyesült Államokban a készpénzfizetést helyreállították, elhárított minden erről az oldalról fenyegető nyomást az Angol Bank tartalékaira. De ami mind a mai napig főképpen járult hozzá egy robbanás elhárításához a londoni pénzpiacon, az *Lancashire* és a többi ipari kerület (a nyugati bányakerületek kivételével) bankjainak külsőleg nyugodt állapota, bár megállapított tény, hogy ezek a bankok nemcsak tartalékaik jelentékeny részét fektették a gyárosok hasznot nem hajtó ügyleteiből származó váltók leszámítolásába és ezeknek az ügyleteknek a meghitelezésébe, hanem, mint például az oldhami bank, tőkéjük jelentékeny részét új gyárak alapítására fordították. Ugyanakkor, főleg pamuttermékekből napról napra készletek halmozódnak fel nemcsak Ázsiában (kivált Indiában), ahová bizományi áruként szállítják őket, hanem Manchesterben stb. stb. is. Hogy a dolgok ilyen állása miként végződhetik a gyárosok, következésképpen a helyi bankok általános krachja nélkül, amely közvetlenül kihat a londoni pénzpiacra — azt nehéz elképzelni.

Közben sztrájkok és zűrzavar mindenfelé.

Mellesleg megjegyzem, hogy az elmúlt év folyamán, amely olyan kedvezőtlen volt minden más üzlet számára, a *vasutak* virultak, ám ez csak rendkívüli körülményeknek tulajdonítható, mint a párizsi kiállítás stb. Valójában a vasutak csak látszólag prosperáltak, oly módon, hogy adósságokat halmoztak és napról napra növelték *tőkeszámlájukat*.

De akárhogyan fejlődjék is ez a válság — bár részleteinek megfigyelése igen fontos a tőkés termelés kutatója és a teoretikus szaktudós számára —, megszűnik majd, akárcsak az elődei, és megnyit egy új „ipari ciklust", annak különböző fázisaival, virágzással stb.

De e „látszólag" szilárd angol társadalom burka alatt ott lappang egy másik válság — az *agrárválság*, amely nagy és komoly változásokat idéz elő e társadalom szociális szerkezetében. Erre a tárgyra más alkalommal visszatérek. Most túlságosan messzire vezetne.

Másodszor: A rengeteg anyag, amelyet nemcsak *Oroszországból*, hanem az *Egyesült Államokból* és máshonnan is kaptam, nagy örömömre „ürügyül" szolgál ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat, s ne zárjam le őket végérvényesen a közzététel céljából.

Harmadszor: Orvosom figyelmeztetett, hogy jelentősen kurtítsam meg a „munkanapomat", hacsak nem akarok visszaesni abba az állapotba, amelyben 1874-ben és a rákövetkező években voltam, amikor gyakran szédültem és néhány órai komoly munka után nem bírtam tovább dolgozni.

Ami az Ön igen érdekes levelét illeti, csak néhány megjegyzésre szorítkozom: A vasutak először, mint „couronnement de l'oeuvre"*, azokban az ország-

* — „a mű megkoronázása, betetőzése". — *Szerk.*

gokban jöttek létre, amelyekben a *modern ipar a leginkább kifejlődött*, Angliában, az Egyesült Államokban, Belgiumban, Franciaországban stb. Nemcsak abban az értelemben nevezem őket a „mű megkoronázásának", hogy (az óceánjáró gőzhajókkal és a távíróval együtt) végre olyan *közlekedési eszközök* voltak, amelyek megfeleltek a modern termelési eszközöknek, hanem abban az értelemben is, hogy óriási részvénytársaságoknak váltak bázisává, és egyúttal új kiindulópontul szolgáltak valamennyi *másfajtájú* részvénytársaság számára, kezdve a bankrészvénytársaságokon. Egyszóval eddig soha nem sejtett lökést adtak a *tőkekoncentrációnak*, úgyszintén meggyorsították és határtalanul kiterjesztették a *kölcsöntőke kozmopolita tevékenységét*, amely ily módon az egész világot átszövi a pénzügyi szédelgésnek és a kölcsönös *eladósodásnak*, a „nemzetközi" testvériség tőkés formájának hálózatával.

Másrészt a vasútrendszer megjelenése a kapitalizmus vezető államaiban képessé tett, sőt rákényszerített olyan államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcsára korlátozódott, hogy rögtön megteremtsék kapitalista *felépítményüket*, s azt olyan méretekben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szervezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta. Teljesen kétségtelen tehát, hogy ezekben az államokban a vasútépítés meggyorsította a társadalmi és politikai bomlást, mint ahogy a fejlettebb államokban siettette a tőkés termelés végső kifejlődését és ezzel végső átalakulását. Angliát kivéve minden államban a kormányok gazdagították meg és fejlesztették naggyá a vasúttársaságokat, az államkincstár terhére. Az Egyesült Államokban profitjuk növelésére megkapták ajándékba az állami föld jókora részét, nemcsak a vonalak megépítéséhez szükséges földet, hanem sok mérföld szélességben a vonal mindkét oldalán fekvő területet is, a rajta levő erdőkkel stb. Ily módon a vasúttársaságok a legnagyobb földtulajdonosokká váltak, hiszen a bevándorló kis farmerek természetesen az ilyen fekvésű földet keresték leginkább, mivel ez kész szállítási eszközöket biztosított termékeiknek.

Azt a rendszert, amelyet Franciaországban Lajos Fülöp vezetett be, vagyis, hogy a vasutakat a pénzarisztokraták egy kis bandájának kezére játszották, hosszú lejáratú birtokjoggal ruházták fel őket, a kamatokat pedig biztosították az állam zsebéből stb., stb., — ezt a rendszert Louis Bonaparte, akinek rendszere valójában jórészt a vasúti koncessziókkal való üzérkedésre épült, s aki néhány koncesszióhoz csatornákat stb. is kegyeskedett ajándékozni, a végletekig hajtotta.

De Ausztriában és mindenekelőtt Olaszországban a vasutak új forrásai voltak az állam elviselhetetlen eladósodásának és a tömegek nyúzásának.

Általában véve a vasutak persze hatalmas lökést adtak a külkereskedelem fejlődésének, de ez a kereskedelem azokban az országokban, amelyek főleg *nyersterméket* exportálnak, növelte a tömegek nyomorát. Nemcsak azért, mert

az új adósság, amelyet a kormányok a vasutak miatt vállaltak, a tömegekre nehezedő *adóterhet* szaporította, hanem azért is, mert ettől a perctől kezdve minden helyi termelést kozmopolita arannyá lehetett változtatni, és sok olyan cikk, amely ezelőtt nagy mennyiségben eladhatatlan volta miatt *olcsó* volt, mint például a gyümölcs, bor, hal, vadhús stb., *megdrágult* és a nép többé nem fogyaszthatta, másrészt pedig *maga a termelés* is — a *termék* sajátos *fajtáját* értem ezen — megváltozott a termékeknek *kivitelre való nagyobb vagy kisebb alkalmassága* szerint, míg azelőtt főleg a *helyi* fogyasztáshoz alkalmazkodott. Így például Schleswig-Holsteinban szántóföldeket legelővé változtattak, mert a marhakivitel hasznothajtóbb volt, ugyanakkor pedig a földművelő népességet elűzték. Mindezek a változások persze igen előnyösek voltak a nagybirtokosok, az uzsorások, a kereskedők, a vasúttársaságok, a bankárok stb. számára, de nagyon is siralmasak a valódi termelőnek!

Lehetetlen — és ezzel be is fejezem levelemet (mert mindinkább közeledik az az idő, amikor postára kell adnom) — valóságos analógiákat találni az Egyesült Államok és Oroszország között. Az előbbiben a kormányköltségek napról napra kisebbednek, az államadósság pedig gyorsan, évről évre csökken; az utóbbiban egyre inkább úgy látszik, hogy elkerülhetetlen vég az államcsőd. Az Egyesült Államok (bár igen alávaló módon, a hitelezők előnyére és a kisemberek rovására) megszabadult papírpénzétől, Oroszországban egyetlen gyár sem virágzik annyira, mint az, amely papírpénzt állít elő. Az Egyesült Államokban a tőkekoncentráció és a tömegek fokozatos kisajátítása nemcsak eszköze, hanem természetes (bár a polgárháború által mesterségesen siettetett) szülötte is egy példátlanul rohamos ipari fejlődésnek, mezőgazdasági haladásnak stb.; Oroszország inkább XIV. Lajos vagy XV. Lajos korára emlékeztet, amikor a társadalom épületének pénzügyi, kereskedelmi, ipari felépítménye, illetve helyesebben *homlokzata* úgy festett (bár sokkal szilárdabb alapon nyugodott, mint Oroszországban), mintha gúnyt űzne a termelés zömének (a mezőgazdasági termelésnek) stagnálásából és a termelők éhezéséből. Az Egyesült Államok jelenleg jóval felülmúlta Angliát a gazdasági haladás gyorsaságát tekintve, bár az elért gazdagság nagyságát tekintve még mögötte marad; ugyanakkor azonban a tömegek mozgékonyabbak és hatalmasabb politikai eszközök vannak a kezükben arra, hogy visszautasítsák a haladás azon formáját, amelyet az ő rovásukra valósítottak meg. Nem szükséges folytatnom az antitéziseket.

Apropó. A hitelről és a banküzletről melyik orosz munkát tartja Ön a legjobbnak?

Kaufmann úr volt szíves elküldeni nekem „a banküzlet elméletéről és gyakorlatáról" írott könyvét, de kissé meglepődtem, hogy az az ember, aki egykor olyan intelligensen bírálta könyvemet a pétervári „Messenger de l'Europe"-ban[440], a modern tőzsdei szédelgés valamiféle Pindaroszává változott. Ezenkívül, pusztán szakmai szempontból tekintve is — és általában semmi egyebet

nem kívánok egy ilyen fajta könyvtől — részleteiben korántsem eredeti. Legjobb része a papírpénz elleni polémia.

Azt beszélik, hogy bizonyos külföldi bankárok, akiknél egy bizonyos kormány újabb kölcsönt kívánt felvenni, biztosítékként azt követelték tőle, hogy adjon — alkotmányt. Én ezt egyáltalán nem hiszem el, mert — legalábbis mostanáig — modern üzletkötési módszerük igencsak közömbös volt a kormányformák iránt, és az is marad.

Kész híve
A. Williams

Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 370—375. old.

MARX ÉS ENGELS KÖRLEVÉL BEBELNEK, LIEBKNECHTNEK, BRACKÉNAK ÉS MÁSOKNAK[441]

(Részlet)

A három zürichi kiáltványa

Közben magkaptuk a Höchberg-féle „Jahrbuch"-ot és ez tartalmaz egy cikket: „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland" [Visszapillantások a németországi szocialista mozgalomra]; ezt, mint Höchberg maga mondta nekem, éppen a zürichi bizottság három tagja írta. Ebben olvashatjuk hiteles bírálatukat az eddigi mozgalomról és egyben hiteles programjukat az új lap magatartására vonatkozóan, már amennyire ez tőlük függ.

Mindjárt az elején ez áll:

„A mozgalom, amelyet Lassalle jelesül politikai mozgalomnak tekintett, és amelyre nemcsak a munkásokat, hanem minden becsületes demokratát is felszólított, s *amelynek élén* a tudomány független képviselőinek és *minden igaz emberszeretettől áthatott* férfiúnak kellett volna menetelnie, J. B. v. Schweitzer elnöksége alatt az *ipari munkások egyoldalú érdekharcává* laposodott."

Nem vizsgálom, vajon történelmileg így van-e ez és milyen mértékben. Schweitzernek itt speciálisan azt vetik a szemére, hogy a lassalleanizmust, amelyet itt polgári demokratikus-filantróp mozgalomnak fognak fel, az ipari munkások egyoldalú érdekharcává *laposította*, *elmélyítvén* azt a jellegét, hogy ez a mozgalom az ipari munkások osztályharca a burzsoázia ellen.* Szemére vetik

* *E két mondat helyett eredetileg a következő, a kéziratban törölt passzus állt:* „Schweitzer nagy csirkefogó volt, de igen tehetséges koponya. (Érdeme éppen az volt, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust és annak korlátolt csodaszerét, az államsegélyt.) Bármit vétett

továbbá, hogy „elutasítja a polgári demokráciát". Ugyan mi keresnivalója van a polgári demokráciának a szociáldemokrata pártban? Ha az „becsületes emberekből" áll, nem is akarhat belépni, és ha mégis be akar lépni, úgy csak azért, hogy veszekedést szítson.

A lassalleánus párt „jobbnak látta, hogy a *legegyoldalúbb* módon *munkáspártként* ágáljon". Azok az urak, akik ezt írják, maguk is tagjai egy olyan pártnak, amely a legegyoldalúbb módon munkáspártként ágál, és most hivatali méltóságot viselnek e pártban. Itt teljes összeférhetetlenség áll fenn. Ha azt gondolják, amit írnak, akkor ki kell lépniök a pártból, legalábbis le kell mondaniok hivatali méltóságukról. Ha ezt nem teszik, ezzel beismerik, hogy hivatali állásukat arra akarják felhasználni, hogy a párt proletár jellege ellen harcoljanak. A párt tehát önmagát árulja el, ha meghagyja őket hivatali méltóságukban.

A szociáldemokrata párt tehát ezeknek az uraknak a véleménye szerint *ne* legyen egyoldalú munkáspárt, hanem „minden igazi emberszeretettől áthatott férfiú" sokoldalú pártja. Ezt mindenekelőtt úgy kell bebizonyítania, hogy leveti a nyers proletár-szenvedélyeket, és a „jó ízlés kifejlesztése" meg „a jó modor elsajátítása végett" (85. old.) művelt filantrop burzsoák vezetése alá helyezi magát. Akkor majd egynémely vezető „gyatra fellépését" is tiszteletreméltó „polgári fellépés" váltja fel. (Mintha bizony az itt szóban forgó emberek külsőleg gyatra fellépése nem a legkisebb dolog lenne, amit a szemükre lehet vetni!) Akkor majd „a *művelt* és *vagyonos* osztályok köreiből *számos hívünk* támad. De *ezeket* kell előbb megnyerni, ha azt akarjuk, hogy a ... kifejtett agitációnak *kézzelfogható eredménye* legyen". A német szocializmus „túlságosan nagy fontosságot tulajdonított a *tömegek* megnyerésének és közben elmulasztotta, hogy a társadalom ún. felsőbb rétegeiben erőteljes (!) propagandát folytasson". Mert „a párt még híján van olyan férfiaknak, akik alkalmasak arra, hogy a Reichstagban képviseljék". De „kívánatos és szükséges, hogy a mandátumokat olyan férfiakra ruházzák, akiknek elég alkalmuk és idejük volt arra, hogy az idevágó anyaggal alaposan megismerkedjenek. Az egyszerű mun-

is korrupt indítékokból és bármennyire ragaszkodott is a saját uralma fenntartása céljából az államsegély lassalle-i csodaszeréhez, mégis érdeme, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust, kiszélesítette a párt gazdasági látókörét és ezzel előkészítette annak későbbi beolvadását a német összpártba. Az osztályharcot a proletariátus és a burzsoázia között, minden forradalmi szocializmusnak e sarkpontját, már Lassalle is prédikálta. Ha Schweitzer ezt a pontot még nyomatékosabban hangsúlyozta, ez magát az ügyet illetően mindenesetre haladás volt, bármennyire ürügyet kovácsolt is belőle ahhoz, hogy diktatúrájára veszélyes személyeket meggyanúsítson. Teljesen helytálló, hogy a lassalleanizmust az *ipari* munkások *egyoldalú* érdekharcává tette. De egyoldalúvá csak azért tette, mert politikai korrupció okából a mezőgazdasági munkásoknak a nagybirtok ellen vívott érdekharcáról tudni sem akart. Nem ezt vetik itt a szemére; az „az ellaposítás" abban áll, hogy *elmélyítette* a mozgalomnak azt a jellegét, hogy az ipari munkások osztályharca a burzsoázia ellen." — *Szerk.*

kásnak és kis mesternek ... csak ritka kivételes esetekben van annyi ráérő ideje, amennyi ehhez szükséges." Tehát válasszatok burzsoákat!

Egyszóval a munkásosztály a saját erejéből nem képes felszabadítani magát. Ehhez „művelt és vagyonos" burzsoák vezetése alá kell helyeznie magát, mert csak azoknak van „alkalmuk és idejük" megismerkedni azzal, ami a munkásoknak javára válik. És másodsorban a burzsoázia ellen semmi esetre sem harcolni kell, hanem azt erőteljes propagandával — *meg kell nyerni.*

Ha pedig a társadalom felsőbb rétegeit vagy csak annak jóindulatú elemeit meg akarjuk nyerni, akkor a világért sem szabad őket megrémítenünk. És a három zürichi úgy hiszi, hogy e téren megnyugtató felfedezést tett:

„A párt éppen most, a szocialista törvény nyomása alatt mutatja meg, hogy *nincs szándékában* az erőszakos, véres forradalom útját járni, hanem eltökélte ... hogy a törvényesség, vagyis a *reform* útján halad." Ha tehát az 500 000—600 000 szociáldemokrata választó, az egész választópolgárság $^1/_{10}$—$^1/_8$ része, mely méghozzá az ország egész területén szétszórtan lelhető fel, van annyira józan, hogy nem rohan fejjel a falnak, és egy a tíz ellenében nem kísérel meg „véres forradalmat", ezt az bizonyítja, hogy a jövőben is minden időkre *eltiltja* magát attól, hogy egy nagy horderejű külső eseményt, egy ezáltal előidézett hirtelen forradalmi felbuzdulást, sőt egy olyan *győzelmet*, amelyet a nép az így támadt összeütközés során vív ki, hasznára fordítson! Ha Berlin egyszer újból olyan műveletlen lenne, hogy megismételné március 18-át, akkor a szociáldemokratáknak, ahelyett, hogy „barikád-mániás hitvány alakok" módjára részt vennének a harcban, az a kötelességük, hogy inkább a „törvényesség útján haladjanak", csitítsanak, eltakarítsák a barikádokat és szükség esetén a pompás hadrakelt sereggel együtt az egyoldalú, nyers, műveletlen tömegek ellen vonuljanak. Vagy pedig, ha az urak azt állítják, hogy nem így gondolták, ugyan hogyan gondolták?

De még különb dolgok is következnek.

„Tehát minél nyugodtabban, tárgyilagosabban, megfontoltabban lép fel" (a párt) „a fennálló állapotok bírálatában és azok megváltoztatására tett javaslataiban, annál kevésbé ismételhető meg a most" (a szocialista törvény életbeléptekor) „sikerült sakkhúzás, amellyel a tudatos reakció a polgárságot a vörös kísértettől való félelem révén beugratta."

Hogy a burzsoáziából a félelem utolsó nyomát is kiűzzék, világosan és félreérthetetlenül be kell neki bizonyítani, hogy a vörös kísértet valóban csak kísértet, hogy nem létezik. De ugyan mi a vörös kísértet titka, ha nem a burzsoá félelme az elmaradhatatlan élethalálharctól közte és a proletariátus között? A félelem attól, hogy a modern osztályharc elkerülhetetlenül dűlőre jut? Szüntessék meg az osztályharcot, s akkor a burzsoázia és „minden független ember" „viszolygás nélkül halad majd kéz a kézben a proletárokkal"! S a becsapottak ez esetben persze a proletárok lennének.

A párt tehát meghunyászkodó és könyörgő fellépésével bizonyítsa be, hogy egyszer s mindenkorra letett azokról az „illetlenségekről és kilengésekről", amelyek okot adtak a szocialista törvényre. Ha önként megígéri, hogy csak a szocialista törvény keretein belül szándékozik mozogni, akkor Bismarck és a burzsoák talán csak kegyeskednek majd eltörölni ezt az akkor már fölösleges törvényt!

„Jól értsenek meg bennünket", mi nem akarjuk „pártunk és programunk feladását, úgy véljük azonban, hogy évekre van elegendő dolgunk, ha egész erőnket, egész energiánkat bizonyos közeli célok elérésére fordítjuk, amelyeket minden körülmények között el kell érnünk, mielőtt a messzebb menő törekvések megvalósítására gondolnunk lehetne." Akkor majd tömegesen fognak hozzánk csatlakozni olyan burzsoák, kispolgárok és munkások is, akiket a messzire menő követelések ... elriasztanak".

A programot nem szándékoznak *feladni*, hanem csak *elhalasztani* — bizonytalan időre. Elfogadják, de tulajdonképpen nem maguknak és nem a saját életükre, hanem posztumuszan, örökségképpen gyermekeiknek. Közben „egész erejüket és energiájukat" mindenféle limlomra és a tőkés társadalmi rend foltozgatására fordítják, hogy mégis úgy lássék, mintha történnék valami és ugyanakkor a burzsoáziát ne rémítsék meg. Akkor már jobban szeretem a kommunista Miquelt, aki rendíthetetlen meggyőződését, hogy a tőkés társadalom néhány évszázad múlva elkerülhetetlenül megbukik, úgy bizonyítja be, hogy alaposan nekilát a szédelgésnek, tőle telhetőleg hozzájárul az 1873-as krach bekövetkeztéhez és ezzel *valóban* tesz valamit a fennálló rend összeomlásáért.

A jó modor ellen elkövetett másik vétség „a gründolók elleni túlzott támadás" volt, hiszen ők „csak a kor gyermekei" voltak; „ennélfogva jobb lett volna, ha Strousberg és hasonló emberek szidalmazása ... elmarad". Sajnos minden ember „csak a kor gyermeke", és ha ez elegendő ok a felmentésre, akkor többé senkit sem szabad megtámadni, s részünkről minden polémia, minden harc megszűnik; ellenfeleink minden rúgását nyugodtan eltűrjük, hiszen mi, a bölcsek, tudjuk, hogy ők „csak a kor gyermekei", és nem cselekedhetnek másképp, mint ahogy cselekszenek. Ahelyett, hogy kamatostul visszafizetnők nekik a rúgásokat, inkább sajnálnunk kellene szegényeket.

Ugyanígy a Kommün melletti állásfoglalásnak megvolt az a hátránya, „hogy egyébként felénk hajló embereket visszariasztott, és egyáltalán fokozta *a burzsoázia gyűlöletét* irántunk". És továbbá a párt „nem egészen vétlen az októberi törvény létrejöttében, mert szükségtelenül fokozta a *burzsoázia gyűlöletét*".

Íme a három zürichi cenzor programja. Érthetőség tekintetében nem hagy kívánnivalót maga után. A mi számunkra a legkevésbé, minthogy mindezeket a szólamokat még 1848-ból igen jól ismerjük. A kispolgárság képviselői jelentkeznek itt, telve félelemmel, hogy a proletariátus, forradalmi helyzetének sür-

gető nyomására, esetleg „túl messzire megy". Határozott politikai ellenzékiség helyett — általános közvetítés; a kormány és a burzsoázia elleni harc helyett — kísérlet megnyerésükre és rábeszélésükre; a felülről jövő bántalmazásokkal szembeni dacos ellenállás helyett — alázatos behódolás és annak beismerése, hogy a büntetés megérdemelt volt. Minden történelmileg szükségszerű konfliktust félreértéssé értelmeznek át és minden vitát úgy zárnak le, hogy azt bizonygatják: hiszen a fődologban valamennyien egyetértünk. Azok az emberek, akik 1848-ban polgári demokratákként léptek fel, most akár szociáldemokratáknak is nevezhetik magukat. Ahogy azok szemében a demokratikus köztársaság, úgy ezek szemében a tőkés rend megdöntése van elérhetetlen távolságban, tehát semmi jelentősége nincs a jelenlegi politikai gyakorlat szempontjából; lehet közvetíteni, megalkudni, filantróposkodni szívük szerint. Ugyanígy áll a dolog a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharccal. Papíron elismerik, mert hiszen letagadni már nem lehet, a gyakorlatban azonban eltussolják, elmossák, letompítják. A szociáldemokrata párt *ne legyen* munkáspárt, ne vonja magára a burzsoáziának vagy egyáltalában akárkinek a gyűlöletét; mindenekelőtt a burzsoázia körében fejtsen ki erőteljes propagandát; ahelyett hogy messzire menő, a burzsoákat elriasztó és a mi nemzedékünkben amúgy is elérhetetlen célokat hangsúlyozza, inkább fordítsa egész erejét és energiáját azokra a kispolgári toldozó-foldozó reformokra, amelyek a régi társadalmi rendnek új támasztékot nyújtanak és ezáltal a végső katasztrófát talán fokozatos, apránkénti és lehetőleg békés bomlási folyamattá változtathatják. Ezek ugyanazok az emberek, akik a fáradhatatlan szorgosság látszatát keltve nemcsak maguk nem tesznek semmit, hanem még azt is igyekeznek megakadályozni, hogy egyáltalán valami is történjék — fecsegésen kívül; ugyanazok az emberek, akiknek félelme minden tettől 1848-ban és 1849-ben lépten-nyomon akadályozta és végül megbuktatta a mozgalmat; ugyanazok az emberek, akik sohasem látják a reakciót, aztán pedig egészen meglepődnek, amikor végül zsákutcában találják magukat, ahol nincs mód sem ellenállásra, sem menekülésre; ugyanazok az emberek, akik a maguk szűk nyárspolgári látókörébe akarják beszorítani a történelmet és akik fölött a történelem mindig napirendre tér.

Ami a szocialista tartalmakat illeti, ezt már kellően megbíráltuk a „Kiáltvány"-ban, „A német vagy az »igazi« szocializmus" című fejezetben. Ahol az osztályharcot mint áldatlan „nyers" jelenséget félretolják, ott a szocializmus alapjaként nem marad más, mint „igaz emberszeretet" és üres szólamok az „igazságosságról".

A fejlődés menetében rejlő, elkerülhetetlen jelenség, hogy az addigi uralkodó osztályból származó emberek is csatlakoznak a harcoló proletariátushoz, és a műveltség elemeit nyújtják neki. Ezt már a „Kiáltvány"-ban világosan kimondtuk. De ezzel kapcsolatban két dolgot kell megjegyezni:

Először is ezeknek az embereknek ahhoz, hogy a proletár mozgalom hasznára

váljanak, valódi műveltségi elemeket kell magukkal hozniok. A mozgalomhoz átállt német polgárok nagy többségére ez azonban nem áll. Sem a „Zukunft", sem a „Neue Gesellschaft" nem hozott olyasmit, ami a nyugalmat akár egy lépéssel is továbbjuttatta volna. Valódi ténybeli vagy elméleti műveltségi anyagban itt teljes a hiány. Ehelyett kísérletek történnek arra, hogy a felületesen elsajátított szocialista gondolatokat összhangba hozzák a legkülönfélébb elméleti álláspontokkal, amelyeket az urak az egyetemről vagy máshonnan hoztak magukkal, s amelyek közül az egyik zavarosabb, mint a másik, hála annak a rothadási folyamatnak, amelyben a német filozófia maradványai ma vannak. Ahelyett, hogy először maguk alaposan tanulmányozták volna az új tudományt, azt mindegyikük a magával hozott álláspontnak megfelelően helyrepofozta magának, rövid úton saját magántudományt csinált belőle, és mindjárt azzal az igénnyel lépett fel, hogy tanítsa e tudományt. Ennélfogva ezen urak körében körülbelül annyi álláspont van, ahány fő; ahelyett hogy valamibe is világosságot vittek volna, csak súlyos zavart teremtettek — szerencsére szinte csak maguk között. Az ilyen műveltségi elemeket, amelyeknek fő elve, hogy azt tanítsák, amit ők maguk nem tanultak meg, a párt könnyen nélkülözheti.

Másodszor. Ha ilyen, más osztályokból származó emberek csatlakoznak a proletár mozgalomhoz, az első követelmény az, hogy ne hozzák magukkal polgári, kispolgári stb. előítéletek maradványait, hanem kertelés nélkül tegyék magukévá a proletár szemléleti módot. Azokban az urakban azonban, mint bebizonyosodott, nagyonis túltengenek a polgári és kispolgári elképzelések. Az olyan kispolgári országban, mint Németország, ezeknek az elképzeléseknek bizonyára megvan a jogosultságuk. De csak a szociáldemokrata munkáspárton *kívül*. Ha az urak szociáldemokrata kispolgárpárttá szerveződnek, ezt teljes joggal megtehetik; ez esetben lehetne tárgyalni, a körülményeknek megfelelően pártszövetséget alakítani velük stb. De egy munkáspártban ők olyan elemek, amelyek azt meghamisítják. Ha ok van rá, hogy ott egyelőre megtűrjük őket, akkor ebből az a kötelesség adódik, hogy éppen *csak* megtűrjük őket, ne engedjük, hogy a pártvezetést befolyásolják, és legyünk tudatában annak, hogy a velük való szakítás csak idő kérdése. Ez az idő egyébként a jelek szerint eljött. Hogy a párt hogyan tűrheti meg e cikk szerzőit továbbra is soraiban, az érthetetlennek tűnik számunkra. De ha az ilyen embereknek ráadásul a pártvezetés is többé-kevésbé a kezébe kerül, akkor a pártot egyszerűen férfiatlanítják, és a proletár virtusnak vége.

Ami bennünket illet, egész múltunk alapján csak egy út áll nyitva előttünk. Majdnem 40 év óta hangsúlyozzuk, hogy az osztályharc a történelem legközvetlenebb hajtóereje és hogy különösen a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharc a modern társadalmi átalakulás nagy emeltyűje; semmiképpen sem haladhatunk tehát együtt olyan emberekkel, akik ezt az osztályharcot törölni akarják a mozgalomból. Az Internacionálé megalapításakor világosan

megfogalmaztuk a harci kiáltást: A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet. Ennélfogva nem haladhatunk együtt olyan emberekkel, akik nyíltan kijelentik, hogy a munkások túlságosan műveletlenek ahhoz, hogy önmagukat felszabadítsák, és felszabadításuk csak felülről lefelé, filantróp nagy- és kispolgárok által történhetik. Ha az új pártorgánum olyan irányzatot fogad el, amely megfelel az említett urak felfogásának, ha polgári, nem pedig proletár lap lesz, akkor számunkra, bármennyire sajnálnánk, nem marad más hátra, mint hogy nyilvánosan ellene foglaljunk állást és véget vessünk annak a szolidaritásnak, amellyel eddig a német pártot a külföld előtt képviseltük. De *odáig* remélhetőleg nem jut a dolog.

Ez a levél közlendő a németországi bizottság mind az öt tagjával, valamint Brackéval...

Annak, hogy a zürichiekkel közöljék, részünkről szintén nincs akadálya.

1879. szeptember 17—18.
Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 401—408. old.

MARX FERDINAND DOMELA NIEUWENHUISHOZ

HÁGÁBA

1881. február 22
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Igen tisztelt Elvtárs,

Hosszú hallgatásomnak az volt az oka, hogy az Ön január 6-i levelére adandó válaszomhoz egyúttal azoknak a változtatásoknak a jegyzékét is mellékelni akartam, amelyeket a „Kapitaal en Arbeid" [A tőke és a munka] 2. kiadása esetén Önnek talán végre kellene hajtania. Itthoni zavarok, előre nem látott munkák és egyéb megszakítások következtében még nem jutottam a végére ennek, egyelőre tehát e melléklet nélkül küldöm ezeket a sorokat, mert további hallgatásomat félremagyarázhatná. A nekem szükségesnek látszó változtatások részletekre vonatkoznak; a fődolog, a szelleme a dolognak adva van.

Köszönöm a szívélyes ajánlást, mert ezzel Ön személyesen arcukba vágta a kesztyűt a polgári ellenfeleknek.

A „Mannen van beteckenis" [Kiváló emberek] szerzője, valami tanfelügyelő vagy efféle, levéllel fordult hozzám, hogy anyagokat kapjon életrajzomhoz, ezenkívül könyvkereskedőjét sógoromhoz, Jutához irányította, hogy ez utóbbi vegyen rá kívánsága teljesítésére, mert rendszerint elutasítom az ilyesmit. Ez az úr — a „Mannen" szerzője — azt írta nekem, hogy ő nem ért egyet a nézeteim-

mel, de elismeri fontosságukat, tiszteletnyilatkozatokat tett stb. Utána ugyanez az egyén volt olyan arcátlan, hogy bevegye brosúrájába Stiebernek, a hírhedt porosz spiclinek egy rágalom-koholmányát, továbbá — valószínűleg egy bonni katedraszocialista sugalmazására — idézetek tudatos hamisításával vádoljon, s eközben azt a fáradságot sem vette a becsületes férfiú, hogy maga olvassa el az érdemes Brentano elleni polémiámat a „*Volksstaat*"-ban, amelyből látta volna, hogy Brentano, aki eredetileg „alaki és tartalmi hamisítással" vádolt a „*Concordiá*"-ban (gyároslap), később azzal a hazugsággal mászott ki a csávából, hogy másképpen értette ezt stb. Egy holland újság meg akarta nyitni hasábjait a „tanfelügyelő" megfenyítésére, de én *elvből* nem válaszolok az ilyen poloskacsípésekre. Még Londonban sem vettem soha a legcsekélyebb tudomást sem az efféle irodalmi kutyaugatásról. Ha nem így járnék el, időm java részét helyesbítésekkel kellene agyoncsapnom, Kaliforniától Moszkváig. Amikor fiatalabb voltam, hevesen odavágtam néha, de az öregség annyiban bölcsességet hoz, hogy az ember kerüli a haszontalan erőpazarlást.

Úgy tűnik nekem, hogy az a küszöbön álló zürichi kongresszus elé kerülő „kérdés"[442], amelyet közöl velem, balfogás. Hogy mi a teendő a jövőnek egy meghatározott, adott időpontjában, mi közvetlenül a teendő, az természetesen teljesen és kizárólag azoktól az adott történelmi körülményektől függ, amelyek között cselekedni kell. Ezt a kérdést viszont valami ködvilágban vetik fel, valójában tehát fantomproblémát vetnek fel, amelyre az egyetlen felelet – magának *a kérdésnek a bírálata* kell hogy legyen. Nem oldhatunk meg olyan egyenletet, amely adataiban nem foglalja magában megoldásának elemeit. Különben is egy a nép győzelme folytán hirtelen létrejött kormány bizonytalanságai semmiképpen nem valami „szocialista" sajátosság. Megfordítva. A győztes burzsoá politikusok rögtön feszélyezve érzik magukat „győzelmük" által, a szocialista viszont legalább feszélyezettség nélkül beavatkozhatik. Egyet biztosra vehet, szocialista kormány nem kerül hatalomra olyan országban, amelyben az állapotok nem elég fejlettek arra, hogy mindenekelőtt megtehesse a szükséges intézkedéseket a burzsoá tömeg olyan megfélemlítésére, amellyel eléri az első kívánalmat – időt a huzamos cselekvésre.

Ön talán a Párizsi Kommünre fog utalni; de eltekintve attól, hogy ez csupán egyetlen városnak rendkívüli körülmények közötti felkelése volt, a Kommün többsége egyáltalán nem volt szocialista, nem is lehetett az. Kevéske józan ésszel azonban elérhetett volna egy a nép egész tömegére hasznos kompromisszumot Versailles-jal (csak ennyi volt akkor elérhető). A Francia Bank kisajátítása egymagában is csúfos véget vetett volna a versailles-iak hetvenkedésének stb. stb.

A francia burzsoázia 1789 előtti általános követelései, mutatis mutandis körülbelül éppenúgy le voltak rögzítve, mint ahogyan a proletariátus első közvetlen követelései manapság meglehetősen egyformán le vannak rögzítve a

tokes termeles minden országában De volt-e a XVIII szazad barmelyik franciajának elore, a priori, a leghalvanyabb sejtelme is arrol a modrol, ahogyan a francia burzsoazia követelései megvalosultak? Egy jovendo forradalom akcioprogramjanak doktriner és szukségképpen fantasztikus anticipalasa csak elterel a jelenlegi harctól A világ hamarosan bekovetkezo pusztulásának álma tuzelte az oskeresztenyeket a romai világbirodalom elleni kuzdelmukben és vozelmukben valo bizonyossagot adott nekik Az uralkodo tarsadalmi rend elkerulhetetlen es szemunk lattára szakadatlanul folyo bomlásanak tudományos felismerese es a régi kormánykísértetek által a szenvedelyekbe mind jobban és jobban belehajszolt tomegek, ugyanakkor a termelési eszkozoknek óriási méretekben elorehalado pozitiv fejlódése — mindez elegendo kezesség arra, hogy egy valoságos proletárforradalom kitoresenek pillanatában adva lesznek kozvetlen, legkozelebbi (bár bizonyára nem idillikus) modus operandi-jának felfedezései

Meggyozodesem szerint meg nem érkezett el a kritikus helyzet egy uj nemzetkozi munkásszovetseg megalakitasára, ezért nemcsak foloslegesnek, hanem karosnak is tartok minden olyan munkáskongresszust, illetve szocialista kongresszust, amely nem egyik vagy masik meghatározott nemzet kozvetlen, adott viszonyaival foglalkozik Ezek mindig bele fognak veszni számtalanszor ujrakerodzott általanos kozhelyekbe

Készseges hive
Karl Marx

Marx es Engels Muvei 35 kot
Dietz Berlin 1967 159–161 old

MARX VERA IVANOVNA ZASZULICSHOZ

1881 marcius 8
41, Maitland Park Road,
London N W

Kedves Polgartarsno,

Egy idegbantalom, amely az utobbi tiz evben idokozonként rám tor, megakadályozott abban, hogy hamarabb valaszoljak februar 16-i levelére Sajnálatomra nem szolgálhatok Önnek a megtisztelo modon hozzám intezett kérdes nyilvánosságnak szánt tomor megválaszolásával A szentpétervari bizottságnak már hónapokkal ezelott ígértem egy munkát ugyanerről a tárgyról Remélem azonban, néhány sor elegendó lesz, hogy minden kételyét eloszlassa az ugynevezett elméletemmel kapcsolatos félreértést illetóen.

A tőkés termelés keletkezését elemezve ezt mondom

„A tőkés rendszernek tehát alapja a termelő és a termelési eszközök radikális elválasztása... Ennek az egész fejlődésnek az alapja a *földművelők kisajátítása.* Ezt radikális módon még csak Angliában valósitották meg... De *Nyugat-Európa minden más országában is* végbemegy ugyanez a folyamat." („A tőke", francia kiadás, 315. old.)[443]

E folyamat „történelmi elkerülhetetlensége" eszerint *kifejezetten Nyugat-Európa országaira* korlátozódik. E korlátozás okát a XXXII. fejezet következő passzusa jelöli meg:

„A személyes munkán alapuló *magántulajdont*... kiszorítja *a tőkés magántulajdon,* amely a mások munkájának kizsákmányolásán, bérmunkán alapszik." (Id. mű 341. old.)

E nyugaton végbemenő folyamat során tehát arról van szó, hogy a *magántulajdon egyik formája átalakul a magántulajdon másik formájává.* Az orosz parasztok esetében viszont, ellenkezőleg, *közös tulajdonukat kellene magántulajdonná változtatni.*

A „Tőké"-ben adott elemzés tehát sem a földközösség életképessége mellett, sem ellene nem hoz fel érveket, de a kérdésnek szentelt speciális tanulmányaim, melyekhez eredeti forrásokból szereztem anyagot, meggyőztek arról, hogy ez a földközösség Oroszország társadalmi megújhodásának támaszpontja; ahhoz azonban, hogy ezt a funkcióját betölthesse, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító behatásokat, amelyek minden oldalról ellene törnek, azután pedig biztosítani kellene spontán fejlődésének természetes feltételeit.

Maradok, kedves Polgártársnő

tisztelő híve
Karl Marx

Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 166—167. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

A manchesteriánus burzsoá merőben érdeksugallta hamisítása az, ha „szocializmusnak" minősítik az államnak a szabad konkurrenciába való minden beavatkozását: védővámokat, céheket, dohánymonopóliumot, iparágak államosítását, Seehandlungot, királyi porcelángyárat. Nekünk ezt *bírálnunk* kell, nem pedig *elhinnünk.* Ha az utóbbit tesszük és elméleti fejtegetést alapozunk rá, akkor ez feltételeivel együtt dől meg, tehát annak egyszerű bebizonyításával,

hogy ez az állítólagos szocializmus nem egyéb, mint egyrészt feudális reakció, másrészt ürügy pénz kisajtolására, azzal a mellékcéllal, hogy minél több proletárt változtassanak az államtól függő hivatalnokká és nyugdíjassá, hogy a fegyelem alá vetett katona- és hivatalnoksereg mellé még egy munkássereget is szervezzenek. Gyári felügyelők helyett állami fejlebbvalók utasítására szavazni — szép kis szocializmus! De ide jut, aki elhiszi a burzsoának, amit az maga sem hisz, hanem csak állít: állam = szocializmus.

1881. március 12.
Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 170. old.

MARX ÉS ENGELS AZ 1881. MÁRCIUS 21-RE, A PÁRIZSI KOMMÜN ÉVFORDULÓJÁRA ÖSSZEHÍVOTT SZLÁV GYŰLÉS ELNÖKÉNEK

Polgártárs!

Nagy sajnálatunkra közölnünk kell Önnel, hogy gyűlésükön[444] nem vehetünk részt.

Amikor a Párizsi Kommün a szörnyű mészárlás következtében, amelyet a „rend" védelmezői szerveztek, elbukott, a győztesek aligha gondolták, hogy még tíz év sem telik bele s olyan esemény történik a távoli Szentpétervárott[445], amely, talán hosszú és heves harcok után, végül bizonyosan egy orosz kommün létrehozásához fog vezetni.

Azt se gondolták, hogy Poroszország királya*, aki azzal készítette elő a Kommünt, hogy megostromolta Párizst és ezzel az uralkodó burzsoáziát a nép felfegyverzésére kényszerítette, — hogy ugyanez a porosz király tíz évvel később a saját fővárosában, a szocialisták ostroma alatt, csak úgy lesz képes megtartani trónját, ha fővárosában, Berlinben, kihirdeti az ostromállapotot.[446]

Másrészt a kontinens kormányai, amelyek a Kommün bukása után üldözésükkel formai, külső szervezetének feladására kényszerítették a Nemzetközi Munkásszövetséget — e kormányok, amelyek azt hitték, hogy rendeletekkel és különleges törvényekkel megsemmisíthetik a hatalmas nemzetközi munkásmozgalmat, aligha gondolták, hogy tíz évvel később ugyanaz a nemzetközi munkásmozgalom erősebb lesz mint valaha, és átfogja majd nemcsak Európa, hanem Amerika munkásosztályát is; hogy a közös érdekekért, a közös ellenség ellen vívott közös harc a munkásokat egy új és nagyobb spontán internacioná-

* I. Vilmos. — *Szerk.*

léba tömöríti majd, amely egyre inkább kinövi az egyesülés mindennemű külső keretét.

Így tehát a Kommün, amelyről a régi világ hatalmasságai azt hitték, hogy megsemmisítették, életerősebb mint valaha, s így együtt kiálthatjuk Önökkel: „Vive la Commune!"*

Marx és Engels Művei. 19. köt.
1969. 282—283. old.

MARX FRIEDRICH ADOLPH SORGÉHOZ

HOBOKENBA

London, 1881. június 20

Kedves Sorge,

Ma azzal a szándékkal szakítottam meg egyéb munkáimat, hogy végre részletes levelet írok neked, s most az ördög az egyik látogatót a másik után küldi a nyakamra, így alig marad rá időm, hogy postazárta előtt néhány sort küldjek neked. Tehát *sommás* tájékoztatás.

Fiad** itt általános tetszést kelt. Mivel több mint 6 hónapja tartó köhögés, megfázás, torokfájás és reuma csak ritkán engedi meg nekem, hogy kijárjak, s távoltart a társaságtól, ő és én úgy egyszer hetenként egy órácskát beszélgetünk egymással, s úgy találom, hogy ő alapjában véve mégiscsak többet szívott magába a mi nézeteinkből, mint amennyit a látszat mutat. Egyáltalában tehetséges, derék fiú, emellett művelt modorú és szeretetreméltó jellemű. Ezenkívül, ami a fő, teli van életerővel.

Az utolsó látogatók, akik éppen most távoztak, Viereck és nemrég elvett felesége, szintén született Viereck.*** Amerikából való visszatérte óta nem láttam ezt az urat. Néhány napja elküldte hozzám Kautskyt különféle kis firkálmányokkal (az egyiket Liebknecht írta és ő is írta alá, a maga és Bebel nevében), hogy *írjam alá* őket. Valamennyi bizonyos, a Lingenau-féle örökségre[447] vonatkozó, Viereck közvetítésével a „New Yorker Volkszeitung"- és Tsaival kötött megegyezésekről szólott. Én *megtagadtam aláírásomat*, minthogy — amint kijelentettem — ebben az ügyben csak általános meghatalmazottunkkal, Sorgéval tárgyalhatok. Egyúttal értésére adtam Viereckneknek, hogy véleményem szerint mindenekelőtt a St. Louis-i ügyvédnek járó 120 dollárt kell számodra kifizetni az amerikai gyűjtés még New Yorkban levő maradványából. Nos, Viereck ma elmondta, hogy rögtön utasítást adott erre New Yorkba — amiért

* — „Éljen a Kommün!" — *Szerk.*
** Adolph Sorge. — *Szerk.*
*** Laura Viereck. — *Szerk.*

a lipcseiekkel szemben én viselem a felelősséget. Éppen jókor jött, mert különben holnap a magam részéről *formális tiltakozást* küldtem volna Lipcsébe, tiltakozást a lipcsei pártvezetők modus operandi-ja* ellen, akik ebben az ügyben úgy viselkedtek eddig, mintha *kizárólag ők* döntenének.

Most, post festum, Viereck beszélt nekem az előlegezett 80 dollárra vonatkozó igényedről. Azt mondtam neki, hogy mi, a végrendelet-végrehajtók, kártalanítunk téged a per eldőlte után — ha ez kedvezőtlen lenne —, aminthogy ez kutya kötelességünk.

Henry George-ból még a te példányod előtt két másikat kaptam, egyet Swintontól és egyet Willard Browntól; egyet hát Engelsnek adtam, egyet Lafarguenak. Ma arra kell szorítkoznom, hogy egészen röviden fogalmazzam meg véleményemet a könyvről. Ez az ember elméleti szempontból teljesen elmaradott. Az *értéktöbblet* természetéből semmit sem értett meg, ezért angol mintára, de még az angolokénál is elmaradottabban, elméleti spekulációkba bocsátkozik az értéktöbblet önállósult részeiről — a profit, a járadék, a kamat stb. viszonyáról. Alapdogmája az, hogy *minden rendben* lenne, ha a földjáradékot az államnak fizetnék. Az ilyenfajta fizetést a „Kommunista kiáltvány"-ban levő *átmeneti rendszabályok* között is megtalálod. Ez a nézet eredetileg a burzsoá közgazdászoktól származik; először (a XVIII. század végi hasonló követelést nem tekintve) Ricardo első *radikális* hívei állították fel mindjárt az ő halála után. 1847-ben Proudhon elleni írásomban ezt mondtam erről: „Megértjük, hogy olyan közgazdászok, mint Mill" (az idősebb, nem fia, John Stuart, aki kissé módosítva szintén elismétli ezt), „Cherbuliez, Hilditch és mások azt követelték, hogy a földjáradékot ruházzák át az államra, s ezzel egyenlítsék ki az adókat. Ez őszinte megnyilvánulása annak a gyűlöletnek, amelyet az ipari tőkés a *földtulajdonossal* szemben érez, aki az ő szemében haszontalan és fölösleges a polgári termelés összességében."**

Mi magunk, mint már említettem, a földjáradéknak ezt az állam által való elsajátítását felvettük számos más *átmeneti rendszabály* közé, amelyek, mint ugyancsak a „Kiáltvány"-ban megjegyeztük, önmagukban ellentmondásosak és azoknak is kell lenniök.

De a *radikális* angol burzsoá közgazdászoknak ezt az óhaját *szocialista csodaszerré tenni*, ezt az eljárást a mai termelési módban foglalt antagonizmusok megoldásának nyilvánítani, ezt *Collins* tette meg először, egy belga születésű egykori napóleoni huszártiszt, aki Guizot utolsó és a kis Napóleon első korszakában Párizsból e „felfedezést" ismertető vastag kötetekkel boldogította a világot, mint ahogy tette azt a másik felfedezést is, hogy nincs ugyan Isten, de van „*halhatatlan*" emberi lélek, és hogy az állatoknak „nincs érzésük". Ha

* — cselekvési módja, eljárása. — *Szerk.*

** Vö. Marx és Engels Művei. 4. köt. 164. old. — *Szerk.*

volna ugyanis érzésük, tehát lelkük, akkor mi kannibálok volnánk, és soha nem lehetne megalapítani a földön az igazság országát. Kevés számú megmaradt hívei, többnyire belgák, azóta is havonta prédikálják a párizsi „Philosophie de l'Avenir"-ben ezt a *„földtulajdon-ellenes elméletet"*, a lélekről és egyebekről szóló elméletével együtt. *„Ésszerű kollektivistáknak"* nevezik magukat és magasztalják Henry George-ot.

Utánuk és mellettük többek között a kelet-poroszországi Samter — porosz bankár és egykori lutriárus, egy tőkefilkó — szintén összefirkált egy vaskos kötetet ebből a „szocializmusból". Collins óta mindezekben a szocialistákban közös az, hogy meghagyják a *bérmunkát*, tehát a *tőkés termelést* is, miközben azzal áltatják magukat vagy a világot, hogy földjáradéknak állami adóvá változtatásával szükségképpen magától eltűnik a tőkés termelés *minden visszássága*. Az egész tehát csak szocialista köntösbe burkolt kísérlet arra, hogy a tőkés uralmat megmentsék és valójában a mostaninál még *szélesebb bázison újra alapozzák meg*.

Ez a lóláb, amely egyszersmind szamárláb, félreismerhetetlenül kilóg Henry George szavaiból is. Nála ez annál megbocsáthatatlanabb, mert neki megfordítva, ezt a kérdést kellett volna feltennie: Hogyan történhetett meg, hogy az Egyesült Államokban, ahol viszonylag, vagyis a civilizált Európával összehasonlítva, a föld hozzáférhető volt a nép nagy tömege számára és bizonyos fokig (ismét viszonylag) még most is az, *gyorsabban* és *szemérmetlenebbül* fejlődött ki a tőkés gazdálkodás és a munkásosztály ezzel járó elnyomása, mint bármelyik más országban?

Másfelől az a jelentősége George könyvének, akárcsak annak a feltűnésnek, amelyet nálatok keltett, hogy ez az első, bár balul sikerült kísérlet az ortodox politikai gazdaságtantól való szabadulásra.

H. George egyébként, úgy látszik, semmit sem tud a régebbi *amerikai járadék-ellenesek* történetéről, akik inkább gyakorlati, mint elméleti emberek voltak.[448] Különben tehetséges író (a jenki-reklámra is van tehetsége), mint ezt pl. az „Atlantic"-ben megjelent, Kaliforniáról szóló cikke bizonyítja. Megvan benne az az ellenszenves elbizakodottság és nagyképűség is, amely az ilyen csodaszer kotyvasztókat óhatatlanul jellemzi.

Feleségem betegsége, köztünk szólva, sajnos, gyógyíthatatlan. Néhány nap múlva Eastbourne-be utazom vele a tengerpartra.

Testvéri üdvözlet

Barátod

K. Marx

Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 198—201. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

De Guesde csakugyan átjött ide, mikor arról volt szó, hogy el kell készíteni a program*tervezetet* a francia munkáspárt számára. Ennek indokolását Marx a magam és Lafargue jelenlétében itt az én szobámban tollba mondta neki: a munkás csak akkor szabad, amikor munkaeszközei birtokosává válik — ez egyéni, vagy kollektív formában mehet végbe — az egyéni birtoklásformát a gazdasági fejlődés túlhaladta, és napról-napra jobban túlhaladja — csak a közös tulajdon formája maradhat hát stb. — olyan mesterműve ez a hatásos, a tömegeknek kevés szóval világosságot gyújtó bizonyításnak, amilyet keveset ismerek és amely ebben a tömör fogalmazásban engem is bámulatba ejtett. A program további tartalmáról aztán vita folyt; egyes dolgokat beletettünk, másokat kivettünk belőle, de hogy Guesde milyen kevéssé volt Marx szócsöve, kitűnik abból, hogy ragaszkodott a minimálbérnek, az ő ostobaságának a beiktatásához, és minthogy nem mi felelünk ezért, hanem a franciák, végül is ráhagytuk, noha elismerte elméleti képtelenségét.

Brousse akkor Londonban volt és ő is szeretett volna jelen lenni. De Guesdenek csak kevés ideje volt és Brousse-tól — nem ok nélkül — körülményes vitákat várt megemésztetlen anarchista szólamokról, ragaszkodott tehát ahhoz, hogy Brousse ne legyen ott ezen az ülésen. Ez az ő dolga volt. Br. azonban soha nem felejtette el ezt neki, és akkor kezdődött meg áskálódása Guesde ellen.

Ezt a programot aztán megvitatták a franciák, és némi változtatásokkal, melyek közül a Malonéi semmiképpen sem javítások, elfogadták.

Aztán még írtam két cikket a II. számú „Égalité"-ba „Bismarck úr szocializmusá"-ról és tudtommal ebből áll a mi egész aktív részvételünk a francia mozgalomban.

Ami azonban a kicsinyes akadékoskodókat, akik semmik, de minden szeretnének lenni, a legjobban bosszantja, az ez: elméleti és gyakorlati teljesítményeivel Marx olyan pozíciót vívott ki magának, hogy a különböző országok minden munkásmozgalmának legjobb emberei teljesen megbíznak benne. *Döntő pillanatokban* hozzá fordulnak tanácsért, és akkor rendszerint úgy találják, hogy az ő tanácsa a legjobb. Ilyen a pozíciója Németországban, Franciaországban, Oroszországban, a kisebb országokról nem is szólva. Nem Marx tehát az, aki rákényszeríti az emberekre véleményét, még kevésbé akaratát, hanem ezek az emberek maguk mennek hozzá. És éppen ezen alapszik Marx sajátos, a mozgalom számára rendkívül fontos befolyása. Malon is ide akart jönni, de Lafargue útján külön meghívást akart kieszközölni Marxtól, amelyet természetesen nem kapott meg, készek voltunk tárgyalni vele mint minden más

jószándékú emberrel, de hogy meghívjuk! — Ugyan minek? Kit hívtunk meg valaha is így?

Ahogyan a franciákkal, úgy áll Marx, és másodsorban én, a többi ország mozgalmaival is. Állandó kapcsolatunk van velük, amennyiben ez megéri a fáradságot, s van rá alkalom, de minden olyan kísérlet, hogy akaratuk ellenére befolyásoljuk az embereket, csak nekünk ártana, semmivé tenné az Internacionálé idejéből származó régi bizalmat. Ehhez pedig mégis túlságosan sok tapasztalatunk van in revolutionaribus rebus.*

1881. október 25.
Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 232—233. old.

ENGELS KARL KAUTSKYHOZ

BÉCSBE

(Részlet)

Azt kérdezi tőlem, mit gondolnak az angol munkások a gyarmatpolitikáról. Nos, pontosan ugyanazt, amit általában a politikáról gondolnak: ugyanazt, amit a burzsoák gondolnak erről. Hiszen itt nincsen munkáspárt, csak konzervatívok és liberál-radikálisok vannak, s a munkások nyugodtan élvezik velük együtt Anglia világpiaci és gyarmati monopóliumát. Véleményem szerint a tulajdonképpeni gyarmatok, vagyis az európai népesség lakta országok — Kanada, Fokföld, Ausztrália — mind önállókká válnak majd; a csak uralt, de bennszülöttek által lakott országokat viszont — Indiát, Algériát, a holland, portugál és spanyol birtokokat — a proletariátusnak egy időre át kell vennie és minél gyorsabban az önállósághoz kell vezetnie. Hogy miképp fog fejlődni ez a folyamat, azt nehéz megmondani, India talán, sőt nagyon valószínűen forradalmat csinál, és mivel a magát felszabadító proletariátus nem viselhet gyarmati háborúkat, azt engedni is kell majd; ez persze nem fog lezajlani különféle rombolások nélkül, de hát az ilyesmi elválaszthatatlan minden forradalomtól. Ugyanez másutt is lejátszódhat, mint pl. Algériában és Egyiptomban, és *nekünk* bizonyára ez lenne a legjobb. Elég dolgunk lesz otthon. Ha Európa és Észak-Amerika már újjá van szervezve, akkor ez olyan kolosszális hatalmat és olyan példát ad, hogy a félig civilizált országok egészen maguktól az uszályukba kerülnek; már csak a gazdasági szükségletek is gondoskodnak erről. De hogy azután milyen társadalmi és politikai fázisokon kell majd átmenniök ezeknek az országoknak, amíg szintén elérkeznek a szocialista szervezethez, erről ma,

* — forradalmi dolgokban. — *Szerk.*

azt hiszem, csak meglehetősen hiábavaló hipotéziseket állíthatunk fel. Csak egy bizonyos: a győzelmes proletariátus egyetlen idegen népre sem kényszeríthet rá valamiféle boldogítást anélkül, hogy saját győzelmét alá ne ásná vele. Ez persze egyáltalán nem zár ki különböző fajta védelmi háborúkat.

1882. szeptember 12.
Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 357—358. old.

ENGELS AUGUST BEBELHEZ

LIPCSÉBE

(Részletek)

A második cikket meglehetősen futólag olvastam, mialatt két-három ember folyton beszélt közben. Különben abból, ahogy a forradalmat elképzeli felismertem volna a francia befolyást és ezzel együtt persze az én Vollmaromat is. Te egészen helyesen fogtad fel ezt az oldalát a dolognak.[449] Ez a megálmodott végső megvalósulása az „egyetlen reakciós tömegről" szóló frázisnak.[450] *Itt* az összes hivatalos pártok egy rakásba egyesülve, *ott* mi, szocialisták, hadirendben; nagy, döntő ütközet, győzelem az egész vonalon egy csapásra. A valóságban nem ilyen egyszerűen mennek végbe a dolgok. A valóságban, mint te is megjegyzed, a forradalom, megfordítva, azzal kezdődik, hogy a nép nagy többsége és a hivatalos pártoké is tömörül az ennek következtében elszigetelt kormány *ellen* és megdönti, s csak amikor a hivatalos pártok közül még számba jöhetők egymás között, egymáson és egymás után tönkretették magukat, csak akkor jön létre Vollmar nagy szétválása és ezzel uralomrajutásunk esélye. Ha Vollmarral egyetértve mindjárt *utolsó felvonásával* akarnók elkezdetni a forradalmat, akkor csúnyán pórul járnánk.

Franciaországban bekövetkezett a régen várt szakadás. Guesde és Lafargue kezdeti együttműködése Malonnal és Brousse-szal a párt megalapításakor nemigen volt elkerülhető, de Marx és én sohasem ringattuk magunkat illúziókba afelől, hogy ez nem lehet tartós. A vitás kérdés tisztára elvi: úgy vívandó-e a harc, mint a proletariátus *osztályharca* a burzsoázia ellen, vagy megengedhető, hogy jó opportunista módra (vagy ahogyan szocialista fordításban mondják: posszibilista módra) elejtjük a mozgalom osztályjellegét és a programot mindannyiszor, amikor ezáltal több szavazatot, több „követőt" kaphatunk? Malon és Brousse ez utóbbi mellett döntött, ezzel feláldozták a mozgalom proletár osztályjellegét és elkerülhetetlenné tették a szakadást. Így is jó. A proletariátus

fejlődése mindenütt belső harcok közepette megy végbe, és Franciaország, amely most először alakít munkáspártot, nem kivétel. Mi Németországban már túl vagyunk a belső harcnak (a lassalleánusok ellen) az első fázisán, más fázisok még előttünk állanak. Az egység nagyon jó, amíg mód van rá, de vannak dolgok, amelyek becsesebbek az egységnél. És ha valaki, mint Marx és én, egész életében többet küzdött az állítólagos szocialisták ellen, mint bárki más ellen (mert a burzsoáziát csak *osztálynak* fogtuk fel és párharcba burzsoákkal szinte sohasem bocsátkoztunk) akkor nem nagyon bánkódhat azon, hogy az elkerülhetetlen harc kitört.

Remélem, ez a levél még elér téged mielőtt a dutyiba mégy. Marx és Tussy szívélyesen üdvözölnek. Marx a teljes gyógyulás útján van, és ha nem jön közbe újabb mellhártyagyulladás, jövő ősszel erősebb lesz, mint évek óta. Ha találkozol Liebknechttel a „Käfigturm"-ban* (Bernben így hívják), üdvözöld mindannyiunk nevében.

1882. október 28.
Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 381—382., 382—383. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részletek)

A német párthoz aligha tartozunk inkább, mint a franciához és az amerikaihoz vagy az oroszhoz, s a német program által éppoly kevéssé tekinthetjük kötve magunkat, mint a minimális program által. Ezt a külön helyzetünket, hogy a *nemzetközi* szocializmus képviselői vagyunk, fontosnak tartjuk. De ez tiltja is nekünk, hogy valamely külön nemzeti párthoz tartozzunk, amíg esetleg vissza nem térünk Németországba és közvetlenül részt nem veszünk az ottani küzdelemben. Most ennek nem volna célja.

A párton belül a kispolgári filiszter szellem ellen kezdettől fogva a legélesebben harcoltunk, mert amióta ez a harmincéves háborúban kifejlődött, Németország összes osztályaira átragadt, ősi német nyavalyává lett, testvérévé a szolgalelkűségnek és alattvalói meghunyászkodásnak s minden más örökletes német bűnnek. Ez tett a külföld előtt nevetségessé és megvetetté bennünket. Ez a legfőbb oka a nálunk uralkodó lagymatagságnak és jellemgyöngeségnek. A trónon éppúgy uralkodik, mint a varga kunyhójában. Csak amióta kialakult

* — a „kalitkatoronyban" (a börtönben). — *Szerk.*

Németországban a *modern* proletariátus, csak azóta fejlődött ki vele egy olyan osztály, amelyben szinte semmi nyoma nincs ennek az ősi német mételynek, s amely tisztánlátásról, erélyről, humorról és szívósságról tett tanúbizonyságot a harcban. Hogyne harcolnánk hát minden olyan kísérlet ellen, amely ismét mesterségesen beoltaná ebbe az egészséges, és Németországban egyedül egészséges osztályba a filiszteri korlátoltság és filiszteri lagymatagság régi örökletes mérgét? De a merényletek[451] és a szocialista törvény utáni első rémületben olyan félelem harapódzott el a vezetők között, amely csak azt bizonyította, hogy ők maguk is túlságosan sokat éltek filiszterek között és a filiszteri vélemény nyomása alatt állanak. Akkoriban azt akarták, hogy a párt, ha nem *válik* is filiszterivé, de legalább *látszódjék* ilyennek. Ezen most szerencsésen túljutottunk, de a szocialista törvény előtti utolsó időben bevont filiszteri elemek, amelyek kivált a tanult, többnyire a vizsga előtt elakadt emberek között túltengenek, még mindig ott vannak, és éles szemmel figyelni kell őket.

1883. február 27—március 1.
Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 442—443., 443—444. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

London, 1883. március 14

Kedves Bernstein!

Táviratomat bizonyára megkapta. Borzasztó gyorsan következett be a dolog. A legjobb kilátások után ma reggel hirtelenül az erők teljes összeroppanása, azután egyszerű elalvás. Két perc alatt megszűnt gondolkodni ez a zseniális koponya, mégpedig éppen olyan időpontban, amikor az orvosok bíztatása a legjobb reményeket keltette bennünk. Hogy mit jelentett nekünk ez a férfiú az elmélet és minden döntő pillanatban a gyakorlat területén is, arról csak annak lehet fogalma, aki folyton együtt volt vele. Nagy szempontjai évekre eltűnnek vele a színről. Olyan dolgok ezek, amelyekre mi, többiek, nem vagyunk rátermettek. A mozgalom megy a maga útján, de híján lesz a nyugodt, idejében jövő, megfontolt közbelépésnek, amely eddig sok hosszadalmas tévúttól megkímélte.

Továbbiakat legközelebb. Most éjjel 12 óra, s egész délután és este leveleket kellett írnom és mindenféle ügyben szaladgálnom.

Híve

F. E.

Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 456. old.

ENGELS PHILIP VAN PATTENNAK

NEW YORKBA

(FOGALMAZVÁNY)

(Részlet)

Április 2-i kérdésére, hogy milyen álláspontot foglalt el Karl Marx általában az anarchistákkal és különösen Johann Mosttal szemben, röviden és világosan akarok válaszolni.

Marxnak és nekem 1845 óta az volt a nézetünk, hogy az eljövendő proletárforradalom *egyik* végső következménye fokozatos felbomlása és végül eltűnése lesz az *állam* névvel megjelölt politikai szervezetnek, amelynek fő célja kezdettől fogva az volt, hogy fegyveres erőszak útján biztosítsa a dolgozó többség gazdasági elnyomását a vagyonos kisebbség által. A vagyonos kisebbség eltűnésével eltűnik a fegyveres elnyomó- vagy államhatalom szükségessége is. Egyúttal azonban mindig az volt a nézetünk, hogy a munkásosztály csak úgy juthat el az eljövendő szociális forradalomnak ehhez és a többi, sokkal fontosabb céljához, ha előbb birtokába veszi az állam szervezett politikai hatalmát és segítségével letiporja a tőkésosztály ellenállását s újjászervezi a társadalmat. Ez már az 1847. évi „Kommunista Kiáltvány"-ban olvasható, a II. fejezet végén.

Az anarchisták a feje tetejére állítják a dolgot. Szerintük a proletárforradalomnak azzal kell *kezdődnie*, hogy eltörli az állam politikai szervezését. De az egyetlen szervezet, amelyet győzelme után a proletariátus készen talál, éppen az állam. Az állam változtatásra szorulhat, mielőtt új funkcióit betöltheti. De ha szétzúznók éppen ilyen pillanatban, akkor szétzúznók azt az egyetlen szervezetet, amelynek segítségével a győztes proletariátus az éppen meghódított hatalmát érvényesítheti, tőkés ellenfeleit féken tarthatja és keresztülviheti a társadalomnak azt a gazdasági forradalmát, amely nélkül az egész győzelem új vereségben és a munkások tömeges legyilkolásában végződnék, akárcsak a Párizsi Kommün után.

Kell-e még külön bizonyítanom, hogy Marx ellene volt ennek az anarchista bárgyúságnak az első naptól kezdve, amikor azzal mostani alakjában Bakunyin előhozakodott? A Nemzetközi Munkásszövetség egész belső története tanúskodik erről. 1867-től kezdve próbálták az anarchisták a leggyalázatosabb eszközökkel az Internacionálé vezetését kezükbe ragadni; útjukban a legfőbb akadály Marx volt. Az ötéves küzdelem eredménye a hágai kongresszuson, 1872 szeptemberében, az anarchistáknak az Internacionáléból való kitaszítása volt; és Marx volt az, aki a legtöbbet tette e kitaszítás keresztülviteléért. Régi

barátunk F. A. *Sorge* Hobokenben, aki mint küldött jelen volt, kívánságára közelebbi részleteket közölhet Önnel.

1883. április 18.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 11—12. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

A proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharcban a bonapartista monarchia (amelynek jellegzetességeit Marx a „Brumaire tizennyolcadiká"-ban fejtette ki, én pedig a „Lakáskérdés" II. szakaszában és másutt) hasonló szerepet játszik, mint a feudalizmus és burzsoázia közötti harcban a régi abszolút monarchia. De ahogyan ez a harc nem volt végigküzdhető a régi abszolút monarchia alatt, hanem csak az alkotmányos monarchiában (Anglia, Franciaország 1789—1792 és 1815—1830), ugyanúgy a burzsoázia és a proletariátus közötti harc is csak a köztársaságban harcolható végig. Mivel tehát kedvező körülmények és a forradalmi múlt hozzásegítették a franciákat Bonaparte* megbuktatásához és a polgári köztársasághoz, a franciáknak velünk szemben, akik a félfeudalizmus és bonapartizmus keverékében vagyunk, megvan az az előnyük, hogy ők már rendelkeznek azzal a formával, amelyben a harcot végig kell harcolni, s amelyet nekünk először még meg kell *hódítanunk*. Politikailag egy egész korszakkal járnak előttünk. Egy monarchista restaurációnak Franciaországban tehát szükségszerűen az lenne a következménye, hogy újra napirendre kerülne a harc a *polgári* köztársaság helyreállításáért; a köztársaság fennmaradása viszont a proletariátus és burzsoázia *közvetlen*, leplezetlen osztályharcának a válságig fokozódó kiéleződését jelenti.

Nálunk a forradalom első, közvetlen eredménye *formailag* szintén nem lehet más és nem *szabad*, hogy más legyen, mint a *polgári* köztársaság. Ez azonban itt csak rövid, átmeneti mozzanat, mert szerencsére nincsen tiszta republikánus polgári pártunk. A polgári köztársaság, talán a haladópárttal az élén, nekünk mindenekelőtt arra szolgál, hogy *meghódítsuk a munkások nagy tömegeit a forradalmi szocializmusnak*, amit egy-két év alatt elintézünk, és hogy minden középpárt, amely kívülünk még számba jöhet, alaposan lejárassa és tönkretegye magát. Csak ez után kerülhetünk sorra sikerrel mi.

* III. Napóleon. — *Szerk.*

A németek nagy hibája, hogy a forradalmat egyik napról a másikra elintézhető valaminek tartják. Valójában az a tömegek többéves fejlődési folyamata, olyan körülmények között, amelyek meggyorsítják azt. Minden egyik napról a másikra megvívott forradalom csak egy már eleve reménytelen helyzetű reakciót állított félre (1830), vagy éppen annak ellenkezőjére vezetett, amire törekedett (1848, Franciaország).

1883. augusztus 27.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 54—55. old.

ENGELS KARL KAUTSKYHOZ

ZÜRICHBE

London, 1884. április 26

Kedves Kautsky,

Feltettem magamban és széltében elmondtam itt, hogy borsot török Bismarck orra alá és írok valamit (Morgan), amit egyszerűen nem tilthat be.* De a legjobb akarattal sem megy. A monogámiáról szóló fejezetet és a zárófejezetet — a magántulajdonról mint az osztályellentétek forrásáról és az ősi közösségek szétrobbantásának indítékáról — egyszerűen nem *tudom* úgy megfogalmazni, hogy ne ütközzék a szocialista törvénybe. Mint Luther mondja: vigyen el az ördög, nem tehetek másként.

Nem is volna a dolognak értelme, ha csak „tárgyilagosan" referálnék, nem tárgyalnám Morgant kritikailag, nem értékesíteném az újonnan elért eredményeket és nem hoznám őket összefüggésbe nézeteinkkel és a már nyert megállapításokkal. Ebből munkásainknak semmi haszna nem lenne. Tehát — vagy jó és akkor szükségképpen betiltják, vagy — megengedik és akkor csapnivaló. Ez utóbbira nem vagyok képes.

A jövő hétre (Schorlemmer megint itt van hétfőig) alkalmasint készen leszek: legalább 4 vagy még több ív lesz. Ha aztán meg *akarjátok* kockáztatni — elolvasás után —, hogy lenyomassátok a „Neue Zeit"-ben, ám szálljon fejetekre a kiontandó vér, és engem akkor ne vádoljatok. De ha van eszetek és nem kockáztatjátok az egész folyóiratot emiatt az egy cikk miatt — akkor nyomassátok ki a dolgot brosúrának, akár Zürichben, akár úgy, mint a „Nő"-t[452]. Ez már a ti dolgotok.

Általános szemléletünk szempontjából a dolognak, azt hiszem, különös fontossága lesz. Morgan lehetővé teszi, hogy egészen új szempontokat állítsunk

* „A család, a magántulajdon és az állam eredete". — *Szerk.*

fel, mert az őstörténelemmel egy eddig hiányzó tárgyi alapot ad nekünk. Akármilyen kételyeid lennének is még az őstörténet és a „vadak" egyes kérdéseit illetően, a nemzetséggel az ügy lényegében el van intézve és világosság derült az őstörténelemre. Ezért kell a dolgot komolyan feldolgozni, jól megfontolni, minden összefüggésében bemutatni de persze *anélkül, hogy a szocialista törvénynek bármily engedményt is tennénk.*

Van még egy lényeges pont: ki kell mutatnom, hogy milyen zseniálisan megelőzte Fourier igen sok dologban Morgant. Fourier kritikája a civilizációról csak Morgan révén mutatkozik meg egész zsenialitásában. Ez pedig sok munkát kíván.

Az újrakiadások miatt írt hétfői levelemet remélhetőleg megkaptad. Kérlek, gondoskodjál arról, hogy *semmit se* szedjenek ki, amíg kéziratom nincs ott. A „Parasztháború"-t *egészen* átdolgozom. A „*Dühring*"-*be* többek között a „Szocializmus fejlődése"-ben hozzáfűzött változtatásokat mindjárt az elején be kell toldani, sok mindent ki kell javítani és pótlásokat csinálni.

Apropó. Van itt nekem kb. 50 példány „Dühring"-em, ha használni tudjátok, azonnal elküldöm őket, de mondjátok meg, milyen úton, nehogy Németországon keresztül menjenek és ott lefoglalják őket. Hiszen ezt ott bizonyára tudjátok. Kérek lehetőleg pontos választ.

Barátod
F. E.

Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 142—143. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Alapjában örvendek, hogy a szocialista törvényt meghosszabbították és a ház feloszlatása *nem* emiatt történt. A liberális filiszter a választásokon nagy győzelmet vívott volna ki a konzervatívoknak; hogy a szocialista törvényt fenntartsa, nemcsak tűzön-vízen megy át, hanem a legmélyebb szemétgödrön is. És akkor új, szigorított törvény lett volna az eredmény. Ahogyan most áll a helyzet, alighanem utoljára hosszabbították meg, és ha az öreg Vilmos belepusztul vesekólikájába, a törvény gyakorlatilag csakhamar megszűnik létezni. És a német-szabadelvűek és a Centrum alapos felsülése a szavazásnál ugyancsak ér valamit, de még többet a Bismarck-féle munkához való jog. Amióta ez a zavarosfejű felkapta ezt, kilátásunk van, hogy a Geiser-szabású üvöltőjánosok-

tól megszabadulunk. Egyébként csak egy Bismarck képes ekkora butaságra, egy még kivételes törvényekkel sem fékezhető munkásmozgalommal szemben. Embereinknek egyelőre igazuk van, ha őt lehetőleg jól belelovalják azzal, hogy sürgetik a megvalósítást; mihelyt egy kissé jobban beleveti magát (amit azonban bizonyára nem tesz egyhamar), az egész szájaskodásból — porosz rendőrvircsaft lesz. A puszta frázis mint választási program édes-keveset fog rajta segíteni.

A munkához való jogot Fourier találta ki, nála azonban csak a falanszterben valósul meg, feltételezi tehát annak elfogadását. A fourieristák — a „Démocratie pacifique" (ez volt a lapjuk neve) békeszerető filiszterei — éppen veszélytelen hangzása miatt terjesztették ezt a frázist. Az 1848-as párizsi munkások — tökéletes elméleti tudatlanságukban — rá hagyták tukmálni magukra, mert annyira gyakorlatinak, annyira kevéssé utópikusnak, minden további nélkül megvalósíthatónak tűnt. A kormány megvalósította — az egyetlen módon, ahogyan a tőkés társadalom megvalósíthatta — az értelmetlen nemzeti műhelyekben. Ugyanígy valósították meg a munkához való jogot az 1861–64-es gyapotválság idején itt Lancashire-ban községi műhelyek formájában. És Németországban ugyancsak az éhség- és ütlegkormányozta munkástelepek alakjában valósítják meg, amelyekért a filiszter most rajong. Mint *külön* felállított követelést, a munkához való jogot másképpen *nem is lehet* megvalósítani. Azt követelik a tőkés társadalomtól, hogy valósítsa meg ezt a jogot, pedig csak a *maga* létfeltételein belül teheti ezt, és ha *tőle* követelik a munkához való jogot, akkor e meghatározott feltételeken belül követelik, vagyis nemzeti műhelyeket, dologházakat és munkatelepeket követelnek. Ha pedig a munkához való jog követelése *közvetve* magában foglalja a tőkés termelési mód megdöntésének követelését, akkor a mozgalom mai állásához képest gyáva visszaesés, a szocialista törvénynek tett engedmény, frázis, amelynek nem lehet más célja, mint hogy a munkásokat megzavarja és előttük elhomályosítsa azokat a célokat, amelyekre törekedniök kell, valamint a feltételeket, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy e célokat elérhessék.

1884. május 23.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 151—152. old.

ENGELS KARL KAUTSKYHOZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Csatoltan küldöm vissza ajánlva a kéziratokat.

Rodbertus-cikked a gazdasági dolgok tekintetében nagyon jó volt; amit ismét hibáztatok, az az ellentmondást nem tűrő állítások olyan területeken, amelyeken magad sem érzed magadat biztonságban, és ahol támadási felületeket is nyújtasz Schrammnak, aki elég ügyesen kapott rajtuk.

Különösen áll ez az „absztrakcióra" vonatkozóan, amelyet mindenesetre túlságosan általánosságban rántottál le. A különbség ebben az esetben ez:

Marx a dolgokban és viszonyokban levő közös tartalmat általános gondolati kifejezésükben foglalja össze, az ő absztrakciója tehát csak gondolati formában adja vissza a dolgokban már benne levő tartalmat.

Rodbertus ellenben csinál magának ilyen többé-kevésbé tökéletlen gondolati kifejezést és a dolgokat ezen a fogalmon méri le, amely után igazodnunk kell. A dolgok és a társadalmi viszonyok igazi, *örök* tartalmát keresi, holott azok tartalma lényegileg mulandó. Tehát az *igazi* tőkét. Ez nem a *jelenlegi* tőke, amely csak tökéletlen megvalósulása a fogalomnak. Ahelyett, hogy a jelenlegi, igazában egyedül létező tőkéből vezetné le a tőke fogalmát, az elszigetelt embert hívja segítségül, hogy a mai tőkétől eljusson az igazi tőkéhez, és azt kérdezi, hogy mi játszhatja ennek az elszigetelt embernek a termelésében a tőke szerepét. Persze az egyszerű termelési eszköz. Ezzel az *igazi* tőkét minden további nélkül összekeveri a termelési eszközzel, amely a körülményekhez képest tőke vagy nem az. Ezáltal minden *rossz* tulajdonságot, azaz minden valóságos tőketulajdonságot kiküszöböl a tőkéből. Most már követelheti, hogy a valóságos tőke ehhez a fogalomhoz igazodjék, hogy tehát már csak egyszerű társadalmi termelési eszközként szerepeljen, vessen le mindent, ami tőkévé teszi, és mégis maradjon tőke, sőt csak éppen ezáltal váljon igazi tőkévé.

1884. szeptember 20.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 209. old.

ENGELS MINNA KAUTSKYHOZ

BÉCSBE

(Részlet)

A „Régiek és újak"-at („Die Alten und die Neuen")* nagyon köszönöm, már el is olvastam. A sóbányászok életének rajza megint éppoly mesteri, mint a parasztoké, a „Stefan"-ban**. A bécsi társaság életét festő részek is többnyire nagyon szépek. Bécs ugyanis az egyetlen német város, ahol társaság van: Berlinben csak „bizonyos" és még inkább bizonytalan körök vannak, miért is ott csak az író-, hivatalnok- és színészregénynek van talaja. Hogy regényének ebben a részében a cselekmény indoklása helyenként nem kissé elhamarkodott-e, azt Ön jobban meg tudja ítélni, mint én; sok minden, amit a magamfajta ember annak lát, Bécsnek sajátosan nemzetközi — délies és kelet-európai elemekkel keveredő — jellege folytán ott esetleg egészen természetesnek tűnhetik. Mindkét környezetben megtalálom a jellemek Öntől megszokott éles egyénítését is; minden ember típus, egyszersmind azonban meghatározott egyén is, egy „ez", mint az öreg Hegel mondja, s ennek így is kell lennie. Hanem a pártatlanság kedvéért valami kifogásolnivalót is kell találnom, s itt térek rá Arnoldra. Ez az Arnold mégiscsak túlságosan feddhetetlen, és ha végül halálát leli egy hegyomlásnál, ez a költői igazságszolgáltatással csak úgy egyeztethető össze, hogy valami effélét mondunk: túl jó volt erre a világra. De mindig baj, ha a költő a saját hőséért rajong, Ön pedig úgy látom, itt némileg beleesett ebbe a hibába. Elza alakjában még van bizonyos egyénítés, bár idealizálás is, Arnoldnál azonban a személy még inkább feloldódik az elvben.

De hogy ez a hiányosság honnan ered, kiérezhető magából a regényből. Ön nyilván szükségét érezte annak, hogy ebben a könyvében nyilvánosan állást foglaljon, tanúságot tegyen meggyőződéséről a világ színe előtt. Ez most megtörtént, letudta a dolgot és nem kell ebben a formában megismételnie. Az irányköltészetnek mint olyannak korántsem vagyok ellensége. A tragédia atyja, Aiszkhülosz, és a vígjáték atyja, Arisztophanész, mindketten erősen irányzatos költők voltak, Dante és Cervantes nem kevésbé, és Schiller művének, az „Ármány és szerelem"-nek legfőbb erénye az, hogy az első német politikai színdráma. A modern oroszok és norvégok, akik kitűnő regényeket írnak, mind irányzatos költők. Az irányzatnak azonban, úgy vélem, magából a helyzetből és a cselekményből kell fakadnia anélkül, hogy kifejezett utalás történnék rá, és a költő nem köteles a művében rajzolt társadalmi összeütközések eljövendő történelmi megoldását az olvasó kezébe adni. Ehhez járul, hogy a

* Minna Kautsky regénye. — *Szerk.*

** „Stefan von Grillenhof", Minna Kautsky regénye. — *Szerk.*

mi viszonyaink között a regény túlnyomóan polgári, tehát nem közvetlenül hozzánk tartozó körök olvasóihoz szól, s így nézetem szerint a szocialista irányregény is teljesen eleget tesz hivatásának, ha a valóságos viszonyok hű rajzával a róluk általánosan elterjedt szokványos illúziókat szétfoszlatja, a polgári világ optimizmusát megingatja, a kételyt a fennálló rend örökérvényűségében elkerülhetetlenné teszi, még ha maga nem nyújt is közvetlen megoldást, sőt esetleg nem is foglal tüntetően állást. Az Ön számára, aki oly pontosan ismeri és oly bámulatos elevenséggel ábrázolja mind az osztrák parasztot, mind a bécsi „társaságot", tömegével kínálkozik ehhez anyag, és hogy Ön hőseit azzal a finom iróniával is tudja kezelni, amely tanúsítja, hogy a költő uralkodik saját teremtményén, azt a „Stefan"-ban bebizonyította.

1885. november 26.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 393—394. old.

ENGELS FLORENCE KELLEY-WISCHNEWETZKYHEZ

NEW YORKBA

(Részlet)

Bevezetésem* tárgya természetesen teljesen az a hatalmas haladás lesz, amelyet az amerikai munkások az utolsó tíz hónapban tettek, és természetesen érinti majd H. George-ot és földreformtervét is. De nem vállalkozhat arra, hogy részletesen tárgyalja, nem is hiszem, hogy ennek elérkezett volna az ideje. Sokkal fontosabb, hogy a mozgalom terjedjen, harmonikusan haladjon, gyökeret verjen, és lehetőleg magába foglalja az egész amerikai proletariátust, mint az, hogy kezdettől fogva elméletileg teljesen kifogástalan vonalon induljon el és haladjon. Nincs jobb út a megértés elméleti világosságához, mint saját tévedéseinkből tanulni, „durch Schaden klug werden". És nincs más út egy egész nagy osztály számára sem, különösen nincs olyan kizárólag gyakorlati és az elméletet lenéző nemzet számára, amilyen az amerikai. Az a fő, hogy a munkásosztály *mint osztály* mozgásba jöjjön; ha ez megtörtént, csakhamar meg fogja találni a helyes irányt, és mindenki, aki ellenáll, legyen az H. George vagy Powderly, a hívek kis szektájával hoppon marad. Ezért tartom a „Munka Lovagjait" is rendkívül fontos tényezőnek a mozgalomban, olyan tényezőnek, amelyet nem kívülről kell lehurrogni, hanem belülről forradalmasítani és véle-

* Engels előszava „A munkásosztály helyzete Angliában" c. könyve amerikai kiadásához (1887) (ebben a kötetben, 615—621. old.). — *Szerk.*

ményem szerint a németek közül sokan nagy hibát követtek el, mikor egy erős és dicsőséges mozgalom láttán, mely nem az ő művük, amolyan egyedül üdvözítő dogmát akartak csinálni importált és nem is mindig megértett elméletükből, és minden mozgalomtól visszahúzódtak, amely ezt a dogmát nem fogadta el. A mi elméletünk nem dogma, hanem egy fejlődési folyamat kifejtése és ez a folyamat egymásra következő szakaszokat foglal magában. Aki azt várja, hogy az amerikaiak a régebbi ipari országokban kidolgozott elmélet teljes megértésével indulnak el, lehetetlenre vár. A németeknek a saját elméletük szerint kell cselekedniök — ha úgy fogják fel azt, ahogyan mi fogtuk fel 1845—48-ban — azaz vegyenek részt a munkásságnak minden igazán általános osztálymozgalmában, fogadják el annak tényleges kiindulópontját, mint olyant, és fokonként emeljék azt elméleti magaslatra annak kimutatásával, hogy minden elkövetett hiba minden elszenvedett visszaesés az eredeti program téves elméleti tételeinek szükségszerű következménye: a „Kommunista Kiáltvány" szavai szerint „a jelen mozgalomban a mozgalom jövőjét"* kell képviselniök. Mindenekelőtt azonban adjanak a mozgalomnak időt arra, hogy megszilárduljon, ne tegyék az elindulás elkerülhetetlen zavarosságát még zavarosabbá azzal, hogy olyan dolgokat nyeletnek le az emberekkel, amelyeket ez idő szerint nem érthetnek meg kellőképpen, de amelyeket csakhamar megtanulnak majd. Egy- vagy kétmillió munkásszavazat, amit jövő novemberben egy jóhiszemű (bona fide) munkáspártra adnak le, a jelen pillanatban végtelenül becsesebb, mint százezer szavazat egy elméleti szempontból kifogástalan programra. A legeslegelső — a mozgalom előrehaladásával nemsokára várható — kísérlet a mozgásban levő tömegek nemzeti méretekben való megszilárdítására — valamennyiüket szembe fogja állítani egymással, Henry George híveit, a „Munka Lovagjait", a trade-unionistákat; és ha német barátaik addigra megtanulják az ország nyelvét, annyira, hogy vitába bocsátkozhatnak, akkor eljön az ideje, hogy kritizálják a többiek nézeteit és így, a különböző álláspontok fogyatékosságainak kimutatásával, fokozatosan megértessék velük valóságos helyzetüket, amelyet a tőke és bérmunka viszonya szab meg. De nagy hibának tartanék minden lépést, ami késlelteti vagy megakadályozhatja a munkáspárt bármilyen program alapján is történő országos méretű megszilárdulását s ezért nem tartom elérkezettnek az időt arra, hogy behatóan és kimerítően nyilatkozzunk akár H. George-ról, akár a „Munka Lovagjairól".

1886. december 28.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 589—590. old.

* Marx és Engels Művei. 4. köt. 469. old. — *Szerk.*

ENGELS FLORENCE KELLEY-WISCHNEWETZKYHEZ

NEW YORKBA

(Részlet)

Az amerikai mozgalmat éppen a jelen pillanatban, azt hiszem, az Óceánon innen lehet a legjobban látni. A helyszínen személyi civódások és helyi viták elkerülhetetlenül elhomályosítják nagyságát. És az egyetlen dolog, amely előrehaladását valóban feltartóztathatná, az lenne, ha ezek a nézeteltérések különálló szektákká merevednének. Ez bizonyos mértékig elkerülhetetlen lesz, de mennél kevésbé, annál jobb. És leginkább a németeknek kell ettől őrizkedniök. A mi elméletünk a fejlődés elmélete, nem dogma, amelyet kívülről kell megtanulni és gépiesen ismételgetni. Mennél kevésbé fogják azt kívülről bemagoltatni az amerikaiakkal és mennél inkább fogják azt az amerikaiak saját tapasztalataik útján — a németek segítsége mellett — kipróbálni, annál inkább válik vérükké. Amikor 1848 tavaszán visszatértünk Németországba, a demokrata párthoz csatlakoztunk, mert ez volt az egyetlen lehetséges módja annak, hogy szavaink a munkásosztály fülébe eljussanak. A párt leghaladottabb szárnyát alkottuk, de mégiscsak egy szárnyát. Amikor Marx az Internacionálét megalapította, a szervezeti szabályzatot oly módon szerkesztette meg, hogy annak a korszaknak *minden* munkásszocialistája csatlakozhatott hozzá — proudhonisták, Pierre Leroux hívei, sőt még az angol trade unionok leghaladottabb része is; és csak ennek a tágasságnak köszönhető, hogy az Internacionálé azzá lett, ami volt, valamennyi ilyen kis szekta fokozatos feloldásának és felszívásának eszköze, kivéve az anarchistákat, akiknek különböző országokban való váratlan megjelenése csak a Kommün utáni tomboló burzsoá reakció hatása volt és ezért nyugodtan hagyhattuk önmagától kihalni, ami meg is történt. Hol lennénk ma, ha 1864-től 1873-ig mindig csak azokkal akartunk volna együtt dolgozni, akik programunkat nyíltan elfogadják? Azt hiszem, egész gyakorlatunk megmutatta, hogy csakugyan lehetséges a munkásosztály általános mozgalmának együttműködni fejlődésének minden fokán, anélkül, hogy saját külön állásfoglalásunkat, sőt szervezetünket feladnók vagy elrejtenők, és attól tartok, hogy ha az amerikai németek ettől eltérő útra lépnek, súlyos hibát követnek el.

1887. január 27.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 597—598. old.

ENGELS MARGARET HARKNESSHOZ

LONDONBA

London, 1888. április eleje

Kedves Miss Harkness.

Nagyon köszönöm, hogy Vizetelly úrék útján elküldte nekem „Nagyvárosi leány" („City Girl") c. regényét. A legnagyobb élvezettel és mohón olvastam végig. Valóban egy kis remekmű, ahogyan Eichhoff barátom, az Ön fordítója nevezi; amihez hozzáfűzi — s ez Önnek megelégedésére fog szolgálni —, hogy éppen ezért fordításának csaknem szó szerintinek kell lennie, mert bármilyen kihagyás vagy változtatási kísérlet csak csorbíthatná az eredeti értékét.

Az Ön elbeszélésében — realisztikus hűségén kívül — legjobban az igazi művész merészsége kap meg. Nemcsak az a mód, ahogyan az Üdvhadsereget tárgyalja, fittyet hányva a pökhendi nyárspolgári tisztességnek, amely talán az Ön elbeszéléséből fogja először megtudni, *miért* van az Üdvhadseregnek akkora befolyása a néptömegekre. De főként abban az egyszerűségében és kendőzetlenségében, amellyel a középosztálybeli férfi által elcsábított proletárlány réges-régi történetét az egész könyv sarkpontjává teszi. A középszer kötelességének érezte volna, hogy a számára elcsépelt cselekményt egy csomó mesterséges bonyodalom és sallang mögé rejtse, s mégsem kerülhette volna el azt a sorsot, hogy leleplezzék. Ön úgy érezte, vállalkozhatik arra, hogy elmondjon egy régi történetet, mert újat tudott belőle alkotni azzal, hogy egyszerűen a valósághoz híven mondotta el.

Az Ön Mr. Arthur Grantje — műremek.

Ha valamit is bírálhatok benne, az talán csak az, hogy az elbeszélés végeredményben mégsem elég realisztikus. A realizmus felfogásom szerint magában foglalja a részletek hűségén kívül tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását. Mármost az Ön jellemei, ami azt illeti, eléggé tipikusak, a körülmények azonban, amelyek körülveszik és cselekvésre indítják őket, talán kevésbé ilyenek. A „Nagyvárosi lány"-ban a munkásosztály mint passzív tömeg szerepel, mely képtelen magán segíteni és még csak meg sem kísérli, hogy segítsen magán. Minden kísérlet, hogy fásult nyomorából kihúzzák, kívülről, felülről jön. De ha ez pontos ábrázolás volt is 1800 vagy 1810 körül, Saint-Simon és Robert Owen napjaiban, 1887-ben nem tarthatja annak olyasvalaki, akinek csaknem ötven éven át módjában állt részt venni a harcos proletariátus legtöbb küzdelmében. A munkásosztály lázadó szembefordulása az őt körülvevő elnyomással, görcsös, félig vagy egészen tudatos kísérletei, hogy ismét emberi lényhez méltó helyzetbe jusson, hozzátartoznak a történelemhez és ezért helyet kell követelniök maguknak a realizmus birodalmában.

Korántsem hibáztatom, amiért nem hétpróbás szocialista regényt írt, nem „Tendenzroman"-t* — ahogyan mi németek nevezzük — a szerző szociális és politikai nézeteinek magasztalására. Egyáltalában nem erre gondolok. Minnél inkább rejtve maradnak a szerző véleményei, annál jobb a műnek. Sőt az a realizmus, amelyre célzok, még a szerző véleményei ellenére is megnyilatkozhat. Engedje meg, hogy egy példára hivatkozzam. Balzac, akit a realizmus sokkal nagyobb mesterének tartok, mint a múlt, jelen és jövő valamennyi Zoláját, a „Comédie humaine"-ben [Emberi komédia] a francia „társaság" csodálatos realisztikus történetét adja nekünk, amikor 1816-tól 1848-ig krónikaszerűen, szinte évről évre leírja a felemelkedő polgárság egyre erősödő támadásait a nemesi társadalom ellen, amely 1815-ben újra rendezte sorait és, amennyire módjában állott, újra visszaállította a régi francia úri szokások standardját. Leírja, hogyan omlottak össze vagy korrumpálódtak lassanként ennek az ő szemében mintaszerű társadalomnak végső maradványai a közönséges és gazdag felkapaszkodottak rohama folytán; hogy a nagyúri hölgy, akinél a hitvesi hűtlenség csak önmaga érvényesítésének módja volt, tökéletesen megfelelően annak, ahogyan vele a házasságban rendelkeztek, miképp adta át helyét a polgári nőnek, aki készpénzért vagy cicomáért szarvazta fel férjét; és e központi kép köré a francia társadalom teljes történetét csoportosítja, melyből még a gazdasági részleteket illetően is (például az ingatlan és ingó tulajdon forradalom utáni újraelosztásáról) többet tanultam, mint a kor valamennyi hivatásos történészétől, közgazdászától és statisztikusától együttvéve. Nos Balzac politikailag legitimista volt; nagy műve állandó sirám a jó társaság elkerülhetetlen hanyatlásáról; minden rokonszenve az eltűnésre ítélt osztályé. De mindezek ellenére szatírája sohasem élesebb, iróniája sohasem keserűbb, mint amikor éppen azokat a férfiakat és nőket mozgatja a színen, akikkel a legmélyebben rokonszenvez — a nemeseket. És az egyetlenek, akikről mindig leplezetlen csodálattal beszél, azok legádázabb politikai ellenfelei, a Saint-Méry kolostor republikánus hősei, azok a férfiak, akik akkoriban (1830—1836) valóban a néptömegeket képviselték.[453] Hogy Balzac ily módon arra kényszerül, hogy szembehelyezkedjék saját osztályrokonszenvével és politikai előítéleteivel, hogy *látta* kedvelt nemesei elbukásának szükségességét, s őket különb sorsra érdemtelen embereknek festi; és hogy a jövő valódi embereit ott *látta*, ahol az akkori időkben kizárólag találhatók voltak — ezt a realizmus egyik legnagyobb diadalának és az öreg Balzac egyik legnagyszerűbb vonásának tekintem.

El kell ismernem az Ön védelmére, hogy sehol a civilizált világon nem tanúsít a munkásság kevesebb aktív ellenállást, nem hajlik meg passzívabbul a sors előtt, nem eltompultabb, mint a londoni East Endben. És nem tudhatom, vajon

* — „irányregényt". — *Szerk.*

nem voltak-e Önnek igen alapos okai arra, hogy ezúttal megelégedjék a munkásosztály élete passzív oldalának ábrázolásával, s az aktív oldalt egy másik mű számára tartsa fenn?

Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 42—44. old.

ENGELS FRIEDRICH ADOLPH SORGÉHOZ

HOBOKENBA

(Részletek)

Oly an jól a dolog nem alakulhat, hogy a Szocialista Munkáspárt felszámoljon. Schewitschen kívül Rosenbergnek még tömérdek más örököse van, és az ottani önhitt, doktrinér németeknek bizonyára nincs kedvük ahhoz, hogy azt a tanítói szerepet, amelyet az „éretlen" amerikaiak között kisajátítottak maguknak, feladják. Enélkül semmik sem lennének.

Itt megmutatkozik, hogy egy nagy nemzetet nem lehet csak úgy egyszerűen doktrinér és dogmatikus módon betanítani, még ha a legjobb elmélettel rendelkezünk is, amely e nemzet saját életviszonyaiból nőtt ki, és még ha viszonylag jobb iskolamestereink vannak is, mint a Szocialista Munkáspártnak. A mozgalom most végre *elindult*, és azt hiszem, végérvényesen. De nem közvetlenül szocialista, és azok az emberek, akik az angolok közül legjobban megértették elméletünket, a mozgalmon kívül állnak: Hyndman, mert javíthatatlan intrikus és irigy, Bax, mert szobatudós. A mozgalom forma szerint egyelőre trade union mozgalom, de teljesen különbözik a *régi* trade unionok, a tanult munkások, a munkásarisztokrácia mozgalmától. Az emberek most egész másképp vágnak neki, sokkal hatalmasabb tömegeket visznek küzdelembe, sokkal mélyebben rázkódtatják meg a társadalmat, sokkal messzebbmenő követeléseket támasztanak: 8 órás munkanap, valamennyi szervezet általános föderációja, teljes szolidaritás. A Gas Workers and General Labourers Unionban Tussy munkájának eredményeként *először* létesültek női szakosztályok. Emellett mostani követeléseiket maguk is csak ideigleneseknek tekintik, bár még nem tudják, milyen végcél felé igyekeznek. De ez a homályos sejtelem elég mélyen él bennük ahhoz, hogy *csak* nyilvánvaló szocialistákat válasszanak vezetőikké. Mint mindenki másnak, nekik is saját tapasztalataikból, saját hibáik következményeiből kell tanulniok. De mivel — a régi trade unionokkal ellentétben — gúnykacajjal fogadnak minden célzást a tőke és a munka érdekközösségére, ehhez nem nagyon sok időre lesz szükségük.

A legvisszataszítóbb itt az a polgári „tiszteletremétóság", ami a munkásoknak valósággal a vérébe ment át. A társadalom tagozódása számtalan, vitathatatlanul elismert fokozatra, melyek mindegyikének megvan a saját gőgje, de veleszületett tisztelete is „elöljárói" és „feljebbvalói" iránt, szociálisan oly régi és oly szilárdan megalapozott, hogy a burzsoáknak még mindig elég könnyű a népámítás. Korántsem vagyok például bizonyos abban, hogy John Burns a lelke mélyén nem büszkébb-e arra, hogy Manning bíborosnál, a főpolgármesternél és egyáltalán a burzsoáknál, mint arra, hogy a saját osztályánál népszerű. S Champion — volt hadnagy — évekkel ezelőtt polgári, főleg konzervatív elemekkel szűrte össze a levet, a klerikális egyházi kongresszuson hirdetett szocializmust etc. S maga Tom Mann, akit a legkülönbnek tartok közülük, szeret arról beszélni, hogy a főpolgármesterrel fog villásreggelizni. Ha szembeállítjuk velük a franciákat, akkor látjuk csak, mire jó egy forradalom...

1889. december 7.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 320—321., 321. old.

ENGELS GERSON TRIERHEZ

KOPPENHÁGÁBA

(FOGALMAZVÁNY)

(Részlet)

Ha már véleményt kell mondanom a legutóbbi koppenhágai nagy politikai drámáról, amelynek Ön áldozata lett[454], azon a ponton kezdem, ahol *nem* értek egyet Önnel.

Ön elvileg elutasít mindenféle, még pillanatnyi együttműködést is más pártokkal. Én eléggé forradalmi vagyok ahhoz, hogy olyan körülmények között, amikor ez látszik az előnyösebbnek vagy a legkevésbé károsnak, ne mondjak le föltétlenül erről az eszközről sem.

Abban egyetértünk, hogy a proletariátus a politikai uralmát — az új társadalomra nyíló egyetlen ajtót — erőszakos forradalom nélkül nem hódíthatja meg. Hogy a proletariátus a döntés napján elég erős legyen a győzelemhez, ahhoz az kell — s ezt az álláspontot Marx meg én 1847 óta képviseltük —, hogy külön pártot alakítson, amely minden más párttól különáll, és szembeáll velük, egy tudatos osztálypártot.

De ez nem jelenti azt, hogy ez a párt időlegesen nem használhat fel a maga céljaira más pártokat. S ugyanígy nem jelenti azt, hogy időlegesen nem támogathat más pártokat olyan rendszabályokat illetően, amelyek közvetlenül hasz-

nosak a proletariátusnak, vagy haladó lépések a gazdasági fejlődés vagy a politikai szabadság irányában. Aki Németországban valóban harcol a hitbizományok és egyéb feudális maradványok, a bürokrácia, a védővámok, a szocialistaellenes törvény, a gyülekezési és egyesülési jog korlátozásának megszüntetéséért — azt támogatnám. Ha a mi német haladópártunk vagy az Önök dán Venstre pártja[455] valóban radikális polgári párt volna, s nem pusztán nyomorúságos frázishősök, akik Bismarck vagy Estrup első fenyegetésére a bokor mögé bújnak, korántsem elleneznék *feltétlenül* minden időleges együttműködést velük meghatározott célok eléréséért. Ha a mi képviselőink más oldalról beterjesztett indítvány mellett szavaznak — s ezt elég gyakran meg kell tenniök —, már az is együttműködés. De csak az esetben vagyok mellette, ha közvetlenül ránknézve vagy az országnak a gazdasági és politikai forradalom irányában való történelmi fejlődésére nézve olyan előnnyel jár, amely vitathatatlan és megéri a fáradságot, feltéve, ha a párt proletár osztályjellege ezáltal nem válik kérdésessé. Ez szememben az abszolút határ. Ennek a politikának a kifejtését megtalálja már 1847-ben a „Kommunista Kiáltvány"-ban, ezt követtük 1848-ban, az Internacionáléban, mindenütt.

1889. december 18.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 326—327. old.

ENGELS PAUL ERNSTHEZ

BERLINBE

(FOGALMAZVÁNY)

(Részlet)

Ami azon kísérletét illeti, hogy a dolgot materialista módon kezelje, mindenekelőtt azt kell mondanom, hogy a materialista módszer ellentétébe csap át, ha nem vezérfonalként használják a történelem tanulmányozásában, hanem mint kész sablont, amelyhez hozzászabjuk magunknak a történelmi tényeket. És ha Bahr úr úgy véli, hogy Önt ezen a tévúton rajtakapta, azt hiszem ebben van valami igaza.

Ön egész Norvégiát mindenesetül, ami ott történik egyetlen kategóriában, nyárspolgárságban foglalja össze, és erre a norvég nyárspolgárságra nyugodt lélekkel átviszi a *német* nyárspolgárságról vallott nézetét. Ennek azonban két tény keresztezi útját.

Először is: amikor a Napóleonon aratott győzelem egész Európában a reakciónak a forradalmon kivívott győzelmének bizonyult és a forradalom már

csak francia hazájában keltett még mindig akkora félelmet, hogy a visszatérő legitim királyság polgári liberális alkotmány megadására kényszerült — Norvégia akkor módot talált olyan alkotmány kivívására, amely sokkal demokratikusabb volt bármelyiknél az akkori Európában.

Másodszor: Norvégia az utolsó 20 évben olyan irodalmi fellendülést ért meg, amilyet vele egyidejűleg Oroszországon kívül egyetlen más ország sem mutathat fel. Akár nyárspolgárok, akár nem, ezek az emberek sokkal többet tesznek másoknál és bélyegüket más irodalmakra is rányomják, nem utolsó sorban a németre.

Ezek a tények véleményem szerint szükségessé teszik, hogy a norvég nyárspolgárságot némileg megvizsgáljuk sajátosságai szempontjából.

És akkor Ön valószínűleg igen lényeges különbségeket fog észrevenni. Németországban a nyárspolgárság egy meghiúsult forradalom, egy megszakított, visszaszorított fejlődés gyümölcse, és sajátos, abnormális jellemvonásai — a gyávaság, a korlátoltság, a gyámoltalanság és minden kezdeményezésre való képtelenség — a 30 éves háborúban és az azt követő időben alakult ki, — éppen amikor majdnem minden más nép gyorsan felemelkedett. Ezek a jellemvonások akkor is megmaradtak, mikor a történelem árja Németországot ismét magával ragadta; elég erősek voltak ahhoz, hogy valamennyi többi német társadalmi osztályra is többé-kevésbé rányomták bélyegüket általános német típusként, míg végül munkásosztályunk áttörte ezeket a szűk korlátokat. A német munkások éppen abban az értelemben „hazátlanok" a leginkább, hogy a nyárspolgári német korlátoltságot teljességgel lerázták magukról.

A német nyárspolgárság tehát nem normális történelmi fázis, hanem a végletekig kiélezett torzkép, az elfajulás egy formája, éppúgy, ahogy a lengyel zsidó a zsidók torzképe. Az angol, francia stb. kispolgár korántsem áll a némettel azonos szinten.

Norvégiában ellenben a kisparasztság és kispolgárság némi középpolgári keveredéssel — éppúgy mint a XVII. századi Angliában és Franciaországban — évszázadok óta a társadalom normális állapota. Itt szó sincs arról, hogy egy megfeneklett nagy mozgalom és egy 30 éves háború erőszakkal visszavetette a társadalmat elavult állapotokba. Az ország az elszigetelődés és a természeti feltételek következtében elmaradt, de állapota teljesen a termelési feltételeihez mért és azért normális volt. Csak legeslegújabban jelenik meg az országban itt-ott valami egészen csekély nagyipar, de a tőkekoncentráció legerősebb emeltyűjének, a tőzsdének, nincs tere, azonkívül éppen a hatalmas méretű tengeri kereskedelem is konzerválóan hat. Mert míg mindenütt máshol a gőz kiszorítja a vitorlás hajókat, Norvégia hatalmas mértékben kiépíti vitorlás hajózását és kétségtelenül a világ második legnagyobb, ha ugyan nem a legnagyobb vitorlás flottáját mondhatja magáénak, mely jobbadán kis- és középhajó tulajdonosok birtokában van, mint Angliában mondjuk 1720 körül. De ezzel a régi

pangást kezdi némi mozgás felváltani, és nyilván ez a mozgás fejeződik ki az irodalmi fellendülésben is.

A norvég paraszt *sohasem* volt *jobbágy*, és ez az egész fejlődésnek, akárcsak Kasztíliában, egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár szabad parasztok ivadéka és ilyenformán *férfi* a lezüllött német nyárspolgárral szemben. Ugyanígy a norvég kispolgárasszony toronymagasan áll a német nyárspolgári feleség fölött. És akármilyen hibái vannak is pl. Ibsen drámáinak, visszatükröznek számunkra egy olyan világot, amely olyan messze van a német világtól, mint ég a földtől, egy olyan világot, amelyben az embereknek még van jellemük és kezdeményező képességük és, ha külföldi fogalmak szerint gyakran különös módon is, de önállóan cselekszenek. Az ilyesmit szeretem alaposan megismerni, mielőtt ítéletet mondok róla.

1890. június 5.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 411—413. old.

ENGELS CONRAD SCHMIDTHEZ

BERLINBE

(Részlet)

Paul Barth könyvéről olvastam a bécsi „Deutsche Worté"-ban azt az ismertetést, amelyet Moritz Wirth, ez a szerencsétlen flótás írt, és ez a kritika magára a könyvre vonatkozóan is rossz benyomást tett rám. Megnézem majd, de meg kell mondanom, ha Móricka helyesen idézi belőle azt, hogy Barth Marx összes írásaiban csak azt az egyetlen példát képes találni a filozófiának stb. az anyagi létfeltételektől való függésére, hogy Descartes az állatokat gépeknek nyilvánítja, akkor sajnálom azt az embert, aki ilyesmit le tud írni. És ha ez az ember még nem fedezte fel, hogy bár az anyagi létezési mód a primum agens*, ez nem zárja ki, hogy az eszmei területek a maguk részéről reagáló, de másodlagos hatást gyakoroljanak rá, akkor lehetetlen, hogy megértette azt a témát, amelyről ír. De mint mondtam, mindez másodkézből származik, Móricka pedig veszélyes barát. A materialista történelemfelfogásnak is van ma egy egész tömeg ilyen veszélyes barátja, aki csak ürügyül használja fel e történelemfelfogást arra, hogy *ne* tanulmányozza a történelmet. Egészen, ahogy Marx a 70-es évek végének francia „marxistáiról" mondta: „Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas Marxiste."**

* — első hatóerő. — *Szerk.*
** — „Csak azt az egyet tudom, hogy nem vagyok marxista." — *Szerk.*

Volt aztán a „Volks-Tribüné"-ben is egy vita a termékeknek a jövendő társadalomban való elosztásáról, hogy a munka mennyisége szerint történik-e ez vagy másképpen. Nagyon „materialistán" is hozzányúltak ehhez a dologhoz, szemben bizonyos idealista igazságosságszólamokkal. De csodálatosképpen senkinek sem jutott eszébe, hogy az elosztás módja lényegében mégis attól függ, *mennyi* az elosztani való, s hogy ez nyilván a termelés és a társadalmi szervezet fejlődésével együtt változik, tehát nyilván az elosztás módja is változhatik. De a „szocialista társadalom" a vita összes résztvevőinél nem állandó változásban és fejlődésben levő, hanem stabil, egyszer s mindenkorra rögzített dologként jelenik meg, amelynek tehát egyszer s mindenkorra rögzített elosztási módja is kell hogy legyen. Ámde egyszerűen mégsem tehetünk mást, mint: 1. megkíséreljük fölfedezni azt az elosztási módot, amellyel *neki kell kezdeni*, és 2. megkíséreljük *megtalálni azt az általános irányzatot*, amelyben a további fejlődés halad. Erről azonban egy szót sem találok az egész vitában.

Egyáltalán, Németországban a „materialista" szó sok fiatalabb író számára csak egyszerűen frázisul szolgál, amellyel bármiféle tanulmányozás nélkül mindent, de mindent megcímkéz, azaz ráragasztja ezt a címkét, s azt hiszi, ezzel elintézte a dolgot. Pedig a mi történelemfelfogásunk mindenekelőtt útmutatás a tanulmányozáshoz, nem a konstrukció emeltyűje à la hegelianizmus. Újra tanulmányoznunk kell az egész történelmet, külön-külön meg kell vizsgálnunk a különféle társadalmi alakulatok létfeltételeit, mielőtt megkísérelnők a nekik megfelelő politikai, magánjogi, esztétikai, filozófiai, vallási stb. szemléletmódokat levezetni belőlük. E téren eddig még csak kevés történt, mert csak kevesen ültek neki komolyan. Ebben tömegével lenne szükségünk segítségre, a terület végtelenül nagy, s aki igazán dolgozni akar, az sokat teljesíthet és jeleskedhet. Ehelyett azonban túlságosan is sok az olyan fiatalabb német, akinek a történelmi materializmus frázisa (mert *mindent* frázissá lehet tenni) csak arra szolgál, hogy minél gyorsabban rendszerré konstruálja össze a maga viszonylag szegényes történelmi ismereteit — hiszen a gazdasági történet még pólyában van! — és akkor roppant nagy embernek tartsa magát. És akkor aztán megjelenhetik egy Barth és megtámadhatja magát a dolgot, amely az ő környezetében csakugyan puszta frázissá degradálódott.

Mindez azonban majd csak elsimul. Mi vagyunk most olyan erősek Németországban, hogy sok mindent elviseljünk. Az egyik legnagyobb szolgálat, amelyet a szocialista-törvény tett nekünk, az, hogy megszabadított bennünket a a szocialista német studiosus* tolakodásától. Mi vagyunk most olyan erősek, hogy megemésszük a német studiosust is, aki megint nagyon pöffeszkedik. Ön, aki valóban véghez vitt valamit, kétségkívül saját maga is észrevette, hogy a párttal kapcsolatban álló ifjú publicisták közül milyen kevesen vannak az

* — (bölcsész)hallgató, tanárjelölt. — *Szerk.*

olyanok, akik nem restellik a fáradságot, hogy gazdaságtannal, gazdaságtantörténettel, a kereskedelem, az ipar, a mezőgazdaság, a társadalmi alakulatok történetével foglalkozzanak. Milyen kevesen tudnak Maurerről többet, mint a nevét! Az újságírói önteltségnek kell itt mindent elvégeznie, s ez aztán olyan is. Néha úgy fest a dolog, mintha ezek az urak azt hinnék, hogy a munkásoknak akarmi jó. Ha tudnak ezek az urak, hogy Marx még legkívánatosabb dolgait sem tartotta a munkások számára elég jóknak, hogy büntettnek tekintette, ha valaki kevesebbet nyújt a munkásoknak a legeslegjobbnál!

1890 augusztus 5
Marx és Engels Művei 37 kötet
Dietz Berlin 1967 435—437 old

ENGELS JOSEPH BLOCHHOZ

KÖNIGSBERGBE

(Részlet)

Materialista történelemfelfogás szerint a történelemben *végső fokon* a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én sohasem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző mozzanatai: az osztályharc politikai formái és eredményei — alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály hozott létre stb. — jogi formák, sőt mindeme valóságos harcoknak a visszatükröződései a résztvevők agyában, politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé — mindez szintén kihat a történelmi harcok menetére és sok esetben főként *formájukat* határozza meg. Mindezeknek a mozzanatoknak a kölcsönhatása az, amelyben a véletlenszerűségek (vagyis ama dolgok és események, melyek belső egymás közti összefüggése annyira távoleső vagy kimutathatatlan, hogy nem létezőnek tekinthetjük, elhanyagolhatjuk), — e végtelen tömegén keresztül végül is a gazdasági folyamat mint szükségszerűség érvényesül. Hiszen különben az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb volna, mint valamely elsőfokú egyenlet megoldása.

Történelmünket magunk csináljuk, de, először, nagyon is meghatározott előfeltételek és körülmények között. Ezek közül végül is a gazdasági feltételek a döntők. De szerepet játszanak, ha nem is döntő szerepet, a politikai stb. feltételek, meg az emberek fejében kísértő hagyomány is. A porosz állam is történelmi, végső fokon gazdasági okokból keletkezett és fejlődött. Észak-

Németország sok kis állama között éppen Brandenburg fejlődött olyan nagyhatalommá, amelyben az Észak és Dél közötti gazdasági, nyelvi és a reformáció óta még a vallási különbség is megtestesült, s nem lehet vaskalaposság nélkül azt állítani, hogy erre tisztán gazdasági szükségszerűségből volt hivatva, s nem más mozzanatok folytán is (elsősorban azért, mert Poroszország birtoklása folytán kapcsolatba került Lengyelországgal és ezáltal nemzetközi politikai viszonyokkal -- hiszen ezek az osztrák ház hatalmának kialakulásában is döntő szerepet játszanak). Anélkül, hogy nevetségessé tennénk magunkat, aligha sikerülne gazdaságilag megmagyarázni a múlt és jelen minden kis német államának létét, vagy pedig annak a felnémet hangeltolódásnak az eredetét, amely a Szudétáktól a Taunusig húzódó hegylánc alkotta földrajzi válaszfalat egész Németországot átszelő szakadássá szélesítette.

Másodszor azonban a történelem úgy készül, hogy a végeredmény sok egyes akarat összeütközéséből származik, az egyes akaratok mindegyikét megint egész sor sajátos életfeltétel teszi azzá, ami; vagyis számtalan egymást keresztező erő, erőparallelogrammáknak végtelen csoportja működik, s ezeknek van egy eredőjük — a történelmi eredmény - s ez megint úgy tekinthető, mint egy egészként *tudat* és akarat *nélkül* működő hatalomnak a terméke. Mert azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza, és ami kialakul, az olyan valami, amit senki sem akart. Így az eddigi történelem természeti folyamat módjára játszódik le és lényegében ugyanazoknak a mozgástörvényeknek van alávetve. De abból, hogy az egyes akaratok — amelyek közül mindegyik azt akarja, amire testi alkata és külső, végső soron gazdasági körülmények (vagy saját személyes körülményei, vagy általános társadalmi körülmények) indítják — nem azt érik el, amit akarnak, hanem összesítő átlagban, közös eredőben olvadnak egybe, ebből még nem szabad arra következtetni, hogy értékük = nulla. Ellenkezőleg, mindegyikük hozzájárul az eredőhöz, és ennyiben bennfoglaltatik az eredőben.

Továbbá arra kérem, hogy ezt az elméletet az eredeti forrásokból tanulmányozza, ne pedig másodkézből — ez valóban sokkal könnyebb. Marx alig írt valamit, ahol ez az elmélet nem játszik szerepet. De kivált „Louis Bonaparte brumaire 18-ája"* kitűnő példája alkalmazásának. A „Tőké"-ben szintén sok utalás van. Talán szabad még hivatkoznom „Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása"** és „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége"*** című írásaimra is, melyekben a történelmi materializmusnak tudomásom szerint eddig legrészletesebb kifejtését adtam.

Részben Marx meg én vagyunk felelősek azért, hogy a fiatalabbak néha nagyobb fontosságot tulajdonítanak a gazdasági oldalnak, mint megilleti

* Lásd Marx és Engels Művei. 8. köt. 105—196. old. — *Szerk.*

** Lásd uo. 20. kot. — *Szerk.*

*** Lásd uo. 21. köt. 249—293. old. — *Szerk.*

Nekunk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk, s így nem mindig volt időnk, helyunk és alkalmunk arra, hogy a kölcsönhatásban részt vevő többi mozzanatot kellően méltassuk. De mihelyt egy történelmi szakasz ábrázolására, vagyis a gyakorlati alkalmazására került sor, megváltozott a dolog, és ott nem lehetett tévedni. De sajnos, igen gyakran hiszik azt, hogy egy új elméletet teljesen megértettek és minden további tanulmányozás nélkül alkalmazni tudnak, mihelyt annak fő tételeit — és ezeket sem mindig helyesen — elsajátították. S ezt a szemrehányást kell tennem néhány újabb „marxistának", akik bizony jónéhány fura dolgot írkáltak.

1890 szeptember 21—22
Marx és Engels Művei 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 463—465. oldal

ENGELS CONRAD SCHMIDHEZ

BERLINBE

(Részlet)

Felhasználom az első szabad órát, hogy válaszoljak Önnek. Azt hiszem, nagyon helyesen cselekszik, ha elfogadja a zürichi állást*. Közgazdaságtanból mindig tanulhat ott egyet s mást, különösen, ha szem előtt tartja azt, hogy Zürich még mindig csak harmadrangú pénz- és spekulációs piac, és ezért a hatások ott két-háromszoros visszatükröződés folytán meggyengülve, illetve szándékosan meghamisítva érvényesülnek. De megismeri a gépezetet a gyakorlatban, s rákényszerül arra, hogy figyelemmel kísérje az első kézből Londonból, New Yorkból, Párizsból, Berlinből, Becsből érkező tőzsdei jelentéseket, és akkor feltárul majd Ön előtt — a pénz- és értékpapírpiacként való visszatükröződésében — a világpiac. A gazdasági, politikai és egyéb visszatükröződésekkel ugyanúgy áll a dolog, mint az emberi szemben való visszatükröződésekkel — gyújtólencsén haladnak át és ezért fordítva, fejtetőre állítva jelennek meg. Csakhogy hiányzik az az idegapparátus, amely a képzet számára ismét talpraállítja őket. A pénzpiac embere az ipar és a világpiac mozgását csak a pénz- és értékpapírpiac megfordító visszatükröződésében látja, és így az ő szemében az okozat okká válik. Ezt láttam már a 40-es években Manchesterben az ipar menetét és periodikus maximumait és minimumait illetően a londoni tőzsdei jelentések teljesen használhatatlanok voltak, mert ezek az urak mindent a pénzpiac válságaiból akartak megmagyarázni, holott ezek maguk

* Lefordíthatatlan szójáték. Zürcher Posten (zürichi állás) és éppen a „Zürcher Post" című lap gazdasági rovatának vezetéséről volt szó. — *Szerk.*

is többnyire csak tünetek voltak. Akkoriban azt próbálták bebizonyítani, hogy az ipari válságok nem időleges túltermelésből keletkeznek, tehát a dolognak ráadásul még egy tendenciózus, elferdítésre késztető oldala is volt. Ez a mozzanat most – legalábbis számunkra egyszer s mindenkorra – elesik, s amellett persze tény, hogy a pénzpiacnak is meglehetnek a maga válságai, amelyekben a közvetlen ipari zavarok csak alárendelt, vagy egyáltalán semmilyen szerepet sem játszanak, és ezen a téren még sok mindent meg kell állapítani és meg kell vizsgálni – különösen történelmileg, az utolsó 20 évre vonatkozóan.

Ahol megvan a társadalmi méretű munkamegosztás, ott megvan a részmunkák egymással szembeni önállósulása is. Végső fokon a termelés a döntő. Ámde a termékekkel való kereskedés, mihelyt a tulajdonképpeni termeléssel szemben önállósul, saját mozgását követi, amelyen ugyan nagyjában-egészében a termelés mozgása uralkodik, de amely részleteiben és ezen az általános függőségen belül mégis a saját – ez új tényező természetéből adódó – törvényeit követi, amelynek megvannak a saját fázisai, és amely maga is visszahat a termelés mozgására. Amerika felfedezése annak az aranyéhségnek köszönhető, amely a portugálokat előzőleg már Afrikába hajtotta (vö. Soetbeer: „Nemesfémtermelés" („Edelmetallproduktion")), mert a XIV. és XV. században oly hatalmasan kiterjedt európai ipar és az ennek megfelelő kereskedelem több csereeszközt kívánt meg, s ezeket Németország – az 1450–1550 közti nagy ezüstország – nem tudta szállítani. Indiát a portugálok, a hollandok és az angolok 1500 és 1800 között azzal a céllal hódították meg, hogy *importáljanak* Indiából, oda irányuló exportra senki sem gondolt. És mégis milyen óriási visszahatása volt ezeknek a tisztán kereskedelmi érdekek által determinált felfedezéseknek és hódításoknak az iparra: csupán az ezekbe az *országokba* irányuló *export* szükségletei teremtették meg és fejlesztették ki a nagyipart.

Így van ez a pénzpiaccal is. A pénzkereskedelemnek, mihelyt elválik az árukereskedelemtől – bizonyos, a termelés és az árukereskedelem által meghatározott feltételek között és e határokon belül – saját fejlődése, különleges, saját természete által meghatározott törvényei és külön fázisai vannak. Ha mármost ehhez hozzájárul az, hogy a pénzkereskedelem e további fejlődés során értékpapírkereskedelemmé szélesedik, hogy ezek az értékpapírok nemcsak állampapírokból, hanem ipari és közlekedési részvényekből is állnak, ha tehát a pénzkereskedelem közvetlen uralomra tesz szert a rajta nagyjában-egészében uralkodó termelés egy része felett, akkor a pénzkereskedelem visszahatása a termelésre még erősebb és bonyolultabb lesz. A pénzemberek egyben vasutak, bányák, kohóművek etc. tulajdonosai. Ezek a termelési eszközök kettős arculatot kapnak: működésüknek hol a közvetlen termelés érdekeihez, hol pedig a részvényesek szükségleteihez is kell igazodnia, amennyiben a részvényesek pénzemberek. Erre a legkirívóbb példa: az észak-amerikai vasutak, melyek működése teljesen egy Jay Gould, vagy Vanderbilt etc. pillanatnyi, az illető

vasúttól és annak mint közlekedési eszköznek érdekeitől teljesen idegen pillanatnyi tőzsdei műveleteitől függ. És még itt Angliában is láttuk, hogy a különböző vasúttársaságok évtizedeken át harcoltak egymással amiatt, hol húzódjon két társaság területe között a határ, s e harcok során tömérdek pénz pocsékolódott el, nem a termelés és a közlekedés érdekében, hanem kizárólag egy olyan vetélkedés következtében, amelynek legtöbbször csak az volt a célja, hogy lehetővé tegye a részvényeket birtokló pénzemberek tőzsdei műveleteit.

Amikor itt néhány utalást tettem arra, hogyan fogom fel a termelésnek az árukereskedelemhez és mindkettőnek a pénzkereskedelemhez való viszonyát, alapjában véve már válaszoltam Önnek a „történelmi materializmusra" általában vonatkozó kérdéseire is. A dolog legkönnyebben a munkamegosztásból kiindulva ragadható meg. A társadalom létrehoz bizonyos közös funkciókat, amelyeket nem nélkülözhet. Az e funkciók végzésével megbízott emberek a *társadalmon belüli* munkamegosztásnak egy új ágát alkotják. Ezzel külön érdekekre tesznek szert megbízóikkal szemben is, önállósulnak velük szemben, és — megjelenik az állam. S most ugyanaz megy végbe, mint az árukereskedelem és később a pénzkereskedelem esetében: az új, önálló hatalomnak nagyjában-egészében követnie kell ugyan a termelés mozgását, de a benne rejlő, vagyis egykor reáruházott és fokozatosan továbbfejlesztett viszonylagos önállóság folytán maga is visszahat a termelés feltételeire és menetére. Ez kölcsönhatása két egyenlőtlen erőnek, egyfelől a gazdasági mozgásnak, másfelől a lehető legnagyobb önállóságra törekvő új politikai hatalomnak, amelynek, ha már működésbe lépett, önmozgása is van; a gazdasági mozgás nagyjában-egészében utat tör magának, de ugyanakkor el kell szenvednie az önmaga által működésbe hozott és viszonylagos önállósággal felruházott politikai mozgásnak, vagyis egyrészt az államhatalom mozgásának, másrészt az ezzel egyidejűleg létrehozott ellenzék mozgásának visszahatását. Ahogy a pénzpiacon nagyjában-egészében, s a föntebb jelzett fenntartásokkal visszatükröződik az ipari piac mozgása és természetesen *fordítva* tükröződik vissza, ugyanúgy a kormány és az ellenzék harcában a már előzőleg meglevő és harcoló osztályok harca tükröződik vissza, de szintén fordított módon, már nem közvetlenül, hanem közvetve, nem mint osztályharc, hanem mint politikai elvekért folyó harc, s annyira fordított módon, hogy évezredekbe tellett, amíg nyitjára nem jöttünk.

Az államhatalom visszahatása a gazdasági fejlődésre háromféle lehet: lehet vele azonos irányú, akkor a fejlődés meggyorsul, lehet ellentétes irányú, akkor az államhatalom manapság minden nagyobb népnél, huzamosabb időt tekintve, megbomlik, vagy pedig gátat vethet a gazdasági fejlődés bizonyos irányainak és másokat szabhat meg — ez az eset végeredményben visszavezethető a két előző eset egyikére. De világos, hogy a II. és III. esetben a politikai

hatalom a gazdasági fejlődésnek nagy karára lehet s tömeges erő- és anyagpazarlást idézhet elő.

Előfordul még ezenkívül az az eset is, hogy gazdasági segélyforrásokat meghódítanak és brutálisan megsemmisítenek, aminek következtében régebben bizonyos körülmények között egy vidék vagy egy nemzet egész gazdasági fejlődése tönkre mehetett. Ez az eset manapság, legalábbis a nagy népeknél, többnyire ellenkező hatásokkal jár: a legyőzött nép, huzamosabb időt tekintve, gazdaságilag, politikailag és erkölcsileg néha többet nyer, mint a győztes.

A joggal hasonló a helyzet: mihelyt szükségessé válik az új munkamegosztás, amely hivatásos jogászokat teremt, ismét új, önálló terület nyílik meg, amely ha függ is általában a termeléstől és a kereskedelemtől, mégis különleges visszahatást is tud gyakorolni e területekre. A modern államban a jog nemcsak meg kell hogy feleljen az általános gazdasági helyzetnek, e helyzet kifejezése kell hogy legyen, hanem *egy önmagában összefüggő* kifejezése is, amely nem csapja arcul önmagát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok visszatükrözése mindinkább veszít hűségéből. Mégpedig annál inkább, minél ritkábban fordul elő, hogy egy törvénykönyv nyersen, szépítgetés nélkül, hamisítatlanul fejezi ki egy osztály uralmát; hiszen ez már maga ellentmondana a „jogfogalomnak". Az 1792—96-os forradalmi burzsoáziának tiszta, következetes jogfogalmát már a Code Napoleon sok tekintetben meghamisította, és amennyiben e jogfogalom megtestesül benne, annyiban a proletariátus fokozódó hatalma miatt napról napra kénytelenek lenyesegetni belőle. Ez mit sem változtat azon, hogy a Code Napoléon az a törvénykönyv, amelyet a világ minden részén minden új kodifikálás alapjául fogadnak el. Így az egész „jogfejlődés" menete legnagyobbrészt csak abban merül ki, hogy először az emberek igyekeznek kikuszobolni azokat az ellentmondásokat, amelyek a gazdasági viszonyoknak jogi alapelvekbe való közvetlen átültetéséből adódnak, és létrehozni egy harmonikus jogi rendszert, azután pedig a további gazdasági fejlődés hatása és kényszerítő ereje ezt a rendszert mindig újra meg újra áttöri és új ellentmondásokba keveri (itt egyelőre csak a magánjogról beszélek).

A gazdasági viszonyoknak jogi elvek alakjában való visszatükrözése szükségképpen szintén tolakodást állítja e viszonyokat: anélkül megy végbe, hogy a cselekvő személyek ennek tudatában volnának, a jogász azt képzeli, hogy a priori tételekkel dolgozik, holott ezek csak gazdasági visszatükröződések — s így minden a feje tetején áll. Az pedig, hogy ez a megfordítás — amely, amíg fel nem ismerjük, azt alkotja, amit *ideologikus szemléletnek* nevezünk — a maga részéről ismét visszahat a gazdasági alapra és azt bizonyos határok között módosíthatja, azt magától értetődőnek vélem. Az örökösödési jognak, a család egyenlő fejlődési fokát feltételezve, gazdasági alapja van. Mégis nehéz volna bebizonyítani, hogy például a végrendelkezés korlátlan szabadsága Angliában, erős korlátozása Franciaországban minden részletében csak gazdasági okokra

vezethető vissza. De mind a kettő igen jelentékenyen visszahat a gazdaságra azáltal, hogy befolyásolja a vagyon elosztását.

Ami mármost a még magasabban lebegő ideológiai területeket, a vallást, a filozófiát stb. illeti, ezeknek történelem előtti, a történelmi időszak által készen talált és átvett állományuk van — abból, amit ma badarságnak neveznénk. A természetről, magának az embernek mibenlétéről, szellemekről, varázserőkről stb. alkotott e különböző hamis képzeteknek többnyire csak negatív gazdasági alapjuk van; a történelem előtti időszak alacsony gazdasági fejlettségének kiegészítései, de helyenként feltételei, sőt okai is a természetről alkotott hamis képzetek. És bár a gazdasági szükséglet a természet mind alaposabb megismerésének fő hajtóereje volt és mindinkább azzá lett, szőrszálhasogatás volna mindezeknek az ősállapotbeli badarságoknak gazdasági okait keresni. A tudományok története nem egyéb, mint e badarságok fokozatos kiküszöbölésének, illetve új, de mind kevésbé képtelen badarságokkal való helyettesítésének a története. Azok az emberek, akik ezzel foglalkoznak, megintcsak a munkamegosztás külön szféráihoz tartoznak, és azt képzelik magukról, hogy független területen működnek. S amennyiben ezek önálló csoportot alkotnak a társadalmi munkamegosztáson belül, annyiban termékeik, tévedéseiket is beleértve, visszahatnak az egész társadalmi fejlődésre, még a gazdasági fejlődésre is. Mindamellett ők maguk megintcsak a gazdasági fejlődés uralkodó befolyása alatt állanak. A filozófiában pl. ez a legkönnyebben a polgári korszakra vonatkozólag mutatható ki. Hobbes volt az első modern materialista (a XVIII. századi értelemben), de az abszolutizmus híve abban az időben, amikor az abszolút monarchia egész Európában fénykorát élte, és Angliában megkezdte harcát a nép ellen. Locke mind a vallás, mind a politika kérdésében az 1688-as osztálykompromisszum gyermeke volt. Az angol deisták és következetesebb folytatóik, a francia materialisták a burzsoáziának, sőt a franciák a polgári forradalomnak is igazi filozófusai voltak. A német filozófiára Kanttól Hegelig rányomja bélyegét a német nyárspolgár hol pozitív, hol negatív értelemben. De minden korszak filozófiájának — mivel a munkamegosztás meghatározott területe — előfeltétele egy meghatározott gondolati anyag, amelyet elődei hagytak rá, és amelyből kiindul. És ez az oka annak, hogy gazdaságilag elmaradott országok a filozófiában mégis a prímhegedűt játszhatják: a XVIII. században Franciaország Angliával szemben, melynek filozófiája alapul szolgált a franciáknak, később pedig Németország az előbbi kettővel szemben. De mind Franciaországban, mind Németországban a filozófia, éppúgy mint a korabeli általános irodalmi fellendülés, egyúttal gazdasági fellendülésnek volt az eredménye. Meggyőződésem, hogy a gazdasági fejlődés végső fokon ezek fölött a területek fölött is uralkodik, de ez az uralom olyan feltételek között érvényesül, melyeket maga az egyes terület ír elő: a filozófiában pl. úgy, hogy gazdasági befolyások (melyek legtöbbször megintcsak politikai stb. köntösükben hatnak)

a meglevő, az elődöktől hátrahagyott filozófiai anyagra hatással vannak. A gazdaság itt semmit sem teremt a novo*, de meghatározza a készen talált gondolati anyag megváltoztatásának és továbbfejlesztésének módját, bár ezt is többnyire közvetve teszi, mivel a politikai, erkölcsi visszatükrözések azok, amelyek a legnagyobb közvetlen hatással vannak a filozófiára.

A vallásról a legszükségesebbet elmondtam a Feuerbachról szóló írásom utolsó fejezetében.

Barth tehát egyszerűen szélmalomharcot vív, ha azt hiszi, hogy mi tagadjuk a gazdasági mozgás politikai stb. visszatükröződéseinek mindennemű visszahatását magára erre a mozgásra nézve. Nézze csak meg Marx „Brumaire tizennyolcadiká"-ját, ahol szinte kizárólag arról a *különös* szerepről van szó, melyet a politikai harcok és események játszanak, természetesen gazdasági feltételektől való *általános* függésükön belül. Vagy a „Tőké"-t, pl. a munkanapról szóló szakaszt, ahol a törvényhozás, amely pedig politikai aktus, olyan döntő hatást gyakorol. Vagy a burzsoázia történetét tárgyaló szakaszt (24. fejezet). Vagy miért is küzdenénk a proletariátus politikai diktatúrájáért, ha a politikai hatalom gazdaságilag tehetetlen? Az erőszak (vagyis az államhatalom) szintén gazdasági potencia!

De a könyv[456] bírálatára most nincs időm. Először a III. kötetnek** kell megjelennie, egyébként pedig azt hiszem, hogy pl. Bernstein is egészen jól meg tudná ezt csinálni.

Aminek mindezek az urak híján vannak, az a dialektika. Mindig csak okot látnak az egyik oldalon, okozatot a másikon. Hogy ez üres absztrakció, hogy ilyen metafizikus poláris ellentétek a valóságos világban csak válságok idején léteznek, hogy az egész nagy folyamat a kölcsönhatásnak formájában megy végbe — bár olyan igen egyenlőtlen erők kölcsönhatásának formájában, amelyek közül a gazdasági mozgás messze a legerősebb, legeredetibb, legdöntőbb —, hogy itt semmi sem abszolút és minden relatív, ezt egyszerűen nem látják, számukra Hegel nem létezett.

1890. október 27.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 488—494. old.

ENGELS CONRAD SCHMIDTHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Hegel nélkül természetesen nem lehet boldogulni, ahhoz pedig, hogy őt megemésszе az ember, időre van szükség. A kis Logika az „Enciklopédiá"-ban egész jó kezdet. De használja Ön a „Művek" 6. kötetében megjelent kiadást, ne a Rosenkranz-féle különkiadást (1845), mert az előbbiben sokkal több magyarázó betoldás van az előadásokból, bár az a szamár Henning sokszor maga sem érti őket.

A bevezetés 26. stb. §-ában először is megtalálja Ön Leibniz Wolff-féle feldolgozásának bírálatát (a *történelmi* értelemben vett metafizika), azután az angol—francia empirizmus bírálatát a 37. stb. §-ban, aztán Kantét a 30. s a köv. §-okban. Végül a Jacobi-féle miszticizmus bírálatát a 61. §-ban. Az első részben („A lét") ne időzzék sokáig a „lét"-nél és a „semmi"-nél; az utolsó §-ok, a „Minőség", azután a „Mennyiség" és a „Mérték" sokkal szebbek, a legfontosabb rész azonban a „Lényegről" szóló tan: az elvont ellentéteknek tarthatatlanságukban való feloldódása, amikor, ha az ember az ellentétnek csak az egyik oldalát akarja megragadni, ez észrevétlenül a másikká változik át stb. Emellett mindig konkrét példák révén teheti világosabbá a dolgokat. Pl. az azonosság és különbség elválaszthatatlanságára Önnek mint vőlegénynek szembeötlő példa áll rendelkezésére önmagában és menyasszonyában. Egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy a nemi szerelem a különbségekben levő azonosság miatt, vagy az azonosságban levő különbség miatt érzett öröm-e. Vegye el a különbséget (itt a nemi különbséget) vagy az azonosságot (mindkettőjük emberi voltát), és mijük marad? Emlékszem rá, hogy kezdetben mennyit kínlódtam éppen az azonosságnak és különbségnek ezen az elválaszthatatlanságán, pedig egy lépést sem tehetünk úgy, hogy belé ne botlanánk.

Semmiesetre sem szabad azonban úgy olvasnia Hegelt, ahogyan Barth úr olvasta, nevezetesen azért, hogy felfedezze a mellébeszéléseket és olcsó fogásokat, amelyek a konstruálás eszközéül szolgáltak Hegelnek. Ez tisztán iskolásfiúknak való munka. Sokkal fontosabb, hogy a helytelen formában és a mesterkélt összefüggésben megtalálja a helyeset és a zseniálisat. Így az egyik kategóriából vagy ellentétből a következőre való átmenetek csaknem mindig önkényesek — néha egy tréfa segítségével történnek, mint amikor a pozitív és negatív a 120. §-ban „tönkremegy", hogy Hegel eljuthasson az „alap" kategóriájához.* Időpazarlás sokat töprengeni ezeken.

* A német eredetiben szójáték: zu Grunde gehen — tönkremenni, Grund — alap, ok. — *Szerk.*

Minthogy Hegelnél minden kategória a filozófia történetének egy-egy lépcsőfokát jelenti (amelyeket legtöbbször ilyenekként jelöl is meg), helyesen teszi Ön, ha összeveti az „Előadások a filozófia történetéről" című művel, a legzseniálisabb művek egyikével. Üdülésképpen az „Esztétiká"-t ajánlhatom Önnek. Ha egy kissé beledolgozta magát ebbe, bámulni fog.

Hegelnél a dialektika megfordított volta azon alapszik, hogy ennek nála „a gondolat önkifejlésének" kell lennie, és ezért szerinte a tények dialektikája csak ennek visszfénye, holott valójában a fejünkben működő dialektika csupán a visszatükröződése a természeti és az embertörténeti világban végbemenő, a dialektikus formáknak alávetett, valóságos fejlődésnek.

Hasonlítsa egyszer össze az áru tőkévé fejlődését Marxnál a létnek lényeggé fejlődésével Hegelnél, s egész jó párhuzamot kap: itt — konkrét kifejtés, ahogyan ez a tényekből adódik, ott — elvont konstrukció, amelyben a leglángeszűbb gondolatok és helyenként igen fontos átcsapások, mint például a minőségből mennyiségbe való és a fordítottja, az egyik fogalomnak a másikból való látszólagos önkifejlésévé válnak, amilyenből egy tucat másikat is csinálhatna az ember.

1891. november 1.
Marx és Engels Művei. 38. köt.
Dietz, Berlin 1968. 203—204. old.

ENGELS FRANZ MEHRINGHEZ

BERLINBE

London, 1892. szeptember 28

Tisztelt Mehring úr,

Kautsky elküldte nekem az Ön egyik levelének egy részletét, amely hozzám intézett kérdést tartalmaz. Ha Ön úgy véli, hogy nem írhat nekem, mert egyszer, sok évvel ezelőtt, nem válaszoltam két levelére, nincs jogom megsértődni emiatt. De persze akkor mi különböző táborokhoz tartoztunk, még hatályban volt a szocialista törvény, s ez azt a szabályt kényszerítette ránk: ki nincs velünk, az ellenünk. Azonkívül, ha jól emlékszem, Ön maga írta egyik levelében, hogy bizonyára nem számíthat válaszra. De hát ez régen volt, azóta egy táborba kerültünk, s Ön kitűnő dolgokat írt a „Neue Zeit"-ben, amelyek elismerésével nem is fukarkodtam például Bebelhez írt leveleimben. Ezért örömmel használom fel az alkalmat, hogy közvetlenül válaszoljak Önnek.

Hogy a materialista történelemfelfogás felfedezését a történelmi iskola porosz romantikus képviselőinek akarják tulajdonítani, ez az igény valóban új számomra. Marwitz „Nachlas"-ja magamnak is megvan és ezt a könyvet még

néhány évvel ezelőtt átolvastam, de mást nem találtam benne, mint kitűnő dolgokat a lovasságról és sziklaszilárd hitet az öt korbácsütés varázserejében, ha a nemesség méri ezt a plebsre. Egyébként ez az irodalom 1841—42 óta teljesen idegen számomra — csak igen felületesen foglalkoztam vele —, s a szóban forgó irányban kétségtelenül semmit sem köszönhetek neki. Bonni és berlini időszakában[457] Marx megismerkedett Adam Müllerrel és von Haller úr „Restauration"-jával stb.; mindig meglehetős megvetéssel beszélt a francia romantikusoknak, Joseph de Maistre-nak és Bonald kardinálisnak ezekről az unalmas, dagályosan nagyképű utánzóiról. De ha rábukkant volna is olyan passzusokra, mint ez a Lavergne-Peguilhen-idézet[458], abban az időben ezek még akkor sem hathattak volna reá, ha egyáltalán megérti is, mit akarnak mondani ezek az emberek. Marx akkoriban hegeliánus volt, akinek számára az a passzus teljes eretnekség volt: gazdaságtanról semmit sem tudott, tehát egy olyan szóra, mint „gazdasági forma", semmit sem gondolhatott, s így a szóban forgó passzus, még *ha* ismerte volna is, feltétlenül az egyik fülén be, a másikon ismét kiment volna anélkül, hogy a legcsekélyebb nyomot hagyja emlékezetében. De alig hiszem, hogy az 1837 és 1842 között Marx által olvasott történelmi-romantikus írásoknak efféle kicsengésük lett volna.

A passzus csakugyan igen figyelemreméltó, mégis meg kellene győződnöm az idézet valódiságáról. Nem ismerem a könyvet, a szerzőről mindenesetre tudom, hogy a „történelmi iskola" képviselője. Ez a hely két pontban tér el a modern felfogástól: 1. abban, hogy a gazdasági formából vezeti le a termelést és a termelés elosztását, nem pedig fordítva, a gazdasági formát a termelésből, és 2. abban a szerepben, amelyet a gazdasági forma „megfelelő alkalmazásának" tulajdonít, amin bármit lehet érteni, amíg magából a könyvből ki nem derül, mire gondol a szerző.

A legkülönösebb volna, ha a helyes történelemfelfogást in abstracto ugyanazoknál találnók meg, akik a történelmet in concreto a leginkább elferdítették — mind elméletben, mind gyakorlatban. Ezek az emberek esetleg láthatták a feudalizmusból, hogyan fejlődik ki itt az államforma a gazdasági formából, mert itt úgyszólván világosan és leplezetlenül megnyilvánul a dolog. Azt mondom: *esetleg*, mert a fenti, még nem ellenőrzött passzustól eltekintve — Ön maga mondja, hogy odaadták Önnek — egyebet soha nem fedezhettem föl eddig, mint hogy a feudalizmus teoretikusai magától értetődően kevésbé elvontak, mint a polgári liberálisok. Ha azt a felfogást, hogy a feudális társadalomban a kultúra elterjedése és az államforma összefügg a gazdasági formával, egyikük most tovább általánosítja oda, hogy ez *minden* gazdasági és állami formára érvényes, akkor mivel magyarázható ugyanennek a romantikusnak a teljes vaksága, mihelyt *más* gazdasági formákról van szó, a polgári gazdasági formáról és a fejlődése különböző fokainak megfelelő állami formákról — a középkori céhközösségről, alkotmányos monarchiáról, köztársaságról? Ez

mégis csak nehezen egyeztethető össze. S ugyanaz az ember, aki a gazdasági formát az egész társadalmi és állami szervezet alapjának tekinti, olyan iskolához tartozik, amelynek szemében már a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája is a bűnbeeséssel, az igazi állameszme elárulásával egyenlő!

De mindenesetre az is ott van, hogy az állami forma éppoly elkerülhetetlenül jön létre a gazdasági formából, és ennek „*megfelelő kezeléséből*", mint férfi és nő közösüléséből a gyerek. Figyelembe véve a szerző iskolájának közismert doktrináját, ezt csak így értelmezhetem: Az igazi gazdasági forma a feudális. Minthogy azonban az emberek gonoszsága összeesküdött e forma ellen, úgy kell ezt „megfelelően kezelni", hogy e támadásokkal szemben fennállása meg legyen védve és mindörökre biztosítva legyen, s hogy az „államforma" stb. állandóan megfeleljen neki, tehát lehetőleg forgassák ezt vissza a XIII—XIV. századira. Akkor a világok legjobbika s a történelemelméletek legszebbike egyaránt megvalósulna, s akkor a Lavergne-Peguilhen-féle általánosítás ismét igazi tartalmára zsugorodna össze: hogy a feudális társadalom feudális államrendet szül.

Egyelőre csak azt tételezhetem fel, hogy Lavergne-Peguilhen maga sem tudta, mit írt. A közmondás szerint bizonyos állat is talál néha gyöngyöt, s ez az állat nagy számban fordul elő a porosz romantikusok között. Egyébként még össze kellene hasonlítani őket francia példaképeikkel is — vajon nem tőlük vették-e át ezt is.

Önnek csak köszönetet mondhatok azért, hogy felhívta figyelmemet erre a kérdésre, amellyel, sajnos, pillanatnyilag nem tudok itt részletesebben foglalkozni.

Őszinte híve
F. Engels

Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 480—482. old.

ENGELS FRANZ MEHRINGHEZ

BERLINBE

London, 1893. július 14

Kedves Mehring úr!

Csak most jutok hozzá, hogy megköszönjem Önnek a „Lessing-legenda" szíves megküldését. Nem akartam pusztán formailag a könyv vételét igazolni, hanem egyidejűleg valamit mondani is akartam Önnek a könyvről — a tartalmáról. Ezért késett a válasz.

A végén kezdem — „A történelmi materializmusról" című függelékkel, amelyben Ön a fő tényezőket kitűnően és minden elfogulatlan olvasó számára meggyőzően írta le. Kifogásolnivalóm csak az, hogy több érdemet tulajdonít nekem, mint amennyi megillet, még akkor is, ha mindent beszámítok, amire — az idők folyamán — esetleg önállóan rájöttem volna, amit azonban Marx a maga gyorsabb meglátásával és szélesebb áttekintésével sokkal hamarabb felfedezett. Ha valaki abban a szerencsében részesült, hogy negyven évig olyan emberrel dolgozott együtt, mint Marx, akkor annak életében rendszerint nem ismerik el úgy, ahogy talán megérdemli; amikor azután meghal a nagyobb, könnyen túlbecsülik a csekélyebb jelentőségűt — s úgy látom, most éppen ez történik velem; a történelem végül mindent rendbehoz majd, addigra pedig szerencsésen elpatkoltunk és nem tudunk már semmiről.

Máskülönben csak egy pont hiányzik, ezt azonban rendszerint Marx és én sem hangsúlyoztuk eléggé munkáinkban, és e tekintetben mindnyájunkat egyaránt terhel a felelősség. Ugyanis mindnyájan elsősorban azt tartottuk — s azt is *kellett* tartanunk — a legfontosabbnak, hogy a politikai, jogi és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket *levezessük* az alapvető gazdasági tényekből. Ennek során a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt: hogyan, milyen úton-módon jönnek létre ezek a képzetek stb. Ez azután ellenfeleinknek kapóra jött, alkalmat nyújtott a félreértésekre, illetve torzításokra, s erre Paul Barth kirívó példa.

Az ideológia olyan folyamat, melyet az úgynevezett gondolkodó ugyan tudatosan, de hamis tudattal visz végbe. A tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte; máskülönben a folyamat nem is volna ideológiai. Ezért hamis, illetve látszólagos hajtóerőket képzel el. Minthogy a folyamat gondolati, a gondolkodó ennek tartalmát és formáját a tiszta gondolkodásból vezeti le, vagy a saját vagy az elődei tiszta gondolkodásából. Pusztán gondolati anyaggal dolgozik, amelyet látatlanban úgy fogad el, hogy a gondolkodás terméke, és nem vizsgálja tovább valamely távolabbfekvő, a gondolkodástól független eredet szempontjából, s ez számára magától értetődik, mert neki úgy tűnik, hogy minden cselekvés, mivel gondolkodás *közvetíti*, végső fokon a gondolkodásban is *gyökerezik*.

A történelmi ideológus (a történelmi szó itt egyszerűen összefoglaló kifejezés a politikai, jogi, filozófiai, teológiai terület, szóval mindazon területek megjelölésére, melyek a *társadalomhoz* tartoznak és nem csupán a természethez) — a történelmi ideológus tehát minden tudományos téren olyan anyagot talál, amely az utóbbi nemzedékek gondolkodásából önállóan képződött, és ezeknek az egymást követő nemzedékeknek az agyában önálló, saját útját járta végig. Külső tények, melyek az egyik vagy másik területhez tartoznak, szintén hatással lehettek ugyan erre a fejlődésre, de ezek a tények a hallgatólagos előfeltevés szerint maguk is megintcsak gondolati folyamat puszta gyümölcsei, s így még

mindig a puszta gondolkodás körén belül maradunk, amely látszólag szerencsésen megemésztette a legkeményebb tényeket is.

Ez a látszat — hogy az államberendezkedéseknek, a jogrendszereknek, valamennyi speciális terület ideológiai képzeteinek önálló története van — ez az, ami az emberek többségét mindenek előtt elkápráztatja. Ha Luther és Calvin „leküzdötte" a hivatalos katolikus vallást, Hegel Fichtét és Kantot, Rousseau pedig a republikánus „társadalmi szerződésével" közvetve a konstitucionalista Montesquieut, akkor ez olyan folyamat, mely a teológia, a filozófia, az államtudomány keretén belül marad, e gondolati területek történetének egy-egy szakasza, s egyáltalán nem lép ki a gondolati területről. S amióta ehhez még az a polgári illúzió is járult, hogy a tőkés termelés örök és fellebbezhetetlen, azóta még azt is, hogy a fiziokraták és A. Smith túlhaladták a merkantilistákat, csupán a gondolat győzelmének tekintik, vagyis nem a változott gazdasági tények gondolati reflexének, hanem a mindig és mindenütt fennálló tényleges feltételek végre-valahára elért helyes belátásának. Ha Oroszlánszívű Richárd és Fülöp Ágost bevezették volna a szabadkereskedelmet, ahelyett, hogy keresztes háborúkra adják a fejüket, ötszáz év nyomorát és butaságát takarítottuk volna meg.

A dolognak ezt az oldalát, melyet itt csak érinthetek, azt hiszem valamennyien jobban elhanyagoltuk, mint amennyire megérdemli. A régi história ez: a formát eleinte mindig elhanyagolják a tartalommal szemben. Mint mondom, magam is ezt tettem, és a hibát mindig csak utólag vettem észre. Tehát eszembe sem jut ezért szemrehányást tenni Önnek — ehhez, mint régebbi bűnrészesnek, nincs is jogom, sőt ellenkezőleg —, de a jövőre való tekintettel, erre a pontra mégis fel akartam hívni a figyelmét.

Ezzel függ össze az ideológusok másik badar felfogása is: mivel tagadjuk, hogy a történelemben szerepet játszó különböző ideológiai szféráknak önálló történelmi fejlődésük van, azt hiszik, hogy minden *történelmi hatásosságukat* is tagadjuk. Ennek alapja az a vulgáris, nem dialektikus felfogás, mely az okot és okozatot mereven ellentétes pólusoknak tartja, a kölcsönhatást teljesen szem elől téveszti. Ezek az urak gyakran szinte szándékosan megfeledkeznek arról, hogy egy történelmi mozzanat, mihelyt más, végeredményben gazdasági okok létrehozták, szintén hat, visszahat a környezetére, sőt a saját okaira is. Így jár el pl. Barth a papi rend és a vallás kérdésében — az Ön művében ez a 475. oldalon van. Nagyon örültem annak, hogy Ön ezzel a hihetetlenül lapos fráterrel elbánt. S az ilyet még megteszik a történelem professzorának Lipcsében! Hozzá képest az öreg Wachsmuthot, aki, igaz, szintén korlátolt koponya volt, de igen jó érzéke volt a tények iránt, mégiscsak egészen más anyagból gyúrták.

A könyvről egyébként csak ismételhetem azt, amit már nem egyszer elmondottam, amikor a „Neue Zeit"-ben cikkek formájában jelent meg. A porosz

állam keletkezésének eddigi leírásai között ez messze a legjobb, sőt mondhatni az egyetlen jó leírás, amely a legtöbb esetben a legapróbb részletekig helyesen tárja fel az összefüggéseket. Csak azt sajnálom, hogy nem ölelhette fel mindjárt az egész további fejlődést Bismarckig, s önkéntelenül feltámad bennem a remény, hogy más alkalommal elvégzi majd ezt a munkát is és összefüggő előadásban felvázolja az egész képet Frigyes Vilmos választófejedelemtől az öreg Vilmosig. Hiszen ezt a munkát Ön már előkészítette, sőt, legalábbis, ami a főkérdéseket illeti, mondhatni már el is végezte. S ezt meg kell csinálni, mielőtt az ósdi lomtár összeomlanék; a monarchikus-hazafias legendák eloszlatása nem elengedhetetlenül szükséges előfeltétele ugyan az osztályuralmat elfedő monarchia eltávolításának (mert a *tiszta*, polgári köztársaság Németországban máris túlhaladott, még mielőtt megszületett volna), de annak mégis egyik leghatásosabb eszköze.

Akkor több tere is lesz Önnek arra, hogy a porosz helyi történelmet mint a német nyomorúság egészének egy részét ábrázolhassa. S ez az a pont, ahol az Ön felfogásától itt-ott némileg eltérek, nevezetesen abban, ahogyan Németország feldaraboltságának és a XVI. századi német polgári forradalom balsikerének az előfeltételeit felfogja. Ha hozzájutok és újból átdolgozom a „Parasztháború"-m történeti bevezetését, ami remélem jövő télen bekövetkezik, akkor a szóban forgó kérdéseket kifejthetem.[459] Nem mintha az Ön által felhozottakat helytelennek tartanám, de én mást is állítok melléjük és némileg másként csoportosítok.

Tanulmányozva a német történelmet — amely valójában egyetlen folytatólagos nyomorúság —, mindig azt láttam, hogy a kellő mértéket csak a megfelelő francia korszakokkal való összehasonlítás adja meg, mert Franciaországban mindig éppen az ellenkezője történik annak, ami nálunk. Ott — a nemzeti állam kialakulása a hűbéri állam szétszórt tagjaiból, nálunk — ugyanakkor a legmélyebb hanyatlás. Ott — kivételesen objektív logika a folyamat egész menetében, nálunk — sivár és egyre sivárabb ziláltság. Ott — a középkorban az idegen beavatkozást az angol hódító képviseli, aki a provençal nemzetiség javára avatkozik be az északfrancia nemzetiséggel szemben; az angolokkal vívott háborúk mintegy a harmincéves háború változatának tekinthetők, de ott ez azzal végződött, hogy az idegen beavatkozókat kiűzték, s Észak legyőzte Délt. Azután következik a központi hatalom harca a külföldi birtokaira támaszkodó burgundi hűbéres ellen, aki ott Brandenburg-Poroszország szerepét játssza, de ez a harc a központi hatalom győzelmével végződik és a nemzeti állam kialakulását véglegessé teszi. Nálunk éppen ugyanebben az időben hullik teljesen szét a nemzeti állam (már amennyiben a „német királyságot" a Szent Római Birodalmon belül nemzeti államnak lehet nevezni), s megkezdődik a német terület nagyarányú kifosztása. Ez az összehasonlítás a németekre a legnagyobb mértékben megszégyenítő, de éppen ezért annál tanulságosabb, s

amióta munkásaink Németországot megint a történeti haladás első sorába állították, kissé könnyebben nyelhetjük le a múlt szégyenét.

A német fejlődésnek egészen sajátos megkülönböztető vonása még az is, hogy a két részállam közül, amelyek végül egész Németországot felosztották egymás között, sem az egyik, sem a másik nem tiszta német, hanem a szlávoktól elhódított területen létesített kolónia: Ausztria — bajor, Brandenburg — szász kolónia; s hogy Németországban a hatalmat csak úgy tudták magukhoz ragadni, hogy idegen, nem német birtokokra támaszkodtak, Ausztria— Magyarországra (Csehországról nem is szólva), Brandenburg — Poroszországra. A leginkább fenyegetett nyugati határon ilyesmi nem fordult elő, az északi határon a dánokra bízták, hogy Németországot a dánok ellen megvédjék, délen pedig olyan kevés védeni való volt, hogy a határok őrei, a svájciak, maguk is elszakadhattak Németországtól!

De már túlságosan mellékes vágányokra futok — legalább szolgáljon ez a fecsegés arra, milyen serkentően hatott rám az Ön műve.

Még egyszer szívélyes köszönettel és üdvözlettel

F. Engels

Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 96—100. old.

ENGELS NYIKOLAJ FRANCEVICS DANYIELSZONHOZ

PETERVÁRRA

(Részlet)

Nagyon köszönöm az „Ocserki"[460] példányait, melyekből hármat elküldtem értékelésére alkalmas barátaimnak. Örömmel látom, hogy a könyv jelentékeny hatást, sőt feltűnést keltett, amelyet igazán meg is érdemel. Az oroszok között, akikkel találkoztam, ez volt a beszélgetés fő tárgya. Éppen tegnap írta egyikük: nálunk Oroszországban vita folyik „a kapitalizmus oroszországi sorsáról".*

A berlini „Sozialpolitisches Centralblatt"-ban** bizonyos P. V. Sztruve úr hosszú cikket írt az Ön könyvéről; abban az egy pontban egyet kell értenem vele, hogy az oroszországi fejlődés jelenlegi kapitalista szakasza szerintem is elkerülhetetlen következménye a krími háború által teremtett történelmi feltételeknek, annak a módnak, ahogyan az agrárviszonyok 1861-es átalakítása végbement, és általában az általános európai politikai pangásnak. Ott viszont

* E mondatot és néhány további kifejezést is (földbirtokosok, kulákok stb). Engels oroszul írta. — *Szerk.*

** III. évfolyam, 1. sz., 1893. okt. 2. — *Engels jegyzete.*

határozottan nincsen igaza Sztruvénak, amikor Oroszország mai helyzetét az Egyesült Államokéhoz hasonlítja, hogy megcáfolja azt, amit ő az Ön pesszimista jóslatának nevez. Azt állítja, hogy a modern kapitalizmus káros következményeit Oroszországban ugyanolyan könnyen le fogják küzdeni, mint az Egyesült Államokban. Itt teljesen megfeledkezik arról, hogy az Egyesült Államok már eleve modern, polgári ország; hogy kispolgárok és parasztok alapították, akik azért menekültek el az európai feudalizmusból, hogy tisztán polgári társadalmat létesítsenek. Ezzel szemben Oroszországban primitív kommunisztikus jellegű alapzatot látunk, civilizáció előtti nemzetségi társadalmat, amely, igaz, már rommá töredezett, de mindig olyan alapzatul, anyagul szolgál, amelyen a kapitalista forradalom (mert ez valóságos társadalmi forradalom) hat és működik. Amerikában már több mint egy évszázada meghonosult a pénzgazdálkodás, Oroszországban viszont csaknem kivétel nélküli szabály volt a naturális gazdálkodás. Ezért magától értetődő, hogy Oroszországban a változásnak sokkal keservesebbnek, sokkal mélyrehatóbbnak és mérhetetlenül több szenvedéssel járónak kell lennie, mint amilyen Amerikában lehet.

De mindezek ellenére úgy tűnik fel nekem, hogy Ön sötétebbnek látja a dolgokat, mint amennyire a tények igazolják ezt. Kétségtelen, hogy az átmenet a primitív agrárkommunizmusról a tőkés indusztrializmusra nem mehet végbe rettenetes társadalmi felfordulás, egész osztályok eltűnése és más osztályokká való átalakulása nélkül; s hogy ez milyen szörnyű szenvedésekkel, az emberi életek és a termelőerők milyen pazarlásával jár szükségszerűen együtt, azt – kisebb mértékben — Nyugat-Európában láttuk. De ettől még nagy a távolság egy hatalmas és nagy tehetségű nemzet teljes pusztulásáig. Lehet, hogy fékeződni fog az a rohamos népességgyarapodás, amelyet Önök megszoktak; lehet, hogy a kíméletlen erdőirtás, a régi földbirtokosok és a parasztok kisajátításával együtt, a termelőerők óriási elfecsérlését fogja okozni; de végül is a több mint száz milliós népesség nagyon jelentős belső piacot fog nyújtani egy ilyen tekintélyes *nagyipar* számára, és Önöknél is, mint egyebütt, a dolgok azzal végződnek majd, hogy egyensúlyba kerülnek, ha Nyugat-Európában elég sokáig tart a kapitalizmus.

Ön maga is elismeri, hogy „az oroszországi társadalmi feltételek a krími háború után nem kedveztek azon termelési mód fejlődésének, amelyet történelmi múltunk hagyott reánk örökbe" Én tovább mennék, s azt mondanám, hogy Oroszországban már, mint másutt sem, nem lehetséges egy magasabb társadalmi formának a primitív agrárkommunizmusból való kifejlesztése, hacsak ez a magasabb forma nem *áll már fenn* egy másik országban, úgy, hogy mintaképül szolgáljon. Minthogy ez a magasabb forma — bárhol lesz is történelmileg lehetséges — a tőkés termelési módnak és az általa létrehozott dualisztikus társadalmi antagonizmusnak a szükségszerű következménye, ezért nem fejlődhetik ki közvetlenül a falusi földközösségből, kivéve ha egy valahol

már meglevő példát követ. Ha 1860—70-ben Nyugat-Európa érett lett volna ilyen átalakulásra, ha akkoriban Angliában, Franciaországban stb. megkezdték volna ezt az átalakulást, akkor az oroszok hivatva lettek volna arra, hogy megmutassák, mit lehet csinálni az ő földközösségükből, amely akkoriban még többé-kevésbé sértetlen volt. De a Nyugat nem mozdult meg, nem kíséreltek meg ilyen átalakulást, és a kapitalizmus egyre rohamosabban fejlődött. S mert Oroszországnak csak ez az egy választása volt: vagy a falusi földközösséget fejleszti olyan termelési formává, amelytől történelmi fokok egész sora választja el és amelyre még Nyugaton sem voltak akkor érettek a feltételek — s ez nyilvánvalóan lehetetlen feladat —, vagy pedig a kapitalizmus felé fejlődik, milyen más lehetőség maradt volna számára, mint ez az utóbbi?

Ami a földközösséget illeti, az csak addig állhat fenn, amíg tagjai között csekélyek a vagyoni különbségek. Mihelyt ezek a különbségek megnövekednek, mihelyt egyes tagjai a gazdagabb tagok adós-rabszolgáivá válnak, a földközösség nem élhet tovább. A Szolón előtti Athén kulákjai és szipolyozói ugyanazzal a könyörtelenséggel semmisítették meg az athéni *nemzetséget*, mint amellyel az Önök országának kulákjai és szipolyozói a földközösséget teszik tönkre. Félek, hogy ez az intézmény pusztulásra van ítélve. Másrészt azonban a kapitalizmus új kilátásokat nyit meg, új reményeket ébreszt. Nézze meg, mit művelt és művel Nyugaton. Az olyan nagy nemzet, mint az Önöké, túlél minden válságot. Nincs olyan nagy történelmi szerencsétlenség, amely ne járna együtt a kiegyenlítő történelmi haladással. Csak a cselekvés módja változik. Que les destinées s'accomplissent!*

1893. október 17.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 148—150. old.

ENGELS W. BORGIUSHOZ[461]

BOROSZLÓBA

(Részlet)

Íme a válaszok kérdéseire!

1. A gazdasági viszonyokon, melyeket mi a társadalom történetét meghatározó alapnak tekintünk, azt a módot értjük, ahogyan egy meghatározott társadalom tagjai létfenntartási eszközeiket termelik és termékeiket egymás között kicserélik (amennyiben munkamegosztás van). Tehát a termelés és a

* — Teljesedjék be a sors! — *Szerk.*

szállítás *egész technikája* bennük foglaltatik. Ez a technika felfogásunk szerint meghatározza a csere módját is, továbbá a termékek elosztását és ezzel, a nemzetségi társadalom felbomlása után, az osztályokra tagozódást is, ezzel az uralmi és szolgasági viszonyokat, ezzel az államot, a politikát, a jogot stb. A gazdasági viszonyokban bennfoglaltatnak továbbá: a *földrajzi alapzat*, amelyen ezek lejátszódnak, a megelőző gazdasági fejlődési fokok ténylegesen átöröklött maradványai, amelyek — gyakran csak a hagyomány vagy a tehetetlenségi erő következtében — tovább fenntartják magukat, s természetesen a környezet is, amely ezt a társadalmi formát kívülről körülveszi.

Ha, mint Ön állítja, a technika jórészt a tudomány állásától függ, akkor a tudomány még sokkal inkább függ a technika *állásától és szükségleteitől*. Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, akkor ez jobban előrelendíti a tudományt, mint tíz egyetem. Az egész hidrosztatikát (Torricelli stb.) az olaszországi hegyi folyók szabályozásának szükséglete hívta életre a XVI. és XVII. században. Az elektromosságról csak azóta tudunk valami ésszerűt, amióta technikai alkalmazhatóságát felfedezték. Németországban azonban sajnos úgy szokás megírni a tudományok történetét, mintha azok az égből pottyantak volna.

2. Nézetünk szerint végső fokon a gazdasági feltételek határozzák meg a történelmi fejlődést. De a faj maga is gazdasági tényező. Két pontot azonban nem szabad itt figyelmen kívül hagyni:

a) A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik. De mindezek hatnak egymásra és a gazdasági alapra is. Nem úgy áll a dolog, hogy a gazdasági helyzet az *egyedül aktív, az ok*, minden más pedig csak passzív okozat. Kölcsönhatás megy végbe a gazdasági szükségszerűség alapján, amely *végső fokon* mindig érvényesül. Az állam pl. védővámok, szabadkereskedelem, jó vagy rossz pénzügyek révén hat; és még a német nyárspolgár halálos aléltsága és tehetetlensége, amely Németországnak 1648-tól 1830-ig tartó gazdasági nyomorúságából fakadt, s amely először pietizmusban, azután érzelgősségben és a fejedelmek meg a nemesek előtti csúszó-mászó alázatosságban nyilvánult meg — még az sem volt gazdasági hatás nélkül. Egyike volt az új felemelkedés legnagyobb akadályainak, s csak azáltal ingott meg, hogy a forradalmi és a napóleoni háborúk a krónikus nyomort akuttá tették. Tehát nem úgy áll a dolog, ahogy itt-ott kényelmesen el akarják képzelni; a gazdasági helyzet nem automatikusan hat, hanem az emberek maguk csinálják történelmüket, csakhogy adott, őket meghatározó környezetben, készen talált tényleges viszonyok alapján, amelyek között végső fokon mégis a gazdaságiak a döntőek — bármennyire befolyásolja is őket a többi, politikai és ideológiai viszony —, s ezek alkotják azt a vörös fonalat, amely végigvonul az egész történelmen, és amely nélkül az nem érthető meg.

b) Az emberek maguk csinálják történelmüket, de eleddig nem közös aka-

rattal, közös terv szerint csinálták, még egy meghatározottan körülhatárolt, adott társadalomban sem. Törekvéseik keresztezik egymást, s éppen ezért minden ilyen társadalomban a *szükségszerűség* uralkodik, amelynek kiegészítése és megjelenési formája a *véletlen*. Az a szükségszerűség, mely itt minden véletlenen keresztül érvényesül, végső soron megintcsak a gazdasági. Itt kell azután tárgyalnunk az úgynevezett nagy embereket. Az, hogy ebben meg ebben a meghatározott időben, ebben meg ebben az adott országban egy nagy ember, és éppen ez a nagy ember megjelenik a színen, természetesen merő véletlen. De ha kiküszöböljük, jelentkezik a kereslet egy pótlék iránt, és ez a pótlék, jól vagy rosszul, de előbb-utóbb adódik. Hogy Napóleon, éppen ez a korzikai volt az a katonai diktátor, akit a saját háborújától kimerült francia köztársaság szükségessé tett, az véletlen volt; de hogy egy Napóleon híján más töltötte volna be az ő szerepét, erre bizonyíték az, hogy mindig akadt ilyen ember, amikor szükség volt rá: Caesar, Augustus, Cromwell stb. Marx volt az, aki a materialista történetfelfogást felfedezte, de Thierry, Mignet, Guizot és 1850-ig valamennyi angol történetíró bizonyíték arra, hogy ilyen törekvés létezett, és az, hogy Morgan is felfedezte ugyanezt a felfogást, bebizonyítja, hogy az idő megérett rá, és fel *kellett* fedezni.

Ugyanígy áll a dolog minden más véletlennel és látszólagos véletlennel a történelemben. Minél távolabb van az a terület, melyet éppen vizsgálunk, a gazdaságitól, és minél közelebb van a tiszta, elvont ideológia területéhez, annál inkább tapasztaljuk majd, hogy fejlődésében véletlenek mutatkoznak, annál zegzugosabb vonalban halad a fejlődési görbéje. De ha megrajzolja a görbe átlagtengelyét, meglátja, hogy minél hosszabb a szemügyre vett időszak és minél nagyobb az így tárgyalt terület, ez a tengely annál inkább megközelítően párhuzamosan halad a gazdasági fejlődés tengelyével.

A helyes megértés legnagyobb akadálya Németországban a gazdaságtörténet megbocsáthatatlan elhanyagolása az irodalomban. Nagyon nehéz megszabadulni az iskolában bemagolt történelmi képzetektől, de még nehezebb összeszedni a helyes megértéshez szükséges anyagot. Ki olvasta például az öreg Gustav von Gülichet, akinek száraz anyaggyűjteményében* mégis annyi adat van számos politikai tény tisztázására!

Egyébként azt hiszem, hogy az a szép példa, melyet Marx a „Brumaire tizennyolcadiká"-ban adott, elegendő felvilágosítást nyújthat az Ön kérdéseire, éppen azért, mert gyakorlati példa. Azonkívül, azt hiszem, a legtöbb pontot már érintettem az „Anti-Dühring"-ben, I. rész 9—11. és II. rész 2—4. fej., valamint a III. rész 1. fejezetében, illetve a bevezetésben, meg aztán a „Feuerbach" utolsó fejezetében.

* „A kereskedelem, az iparok és a földművelés történeti leírása korunk legjelentősebb kereskedő államaiban", Jena 1830, 1842—45. — *Szerk.*

Kérem, a fentiekben ne az egyes szavakat mérlegelje, hanem az összefüggést tartsa szem előtt; sajnos, nincs időm ahhoz, hogy Önnek olyan szabatosan kidolgozottan válaszoljak, ahogyan a nyilvánosság számára írnom kellene.

1894. január 25.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 205—207. old.

ENGELS FILIPPO TURATIHOZ*

MILÁNÓBA

Nézetem szerint Olaszországban a helyzet a következő:

A burzsoázia, amely a nemzeti függetlenségi mozgalom alatt és után kormányra jutott, nem tudta és nem is akarta győzelmét teljessé tenni. Sem a hűbériség maradványait nem irtotta ki, sem a nemzeti termelést nem alakította át modern tőkés mintára. Képtelen volt arra, hogy az ország számára a kapitalista rendszer viszonylagos és időleges előnyeit biztosítsa, viszont megterhelte a rendszer minden bajával és hátrányával. Sőt mi több, még a megbecsülés és bizalom utolsó maradványait is elvesztette azáltal, hogy a legpiszkosabb bankbotrányokba keveredett bele.

A dolgozó nép — parasztok, kézművesek, mezőgazdasági és ipari munkások — ennek következtében nyomasztó helyzetben van; egyrészt a régi visszásságok miatt, amelyek nem csupán a hűbéri, hanem még régebbi időkből öröklődtek át (gondoljunk csak a felesbérletre — mezzadria —, a dél *latifundiumaira*, ahonnan a barom kiszorítja az embert); másrészt egy olyan adórendszer következtében, amelynél mohóbbat polgári politika még soha nem agyalt ki. Itt is elmondhatjuk Marx-szal: „Minden más területen bennünket, akárcsak az egész kontinentális Nyugat-Európát, nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e termelés fejlődésének fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, elavult termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik létüket. Nemcsak az élőtől szenvedünk, hanem a halottaktól is. Le mort saisit le vif! [A halott megragadja az élőt!]"**

Ez a helyzet válság felé sodor. A termelő tömegekben mindenütt erjed valami, hol itt, hol ott lázadnak fel. Hová fog ez a válság vezetni?

Olaszország szocialista pártja nyilvánvalóan túlságosan fiatal és az egész

* Lásd még Marx és Engels Művei. 22. köt. 412—414. old. és 453. jegyzet: — *Szerk.*
** Marx és Engels Művei. 23. köt. 6 old. — *Szerk.*

gazdasági helyzet következtében túlságosan gyönge, semhogy a szocializmus közvetlen győzelmében reménykedhetne. Ebben az országban a mezőgazdasági népesség száma sokkal nagyobb a városinál; a városokban a nagyipar kevéssé fejlett, ezért a *tulajdonképpeni* proletariátus csekély számú, a többség itt kézművesekből, kismesterekből és kiskereskedőkből, egy, a kispolgárság és a proletariátus között ide-oda hullámzó tömegből tevődik össze. Ez a középkor pusztuló és széthulló kis- és középpolgársága, a jövőben legtöbbjük kétségkívül proletár lesz, de ma még nem proletarizálódott. Pedig ez az osztály, amely napról-napra maga előtt látja a gazdasági romlást és amelyet most kétségbeesésbe kergetnek, az egyedüli, amely Olaszországban egy forradalmi mozgalom harcosait és vezetőit adhatja. Ezen az úton követni fogják őket a parasztok, akik önálló, eredményes kezdeményezésre nem képesek, mert területileg szétszórtan élnek, írni és olvasni nem tudnak, akik azonban mindenesetre erős és nélkülözhetetlen szövetségesek lesznek.

Többé-kevésbé békés úton elért siker esetén kormányváltozás fog bekövetkezni és a „megtért" republikánusok kerülnek felszínre, Cavalotti és társai; forradalom esetén a polgári köztársaság fog győzedelmeskedni.

Hogyan kell cselekednie ebben a helyzetben a szocialista pártnak?

Az a taktika, amely a szocialistáknak 1848 óta a legnagyobb sikereket hozta, az, amelyet a „Kommunista Kiáltvány" ajánl: „A kommunisták... a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain" mindig az összmozgalom érdekét képviselik... A munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét képviselik."*

Következésképpen cselekvően résztvesznek a két osztály közötti harc fejlődésének minden szakaszában, de eközben nem tévesztik szem elől, hogy e szakaszok mindegyike csak egy-egy lépcsőfok az első nagy cél felé — s ez a cél: a politikai hatalomnak, mint a társadalom újjászervezése eszközének meghódítása a proletariátus által. Helyük azoknak az oldalán van, akik a munkásosztálynak is érdekében álló közvetlen vívmányokért harcolnak. Minden ilyen politikai vagy társadalmi vívmányt elfogadnak, de csak mint *részlet-törlesztést* Ezért minden forradalmi vagy haladó mozgalmat úgy tekintenek, mint egy újabb lépést saját céljaik felé; az ő különleges feladatuk az, hogy a többi forradalmi pártokat mindig előrehajtsák, és hogy abban az esetben. ha az egyik győzne, a proletariátus érdekeit óvják. Ez a taktika, amely az utolsó. nagy végcélt sohasem téveszti szem elől, megvéd minket, szocialistákat azoktól a csalódásoktól, amelyeknek a többi, kevésbé tisztán látó pártok -- akár a tiszta republikánusok, akár az érzelgős szocialisták – feltétlenül áldozatul esnek mert azt, ami csupán lépcsőfok, összetévesztik az előrehaladás végcéljával

* Marx és Engels Művei. 4. köt. 453., 469. old. — *Szerk*

Alkalmazzuk a mondottakat Olaszországra.

A bomladozó kispolgárság és a parasztság győzelme talán egy „megtért" republikánusokból álló kormányt fog hatalomra juttatni. Ez általános választójogot és nagyobb mozgási szabadságot (sajtó, egyesülési és gyülekezési szabadságot) fog nekünk adni — új, nem megvetendő fegyvereket.

Vagy pedig meghozza nekünk a polgári köztársaságot ugyanazokkal az emberekkel és köztük valamelyik mazzinistával. Ez szabadságunkat és működési területünket még jobban kiszélesítené, legalábbis pillanatnyilag. És a polgári köztársaság — mondotta Marx — az egyetlen politikai forma, amelyben a proletariátus és burzsoázia közti harc a döntésig fejlődhet. Nem is beszélve arról a visszahatásról, amelyet Európára gyakorolna.

A mostani forradalmi mozgalom győzelme tehát csak megerősíthet bennünket és kedvezőbb *körülmények* közé juttathat. A legnagyobb hibát követnénk el, ha a részvételtől tartózkodnánk, vagy ha a „rokon" pártokhoz való állásfoglalásunkban csak *negatív* bírálatra szorítkoznánk. Jöhet pillanat, amelyben kötelességünk lesz, hogy velük ténylegesen együttműködjünk. Melyik lehet ez a pillanat?

Kétségtelenül nem a mi dolgunk, hogy közvetlenül mi magunk készítsünk elő egy mozgalmat, amely nem szigorúan véve annak az osztálynak a mozgalma, amelyet mi képviselünk. Ha a republikánusok és radikálisok azt hiszik, hogy ütött az óra, ám engedjék szabadjára támadó kedvüket. Ami bennünket illet, minket már túlságosan sokszor becsaptak ezeknek az uraknak nagy ígéretei, semhogy még egyszer felülnénk nekik. Sem összeesküvéseik, sem nyilatkozataik nem fognak félrevezetni. Ha kötelességünk is, hogy minden *igazi* népi mozgalmat támogassunk, nem kevésbé kötelességünk, hogy proletárpártunk alighogy kialakult magvát megvédjük, hogy azt céltalanul fel ne áldozzuk és a proletariátust terméketlen helyi felkelésekben megtizedelni ne hagyjuk.

Ha azonban, ellenkezőleg, a mozgalom valóban nemzeti arányú, akkor a mi embereink nem fognak a háttérben maradni, még jeladásra sem várnak, ilyen mozgalomban minden habozás nélkül résztveszünk. De ha erre sor kerül, tudatában kell lennünk annak, nyíltan ki kell mondanunk, hogy abban csak mint *független párt* veszünk részt, amely pillanatnyilag szövetségben van a radikálisokkal és a republikánusokkal, de lényegében teljesen különbözik tőlük; hogy győzelem esetén nem táplálunk illúziókat a küzdelem eredményeit illetően; hogy ez az eredmény nemcsak hogy nem elégíthet ki bennünket, hanem számunkra csak egy újabb elért fokot jelent, új hadműveleti alapot további hódításokra; hogy a győzelem pillanatában utaink nyomban el fognak válni; hogy ettől a naptól kezdve az új kormánnyal szemben mi leszünk az *új ellenzék*, de nem reakciós, hanem haladó, szélsőbaloldali ellenzék, amely a már meghódított terepen túlmenő új hódításokra fog sarkallni.

Lehet, hogy a közös győzelem után felajánlanak majd nekünk néhány helyet

a kormányban — de mindenesetre csak úgy, hogy *kisebbségben* leszünk. *Ebben rejlik a legnagyobb veszély.* Az 1848-as februári forradalom után a francia szocialista demokraták (a „Réforme" emberei, Ledru-Rollin, Louis Blanc, Flocon stb.) elkövették azt az elővigyázatlanságot, hogy elfogadtak ilyen állásokat. Mint a kormányban részt vevő kisebbség, akarva, nem akarva magukra vették a felelősséget valamennyi gazságért és árulásért, melyet a tiszta republikánusokból álló többség (a „National" hívei, Marrast, Bastide, Marie) a munkásosztály ellen elkövetett, és ugyanakkor részvételük a kormányban teljesen megbénította a munkásosztálynak, amelyet állítólag képviseltek, forradalmi cselekvését.

Mindezzel csak személyes véleményemet mondom ki — az Önök kérésére —, és ezt csak nagy fenntartásokkal teszem. Ami az általános taktikát illeti, annak helyességéről egész életem folyamán meggyőződtem s az sohasem hagyott engem cserben. De ami a jelenlegi olaszországi körülmények között való alkalmazását illeti, a döntést ott helyben kell meghozni, éspedig azoknak, akik teljesen benne élnek a mozgalomban.

1894. január 26.
Marx és Engels: Válogatott levelek.
1950. 548—552. old.

ENGELS PAUL LAFARGUE-HOZ

PÁRIZSBA

(Részlet)

Igen, de nálunk Franciaországban köztársaság van, mondják nekünk az exradikálisok, nálunk másként van, mi felhasználhatjuk a kormányt szocialista rendszabályokra! — A köztársaság a proletariátushoz való viszonyában csak abban különbözik a monarchiától, hogy az előbbi *kész* politikai forma a proletariátus jövendő uralma számára. Az az előnyötök velünk szemben, hogy ott már fennáll, nekünk pedig huszonnégy órát kell majd arra fordítanunk, hogy megteremtsük. De a köztársaságot, mint a kormányzás minden más formáját, az határozza meg, hogy mi a tartalma; amíg a burzsoázia uralmának formája, ugyanolyan ellenséges velünk szemben, mint bármely monarchia (ennek az ellenséges magatartásnak a *formáit* nem számítva). Teljesen alaptalan illúzió tehát a köztársaságot lényegét illetően szocialista formának tekinteni és reá — amíg a burzsoázia tartja hatalmában — szocialista feladatokat bízni. Engedményeket kicsikarhatunk tőle, de sohasem bízhatjuk rá saját feladataink megvalósítását. Még akkor se, ha módunkban volna olyan kisebb-

séggel ellenőrizni, amely elég erős ahhoz, hogy egyik napról a másikra többséggé változzék.

1894. március 6.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 215—216. old.

ENGELS FERDINAND TÖNNIESHEZ

KIELBE

(Részlet)

Nagyon érdekeltek Auguste Comte-ra vonatkozó megjegyzései. Ami ezt a „filozófust" illeti, véleményem szerint még tetemes mennyiségű munkát kell rá fordítani. Comte öt éven át Saint-Simon titkára és bizalmasa volt. Saint-Simon vitathatatlanul gondolatbőségben szenvedett; lángész és misztikus volt egyszemélyben. Egy kérdést világosan feldolgozni, az anyagot rendezni és rendszerbe foglalni — erre képtelen volt. Így tehát Comte személyében olyan embert fűzött magához és nevelt fel, aki — esetleg a mester halála után — hivatva lehet az ő eszmeáradatát rendezett formában a világ elé tárni; erre a hivatásra Comte, aki — ellentétben a többi rajongó tanítvánnyal — matematikai iskolázottságával és gondolkodásmódjával tűnt ki, különösen alkalmasnak látszott. De Comte váratlanul szakított a „mesterrel" s kivonult az iskolából; hosszabb idő múltán azután fellépett a maga „pozitív filozófiájával."

Ebben a rendszerben három jellemző elem van: 1) számos zseniális gondolat, amelyeket azonban szinte szabályszerűen többé-kevésbé leront az, hogy nincsenek kellően kifejtve, ami megfelel 2) korlátolt filiszteri világnézetének, amely éles ellentétben áll ezzel a zsenialitással; 3) a feltétlenül saint-simoni forrásból eredő, de minden miszticizmustól megszabadított, rendkívüli józanságig fejlesztett, hierarchikusan megszervezett vallásos alkotmány, valóságos pápával az élén, úgyhogy Huxley azt mondhatta a comte-izmusról, hogy az — katolicizmus kereszténység nélkül.

Mármost fogadni merek, hogy a 3. pont tartalmazza az 1. és 2. pont közötti, egyébként felfoghatatlan ellentmondás megoldását, Comte minden zseniális eszméjét Saint-Simontól vette át, de azzal, hogy a maga sajátos személyes módján csoportosította, tönkrejavította őket; lefejtvén róluk a hozzájuk tapadó miszticizmust, egyúttal el is laposította s a saját filiszteri felfogásának megfelelően dolgozta át őket. Számos esetben könnyű kimutatni ezeknek az eszméknek a saint-simoni eredetét, s meg vagyok róla győződve, hogy ez még más esetekben is sikerülne, csak akadjon valaki, aki komolyan foglalkozik ezzel. Ez bizo-

nyára már régesrégen kiderült volna, ha Saint-Simon műveit magukat 1830 után nem harsogta volna teljesen túl a saint-simoni iskola és vallás lármája, amellyel a mester tanításának egyes részeit, a nagyszerű koncepció egészének rovására, kiemelték és kifejlesztették.

Egy pontot szeretnék még helyesbíteni, az 513. oldalon levő jegyzetet.[462] Marx sohasem volt az Internacionálé főtitkára, hanem csak Németország és Oroszország ügyeivel megbízott titkára. A londoni comte-isták közül pedig senki sem vett részt az Internacionálé megalapításában. Beesly professzor a Kommün idején nagy szolgálatot tett azzal, hogy a sajtóban védte az Internacionálét az akkori heves támadásokkal szemben; Frederic Harrison szintén nyilvánosan védelmébe vette a Kommünt. Néhány év múlva azonban a comte-isták erősen elhidegültek a munkásmozgalomtól; a munkások most már túlságosan erősekké váltak, s hogy a tőkések és munkások között a helyes egyensúly megőriztessék (hiszen Saint-Simon szerint mind a kettő termelő), most a tőkések szorultak támogatásra, s ettől kezdve a comte-isták érdeklődése a munkáskérdés iránt teljesen ellanyhult.

1895. január 24.
Marx és Engels Művei. 39. old.
Dietz, Berlin 1968. 394—396. old.

ENGELS CONRAD SCHMIDTHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Arra vonatkozóan, hogy a profitrátánál Ön hogyan tévedt mellékvágányra, levele, úgy hiszem, némi felvilágosítást nyújt számomra. Ugyanazt a részletekben való elveszést találom benne és ezért a filozofálásnak azt az eklektikus módszerét hibáztatom, amely a német egyetemeken 1848 óta harapódzott el s amely arra vezet, hogy elveszítenek minden összefüggést a kérdés egészével és igen gyakran a részletekre korlátozódó vég- és eredmény nélküli szőrszálhasogatásokba vesznek bele. Ön azelőtt a klasszikusok közül éppen Kanttal foglalkozott legtöbbet, Kantot pedig a korabeli német filozófia helyzete és a Wolff-féle pedáns leibniziánizmussal való ellentéte többé-kevésbé arra kényszerítette, hogy a formában engedményeket tegyen ezeknek a Wolff-féle szőrszálhasogatásoknak. Ezzel magyarázom magamnak az Ön hajlamát, amely levelének az értéktörvényre vonatkozó fejtegetéseiben is megmutatkozik, hajlamát arra, hogy belemélyedjen részletekbe, miközben — úgy látom — az egésznek összefüggéseit gyakran szem elől téveszti, olyannyira, hogy Ön az

értéktörvényt fikcióvá, szükséges fikcióvá fokozza le, körülbelül úgy, mint ahogyan Kant isten létét a gyakorlati ész posztulátumává teszi.

Azok az ellenvetések, amelyeket Ön az értéktörvénnyel szemben felhoz, *minden* fogalomra ráillenek, ha azokat a valóság álláspontjáról szemléljük. A gondolkodás és a lét azonossága — hogy hegeli módon fejezzem ki magam — mindenütt egybevág azzal a példával, amelyet Ön a körről és a sokszögről felhozott. Vagyis e kettő, egy dolog fogalma és valósága, úgy futnak egymás mellett, mint két aszimptotikus vonal, egymáshoz folyton közeledve és soha nem találkozva. A kettőnek az a különbsége éppen az a különbség, amelynek következtében a fogalom nem egyszerűen, nem közvetlenül maga a valóság és a valóság nem közvetlenül a saját fogalma. Az, hogy valamely fogalomnak megvan a fogalom lényeges tulajdonsága, hogy tehát nem közvetlenül, nem első pillantásra fedi a valóságot, amelyből előbb el kellett vonatkoztatni — még nem ok arra, hogy puszta fikció legyen, hacsak nem nyilvánítja Ön a gondolkodás minden eredményét fikciónak azon az alapon, hogy a valóság azoknak csak nagy kerülővel és akkor is csupán aszimptotikus megközelítéssel felel meg.

Nem így van-e az általános profitráta esetében? Minden pillanatban csak megközelítően létezik. Ha két vállalatban egyszer egészen tökéletes pontosságig megvalósul, ha egy adott évben mindkét vállalat *teljesen azonos profitrátát* eredményez, akkor az tiszta véletlen, a valóságban a profitráta a különböző körülmények szerint vállalatról-vállalatra és évről-évre változik és az általános ráta csak mint sok vállalatnak és több évnek átlaga létezik. De ha azt akarnók, hogy a profitráta minden vállalatban és minden évben, fikcióvá való lefokozás terhe mellett teljesen egyenlő legyen — mondjuk 14,876934... egészen a századik tizedesig —, akkor teljesen félreértenők a profitrátának és általában a gazdasági törvényeknek a természetét, hiszen valamennyiük realitása csak a megközelítésben, a tendenciában, az átlagban van, de nem a *közvetlen* valóságban. Ez egyrészt abból következik, hogy működésüket más törvények egyidejű működése keresztezi, részben azonban fogalomtermészetükből is.

Vagy vegye a munkabér törvényét, a munkaerő értékének realizálódását, amely csak átlagosan és még így sem mindig valósul meg, és minden tájon, sőt minden szakmában, a megszokott életszínvonal szerint változik. Vagy nézze a földjáradékot, mint egy monopolizált természeti erőből származó, az átlagos ráta feletti extraprofitot. Itt sem fedi egymást a tényleges extraprofit és a tényleges járadék közvetlenül, hanem csak megközelítően, az átlagban.

Ugyanígy áll a dolog az értéktörvénnyel és az értéktöbbletnek a profitráta révén való megoszlásával.

1. Mindkettő csak azzal a feltétellel érheti el legteljesebben megközelítő realizálódását, hogy a tőkés termelést mindenütt tökéletesen megvalósítják, vagyis a társadalom kizárólag a három modern osztályból, a földbirtokosok,

az (ipari és kereskedelmi) tőkések és a munkások osztályaiból áll, minden átmeneti fokozatot pedig kiküszöböltek. Ez még Angliában sincs így és nem is lesz így soha, eddig jutni nem hagyjuk a dolgokat.

2. A profit, a járadékot is beleértve, különböző alkatrészekből áll:

a) a csalásból származó profitból — amely az algebrai összegben kiegyenlítődik;

b) a készletek értékemelkedéséből származó profitból (pl. a tavalyi termés maradéka, ha az idei termés rossz). Elméletileg végül ennek is ki *kell* egyenlítődnie, ha más áruk értékcsökkenése következtében máris meg nem szűnt, amennyiben vagy a vásárló tőkéseknek kell ugyanannyit ráfizetniök mint amennyit az eladó tőkések nyernek, vagy ha a munkások létszükségleti cikkeiről van szó, idővel a béreknek kell emelkedniök. A leglényegesebb ilyen értékemelkedések azonban *nem tartósak*, a kiegyenlítődés tehát megtörténik, de csak több év átlagában és igen tökéletlenül, nevezetesen a munkások kárára; a munkások több értéktöbbletet termelnek, mert munkaerejüket nem fizetik meg teljesen;

c) az értéktöbblet teljes összegéből, amelyből azonban ismét elesik az a rész, amelyet a *vevőnek ajándékoznak*, különösen válságok idején, amikor a túltermelést a benne foglalt valóban társadalmilag szükséges munka mértékére csökkentik.

Ebből már eleve következik, hogy az összprofit és az összértéktöbblet csak megközelítően fedhetik egymást. De vegye tekintetbe még azt is, hogy sem az összértéktöbblet, sem az össztőke nem állandó, hanem változó nagyság, amely napról-napra változik és akkor nyilvánvalóan teljes lehetetlenség azt, hogy a profitráta $= \frac{\Sigma m}{\Sigma(c+v)}$ másképpen, mint egy megközelítő számsorral kifejezni és hogy az összár és összérték egybeesése más lehessen, mint hogy állandóan az egység felé törekszenek és attól mégis állandóan távolodnak. Más szavakkal a fogalom és jelenség egysége mint lényegében végtelen folyamat jelentkezik és valóban az is, ebben az esetben éppúgy, mint minden másikban.

Megfelelt-e valaha a feudalizmus saját fogalmának? Miután a nyugati frank birodalomban megalapították, miután Normandiában a norvég hódítók továbbfejlesztették s Angliában és Dél-Olaszországban a francia normannok még jobban kialakították — legjobban megközelítette fogalmát a jeruzsálemi pünkösdi királyságban, amely az „Assises de Jérusalem"-ben* a feudális rend klasszikus kifejezését hagyta hátra. Fikció volt-e ez a rend azért, mert teljes, klasszikus formájában csak rövid időre, Palesztinában valósult meg és ott is nagyrészt csak — papíron?

Vagy a természettudományban uralkodó fogalmak fikciók, mert korántsem mindig vágnak egybe a valósággal? Attól a pillanattól kezdve, hogy a fejlődés-

* A Jeruzsálemi Királyság törvényeinek gyűjteménye (XI—XIII. sz.).

tant elfogadjuk, a szerves életre vonatkozó valamennyi fogalmunk csak megközelítően felel meg a valóságnak. Ha ez nem így volna, nem volna változás: azon a napon, amikor a szerves világban fogalom és valóság tökéletesen fedik egymást, vége a fejlődésnek. A hal fogalma vízben való életet és a kopoltyúkkal való légzést foglalja magába: hogyan akar Ön eljutni a haltól a kétéltűekhez, ha nem töri át e fogalmat? S ez az áttörés meg is történt, és egész sor halat ismerünk, amelyek léghólyagjukat tüdővé fejlesztették tovább és levegőt tudnak belélegezni. Hogyan akar eljutni a tojásrakó csúszómászóktól az élő utódokat kihordó emlősökhöz anélkül, hogy az egyiknek vagy mindkettőnek fogalma össze ne ütközzék a valósággal? És valóban a tojásrakó emlősök egész alosztályt alkotnak, a monotrémákat — 1843-ban Manchesterben láttam a csőrös emlős tojását és gőgős korlátoltsággal gúnyolódtam azon az ostobaságon, hogy emlős állat tojást tojhat és most bebizonyosodott! Ne tegye tehát Ön az értékfogalommal ugyanazt, ami miatt nekem később a csőrös emlőstől bocsánatot kellett kérnem!

Sombartnak, a III. kötetről szóló, különben igen jó cikkében* is megtalálom a hajlandóságot az értékelmélet gyengítésére; nyilvánvalóan ő is valami más megoldást várt?

Az Ön cikke a „Socialpolitisches Centralblatt"-ban *nagyon jó* és nagyon jó annak bizonyítása, hogy a marxi profitrátaelmélet miben különbözik — a profitráta mennyiségi meghatározása eredményeképpen — a régi politikai gazdaságtantól. Az illusztris Loria a reá jellemző bölcsességgel felfedezte, hogy a III. kötetben Marx lemondott az értékelméletről, s az Ön cikke kész, világos felelet erre. Ez a kérdés két embert foglalkoztat, Labriolát Rómában és Lafargue-ot, aki a „Critica Sociale"-ban polemizál Loriával. Ha tehát küldhetne egy példányt Antonio Labriola professzornak, Róma, Corso Vittorio Emmanuele 251, ő mindent elkövetne, hogy olasz fordításban megjelenjék; egy második, Paul Lafargue-nak — Le Perreux, Szajna département, Franciaország — küldött példány lehetővé tenné számára, hogy Önt idézze. Ezért mindkettőjüknek megírtam, hogy az Ön cikke kész választ tartalmaz a legfőbb pontot illetően. Ha nem tudja elküldeni a példányokat, kérem, értesítsen erről.

1895. március 12.
Marx és Engels: Válogatott levelek.
1950. 560—565. old.

* W. Sombart. „Marx Károly gazdasági rendszerének bírálatához." Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik. 8. köt. Berlin 1894. Vö. Engels előszavát a „Tőke" 3. kötetéhez. — *Szerk.*

ENGELS PAUL LAFARGUE-HOZ

PÁRIZSBA

(Részlet)

Liebknecht csúnya tréfát űzött velem[463]. Bevezetésemből, amelyet Marxnak az 1848—1850-es Franciaországról szóló cikkei elé írtam, kiválasztotta mindazt, ami hasznos lehetett számára, hogy alátámassza azt a minden áron békés és az erőszakot tagadó taktikát, melyet egy idő óta jónak lát hirdetni, méghozzá éppen most, amikor Berlinben kényszer-törvényeket készítenek elő. De én ezt a taktikát egyes-egyedül a *mai Németország* számára ajánlom, s azt is csak *jelentős fenntartással*. Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és Ausztriában ezt a taktikát a maga egészében nem lehet követni, Németországban pedig már holnap alkalmazhatatlannak bizonyulhat.

1895. április 3.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 458. old.

JEGYZETEK

MUTATÓK

JEGYZETEK

[1] Demagógoknak nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit. A német szövetségi államok miniszterei nek 1819. augusztusi karlsbadi konferenciáján Metternich osztrák kancellár szorgalmazására több határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a napóleoni háborúk idején kialakult viszonylagos liberalizálódásnak és a nemzeti és demokratikus mozgalmaknak a felszámolására. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felügyeletét. a diákegyesületek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és könyvekre, és központi vizsgáló bizottságot hívtak létre az ún. demagóg üzelmek felderítésére. — 7

[2] A kivételes törvényt vagy szocialista-törvényt („Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen") Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. A szociáldemokráciát törvényen kívül helyezték, a munkásújságokat (több mint ötvenet) beszüntették, a munkásegyleteket betiltották és pénzüket elkobozták; a gyűléseket a rendőrség feloszlatta; a törvény módot adott arra, hogy „ostromállapotot" hirdessenek. Tömeges letartóztatások történtek. A munkásosztály fokozódó nyomása végül kikényszerítette a törvény eltörlését 1890. október 1-én. — 7

[3] Sedannál 1870. szeptember 1—2-án a porosz 3. és 4. hadsereg csapatai heves harcok után bekerítették és megadásra kényszerítették Mac-Mahon seregét. Több mint 80 000 foglyot ejtettek. III. Napóleont is elfogták. A sedani összeomlás megadta a császárságnak a kegyelemdöfést; 1870. szeptember 4-én kikiáltották a köztársaságot Franciaországban.—10

[4] 1870. szeptember 5-től 1871. március 19-ig a Kassel melletti Wilhelmshöhe kastélyban volt elszállásolva a porosz fogságba esett III. Napóleon és kísérete; sajtójelentések szerint fő időtöltésük a (saját használatra való) cigarettasodrás volt. — 10

[5] Föderáltak fala vagy Kommünárok fala (Mur des Fédérés) — a párizsi Père-Lachaise temető fala, amelynél 1871. május 27-én kétszáz kommünár (föderáltak, vagyis a „Nemzeti Gárda Republikánus Föderációjának" tagjai) hősiesen védekezett a versailles-i csapatok túlereje ellen, míg végül legyűrték és agyonlőtték őket. — 13

[6] Posszibilisták — opportunista áramlat a XIX. sz. végi francia munkásmozgalomban, amely szerint csak a „lehetséges" (le possible) elérésére kell törekedni; tagadták az osztályharcot és a forradalmi akciót. — 14

A két nagy észak-amerikai párt: a Demokrata Párt és a Köztársasági Párt. A Demokrata Pártot 1828-ban alapították; eredetileg az ültetvényeseknek, a burzsoázia egyes csoportjainak a pártja, és a városi és falusi kispolgárság számottevő része támogatta. A 30—40-es években a pártban mindinkább elhatalmasodtak a rabszolgaságpártiak; a rabszolgaság kiterjesztésének hívei és ellenfelei között kiéleződött a harc; 1854-ben a párt kettészakadt. A Köztársasági Pártot 1854-ben alapították a rabszolgaság ellenzői; a párt az északi ipari bur-

zsoázia érdekeit képviselte és széles dolgozó tömegek támogatták. A párt a rabszolgaság korlátozását és fokozatos eltörlését és a kiaknázatlan (nyugati) földterületeknek telepes farmerek számára történő díjtalan átengedését követelte. A Republikánus Párt először 1856-ban állított elnökjelöltet, de csak a szavazatok egyharmadát tudta megszerezni; 1860-ban a Koztársasági Párt jelöltjét, Lincolnt választották elnökké. A polgárháború után a két párt többé-kevésbé felváltva került hatalomra; a polgárháború frontjaival kapcsolatos eredeti arculatuk az idők során meglehetősen elmosódott, s noha a burzsoázia különböző csoportjait képviselték, politikai irányvonaluk általában nem volt egymástól élesen elhatárolható. — 15

[8] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhiteltársaság) — francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek. — 20

[9] 1831 február 14—15-en Párizsban és néhány vidéki városban tömegtüntetések voltak a legitimisták ellen; a tömeg szétrombolta St. Germain-l'Auxerrois templomát és Quélen érsek palotáját. Az orleanista kormány nem fékezte a legitimista-ellenes megmozdulásokat; Thiers jelen volt a templom és az érseki palota megrohanásánál. — 21

[10] 1834. április 13—14-én Párizsban a munkások és a hozzájuk csatlakozó kispolgári rétegek felkelést kezdtek a júliusi monarchia ellen a köztársaságért; a felkelés élén az Emberi Jogok Társasága állt. A felkelést iszonyú kegyetlenséggel verték le. A megtorlások fő szervezője Thiers volt — 21

[11] Az ún. szeptemberi törvényeket 1835 szeptemberében bocsátotta ki a francia kormány a Lajos Fülöp ellen 1835 július 28-án elkövetett merényletre hivatkozva — 21

[12] 1841 januárjában Thiers tervezetet terjesztett a képviselőkamara elé Párizs újra-megerődítésére, azzal az indokolással, hogy a megerődítés a külső ellenség elleni védelemre szolgál, a tervezetet a képviselőkamara elfogadta. A terv ugyanakkor azt a célt szolgálta, hogy megkönnyítse a népi felkelések katonai erővel való leverését és a munkásnegyedek sakkban tartását — 21

[13] 1848 januárjában II. Ferdinánd, a később (Messina 1848. őszi bombázásáért) Bombakirálynak nevezett nápolyi király csapatai ágyútűz alá vették Palermót, ahol felkelés tört ki, e felkeléssel kezdődött az 1848-as forradalmi hullám az itáliai államokban. — 21

[14] Louis Bonaparte elnöksége alatt 1849 áprilisában a francia kormány az alkotmány megsértésével expedíciós hadtestet küldött Itáliába a Római Koztársaság megdöntésére és a pápa világi hatalmának visszaállítására. A koztársaság hősies ellenállás után 1849. július 3-án elbukott a francia, osztrák és nápolyi intervenciósok túlerejével szemben; Róma francia megszállás alá került. — 22

[15] Júniusi mészárlások — a párizsi proletariátus 1848 június 23—26-i felkelésének vérbefojtása, az 1848—1849-es európai ellenforradalom kezdete — 22

[16] Rendpárt — a két francia monarchista frakció: a legitimisták és orléanisták koalíciójának neve. A rendpárt, amelyet a konzervatív nagyburzsoázia 1848-ban a proletariátus elleni összefogás céljából hozott létre, 1849-től egészen az 1851. december 2-i államcsínyig vezető szerepet játszott a második koztársaság Törvényhozó Gyűlésében. Népellenes politikájának csodjét Louis Bonaparte klikkje a maga céljaira használta ki. — 22

[17] Az 1841 július 13-i londoni egyezmény (Dardanella-szerződés) értelmében békeidőben elzárták a Dardanellákat és a Boszporuszt az idegen hadihajók előtt. Az egyezményt egyfelől az ot nagyhatalom — Oroszország, Anglia, Franciaország, Ausztria és Poroszország —, másfelől Törökország írta alá. Az egyezmény nem érintette a Dardanella-kérdés rendezését háborús időkre, Törökország háborús időkben maga donthetett idegen államok hadihajoinak áthaladásáról — 23

[18] Thiers a versailles-i hadsereg megerősítése céljából Bismarckhoz fordult, hogy egyezzék bele az előzetes békefeltételekben a francia hadseregnek engedélyezett 40 000 főnyi kontingens felemelésébe, megígérte, hogy a csapatokat kizárólag a párizsi felkelés leverésére fogják felhasználni. Az 1871. március 28-i rouen egyezményben a kontingenst felemeltek 80 000 főre, majd valamivel később 100 000 főre; a megállapodások értelmében a német hadvezetőség visszatelepítette a francia hadifoglyokat a versailles-i hadsereg feltöltésére — 23

[19] A legitimisták az 1830-ban megdöntött „legitim" Bourbon-uralkodóház hívei, az örökletes nagybirtok érdekeinek képviselői — Az orléanisták (vagy Fülöp-pártiak) a júliusi monarchia (1830—1848) hívei, a pénzarisztokrácia és az ipari nagyburzsoázia érdekeit képviselték — 24

[20] Ezeréves birodalom (millennium) — misztikus vallási hiedelem, amely a Biblia különböző helyeire hivatkozva (v. ö. pl. János Jel. 20, 4.) azt hirdeti, hogy Jézus vissza fog térni és ezer évig uralkodni fog a földön. Ez az „ezéreves birodalom" az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása lesz — 24

[21] „Chambre introuvable" (megtalálhatatlan kamara) — az 1815 október 7-től 1816 szeptember 5-ig ülésező ultraroyalista francia képviselőház, mely szolgalelkűen szentesítette a legreakciósabb rendszabályokat. A „megtalálhatatlan" jelző XVIII. Lajostól származik, s arra utal, hogy 1815-ben Napoleon leverése után a képviselőket csak nagy üggyel-bajjal lehetett egybehívni, annyira féltek Napóleon újabb visszatérésétől — 24

[22] Pourceaugnac — Molière „Monsieur Pourceaugnac"-jának címszereplője, korlátolt, műveletlen vidéki nemes — 24

[23] Parlagi nemesek gyűlése (Assemblée des ruraux) — az 1871. február 8-án választott és február 12-én Bordeaux-ban összeült és március 20-án Versailles-ba átköltözött nemzetgyűlés gúnyneve. A gyűlés nagy többsége földtulajdonosokból, hivatalnokokból, járadékosokból stb. állt, 630 tagjából 430 volt monarchista. — A „Polgárháború" német kiadása a „ruraux" kifejezést „Krautjunker"-nek — kb. (porosz) vidéki nemes, kurtanemes, bugris — fordítja — 24

[24] Az 1871. február 26-i versailles-i előzetes békemegállapodást egyfelől Thiers és Favre, másfelől Bismarck és a délnémet államok írták alá, a megállapodásban Franciaország lemondott Németország javára Elzászról és Lotaringia keleti részéről és ötmilliárd frank hadisarc fizetésére kötelezte magát, melynek kifizetéséig Franciaország egy része német megszállás alatt marad. A végleges békeszerződést Majna-Frankfurtban 1871. május 10-én kötötték meg. — Shylock — Shakespeare „A velencei kalmár" c. színművének szereplője, könyörtelen uzsorás — 25

[25] Sajtójelentések beszámoltak arról, hogy Thiers és a kormány más tagjai több mint 300 millió fr. „províziót" kötöttek ki magúknak a tervezett belföldi kormánykölcsönből.

Azok a pénzügyi körök, amelyekkel Thiers a kölcsönről tárgyalt, a párizsi forradalom haladéktalan leverését követelték; ezt Thiers később maga is elismerte. A kölcsönről szóló törvényt a Kommün leverése után, 1871. június 20-án fogadták el. — 25

[26] Cayenne — város Francia-Guyanában (Dél-Amerika); 1852 és 1948 között ide száműzték a politikai elítélteket. „Száraz guillotine-nak" és „Pörkölőnek" nevezték, mert a kényszermunka és a trópusi klíma következtében tömegével pusztultak a foglyok. — 26

[27] 1870. október 31-én, a metzi kapituláció, a Le Bourget-i vereség és a Thiers által a poroszokkal megkezdett tárgyalások hírére Párizsban munkásfelkelés tört ki, amelyben részt vett a nemzeti gárda forradalmi része is. A felkelők megszállták a városházát és forradalmi hatalmi szervként Blanquival az élén megalakították a közjóléti bizottságot. A felkelés nyomására a kormány kénytelen volt megígérni, hogy visszalép a hatalomtól és hogy november 1-én megtartja a Kommün-választásokat. A felkelők szervezetlensége és megosztottsága miatt a kormánynak sikerült megmaradt nemzeti gárdista-zászlóaljaival visszafoglalnia a városházát és megszilárdítania hatalmát. — 28

[28] 1871. január 22-én a blanquisták vezetésével a párizsi proletariátus és a nemzeti gárda forradalmár osztagai forradalmi tüntetést rendeztek, követelve a kormány megdöntését és a Kommün hatalmát. A kormány rendeletére a városházát őrző breton garde mobile szétlőtte a tüntetést, a megmozdulás sok részvevőjét letartóztatták; a párizsi klubokat bezárták, a népgyűlések tartását és számos újság megjelenését betiltották. A megmozdulás leverése után a kormány elkezdte a tárgyalásokat Párizs kapitulációjáról. — 29

[29] Sommations préalables (előzetes figyelmeztetések) — feloszlató felszólítás; az 1831-es törvény szerint tüntetések, gyűlések stb. szétoszlatása esetén a hatóságok kötelesek voltak dobpergés és trombitaharsogás közepette háromszor felolvasni e figyelmeztető szöveget, és csak ezután kerülhetett sor erőszak alkalmazására. — Riot Act (zendüléstörvény) — angol törvény; 1715-ben lépett életbe. A törvény megtiltott minden „lázadó csoportosulást", amelyen több mint 12 ember van jelen; ilyen esetekben a hatóság képviselői kötelesek felolvasni egy figyelmeztetést, s ha a gyülekezők egy órán belül nem oszlanak szét, a hatóság erőszakot alkalmaz. — 29

[30] V. ö. Biblia, Józsué 6, 20. — 29

[31] V. ö. „Daily Telegraph", 1871. április 5. — Az október 31-i események során, amikor a nemzeti védelem kormányának tagjai a városházán a felkelők fogságában voltak, a felkelők részéről olyan követelés hangzott el, hogy agyon kell lőni a minisztereket. Flourens azonban szembeszállt ezzel a követeléssel és biztosította sértetlenségüket. — 30

[32] V. ö. Voltaire: „Candide", 22. fej. — 31

[33] V. ö. a Párizsi Kommün 1871. április 5-i kiáltványát, amely a túszokról szóló rendelettel együtt a „Journal officiel de la République française" 1871. április 6-i számában jelent meg (Marx az angol sajtóbeli közlés keltét adja meg a rendelet keltezéseként). A rendelet — tekintettel az elfogott kommünároknak a versailles-iak által folytatott tömeges kivégzésére — kimondta, hogy mindazon személyek, akikre rábizonyosodik, hogy a versailles-i kormánnyal egyetértésbe bocsátkoznak, túszként letartóztathatók. — 31

[34] Marx 1871. április 12-én ezt írta Kugelmann-nak: „Ha utánanézel az én »Brumaire tizen-

nyolcadiká«-m utolsó fejezetében, meglátod, hogy ott kimondom: a francia forradalom következő kísérlete az lesz, hogy a bürokratikus-militarisztikus gépezetet nem fogja, mint eddig, egyik kézből a másikba átadni, hanem *szétzúzza* azt, és ez minden valóságos népforradalom előfeltétele a kontinensen. Ezt kísérlik meg hősies párizsi pártbeli elvtársaink is." — 32

[35] „Kladderadatsch" (Durr-bele) — német szatirikus hetilap, 1848-tól 1944-ig jelent meg Berlinben; „Punch, or the London Charivari" (Paprikajancsi, vagy a Londoni Zenebona) — angol szatirikus hetilap, 1840-ben alapították; polgári liberális irányzatú. — 37

[36] A Párizsi Kommün 1871. április 16-i rendelete kimondta, hogy valamennyi adósságkötelezvény három év alatt, részletekben, kamatmentesen egyenlítendő ki. A rendelet elsősorban a kis középosztály helyzetén könnyített, amely eladósodott a nagytőkéseknél. — 38

[37] 1848. augusztus 22-én a nemzetgyűlés elvetette a concordats à l'amiable-ra (kiegyezéses megállapodásokra) vonatkozó törvényjavaslatot, amely haladékot adott volna a forradalmi események által súlyos helyzetbe került kispolgároknak váltóikra, adósleveleikre, házbérükre stb.; a javaslat elvetése teljesen tönkretett ezer meg ezer kispolgárt, s a bankok nagy pénzeket zsebeltek be. — 39

[38] Frères Ignorantins (tudatlan barátok; keresztes szerzetesek) — 1680-ban Reimsben alapított szerzetesrend, amely elsősorban a szegénysorsú gyermekek oktatásával foglalkozott; a rend iskoláiban elsősorban vallási nevelést nyújtottak, minden egyéb területen az oktatás nagyon hézagos és felületes volt. — A „tudatlan barátok" kezébe adott nevelés nemcsak a rend fennhatósága alatt álló iskolákat, hanem az egész akkori, klerikális befolyás alatt álló és alacsony színvonalú francia népoktatást jelenti. — 39

[39] Union républicaine, pontos nevén: Alliance républicaine des départements (A département-ok köztársasági egyesülése) — a département-okból Párizsba származott személyek kispolgári radikális politikai szervezete; támogatta a Kommünt, harcolt a versailles-i kormány ellen és küzdött azért, hogy a Kommünt vidéken is megvalósítsák. — 39

[40] 1850 elején a nemzetgyűlés egy sor reakciós törvényt hozott: Franciaország területét öt nagy katonai kerületre osztották be, amelyeknek élére a leghírhedtebb reakciósokat állították; a köztársasági elnök jogot kapott a polgármesterek kinevezésére és elbocsátására; a tanítókat a prefektusok ellenőrzése alá helyezték; növelték a papság befolyását a népoktatásra. (V. ö. még Marx: „Osztályharcok Franciaországban", III. fej.; Marx és Engels Művei. 7. köt. 81—82. old.) — 40

[41] A Vendôme-oszlopot zsákmányolt ágyúkból öntötték 1806—1810-ben I. Napóleon 1805-ös győzelmei emlékére a párizsi Vendôme téren. III. Napóleon 1863-ban az I. Napóleont tábori egyenruhában ábrázoló szobrot kicseréltette egy teljes császári díszbe öltöztetett szoborra. 1871. április 12-én, a Párizsi Kommün határozatot hozott, hogy a Vendôme-oszlopot mint a sovinizmus szimbólumát le kell dönteni; a határozatot május 16-án végrehajtották. A Kommün leverése után a Vendôme-oszlopot helyreállították. — 41

[42] A Picpus-kolostorban (Párizs, Faubourg St. Antoine) tartott házkutatás alkalmából kiderült, hogy egyes apácák sok év óta zárkában voltak; kínzószerszámokat is találtak. A Szent Lőrinc-templomban egy befalazott falmélyedésben csontvázakat fedeztek fel: megölt emberek maradványait. — 42

[43] Absenteenek (távollevőnek) nevezték azokat a földtulajdonosokat, akiknek birtokaik voltak Írországban, de állandóan Angliában éltek. Földjüket megbízottak kezelték, vagy közvetítőknek adták bérbe, akik parcellákra felaprózva albérletbe adták. — 42

[44] 1789. június 20-án a harmadik rend képviselői összegyűltek a versailles-i Jeu de Paume-ban (Labdaház) és ünnepélyesen megfogadták, hogy nem szélednek szét addig, amíg az alkotmányt ki nem dolgozták. Ettől az eseménytől szokták számítani a francia forradalom kezdetét. — 43

[45] Franc-fileuröknek (kb. front-lógósoknak) gúnyolták azokat a párizsi burzsoákat, akik az ostrom idején elmenekültek a városból (a gúnynév a franc-tireur — szabadcsapatos — szóra cseng rá). — 43

[46] Porte Saint-Martin — párizsi diadalkapu; a bonapartisták vérfürdőt rendeztek itt az államcsíny idején. A Porte Saint-Martin nevet viseli egy színház is a Boulevard Saint-Martinon. — 44

[47] Chouanok (huhogók) — eredetileg a francia forradalom ellen harcoló nyugat-franciaországi királypártiak; a Kommün idején így nevezték a Charette parancsnoksága alatt az ellenforradalom oldalán harcoló bretagne-i monarchistákat. — 44

[48] Pápai zuávok — a pápai gárdának a zuávok mintájára megszervezett ezrede; francia nemesi ifjakból toborzódott. Róma bevétele és a pápa világi hatalmának megszüntetése után, 1870 szeptemberében a pápai zuávokat Franciaországba hívták és „nyugati önkéntes légióként" az 1. és 2. Loire-hadsereg keretében bevetették őket a poroszok ellen, majd pedig részt vettek a Kommün leverésében. — 44

[49] A nemzetgyűlés sajtótörvényt fogadott el, amely újra hatályba helyezte az 1819-es és 1849-es reakciós sajtótörvények rendelkezéseit és lehetőséget adott a kormányt bíráló lapok bírósági üldözésére és betiltására. A második császárság számos hivatalnokát visszahelyezték hivatalába; törvényt hoztak a Kommün által lefoglalt tulajdon visszaadásáról és bűncselekménnyé minősítették a Kommün által végrehajtott lefoglalásokat. — 46

[50] Dufaure olyan törvényjavaslatot terjesztett a nemzetgyűlés elé, amely a hadbírósági eljárást még az 1857-es Code de justice militaire (Katonai igazságszolgáltatási törvénykönyv) rendelkezésein túlmenően is megrövidítette; a törvényjavaslat jogot adott a hadseregfőparancsnoknak és a hadügyminiszternek, hogy előzetes vizsgálat nélkül saját elbírálása alapján bűnvádi eljárást indítson; az ítéletek a fellebbezések tárgyalását beleértve 48 órán belül végrehajtandók. — 46

[51] 1860. január 23-án Anglia és Franciaország kereskedelmi egyezményt kötött; Franciaország felfüggesztette a behozatali tilalmakat és a behozatalt 30%-ig terjedő vámokkal terhelte meg, s viszonzásul Anglia megengedte a legtöbb francia áru vámmentes bevitelét. A francia belső piacon jelentkező angol konkurrencia kiváltotta egyes francia tőkés körök elégedetlenségét. — 47

[52] A római triumvirátusok (három-férfi-szövetségek) a legnagyobb hatalmú katonai vezetők diktatúrái voltak; az első triumvirátusban (i. e. 60—53) Pompejus, Caesar és Crassus, a másodikban (i. e. 43—36) Octavianus, Antonius és Lepidus vett részt. A triumvirátusok

előkészítették a római köztársaság megdöntését és a császárság bevezetését; tömeges öldöklések folytak és a szövetségek szétesését véres polgárháborúk követték. — 48

[53] Tacitus: „Historiae" (Történelem), III. könyv. 83. fej. — 49

[54] Megaira (a neheztelő) — az Erinüszök (a bosszúállás, megtorlás és lelkifurdalás istennői) közül az egyik a görög mitológiában, észbontóan iszonyatos és undorító, pusztító leheletű nőalak, aki fáklyával, kígyóval és korbáccsal a kezében a halálon túlig üldözi áldozatát. — Hekaté — a rémítő szellemek és kísértetek királynője a görög mitológiában, aki a föld mélyéből feltörve, tőrrel és korbáccsal a kezében, kutyafalkától kísérten űzi az embereket. — 49

[55] Pretoriánusok (praetoriani) — a régi Rómában a császár vagy hadvezér kiváltságos testőrsége, rendszerint nagy szerepük volt a palotaforradalmakban; átvitt értelemben az a katonai klikk, amelyre az uralkodó csoport támaszkodik. — 51

[56] Porosz Chambre introuvable — az 1848. december 5-i „oktrojált alkotmány" alapján 1849 elején megválasztott porosz Landtag. — 52

[57] Pistol — Shakespeare több művének szereplője; hencegő gyáva alak. — 54

[58] A Főtanács e nyilatkozatát Marx és Engels fogalmazták; a „Polgárháború" mellékletei között a második kiadásától kezdve szerepel. — 55

[59] Engels itt és a továbbiakban „A lakáskérdés" címmel a „Volksstaat"-ban névtelenül megjelent cikksorozatból idéz. Az első rész végéig minden idézet, melynél forrásmegjelölés nem szerepel, ebből a cikksorozatból való. A kiemelések Engelstől származnak. — 59

[60] A párizsi munkások 1848. júniusi nagy felkelése „az első nagy csata a proletariátus és a burzsoázia között" (Engels); Cavaignac hadügyminiszter véres kegyetlenséggel verte le. — 62

[61] A bibliai történet szerint a zsidók, Egyiptomból való kijövetelük után, sivatagi vándorlásuk második hónapjában, lázongani kezdtek, s az éhség, a szenvedések miatt zúgolódtak Mózes és Áron ellen. Visszakívánták az egyiptomi szolgaságot, „mikor a fazék hús mellett ültek vala, és mikor elég kenyeret ettek vala" (Mózes II. 16, 2—3.). — 62

[62] Az első cserebankot 1830-ban alapították Londonban, R. Owen részvételével. 1832-ben — szintén R. Owen részvételével — Anglia több városában alakultak National Equitable Labour Exchange Bazaars or Offices (Nemzeti igazságos munkacsere-áruházak vagy boltok). Forgalmi eszközeik munkautalványok voltak (az ún. munkapénz), amelyek igazolták a szolgáltatott áru előállításához szükséges munkaidőt, és amelyekért megfelelő mennyiségű más árut lehetett kapni. Ez az utópikus kísérlet, pénznélküli árucsere tőkés viszonyok között, szükségképpen hamarosan megbukott. — 1849 elején Proudhon St. Denis-ben megnyitott egy ún. népbankot (Banque du Peuple). Ezt az angol cserebankokhoz hasonló elvek szerint szervezték meg, azonfelül kamatmentes hitelnyújtás volt a feladata. Proudhon letartóztatása és az ellene indított bírói eljárás következtében a bank április elején összeomlott, még mielőtt komolyan működni kezdett; voltaképpen csak papíron létezett. — 66

[63] Kutschke gyalogos — August Kutschke gyalogos álnéven adta ki népszerű hazafias dalait Gotthelf Hoffmann német költő, az 1870—1871-es német—francia háború idején. — 74

[64] Az 1871-es frankfurti békeszerződés szerint Franciaország 5 milliárd frank hadisarcot tartozott fizetni Németországnak. — 95

[65] Utalás A. Wagner német közgazdász nyilatkozataira, amelyek szerint a német—francia háború után, kivált a Franciaországra rótt 5 milliárd frank hadisarc eredményeként Németországban bekövetkezett gazdasági fellendülés lényeges javulást idézett elő a német dolgozó osztályok helyzetében. — 96

[66] Utalás a német és az osztrák császár, valamint kancellárjaik 1871 augusztusában Bad Gasteinban, majd szeptemberben Salzburgban folytatott tárgyalásaira, amelyeken az Internacionálé elleni rendszabályokról is tanácskoztak. Engels ezeket a konferenciákat Stieberről, a porosz politikai rendőrség főnökéről nevezi el, hogy hangsúlyozza reakciós jellegüket. — 96

[67] Bräsig bácsi F. Reuter német író „Ut mine Stromtid" (Vándoréveim) c. regényének egyik főalakja. — 108

[68] Az 1872. december 13-án életbe léptetett járási szabályzat Poroszországra, Brandenburgra, Pomerániára, Posenra, Sziléziára és Szászországra vonatkozott, s alapul szolgált a porosz közigazgatási reformhoz. Eltörölte a földbirtokosok rendőri hatalmának öröklődő jogait és a helyi önkormányzat bizonyos elemeit vezette be, mint választható községi elöljárók stb. A reform célja az államapparátus megszilárdítása és a központi hatalom megerősítése volt, de a junker földbirtokosok gyakorlatilag megtartották hatalmukat a járásokban és a tartományokban, mivel a legtöbb választható posztot ők maguk vagy megbízottaik töltötték be. — 109

[69] V. ö. Goethe: „Faust", I. rész, (Boszorkánykonyha). — 113

[70] Mutualistáknak nevezték magukat a 60-as években a proudhonisták, akik a szolgáltatások kölcsönös (mutuel) cseréjével, a pénz kikapcsolásával, úgynevezett munkapénzzel akarták átalakítani a társadalmat. — 121

[71] Engels itt Dante „Isteni Színjáték"-ának egyik sorát. a Pokol kapujának feliratát variálja. (Pokol, III. ének. 9. sor.). — 125

[72] „A bakunyinisták munkában" c. cikksorozatot Engels közvetlenül a Spanyolországban 1873 nyarán lejátszódott események után írta, amelyek az 1868-tól 1874-ig tartó, ötödik spanyol polgári forradalom csúcspontját alkották. A tényeket Engels a sajtóból, valamint az Internacionálé spanyol szekcióinak különböző irataiból, elsősorban abból a jelentésből merítette, amelyet az új madridi föderáció terjesztett elő az Internacionálé genfi kongresszusán. — 127

[73] Intranzigenseknek, hajlíthatatlanoknak nevezték magukat a XIX. sz. spanyol polgári republikánusai, akik autonóm helyi köztársaságok föderációját tűzték ki célul. — 128

[74] Az alkotmányos monarchistákról van szó, akik Amadeo királyt, az európai nagyhatalmak kegyeltjét támogatták trónra lépésében. — 129

[75] Alfonzistáknak nevezték azt a csoportot, amely a spanyol nagybirtok, főpapság és nagyburzsoázia reakciós köreivel állt kapcsolatban és támogatta a Bourbon-dinasztiából származó trónkövetelőt, aki azután 1874-ben XII. Alfonz néven a spanyol trónra lépett. — 129

[76] Karlisták — reakciós, klerikális-abszolutista csoportosulás, amely Don Carlos spanyol trónkövetelőt, VII. Ferdinánd öccsét támogatta Izabella ellenében. A karlisták 1833—1840-ben a katonaságra, a katolikus papságra és egyes vidékek elmaradt parasztságára támaszkodva polgárháborút robbantottak ki. Ez a háború a feudális-katolikus és a polgári liberális elemek közti harccá fejlődött, és az 1834—1843-as harmadik polgári forradalomhoz vezetett. 1872—1876-ban, amikor a karlisták Don Carlos utódját trónra ültették, ismét polgárháborúra került sor, amelyben szintén megverték őket. — 129

[77] V. ö. Shakespeare: IV. Henrik, I. rész. V. felv. 4. szín. — 133

[78] Az új madridi föderációt (Nueva Federación Madrileña) 1872. július 8-án alakították meg az „Emancipación" c. lap szerkesztőségének tagjai, miután az anarchista többség kizárta őket a madridi föderációból. Kizárásuk indítéka az volt, hogy az Alliance titkos tevékenységére vonatkozó dokumentumokat hoztak nyilvánosságra a lapban. Az új madridi föderáció megalakításában és vezetésében Lafargue is részt vett. Miután a spanyol föderális tanács az új madridi föderáció felvételi kérelmét elutasította, ez utóbbi az Internacionálé Főtanácsához fordult, mely 1872. augusztus 12-én elismerte az Internacionálé föderációjaként. Az új madridi föderáció küzdött a spanyolországi befolyás ellen, propagálta a tudományos szocializmus elveit és harcolt az önálló spanyol proletár párt megteremtéséért. Az „Emancipación" munkatársaihoz tartozott Engels is. Az új madridi föderáció tagjai szervezték meg az 1879-ben alakult Spanyolországi Szocialista Munkáspártot. — 139

[79] Lengyelországot 1772-ben, 1792—1793-ban és 1794—1795-ben Oroszország, Poroszország és Ausztria osztotta fel egymás között. Oroszország litván, belorusz és ukrán területeket kapott, Poroszország annektálta a tengerparti részt, Nagy-Lengyelországot, Mazovia egy részét Varsóval stb., Ausztria pedig Nyugat-Ukrajnát és Kis-Lengyelország egy részét. E három felosztás után Lengyelország független állami léte megszűnt. 1814—1815-ben a bécsi kongresszus határozatai megerősítették Lengyelország felosztottságát. — 144

[80] A Lengyel Demokrata Társaság (Towarzystwo Demokratyczne Polskie) 1836. december 4-én nyilvánosságra hozott kiáltványa „népforradalomra" hívta fel a tömegeket, harcra a jobbágyság és a rendi különbségek megszüntetéséért, a kártalanítás nélküli földosztásért. Ez a kiáltvány volt tulajdonképpen az 1863—1864-es lengyel felkelés programja. — 144

[81] A bajor trónöröklés miatt folytatott porosz—osztrák háború 1779-ben az ún. tescheni békével ért véget. Oroszország, e szerződés kezdeményezője, eleinte közvetítőként lépett fel a hadviselő felek között, a szerződés megkötése után pedig Franciaországgal együtt a szerződés kezeseként szerepelt; s ily módon jogot szerzett arra, hogy beavatkozzék a német államok ügyeibe. — 145

[82] V. ö. „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia—porosz háborúról" (lásd Marx és Engels Művei. 17. köt. 243—251. old.). Az üzenet szövegét Marx írta angolul; a német fordítás, amelyet szintén Marx készített, a „Volksstaat" 1870. szeptember 21-i (76.) számában „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa az összes európai és amerikai szekciókhoz" címmel jelent meg. — 146

[83] Kultúrharc Posenban — Engels gúnyosan így nevezi a lengyel nép elporoszosítására irányuló törekvéseket. — 147

[84] Az 1839. május 12-i felkelést, melyben a forradalmi munkásoké volt a főszerep, az Évszakok Társasága nevű, A. Blanqui és A. Barbès vezette szocialista republikánus titkos társaság szervezte meg. A felkelés a szűk körre szorítkozó összeesküvő taktikára épült, a tömegekkel nem volt szervezeti kapcsolata, ezért könnyen le is verték. — 149

[85] Schiller: „A kezesség." — 149

[86] J. Hébert 1790-től 1794-ig Párizsban kiadott „Le Père Duchêne" (Duchêne Apó) címmel egy francia újságot, mely a városi félproletár tömegek hangulatát tükrözte a forradalom idején. — 150

[87] Heine: „Romanzero." 86. vers. — 150

[88] V. ö. Schiller: „Don Carlos". I. felv. 6. szín; a zárójelbe tett célzás Edouard Vaillant-ra vonatkozik. — 153

[89] Engels Bebelhez intézett levele (1875. március) állást foglal a két német munkáspárt (az eisenachiak és a lassalleánusok) 1875 májusára tervezett egyesülésével kapcsolatban és bírálja a jövendő egyesült párt programtervezetét, amely számos hibás, tudománytalan tételt és nézetet tartalmazott. A gothai egyesülési kongresszus csekély változtatásokkal elfogadta a programtervezetet. — Marx és Engels helyeselték az egyesülést, de kifejtették, hogy az egység csak akkor lehet tartós, ha a program kiküszöböli a lassalleánusoknak tett engedményeket, amelyeket a tervezet tartalmazott. — 157

[90] Eisenachban a németországi, ausztriai és svájci szociáldemokrata munkások 1869. augusztus 7—9-én általános kongresszust tartottak, amelyen megalakult a Szociáldemokrata Munkáspárt. A kongresszuson elfogadott program az eisenachi program. — 157

[91] A Német Néppárt 1865-ben alakult; a kispolgárság demokratikus elemeiből, részben pedig — főleg a délnémet államokban — burzsoá elemekből tevődött össze. Ellenezte Poroszország hegemóniáját és a föderatív Nagy-Németország híve volt, amelybe Poroszország és Ausztria egyaránt beletartozott volna. — 158

[92] A gothai program tervezetének e követelései: „A Német Munkáspárt az állam szabadságalapzatául követeli: 1. Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogot minden 21 éven felüli férfi számára minden országos és községi választásnál. 2. A nép közvetlen törvényhozását, kezdeményezési és elvetési joggal. 3. Általános védkötelezettséget. Néphadsereget az állandó hadsereg helyébe. A népképviselet döntsön háborúról és békéről. 4. Az összes kivételes törvényeknek, különösen a sajtó-, az egyesülési és gyülekezési jogot korlátozó törvényeknek az eltörlését. 5. Népbíráskodást. Ingyenes törvénykezést. — A Német Munkáspárt az állam szellemi és erkölcsi alapzatául követeli: 1. Az általános és egyenlő állami népnevelést. Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes oktatást. 2. A tudomány szabadságát. Lelkiismereti szabadságot." — 158

[93] Béke- és Szabadságliga — polgári pacifista szervezet, síkraszállt az európai béke megőrzéséért, az állandó hadseregek megszüntetéséért stb. 1867-ben alapították Victor Hugo, Giuseppe Garibaldi stb. részvételével. 1867—1868-ban Bakunyin is részt vett a Liga

munkájában. Az I. Internacionálé küzdött a Liga megtévesztő illúziói és az osztályharctól eltérelő politikai tevékenysége ellen. — 158

[94] „A gothai program kritikája" (amelynek Marx a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" címet adta). Engels Bebelnek írott leveléhez hasonlóan bírálja az egyesítendő Német Munkáspárt programtervezetének hibás, a tudományos szocializmusnak meg nem felelő nézeteit. — A „Széljegyzetek" Marxnak Brackéhoz intézett 1875. május 5-i kísérőlevelével együtt Engels kiadásában 1891-ben, a „Neue Zeit"-ban, a német szociáldemokrácia elméleti folyóiratában jelent meg első ízben; a német szociáldemokrácia opportunista vezetősége tiltakozott a megjelenés ellen. Engelsnek 1891. február 23-án Kautskyhoz írt leveléből ismeretes, hogy Engels a mű közzétételénél kénytelen volt néhány élesen polemikus megfogalmazást enyhíteni. — Kiadásunk Marx eredeti kéziratán alapszik. Az 1891-ben kihagyott és pontokkal helyettesített részeket csúcsos zárójelben — ⟨ ⟩ — közöljük. — 163

[95] Ezzel a levéllel küldte el Marx az eisenachi párt vezetőségének (Bracke címére) a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához"-t. A megszólítás fölé a következő megjegyzést írta: „*Notabene. A kéziratnak vissza kell kerülnie az Ön kezébe*, hogy szükségesetén rendelkezésemre álljon." — 163

[96] Marx „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c., 1852-ben írt munkája (lásd Marx—Engels Művei. 8. köt. 389—452. old.) Németországban először csak 1874-ben jelent meg a „Volksstaat"-ban, folytatásokban; 1875-ben a „Volksstaat"-kiadó könyv alakban is megjelentette. — A „Volksstaat"-kiadó az azonos nevű lap irányítása alatt működött Lipcsében. — 164

[97] Ironikus célzás Wilhelm Hasselmannra, a „Neuer Sozialdemokrat" főszerkesztőjére, aki közreműködött a gothai programtervezet megírásában. — 171

[98] A Párizsi Kommün bukása után 1871—1872-ben Bismarck megkísérelte, hogy Ausztriával és Oroszországgal formális szerződést kössön a forradalmi mozgalom, különösen az I. Internacionálé együttes üldözése céljából. Bár forma szerinti szövetséget nem kötöttek a nagyhatalmak kormányszervei a valóságban már akkor együttműködtek a forradalmárok üldözésében. — 172

[99] Lassalle a „vasbértörvényt" így fogalmazta meg: „A gazdasági vastörvény ... a következő: az átlagos munkabér mindig arra az elengedhetetlen létfenntartási minimumra korlátozódik, amely egy-egy népnél a megélhetéshez és szaporodáshoz a kialakult szokás szerint szükséges." — 173

[100] V. ö. Goethe: „Das Göttliche" (Az isteni). — 173

[101] Rochow porosz belügyminiszter közismertté vált mondása; 1838. január 15-i rendeletében ez a mondat szerepelt: „Nem illő, hogy az alattvaló az államfő cselekedeteit a maga korlátolt belátásának mércéjéhez szabja." — 175

[102] Liebknecht és Bebel az eisenachi alapító kongresszus előtt nyilatkozatot tettek közzé Schweitzer, a lassalleánus Általános Német Munkásegylet vezetője ellen, amelyben többek között azt írták, hogy a harc megmutatja majd, vajon „a túlsó oldalon uralkodó korrupció ... avagy a nálunk uralkodó becsületes és tiszta szándékok" fognak-e győzni. A „becsületes" gúnynév azután rajta ragadt az eisenachiakon. — 177

[103] Olyan törvényről van szó, amely leszögezi a munkások egészségéért és életéért való felelősséget balesetek esetén és az egészségre ártalmas üzemekben. — 179

[104] A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet tényleges működése lehetetlenné vált. — 182

[105] „Neue Preussische Zeitung" (Új Porosz Újság) — német napilap, 1848-tól 1938-ig jelent meg Berlinben; az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok érdekeit képviselte. „Kreuzzeitung"-nak is nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. — 183

[106] „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle) — német havi folyóirat, amelyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" folytatása volt. 1850 márciusától novemberig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó dupla számként. — 183

[107] Az 1873-as mélyreható gazdasági válság egyebek között Ausztriát, Németországot, az Egyesült Államokat, Angliát, Franciaországot, Hollandiát, Belgiumot, Olaszországot és Oroszországot sújtotta. — 187

[108] Kiadásunk alapjául a mű 1894-es, harmadik német kiadása szolgált. Lábjegyzetben feltüntettük „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. mű szövegeltéréseit és kiegészítéseit. — 190

[109] Pico della Mirandola 1486-ban közzétett kilencszáz tézist, melyekben többek közt „minden tudható dolgokról" értekezik. Voltaire erre ilyen formában hivatkozott: „de omni re scibili et de quibusdam aliis" („minden tudható dologról és egynémely egyebekről"). — 191

[110] 1876. május 10-én nyílt meg Philadelphiában a hatodik ipari világkiállítás. A negyven kiállító ország között volt Németország is. A német zsűri elnöke, Franz Reuleaux professzor, a berlini iparakadémia igazgatója megállapította a „Nationalzeitung"-nak írt első „philadelphiai levelében", hogy „teljesítményeink a kiállított tárgyak messze legnagyobb része esetében elmaradnak más nemzetek teljesítményei mögött"; a kifogások szerint „Németország iparának ez az alapelve: »olcsón és rosszat«". — 191

[111] V. ö. Virchow beszédét a német természetkutatók és orvosok 50. gyűlésén Münchenben, 1877. szeptember 22.: „Mi mind, akik természetkutatóknak nevezzük magunkat, a természettudománynak csak darabjaival rendelkezünk; egyikünk sem állhat ide és képviselheti egyenlő jogosultsággal valamennyi diszciplínát és vehet részt valamennyi diszciplína megvitatásában. Ellenkezőleg, az egyes tudósokat éppen azért becsüljük annyira, mert egy bizonyos egyoldalú irányban fejlődtek. Más területeken mindannyian féltudásban leledzünk." — 192

[112] Dühring, aki 1863-tól magántanár volt a berlini egyetemen, a 70-es években éles támadásokat intézett néhány professzor ellen. Ezzel magára vonta a reakciós professzorok dühét, és 1876-ban megfosztották líceumi tanári állásától, majd 1877 júliusában kollégáinak követelésére megvonták előadási jogát az egyetem filozófiai karán. Schweningert, aki 1881-től Bismarck háziorvosa volt, 1884-ben kinevezték professzornak a berlini egyetemre. — 194

[113] Morgan: „Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization" (Őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig). — 194

[114] H. W. Fabian — Amerikában élő szociáldemokrata — 1880. nov. 6-án ezt írta Marxnak: „Minden nagyrabecsülésem mellett, mellyel Önnek adózom, mégis bátorkodom megjegyezni, hogy az Ön ábrázolásmódjának formája tekintetében a dialektikus módszerrel nem tudok megbarátkozni, s e tekintetben Engels kísérletét Dühring ellen, tárgyilag bármennyire egyetértek is általában Önökkel, szintén nem tartom egészen szerencsésnek. — Ámbátor, mint Engels úr véli, $\sqrt{-1}$ sok esetben szükségszerű eredménye helyes matematikai operációknak, mégis emlékeztetni kell arra, hogy a szigorúan filozófiai valóságtan értelmében már a »−1« fogalom mint olyan is logikai képtelenség, minthogy egy negatív exisztencia egyáltalán nem juthat megismerésre, miért is logikailag helyesen mindig így kellene mondani: −(1), habár a matematika itt nagyon is gyakorta igen könnyelműen jár el." — Fabian a $\sqrt{-1}$-hez a következő lábjegyzetet adja: „Semmilyen matematikai operáció, beleértve a gyökvonást, mit sem képes változtatni a szám által ábrázolt exisztencia voltaképpeni lényegiségén, minélfogva ez nem válhatik negatívvá, hanem mindig megtartja pozitív jellegét." (V. ö. még Engels leveleit Kautskynak 1884. április 11., Bernsteinnek 1884. szeptember 13. és Sorgénak 1885. június 3.) — 195

[115] Köd-elméletét, amely szerint minden mostani égitest forgó ködtömegekből keletkezett, Kant 1755-ben tette közzé „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels" című (névtelenül megjelent) írásában. (Az ég általános természettörténete.) — 196

[116] A szóbanforgó eredmények: Th. Andrews vizsgálatai (1869) a gázok kritikus állapotáról, a hidrogén cseppfolyósítása L.-P. Cailletet által (1877) és R. Pictet (Cailletet-vel együtt végzett) cseppfolyósítási kísérletei. — 196

[117] Az első esetben a csőrös emlősről van szó, a másodikban valószínűleg az archacopteryxről (ásatag gerinces; egy galambnagyságú madár csúszómászó-jegyekkel). — 197

[118] A „haladó" arra céloz, hogy Virchow párthíve és egyik alapítója volt az 1861 júniusában alakult német haladópártnak. (A párt követelése Németország porosz vezetés alatti egyesítése és a helyi önkormányzat volt.) — A „sejtállamok föderációjáról" v. ö. Virchow: „Zellularpathologie" (A sejtpatológia), 17. old.: „Ahogy egy fa egy meghatározott módon összerendezett tömeget alkot, amelyben végső elemként minden egyes részben, a levélben éppúgy, mint a gyökérben, a törzsben éppúgy, mint a virágban, sejtes elemek jelennek meg, úgy van a dolog az állati alakzatokkal is. *Mindegyik állat vitális egységek egy összegeként jelenik meg*... Szükségesnek tartottam, hogy ezt a szervezetet ne csupán szerveire és e szerveket szöveteikre bontsam, hanem még a szöveteket is sejt-territóriumokra." — 197

[119] Rousseau szerint az emberek eredetileg természeti állapotban éltek, amelyben mindannyian egyenlők voltak. A magántulajdon kialakulása és egyenlőtlen birtokviszonyok kifejlődése

elvezetett a természeti állapotból az állampolgári állapotba való átmenethez és az állam létrejöttéhez, amely egy társadalmi szerződésen alapszik. A politikai egyenlőtlenség továbbfejlődése azonban e társadalmi szerződés megszegéséhez és egyfajta új természeti állapot keletkezéséhez vezetett. Ennek kiküszöbölésére hivatott az észállam, amely egy új társadalmi szerződésen alapszik. Ennek az elméletnek a kifejtése: „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes" (Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapzatairól) (1755) és „Du contrat social, ou principes du droit politique" (A társadalmi szerződésről, vagy a politikai jog elvei) (1762). — 200

[120] Levellerek (egyenlősítők) — politikai csoportosulás az angol forradalom idején; elsősorban kézműveseket és parasztokat ölelt fel és nagy befolyást gyakorolt Cromwell hadseregének katonáira. A levellerek szerint az emberek születésüknél fogva szabadok és egyenlők. Általános választójogot követeltek, a királyság eltörlését és a „bekerített" földek visszaadását a parasztoknak. Ugyanakkor határozottan a magántulajdon alapján álltak; az általános választójogot csak a birtokkal rendelkezők számára követelték, a munkások és szolgák számára nem. A legforradalmibb elemek a nép elviselhetetlen viszonyai, a kiéleződő politikai helyzet és a leveller-követelések korlátozott volta miatt később leváltak a levellerek pártjáról; ezek voltak az „igazi levellerek" vagy „diggerek" (ásók). Az „igazi levellerek" a legszegényebb falusi és városi néprétegek érdekeit képviselték és azt hirdették, hogy a dolgozó népnek közös földművelést kell folytatnia, mégpedig bérleti díj fizetése nélkül. Néhány faluban önhatalmúlag elfoglaltak megműveletlen földeket és feltörték őket *az állam számára*. Az „igazi levellerek" nem tudtak elég széles tömegbázist találni, és ezért elszigetelhették és leverhették őket; amikor Cromwell katonái rájuk támadtak, nem tanúsítottak ellenállást, mert harcukban csak a békés eszközök és a meggyőzés jogosságát ismerték el. — 200

[121] Thomas More (Morus): „Utópia" (1516); T. Campanella: „Napállam" (1623). — 200

[122] Alexandriai időszak — a Ptolemaioszok alatt (i. e. 323—30), majd a római uralom idején az arabok betöréséig (i. e. 30—i. sz. 640) Alexandria volt az akkori kereskedelmi és szellemi élet egyik legfőbb központja; a tudományok egész sora — matematika és mechanika, csillagászat, földrajz, anatómia, filológia stb. — nagy felvirágzását élte. — 202

[123] V. ö. Biblia, Máté 5, 37. — 203

[124] Laplace a Nap-rendszer keletkezéséről felállított hipotézisét 1795—1796-ban tette közzé „Exposition du système du monde" (A világ rendszerének kifejtése) című írásának utolsó fejezetében. — Az izzó gáztömegek létezését a világtérben, amelyet a Kant—Laplace-féle elmélet feltételezett, 1864-ben mutatta ki W. Huggins a Kirchhoff és Bunsen által 1859-ben kidolgozott spektrálanalízis segítségével. (Engels fő forrása itt Secchi: „Die Sonne" (A Nap), 787—790. old.) — 204

[125] Dühring: „Kursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung" (A filozófia mint szigorúan tudományos világszemlélet és életalakítás tanfolyama), Lipcse 1875; „Kursus der National- und Sozialökonomie, einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik" (A nemzet- és társadalomgazdaságtan tanfolyama, belefoglalólag a pénzügy-politika fő pontjait), II. kiad., Lipcse 1876; „Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus" (A nemzetgazdaságtan és a szocializmus kritikai története), II. kiad., Berlin 1875. — 208

[126] Falanszterek — azok a paloták, amelyekben Fourier elképzelései szerint az eljövendő szocialista társadalomban a termelési és fogyasztási társulások tagjai élni fognak. — 211

[127] Az örök zsidó, Ahasvérus, legendás középkori alak; Krisztus elleni vétke büntetéseképpen örök földi bolyongásra kárhoztatták. — A megjelölést Michelet alkalmasint annak köszönheti, hogy állhatatosan kitartott a maga felszínes-hegeliánus ortodoxiájában. — 213

[128] Engelsnél „verlorne Liebesmüh"; ez a német címe Shakespeare „Love's Labour's Lost"-jának (magyarul „Felsült szerelmesek" címen ismeretes). — 214

[129] Célzás a Manteuffel-féle rezsimet elfogadó poroszok szolgalelkűségére. Manteuffel 1848 novemberében porosz belügyminiszter lett; az ő részvételével szövegezték meg az „oktrojált alkotmányt" („Alkotmányokirat a porosz állam számára"), amelyet 1848. december 5-én, a nemzetgyűlés feloszlatásával egyidejűleg adott ki IV. Frigyes Vilmos. — 216

[130] Austerlitznél volt 1805. december 2-án a francia és az osztrák—orosz hadseregek egyik legnagyobb összeütközése; a csata Napóleon győzelmével végződött. — Jénánál zajlott le 1806. október 14-én a döntő csata a francia és a porosz seregek között; a csatában szétzúzták a porosz sereget és a vereség Poroszország fegyverletételére vezetett. — A königgrätzi (vagy sadovai) csatában győzte le 1866. július 3-án Poroszország az osztrák seregeket a porosz—osztrák háborúban. — Sedannál volt 1870. szeptember 1-én és 2-án a német—francia háború döntő ütközete; a francia sereg vereséget szenvedett és Franciaország fegyverletételre kényszerült. — 218

[131] Dühring hatalmas kirohanást intéz a nem-euklideszi geometria, a többdimenziós terek matematikai elmélete és a projektív geometria fogalomalkotásai ellen, valamint a „vallásos korlátoltságban" szenvedő, habár a „matematika néhány speciális irányában virtuóz" Gauss ellen, aki „matematikai miszticizmust" űzött és tekintélyével lovat adott ez alá a „félrebeszélés" és „efemer bárgyúság" alá. — 224

[132] A mozgásmennyiség megmaradásának elméletét Descartes 1630 körül fejtette ki a fényről szóló értekezésében („De mundo", I. rész; megjelent 1664) és de Beaune-hoz írt 1639. április 30-i levelében. — 227

[133] Engels erről később (1886) ezt írta, „Ludwig Feuerbach", II. (lásd 21. köt.): „A kopernikuszi Nap-rendszer háromszáz évig hipotézis volt, amelyre százat, ezret, tízezret lehetett fogadni egy ellen, de mégiscsak hipotézis; amikor azonban Leverrier az e rendszer által eredményezett adatokból kiszámította nemcsak egy ismeretlen bolygó létezésének szükségszerűségét, hanem azt a helyet is, ahol ennek a bolygónak az égen állnia kell, s amikor aztán Galle ezt a bolygót valóban megtalálta, akkor a kopernikuszi rendszer be volt bizonyítva." (A Neptunus felfedezéséről van szó, melyet Galle 1846. szeptember 23-án észlelt.) — 230

[134] Rocinante — Cervantes Don Quijotéjának lovagi ménné kinevezett gebéje. — 234

[135] Véglények (Protisten [prótisztosz = legelső, legkezdeti]) — Haeckel osztályozásában egy terjedelmes csoportja legegyszerűbb szervezeteknek, amelyek egysejtűek, ill. sejttelenek és a soksejtű szervezetek két birodalma (a növény- és az állatvilág) mellett a szerves természetnek egy külön harmadik birodalmát alkotják. — Monerák (Moneren [monérész = egyszerű]) — Haeckel hipotézise szerint „tökéletesen homogén, struktúranélküli, formanélküli fehérjecsomócskák", melyek „minden szerves élet ősforrásai"; ezek már elvégeznek

minden alapvető életfunkciót; táplálkozást, mozgást, ingerekre reagálást, szaporodást. A Haeckel-féle véglénybirodalom lényeit ma növényekként vagy állatokként osztályozzák. A monerák létezése nem igazolódott. A feltételezésük alapjául szolgáló felfogás: a sejtszervezetek sejtelőtti képződményekből való fejlődése és ezeknek állatokká és növényekké differenciálódása azonban általánosan elfogadott. — 242

[136] G. Smith fedezte fel 1872-ben a vízözönről és a világ teremtéséről szóló ékírásokat, amelyek feltárták a bibliai mítoszok kapcsolatát az asszír hagyománnyal. — 242

[137] Nibelungok gyűrűje (Nibelungenring) — Wagner operaciklusa. 1876 augusztusában a „Nibelungenring" előadásával nyíltak meg a bayreuthi Ünnepi Játékok. (A Nibelungok a germán monda alakjai, eredetileg Niflung királynak, a „homály fiának" leszármazottai.) — A „jövő komponistája" a Wagner által forgalomba hozott „jövő zenéje"-elképzelésekre utal. — 244

[138] Növényállatok — így nevezték a XVI. századtól kezdve azokat a gerincteleneket (főként szivacsokat és űrbelűeket), amelyeknek bizonyos közös vonásaik vannak a növényekkel (pl. helyhezkötött életmód); a XIX. század közepétől egyértelművé vált az űrbelűek (coelenteratumok) kifejezéssel; ma már nem használatos. — 246

[139] Traube mesterséges sejtjei (vagy műsejtjei) — az élő sejtek bizonyos anyagcsere- és növekedési jelenségeivel analóg viselkedést mutató, szervetlen vegyületekből és kolloidoldatokból felépített rendszerek: Traube 1875 elején hozott létre először ilyeneket. Marx és Engels nagyra értékelték ezt a felfedezést (v. ö. Marx levelét Lavrovnak, 1875. június 18., és W. A. Freundnek, 1877. január 21.) — 248

[140] Engels forrása a „Nature" 1876. november 16-i számában megjelent tudósítás. Ez a tudósítás beszámolt Mengyelejev 1876. szeptember 3-i beszédéről az orosz természetkutatók és orvosok Varsóban tartott V. kongresszusán, amelyen Mengyelejev ismertette 1875—1876-ban J. J. Boguskival együtt a Boyle-Mariotte-törvény ellenőrzésére folytatott kísérleteinek eredményeit. — 257

[141] Goethe: „Faust", I. rész (Dolgozószoba). — 258

[142] V. ö. Biblia, Máté 25, 31—33. — 264

[143] V. ö. Biblia, Zsoltárok 35, 20.; a kifejezés Németországban az elmaradott, provinciális klerikális rétegek közkeletű megjelölésévé vált. — 264

[144] A Közép-Ázsia meghódítása során 1873-ban Khíva ellen indított hadjáratban K. P. Kaufman altábornagy főparancsnoksága alatt az orosz csapatok egyik osztaga Golovacsov tábornok vezényletével július—augusztus folyamán kegyetlen büntetőexpedíciót zúdított a jomudok turkmén törzsére. — 264

[145] Lassalle 1848-as első letartóztatásáról és peréről van szó; a vád szerint bűnrészes volt egy kazetta ellopásában, hogy az abban levő okmányokat Hatzfeld grófné válóperében mint a grófné ügyvédje felhasználhassa. Lassalle-t februárban tartóztatták le; a per augusztus 5—11-én folyt le és Lassalle felmentésével végződött. — 270

[146] Az 1794-es „Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten" (A porosz államok általános országos joga) — a polgári, kereskedelmi, váltóügyi, tengeri és biztosítási jog-

nak, továbbá a buntető-, egyház-, állam- es közigazgatási jognak az összefoglalása; a feudális elemeket konzerváló és a burokratikus önkénynek kedvező jogrendszer. Lényeges részei egészen a polgári törvénykönyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. — 270

[147] Code civil des Français (a franciak polgári törvénykönyve) — 1804-ben lépett életbe, 1807-ben Code Napoleon (Napoleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban meg a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. A Code Napoleon a formális polgári egyenlőség talaján állt. — 270

[148] Corpus juris civilis — azon gyűjtemények összefoglaló neve, amelyek a római jognak fennálló jogszabályokból, valamint jogkommentárokból és kivonatokból szerkesztett, a VI. században Justinianus kelet-római császár alatt törvényerőre emelkedett összeállítását tartalmazzák, fő részei: Institúciók (bevezetés a római jogba), Pandektak vagy Digestak (római jogászok írásaiból vett kivonatok), Konstitúciók (császári rendelkezések) és Novellák (Justinianus kiegészítő törvényei). — 271

[149] A „hat orosz keleti tartomány": Brandenburg, Kelet-Poroszország, Nyugat-Poroszország, Posen, Pomeránia és Szilézia, ezek már az 1815-ös bécsi kongresszus előtt a Porosz Királysághoz tartoztak. A gazdaságilag, politikailag és kulturálisan fejlettebb Rajna-tartományt 1815-ben csatolták Poroszországhoz. — 273

[150] Személyi egyenlet (vagy személyi hiba) — mértéke az egyes személyre jellemző eltéresnek meroműszerek leolvasásában vagy időpont-egybeesések megállapításában (pl. egy égitest átvonulási pillanatának rögzítésében), amellyel az adott személy megfigyeléseit korrigálni kell. — 273

[151] Hegel: „Enzyklopädie", 147. § Pótlás. — 274

[152] G. Struve ugyanis lelkes vegetáriánus volt. — 277

[153] A ma használatos — a szerkezeti sajátosságokat jobban feltüntető — írásmód szerint a primér alkoholok képlete: $C_nH_{2n+1}OH$, az egybázisú zsírsavaké: $C_nH_{2n+1}COOH$. — 285

[154] V. ö. Haeckel: „Natürliche Schöpfungsgeschichte", 590—591. old.; Haeckel osztályozásában az alalus (alalosz = beszédnélküli) egy a tulajdonképpeni embert közvetlenül megelőző „nyelvnélküli ősember", jobbanmondva majomember (Pithecanthropus). Haeckelnek az emberszabású majom és az ember közötti átmeneti forma létezését illető hipotézise 1894-ben igazolódott, amikor E. Dubois leírta a Pithecanthropus erectust, melynek fosszilis maradványait Jáva szigetén felfedezte. — 294

[155] Goethe kifejezése; v. ö. „Faust", I. rész. (Boszorkánykonyha). — 298

[156] Az utalás a „Bevezetés" I. fejezetére vonatkozik: eredetileg a „Vorwärts"-ben az „Anti-Dühring" első tizennegy fejezete „Eugen Dühring úr filozófia-forradalmasítása" összefoglaló címmel jelent meg. Az első könyvalakban megjelent kiadástól kezdve az első két fejezetet Engels különválasztotta mint mindhárom szakasz közös „Bevezetés"-ét; a „Filozófia" szakasz a következő tizenkét fejezetet foglalja magában (a régi sorszámozás változatlanul hagyásával). — 298

[157] Rémuralom — a jakobinus forradalmi demokratikus diktatúra időszaka (1793 júniusától 1794 júliusáig). — Direktórium — Franciaország legfelső kormányszerve a jakobinus diktatúrát megbuktató nagyburzsoá ellenforradalom (thermidor) idején; az 1795-ös alkotmány alapján öt tagból állt, akik közül egyet-egyet évenként újjáválasztottak. A direktórium 1799-ig, Bonaparte államcsínyjéig (brumaire 18.) állt fenn. — 299

[158] New Lanark — pamutfonoda a skóciai Lanark közelében; 1784-ben alapították egy hozzátartozó kis településsel együtt. — 299

[159] 1812-ben egy glasgow-i gyűlésen Owen számos intézkedést javasolt a pamutfonodákban dolgozó gyermekek és felnőttek helyzetének megkönnyítésére. Az Owen kezdeményezésére 1815-ben beterjesztett megfelelő törvényjavaslatot a parlament 1819-ben fogadta el, erősen megcsonkítva. A törvény, amely csak a pamutgyárakra volt érvényes, többek között megtiltotta a 9 éven aluli gyermekek munkáját (Owen javaslata a 10 éven aluli gyermekek munkájának megtiltását tartalmazta) és a 16 éven aluli fiatal személyek munkáját 12 órára korlátozta (Owen javaslata szerint minden munkás munkaidejét $10^1/_2$ órára kellett volna korlátozni), és minden munkás számára két étkezési megszakítást állapított meg összesen másfél óra időtartammal. — 304

[160] 1833 októberében tartották meg Londonban Owen elnökletével a szövetkezeti társaságok és szakszervezetek (trade unionok) kongresszusát, amelyen kimondották a Grand National Consolidated Trades'Union (Nagy nemzeti egyesült szakszervezet) megalakulását; a programot és a szervezeti szabályzatot 1834 februárjában fogadták el. Owen terve szerint ennek a szervezetnek kézbe kellett volna vennie a termelés irányítását és békés úton elérnie a társadalom teljes átalakítását. A terv csakhamar kudarcot vallott; a szövetség nem tudott ellenállni a burzsoázia és az állam részéről rá nehezedő nyomásnak és 1834 augusztusában feloszlott. — 305

[161] A XVII—XVIII. század kereskedelmi háborúi az indiai és amerikai kereskedelmi hegemóniáért és új gyarmati piacok meghódításáért folytak a nagy európai kereskedőállamok között. A XVIII. század végén csaknem az egész világkereskedelem Anglia kezébe került. — 312

[162] Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 211—473. old.) — 312

[163] Seehandlung (Preussische Seehandlungsgesellschaft — Porosz Tengeri Kereskedelmi Társaság) — 1772-ben II. Frigyes által alapított pénzintézet és kereskedelmi vállalat, amelynek feladata volt „porosz lobogó alatt tengerhajózást folytatni". — 316

[164] A „szabad népállam" a 70-es évek német szociáldemokratáinak programkövetelése és közkeletű jelszava. A jelszóról v. ö. Marx: „A gothai program kritikája", IV. szakasz és Engels levele Bebelnek, 1875. március 18—28. — 318

[165] Bismarck porosz junker-gyülölködéssel viseltetett a városok és a városi lakosság forradalmi szelleme iránt. Így pl. mint a porosz Landtag második kamarájának képviselője 1852. március 20-án kijelentette, hogy ő bizalmatlan a nagyvárosok lakosságával szemben és a városokban nem az igazi porosz nép lakik; ellenkezőleg, a porosz nép, „ha a nagyvárosok még egyszer felütnék fejüket, tudni fogja a módját, hogyan szorítsa őket engedelmességre, még ha eltörli is őket a föld színéről". — 331

[166] V. ö. Herwegh: „Aus den Bergen" (A hegyekből). — 332

[167] V. ö. Biblia, Máté 10, 16. — 334

[168] „A természet meghasonlása" („Zwiespalt der Natur") — szállóigévé vált fordulat A. Müllner „Die Schuld"-jából (A bűn), II. felv. 5. szín. — 335

[169] V. ö. Weitling: „Garantien der Harmonie und Freiheit", II. szakasz 10. fej. Weitling terve szerint a jövendő társadalomban minden munkaképes ember köteles a létfenntartáshoz szükséges termékekért napi átlagban meghatározott számú órát dolgozni; ezenfelül tetszése szerint hosszabb-rövidebb pótlólagos időt, „kereskedelmi órákat" dolgozhat, hogy ezekért cserébe kedve szerinti — munkaórákban kifejezett értékű — élvezeti javakat kaphasson. A „kereskedelmi órákat" és az értük kapott „kellemetes élvezeteket és termékeket" a kereskedelmi könyvben rögzítik. A kereskedelmi könyveket évente megújítják és előző évi felhasználatlan „kereskedelmi órákat" csak korlátozott számban lehet átvinni a következő évre. — 336

[170] Hagyomány szerint Vespasianus római császár, amikor fia, Titus kikelt a vizeldékre kivetett adó ellen, egy aranypénzt nyomott fia orra alá, mondván: „Nincs szaga". (V. ö. pl. Suetonius: „Vespasianus", 23.) — 337

[171] Engels: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" (lásd Marx és Engels Művei. 1. köt. 497—522. old.; itt hivatkozott hely az 510. oldalon van). — 341

[172] Lassalle „teljes munkahozadék"-áról v. ö. még a „Gothai program kritikájá"-nak I. szakaszát. — 343

[173] „Hé-visszák" („Zarucker") — a zsandárok gúnyneve, a berliniesen ejtett „zurück" („vissza") szóból; ha a zsaruk valahonnan vissza akarták szorítani az összegyűlt embereket, „Zaruck, zaruck" kiáltásokkal estek neki a tömegnek. — 345

[174] II. Frigyestől származo fordulat; amikor 1740. június 22-én elé terjesztették Brand államminiszter és Reichenbach konzisztóriumi elnök jelentését a poroszországi római katolikus iskolákról, amely felvetette azt a kérdést, hogy szabad-e tovább engedélyezni a katolikus iskolák fennállását, II. Frigyes ráírt egy széljegyzetet, amely így végződött: „Itt mindenki a neki tetsző módon üdvözülhet." — 345

[175] Védák — a hindu vallás és irodalom legrégibb verses és prózai szövegei; az i. e. II. évezred folyamán alakultak ki. — 346

[176] Májusi törvények — a Reichstag 1873 májusában több törvényt fogadott el a „kultúrharc" jegyében. — 347

[177] „Varázsfuvola" („Zauberflöte") — Mozart nagy szabadkőműves-operája (1781), Schikaneder szövegkönyve alapján. Sarastro, Tamino, Pamina ennek szereplői. — 352

[178] Referendárius — hivatali pályára előkészülő (többnyire jogi végzettségű) fizetés nélküli, ill. próbaidős bírósági vagy államigazgatási gyakornok. — 353

[179] Luther korálja: „Eine feste Burg ist unser Gott" („Erős várunk nékünk az Isten"). — A „reformáció Marseillaise-e" megjelölés Heinétől ered: „Zur Geschichte der Religion

und Philosophie in Deutschland" (A vallás és a filozófia történetéhez Németországban), I. könyv. — 355

[180] Luther 1520. dec. 10-én a wittenbergi vár kapuja előtt ünnepélyesen elégette az ellene X. Leó által kiadott pápai átokbullát („Bulla contra errores Martini Lutheri" — „Bulla Martin Luther tévelygései ellen") és a kánoni törvényszövegeket, jelképezve ezzel a teljes szakítást a pápasággal és a katolicizmussal. — 355

[181] Halála napján, 1543. május 24-én (régi naptár szerint) kapta kézhez Kopernikusz az első példányát csak akkor kinyomatott könyvének: „De revolutionibus orbium coelestium" (Az égitestek körforgásairól), amelyben a heliocentrikus (Nap-középpontú) rendszert kifejtette. — 356

[182] A XVIII. sz.-ban uralkodó kémiai elmélet az égést úgy magyarázta, hogy égéskor egy feltételezett égőanyag, a flogiszton távozik az égő testből. A flogiszton-elmélet cáfolatát Lavoisier adta meg, aki kimutatta, hogy égéskor nem valamiféle flogiszton távozik a testből, hanem oxigén egyesül vele. — 356

[183] V. ö. Newton: „Philosophiae naturalis principia mathematica" (A természetfilozófia matematikai alapelvei), IV. köt., „Általános megjegyzés". Newton itt ezt írja: „Eleddig a nehézkedés ereje révén magyaráztam az égi és a tengerünkbeli jelenségeket, de a nehézkedés okát sehol sem jelöltem meg", majd a nehézkedés néhány tulajdonságának felsorolása után így folytatja: „A nehézkedés eme tulajdonságainak okát azonban még nem tudtam levezetni a jelenségekből, hipotéziseket pedig nem ötlök. Ami ugyanis nem vezettetik le a jelenségekből, azt *hipotézisnek* kell nevezni; és hipotéziseknek — akár metafizikaiak, akár fizikaiak, akár okkult minőségeket illetők, akár mechanikaiak — a *kísérleti filozófiában* nincs helyük. Ebben a filozófiában a kijelentéseket a jelenségekből vezetik le és indukció révén általánosítják." — Erre célozva Hegel, „Enzyklopädie", 98. § Pótlás, ezt mondja: „Newton... kifejezetten intette a fizikát, hogy óvakodjék a metafizikától." — 358

[184] Amphioxus lanceolatus (lándzsahal) — 3—6 cm hosszú halformájú állat, különböző tengerekben (az Indiai Óceánban, a maláj és a japán partokon a Csendes-óceánban, a Földközi- és a Fekete-tengerben stb.) fordul elő; átmenetet alkot a gerinctelenek és a gerincesek között. — Lepidosiren paradoxus (pénzes gőtehal) — 1—1½ m hosszú, a tüdőshalak vagy kettőslélegzetűek családjához tartozó állat, az Amazonas-vidéken él; vízen kívül is képes fennmaradni. — 361

[185] Ceratodus (Ceratotus) — ausztráliai tüdőshal. — Engels forrása H. A. Nicholson: „Manual of Zoology" (Zoológiai kézikönyv). — 361

[186] V. ö. K. F. Wolff: „Theoria generationis" (A keletkezés elmélete) Wolff itt megdöntötte a preformációs elméletet és megalapozta az epigenezis elméletét. (A XVII—XVIII. sz.-ban uralkodó preformációs elmélet szerint a létrejövő új szervezet már csírájában összes részleteivel együtt előre ki van alakulva és a szervezet fejlődése csupán növekedés; teljes értelemben vett fejlődést mint újonnanképződést (epigenezis) nem ismert el. Az epigenezis elméletét Wolfftól Darwinig jelentős biológusok egész sora alapozta meg és dolgozta ki.) — 361

[187] Eozoon Canadense (kanadai őslény) — Kanadában talált képződmény, amelyet eredetileg igen régi kezdetleges szervezetek maradványának tartottak. 1878-ban K. A. Mübius kimutatta róla, hogy nem szerves képződmény. — 363

[188] Goethe: „Faust", I. rész (Dolgozószoba) — 365

[189] Caput mortuum (halott fej; visszamaradt hasznavehetetlen anyag, bedoglott maradék, uledek) — a régi vegytanban a lepárlás után az edényben visszamaradó szilárd termék elnevezése. — 366

[190] A földi élet keletkezésére vonatkozó mai becslések 2 és 5 milliárd év közott ingadoznak — 371

[191] Az emberi tevékenységnek a növényvilágra és az éghajlatra gyakorolt befolyására nézve Engels fő forrása Fraas: „Klima und Pflanzenwelt in der Zeit" (Éghajlat és növényvilág az időben) (Landshut 1847) A konyvre Marx hivta fel Engels figyelmét 1868 március 25-i leveleben. — 375

[192] Ez az előzetes megjegyzés „A szocializmus fejlődése" 1880-as francia kiadásában P. L. jelzéssel (Lafargue nevének kezdőbetűi) jelent meg. A kozelmúltban előkerult az előszo fogalmazványa, amelynek szerzője Marx volt, a fogalmazvány 1880. majus 5. korul keletkezett A szoveget a marxi kézirat alapján kozoljuk — 378

[193] Az Igazak Szovetségét (Bund der Gerechten) az 1834 óta mukodő titkos német demokrata-republikánus emigráns-szervezetből, a Számkivetettek Szovetségéből (Bund der Geachten) kilépett baloldali elemek 1836-ban alapították Párizsban, voltak csoportjai Németországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban 1847 január végén a szovetség londoni vezetősége meghívta Marxot és Engelst, hogy csatlakozzanak a szovetseghez. Az 1847 június elején Londonban megtartott kongresszuson a szovetség átalakult a Kommunisták Szovetsegévé (Bund der Kommunisten). — 378

[194] Az Association démocratique (Demokrata Társaság) belgiumi nemzetkozi egyesulet, 1847 szeptemberében alapították haladó polgári és kispolgári demokratak, valamint — elsősorban emigráns német — proletár forradalmárok, Marx és Engels tevekeny szerepet jatszott a társaság megalapításában — 379

[195] V. o Morelly: „Code de la nature etc". (A természet kódexe) és Mably: „De la législation, or principes des loix" (A torvényhozásról, vagy a torvenyek alapelvei). — 383

[196] Diderot-nak ez a muve 1762 táján irodott, sokáig kéziratban forgott Első nyomtatott kiadasa 1805-ben jelent meg németul, Goethe forditásaban és jegyzeteivel — 392

[197] „A Mark" („Die Mark") — 1882 szeptember kozepe és december kozepe kozott irodott, függelekul a „Szocializmus fejlődese" német kiadásához A Függelék szovege kulon is megjelent 1883-ban a „Sozialdemokrat"-ban es kulonkiadásban a parasztság koreben valo terjesztésre szánt ropiratként, ezzel a cimmel: „A német paraszt. Mi volt? Mi most? Mi lehetne?" („Der deutsche Bauer. Was war er? Was ist er? Was konnte er sein?"). Úgyszintén megjelent a „Szocializmus fejlődese" 1892-es angol kiadásának függelékeként, E. Aveling forditasaban A munka megirasahoz Engels felhasználta a német őstortenettel kapcsolatban feldolgozott kulonfele anyagait (ezeket lásd 19 kot.) — Kiadasunk a „Szocializmus fejlodese" IV. nemet kiadasaban, 1891-ben megjelent szoveget koveti — A tanulmany szohasznalatahoz: jobbagynak forditottuk a Leibeigenert (franciául serf), a szemelyileg a foldesurhoz kotott parasztot, függőparasztnak a Hörigert (franciaul vilain), a fold revén a foldesúrtol fuggó, szolgáltatásokkal tartozó parasztot, cenzusos

parasztnak a Zinsbauert, aki csak cenzus — földbér — fizetésére volt kötelezve a földért. — 413

[198] Caesar: „De bello Gallico" (A galliai háborúról), VI. könyv 22. fej. — 413

[199] Császárjog — a középkori német birodalomban a központi császári hatalom által kiadott törvények. — 414

[200] V. ö. Tacitus: „Germania", 16. fej. (v. ö. még „Annalles", elszórtan). — 415

[201] Népjogok (másképp leges barbarorum — barbárok törvényei) — az egykori nyugat-római birodalom területén és szomszédságában letelepült különböző germán törzsek (frankok, frizek stb.) szokásjogának írásba foglalásai az V—IX. századból. — 415

[202] Bogyótörvényhozás — „Törvény az erdei tolvajlást illetően", 1878. április 15.; a törvény megtiltotta többek között a külön hatósági engedély nélküli fű-, bogyó- és gombaszedést. — 418

[203] A szóbanforgó esküdtbíróságokat vagy ülnökbíróságokat (Schöffengerichte) néhány német államban az 1848-as forradalom után, egész Németországban 1871-ben vezették be. A bíróságok egy szakbíróból és két esküdtből (ülnökből) álltak. Az esküdtek nemcsak a bűnösség kérdésében döntöttek, hanem részt vettek a büntetés kiszabásában; ítélethozataluk ellen helye volt jogorvoslatnak. — 419

[204] A nyugat-frank birodalom Nagy Károly birodalmának széthullása után keletkezett. 843-ban bekövetkezett az ország végérvényes felosztása Nagy Károly unokái között; a nyugati részek II. (Kopasz) Károlynak jutottak. Ehhez tartozott a mai Franciaország területének nagyobb része. — 420

[205] A tanulmányt Engels bevezetésül írta a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" (v. ö. Marx és Engels Művei. 8. köt. 389—452. old.) 1885 végén Hottingen-Zürichben megjelent harmadik kiadásához. — 433

[206] Wermuth és Stieber könyvének első része rendőri használatra „történeti áttekintést" ad a munkásmozgalomról s az első rész függelékeként közli a Kommunisták Szövetségének a rendőrség kezébe került néhány dokumentumát; a második rész egy „feketelistát" tartalmaz, a munkásmozgalommal vagy a demokrata mozgalommal összeköttetésben álló személyek életrajzi adataival. — 433

[207] Babouvisták — Babeuf követői, a XVIII. sz. végén Babeuf által kezdeményezett egyenlősítő kommunista szervezkedés tagjai. — 434

[208] 1839. május 12-én az (1837 óta fennálló) Évszakok Társasága által szervezett forradalmár munkások felkelést robbantottak ki Párizsban; a felkelés nem támaszkodott széles tömegbázisra és vereséget szenvedett a hadsereg és a nemzeti gárda csapatairól. — 434

[209] G. Büchner költő a hesseni parasztok között folytatandó forradalmi propaganda érdekében Weidig lelkésszel, a hesseni liberálisok vezetőjével együtt politikai szervezkedést kezdeményezett; tevékenységük szervezeti formájaként 1834-ben megalakították az Emberi Jogok Társaságát. „Békét a kunyhóknak, háborút a palotáknak!" — volt Büchner jelszava. A mozgalmat a kormány már csírájában elfojtotta. — 434

[210] 1833. április 3-án mintegy 50 főnyi, főként radikális diákokból álló csoport megrohamozta a majna-frankfurti főőrséget és a rendőrőrszobát, hogy ezzel jelt adjanak a Szövetségi Gyűlés elleni támadásra és a németországi forradalom megkezdésére. A rosszul előkészített és előre elárult vállalkozást a katonai erők meghiúsították. — 434

[211] 1834 februárjában Mazzini kísérletet tett arra, hogy az „Ifjú Itália" tagjaiból és más nemzetiségű forradalmi emigránsokból szervezett csapattal Svájcból betörjön a Piemonthoz tartozó Szavojába és ott népi felkelést indítson az egységes és köztársasági Itáliáért. A Ramorino vezénylete alatt benyomuló forradalmi csoportot a piemonti csapatok szétverték; a Svájcba visszamenekülő forradalmárokat a svájci hatóságok lefegyverezték. — 434

[212] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t (Német—francia Évkönyvek) Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és Ruge között kiéleződő elvi nézeteltérés volt. — 438

[213] „Deutsche Brüsseler Zeitung" (Brüsszeli Német Újság) — hetenként kétszer megjelenő német lap, 1847 januárjától 1848 februárjáig adták ki Brüsszelben a német demokrata politikai emigránsok. Marx és Engels közvetlen munkatársi részvétele a lapnál 1847 szeptemberében kezdődött, 1847 végén gyakorlatilag ők irányították az újság szerkesztését és az alakuló forradalmi proletárpárt, a Kommunisták Szövetsége lapjává tették. — 438

[214] „The Northern Star" (Észak Csillaga) — angol hetilap, a chartisták központi lapja, 1837-től 1852-ig jelent meg. 1845 szeptemberétől 1848 márciusáig Engels a lap munkatársa volt. — 438

[215] „A Kommunista Párt követelései Németországban"-t Marx és Engels 1848. március 21. és 29. között, közvetlenül a német forradalom kitörése után írta Párizsban, a Kommunisták Szövetsége programjaként. 1848 március végén röplap formájában nyomatták ki. — 442

[216] A drezdai fegyveres felkelés 1849. május 3-tól 8-ig tartott. A felkelés indítóoka az volt, hogy a szász király vonakodott a birodalmi alkotmányt elismerni, továbbá, hogy a hírhedten reakciós Zschinskyt miniszterelnökké nevezte ki. A burzsoázia és a kispolgárság a felkelésben alig vett részt; a barikádokon a munkások harcoltak. A felkelést Tzschirner, Bakunyin és mások vezették. A drezdai barikádharcosok segítségkérésére a lipcsei kispolgári demokraták bőbeszédű nyilatkozatokkal válaszoltak. A lipcsei városi tanács és a polgárőrség nemcsak vonakodtak a drezdai felkelők segítségére sietni, hanem kegyetlenül leverték a lipcsei munkások és kézművesek felkelését, akik megpróbálták megakadályozni a lipcsei helyőrség egyes csapattesteinek Drezdába küldését. — 444

[217] Sonderbundnak eredetileg a reakciós svájci kantonoknak a 40-es években kötött különszövetségét nevezték. Marx és Engels gyakran nevezték Sonderbundnak a munkásmozgalom fő irányvonalával szemben szervezkedő szektaszerű csoportosulásokat, elsősorban a Kommunisták Szövetsége 1850. szeptember 15-i szakadása után önállóan szervezkedő Willich—Schapper-csoportot. — 444

[218] Lásd Marx és Engels Művei. 7. köt. 409—449. old. — 446

[219] Schlöffelt a szerkesztése alatt álló „Volksfreund" 1848. április 19-i számában megjelentetett két cikkért, amelyek a dolgozó tömegek jogainak védelmében léptek fel, bíróság elé állították lázadásra való felbujtás vádjával és hathavi várfogságra ítélték. — 451

[220] A berlini porosz nemzetgyűlés („kiegyező-gyűlés") 1848. május 22-én ült össze, a gyűlés elfogadta azt a formulát, amelynek alapján összehívták, ti. hogy „a koronával egy alkotmányban kiegyezzen", és ezzel lemondott a népszuverenitás elvéről. Az 1848. novemberi ellenforradalmi fordulat után a gyűlést szétkergették. — 452

[221] V. ö. a „Neue Rheinische Zeitung" cikksorozatait a frankfurti és a porosz nemzetgyűlésről, e cikkek nagy részét Marx írta (v. ö. Marx és Engels Művei 5. és 6. kot.), v. ö. még Engels: „Forradalom és ellenforradalom Németországban", XV. fej. (8 kot. 80 old.) — 453

[222] V. ö. pl. „Letartóztatások", „Neue Rheinische Zeitung", 1848. július 5. (Marx és Engels Művei. 5. kot. 154—156. old.), és „A »Neue Rheinische Zeitung« rágalmai", uo., 1848. december 14. (6 kot. 120. old.) — 453

[223] „Nepbarát" („Ami du peuple") — Marat önelnevezése és a forradalom alatt kiadott napilapjának címe. — 453

[224] 1848 február 24-én döntötték meg Franciaországban Lajos Fülöp monarchiáját. — A franciaországi februári forradalom után I. Miklós cár részleges mozgosítást rendelt el az európai forradalom elleni támadás előkészítésére. — 454

[225] 1849 június 11-én Ledru-Rollin indítványt terjesztett be a törvényhozó gyűlésen, mely szerint Louis Bonaparte elnököt és minisztereit az alkotmány megsértésének vádjával bíróság elé kell állítani, amiért Róma ellen bevetették a hadsereget. Miután a nemzetgyűlés többsége elvetette az indítványt, a hegypárt jún. 13-án tömegtüntetést szervezett, tiltakozásul az alkotmánysértés ellen. A tüntetést a kormánycsapatok szétverték, a hegypárti tekintélyes vezetőit megfosztották mandátumuktól és megtorló rendszabályokat foganatosítottak ellenük — Hegypárt (Montagne) — az 1848-as törvényhozó gyűlés kispolgári radikális frakciója (elnevezését a nagy forradalom konventjének hegypártjától kapta). — 456

[226] Engels részvételéről az 1849-es baden—pfalzi felkelésben v. ö. Engels: „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" (Marx és Engels Művei. 7. kot. 105—190 old.) — 456

[227] „A család, a magántulajdon és az állam eredete" kérdéskörét eredetileg Marx maga akarta feldolgozni; fennmaradtak az 1880—1881-ben Morgan „Ancient Society"-jához kapcsolódva készített részletes jegyzetei. (E mintegy 190 nyomtatott oldalnyi terjedelmű kézirat szövegkiadására még nem került sor; orosz fordítása megjelent 1941-ben a Szovjetunióban az „Arhiv Marxa i Engelsa" IX. köteteként.) Marxot halála megakadályozta a terv valóra váltásában, a feladat Engelsre maradt. Engels a mű megírásához felhasználta Marx jegyzeteit, valamint saját görög, római, ókori, ógermán történelmi tanulmányait. Kiadásunk alapjául az 1891-es, negyedik kiadás szolgál. — 457

[228] Pueblo (szó szerint nép, település, helység) — egy Új-Mexikóban (a mai Egyesült Államok délnyugati és Mexikó északi részén) letelepült indián törzs-csoportnak és településeinek spanyol neve; a pueblo-indiánok egymás mellé és fölé összeépített házakból álló hatalmas, gyakran több ezer ember befogadására képes épületkomplexusokban éltek. — 461

[229] Marxnak ez a levele nem maradt fenn, a levelet Engels az 1884 április 11-én Kautskyhoz írt levelében is említi — 469

[230] A „Nibelungenlied" középfelnémet hősi eposz. Ma ismeretes formáját valószínűleg a XIII. század elején nyerte. Első része germán mitológiai elemek feldolgozása: a sárkányölő Siegfried története, a Nibelungok (torpék nemzetsége) kincsének megszerzése, Siegfried házassága a burgund Kriemhilddel. A második rész Kriemhild Attilával kötött házasságát és Siegfried halálaért a burgundokon állott véres bosszúját beszéli el. — R. Wagner a „Ring der Nibelungen" c. operatetralógiájához szovegkonyvvé dolgozta át a Nibelungenlied számos részletet. — 469

[231] R. Wagner: „A Walkür", II. felv. — 469

[232] Az „Edda" skandináv mitikus és mondai tárgyú dalok gyűjteménye; a XIII. századból származó kéziratot 1643-ban fedezte fel Brynjólfur Sveinsson izlandi püspök; ez a „régebbi Edda" vagy „verses Edda". Fennmaradt továbbá egy értekezés a szkáldok költészeteről, amelyet a XIII. század elején Snorri Sturluson költő és krónikás állított ossze, ez az „újabb Edda" Az „Edda" dalai bemutatják az északi germán társadalmat a nemzetségi rend felbomlasanak és a népvándorlásnak a korában; a germán mítoszok és hősmondák témáit dolgozzák fel. — 470

[233] Az „Ógisdrekka" vagy „Lokasenna" („Loki perpatvara") a „verses Edda" egyik éneke. A germán mítosz szerint a tengeristen egyszer nagyszerű lakomát rendezett az isteneknek, amelyen Loki isten általános perpatvarba kerult istentársaival. — 470

[234] Ázák és vánák — isten-nemzetségek a skandináv mitológiában. — 470

[235] Az „Ynglinga Saga" félig mitikus, félig történeti elbeszélés; Snorri Sturluson izlandi költő „Heimskringla" c., a XIII. sz. első felében keletkezett művének első darabja. — 470

[236] Ausztráliai osztályrendszer — a legtobb ausztráliai bennszulott törzs két vagy négy házassági osztályra oszlott; valamely osztály férfitagjai csak egy meghatározott másik osztály nőtagjaival léphettek házasságra és további szabályok határozták meg a házasságból született gyermekek osztályhoztartozását. — 472

[237] Szaturnáliák — hétnapos óromunnep, amelyet Saturnus isten tiszteletére ültek az ókori Romában, kulonosen a rabszolgák unnepe volt, akiket ilyenkor megajándékoztak, asztalhoz ultettek, sőt kiszolgáltak. A szaturnáliák idején korlátozatlan nemi érintkezés volt. — 479

[238] A katalóniai parasztfelkelés után V. Ferdinánd kozvetitőként lépett fel a parasztság és a nemesség kozott, a parasztoknak bizonyos engedményeket tettek, a király 1486. április 21-i guadeloupei dontése kimondta a jobbágyság megváltásos megszüntetését és a „visszás szokások" (első ej joga, házasulandóktól kikovetelt ajándékok stb.) tilalmát. — 480

[239] Jaroszlav „Pravdá"-jának nevezik a „Russzkaja pravda" — a XI—XII. sz.-ban keletkezett orosz torvénygyűjtemény — legkorábbi változatának első részét. — 485

[240] Calpullis — házkozosseg-féle a mexikói indiánoknal a spanyol hodítás idején; egy-egy ilyen szervezet tagjait kozos leszármazás fuzte ossze és kozosen birtokolták földjüket, melyet sem elidegenitem, sem orokosok kozott felosztani nem lehetett. — 485

[241] V. o. „Odusszeia", I ének 356—359 sor: „Menj csak vissza s ugyelj a magad dolgára szobádban: /rokka legyen gondod s a szovőszék, szolgaleánynak / ossz munkára paran-

csot. A szó meg a férfiaké lesz, / és legelőbb az enyém, aki úr vagyok ebben a házban." — 487

[242] Helóták (helótészek, heilótészek, heilószok) — Dél-Peloponnészosznak a bevándorolt spártaiak (spartiaták) által leigázott őslakói. A helóták állami rabszolgák voltak; tartoztak a földeket megművelni és a termés felét beszolgáltatni. Gyakori felkeléseiket a rabszolgatartók vérbe fojtották, sőt a felkelések megelőzésére és a spártai ifjaknak öldöklési gyakorlatul évenként rendszeresen mészárlást rendeztek soraikban. — 488

[243] Ganümédész — Trosz király fia, mindenek között a legszebb ifjú, kit Zeusz elragadott a földről és örök élettel felruházván pohárnokává tette. — 489

[244] Hierodulék — templomi rabnők az ókori Görögországban és a görög kolóniákon; sok helyütt, elsősorban a kisázsiai városokban és Korinthoszban, a templomi prostitúciót szolgálták. — 490

[245] „Gutrun" („Gudrun", „Kudrun") — középfelnémet hősi eposz. Ősi északi germán mondák alapján 1240 táján Ausztriában keletkezett. Egyetlen, jóval későbbi írásbafoglalását 1817-ben találták meg. — 498

[246] Semleges nemzet — így nevezték a francia gyarmatosítók a XVII. sz.-ban az Erie-tó északi partján élő (az irokézekkel rokon) törzsek hadiszövetségét, amely semleges maradt az irokézek és a huronok közötti háborúkban. — 512

[247] A zulu törzsek, akiket 1879 januárjában az angol csapatok megtámadtak, Cetewayo vezetésével egy fél éven át fegyveres ellenállást tanúsítottak. Teljesen csak 1887-ben kerültek angol uralom alá, miután az angolok kihasználták az általuk szított zulu belháborút. — A núbiaiak, arabok és más szudáni néptörzsek felszabadító háborúja 1881-ben kezdődött, Mohammed Ahmed próféta (a „Mahdi", „Megmentő") vezetése alatt. 1883—1884-ben Szudánnak majdnem egész területéről kiűzték az angol hódítókat és önálló államot alakítottak. Az angolok csak 1899-re tudták megint megszilárdítani uralmukat. — 512

[248] Démoszthenész az Eubulidész elleni beszédekben beszél arról a régi szokásról, hogy a közös temetkezőhelyeken csak vérrokonokat helyeznek el. — 514

[249] „Iliasz", II. ének 362—363. sor. — 517

[250] Aiszkhülosz: „Heten Thébai ellen", 1005—1025. sor. — 518

[251] „Iliasz", II. ének 204—206. sor. — 519

[252] „Fegyverben álló nép" — hivatalosan használt szólam Poroszország fegyveres erőinek megjelölésére. — 520

[253] A metoikoszokról van szó; ezek Athénban állandóan letelepült külföldiek voltak, többnyire kézműves és kereskedelmi tevékenységet folytattak. Személyileg szabadok voltak, de nem voltak polgárjogaik, hivatalt nem tölthettek be, népgyűléseken nem vehettek részt és nem lehetett földtulajdonuk; fejadót kellett fizetniök és csak a teljes jogú polgárok közül kikerülő ún. védelmezőjük közvetítésével fordulhattak a városi hivatalokhoz.

[254] Az athéni démosz i. e. 510—507-ben Kleiszthenész vezetésével felkelt a régi nemesség uralma ellen; a felkelés győzedelmeskedett és Kleiszthenész törvényei teljesen kiküszöbölték a nemzetségi berendezkedés maradványait. — 526

[255] Peiszisztratosz, egy elszegényedett arisztokrata-nemzetség sarja i. e. 560-ban magához ragadta a hatalmat Athénban és diktatúrát gyakorolt a kis- és középbirtokos nemesség érdekében; noha kétszer is elűzték, sikerült az uralmát megint megszilárdítania és 527-ben bekövetkezett halála után fiára, Hippiaszra is átörökítenie. A diktatúrát 510-ben buktatta meg Kleiszthenész felkelése. — 528

[256] A Tizenkéttáblás Törvény a római törvények legrégibb összefoglalása; első megszövegezését az i. e. V. század második negyedében dolgozták ki és fogadták el a plebejusok harcának eredményeképpen (eredetileg tíz, majd tizenkét táblán jegyezték fel a törvényszöveget); a táblák az egész későbbi római jog (különösen a magánjog) kiindulópontjául szolgáltak. A táblák szövege nem maradt fenn; egyes részleteit a kommentátorok idézeteiből ismerjük. — 529

[257] A teutoburgi erdőben semmisítették meg i. sz. 9-ben a felkelő germánok Hermann (Arminius) cheruszk törzsfőnök vezetésével Varus római helytartó három légióját; a vereség után Varus öngyilkos lett. A teutoburgi csatát a XIX. sz. elejétől a német nemzeti nagyság jelképének tekintették. — 529

[258] Appius Claudius i. e. 451—450-ben tagja volt a törvények feljegyzésére választott tíztagú bizottságnak. Appius Claudius 450-ben újjáalakította a testületet és bejuttatta a saját embereit, majd a decemvirek törvényes megbízatásának lejárta után bitorló módon kezében tartotta a hatalmat és rémuralmat vezetett be. A plebejusok felkelése még ugyanabban az évben megdöntötte a decemvirek uralmát; Appius Claudius hatalombitorlás és nem erőszak miatt börtönbe került és ott öngyilkos lett. — 530

[259] Róma és Karthágó között három nagy háború folyt le (pún háborúk). Az első pún háború (264—241) után Karthágó kénytelen volt átengedni Rómának Siciliát és a környező kisebb szigeteket; a másodikban (218—201) elvesztette a flottáját és valamennyi Afrikán kívüli birtokát (Hispaniát, a mai Baleári-szigeteket stb.) és nagy hadisarcot kellett fizetnie; a harmadik pún háborúban (149—146) a rómaiak megsemmisítették a karthágóiak államát és Karthágó városát lerombolták. — 530

[260] Walesnek az angolok általi meghódítása 1283-ban fejeződött be; a tartomány a XVI. sz. közepéig megőrzött bizonyos autonómiát. — 537

[261] Engels 1869—1870-ben egy Írország történetével foglalkozó munkán dolgozott (a mű töredékben maradt kéziratát v. ö. Marx és Engels Művei. 16. köt. 423—463. old.); a kelta történelem feldolgozása során Engels tanulmányozta az ó-walesi törvényeket is. — 537

[262] 1891 szeptemberében Engels utazást tett Skóciában és Írországban. — 538

[263] A Skót Felföld lakói 1745-ben felkeléssel válaszoltak az elnyomásra és a földjeikről való tömeges elkergetésre. A skót nemesség egy része, amely érdekelt volt a feudális-patriarchális clan-rendszer fenntartásában és támogatta a megdöntött Stuart-dinasztia trónkövetelését, kihasználta a felföldiek elégedetlenségét. A felkelés deklarált célja az volt, hogy trónra

ültessék Károly Edvárdot, II. Jakab unokáját. A felkelés leverése következtében a clanrendszer teljesen felbomlott a Skót Felföldön és fokozott mértékben folytatódott a skót parasztok elűzése földjeikről. — 539

[264] Alemann népjog — az alemannok (az V. sz.-tól kezdve a mai Svájc, Elzász és Délnyugat-Németország területén élt néptörzs) szokásjogának a VI. sz. vége és a VIII. sz. között keletkezett írásbafoglalása. — 539

[265] Argonautészok (Az Argó hajósai) — mondabeli görög hajósok, akik Iaszón vezetésével Argó nevű hajójukon Kolkhiszból hazahozták az aranygyapjút. — 541

[266] A germán és gall törzsek Civilis vezette felkelése 69-ben tört ki és 70-ig (egyes források szerint 71-ig) tartott; kiváltó okai a rómaiak által elrendelt adóemelések és sorozások, valamint a hivatalnokok önkényeskedései voltak. A felkelés kiterjedt Gallia és a római uralom alatt álló germán területek nagy részére; kezdeti sikerek után azonban több katonai vereséget szenvedtek és végül kénytelenek voltak Rómával békét kötni. — 542

[267] Codex Laureshamensis — a VIII. sz. második felében Worms közelében alapított lorschi kolostor okiratmásolati könyve, amely a XII. sz.-ban készült és a kolostor régi kiváltság- és adománylevéleinek stb. szövegét tartalmazza; a könyv az egyik legfontosabb dokumentuma a VIII—IX. sz.-i paraszti és feudális tulajdonviszonyoknak. — 544

[268] Beneficium (szó szerint: jótétemény) — földjuttatási forma, amely a VIII. sz. első felében általánossá vált a frank birodalomban. A beneficiumként juttatott földet a rajta élő függő parasztokkal együtt élethossziglani haszonélvezetre adták a kedvezményezettnek bizonyos, elsősorban katonai szolgálatok teljesítésének feltételével. A beneficium visszavonható volt, ha haszonélvezője elhanyagolta kötelezettségeit; a juttató vagy a kedvezményező halála esetén visszaszállt a tulajdonosra, ill. örököseire. A beneficium az idők során mindinkább örökhűbérré vált. — 552

[269] Gau-grófok — a frank birodalom Gaujainak (körzeteinek) élére állított királyi hivatalnokok, akik szolgálatukért Gaujuk királyi bevételeiből egyharmadot, valamint hűbérbirtokot kaptak. 887-től hivataluk örökletessé vált; idővel szuverén hűbérurakká váltak. — 552

[270] Irminon telekkönyve (polyptichonja) — a Saint-Germain-des-Prés kolostor birtokainak és jobbágyainak jegyzéke, melyet a IX. sz.-ban állított össze Irminon apát. — 553

[271] Litusok — robot- és adóköteles félszabad parasztok a Merowingok és Karolingok idején. — 553

[272] Angariák — szekeres- és gyalogszállítási közmunkakötelezettségek Rómában a császárság idején. — 553

[273] Commendatio — megállapodás, amelyben valaki egy nagyobb hatalmú személy védelme alá helyezi magát és ezért meghatározott kötelezettségeket vállal (katonai és egyéb szolgálattételt teljesít, átengedi a földjét védurának és hűbérbe kapja tőle). A Commendatio a VIII—IX. sz.-ban tömeges méreteket öltött Nyugat-Európában, a parasztok nagy része (akiket helyzetük és gyakran közvetlen kényszer késztetett erre) elvesztette személyi szabadságát és a kisebb földtulajdonosok függőségbe kerültek a nagyuraktól, a feudális hierarchia kiterjeszkedett és megszilárdult. — 554

[274] Hastings mellett győzte le 1066. okt. 14-én Hódító Vilmos Harald angolszász királyt; e győzelmével Anglia urává lett. — 559

[275] Molière: „George Dandin", I. felv. 9. szín. — 562

[276] Dithmarschen — a mostani Schleswig-Holstein délnyugati részén elterülő vidék. Az ókorban szászok lakták; a VIII. sz.-ban Nagy Károly meghódította és attól kezdve különböző egyházi és világi feudálisok birtokában volt. — 564

[277] A bismarcki nemzet német birodalma (Deutsches Reich Bismarckscher Nation) — utalás a német-római birodalom teljes nevére: A Német Nemzet Római Birodalma (Römisches Reich Deutscher Nation). — 566

[278] Ez a befejezetlen írás valószínűleg 1884 végén keletkezett, a „Német parasztháború" tervezett új kiadásával kapcsolatban; Engels feltehetőleg a bevezetés vagy bevezető fejezet egyik részének szánta. — 572

[279] A Német Lajos keletfrank király és Kopasz Károly nyugatfrank király, valamint vazallusaik által 1842-ben Strasbourg-ban egymásnak tett hűségeskü szövege mind ófelnémet, mind ófrancia nyelven fennmaradt. — 575

[280] Elba menti szlávok — nyugati szláv törzsek egy csoportja, amely az Elba és az Odera között települt le. Az Elba menti szlávok ellen a német hűbérurak a X. sz.-tól kezdve állandóan hadat viseltek és a XII. sz.-ban az Elba menti szlávok állhatatos védekezése ellenére teljesen elfoglalták területüket; a szláv lakosságot részben kiirtották, részben leigázták és erőszakosan germanizálták. — 575

[281] A középfrank állam, más néven Lotaringia a Schelde, a Rajna, a Meuse és a Saône közötti területen alakult ki, amelyet I. Lothar császár (róla kapta nevét az ország) a fiára, II. Lotharra hagyott. II. Lothar 870-ben bekövetkezett halála után Lotaringiát körülbelül a nyelvi határ mentén megosztották II. Lothar testvérei, Német Lajos és Kopasz Károly között. — 575

[282] Az angol—francia százéves háborúban (1337—1453) aratott angol győzelmekről van szó. — 578

[283] Az osztrák Habsburg-házból származó I. Albrecht német császár nem volt hajlandó elismerni azokat a kiváltságokat, amelyeket elődje, Nassaui Adolf adott a svájci kantonoknak. A XIV—XV. sz. folyamán a svájciaknak sikerült szétverniök az osztrák feudális urak seregeit és megerősíteni a (formálisan csak a Német Császárságnak alávetett) önálló államiságukat. — 578

[284] Az északnyugat-franciaországi Crécynél zajlott le 1346. augusztus 26-án a százéves háború egyik legnagyobb csatája; az angol csapatok, melyeknek magva a szabad parasztokból toborzott gyalogság volt, súlyos vereséget mértek a főként fegyelmezetlen lovagságból álló francia seregre. — 578

[285] 1815. június 18-án a Wellington és Blücher által vezényelt angol—holland—porosz haderők Waterloonál véres küzdelem után megverték I. Napóleon csapatait. Ez a vereség egyben a napóleoni francia birodalom végét jelentette. — 578

[286] Burgundia a IX. sz.-ban alakult ki Kelet-Franciaországban a Szajna és a Loire felső folyásának területén, majd nagy kiterjedésű területeket (Franche-Comté, Észak-Franciaország egy része, Németalföld) kebelezett be és a XIV—XV. sz.-ban hatalmas önálló feudális állammá vált, amely hódító háborúkat folytatott és szembeszegült a francia királyság centralizációs törekvéseivel. IX. Lajos francia királynak sikerült koalícióra lépnie a svájciakkal és a lotaringiaiakkal Burgundia ellen, 1474—77-ben a koalíció seregei szétverték Merész Károly burgund király seregét és őt magát is megölték a nancyi csatában (1477); Merész Károly birtokait felosztották IX. Lajos és Habsburg Miksa között. — 579

[287] Itália politikai szétforgácsoltságát és belső harcait kihasználva VIII. Károly francia király 1494-ben betört Itáliába és elfoglalta a Nápolyi Királyságot. A rákövetkező évben az itáliai államok koalíciója I. Miksa német császár és II. Ferdinánd spanyol király támogatásával kiűzte az országból. Az ezt követő 55 esztendőben Itália ismételten francia, spanyol és német hódítók betöréseinek színterévé vált, akik egymással és az itáliai államokkal harcoltak a félsziget feletti hatalomért. — 579

[288] A franciaországi reformáció a hugenotta mozgalom. — 579

[289] A rózsák háborúi a York- és Lancaster-dinasztia harcai 1455 és 1485 között az angol trónért. A York-ház címerében fehér, a Lancaster-házéban piros rózsa volt. York körül a gazdaságilag fejlettebb Dél-Anglia nagy hűbérurai, a lovagok és a városi polgárok csoportosultak, Lancastert az északi grófságok feudális arisztokráciája támogatta. A háború a Lancaster-házból származó VI. Henrik idején kezdődött és a York-házi III. Richárd bukásával végződött; 1485-ben VII. Henrik személyében a trónra a Tudorok új dinasztiája került, amely megteremtette Angliában a feudális abszolutizmust. — 579

[290] Lengyelország és Litvánia egyesítésére először 1385-ben történt kísérlet a két állam között alkotott Krakkói Unióval, melynek fő feladata a mind támadóbban fellépő Német Lovagrend elleni közös védekezés volt. A XV. sz. közepéig az unió több ízben felbomlott, de mindig megújították, az unió védelmi szövetségből mindinkább a lengyel és a litván hűbérurak elnyomó szövetsége lett az ukrán és a belorusz nép ellen. 1569-ben létrejött a Lublini Unió, a melyben Lengyelország és Litvánia a litván belső autonómia fenntartásával egy állammá egyesült. — 579

[291] Marx és Engels: „A német ideológia"; v. ö. Marx és Engels Művei. 3. kot. 11—538. old. (valamint uo. 2. jegyz.) — a „Német ideológia" anyagai közé tartozott még a „Német szocializmus versben és prózában" és az „Igazi szocialisták", v.ö. 4. kot. 195—279. old. (valamint uo. 95. és 141. jegyz.) — 580

[292] A téziseknek az 1888-as kiadása függelékében közölt szövegén Engels néhány fogalmazási változtatást eszközölt, a Feuerbach-tézisek marxi szövegét és engelsi szövegváltoztatásait v. ö. Marx és Engels Művei 3. kot. 7—10. old. (valamint uo. 1. jegyz.). — 581

[293] V.ö. Heine: „Zur Geschichte der Religion und der Philosophie in Deutschland", Harmadik Könyv: „Filozófiai forradalmunk bevégeztetett Nagy kórének Hegel volt a lezárója." — 582

[294] Goethe: „Faust", I. rész (Dolgozószoba). — 583

[295] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" (Rajnai Újság — politika, kereskedelem és ipar) — német napilap, 1842. jan. 1-től 1843. márc. 31-ig jelent meg Kölnben.

Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októberétől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. A „Rheinische Zeitung" Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. 1843. január 19-én a porosz kormány rendeletileg 1843. április 1-i hatállyal betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843. március 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből; a lapot azonban ez már nem mentette meg. — 586

[296] A Neptunus bolygót 1846. szeptember 23-án fedezte fel Johann Galle — a Leverrier-től ugyanaznap kapott levél alapján — a berlini csillagda távcsövével. — 590

[297] Deizmus — filozófiai-teológiai tan, mely elveti istennek mint személyiségnek az eszméjét, de a világ személytelen végokaként elfogad egy istent. A feudális világnézet uralma idején sokszor a materializmus és ateizmus burkolt formája volt. Később a polgári ideológusok azon törekvéseinek palástjává vált, hogy a vallást konzerválják és csak a legésszerűtlenebb és hitelüket vesztett egyházi dogmákat és szertartásokat hagyják el. — 595

[298] V.ö. Biblia, János Jel. 2, 16. — 595

[299] Szállóige Joachim Lorenz Evers „Menschenbestimmung" (Az ember rendeltetése) c. verséből. — 595

[300] Reformisták (réformistes) — a „Réforme" c. lap körül tömörülő republikánus demokraták és kispolgári szocialisták. — 596

[301] Robespierre a forradalom idején kísérletet tett arra, hogy bevezesse a „legfelsőbb lény", az ész vallását. — 597

[302] „Sadowai iskolamester" — az 1866-os porosz—osztrák háborúban Sadowánál aratott porosz győzelem után a porosz és poroszbarát sajtóban elterjedt szólam, mely azt akarta kifejezésre juttatni, hogy a győzelem a kiváló porosz iskolarendszernek tulajdonítható. A fordulatot Oskar Peschel, az „Ausland" c. hetilap szerkesztője röppentette fel e lap 1866. július 17-i számában megjelent cikkében: „Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte" („A legújabb hadtörténelem tanulságai"). — 600

[303] Rhadamanthüsz — Zeusz fia, Minósz testvére; szigorú igazságossága miatt a boldogok szigetének (mások szerint az alvilágnak) bírája. — 600

[304] A „Dogmatik" Strauss „Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft"-jának (A keresztény hittan történeti fejlődésében és a modern tudománnyal folytatott harcában) második része. — 601

[305] Nicaeai (nikaiai) zsinat — a római katolikus egyház első világzsinata, melyet Constantinus hívott egybe 325-ben. A zsinat kidolgozta a valamennyi keresztényre kötelező hitvallás első alakját, s ennek el nem ismerése a felségárulás büntetése alá esett. — 612

[306] Albigensek — a XII. és XIII. sz.-ban Dél-Franciaországban és Észak-Olaszországban igen elterjedt vallási szekta, amelyet központjáról, Albi délfrancia városról neveztek el. Az albigensek, akik felléptek a pápa világi hatalma, az egyházi hierarchia és fényűzés ellen, vallási formában a városi kézművesek és kereskedők feudalizmus elleni tiltakozását fejez-

ték ki. Csatlakozott hozzájuk a délfrancia nemesség egy része is, amely az egyházi birtokokat akarta szekularizálni. III. Ince pápa 1209-ben keresztes háborút hirdetett ellenük. A két évtizedig tartó véres háborúban az albigenseket kiirtották. — 612

307 1685-ben XIV. Lajos hatálytalanította az 1598-ban kibocsátott nantes-i ediktumot, amely állampolgári jogokat és bizonyos korlátok között szabad vallásgyakorlatot biztosított a hugenottáknak (francia kálvinistáknak); a hugenották százezerszám hagyták el Franciaországot, az ottmaradóknak meg kellett tagadniok vallásukat. — 613

308 Kisnémet birodalom — az 1871-ben porosz hegemónia alatt (Ausztria nélkül) létrejött német birodalom. — 614

309 „Németország a mélységes lealacsonyodásában" („Deutschland in seiner tiefen Erniedrigung") — eredetileg Johann Philipp Palm német könyvkereskedő 1806-ban Nürnbergben névtelenül megjelent brosúrájának címe, amely miatt a szerzőt a francia megszálló hatóságok agyonlövették. A brosúra címe szállóigévé vált a napóleoni háborúk idején uralkodó német közállapotok jellemzésére. — 614

310 Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt végrehajtó bizottsága azzal gyanúsította Avelinget, hogy amikor 1886 szeptember—decemberében feleségével és W. Liebknechttel együtt agitációs körúton volt az Egyesült Államokban, hamis költségszámlákat mutatott be a végrehajtó bizottságnak. Engels többhónapos levélváltást folytatott az ügyben és segített Avelingnek a vádak megcáfolásában. — 615

311 1886. május 1-én az Egyesült Államokban több napos általános sztrájk kezdődött a nyolcórás munkanapért; a sztrájk kiterjedt a legfontosabb ipari központokra (New York, Philadelphia, Chicago, Louisville, Saint-Louis, Milwaukee, Baltimore). Mintegy 200 000 munkás kivívta munkanapjának megrövidítését. A vállalkozók ellentámadással feleltek: május 4-én Chicagóban provokátorok bombát dobtak a rendőrök közé; ez ürügyet adott a rendőrségnek arra, hogy fegyveres erővel lépjen fel a munkások ellen és több száz személyt letartóztasson. A chicagói munkásmozgalom vezetőit bíróság elé állították, négyüket 1887 novemberében felakasztották, a többi ítélet is igen súlyos volt. A következő években a vállalkozóknak sikerült a sztrájk vívmányait megint semmivé tenni. E sztrájk emlékére határozta el az 1889-es párizsi nemzetközi munkáskongresszus, hogy május elsejét a munka nemzetközi ünnepeként minden évben megünnepli. — 615

312 1886 őszén a New York-i községtanácsi választások előkészítése során a munkásosztály politikai akcióinak összehangolása céljából megalakították az Egyesült Munkáspartot. A párt megalakításának kezdeményezője a New York-i Központi Munkásegyesülés (a New York-i szakszervezetek 1882-ben alakult egyesülése) volt; New York mintájára számos más városban is hasonló egyesült pártokat alakítottak. A New York-i, chicagói és milwaukeei választásokon a munkásság új pártjai jelentős sikereket értek el: New Yorkban H. George, az Egyesült Munkáspárt jelöltje a főpolgármesteri tisztségre elnyerte a szavazatok 31%-át; Chicagóban a munkáspárt egy jelöltje bekerült az állami törvényhozó gyűlés szenátusába és kilenc jelöltje a képviselőházba (az Egyesült Államok Kongresszusába küldendő jelölt megválasztásához 64 szavazat hiányzott); Milwaukeeban polgármesterré választották a munkáspárt jelöltjét, egy jelöltet megválasztottak az állami szenátusba, hatot az állami képviselőházba és egyet az Egyesült Államok Kongresszusába. — 616

[313] A Munka Lovagjainak Nemes Rendje (Noble Order of the Knights of Labor) — amerikai munkástársaság, mely 1869-ben alakult meg Philadelphiában titkos társaságként és 1878-tól kezdve legális szervezetként működött. A rend főként tanulatlan munkásokat tömörített, közöttük sok négert. Célja szövetkezetek alakítása és a kölcsönös segítség megszervezése volt. A rend vezetősége ellenezte a munkásosztály részvételét a politikai küzdelemben és osztályegyüttműködést hirdetett; 1886-ban megtiltotta a rend tagjainak a sztrájkban való részvételt. Ennek ellenére a rend sok szervezete és legtöbb tagja részt vett a sztrájkokban. A továbbiakban a rend mindinkább elvesztette befolyását a munkástömegekre és a 90-es évek végén végképp feloszlott. — 617

[314] Engels ebben a levélben válaszolt Isidor Ehrenfreund bécsi banktisztviselőnek, aki 1890. március 21-én arról tájékoztatta, hogy a bécsi lakosság egy részében erősen terjed az antiszemitizmus és a zsidó tőke elleni propagandában jut kifejezésre. Az „Arbeiterzeitung" a következő szerkesztőségi jegyzettel közölte Engels válaszlevelének részletét: „Aligha szükséges rámutatnunk, hogy a levelet mind küldőjének, mind pedig címzettjének engedélyével közöljük." A lap nem nevezte meg a levél címzettjét. — 622

[315] A zsidó munkások következő londoni sztrájkjairól van szó: a szabók és szűcsök sztrájkjáról 1889 augusztus—szeptemberében, a pékek sztrájkjáról 1889 novemberében és a cipészek sztrájkjáról 1890 március—áprilisában. A szabók, szűcsök és pékek elérték a tízórás munkanap bevezetését (az addigi tizennégy-tizenhatórás helyett), a cipészek pedig kivívták az otthonmunka megszüntetését és megfelelő munkahelyek biztosítását a vállalkozók részéről; a gyárosoknak ezenkívül bele kellett egyezniök abba, hogy a cipőmunkások döntőbíróságokat létesítsenek. — 623

[316] Engels válaszlevele az „Arbeiter-Wochenchronik"-on kívül megjelent (magyar fordításban) a „Népszava" 1890. december 14-i (50.) számában, a magyarországi pártkongresszus 1891-ben Budapesten kiadott jegyzőkönyvében, és a „Berliner Volksblatt" 1890. december 14-i (292.) számában. — 624

[317] 1890. december 7-én és 8-án tartották Budapesten a magyar szociáldemokrata párt kongresszusát, amelyen 87 budapesti és 34 vidéki küldött vett részt. Megvitatták a munkásmozgalom magyarországi helyzetét, a munkások jogait, a munkásvédelem kérdéseit, a párt álláspontját bizonyos társadalmi reformokkal kapcsolatban, a mezőgazdasági munkások helyzetét és a szakszervezeti mozgalom kérdéseit. A programként elfogadott elvi nyilatkozat alapját az osztrák szociáldemokraták hainfeldi kongresszusán elfogadott program képezte. — 624

[318] A frankfurti nemzetgyűlés által 1849. március 28-án elhatározott, de a legtöbb német kormány részéről elutasított birodalmi alkotmány védelmében kirobbant felkelések az 1848—1849-es polgári demokratikus forradalom utolsó szakaszát jelentették Németországban. 1849 május—júniusában a Rajna-tartományban, Drezdában, Badenban és Pfalzban fegyveres harcokra került sor, de a frankfurti nemzetgyűlés nem támogatta a felkelőket. Az elszigetelt és spontán lázadásokat 1849 július közepén vérbe fojtották. — 625

Marx kézirati hagyatékában később megtalálták a „Bérmunka és tőke" témájáról tartandó utolsó előadás vagy előadások vázlatát „Munkabér" címmel; borítólapján ez állt: „Brüsszel, 1847. december" (v. ö. Marx és Engels Művei.6. köt. 517—538. old.); a kézirat közvetlenül összefügg a „Bérmunka és tőké"-vel és annak kiegészítője. A „Bérmunka és

tőke" a sajtó számára előkészített befejező részeit azonban nem találták meg Marx kéziratai között. — 625

[320] Néhány országban (például Angliában és Németországban) a május 1-ét követő első vasárnapon ünnepelték meg a proletariátus nemzetközi ünnepét; ez 1891-ben május 3-ra esett. 1891 májusának első napjaiban számos európai városban került sor munkásgyűlésekre és tüntetésekre. — 631

[321] A programtervezet kézírásos változatát, amelyet a pártvezetőség Engelsnek megküldött, eddig nem találták meg. A „Vorwärts" 1891. július 4-i (153.) számában megjelent változatot lásd Marx és Engels Művei. 22. köt. 232. jegyzetében. — 632

[322] Az 1875-ös gothai programról van szó. — 632

[323] A kamarák által elfogadott és IV. Frigyes Vilmos részéről 1850. január 31-én megerősített alkotmány szerint Poroszországban megmaradt az első kamara (főrendiház, pairek kamarája), amelyben főként a feudális nemesség képviselői ültek, továbbá a második kamara (képviselőház), amelyet a háromosztályos választójogi törvény alapján választottak meg. — 636

[324] Engels itt egy néven említ két német törpe-államot: az egyik Reuss-Greiz, a másik Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf, ahol a Reuss-hercegek idősebbik, illetve fiatalabbik ága uralkodott. — 636

[325] Kayser szociáldemokrata képviselő 1879-ben a Reichstagban a szociáldemokrata frakció egyetértésével beszédet mondott a kormány védővám-politikája mellett, amely a nagyiparosok és nagybirtokosok érdekeit szolgálta; Marx és Engels elítélték Kayser eljárását és a szociáldemokrata vezetők egy részének a kérdésben tanúsított elnézését. — 637

[326] Manchesterizmus, Manchester-iskola — a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi eszméket valló közgazdasági irányzat a XIX. sz. első felében. Engels a régi trade unionok manchesterizmusán ezek politikamentes, csak közvetlen gazdasági célokért küzdő tevékenységét érti. — 637

[327] A délnémet államoknak az Északnémet Szövetséghez való csatlakozását szabályozó szerződések és az 1871. áprilisi birodalmi alkotmány rögzítették a délnémet államok — elsősorban Bajorország és Württemberg — ún. fenntartott jogait. Ezek vonatkoztak többek között a sörre és a pálinkára kivetett különadóra és a posták és távírdák önálló igazgatására. Bajorország a hadseregvezetés és a vasútigazgatás külön jogát is fenntartotta magának. Bajorország, Württemberg és Szászország képviselőiből a Szövetségi Tanácsban vétójoggal felruházott külügyi különbizottság alakult. — 637

[328] A francia munkáspárt 1880. novemberi Le Havre-i kongresszusán fogadta el a programot. Előzőleg a francia szocialisták egy csoportja Guesde-del az élén elhatározta, hogy Lafargue útján kéréssel fordul Marxhoz és Engelshez: segítsék kidolgozni a munkáspárt programtervezetét. Marx és Engels készséggel vállalkoztak erre; Guesde 1880 májusában Londonba utazott, ahol Marxszal, Engelsszel és Lafargue-gal együtt kidolgozták a programot. Az elméleti bevezetést Marx fogalmazta meg. Engels 1881. október 25-én ezt írta Bernsteinnek: „A program többi része azután megvitatásra került, egyet-mást belevittünk, megint mást kihagyattunk." — 640

329 A gabonatörvények, amelyeket a tory kormány 1815-ben az akkori nagybirtokosok érdekében hozott, korlátozták, ill. megtiltották a gabonabehozatalt Angliába. A Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga (National Anti-Corn-Law-League), amelyet Cobden és Bright gyárosok alapítottak 1838-ban Manchesterben, teljes kereskedelmi szabadságot követelt és harcolt a gabonatörvények eltörléséért; a gabona árának csökkentése ugyanis feltétele volt a munkabér csökkentésének és a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. A harc eredményeként a gabonatörvények eltörlésére vonatkozó javaslatot a parlament 1846 júniusában elfogadta, ami az ipari burzsoázia győzelmét jelentette a földbirtokos arisztokrácia fölött. — 643

330 „Kis-Írország" — főleg írek lakta munkásnegyed Manchester déli részén. — „Seven Dials" — munkásnegyed London központjában. — 644

331 Cottage-rendszer — a tőkés vállalatok által létesített és egyforma kis lakóházakból (cottage-ekből) álló munkás-lakótelepek; a lakbért a munkabérből vonják le (v. ö. erről Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában", Marx és Engels Művei. 2. köt. 375. old.). — 645

332 Az USA-beli Pennsylvania államban 1886. január 22-e és február 26-a között több mint 10 000 bányász sztrájkolt; a sztrájk eredményeképpen az olvasztárok és a kokszolómunkások bérkövetéseit részben teljesítették. — Az észak-angliai bányászok 1844-es sztrájkjáról v. ö. Marx és Engels Művei. 2. köt. 435—436. old. — 645

333 A „Tőke" első kötetének első angol kiadása Samuel Moore és Edward Aveling fordításában, Engels szerkesztésében 1887-ben jelent meg Londonban. — 645

334 Népcharta (People's Charter) — a chartisták követeléseit tartalmazó, a mozgalom nevét adó okirat, amelyet 1838. május 8-án tettek közzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot (megjelent W. Lovett és F. Place nevén). Követelései: általános választójog (21 éven felüli férfiaknak); évenkénti parlamenti választások; titkos szavazás; a választókerületek kiegyenlítése; a képviselőjelöltek vagyoni cenzusának eltörlése; napidíj fizetése a képviselőknek. — Az alsóház 1839-ben és 1842-ben elvetette a charta elfogadását követelő petíciókat. 1847—48-ban a chartisták újabb tömegmozgalmat vezettek a charta elfogadására. A chartizmus 1848-as veresége után a szövetség hanyatlásnak indult és az ötvenes években beszüntette tevékenységét. — 647

335 1848. április 10-én a chartisták Londonban tömegtüntetést szerveztek. A terv szerint a tüntetőknek a parlamenthez kellett volna vonulniok, hogy petíciót adjanak át, amelyben a Népcharta elfogadását követelik. A kormány a tüntetést betiltotta s megakadályozására katonaságot és rendőrséget vont össze Londonban. A chartista vezetők, akik közül sokan ingadoztak, a tüntetés lefújása mellett határoztak. Az akció sikertelenségét a reakciós erők a munkások és a chartisták elleni megtorló intézkedésekre használták fel; a chartista mozgalom ezt a vereséget többé nem tudta kiheverni. — 647

336 A Reform Bill-t vagy Reform Act-et (Reform-törvény) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832. június 7-én erősítette meg a király. A törvény megszüntetett ötvenhat 2000 lakosón aluli lélekszámú szavazókerületet (azelőtt volt olyan vidéki kerület, amelyben 12 lakos választott egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re növekedett, csak négy képviselője volt) és megadta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 font sterling föld- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a földtulajdonos és finánc-arisztokráciával,

amelynek politikai monopóliumát a törvény megtörte, kiküszöbölve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amelyek a reformért folytatott harc fő erői voltak, nem kaptak szavazati jogot. — 647

[337] Angliában a munkások tömegmozgalmának nyomására 1867-ben sor került a második parlamenti reformra. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa tevékenyen részt vett a mozgalomban. Az új törvény leszállította a grófsági választók vagyoni cenzusát (a bérlőket évi 12 font sterlingben állapította meg). A városokban választójogot kapott minden háztulajdonos és házbérlő, valamint azok a lakásbérlők, akik egy évnél hosszabb ideje nem változtattak lakhelyet és legalább évi 10 font sterling lakbért fizettek. Az új törvény több mint kétszeresére növelte a választásra jogosultak számát. — 1884-ben a tömegmozgalom a vidéki kerületeket érintő harmadik választási reformot is kivívta: e kerületek választási feltételei azonosak lettek a városi kerületekéivel. A falusi proletariátus, a városi szegények és a nők továbbra sem kaptak választójogot. A titkos szavazást 1872-ben vezették be. — 648

[338] Engels tanulmányának megírására a közvetlen indítékot Vollmarnak az agrárkérdésben kifejtett opportunista nézetei, elsősorban a frankfurti német pártkongresszuson elhangzott javaslatai adták. Bár Engels már korábban is cáfolta azt az állítást, amely szerint helyesli a francia agrárprogram Vollmar elképzeléseinek megfelelő tételeit, szükségesnek tartotta, hogy külön tanulmányban is leszögezze az agrárkérdéssel kapcsolatos marxista álláspontot. — 654

[339] A Francia Munkáspárt X. kongresszusa 1892. szeptember 24-től 28-ig ülésezett Marseilleben. Foglalkozott a májusi ünnepséggel, a zürichi nemzetközi munkáskongresszuson való részvétellel és a küszöbönálló parlamenti választásokkal. Legfontosabb napirendi pontja az agrárkérdés volt, minthogy a parasztmozgalom fellendült és a párt céljául tűzte ki, hogy a választásokon a parasztság is támogassa. Az elfogadott agrárprogram a falusi proletariátus és a kisparasztok érdekeit szolgáló tételek mellett magában foglalt a parasztság kispolgári tendenciáinak, sőt a falusi kizsákmányoló rétegeknek kedvező tételeket is. E hibákat még növelték a program indokoló részének megállapításai, valamint az 1894-es nantes-i kongresszuson elfogadott kiegészítései. — 657

[340] Engels maga fordította franciáról németre az agrárprogram indokoló részének és kiegészítésének idézett részeit. Az ettől árnyalatokban eltérő, szó szerinti német fordítás a „Sozialdemokrat" 1894. október 18-i (38.) számának mellékletében jelent meg. — 659

[341] A nézeteltérések Marx, Engels és A. Ruge között már abban az időben kezdődtek, amikor mindhárman a „Deutsch-Französische Jahrbücher" munkatársai voltak. A filozófiai idealizmus talaján álló ifjúhegeliánus Ruge ellenezte a kommunizmust mint forradalmi világszemléletet és helytelenítette a forradalmi tömegakciókat. A sziléziai takácsok 1844-es felkelése idején tanúsított ellenséges viselkedése még inkább kiélezte az elvi ellentétet közte és Marx és Engels proletár forradalmi álláspontja között. 1844 márciusában végérvényes szakításra került sor. — 674

[342] Az F. List ellen tervezett brosúrát nem írta meg Engels. Második elberfeldi beszédében (1845. február 15.) azonban bírálja a védővámok rendszerének német követőit, elsősorban Listet (lásd Marx és Engels Művei, 2. köt. 516—523. old.). — 675

[343] Utalás Marx „A politika és a nemzetgazdaság bírálata" címmel tervezett munkájára. Marx 1843 végétől a politikai gazdaságtan tanulmányozásával foglalkozott és 1844 tavaszán elhatározta, hogy a materializmus és a kommunizmus szemszögéből kidolgozza a polgári nemzetgazdaság kritikáját. Ezen időszakból csak a kéziratok egy része maradt fenn, s ez összefoglalva „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből" cím alatt ismeretes. Politikai gazdaságtani tanulmányait a „Szent család" miatt egy időre félbeszakította, s csak 1844 decemberében tudta folytatni. Az 1845-ös és 1846-os esztendőből számos vázlat, kivonat és jegyzet maradt fenn, amelyek angol, francia és más közgazdászok munkáinak tanulmányozása során készültek. De eredeti szándékát Marx ezúttal sem tudta megvalósítani. Azt a szerződést, amelyet tervezett kétkötetes munkájának kiadására 1845. február 1-én Leskével kötött, a kiadó 1847 februárjában felbontotta. — 684

[344] Gross, L. A. Hine és F. Wilhelmi, Cincinnatiban (USA) élő német demokrata emigránsok 1850 végén azzal az ajánlattal fordultak Marxhoz és Engelshez, hogy díjtalanul működjenek közre az ún. „haladó pamfletok", valamint az általuk tervezett „Sozialdemokrat" és „Republik der Bauern" c. sajtóorgánumokban. Marx és Engels elutasították az ajánlatot, mert úgy vélték, hogy szorult helyzetüket bizonyos emigránsok a saját anyagi javukra akarják kihasználni. — 689

[345] A „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" egyes fejezeteiről van szó. — 689

[346] „Die Revolution" (A forradalom) — New Yorkban megjelenő német hetilap, amelyet Marx és Engels minden módon igyekeztek támogatni. — 689

[347] Marx: „Osztályharcok Franciaországban 1844-től 1850-ig" (v. ö. Marx és Engels Művei. 7. köt. 9—103. old. és Marx és Engels Válogatott Művei. 1975. I. köt. 260—343. old.). — 690

[348] V. ö. Marx és Engels Művei. 4. köt. 312. old. (Engels: „A kommunisták és Karl Heinzen".) — 690

[349] Utalás arra a vitára, amelyet Marx és Engels a „Deutsche-Brüssler-Zeitung" „Polémia"-rovatában Heinzen ellen folytattak, válaszul Heinzen kommunistaellenes támadásaira. V. ö. Engels: „A kommunisták és Karl Heinzen" és Marx: „A moralizáló kritika és a kritizáló morál". — 692

[350] Manu („ember") — az óind világfelfogás szerint az emberiség tizennégy mitológiai ősatyjának neve, akik mindegyike egy manukorszakon át uralkodik a Földön. Az ind hagyomány Manunak tulajdonítja az úgynevezett „Manu törvénykönyve" szerzőségét, ez azonban valójában a brahmánok által az i. sz. I. és V. század között készített törvény- és szokásjoggyűjtemény. — 695

[351] Maîtrises, jurandes — a céh előjogokkal bíró felső rétege; mesterek, választott tisztségeket viselő személyek. — 696

[352] A középkorban konzulnak nevezték Provence-ban a városi tanácsok tagjait. — 696

[353] „Szövetségi Központi Bizottság" — a Metternich kezdeményezésére összehívott, 10 szövetségi állam minisztereinek részvételével ülésező karlsbadi konferencián előirányzott központi vizsgálóbizottság. A konferencia határozatait 1819. szeptember 20-án terjesztették

a frankfurti Szövetségi Gyűlés elé. A Szövetségi Központi Bizottság, amelynek székhelye Mainz volt, széles körű felhatalmazással rendelkezett a „demagóg és forradalmi üzelmek kivizsgálására", a hazafias mozgalmak elnyomására. — 697

[354] Guelfek (guelfók) és ghibellinek (ghibellinók) — itáliai politikai pártcsoportosulások a XII.—XV. sz.-ban; a guelfók császár- és nemesség-ellenesek voltak és a kereskedők és kézművesek felső rétegeire támaszkodtak, a császárság és a pápaság harcában a pápa mellé álltak; a ghibellinók császárpártiak voltak és elsősorban a feudális nemesség érdekeit képviselték. — 697

[355] Marx beszédét a „People's Paper" 1856. április 19-én tette közzé („Beszéd a »People's Paper« 1. évfordulóján Londonban, 1856. április 14-én"). — 698

[356] Straubinger a német vándorló kézműves-mesterlegény gúnyneve. Az elnevezés eredete Karl Müller „Der Bruder Straubinger" (Straubinger testvér) c. verse. Engels és Marx az idejétmúlt céh-előítéletekhez és -hagyományokhoz ragaszkodó maradi német kézművesekre alkalmazták, akik abban a reakciós kispolgári illúzióban ringatták magukat, hogy a kapitalista nagyiparról vissza lehet térni a kisipari munkára. — 698

[357] Mainzi Klubnak nevezték a Szabadság és Egyenlőség Barátainak Társaságát, mely a francia jakobinus klub mintájára alakult meg 1792 októberében, miután a francia csapatok elfoglalták Mainzot. 1793 februárjában Mainzot a környező területekkel köztársasággá nyilvánították. Amikor a porosz hadsereg 1793 júliusában elfoglalta Mainzot, a Mainzi Köztársaság megdőlt, s a Mainzi Klub tagjaira kegyetlen üldöztetés és börtön várt. — 699

[358] Utalás az írországi éhínségre, amelyet 1845-től a több éven át tartó burgonyavész idézett elő. Minthogy a burgonya az angol nagybirtokosok által leigázott és elnyomorodott ír paraszti lakosság fő tápláléka volt, a rossz burgonyatermés tömeges éhhalált okozott, jóllehet ezekben az években Írországban gazdag gabonatermést takarítottak be. Az éhínség és az azután kezdődő kereskedelmi és ipari válság jelentősen hozzájárult az 1847. és 1848. évi ír nemzeti szabadságmozgalom kibontakozásához. — 700

[359] Encumbered Estates Court (Eladósodott földbirtokok bírósága) — rendkívüli bíróság, melyet Angliában az eladósodott birtokokra vonatkozó 1849. évi törvénnyel kapcsolatban állítottak fel azzal a céllal, hogy az eladósodott írországi birtokok eladását egyszerűbbé tegyék és meggyorsítsák. — 701

[360] Lechita gmina (lechita közösség) — lechitáknak nevezték több népcsoportot, amelyek a Visztula partján éltek közösségekben. A föld köztulajdon volt, a megművelhető területet az egyes családok között, a családtagok száma szerint, használatra szétosztották. — 702

[361] Ordre équestre (lovagi rend) — Lengyelországban azok a parasztok, akik egy lovat és egy teljes lovagi felszerelést tudtak hozni, lovasszolgálatot teljesíthettek, s e szolgálat révén nemesi rangra emelkedtek. — 702

[362] 1850 őszén Poroszország és Svájc közt konfliktus támadt Neuchâtel, az egykori Neuenburg és Vallendis (francia Neuchâtel és Valangin) hercegségekből keletkezett svájci kanton miatt, mely az 1815-ös bécsi kongresszus döntése értelmében Svájchoz való csatlakozás után is hűbéres államként a porosz király fennhatósága alá tartozott. Az 1848-as republikánus felkelés után Neuchâtelban kikiáltották a köztársaságot és gyakorlatilag véget vetettek Poroszország uralmának. 1856 szeptemberében a porosz király hívei, akik puccsot rob-

bantottak ki, a svájci kormány letartóztatta. A porosz—svájci konfliktus 1857 tavaszáig tartott, míg végül 1857. május 26-án a porosz király más hatalmak, kivált Franciaország diplomáciai beavatkozása következtében kénytelen volt hivatalosan is lemondani Neuchâtelről. — 703

[863] A célzás nyilvánvalóan arra vonatkozik, hogy az 1815. évi bécsi szerződés után Poroszország megkapta Dániától Pomeránia egy részét, az ún. Svéd-Pomerániát, Dánia pedig cserében megkapta Poroszországtól Lauenburg hercegséget. — 704

[864] V. ö. Horatius: „Carmina" (Dalok), II. könyv 10., 5. sor. — 704

[865] Peculium castrense — a római jog klasszikus periódusában bevezetett jogi forma, amely szerint az eredetileg atyai hatalom alatt álló fiú mindennel, amit a katonai szolgálatért vagy a katonai szolgálat folyamán szerzett, saját belátása szerint rendelkezhetett. — 705

[866] Faberek — a római hadseregben dolgozó kézművesek, akik önálló katonai egységet alkottak, és főleg hidak, ostrom- és védőművek, lövegek, fegyverek stb. készítését és javítását végezték. — 705

[867] „Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste" (A tudományok és művészetek általános enciklopédiája) — kiadását Ersch és Gruber kezdte meg 1818-ban, 1890-ben jelent meg a 167. kötet. Ez az enciklopédia, mely a legnagyobb német lexikon, befejezetlen maradt. — 706

[868] Az említett konferencia egybehívását E. Jones már 1857 áprilisában javasolta, s azt remélte, hogy ha sikerül megegyezésre jutni a radikális burzsoáziával és közösen kivívni egy választási reformot, ez a chartista tömegmozgalmat fel fogja élesztení. A közös platform kidolgozásánál azonban lényeges politikai engedményeket tett a radikális burzsoáziának és a Népcharta hat pontja közül csak az általános választójog követelését tartotta fenn. Emiatt a chartista párt egyszerű tagjai körében elégedetlenség lett úrrá, s nagy részük fellépett Jones kompromisszumos politikája ellen. Ismételt elhalasztás után 1858. február 8-án Londonban egybehívták a chartisták és a polgári radikálisok közös konferenciáját. A polgári radikálisokhoz való közeledése miatt Marx és Engels ideiglenesen szakítottak Jonesszal és beszüntették közreműködésüket a „People's Paper"-ben. Csak néhány évvel később, amikor Jones ismét kezdett forradalmi proletár szellemben fellépni, újították fel vele a baráti kapcsolatot. — 706

[869] A válságra vonatkozó együttes pamflet terve nem valósult meg. — 707

[870] Crapaud (szó szerint: „varangy") — a francia konventnek azokra a tagjaira alkalmazott gúnyos kifejezés, akiknek az ülésterem legalsóbb részében, a „Mocsár"-ban volt a helyük és rendszerint a kormányra szavaztak. Marx és Engels leveleikben gyakran használják „filiszter" értelemben ezt a kifejezést a francia kispolgárokra és nyárspolgárokra. De így nevezik a francia kispolgári emigrációnak a képviselőit is, akik az 1848-as forradalom veresége és az 1851. évi francia államcsíny után Jersey-szigeten és Londonban telepedtek le, s akik közül többeket Jersey szigetéről az angol hatóságok kiutasítottak. — 708

[871] Société générale du crédit mobilier (Általános Ingóhiteltársaság) — francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek; az 1852. november 18-i dekrétum törvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelközvetítés és ipari és egyéb vállalkozások

alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria—magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. Szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs üzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. — 708

[372] Utalás az orosz Parasztügyi Főbizottságra; így nevezték 1858. januártól a Parasztügyi Titkos Bizottságot, amelynek megalakítását II. Sándor cár 1857. január 3-án rendelte el. A titkos bizottság feladata a jobbágyrendszer reformjának előkészítése volt. A Parasztügyi Főbizottságot nevezi Marx a „Notable"-ok pétervári gyűlésének, az Assemblée des notables-ra (Előkelők gyűlése) célozva, amelyet XVI. Lajos a francia forradalom előestéjén 1787-ben hívott össze a francia monarchia pénzügyeinek rendezésére. Marx hasonlatának alapja az, hogy a parasztkérdés megoldására alakított orosz Főbizottságot éppúgy, mint a notable-ok gyűlését Franciaországban, a növekvő forradalmi mozgolódással kapcsolatban, a monarchia megmentése céljából hívták össze. — 712

[373] A poroszországi régensségi válságról van szó, amelynek folyamán Frigyes Vilmos porosz herceget (a későbbi I. Vilmos királyt) nevezték ki 1858 októberében elmebeteg fivére, IV. Frigyes Vilmos helyetteseként régenssé. A herceg — akit Engels „altiszt"-nek aposztrofál — feloszlatta a reakciós Manteuffel-kormányt, hogy biztosítsa magának a liberális burzsoázia támogatását. — 712

[374] Az 1848. évi forradalom után, a tőkés fejlődés nyomán, néhány szláv országban, így Csehországban is, a nemzeti mozgalom fellendülése következett be. Ennek Csehországban olyan megnyilvánulásai voltak, mint a cseh nemzeti színházért indított kampány, az osztrák—orosz viszony kiéleződése idején lezajlott oroszpárti tüntetések, a nemzeti összefogás és a cseh nemzeti függetlenség jelszavával folyó propaganda. A mozgalom élén a Nemzeti Párt állt, amely a cseh burzsoázia érdekeit képviselte. Programjában Csehországnak az osztrák császárságon belül autonómiát követelt. A nemzeti kérdés Csehországban, akárcsak más szláv országokban, ebben az időszakban része volt annak az általános harcnak, mely a feudális maradványok felszámolásáért és az 1848—1849-es polgári demokratikus forradalom végigviteléért folyt. — 712

[375] Engels 1859 februárjában (ez a levél nem maradt fenn) vetette fel Marxnak egy katonai tanulmány megírására vonatkozó szándékát, hogy stratégiai szempontból kifejtse a maga és Marx véleményét arról a háborúról, amelyet Franciaország és Piemont készül indítani Ausztria ellen. 1859. március 9-re elkészült a munkával, amely „A Pó és a Rajna" címmel (lásd Marx és Engels Művei. 13. köt. 237—277. old.) 1859 áprilisában jelent meg Dunckernál 1000 példányban. — 714

[376] A „Bundschuh" (Bocskor) és a „Szegény Konrád" a XV—XVI. sz. fordulóján működő paraszti-plebejus összeesküvő szervezetek, amelyek a jobbágyi függőség megszüntetéséért és az egyházi földek felosztásáért harcoltak (v. ö. Engels: „A német parasztháború", III. fej.; lásd Marx és Engels Művei. 7. köt. 349—360. old.). — 717

[377] Az északiak csapatai 1862. május 1-én vonultak be New Orleansba. Ezt a nagy katonai győzelmet, a déli Konföderáció egyik legfontosabb politikai és katonai centrumának elfoglalását Marx és Engels részletesen elemezték (v. ö. Marx: „Az angol sajtó és New Orleans eleste", valamint Marx és Engels: „Az amerikai hadszíntér helyzete", Marx és Engels Művei. 15. köt. 472—474. és 477—480. old.). — 718

[378] Victrix causa diis (placuit, sed victa Catoni) (Isten a győztes ügyet (Cato a vesztest igazolja)). V. ö. Lucanus: „Pharsalia", I. ének 128. sor. — 719

[379] „Szegény fehérek" (poor whites) — így nevezték az Egyesült Államok rabszolgatartó államaiban a földnélküli fehéreket. Az ültetvényesek „white trash"-nek (fehér söpredék) is nevezték őket. — 719

[380] Az első füzet után Marx még ugyanabban az évben ki akarta dolgozni a másodikat, a tőkéről szólót, de egyéb sürgős politikai-irodalmi munkái arra késztették, hogy kutatásait másfél évre megszakítsa; csak 1861 augusztusában folytathatta a kézirat kidolgozását, és 1863 közepe táján készült el vele. A huszonhárom füzetből álló kézirat az 1859-ben megjelent első füzet folytatása, és a címe is azonos vele: „A politikai gazdaságtan bírálatához". — 719

[381] A Lengyelország ügyében küldött üzenetet a „Bee-Hive Newspaper" 1863. december 5-i száma tette közzé. — 721

[382] A Corps législatif (Törvényhozó Testület) 1864. márciusi párizsi kiegészítő választásain pótlólagosan két republikánus párti jelöltet kellett volna megválasztani. A munkások azonban Henri Tolain vésnök személyében ellenjelöltet állítottak. — 721

[383] Garibaldi 1864. április elején Angliába utazott, hogy megnyerje az angol kormány támogatását ahhoz a hadjárathoz, amelyet a velencei osztrák uralom ellen indítani tervezett. Fogadtatására az angol munkások lelkes tüntetést rendeztek. — 721

[384] V. ö. „A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete"; (Marx és Engels Művei. 16. köt. 10. old., illetve Marx és Engels Válogatott Művei. I. köt. 1975. 510. old.). — 724

[385] „A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzeneté"-nek Marx által készített német fordítását a „Sozialdemokrat"-ban hozták nyilvánosságra 1864. december 21-én és 30-án. — 726

[386] W. Liebknecht és J. B. von Schweitzer 1864. november 4-én, ill. 11-én felkérték Marxot a „Sozialdemokrat"-ban való közreműködésre. Marx és Engels vállalkoztak erre, annál is inkább, mert remélték, hogy a lap segítségével forradalmi irányba terelhetik az Általános Német Munkásegyletet. Beleegyezését Marx nyilván az újság programjára és címére vonatkozó megjegyzésekkel adta meg Schweitzernek, mint ez utóbbinak 1864. november 28-án Marxhoz írt leveléből kitűnik. Marx és Engels elérték, hogy a lap az Internacionálé sok fontos dokumentumát közölje. Marx és Engels azonban ismételten bírálni kényszerültek a lap álláspontját. Amikor a „Sozialdemokrat" 1865. február 17-én közölte Schweitzer „Das Ministerium Bismarck" c. cikksorozatának azt a folytatását, amelyben a szerző nyíltan állást foglalt a német egység „vassal és vérrel" történő megteremtésének bismarcki politikája mellett, Liebknecht azonnal felmondta szerkesztői állását. Marx és Engels közreműködésüket egy nyilatkozattal fejezték be, amelyhez március elején J. Ph. Becker, G. Herwegh és W. Rüstow is csatlakoztak. — 726

[387] Marx W. Liebknechtnek 1865. január 20-a előtt írt leveléből értesült arról, hogy Lassalle Bismarckkal paktált. A Bismarck és Lassalle közti első megbeszélés valószínűleg 1863. május 12-én vagy 13-án történt. Lassalle idealista koncepciója, mely szerint az általános választójog a munkásosztály legfőbb elveként a szocialista forradalommal lenne egyenértékű, nem zárta ki a szövetkezést a reakciós porosz kormányzattal. Lassalle az általános

választójog és a munkásszövetkezeteknek nyújtandó állami segély ellenében felajánlotta Bismarcknak, hogy az Általános Német Munkásegylet támogatja a kormányt a polgári ellenzék ellen. 1864 nyarán Lassalle megígérte, hogy a Munkásegylet agitálni fog Schleswig-Holstein Poroszországhoz való csatolása érdekében. Lassalle-nak ezt a politikai „nagyatékát" Marx és Engels a proletár érdekek elárulásának tekintették. A Gustav Mayer által 1928-ban Berlinben nyilvánosságra hozott Lassalle—Bismarck levélváltás teljes egészében igazolta W. Liebknecht állításainak igazát. — Sickingen és V. Károly Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának szereplői. — 726

[illegible] „Új éra" — Vilmos porosz herceg (1861-től király) 1858 októberében, régensherceggé történt beiktatásakor „liberális" politikai irányt hirdetett meg, leváltotta a Manteuffel-kormányt és mérsékelt liberálisokat nevezett ki. A polgári sajtó ezt az irányzatot fellengzősen „új éraként" magasztalta. Valójában Vilmos politikája csupán a porosz monarchia és a junkerok hatalmi pozícióinak megszilárdítását szolgálta, ennek érdekében próbált megegyezni a gazdaságilag megerősödött burzsoázia vezetőivel. A burzsoázia, amikor a várt reformok egyike sem valósult meg, elutasította a katonai reformtervezetet. Az ebből keletkezett 1862-es alkotmánykonfliktus és Bismarck 1862. szeptemberi hatalomra jutása véget vetett az „új érának". — 726

[illegible] Porosz csúcs — IV. Frigyes Vilmos porosz király 1848. március 20-án kijelentette, hogy „Németország megmentése végett" kész az egész haza csúcsára, élére állni. A német egységért folyó harc éveiben ezzel a kifejezéssel jelölték meg Poroszország törekvését, hogy Németországot a maga hegemóniája alatt egyesítse. — 726

[illegible] A haladópárt 1861 júniusában alakult, legismertebb személyiségei Waldeck, Virchow, Schulze-Delitzsch, Forckenbeck, Hoverbeck stb. voltak. Programjában követelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, egy össznémet parlament egybehívását, valamint egy erős liberális kormány megalakítását, mely a képviselőháznak tartozik felelősséggel. A népi forradalomtól való félelmében nem támogatta az alapvető demokratikus követeléseket — az általános választójog, az egyesülési, a gyülekezési és a sajtószabadság követelését. 1866-ban a haladópárt jobbszárnya különvált Nemzeti Liberális Párt néven. — 727

[illegible] Az 1810-től származó porosz cselédtörvény a mezőgazdasági munkásokat a junkerok és nagybirtokosok önkényének vetette alá; egyebek közt két olyan cikkelyt is tartalmazott, amelyek kimondottan megengedték a botbüntetést. Csak az 1918-as novemberi forradalom söpörte el ezt a törvényt. — 727

[illegible] Az I. Vilmos trónralépte alkalmából, 1861. január 12-én meghirdetett poroszországi amnesztia megadta ugyan a porosz területre való akadálytalan visszatérés jogát minden politikai menekültnek, Marxot azonban, amikor 1861 tavaszán Berlinben tartózkodott és lépéseket tett porosz állampolgárságának visszaállítására, a hatóságok elutasították. — 728

[illegible] V. ö. Cicero: „Pro Sestio" (Sestius védelmében), 45. fejezet. — 729

[illegible] V. ö. Cicero: „Orationes in Catilinam" (Beszédek Catilina ellen), I. beszéd. — 731

[illegible] Az angol Reformliga végrehajtó bizottságáról van szó. A Reformliga 1865 tavaszán alakult meg Londonban, a trade-unionok részvételével. Az Internacionálé Központi Tanácsa nemcsak részt vett a liga megalapításában, hanem kezdeményező szerepet is vállalt ebben, sőt központilag irányította a munkások tömegmozgalmát a választójogi reform kiharcolásáért. A liga tanácsában és végrehajtó bizottságában helyet foglaltak a Központi Tanács:

tagjai is, elsősorban a szakszervezeti vezetők. A liga vezette reformmozgalom programját és a polgári pártokkal szemben alkalmazandó taktikáját Marx dolgozta ki. — 732

396 A „Tőké"-ről van szó, amelyen Marx ezekben az években intenzíven dolgozott, s amelynek első kötete 1866 végére készült el. — 732

397 Ezt a „Tőke" negyedik könyvéül szánt részt Engels halála után Kautsky nem mint a Tőke" három kötetének folytatását, hanem mint önálló művet adta ki „Értéktöbblet-elméletek" címmel. — 733

398 J. Grimm módszerén Marx nyilván az induktív összehasonlító-történeti módszert érti, amelyet J. Grimm a germanisztikában alkalmazott. Ami a „Német Szótár"-t illeti, ezt J. és W. Grimm részletekben adták ki, oly módon, hogy az egyes betűk alá tartozó cikkszavakat egymástól függetlenül dolgozták ki. A szótár első részlete 1852-ben jelent meg. — 733

399 A Központi Tanács nem tudta megvalósítani azt a szándékát, hogy megszerezze a „Bee-Hive Newspaper" részvényeinek zömét. Nem gyűlt össze elég pénz. Ezenkívül a döntő időpontban, 1865 májusában, a Központi Tanácsnak az angliai választójogi reformért folytatott harcra kellett erőforrásait összpontosítania. A Központi Tanács tagjai (G. Odger, W. R. Cremer és G. Howell) egy nappal a részvényesek közgyűlése előtt Manchesterbe utaztak, hogy ott részt vegyenek a különböző választójogi reformszervezetek által 1865. május 15—16-ra meghirdetett konferencián. Ez megkönnyítette G. Potter számára a részvényesszavazatok többségének megszerzését. — 733

400 Munkáskiállítások — utalás az Anglia és Franciaország közti békeszerződés 50. évfordulójára rendezett angol—francia ipari kiállítás előkészületeire. A kiállítást 1865. augusztus 8-án nyitották meg Londonban. A rendezőség azt a látszatot próbálta kelteni, mintha az angol és francia munkások ügyéről lenne szó. 1865. május 30-án az Internacionálé Központi Tanácsa elítélte ezt az ún. munkáskiállítást, amelyet azzal a céllal rendeztek, hogy a munkásságot a politikai harctól elvonja és az Internacionálé befolyását gyöngítse. A Központi Tanácsnak ez ügyben hozott határozatát a „Bee-Hive Newspaper" 1865. június 3-i száma közölte. — 734

401 Idegen-törvény — a nem kívánatos idegeneknek Belgiumból való kiutasítását szabályozó törvény. Már 1835 óta érvényben volt, s három évenként meghosszabbították. 1865. június végén, a széles körű tiltakozást figyelmen kívül hagyva, tizedszer is meghosszabbították. — 734

402 A genfi kongresszus (a Nemzetközi Munkásszövetség első kongresszusa) 1866. szeptember 3—8-ig zajlott le. A kongresszuson Hermann Jung elnökölt. Marx Instrukcióit (lásd Marx és Engels Művei. 16. köt. 171—179. old.) mint a Központi Tanács hivatalos jelentését olvasták fel. A proudhonisták, akik a kongresszuson a szavazatok egyharmadával rendelkeztek, az Instrukciókkal szembeállították a napirend minden kérdését felölelő saját programjukat. A kongresszus a marxi Instrukciók kilenc pontja közül hatot határozatként elfogadott: az erőfeszítések nemzetközi egyesítéséről, a munkanap korlátozásáról a gyermek- és női munkáról, a szövetkezeti munkáról, a szakszervezetekről és a hadseregről szólót. A genfi kongresszus jóváhagyta a Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzatát és ügyviteli szabályzatát, megerősítette a Főtanácsot — az addigi Központi Tanácsot — korábbi összetételében. A genfi kongresszussal lezárult az Internacionálé első szakasza, kialakulásának periódusa. — 735

[403] Az 1866. augusztus 20-tól 25-ig tartott baltimore-i munkáskongresszusra 59 trade-union és sok egyéb olyan szervezet küldte el képviselőjét, amely a nyolcórás munkanapért küzdött. Megtárgyalták a nyolcórás munkanap törvényes bevezetésének és az összes munkások szakszervezetekbe tömörítésének kérdését, majd határozatot hoztak az Országos Munkásszervezet (National Labor Union) megalapítására. — 736

[404] V. ö. Vergilius: „Aeneis", II. ének 5. sor. — 736

[405] Utalás Marxnak Duncker kiadónál megjelent művére: „A politikai gazdaságtan bírálatához" (lásd Marx és Engels Művei. 13. köt. 1—176. old.). — 739

[406] Az „elektrikuson" Paul Lafargue értendő, aki orvostanhallgatóként nagy várakozással nézett az elektromosságnak a gyógyászatban történő felhasználása elé. — 740

[407] Hivatkozással a sheffieldi erőszakosságokra (a sheffieldi fémárugyárban néhány munkás szokás szerint erőszakot alkalmazott a szervezetlen és sztrájktörő munkások ellen) 1867 februárjában királyi bizottságot neveztek ki, amely nemcsak azt a feladatot kapta, hogy ezekkel az erőszakos cselekményekkel foglalkozzon, hanem azt is, hogy kivizsgálja a trade-unionok egész tevékenységét, s előkészítse a talajt élesebb szakszervezetellenes törvények hozatalához. A nyomban megindított tömegakciók hatására, valamint amiatt, hogy a munkások egy része az 1867-es választójogi reformmal szavazati jogot kapott, a bizottság munkája nem hozta meg azokat az eredményeket, amelyeket kezdeményezői tőle reméltek. — Feme-bíráskodás — Vesztfáliában és a szomszédos területeken a középkor végéig működő, a XIV. századtól titkos bírósági szervezet, amely a császártól nyert pallosjog alapján főbenjáró ügyekben ítélt; átvitt értelemben: mindenféle titkos vérbíróság. — 740

[408] A munkafeltételek 1866-ban befejezett vizsgálata nyomán törvény született a gyári törvények kiterjesztéséről és a munkaidő szabályozásáról. Ezek értelmében a nők és gyermekek munkaidejét 10 $^1/_2$ órára korlátozták. — 740

[409] A „Tőke" I. köt. első fejezetének függelékét („Az értékforma") Marx a második kiadásban beledolgozta a főszövegbe. Ezután valamennyi kiadás már ebben a formában jelent meg (v. ö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 52—74. old.). Ezért Marx a második kiadásból törölte a vonatkozó utalást. — 741

[410] Az első kiadás itt említett szövegjegyzetében arról van szó, hogy Auguste Laurent és Charles-Frédéric Gerhardt a molekulaelmélet úttörői voltak, míg az elmélet tudományos kifejtését Charles-Adolphe Wurtz végezte el. A második kiadásban Marx már nem említi Wurtzot; a molekulaelmélet tudományos kifejtőiként pedig Laurent és Gerhardt szerepelnek. Engels ebben az értelemben pontosította a harmadik kiadás jegyzetét. — 741

[411] Kékkönyvek (Blue Books) — az angol parlament időszakos dokumentumközlő kiadványai. Elnevezésüket kék borítólapjukról nyerték. A XVII. sz. óta megjelenő kékkönyvek szolgáltatják a legfőbb hivatalos forrást Anglia gazdaságának és diplomáciájának történetéhez. — 743

[412] Dühring recenziót írt a „Tőke" első kötetéről, amely az „Ergänzungsblätter zur Kenntnis der Gegenwart" (Kiegészítő lapok a jelenkor ismeretéhez) 1867. évi 3. füzetében jelent meg. — 744

[413] Marx „Az úgynevezett eredeti felhalmozás" c. szakaszra utal, amely a „Tőke" első kötetének első kiadásában a hatodik fejezetben volt. Ennek a szakasznak a második kiadástól kezdve a 24. fejezet felel meg. — 744

[414] Angliában az 1868. novemberi parlamenti választásokat az 1867-es választási reform alapján hajtották végre. Az új törvény alapján szavazhattak mindazok a háztulajdonosok és bérlők, akik bizonyos összegű adót fizettek (household suffrage). A választók száma megkétszereződött. De a felnőtt férfilakosságnak mintegy kétharmada (azok, akik évi 10 £-nél kevesebb lakbért fizettek, ill. nem volt saját házuk) nem kapott szavazati jogot; a nők sem szavazhattak. A törvény Skóciára és Írországra nem vonatkozott. — 748

[415] Marx ebben az időben a „Tőke" második kötetén dolgozott, amely tervei szerint a tőke forgalmi folyamatát (II. könyv) és a tőkés termelés összfolyamatát (III. könyv) tartalmazta volna. Marx halála után Engels a II. könyvet 1885-ben mint második kötetet, a III. könyvet pedig 1894-ben mint harmadik kötetet adta ki. — 748

[416] Marx az abszolút földjáradék elméletére utal (v. ö. „A tőke", III. köt., második rész, hatodik szakasz, 45. fejezet). — 751

[417] Marx a „Tőke" harmadik könyvének 1864—1865-ös kéziratában a szöveget hét nagy fejezetre osztotta. A „Tőke" Engels által 1894-ben kiadott harmadik kötetében az említett fejezetnek a második szakasz felel meg (v. ö. „A tőke", III. köt. első rész, második szakasz: „A profit átalakulása átlagprofittá"). — 751

[418] A „Tőke" első kötetének első kiadásában az itt említett változásokkal a hatodik fejezet I. c) pontja foglalkozik. A későbbi kiadásokban ezek az elemzések alkotják a 23. fejezetet: „A tőkés felhalmozás általános törvénye". — 751

[419] Termelőtőkén Marx itt az ipari tőkét érti, ellentétben a kereskedelmi tőkével. A „Tőke" második kötetének első szakaszában a termelőtőkét az ipari tőke egyik formájaként tárgyalja, és ennek többi formájával, a pénztőkével és az árutőkével állítja szembe. — 751

[420] A „Literarisches Zentralblatt für Deutschland" 1868. július 4-i számában „h"-val aláírt recenzió jelent meg a „Tőke" I. kötetéről. — 752

[421] A Szocialista Demokrácia Egyesülésének Központi Irodája 1869. február 27-én fordult levélben a Főtanácshoz. Készségét nyilvánította arra, hogy az Alliance-ot feloszlassa, ha a Főtanács jóváhagyja programját, valamennyi helyi szekcióját pedig felveszi az Internacionáléba. A levelet 1869. március 4-én Eccarius kapta kézhez és nyomban továbbította Marxhoz. — 754

[422] Újabban az a nevetséges előítélet terjedt el, hogy a *természetadta* köztulajdon formája sajátosan szláv, sőt kizárólagosan orosz forma. Az ősi forma ez, melyet a rómaiaknál, germánoknál, keltáknál kimutathatunk, melyből azonban a változatos példák egész mintagyűjteménye található még mindig, bár részben már csak romjaiban, az indiaiaknál. Az ázsiai, sajátlag az indiai köztulajdonformák pontosabb tanulmányozása kimutatná, hogy a természetadta köztulajdon különböző formáiból hogyan adódnak felbomlásának különböző formái. Így pl. a római és a germán magántulajdon különböző eredeti típusai levezethetők az indiai köztulajdon különböző formáiból. (Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Marx és Engels Művei. 13. köt. 17. old.). — 757

[423] A Landsturmról szóló rendeletet 1813. április 21-én adták ki. Engels részletesen elemzi a rendeletet „Porosz szabadcsapatosok" c. cikkében (lásd Marx és Engels Művei. 17. köt. 182—185. old.). — 759

[424] A Loire-hadsereg 1870. november 15-én alakult és Orléans környékén harcolt. A hadsereg hadműveleteiről és összetételéről lásd Engels: Jegyzetek a háborúról c. cikkeit (XXXI. és XXXII.) (Marx és Engels Művei. 17. köt. 186—194. old.). — 759

[425] 1849. június 13-án a Hegypárt, tiltakozásul az alkotmány megsértése ellen, békés tüntetést szervezett, amelyet a készenlétben álló csapatok gyorsan szétkergettek. — 761

[426] Lásd Marx levelét a „Sun" szerkesztőségébe és Jenny Marx levelét a „Woodhull and Claflin's Weekly" szerkesztőjének (Marx és Engels Művei. 17. köt. 367—369., 612—620. old.). — 763

[427] 1871. május 10-én Frankfurtban aláírták a Német Császárság és Franciaország közötti békeszerződést. Ezzel egyidejűleg Bismarck és Favre titkos szóbeli megállapodást kötött a Kommün elleni közös akciókról. — 764

[428] A Kommunisták Szövetségéről, a proletariátus első nemzetközi kommunista szervezetéről van szó. — 764

[429] Az 1871. évi londoni konferencia „A nemzeti tanácsok stb. elnevezései", „A munkásosztály politikai akciója", az „Alliance de la démocratie socialiste" és „Szakadás Svájc francia nyelvterületén" c. határozatairól van szó (lásd Marx és Engels Művei. 17. köt. 384—385., 387—389., 391., 391—392. old.). — 766

[430] Az 1871-es londoni konferencia határozata értelmében tagsági bélyegeket bocsátottak ki és a tagsági díj befizetésének igazolására a tagsági könyvbe beragasztották. — 767

[431] 1871. december 27-i levelében Cuno felvilágosítást kért Engelstől egy bizonyos „falábú öreg kapitányról", akinek, Cuno egy barátjának bejelentése szerint, a Főtanácstól tagsági könyve van és aki levelezésben áll Londonnal. Cuno gyanakodott, hogy az illető a rendőrség kémje. — 767

[432] A Section française de 1871 (1871-es Francia Szekció) 1871 szeptemberében alakult Londonban a francia menekültekből. A szekció vezetősége kapcsolatot épített ki a svájci bakunyinistákkal és velük együtt harcoltak az Internacionálé szervezeti elvei ellen. — 770

[433] 1871. november 12-én a bakunyinisták sonvillier-i kongresszusukon körlevelet bocsátottak ki, válaszul az Internacionálé londoni konferenciájának (1871. szeptember) a szekták ellen hozott határozatára. Körlevelükben a bakunyinisták követelték a kongresszus haladéktalan összehívását és a Főtanács elítélését. — 770

[434] Hepnert, akit az „Internacionálé javára végzett tevékenységgel" és a hágai kongresszusra való elutazással vádoltak, 1872 végén négyheti börtönbüntetésre ítélték, 1873 tavaszán pedig kiutasították Lipcséből. — 773

[435] 1872—1873-ban Liebknecht és Hepner több ízben kérték Marxot, hogy írjon egy brosúrát vagy cikket a „Volksstaat"-ba Lassalle nézeteinek bírálatával. — 776

[438] Sorge 1874 augusztusában lépett ki a Főtanácsból. Engelset 1874. augusztus 14-én értesítette róla, hivatalosan 1874. szeptember 25-én lépett ki. — 776

[437] A két német munkáspárt (az eisenachiak és a lassalleánusok) 1875. májusi egyesüléséről van szó. — 778

[438] Marx: „A gothai program kritikája". (Lásd Marx és Engels Művei. 19. köt. 9—30. old. és ebben a kötetben, 163—180. old.) — 778

[439] 1875. október végén Engels feleségével együtt Heidelbergbe utazott és november 6-án tért vissza Londonba. — 779

[440] „Messenger de l'Europe" — „Vesztnyik Jevropi" (Európai Híradó) — orosz folyóirat, amelyben I. I. Kaufman orosz polgári közgazdász 1872-ben megjelentetett egy cikket „A tőke" I. kötetéről. — 787

[441] Marx és Engels 1879. szeptember 17—18-i körlevelét maga Marx Sorgéhoz írott egyik levelében „a német pártvezetők közötti magán-cirkulációra szánt" körlevelének nevezte. A levél vázlatát Engels készítette el szeptember közepén; szeptember 17-én, miután Marx visszatért üdüléséből, együttesen átvizsgálták és végső formába öntötték. — 788

[442] Nieuwenhuis 1881. január 6-i levelében közölte Marxszal, hogy a holland szociáldemokraták megvitatásra a küszöbön álló nemzetközi szocialista kongresszus elé szándékoznak terjeszteni azt a kérdést, hogy melyek legyenek a szocialisták elsőrendű törvényhozó intézkedései politikai és gazdasági téren hatalomrajutásuk esetén. — 795

[443] Itt és alább lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 669., 670—671., 712. old. Az esetleges eltéréseket az indokolja, hogy Marx „A tőke" első kötetének 1875-ös francia nyelvű kiadásából idéz. — 797

[444] Az 1881. március 21-i londoni gyűlésen orosz, lengyel, cseh és szerb szocialisták vettek részt. Hartmann orosz forradalmár elnökölt. A gyűlésen szláv forradalmi klubot alapítottak. — 798

[445] 1881. március 1-én Pétervárott a Narodnaja Volja végrehajtó bizottságának határozata értelmében halálos végű merényletet követtek el II. Sándor cár ellen. — 798

[446] Utalás az 1878-as szocialista-törvényre, amelynek hatályát 1880-ban 1884-ig terjesztették ki. — 798

[447] 1876. március 18-án Ferdinand Lingenau, az Egyesült Államokba emigrált német szocialista mintegy 7000 dollárt — vagyonának a felét — a pártra hagyta. 1877. augusztus 4-én bekövetkezett halála után megpróbálták eljuttatni ezt az összeget a pártnak, de Bismarcknak diplomáciai nyomás útján végül sikerült ezt megakadályoznia. — 799

[448] Anti-renters (járadék-ellenesek) — így nevezték a XIX. sz. 30—40-es éveiben New York államban azokat a földbérlőket, akik megtagadták a járadék kifizetését a nagybirtokosoknak és követelték, hogy adják el nekik földjüket saját tulajdonukba. — 801

[449] Engels Bebelnek „Aufhebung des Sozialistengesetzes?" (A szocialistaellenes törvény megszüntetése?) című cikkére utal, amely a „Sozialdemokrat" 1882. október 12-i számában jelent meg és Vollmar két cikke ellen irányult. — 804

[450] Lassalle-nak az „egyetlen reakciós tömegre" vonatkozó tételéről van szó, amely bekerült a párt Gothában elfogadott programjába. — 804

[451] Az I. Vilmos elleni sikertelen merényletről van szó, amelyet Karl Eduard Nobiling német anarchista követett el 1878. június 2-án. — 806

[452] Bebel „A nő és a szocializmus" című könyvének második illegális kiadását Stuttgartban Dietz nyomdájában nyomták, de egy svájci cég kiadványaként jelent meg „A nő a múltban, a jelenben és a jövőben" címmel. — 809

[453] Engels az 1832. június 5—6-i párizsi felkelésre utal, melynek során a munkások barikádokat emeltek és hősiesen harcoltak. Az egyik barikád a Saint-Martin utcában volt, ahol azelőtt a Saint-Merry kolostor állott. Balzac „Elveszett illúziók" c. regényében és „Cadignan hercegnő titkai" c. elbeszélésében ír erről a barikádharcról. — 818

[454] A Dán Szociáldemokrata Párt két irányzata — a reformista és a forradalmi irányzat — közötti harcról van szó. — 820

[455] „Venstre" (baloldali) — burzsoá-liberális párt Dániában, 1870-ben alakult. — 821

[456] Paul Barth: „Die Geschichtsphilosphie Hegel's und Hegelianer bis auf Marx und Hartmann" (Hegel és a hegeliánusok történetfilozófiája Marxig és Hartmannig) c. könyvéről van szó. — 832

[457] Engels arra az időszakra gondol, amelyet Marx a Bonni és a Berlini Egyetemen töltött (1835. október—1836. október, illetve 1836. október—1841. március). — 835

[458] Engels Lavergne-Peguilhen „Grundzüge der Gesellschaftswissenschaft" (A társadalomtudomány alapjai) c. könyvére utal. — 835

[459] Engels nem valósította meg ezt a szándékát. (A fennmaradt töredékeket és terveket lásd Marx—Engels Werke. 21. köt. 392—401. old.) — 839

[460] Nyikolaj—on (N. F. Danyielszon): „Ocserki nasevo poreformennovo obscsesztvennovo hozjajsztva" (Értekezések reform utáni társadalmi gazdaságunkról) c. művéről van szó. — 840

[461] Ezt a levelet először G. Starkenburg jelentette meg a címzett megjelölése nélkül a „Der Sozialistische Akademiker" c. folyóirat 20. számában, 1895-ben. Emiatt a korábbi kiadásokban a levél címzettjeként tévesen Starkenburg szerepelt. — 842

[462] Tönnies „Neuere Philosophie der Geschichte: Hegel, Marx, Comte" (Újabb történetfilozófia: Hegel, Marx, Comte) c. cikkében azt állította, hogy „kiváló angol comte-isták alapították meg az Internacionálét, amelynek főtitkára Marx volt". — 850

[463] 1895. március 30-án a „Vorwärts"-ben vezércikk formájában megjelent egy írás: „Wie man heute Revolutionen macht" (Hogyan csinálnak ma forradalmakat) címmel, melyben Engels tudta nélkül a szövegösszefüggésből kiragadott idézeteket válogattak össze Engelsnek Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művéhez írt bevezetőjéből. — 854

NÉVMUTATÓ

A

Adler, Victor (1852—1918) — az osztrák szociáldemokraták egyik vezetője, az „Arbeiter-Zeitung" szerkesztője. — 623

Affre, Denis-Auguste (1793—1848) — francia katolikus pap, 1840—48 Párizs érseke. — 51

Agassiz, Louis-Jean-Rodolphe (1807—1873) — svájci zoológus és geológus; reakciós, a „kataklizma-elmélet" képviselője, antidarwinista. — 479

Aiszkhülosz (i. e. 525—456) — görög drámaíró. — 487, 517—518, 813

Akroyd (Ackroyd), Edward (XIX. sz.) — angol gyáros, liberális; a parlament tagja. — 84, 85

Albarracin, Severino — spanyol tanító, anarchista. — 134

Albrecht, I. (kb. 1250—1308) — osztrák herceg; német király 1298—1308. — 578

Albrecht, Karl (1788—1844) — német kereskedő; „demagóg üzelmekért" 6 évre ítélték; 1841-ben Svájcban telepedett le, s ott a weitlingi utópikus kommunizmushoz közelálló vallásos-misztikus tanokat terjesztett. — 440

Alerini, Charles (szül. kb. 1842) — francia anarchista, korzikai származású; a Nemzetközi Munkásszövetség marseille-i szekciójának tagja, a marseille-i Kommün (1871 ápr.) egyik szervezője, majd anarchista. — 131, 132

Alexandra (1844—1925) — IX. Keresztély dán király lánya, 1863-tól a walesi herceg (1901-től VII. Edvárd néven angol király) felesége. — 28

Amadeo, I. (1845—1890) — II. Viktor Emánuel fia, Spanyolország királya 1870—1873. — 129

Ammianus Marcellinus (kb. 332—kb. 400) — római történetíró. — 492, 509

Anakreón (i. e. kb. 570—485) — görög költő. — 497

Anaxagorasz, klazomenai-i (i. e. kb. 500—428) — görög materialista filozófus. — 199, 382

Anaxandridasz (Anaxandridész) (i. e. VI. sz.) — spártai király i. e. 560-tól; Arisztón társuralkodója. — 488

Annyenkov, Pavel Vasziljevics (1812—1887) — orosz publicista és irodalomkritikus; mérsékelt liberális; a 40-es években Nyugat-Európában élt és Marxszal személyes kapcsolatban volt. — 675

Appianus, alexandriai (II. sz.) — római történetíró. — 694

Appius Claudius (megh. i. e. kb. 448) — római államférfi, i. e. 471, 451 consul; 451—449 decemvir, a Tizenkéttáblás Törvény egyik szerzője; diktatúrára törekedett. — 530

Ariszteidész (i. e. kb. 540—467) — athéni politikus és hadvezér; mérsékelt demokrata. — 526

Arisztón (i. e. kb. VI. sz.) — spártai király i. e. 574—520; Anaxandridasz társuralkodója. — 488

Arisztophanész (i. e. kb. 445—kb. 385) — görög vígjátékíró. — 488, 813

Arisztotelész, sztageirai (i. e. 384—322) — görög filozófus. — 201, 255, 391, 519

Artaxerxész — három perzsa király neve az i. e. V—IV. sz.-ban. — 534

Attwood, Thomas (1783—1856) — angol bankár, közgazdász és politikus, polgári radikális; csatlakozott a chartista mozgalom reformista jobbszárnyához, majd 1839-ben szakított a chartizmussal. — 709

Auer, Ignaz (1846—1907) — német munkás, a szociáldemokrata párt egyik vezetője, reformista; hosszú ideig a Reichstag tagja. — 163

Augustus, Cajus Julius Octavianus (i. e. 63—i. sz. 14) — római császár i. e. 27—i. sz. 14. — 529, 547, 844

Aurelle de Paladines, Louis-Jean-Baptiste d' (1804—1877) — francia tábornok, klerikális monarchista; a versailles-i nemzetgyűlés tagja, 1871. márc. a párizsi nemzeti gárda parancsnoka. — 25, 26, 27

Aveling, Edward (1851—1898) — angol szocialista; Eleanor Marx férje. — 615

B

Babeuf, François-Noël (Gracchus) (1760—1797) — francia forradalmár, utópikus kommunista, az „Egyenlők" összeesküvésének megszervezője. — 200, 210, 383

Bachofen, Johann Jakob (1815—1887) — svájci jogász és történész. — 465—466, 472—473, 478—480, 483, 501

Bacon, Francis, Viscount St. Albans and Baron Verulam (1561—1626) — angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. — 203, 393

Baer, Karl Makszimovics (1792—1876) — orosz természettudós és geográfus; az embriológia megalapozója. — 361

Bahr, Hermann (1863—1934) — osztrák impresszionista író, irodalomkritikus; kezdetben szocialista, majd anarchista, később a katolicizmus felé fordult. — 821

Bailly, Jean-Sylvain (1736—1793) — francia csillagász; 1789—91 Párizs polgármestere, girondista; 1791-ben lövetett a Mars-mezei tüntetőkre; 1793-ban kivégezték. — 454

Bakunyin, Mihail Alekszandrovics (1814—1876) — orosz forradalmár, részt vett az 1848-as német forradalomban; később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. — 5, 100, 127, 136, 137, 139, 161, 163, 586, 601, 754, 765—766, 767—770, 772, 777

Balzac, Honoré de (1799—1850) — francia realista regényíró. — 818

Bancroft, Hubert Howe (1832—1918) — amerikai történész és etnográfus. — 468, 478, 480, 556

Bang, Anton Christian (1840—1914) — norvég teológus; a skandináv mitológiával és a kereszténység norvégiai történelmével foglalkozott. — 541

Barbès, Armand (1809—1870) — francia forradalmár, kispolgári demokrata. — 434

Barth, Paul (1858—1922) — német polgári publicista, a marxizmus ellenfele. — 823—824, 832, 833, 837—838

Bastiat, Frédéric (1801—1850) — francia vulgáris közgazdász, a szabadkereskedelem híve. — 711

Bastide, Jules (1800—1879) — francia politikus és publicista, polgári republikánus; 1848 az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. — 848

Bauer, Bruno (1809—1882) — német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. — 182, 586, 588, 601

Bauer, Edgar (1820—1886) — német ifjúhegeliánus filozófus és publicista; az 1848—49-es forradalom után Angliába emigrált, 1858—59-ben a londoni „Neue Zeit"-ot szerkesztette; az 1861-es amnesztia után porosz állami tisztviselő; B. Bauer öccse. — 706

Bauer, Heinrich — német cipész, az Igazak Szövetségének egyik vezetője; a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja; 1851-ben Ausztráliába emigrált. — 434, 442, 445, 446

Bax, Ernest Belfort (1854—1926) — angol szocialista, a Szociáldemokrata Szövetség és a Szocialista Liga egyik alapítója, majd a Brit Szocialista Párt egyik vezetője. — 819

Bayer, Karl Robert von (Robert Byr) (1835—1902) — regényíró. — 780

Bayle, Pierre (1647—1706) — francia szkeptikus filozófus. — 613

Beauregard, Pierre-Gustave Toutant de (1818—1893) — amerikai tábornok; 1846—47 részt vett a Mexikó elleni háborúban; a polgárháború idején 1861—62 a déli államok virginiai és mississippi hadseregének parancsnoka, 1862 szept.—1864 ápr. Charleston, 1864 ápr.—okt. Richmond védője, majd a déli seregek főparancsnoka. — 718

Bebel, August (1840—1913) — német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. — 157, 163, 773, 778, 788, 799, 804, 834

Beck, Alexander — német szabómester, az Igazak Szövetségének tagja; később kapcsolatot tartott a Kommunisták Szövetségével. — 436

Becker, August (1814—1871) — német publicista, weitlingiánus; Weitling letartóztatása (1842) után a svájci kommunista kézművesmozgalom irányítója; részt vett az 1848—49-es német forradalomban; az 50-es évek elejétől az Egyesült Államokban működött. — 349—350, 435

Becker, Bernhard (1826—1882) — német publicista; 1864—65 az Általános Német Munkásegylet elnöke; 1872-ben küldött az Internacionálé hágai kongresszusán. — 164, 727, 734, 779

Becker, Hermann Heinrich (1820—1885) — német jogász és publicista; 1848-ban a kölni Demokrata Társaság tagja, 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, 1852-ben a kölni kommunista-per egyik vádlottja; később nemzeti liberális, Dortmund és Köln főpolgármestere. — 447

Becker, Johann Philipp (1809—1886) — frankenthali kefekötő, a 60-as években az Internacionálé egyik svájci vezetője; a „Vorbote" szerkesztője, Marx és Engels barátja és harcostársa. — 736, 767—768, 788

Becker, Wilhelm Adolf (1796—1846) — német történetíró, archeológus. — 515

Beda Venerabilis (Tiszteletreméltó) (kb. 673—735) — angolszász szerzetes, történetíró és természettudós. — 539

Beesly, Edward Spencer (1831—1915) — angol történész és politikus, a londoni egyetem tanára; Marx barátja, az Internacionálé alapító kongresszusának elnöke. — 758, 763, 850

Beghelli, Giuseppe (1847—1877) — olasz újságíró, polgári demokrata; részt vett Garibaldi hadjárataiban. — 771

Berends, Julius (szül. 1817) — berlini nyomdatulajdonos, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (baloldal). — 453

Berezowski, Antoni (1847—kb. 1916) — lengyel forradalmár, részt vett az 1863—64-es felkelésben, majd ennek leverése után külföldre emigrált; 1867 júniusában Párizsban merényletet kísérelt meg II. Sándor orosz cár ellen, a francia esküdtbíróság húszévi kényszermunkára ítélte. — 142

Bergeret, Jules-Victor (1839—1905) — francia forradalmár, a nemzeti gárda központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek tagja; a Kommün leverése után emigrált Angliába, majd az Egyesült Államokba. — 29

Bernstein, Eduard (1850—1932) — német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. — 623, 797, 802, 805—806, 808, 810, 832

Berry, Marie-Carolina-Ferdinande-Louise de Naples, duchesse de (1798—1870) — X. Károly francia király második fiának felesége, majd özvegye, a legitimista francia trónkövetelő Chambord gróf anyja; fia trónra juttatásáért összeesküvést szőtt Lajos Fülöp ellen, s emiatt 1832-ben letartóztatták. — 21

Berthelot, Pierre-Eugène-Marcellin (1827—1907) — francia kémikus; polgári politikus. — 596

Beslay, Charles (1795—1878) — francia mérnök, proudhonista; az Internacionálé és a Párizsi Kommün tagja. — 23

Bismarck, Otto, Fürst von (1815—1898) — német államférfi, 1862—71 porosz miniszterelnök, 1871—90 birodalmi kancellár; reakciós úton egyesítette Németországot. — 7, 8, 10, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 37, 42, 44, 47, 51, 52, 56, 85, 92, 95, 147, 151, 162, 171, 172, 272, 316, 330, 347, 406, 418, 419, 447, 488, 566, 649, 726—728, 762, 764, 769, 771, 789, 802, 809, 810—811, 821, 839

Blanc, Gaspard — francia bakunyinista; a Párizsi Kommün leverése után bonapartista. — 771

Blanc, Jean-Joseph-Louis (1811—1882) — francia kispolgári szocialista, történész és újságíró; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. — 210, 344, 444, 446, 596, 690, 848

Blanchet (igazi neve: Stanislas *Pourille*) (szül. 1833) — francia kereskedő, volt kapucinus, majd rendőrségi besúgó; Párizs ostroma alatt a nemzeti gárdában szolgált; beválasztották a Párizsi Kommünbe; 1871 májusában leleplezték mint rendőrspiclit és letartóztatták; a Kommün leverése után kivándorolt Svájcba. — 42

Blanqui, Louis-Auguste (1805—1881) — francia forradalmár, titkos társaságok alapítója, 1848-ban a francia proletariátus egyik vezére; utópikus kommunista, életéből 36 évet börtönben töltött. — 12, 25, 28, 51, 148—149, 378, 434

Bleichröder, Gerson von (1822—1893) — berlini német bankfőnök; Bismarck magánbankára és nem-hivatalos pénzügyi tanácsadója. — 566

Blind, Karl (1826—1907) — német író és újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848—49-es badeni forradalmi mozgalomban; az 50-es években a londoni német kispolgári emigráció egyik vezetője; később nemzeti liberális. — 725

Bloch, Joseph — a „Sozialistische Monatshefte" szerkesztője. — 825

Boguski, Józef Jerzy (1853—1933) — lengyel fizikus és kémikus, 1875—78 Mengyelejev asszisztense, a gázok rugalmasságát tanulmányozta. — 257

Bolte, Friedrich — amerikai német szocialista; 1872-ben a Nemzetközi Munkásszövetség észak-amerikai föderális tanácsának titkára. — 765

Bonald, Louis-Gabriel-Ambroise, vicomte de (1754—1840) — francia politikus és publicista, monarchista, az arisztokrata és klerikális reakció ideológusa. — 835

Bonaparte, Jerôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul (Plon-Plon) (1822—1891) — III. Napóleon unokafivére. — 184

Bonaparte, Louis *lásd* Napóleon, III.

Boon, Martin James — angol gépész, a chartista O'Brien híve; 1869—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja; a Land and Labour League titkára; 1872-ben a brit föderális tanács tagja. — 53

Bopp, Franz (1791—1867) — német nyelvész, szanszkritológus; a történelmi-összehasonlító nyelvtudomány egyik megalapítója. — 349

Borgius, Walter — német mérnök, ifjúkorában szociáldemokrata. — 842

Born, Stephan (Simon Buttermilch) (1824—1898) — német szedő; az Igazak Szövetségének és a Kommunisták Szövetségének tagja, részt vett az 1848—49-es német forradalomban; később polgári radikális újságíró és irodalomtörténész-professzor Svájcban, majd Londonban. — 444

Bornstedt, Adalbert von (1808—1851) — német publicista, kispolgári demokrata. — 378, 443

Bougeart, Alfred (1815—1882) — francia történész és baloldali publicista. — 453

Bourbonok — uralkodóház Franciaországban 1589—1792, 1814—1815 és 1815—1830; Spanyolországban 1701—1808, 1814—1868 és 1874—1931; Nápoly—Szicíliában 1735—1860, Parmában 1748—1859. — 608, 673

Boyle, Robert (1627—1691) — angol fizikus és kémikus; a tudományos kémia egyik megalapítója, a gázok térfogata és nyomása közötti összefüggés felfedezője. — 256—257, 340

Börne, Karl Ludwig (Baruch Löb) (1786—1837) — német publicista és kritikus, a kispolgári radikalizmus képviselője, az „Ifjú Németország" ideológusa; élete végén a keresztény-szocializmus híve. — 623

Börnstein, Arnold Bernhard Karl (1808—1849) — kispolgári demokrata, a párizsi német emigráció önkéntes-légiójának egyik vezetője; részt vett az 1848 áprilisi badeni felkelésben. — 443

Bracke, Wilhelm (1842—1880) — német szociáldemokrata, az eisenachiak egyik vezetője; 1877—79 Reichstag-képviselő. — 159, 162, 163, 778—779, 788, 794

Bradnick, Frederick — angol munkásmozgalmi vezető; 1870—72 a Főtanács tagja; a hágai kongresszus után a brit föderális tanács reformista szárnyához csatlakozott és szembefordult a kongresszus határozataival; később kizárták a Szövetségből. — 53

Bray, John Francis (1809—1895) — angol közgazdász; Owen követője, chartista. — 121, 709

Brentano, Lujo (1844—1931) — német polgári közgazdász, katedraszocialista; Marxot idézethamisítással vádolta. — 795

Bright, John (1811—1889) — angol gyáros és politikus; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter; a 60-as évektől a liberális párt balszárnyának vezére. — 637, 647, 706, 721, 724

Brousse, Paul-Louis-Marie (1854—1912) — francia orvos; kispolgári szocialista, részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után emigrációban élt; anarchista, majd a posszibilistáknak (a francia munkásmozgalom egyik opportunista irányzatának) egyik vezetője és ideológusa. — 132, 802, 820

Brown, Willard — amerikai újságíró, Marx ismerőse, szocialista. — 800

Brunel, Paul-Antoine (1830—1871) — francia katonatiszt, blanquista; a nemzeti gárda központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek a tagja; a Kommün leverése után súlyos sebesüléssel emigrált Angliába. — 55

Bruno, Giordano (1548—1600) — olasz filozófus, ateista és materialista; az inkvizíció megégette. — 355

Brutus, Marcus Junius (i. e. kb. 85—42) — római államférfi, a Julius Caesar elleni összeesküvés egyik kezdeményezője. — 122, 149, 150

Buchez, Philippe-Joseph-Benjamin (1796—1865) — francia politikus és történész; polgári republikánus. — 159, 175

Bugge, Elseus Sophus (1833—1907) — norvég filológus, a skandináv mitológiával és irodalommal foglalkozott. — 541

Burns, John (1858—1943) — angol munkás, a Szociáldemokrata Szövetség tagja, 1893-ban belép a Független Munkáspártba, később opportunista. — 820

Burns, Lizzy (1827—1878) — ír munkásnő, részt vett az ír nemzeti felszabadító mozgalomban; Mary Burns testvére, Engels második felesége. — 772

Buttery, G. H. — angol munkásmozgalmi vezető, 1871—72 a Főtanács tagja. — 53

Büchner, Ludwig (1824—1899) — német fiziológus és filozófus, vulgáris materialista. — 434 591, 780

Bürgers, Heinrich (1820—1878) — kölni radikális publicista, 1850-ben a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja, a kölni kommunista-per egyik fővádlottjaként hat évre ítélték; 1867 után nemzeti liberális, a porosz képviselőház tagja. — 447, 451, 720

Byr, Robert *lásd* Bayer, Karl Robert

C

Cabet, Etienne (1788—1856) — francia jogász és publicista, utópikus kommunista. — 55

Caesar, Cajus Julius (i. e. kb 100—44) — római hadvezér és államférfi. — 413, 414, 415, 462, 472, 508, 538—539, 543—545, 547, 747, 844

Caihil — francia munkásmozgalmi vezető, 1870—71 a Főtanács tagja. — 53

Calonne, Charles-Alexandre de (1734—1802) — francia politikus; XVI. Lajos pénzügyminisztere; a francia forradalom idején az ellenforradalmi emigráció egyik vezetője. — 44

Calvin, Jean (1509—1564) — svájci vallásreformátor. — 355, 612, 838

Camphausen, Ludolf (1803—1890) — kölni bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1847-ben az Egyesült Landtag tagja; 1848 márc.—jún. porosz miniszterelnök; az ellenforradalmi erőkkel való kiegyezés politikáját követte. — 181, 270

Campos *lásd* Martínez Campos

Caprivi, Leo, Graf von (1831—1899) — porosz politikus, tábornok, kancellár 1890—1894 — 639

Carey, Henry Charles (1793—1879) — amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. — 691—694, 711, 744

Carlyle, Thomas (1795—1881) — angol publicista, történész, idealista filozófus, tory; hőskultuszt propagált; romantikus álláspontról bírálta a burzsoáziát; 1848 után a munkásmozgalom nyílt ellensége; a német irodalom angol fordítója. — 299, 384

Castelar y Ripoll, Emilio (1832—1899) — spanyol politikus, történész és író; a jobboldali republikánusok vezetője; 1873 szeptembertől 1874 januárig a monarchia visszaállításának utat nyitó kormány feje. — 131, 137

Cavaignac, Louis-Eugène (1802—1857) — francia tábornok és politikus, mérsékelt republikánus; 1848 májustól hadügyminiszter; az alkotmányozó nemzetgyűlés diktátori teljhatalommal ruházta fel, kegyetlenül leverte a júniusi proletárfelkelést; 1848 június—december miniszterelnök; az 1851. december 2-i államcsíny után ellenzékbe vonul. — 51

Cavalotti, Felice (1842—1898) — olasz politikus és publicista, részt vett a nemzeti felszabadító mozgalmakban; a polgári radikálisok egyik vezetője. — 846

Cervantes, Saavedra, Miguel de (1547—1616) — spanyol realista író. — 813

Cervera, Rafael (1828—1908) — spanyol politikus; republikánus és föderalista; 1873-ban az alkotmányozó cortes tagja. — 134

Champion, Henry Hyde (1857—1928) — angol szociálreformer; a Szociáldemokrata Szövetség tagja, 1887-ben a konzervatívokkal való választási együttműködés miatt kizárták. — 820

Changarnier, Nicolas-Anne-Théodule (1793—1877) — francia tábornok, orléanista; az 1849. jún. 13-i párizsi tüntetés szétverésének egyik megszervezője; Louis Bonaparte riválisa; az államcsíny után száműzték. — 29

Cherbuliez, Antoine-Elisée (1797—1869) — svájci francia közgazdász, Sismondi követője. — 800

Civilis, Julius Claudius (I. sz.) — a batáv törzsek vezére; 69—70 a germán és a gall törzsek Róma elleni felkelésének vezetője. — 542

Claudiusck — római patrícius nemzetség. — 529

Cobden, Richard (1804—1865) — manchesteri gyáros, liberális párti politikus, a szabadkereskedelem híve, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik megalapítója, a parlament tagja. — 637, 724

Coëtlogon, Louis-Charles-Emmanuel, comte de (1814—1886) — francia rendőrprefektus, bonapartista. — 29

Cohen (Cohn), James — angol dohánygyári munkás; a dohánygyári munkások londoni egyesületének elnöke, 1867—71 a Főtanács tagja, 1870—71 Dánia ügyeivel megbízott titkár, 1868-ban a brüsszeli kongresszus, 1871-ben a londoni konferencia küldötte. — 54

Collins, John Anthony (1676—1729) — angol deista filozófus. — 800—801

Colomb, Peter von (1775—1854) — porosz tábornok és katonai író. — 718

Comte, Auguste (1798—1857) — francia filozófus, a pozitivizmus megalapítója. — 849

Coningham (Conningham, Cunningham), William (szül. 1815) — angol liberális parlamenti képviselő; részt vett az 1861 decemberi brightoni gyűlésen, amelyet azért hívtak össze, hogy Angliának az Egyesült Államok elleni intervencióját megakadályozzák. — 706

Coulanges *lásd* Fustel de Coulanges

Corbon, Claude-Anthime (1808—1891) — francia betűszedő, majd lapszerkesztő, republikánus; 1848—49 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1870. szept. 4-e után Párizsban kerületi elöljáró; 1871-ben a versailles-i nemzetgyűlés tagja; a Kommün idején a versailles-iakkal való megegyezés híve. — 19

Cremer, William Randall (1838—1908) — angol ács, tagja a Trade-Unionok Londoni Tanácsának, a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Ligának és a Föld- és Munkaligának; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; a Központi Tanács tagja és 1864—66 főtitkára; ellenezte a forradalmi taktikát, a választójogi reformért vívott harc idején lepaktált a burzsoáziával; később a liberális párt tagja lett; 1885—95, 1900—08 parlamenti képviselő. — 721—723, 733

Cromwell, Oliver (1599—1658) — angol államférfi, a polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora. — 844

Cuno, Theodor Friedrich (1847—1934) — a német és a nemzetközi munkásmozgalom aktív résztvevője, szocialista. — 767

Cunow, Heinrich Wilhelm Karl (1862—1936) — német történész, szociológus és etnográfus, szociáldemokrata; a 80—90-es években marxista nézeteket vallott, később revizionista, az első világháború alatt szociálsoviniszta. — 485

Cuvier, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert, baron de (1769—1832) — francia zoológus, anatómus és paleontológus; az összehasonlító anatómia megalapítója; a „kataklizma-elmélet" álláspontján állt. — 359, 465, 746

Csernisev, Alekszandr Ivanovics, 1825-től gróf, 1841-től herceg (1786—1857) — orosz politikus, katonatiszt, 1812-től tábornokként részt vett a Napóleon elleni háborúkban. — 718

D

Dabrowski, Jarosław (1836—1871) — lengyel forradalmár, orosz tiszt, az 1863—64-es lengyel felkelés katonai szervezője; 1865-ben Párizsba emigrált, a lengyel emigráció baloldali csoportjának egyik vezetője, a Kommün hadseregének főparancsnoka; 1871. máj. 23-án a barikádon esett el. — 41

Dalton, John (1766—1844) — angol fizikus és vegyész, az atomelmélet kidolgozója a kémiában. — 360

Dana, Charles Anderson (1819—1897) — amerikai haladó újságíró; a „New York Daily Tribune" és a „New American Cyclopaedia" társszerkesztője. — 717

Daniels, Roland (1819—1855) — német orvos; 1850-től a Kommunisták Szövetsége kölni központi vezetőségének tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja; az esküdtszék felmentette; Marx és Engels barátja. — 447

Dante Alighieri (1265—1321) — olasz költő. — 181, 813

Danyielszon, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj—on) (1844—1918) — orosz közgazdász, narodnyik; Lopatyin letartóztatása után ő folytatta „A tőke" oroszra fordítását. — 799, 840

Darboy, Georges (1813—1871) — francia katolikus pap, 1863—71 Párizs érseke. — 43, 51

Darwin, Charles Robert (1809—1882) — angol természetkutató. — 204, 210, 238—243, 247, 283, 297, 361, 364, 368, 369, 381, 394, 426, 428, 593, 605, 720, 730, 747, 779—780

Delahaye, Pierre-Louis (szül. 1820) — francia műszerész, 1864-től az Internacionálé tagja; 1871-ben kommünár; a Kommün leverése után emigrált Angliába; 1871—72 a Főtanács tagja. — 53

Démoszthenész (i. e. 348—322) — görög politikus, szónok; a makedón uralom ellenzője, az athéni demokrácia híve. — 514

Deprez, Marcel (1843—1918) — francia mérnök és fizikus; elektrotechnikai kísérleteiről nevezetes. — 429

Descartes, René (1596—1650) — francia filozófus, matematikus és természetkutató. — 202, 227, 232, 280, 356, 360, 391, 590, 592, 823

Desmaret — francia zsandártiszt. — 30

Diderot, Denis (1713—1784) — a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb filozófusa, az enciklopedisták vezetője, harcos materialista és ateista. — 202, 392, 595

Dietzgen, Josef (1828—1888) — német tímármunkás, szocialista; autodidakta filozófus. — 603

Diez, Christian Friedrich (1794—1876) — német nyelvész, a román filológia egyik megalapítója. — 349

Dikaiarkhosz (i. e. IV. sz.) — görög tudós, Arisztotelész tanítványa. — 515

Diodórosz Szikeliosz (Diodorus Siculus) (i. e. kb. 80—29) — görög történész. — 541, 547

Dionüsziosz, halikarnasszoszi (i. e. I. sz.—i. sz. I. sz.) — görög származású római történész. — 517

Disraeli (D'Israeli), Benjamin, (1876-tól) Earl of Beaconsfield (1804—1881) — angol politikus és író, a negyvenes években az Ifjú Anglia csoport tagja; később a toryk, majd a konzervatív párt egyik vezetője; 1852, 1858—59, 1866—68 pénzügyminiszter, 1868, 1874—80 miniszterelnök; a brit gyarmati terjeszkedés egyik ösztönzője és szervezője. — 690

Dolleschall, Laurenz (szül. 1790) — 1819—47 rendőrtisztviselő Kölnben; a „Rheinische Zeitung" cenzora. — 181

Dollfus, Jean (1800—1887) — elzászi nagyiparos, polgári filantróp. Mulhouse polgármestere. — 67, 111

Douay, Felix-Charles (1816—1879) — francia tábornok; a versailles-i csapatok egyik vezére. — 48

Draper, John William (1811—1882) — amerikai fiziológus, kémikus és történész. — 367

Dronke, Ernst Friedrich Johann (1797—1849) — német tanító; 1841-től a fuldai gimnázium igazgatója; több filológiai és történeti mű szerzője. — 689

Drumont, Edouard-Adolphe (1844—1917) — francia reakciós, antiszemita publicista. — 622

Ducpétiaux, Edouard (1804—1868) — belga publicista és közgazdász, a belga börtönök és jótékonysági intézmények főfelügyelője; szociálreformer. — 74

Dufaure, Jules-Armand-Stanislas (1798—1881) — francia jogász és politikus, orléanista; 1849 előtt és 1871 után több ízben miniszter, 1876, 1877—79 miniszterelnök. — 25, 30, 45, 46

Duncker, Franz Gustav (1822—1888) — német könyvkiadó és publicista, a haladópárt tagja, a Hirsch—Duncker-féle szakegyletek egyik alapítója. — 739, 741

Dupont, Eugène (kb. 1831—1881) — francia hangszerkészítő; részt vett az 1848-as párizsi júniusi felkelésben; 1862-től Londonban élt, 1864—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja. — 53

Dureau de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste (1777—1857) — francia költő és történész. — 535

Duval, Emile-Victor (1841—1871) — francia öntőmunkás, blanquista; az Internacionálé tagja, a Kommün tábornoka; 1871. ápr. 4-én a versailles-iak elfogták és agyonlőtték. — 30

Dühring, Eugen Karl (1833—1921) — német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. — 190—195, 198, 208—248, 250, 252, 256—263, 265, 269—273, 275—285, 287—288, 290—293, 295—298, 300, 305—307, 321—326, 328, 331—332, 334—338, 343—345, 347—353, 378, 379, 380, 744—745, 782, 826, 844

Dürer, Albrecht (1471—1528) — német reneszánsz festő, rézmetsző, szobrász és építész. — 355

E

Eccarius, Johann Georg (1818—1889) — német szabó, publicista, londoni emigráns; az Igazak Szövetségének, majd a Kommunisták Szövetségének tagja, 1864—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1867—71 főtitkára, az Internacionálé valamennyi konferenciájának és kongresszusának küldötte, később trade-unionista. — 54, 440, 722—723, 732

E(h)rhard, Johann Ludwig Albert (szül. kb. 1820) — német kereskedelmi alkalmazott, a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja, az esküdtszék felmentette. — 447

Eichhoff, Wilhelm (1833—1895) — német publicista, az 50-es évek végén leleplezte Stieber kémtevékenységét. — 817

Eilau, N. — kereskedő, közvetítő Marx és a Párizsi Kommün képviselői között. Dokumentumokat és leveleket továbbított. — 763

Elgin, James Bruce, Earl of Elgin and of Kincardine (1811—1863) — angol diplomata; 1857—58, 1860—61 rendkívüli meghatalmazott Kínában; 1862—63 indiai alkirály. — 713

Elsner, Karl Friedrich Moritz (1809—1894) — német publicista és politikus, radikális; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években a „Neue Oderzeitung" egyik szerkesztője. — 453

Enfantin, Barthélemy-Prosper (Père Enfantin) (1796—1864) — francia mérnök, utópikus szocialista, Saint-Simon egyik legközelebbi tanítványa; a saint-simonista iskola egyik vezetője. — 211

Enss, Abraham (XIX. sz.) — porosz bérlő, rövid ideig eisenachiánus; Dühring híve. — 344

Ermen, Gottfried — a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa. — 738

Ernst, Paul (1866—1933) — német író és kritikus; a 80-as években szociáldemokrata, a német

szociáldemokrácia teoretikus folyóiratának, a „Neue Zeit"-nek állandó munkatársa. — 821

Ersch, Johann Samuel (1766—1828) — bibliográfus, a statisztika és a földrajz professzora Halléban. — 706

Espartero, Baldomero, conde de Luchana, duque de la Victoria (1793—1879) — spanyol tábornok, a progresszista párt vezére; 1841—43 régens, 1854—56 miniszterelnök. — 22

Espinas, Alfred-Victor (1844—1922) — francia filozófus és szociológus, evolucionista. — 466—467

Estrup, Jakob (1825—1913) — dán konzervatív politikus. — 821

Eudes, Emile-François-Desire (1843—1888) — francia újságíró, blanquista. — 12

Eukleidész (i. e. IV—III. sz.) — görög matematikus. — 356

Euripidész (i. e. kb. 480—406) — görög drámaíró. — 488

Ewerbeck, August Hermann (1816—1860) — német orvos és író, az Igazak Szövetsége párizsi csoportjának vezetője, majd a Kommunisták Szövetségének tagja; 1844—51 szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; 1850-ben kilép a Szövetségből, majd Amerikában és ismét Franciaországban él. — 439, 446

Eynern, Ernst von (1838—1906) — német politikus és kereskedő, 1879-től porosz képviselő, a szociáldemokrácia elkeseredett ellensége. — 381

F

Fabiusok — római patrícius nemzetség. — 533

Farga Pellicer, Rafael (1840—1890) — spanyol nyomdász és újságíró; az Alliance egyik alapító tagja, bomlasztó tevékenysége miatt kizárták az Internacionáléból. — 131

Fatcher, Julius (Jules) (1820—1878) — német publicista, vulgáris közgazdász, ifjúhegeliánus, szabadkereskedő; 1850—61 emigráns Angliában, a „Morning Star" munkatársa; 1861-ben visszatért Németországba; később haladópárti. — 74, 727

Favre, Jules-Gabriel-Claude (1809—1880) — francia ügyvéd és politikus, az 50-es évek végétől a burzsoá republikánus ellenzék egyik vezetője; 1858-ban Orsini ügyvédje, 1870—71a nemzeti védelem kormányának külügyminisztere, részt vett a Párizsi Kommün leverésében. — 19, 20, 23, 25, 28, 42, 47, 55, 56, 764, 769

Ferdinánd, II. (Bourbon Károly) (1810—1859) — Szicília és Nápoly királya 1830—1859. — Messina 1848 szeptemberi ágyúzásáért a Bomba-király nevet kapta. — 21

Ferdinánd, V. (Katolikus) (1452—1516) — Kasztília királya 1474—1504, régense 1507—1516; II. Ferdinánd néven Aragónia királya 1479—1516, Szicília királya 1486—1516; III. Ferdinánd néven Nápoly királya 1504—1516. — 480

Ferenc, II. (1768—1835) — német-római császár 1792—1806; I. Ferenc néven osztrák császár 1804—1835. — 145

Ferry, Jules-François-Camille (1832—1893) — francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870—71 Párizs polgármestere, a nemzeti védelem kormányának tagja, 1880—81, 1883—85 miniszterelnök. — 20

Feuerbach, Ludwig (1804—1872) — német materialista filozófus. — 580—581, 587—588, 590—591, 593—601, 826, 832, 844

Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814) — német idealista filozófus, Hegel előfutára. — 210, 298, 381, 838

Firks, Fjodor Ivanovics (Schédo-Ferroti, D. K.), báró (1812—1872) — liberális orosz publicista; az oroszországi agrárviszonyokról szóló művek szerzője. — 757

Fison, Lorimer (1832—1907) — angol etnográfus, Ausztrália-kutató. — 474—475

Fiocon, Ferdinand (1800—1866) — francia kispolgári radikális politikus és publicista, a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. — 182, 443, 84

Flourens, Gustave (1838—1871) — francia természettudós és forradalmár, blanquista; az 1870. okt. 31-i és az 1871. jan. 22-i felkelés egyik vezetője, a Kommün tagja; 1871. ápr. 3-án a versailles-iak elfogták és megölték. — 25, 28, 30

Fontana, Giuseppe P. — olasz politikus, részt vett az 1848-as itáliai forradalomban, majd emigrált; 1864—65 az Internacionálé Központi Tanácsának tagja; 1865-ben Olaszország ügyeivel megbízott titkár. — 722—724

Fourier, François-Marie-Charles (1772—1837) — francia utópikus szocialista. — 81, 82, 120, 200, 210—211, 299, 301—302, 305, 312, 314, 328, 381, 383, 385, 387—388, 403—405, 493, 553, 570, 675, 684, 735, 810, 811

Fox, Peter (Föxchen) (Peter Fox André) (megh. 1869) — angol újságíró, pozitivista; a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Liga egyik vezetője; az Internacionálé tagja. — 733

Fraas, Karl Nikolaus (1810—1875) — német botanikus és agronómus, müncheni egyetemi tanár. — 747

Frankel Leó (1844—1896) — magyar ötvösműves; a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere; 1871—72 a Főtanács tagja, Marx irányvonalának követője; 1876-ban visszatért Budapestre, 1876—83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában; 1889-ben Magyarországon részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. — 40, 762

Freeman, Edward Augustus (1823—1892) — angol történész, liberális. — 458

Freiligrath, Ferdinand (1810—1876) — német forradalmár költő; 1848—49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a Kommunisták Szövetségének tagja; az 50-es évektől kispolgári radikális. — 447

Friedländer, Max (1829—1872) — német publicista, polgári demokrata; a „Neue Oderzeitung" és a bécsi „Presse" szerkesztője, melyeknek Marx az 50—60-as években munkatársa volt; a „Neue Freie Presse" alapítója és szerkesztője; F. Lassalle unokafivére. — 713

Frigyes, I., Barbarossa (Rőtszakállú) (kb. 1123—1190) — német király 1152-től és császár 1155—1190. — 696—697

Frigyes, II. (Hohenstaufen) (1194—1250) — német király 1212-től, német-római császár 1220—1250. — 696

Frigyes, II. (Nagy) (1712—1786) — porosz király 1740—1786. — 56, 145, 345, 670, 720

Frigyes Vilmos (1620—1688) — brandenburgi választófejedelem 1640—1688. — 316, 839

Frigyes Vilmos, II. (1744—1797) — porosz király 1786—1797. — 145

Frigyes Vilmos, III. (1770—1840) — porosz király 1797—1840. — 181, 406, 582, 584, 758—759

Frigyes Vilmos, IV. (1795—1861) — porosz király 1840—1861; 1857-től elmebeteg. — 586, 673

Frost, John (1784—1877) — angol szövőmunkás; az 1839-es newporti chartista felkelés vezetője, halálra ítélték, az ítéletet életfogytiglani ausztráliai száműzetésre változtatták; 1856-ban kegyelmet kapott és visszatért Angliába. — 706—707

Fustel de Coulanges, Numa-Denis (1830—1889) — francia történész, az ókorral és Francia ország középkori történelmével foglalkozott. — 517

Fülöp Ágost, II. (1165—1223) — francia király 1180—1223. — 838

Fülöp, II. (1525—1598) — spanyol király 1556—1598. — 726

G

Gajus (II. sz.) — római jogtudós, a római jog egyik rendszerezője. — 484

Galenus, Claudius (kb. 130—kb. 200) — római orvos, természettudós és filozófus. — 254

Galle, Johann Gottfried (1812—1910) — német csillagász, 1846-ban észlelte a Neptunus bolygót. — 590

Galliffet, Gaston-Alexandre-Auguste, marquis de (1830—1909) — francia tábornok; a sedani hadifogságból kiengedték a Kommün elleni harcra, a versailles-i csapatok egyik vezére. — 30, 31, 54

Gambetta, Léon (1838—1882) — francia politikus, mérsékelt republikánus; a nemzeti védelem kormányában belügyminiszter, a tours-i kormánydelegáció vezetője; 1881—82 miniszterelnök és külügyminiszter. — 19

Ganesco, Grégori (Grigoire) (1830—1877) — romániai születésű francia publicista; bonapartista, majd Thiers híve. — 40

Garibaldi, Giuseppe (1807—1882) — olasz forradalmi demokrata, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmak és az Itália újraegyesítéséért folyó harcok szervezője és vezére. — 721—722

Gauss, Karl Friedrich (1777—1855) — német matematikus. — 224

Geib, August (1842—1879) — hamburgi könyvkereskedő, szociáldemokrata. — 163

Geiser, Bruno (1846—1898) — újságíró, a Szociáldemokrata Munkáspárt és az I. Internacionálé tagja, a „Volksstaat" és a „Neue Welt" szerkesztője. — 810

George, Henry (1839—1897) — amerikai publicista és közgazdász, polgári reformista; propagálta a föld nacionalizálását mint a tőkés társadalom ellentmondásainak megoldását; befolyása alá akarta vonni az amerikai munkásmozgalmat is. — 617—619, 800—801, 814—815

Gergely, tours-i (Gregor Turonensis, Georgius Florentius) (kb. 540—kb. 594) — teológus és történész, 573-tól Tours püspöke. — 542

Gerhardt, Charles-Frédéric (1816—1856) — francia kémikus. — 284, 741

Giffen, Sir Robert (1837—1910) — angol burzsoá közgazdász és statisztikus, pénzügyi szakértő. — 319, 410, 650, 662

Giovacchini, P. — olasz munkásmozgalmi vezető, 1871-ben a Főtanács tagja, Olaszország ügyeivel megbízott titkár. — 54

Giraud-Teulon, Alexis (szül. 1839) — svájci francia őstörténész. — 466—467, 486

Gladstone, William Ewart (1809—1898) — angol politikus és író; tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1843—45 kereskedelemügyi, 1845—46 gyarmatügyi, 1852—55 és 1859—66 pénzügyminiszter; 1868—74, 1880—85, 1886, 1892—94 miniszterelnök. — 177, 518, 748, 767

Gneisenau, August Wilhelm Anton, Graf Neithardt von (1760—1831) — porosz tábornok és politikus. — 758

Goegg, Amand (1820—1897) — német újságíró, kispolgári demokrata, majd szociáldemokrata. — 159, 446

Goethe, Johann Wolfgang von (1749—1832) — német költő és tudós. — 113, 173, 259, 298, 349, 470, 585, 592

Gould, Jay (1836—1892) — amerikai nagytőkés; vasútkirály. — 829

Grant, James (1802—1879) — angol radikális újságíró és író, 1850—71 a „Morning Advertiser" szerkesztője. — 84

Gray, John (1798—1850) — angol közgazdász, utópikus szocialista, Owen követője; a „munkapénz" elméletének hirdetője. — 709

Greg, Robert Hyde (1795—1875) — angol gyáros, szabadkereskedő, a manchesteri kereskedelmi kamara elnöke. — 84, 85, 87

Grimm, Jakob Ludwig Karl (1785—1863) — német filológus, a germanisztika és az összehasonlító néprajz úttörője, a berlini egyetem professzora, mérsékelt liberális; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (közép). — 349, 540, 705, 733, 746—747

Gross, Magnus — német publicista, kispolgári demokrata; a XIX. sz. 50-es éveiben emigráns az Amerikai Egyesült Államokban. — 689

Grote, George (1794—1871) — angol ókortörténész. — 514—516

Grousset, Pascal (1844—1909) — francia újságíró és politikus, blanquista; a nemzeti gárda központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek tagja. — 764

Grove, Sir William Robert (1811—1896) — angol jogász és fizikus. — 360, 731

Gruber, Johann Gottfried (1774—1851) — tudós és irodalomtörténész. — 706

Grün, Karl (Ernst von der Haide) (1817—1887) — német kispolgári publicista, a 40-es években az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; 1848—49-ben kispolgári demokrata; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal). — 587

Guesde, Mathieu-Basile (Jules) (1845—1922) — francia szocialista, anarchista; 1879-ben a Francia Munkáspárt egyik alapítója, marxista, az első világháború idején soviniszta. — 802, 804

Guibert de Nogent (1053—1124) — francia történész és teológus; a feudális arisztokrácia apologétája. — 698

Guilbert von Noyon *lásd* Guibert de Nogent

Guiod, Alphonse-Simon (szül. 1805) — francia tábornok. — 19

Guizot, François-Pierre-Guillaume (1787—1874) — francia történész és politikus, orléanista;

1832—37 közoktatásügyi miniszter; 1840 londoni nagykövet; 1840—47 külügyminiszter 1847—48 miniszterelnök. — 22, 182, 608, 690, 800, 844

Gumpert, Eduard (megh. 1893) — manchesteri német orvos, Marx és Engels barátja. — 739

Gülich, Gustav von (1791—1847) — német vállalkozó, közgazdász, feltaláló; a német védővámosok feje. — 848

H

Habsburgok (1780-tól Habsburg-Lotaringiaiak) — osztrák főhercegi, majd császári család, német-római császárok (megszakításokkal) 1273—1806, magyar királyok 1437—1918, spanyol királyok 1507—1700, portugál királyok a spanyol ágból 1580—1598, toszkánai nagyhercegek 1765—1859, mexikói császár 1864—1867. — 454

Haeckel, Ernst Heinrich (1834—1919) — német darwinista biológus, ateista; szociáldarwinista. — 195, 240—242, 294

Hales, William — angol munkásmozgalmi vezető, 1869—72 a Főtanács tagja. — 53, 54, 56

Haller, Karl Ludwig von (1768—1854) — svájci jogász és történész, feudális monarchista. — 835

Hansemann, David Justus Ludwig (1790—1864) — német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848. márc.—szept. porosz pénzügyminiszter. — 77, 181

Harkness, Margaret (John Law) — angol írónő. — 817

Harney, George Julian (1817—1897) — angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője; a „Northern Star", a „Red Republican" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. — 438, 690

Harring, Harro Paul (1798—1870) — német író, költő, kispolgári radikális; 1828-tól (megszakításokkal) emigránsként élt különféle európai államokban. — 439

Harris, George — angol munkásmozgalmi vezető, a chartista O'Brien híve, 1869—72 a Főtanács tagja, 1870—71 pénzügyi titkár. — 54

Harrison, Frederic (1831—1923) — angol jogász és történész, polgári radikális, pozitivista az I. Internacionálé tagja. — 850

Hasenclever, Wilhelm (1837—1889) — német szociáldemokrata, lassalleánus; 1871—75 az Általános Német Munkásegylet elnöke, 1874—87 a Reichstag tagja. — 157, 161

Hasselmann, Wilhelm (szül. 1844) — német szociáldemokrata; a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője; 1871—75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztője; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja, 1878-ban az anarchista csoport egyik vezetője, 1880-ban anarchista nézetei miatt kizárták a pártból. — 157, 161

Hatzfeldt (Hatzfeld), Sophie, grófné (1805—1881) — Lassalle barátnője és híve; 1867-ben frakciós csoportot alapított. — 725, 727

Haupt, Hermann Wilhelm (szül. kb. 1831) — német kereskedelmi alkalmazott, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista-per egyik vádlottja; letartóztatásakor eláruita a kölni központi vezetőséget; szabadlábra helyezése után Brazíliába menekült. — 446

Haussmann, Georges-Eugène, baron (1809—1891) — francia politikus, bonapartista; 1851-ben az államcsíny résztvevője; 1853—1870 Szajna département prefektusa. — 41, 50, 51, 58, 96

Haxthausen, August, Freiherr von (1792—1866) — porosz kormánytanácsos, közgazdasági író; reakciós; ismertette az oroszországi paraszti földközösséget (obscsinát). — 712

Hebert, Jacques-René (1757—1794) — francia forradalmár, a jakobinus diktatúrát balról támadó túlzók egyik vezetője. — 150

Heeckeren, Georges-Charles d'Anthès, baron de (1812—1895) — francia földbirtokos és politikus, royalista; az 1830-as júliusi forradalom után Oroszországba menekül, 1834—37 orosz gárdatiszt, párbajban megöli Puskint; visszatér Franciaországba, 1848-tól bonapartista, az 1851-es államcsíny résztvevője, majd szenátor. — 29

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — német objektív idealista filozófus. — 101, 195—196, 199, 201, 205—206, 207, 210, 211, 213—216, 219—222, 226, 231, 237, 243, 247, 274, 278, 280, 283, 286—288, 294—298, 302, 358, 381, 382, 388, 391, 395, 396, 564, 580, 582—586, 588—592, 594, 598, 601—603, 605, 607, 609, 720, 731, 739, 741, 747, 776, 813, 831—832, 833—834, 838

Heine, Heinrich (1797—1856) — német költő és író; 1843-tól Marx barátja. — 582, 623

Heinzen, Karl Peter (1809—1880) — német publicista, kispolgári demokrata. — 689—692

Hellwald, Friedrich Anton Heller von (1842—1892) — osztrák etnográfus, földrajztudós és történész. — 780

Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand von (1821—1894) — német fizikus és fiziológus; következetlen materialista, a neokantiánus agnoszticizmus felé hajlott. — 195

Henning, Leopold-Dorotheus (1791—1866) — óhegeliánus, a berlini egyetem professzora. — 833

Henrik, IV. (1553—1610) — francia király 1589—1610. — 697

Hepner, Adolf (1846—1923) — német szociáldemokrata; 1872-ben küldött az I. Internacionálé hágai kongresszusán; később Amerikába emigrált. — 773

Hérakleitosz, epheszoszi (i. e. kb. 540—kb. 480) — görög filozófus, a dialektika egyik megalkotója. — 202, 392

Herman, Alfred — belga szobrász, munkásmozgalmi vezető; a Kommunisták Szövetségének, később az Internacionálénak és a Főtanácsnak a tagja, 1871—72 Belgium ügyeivel megbízott titkár; később a bakunyinisták mellé állt. — 53

Herodes (Nagy) (i. e. kb. 73—4) — Palesztina királya i. e. 37—4. — 534

Hérodotosz (i. e. kb. 484—kb. 425) — görög történetíró. — 472, 488

Herschel, Sir John Frederick William (1792—1871) — angol csillagász. — 359

Hervé, Aimé-Marie-Edouard (1835—1899) — francia újságíró, polgári liberális; a második császárság bukása után orléanista. — 49

Herwegh, Georg Friedrich (1817—1875) — német forradalmár költő. — 443

Heusler, Andreas (1834—1921) — svájci jogtudós. — 485

Heyse, Johann Christian August (1764—1828) — német nyelvész és pedagógus; nyelvtankönyvek szerzője. — 349

Hilditch, Richard — angol polgári közgazdász a XIX. sz. közepén. — 800

Hins, Eugène (1839—1923) — az I. Internacionálé belga szekciójának egyik szervezője, a belga föderális tanács tagja, proudhonista, majd bakunyinista. — 770

Hobbes, Thomas (1588—1679) — angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. — 590, 720, 831

Hofmann, August Wilhelm von (1818—1892) — német kémikus, egyetemi tanár Londonban, Bonnban és Berlinben (1846—1865), a kátrányfesték-kémia úttörője. — 739, 741

Hohenzollernok — németországi uralkodóház, nürnbergi várgrófok 1191—1415, brandenburgi választófejedelmek 1415—1701, porosz királyok 1701—1918, német császárok 1871—1918. — 41, 145, 454, 704, 728, 758

Hole, James — angol publicista, polgári filantróp. — 74

Homérosz – legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX—VII. sz.). — 487, 517—518

Howitt, Alfred William (1830—1908) — angol etnográfus; 1862—1901 gyarmati tisztviselő Ausztráliában. — 475

Höchberg, Karl (Richter) (1853—1885) — német újságíró, szociálreformista, 1876-ban csatlakozott a Szocialista Munkáspárthoz; több reformista újságot és folyóiratot alapított és finanszírozott. — 783, 788

Huber, Victor-Aimé (1800—1869) — német publicista és irodalomtörténész, konzervatív. — 74, 82, 83

Humboldt, Alexander, Freiherr von (1769—1859) — német természettudós és felfedező. — 182

Hume, David (1711—1776) — angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász, a merkantilisták ellenfele. — 198, 282, 590

Huschke, Georg Philipp Eduard (1801—1886) — német jogász és író; a római jog történetével foglalkozott. — 533

Hutten, Ulrich von (1488—1523) — német humanista költő, a reformáció egyik vezéralakja, az 1522-es lovagi felkelés ideológusa. — 715—716

Huxley, Thomas Henry (1825—1895) — angol természettudós, biológus; Darwin barátja és munkatársa; következetlen materialista. — 246, 849

Hyndman, Henry Mayers (1842—1921) — angol ügyvéd és publicista, a Szociáldemokrata Szövetség egyik alapítója és vezetője. — 819

I

Ibsen, Henrik (1828—1906) — norvég drámaíró. — 823

Im Thurn, Everard Ferdinand (1852—1932) — angol gyarmati tisztviselő, utazó és antropológus. — 588

Irminon (megh. kb. 826) — benedekrendi szerzetes, 812—17 a Párizs melletti saint-germain-des-prés-i kolostor apátja. — 553

Ironside, Isaac — angol újságíró, urquhartista, a „Sheffield Free Press" szerkesztője és a londoni „Free Press" társszerkesztője. — 701

Iván, III., Vasziljevics (Nagy) (1440—1505) — moszkvai nagyherceg 1462—1505. — 579

J

Jacobi, Abraham (1830—1919) — német orvos; a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja; 1853-ban Angliába, majd az Egyesült Államokba emigrált s ott az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban; a marxizmus propagálója. — 447, 833

Jacquemet — francia katolikus pap; 1848-ban a párizsi érsek fővikáriusa. — 51

János (1801—1873) — szász herceg (Philaletes álnéven Dante fordítója); Szászország királya 1854—1873. — 181

Jaroszláv (Bölcs) (978—1054) — kievi nagyfejedelem 1019—1054. — 485

Jaubert, Hippolyte-François, comte (1798—1874) — francia filológus és politikus, orléanista; 1840-ben közmunkaügyi miniszter; 1871-ben a versailles-i nemzetgyűlés tagja. — 53

Jones, Ernest Charles (1819—1869) — angol proletárköltő és publicista, a chartisták balszárnyának egyik vezetője; az 50-es évek derekáig szoros kapcsolatban volt Marxszal és Engelsszel. — 689—690, 706, 732

Jones, Richard (1790—1855) — angol közgazdász. — 691

Joss, Fritz (megh. 1517) — német parasztvezér, a Bundschuh (Bocskoros Szövetség) újjászervezője; F. Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának egyik szereplője. — 715

Joule, James Prescott (1818—1889) — angol fizikus. — 360

Jung, Hermann (1830—1901) — svájci órás, részt vett a svájci munkásmozgalomban, majd Londonba emigrált; 1864—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és Svájc ügyeivel megbízott titkára, az 1872-es hágai kongresszusig Marx híve, később csatlakozott a trade unionok reformista szárnyához. — 53, 54

Jung, Georg Gottlob (1814—1886) — német publicista, kispolgári demokrata, ifjúhegeliánus; 1842-ben a „Rheinische Zeitung" társkiadója; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés baloldalának egyik vezetője; később nemzeti liberális. — 674

Juta, Jaan Carel (szül. 1824) — holland könyvkereskedő Fokvárosban; Louise Marx férje. — 794

K

Kanitz, Hans Wilhelm Alexander, Graf von (1841—1913) — porosz konzervatív politikus; 1889—1913 a Reichstag tagja. — 661

Kant, Immanuel (1724—1804) — német filozófus és természettudós. — 196, 204, 210, 224, 229, 230, 236, 302, 358—361, 381, 388, 394, 583, 590—592, 594, 600, 831, 833, 838, 850—851

Karolingok — frank uralkodóház a VIII—X. században; a mai Franciaország, Németország és Olaszország területén uralkodott. — 575

Károly (Merész) (1433—1477) — burgundi fejedelem 1467—1477. — 575

Károly, I. (Nagy) (kb. 742—814) — frank király 768-tól, római császár 800—814. — 418, 420, 552—553

Károly, V. (1500—1558) — I. Károly néven spanyol király 1516—1556; német-római császár 1519—1556. — 715

Károly, VIII. (1470—1498) — francia király 1483—1498. — 579

Kaufman, Konsztantyin Petrovics (1818—1882) — orosz tábornok és politikus; a Kaukázus és Közép-Ázsia meghódítását irányította, Turkesztán főkormányzója. — 264, 787

Kautsky, Karl (1854—1938) — német publicista, szociáldemokrata, kezdetben marxista, később opportunista, a centrizmus fő ideológusa. — 799, 803, 809, 812, 834

Kautsky, Minna (1836—1912) — német írónő, Karl Kautsky anyja. — 813

Kaye, Sir John William (1814—1876) — angol gyarmati tisztviselő és író, etnográfus és hadtörténész; 1858—74 az Indiaügyi Minisztérium politikai és titkos ügyosztályának vezetője. — 472

Kelley-Wischnewetzky, Florence (1859—1932) — amerikai írónő, szocialista, majd polgári reformista; „A munkásosztály helyzete Angliában" fordítója. — 615, 642, 814, 816

Kepler, Johannes (1571—1630) — német csillagász, felfedezte a bolygók mozgástörvényeit. — 195, 356

Kinkel, Gottfried (1815—1882) — német költő és publicista, kispolgári demokrata; az 1849-es badeni—pfalzi felkelés résztvevője; a porosz bíróság életfogytiglani várbörtönre ítélte; a fogságból megszökött és Londonba emigrált, ott a kispolgári emigráció egyik vezetője lett. — 446

Kirchhoff, Gustav Robert (1824—1887) — német fizikus, materialista; elektrodinamikával foglalkozott; a spektrálanalízis egyik megalapítója. — 196

Klein, Johann Jakob (szül. kb. 1818) — német orvos, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista-per egyik vádlottja, az esküdtszék felmentette; a 70-es évek elején részt vett a német munkásmozgalomban. — 447

Kleiszthenész (i. e. VI. sz. vége) — athéni politikus. — 526

Kolb, Georg Friedrich (1808—1889) — német publicista és statisztikus; polgári demokrata. — 53

Kolumbusz (Cristoforo Colombo; Cristóbal Colón) (kb. 1451—1506) — genovai származású spanyol hajós, Amerika felfedezője. — 376

Kopernikusz (Kopernik; Coppernicus) Nicolaus (1473—1543) — lengyel csillagász, a heliocentrikus felfogás kidolgozója és ezzel a tudományos asztronómia megteremtője. — 230, 356, 357

Kopp, Hermann Franz Moritz (1817—1892) — német kémikus és kémiatörténész. — 596

Kosciuszko, Tadeusz (1746—1817) — lengyel nemzeti hős, az 1794-es felkelés vezére. — 144, 703

Kossuth Lajos (1802—1894) — 446

Kovalevszkij (Kovalevsky), Makszim Makszimovics (1851—1916) — orosz etnográfus, társadalomtörténész és jogász. — 483—486, 536, 539, 543

Kriege, Hermann (1820—1850) — német újságíró, a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottságnak és az Igazak Szövetségének tagja, „igazi szocialista" nézeteket vallott, majd nyilvánosan szakított a kommunizmussal és a demokrata párthoz csatlakozott. — 439, 440

Krupp, Alfred (1812—1887) — német nagyiparos, fegyver- és ágyúgyáros. — 86

Krupp, Friedrich Alfred (1854—1902) — német nagyiparos, fegyver- és ágyúgyáros. — 669

Kryński, Jan (1811—1890) — lengyel forradalmár; Londonba emigrált; 1865—67 az Internacionálé Főtanácsának tagja, a „Lengyel Nép" (Lud Polski) elnevezésű forradalmi demokratikus szervezet titkára; 1875-ben a „Wici" c. lengyel szocialista folyóirat szerkesztője. — 142

Kugelmann, Franziska (szül. 1858) — Ludwig Kugelmann leánya. — 760

Kugelmann, Gertrud (szül. Oppenheim) (szül. kb. 1839) — Ludwig Kugelmann felesége. — 760

Kugelmann, Ludwig (1828—1902) — német orvos, részt vett az 1848—49-es forradalomban, az I. Internacionálé tagja, küldött a lausanne-i kongresszuson (1867) és a hágai kongresszuson (1872); szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. — 725, 735, 737, 748, 752, 756, 757, 759, 761, 764

Kuhlmann, Georg (szül. 1812) — német kalandor; prófétaként lépett fel a svájci német kézművesek előtt és az „igazi szocializmust" prédikálta; később kiderült, hogy az osztrák kormányzat szolgálatában álló provokátor. — 440

L

Labriola, Antonio (1843—1904) — olasz filozófus és publicista, szocialista, a marxizmus egyik első propagandistája Olaszországban, fellépett Bernstein revizionizmusa ellen. — 853

Lachâtre (La Châtre), Maurice (1814—1900) — francia történész, kommünár; a „Tőke" első francia fordítója. — 773

Lafargue, Laura (1845—1911) — Marx középső lánya, a francia munkásmozgalom résztvevője; 1868-tól Paul Lafargue felesége. — 759, 763

Lafargue, Paul (1842—1911) — francia szocialista; az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866—69 Spanyolország ügyeivel megbízott titkár; részt vett az Internacionálé franciaországi, spanyolországi és portugáliai szekcióinak megalapításában; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a francia munkáspárt egyik alapítója; Marx és Engels híve, 1868-tól Marx veje. — 194, 380, 432, 667, 740, 759, 763, 800, 802, 804, 848, 853, 854

Lafayette (La Fayette), Marie-Joseph-Paul Motier, marquis de (1757—1834) — francia tábornok és politikus; részt vett az amerikai függetlenségi háborúban; 1789-ben a párizsi nemzetőrség parancsnoka, 1791-ben lövetett a Mars-mezei tüntetőkre, 1792-ben külföldre szökött; 1830-ban Lajos Fülöp egyik trónra juttatója. — 454

Laffitte, Jacques (1767—1844) — francia bankár és politikus; orléanista. — 21

Lajos, XI. (1423—1483) — francia király 1461—1483. — 579

Lajos, XIV. (1638—1715) — francia király 1643—1715. — 613, 757, 787

Lajos, XV. (1710—1774) — francia király 1715—1774. — 787

Lajos, XVI. (1754—1793) — francia király 1774—1792. — 12

Lajos Fülöp, I. (1773—1850) — orléans-i herceg; francia király 1830—1848. — 9, 21, 22, 23, 28, 36, 45, 46, 149, 175, 177, 434, 637, 786

Lamarck, Jean-Baptiste-Pierre-Antoine de Monet, chevalier de (1744—1829) — francia természetkutató; az első átfogó fejlődéselmélet megalkotója, Darwin előfutára. — 238, 243—244, 361, 592

Lamartine, Alphonse-Marie-Louis de (1790—1869) — francia költő, történész és politikus; a 40-es években a mérsékelt republikánusok egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány külügyminisztere és tulajdonképpeni feje. — 183, 443

Lange, Christian Konrad Ludwig (1825—1885) — német filológus és történész. — 533

Lange, Friedrich Albert (1828—1875) — német publicista és filozófus, szociálreformer; az Internacionálénak a tagja. — 173, 729

Lankester, Sir Edwin Ray (1847—1929) — angol biológus. — 432

Laplace, Pierre-Simon, marquis de (1749—1827) — francia matematikus, csillagász és fizikus. — 204, 358—359, 362, 381, 394

Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — német író és politikus; részt vett az 1848-as forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója; támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. — 108, 159, 167, 168, 171—174, 178, 211, 270, 284, 381, 569, 623, 713, 715, 725—728, 765, 776, 778, 788—789

Laurent, Auguste (1807—1853) — francia kémikus. — 284, 741

Laura *lásd* Lafargue Laura

Lavergne—Peguilhen, Moritz von (1801—1870) — publicista, közgazdász, a romantikus történeti iskola képviselője. — 835—836

Lavoisier, Antoine-Laurent (1743—1794) — francia kémikus, az égés jelenségének megmagyarázója, a modern kémia egyik megteremtője; statisztikával is foglalkozott. — 360

Lavrov, Pjotr Lavrovics (1823—1900) — orosz publicista és szociológus, narodnyik. — 430, 779

Lecomte, Claude-Martin (1817—1871) — francia tábornok. — 27, 28, 31, 45, 46, 47

Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste (1807—1874) — francia ügyvéd, publicista, a kispolgári demokraták egyik vezetője. — 446, 848

Le Flo (Leflô), Adolphe-Emmanuel-Charles (1804—1887) — francia tábornok és diplomata, monarchista. — 28, 31

Leibniz, Gottfried Wilhelm, Freiherr von (1646—1716) — német matematikus, objektív idealista filozófus. — 210, 291, 356, 833

Le Lubez, Victor-P. (szül. kb. 1834) — londoni francia emigráns, radikális; 1864—66 a Központi Tanács tagja, 1864—65 Franciaország ügyeivel megbízott titkára, részt vett az 1865-ös londoni konferencián; az 1866-os genfi kongresszuson rágalmai és intrikái miatt kizárták a Központi Tanácsból. — 721—724

Lemke, Gottlieb (kb. 1844—1885) — a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja. — 428

Leonardo da Vinci (1452—1519) — olasz festő, szobrász, építész és feltaláló. — 355

Leonhardt, Gerhard Adolf Wilhelm (1815—1880) — német jogász, reakciós politikus, 1865—66 hannoveri, 1867—79 porosz igazságügyminiszter. — 419

Lépine, Jules — a francia munkáspárt párizsi egyesülésének titkára. — 430

Leroux, Pierre (1797—1871) — francia publicista, utópikus szocialista, Saint-Simon követője; 1851—52 emigráns Angliában — 816

Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781) — német felvilágosító, költő, kritikus. — 836

Lessner, Friedrich (1825—1910) — német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848—49-es forradalomban; a kölni kommunista-perben 3 évi várbörtönre ítélték; 1856-ban Londonba emigrált, Marx és Engels híve. — 53, 432, 440, 447

Letourneau, Charles-Jean-Marie (1831—1902) — francia szociológus és etnográfus. — 466, 468

Leverrier (Le Verrier), Urbain-Jean-Joseph (1811—1877) — francia csillagász és matematikus, 1846-ban Arago kezdeményezésére (Adamstól függetlenül) kiszámította a még ismeretlen Neptunus pályáját. — 590

Levi, Leone (1821—1888) — angol közgazdász és statisztikus. — 650

Levy, Gustav — német szocialista, az 50-es években Lassalle ellenfele, később híve. — 699

Liebig, Justus, Freiherr von (1803—1873) — német kémikus, az agrokémia megalapítója. — 112, 195, 780

Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — német szocialista; a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848-as forradalom résztvevője, az Internacionálé tagja és a német szociáldemokrata munkáspárt egyik megalapítója, a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; Marx és Engels híve. — 157, 161, 162, 163, 430, 636, 726—727, 760, 773, 776, 779, 788, 799, 805, 854

Lilienfeld-Toal, Pavel Fjodorovics (1829—1903) — balti földbirtokos, magas rangú cári hivatalnok; vulgáris szociológus. — 757

Lingenau, Johann Karl Ferdinand (megh. 1877) — német származású amerikai szocialista, részt vett az 1848—49-es forradalomban, utána az Egyesült Államokba emigrált; vagyonát a Német Szocialista Munkáspártnak adta. — 799

Linné, Carl von (Carolus Linnaeus) (1707—1778) — svéd természettudós, a növény- és állatrendszertan megalapítója. — 206, 356—357, 395

List, Friedrich (1789—1846) — német közgazdász, védővámos, a német Vámegylet előharcosa. — 675

Liutprand (Luitprand) (kb. 920—kb. 972) — longobárd származású teológus és történetíró; 961-től cremonai püspök. — 550

Livius, Titus (i. e. 59—i. sz. 17) — római történetíró. — 531, 533

Lochner, Georg (szül. kb. 1824) — német asztalos; 1864—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, Marx és Engels híve. — 53, 432, 440

Locke, John (1632—1704) — angol szenzualista filozófus, közgazdász. — 198, 203, 393, 831

Longosz (Longus) (III. sz.) — görög író. — 497

Longuet, Charles (1839—1903) — francia újságíró, proudhonista; 1866—67 és 1871—72 az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkára, 1870—71 részt vett Párizs védelmében, a Párizsi Kommün tagja; a Kommün leverése után emigrált Angliába; később csatlakozott a posszibilistákhoz; 1872-től Marx veje. — 429

Loria, Achille (1857—1943) — olasz közgazdász és szociológus, egyetemi tanár. — 853

Lupus *lásd* Wolff, Wilhelm

Luther, Martin (1483—1546) — a német reformáció vezére; a parasztháborúval szemben

szövetkezett a katolikus ellenforradalommal; a Biblia fordítója. — 355, 612, 713, 809, 838

Lützow, Ludwig Adolf Wilhelm, Freiherr von (1782—1834) — porosz tábornok; a róla elnevezett híres szabadcsapat parancsnoka a Napóleon elleni háborúban. — 718

Lyell, Sir Charles (1797—1875) — angol kémikus és geológus. — 359

M

Mably, Gabriel Bonnot de (1709—1785) — francia társadalomfilozófus; utópikus kommunista. — 199, 200, 383

MacCulloch, (McCulloch), John Ramsay (1789—1864) — angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. — 691, 744

MacDonnel, J. P. (szül. kb. 1845) — ír munkásmozgalmi vezető; 1871—72 a Főtanács tagja és Írország ügyeivel megbízott titkár, 1872-ben emigrált az Egyesült Államokba és az amerikai munkásmozgalomban tevékenykedett. — 53

MacLennan *lásd* McLennan

Machiavelli, Niccolò (1469—1527) — olasz politikus, történész és író; a feltörekvő olasz burzsoázia ideológusa. — 355, 705

Mac-Mahon, Marie-Edmé-Patrice-Maurice, comte de, (1859-től) duc de Magenta (1808—1893) — francia tábornok, majd tábornagy, bonapartista. — 48, 51

Maddison — skót származású londoni orvos, kezelte Marxot és családját. — 759

Maine, Sir Henry James Sumner (1822—1888) — angol jogász és jogtörténész. — 499

Maistre, Joseph-Marie, comte de (1753—1821) — francia író, monarchista; az arisztokrata és klerikális reakció ideológusa. — 835

Maljournal (szül. kb. 1843) — francia kommünár, a nemzeti gárda központi bizottságának tagja; az Internacionálé tagja. — 29

Malon, Benoît (1841—1893) — francia kispolgári szocialista; a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; tagja a Párizsi Kommünnek; a Kommün leverése után emigrált Olaszországba, majd Svájcba, ahol az anarchistákhoz csatlakozott; később a posszibilisták egyik vezetője. — 148, 802, 804

Malpighi, Marcello (1628—1694) — olasz orvos és biológus, a mikroszkópos anatómia egyik úttörője. — 254

Malthus, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. — 159, 239, 686, 691, 693, 720, 730

Mann, Thomas (1856—1941) — angol trade-unionista, a Független Munkáspárt funkcionáriusa; 1920-tól a Kommunista Párt tagja, a Vörös Szakszervezeti Internacionálé egyik megalapítója. — 820

Manning, Henry Edward (1808—1892) — angol bíboros (1875-től). — 820

Manteuffel, Otto Theodor, Freiherr von (1805—1882) — porosz politikus, reakciós; az ellenforradalom miniszterelnöke. — 216

Marat, Jean-Paul (1743—1793) — francia természettudós és publicista; a francia forradalomban a jakobinusok egyik legkövetkezetesebb vezetője. — 453—454

Marie de Saint-Georges, Alexandre-Thomas (1795—1870) — francia ügyvéd, polgári republikánus. — 848

Markowski (Markovszkij) — orosz kormányügynök; a lengyel emigráció körében működött, majd 1871-ben Thiers munkatársa. — 40

Marr, Wilhelm (1819—1904) — német kereskedősegéd és újságíró, a 40-es években az Ifjú Németország svájci szervezetének egyik vezetője; a 60-as években porosz rendőrbesúgó. — 726

Marrast, Armand (1801—1852) — francia publicista, mérsékelt republikánus; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja, Párizs polgármestere, az alkotmányozó nemzetgyűlés elnöke, támogatta a júniusi felkelés leverését. — 848

Martínez Campos, Arsenio (1831—1900) — spanyol tábornok és reakciós politikus. — 137, 138

Marwitz, Friedrich August Ludwig von der (1777—1837) — porosz tábornok, politikai és katonai cikkeket írt. — 834

Marx, Eleanor (1855—1898) — Marx legfiatalabb leánya; részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban; 1884-től dr. E. Aveling felesége. — 67, 615, 772, 805, 819

Marx, Heinrich (1782—1838) — Marx apja, ügyvéd, igazságügyi tanácsos Trierben. — 746

Marx, Jenny (szül. von Westphalen) (1814—1881) — Marx felesége és munkatársa. — 181, 439, 690, 740, 783, 801

Maurer, Georg Ludwig, Ritter von (1790—1872) — német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. — 413, 511, 542—543, 746, 825

Maurice Zevy — magyar szabó; 1866—72 a Főtanács tagja, 1870—71 Magyarország ügyeivel megbízott titkár. — 54

Mayer, Julius Robert (1814—1878) — német természetkutató; az energia-megmaradás törvényének egyik első megfogalmazója. — 233, 360

Mazzini, Giuseppe (1805—1872) — olasz polgári demokrata forradalmár; az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1849-ben a Római Köztársaság ideiglenes kormányának elnöke; 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia központi bizottságának egyik szervezője; 1864-ben megkísérelte befolyása alá vonni az I. Internacionálét, majd 1871-ben szembefordult vele. — 434, 436, 446, 722—723, 769

Mädler, Johann Heinrich von (1794—1874) — német csillagász. — 358, 362, 366

McClellan, George Brinton (1826—1885) — amerikai tábornok; demokrata; a polgárháborúban 1861 nov.—1862 márc. az északi államok hadseregének főparancsnoka, majd a Potomac-hadsereg parancsnoka; 1864 elnökjelölt, 1878—81 New Jersey állam kormányzója. — 718

McLennan, John Ferguson (1827—1881) — skót jogász és történész. — 464, 477, 486, 504, 536

Mehring, Franz (1846—1919) — német szociáldemokrata, irodalomkritikus és történetíró, a Spartakus Szövetség tagja, a Német Kommunista Párt egyik alapítója. — 834, 836

Meissner, Otto Karl (1819—1902) — hamburgi könyvkiadó; a „Tőke" és más Marx- és Engels-művek kiadója. — 603, 733, 736, 737

Mengyelejev, Dmitrij Ivanovics (1834—1907) — orosz kémikus, az elemek periódusos törvényének felfedezője. — 257

Menke, Heinrich Theodor von (1819—1892) — német földrajztudós. — 574

Mentel, Christian Friedrich (szül. 1812) — német szabó; az Igazak Szövetségének és később a Kommunisták Szövetségének tagja; Amerikába emigrált. — 436

Merovingok — frank uralkodóház az V—VIII. században. — 420

Mesa y Leompart, José (1840—1904) — spanyol nyomdász; az Internacionálé spanyolországi szekcióinak egyik szervezője; Marx és Engels több művét fordította spanyolra. — 430

Metternich-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773—1859) — osztrák politikus és diplomata; 1809—21 külügyminiszter; 1821—48 kancellár; a Szent Szövetség egyik megszervezője. — 316, 406

Meyer, Sigfrid (kb. 1840—1872) — német bányamérnök, az Általános Német Munkásegylet berlini tagozatának tagja, levelezett Marxszal; az Internacionálé berlini, majd amerikai szekcióinak egyik szervezője. — 736

Michelet, Karl Ludwig (1801—1893) — német idealista filozófus, óhegeliánus, a berlini egyetem professzora, Hegel műveinek egyik sajtó alá rendezője. — 213

Mierosławski, Ludwik (1814—1878) — lengyel forradalmár, történész; részt vett az 1830—31-es és az 1846-os lengyel felkelésben, az 1848-as poseni és az 1849-es szicíliai felkelés katonai vezetője; 1849-ben a badeni—pfalzi forradalmi hadsereg főparancsnoka; az 50-es években kapcsolatban volt a bonapartistákkal; az 1863—64-es lengyel felkelés idején a lengyel Nemzeti Kormány diktátora, a felkelés leverése után Franciaországba emigrált. — 702

Mignet, François-Auguste-Marie (1796—1884) — francia történetíró, liberális. — 608, 844

Miklós, I. (1796—1855) — orosz cár 1825—1855. — 146, 154

Miles, Charles — angol mérnök; 1871-ben a Főtanács tagja. — 53

Mill, James (1773—1836) — angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. — 691, 800

Mill, John Stuart (1806—1873) — angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. — 800

Miller, Joe (1684—1738) — népszerű angol színész. — 20

Millière, Jean-Baptiste (1817—1871) — francia munkás, majd ügyvéd és újságíró, baloldali proudhonista; 1870-ben a nemzeti gárda főnöke; 1871-ben a Kommün küldötte a nemzetgyűlésben; 1871. máj. 26-án a versailles-iak agyonlőtték. — 20, 56

Milner, George — ír származású szabó, 1868—72 a Főtanács tagja; küldött az 1871-es londoni konferencián; 1872 őszétől a brit föderális tanács tagja. — 53

Miquel, Johannes (1828—1901) — német politikus, fiatal korában a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális; 1867-től Reichstag-képviselő, 1890—1901 pénzügyminiszter. — 637, 726—727, 764, 791

Mirabeau, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749—1791) — francia író és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség érdekeinek képviselője. — 22, 726

Moleschott, Jakob (1822—1893) — holland származású fiziológus, vulgáris materialista filozófus; német, svájci és olasz tanintézetekben tanított. — 591, 780

Moll, Joseph (1812—1849) — német órás, az Igazak Szövetségének és a Kommunisták Szövetségének vezető tagja; 1848 júl.—szept. a kölni Munkásegylet elnöke; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; 1849-ben elesett a badeni—pfalzi felkelésben. — 434, 440, 442, 444

Moltke, Helmuth Karl Bernhard, Graf von (1800—1891) — porosz katonatiszt, vezértábornagy, katonai szakértő és író, a porosz militarizmus és sovinizmus egyik ideológusa; 1855—71 a porosz és 1871—88 a császári vezérkar főnöke; a német—francia háborúban a német hadsereg tényleges főparancsnoka. — 137

Mommsen, Theodor (1817—1903) — német ókortörténész. — 515, 530—534

Montalembert, Marc-René, marquis de (1714—1800) — francia tábornok, hadmérnök. — 355

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689—1755) — francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. — 36, 838

Morelly (XVIII. sz.) — francia társadalomfilozófus; utópikus kommunista. — 199, 200, 383

Morgan, Lewis Henry (1818—1881) — amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. — 194. 457—460, 463—466, 469—471, 473—474, 476, 490, 502—504, 506, 511, 515—516, 518—520, 527, 533, 539, 543, 555, 570—571, 809—810, 844

Morley, Samuel (1809—1886) — angol gyáros és politikus, liberális. — 763

Most, Johann (1846—1906) — német szociáldemokrata, később anarchista. — 782—783, 807

Moszkhosz (i. e. II. sz.) — görög költő. — 497

Mottershead, Thomas — angol szövőmunkás, 1869—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja. — 53

Möser, Justus (1720—1794) — német politikai író és történész. — 746

Murray, Charles — angol cipész, a trade unionok egyik vezetője; 1870—72 a Főtanács és a brit föderális tanács tagja; Marx és Engels híve. — 53

Mülberger, Artur (1847—1907) — német orvos, kispolgári publicista, proudhonista. — 99—103, 105—117, 774

Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779—1829) — német publicista és közgazdász, az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. — 835

Münzer, Thomas (1490—1525) — német prédikátor, a reformáció és a parasztháború egyik legradikálisabb vezetője; teljes vagyonközösséget hirdetett. — 200, 383

N

Nabruzzi, Lodovico (1846—1920) — olasz újságíró, bakunyinista, olasz anarchista vezető. — 767

Napóleon, I. (Bonaparte) (1769—1821) — francia császár 1804—1814 és 1815. — 12, 15, 23, 40, 75, 255, 285—286, 300, 304, 316, 386, 389, 423, 487, 491, 504, 596, 654, 701, 703, 758, 770, 821, 830, 844

Napóleon, III. (Louis Bonaparte) (1808—1873) — I. Napóleon unokaöccse; 1848—52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852—1870. — 7, 9, 10, 18, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 33, 36, 40, 41, 43, 46, 67, 84, 87, 93, 95, 96, 146, 177, 183, 184, 406, 649, 702, 760, 771, 786, 800, 808, 826

Napóleon herceg *lásd* Bonaparte, Jerôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul

Nearkhosz (i. e. kb. 360—312) — Nagy Sándor hajóhadának tengernagya; leírta a makedón flotta i. e. 326—324-es indiai és mezopotámiai expedíciójának történetét. — 485

Neper, (Napier), John, Lord of Merchiston (1550—1617) — skót matematikus, a logaritmusok felfedezője. — 356

Newton, Sir Isaac (1642—1727) — angol fizikus, csillagász és matematikus, a klasszikus mechanika alaptörvényeinek megállapítója. — 195, 206, 211, 356—358, 395

Niebuhr, Barthold Georg (1776—1831) — német ókortörténész és diplomata. — 515—516, 533, 564

Nieuwenhuis, Ferdinand Domela (1846—1919) — a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; a kilencvenes évektől anarchista. — 794

North, Sir Dudley (1641—1691) — angol nagykereskedő, közgazdász, Petty követője. — 198

Nothjung, Peter (kb. 1823—1880) — német szabó; a Kommunisták Szövetsége és a kölni Munkásegylet tagja; 1852-ben a kölni kommunista-per egyik vádlottja, 6 évre ítélték. — 446—447

Nutt, David (megh. 1863) — angol könyvkereskedő és kiadó. — 714

Nyecsajev, Szergej Gennagyijevics (1847—1882) — orosz anarchista és összeesküvő, 1869—71-ben szoros kapcsolatban állt Bakunyinnal; 1872-ben a svájci hatóságok kiszolgáltatták a cári kormánynak. — 772

O

O'Connell, Daniel (1775—1847) — ír ügyvéd és politikus; az ír függetlenségi mozgalom jobbszárnyának vezére. — 756

Odger, George (1820—1877) — angol cipész, trade-unionista; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864—71 a Főtanács tagja, 1864—67 a Tanács elnöke, a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; az angol választójogi reformért folyó harc során kompromisszumra lépett a burzsoáziával; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és a Főtanács üzenetével, majd kilépett a Főtanácsból. — 721—722, 733—744, 748

Odovakar (Odoaker) (kb. 434—493) — a nyugat-római császár szolgálatában álló germán hadvezér; 476-ban megdöntötte Romulus Augustus császár uralmát. — 546

Oken (Ockenfuss), Lorenz (1779—1851) — német természetbúvár és természetfilozófus. — 195, 361

Ollivier, Emile (1825—1913) — francia ügyvéd, író és politikus, mérsékelt republikánus. — 121

Orleans-ok — a Bourbonok ifjabb ága; a francia trónon 1830—1848. — 41, 45

Otto, Karl Wunibald (szül. 1810) — német kémikus; 1848—49 a Kommunisták Szövetsége és a kölni Munkásegylet tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja, 5 évi várbörtönre ítélték. — 447

Owen, Robert (1771—1858) — angol utópikus szocialista. — 81, 82, 120, 121, 200, 211, 299, 303—306, 328, 338, 350, 378, 381, 383, 385, 389—390, 735, 817

P

Paganini, Niccolò (1782—1840) — olasz hegedűművész és zeneszerző. — 369

Palgrave, Robert Harry Inglis (1827—1919) — angol bankár és közgazdász; 1877—83 az „Economist" c. folyóirat kiadója. — 651

Palikao, Charles-Guillaume-Marie-Apollinaire-Antoine Cousin-Montauban, comte de (1796—1878) — francia tábornok és politikus, bonapartista. — 25

Palmerston, Henry John Temple, Viscount (1784—1865) — angol politikus; eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1855—58, 1859—65 miniszterelnök. — 184, 702, 713

Pauly, August Friedrich von (1796—1845) — filológus, 1830-tól a stuttgarti gimnázium tanára. — 706

Pavía y Rodríguez de Alburquerque, Manuel (1827—1895) — spanyol tábornok és politikus, az 1873—74-es felkelés leverője; 1880-tól szenátor. — 134, 137

Peiszisztratosz (i. e. kb. 600—527) — athéni türannosz (megszakításokkal) i. e. 560—527. — 528

Pene, Henri de (1830—1888) — francia újságíró; legitimista, majd bonapartista. — 29

Péreire, Isaac (1806—1880) — francia bankár, saint-simonista és a „Globe" szerkesztője, utóbb bonapartista, a Törvényhozó Testület tagja; 1852-ben a két testvér alapította a Crédit mobilier-t. — 94

Perszeusz (i. e. 212—166) — makedón király i. e. 179—168. — 547

Pertz, Georg Heinrich (1795—1876) — német történész, mérsékelt konzervatív. — 758

Péter, I. (Nagy) (1672—1725) — orosz cár 1682—1725. — 145

Petty, Sir William (1623—1687) — angol közgazdász és statisztikus. — 198, 687, 711

Pfänder, Karl (kb. 1818—1876) — német munkás, az Igazak Szövetségének tagja, a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik alapítója; a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének, majd 1864—67 és 1870—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx és Engels híve. — 53, 440

Pheidiasz (i. e. kb. 500—kb. 430) — görög szobrász. — 352

Pi y Margall, Francisco (1824—1901) — spanyol ügyvéd, író és politikus; a baloldali föderalista republikánusok vezetője. — 131, 134, 137

Pic, Jules — francia újságíró, spekuláns; bonapartista. — 20

Picard, Eugène-Arthur (1825—1877) — francia földbirtokos, újságíró és tőzsdespekuláns; mérsékelt republikánus. — 20

Picard, Louis-Joseph-Ernest (1821—1877) — francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; a nemzeti védelem kormányában pénzügyminiszter, febr. 19-től a Kommün leveréséig belügyminiszter. — 20, 25, 30, 53

Pieper, Friedrich Ludwig Wilhelm (szül. kb. 1826) — német filológus és újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja; emigráns Londonban; az 50-es években Marx és Engels köréhez tartozott. — 708

Pietri, Joseph-Marie (1820—1902) — francia politikus, bonapartista; az államcsíny résztvevője; 1866—70 Párizs rendőrfőnöke. — 44

Pindarosz (i. e. kb. 522—kb. 442) — görög lírikus, ódaköltő. — 787

Plinius Secundus, Cajus, Sen. (23—79) — római tudós, köztisztviselő és katona. — 544, 547

Plutarkhosz (kb. 46—kb. 125) — görög történet- és életrajzíró, idealista filozófus. — 488

Pogogyin, Mihail Petrovics (1800—1875) — orosz történész, író és publicista. — 143

Potter, George (1832—1893) — angol ács, a Trade Unionok Londoni Tanácsának tagja, az Építőmunkások Egyesült Szakszervezetének egyik vezetője; a „Bee-Hive" alapítója és kiadója, a liberális burzsoáziával való egyezkedés politikájának szószólója. — 724, 733—734, 748

Pouyer-Quertier, Augustin-Thomas (1820—1891) — francia gyáros; 1871—72 pénzügyminiszter. — 25, 47, 762

Powderly, Terence Vincent (1849—1924) — gépész, az amerikai munkásmozgalom egyik vezetője az 1870—90-es években. — 814

Prokopiosz, kaiszareiai (megh. 562) — bizánci történetíró; 527-től Beliszariosz oldalán részt vett a vandálok és perzsák elleni háborúkban. — 492

Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. — 14, 57, 59—61, 63—69, 70—71, 76, 78, 99—103, 105—108, 112, 114—115, 117, 121—123, 160, 182, 343—344, 444, 601, 675—684, 726, 746, 766, 800

Pyat, Félix (1810—1889) — francia publicista, drámaíró és politikus, kispolgári demokrata. — 698, 764

Q

Quesnay, François (1694—1774) — francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. — 198, 305

Quin(c)tilius Varus, Publius (i. e. kb. 53—9) — római politikus és hadvezér; elesett a teutoburgi csatában. — 529

R

Raff, Georg Christian (1748—1788) — német pedagógus. — 348

Raffaello Santi (1483—1520) — olasz festő. — 369

Raffles, Sir Thomas Stamford (1781—1826) — angol gyarmati tisztviselő, 1811—16 Jáva kormányzója. — 695

Ramm, Hermann — német szociáldemokrata; 1875-ben a „Volksstaat" szerkesztőségének tagja. — 162

Regnault, Henri-Victor (1810—1878) — francia fizikus és kémikus, a gázok tulajdonságait tanulmányozta. — 257

Reiff, Wilhelm Joseph (szül. kb. 1824) — a Kommunisták Szövetsége és a kölni Munkásegylet tagja, később a Munkás Művelődési Egylet titkára; 1850-ben kizárták a Kommunisták Szövetségéből; a kölni kommunista-per egyik vádlottja, 5 évre ítélték. — 447

Reitlinger — Jules Favre magántitkára. — 56

Renan, Joseph-Ernest (1823—1892) — francia idealista filozófus és történész. — 444, 601

Reschauer, Heinrich (szül. 1838) — osztrák polgári író és publicista, liberális. — 111

Ricardo, David (1772—1823) — angol klasszikus közgazdász. — 122, 159, 239, 261, 627, 686, 688, 691, 693, 709, 719, 720—721, 745, 753, 800

Richard, I. Oroszlánszívű (1157—1199) — angol király 1189—1199. — 838

Richárd, greifenklaui (1467—1531) — trieri választófejedelem és érsek 1511—31, a reformáció üldözője, részt vett a nemesi felkelés (1522—23) és a parasztfelkelés (1525) elfojtásában. — 715

Richard, Albert (1846—1925) — francia újságíró, az I. Internacionálé lyoni szekciójának egyik vezetője, a bakunyinista „Alliance" tagja; a Párizsi Kommün leverése után bonapartista ügynök. — 771

Roach, John — angol munkásmozgalmi vezető, 1871—72 a Főtanács tagja, a reformista szárnyhoz csatlakozott; szembefordult a hágai kongresszus határozataival. — 53

Roberts, Henry (megh. 1876) — angol építész, polgári filantróp; tanulmányozta a munkásosztály lakásviszonyait különböző országokban. — 71

Robespierre, Maximilien-Marie-Isidore de (1758—1794) — a francia forradalom politikusa, a jakobinusok vezetője, 1793—94 a forradalmi kormány feje. — 153, 597

Robin, Paul (szül. 1837) — francia tanító, bakunyinista, 1870—71-ben az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, küldött a bázeli kongresszuson és a londoni konferencián. — 769

Robinet, Jean-François-Eugène (1825—1899) — francia orvos és történész, pozitivista, republikánus; részt vett az 1848-as forradalomban. — 53

Rochat, Charles — francia munkásmozgalmi vezető, az Internacionálé párizsi föderális tanácsának tagja, részt vett a Párizsi Kommünben, 1871—72 a Főtanács tagja. — 53

Rochow, Gustav Adolf Rochus von (1792—1847) — porosz junker politikus; 1834—42 belügyminiszter. — 345

Rodbertus-Jagetzow, Johann Karl (1805—1875) — porosz földbirtokos és közgazdász, katedraszocialista. — 323, 812

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894) — német vulgáris közgazdász. — 745

Rosenberg, William Ludwig (szül. 1850) — amerikai német újságíró; 1889-ig az Egyesült Államok Szocialista Munkáspártja végrehajtó bizottságának titkára. — 819

Rosenkrantz, Johann Karl Friedrich (1805—1879) — német óhegeliánus filozófus, irodalomtörténész. — 833

Rothschildok — nemzetközi bankház tulajdonosai — 622—623, 644

Rousseau, Jean-Jacques (1712—1778) — francia felvilágosító, kispolgári demokrata. — 165, 200, 202, 261, 262, 265, 294—295, 297, 344, 383, 392, 595, 838

Röser, Peter Gerhard (1814—1865) — német szivarkészítő; 1848—49 a kölni Munkásegylet alelnöke; 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per egyik fővádlottja, 6 évre ítélték; később lassalleánus. — 447

Rudolf, I. (1218—1291) — német—római császár 1273—1291; a Habsburg-dinasztia megalapítója. — 697

Ruge, Arnold (1802—1880) — német publicista, ifjúhegeliánus; a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1884-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; kispolgári demokrata. — 181, 378, 446, 673, 674, 692

Rühl, J. — német munkás, 1870—72 a Főtanács és a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja. — 53

S

Sadler — angol munkásmozgalmi vezető, 1871—72 a Főtanács tagja. — 53

Sagasta, Práxedes Mateo (1827—1903) — spanyol politikus, a liberális párt vezetője. — 140

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760—1825) — francia utópikus szocialista. — 120, 200, 205, 210—211, 299—301, 305, 358, 381, 383, 385—387, 395, 766, 817, 849—850

Saisset, Jean-Marie-Joseph-Théodore (1810—1879) — francia tengernagy és politikus; 1871 márc. 20—25. a párizsi nemzeti gárda parancsnoka, a versailles-i nemzetgyűlés tagja. — 30

Salt, Sir Titus (1803—1876) — angol gyáros. — 84

Salvianus (kb. 390—484) — hitszónok és történész; Marseille püspöke. — 550, 593

Samter, Adolf (1824—1883) — polgári közgazdász, Rodbertus követője. — 801

Sándor, Nagy (i. e. 356—323) — makedón király i. e. 336—323. — 485

Sándor, II. (1818—1881) — orosz cár 1855—1881. — 142, 145, 155

Sargant, William Lucas (1809—1889) — angol pedagógus és közgazdász, Owen életrajzírója. — 305—306, 338

Saussure, Henri de (1829—1905) — svájci természettudós és utazó. — 466

Sax, Emil (1845—1927) — osztrák polgári közgazdász. — 74—88, 91—93

Say, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris közgazdász. — 691

Schapper, Karl (kb. 1812—1870) — német forradalmár, az Igazak Szövetsége és a Kommunisták Szövetsége vezető tagja; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Willichhel együtt a Marx-ellenes frakció vezetője, majd szakított a frakciózással és újra csatlakozott Marxhoz; 1865-ben az I. Internacionálé Főtanácsának tagja. — 378, 434, 439, 442, 444, 446—447, 699

Schédo-Ferroti, D. K. *lásd* Firks, Fjodor Ivanovics

Scheffer — a párizsi nemzeti gárda tagja, kommünár. — 31

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775—1854) — német idealista filozófus, kezdetben Hegel barátja és előfutára, majd reakciós, szembefordul Hegel tanaival, a vallás védelmezője. — 210, 221, 298

Scherzer, Andreas (1807—1879) — német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja. — 698—699

Schewitsch, Sergius E. — amerikai szocialista, a New York-i „Volkszeitung" szerkesztője. — 819

Schiller, Johann Christoph Friedrich von (1759—1805) — német költő. — 594, 716, 813

Schlöffel, Gustav Adolf (kb. 1828—1849) — német diák és újságíró, forradalmár; részt vett az 1848—49-es németországi és magyarországi forradalomban; elesett. — 451

Schmidt, Konrad (1863—1932) — német szociáldemokrata, újkantiánus, a „Sozialistische Monatschefte" c. revizionista folyóirat egyik megalapítója. — 823, 827, 833, 850

Schneider, Eugène (1805—1875) — francia nagyiparos, a creusot-i vaskohóművek tulajdonosa. — 86

Schoemann (Schömann), Georg Friedrich (1793—1879) — német filológus, történész. — 488, 518

Scholl — francia munkás, az I. Internacionálé lyoni szekciójának tagja, londoni emigráns. — 771

Schorlemmer, Karl (1834—1892) — német kémikus, a manchesteri egyetem professzora; dialektikus materialista; a német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. — 432, 739, 809

Schramm, Rudolf (1813—1882) — német publicista, kispolgári demokrata; a 60-as évektől Bismarck híve. — 726, 812

Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808—1883) — német közgazdász és politikus, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép), a 60-as években a haladópárt egyik vezetője. — 89, 111, 453, 727, 731

Schurz, Karl (1829—1906) — német kispolgári demokrata. — 445

Schweitzer, Johann Baptist von (1834—1875) — német ügyvéd, publicista; 1865—71 az Általános Német Munkásegylet elnöke, a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője; Bismarck politikájának támogatója és képviselője a munkásmozgalomban; 1872-ben leleplezték a kormánnyal való kapcsolatait és kizárták az Általános Német Munkásegyletből. — 726—727, 765, 770, 788—789

Schweninger, Ernst (1850—1924) — német orvos, Bismarck háziorvosa; 1884-ben kinevezték a bőrgyógyászat tanárává a berlini egyetemen. — 194

Scott, Sir Walter (1771—1832) — angol költő és író. — 539

Secchi, Angelo (1818—1878) — olasz csillagász, jezsuita; a római pápai csillagvizsgáló igazgatója. — 362, 365—366

Seidlitz, Georg von — természettudós darwinista. — 780

Senior, Nassau William (1790—1864) — angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. — 691, 742

Serraillier, Auguste (szül. 1840) — francia munkás; 1869—72 a Főtanács tagja; a Párizsi Kommün tagja; Marx híve. — 53

Serveto, Miguel (Michel Servet) (1511—1553) — spanyol orvos, fontos felfedezéseket tett a vérkeringés területén; Genfben Calvin vallási eretnekké minősítette és máglyán elégettette. — 355

Servius Tullius (i. e. 578—534) — a hagyomány szerint Róma hatodik királya. — 535

Shakespeare, William (1564—1616) — angol drámaíró és költő. — 716

Sickingen, Franz von (1481—1523) — német lovag, a reformációhoz csatlakozott, az 1522—23-as nemesi felkelés katonai és politikai vezetője. — 715—716

Simon, Jules (1814—1896) — francia politikus, filozófus és publicista, mérsékelt republikánus. — 25

Singer, Paul (1844—1911) — német szociáldemokrata; 1884-től Reichstag-képviselő; fellépett a revizionizmus ellen. — 623

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773—1842) — svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. — 323, 693

Smith, Adam (1723—1790) — angol klasszikus közgazdász, filozófus. — 261, 678, 720, 745, 752, 838

Smith, George (1840—1876) — angol archeológus, asszírológus. — 242

Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892) — német polgári közgazdász, pénzügyi és valutastatisztikus. — 828

Sombart, Werner (1863—1941) — német közgazdász, katedraszocialista; a 30-as évektől fasiszta. — 853

Sonnemann, Leopold (1831—1909) — német újságíró és politikus, kispolgári demokrata. — 779

Sorge, Friedrich Adolph (1828—1906) — német kommunista, később amerikai munkásmozgalmi vezető; az I. Internacionálé tagja, Marx és Engels barátja. — 776, 782, 799, 808, 819

Soria Santa Cruz, Federico (1815—1891) — spanyol tábornok. — 134

Spinoza, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632—1677) — németalföldi filozófus, materialista, bibliakritikus. — 202, 271, 296, 358, 392

Spruner von Merz, Karl (1803—1892) — német történetíró és kartográfus. — 574

Starcke, Karl Nikolai (1858—1926) — dán származású filozófus és szociológus. — 581, 590—591, 594—595, 598—599

Steffen, Wilhelm — volt porosz katonatiszt; az 50-es években Marx és Engels köréhez tartozott. — 699

Stein, Julius (1813—1889) — német tanár és publicista, kispolgári demokrata. — 453

Stepney, Cowell William Frederick (1820—1872) — angol munkásmozgalmi vezető, 1866—72 a Főtanács tagja. — 53

Stewart, Charles William, Marquess of Londonderry (1778—1854) — angol tábornok, politikus és diplomata. — 709

Stieber, Wilhelm (1818—1882) — német rendőrtanácsos; 1850—60 a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; a porosz—francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. — 96, 433, 441, 795

Stirner, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806—1856) — német idealista filozófus, a kispolgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. — 263, 586, 601

Strauss, David Friedrich (1808—1874) — német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. — 586, 588, 601

Strousberg (Stroussberg), Bethel Henry (1823—1884) — német vasúti vállalkozó, spekuláns, 1873-ban csődbe jutott. — 94, 791

Strutt, Edward, Baron Belper (1801—1880) — angol liberális politikus, a parlament tagja; 1852—54 Lancaster kancellárja. — 84, 85

Struve, Gustav von (1805—1870) — német ügyvéd és publicista, kispolgári demokrata. — 277

Stuartok — uralkodóház, amely Skóciában 1371-től, Angliában 1603-tól uralkodott; az utolsó Stuart-uralkodó 1714-ig volt trónon. — 673

Stumm-Halberg, Karl Ferdinand, Freiherr von (1836—1901) — konzervatív Saar-vidéki nagyiparos. — 669

Sugenheim, Samuel (1811—1877) — német történetíró. — 480

Sulla, Lucius Cornelius (i. e. 138—78) — római hadvezér és államférfi. — 23, 48

Susane (Suzanne), Louis (1810—1876) — francia tábornok és hadtörténész; a tüzérség főnöke, 1871 febr. ideiglenes hadügyminiszter. — 19

Swinton, John (1829—1901) — skót származású amerikai újságíró. — 800

Sybel, Heinrich von (1817—1895) — német történész és politikus, nemzeti liberális; porosz soviniszta. — 381

Szemere Bertalan (1812—1869) — magyar politikus, 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, 1849-ben miniszterelnök és belügyminiszter; a szabadságharc bukása után emigrált; 1851-ben in contumaciam halálra ítélték. Élesen bírálta Kossuth emigrációbeli magatartását. — 692

Szolón (i. e. kb. 638—kb. 558) — athéni államférfi és költő; vagyoni cenzuson alapuló alkotmányt vezetett be. — 515, 522, 524—526, 535, 569, 842

Sztruve, Pjotr Bernardovics (1870—1944) — orosz publicista, legális marxista, később kadet, majd fehérgárdista. — 840—841

T

Tacitus, Publius Cornelius (kb. 55—kb. 120) — római történetíró. — 49, 415, 458, 462, 491, 509, 540—547, 746

Taillefer — francia újságíró, spekuláns; bonapartista. — 20

Talandier (Tallandier), Pierre-Théodore-Alfred (1822—1890) — francia újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as franciaországi forradalomban, az 1851-es államcsíny után Londonba emigrált; Herzen barátja; 1864-ben az Internacionálé Központi Tanácsának tagja; 1876—80, 1881—85 francia parlamenti képviselő. — 698

Tamerlán *lásd* Timur

Tamisier, François-Laurent-Alphonse (1809—1880) — francia tábornok és politikus; haditechnikai feltaláló, baloldali republikánus. — 28

Tarquinius Superbus (i. e. 534—kb. 509) — a hagyomány szerint Róma hetedik (utolsó) királya. — 534, 536

Taylor, Alfred — angol munkás; 1871—72 a Főtanács tagja. — 53

Theodorich (Theoderich, Dietrich, Detre) — három gót király neve az V—VI. sz.-ban. — 534

Theokritosz (i. e. kb. 305—kb. 250) — hellenisztikus görög költő. — 497

Thierry, Jacques-Nicolas-Augustin (1795—1856) — francia liberális történész. — 608, 690, 695, 844

Thiers, Louis-Adolphe (1797—1877) — francia történész és politikus, orléanista; 1871—73 köztársasági elnök; a Párizsi Kommün vérbefojtója. — 11, 12, 13, 18—27, 29—31, 33, 34, 39—48, 49, 50, 51, 53, 608, 760, 762, 771

Thimm, Franz — manchesteri könyvkereskedő. — 729

Thomas, Clément (1809—1871) — francia politikus és tábornok, mérsékelt republikánus; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, részt vett a júniusi felkelés leverésében; 1870. nov.—1871 febr. a párizsi nemzeti gárda főparancsnoka; 1871 márc. 18-án a nép pártjára álló katonák megölték. — 27, 28, 31, 45, 46, 47

Thomson, William (1892-től Lord Kelvin) (1824—1907) — angol fizikus. — 371

Thorvaldsen, Bertel (1768—1844) — dán szobrász. — 369

Thuküdidész (i. e. 471 v. 460—kb. 400) — athéni történetíró. — 519

Tiberius, Claudius Nero (i. e. 42—i. sz. 37) — római császár i. sz. 14—37. — 534

Timur (Tamerlán) (1336—1405) — mongol kán, 1370-től szamarkandi uralkodó; meghódította Közép-Ázsiát és Perzsiát. — 30

Tkacsov, Pjotr Nyikityics (1844—1885) — orosz publicista, narodnyik. — 154

Tolain, Henri-Louis (1828—1897) — francia vésnök, jobboldali proudhonista. — 31, 721

Tomás, Francisco (kb. 1850—1903) — spanyol kőműves; 1872—73 az Internacionálé spanyol föderális tanácsának tagja; a spanyolországi anarchista szervezetek egyik vezetője; 1873-ban kizárták az Internacionáléból. — 134

Torrens, Robert (1780—1864) — angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. — 691

Torricelli, Evangelista (1608—1647) — olasz fizikus és matematikus. — 843

Townshend, William — angol munkásmozgalmi vezető; 1869—72 a Főtanács tagja. — 53

Tölcke, Karl Wilhelm (1817—1893) — német szocialista, lassalleánus; 1865-ben az Általános Német Munkásegylet elnöke. — 157, 161

Tönnies, Ferdinand (1855—1936) — német szociológus és filozófus, egyetemi tanár; rokonszenvezett a reformizmussal és a kispolgári szövetkezetesdivel. — 849

Traube, Moritz (1826—1894) — német kémikus és fiziológus. — 248

Treitschke, Heinrich Gotthard von (1834—1896) — német történész, nemzeti liberális; porosz soviniszta, antiszemita, a munkásmozgalom ádáz ellenfele. — 381

Treviranus, Gottfried Reinhold (1776—1837) — német természetkutató és természetfilozófus. — 195

Trier, Gerson — dán szociáldemokrata, lefordította Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művét. — 820

Trochu, Louis-Jules (1815—1896) — francia tábornok és politikus, orléanista; 1870—71 a nemzeti védelem kormányának elnöke; 1870 szept.—1871 jan. a párizsi hadsereg főparancsnoka; a Kommün egyik vérbe fojtója. — 18, 19, 24, 27, 28, 50

Tudorok — angol uralkodóház 1485—1603. — 579

Turati, Filippo (1857—1932) — olasz ügyvéd és publicista, az I. Internacionálé tagja, az Olasz Szocialista Párt egyik alapítója és vezetője, 1896-tól a jobbszárny vezetője. — 845

U

Ulfilas (Ulfila, Wulfila) (kb. 311—kb. 383) — nyugati gót püspök; a Biblia gót nyelvre fordítója. — 534

Urquhart, David (1805—1877) — angol diplomata, publicista és politikus, tory; a Palmerston-kormány cárbarát keleti politikájával szemben Törökország mellett lépett fel. — 719

V

Vahlteich, Julius (1839—1915) — cipész, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1881-ben kivándorol az Egyesült Államokba, ott különböző német nyelvű újságok szerkesztője. — 779

Vaillant, Edouard-Marie (1840—1915) — francia mérnök és orvos, blanquista; a Párizsi Kommün tagja, 1871—72 a Főtanács tagja, a francia szocialista párt egyik alapítója; később reformista. — 14, 153

Valentin, Louis-Ernest — francia tábornok, bonapartista; 1871 elején Párizs rendőrprefektusa. — 25, 26, 44

Van Patten, Philipp — amerikai burzsoá, aki csatlakozott a szocialistákhoz; 1876-tól a Központi Munkásszövetség titkára New Yorkban; a 80-as években elszakadt a munkásmozgalomtól. — 807

Vanderbilt, Cornelius (1843—1899) — amerikai nagytőkés; vasútkirály. — 829

Vanderbiltek — amerikai pénz- és iparmágnások. — 644

Varlin, Louis-Eugène (1839—1871) — francia könyvkötő, baloldali proudhonista; az Internacionálé franciaországi szekcióinak egyik vezetője; tagja a nemzeti gárda Központi Bizottságának és a Párizsi Kommünnek; 1871. május 28-án a versailles-iak agyonlőtték. — 762

Varus *lásd* Quin(c)tilius Varus

Velarde, José Maria — spanyol tábornok; 1873. április—szeptember Katalónia főkapitánya. — 134

Veleda (I. sz.) — a brukter törzs papnője és prófétanője; részt vett a Civilis-féle felkelésben. — 542

Venedey, Jakob (1805—1871) — német radikális politikus és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); később liberális. — 433

Vermersch, Eugène (1845—1878) — francia újságíró; részt vett a republikánus mozgalomban; a Párizsi Kommün idején kiadta a „Père Duchêne" c. lapot; a Kommün leverése után emigrált Angliába, ahol a „Qui Vive!" c. lapot adta ki, amelyben az Internacionálét és a Főtanácsot támadta. — 150

Vésinier, Pierre (1826—1902) — francia kispolgári publicista, az Internacionálé londoni francia szekciójának egyik szervezője; a Főtanács megrágalmazása miatt kizárták az Internacionáléból; a Párizsi Kommün tagja, annak bukása után Angliába emigrált; a Marx, Engels és a Főtanács ellen harcoló Föderalista Világtanács tagja. — 764

Viereck, Laura — Louis Viereck felesége. — 799

Viereck, Louis (1851—1921) — szociáldemokrata, a jobbszárnyhoz tartozott; 1896-ban kivándorolt Amerikába és visszavonult a szocialista mozgalomtól. — 799—800

Viktória (1819—1901) — angol királynő 1837—1901. — 390

Vilmos, I. (1797—1888) — porosz herceg, régensherceg 1858—1861; porosz király 1861—1888; német császár 1871—1888. — 47, 798, 810, 839

Viñas, Garcia José — spanyol orvosnövendék, anarchista. — 131

Vinoy, Joseph (1800—1880) — francia tábornok, bonapartista; a Kommün idején a versailles-i tartaléksereg parancsnoka, a Kommün egyik vérbefojtója. — 25, 26, 27, 28, 29, 30, 760

Virchow, Rudolf (1821—1902) — német természettudós és politikus; a sejtpatológia megalapítója, Darwin híve, majd a darwinizmus ellensége; a német haladópárt egyik alapítója; 1871 után a szocializmus ellensége. — 192, 197

Vizetelly, Henry (1820—1894) — angol kiadó és újságíró. — 817

Vogt, Karl (1817—1895) — német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; III. Napóleon titkos ügynöke. — 184, 195, 591, 760, 780

Vollmar, Georg Heinrich von (1850—1922) — német szociáldemokrata, az opportunista reformista szárny egyik vezére; az első világháború idején szociálsoviniszta. — 804

Voltaire (François-Marie Arouet) (1694—1778) — francia író és történész; felvilágosító, deista filozófus. — 31, 595, 613

W

Wachsmuth, Ernst Wilhelm (1784—1866) — német történész; az ókorral és Európa történetével foglalkozott. — 488, 838

Wade, John (1788—1875) — angol publicista, közgazdász és történész; liberális. — 690

Wagener, Hermann (1815—1899) — német publicista és politikus, a porosz Konzervatív Párt egyik alapítója, a reakciós porosz államszocializmus híve. — 727

Wagner, Adolph (1835—1917) — német vulgáris közgazdász, katedra-szocialista. — 96

Wagner, Richard (1813—1883) — német zeneszerző és drámaíró; kezdetben forradalmár, majd reakciós irracionalista és a bismarcki Németország apológétája. — 208, 244, 275, 469—470

Waitz, Georg (1813—1886) — német történész; a középkori német történelemmel foglalkozott. — 543

Wakefield, Edward Gibbon (1796—1862) — angol publicista, közgazdász és gyarmatpolitikus. —691

Walpole, Spencer Horatio (Horace) (1806—1898) — brit államférfi, tory; 1852, 1858—59, 1866—67 belügyminiszter. — 740

Watson, John Forbes (1827—1892) — angol orvos, gyarmati tisztviselő; 1858—79 az indiai múzeum igazgatója Londonban. — 472

Weitling, Christian Wilhelm (1808—1871) — eredetileg szabó, az első német munkásíró, az utópikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. — 201, 335, 391, 435—437, 439, 445—446, 783

Wellington, Arthur Wellesley, Duke of (1769—1852) — angol hadvezér, Napóleon legyőzője. — 578

Wermuth — hannoveri rendőrfőnök, a kölni kommunista-perben a vád egyik tanúja. — 433, 441

Westermarck, Edward Alexander (1862—1939) — finn származású etnográfus és szociológus. — 465, 469—470, 479

Weston, John — angol ács, majd vállalkozó, owenista; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864—72 a Főtanács tagja. — 54, 722—723, 732

Westphalen, Ferdinand Otto Wilhelm von (1799—1876) — porosz politikus, reakciós, 1850—58 belügyminiszter; Marxné féltestvére. — 181

Weydemeyer, Joseph (1818—1866) — német forradalmár, volt tüzértiszt, a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels barátja; részt vett az 1848-as forradalomban; 1849—50 a „Neue Deutsche Zeitung" szerkesztője; 1851-ben Amerikába emigrált, az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban; a marxizmus első propagandistája az Egyesült Államokban. — 689

Whately, Richard (1787—1863) — angol teológus, filozófus és közgazdász, polgári liberális. — 691

Willich, August (1810—1878) — porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugalomba vonult; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben a badéni—pfalzi felkelésben egy szabadcsapat parancsnoka. — 379, 444—447, 456, 699

Wirth, Friedrich Moritz (1849—kb. 1916) — német publicista. — 823

Wolf (Wolff), Luigi — olasz őrnagy, Mazzini híve, a Közös Haladás londoni olasz munkásszervezet tagja, részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864—65 tagja az Internacionálé Központi Tanácsának, részt vett az 1865-ös londoni konferencián; 1871-ben leleplezték mint a bonapartista rendőrség ügynökét. — 722—723

Wolff (Wolf), Christian, Freiherr von (1679—1754) — német idealista filozófus, metafizikus. — 358, 833, 850

Wolff, Kaspar Friedrich (1733—1794) — német természetkutató, fiziológus; a fejlődéstan egyik úttörője. — 361

Wolff, Wilhelm (Lupus) (1809—1864) — német tanító és újságíró, a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja; 1848—49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; Marx és Engels barátja; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" I. kötetét. — 441, 442, 444, 454, 456, 708

Wolfram von Eschenbach (kb. 1170—kb. 1220) — középfelnémet epikus költő. — 492

Wright, Arthur (1803—1875) — amerikai hittérítő; 1831—75 a szenekák között élt, szótárba foglalta nyelvüket. — 478

Wróblewski, Walery (1836—1908) — lengyel forradalmár; az 1863—64-es lengyel felkelés résztvevője, a Kommün tábornoka, 1871—72 az I. Internacionálé Főtanácsának tagja és Lengyelország ügyeivel megbízott titkára; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson, harcolt a bakunyinisták ellen. — 41, 142

Wurtz, Charles-Adolphe (1817—1884) — francia vegyész, a szerves kémia professzora Párizsban, az atom-molekulaelmélet híve. — 741

Y

York (Yorck) Theodor (1830—1874) — német szociáldemokrata, lassalleánus, később eisenachi. — 773

Z

Zabicki, Antoni (kb. 1810—1871) — lengyel betűszedő, demokrata; részt vett az 1830—31-es lengyel felkelésben és a magyar szabadságharcban; 1851-ben Angliába emigrált; a londoni Demokrata Társaság egyik vezetője, a Lengyel Nemzeti Bizottság titkára; 1866—71 az Internacionálé Főtanácsának tagja, Lengyelország ügyeivel megbízott titkár. — 54

Zaszulics, Vera (1851—1919) — orosz forradalmár, Marx néhány munkáját oroszra fordította; levelezett Marxszal és Engelsszel. — 796

Zola, Emile (1840—1902) — francia naturalista regényíró. — 818

Zurita, Alonso de (XVI. sz. közepe) — spanyol gyarmati tisztviselő Közép-Amerikában. — 485

TÁRGYMUTATÓ

Absztrakció 215—216 601 680 682 709 812

Adók 32 72 115 177 442 565 639 679

Afrika 464 512 803 828

Agitáció 182 184 265 706 766

Agrárprogram 657 670

Agy 371 373

Alap és felépítmény 825 842; *lásd még* Gazdaság

Alkalmazkodás 240 241

Állam 9 12 34 175 315 428 503 526 528 551 565 566 567 575 577 609 610 708 760 768 769 807 829
- és egyház szétválasztása 11 35 639
- keletkezése 373 520 522 524 527 528 546 563 567
- meghatározása 16 33 36 93—95 177 316 318 407 408 511 564 565 569
- megszüntetése — elhalása 100 126 140 160 301 317 318 408 412 567 807
- a régi államgépezet lerombolása 15 16 32 160 760; *lásd még* Forradalom; Párizsi Kommün; Proletárdiktatúra

Állati és emberi társadalmak 363 364 368—369 370 371 372 375 467—468 781

Állattenyésztés 373 419 460 461 481 482 556 557

Alliance-isták *lásd* Anarchizmus

Amerika 267 464 784 828

Amerikai Egyesült Államok 176 178 566 623 636 700 707 712 718—719 787 841
- gazdasági-társadalmi helyzete 622 638 643 645 650 679 691 693 784 785 786
- munkásmozgalma 119 615—621 642 735 736 777 814—815 816

Analízis és szintézis 218

Anarchia a termelésben 311 312 320 330 381 401 402 403 404 405 407 411 753

Anarchizmus 5—6 124—126 127—141 318 408 754—755 765—766 768 769 770 771 772 777 807 816

Anglia 143 176 182 299 301 354 413 437 450 544 551 554 577 579 580 608 622 **623** 636 638 654 674—675 678 679 687 690 693 696 700—701 707 712 734 748 758 808 829 852
- forradalmi és munkásmozgalma 119 121 201 645 648 652 732 735 756 803 819—820
- gazdasági-társadalmi helyzete 36 73 74 83 85—86 92 302 385 388 613 642—653 662 720 737—738 784 786

Antiszemitizmus 622—623 665 667 668

Anyag 229 230 231 293 591 823
- és mozgás 231—232 279 356 360 362 366 367
- a világ egysége anyagiságában van 220

Anyajog 473 475 477 480 482 483 503 504 506 514 540 541 542 543 554
- megdöntése 483 486 558

Apajog, *lásd* Patriarchátus

Apriorizmus 212—217

Ár 122 626

Áru 69 70 104 122 267 309 338 339 523 626 741 742 745; *lásd még* Árutermelés; Érték; Értéktörvény; Használati érték

Árucsere 169 339 341 399 400; *lásd még* Csere

Árutermelés 61 309 339 340 341 400 401 402 521 523 559 567 568 569; *lásd még* Pénz

Ateizmus 150—151 674
„A tőke" 159 184 186 189 193 281 282 284 287 295 457 618 645 707—711 733 736 737 738—739 743 744 773 784 797 826 832; *lásd még* Módszer
Ausztrália 464 474 700
Ausztria 143 145 154 622 685 704 784 786 840 854
Ázsia 464 747
– ázsiai termelési mód 693—695

Bakunyinizmus *lásd* Anarchizmus
Bankok 14 784 785 787
Barbárság 302 388 457 459 460—463 472 478 481 482 496 503 521 545 554 555
Békeszerződés 24 47
Belgium 101 182 443 573 578 621 650 655 728 734 766 786 854
Bérmunka 173 200 310 342 383 401 455 490 566 568 618 622 644 708 797 801
Beszéd keletkezése 370—371 459
Biológia 197 237 238 239 240 241 243 245 246 247 248 249 254 291 356 360—361 592
Bíróság 35
Blanquisták 13 14—15 100 148—153
Burzsoázia 9 34 48 72 94 96 171 186 200 266 307 316 319 383 409 450 572—579 583 646 696—697 740 758 845 848
– és proletariátus 8—9 48 72 171 206 268 299 302 310 342 381 396 401 411 438 566 608 617 621 622—623 695 761 790 792 793 804 808
– radikális és republikánus 9 12 33 43 586 706 707 847
– *lásd még* Kispolgárság; Tőkések

Céhek 308 310 311 398 401 402 419 705 797 835
Cenzúra 181 586
Chartisták 102 438 647 648 698 706
Civilizáció 302 388 457 459 463 471 478 481 487 496 502 503 513 554 555 567 568 570
Család 261 347 413 457 459 463 464 467 502 515 520 558 559
– párocscsalád 463 476—487
– punaluacsalád 470—476 490 503
– vérrokonsági család 469—470 471 474
– *lásd még* Anyajog; Házasság; Patriarchátus
Csere 64 109 186 307 309 311 316 336 339 342 458 523 556 557 561 567 573 677 709 842; *lásd még* Árutermelés; Cseremód
Csereérték 104 743 745
Cseremód 314 405 407 412

Dánia 621 665 747 776 820—821
Darwinizmus 238 239 240 241 361 593 604 720 730 779—781
Deizmus 238 831
Demokrácia 451 518 519 528 534 563
Dialektika 197 202 204 206 234 278 279 280 296 302 357 374 381 388 396 397 582 583 602 613 708 739 832 834 838
– materialista 194 207 603
– meghatározása 256 295 391 394
– mint módszer 193 201 281 584 586
– törvényei 195 196 205 221 290 395; *lásd még* Ellentmondás; Fejlődés; Minőség; Mozgás; Tagadás tagadása
Diktatúra 119; *lásd még* Proletárdiktatúra
Dráma 715 823

Egészségügy 73—74 87 168 330 644
Egyenlőség 161 200 265—266 268 269 293 679—680 711
– egyenlő munkáért egyenlő bért 169—170
„Egyetlen reakciós tömeg" 171
Egyház 355 500 695
– és állam szétválasztása 11 35 639
– egyházi birtokok 420 553 748
Élet 246 248 279—280
– a fehérjetestek létezési módja 248
Elidegenülés 320 346 410 565 567
Ellentmondás 214 221 225 226 253 278—279 280 306 569 585 680 681 683 684 833
Elmélet, „a mi elméletünk nem dogma..." 815 816 824
Elosztás 109 167—169 170 188 307 316 332 342 364 397—398 753 824
Elsajátítás 116 310 317 400 407 408 567 617 711

– társadalmi termelés és tőkés elsajátítás 310 401 404 411
– *lásd még* Tulajdon
Ember fejlődése 363—364 368—377 410 457 513 782
Emberi jogok 268 501
Emigráció 147 148—153 698—699
Empirizmus 196 198 833
Energia 197 593 604
Építészet 462 559
Érintkezés 63 207 396 597 598 676 677 730; *lásd még* Csere; Termelési viszonyok
Erkölcs 76 251 258—259 260 500 502 595 598 599
– osztályjellege 258—259
Érték 184 341 709 742
Értékforma 738 740
Értéktöbblet 58 59 65 69 188 207—208 282 283 397 625—631 644 742 743 745 749 750 800 851 852; *lásd még* Kizsákmányolás
Értéktörvény 267 343 709 720 753 850 851
Érzékszervek 371
Esztétika 717 834

Faluközösség 413—425 537 539 543 544 747; *lásd még* Mark; Obscsina
Fazekasság 373 460
Fejlődés 204 206 214 296 358 359 368—377 394 569 583 585 593 602 603 781
Felhalmozás 343
Felvilágosodás, francia 199 201 302 382 746
Fémfeldolgozás 373 461 482 545 547 557 559
Feudalizmus 32 34 109 186 189 266 267 268 307 318 398 411 566 572—579 612 618 656 852
Feuerbach filozófiája 580—613
Filozófia 108 207 212 214 254 293 397 595 611 612 825 843
– „megszüntetése" 293 585 613
– német filozófia 204—205 206 381 391 580—613 646 831
– *lásd még* Franciaország; Görögország; Marxizmus
Fizika 196 197 204 233 234 235 237 254 356 360 362
Fiziokraták 720 838
Fogyasztás 63 64 168 170 322—323 567 676 677 679 688
Fonás és szövés 373 482 545 547 557 559
Forgalom 524 711
Forradalom 32 42 128 149 153 287 320 446 673 703 759 804
– angol 383 677
– 1789-es francia 8 32 106 268 298 301 384 387 423 525 582 637 656 696 704 746
– 1830-as francia 9 33
– 1848. februári francia 22 33 182 379 441 449 450 654 848
– 1848. júniusi felkelés 9 38 48 62 444 454 760 811
– 1848—49-es forradalmak 593 614 647
– Párizsi Kommün *lásd* Párizsi Kommün
– proletár, szocialista 26 27 68 82 106 126 320 412 699 781 796 807 820
Föld 167 413—425 442 521 618
– köztulajdona 255 293 377 413 538; *lásd még* Faluközösség; Közösség
– termékenysége 687 688 842
Földbirtokosok 33 39 58 93 166 420 423 553 554 655 666 668 691
Földjáradék 113 114 442 686—689 720—721 751 800 801 851
Földművelés 373 419 421 461 462 482 521 522 524 543 549 557 559 561 572 687 688
Földtulajdon 113 114 424 523 563 569 695 708 748; *lásd még* Faluközösség; Föld; Közösség; Mark; Obscsina
Franciaország 18—56 143 146 155 301 302 354 413 450 455 551 554 572 579 613 636 637 650 703 707 712 734 735—736 757 759 808 839 848 854
– forradalmai *lásd* Forradalom; Párizsi Kommün
– francia filozófia 200 207 298 384 581 587 592 595 831
– gazdasági-társadalmi helyzete 8 299 385 389 608 645 655 657—664 696 786
– második császárság 10 24 33—34 39 40 677
– munkásmozgalma 18—56 149 182 201 621 728 802—803 804—805

Gabonatörvények 643 690
Gazdagság 69 403 561
Gazdaság 120 307 598 609 825 826 829 836 837 844
- gazdasági alap 37 387 398 825 842
- gazdasági fejlődés 567 676 831
- gazdasági törvények 60 61 69 730
- és politika 301 387
Gazdasági viszonyok 106 107 108 109 124 207 258 267 396 409 438 555 610 613 677 825 830 842—843; *lásd még* Termelési viszonyok; Tulajdon
Geológia 359 362—363 365 592 604 746
Gépek, gépi berendezés 63 312 313 327 403 404 570 678—679 691 730; *lásd még* Termelési eszközök
Gerillaháború 718—719
Germánok 346 458 462 485 491 508 539—546 547—555 597 747
Gondolkodás 195 212 213 216 218 252 253 256 280 293 295 395 588 589 591 837 838 851
Görögország, ókori 109 346 354 458 462 471 488 489 503 508 512 534 546 555 562 563 607 747 842
- gazdasági-társadalmi viszonyok 266 487 491 514—528 563
- görög filozófia 201 202 279 355 361 391 392
- szolóni alkotmány 524—525
Gyakorlat 590
Gyári törvények 92 643
Gyarmatok 643 678 681 700 730 803
Gyermeknevelés, oktatás 11 35 119 168 177—178 347—350 442 497
- és munka 179 350—351

Háború 50 556 560 804
- német-francia 7 10 758
Hadsereg 9 15 32 37 527 552 577—578 670 705 759
- állandó hadsereg és felfegyverzett nép 11 34 35
Hajózás 373 521 574
Használati érték 104 339 709 743 745
Hatalom, politikai 637 655 665 669 832
- megragadása 32 68 114 317 408 412 617 766 807 846
Házasság 299 304 385 390 499 529 533
- csoportházasság 465 466 468 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 487 490 496 499 501 514
- exogámia és endogámia 474 504 505 531 533
- felbonthatósága 476 477 487 491 494 501 537
- monogámia 465 466 467 475 477 480 481 484 487—502 516 522 529 554 558 569 809
- párosházasság 474 475 478 479 481 482 484 489—490 492 496 499 501 538 542 558
- többférjűség 465 468 486
- többnejűség 465 466 467 484 486 496
Hegel filozófiája 204—205
Hetérizmus 466 479 488 490 496 562
Hitel 72 115 679 787
Hivatalnokok 9 15 32 34 37 565
- elmozdíthatósága 15
- fizetése 11 16 34
Hollandia 572 573 581 621 673 828
Horda 467 468 782

Idealizmus 182 205 207 213 291 293 373 395 396 589 590 593 594 595 596
Ideológia 219 610 611 830 831 837—838 843 844
Ifjúhegeliánusok 586 587
Igazak Szövetsége 433—440
Igazság
- abszolút 201 205 395 583 584
- „örök" igazságok 107 251—255 257 584
Imperializmus 758
India 142 267 342 464 485 486 693—695 709 803 828
Indiánok 458 461 464 482 491 503—513 518 522 555 556
Internacionálé, I. *lásd* Nemzetközi Munkásszövetség
Ipar 9 34 64 268 299 330 373 524 528 590 687 693 731
- ipari forradalom 63 64 303 388 389
- manufaktúra 14 186 267 302 308 549 608 678

— nagyipar 14 62 92 100 117 124 186 299 302 308 312 313 329 330 348 385 398 403 404 437 494 583 608 618 643—651 660 678
Ipari tartalékhadsereg 312 313 342 403 411
Irányzatosság 813 814 818
Írás feltalálása 462 544
Irodalom 715—716 813—814 817—818 831 843
Írország 537 538 648 654 699—700 771—772 755—756

Jelzálog 442 522 562 569 666
Jobbágyság 156 268 421 422 542 553 554 555 568 577 618 656 703 823
Jog 109 169 170 207 260 273 373 428 576 598 610 611 612 825 830 843
– polgári jog 169 266 270—273 493
– római jog 529 548 576 656

Kapitalizmus *lásd* Polgári társadalom; Tőkés termelési mód
Kapituláció 10 24 26 759
Kelták 346 418 458 485 536—539 700
Kémia 237 242 248 249 284 285 356 360 362 592 739
Kereskedelem 186 267 268 299 373 385 521 528 549 559 561 562 568 569 572 643 708
Kereslet és kínálat 68 688
Kereszténység 123 266 550 597 612 674 796
Kéz 363—364 368—369
Kézművesség 402 437 521 522 524 549 559 560 563 572 573 608 656 657 660 668 741
Kína 643 712—713
Kincsképzés 337 710 711
Királyság 452 551 575 576 577 578 579 683
Kisajátítás 289 668 669 797
– a kisajátítók kisajátítása 37 68 98 287 289
Kispolgárság 57 72 89 103 442 453 622 676 677 684 791—792 793 805 822 846 847
Kizsákmányolás 57—58 63 65 152 187 189 317 406 568 797
„Kommunista Kiáltvány" 75 100 103 151 152 171 172 182 193 378 433 440 443 449 499 621 690 778 792 800 807 815 821 846
Kommunisták Szövetsége 182 184 378 433—448 449
Kommunisztikus háztartás, ősi kommunizmus 477 478 480 495 512 543 556 559 567
Kommunizmus, kommunista társadalom 14 38 63 64 153 176 319—320 330 331 332—353 390 437 438 621 646
– első szakasza 168—169 170
– felső szakasza 170
– *lásd még* Osztályok; Személyiség; Tulajdon
Konkurrencia 122 229 311 364 401 406 583 679 680 681 688 708 720 780 797
Kormány 18—20 40 50 166 848
Kozmogónia 358 359 360 366 381 394 590
Kőkorszak, kőszerszámok 459 557 559
Könyvnyomtatás 578
Környezetszennyeződés 331
Középosztály 38—39 171 652; *lásd még* Burzsoázia; Osztályok
Közhatalom 511 518 524 528 565 666
Közlekedési eszközök 442 643 730 785—787
Közösség 266 340 342 413—425 669 747
– közös földbirtoklás 342 486 530 537 543 657 667 746 797
Köztársaság
– demokratikus 9 10 15 16 18 177 383 495 566 637 835 847 848
– követelése 442 452 638 808
– parlamentáris 33 43
Kritika 715—717 813—814 817—818
Kultúrfokok *lásd* Barbárság; Civilizáció; Vadság

Lakáskérdés 57—118
Lakbérek 11 57 104
Lassalleánizmus 157—162 163—180 725—745 774 775 778 782 788 789 805
Lengyelország 40 41 142—147 154 155 185 443 452 685 702 703 704 756 826
Lét 214 218 219 220 226 588 589 591
– és gondolkodás 851
Létezésért folyó küzdelem 239 240 364 402 403 779—781
Létfenntartási eszközök 404 428 457 459 460 544 556 627 650 781 842

„Levonás nélküli munkahozadék" jelszava 167—170
Logika 213 216 220 221 256 290 396 613

Magántulajdon 152 166 258 287 289 290 293 304 390 415 416 458 481 489 522 543 559 577 797 809
Magyarország 143 146 443 454 624 625 649 692 704 840
Manufaktúra *lásd* Ipar
Mark 311 402 413—425 486 509 539 543 544 551 553 554 564 656
Marxizmus 181—189 449—456 691—692
Matematika 215 216 217 224 225 253 279 280 290 292 356 428 731 745
Materialista történelemfelfogás 108 152 186—187 207—208 307 381 397 457 581 671 821 823 824 825 826 829 834 835 837 843—844
Materializmus 151 213 293 355 395 589 590 591 593 595 606 821 831
– dialektikus 396 603
– francia 200 207 587 595 831
– metafizikai, mechanikus 206 357 395 592
Megismerés 214 252 255 256 259 274 280 346 395 583 589 603
Metafizikai gondolkodásmód 202 203 230 234 279 280 291 295 296 392 393 592 603 604 832
Mezőgazdaság, nagyüzemi 115 124 330 549 618 654 655
Militarizmus 142
„Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" 170
Minőség, mennyiség, mérték 220 237 283 284 285 741
Mitológia 346 508
Módszer („A tőké"-é) 739 741 773
Monarchia 15 16 32 37 94 95 450 518 582 808 835 848
Monopólium 406 679 680 681 751
Monoteizmus 293 346 597
Mozgás 227 228 229 231 233 236 279 392
– az anyag létezési módja 231—232
– elpusztíthatatlansága 365—367
– és nyugalom 365—367
Munka 37 53 78 267 339 457 550 626 691 705 742 743
– legfőbb létszükséglet 170
– minden gazdagság forrása 69 70 164 165 188 627
– munkához való jog 811
– része a majom emberré válásában 368—377
– saját és idegen munka 309 400
– társadalmisága 63 289 341 753
– termelékenysége 174 559
Munkabér 119 122 173 403 626 628 629 705 709 732—733 742 851
Munkaerő 58 59 72 165 173 342 403 568 630 650
– mint áru 65 188 397 618 626 629
Munkaidő 120 169 174 179 313 403 629 645
Munkamegosztás 15 63 109 170 309 318 325 326 327 328 329 355 399 409 478 524 556 557 560 563 567 678 705 720 828 829 830 842
Munkanélküliség 76 649 650
Munkásarisztokrácia 650 651
Munkásmozgalom 120 163 181 396 433—448 614 616 654 675 721—724 776 814
– nemzetközisége 158 185 433 447 624
– *lásd még* Chartizmus; Nemzetközi Munkásszövetség; Párt; Szociáldemokrata Munkáspárt; Trade unionok
Művészet 63 254 355 373 428 549 569 813—814 817—818 843

Nagyüzem 63 665 666; *lásd még* Ipar; Mezőgazdaság
Naturális gazdálkodás 656 841
„Nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom" 147
Nemesség 450 452 518 520 522 535 545 552 560 562 572—579 612 646 683 695 716
Németország 7 16 146 154 158 178 301 354 413—425 544 547—555 572 649 673 678 685 707 728 758 811 821 826 828 839—840 854
– forradalmi és munkásmozgalma 73 149 151 152 431—432 433—448 449—456 621 632—641 776 805 806 809; *lásd még* Szociáldemokrata Munkáspárt

– gazdasági-társadalmi helyzete 74 85 94 155 175 645 650 655 664—670 696—697 704 784 822
– német filozófia *lásd* Filozófia
– német parasztháború 136 200 354 383
Nemi szerelem 477 489 492 493 497 498 501 502 595 596 833
Nemzetek 36 349 373 574—575 593
Nemzetgyűlés
– francia 9 24 26 43
– német 452 453
Nemzeti gárda 10 11 26 27 34
Nemzeti műhelyek 442 811
Nemzetközi Munkásszövetség 5—6 13 53 127—141 147 148 158 172 441 447—448 723—724 727 728 732 740 755 756 765—767 769 771 775 776—777 798 807
– Főtanácsa 5—6 56 185 379 755 765 770
– kongresszusai 5 734 735
– megalakítása 185 426 429 430 431 433 721—724 765 793 816 850
– szervezeti szabályzata 166 167 171 765 767 778 816
Nemzetköziség 158 172
Nemzetség, nemzetségi társadalom 413 470 472 473 476 477 481 483 503 504 506 508 510 511 512 514 515 516 517 520 521 522 524 526 529 531 533 539 554 555 560 571 841 843
– nemzetségi alkotmány 517 519 520 521 522 523 524 526 529 533 535 541 545 546 550 552 554 556 560 562 563
– nemzetségi kötelékek 458 522 533 548 564
Népesedési elmélet 173 238 239 686 687 693 720 730 780 781
Népgyűlés 518 521 527 534 545 552 559
Népvándorlás 418 539 545
Norvégia 821—823
Női és gyermekmunka 119 120 179 303 304 348 388 494 558 645 649
Nők 477—478 483—484 491 495 501 512 537 542 554 558 819
– emancipációja 302 388
Nyelv 217 349 508 510 517 540 548 574
Nyolcórás mozgalom 615 616 819
Obscsina 414 485 486 757 841—842
Ok és okozat 203 221 222 832 838
Olaszország 100 354 443 455 572 579 637 649 654 685—686 704 728 766 768 770 776 785 786 845—847 852
Opportunizmus 636 637 661 804
Oroszország 8 41 142 143 146 185 452 454 718 756 780 802 813 822
– forradalmi mozgalma 147 429—430 712
– gazdasági-társadalmi helyzete 145 154—156 485 486 544 579 650 654 757 840—842
Osztályok 8 63 123 172 187 198 259 299 307 318 377 382 398 409 437 458 493 513 521 523 528 558 559 562 563 565 597 608 676 691—692 705 829 843
– minden osztályharc politikai harc 609 766
– osztályharc 32 48 52 172 186 187 206 207 381 387 396 438 563 565 609 615 620 646 735 781 791 792 793 804 808
– osztályok megszüntetése 34 37 100 106 152 268 269 317 319 408 409 412 567 691 755
– uralkodó osztály 52 63 259 319 499 501 565 569 610
Önkényuralom (zsarnokság) 673 685
Önkormányzat 36 639 700
Önrendelkezés 125 127 685
Öröklés 482 483 495 505 514 520 529 530 531 541
Pánszlávizmus 146
Panteizmus 238
Parasztság 33 40 93 112 115 402 420 421 423 654—670 696 847
– kisparasztok 79 553 656 657 661 662 664 665 666 667 670
– parasztmozgalom 156 354 612
– parcellás parasztok 522 549 655 666 667 668
– és proletariátus 39—40 171 442 699
– szabad parasztok 552 553 572 577 656
Párizsi Kommün 8—17 18—56 62 100 126 147 148 158 160 172 185 760 761 762 764 775 777 791 795 798—799 816 850
– intézkedései, rendeletei 11 12 16 31 34—35 41 100
Parlamentarizmus 33 128 442 683
Párt, proletár 102 119 149 157 616 617 655 815 820 845—847

— francia 657—664 802—803 804—805
– német *lásd* Szociáldemokrata Munkáspárt
Pásztornépek 461 462 481 556 557 560
Patriarchátus 302 388 484 491 493 495 514 515 518 520 522 529 530 539 541 543 545 558
Patríciusok és plebejusok 534 535
Penz, pénzgazdálkodás, pénztőke 69 70 282 336 337 338 340 522 523 561 568 569 573 574 656 709 710 711 828 829 841
Phratria 507 508 511 514 515 516 517 521 522 524 526 529 533 555 560 563
Polgári társadalom 123 124 166 168 176 189 438 446 609 676 682 711 720 730 745
– ellentmondásai 70 76 81 731 753
– kialakulása 34 354 426 572—579 712 841
– széthullása, felbomlása 52 106 426 712
– *lásd még* Tőkés termelési mód
Politeizmus 509
Politika 108 207 301 373 574 586 598 612 676 825 837 843
– politikai harc 120 121 609 610 735; *lásd még* Osztályok
Politikai gazdaságtan 68—69 75 122 184 188 206 267 377 387 396 626 627 628 629 642 680 691 730 731 733 745 800 827
– marxi 184 188—189 625 629 686 707; *lásd még* „A tőke"
Politikai közömbösség 119—123
Poroszország 34 47 52 94 143 145 622 654 712 727
Portugália 579 621 828
Pozitivizmus 763 849—850
Profit 69 377 731 742 743 749 852; *lásd még* Értéktöbblet
Profitráta 748—752 850—851
Program 163—180 632—641 778—779 791 805 815
Proletárdiktatúra 16—17 100 102 119 160 176 637 691 760 832; *lásd még* Állam; Párizsi Kommün
Proletariátus 34 37 52 93 106 119 150 289 321 385 431 450 493 614 615 630 803
– és burzsoázia 8—9 72 75 111 171 206 268 299 302 310 342 381 385 396 401 411 438 566 608 617 621 622 623 695 761 790 792 793 804 808
– forradalmi harca 12 13 33 50 62 94 187 289 442 447 691 759 766 814 820
– hatalomra jutása 32 68 114 317 321 408 412 846
– helyzete 57 58 62 316 649—650 651
– és a kispolgárság 39 102 676
– mezőgazdasági munkások 649 657 658 662 668 669 670
– a munkásosztály felszabadítása 38 171 455 566 790
– és a parasztság 39—40 171 442
Prostitúció 299 353 385 488 490 493 496 497 562
Proudhonizmus 13—14 57 60 62 63 64 66 99—101 113 114 675—685 711 735 765 777 816; *lásd még* Szocializmus, kispolgári

Rabszolgaság 109 174 189 268 318 482 487 490 512 520 524 526 527 528 549 550 555 557 558 559 560 562 566 568 569 616 618 681 692 693
Realizmus 715—716 817 818
Reformáció 200 354 355 383 422 499 612 704
Reformok 80
Renaissance 354 355
Rendőrség 9 15 32 34 35 527 528 565
Rendpárt 33 40
Rész és egész 216
Részvénytársaságok 315 406 407 412 786
Róma, ókori 48 109 266 346 458 462 471 484 491 512 528—536 542 545 546 547 555 562 564 582 611 705
– hanyatlása 9 542 548 549 553 597 618 796

Sajtó
– polgári 48—49 778—779
– proletár, szocialista 449—456 690 701—702 713—714 724 729 763
Sejt felfedezése 197 254 363 593 604
Skandinávia 413 544 551 579 580 747
Skócia 537 539 580
Sovinizmus 10 11
Spanyolország 100 127—141 354 430 443 578 579 621 654 766 768 770 776

Spekuláció 9 89
Stílus 587 632 717 733
Svájc 176 177 178 182 566 621 638 693 728 766

Szabad idő 63
Szabadkereskedelem 635 647 648 651 690.693 838; *lásd még* Konkurrencia
„Szabad népállam" jelszava 160 175—177
Szabadság 268 320 407 412 500 681 711
– és szükségszerűség 273—274 320 411
Szabadságjogok 41 450
Szabályozatlan nemi érintkezés 465 466 468—469 474 478 479 489
Szektásság 765 775 816
Szellemi és fizikai munka 63 170 327
Személyiség sokoldalú fejlődése 319 328 329 330 351 355 631
Szent Szövetség 193
Szerszámhasználat 363 372
Szlávok 143 346 484 485 704
Szociáldemokrata Munkáspárt (német) 157 161 163 175 177 431 632—641 665—670 774—776 778—779 782 788—794 854
– egyesülés 157 163 778
– programja 163—180 632—641 778—779 791 805
Szocialistaellenes törvény 193 632 637 791 806 809 810 824 834
Szocializmus 118 132 198 307 309 382 391 397 398 406 652 660 661 805
– burzsoá 75 76 78 652
– feudális 623
– kispolgári 75 102—103 440
– utópikus 82 120 121 200 300—307 328 338 347 383—391 783
– vulgáris 170
Szövetkezetek 12 14 38 115 175 305 657 665 666 669
Sztrájk 79 119 130 131 133 615 623 648 785
Szükségletek 188 216 373 843
Szükségszerűség 221 273—274 318 320 411 582
– és véletlen 568 582 603 825 844
Tagadás tagadása 287 288 290 291 292 293 294 295 296
Taktika 774 775 846 848 854
Társadalmi szerződés 200 299 383 384 838
Társadalmi viszonyok 260 481 682 705 812
Társadalom 38 109 165 166 167 284 300 371 426 458 568 583 593 605 606 676 677 680 824
– társadalmi átalakulás 666 793 841
Társadalomtudomány 120 254—255
Tartalom és forma 838
Tautológia 216 218 682
Tekintély 124—126 127 735 769
Tér és idő 223 224 225 226 367
Termelés 109 186 187 188 307 325 327 377 381 397 428 457 573 676 677 679 705 730 781 824 828
– mint az ember kizárólagos tevékenysége 363—364
– társadalmi termelés 64 69 308 309 310 311 312 316 320 364 399 400 401 410 412 550 567 753
– társadalmi termelés és tőkés elsajátítás 310 401 404 411
Termelési eszközök 64 166 168 289 308 309 314 315 319 327 399 659 797 811; *lásd még* Gépek
– köztulajdona 168 287 412 659 660
– társadalmivá válása 310 316 317 318 319 320 328 341 343 346 399 400 401 407 408 409 410 412 496 497 617; *lásd még* Tulajdon
Termelési költségek 688
Termelési mód 170 282 299 310 314 329 376 405 407 412 608 609 677 709
Termelési viszonyok 207 396 398 446; *lásd még* Tulajdon
Termelőerők 63 106 170 187 306 308 314 317 398 446 609 676 705
– társadalmi 315 316 330 405 407 631
Természet 125 165 195 197 213 284 295 357 375 410 426 568 587 592 605 831
Természetes kiválogatódás 240 242 476—477 481 780; *lásd még* Darwinizmus

Természettudomány 192 194 195 202 204 227 233 234 235 238 242 245 248 249 253—254 257 365 381 392 583 604 605 731 852
- fejlődése 196 206 293 354 355—356 375 392 590

Területi kötelékek 458 524 526 527 536 551 564

Tervszerűség 321 330 399 408

Típus 813 817

Tőke 32 79 188 691 708 711 749—751 811
- állandó és változó 282
állló 744
- centralizációja és koncentrációja 39 100 289 405 644 786
- eredeti felhalmozása 289

Tőkés termelési mód 65 75 76 115 118 170 188 207 290 307 311 313 316 377 398 402 406 428 499 501 627 644 651 654 666 667 796 801 838 845
- ellentmondásai 57—58 98 308 312 314—315 324 403 404 841
- kialakulása 92 299 302 306 385
- megszüntetése 82 112 116 289 314 320—321 410 681 811

Tőkések 33 58 59 65 75 84 85 111 166 315 383 397 400 628 631 647 648 649 666 691 740

Törökország 145 146 623 712

Történelem 166 186 187 195 202 205 207 254—255 269 274 275 290 293 295 307 320 358 364—365 392 394 395 396 397 411 426 428 457 592 597 605 606 607 676 680 687 746 781 825 826 843; *lásd még* Materialista történelemfelfogás

Törvény 107—109 195 274 283 295 311 375 401 426 568 605

Törzs 413 508 510 511 513 514 515 517 521 526 529 533 545 555 556 560 563
- törzsi tanács 509
- törzsszövetség 514 555

Trade unionok 648 649 652 777 816 819

Tragikum 715 716

Trösztök 405 406 407 412

Tudat 212 213 585

Tudomány 35 63 373 426 429 569 687 753 773 831 843

Tudományos szocializmus 14 100 106 181 189 321 379 381 412 621 646

Tulajdon 37 287 384 458 525 576 657 679 695
- állami 315—316 317 406 407 408
- egyéni 287 659 660
- köztulajdon 168 287 657 667 773; *lásd még* Föld; Közösség
- társadalmi 287
- *lásd még* Elsajátítás; Földtulajdon; Magántulajdon; Öröklés; Termelési viszonyok

Tűz használata 459 460

Utópia 116 200 298—307

Vadászat 373 460 481 556

Vadság 294 302 388 459—460 463 481 496 555

Válás 476 477 487 494 495 542

Választás, választójog 24 34 36 128 518 567 639 648 706
- választhatóság, elmozdíthatóság 509 515

Vallás 12 108 207 219 254 268 304 345—347 373 385 428 500 505 514 520 533 586 587 588 589 595 596 597 605 611 612 613 639 748 831 832 843

Válság, gazdasági 79 95 187 314 316 319 322 323 342 404 561 643 646 647 650 651 679 707 710 784 828

Város és falu 36 68 81 111 112 327—328 330—331 421 553 561 569 574 655 678 696

„Vasbértörvény" 173 174 778

Védővám 635 637 693 797

Végtelen, kezdet és vég 223 224 225 226

Véletlen
- és szükségszerűség 568 582 603 825 844
- és törvény 606 626

Vérbosszú 506 512 517

Vérfertőzés 468 469

Vérrokonság 463 469 504 510 517 536

Világpiac 312 337 583 643 651 678 708

Visszatükrözés 589 823 827 834

ENGELS PAUL LAFARGUE-HOZ

PÁRIZSBA

(Részlet)

Liebknecht csúnya tréfát űzött velem[463]. Bevezetésemből, amelyet Marxnak az 1848—1850-es Franciaországról szóló cikkei elé írtam, kiválasztotta mindazt, ami hasznos lehetett számára, hogy alátámassza azt a minden áron békés és az erőszakot tagadó taktikát, melyet egy idő óta jónak lát hirdetni, méghozzá éppen most, amikor Berlinben kényszer-törvényeket készítenek elő. De én ezt a taktikát egyes-egyedül a *mai Németország* számára ajánlom, s azt is csak *jelentős fenntartással.* Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és Ausztriában ezt a taktikát a maga egészében nem lehet követni, Németországban pedig már holnap alkalmazhatatlannak bizonyulhat.

1895. április 3.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 458. old.

TARTALOM

Marx: Bizalmas közlés (Részletek) 5

Engels: Bevezetés a „Polgárháború Franciaországban" 1891-es kiadásához 7

Marx: A polgárháború Franciaországban 18

A szövetség összes tagjaihoz Európában és az Egyesült Államokban 18

Melléklet 54

Engels: A lakáskérdéshez 57

Első szakasz. Hogyan oldja meg Proudhon a lakáskérdést 57

Második szakasz. Hogyan oldja meg a burzsoázia a lakáskérdést 73

Harmadik szakasz. Még egyszer Proudhonról és a lakáskérdésről 99

Marx: A politikai közömbösség 119

Engels: A tekintélyről 124

Engels: A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről 127

Engels: Emigráns-irodalom (Részlet) 142

I. Egy lengyel proklamáció 142

II. A Kommün blanquista menekültjeinek programja 148

Engels: Előzetes megjegyzés „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. brosúrához 154

Engels: Levél Bebelhez 157

Marx: A gothai program kritikája 163

Levél Wilhelm Brackéhoz 163

Széljegyzetek a Német Munkáspárt programjához 164

Engels: Karl Marx 181

Engels: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása (Anti-Dühring) (Részletek) 190

Előszók a három kiadáshoz 190

Bevezetés 198

I. Általános megjegyzések 198

II. Amit Dühring úr ígér 208

Első szakasz. Filozófia 212

III. Beosztás. Apriorizmus 212

IV. Világszkematika 217

V. Természetfilozófia. Idő és tér ... 221
VI. Természetfilozófia. Kozmogónia, fizika, kémia ... 229
VII. Természetfilozófia. Szerves világ ... 236
VIII. Természetfilozófia. Szerves világ (Befejezés) ... 244
IX. Morál és jog. Örök igazságok ... 250
X. Morál és jog. Egyenlőség ... 260
XI. Morál és jog. Szabadság és szükségszerűség ... 269
XII. Dialektika. Mennyiség és minőség ... 278
XIII. Dialektika. A tagadás tagadása ... 286
XIV. Befejezés ... 297
Harmadik szakasz. Szocializmus ... 298
I. Történelmi kérdések ... 298
II. Elméleti kérdések ... 307
III. Termelés ... 321
IV. Elosztás ... 332
V. Állam, család, nevelés ... 344

Engels: A természet dialektikája (Részletek) ... 354
Bevezetés ... 354
A munka része a majom emberré válásában ... 368

Marx: Előszó „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" 1880-as francia kiadásához ... 378

Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig ... 380
Előszó az első német kiadáshoz ... 380

Engels: A Mark ... 413

Engels: A Karl Marx sírjánál tartott gyászbeszéd tervezete ... 426

Engels: Karl Marx temetése ... 428

Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez ... 433

Engels: Marx és a „Neue Rheinische Zeitung". 1848—1849 ... 449

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete ... 457
Az 1884-es, első kiadáshoz ... 457
I. Történelmi kultúrfokok ... 459
II. A család ... 463
III. Az irokéz nemzetség ... 503
IV. A görög nemzetség ... 514
V. Az athéni állam keletkezése ... 520
VI. Nemzetség és állam Rómában ... 528
VII. A nemzetség a keltáknál és a németeknél ... 536
VIII. A németek államalakítása ... 547
IX. Barbárság és civilizáció ... 555

Engels: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről ... 572

Engels: L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége ... 580

Engels: Előszó „A munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai kiadásához ... 615

Engels: Az antiszemitizmusról (Egy Bécsbe címzett levélből) ... 622

Engels: Az „Arbeiter-Wochenchronik" és a „Népszava" szerkesztőségeinek, Budapest 624
Engels: Bevezetés Karl Marx „Bérmunka és tőke" c. művének 1891-es kiadásához 625
Engels: Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához 632
I. A tízszakaszos indokoló rész 632
II. Politikai követelések 635
III. Gazdasági követelések 640
Engels: Előszó „A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es angol kiadásához 642
Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban 654

LEVELEK

Marx Arnold Rugéhoz. 1843. március (Részlet) 673
Engels Marxhoz. 1844. november 19. (Részlet) 674
Marx P. V. Annyenkovhoz. 1846. december 28. 675
Marx az „Alba" c. újság szerkesztőjének. 1848. május vége 685
Marx Engelshez. 1851. január 7. 686
Marx Joseph Weydemeyerhez. 1852. március 5. (Részlet) 689
Marx Engelshez. 1853. június 14. (Részlet) 692
Marx Engelshez. 1854. július 27. (Részlet) 695
Marx Engelshez. 1856. április 16. (Részlet) 698
Engels Marxhoz. 1856. május 23. 699
Marx Isaac Ironside-hoz. 1856. július 21. (Fogalmazvány) (Részlet) 701
Marx Engelshez. 1856. október 30. (Részlet) 702
Marx Engelshez. 1856. december 2. (Részlet) 703
Marx Engelshez. 1857. szeptember 27. 705
Marx Engelshez. 1857. november 27. (Részlet) 706
Marx Engelshez. 1857. december 18. 707
Marx Engelshez. 1858. április 2. (Részlet) 708
Marx Engelshez. 1858. október 8. (Részletek) 712
Marx Ferdinand Lassalle-hoz. 1859. március 28. (Részlet) 713
Engels Ferdinand Lassalle-hoz. 1859. május 18. (Részlet) 715
Marx Engelshez. 1859. május 27. (Részlet) 717
Engels Marxhoz. 1862. május 23. (Részlet) 718
Marx Engelshez. 1862. június 18. (Részlet) 719
Marx Engelshez. 1862. augusztus 9. (Részlet) 720
Marx Engelshez. 1864. november 4. (Részlet) 721

Marx és Engels: Nyilatkozat. A „Sozialdemokrat" szerkesztőségének. 1865. február 23. 724
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1865. február 23. 725
Engels Friedrich Albert Langéhoz. 1865. március 29 729
Marx Engelshez. 1865. május 1. (Részlet) 732
Marx Engelshez. 1865. május 20. (Részlet) 732
Marx Engelshez. 1865. június 31. (Részlet) 733
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1866. október 9. (Részlet) 735
Marx Johann Philipp Beckerhez. 1867. április 17. 736
Marx Sigfrid Meyerhez. 1867. április 30. 737
Engels Marxhoz. 1867. június 16. 738
Marx Engelshez. 1867. június 22. (Részlet) 740
Marx Engelshez. 1867. június 27. (Részlet) 741
Marx Engelshez. 1867. augusztus 16. 743
Marx Engelshez. 1867. augusztus 24. (Részlet) 743
Marx Engelshez. 1868. január 8. (Részlet) 744
Marx Engelshez. 1868. március 25. (Részlet) 746
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1868. április 6. (Részlet) 748
Marx Engelshez. 1868. április 30. (Részlet) 748
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1868. július 11. (Részlet) 752
Marx Engelshez. 1869. március 5. (Részlet) 754
Marx Engelshez. 1869. december 10. (Részlet) 755
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1870. február 17. (Részlet) 756
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1870. december 13. (Részlet) 757
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1871. április 12. 759
Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1871. április 17. 761
Marx Frankel Leóhoz és Louis-Eugène Varlinhoz. 1871. május 13. 762
Marx Edward Spencer Beeslyhez. 1871. június 12. 763
Marx Friedrich Boltéhoz. 1871. november 23. (Részletek) 765
Engels Theodor Cunóhoz. 1872. január 24. 767
Marx Maurice Lachâtre-hoz. 1872. március 18. 773
Engels August Bebelhez. 1873. június 20. (Részletek) 773
Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. 1874. szeptember 12—17. (Részlet) 776
Engels August Bebelhez. 1875. október 12. (Részlet) 778
Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. 1875. november 12—17. 779
Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. 1877. október 19. (Részlet) 782

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. 1879. április 10. 783
Marx és Engels: Körlevél Bebelnek, Liebknechtnek, Brackénak és másoknak (Részlet) 788
Marx Ferdinand Domela Nieuwenhuishoz. 1881. február 22. 794
Marx Vera Ivanovna Zaszulicshoz. 1881. március 8. 796
Engels Eduard Bernsteinhez. 1881. március 12. (Részlet) 797
Marx és Engels az 1881. március 21-re, a Párizsi Kommün évfordulójára összehívott szláv gyűlés elnökének 798
Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. 1881. június 20. 799
Engels Eduard Bernsteinhez. 1881. október 25. (Részlet) 802
Engels Karl Kautskyhoz. 1882. szeptember 12. (Részlet) 803
Engels August Bebelhez. 1882. október 28. (Részlet) 804
Engels Eduard Bernsteinhez. 1883. február 27—március 1. (Részlet) 805
Engels Eduard Bernsteinhez. 1883. március 14. 806
Engels Philip van Pattennak. 1883. április 18. (Fogalmazvány) (Részlet) 807
Engels Eduard Bernsteinhez. 1883. augusztus 27. (Részlet) 808
Engels Karl Kautskyhoz. 1884. április 26. 809
Engels Eduard Bernsteinhez. 1884. május 23. (Részlet) 810
Engels Karl Kautskyhoz. 1884. szeptember 20. (Részlet) 812
Engels Minna Kautskyhoz. 1885. november 26. (Részlet) 813
Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. 1886. december 28. (Részlet) 814
Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. 1887. január 27. (Részlet) 816
Engels Margaret Harknesshoz. 1888. április eleje 817
Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. 1889. december 7. (Részletek) 819
Engels Gerson Trierhez. 1889. december 18. (Fogalmazvány) (Részlet) 820
Engels Paul Ernsthez. 1890. június 5. (Fogalmazvány) (Részlet) 821
Engels Conrad Schmidthez. 1890. augusztus 5. (Részlet) 823
Engels Joseph Blochhoz. 1890. szeptember 21—22. (Részlet) 825
Engels Conrad Schmidthez. 1890. október 27. (Részlet) 827
Engels Conrad Schmidthez. 1891. november 1. (Részlet) 833
Engels Franz Mehringhez. 1892. szeptember 28. 834
Engels Franz Mehringhez. 1893. július 14. 836
Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. 1893. október 17. (Részlet) 840
Engels W. Borgiushoz. 1894. január 25. (Részlet) 842
Engels Filippo Turatihoz. 1894. január 26. (Részlet) 845
Engels Paul Lafargue-hoz. 1894. március 6. (Részlet) 848

Engels Ferdinand Tönnieshez. 1895. január 24. (Részlet) 849
Engels Conrad Schmidthez. 1895. március 12. (Részlet) 850
Engels Paul Lafargue-hoz. 1895. április 3. (Részlet) 854

Jegyzetek 857
Névmutató 905
Tárgymutató 944

VÁLOGATTA: VÖRÖS GYULA
SZERKESZTETTE: RECSKI ÁGNES
A SZERKESZTŐ MUNKATÁRSA: CSIBRA JUDIT

FELELŐS KIADÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
A BORÍTÓ ÉS A KÖTÉSTERV ERDÉLYI JÁNOS MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ: MÓZES TIBOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ: SZAKÁLOS MIHÁLY

77/4541. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató